DİJİTAL KÜTÜPHANE KANALI

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

https://rantey.org

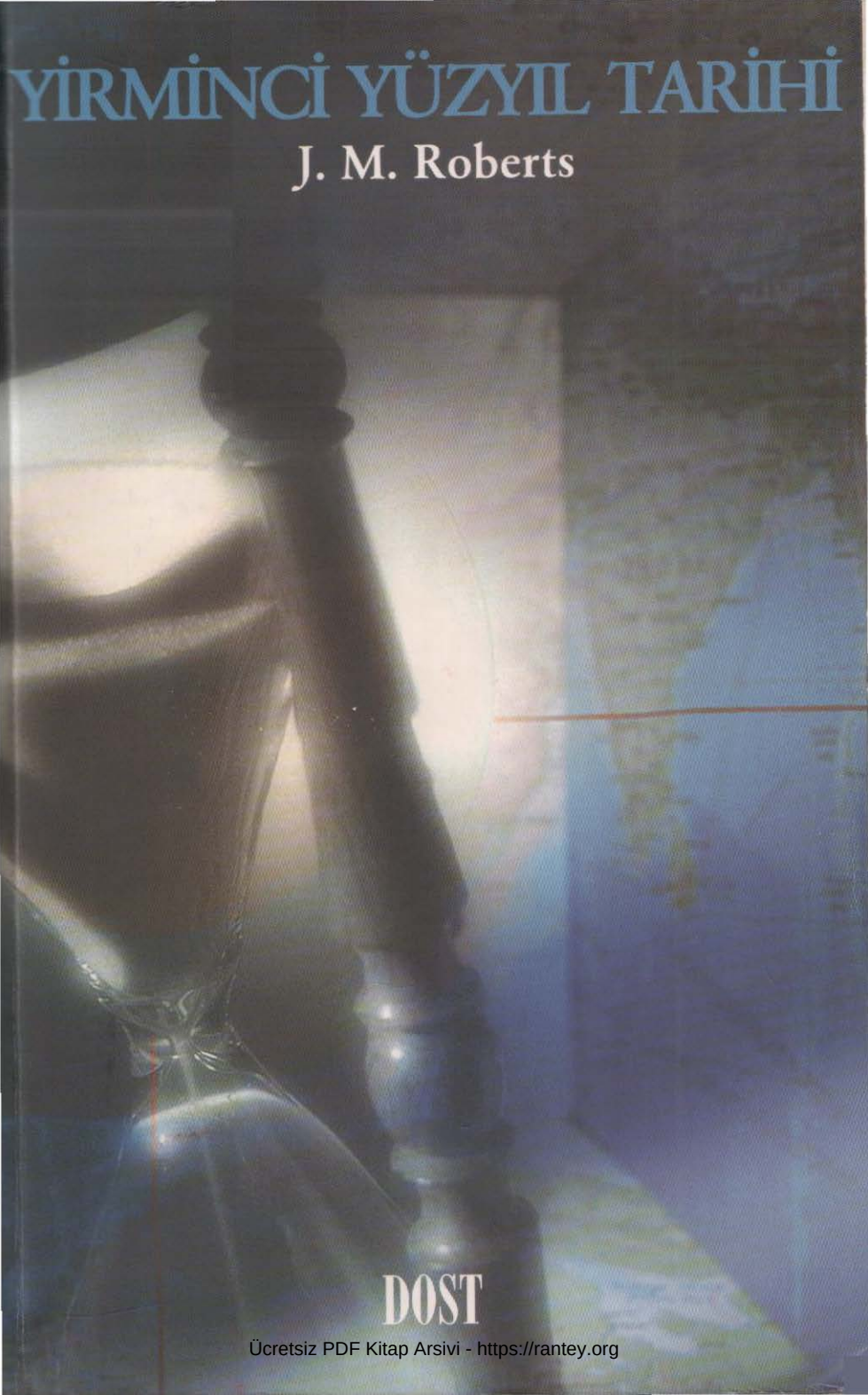
Yedek ve Duyuru Kanallarımız
Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

• Telegram: https://t.me/birkitapbir

• WhatsApp Kanalımız : https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4IvMoc0Y

YİRMİNCİ YÜZYIL TARİHİ

J. M. Roberts

DOST

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Sinem Gül

Kadıköy Anadolu Lisesi'nin ardından Boğaziçi Üniversitesi Mütercim Tercümanlık Bölümü'nü bitirdi. Bir süre bankacılık yaptı. Tarih, antropoloji, psikoloji, evrenbilim, çevre, yönetim ve insan kaynakları alanlarında yaptığı çeviriler 1993 yılından beri çeşitli yayınevlerince yayınlanmaktadır. Dost Kitabevi Yayınları'nda daha önce yayınlanan çevirisi: *Tapınak Şövalyeleri*; Piers Paul Read.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

YİRMİNCİ YÜZYIL TARİHİ

J. M. Roberts

DOST
kitabevi

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

ISBN 975-298-071-6

History of the Twentieth Century
J. M. ROBERTS

© J. M. Roberts, 1999
Bu kitabın Türkçe yayın hakları
Akcalı Telif Ajansı aracılığıyla
Dost Kitabevi Yayınları'na aittir.
Birinci Baskı, Haziran 2003, Ankara

İngilizceden çeviren, Sinem Gül

Teknik Hazırlık, Mehmet Dirican - Dost İTB
Baskı ve Cilt, Pelin Ofset

Dost Kitabevi Yayınları
Karanfil Sokak, 29/4, Kızılay 06650, Ankara
Tel: (0312) 418 87 72 *Fax:* (0312) 419 93 97
raulman@domi.net.tr

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

... General son derece zeki bir yorumda bulundu:
"Bakın, bütün işleri başkalarına yaptırmak istiyorsunuz," dedi eşlikçisine, sitem ederek. "Ve bu yüzden size hayranlık duyuyorum. Ama bir kez olsun tarihsel terimlerle düşünmeyi denemelisiniz."

Robert Musil, Niteliksiz Adam

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

İçindekiler

Önsöz **9**

I. KİTAP
1901'in Dünyası: Miraslar **15**
1 Giriş **17**
2 Yapılar **48**
3 Beyaz Adamın Dünyası **85**
4 Geleceğin Görüntüsü **111**

II. KİTAP
Avrupa Egemenliğinin Son Yılları **135**

5 Avrupa'nın Sıradışılığı **137**
6 Bir Güç Sistemi Olarak Avrupa **166**
7 Meydan Okumalar ve Meydan Okuyanlar **194**
8 Cihan Harbi ve Yirminci Yüzyıl Devriminin Başlangıcı **221**

III. KİTAP
Eski Dünya Düzeninin Sonu **247**

9 Devrimci Bir Barış **249**
10 Yanılsama Yılları **278**

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

IV. KİTAP
Dünya Devrimi **305**

11 Yeni Küresel Tarih **307**
12 Dünya Savaşına Giden Yol **340**
13 İkinci Dünya Savaşı **368**

V. KİTAP
Yeni Bir Dünya **389**

14 Görüntü ve Gerçek **391**
15 Soğuk Savaş Yayılıyor **411**
16 Doğu Asya Yeniden Şekilleniyor **444**
17 Afrika ve Yakındoğu: Eski ve Yeni Sorunlar **467**

VI. KİTAP
Temeller Sarsılıyor **493**

18 Zihniyet Değişimi **495**
19 Yeni Ekonomik ve Toplumsal Dünyalar **522**
20 Otorite ve Yeni Rakipleri **547**

VII. KİTAP
Değişen Dünya Dengesi **575**

21 Doruk Noktasında Soğuk Savaş **577**
22 Vietnam ve Sonrası **599**
23 Avrupa Yeniden Şekilleniyor **619**

VIII. KİTAP
Bir Çağın Sonu **639**

24 Evrim İçinde Bir Dünya **641**
25 Kesinlikler Çöküyor **659**
26 Soğuk Savaş Sonrası Dönemin Gerçeklikleri **682**
27 Fin-de-siècle **711**
28 Geriye Bakış **738**

Ek: Uzayın Keşfi **763**
Dizin **765**

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Önsöz

Macaulay, kendi çağındaki olayları düşünerek, "Çağdaş tarih konusunda önemli ve kesin itirazlar vardır," demişti.[1] Bu tür tarih Thukydides'in büyük yapıtıyla başlamış olsa da, Macaulay bu itirazları sezmiş olan ilk tarihçi değildi. Zamanımıza yaklaştıkça, gerçekten önemli olan tarihin ne olduğunu görmemiz her zaman zorlaşacaktır. Böylesine bir olaylar sağanağı –ve haklarındaki bu kadar çok bilgi– karşısında, neyin gerçekten önemli olduğunu ve 100 yıl sonra nelerin önemsiz görüneceğini değerlendirmek çok güç. Perspektif olanağından yoksunuz; birbirleriyle orantılı olarak görmek üzere baktığımız şeylerden yeterince uzakta değiliz. Bu durum özellikle, kendi yaşamlarımız boyunca olanlara baktığımızda geçerli ve dolayısıyla, kendi zamanlarını ya da yakın zamanları yazan tarihçilere verilen adla, çağdaş tarihçinin karşılaştığı özel zorluklardan biri de bu. Başka zorluklar da var. Olanların neden olduğuna dair kanıtlara çoğunlukla, yıllar sonrasına dek ulaşılamıyor; gerçi, çeşitli nedenler dolayısıyla günümüzde, yirminci yüzyılda çoğu olayın neden o şekilde olduğunu biliyoruz ve arada bazı uçurumlar kalsa

1) Alıntı: G. O. Trevelyan, *The Life and Letters of Lord Macaulay* (Oxford, 1961), 1, s. 442-443.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

da, hiç kuşkusuz, geçmişteki yüzyıllarda insanların kendi çağlarını bildiklerinden daha iyi biliyoruz. Aslında günümüzde çoğunlukla, durum eskisinin tam tersi: ele alınması gereken çok fazla kanıt var. Bu nedenle, çağdaş tarihçiyi bekleyen en zorlu görev, ayırım yapmak. İlerideki sayfalarda bunu daha iyi göreceğiz. Bu sayfalarda bana tarihsel açıdan en önemli görünenleri, bu yüzyılda en çok sayıda insanı (ister doğrudan, ister içinde yaşamak zorunda oldukları yeni şartlar yaratarak) etkilemiş olanları ayırmaya ve bunu makul derecede kısa bir kitapta yapmaya çalıştım. Görevin boyutu nedeniyle, bu çalışma özgün bir araştırma olmaktan çok, ancak başkalarının belirlediği olguların yeniden incelenmesi olabilir. Yine de, kitabımın üzerinde yeterince durulmuş ve özenli bir düşünmenin ürünü olmasını dilerim.

Verilmesi gereken en zor kararlar kaçınılmaz olarak, nelerin dışarıda bırakılacağıyla ilgili kararlardı. Bu kitabın dünyanın belli bir döneminin tarihi olması amaçlanmakta, ama olgusal açıdan eksiksiz olması mümkün değil ve ayrıca, tarihin bir bölümünü tamamen dışarıda bırakmak durumunda. Bir rehber kitabın tanımladığı bölgenin her parçası için tekdüze ya da eşit düzeyde bilgi vermesi beklenemeyeceği gibi, bu kitabın da her şeyi tamamen içermesi beklenemez. Sözgelimi, Komoro Adaları'ndaki İslam Cumhuriyeti'nin, hiç de uzun olmayan tarihini ele alalım. 1975'te Fransız sömürge yönetiminden çıkan bu adalar bağımsız bir ülke ve diğer tüm üyelerle eşit konuma sahip bir Birleşmiş Milletler üyesi oldular. Bağımsızlıktan bu yana geçen yirmi dört yıl içinde en az on sekiz (kimisi başarısız) darbe girişiminde bulunulduğu söylenmekte, dört devlet başkanından üçü görev sırasında (aralarından biri suikasta uğrayarak) öldü ve Fransız kuvvetleri istikrarı yeniden kurmak amacıyla iki kez ülkeye döndüler. Bu hiç kuşkusuz, sömürgecilik dönemi sonrası kurulmuş çoğu ülkeye oranla bile *mouvementé** bir tarih. Dahası, cumhuriyet ne denli küçük olursa olsun (nüfusu 700,000'in altında), yıkılma tehlikesiyle karşılaşmış (Fransız idaresine dönmeyi talep eden bir ada tarafından; Fransızlar bu talebi geri çevirdiler) ve yakın zamanların en etkileyici tarihsel eğilimlerinin pek çoğunu yerel düzeyde yaşamıştır – dar bir tarımsal ihracat ürünleri aralığına bağımlılık, hızlı nüfus artışı, sömürgelikten kurtulma, modernleşme, İslamcılık. Dolayısıyla, tarihi yalnızca çalkantılı ve karmaşık olmakla kalmıyor, aynı zamanda, belli bir ışık altında, örneksel ve kıyılarını aşan akımları sergiliyor. Yine de, bu kitabın ilerideki sayfalarının hiçbirinde Komoro Adaları'ndan söz edilmiyor. Adalar, ele aldığı kaygılar açısından bu kitabı ilgilendirmiyor ve bu açıdan korkarım, tarihi ilgilendirmedikleri için değil (her insan ürünü ya da olgusu hak ettiği gibi incelenmesi gereken kendi tarihine sahiptir), öyküleri bu kitabın genel

* Fr. Hareketli. (çev.)

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

temalarını aydınlatmadığı ve bu temalara katkıda bulunmadığı için tarihleri ele alınmamış pek çok topluluğa benziyor.

Tarihsel anlatıda devletlere ve uluslara, hatta, trajedilere ve felaketlere eşit muamele gösterilmesini garanti altına alacak hiçbir demokrasi ilkesi yok; ancak, bu kitapta doğası son derece genel olması gereken bir dünya tarihine bağlantıları oranında ele alınabilirler. Bu bir ansiklopedi değil ve içerisinde ne yüzyılımızda var olmuş her bağımsız devlete, ne yüzyılımızın yarattığı her uluslararası kuruma, ne bir süreliğine uluslararası basında manşetlere çıkmış tüm insanlara, ne de, kitle medyasının dikkatimize sunduğu tüm olaylara yer verilebilir. Bu kitap, gelgeç ya da savunulması olanaksız olmadığını umduğum şahsi bir konu seçimi üzerine kurulmuştur. (Aynı şey ilerideki sayfalarda yer verilen özel adların yazımı ve çevriyazımı için de söylenebilir; en kolay tanınacak versiyonların hangileri olduğuna ben karar verdim ve her zaman tutarlı bir sonuca ulaştığım söylenemez. Örneğin, kitabın başlangıç sayfalarında, yüzyılın ilk yarısı boyunca batılı kaynaklarda bu ad kullanılmış olduğu için "Pekin", daha yakın dönem söz konusu olduğundaysa, daha tanıdık bir seçenek olarak "Beijing" kullanılıyor.)

Öykünün nasıl anlatılacağına karar verirken düşülebilecek en tehlikeli tuzak, tanıdıklıktı. Okur tarihe belli beklentilerle yaklaşır. Kötü üne sahip belli tarihlerin ne denli çekici olduğunun ben de gayet iyi farkındayım. Kimi tarihler bizi neredeyse hipnotize eder ve biz farkına bile varmadan, önyargılarımızı şekillendirir. İşe başladığımda beni, göz ardı edilmesi mümkün olmayan belli geleneksel ve sembolik dönüm noktaları –örneğin, 1914, 1939, 1945– bekliyordu. Ama bakış açısı hafifçe değiştirildiğinde bu tarihlerin yerini kolayca başkaları alabilir: 1904, 1905, 1917 ve 1931 de önemli tarihlerdi. Bu yöndeki savunular ilerideki sayfalarda da yer alacak, ama bu tarihler kendi başlarına, yüzyılımızın en önemli tarihsel temalarından bazılarının, yüzyılımızda belirleyici tarihsel eylem alanının Avrupa tarihi sahnesinden daha geniş bir sahneye, gerçek anlamıyla dünya tarihine geçmesi nedeniyle ortaya çıktığı gerçeğini yansıtıyor. Kimileri bunu yüzyılın başlamasından yalnızca birkaç yıl sonra gördüler. Bu süreç, dünyanın farklı yerlerinin ayrı ve farklı tarihlerinin yalnızca rastlantısal bir derlemesinden daha fazlasını gerektiren bir sonuca yöneliyor. Resmi ve keyfi tarihlememde her şeyden önce bu dünya tarihinin, genel olanın, öyküyü birleştirenin izini sürmeye çalıştım.

Ben doğduğumda annemle babam belki de Hitler'in adını duymamışlardı ve hakkında kendilerinden çok şey duyduğum Boer savaşının üzerinden yalnızca yirmi altı yıl geçmişti (kırk yıl sonra da çocuklarım, İkinci Dünya Savaşı sırasındaki ergenlik yıllarım hakkında benden çok şey duydular). Yüzyılımız öylesine devrimci bir yüzyıl oldu ki, bu kitabın yapısını düşünürken, işe unutulmuş bir dünyanın, artık var olmayan, yine de, çoğumuzun annelerimiz, babalarımız,

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

ninelerimiz ve dedelerimiz aracılığıyla hakkında kalıcı ve olasılıkla son derece yanıltıcı bir izlenime sahip olduğumuz bir dünyanın taslağını çizerek başlamam gerektiğine karar verdim. 1901'deki manzarayı bu şekilde incelemenin ardından, bir sonraki adımımın, ileriye bakmak, yüzyılı ya da yüzyılın büyük bölümünü etkileyen ve kamusal olaylar tarihinin dayattığı daha kısa aralıklara bölündüğünde gözden kaçan uzun vadeli değişim güçlerinin bir özetini vermeye çalışmak olması gerektiğini düşündüm. Başlangıçta görülebilen bu atalet ve hareket güçlerini ele aldıktan sonra, anlatıya artık başlayabileceğimi hissettim; kitabın geri kalan kısmının çoğunu bu anlatı oluşturuyor. Tuvalimiz son derece geniş ve bu tuvali düzenlerken yinelemeye düşme tehlikesiyle flört etmek zorunda kaldım. Pek çok konu birden fazla bağlamda ortaya çıkıyor, yok oluyor ve sonra, yeniden ortaya çıkıyor. Bunların birden fazla bakış açısıyla ele alınmaları gerekiyordu. Kitabın sonunda geriye dönüp yüzyıla bakmayı, yüzyılın anlamı ve şekli konusunda kendi görüşümü anlatmayı denedim. Bu elbette, kitabın en kişisel ve spekülatif bölümü. Yine de sonucun, insan yaşamlarında ve manzaralarında en hızlı, en etkili ve en önemli değişimleri yaratan yaklaşık 100 yıllık döneme dair yararlı bir yaklaşım olacağını umuyorum.

Bu değişimleri yansıtan temalardan bazılarını başka yerlerde de kaleme almıştım. Haklarında bir kez daha konuşurken, daha önceden kullanmış olduğum sözcükleri doğru göründükleri anlarda yeniden kullanmaktan çekinmedim. İnsan yaşamının kimi önemli yönlerine, kimi okurların hiç kuşkusuz hak ettiklerini düşünecekleri dikkati ve yeri veremedim. Sözgelimi, bu kitapta sanattan ve müzikten pek az söz ediliyor. Bunun birden fazla nedeni var. Neden kısmen, bu yüzyıl içinde tek bir gelenek –Batı geleneği– içinde bile bunları etkisine alan ve karakterize eden bireyleşmenin, eskiden içerisinde anlamlı şekilde ele alınabildikleri çerçeveleri yıkmış olması. Kısmen, diğer kültürler hakkındaki cehaletim. Kısmen de, belli kültür, uygarlık ya da ülkelerin tarihinin tersine, biraz da etkiledikleri insan sayısının dünya bağlamı içinde yer ayrılamayacak denli az görünmesi nedeniyle, bir dünya tarihinde bu tür konularla söz konusu tarihin daha ağırlıklı temaları arasında bağlantı kurulamaması. "Kitlesel" ya da "popüler" sanat formları söz konusu olduğunda, küresel önemlerinin ayırdına varmak daha kolay olsa da, yine bunlardan söz edemeyecek kadar cahil kaldığımı itiraf etmeliyim. Yirminci yüzyılı gelecekte yazacak tarihçiler hiç kuşkusuz, daha iyisini yazacaklardır. Yine de, sanatın insan yaşamındaki değişimlerde diyelim ki DNA'nın şifresinin çözülmesi ya da atom çekirdeği enerjisinin kullanıma sokulması kadar etkili olmadığından oldukça eminim – üstelik, bu ikisi de kitapta fazla yer bulmuyor.

Eşim bu kitabın ilk versiyonlarının daktiloyla yazılmış metninin büyük bölümünü okudu; evlilik bağının normal sınırlarının çok ötesine geçerek harca-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

dığı emek için kendisine teşekkür etmek istiyorum. Bana sağladığı diğer tüm olanaklar içinse, hem bu olanaklar için, hem de, kitabı yazışım sırasında bana sağladıkları yardım için, burası kendisine teşekkür etmem için uygun bir yer değil ve zaten buna yetecek yerim de yok; ama bunların her zaman farkında olduğumu bildiğine eminim. Pek çok dostum ve çalışma arkadaşım da bana pek çok şekilde yardım ettiler; kimilerinin yardımları öylesine uzun zaman önce ve öylesine önemliydi ki, burada tümünün adını vermem mümkün değil. Profesör John Carey, Sir Martin Gilbert, John Gooding, Profesör Jack Gray, Doktor C.A. Grocock, Mark Roberts, Profesör Chushichi Tsuzuki ve Doktor Jonathan Wright kendilerine yöneltiğim spesifik soruları yanıtlama nezaketini gösterdiler ve bazıları ayrıca, pasajları benim için dikkatle incelediler; kendilerine ve son derece ileri bir aşamada karşılaştığım özellikle acil bir durumdan beni kurtaran Sir James Craig'e ve Lord Wright'a tüm içtenliğimle teşekkür ederim. Referanslarımın niteliğini yükselten Doktor Clare Griffiths'e ve tüm metni okuyarak büyük katkılarda bulunan Profesör Tim Blanning'e özellikle teşekkür borçluyum. Birkaç yıl önceki Boğaz gezimiz sırasındaki kamçılayıcı sohbeti ve yüreklendirici mektupları için John B. Rhinelander'a ve son derece ilgi çekici bir fikir alışverişi için Profesör H. W. Arndt'a da özellikle teşekkür etmeliyim. Penguin'deki editörüm Simon Winder kendisine gösterdiğim taslaklar hakkındaki yorumları ve yayın sürecini kolaylaştırmasıyla bana yardımcı olmaktan asla kaçınmadı. Kütüphanesine erişmeme izin verilen Bristol Üniversite'sine minnet borçluyum. Bu kitabın Penguin'den yayınlanması yönündeki ısrarları için eski bir dost ve kimi zaman da lisans öğrencisi olan Duncan Campbell-Smith'e de özellikle teşekkür etmeliyim. Son olarak, kimi zaman son derece düzensiz olabilen taslakları tekrar tekrar daktiloya çekmek gibi ağır bir görevi yiğitçe ve hızla yerine getiren Jill Webber'a teşekkür etmeliyim. İlerideki sayfalarda karşılaşılabilecek kusurlardan ne o sorumlu tutulabilir, ne de, benden başka herhangi biri.

Diğer kitaplarım gibi bu kitabın da hedef kitlesi, uzmanlığı tarih olmayan zeki kadın ve erkeklerdir. İşe başladığımda, kitabımın sonunda olduğundan daha kısa bir kitap olarak kendilerini çekeceğini ummuştum. Mesleğimin ustalarından birinin de dediği gibi, "Tarihçiler o okurlara ulaşamazlarsa, birbirlerine söylediklerinin pek de önemi kalmaz. Tarih ancak, tarihçi olmayanlar için önemlidir."[2] Ben de buna inanıyorum ve kendisinden daha iyi ifade edemezdim.

J. M. R.
Timwood, Haziran 1999

2) Profesör Norman Hampson, *The Impact of the French Revolution on European Consciousness* içindeki "The 'Lessons' of the French Revolution" adlı denemesinde, yay. haz. H. T. Mason ve W. Doyle (Gloucester, 1989), s. 188.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

I. KİTAP

1901'in Dünyası: Miraslar

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

1 Giriş

YÜZYILIMIZ

Yakın denebilecek zamanlara dek dünyanın farklı yerlerindeki halkların tarihe bakışları, tarihi düşünüş ve düzenleyişleri birbirlerinden farklıydı; bazılarında (örneğin Müslümanlarda) bu farklılık hâlâ sürüyor. Kimileri tarihi hanedanların kuruluşuna ve çöküşüne göre bölümlere ayırdı, kimileri astronomik dönemler içinde düşündü; kimileri de, hayali ya da gerçek bazı önemli olayları tarihin dönüm noktaları olarak gördü. Diğer sistemlere göre daha yaygın olarak benimsenen, Hıristiyan takvimine ve İsa'nın doğum günü olarak kabul edilen tarihe dayalı sistem de dahil olmak üzere, bu sistemlerin tümü keyfidir. Hıristiyan sisteminin getirdiği (ve kimilerinin İÖ ve İS olarak yeniden tanımladığı) iki büyük bölüm, MÖ ve MS, ortaçağlardan bu yana bir de yüzyıllara bölünmekte. Sonsuz bir ip parçasını bir cetvelle ölçer gibi – kendi nedenlerinize dayanarak bir nokta seçiyor ve bu noktadan başlayarak, ipi, metre ya da dilediğiniz başka bir birim cinsinden ölçüyorsunuz. Ama ip aslında metrelere ya da başka bir şeye bölünmüş değil. Metre yalnızca, sürekli bir çizgi üzerindeki seçilmiş iki nokta arasındaki uzaklık; zaman açısından, yüzyıl da öyle. Sonu 01'le biten bir yılla başlayıp 00'la biten bir yılla sona eren bir birim bizi çok da etkilememeli; ne de olsa, bu birimin kullanılmasında amaç yalnızca, ko-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

laylık sağlamak. Yüzyıllara İsa'nın doğum günü olduğu varsayılan tarihten uzaklıklarına bakarak özel bir ad veriyor ve örneğin "MÖ beşinci yüzyıl" ya da "MS on ikinci yüzyıl" diyoruz. Yirminci yüzyıl aslında yalnızca, 1 Ocak 1901'de başlayan ve 31 Aralık 2000 günü yerini 2001 yılının ilk gününe bıraktığında sona erecek olan 100 yıla verilen ad.

Kimi zaman "yüzyıllar"dan daha esnek bir anlam yükleyerek söz ediyor ve böylece, birbirlerinden 100 yıl uzaklıktaki iki tarih arasında gerçekleşmiş pek çok şeyin anlamlı bir bütün oluşturduklarını ve bu yıllara, tam olarak 100 yıllık bir döneme denk gelmeseler de kendilerinden önce ya da sonra yaşanmış yıllardan farklı, ayrı bir karakter kazandırdıklarını belirtmiş oluyoruz. Kimi yüzyıllardan bir tür tarihsel kısaltma olarak, kendilerine ait belirleyici özellikleri ya da nitelikleri varmış gibi söz etmeye alıştık. Hatta kimi zaman, yüzyılları sıfat olarak kullanıyor, (örneğin) "on sekizinci yüzyıl zihniyeti" ya da "on dokuzuncu yüzyıl ahlakı" diyoruz. Böylece, kimi amaçlara ve bakış açılarına göre belli bir karaktere sahip oldukları söylenebilecek çağları işaret ediyoruz. Böyle bir kısaltma beraberinde bir koşulluluk da getirir, ama amaç eğitim ya da açıklayıcılık olduğunda, çoğunlukla yararlıdır; Oxford'un ders programında sınırları 1715-1789 arasında çizilmiş bulunan Avrupa tarihi ve genel tarih dönemini üniversite öğrencilerine anlatmaya, "On sekizinci yüzyıl ne zaman başladı?" sorusu hakkında bir deneme yazmalarını isteyerek başlardım. Profesyonel tarihçiler bu resmi tarihlendirmeye atfettikleri keyfilikten kurtulmak için kimi zaman bu koşulluluğu açığa vurur ve "kısa" ya da "uzun" yüzyıllar tanımlarlar (yirminci yüzyıl hakkında yazılmış pek çok kitap 1901'den değil, 1914'ten başlar); ama bu da, belli tarih dönemleri içindeki olayların, kendilerini iyi bir inceleme konusu haline getiren bir bütünlük ve uyum taşıdıkları düşüncesini vurgulamanın bir diğer yoludur.

"Yüzyıl" kavramını kabul ettiğimizde ve söz edeceğimiz şeyi belirtmek üzere "dönem" ya da "çağ" gibi daha belirsiz sözcükler yerine kullandığımızda bile çok dikkatli olmakta yarar var. Böyle bir dil, kaba ve genel bir konuşma şekli olmanın ötesine geçemez. Ne kadar dikkatli seçilirlerse seçilsinler, iki tarihin, tarihin belli bir parçasını öncesinden ve sonrasından büyülü ve mutlak bir şekilde ayırması mümkün değildir. 1901'den çok sonra bile milyonlarca insan yıllar, hatta onyıllar boyunca, dedelerinin kendilerinden çok önce yaşadıkları gibi yaşadı; oysa günümüzde, MS 31 Aralık 2000 gecesi bir anda yok olmayacak yaşam tarzları, sorunlar ve potansiyeller içinde bulunsak da, hiçbirimiz için aynı durum geçerli değil. Biraz da bu nedenden ötürü yirminci yüzyıl tarihini geleneksel ve resmi yöntemle ele almayı yeğledim; yani, 31 Aralık 1900'le, bu metni yayımcıya yollamayı başarabileceğim, 100 yıl sonrasına mümkün olduğunca yakın tarih arasında yaşananların öyküsü olarak.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Bu zorlu kararı bir kez aldıktan sonra bile, yirminci yüzyılın, benzersiz ve kendi başına incelenmeye layık olduğunu düşünmemizi haklı çıkaracak, özel, karakteristik bir yönü olup olmadığını sorabiliriz. Elinizdeki kitabın amaçlarından biri de bu sorunun yanıtlanmasıdır. Hepimizin, yani, bu kitabın hem yazarının hem de okurlarının bu yüzyılda yaşamış olmamız ve henüz bebeklik çağında olanlar hariç hepimizin bu yüzyıla dair doğrudan deneyimlerimizi az ya da çok hatırlayabilmemiz işi daha da zorlaştırıyor. Ama ortak deneyimlerimiz, yüzyılımızın ne olduğu ya da ne olmadığı üzerinde anlaşmamızı sağlamayacak. Ortak deneyim tam tersine, yanlış anlama kaynağıdır. Doğrudan deneyim, bu yüzyılda nelerin önem taşıdığı hakkındaki değerlendirmelerimizi ve yargılarımızı çok farklı şekillerde biçimlendirir. Tarih (geçmişte neyin önemli olduğu), bizim tarihe bakış açımıza göre değişir. Tarihsel kayıtlara bakarken kılavuzu kimileri belli bir eğilimi en iyi belirginleştiren bir şeyde ararken, kimileri de, ayrıntıların inanılmaz çeşitliliğini titizlikle inceleyerek, bu ayrıntı bolluğunu en iyi simgeleyen bir şey bulmaya çalışacaktır. Kimileri de geçmişe, kendi mevcut sorunlarını ve kaygılarını anlamak için ipuçları bulmak amacıyla bakacaktır.

Geçmişteki hiçbir şey tamamen tanımlanamaz ya da kaydedilemez; bunu yapabilseydik, tarihi yeniden yaşardık. Seçim yapmak gerekir: belli bir seçim, kabul edilebilir olsun ya da olmasın, başkalarının daha da sağlam seçimler yapmalarına sağlayabilir. Şunu asla unutmamalıyız ki, tüm geçmişler bir zamanlar şimdiydi; tüm sonuçlar bir zamanlar, insanların geleceğiydi. Tarihi zorlu şartlarla karşı karşıya gelen kişiler yaratmıştır; bu kişiler her zaman bireylerdi ve her genel tarihin bir parçası olması gereken büyük genellemelerin içinde yer almamaları mümkündü. Karşılaştıkları şartların ne olduğuna dair algılarının önündeki sınırları ve belli bir anda neyi bilip neyi bilemeyeceklerini unuttuğumuzda haklarında yanlış yargılara varabiliriz. Geçmişi bilmemiz bizi bunu unutmaya yöneltiyor.

Geçmişi bilmemiz, tarihçilerin verdikleri adla modern tarih konusunda da karşımıza belli bir zorluk çıkarıyor (modern tarih de her zaman çok yararlı ya da anlamlı bir terim değil; Fransız tarihçiler modern tarihi uzun bir süre, 1789'daki Fransız Devrimi'nden itibaren yaşananlar olarak tanımladılar – bu devrimi elbette, "modern" tarihin doruk noktası olarak görüyorlardı). Dünün ya da bir önceki günün tarihini yazmak çok daha zor, çünkü haklarında çok fazla şey biliyoruz. Kimileri, her şeyi, ya da en azından, önemli olan her şeyi bildiğimizi düşünüyorlar; burada bir kez daha, hepimizin bu tarihi bir ölçüde yaşamış olmamız gerçeğine geliyoruz. Oysa tanık olduğumuz bazı olayların etkileyiciliği tarihsel yargının önünde bir tehdit oluşturuyor. Büyük olaylar hakkındaki meşru anlatılar çok hızla ve çok kolayca kuruluyor. Hatırlanan

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

deneyimin canlılığı gözlerimizi kamaştırıyor, kulaklarımızı sağırlaştırıyor; görmemiz ve duymamız gereken sinyalleri engelliyor ve bu durumu çoğunlukla bilincine varmadan yaşadığımız için, tehlike daha da büyüyor. Köklü bir yalıtım geleneğine sahip olan Amerikalıların I. Dünya Savaşı'nı kazanmasına (kendi düşüncelerine göre) yardım ettikten sonra Avrupa'ya sırtlarını dönmek istemeleri, ya da, 1940'ın büyük olaylarını ve (önceleri karanlık, sonraları zaferlerle dolu) sonraki yılları yaşayan İngilizlerin 1950'li yıllarda ülkelerinin ancak ikinci sınıf bir güç olduğunu fark edememeleri hiç şaşırtıcı değil. Kadınların en temel siyasi haklarını kazanmaları için yiğitçe savaşmış olanların, teknoloji ve kimyanın kadının siyasi özgürlüğüne sessiz sedasız yaptığı büyük katkıları gözden kaçırmaları da anlaşılabilir bir durum. Ama tarihçi kendi kişisel izlenimlerini kaydetmekle yetinemez. Bu nedenle, yüzyıl başında kadın ve erkeklerin geçmişten devraldıkları ve yükünden kurtulamadıkları miraslar hakkında güvenilir bir izlenime ulaşmaya çalışmak makul bir başlangıç noktası olabilir.

GEÇMİŞİN AĞIRLIĞI

"Gelişmiş ülkeler"i (ki bu, o dönemde henüz icat edilmemiş bir terimdi) düşünüyorsak, 1901'deki yaşamı hayal etmek hiç de zor olmaz. Çoğumuz bu yılı kolayca hatırlayabilen insanlarla konuşmuşuzdur; ne de olsa, o yıldan önce doğmuş insanlardan bazıları hâlâ hayatta. Yüzyılımız, aynı zamanda, tamamı boyunca, kalem ya da resim fırçasıyla yapılanların dışında da resim kayıtlarının oluşturulabildiği ilk yüzyıl. Yüzyılın ilk yıllarından kalma fotoğraflara, hatta, kimi titrek "hareketli fotoğraflara" bakabiliyoruz. Yüzyıl başındaki dili ve üslubu hâlâ büyük oranda gayet iyi anlayabiliyoruz; o dönemde yazılmış kitapları hâlâ zevkle, yararlanarak ve büyük bölümünü anlayarak okuyabiliyoruz. Gelişmiş dünyada yaşayacak denli şanslı olanlarımız, bu nedenlerden ve daha pek çok nedenden ötürü, yüzyıl başladığında dünyanın nasıl bir yer olduğunu bildiğimize inanıyor. Hatta o dönemde yaşamış, o dönemin kitaplarını yazmış ve işlerini yürütmüş olanları, daha önceki kuşaklardan çok daha iyi anlayabildiğimizi düşünüyoruz.

Bu bir yanılsama. O dönemin erkek ve kadınlarını, Leonardo da Vinci'nin çağında yaşamış olanlardan çok daha iyi anladığımızı sanmamız için hiçbir neden yok. Onları anlamaya ancak, bize ne ölçüde benzemediklerini kavrayarak yaklaşmaya başlayabiliriz. Yirminci yüzyıl konusunda yazılacak bir tarih, bizimkine hiç benzemeyen bir dünyada başlamalı. En azından, "batılı", gelişmiş toplumlarda yaşayanlarımız, 1901'in kadın ve erkeklerinden, onların diyelim

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

ki bir yüzyıl önceki atalarından olduklarından çok farklı, düşüncelerinden ve davranışlarından çok daha uzak. Günümüzün Afrika köylüleri ya da Avustralya aborijinleri dedelerinin ve büyük-dedelerinin düşünüş ve deneyimlerinden fazla uzaklaşmamış olabilirler, ama dünyanın zengin, gelişmiş ya da gelişmekte olan ülkelerinde yaşayanların –ki bu artık, insanların çoğu anlamına geliyor– dünya hakkındaki algı, düşünüş ve duyguları, yüzyıl başındaki atalarımızın algı, düşünüş ve duygularından çok farklı. Babam anadili olan Galce'ye İngilizce'yi bu yüzyılın başlamasından ancak birkaç yıl önce, bir insanın "havadan hafif" bir makineyle ilk motorlu uçuşunun henüz gerçekleşmediği bir dönemde eklemişti; yetmiş yıldan az bir süre sonra ise, televizyonda, ay yüzeyinde salınan insanları izleyebilecekti.

Değişim noktalarını gökyüzünde aramaya gerek yok aslında. O dönemde gelişmiş ülkelerin şehir ve kasabalarında yaşayanların evlerinden dışarı adım attıklarında karşılaştıkları dünyanın bizimkinden çok farklı olduğunu göstermeye fotoğraflar yetiyor. Bu dünya bizim deneyimlerimizden yalnızca görsel açıdan farklı değildi. 1901'de yaşamış bir New Yorklu, Londralı, Berlinli ya da Parisli her sabah kalktığında motorlu araba değil, at kokan, ara sokakların hâlâ ahırlarla dolu olduğu, sokakları kağıttan çok samanın kirlettiği (plastik yoktu tabii), süt, kömür, bira ve yüzlerce başka gereksinim maddesinin at arabalarıyla nakledildiği ve çağdaşlarının çoğunun araba kullanmaktan çok ata binmeyi bildikleri bir dünyayla karşılaşırdı. O "modern" şehirlerin ötesinde de, bizim dünyamızdan bir cümleye sığmayacak kadar çok farkı olan bir dünya uzanırdı. Bu dünyada yaşayanların çoğu, günümüzdeki torunlarından kısa ve zayıftı.[1] Ayrıca, resmi eğitim olanaklarına sahip değillerdi ve ömürleri bizimkinden çok kısaydı. Birkaç ülke hariç, pek az kadın ya da erkek ömürlerinin uzun ya da yaşamlarının dedelerinin yaşamlarından farklı olmasını umabilirdi. Dünyanın hiçbir yerinde hastalıkların tedavisinde en basit tıp olanaklarının dışında bir olanak mevcut değildi; hastalandıklarında zenginlerin yararlanabildiği temel avantajlar dinlenme, besleyici gıdalar ve iyi bir bakımdı. Aspirin daha birkaç yıl önce icat edilmişti[2] ve genel anestezi ya da morfin olanakları bulunmadığından, insanlar acıya katlanmak zorunda kalırlardı. Toplumsal sınıflar birbirlerinden giysileriyle ayırt edilebilirdi: kitleler kasvetli, yıpranmış, üstlerinden sarkan kıyafetlerle dolaşırlarken, mütevazı bir refah düzeyine sahip olanlar bile zarif, özenle dikilip korunmuş kıyafetler giyerlerdi. Bu tür gözle görülür

1) Elbette, uluslar arasında önemli farklılıklar gözlenmekteydi: Yaşlı bir Fransız hanım arkadaşım, 1917'de Paris'e gelen ilk Amerikalı askerlerin görkemli fiziksel yapıları karşısında duyduğu beğeni ve heyecanı bana büyük bir coşkuyla anlatmıştı.

2) 1897'de.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

farklılıkların listesini sonsuza dek uzatabiliriz ve bu elbette, 1901'in dünyasının, günümüzde anlamak bir yana, düşünmemizin bile zor olduğu pek çok önemli yönünün göz ardı edilmesi demek olur.

On sekizinci yüzyılın *ancien régime* fikri bize yararlı olabilir. Bu deyim ilk kez oluşturulduğunda kabaca, "işleri yürütmenin eski yolu" ya da "hayatı sürdürmenin eski yolu" olarak çevrilebilirdi. Deyim, içinde her zaman bir karşılaştırma taşıdı: geçmişte olanlar, sonradan olanlarla karşılaştırıldı. *Ancien régime*'den ancak, artık var olmadığında söz edilir. Toplumlar bir *ancien régime*'leri olduğunu, bir şeyler gerçekten değişmeden fark edemezler. Ne demek istediğinizi ancak o zaman anlayabilirler, çünkü *ancien régime*, insanların, sonraki davranış ve düşüncelerinden farklı şekilde davranıp düşündükleri bir zamanı ifade eder. Bu açıdan, 1901'de bir ve hatta, birden fazla *ancien régime* vardı. O günlerde insanlar bizden farklı düşünüp davranırlardı – belki tamamen farklı değil, ama çok farklı. Örneğin, 1901'in dünyasında çoğu devleti monarklar yönetirdi: imparatorlar, kral ve kraliçeler, prensler, hanlar, şahlar, sultanlar, racalar ve daha pek çok unvan sahibi. Dünyanın en yaşlı devlet başkanı olan Kraliçe Victoria yirminci yüzyılın başlamasından yalnızca birkaç gün sonra ölüp, cenazesinde tabutunun arkasında iki imparator ve üç hükümdar, dokuz veliaht ve taht vârisi kırk prens ve grandük saygıyla yürüdüğünde, dünya böyle bir yerdi. Gelecekteki herhangi bir kraliyet cenazesinde, dünyanın işleyişine dair baskın mitolojinin yeniden bu şekilde sergilenmesi pek de mümkün görünmüyor (gerçi, tarihçiler asla kehanette bulunmamalıdırlar).[3]

Yaşlı kraliçenin ölümü, uyruklarının çoğunda psikolojik sarsıntı yaratmıştı. Kimilerinin (özellikle de yüksek sosyetedekilerin) tek fark ettikleri, İngiliz sarayının ve aristokrasisinin toplumsal atmosferindeki değişim olsa da, Kraliçe Victoria'yla birlikte bir şeyler daha göçüp gitmişti. Ama geriye dönüp baktığımızda Victoria'nın cenazesinin bundan çok daha fazlasını, belki de ülkesinin tarihinde bir çağın sonunu sembolize ettiğini görüyoruz. Cenazesine katılan monarklar evlerine dönüp hüküm sürmeye devam ettiler; içlerinden biri, ölüm döşeğinde kollarında yattığı, Almanya İmparatoru olan torunu, 1918'de hâlâ tahttaydı. Büyük bir değişim duygusunun yaşanmasına karşın, 1901'de aslında, Victoria'nın uyruklarının yaşamlarında önemli etkiler yaratacak bir değişim olmamıştı. Yaşlı kraliçenin artık tahtında olmaması ne işlerine gidişlerini,

3) Ama Avusturya İmparatoru ve Macaristan Kralı Franz Joseph'in on beş yıl sonraki cenaze töreni, ortaçağı çok daha fazla hatırlatan sembolleriyle, geçip gitmiş olan bir dünyanın daha da canlı bir teşhiridir; filme alınmış olduğu için bu töreni de izleyebiliyoruz.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

ailelerini düşünüşlerini, tapınma ve dualarını, zevklerini ve acılarını değiştirmiş, ne de gelirlerini ve yaşam standartlarını iyileştirmiş ya da kötüleştirmişti. Bütün bunlar zamanı geldiğinde kökten ve büyük bir hızla değişecekti belki; ama Victoria öldüğünde, bir çağın sona ermesi bir yana, bir İngiliz *ancien régime*'inin sona erdiğini söylemek bile, yüzeysel ve yanıltıcı bir yorum olacaktır.

Yüzyılın başlamasından kısa bir süre sonra ölen tek devlet başkanı Kraliçe Victoria değildi. Dokuz ay sonra Amerika Birleşik Devletleri Başkanı öldürüldü. Bu da temel bir değişim anlamına gelmiyordu. Yine de ölümü ülkesinin tarihinde, hemen gözlenebilecek bir farklılık yarattı; ne de olsa, yaşlı kraliçeden çok farklı bir anayasal role sahipti. Amerikan Anayasası uyarınca McKinley'in yerini hemen, başkan yardımcısı Theodore Roosevelt aldı – yani, öfkeli bir siyasetçinin deyimiyle, "şu lanet kovboy". Roosevelt işleri karıştırmayı seven bir şahsiyetti ve tercih ettiği kimi politikaları uygulamaya sokmak amacıyla, başkanlık gücünü selefine oranla çok daha fazla kullandı. Bu tavrı Amerikan siyasetinde bir değişime yol açtı; VII. Edward'ın tahta geçişi Birleşik Krallık'ta böyle bir değişim yaratmamıştı. Yine de, Roosevelt'in Beyaz Saray'a yerleşmesi, Amerikan siyasi yaşamının havasını değiştirmekle birlikte, bir devrim yaratmamıştı. Kraliçe Victoria'nın –aralarında yalnızca Britanyalıların değil, Hintlilerin, Fijililerin, Çinlilerin, Asanti'lerin, Matabele'lerin, Hotanto'ların ve daha pek çok halkın bulunduğu– uyruklarının köklü geleneklerini değiştirmemeleri ve eskisi gibi olmayı sürdürmeleri gibi, Amerikalılar da Amerikalı olmayı sürdürdüler. Büyük savaşlar, göçler ve 1901'de Asya ve Afrika'daki birkaç kentte bile sokaklarda ilk örneklerine rastlanan "atsız taşıtlar" ve "otomobiller" gibi teknolojik yenilikler, zamanı geldiğinde, bu insanların yaşamlarında çok daha büyük değişimler yaratacaktı.

Yönetici kadroların değişmesi, kimi şartlar altında ve kimi tarihsel kavşaklarda tarihte önemli değişimlere yol açsa da, bazı dünyaların artık var olmadığını, bir *ancien régime* olarak gerçekten tarihe gömüldüklerini söyleyebileceğimiz denli büyük bir değişime yol açtığı enderdir. Adolf Hitler'in ölümü, Alman askeri gücünün çöküşünün yol açtığı daha önemli tarihsel dönüşümün yanında önemsiz kalır. Yine de, yirminci yüzyıl boyunca tüm dünyada gerçekten devrimci değişimler yaşandı. Yüzyıl tarihinin asıl konularını bu değişimler oluşturmakta. İster tek bir ana indirgenebilsinler, ister –çoğu önemli olay gibi– yıllarca, hatta onyıllarca sürsünler, bu yüzyılı tüm insanlık tarihinde benzersiz bir yüzyıl yapan değişimler bunlardır. Aşama aşama, yavaş yavaş ortaya çıkmaları, geriye dönüp baktığımızda bile gözden kaçırılmalarını kolaylaştırır. 1901'in dünyasının günümüzden neredeyse hayal bile edilemeyecek denli farklı olduğunu anlamaya çalışmak, bu dönüşümleri ölçme yolunda atılacak ilk adım olacaktır.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

1901'İN FARKLI GEÇMİŞLERİ

1901'in dünyasının günümüzden en önemli farklarından biri, toplumların geçmişe bakışlarında ve şimdiye dair algılarının şekillenişinde gözlenmekteydi. Tarihçiler sayısız geçmiş dünyayla karşı karşıya kalırlar. En temel deneyimler dışında pek az deneyim dünyadaki tüm erkek ve kadınlar tarafından paylaşılır; gerçi, günümüzde ortak deneyim elbette, (yüzyılın getirdiği bazı büyük değişimler sayesinde) 1901'e göre çok daha fazla. Toplumların geçmişleri hâlâ birbirlerinden farklı, ama yüzyılımızda eskisine göre çok daha fazla ortak şekillendirici deneyim yaşanıyor. 1901'in, günümüzde yok olmuş *ancien régime*'i, Avrupa'da, ABD'nin, ya da, Çin'de, Hindistan'ın kimi halklarının *ancien régime*'leri gibi değildi. Bu toplumların ve 1901'in diğer pek çok toplumunun ortak yönünün, gelecek 100 yıl içinde ortadan kalkmaya yazgılı olmak olduğunu söylemek pek de yanlış olmayacaktır. Kuzey Amerika'nın kırsal kesimlerindeki yalınlık, Tibet'in hâlâ el değmemiş geleneksel yönleri, Berlin'deki ucuz apartmanların sakinlerinin yaşamları – bütün bunlar yok oldu; günümüzde tarihçiler ve nostalji romancıları dışında kimse onları hatırlamıyor. Daha önce hiçbir yüzyıl ne insanlığa böylesine eksiksiz, hızlı ve giderek daha da hızlanan bir değişim getirmişti, ne de, insanların bu kadar çok ortak deneyimi paylaşmalarına yol açan bir değişim.

Günümüzde olduğu gibi 1901'de de insanların düşüncelerini büyük oranda, kesin gözüyle baktıkları şeyler belirlemekteydi. Bunun şu anda bizim kesin gözüyle baktıklarımızdan ne kadar farklı olduğu günümüzde açıkça görülebiliyor, ama yine de, bu noktanın üzerinde biraz daha durmakta yarar var. Sözgelimi, yüzyıl başında Asya'da yaşayan milyonlarca insanın Avrupa'dan gelmiş olanlar dışında pek azı yaşadıkları kıtayı "Asya" olarak düşünüyordu. "Asya" sözcüğüne tekabül eden bir varlık olduğu düşüncesi Avrupa'ya aitti ve bu düşünceyi benimseyen Asyalı sayısı pek azdı; henüz, çoğunun anlayabileceği bir düşünce olmamıştı. Japonlar, "Asya Asyalılarındır" sloganını daha 1890'lı yıllarda yaratmışlardı; "Asya" içinde bu sözcük, Avrupa'dan pek çok şeyle birlikte coğrafi adlandırmaları da almış olan Japonya dışında neredeyse hiç bilinmiyordu.[4] Hindistan altkıtasında yaşayanlar arasında, Hindistan'ı bir bütün olarak düşünenlerin, ya da, toplumsal ya da siyasi gerçeklik bir yana, coğrafi

4) Aslında Roma İmparatorluğu'nun bir eyaletinin adı olan "Asya" sözcüğü ilk olarak on yedinci yüzyılda Japonya'da, (ancak 1882'de basılabilecek olan) bir kitapta görülür; ayrıca, söylendiği gibi yazılmış olarak, 1786'da, Japonya'da hazırlanmış olan ilk dünya haritalarından birinde, yerkürenin kara alanlarının alt bölümlerine verilmiş, Afrika, Amerika kıtaları ve Avrupa gibi, diğer Avrupa kökenli adlarla birlikte görülür.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

bir gerçeklik olarak görenlerin sayısı bile çok azdı; Hintlilerin arasından ancak küçük bir azınlık Hindistan'ın günün birinde bir ülkenin adı olabileceğini düşünüyordu. Beyazlar hariç, Afrika'da doğmuş kişilerin çoğunun "Afrika" denen bir varlıktan haberdar olmaları da pek muhtemel değildi; kıtaya bu adı ilk olarak Avrupalılar vermişti (ve dolayısıyla, "Afrikalı" sınıflandırmasını da onlar yaratmıştı). Avrupalılar ve Kuzey Amerikalılar ise çoğunlukla, yaşadıkları kıtalardan çok daha haberdardılar. Ne de olsa bu kıtalara adlarını onlar vermişti. Avrupa dışında da kendi etnik ya da kültürel ayrımları konusunda gelişmiş duygulara sahip halklar –örneğin, Han Çinlileri ya da Japonlar– bulunsa da, milliyet ya da milliyetçilik de Avrupa kökenli bir fikirdi.

Alışkanlık ve davranışlardaki tezatların yanı sıra, güç ve zenginlik dağılımındaki bu tür tezatlar da göz önüne alındığında, 1901'in kadın ve erkeklerine zaman olarak yakınlığımız bizi kolayca yanıltabilir; bizim kesin gözüyle bakmadığımız pek çok şeye onlar bu gözle bakıyor ve bizim için sıradan olan pek çok şeyi hayal bile edemiyorlardı. Oluşturdukları manzaranın bazı parçaları belki bize hâlâ tanıdık gelebilir, ama onlar kendilerine özgü ve bize yabancı geçmişlerin ağırlığını taşıyorlardı. Geçmişi, içinde doğdukları on dokuzuncu yüzyıla ait gözlerle görüyorlardı (ve elbette, yaşadıkları yerlere bağlı olarak, pek çok farklı on dokuzuncu yıl yaşamışlardı).

İnsanların yaşamlarını ancak, onları harekete geçirebilen hayali gelecekler şekillendirir. Bugünü şekillendiren ise büyük oranda, ister gerçek olsun ister mitolojik, geçmiştir. 1 Ocak 1901'de yaşayan atalarımız, ayrıntıları nerede ve ne zaman doğduklarına göre değişen, birbirlerinden çok farklı yüzlerce mirasın vârisleriydi: bugün olduğu gibi yirminci yüzyılın ilk gününde de dünya, yüz milyonlarca geçmişin yarattığı yüz milyonlarca bireysel bağlamın bileşkesiydi. Bu şekilde kurulmuş bağlamlardan bazıları diğerlerinden çok daha etkiliydi. Dünya halklarının geçmiş tarihte neleri kabul etmeyi ya da neleri reddetmeyi seçebileceklerini anlamak hiç de kolay değil.

Yine de, her erkek ve kadının kendi kaderiyle karşılaştığı, bir bütün olarak incelenmesi mümkün olmayan mikroskobik düzeyden uzaklaştığımızda, birkaç büyük bütünlüğe ait, birbirlerinden ayrı geçmişlerin farkına vararak, geniş çaplı bir genelleme yapmaya başlayabiliriz. Bunlar tarihsel manzaranın doruk noktalarını ve yüksek tepelerini oluştururlar. Sözgelimi, 1901'in dünyasını oluşturan pek çok tarihsel kültür ve uygarlık ayırt edilebilir. Bunlar yüzeysel görüntülerinde olduğu kadar özlerinde de birbirlerinden çok farklıdırlar. Avrupalıların Afrika'yı Ümit Burnu'ndan Kahire'ye dek aşacak ve Berlin'le Bağdat'ı birbirine bağlayacak demiryolları yapmayı planladıkları, ya da, dünyanın önemli kentleri arasında (bazı ülkelerin göklerinde daha o zamanlarda görülmeye başlanan hidrojenli "güdümlüler"le) hava yolculuğunun yapılabileceği

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

bir dünyayı hayal ettikleri bir dönemde, Kalahari çöllerinde ya da Yeni Gine'de, uygarlığın hiç erişmediği Taş Devri insanları yaşıyordu. Tarihsel olarak Hıristiyanlığın şekillendirdiği dünyada Ruslar, Batı Avrupa'nın elli ila yüz yıl önce yaşadığı sanayileşme deneyimine yeni yeni geçiyor, ama Batı Avrupa'da yüzyıllar önce terk edilmiş olan Hıristiyanlık öncesi Jülyen takvimini hâlâ kullanıyorlardı. Budist Tibet ancak birkaç Avrupalının ziyaret etmiş olduğu bir ülkeydi. Basra Körfezi'ndeki Arapların Doğu Afrika'dan yaptıkları geniş çaplı köle ticaretine daha yeni yeni kısıtlama getirilmişti; üst sınıf Çinli ailelerde kız çocukların ayakları hâlâ bağlanıyordu. Aralarında Avrupalıların da bulunduğu pek çok halkın hükümdarı olan Osmanlı padişahının hâlâ resmi bir haremi bulunmaktaydı. Günümüzde çoktan ortadan kalkmış olan bu tür pek çok tuhaflık o zamanlarda hâlâ varlığını sürdürüyordu. Bu tuhaflıklar yüzyıl başındaki, çağlardan beri sürmekte olan farklılıkların ve küresel çeşitliliğin yansımalarıydı.

Bizim dünyamız da elbette pek çok farklılığın görüldüğü bir dünya; ama gelecek 100 yıl içinde bu egzotik çeşitlilik, yalnızca yüzeysel görüntüler ve maddi şartlar düzeyinde olsa da, büyük oranda azalacaktı.[5] Halklar arasında hâlâ çok büyük zihniyet ve ahlak farklılıkları var, ama günümüzde bunları kimi zaman şaşırtıcı buluyoruz, oysa 1901'deki atalarımız için aynı durum geçerli değildi.[6] Yüzeysel benzerlikler bizi yanıltabilir belki, ama bu tür farklılıklar birdenbire bir patlamaya dönüşerek işlerimizi karmaşıklaştırabilir ve bazen de zehirleyebilir. Ortak bir insanlığa bir davranış kılavuzu olarak pek de güvenilmemesi gerektiğini 1901'de insanlar bize göre çok daha kolay kabul ediyorlardı ve bizim tersimize, bunu söyleyecek cesarete sahiptiler.

Sezgilerimiz ya da deneyimlerimizce doğrulansın ya da doğrulanmasın, tüm dünyadaki insan toplumları arasındaki yüzeysel farklılıkların yüzyıl başında, günümüze oranla en azından daha gözle görülür olduğunu kolayca kabul edebiliriz. Günümüzde gezginler seyahatleri sırasında havaalanlarında benzer "bekleme salonları"nda oturuyor, hangi ülkede olurlarsa olsunlar, havaalanından çıktıktan sonra benzer taksilere binip, dünyanın her yerinde aynı sinyalleri veren trafik ışıklarının ve benzer trafik davranışlarını dayatmak amacıyla çalışan trafik polislerinin bulunduğu sokaklardan geçiyor ve bir önceki otelle aynı hizmeti vermeyi amaçlayan "uluslararası oteller"de kalıyorlar. Bu tür sıradan durumlar-

5) Ama kimi önemli değişimler oldukça kısa süre içinde gerçekleşti. Çin'de ayak bağlama uygulaması 1902'de resmi olarak kaldırıldı ve 1909'da da Osmanlı haremi resmi olarak dağıtıldı.

6) 1989'da, kâfirliğin ölümle cezalandırılması gerektiğine inanan pek çok Müslüman olduğunu öğrenmek, Batı ülkelerindeki pek çok insanı şaşkınlığa sürüklemişti.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

daki ve hatta insanların davranışlarındaki temel ve önemli farklılıklar, yüzyıl başındaki günlük hayatta çok daha belirgindi. Belki de, kendine özgü kamu kurumlarına günümüzdekinden çok daha fazla dayanmaktaydılar; ama bundan emin olmak daha zor ve belki de bu konuyu ileride, öykümüz geliştikçe düşünmeye bırakmakta yarar var. Farklı kültür ve toplumlarda insanlara gösterilen muamele konusunda hâlâ derin farklılıklar olduğunu biliyoruz; dünyanın tüm ülkelerinde, evrensel insan haklarına inandıklarını söyleyen insan sayısının 1901'e oranla çok daha fazla olmasına karşın, bireylerin otoriteyle ilişkileri ya da toplumsal ve ekonomik davranışları konusundaki düşünceler açısından diyelim ki Büyük Britanya ile Suudi Arabistan, Hindistan ile Avustralya ya da Fransa ile Japonya arasında hâlâ büyük farklılıklar gözlenebiliyor.[7]

Yine de, dünyanın büyük bölümünde geçmişin ağırlığı eskisi kadar hissedilmiyor. İnsanların düşünüş ve davranışlarının beslendiği miraslar 1901'de çoğunlukla, yüzlerce yıllık, hiç sorgulanmamış otoritenin ağırlığını taşımaktaydı. O dönemde insanlığın sınıflandırılmasında dinin hâlâ önemli bir yere sahip olması bunu gösteriyordu. Çoğu insan hâlâ, –en önemlileri Hindu, Budist, Konfüçyüsçülük, Hıristiyan ve İslam inançları olan– kadim inançların zengin, karmaşık çerçeveleri içinde yaşamaktaydı ve gerçekte neye inandıklarını bilmek o kadar kolay olmasa da, uygulamada bu inançlara bağlı kalıyorlardı. O dönemde insanların çoğu herhalde hâlâ, bir tür doğaüstü dünyaya ve çoğunlukla, varolan maddi küre ile, gerçek güce sahip ve karşı konulmaz emirler veren bir tanrı ya da tanrıların yaşadığı bir başka küreden oluşan iki katmanlı bir modele inanıyorlardı. Ama bu tür bir Tanrı inancının kabulünde farklı dinsel gelenek bölgeleri zaman zaman birbirleriyle çakışıyor, birbirlerinin içine giriyor, ya da, birbirlerinden uzaklaşıyordu. Hıristiyanlık küresi içindeki insanların Hıristiyanlık âlemi terimini sık sık kullanmalarına karşın, terimin anlamı 1901'de, beş ya da altı yüzyıl önceki kadar açık bir şekilde tanımlanmış değildi. Hıristiyanlık âlemi içindeki bölünmeler de son iki ya da üç yüzyıl içinde keskinleşmiş ve artmıştı. Daha 1799'da bir Alman yazar, Hıristiyanlık âleminin artık Avrupa demek olmadığını söyleyebiliyordu:[8] 1901'e gelindiğinde bu terim, belli bir inanç bölgesinden çok, Hıristiyan oldukları varsayılan Avrupa

7) Birleşmiş Milletler'in insan hakları beyannamesini Aralık 1948'de kabul edişinden neredeyse yarım yüzyıl sonra, batılı olmayan bir siyasetçi, Malezya başbakanı Dr. Mahathir Mohamed, Temmuz 1997'deki bir Asya dışişleri bakanları toplantısında bu beyannameyi şiddetle, (kısmi, kültüre bağlı bir haklar görüşü sunduğu için) yetersiz olmakla eleştirmişti.

8) Novalis, "Hıristiyanlık Âlemi ya da Avrupa" (*Die Christenheit oder Europa*) gibi anlamlı bir ada sahip olan denemesini o yıl yazmış, ama denemenin yıllarca elyazması haliyle elden ele dolaşmasına karşın, kendi yaşadığı dönemde yayınlamamıştır.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

kökenlilerin işgalindeki dünyayı tanımlamaktaydı. Avrupalılar tarihi dinlerine tüm dünyada yeni inançlılar kazandırmış (Güney ve Orta Amerika, Avrupalıların yerleşmelerinden çok, yerel halkların dinlerini değiştirmeleri sonucu Hıristiyan dünyasının bir parçası olmuştu) ve (Hindistan ya da Çin gibi) bunda pek de başarılı olamadıkları yerlerde bile Hıristiyanlığın kilise, kolej, okul ve hastane gibi kurumsal ve fiziksel izlerini bırakmışlardı. Ama Avrupa ve Amerika kıtaları ile Avustralasya ve Güney Afrika'da beyazların yerleştiği toprakların halkları kendilerini hâlâ, Hıristiyan dünyasının merkezi olarak görüyorlardı. Hıristiyanlığın ağırlıkla Avrupalı olmayan halkların dini haline gelmeye başladığı sonraki 100 yıl boyunca bu kavram radikal bir değişim geçirecekti.

Diğer iki büyük tektanrılı din arasında en iyi tanımlanmış olanı Musevilikti. Aynı zamanda, en fazla yayılmış olanıydı; inançlıları, sayıları fazla olmasa da, dünyanın her yerine dağılmışlardı. 1901'de dünya Yahudilerinin çoğu Avrupa'nın, (günümüz Polonya'sının büyük bir bölümünü içeren) Rus Mıntıkası'nın oluşturduğu görece küçük bir bölümüyle, bitişiğindeki Orta ve Doğu Avrupa'da yaşıyorlardı. Yahudi ve Hıristiyanlar gibi yine İbrahim'in tanrısına inananların dini olan İslam, (şimdi de olduğu gibi) Musevilik ve Hıristiyanlık gibi dünyanın her yerine yayılmıştı ve yüz milyonlarca inananı bulunmaktaydı.

Hıristiyanlık âleminin tersine, İslam dünyası devlet ya da kilise gibi tarihsel kurumlarla tanımlanmamıştı: İslam temelde, Müslümanların yaptıkları ve yaşama şekilleri demekti ve şimdi de öyle. Müslümanları birleştiren, Tanrı'ya, bu dünyaya ve öbür dünyaya karşı ortak tutumlarıdır. İslam'ın Avrupa'daki tabanı son zamanlarda gerilemekteydi; 1901'e gelindiğinde, yalnızca, iki ya da üç yüzyıldır Osmanlı Türk imparatorluğunun parçası olan yerlerde Müslüman azınlıklar kalmıştı. Amerika kıtalarında da az sayıda Müslüman bulunmaktaydı. İslam'ın merkezi, Yakındoğu ve Ortadoğu'nun Arapça konuşulan topraklarıydı.[9] Ama İslam bu topraklardan, başlangıçta fetihlerle, batıda Afrika'ya ve Akdeniz Avru-

9) İleride de sıkça kullanılacak olan bu terimlerin burada açıklanmalarında yarar var. "Ortadoğu" teriminin ne zaman ortaya çıktığından pek emin değilim (kimileri bu terimi Amerikalı yazar Amiral Mahan'a atfediyorlar), ama ilk kez bu yüzyılın ilk yıllarında, (Osmanlı egemenliği altında bulunan, Mısır'dan İstanbul Boğazı'na kadar olan topraklar anlamına gelen) "Yakındoğu" ve (merkezi Çin olan bölgeyi kapsayan) "Uzakdoğu" ayrımına alışılmasından çok sonra ortaya çıkmıştır. "Ortadoğu", aradaki bazı ülkeleri kapsayacak şekilde kullanılmaya başlanmıştır. Başlangıçta, batıdan Hindistan'a geçiş oluşturan ülkeleri kapsamaktaydı: İran, Afganistan ve (tuhaftır ki) Tibet. Ama 1920'li yıllara gelindiğinde, İngiliz sömürgecilik dairesindeki uzmanların "Yakındoğu"daki, o zamanların Osmanlı topraklarıyla da ilgilenmeleri beklenmekteydi ve sonraları terim, bu kitapta da olduğu gibi, yalnızca bu topraklar için kullanılmaya başlandı. Basra Körfezi örneği ("Körfez bölgesi" ya da "Körfez devletleri" gibi) hariç, daha doğudaki bölgesel gruplaşmaların belirtilmesi gerekli görünmüyor.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

pası'na, doğu ve kuzeyde Orta Asya'ya, Hindistan'a ve hatta, Çin'e ulaşmıştı. Ardından, on dokuzuncu yüzyılda, Hint Okyanusu'nun akıntı ve rüzgarlarının lütuflarından yararlanan Arap tacirlerin İslam'ı götürdükleri Bengal, Endonezya ve Malezya'da da geniş İslam cemaatleri oluştu. Sonuçta, büyük bir toplumsal çeşitlilik ve sayısız küçük gruplar ve mezhepler içeren bir dünya doğdu. Kuran'ın klasik Arapça'sı çok farklı anadillere sahip pek çok halka ve hatta, Arap topraklarında, son derece gündelik ve bölgesel bir Arapça konuşan halklara öğretilmekte.[10] Çin ve Hindistan'da İslam, Hinduizm'in, Budizm'in ve Konfüçyüsçü uygarlığın kendisinden çok daha eski kültürel bölgeleriyle karşı karşıya gelmişti. Yüzyıl başında Çin'e hâlâ egemen olan Konfüçyüsçülük Japon kültürünün de kökeninde yer almaktaydı; gerçi, her iki ülkede de, çok daha aşkın yönelimli bir inanç ve uygulama olan, ama İslam'ın tektanrı inancından çok Konfüçyüsçülük'e ya da Hinduizm'e yakın duran Budizm'le yan yana yaşamaktaydı. Budizm, Güney ve Güneydoğu Asya'da iki ayrı kültür bölgesine yayılmıştı; Hint altkıtasında doğan Hindu etkilerinin kültürel egemenliği altındaki küre ve Konfüçyüs geleneğinin etkisi altındaki Çin küresi.

"UYGAR" DÜNYA

İnsanlar herhangi bir anda dünyaya bakışlarını, aynı zamanda pek çok başka ideal ve maddi gerçekliği de paylaştıkları diğerleriyle paylaşırlar. Dünyayı önemli dini geleneklere göre sınıflandırmak 1901'de bugün olacağından daha yararlıydı, ama o dönemde bile, akıllı ve bilgili gözlemcilerin dünyayı görmeleri için tek yol değildi. Bir diğer ayrım da "batılı", Avrupa kökenli kültürler dünyası ile, geriye kalan dünya arasında yapılabilirdi ve daha o zamandan yapılmaktaydı. 1901'de dünyanın geniş bir parçasının sakinleri geçmişe dönüp baktıklarında iki, belki de üç büyük değişim yüzyılı görebilirlerdi. Bunlar ya Avrupalılar, ya da, diğer kıtalardaki Avrupa kökenlilerin torunlarıydı. Aralarında geçmişi düşünmüş olanlar büyük olasılıkla, geçmişin, iyiye doğru değişimi gösteren bir tablo oluşturduğunu söyleyeceklerdi; yani, ilerleme. Çoğu kişi Ortaçağ'dan itibaren Avrupa tarihini, uğruna çaba göstermeye değer ve pek az kişinin sorguladığı hedeflere doğru sürekli bir ilerleme olarak görür. Temel alınan değerler ister entelektüel ve bilimsel olsun, ister maddi ve ekonomik (hatta, kimilerine göre, ahlaki ve estetik; ilerleme inancı o denli ikna ediciy-

10) İslam, Hıristiyanlık gibi bir misyonerlik dini olmakla birlikte, kutsal metinlerinin yerel dillerde basılmalarına uzun zaman boyunca izin verilmemesiyle, Hıristiyanlıktan ayrılmaktaydı.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

di), geçmişe baktıklarında ilerlemeci bir yolda olduklarına ve önlerinde de daha fazla ilerleme olduğuna inanıyorlardı. Dahası, görünüşe bakılırsa yalnızca onlar ve denizler ötesinde, Avrupalıların yerleştikleri topraklardaki akrabaları böyle bir iddiada bulunabilirlerdi.

Yüzyıl başladığında, daha o zamanlarda kullanılabilecek tanımlamayla "batı" dünyasının liderleri kültürlerinin başarısının süreceğine, bir yüzyıl önce Çinli mandarin seçkinlerin kendi kültürlerine duyduklarına benzer bir güven duyuyorlardı. Uygarlıkları bu kendi üzerinde yoğunlaşma düzeyine, insanlığın diğer bölümlerinin bariz ikinci sınıflığı düşüncesiyle birlikte görülen özel ve karakteristik tarza çok önceden ulaşmıştı. Geçmişin kendilerini haklı çıkardığına emindiler. Bu görüşe inanmayan pek az kişi vardı ve bu muhalifler arasında seçkin bir statüye ve zihinsel kapasiteye sahip, içinde yaşadıkları kültürün kendi kendini tahrip etme potansiyelini henüz ortaya çıkarmadığını savunan ve bu uygarlığın materyalizm, demokrasi ve barbarlık dalgalarına kapılarak din ve ahlaki değerler çapalarından uzaklaştığını hisseden kişiler bulunsa da, bu kişiler bile ait oldukları uygarlığın dünya tarihini etkileyen bir güç olarak benzersiz bir dinamizme ve dünya tarihini şekillendirmekte benzersiz bir etkinliğe sahip olduğuna emindiler. "Batılı" kişilerin çoğu, eğer bu tür şeyleri düşünmüş olsalardı, geleceğin vaatlerle dolu olduğunu hissederlerdi; geçmiş onlara güven duymaları için bir temel sunuyordu.

Sözgelimi, bu yüzyıl başında batılı olmayan dünyanın büyük bölümü, köleliğin kaldırılması gerektiğini çoğunlukla gönülsüzce ve yeni yeni kabul etmeye başlamıştı. Dünyanın tanıdığı her uygarlıkta uzun zamandır hayatın bir gerçeği olarak kabul edilmekte olan kölelik önce Avrupa'da lanetlenmiş ve ardından, on dokuzuncu yüzyılda, denizaşırı ülkelerdeki Avrupalıların ve Avrupa kökenli ulusların sahip olduğu topraklarda feshedilmişti. Bu sürecin resmi olarak 1888'de, Brezilya'da kölelerin özgür bırakılmalarıyla tamamlandığı söylenebilir. Bu dönemlerde sömürge yönetimleri ve İngiliz Kraliyet Donanması, Arap köle tacirlerinin Afrika kıtası ile Hint Okyanusu'ndaki faaliyetleri üzerinde baskı kuruyordu; bu yüce amaca ulaşılmasını hedefleyen Avrupa gücü ve diplomasisi, köleliğin kaldırılması için dünyanın geri kalan kısmına da baskı yapıyordu. 1901'de kölelik konusunda Avrupa kökenli uygarlık ile dünyanın geri kalan kısmı arasında hâlâ çok büyük bir tutum farkı görülüyordu.[11] Bu tür diğer tezatlar gibi bu da

11) Ve bu farklılık devam etti. Suudi Arabistan'ın veliaht prensi ancak 1962'de, yönetimini kurarken, Suudi Arabistan'ın yıllardır köleliği kaldırmak için çabaladığını belirterek, ülkede köleliğin kaldırılması için zamanın "elverişli" olduğunu halk önünde kabul etti. Bkz. *The Annual Register 1962* (Londra, 1963), s. 298. (Bu yıllık başvuru çalışması ilerideki sayfalarda *AR* olarak ve basıldığı değil, kapsadığı yıl belirtilerek kullanılacaktır. Örneğin, bu alıntı kısaltıldığında *AR 1962* olacaktır).

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Avrupa kökenlileri, dünyanın geri kalan halklarını, kimi zaman kötü ve her zaman da engelleyici olan geleneklerden kurtulup gerçek uygarlığın, yani, beyaz ve resmi olarak Hıristiyan halkların uygarlığının ilerlemeci yoluna girmek için "beyaz" insanların lütufkâr müdahalelerine muhtaç, geri kalmış insanlar olarak görmeye yöneltiyordu. Ne de olsa, Atlantik'te 300 yıllık geniş ölçekli ve kârlı bir köle ticaretinden sonra da olsa, yalnızca Avrupa uygarlığı ve türevleri daha 1880'de köleliği kendi içlerinde tamamen silmişlerdi.

Bu tür geniş bakış açılarına ileride dönmemiz daha uygun olabilir; şimdilik, 1901'de dünyanın geri kalan kısmının batı uygarlığının giderek yayılan gücüyle farklı bağlantılarının, bu dünyanın yalnızca farklı gelenek ya da dinlerden oluşan bir dünya olarak değil, ayrıca, farklı uygarlık düzeylerinin bulunduğu bir dünya olarak da görülmesini kolaylaştırdığını belirtmek yeterli olacaktır. Bunlardan biri batı ülkelerinin beyaz insanlarının dünyasıydı: Avrupa ve Avrupa kökenlilerin egemenliğindeki denizaşırı topraklar. Bu, çağdaş söylemle, "uygar" dünyaydı; "batılı" sıfatının dünyanın farklı coğrafi bölgelerine yayılmış ülkeler için kullanıldığında karmaşa yaratmasına karşın, kimi zaman "batılı" dünya olarak da adlandırılmaktaydı. Dünyanın geri kalan kısmının büyük bölümünü oluşturan ikinci küre, bu uygar dünyadan büyük oranda ve giderek daha çok etkilenen ve bu etkiyle şekillenen toplumlar grubunun dünyasıydı; bu grubun önde gelen örneklerinden biri Japonya'ydı, ama bazıları Avrupa imparatorluklarının parçaları olan başka örnekler de vardı. Bu ülkelerde farklı düzeylerde modernleşme görülmekteydi; burada modernleşmeyle kastedilen, ülkelerin yerli kurumlarının "Avrupalılaşması" ya da "modernleşmesi"ydi. Batı etkilerinin değişimine uğramamış üçüncü bir halklar grubu daha bulunmaktaydı. Sayıları son derece azdı ve batılı çağdaşlarının gözlerinde kültürleri ve davranışları (Etiyopya örneğinde olduğu gibi, arkalarında yüzyıllara ulaşan bir Hıristiyanlık tarihi bulunsa bile) kayıtsız şartsız geri kalmıştı. Kimi iyi, kimi kötü pek çok nedenden ötürü artık bu tür bir söylemden hoşlanmıyoruz. Özellikle de "uygar dünya" teriminden kaçınıyoruz.[12] Ama yirminci yüzyıl başında bu terim yaygın olarak kullanılmakta ve çoğu Avrupa dilinde eğitimli insanlar bu terimin anlamını gayet iyi bilmekteydiler. Terim dünya tarihinde benzersiz bir anı, pek çok uygarlık arasından birinin dünyanın neredeyse her yerinde tarihin itici gücü olarak öne çıktığı benzersiz bir gelişimin doruk noktasını ifade etmekteydi.

Uygar dünyayı, çok sayıda Avrupalı kökenlinin yerleştiği dünya olarak tanımlamak çok doğru değildi, ama 1901'de hiç kuşkusuz, çoğu insanın uygar

12) Yine de, 7 Şubat 1998'de BBC radyosunda yayınlanan bir röportajda bu sözcükler Britanya başbakanının dudaklarından dökülecekti.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

dünya tanımı buydu. Terimi kaygısızca kullanan insanlar, dünyada uygarlık adını hak eden daha pek çok şey olduğunu göremiyorlardı. Başka uygarlıklar aradıklarında gördükleri tek şey, putperest, geri kalmış, cahil halklar arasındaki, uygarlar dünyasına katılmaya çabalayan birkaç kişiydi. Diğerleri ise dünyanın geri kalan kısmının, kendilerini olmadıklarıyla tanımlayan vahşi "ötekiler"iydi. Onlara karşı bir üstünlük taslamak yeni bir tutum değildi; kendi fikir ve değerlerinin kendi düşüncelerine göre doğal erdemlerinin kanıtları Avrupalılara yüzyıllardır dünyaya yeni saldırılarda bulunma cüretini vermiş ve dünyayı anlamalarının önünde yeni engeller yaratmıştı. Üstünlük iddialarına başlangıçta dinin sağladığı tezlere, ilerici ve liberal değerlerin sağladığı tezler de eklenmişti. 1901'e gelindiğinde Avrupalılar, diğer uygarlıklara bir zamanlar duydukları saygıyı büyük oranda yitirmişlerdi. Kendi uygarlıkları, başka yerlerdeki, kendi düşüncelerine göre akıl ermez barbarlıklardan hiç kuşkusuz üstündü. Bireysel haklar savunuculuğunun, özgür basının, seçme hakkı kapsamının giderek genişlemesinin, kadınların ve çocukların (hatta, hayvanların) sömürüden korunmasının yeterli kanıt olduğunu düşünüyorlardı. Çoğuna göre, misyoner Hıristiyanlık da yeterli bir kanıttı. Avrupalı ve Amerikalılar yabancı topraklarda bu tür amaç ve idealleri savunmayı ve izlemeyi, yıkıcı ya da yakışıksız olabileceklerinin çoğunlukla farkına bile varmadan, günümüze dek sürdürdüler. Bu yaklaşım, yüzyılımıza özgü bir diğer özelliğin gelişmesinde etkili oldu; değerlerin, insanlık tarihinin hiçbir döneminde olmadığı derecede evrenselleşmesi.

KÜLTÜR VE HEGEMONYA

1901'de dünyanın büyük bölümü şu ya da bu şekilde Avrupa ezgileriyle ve çoğunlukla Avrupa bayrakları altında ilerliyor ve nihai kaynakları Avrupa olan inisiyatiflere karşılık veriyordu. Bu yalnızca bir eğretileme değil. Bayraklar ve ezgiler çoğunlukla, önemli bir gerçeği temsil etmekteydiler; dünyanın kara yüzeyinin büyük bölümünün sömürge imparatorluklarının ve bunlardan türemiş yeni beyaz ulusların işgalinde olmasını. Ama bu tür bir fiziksel işgal, hegemonyanın ifadelerinden yalnızca biriydi. Ekonomik ve kültürel unsurları da vardı ve kesin bir denetim yoluyla olduğu kadar, etkileme yoluyla da işlemekteydi. Tüm dünyada, "batılı" ya da "batılılaşmış" olarak nitelenen ülkelerden kaynaklanan şekillendirici, yönlendirici ve kimi zaman da saldırgan güçlerle, bu güçlerin etkisi altına aldığı halklar arasında bariz ve çok önemli bir ayrım gözlenmekteydi. İkinci gruptaki halkların bu güçlerin etkisi sonucunda her zaman kötüye gittikleri söylenemezdi; kimi zaman yarar sağladıkları da

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

oluyordu. Ama bunlar aynı zamanda her zaman mazlumlar, "uygar" dünyanın yabancı âdetlerine az ya da çok uymak zorunda olan toplumların üyeleriydi. Batı'nın ilerleme ideallerinin çekimine bir kez maruz kaldıktan sonra bazıları isteyerek uyarlanıyorlardı; uyarlanma kimi zaman da yavaş yavaş, yabancı öğretilerin ve örneklerin yeni beklentiler yaratması sonucunda gerçekleşiyordu. Yabancı batılı âdetler kimi zaman da zor kullanarak dayatılmaktaydı. Kimi zaman da, geleneksel âdetlerden daha iyi olsalar da, bu âdetlere maruz kalanlardan, çoğunlukla sanıldığı gibi kuşku götürmez derecede iyi olmadıkları yönünde ipuçları alınabiliyordu.[13]

Sonuçta daha 1901'de, kültürel olarak başka bir şekilde de tasavvur edilebilecek, uygar, uygarlaşmakta olan ve uygarlaşmamış sınıflandırmalarına pek de denk düşmeyen bir dünya oluşmuştu. Basitleştirerek söylemek gerekirse, bu dünya, gücün yanı sıra kültürü de yansıtan, eşmerkezli bir daireler kümesi olarak görülebilirdi. En içeride (uygulanan kriterlerin sertliğine göre, Rusya'nın ve Balkanların kimi yeni uluslarının da bir parçası olarak görülebileceği ya da dışarıda bırakılabileceği) kadim Avrupa yer alıyordu. Bu bölgenin ülkeleri üç yüzyıl boyunca dünya mallarının, sayılarına oranla çok daha büyük bir bölümünü kontrollerine almış ve tüketmişlerdi. Halkları, çevrelerini ve bu çevreyi paylaştıkları halkları yönlendirmekte giderek artan bir enerji ve beceri göstermişlerdi. Uygarlıkları giderek zenginleşmekteydi; sanayileşme, yeni kaynaklar yaratma yönündeki kendi kendini besleyen kapasitelerinin artmasını, bu yeni zenginliğin yarattığı güç de, dünyanın diğer bölgelerinin zenginliğinin daha da fazla sömürülebilmesini sağlamıştı. Uzun süre boyunca Kongo kendi kauçuğunun, Burma kendi tik ağacının, ya da, Hindistan kendi pamuğunun kârından yararlanamamıştı; yoksul Avrupalılar ise ucuz hammadde fiyatlarının keyfini sürebiliyorlardı. Afrika ve Hindistan'daki çağdaşları geçmişteki gibi şimdi de ortaçağ teknolojisiyle yetinmek zorunda kalırken, Avrupa köylüsü ucuz hazır giysiler ve aletler alabiliyordu.

Avrupa kökenli halkların hegemonyalarının sürdüğü yerlerin, yani, denizaşırı bölgelerde Avrupalıların yerleştikleri toprakların oluşturduğu ikinci daire de bu zenginliği büyük oranda paylaşmaktaydı. Amerika Birleşik Devletleri, Kanada, Avustralya, Yeni Zelanda, Güney Afrika ve Güney Amerika

13) Endonezyalı bir prensin çok sayıda eşinden biri olmasına karşın hem Müslümanlığın kadınlara evlilik, eğitim ve çalışma hayatında getirdiği kısıtlamalara, hem de Hollandalıların sömürge rejimlerine karşı çıkan aristokrat kökenli bir Endonezyalı hanımefendi 1902'de, "Avrupa dünyasının bizi daha mutlu etmesini beklemiyoruz," diye yazmıştı. Alıntı: Kumari Jayawardena, *Feminism and Nationalism in the Third World* (Londra, 1986), s. 143.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

ülkeleri içinden geldikleri Eski Dünya'yla aynı konumda değillerdi, ama özellikle fikirleri, kurumları ve nüfuslarının büyük çoğunluğunun etnik kökeni söz konusu olduğunda önemli benzerliklere sahiptiler. Elbette onları yalnızca bunlar şekillendirmemişti. Hepsinin kökenleri ve tarihleri ayrıydı; hepsi çevreden kaynaklanan özel mücadele kaynaklarıyla ve kendilerine özgü şartlar bileşimleriyle karşı karşıya kalmışlardı. Yine de, sınırlarının farklılığının kurumlarını farklı yönlerde yeniden şekillendirilmiş olmasına karşın, mücadele kaynaklarına karşı belli ortak tepkiler veriyorlardı; bu topraklar hâlâ resmi olarak Hıristiyan topraklarıydı (yirminci yüzyıla dek kimse ateizm adına yeni toprakları yerleşime açmamıştı), hepsi işlerini Avrupa hukuk sistemine göre yürütüyorlardı, hepsi Avrupa'daki, kendilerine dillerini veren kaynak kültürlere ulaşabiliyorlardı.

Bu iki bölge, daha o zamandan "uygar dünya" olarak tanımlanan dünyayı oluşturuyordu; hayırseverler ve ilericiler uzun süredir, uygar dünyanın tıp ve sağlık bilgileri kadar değerlerinin de sunulması, savunulması ve dayatılması gerektiğini düşünmekteydiler. Ama dünyanın pek çok yerinde, modernleşmeyle batılılaşmanın birbirlerinden ayrılamayacağını düşünen, tüm iyi niyetleriyle batıl inançların yıkılmasını ve kaynakların akılcı kullanımını, resmi eğitim sağlanmasını ve kötü geleneklerin köreltilmesini amaçlayan yerli "ilericiler" de bulunmaktaydı. Batı uygarlığının değerlerine açıkça direnip yerli değerleri savunanlar yalnızca, en cüretkâr gericiler ve muhafazakârlardı. Batı değerlerinin genellikle daha iyi olduğu iddiası elbette doğru. Ne yazık ki, bu varsayımın yanı sıra, batı değerlerinin yaratabileceği yan etkilere ve batı değerlerinin getirildiği yerlerdeki yerel kurumların erdemlerine karşı büyük bir bilinçsizlik de gözlenmekteydi.

Yabancı halklar bu batılı (ya da, Avrupamerkezci) dünya görüşünün üçüncü ve dış eşmerkezli dairesini oluşturmaktaydı. Pek çoğu, beyaz tenli üstün insanlar tarafından doğrudan yönetilen, tebaa halklardı. Aralarındaki aydınlanmış idarecilerin yerel kurumların açıkça başarısızlığa uğradığı (bu kurumların, bir imparatorluk içinde somutlaşmış üstün bir uygarlığın meydan okuması ve rekabeti karşısında çökmeleri, yetersizliklerinin kanıtı olarak görülmekteydi) yerlere demiryolu, batı eğitimi, hastane, hukuk ve düzen gibi lütufları getirmeye çabaladıklarına inanılıyordu. Bu tebaa halkların dışında, yine yabancı, ama resmi olarak bağımsız olan diğerleri vardı. Bunlar da el değmemiş değillerdi ve kimi zaman büyük oranda, batılı güç tarafından şekillendiriliyorlardı. Değer ve kurumları kimi zaman, –Çin ve Osmanlı imparatorluklarında olduğu gibi– batılı güçle kurduğu ilişki sonucunda aşınıyor ve bu da dolaylı ya da doğrudan siyasi müdahaleye (örneğin, on altıncı yüzyılda Avrupalı tacirlerin ve mallarının korunması amacıyla Osmanlı sultanıyla yapılan kapitülasyon-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

lar, ya da, Çin'de Avrupalı görevlilerin gümrük hizmetlerine müdahaleleri) ve geleneksel otoritenin zayıflamasına yol açabiliyordu. Kimi zaman bu bağlantıların söz konusu ülkelerde canlanma yarattığı oluyordu; gerçi, on dokuzuncu yüzyılın sona ermesinden önce batılı güçle bağlantıdan açıkça yarar gören tek büyük ülke örneği Japonya'dır.[14] Batılı değerler kimi ülkelere tutkunun ve imrenmenin güçlü kanatlarıyla taşınıyordu. Batı kültürüne tamamen kayıtsız kalmak olanaksızdı. Beyaz tacirin hareketli, telaşlı enerjisi bile tam bir yalıtılmışlığı olanaksız kılmaya yetiyordu; batı üstünlüğünün gözle görülür hale gelmesi için beyaz adamın doğrudan yönetimine gerek yoktu. En iyi güvence olan uzaklık yüzyıl başında ortadan kalmıştı: Tibet bile 1904'te İngiliz istilasına uğrayacaktı. On dokuzuncu yüzyıldaki İngiliz ve İtalyan istilalarından sonra ayakta kalabilmiş olan Etiyopya, Afrika'daki tek başarılı bağımsızlık örneğiydi; kesintilerle olsa da yaklaşık on dört yüzyıldır en azından sözde Hıristiyan bir ülke olması Etiyopya'ya özel bir manevi avantaj kazandırmaktaydı (ama bu açıdan benzersizliği abartılmamalıdır: 1930'larda Avrupa gücü karşısında en nihayet çöktüğünde Etiyopya hâlâ bir kölelik ve feodal iktidar ülkesiydi ve ekonomisi önemli oranda, uyuşturucu ticaretine dayanmaktaydı).

Hıristiyanlık, yaklaşık 2,000 yıllık tarihi boyunca insan davranışının tüm yönlerine tam anlamıyla sınırsız bir ilgi göstermiş olması sayesinde, Avrupa uygarlığının dünyanın geri kalan kısımlarına taşınmasında en önemli etkenlerden biri olmuştu. On dokuzuncu yüzyılda örgütlenmiş kiliselerin denizaşırı bölgelere yayılması ve resmi inananlarının sayısında görülen artış, yüzyılı, havariler döneminden beri Hıristiyanlığın en büyük yayılma çağı haline getirmişti. Bu büyük oranda, yeni bir evanjelik faaliyet dalgasının sonucuydu; misyonerlik ve öğreticilik amaçlı yeni Katolik tarikatlarının sayısı 1800'den sonra hızla arttı ve Protestan ülkelerde, denizaşırı bölgelerdeki misyonların desteklenmesi amaçlı yeni cemiyetler kuruldu.[15] Ama bu durum paradoksal bir sonuç yaratacaktı: her türden ve durumdan insanın, geçmişte hiçbir zaman görülmemiş derecede Avrupalı görünmeye başladığı inancı. Hıristiyanlık yerleştirilmeye çalışıldığı ülkelerin çoğunda, yerel bir söylemi kullanabilecek ruhani bir iletiden çok, beyaz uygarlığının bir diğer yönü olarak görülmekteydi. Böyle bir görüşün doğmasının nedenlerinden birine küçük bir örnek olarak, misyonerlerin giysi konusundaki heyecan ve kaygılarını gösterebiliriz. On yedinci yüzyıl-

14) Yüzyıl başlarında "eşitsiz" antlaşmalarla Japonya'da Amerikalılara ve Avrupalılara tanınan özel yabancı koruması daha 1890'lı yıllarda kaldırılmıştı; ama Asya'nın diğer yerlerinde durum böyle değildi.

15) Ortodoks kiliseleri denizaşırı bölgelerdeki misyonerlik çalışmalarına fazla ilgi göstermemişlerdir.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

da Cizvitlerin sağduyulu bir yaklaşım göstererek evsahipleri olan Çinli aydınların giyinme tarzlarını benimsemelerinin tersine, on dokuzuncu yüzyıldaki Katolik ya da Protestan ardılları hararetle, Bantu'ları ve Solomon Adası yerlilerini kendilerine hiç uygun olmayan, üstlerinde tuhaf duran Batı kıyafetlerine sokmaya çalışıyorlardı. Hıristiyanlık başka açılardan olduğu gibi bu açıdan da beraberinde dini inançtan fazlasını getirmekteydi. Bunlar çoğunlukla yararlı uygulamalardı ve maddi yararlar sağlıyorlardı: kıtlık zamanlarında yiyecek, tarım teknikleri, hastane ve okullar. Ama bu tür yararlar bile yıkıcı bir etki yaratabiliyordu. Misyonerlerin zaman zaman, batı uygarlığının uygulamasıyla gösterişi arasındaki uçurumu ortaya çıkararak, bilerek ya da bilmeden, kendilerini koruyan ve kayıran sömürge rejimlerine karşı eleştiriler getirilmesine yol açmaları daha da tuhaftır. İlerlemeci bir kültürün muğlak etkileri, misyonerlerin çalışmalarıyla da yayılıyordu.

"İNSAN TÜRÜNÜN YARISI"[16]

Dünyanın cinsiyet tarafından iki yarıya ayrılmış olarak da tasavvur edilebileceğini söylemek, bilgiççe ve resmi bir amaç için dilin zorlanması olarak görülebilir. Gerçek rakamlar ve kadınların bugün olduğu gibi o zamanlarda da dünya nüfusunun yarısından biraz fazlasını oluşturup oluşturmadıkları bilinmese de, 1901'de insan ırkının kadınları içeren yarısının diğer yarının kölesi olduğunu söylemek hiç de yanlış olmayacaktır. Bu durum tüm dünyada ve farklı derecelerde ve farklı şekillerde de olsa, tüm toplumsal seviyelerde geçerliydi. O dönemlerde tüm dünyada insan toplulukları ve kültürleri erkeklere çok büyük avantajlar sunacak şekilde düzenlenmişti. Uzun zamandır farklı toplumlarda kadınlara karşı farklı davranışlar gösterilmekteydi (sık sık bu şekilde bir ifade kullanmamız oldukça garip: toplumların erkek cinsiyetine belli şekillerde "davrandığını" neredeyse hiç söylemeyiz) ve bu toplumların çoğunda tarihin büyük bölümü boyunca, kadınlarla ilgili olanlar da dahil olmak üzere önemli kararları hep erkekler vermişti. Çoğu ülkenin toplumsal ve yasal kurumları erkeklerin çıkarlarını koruyacak şekilde düzenlenmiş ve değerlerini erkek-merkezci varsayımlardan almışlardı. Bu her zaman, kadınlara yarar sağlayacak özel düzenlemeler olmadığı anlamına gelmiyordu. Ama 1901'de bu avantajların sunulduğu yerlerde bile, avantajların, kadınların çoğunun önünde görece dezavan-

16) William Godwin'in 1798'de, *A Vindication of the Rights of Woman*'ın (1792) yazarı ve bu "diğer yarı"nın savunucusu olan eşi Mary Wollstonecraft'ten söz ederken kullandığı bir terim.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

tajların bulunduğu genel bir zemin içinde değerlendirilmesi gerekir. Dünyanın hiçbir yerinde kadınlar erkeklerle aynı özgürlüklere ya da onlar kadar yüksek bir yasal statüye sahip değillerdi.

Fransız Devrimi yoğun siyasi verimliliği içinde bir "Kadın ve Kadın Yurttaş Hakları Bildirisi" yaratmıştı, ama yapılarda ve yapıları besleyen varsayımlarda ilk çatlaklar on dokuzuncu yüzyılda, daha önceden başlamış olan sorgulamanın ertesinde görülecekti. Çatlaklar ilk olarak Avrupa'da ve Amerika Birleşik Devletleri'nde ortaya çıktı. 1848 yılı yalnızca devrimleriyle değil, ABD'de toplanan ve dünya çapındaki kadınlara oy hakkı hareketinin başlangıcı olarak görülen ilk Kadın Hakları Kongresi'yle de anılmalıdır. 1914'e gelindiğinde iki Avrupa ülkesinde (Finlandiya ve Norveç), Yeni Zelanda'da, Avustralya'da ve Amerika Birleşik Devletleri'nin kırk sekiz eyaletinin on birinde kadınlara oy hakkı verilmişti. Bu döneme gelindiğinde kimileri kadınların diğer tüm yoksunluk ve kısıtlamalardan "kurtuluş"undan söz etmeye başlamışlardı. Yine de, "kadın sorunu" denen şeyin on dokuzuncu yüzyılda Avrupa'da gündeme getirilmiş olmasına ve kısa süre sonra başka yerlerde de gündeme getirilmesine karşın, yüzyıl sonunda tüm dünyada eski uygulama ve tutumlar sürmekteydi. O sıralarda Hindistan üniversitelerinden birkaç Hindu kadın mezun olmuştu, ama henüz mezun olan Hintli Müslüman kadın yoktu. Yüzyıl başladığında dünya İslam cemaati, kadınlarla ilgili konularda modernleşmenin derslerini kabul etme eğiliminde görünmüyordu. Başka yerlere bakıldığında, Japonya'da kızların okula gönderilmesi uygulaması kararlılıkla başlatılmıştı belki, ama Çinli kız kardeşlerinin ilkokula gitme şansları bile yoktu; ülkede ilk kız okulu 1897'de Şanghay'da açılmış, birkaç yıl içinde de kapanmıştı.

Ama bir önceki yarım yüzyılda, genel insani kaygıların ve bireysel haklar ve kendini gerçekleştirme baskılarının da etkisiyle, batı topluluklarında kadının yeri konulu tartışmanın alanı önemli oranda genişlemişti. 1899'da Londra'da toplanan kongrede, "beyaz kadın" ticareti adı verilen, fuhuş amaçlı uluslararası kadın ticareti sorunu tartışılmıştı; pek çok ülkede, temel kaygıları kadın hareketi olmasa da, genel ahlaki ve toplumsal ilkelerden, adalet ve yasalar önünde eşitlik talebinden beslenen kişiler, kadınların cinsel açıdan sömürülmesi sorununu gündeme getirmişlerdi. Kadınların eğitim, çalışma, kendi mülkleri üzerinde denetim sahibi olma, ahlaki özgürlük ve hatta, daha rahat kıyafetler giyebilme talepleri batı ülkelerinde artık tanıdık ve ateşli tartışma konularıydı. Ibsen'in *Bir Bebek Evi* adlı oyunu, her ne kadar yazar aslında yalnızca tatminsiz bir evlilik içindeki birey için bir yakarıda bulunmayı amaçlamış olsa da, kadın özgürlüğünün borazanı olarak yorumlanmaktaydı. Bu tür konuların gündeme gelmesi bile, gerçek bir devrimin başlamış olduğunu gösteriyordu. 1901'e gelindiğinde, (Fransa'da doğmuş olan) "feminizm" ve

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

"feminist" sözcükleri, kadın haklarının savunulmasıyla bağlantılı olarak İngilizce'ye yerleşmişti. Ele alınan konular, aile ve cinsellikle ilgili köklü fikirlerle bağlantıları yüzünden, karmaşık duygular uyandırmaktaydı. Kimi erkekleri ve kadınları, toplumsal devrim ya da siyasi demokrasi korkularından bile daha çok kaygılandırmakta ve heyecanlandırmaktaydı (1912'de Almanya'da, Kadınların Özgürleşmesiyle Savaşma Cemiyeti kurulacaktı). İnsanlar bu sorunun çok geniş boyutlu olduğunu düşünmekte haklıydılar. Erken dönem feminizminde patlayıcı olabilecek bir şeylerin tohumları bulunmaktaydı. Kimi erkek ve kadınlar bunu daha 1901'de görebilmişlerdi. Ama aralarından pek azı batı dünyasının dışındandı ve batı dünyasında bile ilk feministler hâlâ çoğunlukla, bir orta sınıf hareketi oluşturmaktaydılar.

GELECEĞİ OLAN FİKİRLER

1901'in kadın ve erkekleri on dokuzuncu yüzyıl insanlarının çocuklarıydı; ama bunun farklı yerlerde farklı anlamlar taşıdığını yinelemekte yarar var. Dünyanın kimi bölümlerinde on dokuzuncu yüzyılda yalnızca, daha uzak bir geçmişin baskın varsayımları korunmuştu. Ama kimi batılı ülkelerde, dünyanın 1901'de görüldüğü gibi görülebilmesini sağlayan maddi ve düşünsel gerçeklik ancak önceki elli ya da altmış yıl içinde oluşmuştu. On dokuzuncu yüzyıl dünyanın her yerine daha önce eşi görülmemiş tarihsel değişim getirmiş, pek çok kılavuzu ortadan kaldıran ve eski zihniyeti yok eden, muazzam bir yaratıcı ve yıkıcı çağ olmuştu. Ama bu durum dünyanın geri kalan kısımlarından çok, Avrupa üretimi dünyada geçerliydi. Tutumlar diğer yerlerden çok burada değişmişti.

O yıllarda Avrupa kökenliler küreyi fiziksel açıdan tam anlamıyla birleştirmişlerdi. Batılı coğrafya bilgisi neredeyse tamamlanmıştı; Kuzey ve Güney kutuplarına bu yüzyılın ilk yıllarına dek ulaşılamayacaktı, ama 1847'de Antarktika'nın bir kıta olduğu anlaşılmıştı. Bu tür bilgiler yine de, kısa sürede tüm dünyaya ulaşsalar da, her yerde aynı şekilde kullanılmıyorlardı. Yine de, 1901'e gelindiğinde, batılı misyonerlerin, kâşiflerin ya da askerlerin ellerinin değmediği hiçbir yer kalmamıştı. Bu, dünyanın tamamının Avrupa'dan gelen modernleşme güçlerince ulaşıldığı ve haritalandığı anlamına gelmekteydi.

Dünya çapında iletişim devrimi de aynı kaynaktan gelmişti. İlk buharlı gemi Atlantik'i 1819'da aşmıştı; sonraki seksen yıl içinde Kuzey Amerika ve Sibirya bir uçtan diğerine demiryollarıyla kaplanacak ve Süveyş Kanalı açılacaktı. Daha 1880'de, telgraf ya da demiryolunun ulaşamadığı pek az yer kalmıştı. Yirmi yıl sonra okyanus tabanları kablolarla kaplanacak, telefon, dün-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

yanın her yerine yayılmış olmasa bile, en azından kimi ülkelerde tanıdık bir araç olacak ve telsiz telefon, deney aşamasından çıkmaya başlayacaktı. Bu yenilikler her yerde aynı derecede altüst edici değildi belki, ama her yerde statükoyu temelinden sarsıyordu. Dünya artık her açıdan tüm insanlığa açılmıştı; iletişim kuran ve yer değiştiren insan sayısı daha önce görülmemiş bir hızla artmaktaydı. 1850'li yıllardan sonra karşılaştırılabilir bir zaman aralığında eşi görülmemiş en büyük göç çağının, insanların binlerce yıldır görülmemiş derecede ve ölçekte yer değiştirdikleri bir çağın başlamasının nedeni teknolojik ilerlemedir.

Bütün bunlar, 1901'de insanların çoğunluğunun aynı genel fikirleri paylaştığı anlamına gelmiyor. Evet, çok sayıda genel fikir vardı ve dünya nüfusunun önemli bir bölümü bu genel fikirleri paylaşıyordu. Bu, hâlâ birbirlerinden ayırt edilebilen uygarlık bölgelerine bölünmüş olan bir dünyanın gerçekliğinin bir parçasıydı. Ama tüm kültürel sınırları aşmış genel fikir sayısı, azınlıkların ve egemen kültürel seçkinlerin paylaştıkları hariç, pek azdı.

Farklı halkların ortak bir kültüre sahip olmaları, günümüzdekine oranla çok daha ender rastlanan bir durumdu. Batı ülkelerinde çok sayıda insanın paylaştığı, ama diğer yerlerde pek az insanın inandığı, tarihsel açıdan yeni bir fikir vardı; yirminci yüzyıl kesinlikle, daha başından itibaren çok sayıda insanın, gelecekten bekleyebilecekleri şeyin işlerin eskisi gibi sürmesi değil, değişim olduğuna inandığı ilk yüzyıldı. İnsanoğlu beklenmedik felaket düşüncesine elbette uzun zamandır alışkındı; on dokuzuncu yüzyılda bile, bir fatih ya da yağmacının gelerek erkekleri katletmesinin, ekinleri ve kadınları da beraberinde götürmesinin pek de olanaksız görünmediği pek çok yer vardı.[17] Arka arkaya yinelenen kıtlık dönemleri pek çok ülkede hayatın bir gerçeğiydi. Ama bu tür yerel afetlerin ardından eski günlerin geri geleceği beklenirdi (tabii, bu afetlere maruz kalanlar tamamen yok olmadıysa). Ağırlıklı olarak tarımsal ve kırsal bölge topluluklarında günlük yaşamın iniş çıkışları ve insanların dünya hakkındaki düşünüş biçimleri neredeyse hiç değişmiyordu ve arada bir felaketler yaşanmasının kabullenilmiş olması da bu durumun bir parçasıydı.

Bu olguları anlatmaya çalışırken bilimsel ve ayrıntılı bir plana değil, ancak bir taslağın izlenimci gerçeğine ulaşabiliriz. Bunun nedeni yalnızca tartışma konumuzun boyutunun geniş ve ayrıntılarının sonsuz olması değil, aynı zamanda, fikirlerin tarihini yazmanın taşıdığı zorluklardır. Genel tarihi, maddi olgular kadar –hatta bazen daha da fazla– fikirler de şekillendirir. Ama açıklanması çok zor şekillerde ve bazıları bizden neredeyse gizlenmiş, çok farklı

17) Bu geleneksel tehlikeler bir gerileme döneminden sonra yirminci yüzyılın son çeyreğinde kimi Afrika ülkelerinde yeniden görülmeye başlandılar.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

düzeylerde. "Fikirler tarihi" geleneksel olarak, akılcı ve anlaşılır olanı (bu ikisi her zaman aynı şey değildir) vurgular ve özellikle, eğitimli seçkinler, entelektüeller, yazarlar ve hatipler arasından kendilerini ön plana çıkarmış olan bireylerin düşünceleriyle ilgilenir. Bu yaklaşım kimi zaman biraz değişerek, kurumlarda –örneğin hukukta– somutlaşmış fikirleri ve günümüzün moda terimiyle "yapısal" fikirleri de içine alır; belli tartışmaların şartlarını belirleyen genel kavramları. Bunlar da bizi, zaman zaman çok sayıda kadın ve erkeğin söyledikleri kadar davranışlarında da ifade bulan, genel ve yaygın olarak kabul edilmiş fikir ve kavramlar gibi, geniş ve muğlak bir konunun kıyısına götürür. Zihinsel manzaranın bu tanıdık özelliklerini, farklı bir bağlamın bir terimini ödünç alırsak, "miras alınmış yığın" olarak özetleyebiliriz.[18] İster miras alınmış olsunlar, ister hâlâ evrim aşamasında, varlıkları kolayca fark edilebilse de, haklarında yararlı yorumlarda bulunabilmek hâlâ olanaksızdır.

BİLİMSEL MİRAS

Ama belki de, yirminci yüzyıldaki zihinsel durumlar ve bu durumları şekillendiren etkiler konusunda bir şeyler söyleme çabasında bilimin entelektüel ve mitolojik önemine de mutlaka ağırlıklı bir yer vermek gerektiğini söyleyebiliriz. Bu ağırlık, örneğin, geçmişte dinin ya da hatta büyünün kültür aracılığıyla tarihi şekillendirmesine verdiğimiz ağırlığa eş bir düzeyde olmalıdır. Bilim modern tarihte göz ardı edilmesi olanaksız bir önem taşıyor ve bu yüzyılı, daha önce hiçbir yüzyılda görülmemiş derecede şekillendirdi. Bilimin etkisi günümüzde tüm dünyayı sarıyor ve insan davranışını daha önce görülmemiş düzeyde şekillendiriyor. Çağımızın maddi tarihi kadar kültürel tarihi için de büyük önem taşıyan bilim ne yazık ki zaman zaman hafife alınıyor, göz ardı ediliyor ya da yanlış anlaşılıyor. Bilimi anlamak için öncelikle, başarısının kökenlerinin daha eski yüzyıllara dayandığını bilmemiz gerekir. Bilim, bu yüzyıl başında batı toplumlarında yerini çoktan almış pek çok yaratıcı mirasın en önemli parçasıydı.

Geniş kapsamlı bir bakış açısı burada da en iyi bakış açısı olsa da, bu olgunun kökenlerinin ayrıntılı olarak incelenmesine gerek yok; ne kadar önemli olsalar da, büyük dinlerin kökenlerine ya da tarımın icat edilişine bakmamızın gerekmediği gibi. Batı uygarlığını tanımlayan özelliklerden birinin, üç ya da dört yüzyıl önce bu uygarlığın içinde, bilim adı verilen yeni bilgi formunun

18) Bu terim, Avustralyalı akademisyen Gilbert Murray'in aynı adı taşıyan ve *Greek Studies* adlı kitabında yeniden yayınlanan bir konferansında kullanılmıştır.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

ortaya çıkması olduğunun farkına varmamız yeterli. Bu bilgi doğal dünyanın araştırılması üzerine kurulmuştu ve dünyayı daha iyi anlayarak, daha fazla kontrol edebilme isteğiyle bağlantılıydı. On dokuzuncu yüzyılda bilim, insanlığın o güne dek önem verdiği diğer bilgi formlarının çoğuna karşı entelektüel üstünlük kazanmaya başladı. Pozitif ve ölçülebilir olanı araştıran, önemleri toplandıkça artacak bilgileri yavaş yavaş toplayan kişilere "bilim adamı" adı verildi. Uygulamadaki yararları hemen ortaya çıksın ya da çıkmasın, neredeyse tamamı "batılı" olan bilim adamlarının yaptıkları on dokuzuncu yüzyılda her zamankinden çok, doğanın daha fazla anlaşılmasına ve sonuçta doğanın insanlık, hatta, sıradan insan tarafından daha kontrol edilebilir kılınmasına bir katkı olarak görüldü.

Bilimin yüzyılımızda katkıda bulunacağı ve belli bir süreç olarak izlenmesi son derece zor olan en derin değişimin ardında bu var. Doğayı kontrol etme ve kullanma becerimizi ölçülemez derecede geliştirmenin ötesinde, tüm dünyada, sıradan insanların neyin mümkün olduğuna dair düşüncelerinin alanının da aynı şekilde ölçülemez derecede genişlemesini sağlamıştır. İnsan zihniyetindeki bu en devrimci değişim neredeyse tamamen yirminci yüzyılda ve dolaylı yoldan, büyük oranda, teknolojinin, bilimin insan yaşamını nasıl değiştirebileceğini göstermesiyle gerçekleşti. Bu, hakkında daha çok konuşulması gerekecek bir konu. Ama bilimin önce batı dünyasında, ardından da diğer kültürlerde eğitimli erkek ve kadınların düşünüşlerini değiştirmiş olması da önemliydi. Bu, 1901'den çok önce başlamıştı.

Copernicus ve Newton'ın kendi çağlarında, insanların dünyanın işleyişi hakkındaki görüşlerine yüzyıllarca egemen olacak fikirler getirmeleri gibi, on dokuzuncu yüzyılda da doğal dünya hakkında, insan yaşamıyla ve davranışıyla ilgili pek çok soru hakkındaki yirminci yüzyıl düşünüşünün temelini oluşturacak fikirler ileri sürüldü. Bu tür bir değişimin ortaya çıkışının belirgin şekilde gözlenebildiği ender zamanlardan biri 1859 yılıdır. O yıl, Charles Darwin adlı bir doğabilimci, genellikle kısa adıyla anılan ünlü kitabını yayınlamıştı: *Türlerin Kökeni.*[19] Bu kitapta başka kişilerin çalışmalarından da yararlanılmıştı ve bundan sonra Darwin'in adıyla birlikte anılacak olan "evrim" sözcüğü, kitap yazıldığında aslında zaten bilinmekteydi (Darwin bu sözcüğü kitabında, ilk baskıdan on yıl sonra yapılan beşinci baskıya dek kullanmayacaktı). Yine de Darwin, biyolojideki gelmiş geçmiş en etkili evrim hipotezini, pek çok bağlantılı konu-

19) Kitabın tam adı *Doğal Seçme Yoluyla Türlerin Kökeni, ya da, Yaşam Savaşında Tercih Edilen Irkların Korunması*'dır. "Irklar" sözcüğünün burada insan çeşitliliğinden söz etmek amacıyla kullanılmadığını belirtmekte yarar var. İlk baskıda yayınlanan 1,250 kitap aynı gün satıldı ve 1860'da ikinci baskı yapıldı.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

da hararetli tartışmalar yapılmasına özellikle elverişli bir ülke ve zamanda getirmişti.[20] Darwin temelde, canlıların, atalarının daha basit biçimlerden evrimleşmesi sonucu şu andaki durumlarına ve fiziksel görünüşlere sahip olduklarını ve bu evrim sürecinin büyük olasılıkla rastlantısal olduğunu, iklimsel, bitkisel ve coğrafi şartların yol açtığı seçme süreci sonucu geliştiğini söylemekteydi. Daha da ileri giderek, evrim sürecinin *İnsanın Kökeni*'ni (1871'de yazdığı kitabına verdiği ad) de kapsadığını vurguladığında, bu fikrin yarattığı etki daha da artacaktı. Thomas Malthus'un yüzyıl başındaki, insanlığın kısıtlı kaynaklar (özellikle de, yiyecek) için sürekli rekabet etmesi konulu anlatısından etkilenen Darwin, biyolojik evrimi geliştiren seçip ayıklama ve koruma süreci olarak tanımladığı "doğal seçme"nin, bitki ve hayvanlardaki, varlıkları ya da yokluklarıyla zorlu çevrelerde avantajlı ya da dezavantajlı durumda olmalarına yol açan özellikler aracılığıyla işlediğini öne sürdü.

Öğretisinin bu bölümü resmi biyoloji dünyası dışında da büyük bir etki yaratmış, ama kısa sürede çirkin saptırmalara ya da yanlış anlamalara maruz kalmaya başlamıştı. "En uygun olanın hayatta kalması" –ki bu, Darwin'in hiç kullanmadığı bir terimdi– anlamına geldiği iddia ediliyordu ve yirminci yüzyılın başında bu kavram, ters anlamlar çıkarılabilecek denli tanıdıktı. Sözgelimi, beyaz insanların, diğer renklerdeki insanlara karşı üstünlüğünü öne sürdüğü düşünülüyordu. Ama bu sapkın etki büyük olmakla birlikte, aslında ikincil değer taşıyordu. Darwin'in fikirlerinin diğer ikincil etkileri gibi bu da Darwin'in zamanında ve daha sonraları, 1,000 yıl boyunca temel mit olarak Hıristiyanlığa hizmet etmiş olan kutsal kitabın yaratılış anlatısına Darwin'in neredeyse farkına varmadan vurduğu darbenin gölgesinde kalmıştı. Bu anlatıyı savunan ya da dayatan kilise yetkililerinin de darbe alması kaçınılmazdı. Etkileri geniş kapsamlı olmakla birlikte bu bile Darwin'in gerçek önemini göstermiyor; başka bilim dallarından –örneğin yerbilim– bilim adamları da Kitab-ı Mukaddes'teki yaratılış anlatısını çürütmeye başlamışlardı. Darwin'in en büyük önemi bilimsel yöndedir. Newton'ın evrenbilimde yarattığı temel dönüşümü o da biyolojide yaratmıştı. Günümüzdeki adıyla "yaşam bilimleri"ne Darwin'in zamanından itibaren hâkim olan ve temel haritasını sunan hipotezi oluşturmuştu.

On dokuzuncu yüzyıl biliminin, 1901'e gelindiğinde doğal dünyanın işleyişi hakkındaki düşünceleri önemli ölçüde değiştirmiş olan bir başka başarısı fizik bilimlerinde gerçekleşmişti. Bu kolektif bir başarıydı; öyküde, Darwin'in yaşam bilimlerindeki önemi derecesinde baskınlık kazanan tek bir isim yoktu. Yine

20) "Darwincilik" konulu kitap ve makaleleri içeren ilk kaynakça 1872'de Berlin'de yayınlandı. Kaynakçanın eksik olmasına karşın, tüm önemli Avrupa dillerinden 315 yazara yer verilmişti.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

de, sürecin, Cambridge Üniversitesi'nin ilk deneysel fizik profesörü olan James Clerk Maxwell'in 1870'li yıllardaki elektromanyetik çalışmalarıyla başladığı söylenebilir. Maxwell, bilime Newton'ın zamanından beri hizmet etmiş fizik kuramlarının aşılmasını sağladı. Evrenin temelde, çeşitli bileşimler içinde düzenlenmeye ya da yeniden düzenlenmeye açık olmakla birlikte, özde yok edilemez ve gözlemlerle doğrulanmış birkaç yasaya bağlı madde yığınlarından oluşan bir sistem olduğu yolundaki klasik evren görüşünün, Maxwell sayesinde, elektromanyetik alanları da içerecek şekilde değiştirilmesi gerekti. Bu gelişmenin yarattığı yeni kuramsal sorunları çözecek araştırmaları on dokuzuncu yüzyılın diğer öncüleri gerçekleştirdi; 1880'li yıllarda Hertz elektromanyetik dalgaları keşfederek Clerk Maxwell'in bazı fikirlerine deneysel kanıtlar sağladı, ardından, Röntgen X-ışınlarını buldu, Becquerel radyoaktiviteyi keşfetti, Thomson elektronu buldu, Curie'ler radyumu ayrıştırdılar ve yirminci yüzyılda da Rutherford atomun yapısını araştırdı.[21] Fiziksel dünyanın görüntüsü değişmekteydi. Artık (katı maddeden çok küçük güneş sistemlerine benzemeye başlayan) atomları oluşturdukları ortaya çıkarılmış olan parçacıkların, maddeyle elektromanyetik alan arasındaki ayrımı belirsizleştirecek şekilde davrandıkları anlaşılmıştı. Dahası, bu parçacıkların düzenleniş şekli sabit değildi; doğada bir düzenleme başka bir düzenlemeye ve dolayısıyla, bir element başka bir elemente dönüşebiliyordu. Rutherford, atomların yapıları gereği "bölünebileceklerini" göstermişti. Dolayısıyla madde, temel bir düzeyde yönlendirilebiliyordu (yine de, Rutherford 1935 gibi ileri bir tarihte nükleer fiziğin uygulamada bir anlamının olmayacağını söylediğinde, kimse ona karşı çıkmayacaktı.)

Fiziğin öyküsünde biraz daha ileri giderek, yeni yüzyıla girmemizde yarar var; zira, Newtoncı düzenin yerini alacak olan, yeni deneysel kanıtları dikkate alan yeni bir kuramsal çerçeve ancak 1920'li yılların sonlarında oluşturulabilecekti. 1905'te Max Planck ve Albert Einstein, Newton hareket yasalarının, o sırada artık tartışma götürmez olan bir gerçeği açıklamaya yetmediğini göstermişlerdi: maddi dünyada enerji alışverişi düz bir akış halinde değil, kesikli sıçrayışlarla –ileride verilecek adla, kuvantumlarla– gerçekleşmekteydi. Planck ışınımla yayılan ısının (sözgelimi, güneş ısısının) Newtoncı fiziğin gerektirdiği gibi sürekli bir yayılım içinde olmadığını gösterdi ve bunun tüm enerji alışverişleri için geçerli olduğunu savundu; Einstein ışığın sürekli olarak değil, parçacıklar halinde yayıldığını savunuyordu. Bu tür yeni olgular Newton'ın görüşlerine meydan okumaktaydı gerçi, ama henüz bu görüşlerin yerini alacak yeni bir şey de yoktu.

21) Rutherford'un başlığında "ışınım" sözcüğünü içeren ilk çalışması 1899'da Kanada Kraliyet Cemiyeti'ne sunulmuştu.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Einstein kuvantum konusundaki çalışmalarının ardından 1905'te kendisine en büyük ününü kazandıran çalışmasını yayınladı; görecelilik kuramı, geniş kitleler tarafından anlaşılamasa da, geleneksel uzay ve zaman, kitle ve enerji ayrımlarının tutarlılıkla sürdürülemeyeceğini göstermekteydi. Newton'ın üç boyutlu fiziğinin ötesine geçerek uzay, zaman ve hareket etkileşiminin doğru şekilde anlaşılabileceği "uzay-zaman sürekliliğine" dikkat çekiyordu. Kısa süre içinde Newtoncı evrenbilimin yeterli açıklamalar sunamayacağı, ama Einsteinci evrenbilimin sunabileceği gökbilim olgularının gözlenmesiyle bu görüş destek kazanmış oldu. Görecelilik kuramının dayandığı çalışmanın tuhaf ve beklenmedik bir sonucu, kitle ve enerji ilişkisiyle ilgili yeni bir formülasyon oldu. Bu kuramsal formülasyonun öneminin ve doğruluğunun anlaşılması için, nükleer fizik alanında daha çok çalışma yapılması gerekecekti; çekirdeğin kırılmasıyla kütle enerjisinin ısı enerjisine dönüşmesi sırasında gözlenen ilişkilerin de bu formüle uyduğu ancak o zaman anlaşılacaktı.

Bu ilerlemeler özümsenirken bir yandan da, nükleer fiziği yeniden yazma çalışmaları sürmekteydi ve Planck'ın gözlemlerine matematiksel bir çerçeveyi ancak 1926'daki önemli bir kuramsal atılım getirecekti. Bu atılımın gerçekleşmesinde en büyük katkıyı sağlayan iki matematikçinin, Schrödinger ve Heisenberg'in başarıları öylesine geniş kapsamlıydı ki, bir dönem, kuvantum mekaniğinin bilimde tam anlamıyla sınırsız bir açıklayıcı güç olabileceği düşünüldü. Atomdaki parçacıkların davranışlarıyla ilgili kimi gözlemlere artık bir açıklama getirilebilecekti. Görünüşe bakılırsa, kuvantum mekaniği fizikte yeni bir çağ açmıştı; öykümüze, şimdilik, bu noktada ara verebiliriz.

Günümüzde bu fikirleri anlamak sıradan insan için hâlâ zor, ama, o dönemde aynı zorluk bilim adamları için de geçerliydi. On dokuzuncu yüzyıl bilimi, başka alanlarda da, anlamları henüz fark edilememiş büyük ilerlemelere sahne olmuştu – Mendeleyev'in elementleri "periyodik tablo"da toplaması ve (özellikle Pasteur'ün çalışmalarıyla) hastalıklarda mikrop kuramının oluşturulması. Ama 1870'den yaklaşık altmış yıl sonra, fizik bilimleri tarihinde büyük bir dönüm noktası aşılmıştı; Newton'ın göz kamaştırıcı başarılarıyla doruk noktasına ulaşan on yedinci yüzyıl keşiflerinden beri yaşanan bu en önemli dönüm noktası, başlangıçta bilim dünyasıyla sınırlı kalmasına karşın, Darwin'in çalışmaları denli devrimci etkiler yaratacaktı. Newton'ın evreni, matematiksel karmaşıklığına karşın, temelde ve ilkede basit görünüyordu. Batı imgelemi ve düşüncesi üzerindeki geniş kapsamlı başarısını kısmen, sıradan insanların bu evrenin birkaç temel yasasını anlayabilmelerine borçluydu. Yirminci yüzyıl biliminin keşifleri ise her zaman şaşırtıcı ve anlaşılması güç olacaktı. Sıradan insanlar bu keşifleri ana hatlarıyla bile kolay kolay anlayamayacaklardı. Tanıdık, genel yasalar kavramının yerini, doğa hakkındaki

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

genel görüşler konusunda en fazla, istatistiksel açıdan olası yorumların yapılabileceği görüşü alacaktı. Bilim, on dokuzuncu yüzyılda son derece etkili olan yasa ve sistemler modelinden uzaklaşmaktaydı. Yirminci yüzyıl paradoksal şekilde, geçmiş kuşaklardaki gibi bilimin yaygın olarak anlaşılması umudunun bulunmamasına karşın, bilimin öneminin önceki yüzyıllardan çok daha iyi anlaşılacağı ve bilime daha önce görülmemiş düzeyde inanç duyulacağı bir yüzyıl olacaktı.

HAREKETE GEÇİRENLER VE TİTRETENLER

Yüzyıl başında batı biliminin gücünden haberdar olan, ya da, değişimin insan hayatının kaçınılmaz bir özelliği olduğunu düşünen pek az Hintli, Çinli ve hatta Japon vardı. Ama çoğu Avrupa'dan, Kuzey Amerika'dan ve beyazların yerleştikleri ülkelerden olmak üzere çok sayıda insan daha o zamanlarda dünyanın dinamik bir yer olduğuna ve değişimin geleceğin kaçınılmaz bir özelliği olacağına kesin gözüyle bakmaya başlamıştı. Bazıları bunu bilinçli olarak kabul etmekteydiler; bilimin ve teknolojinin kendi yaşamlarında ve ebeveynlerinin yaşamlarında yarattığı değişimlere bakarak bu sonuca varabilirlerdi ve varmışlardı. Dedelerinin zamanından beri günlük yaşamın dokusu ölçülebilir ve çarpıcı bir gelişim göstermişti; sözgelimi, ömürlerinin daha uzun olmasını bekleyebiliyorlardı. Bu tür konular üzerinde düşünme olasılığı en yüksek sınıf olan görece varlıklılar birkaç yıl öncesine göre çok daha rahat koşullarda yaşadıklarını hissediyor ve kendilerinden öncekilere kıyasla, iletişimin sunduğu avantajların tadını çıkarıyorlardı. Çoğunlukla, yararlandıkları bu avantajların giderek daha da yaygınlaşacağını (ki gerçekten de öyle olacaktı) ve bunun da insanlığa yarar sağlayacağını (ama gelecek 100 yıl içinde her zaman öyle olmayacaktı) düşünüyorlardı.

Bu tutum, yüzyıl başında "batı" dünyasını dünyanın geri kalan kısmından ayıran kültürel gerçeklerden biri ve belki de en önemlisiydi. Tarih boyunca pek çok toplum ve kültürde zaman zaman, doğaüstü ve kıyamet benzeri olaylarla gelecek değişime inanan, bu tür değişimleri ilan eden, ya da, bu değişimlere hazırlanan azınlıklar çıkmasına ve binyıllara inanan tarikatların çoğunlukla kısa süreliğine güçlerini artırmış olmalarına karşın, etkileri marjinal düzeyde kalmıştı. Belki de Avrupa ve Kuzey Amerika'da yalnızca on sekizinci yüzyılda önemli sayıda insan, önlerinde geçmiştekinden farklı yeni bir tarihsel eğilim olabileceğini ve bu eğilimin bilinçli insan çabasıyla mümkün olduğunca hızlandırılacağını ya da hızlandırılması gerektiğini sezmeye başlamıştı. Bu kişilere göre gelecek en nihayet farklı görünmeye başlamıştı – olumlu ve en önemlisi,

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

ilerlemeci. Bu, Aydınlanma'nın en önemli miraslarından biriydi. On dokuzuncu yüzyılda reform ve gelişme taleplerini teşvik etmişti; kölelik karşıtı hareket örneklerinden yalnızca biriydi ve yüzyıl ilerledikçe Avrupa ve Kuzey Amerika'da reformcular, yüzlerce başka hedef tanımlayıp bu hedeflerin peşinde koşmuşlardı. Bunların hepsi, tarihsel değişimin normal ve olasılıkla da ilerlemeci olduğu varsayımının güçlenmesine katkıda bulunmuştu. 1901'de batı dünyasının dışından da bu fikirleri paylaşan insanlar çıkmaya başlamıştı.

Bu, on dokuzuncu yüzyılda yönlendirici güçleri kadar emellerini ve umutlarını da tüm dünyaya yaymış olan uygarlığın o zamana kadar ulaştığı en büyük zafer olarak görülebilir. Olağanüstü bir başarıydı ve kökenleri ve görünür güçlerinin büyük bölümü 100 yıl önce hâlâ, doğrudan Avrupalı kaynaklara dayandırılabilirdi. Yansımalarından bazıları bilinçsiz, muğlaktı; örneğin, Avrupa dillerinin yayılmasını izleyen yansımaları. Beraberlerinde Avrupa kavramlarını getirmiş ve Avrupalı olmayan ülkelerdeki eğitimli kadın ve erkeklere yalnızca Hıristiyan uygarlığının değil, laik ve "aydınlanmış" Avrupa kültürünün de mirasını taşımışlardı. Basit taklit etme güdüsü bile bu kültürel bulaşmayı yayıyordu (örneğin, Avrupa tarzı kıyafetlerin benimsenmesi, ya da, daha da önemlisi, Avrupa hegemonyasına direnme yolları arayanların, bunun için Avrupa âdetlerinin benimsenmesi gerektiğine inanmaları). Dünyanın neredeyse her yerinde radikaller ve reformcular Avrupalılaşmayı savunuyorlardı. Yüzyıl başında, 1776, 1789 ve 1848'in fikirlerinin Asya ve Afrika'yı etkisi altına almasıyla birlikte modernleşmeyi savunmaya başlayan Avrupalı olmayan halkların dillerinden Rus çarı Büyük Petro örneği düşmüyordu. Bu olağanüstü tek yönlü etki çoğunlukla göz ardı edilmiş ya da önemsenmemiştir. Kültürel etki bilançosu ezici derecede tek yönlü olacaktı. Marx'ın öğretisi yirminci yüzyıl Asya'sını etkisi altına aldı, ama batının şekillenmesinde bununla karşılaştırılabilir bir etki yaratmış son Avrupalı olmayan kişi, İsa'ydı. Dünya Avrupa'ya karşılık olarak geçici modalar veriyor, ama Avrupa'nın dünyaya verdikleriyle karşılaştırılabilir bir etki yaratacak fikir ya da kurumlar veremiyordu.

"Harekete geçirenler ve titretenler" deyimini bir İngiliz, on dokuzuncu yüzyılın neredeyse üçte ikisinin tamamlandığı bir dönemde yaratmıştı. O müzisyenleri düşünüyordu ve bir yüzyıl sonra, kendi adı uzmanlar dışında herkes tarafından unutulmuşken, sözcüklerinin günlük söylemde yeni bir yaşama ve çok daha geniş bir referansa kavuşacaklarını bilemezdi.[22] Ama çağının düşünen Avrupalıları da isteseler bu sözleri kendilerine uygulayabilir-

22) Şair Arthur Edgar William O'Shaughnessy ("Musicmakers"da) şöyle yazmıştı: "Ama görünüşe bakılırsa bizler sonsuza dek, dünyayı harekete geçirenler ve titretenler olacağız."

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

lerdi. Dünya tarihinin dinamiğini büyük oranda, modern tarihi başlattığından beri yaklaşık üç yüzyıldır olduğu gibi bu yüzyılın başında da hâlâ, onların kıtası oluşturuyordu. Avrupa'da yaşananların devrimci yansımaları küreyi sarsmayı sürdürüyordu ve ileride de sürdürecekti. Avrupalılar bilerek ya da bilmeden, insanlığın geri kalan kısmını yalnızca kendileri üzerinde yoğunlaşmaktan vazgeçmeye ve ilk kez dünya tarihine katılmaya zorlamışlardı. Dolayısıyla, yirminci yüzyıl tarihine (kimi zaman teessüfle karşılanan) "Avrupamerkezci" bir tutumla yaklaşılması gerekir. Gerçekten de, yüzyıl başında pek çok açıdan dünyanın merkezi Avrupa'ydı. Yüzyılın öyküsü de büyük oranda, yüzyıl sona ermeden bu durumun nasıl ve neden sona erdiğinden oluşacaktır.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

2 Yapılar

İNSAN SAYILARI

Dünyaya, insan ırkı için getirilen siyasi, kültürel, ekonomik ayrımlardan ya da diğer hangi ayrımdan bakmayı seçersek seçelim, sonunda sayılarla karşılaşırız. Nüfus dağılımındaki değişimler, genel tarihin temelini oluşturur. Binlerce yıllık kayıtlı tarihin büyük bölümü boyunca, yaşayan insan sayısı her yıl artmıştır: uzun vadeli artış, küresel demografinin baskın özelliğidir. Tarım sistemlerinin keşfinin ve dünyanın büyük bölümüne yayılmasının etkilerinin görülmeye başlanmasından itibaren (yaklaşık olarak, Hıristiyanlık çağının başlangıcı) bu süreç, uzun bir süre yavaş kalmakla birlikte, neredeyse her dönemde aralıksız sürdü. Artış hızında dalgalanmalar, ya da, on dördüncü yüzyıldaki, Çin'deki benzer bir salgından sonra yaşanan ve Kuzey ve Batı Avrupa nüfusunda keskin bir düşüşe yol açan "Kara Ölüm" örneğinde olduğu gibi, birkaç yıl süren ani ve geçici gerilemeler görülebiliyordu. Ama böylesine ciddi demografik hasarlar bile çoğunlukla birkaç kuşak içinde onarılmış ve büyüme eğilimi sürmüştür.[1] Son

1) Burada incelenmesi mümkün olmayan, önemli bir konu; ama konu hakkında bir giriş için bkz. W. H. McNeill, *Plagues and Peoples* (New York, 1976). Belki de burada aynı yazarın *The Oxford History of the Twentieth Century*'de (Oxford, 1998) yayınlanan ve bu kitabın yazılmasından sonra çıkmakla birlikte, yirminci yüzyıl nüfus tarihinin incelenmesi için eşsiz bir başlangıç noktası oluşturan denemesine de dikkat çekmek gerek.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

binyıl içinde ise nüfus artışında giderek artan bir hızlanma görüldü. İlk başlarda kesintili ve aşamalı olarak Sung döneminde Çin'de, ardından, ortaçağ sonlarında Avrupa'da başlayan bu artış giderek hızlandı ve tüm dünyaya yayıldı. Son üç ya da dört yüzyıl içinde nüfus artış hızı her yerde yükselmeye başladı. 1750 yılında 720 milyon dolaylarında olan toplam dünya nüfusu on sekizinci yüzyılın ikinci yarısı ila on dokuzuncu yüzyıl içinde iki kattan fazla artarak, 1900'de 1.6 milyara ulaştı. Bu, nüfus artışında büyük bir hızlanma anlamına gelmekle birlikte, henüz yalnızca bir başlangıçtı; ileride daha da hızlı bir nüfus artışı yaşanacaktı.

On dokuzuncu yüzyıl sonlarında Avrupa, nüfus artışında yüzyıllardır başı çekmekteydi. Malthus'un bu konu hakkındaki düşünceleri değiştiren, çığır açıcı kitabını 1798'de yayınlamasından önce,[2] Avrupa'da, nüfus artışının olumlu bir eğilim olduğu düşünülürdü. Malthus'un, çağının ve toplumunun genel kabul görmüş düşüncelerini tersine çevirdiği söylenebilir. Yazdıklarıyla, nüfus artışının gıda stokunu tüketebileceği yönünde, yeni bir kaygı uyandırmıştı. Yine de, 1901'e gelindiğinde, gelecekteki nüfus artışı konusundaki korkular azalmıştı; son zamanlarda nüfus artışının en yüksek olduğu batı ülkelerinde, kaynakların artırılması sayesinde, nüfus artışı belirgin bir sıkıntı yaratmamıştı. Ama nüfus artışı sürecekti ve daha da hızlanacağını gösteren işaretler vardı. Bu nedenle batı toplumlarında kaygılar dile getirilmekteydi; özellikle de, o zamanki tanımlamayla "ırklar" ve dinler arasındaki denge gibi, yeni kaygılar. 1901'de kimileri, Uzakdoğu Asyalılarının sayısal üstünlüğüne bakarak, "Sarı Tehlike"den söz ediyorlardı. Ama batı dünyası dışında kalan yerlerde nüfus sorununa hiçbir ilgi gösterilmiyordu.

1901'de hayatta olan yaklaşık 1,6 milyar insanın kıtalara dağılımı aşağıdaki tabloda verilmiştir:

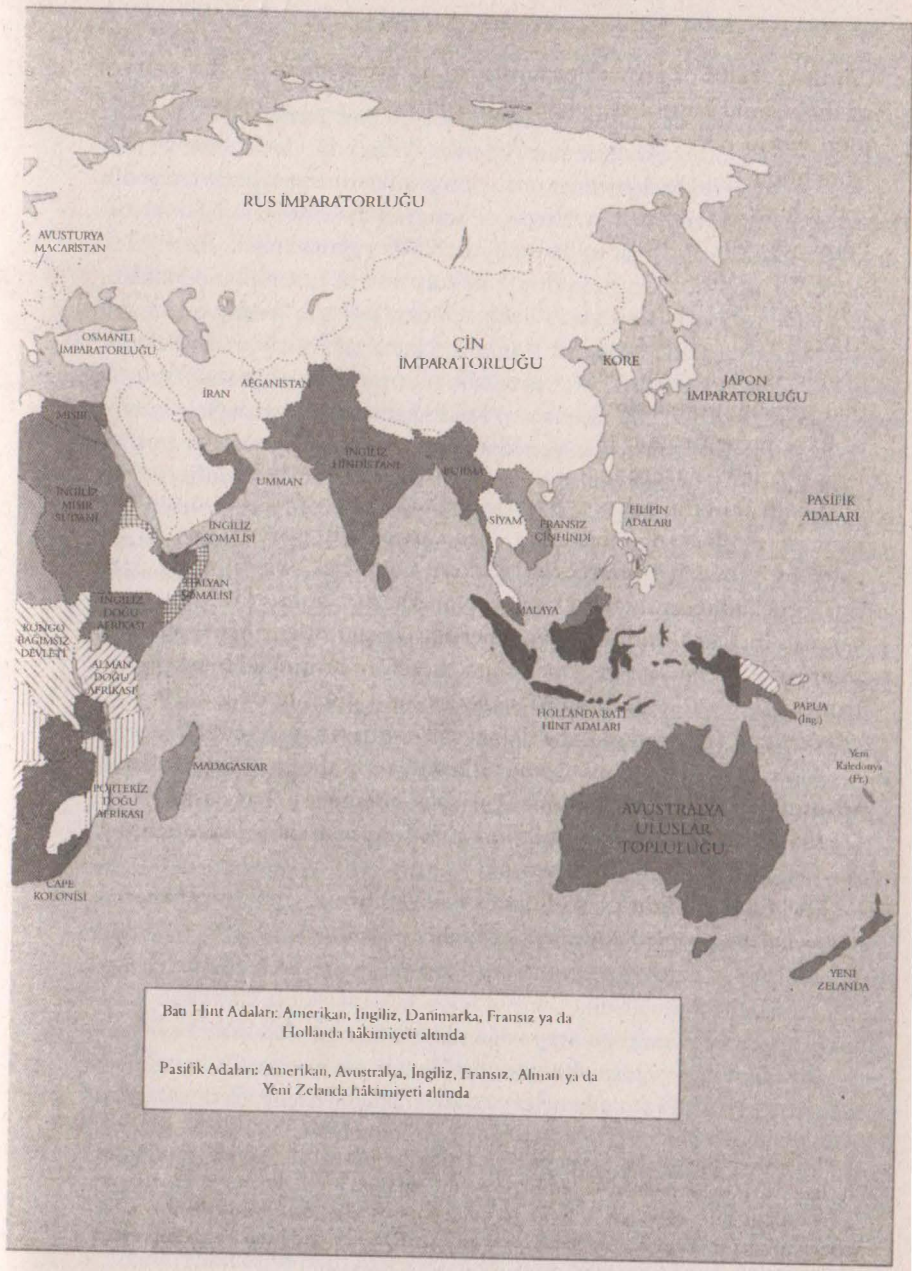
	Milyon	*Toplam dünya nüfusuna yüzdesi (en yakın % 0.25'lik dilime yuvarlanmıştır)*
Avrupa	390	24
Asya	970	59.5
Afrika	110	6.75
Güney Amerika ve Karayipler	64	3.9
Kuzey Amerika	82	5
Avustralasya ve Okyanusya	7	0.4

2) *Nüfus Üzerine Bir Deneme*'nin ilk baskısında, Malthus'un gözüyle kaçınılmaz olan nüfus artışı yasalarından ve bunun artan, ama sınırlı gıda kaynakları üzerinde yaratması kaçınılmaz olan baskıdan söz edilir. Bu kitabın yankıları nüfusbilimi aşarak, örneğin ekonomi ve biyolojiye de uzanacaktı (Darwin bu kitaptan çok etkilenmişti).

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Denizaşırı İmparatorluk Toprakları, 1901.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

O yıl yaklaşık olarak her dört insandan biri Akdeniz'in kuzeyinde ve Ural dağlarının batısındaki, Asya'dan bir çıkıntı halinde uzanan ve birkaç yüzyıldır "Avrupa" adı verilen altkıta yarımadasında yaşamaktaydı. Bunlar tam anlamıyla Avrupalılardı. Ama denizaşırı bölgelerde de Avrupa kökenli 100 milyondan fazla insan yaşıyordu. Aralarından Amerika Birleşik Devletleri'nde ve eski İngiliz sömürgelerinde yaşayanları, nereden geldiklerine ve aslında hangi dili konuştuklarına bakılmaksızın, "İngilizce konuşan" halklar olarak görülüyordu. Geriye kalanların çoğu ise Latin Amerika'da yaşamaktaydı. Bu ülkeler, demografi tarihinin bir çağının doruk noktası ve çok önemli bir olgu olan, Avrupalıların diğer kıtalardaki "Büyük Yeniden Yerleşim"lerinin en önemli odak noktalarıydı. On dokuzuncu yüzyıl boyunca yaklaşık 60 milyon Avrupalı bu ülkelere göç etmişti. Aynı dönemde (dünyanın kara yüzeyinin, büyük bölümü boş olan altıda birini kaplayan) Rus imparatorluğunun doğu bölgelerine doğru da, daha küçük çaplı, genellikle göz ardı edilen, yine de önemli bir göç görülmekteydi. Ama Avrupa'dan dışarıya asıl büyük göç dalgası daha başlamamıştı. Yalnızca 1913'te bir buçuk milyondan fazla insan Avrupa'yı terk ederek denizaşırı ülkelere gitti; bunların üçte birden fazlası İtalyan, yaklaşık 400,000'i İngiliz ve 200,000'i İspanyol'du. Elli yıl önce ise yolcu listelerinin büyük bölümünü Almanlar ve İskandinavyalılar oluşturuyordu. Britanya Adaları da her zaman göçe büyük katkıda bulunmuştu; 1880 ila 1910 arasında çoğu İrlanda'dan olmak üzere 8.5 milyon Britanya vatandaşı yurtdışına göç etti; 1901'den önce çoğu Amerika Birleşik Devletleri'ne gitmekteydi, ama yeni yüzyılda oran, özerk Britanya sömürgeleri lehine değişecekti. 1914'e gelindiğinde, göçmen Britanyalıların çoğunluğu bu sömürgelere gitmekteydi. İtalyanlar Amerika Birleşik Devletleri'ni tercih ediyorlardı, ama Güney Amerika'ya da çok sayıda İtalyan (ve İspanyol) göç etti. Bu diaspora, Avrupalıların dünya hakkındaki düşünüşlerini derinden etkileyecekti. Aynı zamanda, 1901'e gelindiğinde, beyaz halkların siyasi egemenliği altında bir dünya haritası yaratmıştı; geniş ölçekli yeniden yerleşimler, Avrupalıların diğer halklar karşısında daha on altıncı yüzyıldan itibaren sahip oldukları teknik ve idari üstünlüğün nihai sonucuydu.

Avrupa halklarının göçü aynı zamanda, bir fikir göçüydü. Yeni evlerine, buraların iklimiyle, topografyasıyla, yerlileriyle ve ekonomik fırsatlarıyla karşılaştıklarında özel düzenlemeler ya da uyarlamalar geçirecek de olsa, kendi inançlarının ve davranışlarının temel yapılarını oluşturan (ve torunlarının günümüzde de kullanmayı sürdürecekleri) belli zihinsel ve kültürel mobilyalarını da götürdüler. Sonuçta bu yapılar, Avrupalı olan pek çok şeyi tüm çeşitliliğiyle koruyacaktı. Örneğin, Orta ve Güney Amerika'nın ilk karşılaştığı Hıristiyanlığın, İspanya'nın geç ortaçağ haçlı seferlerinin Katolikliği olmasına

karşın, Kuzey Amerika'yı büyük oranda Protestanlığın şekillendirmiş olması çok önemlidir. *Tüm* Amerika kıtalarının Avrupalılar tarafından Avrupalılar için fethedilmiş olması ise, daha da önemli olmakla birlikte, belki de böylesine göz önünde olduğu için, gözden kaçırılmış bir olgudur. Sonuçta Hıristiyanlık, yerel biçimleri ne olursa olsun, hem Kuzey hem de Güney Amerika kültürlerinin baskın ideolojilerini etkisi altına almış, Hıristiyanlığın bu kültürlere eklemlenmesini de büyük oranda, kurumları sağlamıştı. Amerika kıtalarını Konfüçyüsçü Çinliler ya da Müslüman Afrikalılar sömürgeleştirmiş olsalardı, günümüzde dünya çok farklı olurdu.

Kıta Avrupası'na bakıldığındaysa, 1901'e gelindiğinde en hızlı nüfus artışı döneminin geride kalmış olduğu görülüyor. Kıtanın gelişmiş ve zengin ülkelerinde nüfus artışı yavaşlamış ve (hâlâ sürmekle birlikte) doğumlardan çok, ölüm oranlarındaki düşüşe bağlı hale gelmişti. Bu ülkelerde birkaç insan, belki de uygulamada eskisine göre daha kolay olması nedeniyle, aile nüfusunun bilinçli olarak kısıtlanmasının gerektiğini düşünmeye başlamışlardı. Ama bu demografik eğilim Doğu Avrupa ve Akdeniz ülkelerinde henüz görülmüyordu; etkin doğum kontrolü için gerekli tutuma, çağdaş bilgiye ya da teknik aletlere bu ülkelerde çok az kişi sahipti. İtalyan *Mezzogiorno*'sunun* kırsal alanlarındaki gecekondularda, Tuna ve Guadalquivir ırmakları vadilerinde nüfus artışı hızını yeni yüzyılda da korudu. Göç yoluyla bir çıkış noktası sağlandığı ve bebek ölüm oranları hâlâ çok yüksek olduğu için, aşırı nüfusun Avrupa'nın yoksul bölümlerinde yarattığı gerilim henüz katlanılmaz düzeye gelmemişti. Avrupalıların denizaşırı bölgelerde artık istenmemeleri durumunda ne olacağını ise ancak birkaç kötümser düşünüyordu. Avrupa'da ölüm oranlarını bu derece azaltan etkenlerin Asya ve Afrika'da da devreye girmesi durumunda neler olacağını düşünen Avrupalı sayısı ise belki daha da azdı. Oysa on dokuzuncu yüzyılın yarattığı, hiçbir çağda görülmedik derecede iç içe geçmiş bir dünyada bu tür etkiler ve yaratacağı sonuçlar sadece bir bölgeyle kısıtlı kalamazdı. Avrupa'nın kendi uygarlığını dünyaya dayatmada gösterdiği başarı, bu etkenlerin işlemeye başlamasıyla birlikte uygarlığını yaymasını sağlayan nüfus avantajının ortadan kalkmasına yol açmıştı.

Göçün yanı sıra, ekonomik büyüme ve yeni istihdam olanakları da Avrupa'da yaklaşık olarak yarım yüzyıl boyunca nüfus artışını hızlandırmıştı. Zenginliğin artması sayesinde, giderek hızlanan nüfus artışıyla görece kolayca başa çıkılabilmişti. Sözgelimi, Almanya'da on dokuzuncu yüzyılın son otuz yılı boyunca (ki bu, birleşik bir ulus olarak da ilk otuz yılıydı) temel bir sanayi maddesi olan ham demirin üretimi altı kat artarken, nüfus yalnızca üçte bir

* İtalya'nın, ekonomik açıdan en geri yörelerini kapsayan güney bölgesi. (çev.)

oranında artmıştı. 1901'e gelindiğinde, dünyanın gelişmiş ülkelerinde insanların çoğu mal ve hizmet tüketimi, yaşam beklentisi ve hatta, belki de genel sağlık durumu açılarından bir yüzyıl önceki atalarına göre çok daha iyi durumdaydılar. Bu elbette, Rus ya da Endülüslü köylülerin Pittsburgh'lu çelik işçileriyle ya da İngiliz demiryolu işçileriyle aynı ilerlemeyi yaşadıkları anlamına gelmiyordu; bu tür karşılaştırmalar ancak en kaba anlamda değer taşıyabilir. Yine de, batı dünyasında yoksul ülkelerde bile, giderek artan ve daha yaygın şekilde paylaşılan bir zenginliğin anahtarı bulunmuştu. 1901'de, bu durumun sürmesi olasılığı çok yüksek görünüyordu.

Avrupalı göçmenlerin temel tercihi Amerika kıtalarıydı. Siyaset ve uygulanan zulümler de etkili olmuş ve on dokuzuncu yüzyılda "işsizlik" olgusunun keşfedilmesinin (ve bu sözcüğün icat edilmesinin) de gösterdiği gibi, nüfus artışı Avrupa'daki ekonomik fırsatlar üzerinde baskı yaratmıştı. On dokuzuncu yüzyılın, göçün en hızlı arttığı son onyıllarında da Avrupalı çiftçiler, denizaşırı bölgelerden kaynaklanan rekabetten ciddi şekilde etkilenmeye başlamışlardı. Toprağın bol olduğu, işgücüne ihtiyaç duyulan diğer kıtalarda yeni fırsatlar vardı; üstelik, oralara ulaşma yolları da artık ucuzlamış ve kolaylaşmıştı. Buharlı gemi ve demiryolunun sunduğu yeni fırsatlar asıl etkisini 1880'den sonra göstermeye başlamıştı. Büyük Britanya İrlandalı köylüler, Galli madenciler ve çelik işçileri, İngiliz işçiler ihraç etmiş, on dokuzuncu yüzyıl sonunda da, Doğu Avrupa'dan gelen Yahudileri almıştı. Bu Yahudilerin pek çoğu Britanya'da kaldı, ama sonunda çok daha fazlası (özellikle de, Rus Mıntıkası'ndan gelenler) ileride Kuzey Amerika'ya göç edecekti. Demiryolu geçici işgücü göçünü de kolaylaştırmıştı. Uzun zamandır örneğin Fransa'nın güneyinde görülen mevsimlik işgücü göçüne şimdi, uzun vadeli göçler de eklenmişti: Polonyalılar kömür madenlerinde çalışmak üzere Flanders'e gidiyor, İtalyan garson ve dondurmacılar İngiliz folklorunun bir parçası haline geliyordu. Yüzyılın ilk onyılında, mevsimlik olarak Atlantik'i aşıp, Arjantin'de tahıl hasadında çalışmaya giden İtalyanlar bile vardı. Siyasi değişimler sonucu Kuzey Afrika kıyılarının ulaşılabilir duruma gelmesiyle birlikte burası da Avrupa'dan göç alır oldu; İtalyanlar, İspanyollar ve Fransızlar Cezayir ve Tunus'un kıyı kentlerine yerleşerek çiftçilik ya da ticaret yapmaya başladılar. Buralarda, hem göçmenlerin geldikleri ülkelerden, hem de yanı başlarına yerleştikleri yerli halklardan farklı çıkarlara sahip yeni toplumlar kuruyorlardı.

Yolculuk olanaklarının kolaylaşmasından yararlananlar yalnızca Avrupalı göçmenler değildi. 1901'e gelindiğinde Kuzey Amerika'nın Pasifik kıyılarına, bölgenin beyaz yerleşimcilerinde düşmanlık yaratacak kadar çok sayıda Çinli ve Japon yerleşmişti. Japonlar Güney Amerika'ya da ulaşmışlardı; Çinli göçmenler ise Güneydoğu Asya'ya indiler (ve göçü etnik kriterlerle kısıtlayarak "Beyaz Avustralya"yı korumayı çoktan düşünmeye başlamış olan Avustral-

yalıları korkuttular). Britanya İmparatorluğu, Hintli tacir ve işçilerin tüm dünyaya yayılmalarını sağlayan dev bir yapı oluşturmaktaydı. Ama bu hareketler, önemli olmakla birlikte, Avrupa halklarının son büyük *Völkerwanderung*'u* kadar çarpıcı bir düzeye uzun süre ulaşmadı; bu, on dokuzuncu yüzyılın ve yirminci yüzyıl başlarının en büyük göç olgusuydu ve geleceği, Karanlık Çağ'ın barbar göçleri denli etkileyecekti.

DÜNYANIN ZENGİNLİĞİ

Dünya nüfusu sorunu zaman zaman, ırklar dengesi sorunu olmaktan öte, Malthusçu terimlerle, insan ırkını besleme sorunu olarak da görülmekteydi. Ama bu tür konular üzerinde düşünenler, Malthus'a rağmen, geçmişe bakarak rahatlayabiliyorlardı. Yarım yüzyıl boyunca, başta Amerika kıtaları, Avustralasya ve Afrika'nın Avrupalıların yerleşimine uygun bölgeleri olmak üzere, tüm dünyada gıda üretiminde büyük bir artış yaşanmıştı. Bu artışa, kısmen ziraat uygulamalarının iyileşmesi, kısmen iletişimin gelişmesi ve kısmen de, ekilen ve kullanılan arazilerdeki büyük artış sayesinde ulaşılabilmişti. Bu eğilimlerden ilki sürecek gibi görünmekteydi ve sürdü de. Ama bu uzun ilerleme öyküsü, Amerika kıtalarının büyük bölümünün görüntüsünü değiştirmiş olmakla birlikte, Avrupa'yı ancak dolaylı olarak etkilemeye başlamıştı. Kıtalar arasında pek çok bitki ve hayvan türü hareketi örneği görülmekle birlikte, batılı olmayan dünyada tarım alışkanlık ve yöntemleri batıya göre daha yavaş değişmekteydi. Binlerce yıldır tüm dünyada çiftçiler üretimlerini neredeyse tamamen, yeni tarlalar açarak artırmışlardı; 1901'e gelindiğinde milyonlarca Asyalı ve Afrikalı hâlâ aynı şeyi yapıyordu. Ama Avrupa'da ortaçağ sonlarında başlamış olan tarım devrimi yirminci yüzyıl başında da sürmekte ve giderek hızlanmaktaydı. Yamaçların taraçalanması, otlak bulma amaçlı mevsimlik göç ve çit çevirmeyle başlayan ve daha iyi ziraat uygulamaları ve seçici hayvan yetiştiriciliği, yeni arazilerin açılması, drenaj, ilk buharlı tarım makineleri ve diğer yeniliklerle süren öyküye yirminci yüzyılda otomasyon, kimyasal müdahaleler ve genetik yönlendirmeyle birlikte yeni sayfalar eklenecekti. Bu süreç uzun tarihinin büyük bölümü boyunca plansız, rastlantısal ve tepkisel olarak gelişmişti. Yirminci yüzyılda daha bilinçli bir şekilde, kamu müdahalelerinin, araştırmaların ve ticari kararların ürünü olarak gelişecekti. Yüzyıllar önce gözlem gücü yüksek Avrupalı çiftçilerin deneysel olarak başlattıkları süreç bakteribilimcilerin, kimyacıların ve mühendislerin kılavuzluğuyla sürerek tüm dün-

* Alm. Kavimler Göçü. (çev.)

yaya yayılacak ve fiziksel çevrenin yiyecek üretmek amacıyla daha da yoğun ve kapsamlı şekilde kullanılmasını sağlayacaktı.

Yalnızca yiyecek değil, diğer kaynaklar da artmıştı. İmalat ekonomileri için mineraller (demir, boksit) ve nebati ürünler (mobilyacılıkta kullanılan ağaçlar ve nebati yağlar), enerji kaynağı olarak kömür ve petrol 1901'de çok talep edilen ürünlerdi; dünyanın dört bir yanında keşif çalışmaları yapılıyor ve bulunduklarında hızla kullanıma sokuluyorlardı. Ama o dönemde imalatçı ülkeler gerek duydukları temel maddelerin büyük bölümünü hâlâ, kendi doğal ya da tarımsal kaynaklarından sağlamaktaydılar. Hem Avrupa hem de Amerika Birleşik Devletleri sanayilerinde gerek duyulan tüm madenlere sahipti; dünya kaynaklarının coğrafi dağılımı açısından ikisi de avantajlıydılar. Ama maden talebi ve bununla birlikte, artan nüfusun hızla tükettiği diğer maddi kaynaklara –kauçuk, az bulunan metaller, nebati yağlar– talep artacaktı.

Öngörülemez ve denetimsiz bir nüfus artışının yaratabileceği tehlikeler 1901'de insanları pek de kaygılandırmıyordu. Dünyada kullanılacak daha çok şey vardı. Günümüzde toplumların ve alıştığımız tüketim düzeylerinin sürdürülebilirliği sorgulanıyor; ama yüzyıl başında bu tür kaygılardan pek az söz edilirdi. Günümüzde o zamana göre dört kat fazla insan yaşıyor; yine de, beklentilerin arttığı bir çağda, üretimin artırılması sayesinde tüketim artışıyla başa çıkılabildi. Çoğu insanın gereksinimleri, daha önce görülmemiş şekilde karşılandı. Bu, gıda, fosil yakıt ve maden üretiminin yükseltilmesi ve yeni enerji kaynakları bulunması sayesinde mümkün olmuştu. 1901'de kaynak arama çalışmaları tüm dünyada başarıyla sürdürülüyordu; buhar türbinleri ve hidroelektrik yatırımlarıyla üretilen elektrik, en önemli enerji kaynaklarından biri olmuştu.

TİCARET

1901'de gerçek anlamıyla küresel pazarlar mevcuttu. Son üç yüzyıl içinde gelişmiş olmakla birlikte, insan ırkının büyük bölümünün yaşamlarında önem taşımıyorlardı; önemli olan, yerel pazarlardı. Çok uzaklarda belirlenen fiyatlar Kongo'daki kauçuk yetiştiricilerini ya da Hindistan'da kendi kumaşlarını dokuyan köylüleri etkiliyordu aslında, ama Asya ve Afrikalıların büyük çoğunluğu gibi onlar da bireysel olarak, ürünlerine karşılık olarak alabildikleri fiyatları nelerin etkilediğinden habersizdiler. Yine de, on dokuzuncu yüzyılda, dünya kaynaklarının dağılımını belirleyen ticaret sisteminin sürdürülebilmesi amacıyla daha önce benzeri görülmemiş, son derece gelişmiş ve coğrafi olarak yayılmış ticari ağlar oluşturulmuştu. 1901'de bu ağların merkezi ve odak noktası Avrupa'ydı. Sanayileşmiş imalat ülkeleriyle hammadde üreticisi ülkelerin (bu ikinci grup, ilk

grubun giderek kentleşen nüfusunun gereksinimlerini karşılamaktaydı) dünyadaki rolleri arasındaki ayrım göze çarpıyor; ama bu, koşulsuz olamayacak denli kaba bir ayrım. Bu ayrıma uymayan bir ülke vardı; 1914'te büyük bir hammadde üreticisi, dünyanın önde gelen imalatçısı ve çok yüksek oranlarda borçlanan bir ülke olan Amerika Birleşik Devletleri. O yıl ABD'nin sanayi üretimi, Büyük Britanya, Fransa ve Almanya'nın toplam sanayi üretimine eşitti.

Hammadde üreticileriyle imalatçılar arasındaki ayrım, yalnızca Avrupa kültüründen olan ve olmayan ülkeler arasında görülmüyordu. 1914'te Japonya ve Rusya, Çin ve Hindistan'dan daha hızlı sanayileşmekteydiler; ama Rusya, Avrupalı olmakla birlikte, gelişmiş bir ülke olarak değerlendirilemezdi ve Rus işgücünün büyük bölümü (Japonya'daki ve çok daha az bir düzeyde olmakla birlikte, Fransa'daki gibi) tarım sektöründe çalışmaktaydı. O dönemde Batı Avrupa halklarının çoğunluğunun imalatla meşgul olduğu söylenemezdi; Balkan Avrupası'nda da modern anlamda gelişmiş bir ekonomi yoktu. Ama daha o dönemde toplumsal ve ekonomik yapıları çok gelişmiş ve daha geleneksel toplumlardan farklı ülkelerden oluşan bir çekirdek olduğu söylenebilir; bunlar, uzun zamandır dünya ticaret sisteminin merkezi olan ülkeler grubu içinde yer alıyorlardı ve bu grubun en zengin üyeleriydiler.

Dünya ticaretinin sürmesini sağlayan ve bu ticareti kolaylaştıran mali hizmetler sektörünün merkezi Londra'ydı ve dünya ticaretinin büyük bölümü sterlin cinsi kambiyo senetleriyle gerçekleştirilmekteydi. Uluslararası altın standardı, önemli para birimlerinin birbirleriyle bağlantılarını sabit tutarak, güven ortamının sürdürülebilmesini sağlıyordu. Küçük dalgalanmalar olsa da, örneğin, bir sterlin genellikle, 4.80 ila 4.90 Amerikan dolarına eşitti. Önde gelen ülkelerin çoğunun paraları sabit altın miktarına çevrilebiliyor ve hepsi altın para basıyorlardı; bir torba altın İngiliz lirası, beş dolarlık madeni para, altın frank ya da diğer önemli paralarla, kabul edileceklerinden kuşku duyulmaksızın, dünyanın her yerine gidilebiliyordu.

1901'de Birleşik Krallık'ın brüt imalatı hem ABD hem de Almanya'nın altındaydı, ama bir ekonomik alanda dünya liderliğini elinde tutuyordu: en çok ticaret yapan ülkeydi; diğer ülkelerden daha fazla ithalat ve ihracat yapıyordu. Aynı zamanda, mamullerini Avrupa ülkelerinden çok Avrupa dışındaki ülkelere ihraç eden tek ülkeydi. Dünya nakliyat ve taşımacılık sektörünün büyük bölümü İngilizlerin elindeydi. Dünya ticari sigorta işinin çoğu da. Dünyanın en büyük sermaye ihracatçısı olarak, başta Amerika Birleşik Devletleri ve Güney Amerika olmak üzere, denizaşırı yatırımlarından da büyük bir gelir elde etmekteydi. Birleşik Krallık'ın özel rolü uluslararası ticareti kabaca bir üçgene benzetiyordu. İngilizler Avrupa'dan mamul ya da diğer malları alıyor ve karşılığını kendi mamulleriyle, parayla ve denizaşırı bölgelerdeki üretimleriyle ödüyorlardı.

Dünyanın geri kalan kısmına mamullerini, madenlerini, sermayelerini ve hizmetlerini ihraç ediyor, karşılığında da yiyecek, hammadde ve nakit para alıyorlardı. Bu karmaşık sistem, Avrupa'nın dünyanın geri kalanıyla ilişkisinin yalnızca hammadde karşılığında mamul satmaktan ibaret olmadığını gösteriyor. Tabii bir de, hâlâ tarım ürünleri ihracatıyla pek az meşgul olan, ama yavaş yavaş kendi mamul pazarının giderek daha büyük bir oranını denetimi altına almaya başlayan ve hâlâ bir sermaye ithalatçısı olan Amerika Birleşik Devletleri örneği vardı. Parasal değer açısından bakıldığında, uluslararası ticaretin büyük bölümü hâlâ, günümüzde de olduğu gibi, en gelişmiş ülkeler arasında gerçekleşmekteydi.

İngiliz ekonomistler ve işadamları hâlâ, bu sisteminin başarısının ve getirdiği giderek artan zenginliğin, on dokuzuncu yüzyıldaki öncüllerinin tartışmalarından zaferle çıkmış olan Serbest Ticaret doktrininin doğruluğunu kanıtladığını söylemekteydiler. Ülkelerinin refah düzeyinde en hızlı yükseliş, ticarete müdahale edilmediği ve mal hareketlerinden alınan vergi ve harçların düşürüldüğü bir ortamda genel refahın artacağı düşüncesinin altın çağında yaşanmıştı. İngiliz dış siyaseti pek çok kez, ticarete kapalı ülke ve bölgelerin açılması hedefine yönlendirilmiştir; refaha giden yolun bu olduğu düşünülüyordu. On dokuzuncu yüzyılın ortalarında bir dönem, diğer hükümetler de Serbest Ticaret hastalığına yakalanır gibi olmuşlar, ama bu dönem geçmişti. 1901'e gelindiğinde Büyük Britanya, koruma amaçlı gümrük tarifelerinin bulunmadığı tek önde gelen ülkeydi. Yine de, yirminci yüzyıl başlarının ekonomi dünyası, hem çok da uzakta kalmamış olan geçmişe, hem de kısa süre içinde olacaklara oranla çok daha fazla ekonomik özgürlük sunmaktaydı. Büyük güçler arasında uzun zamandır sürmekte olan barış, ticaret bağlantılarının gelişebileceği bir istikrar ortamı yaratmıştı. Para birimlerinin güçlü olması dünya fiyat sistemine büyük bir esneklik getiriyordu; dünyanın hiçbir yerinde kambiyo kontrolü yoktu. Nakliye ve sigorta fiyatları giderek düşmüş, gıda ve diğer mal fiyatları inmiş, uzun vadeli ve reel ücretler yükselmişti. Faizler ve vergiler düşüktü.

Sistem büyüyerek Asya ve Afrika'yı da içine alırken, başlangıçta Avrupalı olan, ama kısa sürede başka toprakları da etkisi altına alacak fikir ve tekniklerin yayılmasını da sağlıyordu. Anonim şirketler, bankalar, emtia ve hisse senedi borsaları davetsizce ya da taklit yoluyla tüm dünyaya yayılarak, geleneksel ve yerel ticaret yapılarına eklendiler ya da bu yapıların yerini aldılar. Dünya ticaretinin altyapısını oluşturan liman ve demiryollarının yapımı ve sanayi istihdamının başlaması sonucu, kimi batılı olmayan ülkelerde köylüler daha o zamanlarda ücretli proleterlere dönüşmeye başlamışlardı. Dünya ticaretinin yeni modellerine katılmak kimi zaman, geleneksel mesleklere ve çıkarlara zarar verebiliyordu: Örneğin, Almanya ve Büyük Britanya'da sentetik boyaların satışa sunulması sonucu Hindistan'da çivit üretimi az çok çökmüştü. Ticaret dışı ilişkiler de

değişmekteydi; 1869'da Süveyş'de açılan kanal İngilizlerin ticaretinin yanı sıra, Akdeniz'e bu kez özel bir uygarlığın merkezi değil, bir yol olarak yeni bir tarihi önem kazandırarak, stratejilerini de etkilemişti. Kısa bir süre sonra, 1914'te Panama kıstağında da bir kanal açılacak ve Avrupa'dan Vladivostok'a demiryolu üzerinden doğrudan ulaşmak mümkün olacaktı.

1901'in dünyası bir önceki yüzyıla oranla bile zengin bir yerdi. Daha da zenginleşeceğini tahmin etmek güç değildi. Ama gelecek 100 yılda gerçekleşecek zenginlik artışının boyutunu ve dünya kaynaklarının tüketiminde oluşacak şaşırtıcı tezatları öngörmek bu kadar kolay olmayacaktı. Günümüzde dünya nüfusunun yaklaşık yarısı dünya üretiminin yaklaşık yedide altısını tüketiyor; diğer yarı ise geriye kalanı paylaşıyor. 1901'de ise, örneğin ölüm oranları ve yaşam beklentilerinde keskin tezatlar bulunmasına karşın, böylesine çarpık bir durum görülmüyordu.

DEVLETLER VE YÖNETİMLER

1901'in son derece bariz ve başarılı sonuca ulaşmış bir diğer olgusu da, tüm dünyada belli bir siyasi örgütlenme şeklinin var olmasıydı: toprak bütünlüğüne dayalı egemen devlet. Yüzyıl başlangıcında henüz, tüm dünyada baskınlık kazanmış bir siyasi yapı değildi. Dünyanın kimi bölgelerinde uluslararası örgütlenmenin ve yönetimin temel planı uzak, hatta kadim tarihe dayanmaktaydı. Çin yalnızca biçimsel açıdan hâlâ, binlerce yıldır olduğunu iddia ettiği gibiydi; dünyanın, bir bütün olarak yönetilen en büyük nüfus topluluğunu içeren bir imparatorluk. Dünyadaki diğer siyasi birimlerin pek çoğu bundan çok daha yeniydi. Avrupa'daki en eski siyasi kurum Roma Papalığı'ydı, ama İngiltere, Fransa, İspanya ve Portekiz toprak bütünlüklerini ve ulusal tarihlerini büyük bir gururla Ortaçağ'a dek dayandırıyorlardı. 1901'de, ardında yüz yıldan biraz fazla bir bağımsızlık tarihi olan Amerika Birleşik Devletleri bile, çoğu Avrupa devletinden eskiydi.[3]

3) Monako, San Marino, Andorra ikili prensliği ve Lüksemburg Grandüklüğü gibi küçük kalıntılar bir yana bırakılırsa, anayasal düzenlemelerinin 1788'den (Amerikan anayasasının yürürlüğe girmesinden) sonra gerçekleştirilmiş olması açısından diğer on bir egemen Avrupa devleti ABD'den gençti; bunlar Belçika (1830), (1815'ten itibaren Norveç'i de içine alan) İsveç, Yunanistan (1830), Sırbistan (1878), Romanya (1878), Alman imparatorluğu (1871), İtalya (1859-70), Karadağ (1799 ya da 1878), Avusturya-Macaristan İkili Monarşisi (1867), İsveç Konfederasyonu (1848), Üçüncü Fransa Cumhuriyeti'ydi (1871). Ama bunlardan Fransa ve İsviçre elbette, farklı düzenlemeler altında da olsa, yüzyıllardır ulusal varlıklar olarak genel kabul görmekteydiler. Papalık özel bir konuma sahipti: 1929'a dek hiçbir papa, Vatikan Kenti'nin topraklarında egemenliğini öngörmelerine rağmen, İtalyan yönetiminin 1871'de dayattığı düzenlemeleri tanımadı.

Osmanlı İmparatorluğu komşularından çok daha uzun süredir bir siyasi gerçeklikti ve on dördüncü yüzyıla (hatta belki daha da eskiye, hükümdarın sultan unvanını kullanmaya başlamasına) dek dayandırılabilirdi. İmparatorluk on sekizinci yüzyıl başlarından itibaren (özellikle Avrupa'da) ciddi toprak kayıplarına uğramış olmasına karşın hâlâ çok geniş bir alan kaplamaktaydı.

Dünya siyasetinin ana hatlarını ve erken yirminci yüzyıl devlet adamlarının içinde çalışacakları yapıyı her zamanki gibi yine tarih belirlemekteydi; ama bunlar ne modern ardıllarının karşı karşıya oldukları devlet yapılarıydı, ne de meşruiyetlerini aynı kaynaklardan alıyorlardı. On dokuzuncu yüzyıl dünyanın büyük bölümünde siyasi haritaları yenilemişti. Avrupa'da, birliği yakın zamanlarda kurulmuş olan Alman imparatorluğu yalnızca otuz yaşında, İtalya krallığı ise kırk yaşının biraz üstündeydi. Güneydoğu Avrupa ve Balkanlardaki yeni devletlerin pek çoğu bir yüzyıl önce yoktu: Sırbistan, Karadağ ve Romanya tam bağımsızlıklarını ancak 1878'de kazanmışlardı. Ama elbette, bu durumun, bu ülkeleri çok daha gerilere giden tarihsel kökenleri adına büyük iddialarda bulunmaktan alıkoymadığını söylemeye gerek bile yok. 1901'de (belli bir özerkliğe sahip olmakla birlikte) hâlâ resmi olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun bir parçası olan ve tam bir yasal bağımsızlığa 1908'e dek ulaşamayan Bulgaristan, Osmanlı İmparatorluğu içine alınmadan önce görkemli bir ortaçağ tarihi yaşamıştı.

Doğu ve Güneydoğu Avrupa'nın büyük bölümünün hâlâ çok etnikli imparatorlukların (Habsburg Avusturya-Macaristanı, Romanov Rusyası, Prusyalı Hohenzollernler'in yönetimindeki Almanya ve Osmanlı Türkiyesi) yönetiminde olmasına karşın, bu imparatorlukların hepsi, on dokuzuncu yüzyılda ortaya çıkan en başarılı siyasi meşruiyet ilkesi olan milliyetçiliğe az ya da çok taviz vermek zorunda kalmışlardı. Milliyetçiliğin merkezi çoğunlukla, bir ulusun kendi isteğine rağmen başka bir ulusun üyeleri tarafından yönetilmesinin doğru olmayacağı yönündeki önermeydi. Bu da pek çok özel örnekte "ulus"un ne olduğu konusunda tartışmaya açık kapı bırakıyordu, ama konunun özü ulusun kendi kendini tanıması olduğundan, bu tür tartışmalar (genellikle uzun zaman sürmekle birlikte) sonunda neredeyse hiçbir anlam taşımıyordu: durumu genellikle, şartlar belirliyordu. İlke ayrıca, geniş ve çeşitli bir siyasi davranış tayfına destek sağlamaktaydı. Tayfın bir ucunda otoriter iktidar ve üstünlük amacı vardı; diğer ucunda ise, kimlik rozeti olarak, ulusun bağrına bastığı geleneğin kararlı bir şekilde savunulması. Geniş anlamda konuşursak, uluslar entelektüeller, şairler, dilbilimciler ve tarihçiler tarafından yeniden keşfedilip ünlendiriliyor, hatta zaman zaman icat ediliyor ve sonra doğurularak, haydutlar, kışkırtıcılar ve siyasetçiler tarafından sömürülüyordu.

On dokuzuncu yüzyıl boyunca ulusal talepler karşısında önemli tavizler verilmişti. Avusturya-Macaristan "İkili Monarşi"sinde Habsburglar 1867'de, bir

anayasa devrimi gerçekleştirdikten sonra imparatorluğun ulusları arasında ayrıcalıklı bir yer kazanmış olan Macarlara ödün vermek zorunda kaldılar. Ama Alman Avusturyalılar ve Macarlar birlikte, İkili Monarşi'nin nüfusunun yarıdan azını oluşturuyorlardı ve imparatorluk yapısı içinde –yalnızca birkaç örnek vermek gerekirse– Çeklerin, Güney Slavlarının ve Romenlerin talepleriyle karşı karşıya kalmaktaydılar. Rus çarları bile Finlandiya'ya belli bir özerklik tanımışlardı (gerçi, yirminci yüzyıla girildiğinde II. Nikolay yönetimi bu özerkliği geri almaya çalışıyordu) ve Alman imparatorluğunun da Bismarck tarafından, Alman kültürünün ve uygarlığının Slavlık tehdidine karşı korunması için Almanya içinde Prusya egemenliği bedelini ödemeye hazır olan Alman milliyetçilerine bir taviz olarak kurulduğu söylenebilirdi. Büyük Britanya bile İrlanda'ya "İdari Özerklik" tanımanın eşiğindeydi. Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'daki öyküsüne gelince, uzun zaman boyunca kültürel çeşitliliği gelecekteki egemenlere göre çok daha iyi koruyan bir imparatorluk olarak kaldıktan sonra, on dokuzuncu yüzyılda milliyetçiliğe taviz veren bir imparatorluğa dönüşmüştü; Avrupa'nın güneydoğusundaki yeni devletler eski Osmanlı topraklarında kurulacaktı. Sinkiang, Burma ve Siyam'da (ve hatta, Çin anakarasının kıyılarında) dış güçlere ödün veren, ama ilkede milliyetliğe asla teslim olmayan çokuluslu Çin imparatorluğu bu tür tavizlerde bulunmamıştı.

Milliyetçiliğin zaferleri keşifler çağının "Yeni Dünya"sına da yayılmıştı. Güney ve Orta Amerika'nın "yeni uluslar"ı bir yana bırakılırsa, bu ilke en büyük zaferini 1865'te Amerika Birleşik Devletleri'nde, güney eyaletlerinin Ulusal Birlik'ten ayrılmalarının kanlı bir iç savaşla engellenmesiyle kazanmıştı. Milliyetçiliğin çoğu zaferi gibi bu da elbette, başka bir milliyetçiliğin yenilgisi olarak görülebilir; bir ulus olup olmadıkları tartışma götürse de, Güney'in Konfederasyon eyaletlerinin. Muhafazakâr Japonya'da bile yüzyıl ilerledikçe, köklü bir monarşiye, yeni ve pek çok açıdan batı görüntülü ulusal devlette ulusal hak talepleri koşumu vurulmuştu. Eski Avrupa sömürgeleri arasında ise Kanada ve Avustralya, ilk baştaki dağınık yerleşimleri "yeni uluslar" içinde bir araya getiren konfederasyonlardı (Avustralya Uluslar Topluluğu tam da, yirminci yüzyılın ilk gününde kurulmuştu). On dokuzuncu yüzyıl sonuna gelindiğinde batı dünyasında, ulusal bütünleşme talepleriyle şu ya da bu şekilde karşılaşmamış pek az ülke kalmıştı; ama hiçbirinde, Amerika Birleşik Devletleri'ndeki kadar kan dökülmemişti. 1901'e gelindiğinde tüm dünyada milliyetçilik düşüncesi ile toprak bütünlüğüne dayalı egemen devlet düşünesi arasında, henüz tamamlanmış olmasa da giderek güçlenen bir bağlantı oluşmuştu. Ulus-devletler yirminci yüzyılın diplomasi sahnesinin en önemli oyuncuları olacaklardı.

Bu, söz konusu ülkelerde genellikle, psikolojik ve kültürel değişim anlamına gelmekteydi. Rusya ve Osmanlı imparatorluklarının başlarına bela olan ya

da Habsburg topraklarında içten içe kaynayan türde milliyetçi kargaşa, isyan ve terörizmle pek az ülke karşılaşmıştır. Ama durulup oturmuş ve kolektif yaşamlarını giderek uygarlaştırmış eski ulus-devletler bile yeni talepleri tanımak zorunda kalmaktaydılar. Fransız muhafazakârlar uluslararası sosyalizmin yükselişinden rahatsızlık duyuyor ve "bütünleştirici" milliyetçilik denen düşüncelerle flört ediyor, radikal ama milliyetçi muhalifleri ise ulusal ve laik eğitim sistemi sayesinde yeni Fransızlar –yani, iyi demokratik cumhuriyetçiler– yaratmaya çabalıyorlardı. İtalya ve Almanya'da ise, Katoliklerin Roma'ya Fransa'ya oranla daha bağlı olmaları nedeniyle ulusal birliğin sorunlu olması yüzünden, İtalyan ve Alman yaratma sorunu çok daha belirgindi. Yüzyıl başında İskoç ve Gal milliyetçiliği henüz emekleme dönemindeydi, ama İngiltere'nin liderleri İrlandalıların biraz farklı İngilizler değil, İngiliz Tacı altında tesadüfen toplanmış yabancı bir halk olduğunu kabul etmeye başlamışlardı. Ama bunu kabul etmeleri, İrlanda milliyetçiliğinin iyilikle mi yok edilmesi, yoksa, zorla mı bastırılması gerektiği sorusunun yanıtlanmasına yetmiyordu.

Dünyanın (o dönemde çoğunlukla olduğu gibi) devlet adı verilen bir egemen, bağımsız yönetim bölgeleri sistemi içinde örgütlenmesi gerektiği varsayımı, bu şekilde belirlenen sınırlarda ulusal talepler karşılanmış olsun ya da olmasın, beraberinde dar bir toprak bütünlüğü tanımı getirmekteydi. Devletler kuramsal olarak, sınırları içerisinde kendi temsilcilerinin normalde güç kullanmaya yetkili olduğu belli alanları kapsamaktaydılar ve sınır karakolları, bayrakları ve diğer sembolleri otoritelerinin kapsamını ve yönetimlerinin gerçekliğini gösteriyordu. Bu şekilde ifade bulan egemenliğin çiğnenmesi genellikle, bir savaş eylemiyle eşdeğer görülüyordu. Yönetimlerini, uygulanabilir anlaşma ya da antlaşmalara girdiklerinde kuramsal olarak bağlayan bir uluslararası hukuk kurumu bulunmaktaydı; gerçi, büyük devletlerin böyle bir hukukun otoritesini kabul etmeye ne derece zorlanabilecekleri her zaman şartlara bağlı ve dolayısıyla, belirsizdi.

Yine de, 1901'de kimilerinin de inandığı gibi, uluslararası hukuka saygının kısıtlı düzeyde de olsa giderek arttığına inanılması için yeterli neden vardı. Başarılı uluslararası hakemlik örnekleri ve büyük güçler arasında 1871'den beri süren uzun barış döneminde karmaşık uluslararası sorunların çözümünde başka diplomatik başarılar görülmüştü. 1899'da Lahey'de toplanan "Barış Konferansı"ndan sonra daimi bir hakemlik divanı oluşturulması öngörülmüştü (gerçi, bu divana başvuru isteğe bağlı kalacaktı). Uzun vadeli olarak bakıldığında, devlet ve egemenlik kavramları gibi bu tür kavramlar da modern çağın ürünleriydi: sözgelimi 1500'de ne anlaşılabilir ne de tanınabilirlerdi ve on dokuzuncu yüzyılın sonunda, dünyanın, çeşitli dominyon ve bağımlı devlet yapılarının sürdüğü pek çok yerinde de aynı durum geçerliydi. Devletin kendi

toprakları içinde tartışmasız otoriteye sahip olması devrimci bir değişim anlamına geliyordu; daha önceki hükümdarlar, (hukuktaki kökenleri eski Roma'ya dek uzansa da) temelde Rönesans sonrası Avrupa tarihinin bir ürünü olan bu düşünceden yararlanamamışlardı. Devletlerarası, ya da, daha sonra aldığı adla, "uluslararası" bir düzen varsa, devletler bu düzenin kimyasını oluşturan atomlardı.

MONARŞİ

İktidar nasıl dağıtılmış olursa olsun ve gerçek hükümdarlar kim olursa olsun, dünyada ABD ve Fransa dışında pek az yerde insanlar devlet başkanlarının seçiminde resmi olarak söz hakkına sahiptiler. Batı dünyasının diğer devletleri uzun süredir yerleşik ve temelde monarşik yönetimlere sahipti; 1901'e gelindiğinde cumhuriyetçilik yalnızca, (buralarda geriye kalmış İngiliz ve Hollanda bağımlı devletleri hariç) Amerika kıtalarında egemenlik kazanmıştı.[4] Fransa, İsviçre ve San Marino Avrupa'daki yegâne cumhuriyetlerdi (1910'daki devrimin ardından aralarına Portekiz de katılacaktı). Ama monarşinin temeli ve içinde işlediği bağlam on dokuzuncu yüzyıl başından beri çok değişmişti. Demokrasi sözcüğü içinde büyük bir çeşitlilik saklıyordu. Monarşinin Avrupa'daki görünüşteki yaygınlığı, bireysel olarak ülkelerde iktidarın gerçekte kimlerin elinde olduğu konusunda yeterli bir kılavuz değildi.

Büyük Britanya, devrime ve neredeyse iki yüzyıllık sözleşmeye bağlı ve sınırlı –hatta, azalan– otoriteye dayalı bir monarşi olarak istisnai bir örnekti. Britanya örneği "meşruti monarşi", yani, iktidarı yasalarla ve temsilci kurumlarla denetlenen monarşi düşüncesinin Avrupa'da destek kazanmasında etkili olmuştu. 1901'e gelindiğinde Rusya hariç Avrupa monarşilerinin çoğu, genellikle yazılı anayasalara sahip olmaları ve hatta aralarından bazılarının anayasaya gerçekten uymalarıyla, bu düşünceye en azından sözde bağlılık göstermekteydiler. İngilizlerin İrlanda'da bir bağımsızlık hareketiyle karşı karşıya olmalarına ve Norveçlilerin 1905'te barışçı yollarla İsveç tacından ayrılmaya karar vermelerine karşın, giderek gelişmekte olan milliyetçilik, anayasa devletlerinde monarşiyle genellikle çatışmıyordu. Tahtta (Danimarka'da olduğu gibi) Alman kökenli bir hanedanın bulunmasına karşın İngiliz monarşisi, milliyetçilikle ve vatanseverlik duygularıyla uzun zamandır başarılı bir bağlantı içindeydi. Ama böylesi bir siyasi zekâ olağandışı bir örnekti. Yine de, on dokuzuncu yüzyılda hem yeni devletlerde hükümdarlara verilen adlar (örneğin, "Helen-

4) Son Güney Amerika monarkı, tahttan indirilen İmparator II. Dom Pedro'ydu.

lerin kralı"), hem de kendilerini ulusal prestij ve çıkarlarla özdeşleştirmeleri, eski monarşi hanedanlarının yüksek hanedan doktrininin eleştiriye giderek daha da açık duruma düşmesine yol açan bir eğilimi yansıtmaktaydı.[5]

1901'e gelindiğinde, hanedan imparatorluklarının en güçlüsü olan, federal Reichstag'ın seçimle oluşturulduğu ve seçmen kitlesi tanımının geniş olduğu Alman İmparatorluğu'nda bile demokrasiye pek az taviz verilmişti. Ulusların göstermelik yöneticilerinin kendilerinden beklenen sembolik eylemleri yerine getirmelerindeki ulusal sembolizme ne denli saygı duyulacağı çoğunlukla, Habsburg, Romanov ve Hohenzollern monarşilerinin kitle duygularına ne denli taviz vereceklerine bağlıydı. O dönemde Avrupa'da bile hâlâ, ilahi koruma altında oldukları iddiasında bulunan bazı krallar vardı (Asya'da ise sayıları çok daha fazlaydı). Avrupa'da, birbirlerini tanıyan, birbirlerinin saraylarına ziyarete giden ve en önemlisi, birbirleriyle evlenen ve ayrı bir sınıf oluşturan bir tür uluslararası kraliyet aileleri topluluğu da bulunmaktaydı. Bu durum Çin ya da Japonya'daki gibi, pek çok tarihsel, kültürel ve coğrafi nedenden dolayı uyruklarından hâlâ çok uzak duran doğu monarkları, ya da, İngiliz Rac döneminin Hintli prensleri ya da Romanovların, Mançuların ve Osmanlıların bağlılık talepleri altındaki hanlar, şeyhler ve sultanlar gibi, otoritelerini yabancı imparatorlukların içinde kullanan çok sayıdaki ikincil monark için geçerli değildi.

BATI DIŞINDA YÖNETİM

Unsurlarının pek çoğu ancak ayakta kalabilen ve bazen de yalnızca kurgusal bağımsız varlıklar olsa da, dünyanın kuramsal ve yasal olarak büyük oranda, bağımsız devletlerden oluşan bir yapı şeklinde örgütlenmesi, Avrupa tarafından ne derece şekillendirildiğini gösterir. Resmi diplomasi, bir uygarlığın, dünyanın geri kalan kısmının tarihini nasıl etkilediğini göstermeye yetiyordu. Toprak bütünlüğüne dayalı devlet düşüncesinin tüm dünyada egemenlik kazanması ancak yirminci yüzyılın sonlarında, paradoksal şekilde, Avrupa'nın siyasi gerileyişinin işaret noktası olduğunda gerçekleşecekti; Avrupalı olmayan uluslar Avrupa çizgisinde ulusal devletler olarak örgütlenerek batı gücüne karşı korunmaya çalışıyor ve bunda kimi zaman da başarılı oluyorlardı. Devlet modelinin böylesine yaygınlaşması kısmen düşüncelere, kısmen de teknik aygıtlara dayanıyordu. Ama 1901'de dünyanın büyük bölümünün bu tür bir-

5) 1867'den itibaren İkili Monarşi'nin her iki yarısında çok az bir anayasal kısıtlamayla hüküm sürmüş olan Franz Joseph'in kendisine belli bir subayın bir "vatansever" olduğu söylendiğinde "Evet, ama benim *için* bir vatansever mi?" dediği söylenir.

birine benzer kurumlardan oluştuğu söylenemezdi ve uluslararası hukuk egemen devlet kavramını temel alsa da, bu tür fikirler tüm dünyada kabul görmüş değildi.

1901'de bazı Çinliler hâlâ, imparatorlarının tüm dünyanın hükümdarı olduğuna inanmaktaydılar. Ülkedeki geleneksel görüş, dünyanın büyük bir monarşi olduğu ve "Orta Krallık"ın hükümdarı olan Çin imparatoruna, farklı tabiyet düzeylerindeki, giderek genişleyen, ama eşmerkezli halkalar dairelerini yönetmek üzere "Semavi Ferman" verildiği yönündeydi. Tüm insanlık az ya da çok imparatora bağımlı ve bağlıydı. Uzak yerlerdeki halklar, üstün Çin uygarlığıyla temas kurarak kabalıklarını bir ölçüde kıracakları umut edilen "barbarlar"dı – bu yaklaşım, akıllarında çok farklı bir kurumsal çerçeve de olsa, beyaz insanların dünyanın geri kalan kısmına bakışlarından pek de farklı değildi.

Ama bu tablo yüzyıl başındaki Çin gerçeğine kesinlikle uymuyordu. İmparatorluk on sekizinci yüzyılda genişlemişti, ama on dokuzuncu yüzyılda Çin'in geniş bölümlerini yabancı avcılara kaptırmış, uydularının Avrupa imparatorluklarının nüfuzu altına girişini izlemek durumunda kalmış ve tacirlerle misyonerlerin ülke içinde yaşama 1801'de asla düşünülemeyecek şekilde müdahale etmelerine izin vermek zorunda bırakılmıştı. Amerikan dışişleri bakanının dayattığı "Açık Kapı" ilkesini (Rusya dışında) tüm batılı güçler kabul etmişlerdi: kendi "nüfuz küreleri"ndeki liman ve demiryollarında Çin gümrük vergi ve harçlarının eşit düzeylerde tutularak, tüm yabancı tacirlere eşit şartlar sunulması. Ama "açık kapı" terimi bile yeterince açıklayıcıydı.[6] Çin, avcıları uzakta tutmak için gerekli gücü gösterememiş, kapıyı, istemesine rağmen, avcıların yüzüne kapatamamıştı. Bu da birkaç Çinli yetkiliyi, son altmış yıldır Orta Krallığı böylesine taciz edebilen ve sömürebilen beyaz barbarların kurumlarının incelenmeye değer olduğunu düşünmeye yöneltmişti. Yine de, 1901'de Çin yönetimi batı fikirlerinden pek az etkilenmiş durumdaydı. Eğitimli mandarin sınıfından az sayıda kişi imparatorluğu savunmak için belli batılı aygıtlara belki de gerek olduğunu kabul etmeye başlasa da, bağımsızlığın güvence altına alınması için radikal değişime gerek olabileceği henüz anlaşılmamıştı. 1895'te Japonların karşısında uğradıkları utanç verici yenilgiden sonra bile radikal değişim baskısı Çin yönetimini pek az etkileyebilmişti. Asker taşımakta kullanılmak üzere demiryolu yapımına izin verilebilirdi, ama ataların mezarlık-

6) Amerikan "Açık Kapı" Notası olayının arka planı şu anda burada incelenemeyecek denli karmaşık, ama Amerikalı diplomat ve akademisyen George F. Kennan'ın 1951'de verdiği ve *American Diplomacy 1900-1950* (Londra, 1952) adıyla yayınladığı konferanslarında, özellikle de ss. 21-37'de en iyi şekilde çözümlenmiştir.

larını tahrip ettikleri ya da toprağın ruhlarını huzursuz ettikleri gibi nedenlerle şiddetli bir yerel muhalefetle karşılaştıklarında kuşku yaratabiliyorlardı. Mandarin sınıfı devlet görevlerine hâlâ, yüzyıllar boyunca dev ve çok çeşitli unsurlardan oluşan bir ülkenin yönetiminde kayda değer bir tutarlılık sağlayan, geleneksel klasik öğretime dayalı sınav sistemiyle alınıyordu. Ama geleneksel varsayımlar son zamanlarda ne yazık ki, geleneksel hedeflerin gerçekleştirilmesine yetmemeye başlamıştı. Bir işleyiş sistemi olarak imparatorluk, bir zamanlar en azından yüksek beklentilere sahip bir totalitarizm[7] olan şeyin paramparça halde bir kalıntısına dönüşmüştü. Batılıların gözündeyse Çin hâlâ yozlaşmış, insanların iyiliğine aldırılmayan ve tuhaf, gaddarca cezaların verildiği bir ülkeydi.[8]

Birkaç Çinli entelektüel ve devlet görevlisi 1890'lı yıllarda, "kendini güçlendirme" çalışmaları yapmak amacıyla, yararlı olabilecek Batı fikirlerini ve icatlarını inceleyecek bir dernek kurmuşlardı. Derneğin liderleri modernleştirici olarak Rusya'dan Büyük Petro örneğini ve daha önemlisi, o sıralarda Japonya'da yapılanları gösteriyorlardı. Yine de bu müstakbel reformcular bile değişimi hâlâ, saflaştırılmış ve dinçleştirilmiş bir biçimde de olsa, Konfüçyüsçü geleneğe dayandırmaya çalışıyorlardı. Yüksek idare sınıfının üyeleri olarak, geleneksel iktidar çerçevesi ve mekanizması içinde çalışarak, Çin kültür ve ideolojisinin temellerine zarar vermeden reformlar ve teknolojik yenilikler yapmayı amaçlıyorlardı. Bu yaklaşım ne yazık ki, 1898'deki "Yüz Reform Günü"nün neredeyse başından itibaren saray politikasıyla iç içe girmesi anlamına gelecekti. Reformcuların konuşmaya çalıştıkları imparatoru gözetim altına alan, eski imparatorun dul eşi imparatoriçe Tzu Hsi reform kararnamelerini bir darbeyle feshettirdi. Reformcuların uğradıkları yenilgi kısmen, beceriksiz siyasi davranışlarının yarattığı tahrikin sonucuydu; yine de, böylesine muhafazakâr bir kültürde "kendini güçlendirme"nin savunulmuş olması bile çok önemliydi. Bu örnek gelecekte daha geniş çaplı ve derin düşünceler doğuracaktı.

Çin'deki yönetimin dezavantajlarından biri de, (iki buçuk yüzyıldır tahtta olmalarına karşın) pek çok Han Çinlisinin hâlâ yabancı olarak gördüğü Mançu hanedanına duyulan nefretti. 1901'de Mançularla Çinliler arasında evlilik hâlâ yasaktı. İmparatorluk hizmetlerinde Mançu görevliler önemli bir ağırlığa sahipti. Yüzyıl başında Çin'in gerçek hükümdarı olan, eski imparatorun dul eşi

7) Bu da 1901'de henüz icat edilmemiş sözcüklerden biriydi.

8) Sözgelimi, ("bin kesik ölümü" olarak, batının Çin'in geri kalmışlığı klişesinin bir parçası olan) geleneksel doğrayarak öldürme cezası. "Çin'in Rousseau'su" olarak tanımlanan, 1890'lı yılların önemli entelektüel ve yönetsel reform taraftarı Kang Youwei bu cezaya çarptırılmıştı. Kaderinden, İngiliz yönetimindeki Hong Kong'a sığınarak kurtuldu.

imparatoriçe Mançu hegemonyasını desteklemekteydi. Ama halkın değişimi desteklemesi de pek olası görünmüyordu. Hatta, tam tersi beklenmekteydi. Yirminci yüzyıl başladığında Çin sarsıntı içindeydi, ama bu devrimci değil, gerici bir sarsıntıydı ve Pekin yönetimi ülkenin denetimini tamamen yitirmişti. Yabancılara karşı çıkan (ve katılımcılarının geleneksel savaş sanatlarını uygulamaları nedeniyle "Boxer" isyanı adı verilen) halk ayaklanması, bir Alman komutanın yönetimindeki çokuluslu bir ordunun ülkeyi istila etmesine (ki bu, tarihteki, zamanın tüm güçlerinin isteksizce de olsa katıldığı tek birleşik askeri girişimdi) ve bu da, Haziran 1900'de Çin yönetiminin tüm dünyaya savaş açmasına yol açtı.

1901'de Uzakdoğu'daki durıma bakıldığında, çok farklı şekillerde de olsa, iki Doğu Asya imparatorluğundan daha söz edilmeli. Bunlardan biri teknik olarak yalnızca üç yaşındaydı: Kore hükümdarı imparator unvanını daha 1897'de almış ve yönetim yabancı ülkelere daimi temsilciler göndermeye ancak 1901'de karar vermişti (Çin bile bu adımı çoktan atmıştı). Kore'de pek çok ulusun çıkarları bulunmaktaydı: Amerikalılar ve İngilizler uzun süredir, ülkenin ticarete ve (kendi gördükleri şekliyle) reforma "açılmasını" teşvik ediyor, Ruslarla Japonlar siyasi ağırlık kazanmak ve belki de topraklarını genişletmek için birbirleriyle rekabet ediyor ve (kuramsal olarak ülkenin hükümdarı olmakla birlikte aslında Kore konusunda gücünü giderek yitiren) Çinliler de Kore'nin Orta Krallığa bağımlı bir devlet olduğunda ısrar ediyorlardı. Bu, (1890'larda Çin'le yapılan bir savaş sırasında Seul'u işgal etmiş olan) Japonların sarayda ve resmi yetkililer arasında "batılılaştırıcı" etkileri teşvik etmelerinin nedenlerinden biriydi.

Japonya İmparatorluğu çok daha önemliydi. Batı devlet sisteminin içine yeni girmişti ve Doğu Asya'yla ilgili konularda yeni bir dinamizmin habercisiydi. Bir zamanlar Japonya da değişime Çin gibi dirençli ve yüzyıllar önce belirlenmiş bir yaşam modeline kapanıp kalmış görünmekteydi. Ama bu yüzeysel ve yanıltıcı bir izlenimdi. On dokuzuncu yüzyıl başladığında Japonya yarı gelişmiş, çeşitlenmekte olan bir toplumdu, bir para piyasası, büyük ticaret şehirleri vardı ve tarımda kapitalizme benzer bir yapının başlangıçları görülmekteydi. Batılı güçlerin Çin'e açık tecavüzlerinin, Japonya'ya "eşitsiz" antlaşmaların dayatılmasının ve batılı diplomatlarla işadamlarının müdahalelerinin yarattığı kaygının da etkisiyle 1850'li ve 1860'lı yıllarda değişim daha da hızlandı. Ülkeyi üç yüzyıl boyunca uygulamada yönetmiş olan güçlü klanların ve aristokrat bağlantıların arasındaki karmaşık hizip çatışmaları arasında, bu hızlanmayı, (adını, yönetimdeki imparator Meici'den alan) "Meici restorasyonu" olarak tanımlanan radikal bir yön değişimi izledi; bu dönem, uzun yıllar alan bir süreç olmasına karşın, iktidardan uzaklaştırılmış olan imparatorun

ulusal yaşamın merkezindeki yerini ve iktidarını resmi olarak geri aldığı 1868'e tarihlendirilebilir. Japonya'nın yöneticileri böylece, modern dünyaya katılma yoluna girmişlerdi.

1901'e gelindiğinde Japonya batılı bir devletin yalnızca sembollerini ve tarzını değil, statüsünü de almıştı. 1895'te Çin'e karşı verilen savaşta (Almanların eğittiği) ordusu ve (İngilizlerin eğittiği) donanması büyük başarı kazanmış ve bu savaş Japonya'nın da denizaşırı yerlerde genişleme siyaseti izlemeye başladığını göstermişti (barış yapıldığında Japonya'nın en büyük ödülü, o zamanlar Formoza adıyla bilinen Tayvan oldu). Ekonomisinde, dünya sahnesine ucuz tekstil ürünleriyle giren modern bir imalat sektörü gelişmeye başlıyordu ve yabancı yatırımcıların gözünde kredi notu alışılmadık derecede yüksekti. Yeni devletin gereksinimlerinin karşılanması için Japonların geleneksel etnik gururlarına başvuruluyor ve devletin, geçmişte yabancı dini etkilere karşı çoğunlukla düşmanca bir tutum içinde bulunmuş olan Şinto kültü, ulusun ilahi kökenlerinin somutlaştığı imparatorun rolünü vurguluyor ve pekiştiriyordu. İmparatora sadakat talepleri kısa sürede, yeni, Avrupa tarzı anayasanın liberal görünüşlü ilkelerine baskın gelecekti. Rejimin karakteri ve eğilimleri değerlendirilirken, yalnızca modernleştirici söylemi değil, imparatorluk polisinin otoriter ve baskıcı tutumu da dikkate alınmalıdır. Japonya'da on dokuzuncu yüzyıl sona ererken hem Diet'e (parlamentoya) evrensel seçme hakkı isteyen bir dilekçe sunulmuş, hem de, kısa bir süre sonra, sert bir Kamu Düzenini Koruma Yasası kabul edilmişti. Anayasal yönetim ve imparatorluk otoritesi arasında uzlaşmaya ancak, ulusal bir felaketin ardından ulaşılabilecekti.

Japon ekonomisinin modernleşmesi için, güçlü devlet girişimlerine ve katı mali politikalara ihtiyaç vardı. Bir dönem ciddi bir muhalefet ve kargaşa tehlikesi yaşanmıştı. İmparatorluk gücü yüzyıllarca önce gerilemeye başlamış, kudretli uyruklarını denetleyemez duruma düşmüştü; yeniden kazandığı otoritesi bu yeni çağda da yeni tehlikelerle karşı karşıyaydı. Yeni Japonya Modeli'ni tüm muhafazakârların kabul ettikleri söylenemezdi. Sorun kaynaklarından biri, hoşnutsuz *ronin*ler, yani, savaşçılardı – geleneksel savaşçı sınıfı olan, köksüz ve efendisiz *samuray*lar.[9] Bir diğer sorun da köylülerin içinde bulundukları sefaletti; Meici devrinin ilk onyılında pek çok köylü isyanı çıktı, ama reform sonucu oluşan koşulsuz özel toprak mülkiyeti ortamından pek çok kiracı çiftçi

9) Çağdaşlık yolunda atılmış ilk önemli ve sembolik adımlardan biri, 1876'da, *samuray* sınıfının üyelerinin, ayrıcalıklarının ve zalimliklerinin köklü bir göstergesi olan geleneksel iki kılıcı kuşaklarında taşımalarının yasaklanmasıydı. O tarihten itibaren kamusal alanlarda yalnızca polislerin ve yeni silahlı kuvvetlerin subaylarının kılıç taşımalarına izin verildi.

yararlanacaktı. Son bir feodalite isyanı daha yaşanmıştı, ama hoşnutsuz *samuray*ların yavaş yavaş yeni devletin hizmetine girmeleri sağlandı; ama yeni devlet içinde *samuray*ların çıkarlarının korunması yalnızca, ulusal yaşamın belli anahtar sektörlerinde keskin bir milliyetçiliği daha da güçlendirmişti. Bu durumun sonucu olarak hem batılı güce karşı nefret sürecek, hem de, bitişikteki Asya anakarasına yönelik emperyalist hevesler destek bulacaktı.

Japonya, (en ivedi hırslarının odak noktası olan) Kore imparatorluğunun tersine, uluslararası boyutta ele alınmalıdır; Japonya'nın gittiği bir yer vardı. Liderleri bunu biliyor ve katı bir idareyle bu yere ulaşacaklarını bilmekten mutluluk duyuyorlardı; halk da bunu kabul etmeye istekli görünüyordu. Bir Britanya başbakanın yalnızca birkaç yıl önce, "ölü" (hiç kuşkusuz, Kore'nin dahil olduğu bir kategori) değil, "canlı" kategorisine aldığı uluslardan biriydi.[10] Güneydoğu Asya'ya baktığımızdaysa, hâlâ bağımsız bir krallık olan Siyam'ın o dönemde iki kategoriden birine sokulmasının çok daha güç olduğu görülüyor.[11] Siyam zayıf bir ülkeydi ve onyıllardır olduğu gibi, ülkeye ilk misyonerlerini daha on yedinci yüzyılda göndermiş olan Fransa'nın baskısı altındaydı. Ama Siyam'ı bir tampon devlet olarak ayakta tutarak Fransa'yı Burma'dan ve kısa bir ortak Burma-Çinhindi sınırı dışında Hindistan'a geçişten uzak tutmak İngilizlerin yararınaydı ve Siyam, batı emperyalizmi tehdidinden kurtulmayı başaracaktı. Oradaki rejim de modernleşmeyi amaçlamaktaydı; 1901'de ülkede ilk demiryolunun açılması önemli bir gelişmedir. 265 kilometre uzunluğundaki demiryolunun yapımı sekiz yıla ve büyük çoğunluğu Asyalı olmak üzere 7,000 kişinin yaşamına mal olmuştur.

İSLAM İMPARATORLUKLARI

Yakındoğu, Ortadoğu ve Magrip'in İslam dünyasında egemen güç, yüzyıllarca, Osmanlı İmparatorluğu olmuştu. Ama özerk devlet kavramının Müslümanlar (ve dolayısıyla, imparatorluğun milyonlarca uyruğunun çoğunluğu) için pek de anlam taşımaması bu statüye az da olsa bir sınırlama getirmekteydi. Müslümanlar dünyayı daha çok, pek çok farklı hükümdara bağlı halkları birleştiren İslam'a inananlarla, (bir yanda, yanlış şekilde de olsa en azından Allah'a tapan Hıristiyan ve Musevilerle, diğer yanda paganlar olmak üzere) inançsızlar arasında bölünmüş olarak görüyorlardı. Müslümanların sadakati, Peygamber'in ruhani

10) Lord Salisbury bu ayrımı Mayıs 1898'de Londra'da, Albert Hall'daki bir konuşmasında yapmıştı.

11) Siyam'ın adı 1949'da Tayland olarak değiştirildi.

halefi olan Halife'ye yönelikti. Halife on sekizinci yüzyıldan beri Konstantinopolis'de yaşamaktaydı; Osmanlı sultanları aynı zamanda halifeydiler. İmparatorluk içindeki Arap topraklarında Halife'nin ruhani liderlik iddiasına saygı duyuluyor ve Hindistan'daki İngiliz resmi görevliler Rac'ın Müslüman uyruklarını düşünürken Halife'yi akıldan çıkarmıyorlardı.[12] Dolayısıyla, Osmanlı İmparatorluğu'nun yönetiminde hâlâ teokratik bir unsur bulunmaktaydı.

İmparatorluk 1901'de hâlâ üç kıtaya uzanmaktaydı ve her kıtada pek çok Hıristiyan ve Yahudi uyruğunun da bulunmasına karşın, yönetimi altındakilerin çoğu Müslüman'dı. Bir zamanlar Afrika'da Magrip'ten Sudan'a dek uzanan topraklarda belli bir düzen çerçevesi oluşturulmasında bürokrasi kadar bu durum da etkili olmuştu. Ama 1901'e gelindiğinde Fas, Cezayir ve Sudan artık imparatorluk toprakları içinde yer almıyorlardı; Mısır ise imparatorluğa ancak görünüşte dahildi. Yemen ve Mezopotamya henüz kaybedilmemişti ve imparatorluğun Avrupa'da hâlâ bir tutunma noktası bulunmaktaydı. Yüzyıl başladığında, bu geniş alan içindeki halklardan pek azı batı âdet ve düşüncelerini benimsemeye başlamıştı. Aralarından birkaçı daha on dokuzuncu yüzyıl başlarında, teknik olarak Sultan'ın vasalı olmakla birlikte gerçekte bağımsız bir hükümdar olan ve Mısır'ı modernleştirmeyi amaçlayan Mehmed Ali Paşa döneminde batıya yönelmişti. Avrupa'nın ve Kuzey Amerika'nın misyoner eğitimiyle de modernleşmeyi ve ulusal bağımsızlığı arzulayan bazı Mısırlılar yaratılmıştı. Ama siyasi değişim on dokuzuncu yüzyıl sonlarına dek hızlanmayacaktı.

Osmanlı İmparatorluğu tarihine bir "yağma makinesi" olarak başlamıştı.[13] İlerlemesi sona erdiğinde yağmanın kendi uyruklarından elde edilmesi gerekecekti ve bu uyruklar zamanla huzursuzluğa kapılarak, giderek başarılı sonuçlara ulaşan isyanlar çıkardılar. İmparatorluğun bunun ötesine geçerek modern bir devletin özelliklerini ve hayatta kalma gücünü alıp alamayacağı on dokuzuncu yüzyılda henüz yanıtlanmamış bir soruydu. Birkaç ay içinde iki sultanın tahta çıkıp indiği 1876 yılında Osmanlı yönetimi batılı çizgileri izleyen bir anayasayı kabul etti ve basın özgürlüğünü ilan etti, ama çok geçmeden bu anayasa kağıt üzerinde kaldı; ertesi yıl yapılan ve İslam tarihinde bir ilk olan genel seçimler, imparatorluğun bu yüzyıl içinde gördüğü tek genel seçim olacaktı. Yüzyılın son aylarında, bir yetkilinin "Müslüman dünyasının gerçek

12) Ama sonuncusu hariç hiçbir Osmanlı sultanı Mekke'ye hacca gitmemişti; sonuncusu da hacca ancak, sürgüne gönderildikten sonra gitti. Alan Palmer, *The Decline and Fall of the Ottoman Empire* (Londra, 1992), s. 268.

13) Bu yararlı terimin alındığı kaynak: E. L. Jones, *The European Miracle* (2. baskı, Cambridge, 1987), s. 185.

anlamıyla ilk yerli modern üniversitesi" olarak tanımladığı İstanbul Üniversitesi'ne dönüşecek olan kurum açıldı, ama bu gelişme, Osmanlı rejiminin yozlaşmış, yetersiz, gergin ve gelişigüzel acımasızlık sergileyen bir rejim olduğu yönündeki ününü unutturmaya yetmeyecekti.[14] Bu özellikler imparatorluğun batıda neden "Avrupa'nın hasta adamı" olarak görüldüğünü açıklıyor; gerçi 1901'de pek az kişi, bunun, imparatorluğun Asya'da çökebileceğini gösterdiğini söylerdi. Yine de, Salisbury Osmanlı devletini "canlı" örnekleri arasına almazdı.

Müslüman dünyasının diğer yerlerine bakıldığındaysa, Acemistan ve Fas'ın can çekişenler kategorisine aday oldukları görülüyor. Her ikisi de tarihi İslam monarşileriydi ve kısa sürede Avrupa imparatorlukları tarafından yutulacak gibi görünüyorlardı. Ama bu olmadı. Acemistan, büyük güçlerin çatışmalarının ve baskılarının odak noktası olmakla birlikte, görünüşteki bağımsızlığını korumayı başaracaktı. Yüzyıl başladığında ülke, Osmanlı Türkiyesi'ne oranla çok daha çağdışı bir despotizmle yönetilmekteydi ve henüz, bilinçli ya da zorlama bir batılılaşma yaşanmamıştı; ülkenin modernleşmesine daha zaman vardı. Acemistan çokdilli, çokdinli, kırsal bir toplumdu (1901'de demiryollarının uzunluğu on üç kilometreden az ve en büyük iki şehri olan Tahran'la Tebriz'in toplam nüfusu yalnızca 200,000'di) ve halkın çalkantılı duygularının ifade bulduğu temel kanal, *ulema* adı verilen Müslüman öğretmen ve vaizlerdi. Fas da modernleşmeyle henüz tanışmamıştı. ABD ile önemli Avrupalı güçlerin daha 1880'de ülkenin bağımsızlığını tanımalarına karşın, Fransız Cezayiri'yle arasındaki çekişmeli sınır ve Sultan'ın uyruklarının bazılarının fidye istemek amacıyla Avrupalı ve Amerikalıları kaçırmaları sık sık, dış müdahale tehlikesi doğurmaktaydı. Yine de uluslararası rekabet, Siyam gibi, Fas ve Acemistan'ın da bağımsızlıklarını korumalarında etkili olacaktı.

AMERİKA BİRLEŞİK DEVLETLERİ

Kuzey ve Güney Amerika kıtaları 1901'de, Avrupa uluslarının yönetiminde olmayan en büyük kara yüzeyini oluşturuyorlardı, ama bunlar da büyük oran-

14) B. Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, 2. baskı (Londra, 1968), s. 182. Bu noktada imparatorluğun siyasi gerçekliklerinin bir semptomunu kaydetmekte yarar var – Osmanlı basınının, hükümdarların suikasta uğramalarından söz etmekten kaçınmakta gösterdiği ihtiyat. Avusturya imparatoriçesinin öldürülmesi zatürreeden ölüm, Fransa cumhurbaşkanı Carnot'nun ölümü beyin kanaması, McKinley'in ölümü şarbon ve en ilginci, Sırbistan kral ve kraliçesinin öldürülmeleri de hazımsızlıktan ölüm olarak duyurulmuştu (Lewis, s. 188).

da Avrupa kökenliler tarafından şekillendirilmişlerdi. Kuzey Amerika neredeyse şimdiki gibi Kanada ve Newfoundland (o dönemde ikisi ayrı ülkelerdi) ile Amerika Birleşik Devletleri arasında bölünmüştü. Bunlardan ilk ikisi kendi kendilerini yönetmekle birlikte yasal olarak İngiliz monarşisinin egemenliği altındaydı; üçüncüsü ise cumhuriyetti. Kanada ve ABD'nin kara yüzeyleri çok genişti, ama ABD'nin 76 milyonluk nüfusuna karşın yalnızca 5.5 milyonun biraz üstünde bir nüfusa sahip olan Kanada kıtadaki güç dengesinde çok az bir ağırlığa sahipti.

Amerika Birleşik Devletleri'nin tarihsel gelişim modelini iki önemli tarihi olay belirlemişti: Bunlardan ilki olan 1803 tarihli Louisiana Alımı genç cumhuriyetin kıtada genişlemesine olanak tanımıştı. Ardından, 1861-1865 arasındaki İç Savaş, ABD'nin tek bir siyasi varlık olarak ayakta kalıp kalamayacağı sorusuna yanıt getirmişti. Dünya tarihi açısından bakıldığında belki de, yüzyılın en önemli askeri ve siyasi kararıydı. Dolayısıyla, 1901'e gelindiğinde, Büyük Britanya ya da Rusya hariç diğer tüm büyük Avrupa devletlerine kıyasla çok daha uzun ve kesintisiz bir yapısal düzenleme tarihine sahipti. Yine de, ülkeye sürekli yeni Amerikalıların gelmesi uzun zaman boyunca, Amerika Birleşik Devletleri'ne yeni ulus özelliği ve psikolojisi kazandırdı. Yeni vatandaşların ülkeyle bütünleşmelerini sağlama zorunluluğu, güçlü vatanseverlik duygularının doğmasını sağlıyordu. Ama coğrafya, siyasi kökenlerin Avrupa'nın reddedilmesine dayanması ve Amerikan yönetim ve iş dünyasında Anglo-Sakson geleneğinden seçkinlerin egemenliğinin sürmesi nedenlerinden dolayı, Amerikan milliyetçiliğinin batı yarıkürenin dışında fazla önem taşıması olası görünmüyordu. Amerika Birleşik Devletleri 1914'te bile, tarihin kanatlarında sırasını hâlâ bekleyen, genç bir devdi. Uluslararası ağırlığı tam olarak ancak, Avrupa'nın kavgalarına bu ülkeyi de katmaya gerek duymasıyla ortaya çıkacaktı. Tüm güçler arasında en büyüğü olma potansiyelini taşımasına karşın, uzaklığı ve yalıtım geleneği yüzünden Avrupa'nın işlerinde hiçbir rol oynamıyor ve Avrupalı güçleri de fazla ilgilendirmiyordu. Büyük Britanya'yla yapılan müzakerelerle Kanada, Rusya'yla yapılan müzakerelerle de Kaliforniya ve Alaska sınırlarının saptanmasından sonra[15] Avrupa yönetimlerinin, batı yarıküreyle ilgili ticari konular hariç, Amerika Birleşik Devletleri'yle fazla diplomatik ilişki kurmaları için pek neden kalmamıştı. Amerikalılar da, Uzakdoğu hariç, dünyanın geri kalan kısmıyla fazla ilgilenmiyorlardı. Siyasetçileri hâlâ, ülkenin ilk başkanının kendi kuşağına verdiği, Avrupa'nın işlerine karışmaktan kaçınılması öğüdünü tutuyorlardı. Avrupa'nın bu yarıküreye yeni müdahalelerde bulunması olasılığı düşüktü ve Amerikan diplomasisi bu tür bir

15) Sonuncusu, 1867'de.

tehlikeyi uzun zamandır, eskiden kalma birkaç küçük sömürge hariç tutulursa, Orta ya da Güney Amerika'ya yeni bir Avrupalı büyük gücün yerleşmesine hiçbir Britanya yönetiminin izin vermeyeceğini bilmenin yarattığı rahatlık içinde dikkate alıyordu.

Yüzyıl başında Amerika Birleşik Devletleri'nin arkasında görkemli bir büyüme yüzyılı vardı. Bu durum ülke halkına güven kazandırıyor ve belki de, kendilerine özellikle "Amerikalı" adını vermelerini haklı çıkarıyordu. 1800'den beri nüfus yirmi kattan fazla artmıştı. Kıtanın, Kanada sınırı ile Rio Grande arasında kalan tüm kuzey bölümü tek bir yönetim altında toplanmıştı; bu, büyük bir ulusal ve emperyalist zaferdi. İç Savaş'ın yarattığı krizin aşılmasından sonra, anayasalarının ve demokratik kurumlarının tüm iç sorunları barışçı yollarla çözebileceği anlaşılmıştı.

Anayasa elbette, bu genç ülkenin keyfini sürdüğü tek avantaj değildi. Yararlanabileceği daha pek çok fırsat vardı. Coğrafi uzaklığı sayesinde, Rusların ayrılışlarından sonra yarıkürede Amerikalıların karşısına çıkacak rakip adayı kalmamıştı. Ayrıca, ülkeye milyonlarca girişimci Avrupalı göçmenin akması çok önemli avantajlar getiriyordu. Özgürlük Heykeli'nin kaidesindeki dizedeki nitelemeyle, "birbirlerine sokulmuş kitleler" büyük badireler atlatmış ve yoksul olmakla birlikte, zengin bir girişimcilik, güç ve yetenek kaynağı oluşturmuşlardı. 1820 ila 1950 arasında 33 milyondan fazla Avrupalı, beraberlerinde hırsları, enerjileri, zekâları ve becerileriyle Amerika'ya göçmüştü. Başta İngilizler olmak üzere yabancı yatırımcılar da Amerika Birleşik Devletleri'ni çekici buluyorlardı; sanayi ve tarım altyapısının büyük bölümü onların sermayesiyle kuruldu: yüzyıl başında ABD'nin demiryolu ağı 320,000 kilometreyi aşmıştı; yani, Avrupa'nın tüm demiryolu ağından daha uzundu. Amerika dünyanın en çok borçlanan ülkesiydi, ama görünüşe bakılırsa, bu yükü zorlanmadan taşıyabiliyordu.[16] 1914'e gelindiğinde, dünyanın en yüksek imalat çıktısına sahipti (gerçi, imalat sektörünün ülkenin işgücünün büyük bölümünü kullanmaya başlaması gelecek onyılı bulacaktı). O yıl ilk kez, ülkenin yollarındaki motorlu araba sayısı bir milyona ulaştı. Ama bu ekonomik zaferlerin kazanılması uğruna büyük bir tahribat yaratılmıştı. Geniş ormanlık alanlar yok edilmiş, aşırı tarım yüzünden Büyük Ovalar'da milyonlarca dönümlük alan

16) Amerikalıların dış borçlarının yüksekliği ve siyasi açıdan tamamen bağımsız olmaları, J. A. Hobson'ın (*Imperialism*, 1902) ve Lenin'in (*Emperyalizm, Kapitalizmin En Yüksek Aşaması*, 1916) çalışmalarındaki, Avrupa emperyalizminin merkezini denizaşırı bölgelere yatırımın oluşturduğu yönündeki görüşlerini en iyi şekilde çürütmektedir. Günümüzde de değerini koruyan eski ve genel bir çalışma için bkz. H. Feis, *Europe, the world's banker 1870-1914* (New Haven, 1930).

çöle dönüşmüştü: daha 1890'lı yıllarda ülkede bakir toprakların tükenmesi tehlikesi yaşanmaktaydı.[17]

Ne tarih her yerde aynı hızla ilerler, ne de ülkelerin tarihleri eşzamanlı olarak; bu noktada biraz ileriye gidip, yirminci yüzyılın ilk yıllarındaki, vatandaşlarının, ulusal yönetime diğer uygar uluslara oranla hâlâ çok daha az güç tanıyan federal bir yapı içinde o zamana dek görülmüş en büyük demokrasi ve cumhuriyetçi yönetim deneyimini başarıyla sürdürdükleri, değişen Amerika Birleşik Devletleri'ne bakmak yararlı olacak. Bu yapı olası sert bölünmeleri seçim mekanizması içinde yönlendiriyor ve çeşitliliğin daha alt seviyelerde gelişebileceği şartları sunuyordu. Oklahoma'ın 1907'de ve New Mexico ile Arizona'nın 1912'de birer eyalet olarak birliğe katılmalarıyla birlikte ülkenin anakaradaki siyasi örgütlenmesi tamamlanmıştı.[18] Böylece, bir denizden diğerine uzanan, o zamana dek demokrasi ilkesine adanmış en büyük alan demokratik yönetim altına girmişti. Bu topraklarda çok önemli siyasi deneyimler ve yenilikler yaşanmaktaydı. Daha on dokuzuncu yüzyıl sona ermeden bazı yerlerde kadınlar yerel yönetim seçimlerine katılabiliyorlardı, 1914'e dek sosyalist belediye başkanları bulunmaktaydı ve kimi eyaletler, federal hükümetin büyük bir hareketsizlik, hatta, hoşgörüsüzlük eğilimi içinde olduğu bir alan olan sosyal güvenlik düzenlemeleriyle iyi ya da kötü yönde ün kazanabiliyorlardı. Amerika Birleşik Devletleri'nde kadınlar ve çocuklar için ilk asgari ücret yasasını Massachusetts eyaleti çıkarmıştı (ama Anayasa Mahkemesi 1933'te hâlâ, New York'taki bir yasayı feshetmeye çalışıyordu). Popüler bir toplumsal deneyin önünde önemli bir gelecek uzanmaktaydı; gerçi, bu deneyin sonu pek de mutlu bitmeyecekti: 1901'de beş eyalette alkollü içkilerin satışı yasaktı; 1917'ye gelindiğinde yasak eyaletlerin üçte ikisine yayılmıştı.

1865'ten sonraki yıllarda sanayileşme dalgası yükselirken, bu sürecin önündeki engellerin kaldırılması görüşü genel kabul görmüştü; hükümet, zayıfların sırtlarının duvara dayanması karşısında müdahale etmeye isteksiz olduğunu göstermişti. Başlangıçta, kimi zaman ciddi bir sömürü ve acı çektirme pahasına öncelikle mali sermayeyi ve sanayi sermayesini kontrol edenleri kayıran sistemde zamanla başka çıkarlar da –örgütlü işgücü, çiftçiler, bölgesel çıkarlar– ağırlık kazandı. Yirminci yüzyıl başlarının ABD'si müstakbel reformcuların çözmeye girişebilecekleri pek çok sorunla karşı karşıyaydı. Yine de, Amerikan yaşamındaki (sık sık çıkan kanlı sanayi çatışmalarıyla gözler önüne serilen)

17) Bu konuda bir izlenim edinmek için bkz. bakir orman alanları haritaları, *The Atlas, The New Cambridge Modern History*'nin XIV. cildi (Cambridge, 1970), ss. 208-209.

18) On dokuzuncu yüzyılda kabul edilen son eyalet, 1896'da Utah olmuştu (sakinlerinin, çokeşliliğe yasal zemin tanımaktan vazgeçmelerinden sonra); o tarihte birlik dışında kalan Hawaii ve Alaska birliğe daha sonra, 1959'da katılacaklardı.

tüm şiddete karşın, demokrasi herhangi bir devrim tehlikesiyle karşı karşıya değildi. 1892'den itibaren tüm başkanlık seçimlerine "sosyalist" ya da "sosyalist-işçi" adayları da katılmış, ama asla önemli bir oy oranına ulaşamamışlardı (en başarılı yılları olan 1912'de oyları % 5.97 düzeyindeydi). Amerikan sosyalizmi her zaman, Avrupa sosyalizminden çok farklı olmuştu. Tamamen yabancılaştırılmış Amerikalılar çok küçük bir azınlıktı; uzun süre boyunca ortak bir odak noktaları da olmamıştı. Bir azınlık olmaktan çok, çok sayıda azınlıktan oluşuyorlardı.

Ama bir zamanlar, durumun çok farklı geliştiği kısa bir dönem de yaşanmıştı. 1890'lı yıllarda tarıma dayalı bir halk hareketi doruk noktasına ulaşmıştı. Amerikalı çiftçinin durumu İç Savaş'tan beri giderek kötüleşmekteydi. Kaçınılmaz bir yoksulluğa doğru ilerlemekteydi; çiftçinin rençper statüsüne gerilediğini söyleyenler vardı.[19] "Halkçılık" Amerika'nın kırsal kesiminin yirminci yüzyılın Amerika Birleşik Devletleri'ne karşı çıkardığı son tehdit oldu. Bu hareket, batının çiftçisini, kuzeyin sanayi işçisini ve güneyin yoksul beyazını ortak bir amaç etrafında toplamayı hedeflemişti. 1896'da hareketin lideri Demokratların başkan adayı olmayı başarmış ve doğu bankalarının, demiryollarının, sanayi tarifelerinin destekçilerinin ve kentsel kesimin gücüne karşı ateşli bir savaş açılmıştı. Ama başkanlığa seçilemedi. Tarım sektörü, dünya fiyatlarının arttığı dönemlerdeki kısa süreli ve geçici refah dönemleri hariç, yüzyıl ortasına dek Amerikan sanayisinin en sıkıntılı kesimi olmayı sürdürecekti. Radikaller diğer konularda (yalnızca federal yasal düzenlemelerle değil, daha çok, eyalet yönetimleri ya da yerel yönetimler aracılığıyla) eyleme geçmekte 1914'ten önceki yıllarda daha başarılı olmuşlardı; gerçi, toplumsal reform alanındaki ilerleme Avrupa ülkelerine göre yavaş ve kesintili olacaktı. Hâlâ harekete geçirilmeyi bekleyen pek çok tatminsizlik vardı ve eski emniyet supabı olan göç de 1901'den itibaren kesilmişti. Tröstlerin, şirketlerin ve holdinglerin kendilerine uygun yasal düzenlemeler elde etmek amacıyla siyasi nüfuzlarından (ve yozlaşmadan) yararlanmalarıyla temsil ettikleri (hâlâ giderek artan) ekonomik güç yoğunluğunun bariz olumsuz yönleri bulunmaktaydı. Amerikan metalurjisine hâkim olan US Steel'de 12 saatlik çalışma günü kuraldı. Fabrikalarda hâlâ milyonlarca çocuk çalışmaktaydı. Periyodik basındaki "pislik karıştırıcıları"[20] ifşaatları, arka arkaya gelen muhasebe skandalleri,

19) 1860-1900 sırasında çiftlik sayısı arttı, ortalama alanları büyük oranda azaldı ve giderek daha fazlası kiracı çiftçi oldu.

20) "Pislik karıştırıcıları" Theodore Roosevelt'in bu tür ifşaatlarda uzmanlaşmış yazar ve gazetecilere verdiği addı -reformcu içgüdüleri göz önüne kalınırsa, biraz şaşırtıcı. Bu adı Bunyan'ın, *The Pilgrim's Progress*'in ikinci bölümündeki "elinde bir pislik karıştırıcıyla, aşağıya, yalnızca aşağıya bakabilen adam," betimlemesinden almıştı.

ekonomik gücün acımasızca kullanılması, kadınların sömürülmesi, gecekondu şartları ve daha pek çok şey. 1914'e gelinene dek sanayi ilişkileri sürekli çalkantılı kalacaktı.

Bu yıllarda bir tepki olarak ortaya çıkan genel reform akımı "İlericilik" adıyla anılmaktadır. Bu akımın taraftarları çok çeşitli siyasi ve idari reformlarla ilgilenmekteydiler. İyi bir yönetimle büyük kötülüklerin yok edileceğine ve iyi bir yönetimin de (pek çok ilericiye göre, kadınlar da dahil olmak üzere) daha geniş bir halk katılımıyla oluşacağına, ucuzluk ve etkinlik yaratacağına ve kötü ününden dolayı çok kınanan bir sorun olan yozlaşmayı sona erdireceğine inanıyorlardı. İki büyük tarihi partide de (Cumhuriyetçiler ve Demokratlar) ilericiler bulunmaktaydı. Bunlardan ilki, birliği korumuş ve köleleri özgürlüklerine kavuşturmuş olan –ya da, mitoloji böyleydi– Eski Büyük Partiydi; ikincisiyse, mağlup güneyin partisiydi. Cumhuriyetçi yönetim, güneyin ulusal düzeyde iktidar dışında kalmayı kabul etmesine karşılık olarak, bu yoksul ve geri kalmış bölgede Demokrat egemenliğinin korunmasına hoşgörü gösteriyordu. Roosevelt eyaletinde (New York) reformcu bir vali olmuştu ve her iki başkanlığı sırasında da (1904'te ikinci kez başkanlığa seçilmişti) ulusal havayı kendi lehine çeviren reform savunuculuğunda İlericiliği etkili olmuştu. Halefi Taft yine Cumhuriyetçi bir başkandı. Yenilikçi özelliklere sahip olmamasına karşın, başkanlığı sırasında, federal bir vergi yasasının çıkarılmasını sağlayan bir anayasa değişikliği de dahil olmak üzere önemli adımlar atılmıştı. Taft aslında olduğundan daha muhafazakâr görünüyor ve davranıyordu. Görev dönemi boyunca anti-tröst yasası uyarınca işletmelere karşı, öncüllerinin tümünün dönemlerine kıyasla daha fazla dava açılmıştı.[21]

1912 yılında ise, çok daha büyük bir etki yaratacak ve İlericilerin en büyük zaferi olacak bir siyasi değişim yaşanacaktı. Theodore Roosevelt o yıl Cumhuriyetçilerin başkan adayı seçilememiş ve yarışa İlericilerin adayı olarak katılmaya karar vermişti. Sonuçta, altı köşeli bir yarışma yaşanmıştı (gerçi, aslında adaylardan yalnızca üçü önem taşıyordu). Bu yarışmanın sonunda, siyasete atılarak New Jersey valiliğine seçilmiş bir akademisyen olan Demokrat aday Woodrow Wilson, halk oyunun azınlığıyla da olsa, İlericilerin desteğine sahip bir reform programıyla göreve seçilmişti. Eski bölünmeler aşılmıştı. Doksan yılı aşkın süredir ilk kez, Massachussetts ve Virginia aynı başkan adayına oy vermişti. Roosevelt Cumhuriyetçi partiyi bölmüş, ama oyların büyük çoğunluğunu ilerici olarak nitelenebilecek iki aday almıştı; Roosevelt ve Wilson'ın vaatleri arasında çok az fark vardı. Artık yeni bir yirminci yüzyıl Amerikan siyaseti doğuyor-

21) Tam olarak seksen; Roosevelt döneminde otuz üç ve McKinley döneminde de üç dava açılmıştı.

du. Cumhuriyetçi Parti yaklaşık yarım yüzyıl boyunca radikal politikalardan uzak duracaktı. Güneyin toplumsal muhafazakârlığıyla kuzeyin reformculuğu arasında bir Demokrat ittifakı kurulabileceği görülmüştü. Wilsoncı demokrasinin ideolojik kökenleri de tarihe dayanmaktaydı; başkan, Jeffersoncı söylem ve ilkelerin derin kuyusundan beslenmekten mutluluk duyuyordu. Presbiteryen ve güney kökenli olan Wilson siyaseti ahlaki bir faaliyet, iyiyle kötü arasındaki çatışma olarak görüyordu (ilginçtir ki, Roosevelt de).[22]

Wilson'ın göreve başlamasından birkaç yıl sonra Avrupa savaşa girmişti ve Wilson'ın vatandaşları, kendilerini bu savaşın dışında tutan başkanlarına minnet duyuyorlardı. Tarafsızlık Amerikalıların tüm içgüdülerine uyan bir tutumdu. Amerikan tarihi daha uzun bir süre, kendi ritminde ve kendi baskıları altında ilerleyecekti. Amerika'nın dünyanın dışında kalmayı sürdürmesinde iç sorunlar da etkili olacaktı. Kültürünün derinliklerinde henüz tam olarak gündeme gelmemiş bir sorun da vardı; siyah Amerikalılara o dönemde verilen adla, zenci sorunu. 1901 bir yana, Woodrow Wilson göreve başladığında bile henüz ulusal bir sorun olarak sahneye çıkmamıştı. Sorun o dönemlerde, Amerika Birleşik Devletleri'nin en yoksul ve siyasi açıdan en güçsüz bölgesi olan güney eyaletleriyle sınırlıydı. Yine de yarım yüzyıl sonra ırksal eşitsizlik, ABD'nin sahip olacağı küresel prestijin en önemli zayıflığı olarak ortaya çıkacaktı. Ama Amerikan yönetiminin ele alması için ulusal ve çok belirgin bir soruna dönüşmesi gerekecekti. 1914'te bu sorun henüz pek az Amerikalıyı kaygılandırıyordu.

ABD'nin iç tarihi, diğer ülkelerde çoğunlukla düşünüldüğünden daha fazla düşünülmeyi hak ediyor; oysa yüzyıl başladığında pek az yabancı gözlemci bu tarihin potansiyel öneminin ayırdına varmıştı. Avrupalı devlet adamları hâlâ, Amerika Birleşik Devletleri'nin çok uzaklarda ve diğer ülkeleri ilgilendirmesi pek de olası görünmeyen çıkarlara sahip bir ülke olduğunu düşünmekle yetiniyorlardı. Asıl gerçeği pek azı kavrayabiliyordu. Bu devlet adamlarından biri belki de Bismarck'tı; çağının en önemli siyasi gerçeğinin, Amerikalılarla İngilizlerin aynı dili konuşmaları olduğu yorumunda bulunduğu söylenir.

LATİN AMERİKA

"Latin Amerika" (bu terimi on dokuzuncu yüzyılın ortalarında düş gücü yüksek bir Fransız yönetici, Rio Grande'nin güneyinde kalan toprakları tanımla-

22) Wilson'ın siyasi kahramanının, Victoria döneminin Britanya başbakanı W. E. Gadstone olması anlamlıdır.

mak üzere yaratmıştı) uluslarını da ortak bir dil –İspanyolca– birbirlerine bağlamaktaydı, ama bu gerçek, Karayip Adaları bir yana, Orta ve Güney Amerika'daki büyük çeşitliliği de gözlerden saklıyor. Bu bölgelerde ortaya çıkan bağımsız siyasi varlıkların kökleri çoğunlukla, Portekiz ve İspanya'nın sömürge imparatorluklarına dayanmaktaydı. On dokuzuncu yüzyılda bölgeye göçmen olarak gelen çok sayıdaki Güney Avrupalı burada tanıdık pek çok şey bulacaktı. Kültürel ve toplumsal yaşamın çerçevesini Katoliklik, Güney Amerika siyasetinin çerçevesini ise büyük oranda, kilise karşıtlığı oluşturuyordu. İspanyolca'nın yanı sıra yaygın olarak konuşulan tek dil (Brezilya'da konuşulan) Portekizce'ydi. Siyasi ve yasal kurumlar da hâlâ, Avrupa'da göç veren ve Amerika'da göç alan toprakların paylaştığı imparatorluk geçmişini yansıtıyordu. Bu kurumların ve varsayımların ömürleri, on dokuzuncu yüzyıl başlarındaki çöküşleri modern Güney Amerika'nın siyasi haritasını belirlemiş olan eski İspanya ve Portekiz imparatorluklarından uzun olmuştu. Ama coğrafya ve topografya, bu geniş bölgede yaşayan halklar arasında büyük farklılıklar yaratmaktaydı. Bağımsızlık Savaşları'nın büyük kahramanı ve simgesel lideri Bolivar'ın umduğunun tersine, bağımsızlık mücadeleleri sonucunda bir Latin Amerika Birleşik Devletleri kurulamamıştı. Birliğin kurulmasını fiziksel olguların yanı sıra ekonomik, toplumsal ve askeri şartlar da engellemişti. Ayrıca, bir birlik kurulmasını çekici kılacak bir tehlike ya da fırsat da yoktu. 1823'te Amerika Birleşik Devletleri Başkanı, ileride alacağı adla "Monroe doktrini"yle, Amerika kıtalarının gelecekte Avrupa yönetimlerinin yeni emperyalist fetihlerde bulunacakları bölgeler olarak görülmemesi gerektiğini ilan etmişti. İngilizler de onunla aynı fikirde oldukları için, Latin Amerika artık emniyetteydi; Kraliyet Donanması bunu sağlayacaktı. Karayipler'de hâlâ varlığını sürdüren birkaç sömürge kalıntısı kıtanın geri kalanı için bir tehdit oluşturmuyordu.

150 yıl sonra Afrika'da da görüleceği gibi, Orta ve Güney Amerika'da sömürge yönetimlerinin yıkılması, coğrafyanın ve topluluk yapısının, eski idari bölünmelerden doğan siyasi birimlere her zaman denk düşmediğini ortaya çıkaracaktı. Yeni kurulan, büyük, ama nüfusu az devletler zayıftılar. Bazıları kısa sürede çöktü. Bazıları etnik sorunlarla karşı karşıya kaldı. Bağımsızlık, toplumsal gerilimleri ortadan kaldıramamıştı. Arjantin'de, görece az bir nüfusa sahip olan Kızılderililer, yüzyıl sonunda ordunun ellerinde neredeyse tamamen yok olmuşlardı; bundan sonra ülke nüfusunda Avrupalı ırklar ezici üstünlüğe sahip olacaktı. Diğer uçta yer alan Brezilya'daysa nüfusun çoğunluğu köle kökenli siyahlardan oluşuyordu ve bağımsızlık ilan edildiğinde de siyahların köleliği sürmekteydi. Ama köleliğin kaldırılmasının ardından farklı ırklar arasındaki evliliğe, kölelik sonrası dönemde Amerika Birleşik Devletleri'nde olduğu gibi hiddetle bakılmadı ve sonuçta ortaya, günümüz dünyasının belki

de en iyi bütünleşmiş etnik karışımı olan bir nüfus çıktı. Ama Latin Amerika'da toplumsal ve ekonomik bölünmeler hâlâ çoğunlukla, etnik bölünmeleri yansıtıyordu: en dipte Kızılderililer vardı, *mestizo*lar* biraz daha yukardaydılar ve en üstte de, çoğunlukla Avrupa kökenli insanlar olan *creole*ler** yer alıyordu.[23]

Yeni Latin Amerika ülkeleri, kuzeylerindeki eski İngiliz sömürgelerinin tersine, kendi kendini idare etme geleneğine sahip değillerdi. Bu ülkelerde mutlak sömürge yönetimleri yaşanmıştı. Genç cumhuriyetlerin liderleri yeni siyasi ilkeleri Fransız Devrimi'nin fikirlerinde ve söyleminde bulmaya çalışmışlar, ama kıtanın küçük yönetici seçkinler sınıfının kabul edilebilir uygulama konusunda kendi aralarında bile fikir birliğine varamamaları ve birbirlerine hoşgörü gösterememeleri yüzünden bu yaklaşım pek işe yaramamıştı. Daha da kötüsü, devrimci ilkeler kısa sürede, kilisenin siyasete bulaşmasına yol açtı; kilisenin toprak sahibi ve halk üzerinde etkili bir kurum olarak sahip olduğu büyük güç göz önüne alındığında bu, uzun vadede belki de kaçınılmaz, ama kimi ülkelerde zaten çalkantılı olan siyasete bir de şiddetli bir kilise karşıtlığı ekleyecek olan bir gelişmeydi. Bu şartlar altında, bağımsızlık savaşından çıkmış cumhuriyetlerde yüzyılın büyük bölümü boyunca yönetimin, daha güçlü rakipler gelene dek silahlı kuvvetlerin denetimini ellerinde tutabilen *caudillo*ların,*** maceracı askerlerin ve kliklerinin ellerine geçmesi hiç şaşırtıcı değildi.

1901'e gelindiğinde, iç savaşın ve yeni devletler arasındaki –bazıları son derece kanlı– savaşların birbirlerine zıt akımları, birkaç sınır değişikliği hariç günümüzdekinden pek de farklı olmayan bir siyasi yapı yaratmıştı. Eski İspanyol sömürgeleri arasında en kuzeyde yer alanı olan Meksika on dokuzuncu yüzyılda topraklarının yarıdan fazlasını Amerika Birleşik Devletleri'ne kaptırmıştı. Küba'nın 1898'de İspanya'dan bağımsızlığını kazanmasından önce Orta Amerika anakarasında dört cumhuriyet ve ayrıca, iki ada devleti, Dominik Cumhuriyeti ve Haiti kurulmuştu. Aynı yıl güney tarafında, en büyük ve en gençleri (on iki yaşındaki) Brezilya olmak üzere on cumhuriyet daha bulunmaktaydı. Aralarından çoğu iç savaşlardan ve kargaşalardan geçerek farklı düzeylerde istikrara, anayasal ortama ve ekonomik refaha kavuşmuşlardı; bazıları da birbirleriyle kanlı çatışmalara girmişlerdi. 1901'de Kolombiya ve Venezüella (resmi olarak savaşa girmemekle birlikte) birbirleriyle çatışma halindeydiler,

* İsp. Melez. Latin Amerika'da özellikle Amerikan yerlisi ve Avrupalı melezi. (çev.)

** İsp. İspanyol Amerikası'nda doğmuş Avrupalılar; özellikle de, İspanyol kökenliler. (çev.)

23) Meksika'da bile 1861 gibi erken bir tarihte devlet başkanı Kızılderili'ydi ve yüzyıl başında görevde olan devlet başkanı da *mestizo*ydu.

*** İsp. Devlet başkanı, özellikle de, askeri diktatör. (çev.)

birbirlerini topraklarına girmekle suçlayan Şili ve Arjantin'in de çatışmanın eşiğinde olduklarına inanılıyordu.[24]

Yüzyıl başında Güney Amerika devletlerinin çoğu, giderek artan bir refahın tadını çıkarmaktaydılar. Kıtada, Avrupa'da ve Amerika Birleşik Devletleri'nde sanayileşmenin ilerlemesiyle birlikte önemi daha da artacak zengin doğal kaynaklar bulunmaktaydı. Arjantin dünyanın en iyi meralarına sahipti: soğutmalı gemilerin icat edilmesiyle birlikte bu ülke tüm dünyaya et ürünlerini sunmaya başladı. Tahıl ihracatı da yapan Arjantin, 1901'de Latin Amerika ülkelerinin arasında en zenginiydi. Şili'de güherçile, Venezüella'da petrol vardı; bu iki kaynak sayesinde her iki ülkenin de zenginlikleri ve ekonomik önemleri artacaktı. Meksika'da çeşitli madenler vardı ve 1901'de önemli miktarda petrol bulunmuştu. Brezilya'da petrol dışında her şeyin bulunduğu ortaya çıkacaktı; aynı zamanda, dünyanın kahve tüketiminin üçte ikisini bu ülke karşılıyordu. Daha da uzatılabilecek olan bu liste, Latin Amerika'nın zenginliğinin başta gıda olmak üzere hammaddeden geldiğini gösteriyordu ve 1920'li yılların sonlarına dek dünya fiyatları, avantajlı ticaret şartları sağlayacaktı. Bu kaynakların kullanılması için gerekli sermaye genellikle, başta Birleşik Krallık olmak üzere, Avrupa ülkelerinden geliyordu, ama Amerikalılar da Karayipler'de ve Orta Amerika cumhuriyetlerinde şeker ve muz plantasyonlarına büyük yatırımlar yapmışlardı; Almanların da kahve yatırımları vardı.[25] Zenginliğin artması, toplumsal ve ekonomik eşitsizlikleri de ağırlaştırıyordu. Avrupalılaşmış kentli seçkinler, Kızılderili ve *mestizo* kitlelerden çok farklı bir yaşam sürüyorlardı. Kimi ülkelerdeki yüksek dinamizme karşın, milyonlarca Latin Amerikalı köylü ancak kendini geçindirebiliyordu. 1901'de bu istisnai bir durum değildi; dünyanın her yerinde zenginler, yoksullardan çok farklı yaşamlar sürmekteydiler.

Yatırımları için güvence arayan yabancı alacaklılar bir açıdan, Latin Amerika'nın yönetici sınıflarını desteklemekteydiler. Aradıkları güvenceyi her zaman buldukları söylenemezdi, ama bu güvence arayışı onları mevcut toplumsal ve siyasi yetkilileri desteklemeye yöneltiyor ve bunlar da böylece, kendi zenginliklerini daha da artırıyorlardı. Bu durum yirminci yüzyılın daha ilk yıllarında, Latin Amerika'da o zamana dek görülmemiş ciddiyette bir istikrarsızlık yaratacaktı. Bu arada, uluslararası ticari ve mali bağların taşıdığı öneme rağmen, yirminci yüzyıl başında Latin Amerika devletleri "uygar" dünyanın gözünde

24) Britanya kralı VII. Edward'ın (itibari) arabuluculuğuyla Şili-Arjantin sınır çatışması ertesi yıl tatmin edici bir çözüme ulaştırıldı.

25) Bu nedenle Lenin dogmatik bir yaklaşımla Arjantin'i "yarı-sömürge" olarak nitelendirmişti. Gerçek durum için bkz. H. S. Ferns, *Britain and Argentina in the Nineteenth Century* (Londra, 1960), s. 488.

muğlak bir konuma sahipti. Kökenleri Avrupa kültürüne dayanan, Avrupa'yla ekonomik bağları bulunan, ama siyasi açıdan ayrı ve coğrafi açıdan da uzak olan bu devletler Avrupalılara göre, batı ya da Avrupa uygarlığı alanının içindekilerle dışındakiler arasındaki büyük ayrımın üstün yanında yer alıyorlardı. Ama Avrupa'yı fazla da ilgilendirmiyorlardı. Avrupalı ve Kuzey Amerikalıların çoğu "Latin Amerika" dendiğinde zaten Amerika kızılderililerini ya da siyahları değil, Avrupa kökenli kadın ve erkekleri, kentli ve ayrıcalıklı azınlığı düşünüyorlardı.

ULUSLARARASI DÜZEN: GÜÇ VE BÜYÜK GÜÇLER

1901'de kimi yönetimler uluslararası tayftaki yerlerinden çok, kendi ülkelerindeki güçleriyle ilgileniyorlardı, ama siyasetçilerin çoğu bundan daha geniş bir bakış açısı edinmek zorundaydı. Anayasal yönetime dayalı devletlerde nihayetinde seçmenlerine karşı sorumluydular, ama Rusya'nın yöneticileri bile "kamuoyu"nu bir oranda dikkate almaları gerektiğinin genellikle farkındaydılar; her ne kadar, bu sözcüğün ne anlama geldiği tam olarak bilinmese de (ve genellikle, sözcüğü hatalı yorumluyorlardı). Bu da, karşılaştırmalı uluslararası konumlar konusunda sorular yaratıyordu. Egemen devletler görünüşte ve yasal açıdan eşit olsalar da, aslında neyin önemli olduğuna, uluslararası işlerdeki etki ve ağırlık farklılıklarına ve bunlara yurtdışının yanı sıra yurtiçinde nasıl bakıldığına dikkat edilmesi gerekiyordu.

Kimi ülkeler "büyük" güçler olarak kabul ediliyordu. Bu sayfalarda daha önce de kullanılmış olan bu terim daha ayrıntılı bir tanımlamayı hak ediyor. Büyük güçler fikrinin kökeni Napolyon savaşları sonundaki, gerçek karar vericilerin Rusya, Büyük Britanya, Avusturya, Prusya ve Fransa olduğu gayet iyi bilinen barış görüşmelerine dayanır. 1815'deki Viyana Kongresi'nde daha pek çok devlet ve hükümdarın temsilcisi bulunsa da, asıl söz sahibi olanlar bu ülkelerdi; bu ülkeler ve ardılları o tarihten itibaren Büyük Güçler olarak anıldılar, diğerlerine göre daha fazla ağırlığa sahip oldular ve bu konumlarını sürdürecek kaynaklara sahiptiler. On dokuzuncu yüzyıl boyunca uluslararası işlere hâkim oldular ve zaman zaman, kimilerinin sevdiği nitelemeyle "Avrupa İttifakı"nı oluşturdular; en azından bir süre boyunca, aralarında anlaşmaya varmaları şartıyla hiçbir diplomatik sorunun çözülmesi olanaksız değildi. Kırım Savaşı konusunun çözüme ulaştırıldığı 1856 Paris Kongresi'nin ve 1878'deki (Osmanlı İmparatorluğu'nun gerilemesinin yarattığı sorunların çözülmesini amaçlayan) Berlin Kongresi'nin sonucunu bu kavram şekillendirmişti. Bu döneme gelindiğinde Prusya savaşta Avusturyalıları yenmiş, yeni Alman imparatorluğuyla birleşmiş

ve daha da büyük bir güce dönüşmüştü. 1815'te var olmayan, yeni bir devletin, İtalya'nın da yüzyıl sonunda büyük güçler kulübüne katıldığı söylenebilir.

Ama her zaman çağdışı kalması olası tarihsel formülasyonlar olan diplomatların dil ve kültürü çoğunlukla, güç gerçekliklerini tam olarak ifade etmekten uzak kalır. Gerçeklikler zamanla daha da hızla değişmeye başlar. İmparatorluk Rusyası buna iyi bir örnektir. Dünyadaki hiçbir ordunun bir insanın yürüyüşünden daha hızlı ilerleyemediği ve mevcut en iyi silahların namludan doldurulan silahlar olduğu bir çağda asker sayısının çokluğu hiç kuşkusuz, Rusya'ya büyük bir güç kazandırmıştı. Ama Kırım Savaşı sırasında bu gücünü büyük oranda kaybetmiş olduğu görüldü; Moskova'nın güneyine hiçbir demiryolunun uzanmadığı ve Rus birliklerinin takviyesinin, Kırım'a takviye gönderilmesinin Rus generallere lojistik açıdan büyük zorluklar yarattığı bir dönemde İngiliz ve Fransız komutanlar, Rusya'yı Karadeniz'deki ana üslerinden koparıp atmaya yetecek gücü denizyoluyla nakledebiliyorlardı. 1901'de Rusya'nın gerçek gücü hâlâ sorgulanmaktaydı, ama geçen yüzyılın ortasından beri büyük oranda toparlanmıştı. 55,000 kilometreyi aşan (büyük bölümü batı bölgelerindeki) demiryollarıyla sayısal üstünlüğünü yeniden pekiştirmişti ve bu durum Alman Genelkurmayını endişelendiriyordu. Rus ordusu ve donanması da modern malzeme ve gemilerle donatılmıştı. Yine de Rusya pek çok yönden hâlâ geri –ve belirgin şekilde geri– bir ülkeydi. Siyasi istikrarsızlığı, kırsal kesimde yaşanan kargaşa ve terörizm bir yana bırakılsa bile, (yüzyıl başında 100 milyonu aşan) nüfusunun üçte ikisi okuryazar değildi. Nüfusun büyük bölümü tarım alanında çalışıyordu ve (Bulgaristan'la Romanya'daki komşularıyla olmasa da) Batı Avrupa'yla karşılaştırıldığında Rusların çoğu korkunç bir yoksulluk içindeydi.[26] Gayri safi sanayi üretiminde dünya beşincisiydi belki, ama nüfusun yüksekliği ve Rus imalat sanayinin özellikleri göz önüne alınırsa (imalatın büyük bölümü hâlâ fabrika dışında, evde çalışan üreticiler ve köylü üreticiler tarafından gerçekleştirilmekteydi) bu pek de aydınlatıcı değildi. Bir büyük gücün yüksek askeri harcama düzeyini karşılamaya yetmiyordu. Yine de, imalat sektöründe büyüme hızı yüksekti; 1890'lı yıllarda yılda % 8 düzeylerine ulaşılmıştı. Bu hız 1900'lü yılların başlarında biraz düşse de, 1907'den itibaren yeniden yükselmeye başladı. Kırsal kesimde ise, serflerin yarım yüzyıl önce serbest bırakılmalarının yararları en nihayet görülmeye başlanıyordu. Uluslararası faizlerin düşük olduğu bir dönemde sanayiyi ve altyapı çalışmalarını

26) İlgili konular hakkında kısa bir tartışma için bkz. M. E. Falkus, *The Industrialisation of Russia, 1700-1914* (Londra, 1972). Falkus (s.11'de) 1914'te bile Birleşik Krallık'ta kişi başına düşen ulusal gelirin hâlâ Rusya'dakinin dört buçuk, Almanya'dakinin üç ve İtalya'dakinin iki katı olduğunu söyler.

yurtdışından (özellikle de, Fransa'dan) borçlanarak finanse etmek kolay ve düşük maliyetliydi. Trans-Sibirya demiryolu tamamlanmak üzereydi, batıda da büyük demiryolu yapımları sürmekteydi. Bu tür olgular 1901 için bile etkileyiciydi (üstelik, sözü edilebilecek başka olgular da vardı). Bütün bunlar Rusya'nın komşularını endişelendiriyordu. Rusya'nın uluslararası bir rakip olarak gerçek gücünün tam olarak saptanması hâlâ zordu gerçi, ama en azından, ülke büyük potansiyelini gerçekleştirmeye elli yıl öncesinden çok daha yakındı.

DEĞİŞİM POTANSİYELİ

Diplomatlar yeni yüzyılı öngörmeye çalıştıklarında, değişimin beklenebileceği bölge ve ülkeleri saptamakta zorlanmayacaklardı. Bunlardan (imparatorluk Rusyası'nın da uzun zamandır açgözlülükle izlediği) ikisi Osmanlı ve Çin imparatorluklarıydı. Osmanlı İmparatorluğu iki yüzyıllık gerileme sonunda uluslararası sahnenin merkezine yakın bir konuma gelmişti. Osmanlı mirası için pek çok savaş yapılmıştı ve ileride de yapılması olası görünüyordu. İmparatorluk, hâlâ geniş topraklara sahip olmakla birlikte, artık büyük bir güç olmaktan çıkmıştı. Tüm potansiyel kaynaklarına karşın, uyruklarını kontrol altında tutma ve topraklarını avcılardan koruma yeteneği beklentilerini karşılayamayacak denli azalmıştı ve bu durumu açıkça gözlenebiliyordu. Bir Avrupa gücü olma özelliğini giderek yitirmesine karşın, biraz da daha da yıkılması yağmaya başka rakipleri de çekeceğinden, Avrupa'lı devlet adamlarının hesaplarında hep ön planda yer alacaktı. 1901'de Çin de benzer bir potansiyel sergiliyordu ve Rusya da bir avcı olarak Asya'da kendine yer edinmişti. Elbette, on dokuzuncu yüzyıl boyunca Çin'e ve bir bütün olarak Uzakdoğu'ya ilgi duyan başka ülkeler de bulunmaktaydı, ama bunların Asya'yı incelerken yakın tarihli bir değişimi göz önüne almaları gerekmekteydi: modernleşmekte olan Japonya. 1901'e gelindiğinde, dünyanın oyun kartları paketinde Japonya'nın da bir role sahip olacağını çoğu diplomat kabul etmişti, ama bazıları bu ülkeye daha çok "joker" rolünü yakıştırıyorlardı: Japonya'nın ağırlığı, karşı karşıya kaldığı şartlara göre değişebiliyordu. Yine de, bölgede önem taşımasının kaçınılmaz olduğu belliydi. Tuğamiral Perry'nin son derece güçlü ve ne yapacağı öngörülemez bir cinin hapsedildiği şişenin kapağını açtığını düşünenler vardı.[27] Bu basitleştirilmiş bir

27) Perry, 1852'de Başkan Fillmore'un bu yalıtılmış imparatorlukla bir anlaşma yapılması yönündeki mesajıyla Japonya'ya gönderilen Amerika Birleşik Devletleri deniz filosunun komutanıydı. Perry'nin 1854'te Japonya'ya dönüşünde bir anlaşma üzerinde müzakerelerde bulunuldu ve bu gelişme, Japonya'nın batı ülkeleriyle ilişkiye "açılma" sürecinin başlangıcı olarak görülür.

yorumdu, ama Japonya'nın kendi çıkarlarını gözetme bağımsızlığını ilan etmesi ve Çin gibi baskıya uğramaktan kaçınabilmesi, kıta Asyası'nda, başta Kore olmak üzere, diğer güçlerin de ilgilendiği belli bölgelere duyduğu ilgiyi yeniden canlandırabilirdi. Bu da diğer güçlerle ilişkilerinde sorun yaratacaktı.

Japonya, niyetinin açık olmamasına karşın, giderek daha fazla kaygı uyandırıyordu; 1895'te, Çin'e karşı zafer kazanarak barış yaptığında Avrupalı büyük güçlerden oluşan bir ittifakın Japonya'yı kazançlarının bazılarından vazgeçmeye zorlamasının nedenlerinden biri de budur. Fransa, Rusya ve Almanya Uzakdoğu'daki çıkarlarının giderek büyüyen bir tehditle karşı karşıya olduğunu seziyorlardı. Mutlak güç ölçeği terimleriyle bakıldığında (tabii, böyle bir şey ne denli ölçülebilirse) Japonya büyük bir ağırlık taşımıyordu belki, ama (belki, Çin'e uygulanan baskıda hiçbir rol almayan Büyük Britanya, ya da, rol alan Rusya hariç) hiçbir Avrupalı büyük gücün Japonya'ya karşı yeterli gücü tek başına bulabilmesi olası görünmüyordu. Büyük güçlerin çoğunun asıl kaygıları hâlâ Avrupa'da odaklanmaktaydı ve çoğu kaynaklarını temelde buraya ayırıyorlardı. Japonya'nın başarısı ve bu başarının dikkate alınması, tamamen ortaya çıkması için daha onlarca yıl geçmesi gerekecek bir olgunun önemli bir örneğiydi; Avrupa'nın gücü, yüzyıl sonundaki tüm görkemli kesinliğine ve görünürdeki karşı koyulmazlığına karşın, mutlak değildi. Uzakdoğu'da şartlarla ve ABD'yle ilişkileriyle kısıtlanmıştı. Bu ülke elbette, en büyük güç olma potansiyeline sahipti, ama bunun ne anlama geleceğinin 1901'de tam olarak tahmin edilmesi hiç de kolay değildi.

3 Beyaz Adamın Dünyası

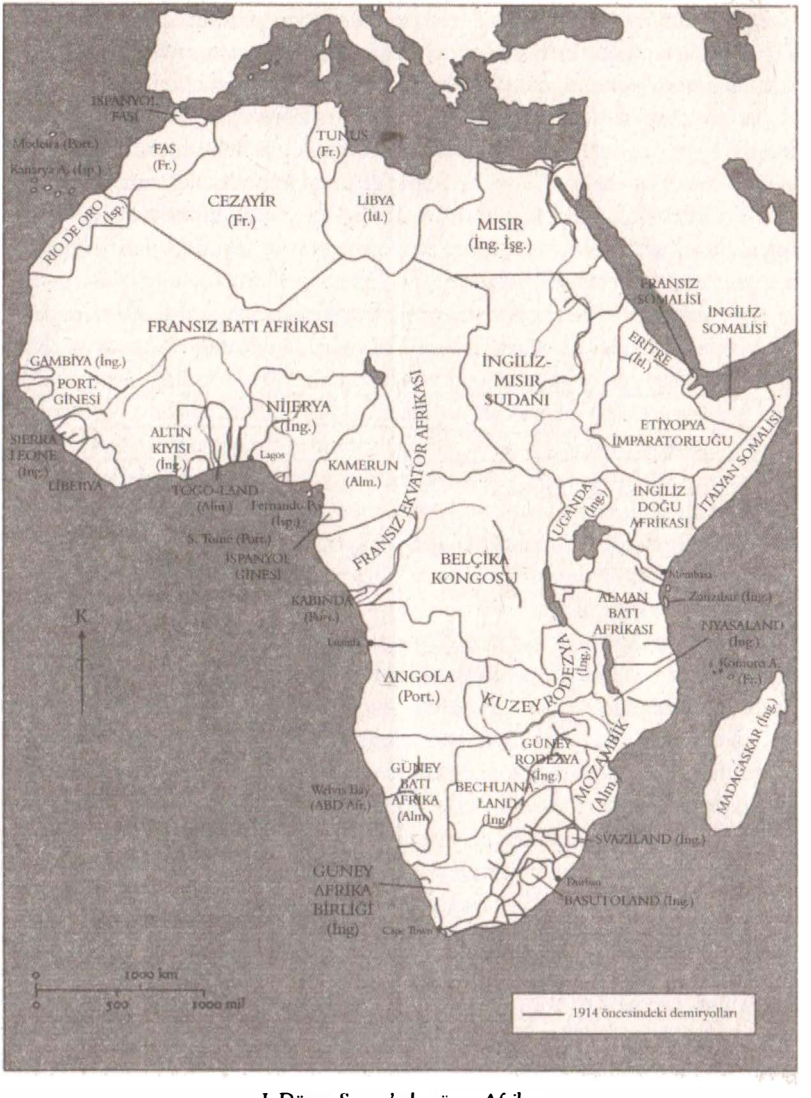
İMPARATORLUK VE EMPERYALİZM

1901'in dünya düzeninin 1801'in ya da günümüzün dünya düzeninden en belirgin farkı, kaderinin beyaz halkların elinde olması ya da öyle görünmesiydi. O yıl dünyanın kara alanlarının büyük bölümü Avrupa uluslarının, bunların Avrupa dışındaki kolları olan Kanada ve Avustralya gibi yeni ulusların, ya da, Kuzey ve Güney Amerika cumhuriyetleri gibi, daha eski imparatorlukların ardıllarının fiziksel ve hukuki mülkiyetindeydi. Çin'in devasa boyutu dikkate alındığında bile, kendi tarihsel kurumlarına dayalı, batılı olmayan bağımsız devletlerin dünyanın üzerinde yaşanan topraklarının çok daha küçük bir bölümüne sahip oldukları görülüyor. Japonya kendi bağımsızlığı için çabalayan önemli ve varlığını sürdürecek güce sahip bir yarışmacıydı (ve Asya anakarası ile Formoza'da, beyaz olmayan bir denizaşırı emperyalizm örneği sunuyordu). Kore, Siyam, Afganistan ve Acemistan görünüşte bağımsızdılar, ama dördü de ayakta kalmalarını kendi güçlerinden ve varlıklarını sürdürme kabiliyetlerinden çok, emperyalist güçlerin işgalindeki topraklar arasındaki tarihsel tamponlar olarak konumlarına ve işlevlerine borçluydular. Bu güçler kimi zaman tehditkâr komşular olabiliyorlardı; ayrıca, Kore'deki hariç, hepsi Avrupalıydı. Gerçi, Kore'de de Ruslar ve Japonlar,

Çin'in sözde egemenliğini büyük oranda göz ardı etmekteydiler. Afrika'nın Zambezi Irmağı'nın kuzeyinde kalan kısmında Avrupalıların doğrudan egemenliğinden ya da "himaye"sinden yalnızca Liberya ve Etiyopya kaçabilmişlerdi. İspanya ve Fransa, yüzyıl başında bağımsız, ama cezbedici derecede kargaşa içinde bir ülke olan Fas'a çok önemli bir olası genişleme alanı olarak bakmaktaydılar. Güney Afrika'da Avrupa kökenlilerin ve Avrupa yerleşimlerinin egemenliğindeki iki bağımsız cumhuriyet 1901'de ayaktaydı, ama Büyük Britanya'yla kendi savaşlarını yapmak üzereydiler: çoğunlukla Transvaal olarak bilinen Güney Afrika Cumhuriyeti ve Oranj Bağımsız Devleti. Kısa bir süre sonra, ABD'nin Karayipli komşularının işlerine yeni bir güçle müdahale etmeye başlamasıyla birlikte, emperyalist tahakküm bir kez daha gözler önüne serilecekti.

1901'de dünya siyasi manzarasının en önemli unsurlarından biri, büyük imparatorluklardı. Kara alanlarının büyük bölümü imparatorluklar arasında bölüşülmüştü. İki tür imparatorluk vardı: (en görünür örnekleri Doğu Avrupa ve Osmanlı imparatorlukları ile Çin olan) eski, büyük oranda sınırdaş bölge toplulukları ve denizaşırı bölgelerde sömürgelere sahip (en önde gelen örneği İngilizler olan) daha yeni imparatorluklar. Hepsi yabancı halklara hükmediyordu. İkinci sınıf genişlemesini sürdürmekte ve insanlığın beyaz azınlığının dünya çapındaki hegemonyasını en belirgin şekliyle gözler önüne sermekteydi. On dokuzuncu yüzyılda "emperyalizm" –kendi üstünlüklerinin belli formlarının açıkça savunulması ve yayılması– adı verilen şeyin tarihteki etkisi geniş bir akademik külliyat ve belki bundan da çok, şiddetli eleştiriler üretmiştir. Lehte ve aleyhte kanıtların seçici olarak kullanılması, bilinçli sansür ve önyargı, gerçeğin ortaya çıkarılmasını zorlaştırmış ve *a priori* kanıların sürdürülmesine katkıda bulunmuştur. Yorumcular fikir birliğine ancak en belirgin noktalarda ulaşırlar: imparatorluk ve emperyalizm modern tarihin en önemli gerçekleridir ve bunları ifade eden olguların hem yapıları hem de görüntüleri büyük bir çeşitlilik gösterir.

Emperyalizm yine de, yüzyılın büyük bölümü boyunca sert eleştirilere maruz kalacaktı. Tüm öykünün nihayetinde bir egemenlik öyküsü, beyaz halkların diğerlerini bariz şekilde sömürmesi olarak görülmesi yönünde güçlü savunular getirilmiştir. Bağımsız devletlerin karşılaştıkları güçlükler, ortaya çıkışlarından ya da devlet oluşlarından otuz ya da kırk yıl sonra bile hâlâ kayıtsız şartsız, sömürge dönemlerinde yapılmaması (ya da, yapılması) gereken ama yapılmış (ya da, yapılmamış) şeylere bağlanıyor. Yine de, sömürge döneminin, sömürge güçlerinin yönetimi altındaki halklara az ya da çok yararlı olduğunu düşünenler de var. Azınlıkta kalmakla birlikte, bu kişiler de kuşku götürmez gerçeklere parmak basıyorlar – sözgelimi, beyaz egemenliğinin dün-

I. Dünya Savaşı'ndan önce Afrika.

yanın kimi zaman çok geniş bölgelerine daha önce görülmemiş bir barış getirdiği (Hindistan buna en iyi örnektir) ve sömürge yönetiminin hiçbir iyi sonucu olmadığını söylemenin mantıklı olmadığı. Sömürge yöneticilerinin bu bölgelere tıp, eğitim, ya da (örneğin) iletişim ve sulama gibi altyapı yatırımları getirmeleri de, kayıtsız şartsız olmasa da, bir lütuf olarak görülebilir; en azından, ihtiyacı olan halklara avantajlar ve ilerleme getirmiş bir modernleşmenin başlangıcı (ya da yönleri) olduğu savunulmuştur. Sömürge yönetiminin yol açtığı bozulma nedeniyle kayıtsız şartsız lanetlenmesine benzer şekilde, bu tür olgular da zaman zaman elbette, alkış almıştır.

Başlangıçta son derece ham olan bu tartışma zamanla gelişti. Farklı toplumlarda gerçekte neler olduğu konusu daha yakından ve daha dikkatle gözlendi ve tekdüze bir olgu olarak düşünülmesi bir yanılgı olan "sömürge deneyimi"nin içerdiği uçsuz bucaksız çeşitliliğe dikkat çekildi. Yabancı âdet ve kurumların kimi yararlar getirmekle birlikte, büyük toplumsal kargaşa ve istikrarsızlıklar da yarattığı artık kabul ediliyor. Karşıt bir görüş olarak, batılı yapıların yayılışına ve beyaz idarecilerin bu yapıları dayatmakta gösterdikleri bilinçli gayrete karşın kimi sömürgelerde bu yapıların yaşamı hiç etkilemediği, bu çabaların ancak yüzeysel bir değişim yarattığı ve yerli kültürün köklü modellerinin bozulmadan kaldığı da belirtiliyor.

Bu konuda kapsayıcı bir genelleme yapmak olanaksız. "İmparatorluk" ve "emperyalizm" (ve hatta, sömürgecilik), batı zihniyetinin belli konuları kavramasını sağlamak amacıyla icat edilmiş sözcüklerdi. Özel bağlamlar hariç, fazla anlam taşımıyorlar. Bilinçli yönlendirme ve (mevcut olduğu yerlerde) resmi yönetim olguları, binlerce farklı durum dizisinin her birinde, farklı yerel şartlara ve emperyalist yöneticilerin farklı kaygılarıyla varsayımlarına göre, farklı şekillerde işledi. Yüzyıllar önce, Avrupa'nın dünyaya saldırılarının başladığı dönemlerde bile durum böyleydi ve yirminci yüzyılda batı emperyalizmi çağı sonu yaklaşırken daha da belirginleşti. Daha 1801'de en önemli denizaşırı imparatorluk örneği Büyük Britanya'ydı; yüz yıl sonra aynı örnek yine geçerliydi, ama Britanya imparatorluğunun yapısı ve kapsamı çarpıcı derecede değişmişti. On üç Britanya sömürgesinin isyanının hemen ertesinde İspanyol imparatorluğunun çökmesi, pek çok kişinin, Britanya imparatorluğunun Kanada ve Avustralasya'daki yerleşimci sömürgelerinin de Londra'nın egemenliğinden kurtulacaklarını düşünmelerine yol açmıştı. Bu gerçekten de oldu, ama beklendiği şekilde değil. On dokuzuncu yüzyıl sonlarına ulaşıldığında, diğer sömürgelerden gelen gönüllü birlikleri Güney Afrika'daki imparatorluk savaşında Britanya saflarında çarpışıyorlardı. Bir yüzyıl önce, sömürgelerden tek bir askerin bile "anavatan"a savaşlarında yardım edeceği hayal edilemezdi.

1901'deki imparatorlukların ve emperyalizmin doğasını anlamak için öncelikle, sonuçta ne kadar kısa ömürlü bir tarihsel olgu olduğunu hatırlamak gerek. Yabancı beyaz ırkın egemenliğindeki büyük gerileme, bu yüzyılın tarihinin en önemli olgularından biridir. Günümüz Avrupa devletleri arasında, 1400 yılına oranla dünyanın daha fazla yüzeyine egemen olan tek devlet Rusya'dır (ve bu da aslında yüzeysel bir karşılaştırmadır: kültürel süreklilik ne düşündürürse düşündürsün, ortaçağın Moskova Prensliği'ni coğrafi ve siyasi açıdan "Rusya" olarak görmek zor. Yine de imparatorluk dalgası on beşinci yüzyıldan yirminci yüzyıl başına dek, yayılması ancak yerel şartlar nedeniyle ve ender olarak kesintiye uğrayarak, güvenle ve görünüşte giderek artan bir başarıyla ilerledi. Denizaşırı bölgelerdeki Avrupa yerleşimlerinin bu yüzyıllar içinde ortaya çıkmış bazı yeni ulusları (ki en önemli örneklerinden biri Amerika Birleşik Devletleri'dir) günümüzde, ilk ortaya çıktıkları dönemde hayal bile edilemeyecek denli geniş topraklara sahipler ve kuruluşlarından bu yana onlar da emperyalist ve sömürgeci fetihlere giriştiler. Amerika cumhuriyeti coğrafi büyümesini yirminci yüzyılda da sürdürdü ve anakara topraklarında "sömürgeciliğe son verme", bu toprakları yerli Amerikalıların soyundan gelenlere,[1] ya da, on dokuzuncu yüzyılda topraklarının büyük bölümünü aldığı Meksikalılara geri verme gereğini hiç duymadı.

Ama bizler, bu yüzyıl içinde emperyalizm dalgasında büyük bir tersine dönüş yaşandığını biliyoruz. Bu nedenle, durumun bir zamanlar nasıl bunun tam tersine olduğunu, başkaları üzerinde egemenlik kurulmasının o zamanlar nasıl doğal karşılandığını ve (günümüzde yaşayanların hatırlayabildikleri dönemlerde bile) kimilerinin emperyalizmin hâlâ geleceğin dalgası olduğuna nasıl inandıklarını anlamakta zorluk çekebiliriz. Bir zamanlar böyle bir şeye nasıl inanıldığı konusu, burada özetlenemeyecek denli ayrıntılı ve karmaşık. Genel açıklamalar çoğunlukla yararlı olmuyor. Bir kez daha, durumu özel yerel şartların, farklı bireylerin ve bunların farklı amaçlarının belirlediğini görüyoruz. Emperyalizmin geleceğe bıraktığı miraslar da, kimi zaman ortak yüzeysel benzerlikler göstermekle birlikte, aslında birbirlerinden çok farklıydı. Değişimin zamanlaması ve sıralaması da önemliydi; özellikle de, Britanya sömürgelerindeki 1776-1783 olaylarının, Latin Amerika'nın yalnızca çeyrek yüzyıl sonraki sömürgelikten kurtulma sürecinin ilk dönemini oluşturan bağımsızlık mücadelelerini önemli oranda etkilediği Amerika kıtalarında.

1) Gerçi, federal yasalar uyarınca bazıları hâlâ özel avantajlardan ve korumadan yararlanıyorlar.

AVRUPA İMPARATORLUKLARI

Avrupalıların emperyalizmi de elbette, 1901'den itibaren ele alınabilecek öykülerden biri değil. Eski imparatorlukların büyümesi on dokuzuncu yüzyılda da sürmüştü. Yüzölçümü açısından bakıldığında bu duruma en iyi örnek Rusya'ydı. Rusya'nın kara alanlarındaki genişlemesini nüfus yayılmasıyla da birleştirmesi ilk bakışta, Amerika Birleşik Devletleri'nin genişleme örneğine benziyor. Her iki ülke de birkaç yerli dışında kimsenin yaşamadığı geniş, sınırdaş toprakları ele geçirdiler ve buralarda yeni bir nüfus yarattılar. Her ikisi de komşu devletlerin ellerinden geniş topraklar aldılar; Amerika Birleşik Devletleri Meksika'dan, Rusya ise Acemistan ve Çin'den. Rus emperyalizmi başka bir bakış açısından da, Britanya imparatorluğunun Hindistan'daki yayılışıyla benzerlikler taşır: on dokuzuncu yüzyılın büyük bölümü askerlerin ve devlet adamlarının yerli hükümdarları devirerek, sindirerek ya da himayelerine alarak koruyabilecekleri sınırlar aramalarıyla geçmiştir. Sonuç, Rusya örneğinde Orta Asya'yla büyük kervan kentleri üzerinde egemenlik kurulması ve Çin'in büyük bölümünün yağmalanması, Britanya İmparatorluğu örneğinde de Hindistan altkıtasına ve sonunda Burma'ya (ki bu da dolaylı olarak, Çin'in yağmalanması demekti; ama, Rusya'nın Çin'i yağmalamasına oranla daha marjinal bir düzeyde, çünkü Burma'nın yalnızca, Pekin'e bağımlı bir bölge olduğu varsayılmaktaydı) boyun eğdirilmesi olmuştur.

Ama Rusya emperyalizmi bir açıdan son derece özel bir örnektir. On dokuzuncu yüzyıl sonuna gelindiğinde Rusya'nın hükümdarlarının emperyalizm hayalleri hâlâ güneye ve güneydoğuya, yani, Karadeniz bölgesine, Kafkas ve Tuna topraklarına uzanıyordu. On sekizinci yüzyılda Polonya'nın parçalanmasında suç ortaklarının Hohenzollern Prusyası ve Habsburg monarşisi olduğu göz önüne alınırsa, Polonya'da durumun değişeceğini ummaları ya da böyle bir değişiklikten korkmaları pek olası görünmüyor. Daha güneyde ise macera arayışları, uzun süredir varlığını koruyan, ama artık zayıf düşmüş olan Osmanlı imparatorluğuna uzanmaktaydı. Rusya'nın Büyük Britanya ve Fransa'ya (ve neredeyse Habsburg Avusturyası'na) karşı Kırım Savaşına girmesine de bu arayışlar yol açmıştı. On dokuzuncu yüzyılın son onyıllarında, Konstantinopolis'i ve bu sayede Karadeniz'den çıkışın denetimini ele geçirerek, bu eski imparatorluk başkentini Hıristiyanlık adına fethetmek ve çarların Bizans'tan ödünç aldıkları çifte kartallı bayrak altına almak, Rus diplomat ve stratejistlerin, o dönemde imparatorluklarının Asya'daki görkemli ilerleyişi nedeniyle belli oranda ikinci planda kalsa da, akıllarından hâlâ atamadıkları bir hayaldi. Rusya imparatorluğuna Hazar'da, Ermenistan'da, Orta Asya'da ve en önemlisi, Uzakdoğu'da geniş topraklar eklemişti. Ruslar Amur Irmağı'nı (yani, 1858'de

Mançurya'yla aralarında sınır olarak belirlenmiş ırmağı) geçerek Çin'den yeni topraklar almışlar ve 1901'e gelindiğinde, Avrupa Rusyası'nı Uzakdoğu'ya, Baykal Gölü'nün ötesindeki Çita'ya dek demiryoluyla bağlamışlardı. Yakında raylar Usuri Irmağı'nın ötesindeki bölgenin önemli kenti Vladivostok'a ulaşacak, Mançurya aşılarak, Rusya'nın 1898'de Çin'den kiraladığı deniz üssü Port Arthur'la bağlantı kurulacaktı.

İmparatorluklarını denizaşırı bölgelere de yaymış olan eski uluslar arasında Büyük Britanya ve Fransa, haritalardaki değişimin de gösterdiği gibi, en hızlı genişlemelerini on dokuzuncu yüzyılda yaşadılar. İngiliz yayılma modeli, İngilizlerin Asya'ya ulaşan deniz yollarına giderek daha çok önem verdiklerini ve Hindistan'a ilgilerinin arttığını gösteriyordu. 1850'ye gelindiğinde bu altkıta artık yalnızca bir ticaret ödülü olmaktan çıkmıştı; imparatorluğun geri kalan kısmının büyük bölümü de yalnızca Hindistan için fethedilmişti. İngilizler altkıtayı neredeyse tamamen ele geçirmişlerdi. Rac daha o zamanlarda İngiliz imparatorluğunun merkezi haline gelmiş ve Rac'a geçiş yolu olan Yakındoğu yeni bir önem kazanmıştı. İngilizler, Osmanlıların buradaki egemenlik iddiasıyla resmi bir çatışmaya girmeden 1879'da Mısır'ı istila etmeye başlamışlar –bu istila kısa süre içinde, ülkeyi tamamen yönetimleri altına almalarını sağlayacaktı– ve aynı yıl Kıbrıs'ta bir protektora kurmuşlardı. Mısır'a yerleşmeleri, on dokuzuncu yüzyılda Kuzey Afrika'ya giderek daha çok önem vermeye başlayan Fransızları öfkelendirmişti. Fransızlar Cezayir'i fethetmeye daha 1830'da başlamışlardı ve bu fetihlerle birlikte, Osmanlı Afrikası'nın uzun yıllar sürecek olan bölünmesi de başlamıştı.[2] Kuzey Afrika yalnızca coğrafi nedenlerle de olsa Fransızları çekiyordu ve Cezayir'in ele geçirilmesi onyıllar almış olsa da, kısa sürede Fas ve Tunus'la çatışma yaşandı. Tunus 1881'de Fransız protektorası oldu, Fas ise giderek Fransız nüfuzuna ve "himaye"sine girmekteydi. Kuzey Afrika limanlarına Fransa'nın yanı sıra İspanya ve İtalya'dan da Avrupalı göçmen akını başlamıştı. Avrupalıların bölgeye yerleşmeleri elbette, yerli halkların yok edilmesi anlamına gelmiyordu; Azteklere, Kuzey Amerika Kızılderililerine ya da Avustralya yerlilerine benzer kaderler yaşayabilecekleri zamanlar artık çok gerilerde kalmıştı. Dahası, Müslüman Kuzey Afrikalılar bir zamanlar İber Yarımadası için Hıristiyan alemiyle mücadele etmiş, yarımadanın yarısına hükmetmiş bir uygarlıktan geliyorlardı; kimlik duygularını sürdürebilmelerini sağlayacak önemli kültürel kaynakları vardı. Yine de, geleneksel kullanım sistemlerini yıkan, köylüyü yoksullaştıran ve köklü bir toplumsal değişime yol açan yabancı toprak hukuku kavramlarının dayatılması, Magrip

2) Gerçi, 1835'te Trablus'un alınmasıyla, Kuzey Afrika'daki Osmanlı egemenliği bir dönem genişlemişti.

köylülerinin başta ekonomik sıkıntılar olmak üzere pek çok sıkıntıyla karşılaşmalarına yol açacaktı. Bu arada Fransa Araplar, Berberiler ve Avrupalılar gibi farklı halkları birleştiren bir çerçeve olarak "Cezayir" kavramını dayatmaktaydı ve ülkede, Fransa'nın bir parçası olarak görüldüğü, anavatanla bütünleştirilmiş bir idari yapı oluşturuldu.

İDEALİZM, ÇIKARLAR VE DÜŞ GÜCÜ

On dokuzuncu yüzyılın, zaman zaman verilen adla "emperyalizm dalgası"nın gücünü açıklamak kolay değil. 1914'e gelindiğinde, Antarktika dışında kalan kara yüzeyinin beşte dörtten fazlası ya bir Avrupa ülkesinin, ya da, Avrupalıların yerleştiği bir ülkenin bayrağı altındaydı. Bu öykü kısmen, birikmiş güç momentumu öyküsüdür. Sürekli artan bir güç üstüne kurulduğundan, güçlünün hegemonyası giderek daha da karşı konulmaz oluyordu. Teknoloji bu gücü daha da artırmıştı; üstelik, sadece silah sağlayarak değil. Buharlı gemilerin "Kara Kıta" Afrika'nın iç kısımlarına girmek üzere ırmak vadilerinde ilerlemeye başlamasıyla, kıtanın tamamen sömürülmesi en nihayet mümkün görünmeye başlamıştı. Tıp tropik hastalıklarla (yavaş da olsa) etkin şekilde savaşmaya başlamış ve o zamana dek el değmemiş topraklarda daimi üsler kurulmasını kolaylaştırmıştı – özellikle de, geniş alanıyla 1870'den sonra imparatorluk kurma çabalarının en önemli sahnesi olan Sahra altı Afrika'da.

Bu yeni kapasitelerin uyandırdığı umutlar çoğunlukla boş çıkıyordu. Geç dönem emperyalist genişlemenin işleyişinde yine de, imparatorluk olgusunda her zaman olduğu gibi, genelleme yapılmasını zorlaştıran önemli rastlantısal etmenler gözlenmekteydi. Bu etmenlerden biri de, aralarından bazıları halk kahramanları olan bireylerdi; ne de olsa, Avrupa emperyalizminin bu en faal evresi, halkın kamu olaylarına katılımının yalnızca yüzeysel açıdan da olsa arttığı bir dönemle çakışmaktaydı. Gelişmiş ülkelerin kitleleri gazete alarak, oy vererek ya da sokaklarda tezahürat yaparak emperyalizm rekabetinin tadını bir izleyici sporu olarak çıkarabiliyorlardı. Son zamanlarda ucuzlayan gazetelerde keşifler ve sömürge savaşları abartılarak anlatılıyordu.[3] Romancılar ve gezginler hem keşifler hem de sömürge savaşları konularında çok satan kitaplar yazıyorlardı. Kimi siyasetçiler göçün ya da hatta, ulusal bayrağın yeni yerlere dikilmesinin yarattığı gurur ve heyecan sayesinde toplumsal tatmin-

3) Yalnızca Batı'da da değil; Japonya 1894'te Çin'le savaşa girdiğinde, savaşın kaydedilmesi için ülkedeki altmış altı gazeteden 114 muhabir, on bir ressam ve dört fotoğrafçı yollanmıştı.

sizliklerin yatıştırılabileceğini düşünüyorlardı (oysa uzmanlar, sonunda elde edilecek tek şeyin masraf olduğunu biliyorlardı). En cesaretlendirici motivasyon, açgözlülüktü. Ama bu öykü kinizmden ya da kâr güdüsünden ibaret değil. İdealizm kimi emperyalistlere esin kaynağı oluyor, kimilerinin de vicdanlarını yatıştırıyordu. Gerçek uygarlığa kendilerinin sahip olduğunu düşünenlerin, diğerlerini kendi iyilikleri için yönetmeyi bir görev olarak algılamaları kaçınılmazdı. Rudyard Kipling Amerikalıları Filipinlilere karşı üstlendikleri yeni sorumlulukları hatırlamaya teşvik ederken onlara Beyaz Adamın Ganimetini değil, "Beyaz Adamın Yükünü" üstlenmelerini söylüyordu.

İmparatorluk bilançosunun karanlık yönü üzerinde her zaman o kadar çok duruldu ki, içerdiği pek çok kötülüğü daha fazla ayrıntılandırmaya gerek bile yok. Yine de, konu hakkında söylenecek son söz, bunun böylece kabullenilmesi olmamalıdır. Mazeret bulma sorunu hep gündemdeydi: pek çok Avrupalı ve Amerikalı sömürge topraklarında korkunç şeylere tanık olmuştu. Bazıları kendi kötülüklerini yaptılar. Bazıları, onları durdurmak için hiçbir şey yapmadı. Bazı idareciler, görevlerinin, batılı yerleşimci ve ziyaretçilerin sömürgelere ilk geldiklerinde hedefledikleri avantajları elde etmelerini sağlamaktan ibaret olduğunu düşündüler. Ama bunu, hepsinin kötü ve açgözlü olduklarını söyleyerek açıklamak, kolaya kaçmak olacaktır. Misyonerlerin, yardımseverlerin ve yerli hakları koruyucularının çalışmaları bu tür katı yargıları çürütmekte. Burada göz önüne alınması gereken özel bir zihniyet var; sömürgeci gücün kültürel üstünlüğüne körü körüne inanan bir zihniyet. Dahası, beyazlarla temasın yerli halklara zarar verebileceğinin farkına varan Avrupalıların bile o dönemde, bu ülkelere iyi niyetle de olsa gidişlerinin yol açacağı tüm yıpratıcı etkileri anlamaları beklenemezdi. Bunun için, henüz ulaşılamamış bir antropoloji bilgisine ve içgörüye ihtiyaç vardı.

Yerli kültürlerin büyük oranda yalnızca vahşilik olarak görüldüğü bir zamanda bu içgörüye ulaşılması daha da zordu. Kuzey Afrika ve Hint köylülerinin bunun üstünde bir düzeyde oldukları kabul edilebilirdi, ama kafatası avcılığı, yamyamlık ve insanların kurban edilmesi konularında elbette aynı durum geçerli değildi. Avrupalının misyonerlik güveni yüksekti, İlerlemenin tarafında olduğunu *biliyordu* ve çoğu kendini Hıristiyanlığın tarafında da görüyordu.[4] İster beyaz

4) Amerikalıların misyonerlik gayretleri de kayda değerdir. Filipin adalarının ilhakı sırasında Amerika Birleşik Devletleri başkanı olan McKinley, ülkesinin görevinin (300 yıllık İspanyol egemenliği sayesinde çoğu elbette Katolik olan) Filipinlileri "yükseltmek ve Hıristiyanlaştırmak" olduğunu anlayana dek, bu adalarla ne yapılacağı konusunda acı çektiğini itiraf etmiştir. Dindarlık duraksamaları konusunda bkz. sözlerinden yapılan alıntılar, S. E. Morison, H. S. Commager ve W. E. Leuchtenburg, *The Growth of the American Republic*, cilt ii, 6. baskı (New York, 1969), ss. 257-258.

yerleşimci sömürgelerinde olsun, ister doğrudan yönetilen topraklarda ya da bağımlı toplumlarla yapılmış protektora ve imtiyaz düzenlemelerinde, Avrupa hegemonyasının her yönüne büyük bir ahlaki güven hâkimdi. O güvene artık sahip olmayanlar, böyle bir güvenin duyulduğu çağı anlamakta zorlanacaklardır. Daha yüksek bir kültüre ait olma inancı (Hıristiyanlıkta da sık sık görüldüğü gibi) bir avcılık izni olmaktan öte, başka bir şekilde haçlı seferlerine de benzeyen bir tutumun kaynağıydı. Emperyalistler, beraberlerinde yerli kültürlerin verebileceğinden daha iyi bir şey getirdiklerine emindiler. Bu da beyaz kadın ve erkeklerin, yalnızca taşıyabilecekleri kadar eşyaya sahip olan avcı-toplayıcıları ücretli işçilere, ya da, kolektif mülkiyet hakkı yerine bireysel mülkiyeti getirerek, ortak tarıma alışkın köylüleri ücretli tarım işçisine dönüştürmenin gerçek ve maddi sonuçlarını görmelerini engelliyordu.

Bu kadın ve erkeklerin ideolojik güvenleri aynı zamanda, sömürgeleştirmedikleri ülkeler söz konusu olduğunda bile, son çarede uzak tutulamayacaklarını bilmelerine dayanıyordu. Dünyada, istedikleri takdirde, gerekirse silahlı kuvvetle kendilerini kabul ettiremeyecekleri hiçbir yer yok gibi görünüyordu (denizaşırı Avrupa imparatorluklarında ve ayrıca Kuzey ve Güney Amerika'da silahlı kuvvete başvurulduğu görülmüştü). On dokuzuncu yüzyıl silahları göreceli avantajlarını daha da artırmıştı. 1898'de Sudan'daki Omdurman çarpışmasında bir İngiliz alayı 1,800 metre uzaklıktaki düşmana zamanın İngiliz ordusunun standart tüfekleriyle ateş açmıştı; birkaç dakika sonra şarapnel mermileri ve makineli tüfekler, İngiliz hatlarının yakınına bile gelememiş yerli orduyu kitleler halinde parçalara ayırıyordu. Savaş sona erdiğinde 10,000 Sudanlı'ya karşı yalnızca 48 İngiliz ve Mısır askeri ölmüştü. Evet, Halife'nin* de Omdurman'da makineli tüfekleri, savaş güçleriyle iletişimini sağlayacak telgraf aygıtları ve Nil'deki İngiliz savaş gemilerini batıracak elektrikli mayınları vardı. Ama bunların hiçbiri gerektiği gibi kullanılamadı; Avrupa dışı kültürlerin Avrupalıların silahlarını Avrupalılara karşı kullanabilmeleri için teknik dönüşümün yanı sıra zihniyet dönüşümüne de gerek vardı. Sonuçta ortaya büyük bir güç dengesizliği çıkmıştı. 1905'de Tanganika'daki küçük Alman silahlı gücü ve yerleşimci nüfusu Maci-Maci isyanı sırasında aylar boyunca sömürgenin kontrolünü tamamen yitirdi. Ama sonuç belliydi. İsyanın bastırılması sırasında ve ardından gelen açlıkta yetmiş beş bin Afrikalı öldü. Bu, emperyalist güçlerin yerli halklara karşı acımasızca güç kullandıkları sayısız örnekten yalnızca biriydi.

* Burada söz konusu olan, Sudan'da Mehdi Muhammed Ahmed'in halifesi olarak ilan ettiği ve 1885'te Mehdi'nin ölümünden sonra dini hareketin ve devletin başına geçen Abdullah Taaşi'dir. (çev.)

YERLEŞİMCİLER VE YERLİLER

Büyük Britanya yüzyıllar boyunca, oğullarına ve kızlarına okyanusların ötesinde sömürgeler kurmaya alışkın ülkeler arasında en önde gelen örnek olmuştu. İspanyol Amerikası'nın *creole*'leri ve on yedinci yüzyılda Ümit Burnu'na gelen Hollandalı yerleşimciler gibi İngilizlerden de zamanla yeni uluslar doğdu. Yerli halklardan farklı ve beyaz yeni "yerli" halklar bu şekilde ortaya çıktı. Hâlâ "yerleşimci" olarak görülen bu insanlara İngiliz resmi dairelerinde belli bir soğuklukla bakılıyordu. Yerleşimciler "anavatan"dan pahalı taleplerde bulunuyorlardı, eylemleri İngiltere'yi diğer uluslarla diplomatik çatışmalara sürükleyebiliyordu ve resmi zihniyet, 1783'ün rahatsız edici ve utanç verici anısını asla unutmamıştı. Sömürgelerin sınırlarında da sık sık sorun yaşanıyor ve bu da yeni işgallere ve Westminister'ın istemeden yeni yabancı halkların sorumluluğunu üstlenmesine yol açabiliyordu. Yerleşimciler, sömürge konularıyla ekonomi temelinde uğraşmak ve beladan kaçınmak isteyen idareciler saflarında imparatorluğa kötü ün kazandırıyordu; Londra'dakiler, eski sömürgelerinin çoğunun sorumluluğundan 1901'den çok önce kurtulmuş olan İspanyolların kendilerini şanslı sayabileceklerini düşünüyorlardı.

Kanada ve Avustralya'nın geniş topraklarında tarih, Kuzey Amerika ve Avustralasya'da bireysel sömürgeleri, biraz da fırtınalı gelişmeler sonucunda, kendi idarelerinden sorumlu federal yapılar içerisinde birleşmeye yöneltti. Britanya sömürgeleri, 1901'de hâlâ tahta bağlı olmakla birlikte, resmi açıdan olmasa da uygulamada bağımsız melez yönetim biçimlerine dönüşmüşlerdi. Kendilerini hâlâ Britanya imparatorluğunun parçaları olarak görmelerine karşın, kendi para birimleri ve silahlı kuvvetleri vardı. Bu yüzyıl başında, yani 1 Ocak 1901'de Avustralya Uluslar Topluluğu'nun kurulmasından önce, başlangıçtaki birbirlerinden ayrı sömürgelere, daha önce Kanada'da 1867'deki konfederasyondan önce olduğu gibi, idari bağımsızlık tanınmıştı. Zorluklar yaşanıyordu elbette; Kanada'da, Quebec yakınlarında Fransızca konuşan bir topluluk bulunmaktaydı; Avustralya'da da ilk zamanlarda yerleşimcilerle hükümlüler arasında çıkar çatışmaları yaşanmıştı. Kanada ve Avustralya büyük ve 1901'de hâlâ, düşük nüfusluydular; buralarda bir ulus duygusu ancak zamanla geliştirilebilirdi. Yeni Zelanda da 1907'de tam bağımsızlığa kavuşacaktı, ama daha küçük olduğu için, diğerlerine göre daha merkezileşmişti. Yüzyıl başladığında Yeni Zelanda yönetiminin tam bir bağımsızlık ve güçle ileri sosyal güvenlik politikalarını uygulamaya sokması ilginçtir; kadınlar seçme hakkına sahipti, iş gününün sekiz saat olması ve yaşlılara emeklilik ücreti bağlanması 1890'lı yıllardan itibaren kabul edilmişti ve Asyalıların göçlerine karşı sıkı bir denetim getirilmişti.

1906'da Londra'da toplanan Sömürge Konferansı'nda, Britanya'nın kendi kendilerini yöneten bağımlı devletleri, yani, uygulamada beyaz yerleşimci sömürgeleri için gelecekte "Dominyon" adının kullanılması kararlaştırıldı. Fransa dışında başka hiçbir sömürgeci gücün denizaşırı ülkelerde, Britanya imparatorluğununki kadar yüksek beyaz nüfusa sahip toprakları bulunmamaktaydı. Almanların Güneybatı Afrika ve Tanganika'da, İtalyanların Eritre ve Somali topraklarında beyaz yerleşimini teşvik etme çabaları sayısal açıdan neredeyse hiç sonuç vermemişti. Endonezya'da uzun süredir Hollandalı yerleşimciler bulunmaktaydı, ama sayıları görece azdı.[5] Fransa, teknik açıdan sömürge olmayan Cezayir nedeniyle, kendine özgü bir örnekti. Buradaki Avrupalı göçmenlerin bir kısmı kırsal alanlara yerleşmişti, ama çoğu kentlerdeydi. Yine de, kırsal kesimde bir devrim yaratmışlardı. Fransızlar yeni ekinler getirmiş ve ayrıca, eskiden toplumun ortak malı olan toprakları avantajlı toprak yasaları altına almışlardı. Doğal olarak, yerli köylülerin düşmanlığını kazandılar.

İngiltere'de iyilikseverlik ve misyonerlik duygularının gelişmesi ve Sömürgeler Dairesi'nin yerleşimcilerin taleplerine güvensizlik gösterme geleneği, Britanya sömürgelerinin yerli nüfusunun göz ardı edilmesini, on dokuzuncu yüzyılda vahşi batıya ve Louisiana Alımı'ndan sonra Meksika'dan alınan topraklara akarak o zamanki deyimle Amerika "Kızılderililerini" silip süpüren Amerikalılar örneğine oranla çok daha zorlaştırıyordu. Ama modernite ilkel toplumlar üzerinde genellikle feci bir etki yaratıyordu. Bunlardan bazıları, Paleolitik olmasa bile, Neolitik çağda yaşadıkları söylenebilecek denli düşük bir uygarlık düzeyinde ve korumasızdılar. Beyaz adamın –kendi yönetim biçimini dayatması bir yana– topraklarına gelişi bile üzerlerinde korkunç bir etki yaratabilirdi. Kanada'da Kızılderili ve Eskimoların sayıları görece düşüktü; batı ve kuzeydoğu topraklarının kullanıma açılmasının önünde, Büyük Ovalar Kızılderililerinin Amerikan Batısındaki avlanma alanlarını koruma mücadelelerinin yol açtığına benzer bir askeri engel oluşturmuyorlardı. Avustralya'da ise çok daha kanlı bir öykü yaşanmaktaydı. Yeni yerleşimler yerlilerin avcı-toplayıcı toplumlarında ölümcül bir bozulma yaratıyor, beyaz Avustralyalıların anlayışsız acımasızlığı kabileleri düşmanlığa ve şiddete sürüklüyor, dışarıdan gelen yeni hastalıklar yerli nüfusunu kırıp geçiyordu. Beyaz Avustralya'nın ilk onyılları katledilen yerlilerin kanlarıyla lekelenmiştir; hayatta kalanları bu yüzyılda da ihmalle, zorbalıkla ve sömürüyle karşılaştılar. Bir zamanların Britanya topraklarında Avustralya yerlileri dışında hiçbir halk, Amerikan Kızılderililerine ben-

5) Avrupa'da doğmuş Hollandalı Endonezyalıların (ki bu, Avrupalı nüfusla tam olarak aynı anlama gelmiyordu) sayısının 1895'te 14,316 olduğu söylenmekteydi (J. S. Furnivall, *Netherlands India - A Study of Plural Economy* (Cambridge, 1939), s. 233).

zer bir kader yaşamamıştır. Yeni Zelanda'da ise beyaz adam Maori'lere silah getirmişti; bu silahları önce birbirlerine karşı, sonraları da yerleşimcilerle yaptıkları savaşlarda kullanacaklardı. Bu savaşta temel amaç Maori'lerin topraklarından sürülmeleriydi ve bir kez daha kaybeden, yerli halk oldu. Savaş sona erdiğinde hükümet kabile topraklarında kamulaştırmanın sürmesini önleyecek tedbirler aldı, ama İngiliz bireysel mülkiyet kavramlarının getirilmesi kabilelerin parçalanmasına ve yüzyıl sonunda tamamen yok olmalarına yol açtı. Maori'lerin de sayıları, Avustralya yerlileri örneği gibi şiddetle ve geri dönülemez şekilde olmasa da, azaldı. Eski bir Hollanda yerleşimi olan Güney Afrika'da ise karışık bir öykü yaşanmaktaydı; İngiliz himayesi yerli halkların bazılarının yirminci yüzyıla atalarının topraklarında, ancak yavaş yavaş değişen eski yaşamlarını sürerek girmelerini ve hayatta kalmalarını sağladı. Bazıları ise yerlerinden sürüldü ya da yok edildi.

Ama başka yerlerde olduğu gibi Güney Afrika'da da ülkenin asıl yerlilerinin kaderleri asla kendi ellerinde olmadı ve bilerek ya da bilmeden, acı çekmelerine yol açıldı. Kaybedilme tehlikesine giren şey neredeyse her zaman, topraktı. Yabancı mülkiyet ve intikal kavramları, geleneksel otlakçılık ve ekim paylarına dayalı geleneksel köylü toplumlarını yok ediyordu. Yerli halkların kaderlerini gelecekte, yönetimlerin çıkarları ve iyi niyetleri, yerleşimcilerin gereksinimleri ve fikirleri, ekonomik fırsatlar ve zorunluluklar arasındaki farklı yerel dengeler belirleyecekti. Kısa vadede zaman zaman, zorlu güvenlik sorunları yaratabilirlerdi, ama sonuçta kendi kaynaklarıyla asla etkili direnç araçları üretemeyeceklerdi. Avrupalı olmayan halkların bunu yapabilmek için Avrupalılaşmaları gerekiyordu.

EMPERYALİZM VE ULUSLARARASI İLİŞKİLER: "AFRİKA DALAŞI"

Avrupa ülkeleri en azından on altıncı yüzyıldan beri birbirleriyle hep Avrupa dışında savaşmışlardı. On dokuzuncu yüzyıl sonlarında Avrupa dışındaki sorunlar daha belirgin ve sık olarak gündeme gelecekti. 1901 bu süreç içinde özel olarak anlamlı bir tarih değil. Yine de, on dokuzuncu yüzyılda Avrupa uluslarının denizaşırı bölgelerdeki çıkarları için sık sık dalaşmalarına ve 1898'de Amerika Birleşik Devletleri'nin bu uluslardan biriyle savaşa girmesine karşın, Avrupalı olmayan dünyanın büyük bölümünün paylaşımı şaşırtıcı derecede barışçı yollarla yürütülmüştü. Bunun nedenlerinden biri, Britanya donanmasının üstünlüğünün dayattığı ve tam da doğrudan sömürge yönetiminin en büyük genişleme döneminde, Avrupalı güçlerin Avrupa dışı dün-

yanın efendiliğini ele geçirmek için birbirleriyle savaşmalarının önünde tüm bir on dokuzuncu yüzyıl boyunca engel yaratmış olan, süregiden *Pax Britannica*'ydı. İlk zamanlardaki sömürge savaşları artık yinelenmiyordu. Sonuçta, 1914'te en nihayet bir Dünya Savaşı çıktığında, önceki otuz yıl içinde emperyalizm sorunları nedeniyle birbirleriyle en çok çatışmış olan üç ülke, Büyük Britanya, Rusya ve Fransa kendilerini aynı tarafta buldular. Denizaşırı bölgelerdeki sömürgecilik, psikolojik açıdan etkili olmakta birlikte, savaşın tek nedeni değildi. 1914'ten önce Avrupa dışındaki sorunlar yüzünden girilen çatışmalar gerçekte, Avrupa'daki daha tehlikeli rekabetlerin bir yana bırakılmasını sağlamıştı: hatta belki de, Avrupa barışının korunmasına katkıda bulunmuşlardı.

Bu durumun en çarpıcı örneği, "Afrika Dalaşı" adı verilen tarihsel süreçtir: Avrupa gücünün Avrupalı olmayan dünyaya, Amerika kıtalarında on altıncı yüzyılda yaşanan İspanyol fetihlerinden beri görülmemiş bir boyut ve hızla yayılışı. Cezayir ve Güney Afrika bir yana bırakılırsa, on dokuzuncu yüzyılın büyük bölümü boyunca, birkaç kıyı yerleşimi dışında Afrika'nın pek az bölümü Avrupalıların elindeydi. 1879 yılında Britanya ordusunun Mısır'a girişi, bu ülkenin resmi bir parçası olduğu Osmanlı İmparatorluğu için yeni bir gerileme ve kıtanın kaderinin değişmesi anlamına geliyordu; daha yüzyıl sona ermeden güneyde İngiliz-Mısır yönetimi Sudan'a dek ilerlemişti. Yirminci yüzyılın başında Fas'ın güneyindeki Afrika kıyıları Ümit Burnu boyunca, yalıtılmış siyah Liberya cumhuriyeti hariç, Avrupalılar (İngilizler, Fransızlar, Almanlar, İspanyollar, Portekizliler ve Belçikalılar) arasında tamamen bölüşülmüştü. Boş Sahra çölleri ve Sahil*, Senegal Irmağı havzası ve Kongo'nun kuzeyinin büyük bölümü Fransızların eline geçmişti; Tunus Fransız protektorasıydı. Kısa bir süre sonra Afrika'daki en zengin maden yataklarından biri olduğu anlaşılacak olan Kongo'nun geri kalan kısmının büyük bölümü Belçika kralının özel mülkiyetiydi (ve temsilcileri buralarda zalim bir yönetim sürüyorlardı); 1906'da Belçika devleti, "Kongo Bağımsız Devleti"nin sorumluluğunu kraldan devralacaktı. Doğuda Britanya toprakları, Britanya hükümetinin hükümranlık iddialarının bulunduğu Boer Transvaal ve Oranj Bağımsız Devleti cumhuriyetleri hariç tutulursa, Ümit Burnu'ndan, Belçika Kongosu ile Alman ve Portekiz Doğu Afrikası'nın (Tanganika ve Mozambik) kuşattığı Rodezya'ya dek neredeyse kesintisiz uzanıyordu. Tanganika ve Mozambik İngilizlerin deniz yolunu kesiyordu gerçi, ama daha kuzeyde, Kenya'nın liman kenti Mombasa'dan itibaren Uganda boyunca Sudan sınırlarına ve Nil'in kollarına dek bir Britanya toprakları kuşağı uzanıyordu. (İngilizler, İtalyanlar ve Fransızlar arasında

* Afrika'nın batısında, Senegal'den Sudan'a dek uzanan yarı kurak bölge. (çev.)

bölünmüş olan) Somali ile İtalyan Eritresi, Liberya dışında hâlâ Avrupa egemenliğinden kaçabilmiş yegane ülke olan Etiyopya'yı kuşatmaktaydılar. Bu eski Hıristiyan yönetim bölgesi, 1896'da Adova'da bir İtalyan ordusunu yok ederek, on dokuzuncu yüzyılda Avrupa tehdidini askeri bir başarıyla uzaklaştırabilmiş tek Afrikalı monark tarafından yönetiliyordu. 1898'de İngiliz ve Mısırlıların Sudan'ı fethetmelerinin ve sonraki yüzyılda, 1902'de Portekizlilerin Angola'daki isyanı (biraz güçlükle de olsa) bastırmalarının, 1907'de İngilizlerin Zulu ve Matabele'leri yok edişlerinin ve verilebilecek en kanlı örnekte, 1907'de Almanların Tanganika'yı ezmelerinin ve aynı yıl Güneybatı Afrikalı Herero'ların katledilmesinin de gösterdiği gibi, diğer Afrikalılar aynı başarıyı gösteremeyeceklerdi.

Kısacası, Avrupa gücünün Afrika'daki muazzam genişlemesi büyük oranda, on dokuzuncu yüzyılın son yirmi yılında gerçekleşmişti. 1901'e gelindiğinde Dalaş sona ermiş ve Afrika tarihi değişmişti. Kıta yirmi yıl içinde eskiden emperyalist olmayan ülkeleri de –Belçika, Almanya ve İtalya– kendine çekerek, Büyük Britanya, Fransa, Portekiz ve İspanya gibi eski sömürgeci güçlere katılmaya yönlendirmiştir.[6] Afrika'nın modernleşmesini artık, Avrupalı müzakerecilerin görüşmeleri, rastlantısal keşifler ve sömürge idaresinin çıkarları şekillendirecekti. Kabileler arası savaşların bastırılması ve en basit düzeyde de olsa tıp hizmetlerinin yayılması bazı bölgelerde nüfusun artmasını sağlamıştı, ama bazı bölgelerde de yerel ekonominin bozulması ve yeni hastalıkların ortaya çıkması sonucu nüfus azalıyordu. 1850'li yıllarda Brezilya'dan Angola'ya gelen tatarcıklar yüzyıl sonunda tüm kıtaya yayılmış ve pek çok nüfus felaketine yol açmışlardı.[7] Ama yüzyıllar önce Amerika'da da olduğu gibi, yeni ekinlerin getirilişiyle, daha çok insanın doyurulması da mümkün olmuştu. Yeni liman ve demiryolları sayesinde ticaret modelleri değişmişti. Çoğunlukla neredeyse rastlantısal karşılaşmalarla, gelişigüzel ve zaman zaman da şartlara göre alınmış kararlarla başlayan şeyin daha pek çok sonucu olacaktı; ama Avrupalıların bölüşümün temel hatlarını belirlemelerinden itibaren uluslararası çatışma tehlikesi neredeyse ortadan kalkmıştı.

6) Günümüzde Fas kıyısında hâlâ İspanya toprakları bulunmasına karşın, 1901'de hâlâ Rio Muni'yi, Gine Körfezi'ndeki bağlantılı adaları ve on dokuzuncu yüzyılda, ama Dalaş'tan önce ele geçirilmiş olan Rio Oro'yu (İspanyol Sahrası) içine alan bir imparatorluktan kalanlar yalnızca bunlardır.

7) Bu konu ve yüzyıl başında Afrika'daki genel nüfus hasarı modellerinden söz etmenin güçlüğü konusunda bkz. J. Iliffe, *Africa, The History of a Continent* (Cambridge, 1995), s. 210-211. Profesör Iliffe "makul bir tahmin" olarak, 1880-1920 döneminde Belçika Kongosu'nda nüfusun üçte bir oranında, hatta, yarı yarıya azalmış olduğunu öne sürer.

Farklı sömürge rejimleri farklı etkiler yarattı. Örneğin, Fransız idaresinin ya da Britanya hukuk uygulamalarının kök saldığı ülkeler arasındaki farklılıklar, sömürgecilerin evlerine dönüşlerinden çok sonra bile sürmekteydi.[8] Fransız ve Belçika Afrikası'nda gelir elde etmek için kullanılan aygıt yasal çalışma günleri, diğer yerlerde ise kelle vergisiydi. Afrikalılar tüm kıtada yeni istihdam modelleri buluyor, Avrupalıların gizemli yaşamlarını gözlüyor, kimi zaman, Avrupalı okullarına giderek ya da sömürge rejimlerinde görev alarak, bunları biraz öğreniyor ve artık yaşamlarını doğrudan ya da dolaylı olarak ve farklı düzeylerde düzenleyen şeyde takdir ya da nefret edilecek farklı şeyler buluyorlardı. Britanya topraklarında olduğu gibi, geleneksel yerli otoriteler aracılığıyla yönetme yaklaşımına başvurulduğunda bile, bu geleneksel kurumların artık yeni bir bağlam içinde işlemesi gerekiyordu. Kabile ya da akrabalık grupları varlıklarını koruyorlardı, ama giderek daha çok, sömürgeciliğin yarattığı yeni yapılarla ya da bu yapılara karşı. Bu yapılar, ölçülmesi zor ama göz ardı edilemeyecek şekillendirici etkiler yaratmış olan Hıristiyan misyonerliğinin işini kolaylaştırıyordu. Hıristiyanlık Afrika'yı belki de sömürgecilikten de çok değiştirdi. Her Afrika dilinde basılan ilk kitap neredeyse her zaman, Hıristiyanların Kitab-ı Mukaddes'i oldu. Avrupa dilleri, Hıristiyanlığın tekçiliği, girişimcilik, yeni bilgi ve kavramlar sonuçta, zamanı geldiğinde bağımsız Afrika'ya kalacak olan mirası ve dolayısıyla, yeni bir özbilinç yarattı; yeni kimlik kavramlarının, yeni bir bireyciliğin oluşmasını mümkün kıldılar ve yeni yerli seçkinler yarattılar. Bu tür değişimler yerel kültürleri bozdu ve yok etti. Ama bütün bunlardan, resmi çabaların yanı sıra misyonerlik çalışmalarının da sağladığı okuryazarlık ve eğitimle şekillenmiş, yirminci yüzyılın yeni Afrikalıları doğacaktı. İyi ya da kötü yanlarıyla emperyalizm olmasa bu sonuçların böylesine hızlı şekilde görüleceğine, hatta, görüleceğine inanmak zor. Bunlara, sömürge egemenliğinin genellikle beraberinde getirdiği acı ve sömürüyü dengeleyen olgular olarak ne oranda ağırlık verilmesi gerektiği ise bir başka konu.

Afrika macerası Avrupa'yı ise neredeyse hiç değiştirmemişti; belki psikolojik değişim hariç. İmparatorluk ve emperyalizm öz kimliği şekillendiren etkilerdi ve halkın siyasete katılımının arttığı bir dönemde bu büyük önem taşıyordu. Öyleyse, bu süreçte Afrika Dalaşı'nın da bir rolü olmuştu. Halkın ilgisini çeken ve Avrupalıların kolayca sömürülebilecek zenginliklere ne kadar kolay el atabildiklerini göstermesiyle popüler imgelemi etkileyen, renkli bir gösteriydi. Yine de, 1939'dan önce sömürge Afrikası'ndan ulusal geleceğinde önemli bir etki yaratacak derecede kaynak çeken tek ülke belki de Belçika'ydı; Fransa asla

8) Farklı sömürgecilik sistemlerinin gerçeklikleri konusunda ilk elden gözlem ve hoş bir giriş için bkz. Geoffrey Gorer, *Africa Dances* (Londra, 1935).

sömürgelerinden mali "kâr" elde etmedi.[9] Afrika'da yapılanlar Avrupa'da giderek artan siyasi eleştiriler de yaratmaktaydı. İnsancıl uygarlığıyla gurur duyan bu çağ, yeni *conquistador*lardan* bazılarının yaptığını duyduğu şeylerden hiç hoşlanmamıştı. Kongo'daki (tüm Avrupa'da öfke uyandıran) Belçika Kralı Leopold yönetimi ve Portekiz Afrikası'nda halkın zorla çalıştırılması, en kötü üne sahip örneklerdi; Mozambik'teki kırsal topluluklardan kaçan mülteciler Güney Afrika'da bir sığınak arıyor ve hatta, daha iyi çalışma şartları buluyorlardı. Avrupalıların çıkarları uğruna ve genellikle emperyalist yetkililerin göz yummasıyla Afrika'nın –hem beşeri, hem maddi– doğal kaynakları acımasız bir sömürüye ve yağmaya uğruyordu. Bu da, vicdanların artık yatıştırılamadığı Avrupa'da sömürgecilik karşıtı hareket ve lobilerin doğmasına yol açıyordu.

Kimi Avrupa ulusları ordularına Afrikalı askerler aldılar (Fransa bu askerleri Avrupa'da, sayıca üstün Alman ordusuna karşı kullanmayı planlıyordu; İngilizler ve Almanlar ise *askari*lerini daha çok, yerel emniyet güçleri olarak görüyorlardı). Kimi ülkelerde, Afrika'nın göçmenler için bir yer sağlayarak, toplumsal sorunların hafifletilmesine katkıda bulunacağı düşünülüyordu, ama Afrika Avrupalı yerleşimcilere karışık fırsatlar sunmaktaydı. Güneyde eskiden kalma geniş beyaz yerleşimleri bulunmaktaydı, İngilizlerin beyaz çiftçilere uygun Kenya ve Rodezya topraklarını açmalarıyla yenileri de kuruluyordu. Bunların yanı sıra, Fransız Kuzey Afrikası'nda, giderek artan göçmen nüfusunun çoğunluğunun yerleştiği Avrupalılaşmış kentler bulunmaktaydı; Angola'da da Portekizlilerin sayısı artıyordu. Ama daha sonraki dönemlerdeki, Trablus'un İtalyanlar için bir çıkış noktası olması umutları boşa çıkacak, Güneybatı ve Doğu Afrika'ya da ancak küçük ve geçici bir Alman göçü yaşanacaktı. Melilla ve Septe'nin on altıncı yüzyıl *presidio*larında** yalnızca birkaç İspanyol yaşıyordu. Kimi Avrupa ülkeleriyse –Rusya, Avusturya-Macaristan ve İskandinav ülkeleri– Afrika'ya hiç yerleşimci yollamamıştı.

ASYA VE PASİFİK İMPARATORLUĞU

Yayılmacı emperyalizmin son evresi, dünyanın diğer yerlerini de değiştirecekti. 1901'de Pasifik'in ada halkları arasında hiçbir bağımsız siyasi birim kalmamıştı.[10]

9) Bkz. H. Brunschwig, *French Colonialism, 1871-1914: Myths and Realities* (Londra, 1966), özellikle s. 185-186.

* İsp. Fatih. (çev.)

** İsp. Garnizonlu küçük kale. (çev.)

10) Bunlardan sonuncusu olan Hıristiyan Tonga krallığı 1900'de bir antlaşmayla Britanya himayesine girmişti.

Kara Asyası'nda, özellikle de Çin küresinde, Fransızlar Çinhindi'ne yerleşmişlerdi; ardından İngilizler de, Hindistan'ı Fransızlardan gelebilecek tehditlerden korumak amacıyla Malaya ve Burma'ya girdiler. 1904'te ise, hâlâ Hindistan'a Rusya'dan gelebilecek tehditleri düşünerek, Tibet'e bir sefer düzenlediler. Rusya'nın karadan yayılma bölgesinin büyük bölümünde olduğu gibi bu alanların çoğunda da Çinliler hükümranlık iddiasındaydılar. Çin imparatorluğunun çöküş öyküsü, Osmanlı, Fas ve Acem gücünün Avrupa etkisiyle aşınmasına benzerlikler göstermekle birlikte, dünya tarihinde daha da büyük bir önem kazanacaktı. Bir dönem, Afrika Dalaşı'nı bir Çin Dalaşı izleyecek gibi göründü, ama şimdilik, Çin küresindeki emperyalist dalganın (Pasifik'teki gibi) Afrika'dakinden çok farklı olmasının en önemli nedenlerinden birinin, Amerikalıların Çin'e özel bir ilgi duymaları olduğunu söylemek yeterli olacaktır. Evet, 1898'in eğilimine uyarak Çin anakarasında liman kurma ve hemen yanı başlarındaki iç bölgeleri kiralama amaçlı hücuma katılmadılar (gerçi, birkaç yıl sonra, bir limanı ilhak etmek için, sonuçsuz kalacak bir çaba göstereceklerdi). 1898'de birkaç ay içinde Wei-hai-wei ve Hong Kong'un New Territories bölümü Büyük Britanya'nın, Shandong yarımadasında Qingdao Almanya'nın, Port Arthur'un bulunduğu Guangdong yarımadası Rusya'nın ve Guangzhou Fransa'nın eline geçmişti. Yarım yüzyıldan fazladır süregiden saldırganlıkların ardından Çin şimdi de yenileriyle karşılaşıyordu.

Beyaz halkların yabancı topraklardaki son büyük işgallerine tüm Avrupalı büyük güçler ve Güney Amerikalılar hariç neredeyse tüm denizaşırı bölgelerdeki Avrupalı halklar katıldılar. Queensland'liler bile Yeni Gine'yi ilhak etmeyi denediler ve İtalyanlar da Çin'den bir pay koparmaya çalıştılar. 1914'e gelindiğinde dünyanın kara yüzeylerinin üçte biri yalnızca iki bayrak altında toplanmıştı; Birleşik Krallık ve Rusya bayrakları (gerçi, Rus topraklarının ne kadarının sömürge olarak görülebileceği tartışmalıdır). O yıl Birleşik Krallık'ın kendi sınırları dışında 400 milyon, Fransa'nın elli milyondan fazla ve Almanya ile İtalya'nın da 14'er milyon uyrukları vardı. Yine de, denizaşırı emperyalizmin soluğunun belki de en nihayet tükenmekte olduğunu gösteren ilk belirtiler ortaya çıkmaya başlamıştı. Bölüşülmesi konusundaki tüm konuşmalara karşın, Çin bir düş kırıklığına dönüşmekteydi. Dünyada bölüşülecek pek az yer kalmıştı (gerçi Almanya ve Büyük Britanya, Amerika'daki İspanya imparatorluğuna benzer şekilde tarihe gömülecek gibi görünen Portekiz'in Afrika'daki topraklarını bölüşme olasılığını tartışmışlardı). Avrupa emperyalizminin önündeki geriye kalmış en belirgin alan, nihai çözülüşünü müstakbel çıkar sahiplerinin uzun zamandır bekledikleri, çökmekte olan Osmanlı İmparatorluğu'ydu. Ama bu imparatorluğun Afrika'daki kadar barışçı yollarla bölüşülmesi olası görünmüyordu: pek çoğunun (1901'de hâlâ tartışmalı Osmanlı top-

raklarının bulunduğu) Balkanlarla ve Yakındoğu'yla doğrudan ilgili olmaları nedeniyle, büyük güçler için risk, Afrika'dakine göre çok daha yüksekti.

EMPERYALİST AMERİKA BİRLEŞİK DEVLETLERİ

Emperyalist yayılmanın son yükseliş dalgasında Amerika Birleşik Devletleri de kendi rolünü oynamaktaydı. Amerika'nın 1890'lı yıllarda toprak bütünlüğü açısından olgunluğa eriştiği düşünülebilirdi. Artık sürekli bir iç yeni yerleşim cephesi görülmüyordu; kıta dolmuştu. Geniş çaplı büyüme aynı dönemlerde, genellikle ekonomik milliyetçilik söylemiyle ifade edilen iş çıkarlarının Amerikan yönetimi üzerindeki etkisine yeni bir önem kazandırmıştı. 1898'e gelindiğinde ulusal psikoloji ve ruh halinde, yüzyıl sonu Amerikan siyasetine yeni bir hava getirecek bir değişim gözlenebiliyordu. Daha eski ulusları heyecana getiren akımlara bir dönem Amerikalılar bile kayıtsız kalamadılar. 1898'de bir gazetede yayınlanan bir gözlemde bu durum etkili bir dille ifade edilmişti: "yeni bir bilinç –gücün bilinci– ve bununla birlikte yeni bir iştah, gücümüzü gösterme arzusu edindik... adına ne dersek diyelim, yeni bir heyecan bizi harekete geçiriyor. Tuhaf bir kaderle karşı karşıyayız. Cangıldaki kanın tadı gibi, İmparatorluğun tadı da insanların ağızlarında. Bu emperyalist bir siyaset..."[11] On dokuzuncu yüzyılın sonuna gelinirken bu tür akımlar ve bu ruh hali denizaşırı Amerikan emperyalizminde benzersiz bir patlama yarattı. Denizaşırı bölgelerde yeni topraklar edinme konusundaki geleneksel sınırlama bir süreliğine bir kenara bırakıldı. Diğer güçler Amerika Birleşik Devletleri'nin kendi yarıküresi dışında da dikkate alınması gerektiğini ilk kez anlamaya başladılar.[12]

Bu yeni bir durumdu. Tanrının onlara verdiğine inandıkları topraklar dışında yeni topraklar edinme fikri Amerikalıları hep huzursuz etmişti. Ne de olsa, kendi ülkeleri sömürgeciliğe karşı başarılı bir ayaklanma sonucunda kurulmuştu. En küstah döneminde bile emperyalizmin, Avrupa'da hiçbir zaman gerekmemiş bir şekilde maskelenmesi, sesinin kısılması gerekiyordu. Anayasada sömürge topraklarının yönetilmesiyle ilgili hükümler yoktu ve günün birinde Birlik içinde tam bir eyalet statüsüne girmeleri beklenemeye-

11) Washington Post'tan. Alıntı: S. E. Morison, H. S. Commager ve W. E. Leuchtenburg, *The Growth of the American Republic*, cilt ii, 6. baskı (New York, 1969), s. 245.

12) Yüzyıl başında yalnızca 65,000 askeri olan (*The Statesman's Year-Book 1901*, Londra, 1901) Amerika Birleşik Devletleri'nin İngilizlerin üçte birinden küçük bir orduya ve Büyük Britanya, Rusya ya da Fransa'dan daha az savaş gemisine sahip olmasına (*All the World's Fighting Ships*, yay. haz. F. T. Jane, Londra, 1901) rağmen.

cek yeni topraklarla ne yapılacağını kestirmek hiç kolay değildi. Yine de, Amerika Birleşik Devletleri'nin on dokuzuncu yüzyıldaki toprak genişlemesinin tam bir emperyalizm olmasına, Amerika'nın yerlilerine ve Meksikalı komşularına güç kullanılarak dayatılmasına karşın, Amerikalılar, "Manifest Destiny"* içinde ambalajlandığında kendi emperyalist faaliyetlerinin farkına varmıyorlardı. Oysa Uzakdoğu ve Pasifik'te gelişen yeni Amerikan çıkarları bunun ötesine geçmiş ve aslında, birliğin 1848'de Pasifik kıyısını edinmesinden önce başlamıştı. Sonraki birkaç onyıl içinde Kaliforniya'nın nüfusu hızla arttı. Çin'in istenmedik yabancılardan kendini koruma gücünün 1840'lı yıllardan itibaren belirgin şekilde azalması, bu ülkenin Amerikalıların gözünde de yeni bir önem kazanmasına neden oldu. Bunun sonuçlarından biri, Tuğamiral Perry'nin 1854'te Japonya'ya yaptığı ünlü seferdir. Ardından, Alaska satın alındı, 1878'de Samoa'da bir deniz üssü kuruldu ve birkaç yıl sonra da, Samoa adalarının paylaşımında Amerika Birleşik Devletleri'nin de İngilizlere ve Almanlara katılması yönünde anlaşmaya varıldı. Ardından, yirmi yıl boyunca işlerine giderek daha çok karışmakta olduğu Hawaii de Temmuz 1898'de Amerika Birleşik Devletleri topraklarına eklendi.

ABD aynı sıralarda güneyde, Karayipler'de bir emperyalizm savaşı içindeydi. İspanyol yönetimi Küba'daki ayaklanmayı yıllardır bastıramamıştı; kimi Amerikalılar İspanyolların Amerikan topraklarına sahip olmayı hak etmediklerini düşünmekteydiler ve Amerikan hükümeti iki taraf arasında arabuluculuk yapmayı önermişti (beklendiği gibi, İspanyol hükümeti bu öneriyi reddetti). Şubat 1898'de *Maine* adlı bir Amerikan kruvazörünün Havana limanında gizemli bir patlama sonucu batması Amerikalıları öfkeye sürükledi ve ABD, İspanya'yla savaşa girdi. Üzerinde güneşin batmadığı söylenmiş ilk imparatorluk olan İspanyol imparatorluğunun büyüklüğü nedeniyle dünya çapında bir savaş yaşanacak, hem Karayipler'de hem de Filipinlerde çarpışılacaktı. Bu durum İspanyol donanmasının görevini yerine getirmesini olanaksızlaştırıyordu; İspanya'nın Uzakdoğu ve Küba'daki topraklarını koruyamayacaktı. 1898 sonunda barış yapıldığında, Filipinlerde İspanyol egemenliğinin yerini Amerikan egemenliği aldı. Ama Filipinliler kısa süre sonra, sözde kurtarıcılarına isyan ettiler. ABD'yi Asya'daki ilk topraklarından söküp atma amaçlı zorlu ve uzun süreç, gerilla savaşıyla başladı.[13] Amerikalılar kısa sürede, Beyaz Adamın

* 19. yüzyılın, ABD'nin Pasifik kıyısına yayılmasının kaçınılmaz olduğu inancı. (çev.)

13) Japonların, (1895'ten 1902'ye dek süren) bastırma operasyonlarının Japonlara, adanın istilasına yol açan Çin savaşındaki kadar kayba mal olduğu Formoza'yı (günümüzde Tayvan) ele geçirmelerinde de aynı durum görülmüştü.

Yükünden kendilerine düşen payın pek de hoşlarına gitmediğini anlayacaklardı, ama Çin İmparatorluğu'nun gözle görülür güçsüzlüğü karşısında Washington'da, apar topar geri çekilmemenin daha iyi olacağı kararına varıldı; Filipinlerdeki deniz üsleri işlerine yarayabilirdi. 4 Temmuz 1900'de adalar sivil yönetime devredildi. Pasifik'in başka bir yerinde, Guam barış sürecinde ABD'ye geçmiş, Karayipler'de Porto Riko Amerikan toprağı olmuş ve Küba bağımsızlığını, ABD'nin egemenliğinde olmasını garantiye alan şartlar altında elde etmişti. ABD dışişleri bakanı, "Muhteşem bir küçük savaştı," demekteydi.[14]

Artık sıra, Karayipler'i Pasifik'e bağlayacak bir kıstak kanalının yapımına gelmişti; bu, on dokuzuncu yüzyıl ortalarından beri gündemde olan ve bir zamanlar Fransızların gerçekleştirmeye giriştiği bir projeydi. İspanyol-Amerikan savaşı patlak verdiğinde, yarım yüzyıllık kanal yapımı tartışmaları dönüm noktasına ulaşmaktaydı. Amerikan diplomasisi olası İngiliz katılımının önüne geçmek için yollar arıyordu; 1903'te ABD'yle yapılan ve Kolombiya'dan bir kanal bölgesi alınmasına izin veren antlaşmayı Kolombiya meclisinin onaylamaması sonucu beklenmedik bir engel yaşanmasa, her şey yolunda gidecekti. Kolombiya'nın kanalın açılacağı bölgesi olan Panama'da az çok açık şekilde bir devrim düzenlendi ve ABD devrimcilere Kolombiya yönetimine karşı denizden koruma sağladı. Kurulan yeni Panama Cumhuriyeti ABD'ye minnet borcu olarak kanal için gerekli toprakları vermenin yanı sıra, düzenin sağlanması amacıyla işlerine müdahale etme hakkını tanıdı. Çalışmalara en nihayet 1907'de başlandı ve büyük bir mühendislik başarısı olan kanal 1914'te açıldı. Kanalın, savaş gemilerinin Atlantik'ten Pasifik'e ve Pasifik'ten Atlantik'e hızla geçebilmeleri olanağını sağlaması, Amerikan deniz stratejisinde bir dönüşüm yaratacaktı. Ayrıca Latin Amerikalılarda da Amerikan dış siyasetinin hırslarına ve vicdansızlığına karşı derin bir güvensizlik de yaratılmıştı.

Kanal gerçekten de, Amerikan yarıküresinde siyaseti değiştirmişti. Amerikan deniz stratejisinin merkezine yerleşmesiyle birlikte, Amerika'nın istikrarlı Karayipler devletleri üzerindeki nüfuzu sayesinde Kanal Bölgesi'nin korumasının güvence altına alınması daha da önem kazanmıştı. Geçmişte yabancı yatırımcıların alacaklarını alamamalarının yarattığı rahatsızlık zaman zaman diplomatik çatışmalara ve hatta, bölgeye silahlı müdahalede bulunulması tehditlerine yol açmıştı. Alacakları tahsil etme çabalarının sömürgeciliğin yeniden doğuşu anlamına geldiği iddia edilemez belki, ama Büyük Britanya, Almanya ve İtalya'nın (diğer şeylerin yanı sıra) uyruklarının alacaklarının ödenmesi amacıyla 1902'de birlikte Venezüella'yı denizden ablukaya alıp ülkenin savaş gemilerine el koymaları karşısında ABD başkanı, yarıkürenin ve özellikle de

14) Alıntı: Morison, Commager ve Leuchtenburg, s. 256.

Karayipler'in güvenliğinin sağlanması için Monroe doktrini ilkelerinin ötesine geçmesi gerektiğine karar verdi. Yarıkürenin Avrupa'yla mali ve ekonomik bağlantıları, o dönemde siyasi açıdan fazla önem taşımamakla birlikte, gelecekte sorun yaşanabileceği anlamına geliyordu. Kuzey Amerikalılar da Latin Amerika'ya, özellikle de Meksika'ya yatırım yapmışlardı; 1914'te Meksika, Avrupalılardan daha fazla yatırım yaptıkları tek ülkeydi. Bu nedenle Başkan Theodore Roosevelt 1904'te, ABD'nin, iç işleri Amerikalı olmayan güçleri çıkarlarını korumak amacıyla harekete geçmeye sürükleyecek denli kargaşa içindeki tüm devletlere müdahale etmeye hazır olacağını açıkladı.[15] Bu yaklaşıma, Monroe doktrini "gerekçesi" denecekti.

Sonuçta Karayipler bir dönem, Amerikalıların baskısına ve hatta, küstahlığına sahne oldu. Roosevelt gerekçesi neredeyse hemen, Küba'da ve Dominik Cumhuriyeti'nde uygulamaya geçirildi. Amerikan kuvvetleri antlaşma şartları uyarınca 1906 ila 1909 arasında ve ardından, 1917'de Küba'yı işgal ettiler. Burada hâlâ, bir deniz üssünün bulunduğu bir Amerikan bölgesi vardır. 1912'de bir Amerikan başkanı gerekçe şartları uyarınca Nikaragua'ya deniz piyadeleri gönderdi ve ileride küçük ulusların savunucusu olarak ünlenecek olan Başkan Wilson da 1913'te, o dönemde Meksika sahnesine hâkim olan asi generalin şartların zorlaması sonucu çekilmemesi durumunda "onu yok etmek için pek de barışçı olmayan yollara başvurmak Amerika Birleşik Devletleri'nin görevi olacaktır," dedi.[16] Wilson ertesi yıl Meksika yönetimini zor durumda bırakmak amacıyla (yönetimin temel gelir kaynağı, limandaki gümrük vergileriydi) Meksika'nın Vera Cruz limanını işgal etti. 1915'te de antlaşma yoluyla Haiti'de, kırk yıl sürecek bir Amerikan protektorası kurdu.

GÜNEY AFRİKA SAVAŞI

İspanya-Amerika savaşı, geçmişin büyük bir imparatorluğunun gerileme tarihindeki olaylardan biriydi; yüzyıl başladığında sürmekte olan bir başka savaşta

15) "Eğer" (demişti Roosevelt, Kongre'ye gönderdiği mesajda) "bir ulus toplumsal ve siyasi konularda makul bir etkinlik ve saygınlık içinde hareket etmeyi biliyorsa, düzeni korur ve yükümlülüklerini yerine getirirse, Amerika Birleşik Devletleri'nin müdahalesinden korkmasına gerek yoktur. Kronik yanlışlar ya da uygar toplumun bağlarının gevşemesine yol açan bir zayıflık, başka yerlerde olduğu gibi Amerika'da da sonunda uygar bir ulusun müdahalesini gerektirebilir ve Batı Yarıküresi'nde, Monroe Doktrini'ne bağlılığı Amerika Birleşik Devletleri'ni, istemeden de olsa, bu tür aleni yanlış ya da zayıflık örneklerinde uluslararası polis gücünü kullanmaya zorlayabilir." *AR 1904*, s. 429.

16) Bkz. Amerikan elçiliklerine gönderilen genelge. Alıntı: *The Diplomacy of World Power: the United States 1889-1920*, yay. haz. A. S. Link ve W. M. Leary (Londra, 1970), s. 88.

ise, hâlâ genişlemekte olan eski ve büyük bir imparatorluk çarpışmaktaydı. Büyük Britanya, Ümit Burnu'ndaki eski Hollanda sömürgesine 1814'ten itibaren yerleşmiş ve sonraki birkaç yılda buraya binlerce İngiliz yerleşimci yollamıştı. Gerçi sayıları (on yedinci yüzyıldan beri burada bulunan) Hollandalı "Boer" sayısının altındaydı, ama bölgeye Britanya varsayımlarını ve yasalarını arkalarında Britanya hükümetinin desteğiyle götürmekteydiler. Hollandalı çiftçilerin, kendi ayrıcalıklarının yontulması olarak görecekleri bir dönem başlamıştı. Boerler daha çok, yerli Afrikalıları istedikleri gibi sömürme özgürlüklerinin azalması karşısında hiddete kapılmışlardı. Britanya topraklarında köleliğin kaldırılması onları özellikle öfkelendiriyordu. 1835'te Britanya topraklarından büyük bir Boer göçü yaşandı; Orange Irmağı boyunca kuzeye doğru "Büyük Göç". Yolcular arasında, altmış yıl sonra Boer Transvaal cumhuriyetinin başkanı olacak ve İngilizlere, İngiliz âdetlerine her zaman nefret duyacak olan on yaşında bir çocuk da bulunmaktaydı.[17] Boer özbilinci, yirminci yüzyılda Afrika halkları arasında en başarılısı olacak yeni "Afrikaner" kimliğini yarattı (Afrikaner dili 1875'te yazı dili oldu). Bundan önce, Anglo-Saksonların ve Afrikanerlerin Afrika'da kimi zaman ayrı, kimi zaman birlikte yaşamak için on dokuzuncu yüzyılın büyük bölümü boyunca mücadele vermeleri gerekmişti, ama birlikte yaşamaktan her zaman rahatsız oldular. Verdikleri kararlar başta siyah Afrikalılar olmak üzere başkalarının da kaderlerini etkileyecekti.

İlişkilerin yumuşaması asla olası görünmemişti; şartlar değişiyor ve durum giderek daha da zorlaşıyordu. Ne Boerlerin ne de İngilizlerin istediği bazı değişimler Güney Afrika tarihini daha da karmaşıklaştıracaktı. Ekonomik ve teknolojik gelişmenin sonucu olarak yeni çıkarlar doğmuştu. Bölgede altın bulunmasından sonra Transvaal sanayileşmiş ve ardından, büyük bir yabancı akını başlamıştı. Johannesburg'da *uitlander** sayısı kısa sürede, yerli Afrikaner sayısını aştı. Yüksek nüfusları sayesinde siyasi gücü ele geçirmeleri durumunda Afrikaner yaşam tarzına ve değerlerine karşı bir tehdit oluşturabilirlerdi. Üstelik, yabancı yatırımcı ve maceracılar aptalca ve kışkırtıcı davranışlarda bulunmaktaydılar. Bu arka planın bir diğer parçası da, Londra'nın, Doğu'ya ulaşan deniz yollarının kontrolü açısından mutlaka gerekli olan, Ümit Burnu'ndaki İngiliz varlığının asla sarsılmaması yönündeki kararlılığını daha da pekiştiren Afrika Dalaşı'ydı. Stratejistler ayrıca, Transvaal cumhuriyetinin, İngiliz kontrolünde olmayan bir liman yoluyla, Hint Okyanusu'na ulaşma olanağını elde etmesinden endişeleniyorlardı.

17) Paul Kruger.

* Afrikaner dilinde yabancı; özellikle de, eski Boer cumhuriyetlerine yerleşen İngilizler. (çev.)

Böylesine çeşitli etkilerin sonucunda İngiliz siyasetinde, özel çıkarların baskısına karşı özel bir zayıflık doğmuştu. Birkaç onyıl boyunca süren ve giderek artan düşmanlık sonrasında bu baskı, Güney Afrika'nın geleceği konusunda kendi hırs ve hayallerine sahip idealist emperyalistlerden, Ümit Burnu siyasetçilerinden, İngiliz demagoglardan, karanlık finansmancılardan ve kiralık canilerden oluşan tuhaf bir çeşitliliğe sahip bir ekipten geliyordu ve sonuçta, Transvaal cumhurbaşkanı Paul Kruger'ın ültimatomuyla sona erecek bir çatışma yaşandı ve 1899'da da savaş patladı. Bir İngiliz siyasetçinin da belirttiği gibi asıl sorun şuydu: "[Güney Afrika'daki] İngiliz üstünlüğü korunacak mı, yoksa, kendi haline mi bırakılacak?"[18]

İngiliz askeri yönetiminin başlangıçtaki yetersizliğine ve Boer nişancıların başarısına karşın, sonuçtan hiç kuşku yoktu; Kraliçe Victoria yenilgi olasılığının bulunmadığını söylerken, kimi uyruklarından daha iyi bir stratejik yargı gücü sergiliyordu. İngiliz deniz gücü sayesinde savaşa başkalarının karışmaları önlenebilirdi; böylece, hiçbir Avrupa ülkesi Boerlere yardım edemeyecekti. Sayısal üstünlüklerinin (başlangıçta kara kuvvetlerinin asker sayısının İngilizlerden daha yüksek olmasına karşın, iki cumhuriyetteki toplam Afrikaner nüfusu 250,000'in altındaydı) ve kaynaklarının etkisinin görülmesi ancak an meselesiydi. Yirminci yüzyılın bu ilk savaşı yine de, İngilizlerin 1815'ten beri giriştikleri en maliyetli savaş olacaktı. Yaklaşık 250 milyon sterlin harcanmış, Güney Afrika'ya 450,000 (Kırım Savaşı'ndakinin dört katı) İngiliz ve imparatorluk askerinin gönderilmesi gerekmiş ve bunların 20,000'i ölmüştü.[19] Başlangıçtaki utanç verici yenilgiler ve uzayıp giden çatışmalar İngiliz iç siyasetinde öfke yaratmıştı. Üstelik, dış dünyada da emperyalist Büyük Britanya'ya yarar sağlamamıştı. Afrikanerler neredeyse tüm dünyada baskı altında bir ulus olarak görülüyor ve kendilerini de öyle görüyorlardı; gerçi, diğer örneklerde olduğu gibi bu örnekte de milliyetçilik konusundaki liberal saplantı, gözlemcilerin, milliyetçiliğin yarattığı kimi gölgeleri görememelerine yol açıyordu. Aynı zamanda, geleneksel etiketin, yani, "Boer savaşı"nın gözlerden sakladığı sorunları gizliyordu. Hem İngiliz hem de Boer pek çok Güney Afrikalı, diğer tarafa büyük sempati duymaktaydı; (içerisinde iki cumhuriyetin toplamından daha fazla Afrikaner yaşamasına rağmen, ana İngiliz yerleşim alanı olan) Cape Yönetim Bölgesi teknik olarak çatışmaya asla katılmadı ve tarafsız kaldı. Avrupa

18) Alıntı: I. R. Smith, *The Origins of the South African War 1899-1902* (Londra, 1996), s. 420; yakın tarihli en iyi çalışma.

19) Askerlerin dörtte üçü hastalıktan ölmüştü; ama bu, Amerikalıların 1898'de Küba'da giriştikleri ve 300'den az asker savaşta ölürken, bunun on üç katı askerin hastalıktan öldüğü savaşa oranla göreceli olarak çok daha iyi bir kayıttı.

kökenli olmayan Güney Afrikalılara gelince; kendi halklarına ne yarar getirdiği belli olmayan bu savaş sırasında aralarından en az 15,000'i öldü. Sonunda İngiliz devlet adamları 1902'de, savaş alanında kazanılan zaferden ve cumhuriyetlerin diplomatik olarak ortadan kalkmasından sonra, cömert bir düzenleme yaptılar. Cömertlikleri Afrikanerlere yönelikti: Cape Kolonisi hariç, siyah ve "Renkli" Güney Afrikalıların siyasi haklardan dışlanması, barış antlaşmasının bir parçasıydı.

Bu ironik bir sonuçtu. 1906'ya gelindiğinde Transvaal'da bir kez daha özerk bir yönetim vardı ve ertesi yıl yapılan seçimlerde kazanılan zaferle, madencilik nedeniyle buraya gelmiş büyük bir Afrikaner olmayan nüfus bulunmasına karşın, yönetim Afrikanerlerin kontrolüne geçecekti. Afrikanerler neredeyse hemen, Hintlilerin başı çektiği Asyalı göçmenlere karşı yasa çıkarmaya giriştiler (genç bir Hintli avukat, Mohandas Gandhi, kendi toplumunun savunucusu olarak burada siyasete atılacaktı). 1909'da üzerinde anlaşmaya varılan federal Güney Afrika Birliği anayasası taslağında Hollanda ve İngiliz dilleri eşit şartlarda ele alınmış ve ülkeyi, her bir yönetim bölgesinin kendi karar vereceği seçim düzenlemeleri uyarınca seçimle oluşturulacak bir meclisin yönetmesi öngörülmüştü. Eski Boer yönetim bölgelerinde oy hakkı beyaz erkeklerle sınırlanmıştı. 1910'da, Britanya imparatorluğunun en genç kendi kendini yöneten dominyonu olan Güney Afrika Birliği kuruldu.

O dönemde çoğu liberal bu düzenlemeyi memnuniyetle karşılamıştı. Düzenleme, İngilizlerin 1899'daki savaş hedeflerini temelde içeriyordu: beyaz Güney Afrikalının ülkeyi İngiliz etkisi altında yönetmesini garantiye alacak derecede güçlü bir federasyonun kurulması. Güney Afrika'da insanlar "ırk sorunu"ndan söz ettiklerinde, kastettikleri, İngiliz ve Afrikanerlerin birbirleriyle ilişkileri sorunu ve aralarında bir mutabakat oluşturulması zorunluluğuydu. Daha büyük bir bütünün parçaları olarak görülüyorlardı; savaş sonrası bir düzenlemenin doğasının nasıl olacağı konusunda bir yazarın da dediği gibi, bu ilişkilerin "ırkın tüm dünyadaki yüksek görevinde ilerleme kaydedilmesi için, Güney Afrika'daki Avrupalı ırkının kaynaşmasını sağlamak" amacıyla düzenlenmesinde "kesinlik mutlak şarttı."[20] Anlaşmanın kusurlarının ortaya çıkması zaman alacaktı. Güney Afrika savaşı yine de, Afrikanerler açısından pek çok yeni sıkıntı yaratmıştı. Savaşın son anti-gerilla evresinde İngilizler otuz bin çiftliği yakmışlardı ve (büyük oranda, Boer nüfusunun toplandığı kamplardaki salgın hastalıkların yol açtığı) sivil ölü sayısı, her iki tarafın savaşta verdiği toplam kayıptan fazlaydı. İngilizlerin bazı yerli Afrikalıları kendilerine karşı silahlandırmaları da Afrikanerleri öfkelendirmişti. Böylece, tarihsel Afrika-

20) M. J. Farrelly, *The Settlement after the War in South Africa* (Londra, 1900), s. 9.

ner kimliği duygusu daha da güçlendi: bu duygunun, 1910'un iyimserlerinin sandığından çok daha güçlü olduğu ileride anlaşılacaktı.

Bu arada, Güney Afrika toplumunun sanayileşme sonucu yaşadığı dönüşüme ara verilemezdi ve bu dönüşüm işgücünü kentlere çekerek, siyah Afrikalılar sorununa karşı konulmaz bir momentum kazandırdı. 1914'e gelindiğinde Johannesburg'da 250,000 kişi yaşamaktaydı. Diğer "yerleşimci" ülkeleri gibi Güney Afrika'nın geleceği de dünya ekonomik süreçlerine bağlı hale gelmişti. Bu yeni ulusların bazıları, ekonomilerini on yedinci yüzyılın tütün ve çivit plantasyonlarından çok daha iyi besleyebilecek tarımsal hammaddeler bulmuşlardı. Güney Afrika tarım ürünleri ihraç eden ülkelerden biriydi, ama asıl, maden üreticisi olarak önem taşıyordu. Bu olgu, elmas sanayisinin ortaya çıkışıyla ve ardından, Rand'da altın bulunmasıyla gözler önüne serilmeye başlandı. Bundan sonra, ileride diğer madenlerin de çıkarılmasını mümkün kılacak Afrika sermayesi ve uzmanlığı gelişti. Güney Afrika şirketlere ve hissedarlarına gerçek bir getiri sunmaktan öte, dünyanın altın arzını yükseltiyor ve bu da, dünya ticaretini kamçılıyordu.

4 Geleceğin Görüntüsü

UZUN VADELİ DEMOGRAFİ

Çoğu insan, bir geçmiş duygusunun yanı sıra, her şeyin büyük oranda eskisi gibi devam edeceği beklentisinden ibaret kalsa da, bir gelecek duygusuna da sahiptir. Oysa, bu yüzyılın başında yeni ve çarpıcı değişimler yaşanacağını düşünmüş olanlar haklı çıkacaklardı. Yine de onların düşünceleri bile gerçekte olacaklara yetişememişti. Yirminci yüzyıl beraberinde, daha önce eşi görülmemiş boyutta değişimler getirecekti. Elinizdeki kitap bundan sonra çoğunlukla, bir olaylar selinin anlaşılması üzerinde yoğunlaşacaktır ve bu sele yukarıdan bakma çabası her zaman, olanların, zaman ufukları kapalı, ömürleri kısa ve hepimizin ölmüş olacağımız uzun vadeyle ilgilenmeleri için pek de nedenleri olmayan insanların başına geldiğinin unutulması tehlikesini içerir. Bu açıdan pusulanın şaşırılması ve genel eğilimlerin gözden kaçması çok kolaydır ve dolayısıyla, akışa kapılmadan önce bunlardan bir ya da ikisini tartışmaya çalışmakta yarar var.

Burada yeniden, hem geleceğe hem de geçmişe doğru uzun vadeli bakışın yararlı olacağı nüfus konusuna dönebiliriz. Şu anda gezegenimizde kaç kişinin yaşadığını, yüz ya da iki yüz milyonluk bir yanılgıyla, yalnızca tahmin edebiliriz, ama 1750 ila 1900 arasında dünya nüfusunun 850 milyon artmasına karşın,

bunun üçte biri kadar bir zamanda, yani 50 yıl içinde nüfusun bundan daha fazla arttığını neredeyse kesin olarak söyleyebiliriz. 1950'de dünya nüfusu yaklaşık 2,5 milyar düzeyindeydi. Bir sonraki 850 milyonluk artışın ise yirmi yıldan az bir zamanda, 1960'ların ortalarına gelindiğinde gerçekleşmiş olması daha da çarpıcı. Tarih öncesi uzmanlarının söylediğine göre, *homo sapiens*in çoğalarak 1 milyar düzeyinde bir nüfusa (1840 dolaylarında ulaşılmış nüfus) ulaşması yaklaşık 50,000 yıl almıştı, oysa türümüzün nüfusundaki son 1 milyarlık artış yalnızca on beş yılda gerçekleşti. 1960'lı yıllardan bu yana kimi ülkelerde nüfus artış hızının düşmüş olmasına karşın, güncel tahminlere göre nüfus hâlâ yılda % 1.63 düzeyinde artıyor. Bu yüzyıl sonunda sayımız 6 milyarı geçmiş olacak.

Bu artış hızı doğal olarak, 1901 yılında çok uzak görünen Malthus felaketine yaklaşmamızı zaman zaman hızlandırdı. İlk dünya nüfus konferansı 1974'te Romanya'da toplanmıştı; insan ırkı geleceği konusunda ilk kez, nüfus manzarasını tartışmak üzere temsilcilerini bir araya getirecek denli endişelenmişti. Dünya nüfusunda son birkaç yüzyıldır görülen istenmedik, görünüşte kontrol edilemez ve giderek hızlanan artış günümüzde dikkat gerektiren bir olgu, belki de küresel boyutta bir sorun olarak görülüyor, ama gerçek yapısı henüz tam olarak anlaşılabilmiş değil. Malthus da, "gelecekteki nüfus artışı ya da azalışı konusunda, mevcut artış ya da azalış hızına dayanarak yapılan hiçbir tahmine güvenilemez," demişti.[1] Bunun nedenlerinden biri insan müdahalesi, ama Malthus'un öncelikli olarak düşündüğü bu değildi.

Bu yüzyıl içinde pek çok toplum şeklini ve boyutlarını kontrol altına almaya, ya da, en azından etkileyebilmeye çalıştı, ama bu çabalar çoğunlukla Avrupa'yla kısıtlı kaldı ve amaç doğumları azaltmak değil, artırmaktı.[2] Son zamanlarda ise, dünyanın yoksul bölgelerinde dikkatler, doğum oranlarının azaltılması üzerinde yoğunlaştı. Elbette dünyada her zaman, çocuk öldürmenin ve kürtajın, kısıtlı kaynaklar üzerindeki talebin azaltılmasında kabul edilebilir yollar olarak görüldüğü yerler oldu. Ortaçağda Japonya'da bebekler ölüme terk edilirdi; bir buçuk yüzyıl önce Hindistan'da kız bebeklerin öldürülmesi yaygın bir uygulamaydı ve bu uygulama Çin'de de yakın zamanlarda yeniden ortaya çıktı (ya da, yeniden kabullenilmeye başlandı).[3] Günümüzde (nüfusu azalmakta olan bir ülke olan) Rusya'da kullanılan en yaygın doğum kontrol

1) Bkz. *An Essay on Population* (Everyman Library bask., Londra, 1914) i, s. 311.

2) Örneğin, 1930'lu yıllarda Fransa, Almanya, İtalya ve SSCB doğum oranlarını artırmayı amaçlamaktaydılar.

3) Günümüzde Çin'de erkek/kız çocuk oranı 118:100 düzeyindedir. Doğal oran ise 106:100'dür. (*Independent*, 12 Ocak 1998).

yöntemlerinden biri, gayri resmi olarak, kürtajdır. Ama bazı hükümetlerin artık daha insani nüfus kontrol yöntemlerine kaynak ayırmaları ve izin vermeleri yeni bir olgu; bu hükümetlerin amacı yalnızca ailevi ya da kişisel talihsizlikleri önlemek değil, mutlak ekonomik ve toplumsal ilerlemelere ulaşmak.

Yüzyıl boyunca insan nüfusu yine de, daha önce hiç görülmemiş oranlarda arttı. Nüfusbilimciler aile başına 2.1 çocukluk bir doğurganlık oranının nüfusu sabit tutacağını söylüyorlar. Oysa, nüfus istikrarına kavuşulması konusunda fikir birliğine varılsa bile, tüm dünyada bu orana ulaşılması hiç de kolay değil. Nüfus artışını insan müdahalesiyle bilinçli olarak şekillendirme çabalarının önünde pek çok engel bulunmakta. Bu da, büyük felaketler olmadan nüfus istikrarına ulaşılmasının belki de mümkün olmayacağını düşünmemize yol açıyor. İyi ya da kötü sonuçları bir yana, nüfus artışı, tüm dünyada görülmekle birlikte, her yerde aynı şekilde görülmüyor. Nüfus artışında görülen çeşitlilik, yalnızca maddi şartların değil, bilgi ve cehaletin, toplumsal ve kişisel tutumların getirdiği sınırları da yansıtıyor. Bu olguların saptanması ve ölçülmesi zor, yönlendirilmesi ise daha da zordur. Avrupa dışındaki kimi ülkelerde on dokuzuncu yüzyıl Avrupası'ndaki, doğum oranları düşmeden ölüm oranlarının düşmesi eğilimi görüldü, ama Avrupa'da bundan sonra görülen modeller dizisini de yineleyecekleri kehanetinde bulunmak pek de doğru olmaz. Bir yer ya da toplumda görülen doğum oranlarının düşmesi eğiliminin mutlaka başka yerlerde de yinelenmesini bekleyemeyiz. Bu durumda söylenebilecek tek bir şey var: yinelenmeyeceklerinden ne emin olmalıyız, ne de, korkmalıyız.

Şu anda çoğu ülke nüfus dengesine ulaşamamış durumda. Yakın gelecekte de çoğunun ulaşamayacağı görülüyor; gerçi, şu andaki şartların sürmesi durumunda bazılarında otuz ya da kırk yıl içinde dengeye ulaşılabilir. Şartların sürmesi konusunu vurgulamakta yarar var. Zengin ve gelişmiş ülkelerde doğum oranları, önemli sayıda kadın ve erkeğin daha küçük aileler istemeye başlamalarıyla birlikte, daha 1901'den önce düşmeye başlamıştı. Günümüzün hızla büyümekte olan ülkelerinin pek azı bu noktaya yaklaşabildiler. Tıp, beslenme ve sağlık alanlarındaki ilerlemeler sonucunda yaşam beklentisinin yükselmesiyle birlikte hiç kuşkusuz, nüfus baskısı daha da ağırlaşacak. Bu alanlarda büyük bir ilerleme yaşandı gerçi, ama yine de, ölüm oranlarının on dokuzuncu yüzyıl Avrupası'ndaki gibi çarpıcı oranda düşürülmesi gereken daha pek çok ülke var. Batı ülkelerinde etkisini göstermiş olan etmenler (örneğin, Ortadoğu'nun büyük bölümünde de) etkisini gösterirse, gösterdiğinde ve gösterdiği yerlerde sayıların, dengeleyici bir güç olmaması durumunda, daha da hızlı artması beklenebilir.

Dolayısıyla bebek ölüm oranları hâlâ, gelecekteki nüfus artışı potansiyeli konusunda yararlı bir gösterge. Gelişmiş ülkelerde bebek ölüm oranları 1970'ten

önce bir yüzyıl boyunca düşerek, 1,000 canlı doğumda ortalama 225 düzeyinden, 20'nin altında bir düzeye indi. Yine de zengin ve yoksul ülkeler arasında hâlâ büyük uçurumlar var ve bu uçurumların bazıları 1901'den bu yana daha da derinleşti; 1988'de Bangladeş ve Japonya'da bebek ölüm oranları sırasıyla 118 ve 5 düzeyindeydi. Yaşam beklentisinde de ülkeler arasında benzer farklılıklar görülüyor. Gelişmiş ülkelerde, 1870'de 40'ın biraz üzerinde olan doğumda yaşam beklentisi, bir yüzyıl sonra 70'in biraz üstüne çıkmıştı. Şu anda bu oranda kayda değer bir eşitlik görülüyor. Sözgelimi 1987'de ABD, Büyük Britanya ve SSCB'de doğumda yaşam beklentisi sırasıyla 76, 75 ve 70'ti; Etiyopya (41) ya da hatta Hindistan'daki (58) yaşam beklentisi düzeyleriyle karşılaştırıldığında, bu üç ülke arasındaki farkın ihmal edilebilir düzeyde olduğu görülüyor. Ama bu tür şeyler çok hızlı değişebiliyor; Rusya'da erkeklerde yaşam beklentisinin son onyılda hızla düşerek günümüzde 60 yaşın altına indiği söyleniyor. Diğer taraftan, günümüzde doğan bir Rus bebeği 100 yıl öncesine göre çok daha iyi olasılıklarla karşı karşıya. Bebeklik dönemini sağ atlatma olasılığı şu anda, 1789'daki bir Fransız bebeğinden daha fazla olan Hintli bebekler de. Pek çok ülkede bebek ölümleri oranının daha da düşmesinin beklendiği göz önüne alınırsa, yakın gelecekte nüfus artışı hızının kesilmesi pek de olası görünmüyor.

Demografiye uzun vadeli bakış açısıyla yaklaştığımızda bir diğer büyük değişimi daha görebiliyoruz. Tarihte ne kadar geriye gidersek gidelim, insan toplumlarının, en altta çok sayıda gencin ve tepede de az sayıda yaşlının bulunduğu piramitlere benzediğini görürüz. Günümüzdeyse en azından gelişmiş dünyada toplumlar daha çok, yavaş yavaş incelen sütunlara benziyorlar. Bu sütunlardaki yaşlı insanların oranı, geçmiştekinden çok daha fazla. Daha yoksul ülkelerde ise hâlâ eski model görülüyor; Kenya nüfusunun yarısı 15 ve Çin nüfusunun da üçte ikisi 35 yaşın altında. Bunun ne anlama geldiği konusu burada tartışılamayacak denli karmaşık belki, ama genel nüfus artışının, demografik gerçek konusunda fazla bir şey söylemediğini gösteriyor. Dünya nüfusu 1901'den itibaren büyük bir artış gösterdi, ama artış farklı yerlerde farklı şekillerde gerçekleşti ve etkileri de farklı oldu. Yine de, yüzyıl boyunca insan nüfusunun neredeyse dört katına çıktığını bilmek, yüzyılımızı anlama konusunda iyi bir başlangıç noktası olacaktır.

İNSANLIĞIN İÇERİSİNDEKİ BÖLÜMLER

1901'den bu yana halklar arasındaki dengede de önemli değişimler görüldü. Avrupalıların nüfusu yaklaşık olarak ikı katına çıktı, ama günümüzde Avru-

pa'da tüm insanlığın yalnızca onda biri yaşıyor. Yüzyıl başı Avrupası gibi Çin de şu anda tek başına, dünya nüfusunun yüksek bir oranını (yaklaşık dörtte birini) oluşturuyor. Günümüzde insan ırkının yarıdan fazlası Asyalı. Hint altkıtasında yaklaşık 1 milyar kişi yaşıyor; 1901'de ise bu sayı yaklaşık 300 milyondu. Kimi ülkeler daha da hızlı büyüdüler. Bu yüzyıl içinde Malezya ve Singapur'un toplam nüfusları yedi katına çıktı;[4] Tayland'ın nüfusundaki artış da buna yakın.

Bu rakamlar uluslararası ortalamaları, çok uzun vade hariç, anlamsızlaştırıyor. 1960'lı yılların başlarında Brezilya'da nüfus artışı, yıllık ortalama % 1.6 düzeyindeki dünya nüfus artışının iki katından fazlaydı ve 1901 ila 1975 arasında Brezilya'nın nüfusu altı katına çıktı. Aynı dönemde Meksika'nın nüfusu dört, Kolombiya'nın nüfusu ise beş katına yükseldi. Arjantin'in ise yüzyıl içinde bu ülkelerin de üstünde bir nüfus artışı yaşadığı görülüyor (gerçi, Arjantin'deki nüfus artışında göçün de etkisi bulunmakta). Böylesi bir çeşitliliğe tek, basit bir açıklama (Latin Amerika bağlamında sık sık dile getirilen açıklama, Roma Katolik Kilisesi'nin doğum kontrol ve kürtajın yasallaşması konularındaki tutumudur) getirmek yetmez. Latin Amerika erkeklerinin tutumlarını ve Latin Amerika kadınlarına geniş aileler dayatan toplumsal düzenleme ve gelenekleri, dinin aralarından yalnızca biri olduğu, pek çok ağır ve karmaşık tarihsel miras şekillendirmiştir. Dünyanın, kamu siyasetinin nüfus artışına karşı savaş verdiği diğer pek çok yeri söz konusu olduğunda da bu durum unutulmamalıdır. En tehdit edici artış oranlarından bazıları İslam ülkelerinde görülmekte. Ürdün'ün yılda % 3.9 düzeyindeki nüfus artışı, nüfusun on altı yılda iki katına çıkması anlamına geliyor. Ama nüfus artışı İran'da yılda % 3.5 ve çok daha düşük olan Suudi nüfusunda da % 5.6 düzeyinde.

Yönetimlerin demografiyi şekillendirmek için ne yaptıklarını ya da ne yapabileceklerini söylemek hâlâ zor; bu yüzyılın ilk yarısında Avrupa dışında büyük olasılıkla, bir yönetimin yokluğu ya da eylemsizliği çok daha önemli oldu. Komünist devletler nüfusun istikrara kavuşturulması ya da azaltılması düşüncesine 1945'ten sonra bile uzun süre sıcak bakmadılar, ama 1960'lı yıllarda hem Rusya hem de Çin vatandaşlarını, evlilik yaşlarını ileriye atmaya ve ailelerini küçültmeye teşvik etmeye başladılar. Çin'de bu konuda gözle görülür bir başarıya ulaşıldı; resmi istatistiklere güvenirsek, 1970 ila 1996 arasında yaklaşık doğum oranı yarıya indi. Bu ülkede kullanılan temel yöntemler yasal düzenlemeler, vergi teşvikleri ve toplumsal baskıydı, ama istenmedik bir yan ürün olarak, kız bebeklerin öldürülmesi olgusu yeniden ortaya çıktı. Kimi

4) Modern Malezya, 1901'de İngiliz tahtına farklı düzeylerde bağlı olan birimleri içerir ve o tarihte Singapur, bazı başka ülkelerle birlikte, Boğaz Kolonileri'nden biridir.

yoksul ülkelerde batının aşırı nüfus çözümü olan propaganda ve doğum kontrol eğitimi yöntemleri denendi. 1970'te son derece katı bir aile planlaması programını uygulamaya sokmuş olan Endonezya'da nüfusun kırk yıl içinde (230 milyon düzeyinde) istikrara kavuşacağı söyleniyor. Hindistan'da doğum kontrolünün ve (gönüllü) kısırlaştırmanın teşvik edilmesine yüksek tutarlar harcandı ve bu çabalarla belli bir sonuca ulaşılsa da, istendiği kadar büyük bir değişim yaratılamadı. Japonya gibi sanayiyle ya da Çin gibi toplumsal gelenek ve kurumlara karşı siyasi saldırıların sonucu olarak bir devrim geçirmemiş olan Hindistan bu yüzyıl içinde yaşadığı bütün değişimlere rağmen hâlâ büyük oranda bir tarım toplumu. Kendinden önceki İngiliz Rac yönetimi gibi Hint yönetimi de toplumsal geleneklere saygı göstermiş ve bu da, nüfus yönetimini zorlaştırmıştı. Küçük bir seçkin sınıfı dışarıda bırakılırsa, Hintli kadın ve erkeklerin statüsünü ve iş bulma olasılıklarını hâlâ, büyük ve geleneksel eşitsizlikler belirlemekte. Batı ülkelerinde kadınlara karşı gösterilmesi şart sayılan (ve bu ülkelerde bile yetersiz görülen) tutumlar Hindistan'da biraz olsun yaygınlaşabilseydi, kadınların ortalama evlenme yaşları büyük oranda yükselebilir ve böylece, ortalama ailenin çocuk sayısı azaltılabilirdi. Ama böyle bir değişim için Hindistan'ın gecekondu bölgelerinde ve köylerinde alışkanlıklarda bir devrim yaşanması ve gücün, 1947'deki bağımsızlığa oranla, geçmişten çok daha radikal bir kopuşla yeniden dağıtılması gerekecektir. Hiçbir ülkenin bu kadar kolayca silkinip toparlanması beklenemez.

ZENGİNLİK ARTIŞI YÜZYILI

On dokuzuncu yüzyıldaki hızlı nüfus artışının göstergelerinden biri de, Avrupa, Kuzey Amerika ve daha az düzeyde de olsa Latin Amerika ile Britanya sömürgelerinde kentli nüfusta görülen olağanüstü artıştı. Bu yüzyılda kentleşme eğilimi tüm dünyaya yayıldı. Günümüzde dünyanın en büyük on iki kenti arasında hiçbir Avrupa ya da Kuzey Amerika kenti yer almıyor. Kentleşmenin yaygınlaşması, daha yüksek bir tarım dışı nüfusu besleyebilecek gıda arzı artışını mümkün kılan bir artışının göstergesi. 1901'den bu yana pek çok insan açlıktan öldü, ama çok daha fazlası hayatta kaldı. Bu kişilerin zenginliğin tadını çıkardıklarını söylemek, Kahire ya da Kalküta'nın gecekondu mahallelerini görüp dehşete düşmüş bir gezgine paradoksal görünecektir. Yine de, günümüzde insanlığın elinde eskisinden çok daha fazla kaynak var. Bu açıdan bakıldığında, ender olarak görülen kesintiler hariç, insanlığın zenginleştiği söylenebilir. Dünya giderek artan bir nüfusu besleyemeseydi, günümüzde insan nüfusu çok daha düşük olurdu. Televizyonların iyi beslenen insanların da gözlerinin

önüne serdiği kıtlıklarda milyonlarca insanın ölmesine karşın, dünya çapında bir felaket yaşanmadı ve şu anda bir tarım fazlası dünyasında yaşıyoruz.

Bunu, gıda arzında 100 yıldır yaşanan artışa borçluyuz. Bu durumun sürmesi halinde ortaya çıkacak sonuçları tartışmak gelecekbilimcilerin işi. Gıda fazlasının ihtiyacı olanların eline geçebilmesinin sağlanması olasılığının tartışılması da. Bu tür konularda spekülasyon alanına giriyoruz. Bu olasılıkların varlığı ve yarattıkları umut ve arzular yine de, dünyanın şu andaki ve gerçek durumu hakkında bilgi vermeleri açısından, tarihçileri ilgilendirmeli. Çünkü, olası olduğuna inanılan, gerçekte ne olduğunun saptanmasına yardım eder. Dünyanın bu yüzyıl içinde kendini besleyebilmiş olması, zihinlerimizdeki en ikna edici olgudur ya da, öyle olmalıdır. Neyin olası olduğuna dair kanılarımızı genişletmeli ve Ütopya hayallerimizi kamçılamalıdır; belki de bizler farkına varmadan, bunu yapmaktadır da. Ne de olsa, bu konudaki olgular çelişkili değil ve zaten gündeme getirildiler. Özetlenmeleri zor değil. Nüfus gibi tarımsal gelişme de uzun vadenin önem taşıdığı bir tarihsel konu ve bilim adamları bu yüzyıl içinde çalışmalarını ilerleterek, gıda kaynaklarımızı daha önce görülmemiş düzeyde artırdılar. Hastalıklara karşı daha dirençli ve giderek daha küçük alanlarda daha çok verim sağlayan bitki soyları geliştirdiler; toprağın verimliliğini artıran ve boşalmasını engelleyen, daha iyi gübreler ürettiler. Zararlı kontrolü, bir zamanlar hayvan sürülerinin büyük bölümünün kaybedildiği ve ekinlerin daha hasat yapılamadan çürüdüğü ülkelerde dönüşüm yarattı. Günümüzde bilimciler eski basit çapraz tozlaşma ve aşılama yöntemlerini kullanmak yerine doğrudan genetik yapılara müdahale ederek ekinleri daha da geliştiriyor ve şaşırtıcı sonuçlara ulaşıyorlar.

Kimyasal gübre bu alanda yapılabileceklerin ilk belirtisiydi ve topraktaki azotun daha önce eşi görülmemiş bir oranda yenilenebilmesi bu yüzyılda en temel verimliliği artırma yöntemi oldu. Etkili bitki ve böcek zehirlerinin ticari satışının 1940'lı ve 1950'li yıllara dek başlamamış olmasına karşın, bu yıllardan itibaren kullanımları hızla arttı ve yaygınlaştı. Yeni "melez" soylar yaratılması sayesinde 1930 ila 1940 arasındaki tek bir onyılda ABD'de tahıl verimliliği üçte bir oranında arttı ama bunun sonucunda dünya tahıl fiyatlarının daha önce eşi görülmemiş derecede düşmesi dünyanın her yerinde yoksul çiftçileri (ki dünya çiftçilerinin çoğunluğu yoksuldu) olumsuz yönde etkiledi. Buğday daha 1939'dan önce, iklimsel nedenler yüzünden daha önce hiç yetişmediği topraklara ekilmeye başlanmıştı; yeni tahıl soylarının geliştirilmesi, bilimin tarıma yirminci yüzyıldaki, daha önceki zamanların deneme-yanılma "geliştirimlerini" açıkça gölgede bırakan ilk katkılarından biriydi. Yoksul ülkelerde kullanılması amacıyla özel ve bağlantılı tohum soylarının ve daha iyi gübrelerin geliştirildiği "yeşil devrim", günümüzde ileri tarım ülkelerinden tahıl ithal etmek zorunda olan ülkelerin beslenmesi konusunda umutları artırıyor.

Makine kullanımı da tarımı dönüştüren güçlerden biri oldu. 1901'de tüm dünyada çiftliklerde temel güç kaynağı, kimi iş ve yerlerde biraz rüzgar ve su desteğiyle, insan ve hayvan kaslarıydı. Bu durum yüzyıllar önce, bu kaynaklardan elde edilen enerjinin azamiye çıkarılmasını sağlayan geliştirimler sayesinde değişmeye başlamıştı, ama asıl büyük değişim ancak, içten yanmalı motor sayesinde yaşanacaktı[5] – özellikle de, bu motorun traktörlerde kullanılmasıyla. Diğer makinelere güç kaynağı olarak bir önceki yüzyılın buhar makinelerinden daha seyyar ve esnek olduğu kısa sürede anlaşılmıştı. 1901'de en gelişmiş tarımda bile ağırlıkta olan atlar günümüzde gelişmiş ülkelerde neredeyse hiç görülmüyor; ancak ilgi çekici tuhaflıklar olarak kullanıldıkları, ya da, yakıt maliyetinin artmasının temel hareket ettirici olarak traktör kullanımını haklı çıkarmadığı belli kısıtlı kullanımlar hariç. Bir diğer önemli mekanik yenilik de, ABD'de icat edilen ve kısa sürede kendinden itişli duruma getirilen biçerdöverdi. Ama enerji yalnızca, geleneksel işlerin daha etkin şekilde yapılmasını sağlamakla kalmadı: yeni topraklar da açıyordu. Bu yüzyılda ABD'de, daha önce yalnızca otlak olarak kullanılabilen 12 milyon dönümlük toprağın traktör sayesinde tarıma açıldığı tahmin ediliyor. Üstelik, makineler yalnızca tarlalara girmekle kalmamıştı. Elektrik sayesinde süt otomatik olarak sağılabiliyor, tahıl daha iyi kurutulup dövülüyor ve kış aylarında hayvan barınakları ısıtılabiliyordu. Günümüzde bilgisayar ve otomasyon, insan işgücüne bağımlılığı daha da azaltmakta. Yaklaşık bir yüzyıldır gelişmiş dünyanın her yerinde dönüm başına üretim artarken, tarımsal işgücü azaldı.

Bu ilerlemelerin pek çoğu beraberlerinde yeni maliyetler getirdiler: günümüzde ileri batı tarımında verimliliğin sürdürülebilmesi için büyük bir enerji üretimine ihtiyaç var. Kaydedilen tüm ilerlemelere rağmen, günümüzde boğaz tokluğuna çalışan çiftçi sayısı yükseldi, çünkü dünya nüfusu arttı. Ama ekili alanlardaki ve toplam tarımsal üretim değerindeki göreceli payları azaldı. 200 yıl önce Büyük Britanya'da olduğu gibi günümüzde de köylü, tipik çiftçi olmaktan çıktı. Ama bu durumu yaratan olumlu değişimler her yere aynı şekilde dağılmış değil ve kolayca kesintiye uğrayabiliyorlar. Rusya geleneksel olarak büyük bir tarım üreticisiydi, ama 1947 gibi yakın bir tarihte, bir kez daha yamyamlık haberlerinin duyulmasına yol açacak denli büyük bir kıtlık yaşadı. Bu yüzyılda Hindistan pek çok kez ciddi kıtlıklarla karşılaştı. 1960'lı yıllarda milyonlarca Çinli açlıktan öldü. Yerel felaketler, yüksek ve hızla artan nüfusla-

5) İçten yanmalı motorda, piston, (dışarıdan bir ateş kullanılarak silindir için buhar üretmek yerine) gazın bir silindir içinde yakılmasıyla üretilen enerji kullanılarak hareket ettirilir. Yakılan gaz çoğunlukla, bir tür petrol buharının havayla karıştırılmasıyla elde edilir, ama bu şekilde (1860'ta) çalıştırılan ilk makinede havagazı kullanılmaktaydı.

ra sahip, boğaz tokluğuna tarımın kural ve verimliliğin düşük olduğu ülkeleri hâlâ sarsabiliyor. Birinci Dünya Savaşı'nın hemen öncesinde İngilizler her dönümden Hintlilerin iki buçuk katı daha fazla buğday alabiliyorlardı; 1968'de ise beş kata ulaşmışlardı, oysa bu arada Hindistan'da da verim artmıştı. Aynı dönemde Amerikalılar pirinç verimlerini dönüm başına 10.5 tondan yaklaşık 30 tona yükseltirken, "Asya'nın pirinç kâsesi" de denen Burma'da bu rakam 9.4'ten yalnızca 10.4'e çıktı. Yapılan hesaplamalara göre, 1968'de Mısır'da bir tarım işçisinin ürettiğiyle yaklaşık olarak bir aile beslenebilmekteydi; Yeni Zelandalı bir tarım işçisi ise kırktan fazla aileyi besleyebilirdi.

1901'den bu yana gıda üretiminin yanı sıra, tüm dünyada gıdanın ulaşılabilirliği de arttı. Bu kolay ulaşılabilirlik de yine, uzun vadeli bir bakış açısıyla incelenmelidir. 1901'e gelindiğinde Avrupalıların beslenmesinin garanti altına alınmasında, hasadın yüksek miktarlara ulaşması ve büyük hayvan sürülerinin yetiştirilebilmesi kadar, tahılın batı Kanada'dan ve Amerika'nın kırlık eyaletlerinden Atlantik limanlarına, sığırın Teksas otlaklarından Chicago'daki geçici barınaklara ya da koyunun Antipod çiftliklerinden Sydney ve Wellington'a taşınabileceği yolların yapılması da etkili olmuştu. Zaten kullanıma girmiş olan soğutmalı yiyecek dükkanları ve gemiler, pastörizasyon ve etkin konserve yapma süreçleri Arjantin, Uruguay ve Yeni Zelanda'nın tüm dünyaya kasaplık hizmetleri sunabilmelerini sağlamıştı. İlerlemeler, geliştirimler ve yeni eklemelerle bu tür yenilikler batı süpermarketlerinde bolluk yaratmış, dünyanın farklı yerlerinin birbirleriyle bağlantılarını değiştirmişti. Nüfus artışı yüzünden tarımsal verimliliği artırmaya en çok ihtiyaç duyan ülkeler, zengin ve gelişmiş ülkelerden daha ucuza ekin üretmekte zorlanmaktalar. Bu durum, paradoksal sonuçlar yaratıyor: Ruslar, Hintliler ve Çinliler Amerikan ve Kanada buğdayını satın alıyorlar ve Avrupa ve Kuzey Amerika, yerel pazarlarının yerli kaynaklara doymasıyla birlikte, günümüzde eskisinden çok daha fazla gıda ihraç ediyorlar.

SANAYİLEŞEN DÜNYA

Bu yüzyıl boyunca GSYH'sı yükselmemiş pek az ülke vardır; gerçi, son zamanlarda kimi ülkelerde düşüş de görülüyor.[6] Bu artışta tarımın katkısı yüksek

6) Bu noktada, ilerideki sayfalarda zaman zaman karşınıza çıkacak iki terim arasındaki ayrımı belirtmekte yarar var. Gayri Safi *Yurtiçi* Hasıla (GSYH) belli bir alan (çoğunlukla, bir ülke ya da ülkeler grubu) içinde yapılan üretimdir; Gayri Safi *Milli* Hasıla ise bu üretimin yanı sıra (elbette, eksi bir rakam da olabilen) yurtdışı kaynaklı gelirleri de içerir.

olmakla birlikte, imalat ve madencilik sanayilerinin katkılarını gölgede bırakmıyor. Sanayileşmenin önemli bir tarihsel olgu olarak ilk kez kabul edildiği devrimci on dokuzuncu yüzyılın standartlarıyla karşılaştırıldığında bile, sanayileşmenin yüzyılımızda muazzam değişimler yarattığı görülüyor. Dahası, bu değişimleri tüm dünyada görüyoruz: sanayileşmiş uluslar dünyası ile hammadde üreticileri dünyası arasındaki eski ayrım, fark edilmeden de olsa, muğlaklaşıyor.

Bir kez daha, en temel olguların uzun vadede göze çarptığını görüyoruz. Yüzyıl boyunca zenginlik üretimi ne sabit oldu ne de sürekli; ne de, tüm dünyaya eşit düzeyde yayıldı. Bu konuyla ilgili tüm tartışmaların en başında bir uyarıda bulunmak gerek. 1914'e dek enflasyonun düşük olduğu, imalatta verimin her yıl arttığı ve dünya ticaretinin sürekli büyüdüğü bir dünya o yıl yerini, iki dünya savaşıyla fiziksel yıkıma uğramanın da ötesinde, yatırım modellerinin bozulduğu, piyasalarda çalkantıların yaşandığı, para birimlerinin sarsıldığı ve dünya çapında korkunç bir buhranın patladığı bir döneme bıraktı. Ama bu ekonomik zorluklar çağı da geçti ve 1945 ila 1970'li yılların arasında insanlık, çeyrek yüzyılı aşkın bir süre boyunca kesintisiz ve dünya çapında bir zenginlik yaratımı dönemi yaşadı. Yüzyılın son onyıllarının ekonomik tarihi, süreçten kazançlı çıkanların göreceli konumları bu dönem içinde büyük oranda değişmiş olsa da, bu başarıya yalnızca küçük bir istisna getirir.

Yakın tarihli bir araştırma için hazırlanmış olan bir tablo bu noktada bize yararlı olacak.[7] Tabloda 1900-1992 dönemi ve içerisindeki alt dönemlerdeki, 1990'ın değeriyle dolar üzerinden kişi başına düşen GSYH'daki yıllık artış yüzdeleri veriliyor.

	Avrupa	Batı kökenliler	Latin Amerika	Asya
1900-1992	1.9	1.8	1.7	1.7
1900-1913	1.1	2.0	2.2	0.7
1913-1950	0.9	1.5	1.5	0.0
1950-1973	4.1	2.6	2.6	3.6
1973-1992	1.8	1.4	0.6	3.5

7) Tablonun alındığı kaynak: G. Toniolo, "Europe's golden age, 1950-1973: speculations from a long-run perspective", *Economic History Review* (1998), LI, 2, s. 253. Tabloda, "Asya" grubunu oluşturan on ülke arasında Japonya'ya yer verilmez, "Avrupa" şu andaki on beş AB üyesini ve İsveç'i içerir, "Batı kökenliler" Amerika Birleşik Devletleri, Kanada ve Avustralya'dır ve yalnızca yedi Latin Amerika ülkesi dikkate alınmıştır. Tablodaki en belirgin eksiklikler Afrika, eski SSCB ve Doğu Avrupa'dır. Tablo yine de aydınlatıcıdır.

Bu rakamların altındaki asıl süreçler, burada tanımlanamayacak denli karmaşık. Ama bu süreçlerin arasında en belirgin olanları, mevcut sanayilerin üretim kapasitesindeki büyük artış, bu sanayilerin dünya çapındaki (genellikle, 1901'de bu sanayilerden haberi bile olmayan ülkelere) göçü, teknolojideki (1901'de var olmayan imalat sektörlerinin ortaya çıkmasını sağlayan) dönüşüm ve bu süreçlerin tüm dünyaya yayılıp bütünleşmeleridir.

Kısacası, yirminci yüzyılda tüm ekonomik ilişkiler değişmişti. Bu durumu en çarpıcı şekilde gözlediğimiz ilişkilerden bazıları, bireysel olarak işçiyle, aletleri ve çalışma ortamı arasındaki mikroekonomik ilişkilerdir. Bazıları da, işçiyle işveren arasındaki ilişkilerdir. Bazılarıysa, ülkeler ve bölgeler arasında, ama bu açıdan bazı göreliliklerin pek az değiştiğini de belirtmek gerek: tüm yüzyıl boyunca uluslararası ticaretin büyük bölümü, birbirleriyle ticaret yapan gelişmiş ülkeler arasında gerçekleşti (şu anda da uluslararası ticaretin yaklaşık beşte dördü gelişmiş ülkeler arasında gerçekleşmektedir). Gelişmiş dünya yaklaşık olarak yüzyıl ortasına dek, enerji, metaller ve diğer önemli madenler, sebze lifleri ve deri gibi temel endüstriyel gereksinimlerinin karşılanmasında (ABD ve SSCB'yi de içermesi sayesinde) büyük oranda kendine yeter durumdaydı.[8] Artık bu durum değişti ve bu değişimin sonucunda yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkan yeni ekonomik bağımlılıkların, yüzyılın en önemli dönüşümleri arasına alınması gerekir.

YENİ TEKNOLOJİ

Sanayileşmiş dünyanın aldığı görünümü büyük oranda, teknolojik uygulamalar belirledi. On dokuzuncu yüzyılda olduğu gibi bu yüzyılda da teknoloji dünyaya, bilimin gücü konusunda en kabul edilebilir ve kolayca gözlenebilir kanıtları sundu. İnsan yaşamını, küçük azınlıkların sözgelimi görelilik kuramının sunduğu sorunlarla bilinçli olarak karşı karşıya geldiği entelektüel çevrelerin ötesinde de doğrudan etkileyerek, zihniyetleri değiştirdi. En önemlisi de, geçmişe göre çok daha fazla sayıda insan bilimin ve bilimin gücünün farkına vardı. Bu, on dokuzuncu yüzyılda organik ve inorganik kimya arasındaki ayrımı kuran, termodinamiği fiziğin merkezine yerleştiren, elektromanyetik yasalarının keşfini başlatan, radyoaktivite olgusunu saptayan, mikrobiyoloji ve immünolojinin temellerini atan yüksek, uzmanlaşmış bilimin önemini ve gücünü küçümsemek anlamına gelmiyor. Tüm bu büyük adımlar bazen çok kısa süre-

8) Örneğin, Amerika kıtaları 1920'li yıllara dek, dünya petrol talebinin çoğunu karşılayacak durumdaydılar.

de, kimileri sanayide çok önemli sonuçlar doğuran uygulamalar yarattılar. Ama 1901'de dünyanın en gelişmiş toplumlarında bile insanların çoğu bunlar hakkında açık bir fikre sahip değildi; bilimin yapabilecekleri daha çok, günlük yaşamdaki maddi değişimlerde belirginleşiyordu.

On dokuzuncu yüzyıl, buhar ve demir çağıydı. Buhar yüzyılın en önemli güç kaynağı olmuştu ve 1901'e gelindiğinde bu konumu yeni yeni sarsılmaya başlıyordu. Bir önceki yüzyılda makine yapımında ve kullanım alanı giderek artan çelik yapımında giderek daha çok miktarda demir kullanılmıştı. Son zamanlarda güç kaynağı olarak buhara, çoğunlukla kömürle ateşlenen buhar türbinlerinde üretilen elektrik de eklenmişti. Elektrik on sekizinci yüzyılda doğal bir olgu olarak fark edilmiş ve incelenmiş, ama kullanılabilir duruma on dokuzuncu yüzyılda getirilmişti; 1901'e gelindiğinde, tüm gelişmiş ülkelerde aydınlatmada, ulaşımda ve imalatta kullanılıyordu. Daha o zamandan, gelişmiş ülkeler dışında da izlerini bırakmaya başlamıştı.[9] Yirminci yüzyılda elektrik dünyayı değiştirecek, şehirlerin görünümünü dönüştürecek, geceleri sokakların karanlığını havagazının hiçbir zaman yapamadığı şekilde yok edecek, bu sokaklarda yaşayanlara günlük programlarında yeni fırsatlar sağlayacak ve mimarlara yeni boyutlar sunacaktı. Elektrikli tramvay ve tren sayesinde (ikisi de 1901'den önce de yaygın olarak kullanılmaktaydı) işçilerin işyerlerinden uzakta oturmalarının ve işyerlerine gidişlerinin kolaylaşmasıyla birlikte, şehir coğrafyası yeniden değişmeye başladı. Elektrik işyerini de değiştiriyordu; fabrikaların suya, ya da, makinelerine kömür taşıyacak demiryollarına yakın yerlere kurulmasına gerek kalmamıştı. Yeni yüzyılda elektrik zenginlerin ve batı dünyasında zengin olmayanların evlerini de değiştirmeye başlamıştı. Kısa bir süre sonra, aydınlatma ve ısıtmanın ötesinde, ev kadının yükünü hafifletecek makineler için güç de sağlamaya başlamıştı. On dokuzuncu yüzyılın son yılında bir İngiliz mühendis elektrikli süpürgeyi icat etmiş, 1907'de Amerika'da elektrikli çamaşır makinesi satışa sunulmuştu. Ev tipi buzdolabı 1926'da piyasaya çıktı. O zamandan bu yana pek çok yeni aygıt, günlük yaşamda vazgeçilmez yerini aldı (ve başka şeylerin yanı sıra, kadınların rollerini ve zihniyetlerini de değiştirdi).

Günlük yaşamın yapısında başka teknolojik değişimler de yaşanmaktaydı. Sanayi süreçleri alanındaki araştırmaların en çarpıcı katkılarından biri, doğal malzemelerin yerini alacak yeni, insan yapımı malzemelerin bulunmasıydı. İlk "plastik" on dokuzuncu yüzyılda üretilmiş ve Almanlar uzun süre bu alanda liderliklerini korumuşlardı, ama 1920'li yıllarda bir İngiliz şirketi–kimi zaman

9) Üstelik, yalnızca insan dünyasını etkilemekle kalmadı: yüzyıl başında İngiltere'de tramvaylarda 16,000 at kullanılırken, 1914'te geriye 1,000'den az at kalmıştı.

"yapay ipek" de denen– ilk plastik lif olan "Rayon"u üretti. Bu, ucuz ve güzel giysiler üretilmesini sağlayacak bir devrimin başlangıcıydı. Zenginle fakirin kıyafetleri arasındaki uçurum kapanmaya başlamış ve Japon ipek sanayisi ağır bir darbe almıştı. 1938'de bir Amerikan şirketi, pek çok açıdan Rayon'dan üstün bir lif olan "Naylon"u üretti. Daha sonraları yapılan geliştirimlerle, insanlığın yalnızca geleneksel doğal malzemelerle yetinmesi durumunda asla mümkün olmayacak bir ölçekte kitlesel ucuz giysi arzı yaratıldı.

Kimi yeni malzemeler savaşla bağlantılı amaçlarla icat ediliyordu. Avrupa uluslarının silahlı kuvvetlerini yeniden kurmaya başladıkları 1930'lu yıllarda az bulunan metallerin yerini alacak ya da bilinen metallerin bir şekilde yetersiz kaldığı işlevleri yerine getirecek yeni malzemeler aranmaktaydı. Bunların arasında uçaklarda kullanılan alüminyum alaşımları ve 1930'lu yılların sonlarına gelindiğinde magnezyum alaşımları da vardı. 1945'ten sonra, ilk jet uçaklarının ve ardından uzay roketlerinin gereksinimlerinin kimyacılara yeni hedefler vermesiyle birlikte daha da gelişmiş, özel amaçlı metaller üretildi. Sonuçta, bu yeni malzemeler ilk baştaki tasarlanma amaçlarıyla pek de bağlantılı olmayan, çok çeşitli sanayilerde kullanıma girdi.

TIP BİLİMİ

Doktorların henüz pek az şey başarabildikleri 1901 yılında bile gelişmiş ülkelerde pek az insan doktorların sağlık alanındaki yararlarını sorgulamaktaydı. Ama o dönemde tıp adamlarının yeni bilimsel bilgiyi kullanarak yapabildikleri, daha sonraları yapılacaklarla karşılaştırılamayacak denli azdı. On dokuzuncu yüzyılda ölüm oranlarında görülen büyük düşüş neredeyse kesinlikle, tıp bilimindeki ilerlemeden çok, kamu sağlığı düzenlemelerine, lağımların geliştirilmesine, su tedarikinin temizlenmesine, daha ucuz ve daha iyi giysilere, sabuna ve daha iyi beslenmeye bağlıdır. Bilimsel tıbbın neredeyse son büyük katkısı, on sekizinci yüzyılda uygulanmaya başlanan aşı olmuştu. Yüzyıl sonrasına gelindiğinde, kimi ülkelerde gerekli niteliklere sahip tıp mesleği tanımı hâlâ yapılamamıştı. 1860'lı yıllarda Lister'ın cerrahi enfeksiyonu büyük oranda azaltarak cerrahide dönüşüm yaratmasına, Pasteur'ün kuduzu tedavi ederek büyük bir heyecan uyandırmasına ve (1888'de kurulan) enstitüsünde difteri çalışmalarının başlamasına karşın, yirminci yüzyıl başladığında bulaşıcı hastalık büyük oranda, henüz tedavi edilemiyordu. Bulaşıcı hastalık karşısında alınabilecek tek önlem özenli bir bakımdı ve bundan da yoksullar değil, zenginler yararlanabiliyordu. 1901'de, doktorların bulaşıcı hastalıklara karşı seçici tedavi uygulamakta kullanabilecekleri (yani, enfeksiyona uğramış organa sal-

dıran) ilaçlar neredeyse hiç yoktu. 1920'ye gelindiğinde, (sıtma tedavisinde kullanılan) kinin ve (frengi tedavisinde kullanılan) cıvaya ancak birkaç ilaç eklenebilmişti. Günümüzdeyse yüzlerce ilaç var; bu ilerleme, örgütlü bir bilimsel çabanın sonucu.

İlk "sihirli mermi" (tek bir enfeksiyon hedefini vurduğu için bu ad verilmişti) 1909'da kimyacı Ehrlich'in keşfettiği Salvarsan'dı; Ehrlich yüzlerce bileşik oluşturup denemişti ve Salvarsan bunlardan altı yüz altıncısıydı. Asistanlarından birinin ilk denemede gözden kaçırdığı Salvarsan'ın frengiye karşı etkili olduğu anlaşıldı. Birkaç yıl sonra, Alexander Fleming adlı başka bir bilim adamı Cihan Harbi sırasında bir sahra hastanesinde çalışırken boş zamanlarını, yaralarda enfeksiyon yaratan bakterileri öldürecek yollar bulmaya ayırıyordu. Yirmi yıl sonra, Londra'da, bir deneyden sonra bir kenara bıraktığı eski bir kültür tabağında büyüyen alışılmadık bir küf gördü; incelendiğinde, küfün bir bakteri kolonisini yok ettiği anlaşıldı. Fleming'in gözlemleri Oxford'da sürdürüldü ve 1941'de, elde edilebilen az miktardaki "penisilin" ilk kez kullanılarak, çarpıcı sonuçlar alındı. 1944'e gelindiğinde (yani, savaşta yaralananların tedavisinde belirleyici önem kazanabileceği bir dönemde) yüksek miktarlarda penisilin üretiliyordu. İlk antibiyotik, modern tıbbın cephanesine kattığı en güçlü silahlardan biri olmuştu. Yarım yüzyıllık bir zaman içinde, tıp alanında ilk kez, bilimin fikir ve yöntemleri baskınlık kazanmıştı.[10]

İLETİŞİM

1901'e gelindiğinde, insanların ve eşyaların bir yerden diğerine hızla ve kolayca taşınmasında elektrik, buhara takviye olarak yeni yeni kullanılmaya başlanmıştı. On dokuzuncu yüzyılın inşaat mühendisliği, buharlı gemileri ve demiryolları, sonraki yarım yüzyılda da uzun mesafeli yolculuklara hâkim olacak yüzey iletişimi modellerini yaratmışlardı. 1914'e gelindiğinde teknolojik değişimler sayesinde buharlı lokomotif mükemmele ulaştırılmıştı, ama demiryollarında dizel motoruyla elektriğe dayalı yeni itici güç kaynakları da kullanıma girmişti. Yalnızca sanayileşmiş ülkeler değil, Asya ve Afrika'nın büyük bölümü de demiryollarıyla kaplanmıştı. Kıtalar düzenli taşımacılık yollarıyla birbirlerine bağlanmıştı; daha birkaç yıl öncesine kadar keşfedilmemiş olan

10) Tıp alanında çalışan akıllı ve son derece deneyimli bir arkadaşım bir keresinde bana, 1950'li yıllarda, yaşam süresi içinde tıpta gerçekleştirilen ilerlemelerden duyduğu tatmini ifade etmiş ve 1920'li yılların sonlarında mesleki ehliyetini kazandığı dönem için "tıbbın % 10'u bilim, gerisi ise sihirdi: şimdi en azından % 25'i bilim," demişti.

ırmaklarda buharlı gemiler seyrediyordu. 1910'a gelindiğinde Rus Trans-Sibirya demiryolu tamamlanmak üzereydi, Hindistan'da mükemmel bir demiryolu ağı bulunmaktaydı ve Çin bile demiryolları inşa etmeye başlamıştı. Japonlar, Avrupa dünyasından gelen diğer teknolojik yenilikler gibi demiryolunu da hızla benimsemişlerdi. Uzun zamandır "Ümit Burnu-Kahire" ve "Berlin-Bağdat" güzergâhlarından söz ediliyordu ve yüzyıl başında, dünyanın üzerinde yaşanabilir bölgelerinde demiryoluyla makul bir mesafesine dek ulaşılamayan pek az yer kalmıştı. Bu durum insan hareketi kadar mal hareketini, özellikle de yüksek miktarlardaki mal hareketini ve dolayısıyla, ekin yetiştirimini ve sanayi yerleşimini de etkiliyordu. Kömür ve maden cevheri özellikle önemliydi. Bu yüzyılın ilk yarısında karadan mal nakliyatının büyük bölümü hâlâ demiryoluyla yapılmaktaydı.

Bu durumu değiştirecek olan makinenin, yani, otomobilin gelişimi de on dokuzuncu yüzyılda başlamıştı. İçten yanmalı motorla hareket eden ilk makine 1885'te üretildi. Bundan dokuz yıl sonra Panhard adlı bir Fransız mucit, modern otomobilin atası olarak görülebilecek dört tekerlekli bir taşıt üretti. Otomobilin tarihöncesi döneminin kapandığı 1907'e dek bu tür tuhaf aletler, zenginlerin alışılmadık oyuncakları olarak kalacaktı. O yıl Amerikalı Henry Ford, o güne dek üretilmiş en ucuz otomobil olan Model T'nin üretim hattını kurdu. Geniş bir pazar için planlanmış olan otomobilin maliyeti yalnızca 850 dolardı – o dönemde geçerli kurlarla, yaklaşık 180 sterlin. Bu yine de yüksek bir tutardı; İngiltere'de o dönemde bu fiyata ev almak mümkündü. Sonraki yirmi yıl içinde otomobilin fiyatı 300 doların altına indi; talep öylesine yükselmişti ki, Ford daha 1915'te yılda bir milyon araba üretiyordu. Daha önceleri lüks olarak görülen otomobil günlük yaşama girmiş ve Ford dünyayı değiştirmişti. Mütevazı gelirlere sahip insanlar onun sayesinde, 50 yıl öncesinin milyonerleri kadar rahat yolculuk edebiliyorlardı. Motorlu araba (on dokuzuncu yüzyıldaki demiryolu gibi) başka mallar için de yeni ve giderek artan bir talep yaratmıştı: çelik, demir ve otomobil lastikleri için kauçuk (havalı lastik 1888'de icat edilmişti).[11] Kısa bir süre sonra siyasi sonuçlar da ortaya çıkacaktı. Sanayileşmiş ülkelerde otomobil kullanıcıları daha iyi yollar talep etmeye başlayacaklar, otomobil sanayisindeki işlerde çıkar odakları oluşacak ve petrol rezervlerinin bulunduğu yerlerde yeni ekonomik odak noktaları gelişecekti. Ama bunların çoğuna daha zaman vardı.

Görece hâlâ genç olan içten yanmalı motor yüzyılın başlamasından kısa bir süre sonra göklere de yükselecekti. İnsanoğlu çok uzun bir süre –belki de,

11) İskoç bir veteriner olan John Boyd Dunlop tarafından, oğlunun üç tekerlekli bisikletinin sert kauçuk lastiklerinden yakınması nedeniyle.

binlerce yıl– boyunca uçmayı hayal etmişti. On sekizinci yüzyılda balonlarla uçmaya başlamışlardı, ama uzun bir süre boyunca insanların ayaklarını yerden kesen yegâne kaldırıcı araçlar, balonun tam altında çeşitli malzemelerin yakılmasıyla elde edilen sıcak hava ve diğer gazlar oldu. On dokuzuncu yüzyıl sonuna gelindiğinde bu "havadan hafif" makineler (aslında elbette havadan ağırdılar, ama kaldırıcı gazları havadan hafifti) hidrojen gibi ısı gerektirmeyen gazlarla uçabiliyorlardı. İnsanların yalnızca rüzgarla birlikte sürüklenmekten fazlasını yapabilme yolları aramalarıyla birlikte bu makinelerin boyutu ve şekli değişmişti, ama yön değiştirmek için gerekli gücü sağlayan içten yanmalı motorlar sayesinde ilk gerçek "güdümlüler" –yani, yönlendirilebilen hava gemileri– o zamanlarda da vardı. Alman öncü Kont Zeppelin'inkiler gibi en gelişmiş olanlarında ilk balonların basit şişirilebilir torbasının yerini, ileride metalden yapılmaya başlanacak hafif bir çerçevenin etrafına bir zarfın inşa edildiği katı yapı almıştı. 1914'e gelindiğinde, en büyük Zeplinlerle birkaç düzine yolcu taşınabiliyordu.

Yine de, gaz balonlarının sağladığı uçma olanağının yerini alacak bir uçma aracı arayışı asla sona ermemişti. On dokuzuncu yüzyılın son onyıllarında yaratılan tuhaf araçlardan bazıları uçabiliyordu; yani, bir yükseklikten aşağı doğru bırakıldıklarında ya da hızlı bir çekiciyle çekilerek havalandırıldıklarında kısa bir süre süzülebiliyorlardı. Ama havada kendi ataletleriyle karşı karşıya kalıyorlardı; hızları düştüğünde yeniden hızlanamıyor ve kısa süre sonra yere inmeleri gerekiyordu. Mekanik olarak çırpılan kanatlara sahip "ornitopter"lerle kuşların uçuşunu taklit etme çabaları sonuca ulaşmamıştı. En sonunda, içten yanmalı motor yeterince hafif bir güç kaynağı sağladı. İlk başarılı uçağı yapan kardeşlerden biri olan Orville Wright 17 Aralık 1903'te, Kuzey Kaliforniya'daki Kitty Hawk'da, insan taşıyan bir uçakla ilk enerjili uçuşu gerçekleştirdi. Havada bir dakikadan az kalmıştı, ama birkaç yıl içinde bazı uçaklar saatlerce kesintisiz uçabileceklerdi. Kısa bir süre sonra Manş Denizi havadan geçildi; bu çok önemli bir başarıydı ve birkaç yıl içinde de, tuhaf görünüşlü olsalar da, yolcu taşıyabilen çok motorlu makineler yapılacaktı. 1914'e gelindiğinde, daha küçük uçakların üretilmesiyle, "hava akrobasisi" yapılabilmesini sağlayacak bir kontrol düzeyine ulaşılmıştı.

On dokuzuncu yüzyıldan önce bütün bir tarih boyunca insanlar, karada iyi bir atın dörtnala koşuşundan, suda ise rüzgarın onları hareket ettirdiğinden daha yüksek bir hızla gidememişlerdi. Bu noktadan, yirmi deniz mili hıza erişen transatlantiklere, saatte 130 kilometre yapabilen trenlere ve en nihayet, kumandalı uçuşlara sıçrayış büyük bir hızla gerçekleşti. Öküz arabası, kızak ve deve kervanları topraklarında ve Avrupa'nın kırsal alanlarında hayvan kası 1914'te bile hâlâ, ulaşımda ana güç kaynağıydı. O yıl Avrupalı generaller,

büyük orduları demiryoluyla uzak mesafelere taşıyabilmelerine rağmen, sefer planı yaparken hâlâ petrolden çok atların yemini düşünüyorlardı ve atlı gezi arabaları, süt arabaları, yük arabaları ve kömür arabaları için hâlâ, en modern kentlerde bile çok sayıda koşum hayvanı bulundurulması gerekiyordu. Ama yeni bir fiziksel taşımacılık çağı da başlamıştı.

On dokuzuncu yüzyılda haberleşmede de büyük bir dönüşüm yaşanmıştı ve 1901'den sonra bu dönüşüm de devrimci etkiler yaratacaktı. Napolyon'un habercilerinin Avrupa'yı geçerken, Sezar'ın habercilerinin hızını çok da aşamadıkları sık sık vurgulanır. Helyostat ve duman işaretleri ne yazık ki, yetersiz ek yollardı. On sekizinci yüzyılın sonunda, şifreli bir mesajın aktarılması için tahta kolların iplerle aşağı yukarı hareket ettirildiği semafor telgrafların kullanıldığı birkaç yerde daha hızlı bir haberleşme yolu ortaya çıkmıştı. Bu yolla mesajlar en iyi şartlar altında haberci güvercinlerden daha hızlı yollanabiliyordu, ama bunun için sinyal kulesi zincirleri kurulması gerekmekteydi; sözgelimi, Paris ile Belçika sınırı arasında, ya da, Manş Denizi'nin diğer tarafında, Portsmouth ile Londra'daki Amirallik Dairesi arasında. Semafor coğrafi kısıtlamalarla karşı karşıyaydı, hava şartlarına bağımlıydı ve yoğun bir mesaj trafiğini kaldıramıyordu. İletişimdeki gerçek devrim, Samuel Morse'un, telle gönderilen elektrik akımının bir sinyal olarak görülebileceği fikrine dayanır. Gerekli donanımın tasarlanmasıyla ve Morse'un yeterli bir şifreleme sistemi kurmasıyla birlikte, telgraf ve kablo çağı başladı. Yüzyıl sonuna gelindiğinde, elektrikli telgraf tellerini taşıyan direkler alışılmış bir görüntü olmuştu. 1914'e gelindiğinde dünyada, kutuplar haricinde, bir telgraf istasyonuna makul uzaklıkta olmayan pek az yer kalmıştı. Bu icat diplomasiyi, gazeteciliği ve iş yaşamını değiştirmişti. Yine de telgraf, insan sesinin iletilmesiyle sağlanan doğrudan iletişim kadar hızlı değildi; 1876'da Alexander Graham Bell ilk kullanılabilir telefonun patentini almıştı ve 1914'e gelindiğinde telefon, hâlâ biraz hantal ve hatta, günümüz telefonlarına alışkın kulaklar için ilkel bir alet olmakla birlikte, büyük kentlerde bir yenilik olmaktan çıkmıştı.

Telgraf gibi telefon için de hatlara ve kablolara gerek vardı. Mevcut iletişim yollarındaki en büyük atılım 1895'te, İtalyan Marconi'nin "telsiz" iletişimi icat etmesiyle yaşanacaktı. Mesajın vericisiyle alıcısı arasında fiziksel bağlantıya artık gerek yoktu. Marconi'nin, Clark Maxwell ve Hertz'in temel elektromanyetizma bilimine dayanarak getirdiği uygulamalarla devrim yaşayacak bir yüzyılın ilk yılı olan 1901'de Marconi Atlantik üzerinden bu yolla ilk mesajı yolladı; dolayısıyla bu yüzyıl, tamamı boyunca radyo sinyalleşmesinin mümkün olduğu ilk yüzyıldır. 1914'te telgraf hâlâ, ancak hükümetlerin ve büyük gemicilik şirketlerinin yararlanabildiği büyük bir lüksтü; ilk yaygın kullanımlarından biri denizdeki gemilerin birbirlerine radyo sinyalleri göndermeleri olmuş

ve 1912'de o zamana dek yapılmış en büyük yolcu gemisi olan *Titanic* ilk yolculuğunda battığında, gemiden denize saçılan yolcuların kurtarılmasına katkısı olmuştu. 1910'da, Büyük Britanya'dan kaçmış bir katil olan Dr Crippen, Atlantik'i geçmek üzere bindiği geminin kaptanını uyarmak üzere İngiltere'den yollanmış bir telsiz mesajı sayesinde, Kanada'ya ulaştığında yakalandığında, iletişim yöntemlerine çok özel bir yöntemin daha katıldığını kamuoyu zaten öğrenmişti.

KİTLE İLETİŞİMİ

On dokuzuncu yüzyılda demiryolu, buharlı gemi ve telgraf tüm dünyayı etkilemiş ve tanınmayacak derecede değiştirmişti. İlk gerçek dünya piyasalarının oluşması için öncelikle, haberleşme gereksiniminin daha önce benzeri görülmemiş bir şekilde karşılanabilmesi gerekiyordu. Yirminci yüzyıl başladığında haberleşme akışındaki hızlanma giderek artmaktaydı. 1801'de Uzakdoğu'yla iş yapan tacirin bir sorusuna yanıt almak için en iyi olasılıkla dört ya da beş ay beklemesi gerekirdi. 1901'deki ardılı ise istediği yanıtı yirmi ya da otuz dakikada alabilecek durumdaydı.

On dokuzuncu yüzyılda, buharlı gemilerin ve demiryollarının taşımacılığı hızlandırmasıyla, yazılı fikirlerin ve haberlerin iletilmesinde ilk ve en temel gelişimler yaşanmıştı. 1914'e gelindiğinde mektuplar havayoluyla taşınıyordu. Ulaşımın hızlanması tüm dünyada haberleşme hacmini artırmıştı (on dokuzuncu yüzyıl sona ermeden çoğu devlet postacılık hizmetlerini kurmuştu). Postalanan basılı malzeme hacmi kısa sürede artacaktı; artık çok daha fazla şey basılıyordu, özellikle de, gazetelerde. Bu bir açıdan, Avrupa kökenli batı dünyasında okuryazarlığın artmasının bir sonucuydu. Giderek daha çok sayıda insan okula gidiyor ve en azından okuma yazma öğreniyordu. Sonuçta, basılan kitap ve süreli yayın sayısında büyük bir artış oldu (üstelik, yalnızca batılı ülkelerde de değil); bu yayınların çoğu, büyük şehirlerin yeni okuryazar nüfuslarını hedef alıyordu. En gözler önündeki örnek, mümkün olduğunca geniş bir kitleyi hedef alan ucuz popüler dergilerin çoğalmasıydı.[12] Küçük karakterli yoğun sütunların saatlerce okunacak malzeme sunduğu, ama pek çok okuru engellediği (bu gazeteler ucuz olmadığı için, fiyatları da bir diğer engeldi) eski yerleşik gazetelere göre haberleri çok daha canlı –ve daha yüzeysel– bir tarzda

12) İlk yayın yıllarına göre kimi örnekler şöyledir: *Le Journal* (1892), *Daily Mail* (1896), *Berliner Morgenpost* (1898) ve *Daily Mirror* (1903).

duyuruyor ve yorumluyorlardı. Yüzyılın daha başlarında hem İngiliz *Daily Mail* hem de Fransız *Petit Parisien* günlük satışlarını bir milyonun üstüne çıkarmışlardı.

Ama işadamları arasında kendi garantili pazarlarına sahip olan daha nitelikli ve geleneksel gazeteler de ayakta kaldılar ve dönemin teknik ilerlemelerinden yeni rakipleri kadar onlar da yararlandılar. Londra'daki *Times* gazetesi, buharla çalışan baskı makinelerini kuran ilk gazete oldu. Ardından, düz baskı kapağı yerine silindir kullanan ve böylece sürekli bir kağıt bobinine baskı yapabilen rotatif baskı geldi. 1880'li yıllarda, bu yöntem sayesinde saatte 96,000 sayfa basabilen makineler kullanıma girdi. Bunları renkli baskıyı ve otomatik dizgiyi (linotip makinesi ilk kez 1886'da, büyük bir gazetede, *New York Times*'da kullanıldı) mümkün kılan geliştirimler izledi. 1914'e gelindiğinde baskı kalitesi 1901'e göre çok daha yüksekti. Gazetecilik artık büyük bir iş alanı olmuştu. Bu alana büyük yatırımlar yapılıyordu; geniş bir kitleye ulaşacak reklamların basımı gazetelerin temel finansman kaynağı olmuştu. Daktilo, tren, buharlı gemi, otomobil ve hatta bisiklet gazetecilerin işlerini kolaylaştırmıştı; yazılı sözcükten başka araçlarla haber gönderilmesini sağlayan yeni yöntemlerdense daha da çok yararlandılar – telgraf, telefon ve en nihayet, radyo.

Radyonun büyük çağı 1920'li yıllardan itibaren başlayacaktı. "Yayın" –çiftçilerin yüzlerce yıl boyunca tarlalarına tohum yayarak tarlalarını ekmeleri gibi, radyo programlarının tüm kitlelere aktarılması– ilkesi en sonunda o yıllarda yerleşti (kimileri, hedeflenen dinleyicilerden başkalarının da mesajlara kulak misafiri olabilmelerini yeni aracın bir dezavantajı olarak görmüşlerdir). Kısa bir süre sonra, tüm dünyada milyonlarca radyo alıcısı satılıyordu. 1930'a gelindiğinde radyo sahipleri, yayınlanan "dalga"ların alıcılara ulaşması için pencerelerin açık tutulması gerektiğine inanmaktan vazgeçmişlerdi. Artık büyük kentlerin çoğunda düzenli radyo yayın servisleri bulunmaktaydı.

Bir diğer kitle iletişim yöntemi ise görseldi: sinema. İlk hareketli resimler ya da "filmler" 1890'lı yıllarda yapılmış ve kitle iletişimi için yeni bir araçtan çok, egzotik ve tuhaf bir eğlence şekli olarak görülmüşlerdi. İlk ticari gösterim 1895'te Paris'te gerçekleştirilmiş ve Fransız öncüler kısa bir süre sonra taklitçilerle ve izleyici kitleleriyle karşı karşıya kalmışlardı; 1914'e gelindiğinde Büyük Britanya'da 3,500 sinema vardı ve diğer Avrupa ülkelerinde de pek çok sinema bulunmaktaydı. 1930'dan itibaren "sesli film"–ses kaydının, perdeye yansıtılan görüntüyle senkronize edildiği fimler– kural haline geldi. Artık yalnızca ABD ve Avrupa'da değil, dünyanın pek çok ülkesinde dev film endüstrileri bulunmaktaydı. Film (radyoyla birlikte) toplumsal alışkanlık ve fikirlerin kimi zaman istenerek, kimi zaman istenmeden değişmesine yol açan yeni bir olguydu; siyasetçiler, hükümetler ve işadamları mallarını tanıtmak için bu araçtan yararlanıyorlardı. Yirminci yüzyılda okuryazarlık, ilköğretim ve gazete sayısın-

daki eşi görülmemiş artışın, yaşamın maddi olarak neler sunduğu bilgisinin milyonlara yayılmasında radyo ve sinema kadar etkili olduğuna inanmak güçtür. Dahası, film endüstrilerinin yerel tüketime yönelik özel filmler yaptığı SSCB, Hindistan ve Japonya'nın radyo ve sinemaya önemli katkılarda bulunmuş olmalarına karşın, sinema uzun süre daha çok, Kuzey Amerikalıların ve Avrupalıların yaşamlarına dayalı fikir ve standartları yaydı.

Bir bakış açısı edinmek için burada öyküyü biraz ileri almalıyız. Sinema ve radyo fikirleri ve istekleri şekillendirmeyi sürdürdü, ama 1945'ten sonra aralarına başka bir yenilik daha katılacak ve bir ölçüye dek, yerlerini alacaktı: televizyon. 1911'de bir Alman radyo dalgaları aracılığıyla kaba resim aktarımı yapmayı başarmış ve televizyonun temeli olan aygıtlardan ilk gösterimler 1920'li yılların sonlarında yapılmıştı. İlk başarılı düzenli yayını British Broadcasting Corporation (BBC) 1936'da ve Fransızlar da 1938'de başlattılar, ama bu yeni aracın özellikle de ABD'de tutunması için savaş sonrasını beklemek gerekecekti. Günümüzde televizyon, ilk etkilerini yarattığı zengin batı ülkeleri dışında kalan yerlerde de etkili bir araç. 1901'de Başkan McKinley'in öldürülmesi yalnızca hareketsiz bir fotoğrafla saptanabilmişti, 1963'te ise tüm dünyada milyonlarca insan bir başka Amerikan başkanının öldürülüşünü olaydan yalnızca birkaç saat sonra televizyonlarında izliyorlardı. 1970'e gelindiğinde tam bir televizyon ülkesi olan ABD'de yaklaşık olarak her evde bir televizyon bulunmaktaydı, her dört vatandaştan birinin televizyonu vardı (Hindistan'da ise her 100,000 Hintliye bir televizyon düşüyordu) ve 1990'a gelindiğinde Amerikan hanelerinin % 90'ından fazlasında televizyon olacaktı. Televizyonun toplum üzerindeki etkisi konusundaki tartışmalar hâlâ sürüyor, ama bu etkilerden en göz önünde olanı, diğer kitle iletişim araçlarına karşı sunduğu tehdit. 1950'li yılların başlarında ortalama bir Britanyalı yılda yirmi sekiz kez sinemaya gitmekteydi; 1970'e gelindiğindeyse bu sayı 5'in altına düşmüştü. Televizyon yeni bir imgelerle iletişim çağını açmıştı ve kültür tarihinde bu, niteliksel açıdan, baskının bulunmasından da önemli bir tarihsel değişimdi; günümüzde her zaman olduğundan daha fazla insanın hayatta olması gibi, basılı sözcüğe oranla çok daha fazla sayıda insana konuşulan sözcük ve (özellikle de uydu aktarımının başlamasından sonra) görsel imge bileşimiyle ulaşılabiliyor.

İletişim alanındaki değişimler insan yaşamının pek çok yönünü etkiliyor. Baskının bulunmasında olduğu gibi, bir teknolojinin yerini yenisinin almasından çok daha fazlasını ifade etmekteydi ve radyo ya da sinemanın yarattığı değişimler insanlığı, bir zamanlar kendisini kısıtlayan güçlerden özgürleştirmişti. Üstelik, başka yararları da vardı; Crippen'ın kaderinin de gösterdiği gibi, radyo adaletin erişim alanını genişletmişti. İletişim devrimi hükümetleri güçlendirmişti. Telgraf sayesinde birkaç saat içinde yardım gelmesinin sağlandığı ve askerlerin demir-

yollarıyla taşındığı bir çağda silahlı isyan eskisi kadar tehlikeli bir tehdit olmaktan çıktı. Diğer teknolojik ilerlemeler gibi iletişimdeki ilerlemeler de bu yüzyıl boyunca, devletin zorlama gücünün artmasına katkıda bulundu.

ZİHNİYET DEĞİŞİMİ

Popüler gazetelerin, sonraları da sinema ve televizyonun ortaya çıkışından kısa bir süre sonra, bunların dini inançları zayıflattıkları söylendi. Avrupa için bu yeni bir suçlama değildi; geçmişte de (ilk yüzyıllarındaki matbaa gibi) tüm olası bol haber kaynakları ve her yeni yenilikçi fikir kaynağı bu suçlamayla karşılaşmıştı. Bu yenilikler pek ender olarak diğer uygarlık kürelerinde gerçekleşmişti ve gerçekleştiklerinde de (örneğin, Çin'de matbaanın bulunuşu) pek etkili olamamışlardı. Hem inananlar hem de inanmayanlar, Avrupa'da ve Avrupa kökenli ülkelerde 1901'den önce vahiy inancının zayıflayışında ve din adamının otoritesinin azalışında basın ve yayın özgürlüğünün artışının etkili olduğunu düşünmekteydiler. Ama bu yolla oluşan tahribat açık olduğu kadar gizli meydan okumaların da sonucuydu. Bilimin prestijinin artması da göz önünde bulundurulması gereken bir noktaydı.

Bilim, genellikle dolaylı yollardan da olsa, geleneksel popüler inancı zayıflatan en etkili güçlerden biri olmuştu. Ama kitleleri etkileyen bilim adamlarının yayınladıkları değil, yirminci yüzyıldaki her yeni uygulamada eskisinden de belirgin olarak görülen etkinlik ve güçtü. "Telsiz" radyo mesajlarının Atlantik'i aştığı, uçağın alışıldık bir araç haline geldiği, petrol tüketen motorlu arabaların sokakları doldurduğu ve eğitimli insanların anesteziyi, buhar türbinlerini, giderek daha sert ve özel kullanım amaçlı çeliği, telefonları ve yarım yüzyıl önce bile var olmayan daha pek çok mucizeyi yaşamın doğal bir parçası saydığı 1914 yılında batı dünyasında zihniyetler de aynı yönde hızla değişiyordu. Geçmişte zihinsel manzarayı büyük dinlerin şekillendirmesi gibi, bilim de milyonlarca insanın dünyaya bakışını şekillendiriyordu. Doğayı kullanma ve yönlendirme yolu olmanın ötesine geçmişti; artık bir mitolojiydi. Bazıları metafizik sorular, insanların peşinden koşması gereken hedefler ve davranışın düzenlenmesinde kullanılması gereken standartlar konularında bile bilimi bir kılavuz olarak görüyorlardı. Ama elbette bunların hiçbirinin, bilim adamlarının bildiği anlamıyla bilimle gerçek ya da zorunlu bir bağlantısı yoktu. Yine de batı dünyası sonuçta, liderlerin pek çoğunun geçmişten kalma izler hariç baskın bir dini inançlarının ya da yüce ideallerinin olmadığı ve (kimi azınlıklar popüler dini canlı tutmak için tüm güçleriyle çabalasalar da) kitlelerin bilinçsizce bir materyalizme giderek daha çok daldıkları bir uygarlık oldu.

Batı uygarlığı diğer pek çok yönden olduğu gibi bu açıdan da benzersizdi; daha önce hiçbir uygarlığın güçlü bir dinsel temeli yıktıkları görülmemişti; üstelik, diğer kültürlerde benzer bir eğilim daha uzun süre görülmeyecekti. Ama yirminci yüzyılda batı uygarlığının özü, söze dökülsün ya da dökülmesin, doğayı yönlendirmenin vaatlerine duyulan inanç olmaya başlamıştı. Bu uygarlık artık, yeterli kaynak, zekâ ve para oldukça hiçbir sorunun çözümsüz kalmayacağına inanıyor; muğlak olana yer var içinde, ama temelde gizemli olana yok. Bu durum, 1914'ten önce de pek çok tutumda gözlenmeye başlanmıştı.

HIZLANMA VE BÜTÜNLEŞME

Demografi, refah, tutumlar, teknoloji ve iletişimdeki uzun vadeli değişimler hakkında ancak ipucu verilebilse de, bir yüzyılın tarihini saran, siyasetine neredeyse gönderme yapmadan yüzyılı ilerleten sürekli temalar sunuyorlar. İleriye, uzun vadeye kısaca bir bakmak bile, dünyanın her yerinde kadın ve erkeklerin, yirminci yüzyıl ilerledikçe dünyanın her yerinde yaşamlarını değiştiren pek çok şeyin önemini anlamakta ne denli zorlandıklarını görmemize yetiyor. Yıllar geçtikçe, onları temel düşüncelerinden uzaklaştıran pek çok şey oldu. Milyonlarca insan için yüzyıl hiç de iyi geçmemişti; pek çok insan için yaşamın uzaması, öyle görünüyor ki, sefaletin uzamasından başka bir şey değildi. Yüzyıl hakkında iyi ya da kötü yönde bir yargıya varmaya çalışanlar, nüfus artışı, yaşam beklentisindeki yükselme, ya da, uzun zaman boyunca insanlığı kasıp kavuran hastalıkların ortadan kaldırılması gibi olguların gösterdiği önemli ve gözle görülür düzelmeleri, yüzyıl boyunca pek çok insanın maruz kaldığı sefalet ve bilinçli acımasızlıkla karşılaştırmalıdırlar. Bu konuda çabucak yargıya varmak anlamsız olacaktır. Dahası, daha önce var olmamış mallara ulaşma olanağı bulanların mutluluğunu, toplumsal değişimden ya da geleneksel fikirlerin eleştirilmesinden rahatsız olanların mutsuzluğuyla karşılaştırmak olanaksızdır. Kabul edilebilir yargılara ulaşmak belki de olanaksız; bu aşamada hiç kuşkusuz, kayıtlar, en azından, şu ana dek belirlenmiş olgulara göre daha ayrıntılı olarak incelenene dek, iyiyle kötünün karşılaştırılması çabasına girişilmemelidir.

Yine de, gelecekle ilgili son bir yorumda bulunabiliriz. Yüzyıl, yeni bir değişim hızı getirdi. 1901'den itibaren eskisinden çok daha hızlı ve yaygın bir değişim yaşandı. Yalnızca değişim değil, hızlı değişim, çok uzun süre önce ortaya çıkmış olmakla birlikte, yakın tarihin en önemli olgusu oldu. Ateşin keşfinden ve kullanılmaya başlanmasından, metallerin arıtılıp şekillendirilmesinde kullanıl-

masına (metalurjinin icadına) dek, yüz binlerce yıl geçmişti. O noktadan, buharlı makinenin icat edildiği noktaya ise 10,000 yıldan az bir sürede ulaşıldı. Buharlı motorla, elektrik üreten buhar türbini arasında yalnızca birkaç yüzyıl vardı. Aradan yarım yüzyıl daha geçti ve artık türbinler nükleer güçle besleniyor. Günümüzde bilim adamları füzyon gücünü de kullanmaya çalışıyorlar.

Yüzyılımız boyunca, son zamanlarda yaşanan hızlanmayı yalnızca heyecan verici değil, korkutucu da bulanlar oldu. Değişimin, insanın zihinsel alışkanlıklarının ve davranış standartlarının uyarlanamayacağı denli hızlı olduğunu düşünüyorlar. Şansımıza, tarihçiler kehanette bulunmak zorunda değiller – bildikleri tek şey geçmiş olduğuna ve geçmiş de yanlış çıkmış kehanetlerle dolu olduğuna göre, bulunmamalılar da. Yine de, bir gerçek üzerinde fikir birliğine varabilirler: tarihsel değişimdeki hızlanma bu yüzyıl başından itibaren katlanarak arttı. Bu durumu en belirgin olarak teknolojide gözlüyoruz. 1901'de en hızlı geminin Atlantik'i geçmesi bir haftaya yakın sürüyordu, ama ilk insanlı uçuşun gerçekleşmesinden önce doğmuş kadın ve erkekler artık, ticari uçaklarla Atlantik'i birkaç saatte uçarak geçebiliyorlar. Onlar, yerine göre "astronot" ya da "kozmonot" adı verilen yeni bir tür gezginin aya ayak basmasını da televizyonda izleyebildiler; insanın yerküreden çıkıp aya ayak bastığı ilk yolculuğun dört gün sürdüğünü hatırlamakta yarar var –1901'de transatlantik yolcu gemilerinin Liverpool'dan New York'a gitmelerinden biraz daha kısa bir süre.

Böylesi bir teknolojik değişim bize, birkaç yüzyıl önce başlayan küresel bütünleşmenin yirminci yüzyılda tamamlandığını hatırlatmalı. İnsanlık artık tam anlamıyla tek bir dünyada yaşıyor. Pek çok insan fark etmese ya da buna göre davranmasa da, teknoloji, siyaset, ekonomi ve giderek de kültür, dünyayı birbirine bağladı. Dünyayı bu konuma getiren süreci Avrupalılar başlattı ve bu süreç, Avrupa kökenli halkların tüm dünyada üstünlük kazanmalarının bir parçasıydı. Siyasi ve askeri açıdan bu üstünlük artık sona erdi: bu kitabın büyük bölümünde, dünün imparatorluklarının çöküp, Rudyard Kipling'in on dokuzuncu yüzyıl sonunda korktuğu gibi, "Ninive ve Sur'la bir"* olmalarından söz ediliyor. Ama ilginçtir ki, bu güç gerilemesine Avrupa kültür ve uygarlığının daha da büyük başarıları eşlik etti, Avrupalı olmayan halklar bu uygarlık ve kültürü genellikle uzaktan, genelleşmiş bir "batılılaşma"yla benimseyip kullandılar. Ama bu, yüzyıl başladığında, Avrupa'nın dünyanın kesin ve sürekli efendisi olma konumunun hâlâ sorgulanamaz, değişmez bir gerçek gibi göründüğü bir zamanda olası görülecek bir şekilde gerçekleşmedi.

* Ninive: Irak'ta, Musul yakınında eski Asur başkenti. Sur: Lübnan'ın güneyinde, Roma dönemi sonuna dek Fenike'nin başlıca liman kentlerinden biri olan kıyı kenti. (çev.)

II. KİTAP

Avrupa Egemenliğinin Son Yılları

5 Avrupa'nın Sıradışılığı

AVRUPALILAR

Dünyanın en büyük demokrasisinin vatandaşları olarak talihlerinin farkında olan Kuzey Amerikalılar bile bu yüzyıl başında, dünya sahnesinin başrol oyuncularının, kendilerinin de köklerinin dayandığı Avrupa ulusları olduğunu tartışmayacaklardı. Avrupalıların batı yarıküresinin siyasi ya da askeri işlerine karışmaları engellenebiliyordu belki, ama dünyanın geri kalan yerlerinde iki ya da üç yüzyıldır, giderek artan bir dünya gücünün tarihini yazmışlardı. Dünyanın geri kalan kısmının sahip olduğu gelecek potansiyeli ne olursa olsun, tüm dünyada, uluslararası ticareti ve ekonomik girişimleri finanse eden sermaye Avrupa'dan geliyordu; Avrupa dışındaki batı uygarlığının dayandığı Amerikalıların, Avustralasyalıların ve pek çok Afrikalının yerel kültürleri ne de olsa Avrupa kökenliydi; batı sanatının, müziğinin ve biliminin yaratıcılığı hâlâ en belirgin olarak, eski Avrupa'daki beşiklerinde görülmekteydi. En büyük imparatorluklar Avrupa imparatorluklarıydı. Avrupa'nın dünyadaki önemi tartışma götürmezdi.

Ama bu tür genellemeler bir yana bırakıldığında, bu denli etkili bir varlık olan Avrupa'nın aslında ne olduğunu saptamak 1901'de de günümüzdeki kadar güçtü. "Avrupa" sözcüğünün anlamı bile hâlâ tartışılmakta. Elbette,

Avrupa tarihinin içeriği de. Hatta, coğrafi tanımı da; Avrupa adını verdiğimiz yarımada aslında başka bir yerle, Asya'yla iç içe giriyor ve bu ikinci kıtayla tam olarak hangi noktada birleştiği, iklim ve topografya açısından bile hâlâ tartışma konusu. Coğrafi tanımı nasıl olursa olsun, bu alanın belli bir kültür, yaşam tarzı ve hatta uygarlıkla tam olarak nasıl çakıştığı konusu daha da çok tartışılıyor. Tartışmaları karmaşıklaştıran pek çok çıkar odağının varlığı nedeniyle, bu tür konular hakkındaki tartışmaların son derece tutkulu ve karışık olması muhtemel.

Yine de, dünyanın Avrupa adı verilen belli bir bölgesinde yaşayan insanların düşüncelerinden ve hareketlerinden doğan fikir ve kurumların tüm dünyada çok önemli bir rol oynamış olduğunu yadsıyamayız. Bu fikir ve kurumları, günümüzde tüm dünyaya yayılmış olan "batı" uygarlığı için temel öneme sahip başka fikir ve kurumlardan ayırt etmek artık mümkün değil ve yüzyıl başında bile bu açıdan belli bir bulanıklaşma gözlenmekteydi. Bir tarihçinin (kendi dönemini kastederek) 1901'de yazdığı gibi; "Bu dönemde Avrupa tarihi bir anlamda, dünya Tarihi demek oluyor."[1] Yine de Avrupa adlı ayrı bir bütünün varlığı o zamanlar, günümüzdekine göre daha fazla kabul görmekteydi; o zamanlar hayatta olan milyonlarca Avrupalının çoğunun böyle bir duygu taşımamasına ya da ortak bir kolektif tarihi rolü paylaşmamalarına rağmen. Ama o dönemde, kendi aileleri ya da yerel toplulukları dışında kalan kamusal olaylar üzerinde kişisel etkiye sahip olabileceklerini ancak küçük bir azınlık düşünebilirdi. Avrupalıların çoğu hâlâ kırsal kesimde yaşamaktaydı; geleneksel yaşam tarzlarına kapanmış, cehalete gömülmüşlerdi, okuma yazma bilmiyor ve Karl Marx'ın deyimiyle "kırsal kesim ahmaklığı" içinde yaşıyorlardı. Avrupa'nın kentlerinde yaşayan milyonlarca insan gibi onların da, dünya tarihindeki hareketlerden haberdar olmak bir yana, diğer kültürler hakkında gerçekçi bir fikirleri bile yoktu. Yine de, bu milyonlarca insandan bazıları, dedelerinin doğduğu zamandakinden çok farklı bir değişim dünyasında yaşadıklarını gözlemiş ya da yalnızca sezmiş olabilirler. İstediklerinde dedelerinden, kendi gençliklerinden bu yana günlük yaşamın nasıl değişmiş olduğunu dinleyebilirlerdi; kırsal alanlarda yaşayanların bile yolculuk etmeleri ve kendilerine en yakın köy ya da kent dışında kalan dünyada olanlar hakkında fikir edinmeleri olasılığı artmış, giderek daha da artmaktaydı ve insanların içinde yaşadıkları bağlamlar daha pek çok yoldan zihinlerinde dünyaya dair yeni fikirler ve tepkiler uyandırabilirdi. Yeni olgular, neyin mümkün ve neyin

1) S. Leathes, *The Cambridge Modern History* içinde, cilt xii, *The Latest Age* (Cambridge, 1910), s. 1. Leath ayrıca şu notu düşmeye de gerek duymuştu: "Avrupa'nın etkinlik küresi artık tüm dünya." (s. 5)

istenir olduğu, hatta, milyonlarca insanın, özellikle de kentlilerin neleri hak ettikleri konularında yeni varsayımlar yaratmıştı ve yaratıyordu.

Böyle bir özetleme girişimi, devasa farklılıkları bulanıklaştırıyor. Oysa "Avrupa" ve "Avrupalı" ya da "kentli" ve "köylü" gibi sözcüklerin ardındaki uçsuz bucaksız çeşitliliği gözden kaçırmamalıyız. Yine de, Avrupalıların çoğunluğunun paylaştığı önemli bir şey vardı: dünyanın geri kalan toplumlarından çok daha hızlı değişen toplumlarda yaşıyorlardı. Denizaşırı bölgelere giden Avrupalıların kurdukları ülkelerde yaşayan kuzenleri için de geçerli olan bu durum, günlük yaşamın en basit olaylarında bile gözlenebiliyordu. İlk başlarda (görece) düşük miktarlarda kalan bir mal akışı, onlarca yıldır Avrupalıların yaşamlarını değiştirmekteydi. On dokuzuncu yüzyılda piyasaya, satın alabilecekleri pek çok yeni mal çeşidi çıkmıştı. Kömür, odun, rüzgar ve su gibi enerji kaynaklarına gazyağı, havagazı ve elektrik de eklenmiş, bu yeni kaynaklarla evlerini aydınlatmaya, yemeklerini pişirmeye başlamışlardı. Demiryolu, elektrikli tramvay, buharlı gemi, motorlu araba ve bisiklet uzun ve yakın mesafelerde yolculuğu kolaylaştırarak, milyonlarca insana yakın çevrelerinin dışına çıkma özgürlüğünü kazandırmıştı.

Bu yeni avantaj ve özgürlükler belki de kaçınılmaz olarak, bazı kuşkular da yaratmıştı. Gelecekte olabilecekler göz ardı edilse bile, bu yeni tüketim düzeylerinin maliyeti ve tüketimin dağılımındaki toplumsal adalet konularındaki kuşkular, sorumluluk sahibi kişileri endişelendirmekteydi. 1901'de Avrupalıların çoğu modern standartlara göre çok yoksuldular; bu durumun tuhaflığının önceki zamanlara oranla daha da çarpıcı göründüğü zengin ülkelerde yaşıyor olsalar bile. Toplumun yeni zenginlik yaratma gücünün böylesine arttığı bir dönemde yoksulluk eskisine göre çok daha sarsıcı görünüyordu. Ama beklentilerde devrim niteliğinde bir değişimin ilk aşamaları ortaya çıkmaya başlamıştı; zengin Avrupa ülkelerinin çoğu daha o zamanlarda çalışma saatleri konusunda, geniş sınırlar içinde olsa da, kısıtlama getirmeye başlamışlardı. Yeni tehditler ve sıkıntılar yaratan başka değişimler de vardı. Erkeklerin (Avrupa dünyasında hâlâ, temel hane gelirini kadının değil, erkeğin sağlaması gerektiği varsayılmaktaydı) kimi zaman işsiz kalabilecekleri kabul edilse de, ani iniş-çıkış dönemlerinin kör kuvvetlerinin yeni büyük kentlerde neredeyse bir gecede milyonlarca işsiz erkek yaratması yeni bir olguydu. Bu, 1880'li yıllarda İngiltere'de kullanılmaya başlanan terimle, "işsizlik"ti. Kimi ekonomistler işsizliği ve yaşamın yoksullar için hiç de kolay geçmemesini kapitalizmin kaçınılmaz bir sonucu olarak görüyorlardı.

Pek çok Avrupalı, atalarının zamanında bulunmayan avantajlara sahip olduklarını fark etmelerini engelleyen bir yoksulluk içinde yaşamaktaydı; içinde bulundukları şartların onları böyle şeyleri düşünmeye teşvik ettiği söylene-

mezdi. Milyonlarca kişi tıkış tıkış, kötü barınak şartlarına sahip yığınlar halinde, toplumlarının yaratılmasına katkıda bulunduğu zenginliği görerek, ama sokakların sunduğunun dışında değil eğlence, yeterli okul ve temiz hava olanaklarından bile yoksun kalarak yaşamaktaydı. "Gecekondu bölgesi" on dokuzuncu yüzyılda icat edilmiş yeni fikirlerden (ve sözcüklerden) biriydi. Bu bölgelerin doğuşundan, birbiriyle çakışan iki sonuç çıkarılıyordu. Bunlardan biri korkutucuydu; on dokuzuncu yüzyılda pek çok ciddi devlet adamı kentleri devrim tehlikesi, suç ve kötülük merkezleri olarak görmekteydi. Siyasi ayrımın aşırı sol ucunun ulaştığı sonuç ise iyimserdi: kentlerin durumu, (bir sosyalist marşında söylendiği gibi)[2] "yeryüzünün lanetlileri"nin önderliğini üstlenmek isteyenlere, toplumsal ve ekonomik düzenin adaletsizliğine karşı bir devrimin kaçınılmaz olduğunu gösteriyordu. Her iki sonuca da aynı kanıtlardan ulaşılmıştı: her iki sonuçta da, devrimin en azından Batı Avrupa'da artık pek de olası görünmediği yönündeki kanıtlar göz ardı edilmişti.

AYRICALIK VE HUZURSUZLUK

Avrupa 1901'de güçlüler ve zenginler tarafından yönetilmekteydi, ama bu çok da anlamlı bir ifade değil. İsviçre kentlisi Prusya *Junker*'ına, Fransız sanayi *patron*'una ya da İspanyol soylusuna benzemiyordu. Her ülkenin güçlü ve zenginleri farklıydı. Yine de her yerde egemen sınıf içerisinde hâlâ, zenginler sınıfının ve mesleklerin temsilcilerinin yanı sıra, kan ve soyluluk konumuna dayalı eski, kimi zaman çok eski kalıtımsal hiyerarşilerin unsurlarını da barındırıyordu. En gelişmiş ülkelerde bile toprağın zenginlerin gelirinde hâlâ büyük ve günümüzdekinden çok daha önemli bir paya sahip olduğunu söylemek de yanlış olmayacaktır. Kıta büyüktü; zengin bir toplumsal gelenek çeşitliliği ve egemen seçkinler sınıfı içinde kişiye özel pek çok ayrım sunabilirdi. Orta ve Doğu Avrupa'da kimi aristokratların davranışlarında hâlâ, günümüzde en azından tuhaf, belki de barbarca olarak değerlendirilebilecek geleneklerin izleri görülüyordu.[3] Sonuçta, tüm bu olgulara gerekli ağırlığı verdiğimizde yine, 1901'de Avrupa'da siyasi gücün, aristokrasi ile yüksek burjuva sınıfının çeşitli

2) Sosyalist Enternasyonallerin (bkz. ilerideki sayfalar) ilahisi olan ve 1871 Paris Komünü'nün üyesi Eugene Pottier tarafından yazılan Enternasyonel'in sözleri.

3) 1901'de bir Macar konağındaki yaşamın gerçeklikleri O. Jaszi'nin *The Dissolution of the Habsburg Monarchy* (Chicago, 1929, s. 243-5) adlı klasik anlatısında çarpıcı şekilde, ve (daha az çarpıcı olmasa da, daha şen bir anlatımla) *Memoirs of Michael Karolyi*'de (Londra, 1956, s. 31-2) anlatılmaktadır. Jaszi'nin Arşidük Otto'nun çıplaklığı öyküsü de (s. 237) üzerinde düşünülmeye değerdir.

bileşimleri, yani, özel mülkiyete büyük saygı duyan insanlar arasında paylaşıldığı gibi düz bir genelleme yapmak durumunda kalıyoruz.

Böyle bir genelleme, belli bir ülkeyi açıklamakta yetersiz kalacaktır. Dışarıdan bakıldığında bile Avrupa'da –örneğin, yerel kıyafetlerin varlıklarını korumaları açısından– günümüzdekinden çok daha fazla bir çeşitlilik görülmekteydi. Modern yaşamın tüm hızıyla sürdüğü büyük şehirlerden demiryoluyla yalnızca birkaç saat uzaklıkta, egemen sınıfların hâlâ yirminci yüzyıl öncesinden çok on dokuzuncu yüzyıl öncesine benzer bir zihinsel dünyada yaşadıkları yerler bulunabiliyordu. Doğu Avrupa'nın büyük bölümünde yarı patriyarkal ilişkiler ve toprak sahibinin arazisinde yaşayanlar üzerindeki geleneksel otoritesi hâlâ sürmekteydi. Polonya, Macaristan ve Baltık toprakları hâlâ, yalnızca büyük arazilere dayalı maddi ayrıcalıklara el uzatılmasına değil, herhangi bir modern toplumun değer ve varsayımlarına da ruhen karşı aristokrat muhafazakârlar yetiştirmekteydi. Diğer uçta ise, Birleşik Krallık gibi, toplumsal gücün gerçeklikleri ne olursa olsun, aristokratların yasal eşitlik fikrine çoktan alıştıkları ve toprak sahiplerinin de, siyasette ve toplumda hâlâ aşırı bir güce sahip olmakla birlikte, bu gücü demokratik yollarla seçilmiş kurumlar içerisinde kullanmak ve işadamlarıyla, bankacılarla, hatta bazı işçilerle paylaşmak zorunda oldukları örnekler bulunmaktaydı.

Avrupa'nın 1901'deki egemen sınıfları, bir devrim yüzyılının ve en önemlisi, otuz yıl önceki Paris Komünü'nün anılarıyla gölgelenmiş onyıllar geçirmişlerdi. Dolayısıyla, yirminci yüzyıl içerisinde de zaman zaman yaşanan şiddet patlamalarının korkularını daha da artırması hiç şaşırtıcı değildi. O yıllarda, gazetelerin sansasyonel manşetlerinde devlet adamlarına ve kraliyet ailelerinin üyelerine yapılan saldırılar yer alırdı.[4] Devrim gelenekleri olsun ya da olmasın, sanayileşmiş ülkelerdeki grev ve gösterilerde şiddet yaşanabiliyordu; siyasetinde devrimci söylemin her zaman önemli bir rol oynadığı Fransa 1914'ten önce sanayi çatışmalarına askerlerin karışmasına alışkındı, ama Büyük Britanya'da bile ayaklanmalarda şiddet ve ölüm olayları görülebiliyor ve kişilerin ya da mülklerin tehlikeye düşmesini önlemek için askerlere zaman zaman ateş açma emri veriliyordu. Doğu Avrupa'da ise kırsal kesim, kentlerden çok daha tehlikeliydi: 1907 başlarında Romanya'da bir köylü ayaklanması topçu bir-

4) 1894'te Fransa Cumhurbaşkanı Carnot bıçaklanarak öldürülmüş, İspanya başbakanı 1897'de, Avusturya imparatoriçesi 1898'de, İtalya kralı 1900'de, Amerika Birleşik Devletleri başkanı 1901'de, Sırbistan kralı ve kraliçesi 1903'te, Portekiz kralı ve veliahdı 1908'de ve bir başka İspanya başbakanı 1912'de öldürülmüşlerdi; suikastlardan bazılarının anarşist olduklarını iddia eden kişiler tarafından yapılmış olmasına karşın, bu olaylar arasında mantıklı bir bağlantı yoktu, ama arka arkaya yaşanmaları çarpıcı ve kimilerine göre de korkutucuydu.

liğiyle bastırılmış ve 11,000 hayata mal olmuştu. İspanya ve İtalya'nın kırsal kesimlerinde de şiddet yaşanmaktaydı. Rusya'da zaman zaman terörizme dönüşen sürekli bir devrim hareketi vardı (ve 1881 gibi yakın bir tarihte bir çar terörizme kurban düşmüştü), ama arka arkaya yaşanan tarımsal ayaklanmalar, ne kadar kararlı olurlarsa olsunlar, görece az sayıdaki teröristin yapabileceklerinden çok daha tehlikeliydi; toprak sahiplerine ve kâhyalarına yönelik köylü saldırıları doruk noktasına 1901'den sonra ulaştı. Bu şiddeti Japonların karşısında alınan yenilginin izlemesinin ve rejimin güveninin bir süreliğine sarsılmasının sonucunda 1905'te ilk kez bir Rus devrimi yaşandı.

Bu tür ayaklanmalar, teröristlerin münferit ve iyi duyurulan eylemleriyle birleştiğinde, polislerin ve saygın vatandaşların diken üstünde oturmalarına yol açıyordu. Gerçi, kaygılanmalarına yol açan hayaletlerin bazıları aslında pek de gerçek değildi. On dokuzuncu yüzyıl sonunda, örneğin, var olmayan "gizli örgüt"lerin çalışmalarından boş yere korkulmaktaydı.[5] "Anarşistler" de kamusal imgeleme yerleşmekte çok başarılı olmuş, 1890'lı yıllardaki terörizm eylemleriyle ve suikastlarla kendilerini tanıtmışlardı; yapmayı denedikleri şeyin önemi, ulaşabilecekleri başarı ya da başarısızlığı aşıyordu, çünkü basının gelişmesi, bir bombanın patlamasının ya da bir hançer darbesinin büyük bir tanıtıma dönüşmesini sağlıyordu.[6] Bu yöntemleri kullanan anarşistlerin tümünün amacı aynı değildi, ama hepsi çalkantılı bir çağın çocuklarıydı ve yalnızca devleti değil, adil olmadığına inandıkları tüm bir toplumu protesto ediyorlardı.

SOSYALİZM

Anarşistler iyi duyurulan terör eylemleriyle kötü ünlerini artırmalarına karşın sık sık, yanlış yere, sol kanattaki başkalarıyla, yani, hor gördükleri sosyalistlerle karıştırılıyorlardı ve sosyalistler bu durumdan rahatsızdılar. 1901'de neredeyse her yerde sosyalist sözcüğü Marksist anlamına gelmeye başlamıştı ve söylemleri devrim korkularını canlı tutuyordu.[7] Karl Marx 1883'te ölmüştü gerçi, ama tıpkı

5) Bkz. J. M. Roberts, *The Mythology of the Secret Societies* (Londra, 1972).

6) Başkan Roosevelt göreve başlamasının ardından ABD Kongresinde yaptığı ilk konuşmada, "Anarşi tüm insan ırkına karşı bir suçtur ve tüm insanlık anarşistlere karşı birleşmelidirler," demişti. *AR* 1901, s. 415. Roosevelt'ten önceki başkan bir anarşist tarafından öldürülmüştü.

7) Marksizm batı dünyası dışına daha çok yeni yüzyılda yayıldı; 1901'de hâlâ büyük oranda Avrupa'ya özgü bir olguydu. Marksistler ABD'yi pek az etkileyebilmişlerdi. Komünist Manifesto'nun ilk Japonca çevirisi 1905'te (yetkililerin hemen kapatacakları bir gazetede) yayınlanmıştı.

Darwin gibi o da fikirleriyle yirminci yüzyılı şekillendiren on dokuzuncu yüzyıl simalarından biri olmuştu. Marksist düşünce dışında kalan önemli işçi sınıfı gelenek ve mitolojileri yalnızca iki ülkede görülmekteydi: sendika hareketinin erken dönemlerde gelişmesinin ve önemli siyasi partilerden biri aracılığıyla gelişme olanağı bulmasının sosyalist hedefleri benimsemiş devrimci olmayan bir radikalizm yarattığı İngiltere ve daha düşük seviyede olmakla birlikte, Fransa.

Karl Marx'ın yaşadığı dönemdeki olaylarla ve o dönemin temel metinleriyle belirlenmiş olan resmi Marksizm sertleşerek, görünüşe bakılırsa Marx'ın da son yıllarında pek de onaylamadığı bir şekle bürünmüştü. Pek çok sosyalist Marksizm'i, tarihin aldığı ve kaçınılmaz olarak alacağı yön konusunda belli bir tarih yorumunu kılavuz alan dogmatik bir ilkeler dizisi olarak görüyordu. Marx'ın ölümünden sonra fikirlerinin bu yönde geliştirilmesinde arkadaşı ve çalışma arkadaşı Friedrich Engels'in oynadığı rol, söz konusu argümanların geçerliliği, üstadın görüşlerine sadakati ya da sadakatsizliği ve daha pek çok konu hakkında ateşli tartışmalar doğmuştu. Ama bunlar bizim ilgi alanımızın dışında. Kesin olan şu ki, yirminci yüzyıl başladığında yerleşmiş olan baskın ve dogmatik Marksizm versiyonları aslında, devrimci siyasi faaliyetleri yirminci yüzyılda da ayakta tutabileceğini kanıtlamış iman şartlarına dayanıyordu ve Marksist sosyalizm sol siyasetteki diğer eğilimlerle karşı karşıya geldiğinde çoğunlukla otoriter ve katı bir tavır benimsemiştir.

Marksist iman şartları arasında en önemlileri, tarihin ilerlemeci olduğu, "diyalektik" çatışma ve çekişmelerle ilerlediği, bu tür çatışmaların aslında sınıfların ekonomik çıkarlarını ifade ettiği, bu çatışmaların kaçınılmaz olduğu ve devrimci bir yön alacakları, kapitalist toplumun burjuva efendileriyle sömürdükleri proleter işgücü arasındaki nihai çatışmanın en azından ufukta görünmeye başladığı ve "proletarya diktatörlüğü" sınıf çatışmalarının son kalıntılarını da ortadan kaldırdığında ekonomik sömürünün olmadığı sınıfsız bir toplumun doğacağıydı. Bu inanç, adaletsizlikleri düzeltmek ve dünyayı doğru yola sokmak isteyenleri yüreklendiriyor ve güçlendiriyordu. İçerisinde yarı dinsel bir içerik görmek hiç de zor değil: Yahudiliğin, Seçilmiş Halk kavramı. İsrail'in çölde (ya da, erken Hıristiyan Kilisesi'nin kendisine düşman bir dünyada ve gözyaşları vadisinde) ilerlemesi gibi, kıyamete benzer bir kurtuluşa (devrim) ve sosyalizmin vaat edilmiş topraklarına doğru ilerleyecekti. Bu bir teselli, intikam ve vaat inancıydı. Dünyanın neden böyle olduğunu açıklıyor, alt edilecek düşmanları belirliyor ve inançlılara, tarihin kendi taraflarında olduğu yönünde güvence veriyordu. O dönemde henüz bilinmeyen bir sözü kullanırsak, sosyalistlerin, geleceğin dalgası olduklarını hissetmeleri sağlanıyordu. Yaklaşık olarak 75 yıl boyunca Marksist davaların desteklenmesine ve geliştirilmesine büyük bir enerji ve özveri kaynağı harcanmıştı. Bu yıllar boyunca Marksizm, çağın en başarılı inancı ve en ikna

edici mitolojisi olacaktı. Ateşinin, kendi çıkarlarını korumaya kararlı bürokratların propagandasının donuk ışığına dönüşmesinden sonra bile, pek çokları için duygusal heyecanını ve pırıltısını koruyacaktı.

Tüm ülkelerdeki sosyalist hareketler arasında eşgüdüm sağlamak amacıyla dört yıl önce kurulmuş uluslararası bir işçi sınıfı hareketi olan "İkinci Enternasyonal"in 1893'te o zamana dek içinde yer alan anarşistleri resmi olarak dışlamasıyla, Marksizm'in kıta Avrupası sosyalizmindeki egemenliği perçinlenmiş oldu.[8] 1900'de Enternasyonal Brüksel'de bir daimi ofis açmıştı. 1890'dan beri resmen Marksist olan Alman Sosyal Demokrat Parti sayısal, maddi ve kuramsal katkılarıyla Enternasyonal içinde baskınlık kazanmıştı. Polis baskısına karşın, hızlı sanayileşme döneminde Almanya'da sosyalizm gelişmişti: 1901'e gelindiğinde Alman siyasetinin yerleşik bir olgusuydu ve hatta, gerçek anlamıyla ilk kitle örgütü olmuştu. Maddi ve sayısal üstünlüğü, Alman partisinin resmi inancını dünyanın her yerindeki sosyalistlere kabul ettirmesine yetebilirdi. Ama, entelektüeller Marksist adını verdikleri doktrinlerin "bilimsel" doğası hakkında sonu gelmez vaazlar verseler ve ortaçağ akademisyenleri gibi ayrıntılarını vurgulasalar da, Marksizm'in dini ve mitolojik cazibesi çok daha önemliydi. Marksizm asıl gücünü bir inanç olarak kazanıyordu ve en büyük zaferine daha sonra, insan ırkının neredeyse dörtte biri bu ad altında toplandığında ve Çin, fikirlerinin temellerini Alman idealist felsefesinden ve İngiliz siyasi ekonomisinden alan, Asyalılardan ise ancak horgörüyle söz eden ve yaşamı boyunca asla Prusya'dan daha doğuya gitmemiş olan bir Alman felsefecinin adını kutsamayı öğrendiğinde ulaşacaktı.

Yüzyıl başında sosyalizm mitolojisi zenginleri korkutuyor ve kurulu düzeni sarsıyordu; oysa, yakın tarihin bu tür korkuları hiçbir şekilde haklı çıkarmadığını görmek zor olmamalıydı. Kimi zeki Marksistlerin de belirttiği gibi, kapitalist sistemde sanayi işçilerinin maddi yaşam standartları açıkça iyileşmişti. Bu sistemin tüm karmaşıklığıyla gelişmesi sınıf çatışmasını Marx'ın beklediği gibi basitleştirip keskinleştirmemiş, tersine, işçi sınıfına yarar getirecek kurumlar yaratmıştı. Bu durum ilk başta Almanya'da, sonraları da İngiltere'de görülecekti.[9] Parlamento-

8) Ama 1896'daki Londra Kongresi gibi ileri bir tarihte oturumlardan birinin İngiliz bir sendikacı olan başkanı "bağıran ve tepinen" anarşistleri dışarı atmak için polis çağıracağını söylemiş (James Joll, *The Second International 1889-1914*, gözden geç. baskı Londra, 1974, s. 74) ve böylece, tüm iyi burjuvaların onaylayacakları bir tehdide başvurmuştu.

9) İkisinin de resmi olarak meşruti ve temsilci yönetime sahip ülkeler olmalarına karşın, iki ülkede siyasi ortam da elbette farklıydı. Bir İngiliz gözlemcinin (George Bernard Shaw) 1896'da kaydettiği gibi, "Almanlar Reichstag'daki güçlü Sosyal Demokrat partileriyle görünüşte bizden çok ilerideler. Ama liderleri, ... Arthur Balfour'un [muhafazakâr bir bakan] [muhafazakâr] Primrose League'de yapabileceği ve İngiltere'nin takdirini kazanacak bir konuşma yüzünden hapse giriyor." Alıntı: Joll, s. 76.

ların seçimle kurulması taviz ve avantajlar kazanma fırsatları sağlamıştı ve işçi sınıfının liderleri devrimi beklerken oy kullanma haklarının verdiği gücü göz ardı etmek istemiyorlardı. Aralarından bazıları resmi Marksizm'i bu tür eğilimleri de göz önüne alacak şekilde yeniden tanımlamak istiyorlardı; bunlara "Revizyonist" adı verilmişti. Genel olarak konuşursak, revizyonistler, sosyalizmin toplumu dönüştürmesi yönünde barışçı bir ilerlemeyi savunuyorlardı. Bu dönüşümün gerçekleştiğinde bir devrim olacağına emindiler, ama ille de şiddet içermesi gerekmiyordu. Bu kuramsal görüş ve yarattığı çatışma kısa sürede, yüzyıl sonunun kılgısal bir siyaset konusuyla iç içe geçti: sosyalistler–Fransa'da olduğu gibi– bir fırsat doğması durumunda "kapitalist" hükümetlere bakan olarak katılmalı mıydılar, yoksa, katılmamalı mıydılar?

Revizyonizm tartışmaları yıllarca sürdü ve sonunda, kesin bir sonuca ulaşamadan sönüp gitti. İkinci Enternasyonal revizyonizmi açıkça lanetlemişti ve sosyalist söylem hâlâ, devrim üzerinde odaklanmaktaydı; ama bu arada başta Almanya'daki olmak üzere ulusal sosyalist partiler uygulamada revizyonistliği sürdürdüler ve mevcut sistemle işlerine geldiği şekilde anlaşmalar yaptılar. Kimi sosyalistler hükümetlerinin kendilerini savaşa gitmeye zorlamaları durumunda askere alınmayı reddederek devrimi gerçeğe dönüştürülebileceklerini umuyorlardı. Rus sosyalist partisinde çoğunluğu oluşturan bir grup revizyonizmi şiddetle kınamakta ve devrimci şiddeti savunmaktaydı: bu da, 1905'ten önce hiçbir etkili parlamento faaliyeti fırsatının bulunmadığı ve köklü bir devrim ve terörizm geleneğine sahip Rusların durumunun tuhaflığını yansıtıyordu. Bu görüşün taraftarlarına, Rusça çoğunluk anlamına gelen Bolşevik adı verilmişti.

Sosyalistler, kitleler adına konuştuklarını iddia ediyorlardı. Bu iddia doğru olsun ya da olmasın, 1901'e gelindiğinde pek çok muhafazakâr, liberalizmin ve demokrasinin on dokuzuncu yüzyılda kat ettiği ilerlemenin sonunda yavaş yavaş ya da hızla bir devrime yol açacağından kaygılanıyor ve daha fazla ilerlemelerinin gerekirse güç kullanılarak engellenmesi gerektiğini düşünüyordu. Bazı ülkelerin hükümetleri, yalnızca maddi ayrıcalıklarına değil, "piyasa toplumu" adı verilebilecek şeyin değer, alışkanlık ve varsayımlarına da el uzatılmasına ruhen karşı olan aristokrat muhafazakârların etkisi altındaydı; bunlar, soylu olmayan zenginlerle ortak çıkarları bulunduğunu bile kabul etmek istemiyorlardı. Ama bu cephede sınırlar giderek belirsizleşmekteydi ve 1901'e gelindiğinde muhafazakâr düşünce büyük oranda, sermayeyi savunur duruma geçmişti; bu, elbette, bireyci olması nedeniyle, yarım yüzyıl önce pek çok yerde radikal liberal olarak görülecek bir tutumdu. Anlamı ise ülkeden ülkeye değişiyordu: Büyük Britanya'da 1842'den beri gelir vergisi alınmaktaydı, ama 1914'e gelindiğinde Fransız hükümeti gelir vergisi getirmeyi hâlâ başaramamıştı.

Bir önceki yarım yüzyılda devletlerin giderek daha fazla işlev üstlenmeleri ve askeri harcamaların yükselmesi sonucu yavaşça ve düzensizce de olsa giderek artmış olan zenginliğe devlet müdahalesine kapitalist bireyci muhafazakârlık giderek daha şiddetle karşı çıkmaktaydı.

KİTLE SİYASETİ VE MİLLİYETÇİLİK

Seçme hakkı kapsamının genişletilmesi Avrupa'da anayasal yönetimin ilerlemesinin önemli bir parçasıydı; ama hâlâ, yalnızca bir parçasıydı. Kitlelerin siyasete giderek daha fazla katılmalarının başka göstergeleri de vardı. On dokuzuncu yüzyılın son çeyreğinde ortaya çıkan modern siyasi parti, seçmen desteğini örgütlüyordu. Sorunları basitleştirerek anlaşılır seçeneklere dönüştürüyordu, seçimlerde oy verilmesi için bir bürokratik aygıt geliştirmişti ve özel çıkarları hedefliyor ve besliyordu.[10] Parti tüm dünyaya yayılacaktı. Eski moda siyasetçiler partinin sunduğu yeni modele hoşnutsuzlukla bakıyorlardı; partiyi, haklı olarak, kitle toplumunun gelişinin, kamusal tartışmaların yozlaşmasının ve geleneksel seçkin sınıfların üzerindeki, siyasetlerini sokaktaki adama uyarlamaları baskısının bir diğer işareti olarak görüyorlardı. Partinin hitap etmeyi amaçladığı "kamuoyu" aslında pek de yeni bir kavram değildi (bu olguyla ilgili ilk tarihçe 1820'li yıllar gibi erken bir tarihte yayınlanmıştı), ama önemi on dokuzuncu yüzyılda artmıştı. Son derece muhafazakâr bir devlet adamı olan Bismarck bile kendini halkın sesine kulak vermek ve kitlelerin duyarlılıklarını dikkate almak zorunda hissetmişti. Yüzyılın sonraki yıllarında kamuoyunun yönlendirilmesi giderek kolaylaşacaktı (ya da, en azından, pek çok gazete sahibi ve devlet adamı buna inanıyordu). Kitlelerin oy hakkını doğru şekilde kullanacak derecede uygarlaştırılması için kitle eğitimine gerek olduğu kabul edilmişti. Ama okuryazarlığın artmasının sonucunda, duygusallığa ve sansasyona yataklık eden yeni, ucuz basın ve bir diğer on dokuzuncu yüzyıl icadı olan reklam kampanyalarının satıcıları ve tasarımcıları için bir pazar yaratılmıştı.

On dokuzuncu yüzyılın sonunda kitleleri en çok etkileyen siyasi fikir milliyetçilikti. 1790'lı yıllardan itibaren Avrupa siyasetinde ve uluslararası ilişkilerde dinamik bir güç olmuştu. Şahsi olarak hükümdarlara duyulan sadakatten farklı olarak, kolektif kimlik –ya da, daha çok, kolektif kimlikler– kavramlarının yaratılmasını teşvik etmiş ve Avrupa haritasını, ulusal devletlerden oluşan bir

10) Bu olgu ciddi olarak ilk kez, M. Ostrogorski'nin kitabında incelenmiştir, *Democracy and the Organisation of Political Parties* (Londra ve New York, 1902).

haritaya dönüştürmüştü. Bu durum özellikle, hanedan imparatorluklarında gözlenmekteydi. 1901'e gelindiğinde, sultanın bir zamanların Osmanlı Avrupası'ndaki toprakları büyük oranda ulusal devletlere bölünmüştü, ama hâlâ karşılanmamış önemli etnik talepler olduğu görülmekteydi (o dönemde, özellikle Makedonya'da). Rus imparatorluğunda Lehler, Yahudiler, Ukraynalılar ve Litvanyalılar Rusların baskısı altında olduklarını düşünüyorlardı. Avusturya-Macaristan imparatorluğunda milliyetçilik gerçek bir devrim tehdidi yaratmaktaydı; monarşinin Macar yarısının yöneticileri olan Macar azınlık Lehler, Yahudiler, Rutenler, Slovaklar, Almanlar, Hırvatlar ve Romenler üzerinde hüküm sürüyor ve Avusturya yarısında da Almanca konuşan bir azınlık Çeklerin, Slovenlerin ve Trentino'daki İtalyanların istekleriyle boğuşuyordu.

Meşruti yönetime dayalı Büyük Britanya ise İrlanda'da iki milliyetçilik sorunuyla karşı karşıyaydı. Bunlardan en gözler önündeki, güneydeki Katolik İrlandalılar sorunuydu; gerçi, 1901'e gelindiğinde tarım reformu ve ekonomik şartlardaki iyileşme, "İdari Özerklik" sorununun zehrini büyük oranda almış gibi görünüyordu. Ama yakın zamanlarda bir diğer İrlanda milliyetçiliği sorunu yeniden alevlendirmişti; Ulster bölgesindeki, bazı üyelerinin Londra'daki hükümetin Roma Katoliği vatandaşlarına İdari Özerklik tanıması durumunda devrime başvuracakları tehdidini savurduğu Protestan çoğunluğun milliyetçiliği.

Tatmin edilmemiş milliyetçilikleri savunanların tümü, haklı olsalar da olmasalar da, bunu baskı görenler yararına yaptıklarına inanıyorlardı. Ama büyük güçler de milliyetçilik ilkesini benimsedikleri iddiasındaydılar. 1871'de Almanya'nın Alsace-Lorraine'i ele geçirmesi Fransa'da derin bir psikolojik yara açmıştı. Kimi Fransız siyasetçiler bu yağmaya karşı *revanche** temasını sürekli olarak beslemekteydiler. Fransa'da milliyetçilik, ulusal kurumlara mı, yoksa, bir dış güç olan Vatikan'a mı sadık kalınacağı konusunda sorular uyandıran kilise karşıtı yasaların yarattığı çatışmalar başta olmak üzere, pek çok iç siyaset sorununu daha da ağırlaştırmaktaydı. Kaynaklarının ve güçlerinin farklı olmasına karşın, tarihlerinin kısalığı hem birleşmiş Almanya'da hem de birleşmiş İtalya'da yöneticilerin iç bölücü güçlere karşı özel bir hassasiyet duymalarına ve ulusal bir bağ olarak şovenizmle flört etmelerine yol açmıştı. İtalya'nın liderlerinin bazıları vatandaşlarına çekici geleceğini düşündükleri sömürge maceralarına girmeyi arzuluyor ve zaman zaman giriyor, bu arada Avusturya-Macaristan'a karşı duyulan kuşku ve düşmanlığı canlı tutmayı da ihmal etmiyorlardı. Habsburg monarşisi görünüşte İtalya'nın müttefikiydi, ama hâlâ, İtalyan-

* Fr. Bir devletin, başka devletlere kaptırdığı topraklarını yeniden ele geçirme siyaseti. (çev.)

ların, İtalya'nın birleşmesi sırasında elde edilmiş toprakların tersine, *irredenta* yani "kurtarılamamış" olarak gördükleri toprakları egemenliğinde tutuyordu ve dolayısıyla, düşmandı.

Hiçbir açıdan "yeni" bir ulus olarak görülemeyecek olan ve retorikçileriyle karikatürcülerinin sözde sarsılmazlıkları ve (tabii, İrlandalılardan söz ettikleri durumlar hariç) siyasi temkinlilikleriyle uğraşmaktan hoşlandığı İngilizler bile artık ulusal semboller karşısında kolayca aşırı heyecanlara kapılabiliyorlardı. 1890'lı yılların kısa süreli ama güçlü imparatorluk coşkusu Güney Afrika savaşının desteklenmesini sağlamıştı. Korkutucu ekonomik dinamizmiyle dünya ticaretinde İngilizlerin üstünlüğüne meydan okuduğu düşünülen Almanya'nın İngiliz donanmasının üstünlüğünü de tehdit eder duruma gelmesi karşısında, halk arasında, bu üstünlüğün korunması yönünde büyük bir hassasiyet doğmuştu. Bu iki ülkenin vatandaşlarının ülkelerinin çıkarlarının pek çok açıdan çatıştığını düşünmeleri, aslında birbirlerinin en iyi müşterileri olmaları gerçeğinden daha önemliydi. Alman resmi söylemindeki sertlik ve Kayser II. Wilhelm'in zaman zaman yükselen öfkeli şahsi patlamaları durumu daha da kötülçştiriyordu. Kayser örneğin (sık sık, akılsızca gösterdiği gibi) bir savaş filosu kurma isteği gösteriyordu ve İngilizlerin böyle bir filonun kendilerine karşı kurulduğundan kuşkulanmamaları olanaksızdı.

Ama popüler milliyetçi duygunun etkileri ne olursa olsun, 1914'te bile Avrupa'da pek az devlette, kitlenin siyasette görünüşte de olsa son sözü söylemesini sağlayacak gerçek demokratik anayasalar bulunmaktaydı. Önemli sayılabilecek cumhuriyetler Fransa ve İsviçre'den ibaretti. Başka yerlerde yaygın olarak görülen anayasal yönetim yapıları (Andorra ya da San Marino gibi birkaç ilginç fosil hariç), mirasla geçen monarşiler ve çoğunlukla mecliste de mirasla geçen unsurlar bulunmasıydı ve kimi ülkelerde geniş seçmen kitleleri ve demokratik olarak adlandırılabilecek temsilci düzenlemeler bulunmasına karşın, bunlar hâlâ ağırlıklı bir güce sahipti. 1912'de büyük güçler Balkanlarda ulus ilkesinin son uzantısı olarak bağımsız bir Arnavutluk kurmak üzerinde anlaşmaya vardıklarında elbette, ertesi yıl Osmanlı mirasından çıktığında bu devletin başına bir prensin gelmesine karar vermişlerdi.[11] Ama monarşinin yararlılığına duyulan saygı, işleme şeklinde çeşitliliğe izin veriyordu. Pek az monark bu kuruma İngiltere'nin VII. Edward'ı gibi tutarlı bir şekilde yaklaşıyordu; Edward'ın kuruma duyduğu saygı Güney Pasifik'in yerli yöneticilerine de uzanmaktaydı. Yeğeni olan Alman Kayseri, Britanya monarşisinin gerçek bir monarşi olduğuna inanmadığını söylüyordu. Yine de, meşruti ama kalıtımsal monarşiler arasında en önemli örneği hiç kuşkusuz, Britanyalılar

11) Prens tahtta iki yıldan az bir süre kalacaktı.

oluşturuyorlardı; diğer örnekler ise Belçika, Hollanda, İskandinavya, İtalya, İspanya, Portekiz ve aralarında en eskisi Yunanistan olan, on dokuzuncu yüzyılın kimi yeni Balkan devletleriydi. Resmi düzenlemeler ne olursa olsun, bu grup içinde de gerçek siyasi güç dağılımı ülkeden ülkeye değişiyordu. Yeni devletler arasında türün pek de umut vaat etmeyen örnekleri de bulunmaktaydı (özellikle de, Balkanlarda). Meşruti monarşi yine de, 1901 Avrupası'nda yaygın, başarılı, kabul edilebilir ve kabul edilmiş bir kurumdu.

ANAYASAL YÖNETİMLER

Anayasal yönetim ve bununla bağlantılı temsil edilme, geniş kapsamlı bir oy hakkı ve önemli düzeyde bir ifade özgürlüğü ilkeleri on dokuzuncu yüzyılın büyük bölümü boyunca geleceğin dalgaları olarak görülmüştü. Ama daha 1901'de, bu sistemin de sorunları olduğu anlaşılmıştı. On dokuzuncu yüzyıl sona ererken, Birleşik Krallık'ta bile birkaç yıl sonra doğacak olan önemli bir siyasi krizin belirtileri ortaya çıkmaktaydı. Zaten uygar dünyanın en yüksek vergilerine tabi olan ulus, yönetim faturalarının (silahlanmanın ve sosyal güvenlik hizmetlerinin karşılanması için) yükselmesi sorunuyla karşı karşıyaydı. Sorunun özünde, devletin toplumun düzenlenmesinde giderek daha büyük bir rol üstlenmesi ve toplum içerisindeki belli çıkarları çiğneme gücü yatıyordu. 1911'de gerçekleştirilen barışçı bir yasal dönüşümle Lordlar Kamarası'nın seçimle gelen Avam Kamarası'na kısıtlama getirme yetkisinin kaldırılmasıyla birlikte sorun doruk noktasına ulaştı. Arka planda başka sorunlar da vardı; söz konusu olan yalnızca, sosyal hizmetlerin bedelinin ödenebilmesi için zenginlerin daha yüksek vergiler vermesi değildi. Bu sorunlar İngiliz meşruti yönetimini sonuçta, Lordlar Kamarası'nın yetkileri konusundaki mücadeleden daha fazla sıkıntıya soktu. Ulster bölgesindeki şiddet ve kadınlara oy hakkı verilmesi için mücadele eden "sufrajet"ler, parlamentarizmin tehlikede olabileceği yönünde spekülasyonlar doğurdu. Siyasi konsensüsün korunması artık geçmişteki kadar anlamlı değildi. 1914'te, kimi yabancı gözlemcilerin ülkenin iç savaş korkusuyla kıtada güçlü bir eyleme geçmekten çekineceğini düşünme yanılgısına düştüklerinde, bu durum uluslararası olayları da etkileyecekti. Ama bu düşüncenin hayal ürünü olduğu anlaşıldı; Britanya kurumları ve siyasi alışkanlıkları hâlâ sağlamdı. Parlamenter monarşi hâlâ, zorlukları aşacak ve doğduğu topraklardaki büyük değişimlere uyarlanacak güçte görünüyordu.

Büyük Britanya örneği meşruti yönetim taraftarlarını cesaretlendiriyordu belki, ama Avrupa'nın diğer önemli hukuk devletleri için aynı şey söylenemezdi. Aralarındaki tek cumhuriyet Fransa'ydı; 1871'de bu cumhuriyetin

kuruluşu bir açıdan, uluslararası yaşamın yeni bir ideolojik olgusunu yaratmıştı. Ama Paris Komünü'nün ertesinde ve Üçüncü Cumhuriyet'in yavaş yavaş kurulduğu zorlu yıllarda cumhuriyet kurumlarının ayakta kalacağının kuşku götürdüğü zamanlar olmuştu. 1901'de siyasi Fransa –ki bu çoğunlukla, Paris anlamına geliyordu– derin ilke sorunlarını gündeme getiren adaletsizlik ithamlarıyla sarsılmıştı. Kurban, uydurma kanıtlarla casusluk suçlamasıyla askeri mahkemede yargılanmış, görevinden azledilmiş ve bir ceza kolonisine hapse gönderilmiş Yahudi bir subay olan Alfred Dreyfus'tü.[12] Dreyfus davasında adaleti yerine getirme çabaları, Yahudi karşıtı önyargılarla, davayla ilgili askerlerin mesleki dayanışmasıyla ve ordunun desteklenmemesi durumunda ulusun güvenliğinin tehlikeye düşeceği inancının yarattığı çığırından çıkmış bir milliyetçilik duygusuyla karşı karşıya kalacaktı. Halkın konuya ilgisinin artmasıyla birlikte Fransız toplumunda "Dreyfus Olayı" konusunda keskin bir bölünme oluştu; bu durum, pek çok Fransız'ın 1789 devrimiyle ve bu devrimin vârisi olan cumhuriyetle hâlâ uzlaşamadığını gösteriyordu.[13] Kimi Katolik din adamları son derece basiretsiz bir yaklaşımla Dreyfus'e saldırdılar ve onu suçlayanları desteklediler. Bu tutumları kilise karşıtlığının yeniden canlanmasına yol açtı ve hükümetlerin Kilise'yle uzun zamandır süren kavgaların çözümlenmesine yaklaştıkları ortamı zehirledi (sonuçta, I. Napolyon'un bir yüzyıl önce yaptığı ve Roma Katolik Kilisesi'nin Fransa'daki yasal konumunu garanti altına alan Konkordato tek taraflı olarak sona erdirilecekti).

Kısacası, yüzyılın ilk yıllarına baktığımızda, büyük güçler arasında demokrasi davasını tam anlamıyla temsil eden bir ülkede şiddetli ideolojik ve siyasi bölünmelerin yaşandığı bir manzarayla karşılaşıyoruz.[14] Bu durum yurtdışında Fransa'nın prestijini zedeliyor ve hatta, Üçüncü Cumhuriyet'in ayakta kalması konusundaki eski kuşkuları yeniden gündeme getiriyordu. Ama Fransızların rejime, siyasetçilerin ateşli söylemlerinin gösterdiğinden çok daha fazla sadık oldukları anlaşılacaktı. Kırsal kesim halkının 1789 devriminden yarar sağladığına inandığı bir ülkede devrimci sosyalizm ciddi bir tehdit

12) Dreyfus 1894'te askeri mahkemede suçlu bulunmuştu. Dört yıl sonra ünlü romancı Emile Zola "Suçluyorum..." başlığını taşıyan ünlü gazete makalesiyle Dreyfus'e yapılan haksızlığı gündeme getirdi; Dreyfus'ün destekçilerinin zaten davanın yeniden görülmesi için tüm güçleriyle çalışmalarına karşın, kamusal tartışmayı bu makale hızlandırdı. Adaletsizlik ancak ikinci bir askeri mahkemede –burada da suçlu bulunmuştu, ama "hafifletici sebepler"le, ki bu, saçma bir karardı– düzeltildi ve Dreyfus 1906'da terfi ettirilerek yeniden orduya alındı.

13) Önde gelen bir gerici olan Charles Maurras'nın Dreyfus Olayı hakkında yazdığı kitabın adı bu bölünmelerden kaynaklanıyor: *Quand les Français ne s'aimaient pas* (Paris, 1906).

14) Fransa tüm erkeklere oy hakkını daha 1793'te tanımıştı.

oluşturmuyordu. Cumhuriyet tüm iç tehditleri atlatacak ve ancak 1940'ta, askeri yenilgi ve istila sonrasında boyun eğecekti. Fransa'nın Latin ve monarşik komşuları İspanya ve İtalya'da da kilise taraftarlığı ve karşıtlığı siyasi sorunlar yaratmaktaydı. Ama bu iki ülke çok daha ciddi başka sorunlarla da pençeleşmekteydi. 1901'de her iki ülkede de anayasal yönetimin geleceğinin parlak göründüğü söylenemezdi. İki ülke de Fransa'dan çok daha yoksuldu. Her ikisinin de istismar ya da göz ardı edilen, ama temsil gücü bulunmayan ve oligarşi yanlısı siyasetçilerin her zaman daha da ağırlaştırdıkları önemli bölgesel sorunları vardı. 1902'ye dek hiçbir İtalya başbakanı görevi sırasında geri kalmış güneyi ziyarete gitmemişti; 1860'lı yıllarda "haydutlar"ın bastırılması sırasında *Mezzogiorno*'da diğer tüm *Risorgimento** savaşlarındakinden çok daha fazla İtalyan askeri ölmüştü. O dönemden itibaren bölgede şartlar ülkenin geri kalan kısmına kıyasla giderek kötüleşmişti. Madrid'de yıllarca arka arkaya liberal ve anayasal yönetimlerin barışçı yollarla iktidara gelmesi de (ki bu, birkaç yıl öncesinin darbe ve devrim siciline göre çok önemli bir ilerlemeydi) Katalonya'nın yönetime yabancılaşmasını ve burada anayasal yönetimi reddeden bir anarşist-sendikacı hareketin doğmasını önleyememiş, ya da, sözgelimi Endülüs'te kırsal alanlarda yaşanan korkunç yoksulluğun hafifletilmesini sağlayamamıştı. İspanya ve İtalya modernleşmenin ağır aksak ilerlediği, mali açıdan zayıf ülkelerdi (1898'de Küba'yı kaybettiklerinde İspanyolların tek tesellileri, askeri ve idari harcamalarının azalması olmuştu) ve iki ülkede de sık sık, şiddet içeren halk ayaklanmaları yaşanıyordu.

1898'de İtalya neredeyse bir devrim yaşamıştı; otuz bölgede sıkıyönetim uygulanmaktaydı, en büyük kentlerinden bazıları kuşatma altındaydı ve 400,000 asker silah altına alınmıştı. 1909'da, Katalonyalı yedek güçlerin İspanya Fas'ında savaşmak üzere askere alınmalarının ardından ayaklanmaların çıktığı Barselona'daki "Trajik Hafta" sırasında ordu ve polis güçleri sokaklarda yaklaşık 200 kişiyi vurmuştu. Birkaç yıl sonra, 1913'te, bir genel grevin tetiğini çektiği "Kızıl Hafta" boyunca hükümet, orta İtalya'nın büyük bölümünün kontrolünü kaybetti; düzen yeniden kurulana dek, pek çok kasabada bağımsız komünler kuruldu ve Romagna'da cumhuriyet ilan edildi. Devrimci sosyalistler hareketi kışkırtmamış, ama bir kez başladıktan sonra hareket içinde önemli bir rol üstlenmişlerdi. Aralarında, ileride adı çok duyulacak olan, Benito Mussolini adında genç bir sosyalistin de yer aldığı devrimci gazeteciler de.

İtalya ve İspanya'nın tarihsel miraslarının yanı sıra şartlarının ve yapılarının farklılığı konusunda daha pek çok şey söylenebilir; görünüşteki hukuki ben-

* İtl. "Yeniden Yükseliş". 19. yüzyılda İtalya'da doğan ve İtalya'yı birleştirmeyi amaçlayan ideolojik, siyasi ve edebi akım. (çev.)

zerliklerin bu farklılığı gizlemesine izin vermemeliyiz.[15] Ama karşılarındaki zorlukların olumsuz yönü aynıydı: iki ülkede de rejimi koruyabilecek genel bir irade görülmüyordu. Sınıfsal ve ideolojik bölünmeler ve her iki ülkede de anayasal prosedürleri kendi yararına kullanan, küçük ve oligarşi yanlısı bir siyasi sınıfla sınırlı kalmış sığ bir siyasi sistemin bulunması, İspanyol ve İtalyanların çoğunluğunun devlet hakkında ortak anayasa ve ahlak varsayımlarının olmaması anlamına geliyordu. Bir İspanyol devlet adamı 1909'da, "Devrimi ya biz yukarıdan yaparız, ya da, aşağıdan bize yapılır," demişti.[16] Fransa daha iyi durumdaydı; çalkantılı siyasetinin kaygı uyandırmasına karşın, bu durum temel bir güvensizlikten çok, boş laf ve köpükten ibaretti. Ama tüm anayasal devletlerin sorunlara karşı yaklaşımlarında otoriter rejimlere oranla daha esnek oldukları görülüyordu.

ALMAN İMPARATORLUĞU

Yirminci yüzyıl başında Avrupa'daki anayasal görüntülerin aldatıcılığının pek çok açıdan en ilginç örneği, dört krallık, beş grandüklük, altı düklük, altı prenslik ve üç özgür şehirden, tabii bir de, Alsace-Lorraine "imparatorluk toprakları"ndan oluşan federal bir yapıya sahip olan Alman imparatorluğuydu. İmparatorluğun bu sonuncusu hariç tüm unsurları bir dereceye kadar hakiki bir yerel iktidara sahipti. Sözgelimi, merkezi imparatorluk polisi yoktu. Ulusal Reichstag tüm erkeklerin oy kullanması temelinde, gizli oylamayla seçiliyordu; isterse, hükümet tekliflerini reddetme hakkına sahipti. Mahkemelerde hukuk ilkeleri geçerliydi. Alman halkı tüm karşılaştırmalı standartlara göre iyi eğitimli ve sistemli bir toplumdu ve 1901'e gelindiğinde arkalarında, refahın sürekli arttığı bir otuz yıl bırakmışlardı. Bu yıllar Almanlara, yurtdışında büyük takdir gören, daha önce eşi görülmemiş cömertlikte bir sosyal güvenlik sistemi kazandırmıştı. Ama Almanya'daki anayasal yönetim aslında görüntüden ibaretti. Resmi anayasasının bulunmasına karşın, şeklen parlamenter olan bu imparatorluk parlamenter yönetime sahip değildi. Hükümetin başı olan şansölye imparator tarafından atanıyordu ve sadece imparatora karşı sorumluydu. Reichstag onu ya da bakanları görevden alamıyordu. Aslında gerçek bir role sahip değildi. Yürütme kontrolünde değildi. Dahası, Reichstag'ın farklı partiler arasın-

15) Gerçi tüm erkeklere oy hakkı İspanya'da 1890'da ve İtalya'da (otuz yaşın üstündeki erkekler için) ancak 1902'de tanınmıştı.

16) Alıntı: *Historia Social y Económica de España y América*, yay. haz. J. Vicens Vives, iv, ii. kısım (Barselona, 1959), s. 396.

da bölünmüş olması nedeniyle şansölyeler genellikle, belli konularda ya da gerekli mali düzenlemeler için, hem Katolik Merkez Parti'ye hem de Sosyal Demokratlara –büyük Bismarck'ın deyişiyle, "imparatorluğun düşmanları"na (*Reichsfeinde*)– büyük bir düşmanlık duyan muhafazakâr milletvekilleri arasından kendilerini destekleyecek bir çoğunluk toplamayı başarıyorlardı. Bu partiler sayıca güçlüydüler ve halka dayanıyorlardı, ama ideolojik olarak bölünmüşlerdi; kilise taraftarlarıyla ateistlerin güçlerini birleştirmeleri mümkün değildi. Bu nedenle, muhafazakârların karabasanı olan "kızıl-siyah" koalisyonu asla kurulamadı. Yine de 1912'de SPD Reichsteig'ın en büyük partisi oldu; bir sonraki seçimde çoğunluğu kazanma olasılığı yüksekti ve bu da kimi muhafazakârlar için bir devrim tehdidi anlamına geliyordu.

Ama Almanya'da anayasal yönetimin gerçeğe dönüşememesinin tek nedeni kurumlar değildi. Anayasal yönetim, derin kültürel ve tarihsel güçlerle de pençeleşmekteydi. Parlamenterlerin (arada bir olduğu gibi) şansölyenin teklifine karşı oy verdikleri zamanlarda bile, aralarındaki bölünmeyi aşacak ve yürütmenin bir taktik yenilgisini yasamanın inisiyatif kazanmasına dönüştürecek kolektif bir irade görülmüyordu. Kudretli Bismarck'ın zamanında parlamenterlere rollerini bu şekilde düşünmeleri öğretilmemişti. Dahası, belli çıkar odakları ve baskı grupları şansölyeyi etkileyecek güce sahiptiler (yüzyıl başı ile I. Dünya Savaşı'nın başlangıcı arasında göreve yalnızca iki şansölye gelmişti). Sözgelimi, yerel seçim düzenlemeleri, Prusya'nın parlamentodaki temsilcileri arasında doğunun *Junker* toprak sahiplerinin hâkimiyet kazanmasını sağlayacak şekildeydi. Bunlar, artan oranlı vergilendirmeye ve sola en ufak bir taviz verilmesine direnç gösteren muhafazakârlığın belkemiğini oluşturuyorlardı. Tarım kesiminin nüfuzunu dengeleyecek, farklı temele sahip bir muhafazakâr unsur da yoktu; on dokuzuncu yüzyılda Britanya siyasetinin görünüşünü değiştirmiş olan büyük Tahıl Yasası çatışması Almanya'da yinelenmeyecekti. Tarım kesimine muhalefet etmesi beklenecek büyük sanayi çıkar odakları da aslında, çiftçilerin gelirlerini ucuz Rus tahılına karşı korumak için istedikleri tarife tavizlerini kabul etmeye eğilimliydiler; bunun karşılığında sanayi de, kendisini besleyen büyük silahlanma programları için destek aldı. Sanayi, eski ordu ve (çok daha yeni olan) donanma lobilerini destekleme eğilimindeydi. En önemlisi, yürütmenin başında güçlü bir lider olmadığında askerler ve denizciler imparatora kendilerini dinletmeyi çoğunlukla başarıyorlardı; II. Wilhelm ne yazık ki onlara çok fazla taviz vermişti ve sonraları istese de taleplerine karşı çıkamayacaktı. Sözde anayasal yönetime dayalı Almanya'nın siyasi gerçekleri bunlardı. Alman ulusuna ve kültürüne karşı duyduğu sempati ve anlayışla ünlü bir İngiliz gözlemcinin yorumunun ardında da bu gerçekler var: "bu gayet iyi örgütlenmiş ulusta en üst kata çıktığınızda

yalnızca kargaşayla değil, kaosla karşılaşırsınız.[17] Tüm etkileyici görüntüsüne karşın İmparatorluk Almanyası aslında yalnızca bürokratik anlamda etkin bir devletti. 1914'e gelindiğinde, toplumsal ve ekonomik gelişiminin kaçınılmaz olarak yarattığı ulusal sorunlarına kalıcı çözümler getirmeyi başaramamıştı.

HANEDANCILIK

Almanya aynı zamanda, geçmiş bir çağın siyasi ilkelerini temsil eden ve bu ilkelere dayanan üç büyük Avrupa devleti arasına da alınabilir. İster monarşik ister cumhuriyetçi tüm anayasal devletlerde, egemen sınıfların ve saraylıların eski moda tutumları değişmeden kalsa da, devlet başkanları, kişisel otoriteleri ne denli güçlü olursa olsun, son aşamada halklarının temsilcileriydi. Romanov Rusyası'nda, (kimi zaman İkili Monarşi denen) Habsburg imparatorluğunda ve Hohenzollern Prusyası'nda ise devlet kuramı oldukça farklıydı. Devletin hanedancı olduğunu ve ilahi onay hak ve iddialarına dayandığını söylemek yanlış olmayacaktır. Bu tür devletlerde kuramsal olarak tamamen ve uygulamada da bir ölçüde, ulusal ve toplumsal çıkarların egemen monarkların hak ve çıkarlarına asla baskın gelemeyeceği varsayılırdı. Hanedan devletleri hâlâ, 300 yıl önceki çoğu Avrupa devleti gibi, kişisel mülkten, bir aileye ait toprak topluluklarından ibaretti. Üç devletin bir diğer ortak özelliği, birden fazla halka (ve üçünün de çok sayıda Leh'e) hükmetmeleriydi. 1914'e gelindiğinde anayasal yönetime bazı tavizler vermiş oldukları söylenebilirdi belki; ama Rusya'da ancak çok yakın zamanda ve çok az taviz verilmişti,[18] İkili Monarşi'de anayasal yönetime ciddi sınırlamalar getirilmişti ve Almanya'da ancak bir düzeyde gerçeklik taşıyordu. Almanya'da da imparator üzerindeki kısıtlamalar güvenilir bir anayasal denetim sağlayacak düzeyde değildi. Sürekli yaltaklanmayla karşılaşıyordu, otoritesi (özellikle kendisi tarafından) abartılıyordu ve 1870'den beri Prusya tarafından yönetilen bir *Reich*'ta, Prusya kralıydı. Yine de, Prusya monarşisinin içsel gerçekliği, "Savaş Beyi"nin karşılaştığı tüm pohpohlamalara karşın, büyük oranda kinizm ve yapmacıktan ibaretti. Kral, Prusyalı egemen sınıfın tahammül göstereceği parametrelerin dışına çıkamazdı. Bu üç hanedan imparatorluğunda da monarkın kişiliği ve mizacı, kapasitesi ya da kapasitesizliği belirleyici bir faktör olabiliyordu.

Bu durumda, siyasi açıdan iki Avrupa olduğu söylenebilir. Bu gerçeği pek az kişi ve özellikle monark, Alman Kayseri'nin 1903'te kuzeni çara yazdığı

17) Vikont Haldane, *Before the War* (Londra, 1920) s. 71.

18) Rusya'da bile ilk temsilci meclis, yalnızca danışma meclisi niteliğinde de olsa, 1905'te kurulmuştu.

şahsi mektupta kullandığı sözcüklerle ifade edecektir: "İmparatorluk Monarşilerine karşı, Parlamenter çoğunluğun yönettiği demokratik ülkeler."[19] Ama kullandığı heyecanlı dilde bir gerçek payı da vardı. Kimi İngilizler kendi "Kral-imparatorları"[20] şerefine kadeh kaldırırken özel bir sadakat heyecanı duysalar da, üç büyük çok etnikli imparatorlukta hükümdarların kişiliklerinin anayasal devletlere oranla çok daha fazla önem taşıdığını herkes biliyordu.

İmparatorluğun temel şartı pek çok halkı yönetmesidir; Avrupa'da tüm hanedan devletlerinde bu durum gözlenmekteydi. Bu durumun sonucu olarak üçü de uzun süredir çeşitli sorunlarla pençeleşmekteydiler. Rusya ile Avusturya-Macaristan ciddi devrim tehlikeleriyle karşı karşıyaydı. Almanya'da büyük olasılıkla böyle bir tehdit yoktu. Ne de olsa Almanya'da başa çıkılması çok daha kolay etnik bölünmeler görülmekteydi. Sorunları farklı şekillerde ifade buluyordu; giderek daha çok, sabırsız bir soyut ve kaygan saygı ödülü –kimi Almanların dediği gibi, "güneşte bir yer"– arayışına dönüşen bir dış siyaset yönetiminde, ya da, hızlı kalkınmanın getirdiği ekonomik ve toplumsal güçleri, imparatorluk yönetiminde yarı feodal kırsal kesim aristokrasisine çok fazla ağırlık veren tutucu bir anayasayla uzlaştırmanın giderek artan zorluklarında. Bunlara kıyasla, ne birkaç hoşnutsuz Danimarkalı önem taşıyordu, ne de, Alsace'lıların Prusyalı gibi davranmayı pek de istememeleri. Almanya'nın en önemli azınlık sorunu, Töton ve Slav düşmanlığının tüm şiddetiyle sürdüğü Prusya Polonyası'ydı.

Rusya ve İkili Monarşi'nin hanedanları hâlâ eski *ancien régime* tarzında, yönetimleri uyruklarının doğal düşmanlarıymış gibi hüküm sürmeye diğer tüm devletlerden daha fazla eğilimliydiler; gerçi, Habsburgların hizmetkârları belki de Romanovlarınkilere oranla daha ihtiyatlıydılar (ve hatta yumuşaktılar). Yine de, tüm muhafazakârlıklarına ve görünüşteki sürekliliklerine karşın, son onyıllarda bu iki imparatorluk da değişmekteydi. İkili Habsburg monarşisi sonuçta, tebaa halklarından biri olan Macarların 1867 gibi yakın bir tarihteki başarılı milliyetçiliklerinin ürünüydü. Ama yirminci yüzyılın ilk yıllarında, monarşinin "Uzlaşma" ile tanımlanmış iki yarısını içerisindeki diğer ulusları katlanamayacakları derecede kışkırtmadan bir arada tutmanın giderek zorlaştığını gösteren ilk belirtiler ortaya çıkmıştı. İkili Monarşi'de (Bohemya ve Avusturya'daki) sanayileşme de, eski gerilimlere yenilerini eklemekteydi.

19) *The Kaiser's Letters to the Tsar*, yay. haz. N. F. Grant (Londra, 1920), s. 99. II Wilhelm parlamentarizmden hoşlanmıyor ve kendi Reichstag'ından "maymunlar birliği ve mankafalar ve uyurgezerler topluluğu" olarak söz ediyordu. Bkz. G. A. Craig, *Germany 1866-1945* (Oxford, 1978), s. 292. Franz Joseph'in ilginç psikolojisi için bkz. Jászi, ss. 91-92 ve 117.

20) Bu ikili unvan, 1876'da Kraliçe Victoria'nın "Hindistan İmparatoriçesi" unvanını almasıyla doğmuştu.

Macar ayrılıkçı hareketinin 1867'de sonsuz bir uykuya dalmış olduğu da söylenemezdi. 1890'lı yıllarda Viyana'yla ekonomik çıkarlar konusunda girilen çatışma, yirminci yüzyılın ilk yıllarında ordunun Macarlaşması tartışmasına ve monarkın son caydırıcı önleme, yani, genel oy hakkı tehdidine başvurmasına yol açtı. Bu uygulama Macaristan krallığında Macarların Slav ve Romen çoğunluk üzerindeki egemenliğine son verecekti. Budapeşte'deki siyasetçiler yola geldiler; 1914'te Macaristan hâlâ, toprak sahiplerinin yönettiği feodal bir monarşiydi. Bu tarihte Avusturya topraklarında yedi yıldır tüm yetişkin erkekler oy kullanabiliyordu ama bu toprakları yöneten hükümetlerin hiçbirinin parlamentoda çoğunluğun desteğini aldığı görülmemişti.

Rusya'nın şartlarının değerlendirilmesi ise zordu (ve 1905'teki siyasi devrimden sonra daha da zorlaşmıştı). Otokrasi ve terörizm, serfliğe son veren "kurtarıcı çar" II. Aleksandr dönemindeki özgürlük vaatlerini yok etmiş, ama sanayileşmenin önünü kesememişti. Yüzyıl başında Rusya bir ekonomik devrim geçirmek üzereydi. Köylüden zorla tahıl almak amacıyla tasarlanmış maliye ve tarife politikaları sayesinde, dış borçların faizlerinin ödenmesi için gerekli ihracat yapılabiliyordu. Ülke en sonunda hakiki bir ekonomik ilerleme kaydetmeye başlamıştı; ama hâlâ önde gelen sanayi ülkeleriyle rekabet edecek durumda değildi: 1910'da Rusya'nın ham demir üretimi Birleşik Krallık'taki üretiminin üçte birinden az ve Almanya'nın üretiminin de ancak dörtte biri düzeyindeydi. Ama bu düzeylere hızla ulaşılmıştı ve üretim giderek artıyordu. Rusya 1914'e gelindiğinde ABD, Almanya ve Büyük Britanya'nın çok gerisinde olmakla birlikte, dünyanın dördüncü büyük sanayi ekonomisiydi. Hatta Rus tarımının kritik dönemeci en nihayet aştığını ve tahıl hasadındaki artışın, nüfus artışından fazla olabileceğini gösteren işaretler vardı (Rusya'nın en önemli ihracat kalemi hâlâ tahıldı). Stolipin adlı bir bakan, köleliğin kaldırılmasından sonra bireyciliğin önünde kalmış son kısıtlamalardan birini de kaldırarak, Rusya'da çıkarları verimin artmasına bağlı zengin ve bağımsız bir çiftçi sınıfı yaratmak için kararlılıkla çabalıyordu. Yine de, alt edilmesi gereken daha çok gerilik vardı. Kentleşmenin hızla artmasına rağmen, 1914'te Rusların beşte birinden azı şehirlerde yaşıyor ve yalnızca üç milyon kişi sanayide çalışıyordu (bu dönemde Rusya'nın nüfusu 170 milyonu geçmişti). Rusya bir devin potansiyeline sahipti belki, ama hâlâ ciddi engellerle pençeleşiyordu. Genel kültür düzeyi düşük ve umut kırıcıydı; uygar bir toplum ve sanayileşme için çok daha iyi eğitimli bir halka ihtiyaç vardı. Otokrasi kötü yönetiyor, reformları isteksizce gerçekleştiriyor ve çoğu değişime karşı çıkıyordu. Liberal gelenekler zayıf, terörizm ve mutlakıyetçilik gelenekleri güçlüydü. Rusya gereksinim duyduğu sermaye için hâlâ yabancılara bağımlıydı ve 1914'e gelindiğinde hâlâ, Avrupa'nın en çok borçlanan ülkesiydi. Rusya'nın 1907-1913

arasında yeniden bir sanayi patlaması yaşamasına karşın, kısmen bu borçları ödeme maliyeti ve bu nedenle oluşturulan mali politikalar yüzünden, yoksul köylünün –yani, köylülerin çoğunun– kaderlerinde bir düzelme olmadı. Ülke yine de, ekonomik potansiyelini gerçeğe dönüştürme yoluna en nihayet girmişti.

Günümüzde, kamusal tepkilere dayattıkları korkunç basitleştirmeler yüzünden, hanedan monarşilerinin içindeki gerilimlerin yüzyıl başında bile son derece korkutucu olduğunu düşünebiliyoruz. Ama durum belki de aslında böyle değildi; akılcı vatanseverlikle uzlaşmaz milliyetçilik arasında bir ayrım yapılabilir. Dahası, uluslararası sisteme güvenen kişiler, on dokuzuncu yüzyılda uluslararası şiddetin azalmaya başladığını söyleyebilirlerdi; Avrupalı büyük güçler 1871'den sonra diğer Avrupalı büyük güçlerle savaşa girmemişlerdi. 1899'da ve sonra da 1907'de silahlanma yarışını durdurma amaçlı uluslararası kongreler yapılmıştı; kongrelerin bu amaca ulaşamamalarına karşın, sonuçlarının tamamen olumsuz olduğu söylenemezdi ve hatta, bu kongrelerin gerçekleştirilmesi bile olumlu bir gelişme olarak görülebilirdi. Uluslararası hakemlik giderek daha çok kabul görüyordu ve savaşın acımasızlığı üzerindeki kısıtlamalar artırılmıştı. Avrupalıların maruz kaldıkları saldırılar karşısında öfkeye kapılan Alman imparatorunun kendi birliğini Çinli Boxer'lere karşı kurulmuş uluslararası güce katılmaya yollarken askerlerine "Hunlar gibi" davranmalarını söylemesi aşırı bir tepki olarak görülmüş ve belleklerde tatsız bir yer edinmişti. Asıl ilgi çekici olan ise, imparatorun böyle bir tavsiyeyi gerekli bulmasıydı. On yedinci yüzyılda kimsenin bir orduya Hunlar gibi davranmalarını söylemesine gerek olmazdı; zaten öyle davranırlardı. Ama yirminci yüzyıla gelindiğinde Avrupa ordularının böyle davranmaları (sömürgelerde kimi zaman gösterdikleri davranışlara rağmen) beklenmezdi ve dolayısıyla, bunun için talimat verilmesi gerekirdi. Savaşta insanileşme bu aşamaya dek gelmişti. On dokuzuncu yüzyıl kavramı olan "uygar savaş" hiç de çelişkili bir terim değildir. 1899'da, zehir gazı ve dom dom kurşunu kullanılmasının, hatta, havadan bomba atılmasının sınırlı bir süre için de olsa yasaklanması üzerinde anlaşmaya varılmıştı. Garipti ki, savaşları insanileştirme ve etkilerini azaltma çabaları örgütlü kiliselerden pek de destek görmüyordu.

AVRUPA YAŞAMINDA DİN

1901'e gelindiğinde Hıristiyanlık âlemi önemli bir siyasi terim olmaktan çıkmıştı. Hıristiyan kiliseleri, belki Hıristiyanlık öğretisinin belli sömürge ya da dış siyaset sorunlarını zaman zaman etkileyebildiği Birleşik Krallık örneği hariç, Avrupa yönetimleri üzerinde potansiyel bir kontrol olarak inandırıcılığını

yitirmişti. Bu elbette tamamen yeni bir durum değildi. Dini inanç ya da bağlardan kaynaklanan kısıtlamalar kralların birbirleriyle ilişkilerinde hiçbir zaman sürekli bir kontrol yaratmamıştı; on dokuzuncu yüzyıl başladığında ise böyle bir kontrole dair en ufak bir umut bile kalmamıştı ve yüzyıl sonuna gelindiğinde önemli bir uluslararası güç olarak din en iyi olasılıkla bir yatıştırıcı, en kötü olasılıkta da çatışmaların yeniden alevlenmesi demekti; Ortodoks Ruslar ve dindar İngiliz Protestanlar, Hıristiyanları katledcn Türk'e karşı galeyana getirilebilirdi ve İrlanda'da mezhep, siyasetin temellerinden birini oluşturuyordu.

Yine de pek çok Avrupalı hâlâ, örgütlü dinin toplumsal ve siyasi bir role sahip olduğuna inanıyordu. Dini inanç ve disiplini, toplumsal düzensizliğin ve ahlaki gerilemenin panzehiri olarak görüyorlardı. Dolayısıyla, örgütlü kiliselerin gücünün ve etkisinin en azından gelişmiş ülkelerde azalması karşısında korkuya kapılmaktaydılar. Dini inanç konusunda ne iddia edilirse edilsin, dinin gereklerinin yerine getirilmesinde belirgin bir gerileme gözlenmekteydi. Elli yıl önce Charles Dickens, Coketown'ın pek çok kilise ve şapellerini dolduranların Coketown'ın işçileri olmadığını söylemişti. Yine de 1901'de çoğu Hıristiyan olmak üzere milyonlarca Avrupalı dini ayinlere düzenli olarak devam etmekteydi.[21] Hıristiyanların kiliseye gitme oranlarındaki gerilemenin kökenleri ve nedenleri konusunda da tartışmalar doğmuştu. Kimileri açıklamayı insan unsurunda arıyor, Farmasonları ya da Yahudileri, hatta, Protestan Reformcuları suçluyordu. Bunların hepsi basitleştirilmiş açıklamalardı. 1801'de kimi Avrupalılar, bir zamanlar dini inançtan ayrılamaz konular olan cennet ve yeryüzü, doğanın işleyişi ve kullanılışı, hayatlarını kazanma şekilleri, birbirleriyle ve otoriteyle ilişkileri gibi konularda on altıncı yüzyıldaki öncüllerinden farklı düşünüyorlardı belki, ama hepsinin nedenleri farklıydı. 1901'e gelindiğinde bu durum daha da ilerlemişti. Aralarından pek çoğu artık ilerlemenin insanlığın evrensel bir eğilimi olduğuna ve bazıları da, insan yaşamının *hiçbir* yönünün açıklanmasında insanüstü unsurlara gerek olmadığına inanmaya başlamıştı. Jeolojik ve biyolojik keşiflerin sonuçları, düşünen kişileri kaygılandırıyordu. Akademisyenlerin Kitab-ı Mukaddes'in yanılmazlığını sorgulamaya açmaları karşısında kimileri kaygı duyuyordu. Kimileriyse, herhangi bir dini otorite kavramını, çağın liberal bireyselleşme eğilimlerine karşı kabul edilemez bir hakaret olarak görüyorlardı.

Alman kâhin ve filozof Nietzsche daha on dokuzuncu yüzyıl sona ermeden, "Tanrı öldü," demişti; akıllı bir insanın dine inanmasının mümkün olmadığına ve Avrupa kültüründe uzun zamandır tartışmasız kabul edilen ruh-

21) Hatta Birleşik Krallık'ta o dönemlerde gelenek dışına çıkan kiliselerde bir yeniden canlanma -kendi türünün son örneği- başlamak üzereydi.

beden ikiliğinin artık sürdürülemeyeceğine inanıyordu. Bunun doğru olup olmadığı ve eğer doğruysa, genel bir dini inanç kaybının mı, yoksa, dinin ne anlama geldiği ve ne gerektirdiği konusundaki düşüncelerin değişmesinin mi sonucu olduğu sorusunu yanıtlamak zor. Kilisenin otoritesi söz konusu olduğunda, neredeyse tüm Hıristiyan cemaatleri bu eğilimlerden birinin ya da diğerinin entelektüel hastalığından az ya da çok etkilenmiş görünüyorlardı. Dinlerinin dogmalarına ve Kitab-ı Mukaddes'in anlatılarına duydukları yalın ve düz inancı hâlâ sürdüren pek çok Avrupalı vardı belki, ama bir o kadarı da vahiy iddialarının doğruluğunu tartışıyor, papazın ve rahibin otoritesini sorguluyor ve bunu giderek daha şiddetle ve açıkça yapıyordu. Geleneksel inancın en bilinçli şekilde ve açıkça tehdit edilip sorgulandığı yer, Avrupalı seçkinlerin dünyasıydı. Eğitimli kadın ve erkekler çoğunlukla, din dışı ve kışkucu "Voltaireci" fikirlere sahiptiler ve *Syllabus Errorum*'un[22] yalnızca yaklaşık kırk yaşında olmasına karşın, yeni entelektüel sorgulamalar karşısında sansür gibi eski baskı aygıtlarına başvurma isteği bu fikirlere sahip olmayanlar arasında da pek görülmüyordu. On dokuzuncu yüzyıl beraberinde, dini inancı yıpratacak başka fikirler de getirmişti; özellikle de, başlangıçta belki de yalnızca seçkinleri ilgilendirmiş, ama ucuz baskı olanakları ve kitlesel okuryazarlığın artması sayesinde daha geniş kitlelere de ulaşmış olan, bilime dayalı materyalizm fikirlerini.

Entelektüel eleştiriden en çok etkilenenler Ortodoks ve Roma Katolik kiliseleriydi, ama pek çok ülke siyasetinde Hıristiyanlık kurumlarının yasal konumları da geçmişte olduğu gibi bu dönemde de saldırıya uğruyordu. Genelleme yaparak konuşursak, Ortodoks Rusya ve Balkanlarda, Katolik Polonya'da ve (İrlanda hariç) Protestan Birleşik Krallık'ta bu durumun yaşanmadığını söyleyebiliriz. Bu ülkelerde din önemli bir itilaf konusu değildi; kiliseleri vatanseverlikle ve ulusal egemenlikle çatışmıyordu. Fransa, Almanya ve İtalya'da (ve 1911'den sonra cumhuriyetçi Portekiz'de) ise durum farklıydı. Ulusun layık olduğuna inandıkları saygının bilincine yeni varmış olan devletlerde yargı hakkıyla, mali konularla ve eğitimle ilgili tartışmalar, pek çok Roma Katoliği ülkede siyasetçileri Kilise'yle Devlet arasındaki eski kavgaları yeniden gündeme getirmeye yöneltmişti. Oy hakkının yaygınlaşmasıyla birlikte bu konular yeni bir önem kazanıyordu. On dokuzuncu yüzyıl boyunca sorgulamadan inanma üzerine pek çok yeni ideolojik ve entelektüel talep getirmiş olan Roma

22) *Syllabus*, Roma Katolik Kilisesi'nin çağın pek çok temel kavramına, özellikle de "Papa ilerlemeyle, liberalizmle ve son zamanlardaki uygarlıkla uzlaşabilir ve uyum sağlayabilir ve bunu yapmalıdır" önermesine muhalefetini tanımlayan 1864 tarihli papalık bildirisidir. Bu sözcükler kötü bir ün kazandılar ve papalık karşıtı yazarların ve kışkırtıcıların çok işine yaradılar.

Kilisesi siyasetçilerle laiklerin ittifakına karşı direnmeye hazırlıklı değildi. Selamet Ordusu gibi birkaç başarılı yenilikçi hariç, diğer kiliseler gibi Roma Kilisesi de aslında yararına kullanabileceği yeni kitle gazeteleri gibi yeni teknik ve aygıtlardan yararlanmayı başaramıyordu; hatta, bu tür gelişmelere karşı duyduğu hoşnutsuzluğu çoktan ilan etmişti.

Roma Kilisesi'nin siyasi konumu kimi ülkelerde, (1878'de papa olan) XIII. Leo döneminde iyileşmişti, ama yeni yüzyıl başladığında kilise karşıtlığı ve din adamlarına karşı saldırılar başta Fransa olmak üzere pek çok ülkede hâlâ yaygındı. Hükümetler eskiden kilisenin egemenliğinde olan pek çok alana –en önemlisi, eğitime– çoktan el atmışlardı. On dokuzuncu yüzyılın son onyıllarındaki hummalı Katolik okulları ve "özgür" üniversiteler kurulması faaliyeti, buna verilen tepkilerden biriydi. Çatışmalar uzlaşmazlığa dönüştü ve sonuçta 1905'te Fransa'da, Napolyon'un Papalıkla yapmış olduğu yüz yıllık Konkordato sona erdi ve Kilise'yle Devlet ayrıldı. Vatikan'ın İtalyan devletiyle ilişkileri ise, Aziz Petrus'un tahtına 1903'te çıkan X. Pius döneminde gelişti. Katoliklerin anayasal yönetime dayalı İtalya'nın kamu yaşamına katılmalarının resmi olarak hâlâ yasak olmasına rağmen, Kilise'nin sosyalist seçmenlerin gücünün giderek arttığını anlamaya başlamasıyla birlikte, uygulamada yumuşama görüldü.

Entelektüeller Kilise'nin öğretileri konusunda ne düşünürlerse düşünsünler ve ayinlere katılma oranları ne gösterirse göstersin, pek çok Avrupalı inançlının Kilise'ye hâlâ sadık oldukları da anlaşılmaya başlanmıştı. Hatta on dokuzuncu yüzyılda (en çok tehdit altındaki dinsel kurum olan) Papalığın İtalya'nın geniş bir bölümünde yönetim işlerinden kurtulması bazı Roma Katoliklerinin bu kuruma kesin bir sadakat duymalarını kolaylaştırmıştı. Denizaşırı bölgelerdeki misyonlarda dinden döndürme yoluyla hâlâ yeni inançlıların kazanılmakta olması da umut vericiydi (elbette, demografik eğilimler sayesinde, bunların sayıları zamanla daha da artacaktı). Avrupa'daki, yetersiz kilise mekanizmalarının ulaşamadığı ve kendilerini kaptırdıkları laik kültürün etkisi altında paganlaşmış, sayıları giderek artan kentliler arasında hiçbir kilisenin fazla ilerleme kaydedememesine karşın, on dokuzuncu yüzyıl, Aziz Paulus sonrası dönemin en büyük misyonerlik çağı olacaktı. Teknoloji ve *Pax Britannica* bu gelişmenin tarafındaydı. Avrupa dışına bakıldığında, siyasi ve toplumsal bir güç olarak Hıristiyanlığın ölü olmak bir yana, can çekişmekten bile çok uzak olduğu görülüyordu. Çağın ruhuna karşı şiddetli bir saldırı içinde olduğu yalnızca Avrupa'da düşünülüyordu. Liberalliğin ön koşullarında Kitab-ı Mukaddes'in yanılmazlığı iddialarının yinelenmesine,[23] (yeni tanımlarıyla) sapkınlığa

23) 1893'ün *Providentissimus Deus* olarak bilinen papalık genelgesindeki gibi.

karşı yeni baskılara[24] ya da Rusya'da, gericiliğiyle ün kazanmış K. B. Pobedonostev'in çeyrek yüzyıllık döneminde olduğu gibi, kilise ve rejimin özdeşleşmesine[25] yer yoktu.

GERİLİM VE BASKILAR

1914'ten önceki yıllarda Avrupa uygarlığının son derece göz önündeki bazı yönlerinde tam anlamıyla tanımlanamamış bir baskı duygusu belirginleşmeye başlamıştı. İki yönlü oluşu, gözden kaçırılmasını ya da yanlış anlaşılmasını kolaylaştırmaktaydı. En küstah yönünü geleneksel dini sorgulamasıyla göstermiş de, başka yıkıcı yönleri de vardı. Bilim, pek çoklarının Darwin konusundaki düşüncelerden ulaştıkları determinizmlerle, ya da, insan zihninin incelenmesi sonucunda önce antropolojinin, ya da, fiziğin gündeme getirmiş olduğu görecelilikle, kendisi ve entelektüel liberalizm için on sekizinci yüzyıldan beri büyük bir önem taşımış olan, nesnellik ve akılcılık değerlerine duyulan güveni yine kendisi yıpratıyordu. Bu bir paradokstu. 1914'e gelindiğinde, geleneksel, dini ve muhafazakâr Avrupa kadar liberal, akılcı, aydınlanmacı Avrupa'nın değerlerinin de baskı altında olduğunu gösteren belirtiler vardı.

Ama bu konudaki kuşkuları abartmaya da gerek yok. Ne kadar yakında olduğunu pek az kişinin fark edebildiği korkunç bir felaketin hemen öncesinde eğitimli Avrupalıların çoğu ilerlemeye hâlâ inanıyorlardı. Azınlıktaki kötümserlerin sayısı on yıl öncesine göre artmış olabilir, ama bundan emin olamayız. Biz ancak izlenimlere dayalı bir görüş edinebiliriz. Sonunda, belki de gözlerini Avrupa uygarlığını en iyi temsil ettiğini düşündükleri ülkelerden ayıramadıkları için, iyimserlerin de, kötümserlerin de yanıldıkları anlaşılacaktı. Gelecek için kılavuz olarak bu ülkelerdeki kültürel etkilerin gücüne, eğilimlerine ya da zayıflıklarına bakmışlardı. Uygarlığın Avrupa halklarının toprakları dışındaki dünyayı nasıl değiştirdiğine dikkat etmemişlerdi; oysa uygarlığın önemli merkezleri arasındaki dengenin bir kez daha değişmesi bu şekilde olacaktı ve temel Avrupa varsayımlarının henüz en az sorgulandığı yerler belki de buralardı. Bu, Avrupa'yla (ve denizaşırı bölgelerdeki Avrupa topraklarıyla) Avrupa dışı dünya arasında derin bir kültürel uçurum olmadığı anlamına gelmiyordu. Tam tersine, bu uçurum belki de en çok, 1901'le 1914 arasında derinleşmişti.

24) X. Pius'un 1907 tarihli, *Pascendi* olarak bilinen papalık genelgesinde lanetlenen "Modernizm" her açıdan, kendilerini asla bir grup ya da parti olarak görmeyen çok çeşitli bir Katolik teologlar, toplumsal reformcular ve tarihçiler topluluğuna baskı yapanların entelektüel ürünüdür.

25) Rus Kilisesi'ni idare eden Kutsal Sinod komitesinin 1880-1905 arasındaki başkanı.

O sıralarda Avrupalıların çoğu gönül rahatlığıyla, düzenli uygar yaşama ve uluslararası barışa inanıyorlardı. Entelektüelleri ve kültürel seçkinleri diğer uygarlıklar hakkında eskisine göre çok daha fazla akademik ve bilimsel bilgiye ve deneyime sahiptiler, ama paradoksal olarak bu, Avrupalılarla Avrupalı olmayanları birbirlerinden daha da uzaklaştırıyordu. Avrupalılar Asya ve Afrika'yı düşünürken artık, kendilerinin ne kadar özel ve bu iki kıtadan ne kadar farklı olduklarını önceki yüzyıllara göre çok daha iyi biliyorlardı. Ne kadar bilgili olurlarsa olsunlar, yabancı kültürlerin kendilerine bir şeyler öğretebileceğini pek azı düşünebiliyordu; bu kültürlerde yeni estetik tatmin kaynakları bulsalar bile. Maddi yaşam ve beklentiler açısından bakıldığında, Avrupalılar ile Avrupalı olmayanlar arasındaki uçurumun eskisinden çok daha derin olduğu görülüyordu. Dünyanın diğer sakinlerinin çoğunun haberdar bile olmadığı maddi olanaklara pek çok Avrupalı çoktan alışmıştı. Dolayısıyla 1901'de, aralarındaki fiziksel temasın artmış olmasına rağmen, psikolojik ve siyasi açıdan çok farklı dünyalar aynı gezegende varlıklarını birbirlerine son derece çelişkili bir şekilde sürdürmekteydi. Yine de, Avrupalı yaşam tarzının yıpratıcı gücü milyonlarca Avrupalı olmayan insanın yaşamını etkilemeye başlıyor ve yaşam şartlarını Avrupalı güçler belirliyordu.

Düşünmeyi seven az sayıda Avrupalı, bu gözle görülür başarılarla tatmin olmuyordu. Yeni yüzyılın ilk onyılında Avrupa uygarlığının içindeki baskılar giderek daha çok konuşuluyordu. Yine de eğitimli Avrupalıların çoğu dünyayı ve dünya tarihini düşündüklerinde kendileri üzerinde yoğunlaşıyor ve kendilerinden hoşnutluk duyuyorlardı. Kendi gözlerinde hâlâ, uygar dünyanın merkeziydiler. Uluslarla ve sınıflarla, tarihsel deneyimler ve mitlerle bölünmüş olmalarına karşın, geçmiş konusundaki görkemli ve parlak anlatıları, Hıristiyanlık âleminin anılarını, (uygulamada aralarında ne tür ayrımlar bulunursa bulunsun) Avrupa ırklarının üstünlüğü yönündeki radikal fikirleri, benzer kurum ve fikirleri ve kültürlerinin üstün yönlendirici gücüne duydukları güveni paylaşıyorlardı. "Avrupa" onlar için yalnızca insanlığın belli bir bölümüne verilen ad değil, bir dünyaya bakma yolu, bir zihniyetti. Fiziksel bir gerçek olmaktan çok, bir davranış ve düşünüş şekliydi.

Ulusal sınırları aşarak böylesi bir birlik oluşturmaya çabalayan kurum sayısı pek azdı. Avrupa Posta Birliği ya da İskandinav ve Latin para birlikleri, ya da, büyük ırmakların düzenlenmesiyle ya da Avrupa dışındaki Avrupalı çıkarlarıyla ilgilenen uluslararası kurumlar da uzlaşma ve kolaylık sağlama amacını taşıyorlardı. Federal Almanya'nın ya da federal İsviçre'nin gelecekteki bir federal Avrupa için model oluşturabileceğini pek az kişi düşünebiliyordu. Ama öznel olarak bakıldığında bu pek de önemli değildi. Bu fikri gerçeğe dönüştürmek üzere eyleme geçmeyi hayal bile etmeyecek kişiler için bile Avrupa, tanıdık ve huzur verici bir kavramdı.

AVRUPA'DA KADIN

Avrupalı kadın ve erkekler çağın kültürel akımlarına karşı aynı hassasiyeti taşıyorlardı, ama tepkileri çok farklı olabiliyordu. Öncelikle, böyle bir hesaplama yapmak kesinlikle imkansız olsa da, eski varsayımlar hakkındaki belirsizliğin artmasından etkilenen kadın sayısı herhalde erkeklerden azdı. Böylesi bir belirsizlik yaşayanlar eğitimli bir azınlıktan ibaretti ve eğitimin geleneksel yapısı nedeniyle, aralarında kadından çok erkek vardı. Kiliseye gitme oranları, kadınların muhafazakâr tutumları sürdürmeleri konusunda iyi bir kılavuz; tüm mezhep ve kiliselerde, sıralarda erkeklerden çok kadınlar görülüyordu. Bu gerçek göz önüne alındığında da odak noktası eğitimli azınlıktan uzaklaşıyor ve ister sanayi kentlerinde olsun ister kırsal alanlarda, kadın ve kızların çoğunun rollerini, potansiyellerini ve en önemlisi, diğer cinsiyete göre konumlarını sorgulamaları pek de olası görünmüyordu.

Ama aynı zamanda, eski sınırlara ve kısıtlamalara en azından istisna getiren önemli değişimler de gözlenmekteydi. Bu değişimler, kadının pratikteki köleliğinin kaldırılmasında önceleri pek az, ama zamanla büyük bir önem taşıyacaklardı. Uzun süre önce, daha modern sanayi toplumunun ilk günlerinde (özellikle tekstil atölyelerinde) kadınlara kendi gelirlerini kazanma potansiyelini sağlayan yeni işler ortaya çıkmıştı. Kendi gelirini kazanan kadın, geleneklerin önüne yığdığı kısıtlamalardan kurtulma yolunda küçük bir adım atabilirdi; ekonomik açıdan ayakta kalabilmek için artık evlenmek zorunda değildi. Ekonomik gelişme, ekonomik güçte sessiz ve tehlikesiz de olsa önemli bir kayma yaratmıştı. Gelişmiş kapitalist ekonominin büyümesi ve karmaşıklaşmasıyla, kimi Avrupa ülkelerinde (ve Kuzey Amerika'da) kadınlar için, bir yüzyıl önce var olmayan yeni iş olanakları –daktiloluk, sekreterlik, telefon operatörlüğü, fabrika işçiliği, mağazalarda satıcılık ve öğretmenlik– doğuyordu. Basit tarımsal sistemlerde bile kadınlar elbette, toplumun günlük çalışması içinde uzun zamandır yer almaktaydılar ve kadınların bu şekilde istihdam edilmeleri yeni bir durum değildi. Ama Hindistan'da ya da Afrika'da günümüzde bile pek çok köylü kadın aile topraklarında tarım işçisi olarak ailesinin erkeklerinin kontrolü altında çalışıp didinir ve başkalarının çıkarları uğruna sömürülür. Yüzyıl başında bile birkaç Avrupa ülkesinde sekreter ya da mağazalarda satıcı olarak bir iş bulmak giderek daha çok genç kıza aile baskısından ya da evlilik yükü tuzağından kurtuluş yolu sunuyordu. 1914'e gelindiğinde Avrupalı kadınların çoğu bu yeni şartlardan henüz pek de yararlanamıyorlardı, ama süreç giderek hızlanıyordu ve bu tür gelişmeler daha o zamanlarda başka talepler (örneğin, eğitim ya da meslek eğitimi talepleri) de yaratıyordu.

1914'e gelindiğinde, Avrupalı kadının yaşamını değiştirme potansiyelini henüz tam anlamıyla göstermemiş ikinci bir büyük dönüştürücü güç de, doğum kontrolüydü. Daha yüzyıl başlarında, pek fazla tartışılmamakla birlikte, belki de yalnızca cinsel faaliyette bulunmama şeklinde de olsa, birkaç ülkede nüfusu etkilemeye başlamıştı. Tarih boyunca çoğu kadının hayatında ağırlık kazanan çocuk doğurma ve yetiştirme taleplerine direnebilecekleri fikrini giderek daha çok kadının benimsemesiyle birlikte, gelecekte bir güç ve statü devrimi yaşanacaktı; bunun arkasında, 1901'de henüz pek fark edilmeyen bir değişim daha vardı; bazı kadınların, yaşam boyu sürecek bir evlilik yükümlülüğüne girmeden tatmin edici cinsel yaşamlar sürebileceklerini görmeye başlamalarıyla birlikte yaşanacak, büyük bir değişim.

Kadınları eski gelenek ve varsayımlardan kurtulmaya fark edilmeden, ama karşı koyulmaz şekilde götüren üçüncü önemli eğilimi tek bir adla tanımlamak pek kolay değil, ama bu eğilimin ardındaki güç, teknolojiydi. Gelişmiş ekonomilerde daha belirgin olarak görülmekle ve dolayısıyla Avrupa ve ABD'de daha yaygın olmakla birlikte, yalnızca bu ekonomilerle sınırlı değildi. Kimileri onyıllardır gelişmekte olan çok sayıda yenilik, ev hayatının rutinini ve sıkıcı yükünü değiştirmekteydi. Bu yeniliklerin etkisi uzun süre marjinal düzeyde kalacaktı. Suyun eve borularla taşınması ya da ısıtma ve aydınlatmada gaz kullanılması ev içindeki yükü azaltmıştı; elektriğin temizliği ve esnekliği, ileride daha da belirgin etkiler yaratacaktı. On dokuzuncu yüzyılda kentlerde büyük mağazaların açılması ve daha küçük dükkanlarda da seçeneklerin artması, perakende dağıtımcılıktaki, zenginler dışındaki insanlara da lüks kavramını tanıtan ve evin gereksinimlerinin karşılanmasını kolaylaştıran büyük değişimlerin ilk öncüleri olmuştu. Dondurulmuş, ithal gıdaların ve daha iyi işleme ve koruma yöntemlerinin gelişiyle birlikte, bir zamanlar –Asya ve Afrika'da hâlâ olduğu gibi– günde bir ya da iki kez pazara gidilmesini gerektiren aile beslenme modelleri değişti. 1901'de deterjanlar ve kolayca temizlenebilen yapay kumaşlar hâlâ yoktu, ama sabun ve çamaşır suyu yüz yıl öncesine göre çok daha kolay bulunabiliyordu ve zenginlerin evlerine ilk ev makineleri –gazlı fırınlar, elektrikli süpürgeler, çamaşır makineleri– girmeye başlamıştı

Tüm bu gelişmeler milyonlarca kadının neredeyse sessiz devrimini müjdeliyordu. Gelişmiş ülkelerle geleneklerin hâlâ etkisini koruduğu ülkeler arasında, kadınlara karşı davranışlar konusundaki uçurum bu yüzyılda daha da derinleşecekti. Bu, iki tür toplum arasındaki, giderek artan zenginlik farkının pek çok yansımasından biriydi. Yüzyıl başında fırın ve çamaşır makinesi gibi mütevazı ev aletlerinin anlamını Batı ülkelerinde bile henüz pek az insan kavramıştı (ve belki de günümüzde bile pek çok tarihçi bunu yeterince kavrayamıyor); işgücü hâlâ ucuzdu. Oy hakkı isteyen kadınlara İngiltere'de verilen

adla (gerçi, başka ülkelerde de bu talepte bulunan kadınlar vardı) "sufrajet"lerin gürültülü kampanyaları çok daha fazla dikkat çekiyordu. Bu kadınlar arasında kahramanlar kadar fanatikler de bulunmaktaydı; nefret ve korku yarattıkları kadar, alay konusu da oluyorlardı. Ama siyasi kurumlarda erkekler yararına gözle görülür bir liberalleşme ve demokratikleşme yaşanması da onların savunularına katkıda bulunuyordu. Fransa'da, Almanya'da ve pek çok küçük Avrupa ülkesinde tüm erkeklerin oy hakkına sahip oldukları, Büyük Britanya ve İtalya'da milyonlara ulaşan geniş seçmen kitlelerinin bulunduğu bir çağda demokrasinin cinsiyet sınırlarını aşmaması beklenemezdi. Şu sorunun gündeme getirilmemesi olanaksızdı: eğitimli erkekler ulusal siyaset için oy verebiliyorlarsa, eğitimli kadınlar neden veremesinler? Bu soru 1901'den kısa bir süre sonra İngiltere'yi ayaklandıracaktı. Ama 1914'e gelindiğinde yalnızca (o dönemde Rus imparatorluğunun bir parçası olan) Finlandiya'da ve Norveç'te kadınlara parlamento seçimlerinde oy kullanma hakkı verilmişti. İsviçre'de ise sorun daha altmış yıl çözümsüz kalacaktı. Ama başka değişim işaretleri de vardı. 1913'te, Avam Kamarası'nın kadınlara oy hakkı tanıyan yasayı reddetmesinden yalnızca birkaç hafta sonra, Birleşik Krallığın ilk kadın sulh hakimi göreve atanmıştı.

6 *Bir Güç Sistemi Olarak Avrupa*

ULUSLARARASI DÜZEN

Neredeyse bir yüzyıl önceki uluslararası ilişkiler konusunda yazılanları okuduğumuzda bir yargıya varmakta acele etmemeliyiz. Bu ilişkilerin günümüzdekine hiç benzemeyen bir uluslararası çerçeve ve ortam içinde sürdürüldüğüne kesin gözüyle bakıyoruz. Bu ilişkiler Amerika Birleşik Devletleri'nin henüz az çok marjinal bir role sahip olduğu ve kıtalarının dışında yaşananların kendi hükümetleri de işin içine girmedikçe çoğu Avrupalıyı ilgilendirmediği bir dünyada gerçekleşmişti. 1901 yılına girildiğinde uluslararası işler pek de meşum bir görüntü sunmuyordu. Avrupa barış içindeydi. Çin'deki Alman birlikleri Boxer isyanının son kıvılcımlarını da söndürmek üzere acımasız seferler düzenliyor, Amerikalılar Filipinlerdeki isyanı bastırıyor, ve Avrupa halkları Afrika'da birbirleriyle savaşıyorlardı; ama tüm bu şiddet, Avrupa'nın büyük güçlerinin katılımıyla da olsa, Avrupa'dan çok uzaklarda yaşanıyordu. Birkaç yıl sonra yüzyılın iki önemli devlet arasındaki ilk savaşı patladığında bu savaş da, Japonya ile büyük bir Avrupalı güç, yani Rusya arasında olmasına karşın, Avrupa'dan çok uzaklarda, Uzakdoğu'da yaşanacaktı. Yüzyıl başında, hâlâ her şeyden önce Avrupa üzerinde odaklanmış olan uluslararası düzen önemli bir tehditle karşı karşıya değildi.

Geçmişi bilmemiz burada da tarihi anlamamızın önünde bir engel oluşturabilir. Yüzyıl başı ile, bu yüzyıl hakkındaki tüm yorumlarda özel bir öneme sahip olan 1914 tarihi arasında neler olduğunu anlamak için bir kez daha hayal gücümüzü kullanmamız, çok zor olmakla birlikte, gerekli. 1914 yılının yaklaşması, her şeye rağmen, son ana dek insanların çoğunu pek de kaygılandırmamıştı. Bunun nedenini anlamak için, çok yakında sona ereceğini 1901'de yaşamış hiçbir devlet adamı ya da diplomatın aklına bile getirmediği bir çağın varsayımlarını kavramalıyız. Bu devlet adamı ve diplomatlar o sıralarda, bu süreçte tüm bir uygarlığın ölümcül yaralar alacağına da inanamazlardı. Geçmişi bilmemiz ve (neredeyse Birinci Dünya Savaşı'nın başladığı andan itibaren) bu felaketin nedenlerini bulma amacıyla çok büyük bir tarihsel çaba harcanmış olması, durumu onların gözüyle görmemizi engelliyor. 1914'te ve sonraki birkaç yıl içinde yaşananlar kolektif ve bireysel belleklerde öylesine derin izler bıraktı ki, günümüzde bile yirminci yüzyıl başları hakkındaki tüm anlatıları etkiliyor. Biz hâlâ, öykünün kaçınılmaz şekilde Mahşer'e doğru ilerlediğini görme eğilimindeyiz; bu ilerlemenin sürüklenerek mi, kayarak mı, koşarak mı olduğu pek de önem taşımıyor. Savaş eski Avrupa'yı yok etti; bu nedenle, savaşın başlangıcının hemen öncesine, çok geç bir ana dek sorumluluk sahibi hiçbir insanın böyle bir sonucu öngöremediğini anlamak günümüzde hiç de kolay değil. 1914'ten sonraki yirmi yıl boyunca tarihçiler, Avrupa'nın büyük güçleri arasında bir savaş çıkmasının neden kaçınılmaz ya da en azından mantıklı olduğunu gösteren –ya da, gösterdiği düşünülen– olgu ve olayları araştıracaklardı. Oysa, pek çok başarılı diplomasi örneğinin de gösterdiği gibi, çok geç bir aşamaya dek, hatta belki o aşamada bile, aslında böyle bir kaçınılmazlık, ya da, karşı konulmaz bir mantık görülmüyordu.[1] Bu mantığı kimileri rastlantısal şartlar yaratmış ve bu şartların pek çoğu da ancak son anda ortaya çıkmıştı.

Uluslararası ilişkiler sisteminin çökmesinin yaratabileceği olasılıkları kavrayacak denli ileri görüşlü olanlar hatta, olaylara çok daha iyimser gözlerle bakanlardan gelecek güçlü savunulara karşı koymak durumunda kalacaklardı. Birkaç bireysel istisnayı (ki, belki de bu istisnaların sayısı eski zamanlara göre çok daha azdı) bir yana bırakırsak, dönemin devlet adamları ve diplomatları ne yetersizdi, ne de akılsız. Bu diplomat ve devlet adamlarıyla öncülleri 1856'dan beri, Osmanlı imparatorluğunun, yerini neyin alacağı konusunda tehlikeli çıkar çatışmaları ve sorunlar yaratan çöküşünün yarattığı yağma için büyük güçler

1) N. Ferguson'ın, *Virtual History: alternatives and counterfactuals* (Londra, 1997) başlığı altında yayınladığı derleme içinde yer alan "What if Britain had "stood aside" in 1914?" adlı spekülatif denemesi bu konudaki düşünceler için ilginç bir başlangıç noktasıdır.

arasında bir savaş çıkmasını önlemeyi başarmışlardı. Afrika'yı başarıyla ve barışçı yollarla bölüştürmüşlerdi. Çin'in ve Asya'nın diğer yerlerinin kaderlerini belirleyecek çatışmalarını kan dökmeden sürdürmüşlerdi. Görevlerini yalnızca dürüstlükle, sorumlulukla ve beceriyle değil, aynı zamanda, hepsinin kesin gözüyle baktığı ve temellerini yıkmayı hiçbirinin istemediği bir yapı içinde, başarıyla sürdürmüşlerdi.

İTTİFAKLAR VE BAĞLANTILAR

Bu yapının temel unsurları altı büyük Avrupa gücüydü. Ama Büyük Britanya, Fransa, Rusya, Almanya, Avusturya-Macaristan ve İtalya geleneklere ve diplomatik nezakete rağmen birbirlerinden son derece farklı bir devletler grubu oluşturuyorlardı. Aralarından Almanya daha yarım yüzyıla bile ulaşmamış, "yeni" bir ulustu ve tüm standartlara göre çok güçlüydü. Bir zamanlar ve uzun bir dönem boyunca kıtadaki baskın güç olan Fransa'yı askeri açıdan geçmişti. Büyük Britanya ise dünyanın en büyük deniz ve sömürge gücüydü. Rusya konumunun belirsizliğine karşın hiç kuşkusuz önemli bir ağırlığa sahipti. Kimileri, son birkaç onyıldır bir Asya gücü olarak konumunu başarıyla pekiştirdiği göz önüne alınırsa, harap Avusturya-Macaristan'la Balkanlardaki eski rekabetinin en azından askıya alındığını ve belki de tamamen sona erdiğini düşünüyorlardı. İtalya konusunda ise Bismarck kaba bir tabirle, ülkenin iştahının iyi, ama dişlerinin çürük olduğunu söylemişti. Bu altı büyük gücün yanı sıra İspanya ve Portekiz eski tarihsel monarşiler ve imparatorluk ulusları olarak hâlâ resmi nezaket görüyorlardı, ama İspanya'nın 1898'deki yenilgisinin de gösterdiği gibi, savaş gücü ya da zenginlik açılarından ağırlıkları fazla değildi. Dünyanın (son söze *de facto* Kuzey Amerikalıların sahip olduğu) batı yarıküresi dışında kalan yerleriyle ilgili konuları çoğunlukla bu altı güç aralarında halledi yorlardı ve aynı şekilde halletmeyi sürdürmemeleri için görünürde hiçbir neden yoktu. Daha o zamanlarda Uzakdoğu'da Japonya'nın da dikkate alınması gerekiyordu hiç kuşkusuz, ama orası da çok uzak bir bölgeydi. Avrupa'nın dünyanın merkezi, en büyük siyasi güç odağı ve dünyanın büyük bölümünün kaderinin gerçek belirleyicisi olmayı sürdürmeyeceğini düşünmek bile mümkün değildi. Yüzyıl başında Avrupalı devlet adamlarının dikkatleri tamamen Avrupalı güçlerin birbirleriyle ilişkilerine yöneldiyse, aralarından çoğunun önlerinde endişelenecek başka önemli sorun bulunmadığını da unutmamak gerek.

Bu altı güç arasında zaman zaman gruplaşmalar kuruluyor ve sonra, bozuluyordu. Bir dönem, *Dreikaiserbund*, yani "Üç İmparator Ligi" içinde yer

alan üç çokuluslu doğu imparatorluğu arasında muhafazakâr bir bağ kurulmuştu. Bu bağ, mantıksal ve tarihsel açıdan anlamlı olmasına ve bireysel olarak monarkların hâlâ, ülkelerinin siyasetlerini etkileyecek, liberalleşme ve demokrasi karşıtı ortak ilkeleri ve çıkarları bulunduğunu düşünmelerine karşın, 1890'lı yıllarda sona ermişti. 1901'de hâlâ ayakta olan iki diğer ittifak ise 1890'lı yıllarda bu tür ideolojik bağları aşmıştı: Almanya, Avusturya-Macaristan ve İtalya arasındaki Üçlü İttifak ve Fransa'yla Rusya arasındaki ittifak. Bu ittifakların ikisi de ideolojik ve siyasi açıdan birer paradokstu. İlk ittifak iki güçlü hanedan devletiyle, başarısı bir devrim tarihi ve Avusturya'yla çatışma üzerine kurulu meşruti İtalyan monarşisi arasında bağlantı kuruyordu; birleşik İtalya, Habsburg İmparatorluğu'yla yapılan savaşların sonucunda kurulmuştu. Diğer ittifak ise en gerici ve otokratik Avrupa monarşisini, pek çok Fransız'ın ve yabancının Devrim'in varisi ve İnsan Hakları savunucusu olarak gördüğü, Avrupa'nın tek büyük cumhuriyeti olan Fransa'ya bağlıyordu.

Fransız-Rus ittifakı ilk bakışta, Avrupa'da pek az şeyi değiştirmiş gibi görünüyordu. 1890'lı yıllarda Bismarck'ın Avrupası çökmekteydi. Bu büyük şansölye Avrupa'yı, diplomatik düzenlemelerin merkezinde Almanya'nın yer aldığı, (barışın karşısındaki en büyük tehlike olarak nitelendirdiği) Fransa'nın da bu düzenlemelerin dış yüzeyinde, yalıtılmış ve 1871 savaşının intikamını almaya girişemeyecek bir durumda olacağı bir denge içinde tutmayı amaçlamıştı. *Dreikaiserbund*'un bozulmasından sonra, Rusya'yla aralarında bir çatışma çıkması durumunda son çare olarak Avusturya-Macaristan'ı desteklemesi gerektiğine inanmaya başladığı doğrudur. Üçlü İttifak bu seçeneğe İtalya'yı da eklemişti. Ama Bismarck her zaman Petersburg'a kapıyı açık tutmuştu. Ardılları ise bunu yapmadılar. 1892'de Rusya Fransa'nın müttefiki olduğunda, Avrupa'nın iki kampa bölünmesine gidecek yol yalnızca açılmıştı. II. Wilhelm döneminin Alman siyaseti ise bu yolun izlenmesini kolaylaştıracaktı. Saldırgan bir hava içinde kristalleşmiş bulunan Alman askeri planlaması hızla bu yola girdi. Generalleri, Ruslarla savaşmaları durumunda iki cephede savaşmak zorunda kalacaklarını ve bu savaşta Fransa'yı, müttefiki Rusya'nın ancak yavaş yavaş harekete geçirebildiği kaynakları oyuna girmeden, hızla alt etmelerinin gerekeceğini artık kabul ediyorlardı. Alman deniz planlaması da 1890'lı yıllarda bağımsız olarak, *Weltpolitik*'le küresel bir güce ve role ulaşmayı amaçlayan bir Almanya'nın İngiltere'yle çıkar çatışmasına girmesinin kaçınılmaz olacağını öngören subaylarca şekillendirilmeye başlanmıştı. Bu subaylar, Britanya deniz gücünün üstünlüğüne meydan okumak için, İngilizleri Almanya'yı eşitleri olarak kabul etmeye ikna edecek büyüklükte bir donanma inşa edilmesi gerektiğine inanıyorlardı.

Dünya Fransız-Rus ittifakının ve Üçlü İttifakın şartlarını tam olarak bilmiyordu. Her iki ittifak da farklı şartlarda, farklı gereksinimler nedeniyle

kurulmuştu. İlk başta, kıta Avrupası'nın otomatik olarak iki kampa ayrıldığı, ya da, böyle bir kamplaşmaya gerek olduğu anlamına gelmiyorlardı. Yine de, şartlar başka şekilde gelişseydi, sonuçta böyle bir bölünme oluşabilirdi. İttifaklar, en önemlisi Birleşik Krallık olmak üzere, ittifakların dışında kalan ülkelerin en azından dikkate almak zorunda oldukları bir diplomatik çerçeve oluşturuyordu. Zaten ittifak ortaklarının tümünün, ittifakların korumayı amaçladıkları çıkarlar dışında, birbirlerine verdikleri taahhütlerden resmi olarak etkilenmeyen başka çıkarları da bulunmaktaydı. Avrupa'da olayların gerçekte nasıl geliştiğini anlamak için, iki ittifak sistemiyle birbirlerine bağlanmış beş kara gücünün çıkarlarıyla görünüşte ilgisiz pek çok tarihsel şartı göz önüne almak gerekir.

Özellikle Birleşik Krallık, derin tarihsel (hatta, tarih öncesi) kökleri olan özel çıkar ve politikalara sahipti: başbakanlarından birinin unutulmayacak sözleriyle, "nous sommes des poissons".[2] Lord Salisbury kendisinin ve vatandaşlarının balık olduklarını söylerken hiç kuşkusuz, bir ada olarak İngiltere'nin kaçınılmaz ve ağırlıklı olarak denizle ilgili kaygıları bulunduğunu kastediyordu. Bu kaygılar hatta, okyanuslarla ilgiliydi. 1901'de ülkenin diğer Avrupa güçlerinin hoşnutsuzluğuna rağmen, neredeyse bir yüzyıldır yaşadığı en maliyetli savaşın içinde bulunmasının, İngiltere'nin şartlarına özgü pek çok nedeninden biri de buydu. Ama diğer güçlerin bu konuda yapabilecekleri hiçbir şey yoktu; dalgalara Britanya hükmediyordu. Güney Afrika savaşı, kamuoyunu ve böylece dolaylı olarak diplomasinin işleyişini heyecana getiren bir dizi rahatsızlık konusunu gündeme getirmesine karşın, Avrupa'nın büyük bölümünün çıkarları açısından ancak marjinal önem taşıyordu. Savaşın nedenleri de, yürütülüş şekli de İngiliz emperyalizmini iyi bir ışık altında göstermiyordu ve ülkenin tehlikeli bir diplomatik yalıtılmışlık içinde bulunduğunu düşünenler de vardı. İngiliz başbakanı aynı fikirde değildi: 1901'de gizli bir memorandumda yalıtılmışlığın sözde tehlikelerini, "varlığına inanmamız için hiçbir tarihsel nedenin bulunmadığı bir tehlike," olarak tanımlayıp göz ardı ediyordu.[3]

Güney Afrika savaşının çıkmasına yol açan sorunlarla hiçbir Avrupa devletinin doğrudan ilgisi bulunmuyordu gerçi, ama, diplomatlar ihtiyatlı davranmazlarsa, belki Avusturya-Macaristan dışında hepsi dünyanın başka yerlerinde Birleşik Krallık'la dalaşmak için pek çok mazeret bulabilirlerdi. 1898'de

2) *German Diplomatic Documents*, yay. haz. E. T. S. Dugdale, cilt I (Londra, 1928), s. 249.

3) *British Documents on the Origins of the War*, yay. haz. G. P. Gooch ve H. Temperley, cilt ii (Londra, 1927), s. 68-69, Lord Salisbury'nin 29 Mayıs 1901 tarihli Memorandumu.

ciddi bir İngiliz-Fransız savaşı tehlikesi yaşanmıştı. Yine de Birleşik Krallık geleneksel olarak, Avrupa içindeki bağlantılardan ve taahhütlerden uzak durmuştu. Lord Salisbury'ye ve daha pek çoklarına göre bu, ülkeye avantajlı bir konum sağlamaktaydı; Birleşik Krallık denizlerdeki hâkimiyeti, zenginliği, teknolojik üstünlüğü ve başarısının sağladığı prestij sayesinde on dokuzuncu yüzyılın büyük bölümü boyunca kayıtsız şartsız bir güç sergilemişti. Ama 1901'e gelindiğinde güneşi batmaya başlayacaktı. Başka ülkeler Birleşik Krallık'ın ekonomik ve teknik gücüne rakip çıkmaya başlıyor ve Avrupa'da ilişkiler değişiyordu. Büyük Britanya'nın ekonomik gücü karşısında duyulan huzursuzluk artmaktaydı. Kimi işadamları Almanya'yı önemli bir ticari rakip olarak görüyor, teknolojik gelişmişliği ve etkinliğiyle Alman sanayisinin Birleşik Krallık sanayisine üstün gelmesinden korkuyorlardı. Kimi İngiliz diplomatlar da kıtada kendilerine bazı dostlar bulmak zorunda olduklarını düşünmekteydiler.

1901'de Britanya hükümetinin hareketli bir düşmanlık tarihine sahip olduğu söylenebilecek ülkeler, uzun zamandır olduğu gibi, Fransa ve Rusya'ydı. Bu iki güç arasında daha o zamanlarda, ittifaklarının resmi taahhütleri dışında da bağlar bulunmaktaydı. Örneğin, Rusya modernleşme çabalarını sürdürebilmesini sağlayan dış borçların büyük bölümünü müttefikinden almıştı. Avrupa'nın büyük güçleri arasında Üçüncü Cumhuriyet'in liberalizm ve anayasal yönetimle, Rusya'nın ise despotizmle öne çıktığı düşünülürse, bu, kimilerine göre son derece garip bir durumdu. Ama ülkelerinin entelektüel canlılığına ve zenginliğine karşın, Fransızlar ulusal güçleri konusunda huzursuzdular ve nüfus açısından zayıf konumda olduklarını biliyorlardı. Almanya'nın 1870'de Fransa'yı alt etmesi aralarındaki gerçekçilerin korkuya kapılmalarına ve Alman ordusunu tek başlarına yenemeyeceklerine inanmalarına yol açmıştı. O yıl alınan yenilgiden sonra, Fransa'nın sahip olduğu insan gücünün komşusunun nüfusunun daha da altına düşmesiyle, iki ülke arasındaki uçurum derinleşmişti. Komşusu ekonomik gelişme açısından da Fransa'yı geçmişti. 1913'te Fransa'nın kömür üretimi Almanya'nın yalnızca altıda biri kadar, ham demir üretimi üçte birinden az ve çelik üretimi de yalnızca dörtte biri düzeyindeydi. Fransızlar 1870'in rövanşının yapılması durumunda müttefiklere ihtiyaç duyacaklarını biliyorlardı. Bu nedenle, dünyanın en büyük ordusunu toplayabilecek olan zorba bir otokratla ittifaka girmek çoğunun vicdanını rahatsız etmiyordu.

Fransa, Britanya imparatorluğu kadar geniş olmasa da tüm dünyaya aynı derecede yayılmış büyük bir imparatorluğa sahipti ve bu durum çeşitli kaygılar ve taahhütler yaratıyordu. Fransız dış siyasetinin en önemli odak noktası yine de, Avrupa'ydı. Alsace-Lorraine'in geri alınması Fransızların pek çoğunun (siyasetçilere göre, çoğunluğunun) en önemli saplantısıydı. Geriye dönüp bak-

tığımızda, yukarı Nil bölgesindeki Faşoda'da 1898'de yaşanan tehlikeli bir çatışmadan sonra Fransız hükümetinin Büyük Britanya'yla savaşa girecek denli ileri gitmemeye karar vermesini bir dönüm noktası olarak değerlendirebiliriz. Güney Afrika savaşı sırasında hâlâ şiddetli bir İngiliz düşmanlığı yaşanmasına karşın, Fransız dış siyasetini yönetenler, uzak yerlerde imparatorluk maceralarına girmenin Fransa'nın Avrupa'daki hareket özgürlüğünü tehlikeye atabileceğinin ve gereksiz yere düşman edinmesine yol açacağının farkındaydılar. Zayıflığı nedeniyle elinin kolunun bağlandığı Avrupa'da Fransa yine de, durumundan hiç de hoşnut olmayan bir güçtü.

Rusya, Avrupa'da Fransa'nın flört etmesi için en uygun aday olmanın yanı sıra, imparatorluk çıkarlarının boyutu açısından Fransa ve Büyük Britanya'yla karşılaştırılabilecek tek güçtü. Çıkarları Fransa'nın çıkarlarını fazla etkilemiyordu gerçi, ama, özellikle de Rus siyasetinin Asya ve Uzakdoğu'ya ilgisinin giderek artmasıyla birlikte, Londra'da kaygı ve zaman zaman korku yaratabiliyordu. Son 100 yıl içinde Çin imparatorluğundan en büyük payı Rusya kapmıştı. Rusya özellikle Orta Asya, Mançurya ve daha yakın zamanlarda Kore'de hırslarının peşine düşmüştü. Hindistan'la arasındaki tampon topraklarda İngilizlerle uzun zamandır, sık sık alevlenen bir rekabet içindeydi ve Afganistan'la İran'daki nüfuzları nedeniyle iki ülke de birbirlerine kuşkulu gözlerle bakmaktaydı. Rus hükümeti diğer taraftan, önemli bir Slav nüfusa ve Ortodoks Hıristiyan cemaatlere sahip olan Güneydoğu Avrupa'yı da unutamazdı. Rus halkının Slav kardeşliği konusundaki duyguları dikkate alınmalıydı. Bu da, Balkanlardaki dost Slavların –örneğin, Sırpların– hırslarının çarın bakanlarının karşısına, Rusya'nın tepki göstermesini gerektirecek acil durumlar çıkarabileceği anlamına geliyordu. Dahası, bölgede başka devrimci değişimler yaşanması ya da Habsburg monarşisinin Tuna vadisinin tartışmasız egemen gücü haline gelmesi durumunda Rusya eski –Boğazların kontrolünü ele geçirme– hayalinden vazgeçmek zorunda kalabilir ve hatta, Karadeniz'den çıkış olanaklarını yitirebilirdi. Yarım yüzyıl önceki Kırım savaşının başlamasında bu hayal de etkili olmuştu. 1914'e gelindiğinde Rusların hayali yeni bir önem kazanmıştı, çünkü Rusya'nın en önemli döviz kaynağı olan tahıl ihracatının beşte dörtten fazlası İstanbul ve Çanakkale Boğazları üzerinden yapılıyordu.

Dolayısıyla, Balkanlardaki yeni huzursuzluklar, ya da, Osmanlı imparatorluğunun içinde bulunduğu istikrarsızlık İkili Monarşi'yle ilişkileri bozabilirdi. Yine de, bu ilişkiler yıllardır özen ve başarıyla yürütülmüştü. *Dreikaiserbund*'un bozulmasına ve Rusya'nın Üçlü İttifak'ın dışında kalmasına karşın, 1878 Berlin anlaşmasıyla oluşturulmuş ve sonraki anlaşmalarla az çok değiştirilmiş statükoyu sarsmayı iki büyük çokuluslu imparatorluk da istemiyordu. Ruslar, Avusturyalıların hâlâ resmen Osmanlı eyaletleri olan (ve özellikle sert Sırp

milliyetçilerinin bulunduğu) Bosna ve Hersek'i işgal etmelerine göz yummuşlardı ve Boğazlar konusunda eski ve yeni hırs ve ilgilerini sürdürmelerine karşın, Rusya artık en azından Avrupa'da diplomatik gemiyi sarsmak istemeyen, tatmin olmuş bir güç görüntüsü vermekteydi. 1902'de Makedonya'da Osmanlı egemenliğine karşı, Sırpların, Yunanlıların ve Bulgarların sultanın yanı sıra birbirleriyle de dalaştıkları kanlı bir ayaklanma patladığında Rus diplomatlar Habsburg monarşisiyle başarılı bir işbirliği kurmayı başardılar.

TATMİNSİZLER VE TEHLİKELİLER

Viyana'da, yüzyılın ilk yıllarında İkili Monarşi'nin dış işlerinde giderek daha önemli bir rol üstlenmiş olan Macarların gelecekte sorun yaratabileceklerinden kaygılanılmaktaydı. Macarlar monarşinin kendilerine ait yarısında eşit şekilde davranmayı reddettikleri çok sayıda Macar olmayan halkı yönetiyor ve Habsburg dış siyasetini her şeyden önce, yönettikleri halkların ulusal hırslarını bastırma sorunu olarak görüyorlardı. Özellikle de Slav tebaalarından korkmaktaydılar. İkili Monarşi'nin Hırvat tebaasının büyük bölümü Macaristan yarısında yaşamaktaydı. Rusya'nın uydusu ve desteklediği bir devlet olan Sırbistan, Güney Slavlarının birleşme umutlarının odak noktasıydı – bu da, büyük olasılıkla, genişlemiş bir Sırbistan içerisinde birleşme anlamına geliyordu. Macarlar dolayısıyla, diğer Slavların Sırplardan hiçbir beklentilerinin olamayacağını göstermek istiyorlardı. Monarşinin Avusturya yarısında da Slavlar (Lehler, Slovenler, Hırvatlar ve özellikle, Çekler) yaşamaktaydı ve Macaristan topraklarındakiler kadar sert siyasi taleplerde bulunmamakla birlikte, Alman ağırlıklı yönetici sınıfını ve bürokratları kaygılandırıyorlardı. Neticede, Habsburg imparatorluğunun iç siyasetinde, özellikle Sırbistan'la, hatta, belki de Rusya'yla ilişkilerini etkileyebilecek pek çok malzeme bulunmaktaydı.

Balkan halklarının tatminsizlikleri ve acıları neredeyse bir yüzyıldır artmaktaydı. Bu tatminsizliklerin bazıları, Avrupa diplomasisinin, Osmanlı'nın gerileyişinin etkilerini kontrol altına alma amaçlı uzun çabaları sırasında kurulmuş yeni uluslarda ifade bulmuş ve kurumsallaşmıştı. Bu ulusların oluşumu 1804-1813 Sırp isyanıyla başlamıştı. Yeni uluslar katliamlarla ve düşman olarak gördükleri etnik grupları zorla topraklarından kovarak güçlenmişlerdi. Müslüman Sırplar 1813'te, Osmanlıları desteklediklerini varsayılan Müslüman cemaatlere saldırmış olan Hıristiyan köylülerden öçlerini almışlar, Yunanlılar 1820'li yıllarda Mora Müslümanlarını katletmişlerdi ve böylece, günümüze dek sürecek, etnik yapbozu yeni siyasi bölünmelerle daha da karıştıran pek çok diplomatik düzenlenmenin ve tavizin iyice karmaşıklaştırdığı bir öykü başlamıştı.

Sorunun kökeninde, Osmanlı yönetiminin başarısızlığı yatmaktaydı. Diplomatları sürekli aynı soru meşgul ediyordu: bu imparatorluğun yerini ne alacaktı? Büyük güçlerin kızartacak kendi balıkları, peşine düşecek kendi çıkarları vardı. Kullandıkları yöntemler yeni nefretler ve bölünmeler yaratabilir, tehlikeli uydularını cesaretlendirebilir ve tehlikeyi tırmandırabilirdi.

Alttan alta kaynayan sorunlardan biri de, Osmanlı eyaletleri olan Bosna ve Hersek'ti. Sırplar bu eyaletleri ve 1878'den beri Avusturya işgalinde olmalarını denize ulaşmaları önünde bir engel olarak görüyorlardı.[4] Bosnalı Sırplar da Belgrad'dan yardım bekliyorlardı. Büyük Sırbistan'ı, Tuna Vadisi'nin gelecekteki düzeninin anahtarı olarak görmekteydiler. Osmanlı egemenliğinden yakın zamanlarda çıkmış yeni uluslardan biri de Romanya'ydı. Ülkenin yöneticileri, Macaristan Krallığı'nın bir parçası olan Transilvanya'da yaşayan 3 milyon Romen'in kaderiyle yakından ilgiliydi. Ama 1901'de Balkanların en sorunlu bölgesi belki de, hâlâ Osmanlı egemenliğinde olan ve sürekli bir kargaşa içinde bulunan Makedonya'ydı. Sırplar, Bulgarlar ve Yunanlılar buradaki kendi uluslarından halkların acılarını aç gözlerle izliyor, Arnavutlar kendilerine ait bir devlet kurma umudu besliyorlardı. Yunanlılar ayrıca Girit'e de aç gözlerle bakıyorlardı ve 1897'de adayla birliklerini ilan ettikten sonra Türklerle sonuçsuz bir savaşa girmişlerdi. Temelde Osmanlı'nın zayıflığından ve gerilemesinden kaynaklanan tüm bu tehlikeleri Avrupalı diplomatlar yakından biliyorlardı. Ama, durum bazen ne kadar ciddi görünürse görünsün, büyük güçlerin ortaklaşa hareket etmeleri sayesinde bu tehlikelerle onyıllarca görece başarıyla başa çıkılabilmişti; yüzyıl başında da kaygılanmak için özel bir neden görülmüyordu. Kaygı yaratacak bir konu varsa, bu, (hâlâ Osmanlı egemenliğinde bulunan) Makedonya yüzünden Balkan devletleri arasında yaşanan gerilimlerin çözüme kavuşturulmasının, büyük güçler arasındaki çatışmaların yatıştırılmasından belki de çok daha zor olmasıydı.

Durumundan hoşnut olmayan uluslardan bir diğeri de İtalya'ydı. Yine de 1901'de İtalya da uluslararası barış açısından bir tehdit oluşturmuyordu. 1870'de papalık kenti Roma'nın işgal edilerek ülkenin birleşmesinin tamamlanması, İtalyan yönetimini yurtiçinde zorlu toplumsal ve siyasi sorunlarla karşı karşıya bırakmıştı. Yurtdışında ise, hiçbir İtalyan, eski dostları ve İtalyan birliğinin hamisi olan, ayrıca, uzun sahilleri nedeniyle İtalyanların asla akıldan çıkarmaması gereken bir deniz gücü bulunan İngilizlerle kapışmayı düşünemezdi. Ama İtalya bir diğer eski hamisiyle, Fransa'yla Kuzey Afrika konusunda dalaşıyordu ve Dalmaçya sahili konusunda, Habsburg ve Osmanlı imparatorluklarının

4) Avusturya'nın Hersek'in güneyindeki Yenipazar sancağını işgal ederek Sırbistan'la bir diğer Slav krallığı olan Karadağ arasındaki bağlantıyı kesmesini de.

kaderinde kendisinin de çıkarı bulunmasına yol açacak hırslar besliyordu. En önemlisi, *Risorgimento*'nun henüz tamamlanmadığını düşünen ve Venezia Giulia, Hırvatistan ve Trentino'da (bunlar, vatansever söylemin *Italia Irredenta*'sıydı) toprakları bulunan Avusturya-Macaristan'la ittifak içinde bulunmaktan rahatsızlık duyan pek çok İtalyan vardı. Ama İtalyan devlet adamlarının pek çoğu da ülkelerinin dişlerinin çürük olduğunu ve risk almamaları gerektiğini biliyorlardı.

Prusya birleşme sürecinde İtalya'nın müttefiklerinden biri olmuş ve yeni Alman imparatorluğu İtalya'yı Üçlü İttifak'a memnuniyetle kabul etmişti. 1901'e gelindiğinde bu büyük devlet artık Bismarck döneminin, muhafazakâr, Rusya'yla ilişkileri mümkün olduğunca korumaya dikkat eden ve savaştan kaçınmaya kararlı Almanya'sı değildi. Tam tersine, Avrupa sisteminde giderek istikrarsız ve öngörülemez bir unsur haline gelmişti. Dış siyasette izlenen "Yeni Yol" 1890'lı yıllarda hiçbir şekilde ülkeye yarar getirmemiş ve (örneğin, Birleşik Krallık'la ilişkilerinde) aslında kolayca kaçınılabilecek diplomatik gerilimler yaratmıştı. Alman dış siyasetindeki huzursuzluk büyük oranda, kimi Almanların savunmayı sevdiği türde bir *Realpolitik*'ten, yani, ulusal çıkarların soğukkanlılıkla hesaplanmasından çok, kimi kolektif, kimi şahsi[5] psikolojik olgulardan kaynaklanmaktaydı. Almanya'daki hakiki güç dağılımı ve karar verme konusundaki belirsizlik, kimi çıkar odaklarının büyük bir nüfuza sahip olmaları nedeniyle, durumu daha da kötüleştiriyordu ve imparator Wilhelm de siyasa oluşturma sürecinde öngörülemez, istikrarsızlık yaratan bir güçtü. Birkaç yıl sonra Viyana'da bir bakan "Berlin'de kimin sözü geçiyor?" diye soracaktı ve gerçekten de, son sözü kimin söylediği belli değildi. Yine de, 1901'de Almanya'da Avrupa düzenine karşı bir tehdit oluşturacak belli bir tahrik konusu bulunmuyor ve huzursuzluğu acil bir tehlike olarak görülmüyordu.

1901'de Avrupa konsolosluklarında gerçekten de, on dört yıl sonraki savaşın kökenleri olarak görülebilecek konuların hiçbirine fazla dikkat gösterilmiyordu; çünkü, buna gerek görülmüyordu. Avrupa sisteminde radikal bir değişim yaşanacağının düşünülmesi bir yana, Fransız-Rus askeri anlaşmasının önceki yıl yenilenmiş olması hâlâ, iki müttefikin kendilerini Büyük Britanya'yla savaşa girmiş durumda bulmaları olasılığını düşündürüyordu. Rusya o sıralarda hâlâ Uzakdoğu'yla meşguldü (ve zamanı geldiğinde burada bir savaşa girecek, ama

5) "Dış siyaseti bana bırakabilirsiniz!" demişti II. Wilhelm kendine özgü (ama yersiz) bir güvenle, yerini, Bülow'un dış konulardaki kavrayışına kuşkuyla baktığı Bethmann Hollweg'in alacağı, 1901'deki şansölye Bülow'a. (Alıntı: Craig, s. 287)

savaştığı taraf bir Avrupa gücü olmayacaktı). Çin'in iç sorunlarının giderek tırmanmasının yarattığı fırsatlar diğer Avrupa güçlerinin ve hatta, İtalya'nın ilgisini çekiyordu. Fransızlar Kuzey Afrika'da konumlarını pekiştirmekteydiler. Balkanlar, Osmanlı yönetiminin yetersizliğinin (Sofya'dan destek alan) Makedon devrimcileri terörist maceralara cezbetmesi dışında, sakindi. Avrupa dışına bakıldığında, Osmanlı İmparatorluğu'nun, 1890'lı yıllarda Hıristiyan Ermeni uyruklarının katledilmesine göz yumulmasının yarattığı hoşnutsuzluğun ardından beklenmedik sorunlar yaratması olası görünmüyordu. Daha geniş, küresel ufuklara bakıldığında, iki Avrupa dışı büyük güç Avrupalı devlet adamlarını pek de kaygılandırmıyordu. Yorumlayacak durumda olanlar için, Amerika Birleşik Devletleri'nin kısa bir süre sonra dünyanın en güçlü ulusu olarak Avrupa'nın en büyük güçlerini gölgede bırakabileceğini ve Japon unsurunun gelecekte hiç kuşkusuz, Rusya'yla sorunlara yol açacağını gösteren belirtiler bulunsa da, yüzyıl başında bunlar en fazla, uzak olasılıklar olarak görünüyordu.

GÜVENLİK GÖRÜNTÜSÜ

Özetle, etrafta, belirsiz bir gelecekte tehlikeler yaşanacağını düşündürecek tehlikeli barut tozları ve hatta biraz duman olduğu gerçeği, yirminci yüzyıl başında dünya düzeninin temel koruyucuları olan Avrupalı devlet adamlarını fazla kaygılandırmıyordu. Büyük bir felaket yaşanmasından önce daha pek çok şey olmalıydı. Bunlardan biri, kıtanın bazı liderlerinin ve beslendikleri çevrelerin psikolojilerinin değişmesiydi. Bir sonraki onyılda, etkili kişilerin (çoğunluğu olmasa bile) 1901'dekine göre çok daha fazlası, hayal edebilecekleri herhangi bir savaş olasılığının, barışın sürdürülmesinden daha iyi ihtimaller sunabileceğini hissetmeye başlamışlardı. Bu değişim özellikle Almanya, Avusturya-Macaristan ve Rusya'nın iktidar çevrelerinde gözlenmekteydi, ama Whitehall ve Paris'teki birkaç bireyde de gözleniyordu. Avrupa'yı yönetenlerin bazılarının düşünce ve duygularındaki bu değişimin arka planında, büyük güçlerin çoğunu birbirlerine bu derece bağlayan karmaşık bağlar, zorunluluklar ve çıkarlar, çıkacak bir çatışmanın bu güçlerden ikisi ya da üçü arasında kalması olasılığını azaltmıştı. Yine de, siyasetçilerin ve askerlerin savaş ve barış arasındaki tercihlerini değiştirecek yeni diplomatik ve maddi olguların ortaya çıkmasına daha çok zaman vardı.

Kimi küçük ülkelerin büyük güçlerle özel ilişkiler içinde bulunmaları hiç kuşkusuz, istikrarsızlığı tırmandırmaktaydı. Bu durum, hami devletlerin dikkatini çekecek ve hatta, harekete geçmeye zorlayacak kararlar verme yönünde tehlikeli bir özgürlük yaratabilirdi. Kamuoyu ve devlet adamlarının içinde

bulundukları atmosferin değişmesi bu hassas durumu daha da tehlikeli hale getirmekteydi. O yıllarda özellikle milliyetçilik ve vatanseverlik kışkırtmalarıyla kitlelerin duygularına nüfuz edilebiliyordu. Çoğu ülkede savaş ve askerlik ruhu yaygın şekilde cilalanıp parlatılıyor ve savaşın olası gerçekliği neredeyse tamamen göz ardı ediliyordu. Olasılıklar halk önünde tartışıldığında, profesyonel askerler dışında pek az kişi, Avrupa savaşının 1870 Fransa-Prusya savaşıyla ilgili olarak hatırlananlardan farklı olacağını düşünüyordu. Profesyonel askerler olmasa da, Avrupalıların çoğu, modern savaşın yalnızca birkaç yıl önce, Virginia ve Tennessee'de bitmek bilmez katliamlarla ve yüksek maliyetlerle gösterdiği yüzü göremiyorlardı. Savaşların yıkıcı ve şiddet dolu olabileceğini elbette herkes biliyordu, ama bu inanç aynı zamanda, yirminci yüzyılda savaşların kısa sürede sona ereceğini düşünmelerine de yol açıyordu.[6] Silahlanma maliyetinin yüksekliğinin, uygar devletlerin bu maliyetlere uzun süre dayanmasını olanaksızlaştırdığı düşünülüyordu; Güney Afrika'daki savaşın İngiliz vergi mükellefine 10 milyon sterline mal olacağı tahmin edilmiş, ama sonuçta ortaya 230 milyon sterlinlik bir fatura çıkmıştı. Bu düşünceler, tehlikeyle flört etme konusundaki kaygıları azaltıyordu. 1914'te yaşamlarından sıkıldıklarını iddia eden ve savaşı, ahlaki çürüme ve boşluk duygusunu temizleyecek duygusal bir boşalma vaadi olarak sevinçle karşılayan ve seslerini duyuran Avrupalılar bile vardı.[7] Elbette devrimciler de, mevcut düzenin yıkılması için fırsatlar sunacağını düşündükleri için, uluslararası bir çatışma çıkmasını umuyorlardı. Ama aslında, 1914'ten sonraki dört yıl boyunca yaşanan türde bir savaşı pek az insan hayal edebiliyordu.

Diplomatların ciddi krizleri savaşa gerek kalmadan tartışma yoluyla çözümlemede uzun zamandır gösterdikleri başarı da belki, temelde bir tehlike kaynağıydı. Mekanizmaları o kadar çok kez başarılı olmuştu ki, her zamankinden daha çetin olgularla karşılaştıklarında, bu olguların önemi bir süre gözlerden kaçtı. 1914'te, yani büyük savaşın hemen öncesinde kimi devlet adamları, büyük güçlerin sorunlarının çözülmesine neden yeni bir elçiler toplantısının ya

6) Gerçi, Alman birliğinin kahramanlarından biri olan büyük genelkurmay başkanı Von Moltke 1890'da vatandaşlarına, yeni bir Avrupa savaşının, on yedinci yüzyıldaki kadar korkunç bir Otuz Yıl Savaşı olacağını söylemişti. Moltke, "Avrupa'yı ateşe veren adama yazıklar olsun," demişti.

7) Bu, değerlendirilmesi çok güç bir olgu. Bu terimlerle düşünen yazın adamları elbette bu tür görüşleri geniş ölçekte yayabiliyorlardı ve dolayısıyla, popülerlikleri abartılabilir. Yine de, Brooke ve d'Annunzio gibi şairler duruma tüm açıklığıyla parmak basıyorlardı. 1914 çatışması başladığında bu çatışmayı kenardan seyredecekleri eleştirmek için bir "tarafsız karşıtı" giysi tasarlayan (ve Paris'te teşhir eden) İtalyan Fütürist Marinetti de, belki biraz daha gülünç bir yolla.

da bir Avrupa kongresinin yetmeyeceğini anlamakta hâlâ zorluk çekiyorlardı. Hatta yüzyıl başında, Avrupa güçleri arasındaki dalaşın istiminin tükenmeye başladığı bile düşünülmüş olabilir. Avrupa dışında, can çekişen imparatorluklar hariç, bölüşülecek pek fazla yer kalmamıştı (Almanya ve Büyük Britanya, Portekiz'in sömürgelerini bölüşme olasılığını tartışmaktaydılar). Evet, Osmanlı imparatorluğunun çökmesi en nihayet mümkün görünmekteydi; ama, bu imparatorluğun barışçı yollarla bölüşülmesi Afrika'nın bölüşülmesi kadar kolay görünmese de, yüzyıl başında çok da tehlikeli görünmüyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nun bölüşülmesi sırasında büyük güçler, Afrika dalaşındakine oranla çok daha fazla riskle karşılaşacaklardı gerçi; ne de olsa, Balkanlar, Doğu Akdeniz ve Yakındoğu'yla, Sahra altı Afrikası'na oranla çok daha fazla ilgileniyorlardı. Ama Habsburg ve Romanov hanedanları çökmediği sürece (ki onlar da Makedonya sorunları konusunda verimli bir işbirliği dönemine girmek üzereydiler) ortada ciddi bir tehlike görünmüyordu.

YENİ BAĞLANTILAR

Avrupa güçleri arasındaki uluslararası ilişkilerde yeni bir evreyi açan dinamik aslında, Avrupa dışında başlamıştı. Bu dinamiğin ortaya çıkışında Birleşik Krallık etkili olmuştu. Japonya gibi, Avrupa'dan çok imparatorlukla ilgilenen Britanya hükümeti de, Rusların 1890'larda Uzakdoğu'da ve özellikle de her iki ülkenin de Kore'ye karşı bir tehlike olarak gördükleri Mançurya'da ilerleyişi karşısında kaygıya kapılmıştı. 1900'e gelindiğinde Uzakdoğu'da bir tarafta Britanya donanması ve diğer tarafta da birleşik Fransız-Rus filoları arasındaki donanma dengesini Japonya ve Japonya için Britanya tersanelerinde yapılan gemiler koruyordu.[8] 1902'de bu durum önemli bir adıma, yüzyılı aşkın bir süredir Britanya'nın barış zamanında girdiği ilk ittifakın kurulmasına yol açtı. Japonya ve Birleşik Krallık, ikisinden herhangi birinin Uzakdoğu'daki çıkarlarını savaşarak korumak zorunda kalması durumunda tarafsız kalma ve böyle bir savaşa üçüncü bir gücün girmesi durumunda birbirlerinin yardımına koşma sözü verdiler. İki ülkede de akıllardaki olası düşman Rusya ve müttefiki Fransa'ydı. Büyük Britanya'nın bu ittifaka girmesine yol açan nedenlerin Avrupa'daki güç dengesiyle hiçbir ilgisi yoktu. Nedenlerin kökenleri, hem Fransa hem de Rusya'yla, yalnızca Çin ve Çin sularındaki değil, Mısır, Orta ve Batı Afrika, Orta ve Güneydoğu Asya ve Pasifik'le ilgili imparatorluk hırsları ve çıkarları uğruna girilmiş uzun bir çatışmalar tarihine dayanıyordu. Denizaşırı bölgelerle ilgili

8) I. H. Nish, *The Anglo-Japanese Alliance* (Londra, 1985) s. 36.

sorunlar konusundaki İngiliz-Alman çekişmeleriyle ise, ilişkiler arada bir gerilmiş olsa da, çok daha kolay başa çıkılmıştı.

Yine de daha o zamanlarda, Fransa-Britanya ilişkilerinin iyileşmesi için bir kapı açılmaktaydı. Faşoda'nın Fransa'da büyük öfke uyandırmasına karşın, 1898'le 1905 arasında kabinelerin bozulup kurulduğu dönemde Fransa'nın dışişleri bakanlığını sürdüren Delcassé gerçekçi bir insandı. Bu krizin, Fransa'nın Büyük Britanya'yla savaşmayı düşünemeyeceğini gösterdiğini düşünüyordu. Emperyalizmle ve ikincil konularla ilgili çatışmaların bir kenara bırakılması gerektiğine inanıyordu: zaten her zaman belli lobilerin ve gerçek ulusal çıkarlardan çok özel çıkarların konusu olan imparatorluk hırsları, Fransa'nın Avrupa güç dengesindeki konumunun geliştirilmesi yanında ikinci planda kalmalıydı. Fransa'nın İngiliz-Rus ilişkilerinin yumuşamasını amaçlaması ve müttefikiyle Britanya arasında çatışma tehlikesini azaltma yolları araması gerektiğini düşünüyordu. Ama bu, eski düşmanlıkların unutulması demekti.

Güney Afrika savaşı sırasında Fransa'da yaşanan İngiliz düşmanlığının sona ermesinin ardından, Fransa cumhurbaşkanı ve İngiliz kralının karşılıklı ziyaretleriyle, Londra ve Paris'te halkın duyguları yatıştırılmıştı. Bu arada yetkililer ortak iş çıkarlarını incelemeye başlamışlardı. Sonuçta, 1904'te İngilizlerle Fransızlar arasında bir anlaşma imzalandı. Bu anlaşmayla, iki güç arasındaki bir dizi köklü çatışma sona erdirilmişti. Batı Afrika, Newfoundland'ın balıkçılık alanları, Siyam, Madagaskar ve Güney Pasifik'te çözülmesi gereken sorunlar vardı. Britanya, uzun zamandır açık olan yaraların kapanmasından memnundu. Anlaşmanın ele aldığı en önemli konu ise Kuzey Afrika'ydı. Britanya, Fas'taki Fransız çıkarlarının gelişmesini istediği yönünde güvence verdi (İngilizler Fas'ın "can çekişen bir imparatorluk" olduğuna emindiler) ve Fransızlar da uzun zamandır sürdürdükleri İngilizleri Mısır'da küçük düşürme ve önlerine çıkma çabalarına son vermeyi taahhüt ettiler. Fransa Fas'ta gelecekte çıkabilecek fırsatları açgözlülükle bekliyordu. Mısır'da ise en önemli sorun, Britanya hükümetlerinin Hindistan'la Süveyş Kanalı üzerinden emniyetli bir imparatorluk ulaşımını koruma kararlılıklarıydı. Fransızların "Kuzey Afrika'nın en iyi parçasını" imparatorluklarına katmalarına yeşil ışık yakılmıştı;[9] İngilizler de Mısır'ı denetim altına almalarına Fransızların uzun zamandır getirdikleri siyasi ve mali engellerden kurtulmuşlardı.

Ama coğrafi kapsamının genişliği ve köklü çatışmaları çözüme kavuşturması bile bu anlaşmanın önemini yeterince gözler önüne sermiyor. Anlaşma, işbirliği

9) A. J. P. Taylor'ın *The Struggle for Mastery in Europe 1848-1918* adlı çalışmasının (Oxford, 1954) 415. sayfasındaki deyimi. Taylor ayrıca, yerinde bir yaklaşımla, "Fransızlar ödemeyi nakit yaptılar, İngilizler ise bir vaat bonosuyla," demişti.

süreci için bir başlangıç noktası ve zamanla *entente*'nin –diğer konulardaki "anlayış"ın–, ya da, sonraki kuşakların verebileceği adla, özel bir ilişkinin filizleneceği tohumdu. *Entente*'nin anlamları muğlak, tanımlanmamış kalacak, asla bir antlaşmayla belirlenmeyecekti ve belki de bu nedenden ötürü kuşku çekmeliydi. Ama 1904'te bunların hepsi geleceği ilgilendiren konulardı. Kimi devlet adamları böyle bir olasılığı akıllarından geçirmiş olsalar bile, Fransa ve Britanya hükümetlerinin amaçları özel bir bağ kurmak değil, sorunları ortadan kaldırmaktı.

BÖLÜNMELER DERİNLEŞİYOR

Diplomatların yaptıkları her zaman önemli olmayabilir, ama savunmayı ve temsil etmeyi amaçladıkları karmaşık çıkarlar her zaman önemlidir. Devletlerin birbirlerine verdikleri kesin notalar ve mesajlar, kongreler, konferanslar ve müzakereler, yalnızca sağladıkları bol miktarda kayıtla, bunu kolayca gizleyebilir. Yine de, diplomatik sürecin eylem ve tepkilerinin yalnızca anlaşılır bir anlatı parçası sunmakla kalmayıp, öykünün geliştiği yöne dair önemli birer olguya dönüştükleri zamanlar olur. Yarattıkları algılar ve önceliklerin de. İngiliz-Japon ittifakı, Japonların hırslarını kimi kısıtlamalardan kurtaran ve 1904'te Japonların Rus imparatorluğuna saldırmalarının önünü açan önemli bir fırsat doğurdu.[10] Rus devriminin tetiğini başka şeylerin yanı sıra Rusların bu savaşta uğradıkları yenilgi de çekecek ve Rus dış siyasetinin yeni bir yön almasına yol açacaktı. Rusya'nın Tuna vadisi ve Boğazlara karşı geleneksel ilgisi aciliyet kazanacak ve Uzakdoğu'da genişleme hedefi bir kenara bırakılacaktı. Müttefikinin Japonlar karşısında uğradığı bozgun Fransa için de önemliydi. Bu gelişme, İngiliz-Fransız anlaşmasının, yalnızca eski çatışma kaynaklarının temizlenmesinin ötesinde sağlamlaşması sürecinin arka planının bir parçasıdır. Ama bu durumun oluşumuna büyük oranda, Alman diplomasisi fırsat vermişti.

İngiliz-Fransız anlaşması Berlin'i zaten rahatsız etmişti. II. Wilhelm'in ve bazı devlet adamlarının Fas'ın geleceğinin Almanya'ya (ya da, İspanya hariç başka hiçbir ülkeye) danışılmadan belirlenmesini ülkelerine bir hakaret olarak algılamaları belki de hiç şaşırtıcı değildi. Fransa'ya, Almanya'nın bu tür konularda dikkate alınmayı beklediği gösterilmeliydi. Bu konuda bir adım atılması gerekiyor ve Wilhelm de bu adımı atan kişi olmak istiyordu.[11] Mart 1905'te

10) Daha ayrıntılı bilgi için bkz. 7. Bölüm.

11) Gerçi, bu noktada bazı Alman subayların aslında Fransa'yla bir savaş çıkmasını amaçladıkları söylenir. Craig, s. 318.

Tanca'ya gittiğinde Almanya'nın Fas'taki ticari çıkarlarını vurgulayan kışkırtıcı bir konuşma yaptı ve sultanı ziyaret ettiğinde de, Fransızların reform baskıları karşısında bağımsızlığını korumasına Almanya'nın destek vereceğini belirtti. Bu da şaşkınlık yarattı; özellikle de, imparatorun ne demek istediğini kimse anlamadığı için. Almanya'nın Fas'la ekonomik bağlantısı, Fransa bir yana, Büyük Britanya'nın bağlantısından bile azdı. Aslında hakarete uğramış saygınlığın ve prestijin yeniden kazanılması amaçlı bu adımdan bir kriz doğdu. Krizin çözümünde Almanya, aslında kendisine büyük kayıplar da verdiren bir zafer kazandı. 1906'da Algeciras'ta uluslararası bir konferans düzenlendi; bunun anlamı, Fas'ın kaderinde Avrupa'nın toplu bir çıkara sahip olduğuydu. Ama Almanya'nın bundan başka önemli bir kazancı olmadı ve konferansta Avusturyalılar dışında hiçbir tarafın desteğini kazanamadı.

Kimi İngiliz devlet adamları onlarca yıldır ilk kez, Avrupa güç dengesiyle ilgilenmeleri gerektiği görüşüne varmışlardı. İngiliz devlet adamları –ve onlarla birlikte, bir dereceye kadar, İngiliz kamuoyu– Avrupa güç dengesinin korunması ve Almanya'nın oluşan her sorunda karar verici duruma gelmeyi talep edememesi için Fransa'yı desteklemenin İngiltere'nin çıkarına olacağını anlamaya başlıyorlardı. Algericas konferansının açılışının hemen ertesi günü Fransızlarla, Belçika üzerinden gelebilecek olası bir Alman istilası karşısında ne yapılabileceği konusunda gizli askeri görüşmelere başladılar. Bu tartışmaların açtığı yolun sonunda, kimsenin öngöremediği bir sonuç vardı: Büyük Britanya'nın bir kez daha, kıtada önemli bir kara gücü olma rolünü üstlenmesi. Marlborough döneminden beri ülke, kıtadaki uzun askeri çabalara ağırlığını tam anlamıyla koymamıştı.[12] Yine de, böyle bir eğilime girmesi kaçınılmaz değildi; 1905'in Fas krizi 1914'e gidilen yolda dönüşü olmayan bir adım değil, sonucunda bazı konjonktürlerin olası hale geldiği pek çok andan biriydi. Britanya dışişleri bakanı, ülkesinin 1914'te savaşa girmesinden yalnızca birkaç gün önce, askeri görüşmelerin ittifak anlamına gelmediğinde ısrar ediyordu; bu görüşmeler Britanya hükümetini belli bir hareket yönüne zorlamıyordu. Yine de, Britanya'nın Avrupa'daki ve Britanya siyasasının varsayımlarındaki yalıtılmışlık dönemini sona erdiriyorlardı. 1902 ve 1904 anlaşmalarında amaç, Britanya'nın denizaşırı bölgelerdeki çıkarlarının korunmasıydı; Fas ise, Britanya siyasetinin dikkatinin yeniden Avrupa güç dengesine yönelmesine neden olmuştu. Bir dönüm noktası aşılmıştı; bir tarafta belli konular hakkındaki 1904 anlaşması vardı, diğer tarafta da, *entente*. Almanya, gizli bir Fransız-İngiliz itti-

12) Napolyon'a karşı girişilen Yarımada seferi, stratejik açıdan önemli olmakla birlikte, Britanya'nın kaynakları üzerinde, III. William ve Kraliçe Anne dönemlerindeki savaşlarda kıtada yapılan çarpışmalarla karşılaştırılabilir talepler yaratmamıştır.

fakından gereksiz yere kuşkulanmıştı; sonuçta da, iki ülkeyi birbirine yakınlaştırmış ve belki de, böyle bir ittifakın kurulması olasılığını artırmıştı.

1907'de önemli bir uzlaşmaya daha ulaşılacaktı. O yıl yapılan İngiliz-Rus anlaşmasıyla iki imparatorluk gücü arasındaki bir dizi çekişme konusu çözüme bağlandı. Görünüşte bağımsız olan Acemistan, Rus ve İngiliz nüfuz kürelerine bölündü. Eski bir rekabet alanı olan Afganistan'ın tarafsız kalması öngörüldü ve iki hükümet, Çin'in üzerindeki hükümranlığını ikisinin de kabul ettikleri Tibet'in işlerine müdahale etmeme konusunda anlaştılar (Britanya kısa bir süre önce ülkeye müdahalede bulunmuştu). Bu kararlar, 1904'te olduğu gibi, Avrupa dışı konularla ilgiliydi, kısıtlıydı ve iki katılımcıya da önemli avantajlar sağlıyordu. Ama Berlin'de, kendi gördükleri şekliyle "kuşatılma" kuşkularının artmasına yol açtılar.

Almanya'nın kuşatılma korkusu, Almanya ile Büyük Britanya arasındaki giderek küstahlaşan ve belirginleşen donanma rekabetiyle aynı döneme rastlaması nedeniyle, daha da rahatsız ediciydi. Almanya yıllardır, Britanya'nın Kuzey Denizi'nde üstünlüğüne meydan okuyacak –burada meydan okuyacak başka ülke yoktu– bir savaş filosu kurmaktaydı. İngilizler bir Alman filosunun ancak kendilerine karşı kullanılacağını düşünmekteydiler. Verdikleri tepkilerden biri, 1906'da, boyutu, hızı ve en önemlisi, büyük silahlara sahip olmasıyla (drednotlar öncesindeki en güçlü zırhlılardaki gibi dört değil, on adet 305 mm.'lik topa sahipti) tüm mevcut savaş gemilerini bir kalemde çağdışı bırakan HMS *Dreadnought*'u denize indirmek oldu. Ama başka uluslar da dretnotlar inşa edebilirlerdi ve pek çoğu hemen işe koyuldu. Böylece, Britanya'nın dretnotlar öncesi savaş gemilerindeki büyük sayısal üstünlüğü bir anda, değerini büyük oranda yitirdi. Britanya 1907'de Almanya'ya kendi gemi yapımlarını azaltma önerisi götürdü ve 1908'e yönelik donanma tahminleri gerçekten de azaltıldı. Ama Almanlar kendi yapım çalışmalarını azaltmayı ancak, Britanya'nın, Fransa'yla Almanya arasındaki olası bir savaşta tarafsız kalmaya kayıtsız şartsız söz vermesi durumunda kabul edeceklerdi. Algeciras'tan sonra bu mümkün değildi. Yine de, Britanya'nın denizlerdeki hegemonyasına gelen bu tehdidin Britanya'da kamuoyunu kaygılandırması, siyasetçilerin ve devlet adamlarının Alman siyasetine duydukları anlayışsız öfkeyi derinleştirmesi ve her iki ülkede de vergi yükünün artmasına yol açması kaçınılmazdı.

JÖN TÜRKLER

Dolayısıyla Balkanlardaki gerilimler çok daha tehlikeli, hatta, zehirli bir atmosferde yeniden alevlenmeye başlamıştı. Dış güçlerin (özellikle de, Bulgarların)

sık sık ve doğrudan şiddetli müdahalelerde bulunmalarına ve Makedonya'da 1902'de bir ayaklanma patlamasına karşın, Avusturya-Macaristan ve Rusya o dönem başarılı bir işbirliği göstermişlerdi. Makedonya'nın uluslararası denetimi konusunda planlar üretmişlerdi. Bu rahatlatıcı bir durumdu. Osmanlı yönetimi yüzyılın ilk yıllarında, Berlin Kongresi'nden beri olduğundan ne daha iyi, ne de daha kötü durumdaydı. Konstantinopolis'de Alman nüfuzunun giderek (ve Bismarck diplomasisinin ilkeleri karşısında, belki de pervasızca) derinleşmesine karşın, büyük güçlerin hassasiyetleri özellikle uyandırılmış da değildi. Balkanlarda büyük güçler arasında yaşanacak bir sonraki diplomatik çatışmanın tetiğini Makedonya çekmeyecekti.

Temmuz 1907'de devrimci "Jön Türk" hareketi sultanı, otuz yıl önce kısa bir süreliğine uygulamaya soktuğu anayasayı yeniden uygulamaya sokmaya zorladı. Bu, Osmanlı İmparatorluğu'nun bahtsız özgürlük ve anayasal yönetim çabaları tarihindeki bir kilometre taşından ibaret değildi; aynı zamanda, Jön Türklerin aşağılanmış ve büyük güçler tarafından yağmalanmış olarak gördükleri bir imparatorluğa güç ve saygınlık kazandıracak modernizasyon talepleri tarihindeki ilk kilometre taşıydı. Kısa bir süreliğine, Osmanlı İmparatorluğu'nu yeniden doğrultup büyük bir güç haline getirecek gibi göründüler. Seçtikleri ad, daha eski bir çağın Batı Avrupa milliyetçilik coşkusunun dilini yankılıyordu. Başvurdukları yollar dolambaçlı olsa da, amaçları basitti. İçlerinden birinin de dediği gibi, "Avrupa'nın açtığı yolu izliyoruz.... dış müdahaleyi reddederken bile."[13] Bu cümlenin ilk bölümü, Sultan'ın despotça yönetimine son vermek ve böylece, 1876'nın liberal anayasasını yeniden yürürlüğe sokmak istediklerini gösteriyordu. Ama Jön Türkler bunu yalnızca kendi adına değil, anayasal yönetimin modernleşmeyi mümkün kılarak ve çürüme sürecini sona erdirerek imparatorluğu yeniden dirilteceğine inandıkları için istiyorlardı.

Bu son derece batı görüntülü bir program olmakla birlikte, aynı zamanda, Avrupa'ya karşı duyulan siyasi düşmanlığın bir semptomuydu. Jön Türkler büyük güçlerin Osmanlı'nın iç işlerine karışmasından (özellikle de, mali yönetime müdahaleden, dış borçların faizleri için alınan garantilerden ve sultanın hükümetinin Makedonya'da Avusturya-Rusya kararlarını kabul etmeye zorlanmasından) rahatsızlık duyuyor ve sorumlusunu Avrupalı zorbalığı olarak gördükleri, Tuna Vadisi'nde ve Balkanlarda Osmanlı egemenliğinin uzun zamandır utanç verici şekilde gerilemesinden üzüntü duyuyorlardı. Bir dizi isyan ve ayaklanmanın ardından sultan Jön Türkler karşısında pes ederek anayasayı yeniden yürürlüğe soktuğunda yurtdışındaki liberaller yeni Türkiye'ye gülümseyerek bakıyorlardı: kötü yönetim en nihayet sona ereceğe benziyor-

13) B. Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, alıntı s. 203.

du. Ama ülkede bir karşı-devrim girişimi yaşanacaktı. Ardından, Sultan Abdülhamid tahttan indirildi ve 1909'la 1913 arasında ülkede, meşrutiyet görüntüsünün ardında kargaşalarla sarsılan bir siyaset izlendi. Bu dönemin sonucu, sultan adına (bir üçlü yönetimle) hüküm sürmek üzere kurulmuş tam bir Jön Türk diktatörlüğü olacaktı. Bir Jön Türk artık Bulgarlar, Yunanlılar, Romenler, Yahudiler ve Müslümanlar olmadığını söylediğinde, yeni bir Osmanlı milliyetçiliği oluşmaktaydı. Ama bu az çok kötü bir işaretti; yüzlerce yıldır varlığını sürdürmüş çokuluslu ve kozmopolit bir rejimin sonu anlamına geliyordu.

Zaman geçtikçe, Jön Türkleri anlamak eskisine göre kolaylaşıyor. Onlar, batılı olmayan ülkelerdeki pek çok yirminci yüzyıl modernleşmecisi arasında ilk örneklerdendi. Başka yerlerdeki diğer yurtsever asilerin karşılaştıklarına benzer sorunlarla karşılaştılar ve zorunluluklar, hayali zorunluluklar, hayranlık ya da yalnızca hırs yüzünden, şiddet içeren yöntemlere başvurdular. Bu açıdan da ileride çok taklit edileceklerdi. Yönetimin her alanında reform çabalarına giriştiler ve Avrupalı danışmanlar getirttiler. Ama modernleşmeyi kendi adına batılılaşma için değil, güçlü devlete giden bir yol olarak gördükleri için istiyorlardı. Kadınların eğitimi ve yasal özgürlük gibi konularda ilerleme önerdiler, ama din adamlarının Müslüman kadınları Avrupa tarzı giyinmeye karşı uyarmalarını engellemediler. Dış güçlerin ülkeyi arka arkaya küçük düşürdükleri bir dönemde iktidara geldikleri için, bunlarla başa çıkamamaları cazibelerini kaybetmelerine ve giderek daha çok güce başvurmalarına yol açtı. Muhaliflerini asmaktan hiç çekinmiyorlardı. Reformlar sonrasında imparatorluk içindeki halklar arasında, liberallerin dört gözle bekledikleri bir uyum kurulması umudunun bir hayalden ibaret olduğu kısa sürede anlaşılacaktı. Din, dil, toplumsal gelenekler ve milliyetçilik imparatorluğu hâlâ bölüyordu. Jön Türkler pek çok milliyetçilik arasından birini giderek daha fazla vurgulamaya sürüklendiler: Osmanlı Türkleri milliyetçiliğini. Bu da yeni gerilimler yarattı. Sonuç bir kez daha, Konstantinopolis'den hiç eksik olmayan hâkimiyet araçları olan katliam, tiranlık ve suikastlar olacaktı; kolektif diktatörlük 1913'ten itibaren bu yöntemleri kullandı. Eski kötü Osmanlı yöntemleri geri dönmüştü ve sonuçta, yüz binlerce insanın hayatına mal olacak yeni katliamlar yaratacaklardı. Yine de, hayranlarının pek çoğunu hayal kırıklığına uğratmış olmalarına karşın, gelecek Jön Türklerin tarafındaydı. Pek çok kötülük de yapmakla birlikte, günün birinde Osmanlı mirasını yeniden yaratacak fikirleri (milliyetçilik ve modernleşmeyi) temsil ediyorlardı. Hatta, imparatorluğun Avrupa'da kalan pek az toprağının büyük bölümünü –istemeden de olsa– kaybedip kendilerini bir yükten kurtararak, bu fikirlerin gelişmesine katkıda bulundular.

Jön Türkler kısa süre içinde, uluslararası istikrarsızlığı daha da tırmandırmaya başladılar. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki herhangi bir reform olasılığı,

komşularının çıkarlarını tehdit edecekti, ya da, komşularının pek çoğu böyle düşünüyordu. Jön Türk devrimi dolayısıyla, Balkan hükümetlerini fırsat varken statükoyu daha da sarsma girişimlerine teşvik etmişti. Türklere ait Bosna-Hersek eyaletlerini işgal etmesi Rusya dahil diğer güçler tarafından kabul edilmiş olan Habsburg monarşisi de benzer bir sonuca ulaşmıştı. Artık işgali doğrudan ilhaka dönüştürmek gerekiyordu. Bu beklenmedik bir gelişme değildi. 1890'lardan beri böyle bir olasılık hakkında spekülasyon yapılmaktaydı. Rusya'nın, uygun bir teselli ikramiyesi almak şartıyla, 1878 düzenlemesinin bu şekilde değiştirilmesine karşı çıkmayacağı bir süredir belliydi. Jön Türk devrimi Habsburg siyasetini şaşkınlığa düşürüp harekete geçmeye sürüklediğinde, Rus dışişleri bakanı, Habsburg monarşisinin dışişleri bakanının kendisine İkili Monarşi'nin kazancına karşı yeterli telafi sözü verdiğine inandı.

Ne yazık ki Avusturyalıların (ve biraz da Rusların) kötü yönetimi, bu teklifin sonucunun kötü olmasına yol açacaktı. İki ülkenin dışişleri bakanları bu çok önemli toplantıdan, yapılan anlaşma konusunda farklı fikirlere varmış olarak ayrıldılar, ya da, ileride öyle söyleyeceklerdi. Dolayısıyla, toplantının üzerinden bir ay geçmeden, 6 Ekim 1908'de Avusturyalılar eyaleti ilhak ettiklerinde, Rusların bekledikleri telafiyi (Avusturya'nın, Rusların Boğazlar üzerindeki nüfuzunun güçlenmesini desteklemesi) alamayacaklarını anlamaları üzerine, bir diplomatik patlama yaşandı. Alman hükümeti, kısmen yakın tarihli İngiliz-Rus anlaşmasından duyduğu rahatsızlık nedeniyle, Avusturyalıları kayıtsız şartsız destekleyeceğini açıkça ilan etti. Rusya'nın, bir araya gelmeleri durumunda Almanya ve Habsburg İmparatorluğu'yla savaşamayacağını anlayacağına inanıyorlardı. Berlin'de, Fransızların böyle bir savaşa katılmak istemeyeceklerine inanılıyordu ve Rusya'nın koruması altındaki Sırbistan'ın tamamen yok olması ihtimali vardı.

Ruslar pes etmek zorundaydılar. Bu oldubittiyi kabullenerek, kendileri hiçbir tazminat almadan, ilhakın geçerliliğini resmen tanıdılar. Ama dışişleri bakanları kısa süre sonra, 1878 düzenlemesine daha fazla el uzatılmasına karşı direnmek üzere, Osmanlı hükümetinin de dahil olacağı bir Balkan ligini savunmaya başladı. Bu da, anlaşmanın yapıldığı tarihten sonra Boğazların Ruslar için çok daha fazla ve farklı bir şekilde önem kazanmaya başladığını gösteriyordu. Bir zamanlar Rus siyasetinin hayali, merkezi Konstantinopolis'de olacak ve Bizans'ın ihtişamını diriltecek yeni bir "Yunan" –yani, Ortodoks– imparatorluğunun kurulmasıydı. Ama şimdi Boğazlar üzerinden yapılan Rus tahıl ihracatının emniyete alınması konusu çok daha acil bir önem kazanmıştı ve Konstantinopolis'de Alman nüfuzunun artması Rusları eskisine göre çok daha fazla kaygılandırıyordu.

İkili Monarşi'nin özellikle de Macaristan yarısında zaten çok sayıda hoşnutsuz tebaası olmasına karşın bu ilhakla birlikte yeni Slav tebaa edinmesi de bir diğer

tehlikeli sonuçtu. Macarların giderek artan baskıları karşısında Viyana hükümeti, Slav tebaasının büyük bölümünün manevi destek aradığı ve günün birinde askeri destek de arayabilecekleri Sırbistan'a karşı son yıllarda giderek daha düşmanca davranmaya başlamıştı. Viyana'da, Sırpların tüm Güney Slavlarını içinde toplayacak gelecekteki bir devletin çekirdeği olmayı istediklerine inanılıyor ve bundan korkuluyordu. Sırbistan'ın yöneticileri, Belgrad'ı Bosna'daki terörizmin ve yıkıcı faaliyetlerin üssü olarak kullanan Güney Slav devrimcileri zaptetmekte yetersiz (ve belki de, isteksiz) görünüyorlardı. Tarihten, çoğu insanın sandığından daha fazla ders alınır, çoğunlukla da, yanlış dersler; burada da öyle oldu. Viyana, Sırbistan'ın Tuna Vadisi'nde Sardinya'nın izinden gideceği sonucuna varmakta çok aceleci davranmıştı.[14] Yılanın başının küçükken ezilmemesi durumunda Habsburg topraklarından birinin daha kaybedileceğine inanılıyordu. Bir önceki yüzyılda Almanya'nın Prusya'dan ve Sardinya'nın da İtalya'dan attığı imparatorluğu yirminci yüzyılda da Sırbistan Güneydoğu Avrupa'dan atabilirdi. Olası bir Güney Slav devleti ("Yugoslavya"), imparatorluğu alt Tuna Vadisi'nden de uzaklaştırabilirdi. Bu da monarşinin büyük güç olma özelliğinin ve elbette, muzaffer Güney Slavları Macaristan topraklarında kalan Slavlara karşı daha adil bir tutum benimsenmesini isteyeceklerinden, Macaristan topraklarında Macar üstünlüğünün sonu anlamına geliyordu.

Hem Habsburg hem de Rus siyasetinde Balkanlarda statükonun korunmasının birincil amaç olarak görülmesi sürdürülseydi, bir felaket doğmadan, olası bir istikrarsızlıktan kaçınılabilir ve bir uzlaşmaya daha ulaşılabilirdi. Ne de olsa, daha küçük uluslar gemiyi sarsmayı denediklerinde iki imparatorluk, Makedonya sorununun kontrol altına alınmasında işbirliğine girebilmişlerdi. Ama Habsburg siyaseti 1906'da Sırbistan'a karşı bir tarife savaşı açarak ihtiyattan zaten uzaklaşmıştı. Rusya o dönemde çıkarlarını Sırbistan'la özdeşleştirmeye hazır değildi. Ama Uzakdoğu'da Japonlara yenilmesinin ardından Güneydoğu Avrupa'ya ilgisi yeniden canlanacaktı. Tutumunun değişmesinde Bosna'nın ilhak edilmesi de etkili oldu. 1908'in gelişmelerinin, Bosna'daki gibi kendi ve koruduğu devlet zararına bir diğer düzenleme olmaması gerektiğini belirlemesinden sonra, Rusya Sırbistan'ın arkasında yer alacaktı. Başka güçler de çıkarları, seçimleri, duyguları ya da resmi taahhütleri nedeniyle Balkan sorunlarının içine çekileceklerdi; gerçi, resmi taahhütler belki de bir zamanlar sanıldığı kadar önem taşımıyordu. Ülkelerin hangi şartlar altında birbirlerini destekle-

14) İkincil önemdeki Sardinya krallığı Fransa'nın ve Prusya'nın desteğiyle İtalya'yı birleştirerek, Habsburgların 1859'le 1866 arasında buradaki topraklarını kaybetmelerine yol açmıştı.

mek üzere savaşa girecekleri ittifaklarla belirlenmişti ve daha sonraları kimileri, ittifakların diplomasiyi kısıtladığını düşüneceklerdi. Yine de, bu ittifakların hiçbiri planlandığı şekilde işlememişti.

RUSYA'NIN TUTUMU DEĞİŞİYOR

Habsburg yönetimi, Slav tebaasının beklentilerini karşılayacak tavizler vermek yerine, Sırbistan'ı Bosna-Hersek'ten atıp Karadağ üzerinden Adriyatik'e çıkış yolunu kapatarak Güney Slavları sorununu çözdüğüne inanmaktaydı. On yıl önce İngilizlerin Boerlerin Hint Okyanusu'nda bir limana sahip olmalarından korkmaları gibi, İkili Monarşi de Adriyatik'te bir Sırp limanı olmasından korkmaktaydı. Kimi Habsburg devlet adamları Bosna'nın ilhakının bir ek yarar daha sağladığını düşünüyorlardı; artık Bosna'daki terörizm sorununu ciddiyetle ele alabileceklerdi. Dahası, yeni ilhak edilen eyaletler monarşi içerisinde Macaristan krallığının değil, Avusturya topraklarının bir parçası olacağından, Habsburg yönetimi, Macarlar işe karışmadığında Slavları gerektiği şekilde yönetebileceğini gösterebilecekti. Yine de, Güney Slavları sorunu çözülmemişti. Hatta, daha da kötüye gitti ve Habsburg yönetiminin kusurlarının daha çok gündeme gelmesine yol açtı. 1909'da Zagreb'de bir grup Hırvat lider Sırbistan'la işbirliğine girmekten hüküm giydi; mahkumiyet kararının Avusturya dışişleri bakanlığının sunduğu sahte delillere dayandığının anlaşılması üzerine Hırvat liderler temyizde beraat ettiler ve bu da, uluslararası kamuoyu gözünde İkili Monarşi'nin lekelenmesine neden oldu. Teröristler artık Belgrad'dan el altından daha fazla yardım alıyorlardı; kısa bir süre sonra, Bosna'daki Avusturyalı devlet adamlarına karşı saldırılar başladı.

Almanya'nın 1908'de eski Berlin-Petersburg bağının en nihayet sona erdiğini açıkça ilan etmesi ve Almanların Konstantinopolis'de göze girme çabaları karşısında Rus devlet adamları derin bir yara almışlardı. Otokrasinin prestijinin Bosna'ya benzer yeni bir darbe almaması ve Rusya'nın gelecekteki bir krizde Slav kardeşlerinin desteğine koşması konusunda kuşkular doğmaması amacıyla Rus ordusunun yeniden örgütlenerek donatılmasına yönelik geniş çaplı bir program başlatıldı. Rusya'nın geriye kalan barış yıllarında oynadığı rolün anlaşılması için yeterince geniş bir bakış açısı sunmaya 1908'in manevi yenilgisi kendi başına yetmiyor. Modernleşme sürecinin ağır aksak ilerlemesiyle birlikte, Rusya'nın bir güç olarak konumu da değişiyordu. II. Nikolay hayal gücü en kısıtlı çarlardan biri olmasaydı, işler çok daha hızlı ilerleyebilirdi.

Tetiğini Japonya'yla yapılan savaşta alınan yenilgilerin çektiği bir devrimin ardından başlayan anayasal yönetim süreci hem Rusya içinde hem de dışında

liberalleri bir süreliğine umutlandırmıştı. 1905'te Duma adı verilen bir danışma konseyi kurulmuştu ve Rusların kendi kendilerini yönetme konusundaki gecikmiş eğitimleri en nihayet başlayacağa benziyordu. Ne yazık ki yalnızca birkaç yıllık, hüsranla dolu bir ömrü olacaktı. Yine de, 1914'e gelindiğinde, Rusya'nın gücünün giderek arttığı tartışma götürmez bir gerçekti. Stratejik demiryolu sisteminin geliştirilmesine 1912'de başlanmıştı ve 1918'de tamamlanacaktı. Ekonomik açıdan Almanya ve Büyük Britanya'nın gerisinde olmakla birlikte, bu iki ülkeden daha hızlı büyüyordu. Rusya'nın yöneticileri, ordunun, giderek büyüyen bir sanayiyle beslenen modern silahlarının ve sayısal üstünlüğünün, ülkenin büyük güç rolünü sürdürmesini sağlayacağına inanıyorlardı. Hatta, Rus tarımının en nihayet toparlandığını gösteren belirtiler vardı. Tarım kesimindeki huzursuzluk ortadan kalkmıştı. Yarım yüzyıl önce serflerin özgür bırakılmalarından sonra, bireycilik üzerindeki yasal kısıtlamaların tamamen ortadan kalkması anlamına gelen yeni yasalarla, çıkar sahibi olmalarının verimliliği artırdığı yeni bir köylü-çiftçi sınıfının *–kulaklar–* doğuşu hızlandırılmıştı. Ama çar ve çariçe, bu umut verici gelişmeye öncülük eden bakan Stolipin'den hiç hoşlanmıyorlardı. Doğal olarak, 1912'de öldürüldüğünde ikisi de üzülmediler.

Stolipin'in öldürülmesi geri kalmışlığın, rejimin devrimci ve terörist geleneği bastırmayı beceremeyişinin ve dolayısıyla, siyasi başarısızlığının göstergesiydi. Rusya'nın yöneticileri süregiden bu zayıflıkları göz ardı etmekteydiler. Aralarından bazılarının en azından beklentilerinde Avrupalı olmalarına karşın, kimi unsurları yirminci yüzyıl bir yana, on dokuzuncu yüzyıl uygarlığına bile ulaşamamış bir ülkeyi yönetiyorlardı. Rusya'da hâlâ korkutucu bir yoksulluk görülüyordu. Yabancı sermayeye bağımlıydı. Liberalizme verilen kurumsal tavizler yavaş ve önemsiz düzeydeydi. Din, yönetimi ve toplumu Batı Avrupa'nın büyük bölümünde uzun zamandır görülmedik bir şekilde etkiliyordu. Ülke birkaç iyi üniversite ve okula, bazı saygın bilim adamlarına ve akademisyenlere sahipti, ama çarın tebaasının büyük çoğunluğu cahil ve batıl inançlara sahip köylülerden oluşmaktaydı, çoğu okuma-yazma bilmiyordu. Ayrıca Rusya hâlâ, yönetimin son çare olarak, içinde bulunulan çağla çelişen bir metafiziksel kavrama, otokratın gücünü Tanrı'dan aldığı varsayımına dayandığı bir ülkeydi. Sahip olduğu tüm güce karşın Rusya, modern değil, modernleşmekte olan bir devletti.

Almanya'nın yöneticileri yine de, Rusya'yı bir tehdit olarak görüyorlardı. Alman generalleri, stratejik demiryolu sistemlerinin tamamlanmasından sonra Rusya'nın askeri açıdan yenilmez konuma gelebileceğine inanıyorlardı. Ama bu, Bosna krizinin ardından uluslararası ilişkilerin geri dönülemez bir şekilde genel savaşa giden yola girdiği anlamına gelmiyor. Bu yola girildiğinin an-

laşılmasına daha altı yıl vardı ve bu yıllarda pek çok şey başka şekilde gelişebilirdi.

AGADİR VE SONRASI

Uluslararası ilişkilerdeki bir sonraki kilometre taşına Balkanlarda değil, bir kez daha, Fas'ta ulaşılacaktı; ama ancak 1911'de ve bir kez daha, Almanya'nın hızlandırması sonucunda. Fransa'nın Fas'ta konumunu ve nüfuzunu pekiştirmiş olmasına karşın, Fas'ın maden potansiyeli konusunda söylenenler bu ülkeye duyulan uluslararası ilgiyi canlı tutuyordu. 1909'da Fransa ile Almanya arasında, Fas'ın bağımsızlığını tanıyan, ama bu ülkedeki Fransız siyasi ve Alman ekonomik çıkarlarını kabul eden bir anlaşma yapılmıştı. 1911'de sultana karşı çıkan bir ayaklanmanın yabancılara karşı saldırıları kışkırtması sonucunda Fransızlar Fez'i işgal ettiklerinde Alman hükümeti durumu protesto etti. Hükümet, bu ülkedeki Fransız rolünün göründüğü gibi kalıcı şekilde artması durumunda güçlü bir tazminat talebinde bulunabilecekleri bir konuma gelmeye karar vermişti. Görünüşte buradaki Alman vatandaşlarını korumak amacıyla (oysa hiç Alman vatandaşı yoktu) Fas'ın Agadir limanına bir Alman savaş gemisi gönderildi. Gerçek amaç, Almanya'nın niyetinin ciddi olduğunu göstermek ve Fransa'yı korkutarak Almanya'ya tazminat verilmesine ikna etmekti.

Panther adlı gambot 1 Temmuz'da Agadir'e demir attı. Gereksiz bir provokasyon olan bu hareketin ne denli beceriksizce düzenlendiği kısa sürede anlaşılacaktı. Yakın zamanlara dek uzlaşmacı bir yaklaşım benimsemeyi amaçlayan Paris hükümeti şimdi, *Panther* adımının Fransızlar arasında yarattığı yurtseverlik duyguları yüzünden, Almanlara değil tavizde bulunmak, dostça davranmakta bile zorlanıyordu; Fransız çıkarlarını korumakta başarısız görüntüsü vermeyi göze alamazdı. Agadir Britanya'yı da şaşırtmıştı. Donanma'nın fazla kaygılı görünmemesine karşın, Fas sahillerinde bir Alman donanma üssü kurulması yönündeki sözde tehlike (Almanların aslında böyle bir niyetleri yoktu) dışişlerini kaygılandırıyor, basında ve parlamentoda heyecan yaratıyordu. Londra'da, Britanya'nın kaygılarını gösterecek bir adım atılması gerektiği düşünülüyordu. Bir bakanın yaptığı konuşmanın, asıl niyeti ne olursa olsun, kendini Almanya'yla savaşır bulması durumunda Büyük Britanya'nın Fransa'yı destekleyeceği anlamına geldiği düşünüldü.

İkinci Fas krizi de ilkinde olduğu gibi zamanla, diplomasi yollarıyla çözüldü. Almanya, Fransa'yı Fas'ta serbest bıraktı (1912'de burada resmi bir Fransız protektorası kurulacaktı) ve karşılığında, Afrika topraklarından (Kongo gibi

uzak bir yerde) biraz daha pay aldı. Ama bu krizin asıl önemi, doğması olmuştu. Kriz, *entente*'nin hem Fransa hem de Büyük Britanya'da daha fazla destek bulmasını sağlamıştı. Britanya'nın Alman deniz tehdidi karşısında duyduğu eski kaygıları bir kez daha uyandırmıştı; çünkü iki donanma arasındaki boyut farkı 1911'e (ya da, ileride herhangi bir tarihe) oranla çok azalmıştı. Almanya'daki İngiliz düşmanlarıysa, Britanya'nın tehditleri karşısında Almanya'nın "aşağılandığını" düşünüyorlardı. Bu durum ertesi yıl daha da büyük bir Alman inşa programının ilan edilmesine yol açtığında Britanya Akdeniz donanmasını kendi sularına çekti (yılın ilerleyen aylarında Fransız donanması da Toulon'a gönderilecekti) ve büyük savaş gemisi yapımı çalışmalarını hızlandırdı. Britanya'nın deniz stratejisinde Avrupa'da artık tek bir potansiyel düşman öngörüldüğü belliydi: Almanya. 1914'e gelindiğinde, Britanya donanmasının büyük savaş gemisi açısından Kuzey Denizi'ndeki üstünlüğü Agadir dönemindekinden de fazlaydı.

Krizin etkileri bunlarla kısıtlı kalmayacaktı. İtalya uzun zamandır Adriyatik'in doğu sahili üzerinde hırslar besliyor ve Bosna'nın, resmi müttefiki, ama eski düşmanı olan Habsburglar tarafından ilhak edilmesinden rahatsızlık duyuyordu. İtalyan diplomatlar artık, Fas'taki Fransız üstünlüğü karşılığında bir "tazminat" alınmasından söz etmeye başlamışlardı. Bunun için bakılacak ilk yer elbette, Jön Türklerin isteklerinin gerçekleşmesi durumunda çöküş sürecinin belki de kısa sürede durdurulabileceği Osmanlı İmparatorluğu'ydu. Sultana karşı savaş ilan edilmesinin ardından Eylül 1911'de İtalyan birlikleri Trablusgarp'a çıktı; sonradan, On İki Ada'da ikinci bir cephe açacaklardı. Boer savaşından beri ilk kez bir Avrupa gücü sorunlarına çözüm getirmek için bilinçli olarak savaşa başvurmuştu ve pek çok ülkede diplomatlar bu durumu korkutucu buluyorlardı.

BALKAN SAVAŞLARI

İtalyanların, Osmanlı topraklarına biraz geç de olsa el atmaktan çok daha fazlasını yapmış oldukları anlaşılacaktı. Yeni bir Balkan krizi de çıkarmışlardı. Osmanlı İmparatorluğu'nun Afrika'daki çöküşünü başlatarak, başkalarını da, imparatorluğun Avrupa'dan atılması zamanının gelmiş olabileceğini düşünmeye kışkırttılar. Rum ve Bulgar haydutlar yıllardır Makedonya'da terör estirmekteydiler ve şimdi de bu haydutları teşvik eden hükümetlerin umutları canlanmıştı. İtalyanların Çanakkale Boğazı'nı bombalamalarının ardından Osmanlı devlet adamlarının Boğaz'ı da kapatması karşısında Ruslar kendilerini önlem almak zorunda hissettiler. Çıkarlarını korumak amacıyla yardım aramaya

başladılar. Osmanlı'nın ayakta kalma kapasitesi konusundaki çelişkili ama giderek artan kuşkuları ve (Jön Türklerin bu ayakta kalışı mümkün kılabilecekleri) korkuları Rusları 1912'de Sırbistan ve Bulgaristan arasında bir ittifak kurulmasını teşvik etmeye yöneltti. Bunun Türkleri düşündüreceği ve İstanbul'daki Alman nüfuzunun kontrol altına alınmasını sağlayacağı umuluyordu. Yeni müttefiklere Karadağ ve Yunanistan da katıldı. Böylece küçük uluslar Trablus için kendi "tazminat"larını planlamaya başladılar. Diğer Slavları desteklemekten kaçınır görünmek istemeyen Ruslar bu nedenle, daha küçük ulusların Osmanlı İmparatorluğu'na karşı olası savaşlarını destekleme konumuna sürüklendiler.

Osmanlı hükümetine ültimatom verilmesinden birkaç gün sonra, 18 Ekim 1912'de, Birinci Balkan Savaşı başladı. Karadağlıların, Bulgarların, Sırpların ve Yunanlıların kendilerine karşı birleşmeleri karşısında Türkler aceleyle, Kuzey Afrika'daki toprakları pahasına İtalyanlarla barış yaptılar. Büyük güçler durumun ne kadar tehlikeli olduğunu hemen kavramışlardı. İkili Monarşi hâlâ, Sırbistan'ın yeni topraklar edinmesine izin vermemesi gerektiğine inanıyordu. Ruslar da Bulgarların Konstantinopolis'i ele geçirebileceklerinden korkmaya başlamışlardı. Bu kaygılar ortak bir hareketi mümkün kıldı. Londra'da toplanan büyükelçiler konferansıyla, savaşın daha da yayılması tehlikesini önlendi. Osmanlı İmparatorluğu Avrupa'da kalan topraklarının neredeyse tamamından vazgeçmek zorunda kaldı; elinde yalnızca Trakya'nın bir kısmı kalmıştı. Sırbistan'ın denize ulaşmasının önlenmesi amacıyla bağımsız bir Arnavutluk yaratıldı; bu, Osmanlı İmparatorluğu'ndan doğan son yeni ülke (ve 1910'daki, Osmanlı egemenliğine karşı çıkan ve kanlı bir şekilde bastırılan ayaklanmanın gecikmiş sonucu) olacaktı. Arnavutluk Avusturya için bir güvence, Rusya için de kabul edilebilir bir sonuçtu. Osmanlı İmparatorluğu sonunda, (Bosna krizinin ertesinde Yunanistan'la birliğini ilan etmiş olan) Girit'teki, uğruna çok mücadele verdiği haklarından da vazgeçmişti.

Ne yazık ki galipler kısa bir süre sonra, ganimet uğruna birbirlerine düştüler. Bu da Osmanlı mirası uğruna yeni bir savaşın, İkinci Balkan Savaşı'nın çıkmasına yol açtı, ama savaşan ülkeler bu kez farklıydı. Bulgaristan, Sırp güçlerini işgal ettikleri Makedonya'dan atmak amacıyla Sırbistan'a saldırdı. Ardından, yine Makedonya üstündeki talepleri nedeniyle, Yunanistan'a karşı saldırıya geçti. Bir kez daha, diğerlerinin de savaş olasılıkları üzerinde spekülasyon yapmaları için uygun bir fırsat doğmuştu; Romanya, Dobruca'dan atmak amacıyla, batıyla meşgul olduğu bir anda Bulgaristan'a saldırdı. Bu arada Türkler kısa sürede Edirne'yi geri almışlardı. Büyük güçlerin müdahale etmemesi sonucunda Bulgaristan, Makedonya'nın bir kısmı hariç, Birinci Balkan Savaşı'nda ele geçirdiği toprakların neredeyse tamamını kaybetti; Makedon-

ya'nın geri kalan kısmı da Sırbistan ve Yunanistan arasında bölüştürüldü. Ama Makedonya sorunu kesin bir çözüme kavuşturulamamıştı. Bu gelişmeler karşısında bir tek Almanya bir girişimde bulunma zorunluluğu hissetti: II. Wilhelm, Avusturya'nın, Sırpların Arnavutluk'a girmeleri nedeniyle Belgrad'a ültimatom vermesinde ısrar etti. Sırplar geri çekildiler.

Bu, gözler önüne serdiği şeyler olmasa burada yeniden anlatılmasına gerek duyulmayacak, karmaşık bir öyküdür. Çok uzak ülkelerdeki, büyük güçlerin başkentlerinde yaşayanların ya da gazete okurlarının haklarında ayrıntılı ya da doğru bilgiye sahip olmadığı bu olaylar bir kez daha, gelecekte yaşanabilecek sorunların işaretleriydi. Ele avuca sığmaz küçük devletler İtalyanları izlemiş ve Türklerin topraklarını yağmalamaya girişmişlerdi. Büyük güçler, korumanın görevleri ve çıkarlarına olduğu varsayılan, zaten büyük oranda hırpalanmış sınır düzenlemesinin daha da ihlal edilmesini önleyememişlerdi. Düzenlemeden artık geriye fazla bir şey kalmamıştı. Sırbistan bir buçuk milyon yeni vatandaş kazanmış, ama Adriyatik'e ulaşma umutlarının önüne geçilmesiyle, Viyana'ya karşı düşmanlığı daha da artmıştı. Savaşın vahşi çatışmaları ve acımasızlıkları Balkanlardaki derin etnik, dini ve kültürel bölünmenin hâlâ sürdürdüğünü göstermiş ve geleceği etkileyecek yeni öfkeler yaratmıştı.

En önemlisi, Sırpların büyümeyi sürdürme hırsları Viyana ve Budapeşte'de hâlâ kaygı yaratıyordu. İkili Monarşi'nin Sırp sorununu halletme isteğiyle, on beş yıl önce Britanya hükümetinin Boer sorununu halletme isteği arasında bir dereceye dek benzerlik kurulabilir (fark, Afrika'nın Avrupa olmaması ve 1899'da başka hiçbir gücün Afrika'da hayati bir çıkarının bulunmamasıydı; bu nedenle Britanya, uluslararası barışı tehlikeye sokmadan harekete geçebilmişti). Bulgarlar komşularına ve kendilerini desteklemeyen Rusya'ya öfkeliydiler. İngiliz-Alman ilişkilerinde, iki gücün İkinci Balkan Savaşı'nı sona erdiren Londra Konferansı'nda birlikte çalışmaları sonucunda en nihayet az çok bir gelişme sağlanmış olması, bütün bunlara karşılık küçük bir telafiydi. Aralarında gizlice, Berlin-Bağdat arasında yapılması teklif edilen demiryolu ve çökmekte olduğu öne sürülen bir diğer imparatorluk, Portekiz İmparatorluğu konularını görüşmüşlerdi (paradoksal şekilde Portekiz sonunda, en uzun ömürlü sömürge imparatorluğu olacaktı). Bu durum ne yazık ki, Alman yetkilileri rahatlatmıştı. Britanya'nın bu konulardaki olumlu yaklaşımını kendine güvenmediği anlamına çekerek umutla, Büyük Britanya'nın, Almanya'nın saldırması durumunda Fransa'yı destekleme konusunda ciddi olmadığını düşünmeye başlamışlardı.

Bu saldırı uzun zamandır, Alman stratejik planlamasının başlıca unsuruydu. Kayser 1913'te Avusturya genelkurmay başkanına, büyük bir savaşa (yani, büyük güçler arasındaki bir savaşa) artık ilkede karşı olmadığını itiraf etti.

Hatta bakanlarından biri parlamento üyelerine "yaklaşan Dünya Savaşı"ndan söz edebiliyordu.[15] O yılın ateşli vatanseverlik ortamında (Napolyon Fransası'yla yapılan "Özgürlük Savaşı"nın yüzüncü yılıydı), Reichstag'a orduyla ilgili özel bir yasa sunuldu. Rusya'nın (1917'de tamamlanacak olan) modernizasyon ve silahlanma programı Alman subayları hiç kuşkusuz kaygılandırmıştı. Ama Alman siyasetindeki, Almanya'nın Avrupa'da hak ettiği ağırlığı elde etmek için Rusya'yla –ve dolayısıyla, Fransa'yla– çatışmasının kaçınılmazlığının kabul edilmesi yönünde tehlikeli bir dönüşüm yaratacak psikolojik bozulmayı açıklamaya bu tek başına yetmez.

Pek çok Alman, "kuşatma"nın Alman gücünün kullanılmasını engellediğini ve yalnızca prestij nedenleriyle de olsa, kuşatmanın kırılması gerektiğini ve böyle bir adımın Büyük Britanya'yla –mutlaka savaş olmasa da– bir çatışma yaratacağını düşünüyordu. Ama 1914'ten önceki onyıl boyunca Almanya'da olanlar bundan ibaret değildi. O yıllarda milliyetçi (ve muhafazakâr) düşünüş ve tahriklerde büyük bir alevlenme yaşanmıştı. Bu alevlenme, farklı, ama tümü yabancı düşmanı ve otoriter atmosfere katkıda bulunan amaçlara –toplumsal hiyerarşinin korunması, antisemitizm, silahlanma için vatanseverlik desteği– sahip örgüt ve baskı gruplarının artışında ifade buluyordu. Kimi Almanlar doğuda olası toprak kazançlarına ve maddi kazançlara olumlu yaklaşıyor ve Töton'un, Slavlar üzerinde egemenlik kazanması yönündeki sözde tarihsel misyonunu düşünüyorlardı. Kimileri, 1900'den önce son derece çekişmeli ve sorunlu olan sömürge sorunları nedeniyle kaygılanıyordu (ama sömürgeler hayal kırıklığı yaratmışlardı ve savaşın en sonunda başlamasında sömürge rekabetinin hiçbir rolü olmamıştı). Savaş en nihayet başladığında tetiğini Güney Slavları çekmişolsa da, Almanya da psikolojik açıdan aslında, çatışmaya tehlikeli derecede hazırdı.

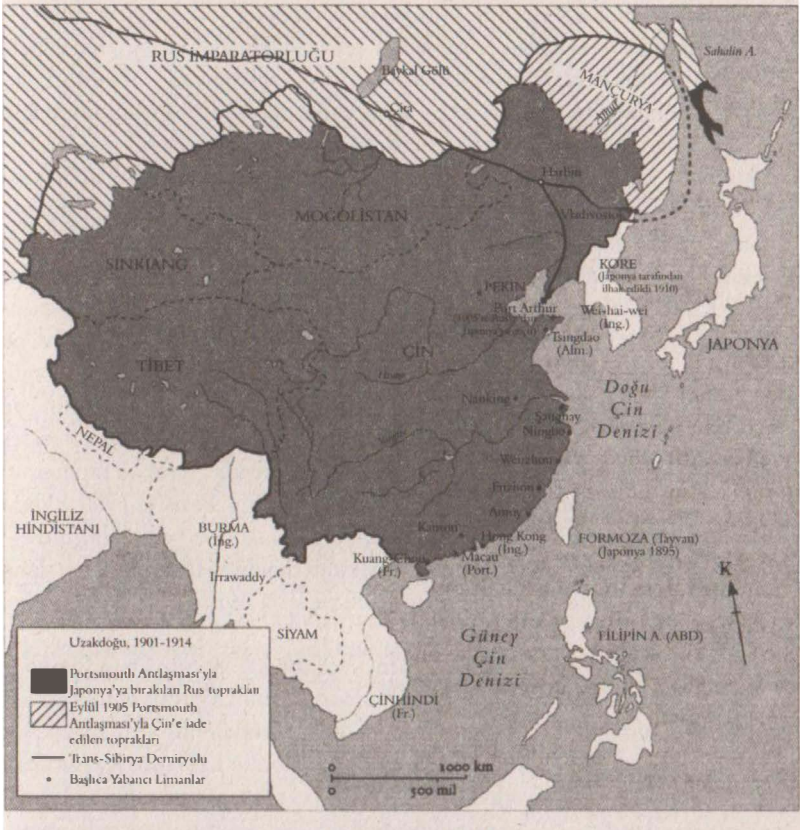
15) Alman dışişleri bakanının Reichstag üyeleriyle Nisan 1913'teki gizli tartışma sırasında kullandığı sözcükler. Bkz. F. Fischer, *Germany's Aims in the First World War* (Londra, 1967), s. 3.

7 Meydan Okumalar ve Meydan Okuyanlar

ASYA'DA DEĞİŞİM VE DEĞİŞİMİN ALGILANIŞI

1901 tarihli Hint Nüfus Sayımı Raporu'nda, 300 milyona yakın Hintlinin 900 kadar beyaz kamu görevlisi tarafından yönetildiği kaydedilmiştir. Hindistan'da ayrıca, her 4,000 Hintliye karşı yaklaşık bir İngiliz askeri bulunmaktaydı. Victoria döneminden bir gözlemcinin söylediği gibi, tüm Hintliler aynı anda tükürseler, Hindistan'daki İngilizleri boğabilirlerdi. Yine de, olgular ve fanteziler bir kenara bırakıldığında, Avrupa'nın Hindistan ve Asya'daki gücü sarsılmaz görünmekteydi. İmparatorluk yöneticileri kendilerini emniyette hissediyorlardı. Daha son birkaç yıl içinde çoğu Çin'de yeni topraklar edinmişlerdi. Boxer'lara karşı gönderilmiş, ayaklanma bölgelerinde amansız bir intikam peşinde koşan uluslararası güce hepsi asker göndermişlerdi ve zamanı geldiğinde Çin hükümetinden yüklü bir maddi tazminat alacaklardı. Çin'in bölüşülmesi hiç de uzak bir olasılık değildi.

Geçmişi bilmemizin yarattığı hatalı bakış açısı nedeniyle, bu tür eylemler konusunda duyulan güven şimdi bize tuhaf görünüyor. Avrupalı Asya imparatorluklarının yalnızca yarım yüzyıllık bir ömrü kaldığını biliyor ve Avrupalıların dünya çapındaki güçlerinin temellerinden nasıl bu derece emin olduklarını anlayamıyoruz. Ne de olsa, durumun değişmeye başladığını gösteren esintiler

Uzakdoğu, 1901-1914.

hissedilmekteydi. Değerlerinin Hıristiyan ya da evrensel olduğu yönündeki liberal kesinlikler ve iddialar, Avrupalıları, tebaa halkları kendi iyilikleri için de olsa yönetme hakkına sahip olduklarından kuşku duymaya sürüklemişti; demokratik ve milliyetçi ideoloji de bu tür konuların yeniden düşünülmesi için başka nedenler yaratıyordu. Başka tür değişimleri de hissetmeye başlayan birkaç kişi vardı. Yüzyıl başladığında artık, "ölmekte olan imparatorluklar"ın yanı sıra, "Sarı Tehlike"den de söz ediliyordu. H. G. Wells 1908'de, geleceği anlatan romanı *The War in the Air*'de Atlantik üzerinde çarpışan Britanya, Amerika ve Almanya hava filolarından söz eder, ama kitapta zaferin meyvelerini Japonlar toplar.[1] Kitabın kahramanı Alman hava filosunun sancak gemisi olan *Hohenzollern*'in Japonlar tarafından düşürülmesine tanık olur (enkaz Niagara Şelasi'ne sürüklenir) ve bu hava gemisinin kaderini Avrupa'nın kaderinin bir sembolü, dünyasının, "Asya'ya, Hıristiyanlık Âlemi dışındaki sarı halklara, korkunç ve tuhaf olan her şeye!" terk edilişi olarak görür. Bu tür dokunaklı ve ender heyecan kanıtlarına yine de, yirmi-otuz yıl önce az sayıda Avrupalı sanatçının Japon baskı ve paravanlarına duydukları ilgiden, ya da, Paris'te 1900 yılında açılan büyük uluslararası fuarda Fransız imparatorluğunun ve halklarının egzotik çeşitliliği sergilendiğinde Fransız halkının duyduğu hoşnutluktan daha fazla önem verilmemelidir. 1914'ten önceki yıllarda Avrupa son derece içine dönüktü.

Yine de, 1902'de bir Avrupalı gücün, yani, Büyük Britanya'nın Uzakdoğu'daki çıkarlarını korumak amacıyla Japonya'yla ittifaka girmiş olması devlet adamlarının, generallerin ve amirallerin hesaplarını etkilemişti. Bu ittifak, Japonya'nın yeni gücünün tanınması anlamına geliyordu. Kısa sürede, Avrupalı güçlerin Uzakdoğu'da ihtiyatlı davranmaları gerektiğini gösteren başka belirtiler de ortaya çıkacaktı. 1914'e gelindiğinde Asya'daki değişim, Asya halklarının, çoğunu Avrupalıların kendilerinin yaratmış olduğu, ciddiye alınması gereken savunma reflekslerini harekete geçirmişti. Sömürgecilik, kültürel etkileşim ve ekonomik güç, yerel ve Asyalı kuvvetlerin aracılığıyla yön bulan modernleşme katalizörleri olmuş ve Doğu'yla Batı arasındaki, 1840 dolaylarında başlamış olan Yüz Yıl Savaşları'nın hızını en nihayet artırmaya başlamıştı. 1921'de Güney Afrikalı bir devlet adamı "sahne, Avrupa'dan Uzakdoğu'ya ve Pasifik'e kaydı," derken, gelişmeleri ancak bir dereceye kadar öngörebilmişti.[2] Yirmi yıl sonra

1) R. Wohl'un, Wells'in kitabı hakkındaki, *A Passion for Wings. Aviation and the Western Imagination 1908-1918* (New Haven ve Londra, 1994) adlı çalışmasında ilk baskıdaki çağrışımlar yapan bazı illüstrasyonlar kullanılır ve alıntı yapılan pasajdan söz edilir (s. 93).

2) Eski Boer lideri Smuts'ın 1921'deki Britanya İmparatorluk Konferansı'ndaki delegelere yaptığı konuşmadan. Alıntı: G. M. Gathorne-Gardy, *A short history of international affairs 1920-1939*, 4. baskı (Londra, 1950), s. 146.

öngörüsü kanıtlanacaktı. Daha 1914'ten önce bile, görmek isteyenler için, bu öngörüyü doğuracak nedenler vardı. Ama Avrupa'nın liderleri gözlerinin önündeki gerçekleri görmekte zorlanıyorlardı (Kaliforniya'da yeni kurulan "Japonları ve Korelileri İhraç Cemiyeti"yle cesaret bulan kimi Amerikalılar bu döneme gelindiğinde daha tetikteydiler). Kendi kıtalarında her zaman var olan, tanıdık sorunlarla hipnotize olduklarından, sorunlarının bununla sınırlı kalmayabileceğini yüzyıl başında ancak pek azı düşünmeye başlıyordu.

YENİ JAPONYA

Modernleşme ve batılılaşma, Asya'da batı hegemonyasının gerilemesi ve en sonunda ortadan kalkması süreci boyunca sık sık karşımıza çıkan motiflerdir. Avrupa'nın siyasi egemenliğine duyulan direnç, Avrupalılar bu direnci göremediklerinde ya da görmek istemediklerinde bile, Asyalıları, Batı'dan neyin alınıp neyin alınmayacağı konusunda ve Batı uygarlığına tepki verme yolları arasında seçim yapmak zorunda bırakıyordu. 1901'e gelindiğinde, yöneticilerinin bu tür konuları dikkate aldığı ilk Asya ülkesi olan Japonya'da pek çok şaşırtıcı seçim yapılmıştı. Japonya'nın "uygarlığa" yaklaşımı ne denli övgüye ve alkışa layık görülürse görülsün, Uzakdoğu'yla ilgilenen Avrupalı ve Amerikalıların pek azı modernleşmekte olan Japonya'ya gönül rahatlığıyla bakabiliyordu. Japonya'nın 1895'te Çin karşısında kazandığı zaferden sonra, en azından bu bölgede yeni bir güçle karşı karşıya olduklarını anlamışlardı.[3]

Japonların batılı avcılara katılacak gücü kazanmalarından sonra ilk avları Çin olacaktı; öncelikle de, Çin'in uyduları ve bağımlı toprakları. Kıta Asyası'nın Japonya'ya en yakın olduğu nokta Tsuşima Boğazı'ydı. Rusya'yla birlikte Japonya öncelikle, Çin'in, uzun zamandır Pekin'e bağımlı olan antik Kore krallığı üzerindeki hükümranlığını tehdit ediyordu. Koreliler 1876'da limanlarının üçünü Japonlara açmayı ve karşılıklı diplomatik temsilci göndermeyi kabul etmişlerdi. Meici Restorasyonu döneminin devlet adamlarının aceleleri yoktu. Japonya modern çağının ilk önemli savaşını, Çin'le Kore için girdiği savaşı 1894'e dek başlatmayacaktı. Japon silahlı kuvvetleri bu savaşta ezici bir zafer kazandı. Ama Rusya, Fransa ve Almanya'nın Japonları Çin'e dayattıkları (Kore'nin bağımsızlığının ilan edilmesini ve Port Arthur'un bulunduğu yarımadadan feragat edilmesini de içeren) avantajlı şartlardan taviz vermeye

3) Endonezya'daki Hollanda idaresinin 1899'da, yasal ilişkilerinde Japonlara Avrupalı gibi muamele etmeye karar vermesi önemlidir (Çinliler aynı muameleyi görmüyorlardı). Furnivall, s. 240.

ve pek de muzafferane sayılamayacak bir antlaşmayı kabul etmeye zorlamaları ulusal bir utanç yarattı. Japonların beyazların gücüne karşı duydukları öfke artık, imparatorluğun Asya'da büyümesi arzusuyla birleşmişti. Halkın, batılı güçlerin bir yüzyıl önce Japonya'ya dayattıkları "eşitsiz antlaşmalar"a karşı duyduğu hoşnutsuzluk, Meici dönemindeki modernleşme karmaşası sırasında da sürmüştü. 1895'te yaşanan düş kırıklığı bu hoşnutsuzluğu doruk noktasına çıkardı. Batılı güçler yavaş yavaş, Japonya'yla uğraşmanın Çin'e baskı yapmaktan çok farklı olduğunu anlıyorlardı. Japonya'nın diğer batılı olmayan ülkeler gibi görülmemesi ve "uygar" bir güç olarak tanınması gerektiği kısa sürede kabul edilecekti. Avrupa üstünlüğünün utanç verici göstergelerinden biri olan, Japonya'da yaşayan batılıların kendi ülkelerinin yasalarına tabi olma ve yalnızca özel mahkemelerde yargılanma ayrıcalıklarına son verilmesi bu değişimin işaretlerinden biriydi. Büyük Britanya'yla yapılan anlaşma, 1899'da bu sistemi sona erdiren pek çok anlaşmadan ilki olacaktı. Bir diğer işaret de, Boxer'lara karşı girişilen uluslararası sefere Japonların da katılmalarıydı. Ardından, 1902'de Büyük Britanya'yla ittifak kuruldu.

Bu ittifakın kurulmasına da Ruslar neden olmuşlardı. Rusya uzun zamandır, Uzakdoğu'daki en maceracı ve saldırgan Avrupa gücüydü. Toprak kazanımlarının ve demiryolu yapımlarının[4] sürmesi, Vladivostok'un ve –iç siyasetin neredeyse yalnızca, Rus yanlısı ve Japon yanlısı hiziplerin çatışmasından oluştuğu– Kore'deki Rus ticari faaliyetlerinin gelişmesi Japonların kaygılarını artırmaktaydı. Bu düşmanlık odakları arasında en önemlisi Kore'ydi. Kore'nin geleceği Japon halkını yakından ilgilendiriyor ve bu da, siyasi ve ekonomik hırsların geleneksel Japon etnik-merkezciliğiyle birleşmesine yol açıyordu. Emperyalizm, askeri yenilgilerle kontrol altına alınmadığı sürece, her zaman popüler bir dava olacaktı. Japon vatanseverler 1901'de, saldırgan bir genişleme yanlısı Amur Irmağı Cemiyeti'ni kurdular.[5] Örgüt kısa sürede askeri çevrelerde destek buldu; Meici dönemi Japonyası'nda silahlı kuvvetlerin özel bir anayasal konuma sahip olması nedeniyle bu destek çok önemliydi. Yüzyıl başından kısa bir süre önce, ordu ve donanma kökenli bakanların mutlaka aktif görev-

4) Japonların 1895'teki Port Arthur'u ele geçirme girişimleri kısmen, Ruslarm demiryolu yapımlarmâ ve 1898'de Port Arthur'u kiralayarak gerçeğe dönüştürdükleri, buzsuz bir liman edinme isteklerine tepkiydi. Ertesi yıl Petersburg Trans-Sibirya demiryoluyla (o dönemde feribotla geçilmesi gereken) Baykal Gölü'nün birkaç yüz kilometre doğusundaki Çita'ya bağlandı. 1903'te Çin Mançuryası'ndan geçen bir hatla Vladivostok, Pekin ve Port Artlıur'la direkt bağlantı kuruldu.

5) Japonya dışında kimi zaman Kara Ejderha Cemiyeti olarak adlandırılır ve belki de, daha çok bu adla tanınır. Bu ad pek çok yanlış anlamaya yol açacaktı. Daha ayrıntılı bilgi için bkz. R. Storry, *The Double Patriots, A Study of Japanese Nationalism* (Londra, 1957), s. 13.

deki subaylar arasından seçilmesi ve atamalarının başbakan değil, imparator tarafından yapılması kabul edilmişti.

Bu sırada Japonlar, daha yakın bir işbirliği amacıyla İngilizlere yaklaşmaya başlamışlardı. Asya'ya yönelik emperyalist ilgi açısından yalnızca Rusya'nın ardında kalan Birleşik Krallık, 1895'teki baskı döneminde rol almamıştı. Japon deniz subayları uzun bir süre boyunca Büyük Britanya'da eğitilmişti. Britanyalı uzman ve subaylar Japonya'da danışmanlık ve eğitmenlik görevlerinde bulunmuşlar ve Japon donanmasının büyük bölümü Britanya tersanelerinde inşa edilmişti. Boxer olayı sırasında Britanya, uluslararası sefere Japonların da katılması için baskı yapmıştı (ve sonuçta, sefere en büyük birliği Japonya göndermişti). Japonlar başlangıçta, Kore'deki çıkarlarının korunmasında Rusya'dan da Britanya kadar destek alabileceklerini düşünmüşlerdi, ama Ruslar yeterince taviz vermiyorlardı. Bunun üzerine Japonlar Britanya'ya yönelmişler ve 30 Ocak 1902'de İngiliz-Japon ittifakı imzalanmıştı. Bu ittifakla her iki gücün de –"Açık Kapı" siyaseti çerçevesinde "bağımsızlığının ve toprak bütünlüğünün" korunması açıkça belirtilmiş olan– Çin'deki ve Sarı Deniz'deki çıkarları garanti altına alınıyor, ama Japonya'nın Kore'yle "özel bir düzeyde ilgili olduğu" kesin bir dille belirtiliyordu.[6] Her iki taraf da, diğer tarafın çıkarlarını korumak amacıyla bir savaşa girmesi durumunda tarafsız kalmayı ve çatışmaya üçüncü bir ülkenin girmesi durumunda ise savaşan tarafın yardımına gelmeyi taahhüt ediyordu. Bu, Japonya'nın bir batılı güç tarafından eşit olarak kabul edilmesinin o zamana dek görülmüş en açık göstergesiydi. Japonya'nın Avrupa'ya katıldığı söyleniyordu. Uygulamada ise sonuç, Japonya'nın isterse Kore için Ruslarla tek başına savaşmakta serbest bırakılmış olmasıydı.

Çok geçmeden, Japonya'nın Ruslara karşı tutumu sertleşti. Rusya'nın söz verdiği şekilde kuvvetlerini Mançurya'dan çekmekte gecikmesi ve Uzakdoğu'daki filosunu güçlendirme hazırlıklarına girişmesi üzerine Japon hükümeti savaşın kaçınılmaz olduğuna karar verdi. Bu karar Kore imparatoruna, Rusların, "ulusların ayakta kalma rekabetlerinde şiddete ve saldırganlığa başvuranlar" arasında yer almaları nedeniyle "Doğu Asya halklarının varlıklarını sürdürmelerini sağlayacak" bir adım olarak açıklandı. Japon elçisi sözlerine şöyle devam edecekti: "Onlar uygarlığın düşmanlarıdır. Onlar barbardır ve biz de barbarları kovmalıyız." Geleneksel tutumlarla, batı siyasi düşünüşünün basmakalıpları ustalıkla birleştirilmişti.[7]

6) Metnin bulunabileceği kaynak: *Key Treaties of the Great Powers 1814-1914*, yay. haz. Michael Hurst (Newton Abbot, 1972), II, ss. 726-727.

7) Bu alıntıyı ve çeviriyi, bana Ito Hirobumi Den III'den (The Life of Ito Hirobumi, cilt III) (Tokyo, 1940, s. 639-642) söz eden Profesör Csuchichi Tsuzuki'ye borçluyum.

İki gün sonra Petersburg'la diplomatik ilişkiyi kesen Japonlar 8 Şubat 1904'te Port Arthur'da üslenmiş Rus filosuna torpido gemileriyle saldırarak büyük hasar verdiler. Kore'ye giren bir Japon ordusu Yalu Irmağı üzerinden kuzeye ilerleyerek Mançurya'ya girdi. Port Arthur kuşatıldı. Bir yıl boyunca karada zorlu bir çarpışma yaşandı ve Sarı Deniz'de egemenlik kazanmak amacıyla dünyanın yarısını kat etmiş olan Baltık filosunun, yirminci yüzyılın büyük güçler arasındaki ilk belirleyici savaşı olan Tsuşima Boğazı savaşında yok edilmesiyle, Ruslar denizde de küçük düştüler.[8] Japonların kazandığı bu zafer sonucunda bir Avrupa gücü Ortaçağ'dan beri ilk kez, önemli bir savaşta Avrupa dışından bir ülkeye yenilmiş oluyordu. Bu durum manevi, siyasi ve stratejik açılardan da çok önemli etkiler yaratacaktı.

Ama pek çok Japon'a göre bu zafer, bir diğer düş kırıcı barışı telafi etmeye yetmemişti. Zafer büyük bir insan ve para kaybına mal olmuştu. Japonlar ABD başkanına sürece hakemlik etmesi için ilk önerilerini götürmüşlerdi, ama Eylül 1905'te imzalanan Portsmouth (New Hampshire) Antlaşması Japon vatanseverleri yine de öfkelendirecekti; Japon şehirlerinde çıkan ayaklanmaların bazılarında can kaybı oldu ve Tokyo'da sıkıyönetim ilan edildi. Japonlar yine de, savaşa girerken hedefledikleri en önemli amaca ulaşmışlardı: Rusya'nın Uzakdoğu'da üstünlüğü ele geçirmek amacıyla savaşma isteği kırılmıştı. Çarlık monarşisi yurtiçinde, savaşın tetiğini çektiği devrimin yarattığı sorunlara ve Güneydoğu Avrupa'daki eski dış siyaset kaygılarına yöneldi. Rusya 1907'de Japonların Kore'deki özel çıkarlarını açıkça tanıdı ve ABD de Filipinlerdeki özel konumunun Japonlar tarafından tanınmasına karşılık olarak bu çıkarları tanıdı. Savaş böylece, yerli Korelilerin Japon ordusuna gösterdiği düşmanlığa rağmen, Japonya'nın Kore'de *de facto* büyük bir yerel kontrol edinmesini sağlamıştı. Japonlar Kore'yi dış işlerinde temsil etme hakkını ele geçirdikten sonra Kore kuvvetlerini dağıttılar (ama bu, Kore'nin öfkeli eski devlet adamlarının Japon işgaline karşı artık aktif şekilde direnenlerin saflarına katılmalarına yol açtı).[9] 1909'da Kore'deki Japon general Koreli bir vatansever tarafından öldürüldü ve bir yıldan az bir süre sonra, Ağustos 1910'da Japonya bu antik krallığı resmen ilhak ederek, imparator ve ailesini Japon kraliyet soyuna aldı. Bir "ölmekte

8) Ulusal bir kahraman olan Japon Deniz Kuvvetleri başkomutanı Togo, Osborne'daki Britanya Kraliyet Donanması akademisinde öğrenim görmüş ve bayrağını, Barrow-in-Furness'de inşa edilmiş bir savaş gemisinde dalgalandırmıştı. Pek çok Rus, Togo'nun gemilerinde Britanyalı topçu subaylarından da yardım aldığına inanmaktaydı, ama bu doğru değildi.

9) 1910'a gelindiğinde, Japon polisinin operasyonları sonucunda yaklaşık 20,000 Koreli ölmüştü.

olan imparatorluk" daha yıkılmış ve uluslararası topluluk bu gelişmeyle hiç ilgilenmemişti. 1911'de Birleşik Krallık'la ittifakın on yıllığına yenilenmesi, Japonların Kore'deki konumlarını pekiştirmelerine 1902'ye oranla çok daha güçlü bir yeşil ışık yakmıştı.

ÇİN İMPARATORLUĞUNUN SONU

Kore'nin resmi olarak ilhak edilmesini ve ertesi yıl gerçekleşen Çin devrimini günümüzde birer kilometre taşı olarak görebiliriz. Bu olaylar bir dönüm noktasını ve Asya'nın modern çağda Batı'ya karşı tepkisinin ilk evresinin sonunu temsil ediyor. Yirminci yüzyılın ikinci yarısının en büyük iki Asya gücü olacak iki devlet, Japonya ve Çin, batı kaynaklı meydan okumalara karşı birbirlerine son derece zıt tepkiler vermişlerdi. Japonya kendini batının modernleşme virüsüyle aşılayarak güvence aramıştı. Ödülü, büyük güçler arasına kabul edilmek olmuştu. Çin'in batı nüfuzuna karşı verdiği tepki ise çok daha karmaşık olmuş ve etkisiz kalmıştı. Batının giderek artan tacizlerine karşı daha uzun süre ve daha zayıf bir konum içerisinde mücadele eden ve 1901'e gelindiğinde yabancı egemenliği tuzağından kurtulmaktan çok uzak olan imparatorluk rejimine modernleşme henüz hiçbir şey kazandıramamıştı. Pek çok limanın yabancı ellere geçtiği ve Britanyalı bir genel gümrük müfettişinin bulunduğu Çin imparatorluğu, resmi açıdan asla sömürge olmamakla birlikte, aslında yarı sömürgeleştirilmişti.[10] İngilizler ve Fransızlar Çin'in Burma ve Çinhindi üzerindeki iddialarını 1880'lerde bir kenara atmışlardı. O dönemde Formoza'yı Japonlara vermek zorunda kalmıştı ve Kore'deki nüfuzu da giderek eriyordu. Yüzyıl başladığında, Çin'in bölüşülmesi artık hiç de uzak bir olasılık değildi. Kısa bir süre sonra, 1904'te, İngilizler Tibet'i işgal edeceklerdi.

Dahası Çin o sıralarda, eski âdetlere şiddetli bir dönüşün sancılarını çekmekteydi. Ana imparatoriçenin kullandığı ve resmi destek verdiği Boxer hareketi temelde gericiydi. Misyonerler ve din değiştirenler katledildi ve yabancı düşmanı bir şiddet dalgası içinde Pekin'deki yabancı elçilikler kuşatıldı (bir Alman elçisi de öldürüldü). Boxer'lar açığa çıkmayı bekleyen yabancı

10) 1894-1895'teki Çin-Japonya savaşından sonra Japonlar Liaodong yarımadasını Çin'e geri vermek zorunda kalmışlardı, ama 1898'de, Port Arthur'u yirmi beş yıllığına kiralayan Rusya'nın yanı sıra Almanlar da doksan dokuz yıllığına Kiaochow limanını, Fransızlar Kuangchow'daki bir limanı, İngilizler Kowloon'daki (Hong Kong adasının karşısındaki) bir limanı ve bir de Wei-hai-wei'deki bir limanı kiraladılar. Çinliler yine de, İtalya'nın da listeye katılma taleplerine karşı koymayı başardılar.

düşmanlığını harekete geçirmişlerdi, ama isyanları aynı zamanda, eski imparatorluktan artık ne kadar az şey beklenebileceğini göstermiş ve batıda itibarının daha da zedelenmesine yol açmıştı. Bu isyanın bastırılmasının ardından Çin yeni diplomatik utançlarla karşılaşacaktı; gümrük yönetimi artık yabancılara bırakılmış ve gümrük gelirleri üzerinden çok yüksek bir tazminat alınması kararlaştırılmıştı.

Ama Çin imparatorluğunun sonunu getirecek gibi görünmüş olan baskı aslında azalmaktaydı. Demiryollarında yeni yabancı garnizonların kurulmasına karşın, imparatorluk Avrupalı emperyalistlere artık daha fazla toprak vermiyordu. Hatta 1907'de, Mançurya'nın idaresi Ruslardan geri alındı. Avrupalı devlet adamları Çin'de yeni tutunma noktaları edinme, ya da, Uzakdoğu'nun Hasta Adamı'ndan parçalar koparma hayalleri kurma zamanının artık geçtiğini görmeye başlıyorlardı. Çin bir düş kırıklığına dönüşmüştü. Eski Britanya siyasetine dönülerek, tüm ülkelerin kendi ticari avantajlarının –zaten, bir zamanlar sanıldığı kadar kazançlı olmadığı anlaşılan avantajların– peşine düşecekleri "Açık Kapı"nın garantiye alınması herkese daha uygun geliyordu.

Boxer macerası ayrıca, 1890'larda reformların önünü kestikten sonra yanlış ata oynamış olan imparatoriçenin düşüncelerini de değiştirmişti. Reformlar kadar, reforma karşı verilen tepki de başarısızlığa uğramıştı. İmparatoriçe, batı âdetlerinin benimsenmesi gerekli olabilir, diye düşünüyordu, ama kurulu düzenin temellerinin savunulması amacıyla. İmparatoriçenin yöntem seçimi sistemsiz ve kendine özgüydü – Mançularla Çinliler arasında evliliğe izin verildi, (Mançu değil, Çin geleneği olan) ayak bağlama geleneği kösteklendi ve okulların desteklenmesi gerektiği belirtildi. Ama bu tür sembolik eylemlerde fazla ileri gidilmedi. Tzu Hsi anayasal yönetim ilkesini ilan etti, ama yürürlüğe sokmadı. Reformdan resmi düzeyde söz edilmekteydi, ama reforma ancak, imparatorluk sisteminin korunması şartıyla tahammül gösterileceği de belliydi.

Çin ordusunun (artık Batılı yöntemlerle eğitilmeye başlanan) subayları daha temel bir değişim üzerinde düşünmeye ve hatta devrimi, Çin'i ileriye götürecek yol olarak görmeye başlamışlardı. Sürgündeki öğrenciler daha o zamanlarda toplanıyor ve ülkelerinin geleceğini tartışıyorlardı; özellikle de, yüzyılın ilk yıllarında binlerce öğrencinin gitmiş olduğu Tokyo'da. Emperyalist güdüler taşıyan Japonlar, komşularını güçten düşürecek yıkıcı hareketlerin sağlayabileceği avantaj ve yararları görebiliyorlardı. Daha 1890'larda Çinli ve diğer milletlerden muhaliflere, Tokyo'da gerçekleştirilen "Doğu Asya Kültür Birliği"nde doğmuş olan "Asya Asyalılarındır" sloganını sunmuşlardı. Birliğin (1891-1894 arasında bu adla yayınlanan) *Asya* adlı yayınında, beyaz ve sarı halklar arasında çatışmaların yaşandığı bir kıtada Japonya'nın üstlenebileceği olası özel rol fikri savunulmaktaydı. Japonlar, son zamanlarda Çin'in peşindeki

en acımasız avcılardan biri olmalarına karşın, kendi ülkelerini sarmış olan geleneksel geri kalmışlık tuzağından kaçabilmiş bir Asya halkı olarak, genç Çinli radikallerin gözünde büyük bir prestije sahiptiler.

Kimi öğrenciler, Çin'de uzun zamandır faaliyette bulunan gizli cemiyetlerden destek almayı amaçlıyorlardı; bu öğrencilerden biri de, Sun Yat-sen adlı, köy kökenli bir gençti. Misyonerler tarafından eğitilmiş, İngiliz Hong Kong'unda tıp öğrenimi görmüş, resmi sınav sisteminin geleneksel ve edebi sınavlarına asla hazırlanmamış ve yabancı, batılı etkilerin tesiri altında önceki tüm Çinli reformculardan daha fazla kalmıştı. Takipçileri onun başarılarını abartacaklardı, ama merkezi ve sembolik bir figür olma özelliğini hâlâ sürdürmektedir. On kez devrim girişiminde bulunduktan sonra, kendini doğru zamanda ve doğru yerde (yani, yurtdışında, ama Çin'e dönebilecek durumda) buldu. 1890'larda diğer pek çok kişi gibi Sun Yat-sen de yalnızca meşruti monarşi istiyordu, ama o dönem için bu son derece radikal bir talepti. Yurtdışındaki Çinli işadamlarından (Çinliler tüm Asya'da ticaret yaptıklarından, sayıları yüksekti) bazıları, Sun Yat-sen'in 1905'te Japonya'da, yabancı Mançu hanedanının kovulmasını ve yerli Çinli egemenliğinin kurulmasını, cumhuriyetçi bir anayasa hazırlanmasını ve toprak reformunun başlatılmasını amaçlayan devrimci bir ittifak kurmasına yardım ettiler. Çin hükümetinin talebi üzerine Japonya'dan kovulan Sun Yat-sen (hükümet ayrıca, Londra'da onu kaçırma girişiminde bulunacak ve bu olay, Sun Yat-sen'in batıda tanınmasını sağlayacaktı) böylece, gelecekteki Çin Cumhuriyeti'nin baskın gücü olacak milliyetçi parti Kuomintang'ın temellerini atmıştı. Batılı liberalleri kendi tarafına çekmek istiyordu. O aşamada bu son derece akıllıca bir taktikti ve programı (başta, İngiliz radikal John Stuart Mill ve reform yanlısı Amerikalı ekonomist Henry George olmak üzere) batılı düşünürlerin etkilerini taşıyordu; yani Batı, yarım yüzyıl önceki Taiping ayaklanmasındaki gibi bir kez daha, bir Çin devrim hareketinin güdüsünü ve ideolojik temelini sunuyordu.

1905'te geleneksel imparatorluk sınav sistemi kaldırıldı. Diğer kurumlar gibi bu sistem de yüzyıllar boyunca Çin uygarlığını bir arada tutmuş, büyük bir içsel homojenlik ve uyum gösteren bir bürokrasi yaratılabilmesini sağlamıştı. Etkisinin çabucak silinmesi beklenemezdi. Yine de, bu sistemle birlikte, Çinli tebaa kitlesi ile ayrıcalıklı egemen sınıf arasındaki temel bir ayrım da ortadan kalmıştı. Yeni eğitim olanakları sayesinde bazı ilerlemeler kaydedilmişti, ama bunlar yeterli değildi.[11] Bu arada, yurtdışından dönüp Çin'de kendilerini tat-

11) 1910 yılında Çin'de okul çağında 65,000,000 çocuk bulunduğu, ama bunların yalnızca 1,600,000'inin devlet okullarına kayıtlı olduğu tahmin edilmektedir. Bkz. M. E. Cameron, *The Reform Movement in China 1898-1912* (Stanford, Calif., 1931), s. 86.

min etmeyen şartlarla karşılaşan öğrenciler artık, devlet hizmetine girmek istediklerinde sınav prosedüründen geçerek bu şartlara uyum göstermek zorunda değillerdi. Bu da, Çinli seçkinlerin batılı fikirlerle aydınlanmalarını sağlayan, yeni ve rahatsız edici etkilerden biriydi. Modernleşen ordudaki subaylar da göz önüne alındığında, ilerleme yolu olarak devrimi gören genç sayısının giderek arttığı görülmekteydi.

Tzu Hsi ile yönettiği ve yönlendirdiği imparatorun 1908'de bir gün arayla ölmelerinden önce sonuca ulaşamamış pek çok ayaklanma yaşandı (bu ayaklanmalardan bazılarını Sun Yat-sen, Fransızların göz yummasıyla, Çinhindi'nden yönetmişti). Yeni imparator henüz çocuktu, onun adına gerici bir naip hüküm sürmekteydi ve değişim fazla etki yaratmamıştı. Mançu yönetimi reforma ayak diremeyi hâlâ sürdürüyordu. Bazı tavizler verilmesine ve yurtdışına öğrenci akışının artmasına karşın, ne geçmişten kesin bir kopuş sağlanabilmiş, ne de, Mançuların ayrıcalıkları kaldırılmıştı; Mançuların hem merkezde hem de taşrada yönetimlerde aşırı düzeyde temsil edilmesinin yarattığı çürüme sürüyordu. Yeni ana imparatoriçe, Çinlilere karşı Mançuları kayırmayı sürdüren ve yakınların kayrılmasında geleneksel standartlara göre bile son derece aşırıya gitmiş, yozlaşmış bir rejim sürdüren naibe karşı entrikalar çevirmekteydi. Hâlâ geleneksel memur sınıfına bağımlı olan hanedan, Çin'in tamamında etkili bir yönetim sürmekten yavaş yavaş uzaklaşmaktaydı. Yüksek sınıftan gelen memurların kendi çıkarlarının peşinde koşmalarıyla, imparatorluk sistemini ancak eski dul imparatoriçenin enerjisinin ayakta tutabilmiş olduğu ortaya çıkıyordu. Kimi reform girişimleri –örneğin, basına biraz daha özgürlük tanınması– yalnızca, sistemi daha da zayıflatmıştı; getirilen izin sistemiyle afyon kullanımı belli düzeyde azaltılabilmiş, ama geçimleri haşhaş ekimine bağlı olan çiftçilerin sadakati kaybedilmişti (ayrıca, afyon gelirleri de azalmıştı).

İç klik çatışmalarının yarattığı pat durumu, bir hanedanın zayıflama yıllarının geleneksel özelliğidir; doğal afetler de öyle. 1911 başları veba ve sel getirecekti. Bu afetler çok sayıda insanı umutsuzluğa ve yoksunluğa sürükledi. Büyük güçlerin ülkeyi paylaşacaklarına dair dedikodular milliyetçileri çileden çıkarıyordu. İyi niyetli bir demiryolu merkezileştirme programı bölgesel çıkar odaklarını daha da öfkelendirmişti; bu program ve başka ekonomik geliştirimler için yabancı sermaye arayışına çıkılması önerisi (kuruluşu 1908'de onaylanmış ve ilk kez 1919'da toplanmış olan) millet meclisini ayaklandırdı. Afyon karşıtı seferberliğin mütevazı başarısı, (Japon anayasasına dayalı) yeni bir anayasanın ilan edilmesi, ordudaki reformlar ve ulusal okul sisteminin kurulmaya başlanması Mançu rejimini kurtarmaya yetmeyecekti. Ekim ayında Hankow'da Rus temsilciliğinde kazayla bir bombanın patlaması sonucunda, devrimci bir komplo açığa çıktı. O yılın önceki aylarında çıkan isyanlar az çok

bastırılabilmişti; Hankow'da bulunan bomba en sonunda, başarıya ulaşacak bir devrimi hızlandırdı. Askeri komutanların rejimden uzaklaşmaları sonucu kesinleştirdi. Aralarından en önemlisi olan Yuan Şikai'nin Mançulara sırtını dönmesi hanedanın sonunu getirecekti. Semavi Ferman sona ermişti ve bu sefer el altında alternatif bir hanedan yoktu. Altı yaşındaki Mançu imparator 12 Şubat 1912'de tahttan çekildi ve iki yüzyıldan fazla bir zaman hüküm sürmüş olan hanedanla birlikte bu kadim imparatorluk da yıkıldı. Adı daha önceki asiler tarafından kullanılmış (ve siyasetteki çıraklık dönemi devrimle birlikte sona erecek) olan Sun Yat-sen bunu hiç beklemiyordu; ülkesine dönerek, geçici ulusal meclis tarafından 1911'de Çin "Birleşik Eyaletler" başkanlığına seçildi.

Ama Sun Yat-sen birkaç ay içinde başkanlığı Yuan Şikai'ye bırakacaktı. Bu gelişme, yeni cumhuriyette iktidarın askeri gücü kontrol edenlerin elinde olacağını gösteriyordu. Pekin'de kurulan başarısız anayasal rejim yakın gelecekte, Çin'in uygulamada savaş beyleri tarafından yönetilmesine ve sömürülmesine karşı mücadele verecekti. Çin'in modern bir ulus-devlet olabilmek için daha çok yol kat etmesi gerekiyordu. Yine de, bu hedefe ve on dokuzuncu yüzyılda yabancılara kaptırılmış olan bağımsızlığın geri alınmasına giden, kırk yıl sürecek yola artık girilmişti. Japonya gibi Çin de eski tutumları ve kolektif bilinci yeni bir söylem ve dile, Avrupa milliyetçiliği diline dönüştürecek, ama burada Japonya'dakinden çok farklı sonuçlara ulaşılacaktı.

UZAKDOĞU'DAKİ AVRUPA İMPARATORLUKLARI

Japon gücünün doğuşunun Batılı diplomat ve stratejistleri yakından ilgilendiren bir olgu ve Çin devriminin de, küresel güç dağılımında gelecekte yaşanacak değişimin habercisi olmasına karşın, Asya'daki Avrupa imparatorlukları 1914'te hâlâ sarsılmaz görünüyorlardı. Yine de bu imparatorluklarda bile, Avrupa gücünün kalıcılığına dair eski varsayıma artık güvenilemeyeceğini gösteren belirtiler ortaya çıkmaya başlıyordu. Avrupa etkileri, çok çeşitli kışkırtıcı yenilikler, eğitim girişimleri, örnek uygulamalar, ekonomik sorunlar ve batı dünyasından Avrupa uygarlıklarına akan tarafsız misyonerlik girişimleri kimi yıkıcı kuvvetleri beslemişti. Bu tür dürtüler Avrupa imparatorlukları içerisinde, yirminci yüzyılın en başarılı siyasi ilkesi olan milliyetçiliğe destek kazandırmıştı (oysa 1901'de milliyetçilik henüz, Avrupa'daki en büyük zaferlerini kazanmamıştı). Asya artık, gerçek meşruiyete sahip bir yönetimi ancak, yerli halkların yarattığı söylenebilecek bir rejimin kurabileceği doktrinini benimseyecekti. Ama yıkıcı bir güç olarak öfke belki de çok daha önemliydi.

Tüm sömürgeci rejimlerin aynı şekilde davrandıkları söylenemezdi. İngilizler Burma'da milliyetçiliği teşvik ediyor, ama Hindistan'daki milliyetçilere giderek artan bir kaygıyla bakıyor, Amerikalılar ise Filipinlerde, başlangıçta İspanyol öncüllerine karşı başlatılmış olan isyanı çirkin bir şekilde bastırdıktan sonra, inatla, iyi niyetli bir pederşahilik sergiliyorlardı. İspanyollar, Asya'nın başka yerlerinde Portekizlilerin yaptığı gibi, yüzyıllar boyunca Hıristiyanlığa geçişi teşvik etmişler ve Filipinleri Katolikleştirmişlerdi; İngiliz Rac'ı ise Hindistan'da yerel dine müdahale konusunda hâlâ ihtiyatlı davranıyor ve Londra'daki din lobicilerinden bu nedenle tepki görüyordu. Sömürge Asyası'nın tarihini ve dolayısıyla geleceğini farklı imparatorluk tarzları şekillendirmişti.

ÇİNHİNDİ VE ENDONEZYA

On dokuzuncu yüzyıl sonuna gelindiğinde Fransızlar, Güneydoğu Asya'nın önemli bir bölümünü oluşturan Çinhindi'ni kontrolleri altına almışlardı. Koçin Çin'ini tamamen ele geçirdiler. Kamboçya, Laos ve Annam Fransız protektorası oldu. Buralara, Paris'te belli bir siyasi ağırlığa sahip olabilecek kadar çok sayıda Fransız yerleşmişti. Üçüncü Cumhuriyet resmi olarak, mevcut yerel hükümdarlar aracılığıyla işliyordu, ama Napolyon geleneğine uygun yönetim kısa sürede, Çinhindi'nde yerli bir hükümetin bağımsızlığının görüntüden ibaret olduğunu açıkça gösterdi. Fransızlar yerel kurumları yerlerine halkın sadakatini kazanabilecek başka bir şey koymadan ortadan kaldırıyorlardı ve bu çok tehlikeli bir yoldu. Beraberlerinde sanayileşmeyi yavaşlatacak olan Fransız tarife siyasetini de getirmişlerdi. Resmi binalarda ve belgelerde görülen esinlendirici "özgürlük, eşitlik ve kardeşlik" sloganı Çinhindili iş adamlarını kısa sürede, ülkelerinin kimin çıkarına yönetilmesi gerektiği sorusunu sormaya yönlendirdi. Bu arada, Fransız mülkiyet hukuku ve kavramları köylerde toprak mülkiyeti yapısını yıkmış ve gücü, tefecilerle toprak sahiplerinin ellerine teslim etmişti. Pirinç yetiştirilen bölgelerde nüfusun arttığı göz önüne alındığında, bu, gelecekte doğabilecek sorunların tohumunun atılması demekti. Fransa'nın bir parçası olan ve seçkinlerinin Fransız'a dönüştürülmesi gereken Çinhindi kavramı da, Konfüçyüsçü Çinhindi egemen sınıfını sorunlarla karşı karşıya bırakmıştı.

Vietnam milliyetçiliğinin ardında, uzun bir yabancı egemenliğine direniş tarihi bulunmaktaydı. Uzun zamandır ülke üzerinde hükümranlık iddiasında bulunan Çin'e duyulan nefret kısa sürede Fransızlara yöneldi. 1893'te Laos'un ele geçirilmesiyle birlikte Fransız Çinhindi'nin fiziksel yapısının tamamlanışına dek pek çok isyan ve sert "bastırma" seferleri yaşandı. Japonların Rusya'ya

karşı kazandıkları zafer pek çok genç Vietnamlıyı Tokyo'ya gitmeye yöneltti; burada Sun Yat-sen'le ve "Asya Asyalılarındır" düşüncesinin Japon destekçileriyle tanıştılar. 1911'deki Çin Devrimi'nin ardından aralarından biri Vietnam'da cumhuriyet kurulmasını amaçlayan bir cemiyet kurdu. Bu gelişmeler, 1914'ten önce bu tür muhalefeti bastırmakta güçlük çekmeyen Fransızları endişelendirmiyordu, ama eğitimin tehlikelerine karşı ihtiyatlı bir yaklaşım benimsemelerine yol açtı ve eğitimi teşvik etmekte gösterdikleri isteksizlik, mandarin sınıfıyla bu sınıfın oğullarının sıkıntılarının nedenlerinden biri oldu. 1907'de açılan üniversitenin kargaşa kaygıları yüzünden neredeyse hemen kapatılması gerekti (ve üniversite 1918'e dek kapalı kaldı). Vietnam kamuoyunun önemli bir kesiti böylece, kuruluşundan sonra yalnızca birkaç onyıl içinde Fransız egemenliğine düşmanlaştırılmıştı.

Yine de, Fransızların Konfüçyüsçü düzeni korumak isteyen eski egemen sınıflardan korkmaları gerekmiyordu, çünkü bu sınıfın içinden kendilerine işbirlikçiler de bulabiliyorlardı. Vietnamlı gençler arasında modernleşmeyi ve modernleşmeyle birlikte geleceğine inandıkları özgürleşmeyi hedefleyen güçler olduğunu gösteren tek şey, Tokyo'ya giden genç adamlardı. Ev sahibi ülkenin sunduğu örnek akıllarını çeliyordu. Birinci Dünya Savaşı sırasında yaklaşık 100,000 Çinhindili askerin Fransa'da (kimi zaman Fransız halkı arasında, güvenlik görevlerinde) Fransız ordusunda hizmet vermesi ve burada hiç kuşkusuz, Fransız imparatorluğunun Saygon ya da Hanoi'dekinden çok farklı bir yüzünü görmüş olmaları da önemli bir etkendir. Fransızların getirdiği modernleşme paradoksal şekilde, (Hindistan'daki İngilizler örneğinde olduğu gibi) yeni değişim baskılarının ortaya çıkmasını teşvik edebilirdi. Bu baskılar özellikle, Saygon ve Hanoi gibi modernleşmekte olan kentlerdeki, sayıları giderek artan profesyoneller ve girişimciler arasında görülmekteydi. Fransızların kamu sağlığının geliştirilmesi konusundaki katkıları bile değişim potansiyelini artırmıştı; yüzyıl başında nüfus artmaya başlamıştı ve bu da, sömürgeciliğin toprak siyasetinin etkilerini ağırlaştırmaktaydı.[12] Fransızlar mutlak mülkiyet kavramını getirerek ve bağışlarla, idari cömertlikleriyle büyük mülklerin ve plantasyonların güç kazanmasını teşvik ederek, geleneksel ortak toprak mülkiyeti düzenlemesini sarsmışlardı. Fransız girişimcilerin ve sömürge rejimiyle işbirliği içindeki Vietnamlıların ellerindeki bu topraklarda giderek daha çok sayıda köylü, genellikle çok düşük ücretlerle çalıştırılmaktaydı.

Doğudaki bir diğer büyük Avrupa imparatorluğu da Hollanda imparatorluğuydu. On yedinci yüzyıldan itibaren Cava ve Sumatra'da gücünü pekiş-

12) 1900'de yaklaşık olarak 15 milyon düzeyinde bulunan Çinhindi nüfusu yarım yüzyıl içinde iki katına çıkarak 30 milyonu aştı.

tirmişti. Çinhindi'nin tersine, Endonezya ve adaları (büyük Çin topluluklarının da bulunmasına karşın) Çin değil, tarihi Hindu kültür küresi içinde yer alıyordu. Nüfusu yüksek ve (daha çok görünüşte de olsa) Müslüman'dı; İslam buralara on sekizinci yüzyılda gelmişti. On dokuzuncu yüzyıl sonunda kimi Hollandalılar, egemenliğine karşı çeşitli meydan okumalarla karşı karşıya kalan ve Endonezya pazarlarının Hollanda'da kazandığı yeni önemden kaynaklanan ekonomik baskılar karşısında harekete geçmek zorunda olan sömürge yönetimlerinin idare şeklinden huzursuzluk duymaya başlamışlardı. Bu da önemli bir tutum değişikliği yaratmıştı; 1901'de, yerli nüfusun refahı ve ekonomik büyüme ve etkinliğin teşvik edilmesi amacıyla hırslı bir devlet müdahalesi uygulanması üzerinde yoğunlaşan yeni bir "Ahlaki Siyaset" ilan edildi. Bu siyaset, idarede belli bir merkeziyetçilikten uzaklaşma ve köy yönetimi yoluyla ilerleme sağlama amaçlı bir seferberlik getirdi. Aynı dönemde, uzun bir savaşın ardından Kuzey Sumatra kontrol altına alınmış, ama bu öylesine pederşahi ve müdahaleci yöntemlerle yapılmıştı ki, kısa sürede ilk Endonezya milliyetçilerinin yararlanmaya başlayacakları bir düşmanlık yaratacaktı. Milliyetçiler 1908'de, "Yüce Uğraş" adını taşıyan ilk milliyetçi cemiyeti kurdular. Üç yıl sonra da İslamcı bir cemiyet kuruldu. Bu cemiyetin eylemleri başlangıçta Hollandalılar kadar Çinli tacirler üzerinde de yoğunlaşmaktaydı, ama 1916'ya gelindiğinde, Hollanda'yla birlik sürdürülürken kendi kendini idareye geçilmesini isteyecek kadar ileri gidecekti. Ama bundan da önce, 1912'de, tüm ırklardan Endonezya doğumlular için gerçek bir bağımsızlık partisi kurulmuştu; partinin üç kurucusundan biri Hollandalıydı. Sömürge yönetimi 1916 yılında yetkileri sınırlı bir Endonezya temsilciler meclisinin kurulmasına izin vererek, örgütün amaçlarından bazılarının karşılanması yönünde ilk adımı attı. Meclis bu noktada hâlâ, henüz ortak olarak görülen çıkarların korunması amacıyla yerli halk kadar Hollanda kökenli Endonezyalılar tarafından da kullanılmaktaydı.

RAC DÖNEMİNDE HİNDİSTAN

Tüm denizaşırı Avrupa toprakları arasında en büyüğü ve en şaşırtıcısı Hindistan'dı. 1914'ten önce burada beyaz yönetime karşı duyulan hoşnutsuzluğun özellikle önem kazanması kaçınılmazdı. Altkıta, dünyanın tek bir egemen güç altında yönetilen en büyük ikinci nüfusunu barındırmakta ve bu güç, çeşitli anayasal düzenlemeler içerisinde hüküm sürmekteydi. Britanya kimi eyaletleri Hindistan Devlet Memurluğu İdaresi aracılığıyla doğrudan, kimilerini de saraylarındaki resmi Britanyalı temsilcilerden danışmanlık alan ye-

rel yöneticilerle yapılan özel anlaşmalar uyarınca dolaylı olarak yönetmekteydi. On dokuzuncu yüzyıl ortalarından itibaren Hindistan bu şekilde İngiliz Rac'ı altında, daha önce hiç olmadığı şekilde birleştirilmişti; içerdiği halkların, dillerin, toprakların ve ekonomik potansiyelin çeşitliliği göz önüne alındığında, bu çok büyük bir başarıydı. On dokuzuncu yüzyıl sonuna gelindiğinde, bu durumun güvenlik ve yenilikçilik açılarından yarattığı avantajlar, altkıta için belli bir modernleşmeyi içermeyen bir gelecek düşünülmesini olanaksızlaştırmıştı. Ama diğer Avrupa imparatorluklarının çoğunda olduğu gibi, yıkıcı etkiler de yaratacaktı. Örneğin, Avrupalı mutlak toprak mülkiyeti kavramları diğer yerlerde olduğu gibi Hindistan'da da tarihi değiştirecekti. Emperyalizmin getirdiği başka pek çok şey de. Avrupalılar tüm Asya'ya olduğu gibi Hindistan'a da, (kimi zaman bilinçli olarak, kimi zaman farkına varmadan) milliyetçilik ve insancıllık gibi, ileride kendi siyasi hegemonyalarını zayıflatacak fikirler getirmişlerdi. Hıristiyan misyonerlerin öğretisi, yerel gelenek ve inançların ve yerleşik hiyerarşilerin altüst olması tehlikesini getiriyordu. Hindistan'da bu tür kuvvetler yavaş yavaş, (eskiden olduğu gibi) gelenceklerle dayatılmayan yeni bir sömürülme şeklinin bilincine varılmasına yol açmaktaydı.

1857 Ayaklanması, Hindistan'ın modernleşme öyküsünde bir tür kilometre taşı, (Boxer isyanı gibi) modernleşmeye karşı ilkel, neredeyse körcesine bir tepkidir. O dönemde İngiliz Hindistan'ını yöneten Doğu Hindistan Kumpanyası'nın otoritesine karşı eşgüdümsüz olarak girişilmiş isyanlardan oluşan bu ayaklanma, kumpanyanın ordusundaki, hayvan yağıyla yağlanan yeni bir fişeğin kullanılmasının kirletici etkisinden korkan Hindu askerlerin isyanıyla başlamıştı. Bu, bizim için aydınlatıcı bir provokasyon; Ayaklanma büyük oranda, yeniliğe karşı kendiliğinden ve gerici tepki patlamalarından oluşuyor, ayrıcalıklarını kaybettikleri için huzursuz olan ve bağımsızlıklarını kazanma şansının gelmiş olabileceğini düşünen yerli Müslüman ve Hindu yöneticilerden destek buluyordu. Ne de olsa, İngilizlerin sayıları pek azdı.

Ama bu az sayıdaki İngiliz'in tepkisi hızlı ve acımasız olacaktı. Sadık Hintli askerlerin de yardımıyla isyanlar bastırıldı; ama bu arada İngiliz tutsaklar katledilmiş ve isyan bölgesindeki bir garnizon aylarca kuşatma altında kalmıştı. Bu dehşete ve zorluklara dair anlatılar (ve daha sonraları efsaneleşip abartılmaları) gelecekteki Rac için korkutucu bir Ayaklanma miti yarattı. Ulusların yaratılmasında önemli rol oynamış pek çok olayda görüldüğü gibi, sonraları bu ayaklanma konusunda inanılanlar, ayaklanmanın kendisinden daha fazla önem kazanacaktı. Gelecekte bazı Hintli milliyetçiler için aslında olmadığı bir şeye, ulusal bir özgürlük hareketine dönüşmekle kalmadı; asıl korkunç ve derin etkisini, İngiliz iyi niyetinde ve güveninde açtığı yarayla yarattı. Britanya

siyasetinin söze dökülmüş niyetleri ne olursa olsun, Hindistan'da yaşayan Britanyalıların çoğu bundan böyle, bazı Hintlilerin bir zamanlar neredeyse ölümcül bir sadakatsizlik göstermiş olduklarını asla unutmayacaklardı. Bu ayaklanmanın talihsiz sonucu, yeni ve daha sert politikalar, yeni ayrımcılıklar ve toplumsal dışlanma oldu. Dolayısıyla Ayaklanma, Hindistan tarihini zaten hep eğilimli olduğu bir yöne, Britanya kontrolünün sertleşmesine yöneltmişti.

Doğu Hindistan Kumpanyası tarihe karıştı ve Hindistan, faaliyetlerini Kraliçe'nin genel valisi aracılığıyla sürdüren Britanyalı bir bakanın sorumluluğu altına girdi. Süveyş Kanalı'nın açılmasından sonra İngiliz-Hint ticareti, İngilizlerin imalattaki üstünlüğündeki genel artışa ve dünya ticaretine eskisinden de bağlı duruma geldi. 1900'e gelindiğinde, Britanya'nın Hindistan'la ticareti Ayaklanma döneminden beri dört katına çıkmıştı. Ama aslında kimsenin böyle bir niyeti olmamasına karşın Hindistan'ın ihracat amaçlı imalatını tam anlamıyla yok eden İngiliz rekabeti belki de, Hindistan'ın sanayileşmesini geciktirmişti.

1877'de parlamento Kraliçe Victoria'yı "Hindistan İmparatoriçesi" ilan etti. Kraliçenin bu yeni unvandan çok memnun kaldığı anlaşılıyor; İngiliz tebaasının bir kısmı bu durumu gülerek, birkaçı da hoşnutsuzlukla karşıladı, ama anlaşılan çoğu pek de ilgilenmedi. İngiliz Rac'ının daimi ya da daimiye yakın olduğunu düşünüyor ve yeni bir Ayaklanma'yı ancak sert bir yönetimin önleyebileceğine inanıyorlardı. Ama daha düşünceli olan bazıları Britanyalı genel vali Lord Curzon'un yirminci yüzyıl başlarında söylediği şu sözleri kabul ediyorlardı: "Hindistan'a egemen olduğumuz sürece, dünyadaki en büyük güç oluruz. Hindistan'ı kaybedersek, üçüncü sınıf bir güç durumuna düşeriz."[13] Hintli vergi yükümlüsü Britanya imparatorluğunun savunma masraflarının büyük bölümünü ödeyebilirdi; Hintli askerlerse Malta'dan Hong Kong'a Britanya siyasetini koruyor ve imparatorluğun stratejik yedek gücünü oluşturuyorlardı.

Yirminci yüzyıl Hindistan'ını şekillendirecek olan on dokuzuncu yüzyıl tarihi bu kadarla sınırlı değildi. İnsanlar, arkalarında kendilerini haklı gösterecek mitler olmayan kolektif davaları benimsemekte zorlanırlar. Hindistan'daki pek çok İngiliz böyle bir mit bulmayı arzuluyordu ve aradıkları miti, klasik eğitimlerinin kendilerine takdir etmeyi öğrettiği, savaşanlara barış ve yasası olmayanlara yasa getirmek için yabancı topraklarda yalnız bir yaşam sürme yüküne sabırla katlanan Romalıların vârisleri olduklarını düşünmekte buldular. Kimileri ise, Hıristiyanlıklarının, putları yıkmakta ve kötü gelenekleri ortadan kaldırmakta kullanmaları gereken değerli bir armağan olduğuna inandı-

13) 3 Mart 1901'de Muhafazakâr bakan A. J. Balfour'a yazılan bir mektupta. Alıntı: David Dilks, *Curzon in India, I, Achievement* (Londra, 1969), s. 113.

lar. Kimileri de Büyük Britanya'nın Hindistan'a getirdiklerinin orada bulduklarından daha iyi olduğuna ve dolayısıyla, yaptıklarının iyi olduğuna dair basit ve inandırıcı bir kanaatin ötesine geçmeye gerek duymayarak, hiçbir kesin fikir geliştirmediler. Bütün bu bakış açılarının temelinde, ilk bakışta akla yatkın görünen ve on dokuzuncu yüzyıl sonlarında moda ırkçı fikirlerle, dönemin biyoloji biliminin en uygun olanın ayakta kalması konusunda öğrettiğine inanılan karmakarışık düşüncelerle desteklenen, Avrupalının üstünlüğü inancı yatıyordu. Bu tür fikirler, Hindistan'daki İngilizlerin yerli Hintlilerden toplumsal ve siyasi olarak ayrılmasını mazur gösteriyordu. Yönetimin yasama dalına ancak yüzyıl sonuna doğru birkaç seçilmiş Hintli girebildi. Dahası, bu döneme gelindiğinde Hintlilerin devlet hizmetine girmek üzere mücadele etmelerine izin verilmesine karşın, uygulamada, karar verici sınıflara yükselmelerinin önünde çok önemli engeller bulunmaktaydı. Hintliler orduda da üst düzey görevlerden uzak tutuluyorlardı.

Ayaklanma'dan sonra İngiliz Rac'ının Hint yaşamına mümkün olduğunca az müdahale edilmesine karar vermesi de basiretli bir yaklaşımdı. Cinayet anlamına gelen kız bebeklerin öldürülmesi uygulamasının kökü kazınmalıydı, ama çokeşlilik, ya da, çocuk yaşta evlilik yasaklanmayacaktı (gerçi, 1891'den sonra, kadın on iki yaşına gelene dek evliliğin zifafla tamamlanması yasaklandı; tabii bu, uygulanması olanaksız bir yasaklamaydı). Britanyalı bir genel valinin *suttee* (dul kalan Hindu kadınların kocalarının cenazeleriyle birlikte kendilerini de yakmaları) uygulamasına daha 1830'larda getirdiği yasağın sürdürülmesine karşın, hukukun eli Hindu dininin pek çok yaptırımına uzanamıyordu. Siyasi muhafazakârlık, yerli Hintli hükümdarlara karşı benimsenen yeni tutuma da yansımıştı. Ayaklanma sırasında bunların çoğu sadakatlerini korumuşlardı ve Ayaklanma'dan sonra haklarına her zaman titizlikle saygı gösterildi. Prenslerin (her beş Hintliden birinin yaşadığı) kendi eyaletlerini bağımsızlık içinde ve tamamen sorumsuzca yönetmelerine izin verildi; onları yalnızca, saraylarında yaşayan Britanyalı siyasi temsilcilerine karşı duydukları korku engelliyordu. İngilizler aynı zamanda, yerel aristokrasiyi ve toprak sahiplerini de desteklemişlerdi; gerçi bu kimi zaman, liderlik konumları ve güçleri daha o zamandan toplumsal değişimle sarsılmakta olan kişilere dayanma anlamına geliyordu. Desteklenen diğer gruplarla yapılan sayısız söze dökülmemiş anlaşmanın katılımcıları da bu anlaşmalardan yarar sağlıyorlardı. Ama değişimin önünün kesilmesinde Rac da diğer emperyalist yönetimlerden daha başarılı olamayacaktı. Kazandığı başarılardan bile zarar görecekti.

Altkıtada savaşların sona ermesi nüfusun kontrolden çıkmasına yol açtı – artık daha sık kıtlık yaşanıyordu. Yavaş yavaş modernleşen ekonominin altyapısı Hint demiryolu ağının mutlaka kurulmasını gerektirmişti, ama bu

demiryolu ağı, bölgesel bölünmeleri yavaş yavaş da olsa yıkarak, ulusal siyasetin yolunu açan güçlerden biri oldu.[14] Tarımdan daha iyi geçinme yollarının (ve dolayısıyla, aşırı nüfuslu kırsal alanlardan bir çıkış yolunun) bulunması ise kolay değildi. Hindistan'da her zaman topraksız işçiler olmuştu, ama Rac döneminde sayıları daha da arttı. Yavaş yavaş büyümekte olan Hintli sanayici sınıfının da yönetime karşı sıcak duygular beslediği söylenemezdi. İngiliz tarzında öğrenim gören ve sonuçta, kendilerine öğretilenle, Hindistan'daki İngiliz uygulamaları arasındaki tezattan rahatsızlık duyan Hintlilerin sayısı da, az olmakla birlikte, giderek artıyordu. Oxford'da, Cambridge'de ya da Inns of Court'ta* öğrenim gören Hintliler durumu özellikle acı verici buluyorlardı: Hindistan'da Avrupalıların bir Hintli hakimin karşısına bile çıkarılamayacağı 1890'larda Avam Kamarasının Hintli üyeleri bile bulunmaktaydı. Kimileri yalnızca, Hindistan'a ulaşan kitaplarda okuduklarından esinleniyorlardı; John Stuart Mill ve Mazzini, Hint radikalizminin söyleminde ve bu radikalizmin liderleri aracılığıyla Asya'nın geri kalan kısmında büyük bir etki yaratacaklardı.

HİNDİSTAN YİRMİNCİ YÜZYILA GİRİYOR

Bengal, Britanya iktidarının tarihsel merkezi ve Kalküta da Hindistan'ın başkentiydi. Eyalet 1905'te ikiye bölündü: bu tarihten itibaren, bir, nüfusun çoğunluğunun Hindu olduğu Batı Bengal, bir de, çoğunluğun Müslüman olduğu Doğu Bengal olacaktı. Bu idari kararın yarattığı öfke, uzun zamandır birikmekte olan patlayıcı malzemeyi tutuşturdu. Bundan böyle yeni bir siyasi etmenin de göz önüne alınması gerekecekti. Eski bir devlet görevlisi olan bir İngiliz'in dönemin genel valisinin teşvikiyle kurduğu ve sembolik bir ada sahip siyasi bir örgüt olan Hindistan Ulusal Kongresi'nin önemi ilk kez bu kriz sırasında ortaya çıktı. Kongre 1885'te Bombay'da kurulduğunda yönetiminde Avrupalılar da etki sahibiydi. Kuruluş konferansına pek çok katılımcı sembolik olarak Avrupalı giysilerle, hatta, ülkelerinin iklimine gülünç derece uyumsuz gündüz kıyafetleri ve silindir şapkalarla katıldılar. Ama 1905'e gelindiğinde Kongre yerleşik bir Hint kurumu olmuştu. Adındaki ikinci sıfat Hindistan siyasi arenasına Avrupalı bir fikrin sokulduğunu gösteriyordu, ama bu, ilk bakışta Hint gerçekliklerine uymayan bir fikirdi. Kısa bir süre içinde Kongre, ulusal

14) 1901'de Hindistan'da demiryollarının uzunluğu Çin'dekinin otuz beş katıydı.

* İngiltere'de, ortaçağdan bu yana hukuk eğitimiyle uğraşan ve avukatlık için başvuranların baroya alınmasına karar vermede tek yetkili olan dört kuruluştan oluşan topluluk. (çev.)

birlik ve ıslah gibi, egzotik ve o zamana dek bilinmeyen hedefleri amaç edindi, ama ilk başta kendi kendini idare gibi bir hedefi yoktu. İngiliz tahtına "mutlak sadakatini" ilan etmişti ve bağımsızlık olasılığını ancak, üyelerinin daha aşırı milliyetçi görüşleri benimsemeleri sonucunda, yirmi yıl sonra tartışmaya başladı. Onları temsilci olmamakla suçlayan İngiliz temsilcilerin ve daha geleneksel ve muhafazakâr toplumsal güçler aracılığıyla çalışmayı tercih eden idarecilerin yaklaşımları, tutumlarının daha da sertleşmesine yol açmıştı. Japonya'nın Rusya karşısında elde ettiği esinlendirici zaferler aşırı milliyetçileri daha da cesaretlendirdi.

Bengal'in bölünmesi açık bir çatışma için malzeme sağlamıştı. Yönetime göre ise bölünme iki yönden yararlı olacaktı: idari açıdan bir ilerleme olacaktı ve ayrıca, Bengal'deki milliyetçileri zayıflatabilirdi. Kongre içinde çatlak oluşması *swaraj* hedefi üzerinde anlaşılmasıyla engellendi; bu, kapsamı belli olmayan, ama uygulamada Britanya imparatorluğunun beyaz dominyonlarındaki gibi, bağımsız olarak kendi kendini idare hakkı anlamına gelebilecek bir sözcüktü. Ama bölünme karşıtı isyanlar ve İngilizlere karşı kullanılan yeni ve etkili bir silah, yani, İngiliz mallarının "boykot" edilmesi aşırı milliyetçileri cesaretlendirmekteydi.[15] Boykot kapsamının daha da genişletilerek, vergilerin ödenmemesi, ya da, askerlerin emirlere uymayı reddetmeleri gibi pasif direniş yollarına başvurulabileceği umuluyordu. 1908'e gelindiğinde aşırı milliyetçiler Kongre'den atılmışlardı ve bazıları daha o zamandan şiddete yönelmeye başlıyorlardı. Şekillendirici örnek olarak Mazzini'nin yazılarına ve Garibaldi'nin esinlendirmesine artık Rus devrimci terörizmi eklenmişti. Suikastlar ve bombalama eylemleri özel bastırma yöntemleriyle karşılık buluyor ve aşırı milliyetçiler, siyasi cinayetin sıradan cinayet olmadığını savunuyorlardı.

Bölünmenin sonuçları arasında en önemlisi belki de, üçüncüsüydü; Müslümanlarla Hindular arasındaki modern siyasi bölünmenin başlaması. Bir yüzyıldır Hintli Müslümanlar, daha önceleri birlikte yaşamakta zorlanmadıkları Hindulardan kendilerini giderek daha uzak hissetmeye başlamışlardı. 1857'de Moğol imparatorluğunu yeniden kurma girişimleriyle İngilizlerde güvensizlik uyandırmış olan Müslümanlar bu yüzden yönetimde ya da yargıda görev edinmekte zorlanıyorlardı. Hindular, Rac'ın sunduğu eğitim fırsatlarına istekle yaklaşmaktaydılar; ticari ağırlıkları ve yönetim üzerindeki etkileri de daha fazlaydı. Ama Müslümanlar da İngiliz hamiler ve müttefikler bulmuşlardı. Hamileri, Müslümanların Hindularla rekabet edebilmek için ihtiyaç duydukları İngiliz eğitimini verecek bir Müslüman koleji kurmuşlar ve Müslüman

15) "Boykot" İngiliz siyasi bilincine, emperyalizmle milliyetçilik arasında çatışma yaşanan bir başka yerden, yani, İrlanda'dan henüz girmiş bir sözcük ve aygıttı.

siyasi örgütler kurulmasına yardım etmişlerdi. İneklerin korunması hareketi gibi Hindu dini uygulamalarının yoğunlaşması iki cemaatin halk düzeyinde daha da ayrılmasından başka sonuç vermeyecekti (Müslümanlar sığır eti yiyorlardı). Kongre'nin her iki cemaate de açık olmasına ve cemaatçi olmadığını ilan etmesine karşın, kimi Britanyalı devlet görevlileri Hindu baskısını dengeleyecek bir potansiyel sezmeye başlamışlardı.

Çatlak altkıta siyasetinde yerini ancak bölünme tartışmalarıyla birlikte aldı; gerçi, tam potansiyeli henüz ortaya çıkmamıştı. Bölünme karşıtları kampanyalarında Hindu sembol ve işaretlerini kullanmaktaydılar, ama Doğu Bengal'in Britanyalı valisi eyaletinde Hindulara karşı Müslümanları kayırıyor ve onları bir çıkar odağına dönüştürmeye çalışıyordu. Sonunda vali görevinden alındı, ama çaldığı maya tutmuştu: Bengalli Müslümanlar görevden alınmasını hoşnutsuzlukla karşıladılar, Hinduların ise İngiliz-Müslüman *entente*'si olarak gördükleri gelişmeler sonucunda öfkeleri daha da artmıştı. Daha da kötüsü, bütün bunlar 1906-1910 arasında, yani, fiyatların Ayaklanma'dan beri en hızlı arttığı dönemde yaşanmıştı. 1909'da kabul edilen siyasi reformlar durumu düzeltmedi. Bu reformlar Hindistan'dan sorumlu Britanyalı bakana danışmanlık yapan konseye ilk kez Hintlilerin de atanabilmesini ve daha da önemlisi, eyaletlerdeki yasama konseylerine seçimle giren Hintli sayısının artmasını sağlamaktaydı. Ama seçimlere sınırlı da olsa cemaat temeli olan seçmenler katılacaktı; Hindu ve Müslüman bölünmesi böylece kurumsallaştırılmış oluyordu.

1911'de, Rac dönemi boyunca ilk ve son kez, tahttaki bir İngiliz monarkı Hindistan'ı ziyaret etti. İngiliz Hindistan'ının başkentinin Kalküta'dan alınarak taşınmış olduğu, eski Moğol yönetim merkezi Delhi'de büyük bir imparatorluk Durbar'ı yapıldı. V. George'un o yıl kral ve imparator olarak tahta çıkması, aralarında en göze çarpanı ve siyasi açıdan en önemlisi Bengal'in yeniden birleşmesi olan, sembolik lütuflarla taçlanacaktı. Hindistan prensleri imparatora şahsi hürmetlerini sundular. Kongre ise, tahta karşı görevlerini sorgulamaya hâlâ başlamamıştı. Rac doruk noktasını yaşamaktaydı. Ama Hindistan henüz yatışmamıştı; ne verilen taviz etkili olmuştu, ne de, imparatorluk gücünün gözler önüne serilmesi. Terörizm ve provokasyonlar sürüyordu. Durbar'dan sonraki yıl genel vali bir bombalama eyleminde yaralandı. Hindular Bengal'in bir zamanlar bölünmüş olmasına hâlâ öfkeleniyor, Müslümanlar ise İngilizlerin bölünmeden vazgeçmekle aralarındaki eski anlayışa sırt çevirmiş olduklarını düşünüyorlardı. Daha temsilci bir sistemin, eyalette sayısal açıdan silinip süpürülmeleri anlamına gelmesinden korkuyorlardı. Hindular ise tavizi direnişin galibiyetinin delili olarak görüyorlardı ve sayısal üstünlüklerinin farkında olduklarından, Müslümanların dört elle sarıldıkları cemaat temelli seçmen düzenlemesinin feshedilmesi için baskı yapmaya başlamışlardı.

İngilizlerle işbirliğine olumlu bakmış olan Hintli Müslümanlar, Pan-İslam hareketinin şiddetli cazibesine kapılan düş kırıklığına uğramış dindaşlarından giderek daha çok baskı görmekteydiler. Pan-İslamcılar, İngilizlerin yalnızca Bengal'de değil, 1911'deki İtalyan saldırısında Trablus'ta ve 1912'yle 1913'te Hıristiyan halkları bir kez daha saldırıya geçtiğinde Balkanlarda Osmanlı sultanına yardım etmeyerek Müslümanları yalnız bıraktıklarını öne sürüyorlardı. Konstantinopolis, İslam'ın ruhani liderliğinin kurumsal sembolü olan Halife'nin kentiydi. Büyük Britanya hiç kuşkusuz Hıristiyan –yani, kâfir– bir güçtü ve İslam'a karşı düşmanca bir tutum içindeydi. Alt sınıftan Hintli Müslümanların hassasiyetleri öylesine uyarılmıştı ki, bir sokağın yeniden planlanması çalışmalarına bir caminin de dahil edilmesini bile kendilerini taciz etme amaçlı bilinçli bir entrikanın parçası olarak görebiliyorlardı. 1914'te Türkiye Büyük Britanya'ya karşı savaşa girdiğinde, Müslüman Ligi'nin sadakatini korumasına karşın, birkaç Hintli Müslüman Rac'a karşı devrim hazırlıklarına girişti. Ama bunlar gelecek açısından, Hindistan'ın anayasal siyasetinde artık iki değil, üç gücün çekişme içinde olduğu gerçeğinden daha önemsizdi: Britanyalılar, Hindular ve Müslümanlar.

MISIR VE OSMANLI AFRİKASI'NIN SONU

1901'de Avrupalıların aklına gelecek ilk "ölen" imparatorluk örneği herhalde, uzun zamandır can çekişmekte olan Osmanlı İmparatorluğu'ydu. İmparatorluk 1683'ten beri Avrupa'da, geçici geri dönüş ve soluklanma dönemleri hariç, sürekli toprak kaybetmekteydi; artık İstanbul Boğazı'nın kuzeyinde kaybedecek pek az toprağı kalmıştı. Osmanlı Avrupası'nın bölüşülmesinin uzun öyküsünde artık son evreye gelindiği düşünülebilirdi. Ama bir önceki yüzyılda Afrika'daki gücü de erimişti. Bu durumun temel nedenleri, Avrupa'dakiyle aynıydı; Avrupalı güçlerin avcı faaliyetleri ve Magrip'te ve Mısır'da farklı düzeylerde ve farklı zamanlarda ortaya çıkmalarına rağmen, milliyetçiliğin yayılması. 1901'e gelindiğinde Afrika'daki eski Osmanlı topraklarının ve bağımlı hükümdarların neredeyse tamamı, resmi olarak bağımsızlık kazanmamakla birlikte, sultanın güçlü pençesinden kurtulmuşlardı. Bu dönemde hem Mısır'da hem de Magrip ülkelerinde milliyetçilik hareketleri Osmanlılardan çok Avrupalıları hedef almaktaydı.

Milliyetçilik, etnik ya da diğer kökenleri ne olursa olsun, İslam uygarlığı küresini de uzun zamandır etkilemekte olan Batılı bir fikirdi. Arnavut kökenli Mehmed Ali Paşa 1805'te Mısır'ın neredeyse bağımsız valisi durumundaydı. Avrupa uygarlığına hayranlık duyuyor ve Mısır'ın bu uygarlıktan faydalanabi-

leceğine inanıyordu (gerçi kendisi asla, doğum yeri olan Kavala'dan daha batıya geçmemişti) ve kimi zaman eğitim ve teknik kurumlar aracılığıyla, Yakındoğu'nun modern Avrupa (özellikle de, Fransız) nüfuzuna girme sürecini başlatmıştı. Fransızların Osmanlı İmparatorluğu'nun ticaretine ve diğer işlerine eskiden beri ilgi duymaları da önemli bir etmendi; Fransızca kısa sürede eğitimli Mısırlıların ikinci dili oldu ve İskenderiye'de geniş bir Fransız topluluğu oluştu. Batılı modernleşme kaynağından alınanların teknik bilgiyle kısıtlı kaldığı pek enderdir; genç Mısırlılar da kısa sürede, Avrupalı siyasi fikirleri benimsemeye başladılar. Onlar da geleceğin Hintli, Japon ve Çinli modernleşmecileriyle aynı dersleri alıyorlardı: Avrupa hastalığıyla savaşmak için gerekli antikorları üretmek üzere, bu hastalığa yakalanmak gerekiyordu. Dolayısıyla, başka yerlerde olduğu gibi burada da modernleşmeyle milliyetçilik iç içe girdi.

Kitlelerin, batının yıpratıcı etkisinden hâlâ büyük oranda uzak kalan İslam kültürü içinde yaşadıkları toplumlarda bu fikirler uzun süre boyunca ancak birkaç seçkini etkisine aldı. Ortadoğu'nun ilk milliyetçileri, en "Avrupalılaşmış" Mısırlılar (ve Avrupalılaşmış Suriyeli ve Lübnanlılar) arasından çıkacaktı. Pan-Arap ya da Arap milliyetçiliği de (Mısır, Suriye versiyonlarına ya da başka versiyonlara karşı olarak) ilk kez Suriye'nin Hıristiyan Arapları arasında yayıldı. Nerede yaşarlarsa yaşasınlar tüm Arapların bir ulus oluşturdukları iddiası elbette, İslam kardeşliğini paylaştıklarını söylemekle aynı anlama gelmiyordu. Dahası, İslam'ın, Arap olmayan milyonlarca kişiyi içine almasının ötesinde, aralarında Levant* ülkelerindeki önemli Hıristiyan cemaatlerinin de bulunduğu pek çok Arap da Müslüman değildi. Bu durumun sonuçları ve yaratabileceği sorunlar zamanla ortaya çıkacaktı.

1869'da Süveyş Kanalı'nın açılması batılılaşma sürecinin bir diğer dönüm noktası oldu. Kanalın, Mısır'ın yabancı müdahalesinin sürmesine mahkum edilmesindeki etkisi başka tüm olgulardan daha fazla olmuştu; gerçi, yakın gelecekte yeni Avrupa müdahaleleri bu yönden değil, finans alanından gelecekti. Hıdiv İsmail (kendisi, önemli orandaki *de facto* bağımsızlığını sultanın tanımasını sağlayarak bu unvanı almış olan ilk Mısır hükümdarıydı) döneminde Mısır'ın ulusal borçları hızla yükselerek, on üç yılda neredeyse on beş kat arttı ve 100 milyon sterline yaklaştı; bu, o dönem için çok yüksek bir tutardı. 1876'da hıdiv yönetiminin iflas etmesi üzerine borçları yabancı yönetimi altına alındı. Biri İngiliz ve biri Fransız olmak üzere iki denetçi Mısır'ın (görünüşte, İsmail'in oğlu tarafından) gelirleri yükseltecek ve Avrupalı bankerlere borçlarını ödeyecek şekilde yönetilmesini sağlayacaklardı.

* Akdeniz'in doğu kıyılarındaki ülkelerin tarihsel adı. (çev.)

Hıdiv adına çalışmalarına karşın, bunlar ve astları Avrupalı emperyalistlere benziyorlardı. Dahası, denetçilerin tasarruf amacıyla atmakta ısrar ettikleri adımlar –örneğin, devlet memurlarının maaşlarının indirilmesi– eğitimli sınıfı öfkelendirmekteydi.

Bu gelişmelerin sonucu hoşnutsuzluk, yabancı düşmanlığı, komplo ve en nihayet, devrim olacaktı. Giderek artan kargaşa ortasında Mısırlılar yalnızca ülkelerinin kötü durumundan değil, İslam reformu, Müslüman dünyasının birleşmesi ve Pan-İslam olasılıklarından da söz etmeye başladılar. Kimileri İstanbul'un Mısır üzerindeki resmi hükümranlığını hâlâ bir sorun olarak görüyordu. Ama yabancı düşmanlığının körüklenmesinde fikirlerden çok, 1882'de, Mısır milliyetçilerinin başarılı devrimlerinin ardından Britanya ordusunun ülkeye girmesi etkili olacaktı. Britanya siyaseti, Osmanlı İmparatorluğu'nun diğer bölgelerindeki yeni ulusları kayıran Liberal bir başbakanın yönetiminde de olsa, Hindistan'a giden Kanal yolunu tehlikeye atamazdı. İngilizler milliyetçileri yendikten sonra, güvenilir bir hükümet kurulduğu anda ülkeden çekileceklerini söylediler, ama kabul edebilecekleri bir hükümet kurulamadı. Bunun yerine, (Britanya siyasetini desteklemeyi reddetmiş olan) Fransızların yokluğunda, Britanyalı idareciler Mısır'ın yönetiminde giderek daha etkili olmaya başladılar. Mısırlıların hoşnutsuzluğu derinleşiyordu. Fransızlar aşağılanmıştı. Faşoda olayından ve 1899'da Sudan'da İngiliz-Mısır kondominyonunun ilan edilmesinden sonra bu ülkeyle ilişkiler en alt düzeye indi.

Britanya müdahalesi hiç kuşkusuz, kamu borçlarını azaltmış ve giderek artan bir nüfusun (1880'le 1914 arasında nüfus iki katına çıkarak 12 milyona ulaşmıştı) beslenebilmesini sağlayan sulama planlarının yapılmasında etkili olmuştu. Ama İngilizler devlet görevlerinin sayısını azaltarak, yüksek vergiler getirerek ve elbette, yabancı oldukları için, Mısırlıların düşmanlığını kazanmayı sürdürüyorlardı. Yirminci yüzyılda huzursuzluk ve şiddet daha da arttı. Britanya ve kukla Mısır hükümeti provokasyonlara karşı sert tepki veriyor ve imparatorluk bağı bataklığından kurtulmanın yollarını aramayı sürdürüyorlardı. Önce idari reformlar yapıldı ve bu reformların ardından, 1913'te, daha temsilci seçimlerin yapılabilmesini ve gerçek iktidara sahip bir yasama meclisinin kurulmasını mümkün kılan yeni bir anayasa kabul edildi. Ama yalnızca birkaç kez toplanabilen meclis 1914'te savaşın patlamasıyla birlikte askıya alındı. Mısır yönetimi, eski resmi hükümranı Osmanlı sultanına karşı savaşa girmek durumunda kaldı. Hıdiv (İngilizlere karşı entrikalar çevirdiğinden kuşkulanıldığı için) görevden alındı ve yıl sonunda Mısır'da, bir sultanın yönetimi altındaki Britanya protektorası kuruldu. Daha önce de İtalya'nın Libya ve Trablus'u ele geçirdiği göz önüne alındığında, bu gelişme, Afrika'daki Osmanlı imparatorluğunun sonu anlamına geliyordu.

SÜVEYŞ'İN DOĞUSUNDA OSMANLI İMPARATORLUĞU

Osmanlı sultanı Asya'da uzun zaman boyunca, yüksek Müslüman nüfusa sahip büyük bölgelerde hüküm sürmüştü ve 1901'de ellerinde kalmış en geniş yekpâre topraklar buralarıydı. Bu topraklar geniş ve stratejik açıdan çok önemli bir alana yayılıyordu. Bağımlı topraklarla ve Acemistan'la sınırlar Kafkaslardan, Basra yakınlarında, Dicle ağzında Basra Körfezi'ne dek uzanıyordu. Körfezin güney kıyılarında (Britanya himayesi altındaki bağımsız bir şeyhlik olan) Kuveyt'i çevreliyor ve yeniden kıyıya dönerek, güneyde Katar'a dek uzanıyordu. Arabistan kıyıları buradan Kızıldeniz girişine dek şu ya da bu şekilde İngiliz nüfuzu altındaydı ve tüm iç bölgeyle Kızıldeniz kıyısı kuramsal olarak Osmanlı topraklarıydı. İngilizlerin baskılarının sonucunda Sina Çölü 1906'da Mısır'a bırakıldı, ama tarihsel İslam'ın merkezi olan antik Filistin, Suriye ve Mezopotamya toprakları hâlâ sultanın egemenliğindeydi. Ama daha 1914'ten bile önce, Arapça konuşulan bu tarihsel İslam bölgesinde yeni siyasi güçlerin etkili olmaya başladığını gösteren belirtiler gözlenmekteydi. Mısır'da da olduğu gibi, bu güçlerden bazıları, Amerikan misyonerlik faaliyetleri ve tüm Arap dünyasından hem Müslüman hem de Hıristiyan Arap erkek çocuklarının eğitim gördüğü okul ve kolejler sayesinde Suriye'de ve Lübnan'da etkisi Mısır'dan da güçlü olan batılı kültürel etkilerden kaynaklanmaktaydı. Levant şehirleri kültürel açıdan ileriydiler ve okuryazarlık oranları yüksekti. Dünya savaşının hemen öncesinde Mısır dışındaki Osmanlı topraklarında 100'den fazla Arapça gazete basılmaktaydı.

Konstantinopolis'te Jön Türklerin iktidara gelmeleriyle birlikte Osmanlı yönetimine muhalif bir siyasi kristalleşme başladı. Arap sürgünler özellikle de Kahire'de gizli örgütler ve muhalif gruplar kurmaktaydılar. Arka planda bir diğer değişken etmen vardı: Arap yarımadasının, sultana bağlılıkları sallantıda olan hükümdarları. Aralarından en önemlisi, Mekke şerifi Hüseyin'di: 1914'e gelindiğinde İstanbul hükümetinin şerife güveni kalmamıştı. Bir yıl sonra Araplar Irak'ın bağımsızlığı olasılığını incelemek üzere Acemistan'da toplandılar. Türkler artık ancak, Araplar arasında temsil bulan farklı çıkarların yaratacağı bölünmenin statükoyu korumasını umabilirlerdi.

Henüz bir tehlike arz etmemekle birlikte, milliyetçilik dininin yeni inançlılarından oluşan bir başka önemli topluluk da Yakındoğu'da sahneye çıkmak üzereydi. Yahudilerin tarihi 1897'den sonra yeni bir yön almıştı. Bu tarihte, Yahudiler için ulusal bir yuva kurulmasını amaçlayan Siyonist bir Kongre toplanmıştı. Yahudiliğin Avrupa'daki uzun tarihi boyunca asimilasyon, Fransız devriminin özgürlük yıllarından itibaren, Yahudi liderlerin hedefi olmuştu.

Ama başta İkili Monarşi ve Rusya olmak üzere bazı ülkelerde tam bir asimilasyona hâlâ ulaşılamamıştı. Bu idealin yerini artık, toprak bütünlüğüne dayalı milliyetçilik ideali almak üzereydi. Yahudi devleti için istenen yer hemen belirlenememiş, değişik zamanlarda Arjantin, Uganda ve Madagaskar öne sürülmüştü; ama yüzyıl sonunda Siyonist görüş artık, Filistin üzerinde nihai kararına varmış bulunuyordu. Filistin'e Yahudi göçü, henüz küçük ölçekte olmakla birlikte, 1914'ten önce başlamıştı. O yıl Filistin'de yaklaşık 85,000 Yahudi yaşamaktaydı.

1914'te Osmanlı ve Habsburg imparatorlukları arasında ilginç bir paralellik gözlenmekteydi. İki imparatorluğun da yöneticileri savaşı sorunlarının olası çözümü olarak görmeye başlamışlardı, ama her iki imparatorluğun da sınırlarının hem içinde hem de dışında, savaşı bu imparatorlukları yıkmak için bir fırsat olarak görecek çok sayıda insan bulunmaktaydı. Dahası, Osmanlıların tarihsel düşmanları olan Ruslar geçmişte ancak, çarın İstanbul Boğazı'nı ele geçirmesine Britanya ve Fransa'nın gösterdikleri direnç sayesinde kontrol altında tutulabilmişlerdi; ama şimdi Fransa ve Rusya müttefiktiler ve Büyük Britanya da Fransa'yla *entente* içindeydi. Savaşın çıkması durumunda Fransızların da Ortadoğu'da bir gündemleri olacaktı. Kimi heveslilerin dillerine doladıkları Aziz Louis* ve haçlı seferleri anılarının ciddiye alınmasına gerek yoktu belki, ama Fransız hükümetinin Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan Katoliklerin korunmasına 100 yıldır (diğer güçlerin de rızasıyla) özel ilgi gösterdiği de bir gerçekti. 1914'e gelindiğinde, hem Fransızların hem de İngilizlerin bölgedeki özerk güçleri daha önce hiç olmadığı kadar dikkate almak durumunda kalacakları belli olmuştu.

İMPARATORLUK OYUNUNUN YENİ AKTÖRLERİ

Avrupa'nın dünya çapındaki üstünlüğünün son yılları olacağı birkaç yıl içinde anlaşılacak olan döneme iki tema hâkim oldu. Bunlardan ilki, batı emperyalizmiyle, bu emperyalizmi yıkan güçler arasındaki diyalektik etkileşimdi. Asya'da bu 1914'te açıkça görülecekti: batılı olmayan halklar milliyetçi düşünce eğitimlerine başlıyorlar ve modernleşme istekleri, yol açacağı tüm kaçınılmaz sarsıntılarla birlikte teşvik ediliyordu. 1914'e gelindiğinde Britanya yönetimleri Ayaklanma sonrasındaki despotizmden uzaklaşıp, Hintlilerin hükümette etkili şekilde temsil edilmeleri yoluna girmişlerdi. Japonya'yla ittifak kurmaları da,

* Fransa Kralı IX. Louis. 1248-1250 arasında VII. Haçlı seferlerine komuta etmiş, 1297'de azizler listesine alınmıştır. (çev.)

Asya'daki imparatorluklarını tüm şartlar altında tek başlarına koruyamayacaklarını kabul etmeleri anlamına geliyordu. Bunlar uğursuz işaretlerdi: Çin'deki, ya da, çok farklı olmakla birlikte, Japonya'daki, ya da, Asya'nın diğer Avrupa imparatorluklarındaki olaylar da öyle. Kuzey Afrika ve Ortadoğu'da da, bu kadar bariz olmamakla birlikte, benzer süreçler işlemeye başlamıştı.

İkinci temaysa, emperyalizmin gerileyişinin zamanlaması ve kronolojisinin, neredeyse tesadüfen, Avrupa güçlerinin birbirleriyle ilişkileri tarafından şekillendirilmesiydi. On dokuzuncu yüzyılda birbirleriyle (ve Amerika Birleşik Devletleri'yle) rekabetleri Çin dalaşını körüklemiş ve Japonları önce kaygılandırıp, ardından da cezbetmişti. İngiliz-Japon ittifakı, Japonya'nın yöneticilerini, en büyük düşmanları olan Rusya'ya saldırabilecceklerine ve Rusya'ya destek gelmeyeceğine ikna etmişti. Birkaç yıl sonra Japonya ve Çin, temelde bir Avrupa kavgası olan kavgaya karışarak avantaj kazanmaya çalışacaklardı. Japonya'nın sunduğu örnek ve en önemlisi, Rusya'ya karşı kazandığı zafer diğer Asyalıları da esinlendiriyordu; Avrupa egemenliğine mahkum olup olmadıklarını sorgulamaları için yeterince ciddi nedenle karşılaşmışlardı. 1905'te Amerikalı bir akademisyen Japonlardan "batılı halkların emsalleri" olarak söz edebiliyordu;[16] Japonların Avrupalıların beceri ve fikirlerini Avrupalılara karşı kullanarak yaptıklarını, kendi sıraları geldiğinde diğer Asyalılar ya da Araplar da yapamazlar mıydı? Dünya tarihi çerçevesinde bakıldığında, beyaz egemenliğinin ancak kısa bir süre için meydan okunamaz olduğu ve meydan okunamaz kaldığı görülecekti.

16) Bkz. *American Journal of Sociology*, xi. (1905-6), s. 335.

8 Cihan Harbi ve Yirminci Yüzyıl Devriminin Başlangıcı

SON KRİZ

1914 yılı başladığında Rus dışişleri bakanlığı Balkanlardan çok Boğazlarla ilgilenmekteydi. İkili Monarşiyle aralarındaki eski rekabet bir ölçüde azalmıştı. Ama Konstantinopolis açıkça Alman nüfuzu altındaydı. Eski Osmanlı topraklarından bir karış olsun alamamış tek büyük güç Almanya'ydı. 1913'te Boğazlardaki Osmanlı kuvvetlerinin komutanlığına Alman bir general atandı; Osmanlı ordusu da Alman askerleri tarafından yeniden örgütlenmişti. Almanlar yatırımları ve ticari çıkarlarıyla ülkede güç kazanmışlardı.

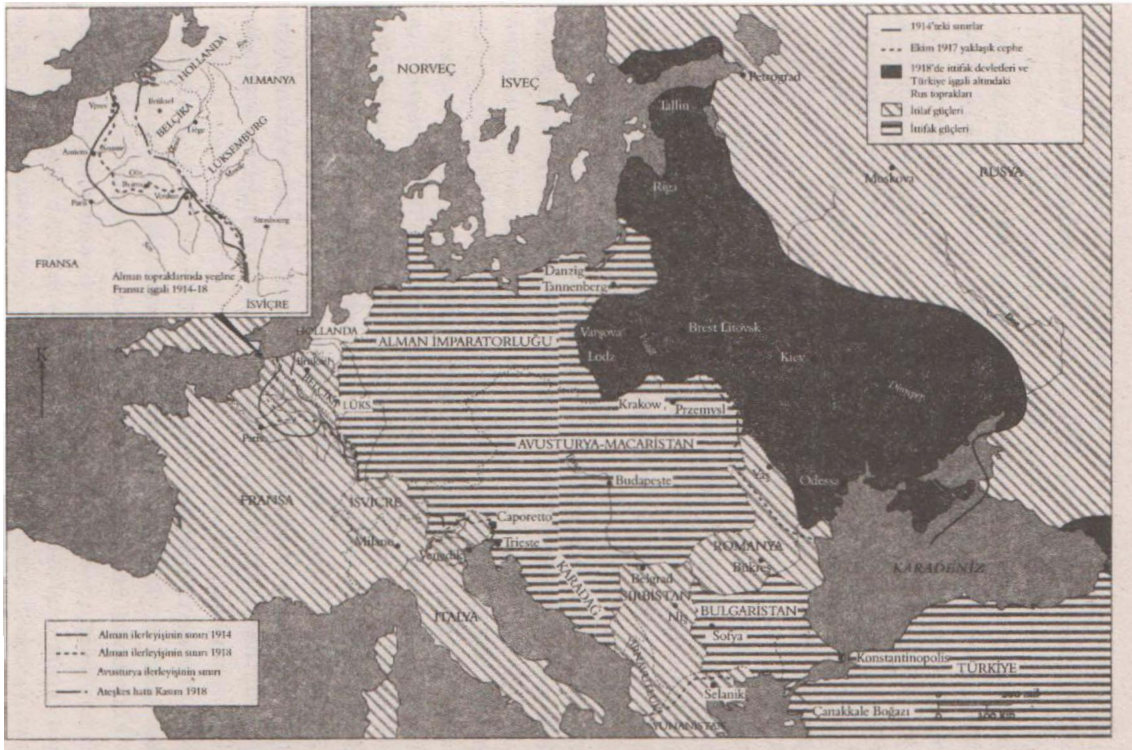
Bu döneme gelindiğinde Almanya, Ruslarla savaşın kaçınılmaz olduğunu da kabullenmişti. Bu da Almanların gözünde eski müttefikleri İkili Monarşi'nin önemini daha da artırıyordu. En azından, Habsburg sınırlarının uzunluğu savaş sırasında Rusya'nın kalabalık kuvvetlerini oyalayacaktı. Almanya'nın liderleri bu nedenle, Viyana'nın Rusya'yla çatışmaya girmesini önlemek için hiçbir şey yapmamışlardı. Tam tersine, Avusturya'nın Sırbistan'a yönelik öfkesini kışkırtmış ve Sırbistan'ı ezme kararlılığını alkışlamışlardı. Bu desteğin, Fransa ve Rusya arasında çıkması beklenen çatışmada İkili Monarşi'nin Almanya'nın yanında yer almasında etkili olacağı umut ediliyordu. Ama tabii bu durum tek başına büyük bir Avrupa savaşını kaçınılmaz hale getirmiyor, ya da, savaşın zamanını

belirlemiyordu. Kendilerinin kazanamayacağı bir savaşın çıkmasını ne Almanya istiyordu, ne de diğer güçler. Ama yerel bir çatışmanın gerçekten başlaması durumunda, o döneme dek yapılan askeri planlamalar uyarınca en azından dört büyük gücün işe karışması gerekecekti ve o dönemde, patlamaya hazır pek çok bomba bulunmaktaydı.

Haziran 1914 gibi ileri bir tarihte bile bu bombalara yenileri eklenmekteydi. Macaristan topraklarındaki Macar yönetimi Viyana'yı hâlâ kaygılandırmaktaydı. Macaristan Krallığı'nda çok sayıda huzursuz Slav'ın yanı sıra, yaklaşık 3 milyon huzursuzluğa kapılması olası Romen yaşamaktaydı. Romanya'yı ziyarete giden bir Rus bakan Transilvanya sınırını geçerek İkili Monarşi'nin Romen tebaasının ne durumda oldukları görmeye gittiğinde, Macaristan'ın liderleri bu tebaaya birkaç yıldır gönülsüzce ve boş yere kur yapmaktaydılar.[1] Budapeşte ve Viyana'da kaygılar artıyordu. Veliaht prens Arşidük Franz Ferdinand'ın Bosna'nın başkenti Saraybosna'yı ziyaret planı, kaybettikleri ve şimdi Monarşi içinde yer alan toprakları geri alma amaçlı hareketleri desteklemenin tehlikelerinin Sırbistan ve Romanya'ya bir şekilde gösterilmesi gerektiği düşüncelerinin her iki başkentte de yoğunlaştığı bir döneme denk gelmişti. Oysa, Arşidük'ün hem Slav hem de Romen tebaaya karşı uzlaşmacı siyasetler uygulanması taraftarı olduğuna inanılıyordu.

28 Haziran'da, ziyaret henüz başlamışken, Arşidük ve karısı genç bir Bosnalı Sırp tarafından öldürüldüler. Olay, tuhaf şartlar altında gerçekleşmişti. Suikastçı o gün daha erken saatlerde suikastı planladıkları şekilde (bombayla) yapmayı başaramamış komplocu bir çetenin üyesiydi; Arşidük'ün arabasının oturmakta olduğu kahvenin önünde durması ve böylece kesin bir hedef sunması sayesinde, kendini bu başarısızlığı telafi edecek durumda bulması yalnızca bir rastlantıydı. O anda Avrupa'da hiçbir diplomat bu cinayetin sonuçlarını tahmin edemezdi, ama Viyana'da hemen, hesaplaşma gününün geldiği düşünüldü. Sırp ajanlarının bu cinayetin perde arkasında yer aldıkları ve teröristle bağlantı içinde oldukları öne sürülüyordu (gerçekten de bazıları işe karışmışlardı, ama Sırp hükümetinden habersiz hareket etmiş olabilirler). Belgrad'a ültimatom gönderilmesini Almanların da coşkuyla desteklemeleri üzerine (II. Wilhelm ve şansölyesi her zamanki gibi, Alman dışişleri bakanına danışmaya gerek görmemişlerdi), ihtiyatlı davranma nasihatleri göz ardı edildi. Rusya'nın Slav kardeşlerini destekleyemeyeceği ve (1909'da olduğu gibi)

1) Bu öykünün karmaşık arka planı için bkz. K. Hitchins, *Rumania 1866-1947* (Oxford, 1994), s. 215-230 ve Romanya'nın Temmuz 1914'teki diplomatik konumu için bkz. A. J. P. Taylor, *The Struggle for Mastery in Europe*, s. 517.

I. Dünya Savaşı'nda Avrupa.

sonucu kabul edeceği umuluyordu. Ama işler beklendiği gibi gelişmese bile, Alman generaller, Rusya'ya karşı çoktan girilmesi gerektiğini düşündükleri savaşta Avusturya'nın yanında yer almaya hazırdılar.

Neredeyse bir ay sonra, 23 Temmuz'da Avusturyalılar Sırbistan'a, Güney Slavları terörizmine karşı harekete geçilmesini talep eden ve bu şekliyle, Sırbistan'ın iç yönetimine müdahale anlamına gelen, aşağılayıcı bir ültimatom verdiler. Rusya Sırplara direnmemelerini tavsiye etti; Büyük Britanya da arabuluculuk yapmayı önermişti. Sırbistan neredeyse tüm şartları kabul etti. Ama Sırbistan'ı bu kez kesin olarak ezmeye kararlı olan İkili Monarşi durumun belirginleşmesini beklemeden, 28 Temmuz'da savaş ilan etti.

Bu sonucu, Almanların Avusturyalıları teşvik etmesi doğurmuştu. Ama savaşa kimlerin katılacağı ya da bundan sonra neler olacağı hâlâ belli değildi. Alman askeri planlamasında her zaman, Almanya'nın Rusya'ya karşı savaşa girmesi durumunda Fransız-Rus ittifakının önünde sonunda işlemeye başlayacağı kabul edilmişti. Alman generaller bu varsayımdan hareket ederek, Almanya'nın iki cephede birden savaşmak zorunda kalması durumunda, Rusya'nın ordularını harekete geçirmekteki yavaşlığı nedeniyle daha müttefikinin yardımına koşamadan Fransa'nın alt edilmesi gerektiği sonucuna varıyorlardı. Doğuda mesafeler ve Rusya'nın idari açıdan ve malzeme açısından geriliği bir süreliğine Almanya'ya avantaj kazandıracaktı. 1891'le 1905 arasında Alman genelkurmay başkanı olan Schlieffen bu nedenle, 1870'dekinden de hızlı bir zafer kazanmak üzere Fransa'ya aniden girilmesini planlamıştı. Ama bunun için, tarafsızlığı uluslararası garanti altında olan Belçika'dan geçilmesi gerekmekteydi. Bu da, İngilizlerin Belçika'nın tarafsızlığını korumak amacıyla müdahalede bulunmaları olasılığını doğuruyordu. "Schlieffen Planı" bu tehlikeyi kabul ediyor ve Alman genelkurmayı böylece, savaşın yayılması riskini kabullenmiş oluyordu. Plan ve stratejisi sivil bakanların (değil incelemek) önlerine bile gelmemişti.

Avusturyalıların Sırbistan'a savaş ilan etmeleriyle birlikte Rus orduları harekete geçti. Seferberlik başlangıçta bilinçli olarak sınırlı tutulmuştu; yalnızca İkili Monarşi'ye müdahale edilmesinde ihtiyaç duyulabilecek ordular savaşa hazırlanmıştı. Rusların kendi yarattıkları bu dezavantaja rağmen, Berlin'in durumu kabul etmesi olanaksızdı; Rus dışişleri bakanına tehditkâr bir mesaj gönderildi. Mesaj, Rusların kararlılığını pekiştirmekten başka bir işe yaramayacaktı. Ruslar tam seferberlik durumuna geçtiler. 31 Temmuz'da Almanya'da seferberlik emri verildi ve ertesi gün Almanya –müttefiki Avusturya-Macaristan'ın Rusya'yla değil, yalnızca Sırbistan'la savaştığı bir anda– Rusya'ya savaş ilan etti. Alman hükümeti Fransa'dan tarafsızlığını ilan etmesini istedi. Yanıt yeterli bulunmadı; sonunda, Almanya'nın 3 Ağustos'ta Fran-

sa'ya savaş ilan etmesini haklı göstermek için, Nürnberg'e yapıldığı iddia edilen hava saldırısı bahane gösterildi. Almanya –kendi inisiyatifiyle– iki büyük güçle savaşa girmişti, ama Avusturya-Macaristan hâlâ ikisiyle de savaşmıyordu. Büyük Britanya Almanya'yı, Manş Denizi'nde Fransa'ya karşı deniz operasyonlarına girilmesinin kabul edilmeyeceği yönünde uyardı, ama bundan ileriye gitmedi. Pek çoklarının ülkenin Almanya'ya daha fazla karşı çıkması gerektiğini düşünmelerine karşın, aynı fikirde olmayanların sayısı da fazlaydı ve *entente*'den daha çok şey bekleyen Fransızlar düş kırıklığına uğradılar. Almanların 3 Ağustos'ta Belçika'ya verdikleri, ordularının ülkeden geçişinin engellenmemesini talep eden ültimatom, Britanya hükümetinin içinde bulunduğu zorluğa çözüm getirdi. Büyük Britanya ertesi gün Almanya'dan, Belçika'nın, garantörlerinden biri olduğu tarafsızlığına saygı gösterilmesini talep etti. Bu talebin göz ardı edilmesi üzerine, Britanya, 4 Ağustos'ta Almanya'ya savaş açtı. Almanya, böylece, düşmanlarına üçüncü bir büyük gücü daha eklemişti. Avusturya-Macaristan ise hâlâ üçüyle de savaşa girmemişti.

Bu olaylar dizisi trajik olmanın ötesinde, paradokslarla doluydu. Fransız-Rus ittifakı hiçbir şekilde uygulamaya geçirilememişti; Almanlar erken davranıp, Fransa'ya savaş ilan etmişlerdi. 4 Ağustos'ta İngilizler, Fransa'ya karşı ahlaki taahhütleri konusunda ne düşünülürse düşünülsün, hâlâ Fransa ya da Rusya'ya karşı, antlaşmalara dayanan bir yükümlülük içinde değillerdi. İngiliz-Fransız askeri görüşmelerine ancak, Britanya hükümetinde ciddi bir bölünmeye yol açmadan ve kamuoyunun mutlak onayıyla (tabii, böyle bir şey ne derece mümkünse), uluslararası hukukun ve küçük ulusların haklarının korunması adına savaşa girme şansını veren Alman askeri planlaması gerçeklik kazandırmıştı. Bunlar, geçmişte İngiltere'yle Almanya arasında dostluk olasılığını pek çok kez yok etmiş olan düşmanlıklarla tamamen ilgisiz nedenlerdi ve resmi ittifaklarla da hiçbir ilgileri yoktu. Son olarak, en az on yıldır diplomaside büyük kaygılar yaratmış olan Avusturya-Rusya rekabeti, son krizin başlamasıyla birlikte neredeyse gündemden düşmüştü. Viyana Rusya'ya 6 Ağustos'a dek savaş açmadı. Altı gün sonra Britanya ve Fransa da İkili Monarşi'ye karşı savaşa girdi.

BİR DEVRİN SONU

Cihan Harbi Berlin'de yaratılmıştı ve Avrupa'daki Alman gücü nedeniyle çıkmış iki yirminci yüzyıl savaşının ilki olacaktı. Bu iki Alman savaşının yarattığı büyük tahribat, Avrupa'nın siyasi, ekonomik ve askeri üstünlüğünün sona

ermesinde etkili oldu.[2] Her iki savaş da temelde Avrupa'yla ilgili bir sorun nedeniyle başlamıştı ve ilk savaşa ağırlıklı olarak Avrupa havası hâkim olmuştu; başka çatışmalara da sürüklenmesine ve pek çok sorunu birleştirmesine karşın, savaşın merkezi Avrupa'ydı. Kendi yarattığı yıkım sonunda Avrupa'ya dünya hegemonyasını kaybettirecekti. Cihan Harbi sona erdiğinde henüz bu aşamaya gelinmemişti ve bu durum ancak 1945'te, Avrupa söz konusu olduğunda ikinci Alman savaşı olan İkinci Dünya Savaşı'nın sonunda inkâr edilemez hale gelecekti. Uzun vade göz önüne alındığında, 1914'le 1945 arasındaki yıllardan bir bütün olarak bir Avrupa "iç savaşı" olarak söz etmek yanlış bir mecaz olmayacaktır; ama, bundan daha fazlası olmadığını unutmamak şartıyla. Yönetimin ilk koşulu, iç kargaşanın kontrol altına alınmasıdır; Avrupa bunu asla yapamamıştı ve dolayısıyla, gerçek bir iç savaş yaşayamazdı. Uzun zaman boyunca savaştan uzak kaldığı da hiç görülmemişti. 1914 öncesinde Avrupa'nın büyük güçleri arasında yaşanan uzun barış döneminde bile Balkanlarda aralıklı olarak pek çok savaş çıkmıştı. Ama kıta, bir bütün olarak görülebilecek bir uygarlığın kaynağı ve merkeziydi. İster cehalet ya da önyargı yüzünden olsun, ister, daha eğitimli Avrupalılar söz konusu olduğunda, kültürel gerçekliklerin bilincine varılması nedeniyle, Avrupalılar her zaman diğer Avrupalılarla (ve denizaşırı bölgelerdeki Avrupa halklarıyla) siyah, kahverengi ya da sarı halklara göre daha fazla ortak yönleri olduğunu düşünmüşlerdi. Karşılıklı ekonomik bağımlılık da Avrupa ülkelerini birbirlerine bağlıyordu. İç savaş mecazına, (1945'e gelindiğinde ortadan kalkmış olacak) bu olgular kabul edilebilirlik kazandırıyor. Bu olguların ortadan kalkmasıysa, bir uygarlığın kendi kendini yıkması ve dünya işlerinde bir devrimin başlaması anlamına gelecekti.

Tamamlanması otuz yıldan fazla sürecek olan bu devrim, Avrupa tarihinin kendi başına, bağımsız bir konu olduğu bir tarihsel çağı sona erdirdi; o zamanlar pek az kişinin tahmin etmesine karşın, 1914'ün dünya tarihinde bir dönüm noktası olmasının nedeni de budur. O yıl başlayan savaş, en kanlı çarpışmaların yaşandığı Avrupa savaş meydanlarından çok uzaklardaki halkların kaderlerini değiştirecekti. 1901'de uluslararası düzenin temeli olan Avrupa güç sistemini ortadan kaldıracaktı ve bu çok büyük bir tarihsel değişimdi. Karmaşık ve düzensiz, yalnızca siyaseti ve toplumu dönüştürmesiyle değil, fikirler ve hatta kişisel davranışlarda yarattığı büyük değişimlerle de, devrimci bir süreçti. Yirminci yüzyılın, Avrupa fikir, kurum ve standartlarının dünyanın Avrupalı olmayan bölümlerinde giderek daha çok ve daha coşkuyla benimsendiği bir

2) İlk Alman savaşına elbette başka adlar da verilebilirdi ve verildi. Üçüncü Balkan Savaşı olarak görülebilir, ya da, Osmanlı mirası nedenli uzun savaşlar dizisinden bir diğeri olarak görülebilirdi.

yüzyıl olmasına karşın, aynı zamanda Avrupalıları uygarlıklarının köklerinin dayalı olduğu güvenden yoksun bırakması bir paradokstur. Kökleri çok derinlere dayanan bu muazzam dönüşümlerin gerçekleşmesinde "Cihan Harbi" çok önemli bir katalizör olmuştu. O zamana dek yaşanmış en kanlı, en yoğun çarpışmaların sergilendiği ve maliyeti en yüksek savaştı. Bu benzersiz özellikleri, adının yanı sıra, diğer çarpıcı yönlerini, yarattığı eşi görülmemiş psikolojik ve kültürel etkileri de açıklar.

CİHAN HARBİ

Önceden pek az kişi tahmin edebilmiş olsa da, Cihan Harbi'nin bu benzersiz yönleri ve etkileri, aslında tamamen beklenmedik değildi. Yine de, pek çok Avrupa başkentinde ne denli istekle savaş ilan edildiğini okuduğumuzda hâlâ şaşırıyoruz. Yöneticilerin ne yaptıkları ve ne yapmadıkları konusundaki eleştiriler ya da neler olacağına dair uyarılar, yeni seferberlikle askere alınmış yedek güçleri cepheye yolcu etmek üzere tren istasyonlarına koşan kalabalıkların tezahüratları arasında boğuluyordu. Burada da geçmişi bilmemiz, geçmişi anlamamızı engelliyor. O dönemde etkili olan negatif güçler arasında en önemlisi, olacakları hiç kimsenin bilmemesiydi. Ama çoğu daha olumlu etkiler yaratmış başka güçler de vardı. Ne de olsa kitlesel eğitim ve okuryazarlığın ilk çağı, ilk kitle gazeteleri ve vatanseverlik ideallerinin onlarca yıl boyunca güçlenmesi Avrupa'yı savaşa hazırlamıştı. Tarihin kendi türündeki en demokratik savaşı olduğu ileride anlaşılacak olan Cihan Harbi aynı zamanda, belki de halkın en sıcak baktığı savaştı. Üstelik bu, yalnızca halk arasında görülen bir aldanma da değildi. Tüm ülkelerde yönetici sınıflar ve seçkinler arasında, eski sorunların önündeki bu olası nihai çözümü hoşnutlukla karşılayanlar ve Britanyalı bakan Winston Churchill'in değindiği "bu tuhaf hava"ya kapılanlar vardı.[3] 1918'in artık her şeyin gözler önüne serildiği hüzünlü anlarında bile bir Alman siyasetçi, savaşın ilk haftalarını "muhteşem ve unutulmaz" olarak hatırlıyordu; bu haftaları, "ölümsüz bir fedakârlık, sadakat ve kahramanlık şarkısının kulaklarda çınlayan giriş bölümü," olarak görmekteydi.[4] Bu duygu tüm siyasi bölünmeleri aşarak hem sağı hem de solu etkisine almıştı. Britanya hükümetinden bir sosyalist bakan istifa etti, ama hükümetlerinin istediği savaş yetkisine karşı yalnızca Sırp ve Rus parlamentolarındaki sosyalist partiler ret oyu verdiler. Bundan bile önce, daha 1913'te Alman sosyalistler, askeri bütçe-

3) W. S. Churchill, *The World Crisis*, I (Londra, 1923), s. 188.
4) Walter Rathenau. Alıntı: James Joll, *Three Intellectuals in Politics* (New York, 1960), s. 90.

de büyük bir artış yapılması teklifinin Reichstag'da kabul edilmesini önleyememiş, Fransız yoldaşları ise, zorunlu askerlik süresinin uzatılmasına engel olamamışlardı. Rusların seferberlik ilan ettiği haberleri Almanya'da SPD'nin vatanseverlik önündeki son duraksamalarını da yok etti; eski Töton-Slav kültürel çatışması miti, işçi sınıfının uluslararası bağlarının dizginleyemeyeceği kadar güçlüydü (ve zaten Marksist doktrin, çara karşı bir savaşı haklı gösterebilecek yanıltmacalar sunmaktaydı).[5] Alışıldık kısa ve şiddetli çatışmalardan birinin yaşanacağı varsayımını sosyalistler de paylaşmaktaydılar.

Ama 1914'te başlayan savaş hem ölçeğiyle hem de savaşılma şekliyle öncekilerden çok farklı olacaktı. Dört yıldan fazla sürdü. Bu kendi başına alışılmadık ve beklenmedik bir durumdu, ama tarihteki tek örnek değildi. Önceki yüzyıllarda daha da uzun savaşlar yaşandığı olmuştu. Ama o savaşların hiçbirinde böylesine sürekli ve yoğun çarpışmalar yaşanmamıştı. Aralarından en uzunları, orduların soluklanıp dinlendikleri uzun duraksamalarla devam eden görece kısa seferler olmuştu ve Avrupalı büyük güçler arasındaki son savaş olan 1870-1871 Fransız-Prusya savaşı da yalnızca birkaç ay sürmüştü. Güney Afrika savaşı iki buçuk yıl boyunca uzayıp gitmişti, ama son on beş ayı, pahalıya mal olmakla birlikte, daha çok düşük yoğunlukla gerilla ve antigerilla operasyonlarıyla geçmişti. Cihan Harbi'ne az da olsa benzeyen tek savaş, milyonlarca insanın günden güne, yıldan yıla karşı karşıya geldikleri ve düşmanlarını ezerek yenilgiyi kabul ettirmeye çalıştıkları Amerikan iç savaşıydı.

Alışılmadık yoğunluktaki bu çarpışmalar kara savaşlarıyla da kısıtlı kalmıyordu. Daha en başından itibaren denizde de zorlu çatışmalar yaşanmış ve iki tarafın ablukalarla birbirlerini açlığa mahkum etmeye çalışmalarıyla birlikte savaş daha da acımasızlaşmıştı. Gökyüzü de gerçek bir savaş alanına dönüşmüştü, ama uçaklar savaşta ilk kez kullanılmıyorlardı. 1911 başlarında Amerikalı bir pilot kuşatma altındaki Mexico City üzerinde bir keşif uçuşu yapmış ve aynı yılın sonraki aylarında İtalyanlar Trablus'ta savaş meydanını uçaklardan bombalamışlardı. Bir yüzyıl önce Fransızlar Devrim savaşlarında gözlem amacıyla balon kullanmışlardı, ama gökyüzü ilk kez 1914'te savaş meydanına dönüştü.[6] Hemen

5) Engels 1875'te, "Çarlık Rusyası'nın devrilmesi, Rus imparatorluğunun ortadan kaldırılması....Alman proletaryasının nihai zaferinin ilk şartlarından biridir," diye yazmıştı. Bkz. *Karl Marx, Friedrich Engels. Collected Works*, Cilt 24 (Londra, 1989), s. 103.

6) C. F. Snowden Gamble, *The Air Weapon* (Oxford, 1931), s. 138. Görünüşe bakılırsa ilk hava savaşı 1914'te Çin'in Tsingdao limanı üzerinde yaşanmış, Japon uçaklarıyla bölgedeki tek Alman uçağından karşılıklı tüfek ateşi açılmıştı. Daha sonra, yine Tsingdao üzerindeki hava operasyonlarında ilk gece bombardımanı da yapılacaktı. Daha fazla ayrıntı için bkz. C. B. Burdick, *The Japanese Siege of Tsingtau. World War I in Asia* (Hamden, Conn., 1976), s. 132, 160-161.

ardından, uçaklar keşif amacıyla ve savaşı düşman hatlarının ardındaki hedeflere taşımak amacıyla kullanılır oldu. Birkaç ileri görüşlü kişi bunun olabileceğini görmüştü, ama değişimin boyutu ve hızı çarpıcıydı. 1914'e gelindiğinde büyük savaşçıların her birinin elinde 100'den fazla uçak vardı; savaş sonuna gelindiğindeyse bu zayıf kuvvetler iyice güçlenecekti. İngiliz Uçuş Birliği daha 1912'de kurulmuştu; 1918'de ise ardılı olan Kraliyet Hava Kuvvetleri'nin 20,000'den fazla uçağı bulunmaktaydı.

Bu, teknolojinin savaştaki yeni öneminin göstergelerinden yalnızca biriydi. On dokuzuncu yüzyılda demiryolları üzerinden daha önce görülmemiş büyüklükte ordular ve bu ordular için gerekli malzemeler taşınmıştı. Sayıların yüksekliği şimdi de lojistik ihtiyaçları artırıyordu. Savaş alanında kullanılan çekiciler de değişmişti. Güney Afrika savaşında Britanya ordusunun malzeme arabaları ve topları Güney Afrika bozkırlarında birkaç hantal buharlı çekiciyle taşınmıştı. 1914'e gelindiğindeyse petrolle çalışan çok sayıda devasa makine kullanılmaktaydı ve dört yıl sonra savaş meydanlarında kamyon ve çekiciler askerler için, atlar kadar önemli olacaktı. Sıradan ateşli silahlar 1914'te de çoktan mükemmel duruma getirilmişti, ama dört yıl boyunca silahlar da korkutucu derecede geliştirildi. 1914'te sıradan bir İngiliz piyadesinin, 800 metreye kadar uzaklıklardaki, insan boyutundaki hedefleri vurabilecek, görüş alanı 1,800 metreye yükseltilmiş tüfeği bulunmaktaydı. Ama o sırada çoğu ordunun piyadelerinde dakikada 600 tur atış yapan makineli tüfekler, 9 kilometre menzilli, dakikada üç ya da dört atış yapan sahra topları, on kilometre ötedeki hedefleri bombalayarak çarpışma alanını genişleten ağır silahlar ve daha da uzun menzillere ulaşabilen başka birkaç canavar da vardı.

Bu tür ilerlemeler (tabii, bu sözcük kullanılabilirse) bir diğer devrimci ölçek değişimi daha yarattı: o zamana dek tahmin edilenden çok daha korkunç bir katliam. Ölü ve yaralı sayısını kimse tam olarak hesaplamadı, ama toplam nüfus ve savaşçı sayısına oranları inanılmazdı; böylesi oranlar yine ancak, Amerikan iç savaşında görülmüştü. Dört yıl boyunca günde ortalama 5,000 kişi öldü; ölümlerin çoğunun nedeni, top mermilerinin açtığı yaralardı. Bu bilançonun dehşet uyandırmadan okunabileceği tek bir yön var; güvenilir kayıtların tutulmaya başlanmasından beri ilk kez, savaştaki askeri zayiatın büyük bölümünün nedeni, doğrudan düşmanın eylemleriydi. Önceki savaşların en acımasız katili ise düşman taraf değil, hastalık olmuştu. Sağlık bakımı olanaklarından ancak geçici olarak yararlanabilen, olasılıkla kirli su içen ve çok az taze yiyecek bulabilen çok sayıda insanın eğreti şartlar altında, sıkış sıkış yaşaması her zaman, dizanteri, kolera, çiçek, tifüs gibi bulaşıcı hastalıklar için uygun şartlar yaratmıştır. 1899-1902 arasında hastalık yüzünden ölen Britanyalı askeri sayısı, Boerler tarafından öldürülmüş asker sayısının üç katıydı.

Cihan Harbi'nde ise ordular çok daha iyi sağlık koşullarına sahiptiler; bunun nedeni yalnızca hastalıkların tedavisinde kaydedilen ilerlemeler değil, aynı zamanda, hastalığın önlenmesi konusunda daha çok şey bilinmesi ve sanayileşmiş toplumların savaş meydanlarındaki çok sayıda askeri önceki toplumlardan daha iyi besleyebilmeleri ve daha iyi bakabilmeleriydi. Ama bunun sivillere fazla yararının olmadığı da bir gerçek. Siviller, savaş meydanlarının dışında bile çok acı çektiler. Savaş uzadıkça kötü beslenme ve hastalık yaygınlaştı ve iki taraf da düşmanı açlığa mahkum ederek teslim olmaya zorlamaya çalıştı. Çocuklar ve yaşlılar yetersiz beslenmeye ve hastalığa, çoğunlukla yaşamlarının doruğunda bulunan erkeklerden oluşan ordulara göre daha dayanıksızdılar. Koşulların daha ilkel olduğu ve orduları desteklemek için modern toplumların kaynaklarının bulunmadığı yerlerde ise eski savaş katilleri yüzyıllar öncesindeki kadar etkili oluyordu. Avrupa'nın görünüşte uğruna savaşa girdiği Sırbistan 1914'teki nüfusunun dörtte birini kaybetti; bu, savaşan ülkeler arasında en yüksek kayıp oranıydı.

Savaş yalnızca süresi ve yoğunluğuyla değil, coğrafi yayılımıyla da tüm beklentileri aşmıştı. Japonya ve Osmanlı İmparatorluğa savaşa başlangıcından kısa bir süre sonra katıldılar; bunlardan ilki Müttefiklerin, ya da, kimi zaman kullanılan adla, "İtilaf" Devletleri'nin (Fransa, Büyük Britanya, Belçika, Sırbistan ve Rusya), Türkiye ise İttifak Devletleri'nin (Almanya ve Avusturya-Macaristan) tarafındaydı. 1915 ve 1916 yılları yeni müttefik arayışlarıyla geçti. İtalya, Üçlü İttifak'taki ortaklarına katılmadı, ama 1915'te Avusturya ve Osmanlı topraklarının vaat edilmesi karşılığında İtilaf Devletleri tarafına geçti. Zaferden sonra nakde dönüştürülecek vadeli çekler karşılığında yeni destekçiler bulma yönünde başka çabalar da görülmekteydi; Bulgaristan Eylül 1915'te İttifak Devletleri'ne ve Romanya da ertesi yıl İtilaf Devletleri'ne katıldı. 1917'de Romanya'yı Yunanistan izledi. Portekiz hükümeti 1914'te savaşa katılmaktan söz etmiş, ama ülkede iç siyasi sorunlar çıkmıştı. Sonunda, hükümetin o sırada Portekiz limanlarında bulunan Alman gemilerine el koymasının ardından, 1916'da Almanya Portekiz'e savaş açtı. Avrupa'da tüm savaş boyunca tarafsız kalan ülkeler yalnızca İspanya, İsviçre, Hollanda ve İskandinav ülkeleriydi.

Fransa-Almanya ve Avusturya-Rusya arasındaki rekabetler böylece, diğer çatışmalarla iç içe geçti. Güneydoğu Avrupa'da Balkan ulusları bir kez daha, Avrupa'daki Osmanlı mirası için savaşmaktaydılar. Kimilerine göre Britanya, Belçika'nın tarafsızlığının ihlalini, Alman deniz ve ticari gücüne karşı uzun zamandır girmeyi arzuladığı savaş için bir bahane olarak kullanmıştı. Pek çok İtalyan, *Risorgimento*'nun ve Avusturya'yı İtalyan kökenli ya da İtalyanca konuşan kişilerin yaşadığı geri alınamamış topraklardan atma seferinin son savaşını yaptıklarına inanıyordu; kimileriyse savaşın ganimetleri olacağını ve

İtalya'nın da ganimetten pay alması gerektiğini düşünüyorlardı. Avrupa dışına bakıldığında, İngilizler, Fransızlar, Ruslar ve Araplar sonuçta Yakındoğu'da Osmanlı'nın bölüşülmesi savaşına girmişlerdi ve Japonlar da, Çin'e karşı güçlerini pekiştirme çabalarında küçük ölçekli, ama ucuz ve çok kârlı bir adım atma fırsatını kaçırmak istememişlerdi. Çin'in cumhuriyetçi hükümeti bile, kârlı bir sonuç vaadiyle değil, yalnızca umuduyla olsa da, savaşa katıldı. Sonunda, 1917'de Amerika Birleşik Devletleri'nin de İtilaf Devletleri'nin "ortağı" olmasıyla birlikte savaş tam anlamıyla, dünya çapında bir savaşa dönüştü.

Almanya'nın Kuzey Fransa'ya girerek gerçekleştirmeyi amaçladığı yıldırım zaferine ulaşamaması karşısında savaş, beklenmedik bir pat durumuna dönüşmüştü. Almanya'nın bu başarısızlıkla birlikte savaşı kaybetmiş olduğu savunulabilirdi; ne de olsa Fransa'yı da, Rusya'yı da saf dışı edememişti ve şimdi de, beklenmedik bir düşman olan Büyük Britanya'yla karşı karşıyaydı. Yine de, Belçika'nın küçük bir bölümü dışında tamamını ve ayrıca, önemli miktarda Fransız toprağını ele geçirmişti; İtilaf Devletleri için zafer, en azından bu alanların geri alınması anlamına geliyordu. Doğuda, İttifak Devletleri ilk Rus saldırılarını durdurabilmişlerdi. Bundan sonra savaş meydanlarında, doğudan çok batıda yoğunlaşmakla birlikte, eşi görülmemiş ölçekte kuşatma savaşları yaşanacaktı.

Askeri operasyonlarda iki olgu ağırlık kazanmaktaydı. Bunlardan biri, modern silahların devasa öldürücü güçleriydi; önceden yıkıcı bir bombardıman yapılmamışsa, piyade saldırıları küçük silahlarla ve dikenli tellerle durdurulabiliyordu. Askerler, görüş sahası içinde bulunmasalar bile, modern topçu birliklerinin karşı konulmaz gücüyle yok edilebiliyorlardı. Uzun zayiat listeleri bunun kanıtıydı. 1915 sonuna gelindiğinde yalnızca Fransız ordusundan 300,000 asker ölmüştü; ertesi yıl, Verdun önlerindeki, yedi ay süren çarpışmada bu sayıya 315,000 ölü daha eklendi. Aynı çarpışmada 280,000 de Alman askeri ölmüştü. Bu çarpışma sürerken, daha kuzeyde, Somme'deki yine uzun süren bir çarpışmada hiçbir zaman tam olarak hesaplanamamış miktarda kan döküldü. Yine de, bu çarpışmada İngilizlerin 420,000 kayıp verdikleri, Almanların kaybının aynı düzeylerde olduğu, Fransızların da bunun yaklaşık yarısı kadar kayıp verdikleri görülüyor; çarpışmanın ilk günü olan 1 Temmuz 1916 tarihi hâlâ, Britanya ordusunun tarihindeki en trajik gündür. O dönemde hâlâ tamamen gönüllülerden oluşan ordu birkaç saat içinde 60,000 kayıp vermiş ve bunların üçte birden fazlası ölmüştü.

1916 sonuna gelindiğinde halkları savaştan ne denli bıkmış olurlarsa olsunlar, savaşan uluslar yalnızca öldürmekte ve düşmanlarını aciz duruma düşürmekte değil, halklarını askere almada ve ayakta kalacak şekilde örgütlemekte de tahmin edilenden çok daha başarılı oldular. Avrupa'nın büyük güçleri arasında savaştan önce zorunlu askerlik uygulamasının bulunmadığı

tek ülke Büyük Britanya'ydı, ama 1916'da hükümet (uygulamanın Nisan 1918'e dek başlatılmayacağı İrlanda hariç) zorunlu askerlik uygulamasını başlattı; bu, Britanya siyasi sisteminde ve ulusal psikolojide devrimci etki yaratacak bir adımdı. Tüm büyük güçlerin ordularının maddi gereksinimleri de daha önce görülmemiş boyutlara ulaşmıştı. Botlar, üniformalar, karavana kutuları, su şişeleri, dikenli teller, yapım işleri için kereste, kazma, bel ve kürek, yemek pişirme aletleri, kum torbaları ve çuvallar – hepsine, birkaç yıl önce düşünülemeyecek ölçekte ihtiyaç duyuluyordu. Ordularda milyonlarca hayvan –at, katır, posta güvercini ve hatta, köpek– kullanılmasına karşın, büyük hayvanların çok miktarda yem tüketmesi gibi, kamyonlar ve çekiciler de yakıtı adeta içiyorlardı. Silah ve cephane asla yetmiyordu. Talep inanılmaz boyutlara ulaşmıştı; 1914'te her İngiliz piyade taburuna iki makineli tüfek verilirdi; birkaç yıl sonra ise bu sayı elliyi aşacaktı ve bu da elbette, küçük silah cephanesi kullanımında çok yüksek ve önceden kesinlikle öngörülememiş bir artış anlamına geliyordu. Topçu birliklerinde de stokları daha savaşın ilk yılında kurutacak düzeyde top mermisi tüketilmekteydi. Yeterince mermi temin edilir edilmez büyük bombardımanlar başladı; Somme çarpışmasından önceki bombardımanda yedi gün boyunca 16 kilometrelik bir cephede yaklaşık 2,000 topla ateş edildi ve top sesleri yaklaşık 500 kilometre ötedeki Hampstead Heath'den duyuldu. Ama 1918'de nihai Alman saldırısını başlatan, altmış beş kilometrelik cephedeki 6,000 topun ateşiyle, bu sayı bile aşılacaktı.

Böylesine bir savurganlığın sürdürülebilmesi için gerekli ölçekteki ekonomik örgütlenme, önceden yeterince planlanmamış olmasına karşın, bir zamanların, uzun savaşlara ekonomik açıdan dayanılamayacağı inancını gülünçleştiriyordu. Savaşın hemen öncesinde Almanya hâlâ tahıl ihraç eden bir ülkeydi; ülkede hiçbir gıda nizamnamesi ya da sanayi yönetimiyle ilgili plan bulunmamaktaydı. Avrupa'nın en takdir edilen askeri liderliğine sahip olan ülkenin bir siyasetçisi "Cephanemiz bile büyük ölçekli bir savaşa göre planlanmamıştı," demişti.[7] İki yıl sonra tüm sanayileşmiş ülkeler birbirlerine karşı savaşa girmişlerdi ve yaşamları en üstten en alta, savaşa göre düzenlenmişti. İşçi sınıfının uluslararası dayanışmasını düşünmek bile olanaksızdı; sendikalar ve sosyalist partiler, devletin savaşçı gücünün ilan ettiği seferberliğe direnemiyorlardı. Ama yönetici sınıfların devrimi uzak tutmaktaki ortak çıkarı da ağırlık kazanmadı.

Savaş meydanında birbirlerini teslim olma noktasına sürükleyecek denli hırpalayamamaları, diplomatları yeni müttefikler ve generalleri de yeni cepheler aramaya yöneltiyordu. Türklerin savaşa katılmaları olası stratejik operasyon

7) Friedrich Naumann. Alıntı: Henry Cord Meyer, *Mitteleuropa in German Thought and Action 1815-1945* (Lahey, 1955), s. 123.

alanını çok genişletmişti. İtilaf Devletleri, Osmanlı İmparatorluğu'nu savaş dışı bırakma ve Rusya ile Karadeniz üzerinden bir iletişim yolu açma ümidiyle 1915'te Çanakkale Boğazı'na saldırdılar, ama ümitleri boşa çıkacaktı. Fransa'daki çıkmazda bir yol açma arayışı da Selanik'te, Sırbistan'ın 1916'nın ilk haftalarında istila edilmesiyle çökmüş olan cephenin yerine yeni bir Balkan cephesi doğmasına yol açtı ve aynı yıl Romenlerin İtilaf Devletleri tarafında savaşa girmeleri bir süre, Transilvanya'nın başarıyla istila edilmesi olasılığını yarattı; ama Bükreş'i işgal edip böylece yeni buğday ve petrol kaynaklarına ulaşan İttifak Devletleri'nin karşısında uğranılan yenilgiyle bu olasılık ortadan kalktı.

Savaşan tarafların sömürge topraklarının da bulunması, büyük kısmı küçük ölçekte de olsa, tüm dünyada savaşılması anlamına geliyordu. Britanya'nın denizdeki üstünlüğü sayesinde Alman sömürgelerinin çoğu kolayca ele geçirilebildi, ama Doğu Afrika'daki Alman sömürgeleri için uzun seferler yapılması gerekti. Yine de, Avrupa dışındaki en önemli ve büyük operasyonlar doğuda ve Osmanlı İmparatorluğu'nun güneyinde yaşanmaktaydı. Ruslar, Osmanlı İmparatorluğu'nu Kafkaslarda ve Ermenistan'da tehdit ediyorlardı. 1914'te bir İngiliz ve Hint ordusu, petrol kaynaklarını Acemistan'dan korumak amacıyla Basra'ya çıktı (Kraliyet Donanması'nın yeni gemilerinin motorları petrolle çalışıyordu), bir diğer ordu da Süveyş Kanalı'ndan Filistin'e doğru ilerliyordu. Hicaz çöllerinde Osmanlı egemenliğine karşı başlayan ayaklanma, gazetecilerin Avrupa'daki savaşın acımasız sefaletini gözlerden saklamakta kullanacakları renkli sahneler yarattı.

DÜNYA DEĞİŞİYOR

Avrupa'nın imalathaneleri, fabrikaları, madenleri ve fırınları daha önce eşi görülmemiş bir faaliyet içindeydi. ABD'de ve Japonya'da da aynı durum geçerliydi; Japonya'nın üretimine (savaşa girmesine dek) İtilaf Devletleri ulaşabiliyor, ama Britanya donanmasının üstünlüğü nedeniyle İttifak Devletleri ulaşamıyorlardı. Bu da, ülkeler arasındaki eski ekonomik ilişkilerin değiştiği bir dönemde, savaş öncesi dünya ticaret sisteminin karşı karşıya kalacağı ilk sapma ve sorunları yaratmaktaydı. İtilaf Devletleri'nin ihtiyaçlarını karşılamak için Atlantik ötesindeki yatırımlarını satmaları ve borçlanmaları sonucunda ABD, borçlanan ülke olmaktan çıkmıştı. Savaş sırasında Britanya'nın ihracatı yarıya inmiş ve Almanların denizaşırı bölgelere ihracatı tamamen durmuş, ama Hint sanayii uzun zamandır ihtiyaç duyduğu teşvike kavuşmuş, Japonya ve Çin'in ihracatı da artmıştı. Savaş, Arjantin'deki ve İngiliz dominyonlarındaki çiftlikleri de canlandırmıştı. Talepteki bu büyük artış toplumu başka yönlerden de

etkilemişti. Avrupa'nın her yerinde devletin malzeme, üretim ve işgücünün askere alınması alanlarındaki çabaları bir ölçüde artmış, kadınların çalışması konusunda fikirler ve gerçeklik değişmiş, sanayi işçisini ve asker ailelerini desteklemek için yeni sağlık ve sosyal güvenlik hizmetleri başlatılmıştı. İnsan gücü dolaşımına gelince; İtilaf Devletleri Avrupa ve Yakındoğu'ya Britanya dominyonlarından, Hindistan'dan ve Fransız sömürgelerinden yüz binlerce asker getirirken, diğer Britanya imparatorluğu kuvvetleri de Alman sömürgelerinde Almanlara karşı savaşıyorlardı. Güney Afrika hükümeti de 1914'te Taht'a karşı çıkan bir isyanı bastırmak zorunda kalmış, bu isyanda İngiliz değil, Afrikaner birliklerinin kullanılmasına dikkat edilmişti. Savaşın kendilerine ne kadar kana mal olduğunu fark etmeleri Kanada, Avustralya ve Yeni Zelanda'da milliyetçilik duygusunun olgunlaşmasına katkıda bulunmuştu.

Teknik ilerlemeler, savaşı daha da acımasızlaştırmayı sürdürüyordu. Bunun nedeni yalnızca, yarattıkları katliam ya da sakatlama ölçeği, ya da hatta, zehir gazı,[8] alev makinesi ve tank gibi, savaş meydanlarında dikenli tel ve makineli tüfek kapanından kurtulmaya çalışan askerlerin karşısına çıkan yeni canavarlar değildi. Bundan da öte, toplumların bir bütün olarak savaşa katılmaları, tüm üyelerini savaş operasyonlarının hedefi haline getirmişti. Bu açıdan, sivillerin savaşın tüm dehşetiyle ancak kazayla ya da gerilla savaşı bölgelerinde karşı karşıya gelebilecekleri yönündeki uygar savaş varsayımları kökten yıkılmıştı. Çaresizliğin artması, daha sonraları alacağı adla "topyekûn" savaşın başlamasına yol açtı. Artık sivil işçilerin ve seçmenlerin morallerine, sağlıklarına ve etkinliklerine önceden hayal bile edilemeyecek saldırılarda bulunulabiliyordu ve bu yaklaşım, bakış açınıza göre, gerekli ya da istenir olmuştu. Bu tür saldırılara yönelik kınamalar bile, sivil ve tarafsız kitleleri hedefleyen propaganda kampanyalarının hamlelerine dönüşüyordu. Bu savaşta, kitlesel okuryazarlığın ve kısa bir süre önce doğmuş olan sinema endüstrisinin sunduğu olanaklar, kürsü ve okul gibi eski mecraları desteklemiş ve bunların yerini almıştı. Londra'ya ilkel bombardıman akınlarında bulunan Almanların "bebek katili" olduğu yönündeki İngiliz suçlamalarına Almanlar da hızla artan bebek ölümü rakamlarını gösterip, İngiliz ablukasını sürdüren denizcilerin de bebek katili olduğunu söyleyerek karşılık verebiliyorlardı.

Yaz aylarında Fransa'yla yapılan çarpışmaları kaybeden, doğudaki savaş meydanlarında hâlâ Rusya'yla çarpışan ve savaşın en büyük deniz harekâtında (İngilizlere, Alman filosuna oranla daha ağır kayıp verdirilmesine karşın) stratejik bir yenilgi alan[9] Alman Başkumandanlığı 1916 sonunda, acilen bir

8) Zehir gazını ilk kez Alman ordusu, 1914 sonunda doğu cephesinde kullanmıştır; 1918'e gelindiğinde her iki taraf da bol miktarda zehir gazına sahipti.

9) Jutland çarpışması, 31 Mayıs - 1 Haziran 1916.

şeyler yapılmazsa, Britanya'nın deniz ablukası nedeniyle Almanya'nın savaşı kaybedeceği sonucuna vardı. Balkanlardaki kıtlık göz ardı edilebilirdi, ama Viyana banliyölerinde insanlar açlık çekiyorlardı, Alman kentliler büyük sıkıntılar içindeydiler ve yiyecek nedeniyle çıkan ayaklanmalar ve grevler giderek sıklaşmaktaydı. Almanya'da bebek ölümü oranları, bir önceki yılın % 50 üstünde bir düzeye doğru yükseliyordu. O ana dek savaş alanında Fransızlar 3,350,000, İngilizler ise bir milyonun üstünde zayiat vermişlerdi; Almanların zayiatı da yaklaşık 2,5 milyondu. Schlieffen planının kaçınmayı amaçladığı iki cephe, doğu ve batı cepheleri arasında bölünmüş olan Alman ordusunun düşmanlarını alt etmesi olasılığının İngiliz ya da Fransızlara göre daha yüksek olduğunu düşünmek için bir neden yoktu; ama, savaşılan toprakların bulundukları yerler ve düşman topraklarını ne ölçüde işgal ettiği göz önüne alınırsa, savunma savaşı vermek için onlara göre daha iyi konumdaydı.

Savaş öncesi dönemde yapımı sırasında Almanlarla İngilizler arasındaki ilişkileri gerginleştirmiş olan Alman savaş filosunu bir kez daha tehlikeye atmak istemeyen Alman Başkumandanlığı, 1914'te sunduğu olanaklar henüz pek az bilinen bir silah olan denizaltını yeni bir şekilde kullanmaya karar verdi.[10] Uyarı yapılmadan, her şeyden habersiz gemilere saldırıda bulunulabileceği göz önüne alınırsa, yalnızca İtilaf Devletleri gemilerine değil, Büyük Britanya'yı açlığa sürükleyerek savaş dışı bırakmak amacıyla, İtilaf Devletleri'ne malzeme getiren tarafsız ülke gemilerine de denizaltı saldırısında bulunulabilirdi. Kısıtlamasız denizaltı savaşı ilk kez 1915 gibi erken bir tarihte yaşanmış, ama o dönemde pek az denizaltı olduğu için fazla hasar yaratılamamıştı. O yıl bir İngiliz yolcu gemisinin torpillenip 128'i Amerikalı olmak üzere 1,200 kişinin ölmesi büyük tepki yaratmıştı. Tarafsız ülkelerin en büyüğüyle aralarındaki diplomatik ilişkilerini korumak isteyen Almanlar harekâtı durdurdular. Ama Ekim 1916'da çok daha umarsız tavsiyeler baskın çıktı. Alman şansölye Bethmann-Hollweg'in isteğine rağmen, Reichstag'ın finans komitesinin kararıyla, Başkumandanlığın gerekli gördüğü anda kısıtlamasız denizaltı savaşı başlatılması onaylandı.

1917

Ocak 1917'de Başkumandanlık, bu yöndeki kararı şansölyeye zorla kabul ettirdi. Bu durum, ABD'nin de savaşa girmesine yol açarak, tam anlamıyla devrimci bir dönüşüm yaratabilirdi. Alman generaller bunu neredeyse kesin olarak biliyor, ama Amerikalıların yüksek sayıları sayesinde savaşın yönünü belirlemelerine

10) Gerçi, denizaltından yüzeydeki bir gemiye ilk başarılı saldırı uzun bir süre önce, 1777'de yapılmıştı.

fırsat kalmadan Büyük Britanya'yı pes ettirme –ve böylece, Fransa'yı da pes etmeye zorlama– olasılığı üzerine kumar oynuyorlardı. Birkaç ay boyunca haklı çıkacak gibi görünüdüler. Ama 1914'de taraflardan herhangi birinin yanında yer almayan Amerikan kamuoyu da o zamandan beri çok yol kat etmişti. İtilaf Devletleri'nin propagandaları ve yaptıkları alımlar etkili olmuştu; başta İtilaf Devletleri olmak üzere, savaşan devletlerin aldıkları borçlar da.[11] Almanların 1915'teki ilk denizaltı harekâtı kimi Amerikalıların görüşlerini etkilemişti. Başkan Wilson her iki tarafın savaştaki amaçlarından şüpheleniyor olabilirdi (ve hiç kuşkusuz, onaylamıyordu), ama "Prusya militarizmi" adını verdiği şeyin uygar savaş sonrası dünya için bir Britanya ya da Fransa zaferinden çok daha büyük risk yarattığından emindi (bu da, pek çok vatandaşının, Wilson'ın kendilerini savaşa sürükleyebileceğinden kuşkulanmalarına yol açtı). 1916'daki, kimilerinin, 1860'dan beri dünya tarihinde önem taşıyacak ilk Amerikan başkanlık seçimi olduğunu öne sürdükleri seçimde yeniden seçilmek için yine de, "Bizi savaşa sokmadı," sloganını kullandı. Zafere, büyük oranda İlerici programın çekimine kapılan güneyli ve batılı seçmenler sayesinde ulaştı ve zaman kaybetmeden, savaşan güçleri tatmin edici olarak görecekleri barış şartlarını belirlemeye davet etti. Bu davetin sonuç vermemesi üzerine yeni bir adım atarak, Amerikan işbirliğiyle "eşitler arasında barış" yapılması amacını taşıyan "On Dört Nokta"yı hazırladı. Ama bu döneme gelindiğinde artık ABD de savaşa girmişti.

31 Ocak'ta Almanya, kısıtlamasız denizaltı savaşının –Akdeniz ve Britanya adaları etrafındaki bir bölgede görülen tüm ticaret gemilerinin batırılması– ertesi günden itibaren başlayacağını Amerikan yönetimine bildirdi. Washington hemen diplomatik ilişkileri kesti. Almanların kararı Amerikan çıkarlarına ve Amerikan vatandaşlarının güvenliğine karşı doğrudan bir tehditti. İngiliz haber alma örgütünün Amerikan hükümetini Almanya'nın ABD'ye karşı Meksika ve Japonya'yla gizlice ittifak görüşmeleri yapmayı umduğundan haberdar etmesi, denizaltı konusunun yarattığı düşmanlığı pekiştirdi. Ardından, bazı Amerikan gemileri hiçbir uyarıda bulunulmadan batırıldı. ABD 6 Nisan 1917'de Almanya'ya savaş açtı. İtilaf Devletleri artık, hazırlıkları henüz tamamlanmamış olan Amerikan ordularının Fransa'ya ulaşmalarına dek dayanmaları şartıyla, zafere kesin gözüyle bakabilirlerdi.

Avrupa'da yaşanan çıkmazın topyekûn savaş olmadan çözülmesinin olanaksızlığı Yeni Dünya'yı, neredeyse kendi iradesine rağmen, Eski Dünya'nın savaşlarının içine sokmuştu. Avrupa 16. yüzyıldaki Osmanlı akınlarından beri ilk kez, kaderinin Avrupalı olmayan bir güç tarafından belirlenmesi durumuy-

11) 1917 yılının Paskalya yortusu itibariyle İtilaf Devletleri'nin Amerika Birleşik Devletleri'nden almış oldukları borç 2,000,000,000 dolar, İttifak Devletleri'nin borçları ise yalnızca 27,000,000 dolar düzeyindeydi.

la karşı karşıyaydı. Ama İtilaf Devletleri karanlık bir yıl geçireceklerdi; 1917'in geri kalan kısmı Büyük Britanya ve Fransa için, 1916'dan da karanlık oldu. Denizaltının kullanımında (ancak Mayıs 1917'de başlayan, deniz konvoyu sisteminin benimsenmesiyle) ustalaşmanın aylar almasının ötesinde, Fransa'daki (genellikle, haritadan silinmiş bir Flandre köyü olan Passchendaele'nin adıyla anılan) korkunç bir dizi çarpışma İngiliz ulusal bilincinde silinmez bir iz yarattı ve sekiz kilometrelik balçık alanın ele geçirilmesi 300,000 ölü ve yaralıya mal oldu. Bir yıl önceki kahramanca çabalarından yorgun düşmüş olan Fransız ordusunda da arka arkaya isyanlar yaşanmaktaydı. Üstelik, İtilaf Devletleri açısından daha da kötü bir gelişme yaşanmış ve Rus imparatorluğu çökmüştü.

Savaş hem çarlık monarşisini, hem de ardından gelen rejimi yıkmıştı. 1905 devriminde tüm sosyalist klikler başarısızlığa uğramış ve Bolşevik sosyalistlerin (o dönemde İsviçre'de sürgünde olan) lideri Lenin 1917 başında, pek çok Avrupalı sosyalist gibi kendisinin de savaşın bir devrim doğuracağını ummasına rağmen, kendi kuşağının Rusya'da devrimi görecek kadar yaşamayacağını söylemişti. Ama bu döneme gelindiğinde çarlık rejimi ölümcül bir yara almıştı. Şubat 1917'de başlayan devrimi aslında Alman orduları yaratmıştı.[12] Savaş sonunda, uzun zamandır dayanmakta olan Rus askerlerinin bile cesaretlerini kırmıştı. Rus ordusu son gücünü, 1916'da Avusturyalılara karşı girişilen son büyük saldırıda kullanmıştı. Daha fazlasını yapacak malzemesi ve silahı yoktu; Rus nakliyatının durmuş olması yüzünden, askerlerin aileleri de evlerinde açlıktan ölüyorlardı. İtilaf Devletleri, yılın büyük bölümü boyunca donmuş durumda olan Kuzey Kutbu limanları, ya da, cepheden neredeyse 10,000 kilometre uzaklıkta olan ve cepheye yalnızca (büyük bölümü boyunca) tek hatlı bir demiryoluyla bağlanan Vladivostok üzerinden Rusya'ya fazla yardım gönderememişlerdi. Kötü askere alma uygulamaları yüzünden Rus sanayii vasıflı işçilerinden yoksun kalmıştı (zaten Rus sanayinin büyük bölümü Rus Polonyası'ndaydı; yani, en önemli savaş bölgesinde). Bütün bu felaketin yanı sıra, 1917 başında ülke, anayasal yönetimden ve liberalizmden hâlâ en az yenilgi kadar korkan yetersiz ve yozlaşmış bir hükümetin yönetimindeydi.

Artık emniyet kuvvetlerine bile güvenilemiyordu. Şubat ayında, Petrograd'da yiyecek yüzünden çıkan isyanların ardından ayaklanma başladı.[13]

12) Rus (Jülyen) takvimi 13 Şubat 1918'e dek, 1582'de kullanıma girmiş olan batı Avrupa (Gregoryen) takviminin 13 gün gerisindeydi. Dolayısıyla, 10-13 Mart tarihleri arasındaki bu devrim, dönemin Rus takvimine göre, "Şubat" devrimi (25-28 Şubat) olarak anılır.

13) Eski adındaki Alman tını nedeniyle savaş sırasında Petersburg'a yeniden Petrograd adı verilmişti. Benzer nedenlerle İngiliz kraliyet ailesi de "Windsor" adını aldı ve Saxony-Coburg-Gotha hanedanı olarak tanınmaktan vazgeçti.

Otokrasinin güçsüzlüğü birdenbire gözler önüne serildi. Liberaller ve sosyalistlerden oluşan geçici bir yönetim kuruldu ve çar tahttan çekildi; tahta aday gösterilen bir grandük teklifi reddetti ve iktidara, liberallerle sosyalistlerden oluşan geçici bir hükümet geldi. Hükümet batılı İtilaf Devletleri'ne, çarlık rejiminin yaptığı antlaşmalara uyulacağı yönünde güvence verdi, ama sözünü tutamadı. Rusya'yı savaşta tutmak, imkânsızı denemek demekti. Lenin'e göre, Rusya barış ve ekmek istiyordu. İktidarı hükümetin elinden alma kararlılığı sorunları daha da artırdı. Çözülmekte olan bir ülke, idare ve orduyu yönetmekte olan hükümet ikinci bir değişim sonucunda, ileride Ekim Devrimi olarak hatırlanacak Bolşevik *coup d'état*'sıyla yıkıldı.[14] Bu gelişme ve Amerikalıların savaşa girmeleri nedeniyle 1917, çağlar arasında bir dönüm noktasıdır. Eskiden Avrupa sorunlarını kendi içinde hallederdi; ama bu durum artık değişmişti. Artık geleceğinde ABD'nin de söz hakkı olacaktı ve Rusya'da da, kurucularının inançları doğrultusunda, savaş öncesi Avrupa ve hatta dünya düzeninin yıkılmasını amaçlayan bir devlet kurulmuştu.

DEVRİMCİ SAVAŞ

Bolşevikler, Rusya'da 1990'a dek görülecek, kısıtlamasız oy hakkı temelindeki serbest seçimle kurulmuş tek temsilci kurumu (kontrolleri altında olmadığı için) feshederek ve toprak ve barış vaatleriyle köylülerin sadakatini kazanarak zaferlerini pekiştirdiler.[15] Ayakta kalmaları için bu mutlaka şarttı; Rusya'da otorite kurmaya çalışan partinin belkemiği, birkaç kentteki, güçlerini Bolşeviklerin hâkim olduğu Sovyetler (işçi ve asker konseyleri) aracılığıyla kullanan çok küçük sanayi işçileri sınıfıydı. Daha emniyetli ve geniş çaplı bir temel ancak barış ortamında kurulabilirdi. İlk başta, Almanların talep ettiği şartların kabul edilemezliği karşısında Ruslar görüşmeleri kestiler; ama Mart 1918'de, çok daha acımasız şartlar içeren Brest-Litovsk antlaşmasını kabul etmek zorunda kaldılar. Bu anlaşmayla, nüfusun yaklaşık dörtte birinin yaşadığı ve Rus kömür ve maden sanayilerinin dörtte üçünün bulunduğu çok geniş

14) O sıralarda kullanılan Rus takvimine göre 25-27 Ekim; SSCB'nin sonradan kabul ettiği Gregoryen takvime göreyse devrimin tarihi 6-8 Kasım'dır.

15) "Kurucu Meclis" 5 Ocak 1918'de toplandı. Bolşevik delegeler (ve diğer bazıları) aynı gün çekildiler, meclis toplantısı 6 Ocak'ın erken saatlerine ertelendi, o günün ilerleyen saatlerinde yeniden toplanması güç kullanılarak engellendi ve 7 Ocak'ta "Sovyet Merkezi İdare Komitesi" tarafından feshedildiği açıklandı. Başlangıçtaki 707 üyesinden yalnızca 175'i Bolşevik'ti. Rusya yetmiş yıl boyunca başka hiçbir serbest seçim yaşamayacaktı.

toprakları kaybetmiş ve yılda bir milyon ton tahıl verme yükümlülüğü altına girmişlerdi (bu, İtilaf Devletleri için, Alman zaferinin kendileri için ne anlama geleceğinin göstergesiydi). Anlaşma yine de, yeni rejime, iç sorunlarını çözmek için mutlaka gereksinim duyduğu barışı ve zamanı kazandırmıştı. Aynı zamanda, yeni bir stratejik durum yaratmıştı. İtilaf Devletleri öfkeye kapıldılar. Rusya'nın savaşta kalması şartıyla, Rus devrimine *per se* karşı çıkmamışlardı, ama Bolşeviklerin hareketini hainlik olarak görüyorlardı. İlk başta durumu yanlış yorumlayarak, Alman ajanlarının işi olarak gördüler. Aslında bu dayanaksız bir görüş değildi; Lenin 1917'de Rusya'ya Almanların yardımıyla geri dönmüştü, geçici hükümeti yıkma çabalarında Bolşeviklere Almanlar maddi kaynak sağlamışlardı ve 1918'de hâlâ desteklerini sürdürüyorlardı. O yılın Ağustos ayında Brest-Litovsk antlaşmasına yapılan bir ekle (bu, komünistlerin ilk gizli diplomasi denemesiydi) Bolşevikler Almanlara, kendileri yapamamaları durumunda Güney Rusya'da İtilaf Devletleri kuvvetlerini yok etme iznini verdiler.

Yeni rejimin kısa süre sonra eski müttefiklerine yöneltmeye başlayacağı devrimci propaganda durumu daha da kötüleştirdi. Rus liderleri gelişmiş kapitalist ülkelerde işçi sınıfı devriminin gerçekleşmek üzere olduğuna inanıyorlardı. Bu da, eski müttefiklerinin Rusya'da giriştikleri bir dizi askeri "müdahale"ye yeni bir boyut kazandırdı. Müdahalelerde amaç başlangıçta ideolojik değil, stratejikti; Almanların doğu cephesini kapatmalarına karşı bir yol olarak tasarlanmışlardı. Ama kısa bir süre sonra hem diğer ülkelerden pek çok kişi hem de tüm Bolşevikler müdahaleyi, komünist karşıtı bir haçlı seferi olarak yorumlayacaklardı. Daha da kötüsü, İtilaf kuvvetleri, yeni rejimi yıkması olası görünen bir Rus iş savaşına karıştı. Lenin ve çalışma arkadaşlarının dünya görüşlerini oluşturan Marksist kuramın doktrinsel süzgeci olmasa bile, bu tür silahlı müdahaleler Rusya'yla eski müttefikleri arasındaki ilişkileri bozabilirdi. Marksistler bu müdahaleleri, "kapitalist" devletlerin temel ve yok edilemez düşmanlığının bir kanıtı olarak gördüler. Müdahale mitleri sonraki yarım yüzyıl boyunca Rusların tutumunu etkileyecekti. Yeni rejimin otoriter yönetime ve zorbalığa istekle başvurmasına bahane oluşturacak, eski düzenin yeniden kurucusu ve toprak sahiplerinin destekçisi olarak istilacıya duyulan korku, Rusların otokrasi ve polis terörizmi gelenekleriyle birleşerek, rejimdeki herhangi bir liberalleşmeyi engelleyecekti.

MİLLİYETÇİLİĞİN ZAFERLERİ

Bolşevikler sanki geleceği görmüşlerdi; savaşın son yıllarında, devrim potansiyeli açıkça ortaya çıkmıştı. Neredeyse başından itibaren bu potansiyelin

işaretleri görülmekteydi; Ruslar daha 1914'te, savaş sonrasında özerklik vaadiyle, Lehlerin desteğini kazanmaya çalışıyorlardı. Diğer göstergelerse, Almanların muhalif İrlandalıları, devrimci Ukraynalıları, Yahudileri ve Finlileri –ve Lenin taraftarlarını– desteklemeleriydi. Savaşın devrimci potansiyeli de giderek, sınıflardan çok milliyetlere yönelmişti. Bolşevikler bu açıdan çok yanılmışlardı. İtilaf Devletleri de, 1918 başındaki kasvetli askeri manzara nedeniyle, milliyetçiliği kullanarak Avrupa'da devrim yarattılar (bundan çok önce, Osmanlı imparatorluğuna karşı isyanı teşvik etmekteydiler). Bahar aylarında Almanların Fransa'ya yapacakları saldırıyı düşmanlarını doğuya çekecek bir Rus ordusu olmadan karşılamaları gerekeceği ve Amerikalıların çok sayıda askerle kendilerine yardıma gelmelerine daha zaman olduğunu belliydi. Ama ellerinde kendi devrim silahları vardı. Ocak ayında yayınlanan bir bildiriyle Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'ndaki milliyetçilere seslendiler ve İtilaf Devletleri'nin bu desteğiyle, Nisan ayında Roma'da "Ezilmiş Avusturya Milliyetleri Kongresi" toplandı. Bu strateji, artık çarlıkla bağlantısı kalmamış bir davanın Amerikalıların gözündeki ideolojik saflığını pekiştirmenin yanı sıra, önemli bir başarı kazandı. İtilaf Devletleri yönetimlerinin savaş sonrasında Avrupa'yı uluslarının çıkarlarını koruyacak şekilde kurmaktan söz etmeye başlamaları üzerine, savaş amaçları hakkında söyledikleri Wilson'a ve kökenleri başka uluslara dayanan Amerikalılara çok daha kabul edilebilir görünmeye başladı.[16] Avusturya-Macaristan ordularına karşı yıkıcı propagandalar yapılıyor ve sürgündeki Güney Slavlarıyla Çeklere umut veriliyordu. Sonuçta, Alman generallerin sinirlerinin yıpranmasından çok önce, tebaa halkları arasında milliyetçi duyguların yayılmasıyla birlikte, İkili Monarşi çözülmeye başlıyordu.

Bu durumdan ilk yararlananlar, sürgündeki Çekler oldu. Özellikle de İtalyan hükümeti onları memnuniyetle destekledi; ne de olsa, Adriyatik'te ve Güney Slavları topraklarında Sırpların ve Hırvatların yararlarına gerçekleşebilecek değişimlerin tersine, İkili Monarşi'de gerçekleşmesine yardım edecekleri herhangi bir kargaşanın *Italia irredenta* planlarını alt üst etmesi olası görünmüyordu. Yeni Çekoslovak ulusal meclisini ilk tanıyan devlet İtalya oldu; Britanya, Fransa ve ABD hükümetleri de yaz aylarında İtalyan hükümetini izledi. Çekler ayrıca, İtilaf Devletleri'nin amaçlarına katkıda bulunacak bir orduya sahip olmak gibi çok değerli bir avantaja sahiptiler. Bir zamanların emperyalist Rus yönetiminin savaş esirleriyle kurduğu "Çek lejyonu"; 1918

16) Yani, başka uluslardan Amerikalıların bazılarına; Alman-Amerikalıların tepkileri, Polonyalı-Amerikalılarınki kadar sıcak olmadı.

yılında lejyonun Rusya'nın ortasında, elverişsiz bir konumda bulunduğu bir gerçekti, ama Trans-Sibirya demiryoluyla Vladivostok'a getirilmesi ve ileride batı cephesinde kullanılması için bir yol bulunacağı umuluyordu.

Kısa bir süre içinde Orta Avrupa'da olaylar, buna fırsat bırakmayacak kadar hızlı ilerlemeye başladı. Balkanlardaki, uzun süredir başarısız olan, Selanik merkezli İtilaf Devletleri seferinde en nihayet zafere yaklaşılmaktaydı. Son Avusturya saldırısının Haziran ayında başarısızlığa uğramasıyla birlikte İkili Monarşi'nin yenilgisi ufukta göründü. Kısa bir süre sonra Viyana, Berlin'deki müttefikinden bağımsız olarak, barış görüşmelerini başlatma girişiminde bulundu. Bu girişim kabul görmedi, ama artık Urallar, Baltık ve Tuna Vadisi arasındaki tüm bölgenin siyasi yapısı, yüzyıllardır olmadığı kadar gündemdeydi. Tüm kesinlikler sorgulanmaya başlıyordu. Almanlar Rusya'ya karşı bir silah olarak Polonya ulusal ordusunu desteklemişler ve Amerikan başkanı da, daha ülkesinin savaşa girmesinden önce, barış girişimlerinde hedeflerden birinin Polonya'nın bağımsızlığı olması gerektiğini açıklamıştı. On Dört Nokta'da açıkça savunulamaz ilan edilmiş olan çokuluslu imparatorluk, Tuna vadisinde yenilginin ve devrimin etkisiyle çözülmekteydi; eski çarlık imparatorluğunda da Bolşeviklerin gücü ele geçirmelerinden sonra aynı durum yaşanmıştı (gerçi, bunun yalnızca geçici bir sapma olduğu ileride anlaşılacaktı).

OSMANLI'NIN ÇÖKÜŞÜ

Savaşın son yılının başlarında belirsizliğini hâlâ koruyan ve uzun süredir gündemde olan bir diğer sorun da, tüm imparatorluklar arasında en eskisi olan Osmanlı İmparatorluğu'ydu. 1914'e gelindiğinde büyük oranda, Avrupa dışında kalmıştı. İmparatorluk savaşa Jön Türklerin iyimserlikleri, Almanların Konstantinopolis'deki askeri ve diplomatik nüfuzları ve Eylül 1914'te iki Alman savaş gemisinin Boğazlara, olasılıkla Osmanlı resmi görüşünde terazinin dengesini değiştiren, planlanmamış girişi yüzünden girmişti. Bu gemilerin bazı Rus limanlarını bombalamaları üzerine İtilaf Devletleri Osmanlı hükümetine savaş ilan etmişlerdi. Bu gelişme çok büyük değişimlere gebeydi. Askeri ağırlığı bir yana, coğrafi yayılımının imparatorluğa çok büyük stratejik önem kazandırması kaçınılmazdı – üstelik, yalnızca, İtilaf Devletleri'nin Karadeniz üzerinden Rusya'yla bağlantı kurmalarını önlemesiyle de değil. Büyük Britanya, savaşa girmesinden itibaren, sultana Rusya'ya karşı hep vermiş olduğu geleneksel desteğin son kırıntılarını da çekti. Neredeyse bir buçuk yüzyıllık diplomasiye sırtlarını dönen İngiliz ve Fransızlar, Ruslarla, barış yapıldığında Konstantinopolis'i ve Doğu Anadolu'nun büyük kısmını almaları yönünde gizli

anlaşmalar yaptılar. Ardından, gelecekteki Osmanlı yağmasıyla ilgili başka anlaşmalar da yapılacaktı. Fransız vatanseverler hâlâ, Levant ülkelerindeki özel Fransız nüfuzu geleneğini hatırlamaktan hoşlanıyorlardı ve bu da onlara belli oranda bir diplomatik güç kazandırmaktaydı. Levant ülkelerindeki yaygın Fransızca kullanımının kanıtladığı kültürel nüfuz ve Fransız sermayesinin yüklü yatırımları da göz ardı edilmemesi gereken konulardı. Ama 1914'de Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa dışındaki savaş meydanlarındaki en önemli askeri hasımları, Kafkasya'da Rusya ve Sina Çölü'nde Büyük Britanya'ydı. Süveyş Kanalı'nın korunması İngiliz Yakındoğu ve Ortadoğu stratejisinin temelini oluşturmaktaydı ve Türk ordusunun bu konuda bir tehdit oluşturmadığı kısa sürede anlaşıldı. Ama kısa süre içinde, denklemlere yeni stratejik etmenlerin girmeye başladığını gösteren belirtiler ortaya çıktı. Bunlardan biri, (ileride Irak adını alacak olan) Mezopotamya'da bölgenin tarihsel kaderine petrol ve siyaset bileşiminin girmeye başlamasıydı; gerçi, bu gelişmenin olgunlaşmasına daha onyıllar vardı. Savaş burada 1914 sonunda, bir İngiliz-Hint kuvvetinin Basra'ya çıkmasıyla başladı. Bir diğer etmen de, Britanya'nın Arap milliyetçiliğini ya da bunun yerine geçebilecek şeyi kullanma kararıydı.

Avrupa'da savaşın çok kan dökülerek ama sonuca ulaşılamadan sürmesi, Almanya'nın müttefikini vurmanın çekiciliğini daha da artırıyordu. 1915'teki, deniz ve kara operasyonları bileşimiyle Çanakkale Boğazını zorlama ve Konstantinopolis'i alma çabasının boşa çıkmasının ardından, kimileri, Osmanlı tebaası arasına nifak tohumları serpmenin daha yararlı olabileceğini düşünmeye başladılar. Rus siyasetinin ikiyüzlülüğü, ileride "etnik temizlik" olarak adlandırılacak uygulamanın ilk örneklerinden birinde Hıristiyan halkının Jön Türk yönetiminin hesaplı tehcir girişimine maruz kalmış olduğu Ermenistan konusundan yararlanılmasını olanaksızlaştırıyordu. Ama artık, Türkleri din kardeşinden çok yabancı zorbalar olarak gören Araplar vardı. İtilaf Devletleri'nin Yakındoğu'da yeni dostlar edinmek için verebileceklerinin bir sınırı bulunmaktaydı ve Fransızların da Suriye konusunda kendi gündemleri vardı. Yine de Paris ve Londra sonunda, parçalanmış Osmanlı İmparatorluğu'nda nüfuz kürelerinin nasıl olacağı konusunda anlaşmaya vardılar. Mezopotamya'nın gelecekteki statüsü de dahil olmak üzere daha pek çok konu karara bağlanmadan geleceğe bırakılmış, ama İtilaf Devletleri'nin zaferinden sonra bir Arap ulusal devleti kurulması kararlaştırılmıştı. Böylece, Arap milliyetçi siyasi programı gerçeğe dönüşmüştü.

İngilizlerin sonunda 1916'da bir anlaşmaya varabildikleri Mekke şerifi Hüseyin ilk başta, Halep'ten Musul'a uzanan hattın 130 kilometre kuzeyine dek tüm Arap topraklarına bağımsızlık verilmesini talep etmişti; yani, Asya'daki, Türkiye ve Kürdistan dışındaki tüm Osmanlı İmparatorluğu. Bu, İngilizlerin

tek başlarına girişemeyecekleri denli büyük bir işti. Fransızlara danışılması gerekiyordu ve parçalanmış Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İngiliz ve Fransız nüfuz küreleri konusunda en sonunda uzlaşmaya varıldığında, savaş sonrası Arap toprakları konusunda, Mezopotamya'nın geleceği de dahil olmak üzere pek çok şey henüz karara bağlanmamıştı. Bu arada Hicaz'da, Medine'deki Türk garnizonuna yapılan saldırıyla bir ayaklanma başlamıştı. Aslında amaç yalnızca, bu ayaklanmanın bir oyalama (zamanın moda tabiriyle, "yan gösteri) olmasıydı, ama ayaklanma sembol haline geldi ve efsaneleşti. İngilizler kısa sürede, Arapları daha fazla ciddiye almaları gerektiğini anladılar; Hüseyin'in Hicaz "kralı" olduğu kabul edildi. 1917'de İngiliz, Avustralya ve Hint kuvvetleri Osmanlı ordularını yenerek Filistin'e doğru ilerlemeye başladılar ve Kudüs'ü aldılar. Ertesi yıl Hüseyin'in ordularıyla birlikte Şam'a gireceklerdi. Ama bundan önce gerçekleşen başka olaylar durumu iyice karmaşıklaştırmıştı.

Bunlardan biri, Amerikalıların savaşa girmeleri ve ardından, On Dört Nokta'da, ABD'nin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Türk olmayan halklar konusunda "özerk gelişim için mutlak fırsat" taraftarı olduğundan söz edilmesiydi.[17] Bir diğeri ise, Bolşeviklerin 1918 başlarında eski rejimin gizli diplomasilerini yayınlamalarıydı; böylece, İngilizlerin ve Fransızların nüfuz küreleri konusundaki teklifleri ve Rusya'ya verilen tavizler açığa çıkmıştı. Bu tekliflerin bir diğer parçası da, Filistin'in uluslararası yönetim altına alınmasıydı; bu da Arapların beklentileriyle çelişiyordu.[18] Ama üçüncü olgu Arap duyarlılığında çok daha sert bir tepki yaratacaktı: 1917 yılında İngilizlerin tek taraflı olarak, Britanya siyasetinin, Filistin'de Yahudi halkı için ulusal bir yurt kurulmasını desteklediğini açıklamaları. "Balfour Bildirisi" Araplara söylenenlerle tam olarak çelişmiyordu (ve Başkan Wilson Yahudi olmayan Filistinlilerin korunması yönünde tekliflerle bildiriyi yumuşatarak, başarılı şaşırtma hareketine katılmıştı), yine de, bu yaklaşımın hiç itirazsız işleyeceğini düşünmek neredeyse olanaksızdır. 1918'de İngilizler ve Fransızlar, Arapların emelleri konusundaki iyi niyetlerini bir kez daha ifade ettiler. Balfour Bildirisi, yine de, Siyonizm'in bugüne dek elde ettiği en büyük siyasi başarı olarak görülebilir. Türklerin yenilgisinin hemen ertesinde durum iyice karışık görünüyordu. Eski ve değişken "Doğu Sorunu" bir kez daha yeni bir şekle bürünmekteydi.

17) *Speeches and Documents in American History*, yay. haz. R. Birley, IV, *1914-1939* (Oxford, 1942), s. 41.

18) Bolşeviklerin yayınladığı asıl metinler İngilizce'de, ilk önce *Manchester Guardian* adlı gazetede yayınlandıktan sonra, Nisan 1918'de Demokratik Kontrol Birliği adında bir siyasi hareket tarafından yeniden yayınlandı ve böylece, geniş dolaşıma girdi.

İLK ALMAN SAVAŞININ SONU

Dolayısıyla, Fransa'daki son kritik çarpışmalar, devrimci ve giderek uğursuzlaşan bir dünya arka planında geçmekteydi. Daha 1917'de bile bazıları dalgaların artık Almanya'ya karşı döndüğünü görmeye başlamışlardı; Almanya'nın bu durumdan kurtulup kurtulamayacağı hâlâ yanıtlanamamış bir soruydu. Artık mümkün olduğunca çabuk barış yapılması taraftarı olan sol partilere, o yılın Temmuz ayında Merkez (Katolik) Parti de katıldı. 1918 yılı başladığında genelkurmayda, Almanya'nın 1919'da İtilaf Devletleri'nin sayısal üstünlüğü ve kaynak üstünlüğü karşısında yenilmemesi için, o yıl batıda kazanmak zorunda olduğu görüşü benimsenmişti.[19] Rusya'nın çöküşünden sonra batı cephesine çok sayıda asker yollayan Almanlar Mart 1918'de son büyük saldırılarını başlattılar. İki ay boyunca sürüp giden bu saldırılarda Alman orduları İngiliz ve Fransız ordularını neredeyse yeniyordu.

Amerikan birlikleri de ilk kez (ve seferi Amerikan kuvvetlerinin komutanının istediğinden önce) çarpışmaya sürüklenmişti. Ama yaz geldiğinde İtilaf Devletleri, Alman saldırılarını durdurmayı başarmışlardı. Almanların büyük toprak kazanımları yeterli değildi ve bu toprakları büyük bir maliyet karşılığında kazanmışlardı. İtilaf orduları zaferler kazanarak ilerlemeye, Alman ordusu ise çökmeye başlamıştı. Alman generaller artık, bu durumu sona erdirme yolları arıyorlardı; savaş meydanında alınan yenilginin ardından ülkede bir devrim yaşanmasından korkmaktaydılar.

Sonunda, İttifak Devletleri'nin ikisi de aynı gün, 14 Ekim 1918'de ateşkes istedi; taleplerini görüşmeler için On Dört Nokta'nın başlangıç noktası olarak alınmasının kabulü temelinde yapmaları Habsburglar için önemli ve uğursuz bir gelişmeydi. Birkaç gün sonra, (1916'da yaşlı Franz Joseph'in ardından tahta geçmiş olan) İmparator Karl monarşinin Avusturya topraklarının bir federasyon olarak yeniden düzenleneceğini açıkladı. Ama milliyetçilik dalgasını kabullenmekte çok geç kalmışlardı. Daha Ekim sonuna gelinmeden Çekoslovaklar, kendi kaderini tayin haklarının tanınması talebinin ötesine geçerek, bağımsızlıklarını ilan ettiler. Onları, daha o zamanlardan kendilerinden "Yugoslavlar" olarak söz eden Slavlar izledi; bu arada Viyana'da da, Habsburg topraklarının Almanca konuşan halklarının davalarını savunacak bir "Alman Ulusal Konseyi" kurulmuştu. 1 Kasım'da Budapeşte'de bağımsız bir Macaristan hükümeti kuruldu.

19) Örneğin, savaş sonunda Alman ordusunun 45, Müttefiklerinse 3,500 tankı bulunmaktaydı. 1919 için ise, durum daha da kötü görünüyordu; birkaç ay sonra, Fransa'ya 100 Amerikan tümeninin gelmesi planlanmaktaydı. Bkz. H. H. Herwig, *The First World War: Germany and Austria-Hungary, 1914-1918* (Londra, 1997), s. 420.

Müttefikler Habsburg monarşisiyle, ateşkes talebinde bulunmasından bir ay sonra, 3 Kasım'da ateşkes ilan ettiler. Üç hafta sonra Zagreb'de "Hırvat, Sloven ve Sırp Krallığı" kuruldu. Karadağlılar (yeni Güney Slavları monarşisinin başındaki Sırbistan Kralı'nın ikinci kemanı olma fikrinden hiç hoşlanmayan) krallarını tahttan indirdikten sonra, ileride Yugoslavya'ya dönüşecek olan bu birliğe katıldılar. Bu sırada İkili Monarşi'nin son Habsburg imparatoru da tahttan çekilmiş ve bağımsız Avusturya ve Macaristan cumhuriyetleri kurulmuştu. Macaristan cumhuriyetinin bazı değişimlerden geçmeden, uzun süre huzurlu kalamayacağı kısa sürede anlaşıldı; Transilvanya Romenlerinin ulusal meclisi Aralık başında, Romanya krallığına katılma yönünde oy kullanacaktı.

Ekim sonunda Kiel'deki denizciler isyan bayrağını açarak, Kraliyet Donanmasıyla savaşmak üzere denize açılmayı reddetmişlerdi; sundukları örnek diğer Alman limanlarına da yayıldı. Münih'teki bir ayaklanmanın ardından, 7 Kasım'da cumhuriyet ilan edildi. Kayser'in çekilmesi zaten talep edilmekteydi. Sonunda, 9 Kasım'da tahttan çekildiğinin ilan edilmesiyle, Doğu Avrupa'nın son hanedan imparatorluğu da yıkılmış oldu.[20] Hohenzollernler eski rakiplerinden sonra pek az süre ayakta kalabilmişlerdi. Yeni cumhuriyetçi Alman yönetimi çarpışmalara ara verilmesini talep etti; hızla ateşkes ilan edildi ve 11 Kasım 1918 günü saat 11'de batı cephesinde çarpışmalar sona erdi.

Eski Alman, Avusturya-Macaristan ve Rus topraklarında sonunda üç yeni Baltık cumhuriyeti (Letonya, Litvanya ve Estonya), yeniden diriltilmiş bir Polonya, Çekoslovakya adlı yeni bir cumhuriyet, bir Avusturya cumhuriyeti, eskisine göre küçülmüş (hâlâ krallık olan, ama kralı bulunmayan) bir Macaristan ve yeni bir Güney Slavları krallığı kurulacak, ama böylesine büyük bir değişimin ayrıntılarının çözüme bağlanması yıllar alacaktı. Yine de, Doğu Avrupa'nın bu yeni devletler ya da bunlara benzer bir yapı üzerinde düzenlenmiş yeni bir haritasının olacağı daha barış toplantıları başlamadan belliydi ve bu olasılığın herkesi hoşnut ettiği söylenemezdi. Tam tersine, bu duruma pek çok kişi şiddetle karşı çıkıyor ve hatta, onaylamaları beklenenler bile ayrıntılarında beğenmeyecekleri pek çok şey buluyorlardı. Zafer yine de, önceki yüzyılın büyük bölümü boyunca endişe yaratmış pek çok sorunu çözeceğe benziyordu ve Avrupa'da çokuluslu imparatorluğa en nihayet son vermişti. Geçmişin milliyetçilik taleplerinin çoğu karşılanmıştı; ama hâlâ başka taleplerin de olduğu ve pek çok yeni talebin yaratıldığı başlangıçta anlaşılamamıştı. En azından, iyi ya da kötü yönde, ulusal kendi kaderini tayin hakkı ve temsilci demokrasi ilkelerinin zaferi gibi görünüyordu.

20) Gerçi, Wilhelm tahttan feragat belgesini 28 Kasım'a dek imzalamadı.

Cihan Harbi'nin maliyeti asla tam olarak hesaplanmadı, ama ölçeği gayet iyi biliniyor; doğrudan askeri harekâtların sonucunda 10 milyondan fazla insan öldü. Hastalıklara gelince; tifüs herhalde yalnızca Balkanlarda bir milyon kişinin daha ölümüne neden oldu. Ama sakatlananların, kör kalanların, ailelerin babalarını, kocalarını ve oğullarını kaybetmelerinin, ideallerin, güvenin ve iyi niyetin yitirilmesinin yarattığı manevi yıkımın eşi görülmemiş fiziksel ve ruhsal bedelini yansıtmaya bu korkunç rakamlar bile yetmiyor. Avrupalılar dev mezarlıklarına, İngiliz anıtlarında kaydedildiği şekliyle "kayıp" olanların yer aldığı uzun listelere bakıyor ve yaptıkları şey karşısında dehşete düşüyorlardı.[21] Ekonomik yıkım da çok büyüktü. 1918-19 kışı boyunca açlık Avrupa'nın büyük bölümünü kırıp geçmişti. Savaştan bir yıl sonra kıtanın imalat çıktısı hâlâ 1914'dekinin yaklaşık dörtte bir altında, Rusya'da ise eskisinin yalnızca beşte biri kadardı. Kimi ülkelerde ulaşım tamamen durmuştu. Karmaşık ve kırılgan uluslararası kambiyo mekanizması paramparça olmuştu. Bu kaosun tam ortasında, bir zamanlar Orta Avrupa'nın ekonomik dinamosu olan, tükenmiş Almanya bulunmaktaydı. Bir İngiliz ekonomist, "Kaderlerimizin ölü mevsimindeyiz," diye yazmıştı. "Kendi maddi refahımızın acil sorunlarının dışında hissetme ve aldırma gücümüz geçici olarak köreldi... Daha şimdiden dayanma gücümüzün ötesine geçtik ve dinlenmeye ihtiyacımız var. İnsan ruhundaki evrensel unsurun ışığı, şu anda yaşayan insanların ömürleri boyunca hiçbir zaman böylesine donuklaşmamıştı."[22]

21) Yalnızca Kuzeybatı Fransa'daki Thiepval anıt mezarlığında, Somme savaşlarında ölen ve kendilerinden hiçbir iz bulunamayan, dolayısıyla, gömülemeyen 70,000'den fazla Britanya ve Dominyon askerinin adı bulunmaktadır; Menin Gate anıt mezarlığında da Ypres Salient'de aynı şekilde kaybolan 50,000 kişinin adı vardır.

22) J. M. Keynes, *The Economic Consequences of the Peace* (Londra, 1919), s. 278-279.

III. KİTAP

Eski Dünya Düzeninin Sonu

9 *Devrimci Bir Barış*

ANLAŞMANIN TEMELİ

Cihan Harbi'nin ardından yapılan barış düzenlemeleri konusunda en iyi bilinen olgu, bu düzenlemelerle, ikinci ve daha büyük bir savaşın engellenememiş olduğudur. Ama bu, yeni düzenlemeyi anlamamızda yanıltıcı bir başlangıç noktası olabilir; geçmişi bilmemizin ve haklılığımıza duyduğumuz inancın sakatladığı bakış açılarından biridir. Barış düzenlemesinin kusurlarını vurgulamak bir modaya dönüştü, ama barışı yapanların yalnızca insan olduklarını da unutmamak gerek; daha sonraları başkalarının uğradıkları başarısızlıklar ve görevlerinin boyutunu bilmemiz, bizi, yaptıkları şeye saygı duymasak bile, bu insanlara anlayışla bakmaya yöneltmeli. 1815'ten beri yaşanan en önemli barış yapma süreciyle karşı karşıya kalmışlardı ve büyük beklentilerle, işe başladıklarında pek çoğu hâlâ bilinmeyen çetin olgular arasında bir uzlaşmaya varmak zorundaydılar.

Üstelik, barış düzenlemesinin dünya çapında bir düzenleme olması gerekiyordu. Yalnızca Avrupa dışındaki toprakları ve halkları ele almakla kalmıyordu –daha önceki barış anlaşmalarında da bu durum görülmüştü–, anlaşmanın hazırlanmasında Avrupa dışından da pek çok ses etkili olmuştu (ve kendilerini duyurmayı amaçlamış olmakla birlikte, göz ardı edilmiş pek

1. Dünya Savaşı sonrasında sınır değişiklikleri
(Kaynak: *Dark Continent*, Mark Mazower, Allen Lane, 1998).

çok ses de vardı). Ana antlaşmayı imzalayan yirmi yedi devletten on yedisi Avrupa dışından devletlerdi. Aralarından en büyüğü Amerika Birleşik Devletleri'ydi ve Japonya, Büyük Britanya, Fransa ve İtalya'yla birlikte, "temel müttefik ve bağlantılı" olarak tanımlanan grubu, ya da, galip güçleri oluşturuyordu. Ama dünya çapında bir anlaşma olduğu göz önüne alınırsa, hem Avrupa hem de Asya'da sınırları bulunan tek büyük güç olan Rusya'dan hiçbir temsilcinin katılmaması uğursuz bir işaretti.

Karar verme yetkisinde önemli oranda bir yoğunlaşma görülmekteydi: görüşmelerde Britanya ve Fransa başbakanlarıyla ABD başkanı ağırlık kazanmıştı. Görüşmeler bunlar, yani, galipler arasında geçmiş, mağluplara şartlar sonradan sunulmuştu. Öncelikle Alman saldırganlığının üçüncü kez yinelenmesi tehlikesinin üstünde duran Fransızlarla, böyle bir tehlike görmeyen Anglo-Sakson ulusların çıkarları arasındaki fark, Avrupa'nın güvenliğiyle ilgili merkezi bir sorun yaratıyordu, ama bu sorunu çevreleyen ve gözlerden saklayan başka sorunlar da vardı. Barışdüzenlemesi teknik olarak, Almanya'yla, Bulgaristan'la, Osmanlı İmparatorluğu'yla ve bölünmüş İkili Monarşi üzerinde hak talep eden "ardıl devletler"le ayrı ayrı yapılan antlaşmalardan oluşuyordu. Bunlar arasından yeniden diriltilmiş Polonya, ileride Yugoslavya adını alacak olan genişlemiş Sırbistan ve yeni Çekoslovakya galipler tarafında görülüyorlardı ve konferansa müttefikler olarak katılmışlardı. Eskisine göre çok küçülmüş olan Macaristan ve eski Avusturya ise, barış yapılacak mağlup düşmanlar olarak görülüyordu. Bütün bunlar zorlu sorunlar yaratmaktaydı ve beş ana antlaşmanın hazırlanıp imzalanması bir yıldan fazla zaman aldı. Ama barış konferansının temel odağı, Haziran 1919'da imzalanan Versailles Antlaşması'yla somutlaşan Almanya düzenlemesiydi.[1]

Bu düzenleme özellikle acımasızdı. Savaşın çıkmasından Almanların sorumlu olduğu açıkça belirtilmekteydi ve bu da ileride bir öfke ve tehlike kaynağı olacaktı. Ama antlaşmanın en sert şartları bu ahlaki suçlama değildi ve bu suçlamadan değil, Fransızların, eğer mümkünse, Almanya'nın elinin kolunun üçüncü bir Alman savaşının çıkmasını imkansız kılacak şekilde bağlanması isteğinden kaynaklanmaktaydı. Düzenlemenin en çok eleştirilen kısmı olan ağır ekonomik "tazminat"ların getirilmesinde amaç buydu. Düzenlemenin bu yönü yenilginin psikolojik olarak kabullenilmesini daha da zorlaştırarak Al-

1) Versailles Antlaşması'ndan sonra "mağlup"larla dört antlaşma daha yapıldı: yeni Avusturya Cumhuriyeti'yle St. Germain (10 Eylül), Bulgaristan'la Neuilly (27 Kasım), Macaristan Krallığı'yla Trianon (4 Haziran 1920) ve Osmanlı İmparatorluğu'yla Sèvres (10 Ağustos 1920) antlaşmaları.

manları öfkelendirmekle kalmıyordu; aynı zamanda, ekonomik açıdan son derece saçmaydı. Gelecek yıllar için Almanya'ya getirilen ekonomik cezalar, Almanya'nın günün birinde silah zoruyla kararı tersine döndürmeyi denemesini engelleyecek etkili düzenlemelerle de desteklenmemişti. Bu durum Fransızları öfkelendirmişti. Ren Nehri'nin Alman tarafındaki kıyısının "askersizleştirilmesi" vaadi ve İtilaf Devletleri'nin belli bölgeleri geçici olarak işgal etmeleri dışında fazla bir güvence elde edememişlerdi. Almanya'nın toprak kayıpları arasında elbette, Fransa'ya geri verilen Alsace-Lorraine de bulunmaktaydı. Almanya bunun dışındaki en büyük kayıpları doğuda, Polonya'ya karşı yaşamıştı.

Barış düzenlemesinin en önemli yönlerinden biri, kendi kaderini tayin hakkı ve milliyetçilik ilkelerinin geçerliliğinin kesin olarak kabul edilmesiydi. Altmış milyon insan artık kendilerine ait devletlerde yaşayabilecekti. Bu gelişmede Woodrow Wilson'ın inançlarının büyük katkısı olmuştu gerçi, ama pek çok yerde bu ilkeler elbette, yalnızca mevcut olguların tanınması anlamına geliyordu; Polonya ve Çekoslovakya daha barış konferansı toplanmadan kendi hükümetlerini kurmuşlardı ve bir zamanların Sırbistan ve Karadağ'ında daha o zamanlarda yeni bir Güney Slavları monarşisi şekillenmeye başlamıştı. 1918 sonuna gelindiğinde bu ilkeler eski İkili Monarşi'nin büyük bölümünde zafer kazanmışlardı (ve kısa süre sonra, Rusya'nın eski Baltık eyaletlerinde de kazanacaklardı). Çeklerin ulusal lideri Tomas Masaryk o yıl, savaşı bir demokrasi mücadelesi olarak yorumlayan, *Yeni Avrupa* adlı bir kitap yayınlamıştı; savaşan tarafların hiçbirinin 1914'te savaşa girmekte amaçlarının bu olmamasına karşın, savaş uzadıkça İtilaf Devletleri'nin liderleri bu fikri savunmaya başlamışlar, Şubat devriminin onları çarlığın yarattığı ahlaki ayak bağından kurtarması da işlerini kolaylaştırmıştı. Habsburg İmparatorluğu'nun çökmesiyle birlikte kurulan devletlerin bazıları (kesintilerle de olsa) yüzyılın büyük bölümü boyunca ayakta kalacaktı. En azından başlangıçta, demokratik ulusal varlıkları temsil eder görünüyorlardı. Bazı sınır sorunlarının halkoylamasıyla çözülmesinde de kendi kaderini tayin ilkesi izlenilmişti. Ama bu tür yararlı adımlar Avrupa'nın büyük bir bölümü için aslında, yabancı bir ideolojinin varsayımlarının dayatılması anlamına geliyordu. Bu durum özellikle, antlaşmalara yeni devletlerdeki ulusal azınlıkların korunması için konulmuş maddelerde görülmekteydi. Özellikle de milliyetçi Polonyalılar, yabancıların, ülkelerindeki 3 milyon Yahudi ve 1 milyon Alman'ın toplu haklarının özel koruma altına alınmasında neden ısrar ettiklerini anlayamıyorlardı.[2]

2) Barış düzenlemesinin azınlıklarla ilgili maddelerinin uygulanabilir olmadığı kısa sürede anlaşılacak, ama bu maddeler yine de kızgınlık yaratacaktı.

Ulus ilkesi her zaman tutarlılıkla uygulanamıyor ve halkoylaması da her zaman yararlı sonuçlar getirmiyordu. Coğrafi, tarihsel, kültürel ve ekonomik olgular, bu oylamaların düşündürdüğü bölünmelerle çelişiyordu. Siyasi ilke toplumsal ve ekonomik gerçekliklere baskın geldiğinde –Tuna vadisinin ekonomik bütünlüğünün bozulmasında görüldüğü gibi– olumsuz sonuçlar doğabiliyordu; bu durum olmasa bile, arkalarında bıraktıkları kırgınlıklar yüzünden sonuç yine de kötü olabiliyordu. İtalya başbakanının "baştan aşağıya Balkanlaşma" adını verdiği süreç sonucunda Doğu ve Orta Avrupa'da 20 milyon insan, hiçbir bağlılık hissetmedikleri uluslar içinde ulusal, kültürel ve dini azınlıklar olarak küskünlük içinde yaşamaya terk edilmişti. Yeni Çekoslovakya nüfusunun üçte birden fazlası Lehler, Ruslar, Almanlar, Macarlar ve Rutenlerden oluşuyordu; genişlemiş Romanya'da bir milyondan fazla Macar, 750 bin Alman ve yine yaklaşık bu sayıda Yahudi yaşamaktaydı. Ulus ilkesinin ya da emelinin ihlal edilmesi kimi yerlerde adaletsizlik olarak görülüyor ve sert tepki alıyordu. Almanlar özellikle, Polonya'yı artık Slavların elinde olan eski Alman toprakları üzerinden denize bağlayan "koridor"dan rahatsızdılar; İtalyanlar, müttefiklerinin yardıma ihtiyaç duydukları zamanlarda vaat ettikleri Adriyatik yağması konusunda hayal kırıklığına uğramışlardı; (artık büyük oranda Almanca konuşulan bir cumhuriyetin vatandaşları olan) Avusturyalıların Almanya'yla birleşmeleri yasaklanmıştı ve Antlaşma'da eski İrlanda sorununa değinilmemişti (gerçi, kısa bir süre sonra, bu sorunun çözüme kavuştuğu düşünülecekti).

Avrupa dışında çözüm bekleyen en belirgin sorun, Alman sömürgelerinin kaderiydi; ama bu konuda pek az ciddi zorluk görülmekteydi. ABD eski moda sömürgeciliğe sıcak bakmıyordu; biraz da bu nedenle, eskiden Alman ya da Türk egemenliği altında olan Avrupa dışı halkların vesayet altına alınması yeğlendi. Galip güçlere bu toprakları idare etmeleri ve kendi kendilerini yönetecek duruma gelmeye hazırlamaları için "manda", yani, "vesayet" verildi (ama ABD bu yöndeki önerileri geri çevirdi).

MİLLETLER CEMİYETİ

Yeni kurulmuş olan ve bu değişimler konusunda yetkili bulunan "Milletler Cemiyeti", getirdiği manda rejiminin kimi örneklerde, Avrupa emperyalizminin bu son çiçeklenme döneminde ancak saygınlık görüntüsü sağlamaktan öteye gidememesine karşın, bu düzenlemeden çıkan en yaratıcı fikirdi. Cemiyet yine de, manda sisteminden ibaret değildi; çok önemli ve yaratıcı bir fikirdi. Wilson gayretleriyle Cemiyet'e büyük katkılarda bulunmuş ve kuruluş

sözleşmesine, Versailles Antlaşması'nın ilk kısmında yer almasıyla, onurlu bir konum kazandırmıştır. Barış düzenlemesi en azından bu açıdan milliyetçilik ilkesini biraz olsun aşıyordu ve imparatorluk olmayan yeni bir uluslararası düzen hayali bir süreliğine de olsa belli bir gerçeklik kazanmıştı. Cemiyet ayrıca, Avrupa fikrinin de ötesine geçmişti; ilk kırk iki üyesinden yirmi altısının Avrupa dışından olması, yeni bir dönemin başladığını gösteren işaretlerden biriydi.[3] Milletler Cemiyeti aslında, Wilson'ın savaşın hedefleri konusundaki fikirlerinin nihai ifadesiydi. Galipler ve ideologlar arasında bir tek onun savaş hedefleri Almanya'yı yenip yeniden güçlenmesini önlemenin ötesine geçerek, dünyayı demokrasi için emniyetli bir hale getirmek üzerinde odaklanıyordu. Yeni bir dünya düzeni kurmayı amaçlıyordu. Amerika'nın savaşa dolambaçlı yollardan (ve sonuçta, başkalarının yarattığı şartların bir sonucu olarak) girmiş olmasına karşın, Wilson 1918'de, ABD'nin dış siyasetini yalıtım inancından ve Washington'ın Veda Hitabesi'ndeki görüşlerden uzaklaştırıp, ulusal çıkarları, yeni ilkelere dayalı bir dünyanın çıkarlarıyla birleştiren ilk başkan olmuştu. Bir bütün olarak insanlık adına konuşup plan yapmayı amaçlıyordu. Onunki görkemli ve belki biraz küstahça, ama soylu bir yanılsamaydı. Wilson başarısızlığa uğradı, ama zamanı olsaydı ahlaki ilkelere dayalı bir Amerikan dış siyasetini sürdürüp sürdüremeyeceğini bilmek olanaksız. Bunun için, hatalı yollara sapılmasını önleyecek, ya da, böyle bir yolun neden olacağı etkileri düzeltmek için eyleme geçebilecek bir ulusal iradeye ihtiyaç vardı; oysa –Amerikan siyasa yapıcılığındaki gerilimlerin sonraki seksen yıl içinde tekrar tekrar göstereceği gibi– böyle bir irade acil durumlar hariç asla oluşmayabilirdi. Ama Wilson'ın bunu öğrenecek zamanı olmadı. Gözden kaçırmış olduğu iç siyasi şartlar ve öngörmesi mümkün olmayan hastalık yüzünden ABD, Milletler Cemiyeti'ne katılmayacaktı. 1919'da geçirdiği felç sonucu sakat kalan başkan 1924'teki ölümüne dek köşesinde, Nobel barış ödülünün verdiği kuşkulu tesellîyle yaşadı.

Milletler Cemiyeti'nin en önemli zayıflığı Amerika'nın yokluğuydu, ama başka zayıflıkları da vardı. Bu zayıflıklar belki de en baştan itibaren, Cemiyet'in, uyandırdığı beklentileri karşılamasını olanaksızlaştırmışlardı. Dünya siyasi güçlerinin gerçek durumu göz önüne alınırsa, bunlar belki de ilkede gerçekleştirilmesi olanaksız beklentilerdi. Yine de Cemiyet bazı başarılara da imza atacaktı. Müdahalesi olmasa çok daha kötüleşecek pek çok sorunu ve en önemlisi, Polonyalılarla Almanlar arasında çatışma konusu olan Yukarı Silezya sorununu çözdü. 1922'de yapılan (ve Alman Reichstag'ını karalara büründüren) anlaşmadan sonra, 1937'ye dek bölgede fazla sorun yaşanmadı. 1921'de Fin-

3) Britanya İmparatorluğu daha en başta, Birleşik Krallık dışında beş üye daha çıkarmıştı: Kanada, Avustralya, Yeni Zelanda, Güney Afrika ve Hindistan.

landiya ile İsveç arasında çekişme konusu olan Aland Adaları da Cemiyet'in başarılı arabuluculuk örnekleri arasında yer aldı. Cemiyet Vilna'da* Polonyalılarla Litvanyalıları uzlaştırmak için yoğun gayret gösterdi, ama başarılı olamadı (burada çarpışmalar 1927'ye dek sürdü) ve 1923'te de Saar bölgesinin idaresi konusunda ikiye bölündü. 1923 gibi erken bir tarihte İtalyanların Yunan adası Korfu'yu bombalayıp ardından işgal etmeleri sonucunda otoritesi de sarsılacaktı. Cemiyet'in yapabilecekleri konusundaki umutlar abartılıydı belki, ama yaratıcı bir fikir olmanın ötesinde, uygulamada hiçbir yarar sağlamadığını söylemek yanlış olacaktır.

Cemiyet'in bir diğer zayıflığı da, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin[4] üyeler arasında bulunmaması ve dolayısıyla, barış konferansında da olduğu gibi, Cemiyet'in tartışmalarında yer almamasıydı. Ama bunların arasında en önemlisi herhalde, barış konferansında yer almamasıydı. Avrupa tarihinin bir sonraki aşamasını şekillendirecek olan siyasi düzenlemeler böylece, Doğu Avrupa'da, Rus hükümetini çok yakından ilgilendirecek sınırların çizilmesini gerektirmelerine karşın, yeni Rusya'ya danışılmadan yapılıyordu. Bolşevik liderler dışarıda bırakılmalarına bahane yaratmak için ellerinden geleni yapıyorlardı. Kapitalist ülkelerin kendilerini devirmeye kararlı oldukları inancıyla, halklarına yönelik devrim propagandaları yaparak, büyük güçlerle ilişkilerini zehirliyorlardı. Britanya başbakanı Lloyd George ve Wilson aslında, yeni Rusya'ya karşı çalışma arkadaşlarına ve seçmenlerine oranla çok daha esnek –hatta, sıcak– bir tutum izliyorlardı ve yönetimlerine iyi niyetle yaklaşmaya hiç kuşkusuz, Fransızların başbakanı Clemenceau'dan çok daha istekliydiler. Ateşli bir Bolşevik karşıtı olan Clemenceau eski Fransız askerlerinin ve Rus bonolarına yatırım yapmış öfkeli yatırımcıların desteğine sahipti. SSCB'nin yeni Avrupa'nın oluşturulması sürecinin dışında bırakılmasının sorumluluğu nasıl dağıtılırsa dağıtılsın, sonuçta, geçici zayıflığına karşın, kıtanın işlerinde en büyük ağırlığa sahip olma potansiyelini taşıyan Avrupa gücüne danışılmıyordu. Ülkenin tarihsel deneyimlerini ve stratejik gereksinimlerini dikkate alacak herhangi bir Rus yönetiminin barış düzenlemesini değiştirmek ya da yok etmek isteyenlere önünde sonunda katılması kaçınılmazdı. Daha da kötüsü, yöneticileri, barışın korumayı hedeflediği toplumsal sisteme nefretle bakıyorlardı; ne de olsa, kendilerini dünyanın devrimcileri ilan etmişlerdi.

Barış düzenlemesinin uyandırdığı umutlar, yalnızca gerçekçilikten uzak olmakla kalmayıp, değişiklik taraftarlarınca sarsılacak ve sonunda, olayların

* Litvanya'nın başkenti Vilnius'un eski adı. (çev.)

4) Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği bu yeni ad altında resmi olarak Aralık 1918'de, 10. Rus Sovyetler Kongresi'nin kararıyla kuruldu.

gelişimi sonucunda yok olacaktı. Bütün bunlara karşın, düzenlemenin pek çok olumlu yönü de bulunmaktaydı; başarısızlığa uğramasının nedenleri de, çoğunlukla, düzenlemeyi hazırlayan kişilerin kontrolünde olmayan nedenlerdi. Öncelikle, Wilson'ın oynadığı belirleyici rolün de gösterdiği gibi, Avrupa'nın dünya hegemonyası günleri sona ermişti. Görünüşteki şartları ne olursa olsun, 1919 kararları, Yakındoğu ve Afrika hariç, Avrupa dışındaki dünyanın kaderini belirleyememişti ve bu iki bölgede de ancak birkaç yıllığına belirleyebilecekti. İkinci olarak, eski imparatorluk polisleri artık görevlerini değil dışarıda, Avrupa'da bile yerine getiremeyecek denli güçsüz düşmüşlerdi (ve bazıları tamamen ortadan kalkmıştı). Almanya ancak ABD'nin yardımıyla yenilgiye uğratılabilmişti. Ne yazık ki, daha (felç nedeniyle çalışamaz duruma gelen) Wilson'ın yerini 1921'de yalıtım yanlısı bir Cumhuriyetçinin almasından önce Amerikalılar yapay bir yalıtılmışlığa dönmeye başlamışlardı. Bolşevik Rusya'ya gelince, ülkenin yöneticileri gelecek birkaç yıl içinde kıtanın istikrara kavuşmasına yardımcı olmayı istemiyorlardı – hatta, tam tersini arzuladıklarını açıkça ilan ediyorlardı. Bir büyük gücün yalıtım siyasetini benimsemesi ve diğer gücün de ideoloji nedeniyle karantinaya girmesi Avrupa'yı kendi yetersiz aygıtlarıyla yetinme zorunluluğuna ve tehlikeli bir istikrarsızlığa sürüklemişti. Avrupa'da bekledikleri devrimin gerçekleşmemesi sonucu Sovyet yöneticileri kendi içlerine döndüler; Amerikalılar ise Wilson'ın sağladığı, Avrupa'da barışın korunmasına katılma fırsatını reddettiler. Her iki karar da anlaşılabilir ve hatta kaçınılmaz olarak görülebilir, ama ikisinin de sonuçları kötü oldu. Bu sonuçlardan biri paradoksal olarak, Avrupa'nın hâlâ özerk olduğu ve kendi sorunlarının çözülmesi için hâlâ uygun bir çerçeve sunabileceği hayalini renklendirmesiydi. Dahası, bu talihsiz yanılsama, berrak düşüncenin ve gerçeklere sımsıkı sarılmanın eskisinden çok daha gerekli olduğu bir dönemde de varlığını sürdürecekti.

ULUSLARARASI EKONOMİ

1919'un barış yapıcılarının karşılaştığı en zorlu sorunlardan bazıları, verdikleri kararlar bu sorunları etkileyecek olsa da, yetki alanlarının dışındaydı. Savaş dünyanın farklı yerlerinde farklı ekonomik etkiler yaratmıştı. Avrupa ülkeleri büyük bir yıkım yaşarken, Avrupa dışındaki ülkeler gelişmişti. Farklı ülkeler arasında yeni bağlar ve ilişkiler kurulmuş, ama 1914'ten önce Avrupa'yı birbirine bağlayan ticaret, yatırım ve finansman bağları paramparça olmuştu. Geniş anlamda konuşursak, Avrupa dışındaki halkların savaştan zararlı çıktıkları söylenemezdi. Japonya ve Hindistan'ın genç ekonomilerinde büyük bir patla-

ma yaşanmıştı; Vladivostok üzerinden Rus ordularına giysi, bot, donanım, cephane ve silah, Mezopotamya ve Mısır'da Türklere karşı savaşan İngilizlere cephane, yiyecek ve bira göndermişlerdi. Tarlalarda çalışan erkeklerin orduya alınmasıyla birlikte Avrupa'da tarımsal üretim düşmüş, ama okyanusların ötesindeki tarım ülkelerinde patlama yaşanmıştı; ayrıca, İtilaf Devletleri ordularının beslenmesi için Güney Amerika, Avustralya ve Yeni Zelanda etine ve Kuzey Amerika tahılına büyük bir talep doğmuştu. Sanayide ihtiyaç duyulan hammaddeleri sağlayan ülkeler de patlama yaşıyorlardı. Malay kalay ve kauçuğu, Kuzey Amerika kerestesi, ABD'den demir cevheri ve petrol,[5] Güney Amerika'dan boksit ve nitrat, Hindistan'dan jüt – savaş devam ettikçe, bütün bunlar ve başka binlerce ürün giderek artan miktarlarda tüketilmişti.[6]

ABD savaştan diğer tüm ülkelerden daha çok fayda sağlamıştı. Daha 1914'te geniş ve giderek büyüyen iç pazarı sayesinde en büyük imalatçı güçtü, ama Cihan Harbi sayesinde tarım ürünlerinin yanı sıra büyük bir işlenmiş mal ihracatçısı da olmuştu. 1914'le 1916 arasındaki tarafsızlık yılları sırasında cephane ihracatı değer olarak otuz kattan fazla artarak 40 milyon dolardan 1,290 milyon dolara yükselmişti. Kuramsal olarak, tarafsızlığı uyarınca her iki tarafa da satış yapması gerekirdi. Ama denizlerdeki Büyük Britanya egemenliği nedeniyle, İttifak Devletleri'nin İngiliz deniz ablukasını aşarak alım yapma fırsatları pek yoktu; gerçi, düşük miktarlarda malı denizaltıyla getirmek için birkaç girişimde bulunmuşlardı. Amerikan sanayinin ve çiftçilerinin en büyük müşterileri İtilaf Devletleri'ydi; harcamaları ABD'de ekonomik patlama yaratmıştı. Bu da, dünya ticaret tablosunun birkaç yıl içinde değişmesine yol açacaktı. 1914'ten önce Büyük Britanya, Almanya ve Fransa sermaye ihracatçıları, ABD ise sermaye ithalatçısıydı. Savaş bu durumu tersine çevirdi. İtilaf Devletleri yaptıkları alımların bedelini ödemek zorundaydılar ve kuramsal olarak bunu kendi ürünlerini ihraç ederek yapabilirlerdi, ama Amerikalılar bu ürünleri istemiyorlardı ve zaten İngiliz ve Fransız sanayileri ancak, kendi hükümetlerinden gelen siparişleri karşılayabiliyordu. Dolayısıyla, İtilaf Devletleri'nin ABD'den aldıkları silahların ve malların faturalarını dolar ya da başka bir kabul edilebilir birimle (ki bu sonuçta altın anlamına geliyordu; o günlerde para birimlerinin kabul edilebilir olmasını sağlayan, altındı) ödemeleri gerekiyor-

5) 1914'te Avrupa'nın petrol gereksiniminin büyük bölümünü ABD karşılamaktaydı; Ortadoğu'daki petrol potansiyeli savaş sonunda bile henüz ortaya çıkmamıştı.

6) Kum torbası, savaşın daha mütevazı ve pek de ilgi çekici olmayan araçlarından biri, ama giderek artan talep bize durumu gösteriyor; 1914 yılında Britanya ordusunun ayda 250,000 kum torbasına ihtiyaç duyacağı öngörülmüştü, ama ertesi yılın Mayıs ayına gelindiğinde, yani savaş henüz bir yılını doldurmadan, ordu ayda 6,000,000 kum torbası talep etmekteydi.

du. İngilizler bu dolarları bulabilmek için sürekli, savaş öncesinde ABD'ye yaptıkları büyük yatırımları Amerikalılara satıyorlardı. Ardından, borçlanmaya başladılar. Avrupalı müttefiklerin alacakları tazminatlarla ABD'den savaş sırasında aldıkları borçları ödeyecekleri umulmuştu, ama 1920'lerin ortalarına gelindiğinde alınan yeni borçlarla toplam borçları daha da yükselmişti. Dolayısıyla, borçlanan ve yurtdışından borçlandığı kaynaklara faiz ödeyen bir ülke olmaktan savaş sırasında çıkan ABD, daha da büyük bir borç veren olarak, sermaye ihracatını sürdürdü. Atlantik ötesinden Amerikan kasalarına, artık normal ticaret akışını yansıtmayan tutarlarda bir altın akışı başlamıştı. ABD savaş sonrasının dünyasında yeni bir ekonomik rol üstlenmişti ve "normal durum"u hâlâ, savaş öncesi uluslararası ticaret modellerinin yeniden kurulması olarak görenler için bu, şaşırtıcı bir roldü.

AVRUPA'DA EKONOMİK KARGAŞA

Dolayısıyla, Avrupa'nın içinde bulunduğu kötü durumun, yeni bir dünya ekonomi arka planı içinde ele alınması gerekiyordu. Kıtanın iç ekonomik düzeni ölümcül bir yıkımdan geçmişti. Savaş yüzünden kaynakları az çok yara almış ya da bozulmuştu. Fransa'nın büyük bir bölümü daha önce görülmemiş yoğunlukta çarpışmalarla fiziksel olarak zarar görmüş, harabeye dönmüştü; Almanlar sistematik olarak mayın döşemiş, fabrikalardaki makineleri yağmalamış ve yolları, demiryollarını yıkmış, hatta, meyve bahçelerindeki ağaçların kabuklarını soyup, kurumaya bırakmışlardı. Doğu Avrupa'da yıkım daha azdı; ama zaten burada tahrip edilecek şey de azdı. Pek çok bölgede tohum atma ve hasat dönemleri sürekli kesintiye uğratılmış ve pek çok yerde tarımsal üretim durmuştu. Demiryolları harabeye dönmüştü; bunlar onarılana dek Avrupa'nın tahıl üreticileri, üretimi çabucak eski haline döndürmek için gerekli mısır tohumlarını ve işgücünü bulabilseler bile, açlık çeken kentleri besleyemeyeceklerdi. Yeniden yatırıma dönüştürülmesi gereken sermaye tamamen tüketildiği için, Avrupalılar yoksullaşmışlardı. Çiftlik ve fabrikalarda çalışması gereken işgücü askere alındığından verimlilik de düşmüştü. Savaşın Avrupa'ya, savaş öncesi oranlara göre sekiz yıllık büyümeye mal olduğu hesaplanmıştır. 1918'de hiçbir Avrupa ülkesi temel ihtiyaçlarını, dört yıl önce pek çoğunun karşılayabildiği düzeyde karşılayamıyordu. 1913'le 1920 arasında kıtanın imalat çıktısı neredeyse dörtte bir oranında azalmıştı.

Savaş öncesi dönemde Almanya, Avrupa'nın en sanayileşmiş ulusu, Büyük Britanya'nın en iyi müşterisi ve Rusya ile Tuna vadisinin ürünlerinin en büyük tüketicisiydi. Ama Almanya'ya savaşın yarattığı tahribatı karşılamak üzere

tazminat ödeme yükümlülüğü getiren barış koşulları, eski refah düzeyinin yeniden kurulmasının önünde ciddi bir engel oluşturuyordu (gerçi, daha pek çok engel vardı). Almanya için en büyük potansiyel pazar olan Rusya, kapitalist dünyaya karşı duyduğu güvensizlik ve ideolojik düşmanlık yüzünden devreden çıkmıştı ve artık ne işlenmiş mal ve sermaye müşterisi, ne de, tahıl tedarikçisi olarak, Avrupa ekonomisinin düzenli işleyişinde savaş öncesindeki önemli rolünü oynayacak durumda değildi. Avusturya-Macaristan 1914'te siyasi açıdan çağdışı kalmış bir yapıydı belki, ama Tuna vadisine ekonomik bütünlük kazandırmaktaydı. Yeni demokrasiler savaş öncesi dönemde ekonomik sorunlarını hafifleten büyük ekonomik birimlerin parçalarıydı, ama şimdi, bazı yerlerde 1918'den sonra da devam eden, uzun ve neredeyse kesintisiz çarpışma döneminin ardından, eski ekonomik bağlar yeniden kurulamıyordu.[7] Orta ve Doğu Avrupa'nın büyük bölümü savaştan sonra da aylarca açlık çekti. Bölündüğü yeni birimlerden bazıları ekonomik açıdan öylesine zayıftı ki, demiryollarında geriye kalmış trenlerin bir daha geri dönmemesi ihtimaline karşı sınırı geçmelerine bile izin vermeye cesaret edemiyorlar ve bu nedenle, malların sınır istasyonlarında boşaltılıp yeniden yüklenmesi gerekiyordu. Yıllarca süren kıtlıklar ve kemer sıkma zorunluluğu insanların sağlıklarını bozup dirençlerini azaltmıştı; askerler kendilerine iş sağlayamayacak işgücü pazarlarına, iş bulamamaları durumunda çocuklarının ve anne babalarının hastalıktan ya da yetersiz beslenmeden öleceklerini bilerek dönüyorlardı. Tasarruf çular ve rantiye sınıfları, savaş yıllarının enflasyonunun aniden ve korkunç derecede yükseldiğini görüyor ve servetlerinin büyük bölümünü kaybediyorlardı.

Genç yönetim ve rejimlerin bu sorunları çözme yolundaki ilk çabaları belki de, durumu daha da kötüleştirdi. Yeni uluslar tarifeler koyarak ve gümrük kontrolleri getirerek emekleme safhasındaki ekonomilerini korumaya çalışıyorlardı. Daha eski ve büyük uluslar kendi yıkılmış, zayıflamış ve neredeyse çarpılmış ekonomilerini korumacılık yoluyla onarmaya çalışıyorlardı. Enflasyon en güçlü para birimlerini bile pula çevirmişti. Ekonomisini bozup toparlanmasını geciktirmenin ötesinde, ekonomiyi yeniden kurma dürtüsünü büyük oranda yok eden sonsuz bir ayni ve nakdi tazminat yükümlülüğü, Avrupa'nın toparlanmasında merkezi role sahip olabilecek Almanya'nın elini kolunu bağlamıştı ve para biriminin şaşırtıcı çöküşü sorunlarını daha da ağırlaştırıyor-

7) Çekler ve Polonyalılar 1919'da Teschen için savaştılar, Macaristan aynı yıl Çekoslovakya'yla savaşa girdi ve (Budapeşte'yi işgal eden) Romenlerin istilasına uğradı, Arnavutlar Yugoslav akınlarını püskürtmek zorunda kaldılar, Bulgar çeteleri Makedonya'yı kasıp kavurdu, Sovyetler Birliği Romanya ve Polonya'yla savaşa girdi (1920-1921) ve Baltık devletleriyle Finlandiya'yı istila etti.

du. Zamanla, Amerikalıların borç vermeye son derece istekli oldukları Amerikan parasının yardımıyla bu sorunlar aşılacaktı (ama Amerikalılar karşılık olarak Avrupa mallarını almak istemiyorlardı ve kendi tarife duvarlarının arkasına çekilmişlerdi). Ama bu da, ABD'nin süregiden zenginliğine tehlikeli derecede bağımlı olmak anlamına geliyordu.

DEMOKRASİ VE MİLLİYET

1919 barış düzenlemesi, tarihin, tümü demokrasiyle yönetilen büyük güçler tarafından yapılmış tek barış düzenlemesi olma özelliğini günümüzde de koruyor. Görüşmeleri yapanların öngörüleri konusunda ne düşünülürse düşünülsün, onlar, seçmenleri hayal kırıklığına uğratmanın tehlikelerini öncüllerinden çok daha iyi biliyorlardı. İtilaf devletlerinin zaferden önce yaptıkları propagandalar ve barış yapma sürecinde kullanılan söylem, pek çoklarının, büyük bir ilke zaferi kazanıldığını düşünmelerine yol açmıştı. Ne de olsa dört otokrat, demokratik olmayan ve ulus karşıtı imparatorluk çökmüştü ve *ancien régime*'in diğer pek çok kurumunun da ortadan kalkmış olması gerçeği, pek çok kişinin, ilericilerin uzun zamandır geleceğin dalgası olarak gördükleri demokratik yönetim konusunda iyimserliğe kapılmalarını ve kendi kaderini tayin hakkına saygıyla bakmaya başlamalarını sağlıyordu. Demokratik süreçlerle kolayca karıştırılabilen kendi kaderini tayin hakkı, barış düzenlemesinin temel fikriydi. Liberallerin iyimserliği Wilson'ın gösterişli saflığından da güç alıyordu; ABD'nin savaştaki rolünü, müttefiklerin rolünden temelde farklı, asil ideallerden ve (usandıracak kadar sık tekrarladığı gibi) kendi demokrasi inancından esinlenmiş bir rol olarak gördüğünü belirtmek için elinden geleni yapmıştı ve bu da, ülkesinde seçmenlerinin desteğini korumasında belli oranda etkili olmuştu.

Tüm Doğu ve Orta Avrupa'da, çoğu cumhuriyetçi, ama hepsi demokratik kurumlara ve parlamentolara sahip olan yeni devletler bu arka plan içinde kurulmuştu.[8] Aslında hepsinin barış düzenlemesinin ürünü oldukları söylenemezdi. Letonya, Litvanya ve Estonya'nın bağımsızlığı Brest-Litovsk antlaşmasıyla tanınmıştı. İki mağlup ülke, yani Avusturya ve Almanya kendilerini demokratik cumhuriyetler olarak yeniden yaratmışlardı ve Polonya'nın bağımsızlığının

8) Yeni meşruti monarşiler kurulması yönünde (1918'de Litvanya ve Finlandiya'da) kısa süreli girişimler olması ilginçtir ve elbette, yeni Macaristan'da, kısa bir cumhuriyet döneminden sonra, 1920'de monarşi ilan edilmiştir; ama son Habsburg imparatoru ve kralı olan Karl, talıta çıkmayı başaramayacaktı.

kökenleri de, liderlerinin Almanların önerilerinden başarıyla yararlanmalarına ve Bolşevik devriminin savaş sırasında yarattığı duruma dayanıyordu. Demokrasi Batı Avrupa'da da yeni zaferler kazanmıştı; iki meşruti monarşide, yani, Büyük Britanya ve İtalya'da savaş sonrasında seçmen kitlesi tüm yetişkin erkekleri içine alacak şekilde genişletilmişti (böylece, İngiliz seçmenlerinin sayısı neredeyse üç katına çıkmıştı); 1918'de Büyük Britanya'da bazı kadınlara da oy hakkı verilmişti (tüm kadınlara oy hakkı verilmesi 1928'i bulacaktı). Milletler Cemiyeti'nin azınlıkların korunmasında aktif rol alması ve galip İtilaf Devletleri'nin bazı barış antlaşmalarında azınlık haklarının garantiye alınması amaçlı şartlar dayatmaları da başlangıçta umut verici görünmüştü. Son olarak, Versailles'daki barış görüşmelerinden artakalmış bazı sorunlar halkoylamalarıyla çözüme kavuşturulmuştu. Bütün bunlar, temsilci kurumlarla ve hakların korunması amaçlı yasal düzenlemelerle somutlaşmış demokraside ve uygar siyasi uygulamalarda büyük bir genişleme anlamına geliyordu.

Ama demokrasi, eski ya da yeni pek çok düşmanının bulunduğu bir dünyada işlemek zorundaydı. 1914'ten önce yaygın bir yönetim değildi ve kısa süre sonra pek çok Avrupalı, eskiden yönetiminde yaşadıkları rejimlerin yıkılmasından rahatsızlık duymaya başlayacaktı; kısa süre içinde Hırvatlar, Güney Slavlarının yeni devletinde Sırpların kendilerine karşı davranışlarından, Macarlar ise artık Romanya Transilvanyası olan bölgedeki kötü durumlarından yakınmaya başladılar. Doğu ve Orta Avrupa'da pek çok tutucu demokrasi karşıtı da bulunmaktaydı. Kimileri de, soyut olarak demokrasi konusundaki duyguları ne olursa olsun, demokrasiden zararlı çıkmışlardı; örneğin, halkoylamalarında azınlıkta kalıp, şimdi kendilerini sevmedikleri yönetimlerle, anadilleri olmayan resmi dillerle ve eskisinin tersine, artık kendilerine kötü davranan komşularla karşı karşıya bulanlar. Kimi milliyetçileri tatmin etmek, neredeyse her zaman, başkalarını gücendirmek anlamına gelmiştir. Polonya'nın dirilişi yurtsever Lehleri memnun etmiş olabilir, ama cumhuriyetin yurttaşlarının üçte birinin anadili Lehçe değildi. Çekler ve Slovaklar yeni ve demokratik bir devlette, Çekoslovakya'da birlikte yaşamayı kabul etmiş olabilirlerdi, ama Bohemya'nın Almanları bunu istemiyorlardı; Habsburg yönetimi altında, ya da, en azından, kardeş Almanların yönetiminde yaşamayı tercih ederlerdi. Güney Slavları ve Romenler Macar egemenliğinden kurtulmaktan hoşnut olabilirlerdi, ama Macarlar Trianon Antlaşması'yla büyük toprak kayıplarına uğramış olmaktan rahatsızdılar.

Barış süreciyle temelde bir ilgisi bulunmayan, ama şimdi yeniden ortaya çıkarak siyasi sıkıntılar yaratan bazı eski sorunların da çözüme kavuşturulması gerekmekteydi. 1914'te Britanya yönetimi, İrlanda için İdari Özerklik ilkesini en nihayet kabul etmişti. Ama (yüzyıl sonuna dek devam edecek olan, Birleşik

Krallık'ın çözülüş sürecinin yalnızca başlangıcı olduğu ileride ortaya çıkacak olan) bu adım, savaş sonuna dek gerçeğe dönüştürülemeyecekti. Bazı İrlandalı yurtseverlerin sabrı bundan çok önce taşmıştı. 1916 Paskalyası'ndaki ayaklanma girişimi hızla bastırılmış ve Almanların isyancılara verdikleri destek pek işe yaramamıştı. 1919'da milliyetçi Sinn Fein ("biz kendimiz") partisi, Westminister'daki imparatorluk parlamentosundaki, seçimle kazandıkları koltuklara yerleşmeyi reddetti. Bunun yerine kendi meclisini kurdu, İrlanda'nın bağımsızlığını ilan etti ve İngilizlere karşı yeni bir ayaklanma başlattı. Bu ayaklanma İngilizlerin bölünmüş bir İrlanda'ya biri Protestan-Birlikçi kuzeyde, diğeri de Katolik-Milliyetçi güneyde olmak üzere iki parlamento tavizini vermeleriyle sona erdi. Bu gelişmenin ardından milliyetçiler, bölünme ilkesinin kabul edilmesi konusunda kendi aralarında çatışmaya başladılar.

1921 sonunda yapılan Britanya-İrlanda anlaşmasıyla güneyde, Britanya imparatorluğu içinde Dominyon statüsüne sahip olan yeni Serbest İrlanda Devleti kuruldu. Bu gelişmeyi, bölünme yanlısı ve bölünme karşıtı milliyetçi gruplar arasındaki iç savaş, İrlandalı siyasetçilere yönelik suikastlar ve yeni milliyetçi yönetimin Sinn Fein'i şiddet kullanarak bastırması izleyecekti. Bu çatışmalarda, 1916 ve 1919 ayaklanmalarında İngilizlerin öldürdüğünden çok daha fazla İrlandalı, yine İrlandalılar tarafından öldürüldü. Savaşı bölünme yanlıları kazandı. İrlanda siyaseti yıllarca, parlamentonun İrlandalı üyelerinden hâlâ beklenen, parlamentoda İngiliz kralına sadakat yemini etme konusu üzerinde odaklandı (tabii, değişken bileşimlerinin herhangi bir şey üzerinde odaklandığı söylenebilirse). Yurtsever İrlandalıları rahatsız eden bu yemin şartı 1933'e dek sürecekti. Bu arada, ülkenin liderleri Milletler Cemiyeti'ne katılma telaşındaydılar; bu, şimdi bir Britanya Dominyon yönetimi olarak sahip oldukları bağımsızlığın sembolik bir ifadesi olacaktı (ve gerçekten de, diğer tüm Dominyonlardan önce, Cenevre'de daimi bir elçilik açtılar).

Kısacası, savaş sonrasının "demokratik" dünyasında düş kırıklığına uğrayanlar yalnızca barış düzenlemesinin mağlup devletleri değildi ve barış düzenlemesinin yarattığı iyimserliğin temellerinin bu açıdan, ilk başta sanıldığı kadar sağlam olmadığı kısa sürede anlaşılacaktı. Demokrasi İrlanda ve Çekoslovakya'da 1939'a dek ayakta kalacaktı gerçi, ama yeni benimsendiği ülkelerin pek çoğunda bu kadar dayanamadı. On yıl içinde ABD, Fransa, Büyük Britanya ile İskandinavya ve Batı Avrupa'nın daha küçük ülkeleri hariç, neredeyse her yerde gözle görülür şekilde gerilemeye başlayacaktı. Barışı yapanlar liberal ilkeleri yüceltmekten çok daha fazlasını yapmak zorunda kaldıkları için –aynı zamanda, kendi ulusal güvenliklerini korumak, borçlarını ödemek, çıkarlarını korumak ve denetim altına alınması zor halk duygularını ve atmosferi dikkate almak zorundaydılar– bu ilkeler uygulamada önemli kısıtlamalara sahipti. En

önemlisi, ulusal duyguları tatmin edememiş, hatta, tahrik etmişlerdi (özellikle de, Almanya'da). Başka türlüsü mümkün değildi belki, ama liberalizm dışında şeylerin de yeşerebileceği ve zamanla gerçekten de yeşerdikleri bir zemin yaratılmıştı. Genç demokratik ve anayasal kurumların çetin bir yoksulluk, darlık ve işsizlik içeren bir ekonomik bağlamda[9] başlayan siyasi mücadelelerini parlak bir geleceğin beklemesi olanaksızdı.

DEVRİM VE KARŞIDEVRİM

Çarpışmalar sona ererken pek çok ülkede devrim başlamak üzereydi ve Doğu Avrupa'da tutunma olasılığı çok yüksek görünüyordu. Bu bölgenin siyasetçileri, kırsal kesimde uzun zamandır yaygın ve ezici bir yoksulluğun görüldüğü ülkelerde şiddetli ve uzun süredir var olan sorunlarla pençeleşmekteydiler. Kimileri 1920'lerde ve 1930'larda toprak reformu yoluyla bu sorunla başa çıkmaya çalıştılar. Ama bu tür programlar köklü hastalıklara ancak kısmi bir deva sunuyor ve genellikle, ayrıntılar belirlendikçe, özellikle de eski toprak sahibi sınıfların çoğunlukla etnik azınlıklardan oluştuğu yerlerde yeni siyasi sorunlar yaratıyordu. Evet, komünist devrim hastalığından kaçınılacaksa, savaşın hemen ertesinde şartlar değişime uygun görünüyordu (hatta, kimileri değişimi kaçınılmaz görüyordu). 1919'la 1921 arasında Romanya'da (tüm kraliyet mülklerinin kamulaştırılmasıyla başlayan) önemli toprak reformları gerçekleştirilmiş, Polonya ve Estonya'da o yıl, Finlandiya'da ise 1922'de toprak reformu kanunları kabul edilmişti. 1920'yle 1939 yılları arasında Doğu Avrupa'da yaklaşık 24 milyon hektar toprak el değiştirdi; bu, Birleşik Krallık'tan büyük bir alana denk geliyordu. Bu durum, hem mülksüz kalanlar (ki bunlara tazminat olarak çoğunlukla devlet tahvili verilmişti), hem de yeni mülklerin sahibi olan köylüler üzerinde farklı etkiler yarattı. Polonya'da sonunda 750 bin yeni çiftlik grubu kuruldu, ama toplam olarak 2,6 milyon hektar arazinin yeniden dağıtılmasına karşın sayının böylesine yüksek olması, ortalama büyüklüğün fazla olmadığını gösteriyor.

Yüzyıllarca çok büyük mülklerin hâkim olduğu tarımsal ekonomilerde bu durumun çarpıcı değişimler yaratmasına karşın, ulaşılan başarı ülkeden ülkeye değişiyordu. Toplumsal ve ekonomik etkilerin tamamının ortaya çıkması zaman alacaktı ve 1930'lu yıllarda, 1939'a gelindiğinde kırsal kesimde yoksulluğun eskisi gibi başa çıkılmaz duruma gelmesine yol açacak olan, tüm dünyada tarım fiyatlarında görülen düşüş nedeniyle, bu etkilerin tahmin edilmesi

9) 1918-1919'da bunlara, Avrupa'da 5 ila 10 milyon (ve Hindistan'da da olasılıkla 15 milyon) cana mal olan, dünya çapındaki grip salgınının yarattığı felaket de eklenecekti.

günümüzde de zorluğunu koruyor. Çok küçük çiftliklerin oluşması sık sık, verimlilikte düşüşe de yol açıyordu; 1939'da Romanya'da verimlilik, İsviçre'nin yalnızca beşte biri düzeyindeydi. Güneydoğu Avrupa'nın büyük bölümü yüksek bir nüfus artışının görüldüğü ve hızla büyüyen işgücünü hazmedecek kentsel ve sınai kalkınmanın çok yavaş geliştiği bir bölgeydi. Reformun siyasi sonuçlarına gelince; pek çok ülkede, ağırlıklı olarak tutucu ve koruma yanlısı olan, köylü tabana dayalı yeni tarımsal partilerin kurulmasına yol açmıştı. Kırsal kesimdeki huzursuzluk, kargaşa yaratabilecek bir güçtü ve Avrupa'daki, farklı çizgilerden devrimcilerin istismar edebilecekleri sıkıntıyı daha da artırıyordu. Komünistler tarihin kendilerini bu rol için yarattığına inanıyorlardı ve umut verici olarak gördükleri bu durumdan çok memnundular.

Komünizm, ya da, sıklıkla kullanılan adıyla "Bolşeviklik", barış düzenlemelerinden önce bile yeni Avrupa için acil bir tehdit oluşturmaktaydı. Çoğu Avrupa ülkesinde kısa sürede devrimci komünist partiler kuruldu. Savaş sonrası yıllarda komünistler, aslında pek az ilerleme kaydedebilmelerine karşın (ne de olsa sayıları çok azdı), büyük bir kaygı yaratmaktaydılar. Daha da önemlisi, yapıcı değişimleri amaçlayan, güçlü, ilerici ve solcu partilerin kurulmasını engelliyorlardı. Bunun temel nedeni, 1914'ün büyük hayal kırıklığına dayanır. Cihan Harbi'nin başlaması, İkinci Enternasyonal'i yıkmıştı. Sosyalistler yıllarca, liderleri olduklarını iddia ettikleri işçilerin asla hükümdarlarının çıkarları uğruna savaşa girmeyeceklerine yemin etmişler, ama yurtseverlik, uluslararası işçi sınıfının hayali dayanışmasına baskın gelmişti. Bunun ardından gelen karşılıklı suçlamalar sosyalistler arasında keskin bölünmelere yol açtı. Varlığını 1914'ten sonra da şeklen sürdürmesine karşın, İkinci Enternasyonal'in o yıl aldığı yara asla iyileşmedi. 1918-1919'da solcu hareketlerin kazandığı başarı, kısmen bu yüzden, kısa ömürlü olacak ve büyük fırsatlar kaçırılacaktı. Bu hareketler, taraftarlarına ve dünyaya gerçekten uluslararası bir amaç olarak vaaz edilmiş davada ölümcül bölünmelerle karşılaştılar.

Savaş öncesi yıllarda Rus Bolşevikler katı revizyon karşıtı ilkeleri benimsemiş ve aşırı devrimci bir konum almışlardı. 1914 yılında, ülkelerinin savaşa katılmasına karşı çıkmışlardı (ve Duma'daki savaş oylamasında, kanlı düşmanları Menşevikler de onlar gibi olumsuz oy vermişti). Dolayısıyla, diğer ülkelerdeki, korkunç çatışmanın sonuna yaklaşıldığı dönemde uluslararası işçi sınıfı dayanışmasından hayal kırıklığına uğramış olan sosyalistler için çok çekiciydiler. 1917 sonunda, yani, savaşan tüm ülkelerde savaştan dolayı büyük bir bıkkınlığın göründüğü bir dönemde, genel barış amaçlı bir propaganda kampanyası başlattılar. Tüm dünyada halkın ve liberallerin, dünyanın tek sosyalist hükümetine sahip olan (ve kısa bir süre içinde "kapitalist" düşmanlarının saldırısıyla karşı karşıya kalan) ülkeye sempatiyle baktıkları görülmekteydi.

Çarpışmaların resmen sona ermesinin Doğu ve Orta Avrupa'da ekonomik zorlukları yok edememesi ve her gün çocuklarla yaşlıların açlıktan ve soğuktan ölmesi karşısında uzlaşmaz devrimciler, ellerinde devrim için yeterli yakıt olduğunu ve eski düzenin yeniden kurulmasını önleyebileceklerini düşünüyorlardı. Hem içeriden hem de dışarıdan baskı altında olduklarını hisseden Bolşeviklerin bu durumdan yararlanmaya çalışmalarında şaşacak bir şey yok. Dışarıdan saldırıya uğrama tehlikesi karşısında, olası düşmanların ülkelerinde devrimi teşvik etmelerinden daha mantıklı bir şey olamazdı. Dahası, ideoloji kişisel çıkarları güçlendiriyordu; Bolşevik liderler (hükümetin 1918'de taşındığı) Moskova'dan batıya bakarken, Marx'ın kapitalist ülkelerde öngördüğü devrimin gerçekten de Almanya'da başlamak üzere olduğuna inanıyorlardı ve bunu düşünen yalnızca onlar değildi.

YENİ ALMANYA

1918 yılının sonlarına gelindiğinde Alman generalleri ve devlet adamları, tam zamanında barış yaptıklarına inanmaktaydılar. Ülkenin ateşkes yapılmadan çökmeye başlayacağına dair belirtiler görmüşlerdi. Ekim sonunda donanmada başlayan isyanları Münih'teki ayaklanma izlemiş ve pek çok kuzey Alman kentinde garnizon birlikleri yönetime baş kaldırmışlardı. 9 Kasım'da, yani, batıda çarpışmaların durmasından iki gün önce, şansölye istifa etti ve yerini Sosyal Demokratların lideri aldı. O günün ilerleyen saatlerinde Kayser'in Hollanda'ya sürgüne gitmesinden de önce bir sosyalist milletvekili, Reichstag'ın önündeki mitingde, "büyük Alman cumhuriyeti çok yaşasın," sözleriyle halkı coşturmuştu.[10] 28 Kasım'da imparatorun tahttan çekildiği resmen açıklandığında, diğer Alman devletlerinin tahta soy sistemiyle geçen tüm hükümdarları zaten tahtlarından feragat etmişlerdi. Bismarck'ın yarattığı imparatorluk böylece, kargaşa ve devrim tehdidi karşısında çökmüş ve Almanya, cumhuriyetle yönetilen bir ulus-devlet olarak, tarihinde yeni bir evreye girmişti.

Pek çok Alman bu yönetimi ancak *faute de mieux** olarak kabul etmişti. Yeni anayasanın hazırlayıcısının ağzından "Ya Wilson, ya Lenin" sözünün düşmediği söyleniyordu.[11] Anayasa Goethe'nin şehri olan Weimar'da hazırlandığından, yeni Almanya "Weimar cumhuriyeti" olarak bilinir. Cumhuriyet

10) Alıntı: Craig, s. 402.

* Ehvenişer. (çev.)

11) Hugo Preuss. Alıntı: M. Mazower, *Dark Continent: Europe's Twentieth Century* (Londra, 1998), s. 8.

daha en baştan itibaren ciddi engellerle karşı karşıyaydı. Ateşli yurtseverlere göre cumhuriyetin kurulmasının tek nedeni, Almanya'nın yenilmiş olmasıydı. Kurucularının yenilgiye katkıda bulunduğuna inanıyorlardı: ordunun "arkadan bıçaklandığından" söz edilmekteydi.[12]

Cumhuriyet ya barış koşullarını kabul edecek, ya da, istilayla ve açlıkla karşı karşıya kalacaktı; ağır koşullarla karşılaşılması kaçınılmazdı ve bu yüzden rejim suçlanacaktı. Diğer taraftan, pek çok kişi cumhuriyetin doğuşuna eşlik etmiş olan devrimin daha da ileriye gitmesini istiyor ve bu nedenle, yeni düzenin diğer kanadına saldırıyordu. 1919 yılı Berlin'de, cumhuriyetçilerin bastırmak için orduyu devreye soktukları bir solcu ayaklanmasıyla başladı; Genelkurmay daha Kayser'in ülkeden ayrıldığı gün, "Bolşeviklik"e karşı çıkma sözü verilmesi karşılığında yeni yönetimi desteklemeyi önermişti ve ilk başlarda, sosyalist liderlerin destek alabileceği, güvenilebilir başka hiçbir yer yoktu. Ocak 1919'da yapılan seçimde Reichstag'da çoğunluğu kazanamadılar; sonraki birkaç ay içinde başkentte ve (kısa ömürlü bir Sovyet Cumhuriyeti'nin kurulduğu) Bavyera'da yeni ayaklanmalar çıktı ve kısa bir süreliğine, Fransa'nın desteklediği ayrılıkçı Ren Bölgesi Cumhuriyeti kuruldu. 1920'de sağcı *putsch** girişimi yaşandı; birkaç gün sonra da Ruhr'da komünistler ayaklandı. Tüm bu girişimler kimi zaman acımasız yöntemler kullanılarak bastırıldı, ama kargaşa ve (soldan çok sağın işi olan) siyasi cinayetler yeni onyılda da sürdü.[13] Almanya'nın yeni yöneticileri bütün bunların yanı sıra, yenilginin getirdiği dehşet verici maddi sorunlarıyla da pençeleşmekteydiler: hiçbir iş olanağının bulunmadığı bir dönemde ordunun dağıtılması, İtilaf Devletleri'nin ablukası hâlâ tüm gücüyle sürerken kentlerin beslenmesi, iş yaşamının ve sanayinin yeniden oluşturulması ve para biriminin istikrara kavuşturulması.

Yeni Almanya'nın, sosyalist hâkimiyetindeki ilk hükümetini kuran sosyalist siyasetçiler dolayısıyla, oyuna ellerinde zayıf kağıtlarla başlamışlardı. O şartlar altında hiç de kötü iş çıkarmadılar. Almanya'ya demokratik ve liberal bir anayasa kazandırmaya çalıştılar; ama bu, Bolşevik Sovyetler'deki gibi, işçi ve asker konseylerine dayalı devrimci bir cumhuriyet talep eden radikallerin saldırılarına uğramaları anlamına gelecekti. Birkaç ay boyunca durum belirsizliğini korudu, ama sonunda, büyük oranda küçültülen Alman ordusu ve eski subayların kurduğu "serbest birlikler" sonucun belirlenmesinde etkili oldu.

12) *Götterdämmerung* adlı müzikalde Wagner'in kahramanı Siegfried düşmanı Hagen'ın sırtına sapladığı mızrakla ölür. Bu, pek çok Alman yurtsever için kışkırtıcı bir imgedir.

* Alm. Ani siyasi ayaklanma. (çev.)

13) Siyasi cinayetler arasında, 1921'de Reich'ın eski maliye bakanı Erzberger'in ve ertesi yıl dışişleri bakanı Rathenau'nun öldürülmesi de vardı.

Bu döneme gelindiğinde, uluslararası sosyalist hareketteki bölünme tamamlanmıştı. Daha Moskova'yı liderleri olarak gören bir Alman Komünist partisinin kurulmasından önce, Alman solunda keskin bir bölünme yaşanmıştı. Sosyal Demokrat Parti'nin en baştan itibaren rakibi olan Komünist Parti, sosyalistlere ve kurdukları cumhuriyete muhalefet etmekteydi. Weimar cumhuriyeti dolayısıyla, hem sağ hem de soldaki düşmanlarına karşı savaşmak zorunda kaldı. Bu arada, İtilaf Devletleri durumu daha da zorlaştırmaktaydılar. Temmuz 1919'da ablukayı kaldırmalarına karşın, barış antlaşmasının koşullarında savaşın çıkmasından Almanya'nın sorumlu olduğunda –ki Almanlar buna şiddetle karşı çıkıyorlardı– ısrar edilmesi, Almanya'nın doğudaki eski topraklarının büyük bölümünden yoksun bırakılması, Batı Almanya'nın bazı bölümlerinde garnizonlara girilmesi ve savaşta oluşan yıkım için Almanya'nın yıllarca "tazminat" ödemesi kararı büyük öfke yaratmıştı. Tazminat kararının ülkeyi sürekli bir yoksulluğa mahkum ettiği düşünülmekteydi ve Almanya'nın ancak küçük boyutta bir silahlı kuvvetlere sahip olmasına izin verildiği, savaş gemisi, denizaltı ya da diğer özel silahlara sahip olmasının ise yasaklandığı göz önüne alındığında, eski uluslararası konumunu yeniden kazanması olanaksız görünüyordu. Cumhuriyet hükümeti barış antlaşmasını yine de imzalamıştı; yapacak başka şey yoktu.

ULUSLARARASI KOMÜNİZM

Solcu bir Alman devriminin hâlâ olası göründüğü bu dönemde, Mart 1919'da Moskova'da, uluslararası sosyalist harekete liderlik etmek ve yeniden, savaşın sunduğu fırsatlardan devrimci coşkuya sahip olmamaları nedeniyle yararlanamamakla suçlanan eski liderler yönetiminde toplanmasını önlemek amacıyla bir "Komintern", ya da, Üçüncü Sosyalist Enternasyonali kurulmuştu. Lenin, Komintern'e sadakati, sosyalist devrime sadakat sınavı haline getirmişti. Komintern'in ilkeleri, Lenin'in etkin bir devrimci partinin nasıl olması gerektiği konusundaki düşünceleri uyarınca, son derece katı, disiplinli ve uzlaşmazdı. Bu tutum neredeyse tüm ülkelerde eski sosyalistler arasında daha da keskin bölünmeler yarattı. Komintern'e girenlere çoğunlukla komünist deniyordu; diğerleriyse, kimi zaman hâlâ Marksist olduklarını iddia etmekle birlikte, diğer sosyalist parti ve hareketler içerisinde kaldılar ve işçi sınıfının desteğini kazanmak için komünistlerle rekabete girdiler.

Diğer ülkelerin baskı altındaki yönetimleri de kısa süre içinde, her sorunun ardında Komintern'i ve bağlı örgütleri görmeye başladılar (üstelik, bunlar Almanya'dakilerle sınırlı da değildi; 1919'da Macaristan'da kurulan komünist

hükümet birkaç ay iktidarda kaldı). Komünistlerin istismar edebilecekleri pek çok hoşnutsuzluk ve sefalet kaynağı bulunması, solda devrimci tehdidin daha da kaygı verici görünmesine yol açmaktaydı. Ama komünistlerin siyaseti, devrimci söylemi ve komploculuk ünü nedeniyle ılımlıları korkuttuğundan, radikal reformu ve gericiliğe karşı birleşik bir direnç oluşmasını zorlaştırıyordu. Doğuda da toplumsal tehdit aynı zamanda, ulusal tehdit olarak görülmekteydi. Polonya, Orta ve Doğu Avrupa'nın "yeni" ulusları arasında en büyüğü ve en hırslısı olmanın yanı sıra, geleneksel olarak en Rus karşıtı ve dinsel olarak da en Bolşevik karşıtı olanıydı. Ama artık Rus imparatorluğunun canlanması kadar toplumsal devrim anlamına da gelen, Rusya'nın gücünü yeniden kazanması olasılığı, Rusya'nın tüm komşularını korkutmaktaydı. Litvanya, Letonya ve Estonya Baltık cumhuriyetleri 1918-1919'da Bolşevik istilasına uğradılar, ama Alman yardımıyla istilacıları ülkelerinden attılar. Yeni Rusya'nın bağımsızlığını tanımış olduğu Finlandiya yine de 1919'da Rusya'yla anlaşmazlığa düştü ve iki devlet bir toprak çatışması nedeniyle kısa bir süre savaştı.

Komintern kısa sürede, Rus dış siyasetinin bir aygıtı olmuştu. Bolşevik liderler, dünya devriminin geleceğinin, ilk sosyalist devletin uluslararası işçi sınıfının kalesi olarak kalmasına bağlı olduğuna ve bu devletin ne pahasına olursa olsun korunması gerektiğine inanıyorlardı. İç savaşın ve Rusya'da Bolşevik iktidarının yavaş yavaş pekişmesi sürecinin ilk yılları boyunca bu, diğer ülkelerdeki hoşnutsuzlukların bilinçli olarak kışkırtılması anlamına geliyordu; üstelik bu aynı zamanda, Doğu ve Orta Avrupa'da Bolşeviklerin şansının özellikle yüksek göründüğü bir dönemdi. Bu bölgelerde nihai toprak bölüşümü, Versailles antlaşmasından sonra da uzun süre kuşkulu kaldı ve bir dönem Kızıl Ordu'nun Varşova'yı neredeyse ele geçirdiği Polonya-Rusya savaşı Mart 1921'de sona erene dek bölgede çarpışmalar sürdü. SSCB ile Polonya Cumhuriyeti arasında yapılan barış antlaşmasıyla, iki ülke arasında, 1939'a dek geçerliliğini koruyacak sınırlar çizildi.

Polonya ve Rusya arasında barış yapıldığında, Sovyet gücü, eski Rus imparatorluğunun, yenilginin ve iç savaşın yarattığı kargaşa döneminde bir süreliğine bağımsız kalmış olan pek çok bölgesinde kontrolü yeniden ele geçirmişti. Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan 1918'de bağımsızlıklarını ilan etmişlerdi; Polonya savaşının sona ermesi, Güney Rusya'daki ve Kafkaslardaki iç savaş sorununun halledilmesine fırsat sağladı ve bu bölgede ancak kısa bir süreliğine ayakta kalabilen bağımsız devletler 1922'de yeni SSCB içine alındı. Ardından, Sovyetler Birliği'yle dış dünya arasındaki diplomatik bağların normalleşmesi süreci başladı. 1924'te SSCB ile Büyük Britanya arasında resmi ilişki kuruldu (İtalya ve Fransa da kısa bir süre sonra Büyük Britanya'yı izleyeceklerdi) ve Doğu Avrupa'nın gerilimlerinde belirgin bir rahatlama oluştu. Bunun nedeni,

Rus yönetiminin, karşı karşıya olduğu zorlu sorunlardan kurtulmaya başladığını düşünmesiydi. Diplomatik tutumunu aslında pek de değiştirmeyen yönetim devrim propagandasını ve kapitalist ülkeleri eleştirmeyi sürdürmekteydi, ama Bolşevikler artık belli bir güven içinde kendi topraklarındaki tahribatı onarmaya koyulabilirlerdi.

YENİ RUS İMPARATORLUĞU

Rusya'nın 1917'den sonraki yeni yöneticilerinin Marksist olmalarına ve elde ettikleri yeni gücü kullanma yöntemlerini ideolojilerinin belirlemesine karşın, Bolşevik bir devlet bile yalnızca Marksist kuramın ürünü olamazdı. İçinde çalışmak zorunda oldukları şartlar da doktrin kadar önemliydi. Ne kadar isterlerse istesinler, geçmişi silemezlerdi. İşe, Marksist terimlerle devrime hazır olmayan bir ülkede başlamak zorundaydılar: Rusya tüm büyük güçler arasında en geri olanıydı, hâlâ ağırlıklı olarak cahil ve hatta, ilkel bir kırsal toplum, köylü toplumuydu. Yeni rejim farklı ulus, etnik köken ve dillerden halkları yönetmek iddiasında ve zorundaydı; aralarından bazıları hemen ayrıldılar, ya da, en azından, ayrılmayı denediler. Rus halkının yönetimin acımasızlığı fikrine alışık olması bir avantajdı. Ruslar sorunlarına karşı otokrat ve zalim bir tutum benimsenmesine alışkındılar. Çarlık günlerinde yalnızca güçlü bireyler haklarına saygı duyulmasını bekleyebilirlerdi (hatta, onlar bile bu olanaktan yoksun kalabilirlerdi) ve basında sansürün ya da gizli polis teşkilatının sürmesi yeni Sovyet düzeninde de normal karşılandı.

1917'nin galipleri, devrimi desteklemiş, ama Bolşevik olmayan Ruslara karşı başlarda çok dikkatli davranmakla birlikte, tarihin kendi taraflarında olduğuna inanıyorlar ve bunun, kendini sanayi proletaryasının öncüsü ve kılavuzu ilan etmiş olan partilerine zafer kazandırmak amacıyla muhalefeti ezmek için güç kullanmalarını haklı kıldığını düşünüyorlardı. Ama proletarya Rus kitlelerinin yalnızca küçük bir parçasıydı. Bu nedenle, kırsal kesimde yaşayanların desteğinin kazanılması için hızla harekete geçilmişti. Kış Sarayı'nın ele geçirilmesinin ertesi günü Sovyetler Kongresi, tüm toprakların halkın mülkü olduğunu ilan eden bir kararı kabul etti; sonraki birkaç yıl içinde 200 milyon hektardan fazla toprak yoksul köylülere geçecek, eski toprak sahibi sınıfının, Kilise'nin ve çarlık ailesinin mülklerine el konacaktı. Böylece, Bolşeviklerin kentler dışında fazla güçlü olmamalarına rağmen, yeni rejimin sürdürülmesinde Rusların büyük bir çoğunluğunun çıkarı olması sağlanmıştı.

Bu sırada iç savaş tüm şiddetiyle sürmekteydi; vahşet tırmanıyor ve her gün, ülkenin değerli ekonomik kaynakları biraz daha tahrip oluyordu. Eski

imparatorluğun bazı bölümleri SSCB'den zaten ayrılmıştı; bağımsızlıklarını korumayı bazıları (Polonya, Finlandiya, eski Baltık eyaletleri) başaracak, sözde bağımsız yönetimlere sahip bazıları ise (örneğin, Ukrayna ve Ermenistan) başaramayacaktı. Kentleri doyurmak için köylülerin yiyeceklerine el konması zorunlu hale geldi ve bu da, kırsal kesimde rejime karşı gösterilen direncin ve muhalefetin güçlenmesine ve dolayısıyla, Sovyet otoritesinin daha da acımasızca kullanılmasına yol açtı. Ama acımasızlık, Lenin'in diktatörlük tanımına uyuyordu: "hiçbir yasanın engellemediği, hiçbir kuralın kısıtlamadığı ve doğrudan güce dayalı bir otorite."[14] Başlangıçta Bolşevikleri desteklemiş olanların bazıları acımasız yönetimlerine karşı çıktılar. 1921'de Baltık'taki Kronstadt deniz üssünde ayaklanan denizciler demokratik seçim, konuşma ve basın özgürlüğü ve tüm siyasi tutukluların serbest bırakılmasını talep ettiler. Ayaklanma Troçki'nin yönetimindeki Kızıl Ordu tarafından acımasızca bastırıldı, hayatta kalan isyancılar ise vuruldu.

Bolşevikler, kaybetmeleri durumunda neler olacağını bildikleri için, iç savaşta daha da acımasız davrandılar. Yaşanan korkunç yiyecek krizi, yeni bir terör nedeni oldu; kentlerin gerekirse güç kullanılarak beslenmesi gerekiyordu. Bolşevikler çarlık döneminin eski gizli polis teşkilatının yerine ilk başta *Çeka* adı verilen kendi gizli polis teşkilatlarını kurmuşlardı ve Kronstadt olayı, sol muhalefete karşı acımasızlıklarını kanıtladı. Muhalefet yine de sürdü: 1922'ye gelindiğinde anarşistler ve diğer solcu siyasetçiler hapsedilmiş ve dahası, Komünist parti, üyelerinin yaklaşık beşte birini tasfiye etmişti. Ama rejimin kan dökmeye böylesine hazır olmasının tek nedeninin kriz şartları olduğuna inanmak zor. İktidarın sunduğu fırsatlar başlarını döndürmüştü: Lenin 1922'de, "gerici burjuvazi ve ruhban sınıflarından ne kadar çok kişiyi vurursak, o kadar iyi," demişti.[15] Zalimler kendi taraflarında olanlara bile acımıyorlardı.

"Yeni Ekonomi Politikası" (kısaca, NEP*), ekonomik yaşamın yanı sıra siyasi yaşamda da yumuşama sağlayacaktı. NEP'in temel amacı, ürünlerinin karşılığında piyasa fiyatlarını almalarını sağlayarak, köylü üreticileri ürünlerini pazara götürmeye teşvik etmekti. Brest-Litovsk'u izleyen ekonomik kriz sırasında benimsenen sert "savaş komünizmi" önlemlerinden (yiyeceklere zorla el konması, katı tayın sistemi) sonra böyle bir gevşemeye ihtiyaç vardı. O dönemde Rusya'nın tahıl bölgelerinin neredeyse yarısında Alman işgali ya da

14) Alıntı: Mazower, s. 10.

15) Alıntı: O. Figes, *A People's Tragedy. The Russian Revolution 1891-1924* (Londra, 1996), s.749. Bu yapıtta, yeni rejimin sergilediği şiddet ve acımasızlık ayrıntılı olarak betimlenmektedir. Çar ve ailesi ise Temmuz 1918'de öldürülmüşlerdi.

* Rusça Novaya Ekonomiçeşkaya Politika'nın kısaltması. (çev.)

ayaklanmalar nedeniyle üretim yapılamamıştı. Çiftlik hayvanı sayısı dörtte birden fazla oranda azalmış ve hububat dağıtımı 1916'daki düzeyin beşte ikisinin altına inmişti. Bu yoksul ekonomi bir de, 1921'de Güney Rusya'da yaşanan kuraklıkla karşılaşacaktı. Kuraklığı izleyen kıtlıkta 5 milyondan fazla kişinin öldüğü söylenir; kıtlık boyunca zavallı kurbanlar damlardaki samanları, deri koşum takımlarını ve kimi zaman, birbirlerini yemek zorunda kalmışlardı. Ama sanayileşmiş Rusya da kırsal kesimden daha iyi durumda değildi. 1921'de ham demir üretimi hâlâ, 1913 düzeyinin yaklaşık beşte biri, kömür üretimi ise % 3'ü düzeyindeydi ve demiryollarında, kullanılır durumdaki lokomotif sayısı savaş başındakinin yarısından azdı.

Tutucu komünistler NEP'ten hoşlanmamışlardı, ama ekonomide yarattığı liberalleşme ülkeyi yeniden canlandırdı. 1927'ye gelindiğinde hem sanayi hem de tarım üretimi savaş öncesi düzeylere yaklaşmıştı. 1928'de ise savaş öncesi düzeye ulaşıldı. Sanayinin büyük bölümü kamulaştırılmış, ama NEP'le birlikte yeni özel girişimler de kurulmuştu. O dönemde SSCB hiç kuşkusuz, 1914'ün çarlık Rusyası'ndan çok daha güçsüzdü ve eski çarlık topraklarının büyük bölümü kaybedilmişti. Ama büyük bir değişim de başlamıştı. Ülke, çarlık döneminde girmiş olduğu modernleşme yoluna dönmüştü; devrim ülkeye, batıda ne kadar barbar görünürse görünsün, çarlık yönetiminin son yıllarında sahip olamadığı halk desteğini kazanmış, ya da, kazanmayı bilen bir yönetim vermişti. Eski imparatorluğun büyük bölümü geri alındı; Rus Polonyası, Finlandiya ve Baltık eyaletleri kaybedilmiş olsa da, Ukrayna emniyetteydi. Komünist parti aygıtına SSCB cumhuriyetleri aracılığıyla evrensel nüfuz olanağı sağlanması, gelecekte milliyetçilik tehlikesinin bastırılmasını sağlayacaktı.

Öncüsü oldukları sosyalist davanın tüm dünyada zafer kazanmaya yazgılı olduğu inancı, Sovyet liderlerinin dünya görüşünün bir parçasıydı. Bu, ister doğru olsun, ister yanlış, yüreklendirici bir inançtı. Komünist olmayan, ama yapılanların maden, kereste, tarım alanı ve güç kaynakları potansiyelinin çok yüksek olduğu bir ülkenin çıkarına olduğunu düşünenlerin eski moda yurtseverliklerinden de faydalanabilirlerdi; tabii, onlara ulaşabilirlerse. Devrim zafere, geri ve yoksul (ki bu, Marksistlerin kehanetlerine uymuyordu), ama bir zamanlar büyük bir güç olan ve yeniden bu gücü kazanabilecek topraklarda ulaşmıştı.

YENİ BİR OTOKRASİ

Yine de aynı dönemde, rejim içerisinde liderlik konusunda bir belirsizlik gözlenmekteydi. Yeni devletin ilk yıllarında yönetim ve Bolşevik partisi Lenin'in

hâkimiyetindeydi. Olaylar, parlak bir hatip ve münazaracı olan Lenin'i pek çok kez haklı çıkarmıştı ve politikalarını kabul etmeyenler bile davasına duyduğu mutlak sadakate ve bu dava uğruna gösterdiği acımasızlığa saygı duyuyorlardı. Ama bir suikastçı tarafından yaralanması sonucunda, 1921'den itibaren sık sık hastalandı. Bu da çalışma arkadaşları arasında şahsi rakiplerinin ve bölünmelerin ortaya çıkmasını kolaylaştırdı. Bölünme Lenin'in 1924'teki ölümünden önce de başlamıştı, herkes tarafından kabul gören nüfuzuyla dengeleri koruyan adamın sahneden çekilmesi ise bir belirsizlik dönemi başlattı. Komünist parti liderleri arasında ekonomi politikası konusunda tartışmalar başlamıştı; taktikler ve kişisel husumetler tartışmaları daha da sertleştirmekteydi. Ama 1917 devriminin yarattığı rejimin merkeziyetçi, otokrat yapısı elbette, asla sorgulanmıyordu. Düşman kapitalist devletlerle dolu bir dünyada hiçbir Bolşevik siyasi demokrasiyi akla yatkın ya da gizli polis teşkilatını ve partinin diktatörlüğünü vazgeçilebilir bulmuyordu. Ama devletin güç kullanımı konusunda, geniş anlamda konuşursak, iki görüş açısı oluşmuştu. Bu görüşlerden birinde devrimin kitlelerin, köylülerin iyi niyetine bağlı olduğu vurgulanıyordu; ilk önce toprağı ele geçirmeleri sağlanmış, ardından, köylüler pahasına kentleri beslemeyi amaçlayan "savaş komünizmi" girişimleriyle düşmanlıkları uyandırılmış ve sonunda da, NEP ile yeniden gönülleri alınıp, kâr etmelerine izin verilmişti. Diğer görüşte de benzer olgular kabul ediliyor, ama farklı bir bakış açısı içerisine yerleştiriliyordu. Köylünün gönlünü alma yaklaşımının sürdürülmesinin, Sovyetler Birliği'nin düşman bir dünyada ayakta kalmak için ihtiyaç duyduğu sanayileşmeyi yavaşlatacağı öne sürülüyordu. Bu görüşün taraftarları partinin izleyeceği en uygun yolun, şehirlerin devrimci militanlarına dayanmak ve bir taraftan sanayileşmeyi ve yurtdışında devrimi teşvik etmeyi sürdürürken, hâlâ Bolşevikleşmemiş köylüleri sömürmek olduğunu savunuyorlardı. Kimilerinin Lenin'in olası halefi olarak gördükleri komünist lider Troçki bu görüşteydi. Sonuçta onun görüş açısı baskın çıkacaktı; ama tartışmalarda açık bir zafer kazanılmasının sonucu olarak değil, yeni bir siyasi liderin sanayileşme programını dayatmaya karar vermesiyle.

Rakiplerinin ve tartışmaların arasından öne çıkan bu yeni lider, parti bürokrasisinin bir üyesi olan Yosif Stalin'di. Entelektüel açıdan Lenin ya da Troçki kadar cazip bulunmuyordu, ama en az onlar kadar acımasızdı ve ileride, tarihte daha büyük bir rol oynayacağı anlaşılacaktı. İç savaşın sona ermesinden iki yıl sonra, Sovyet toplumunun Stalin'in "mutlak yönetiminde, ama yöneticisinin adını bilmeden" yaşadığı söylenmekteydi.[16] Uluslar Komiseri, İşçi ve Köylü Teftiş Komiseri, Politbüro Üyesi ve son olarak, Sovyetler Birliği Komünist Partisi

16) I. Deutscher, *Stalin* (2. baskı, Londra, 1967), s. 228.

Genel Sekreteri olarak kendini sessizce, bürokratik güçle silahlandırmıştı. Şimdi bu gücü düşmanları kadar eski çalışma arkadaşlarına ve eski Bolşeviklere karşı da acımasızca kullanacaktı. Bolşeviklerin iktidarı ele geçirmelerinin yolunu açtığı asıl devrimi Stalin tamamlayacak ve yeni toplumun dayanacağı yeni bir seçkinler sınıfı yaratacaktı.

Stalin Gürcü'ydü; kimileri onu bir doğu monarkına benzetmişlerdi, ama onu anlamamız açısından, Rusya'nın büyük despotlarından Korkunç İvan'a, ya da, Büyük Petro'ya benzetmemiz daha yararlı olabilir. Kurnaz ve ketumdu, darbeyi vurma zamanı gelene dek niyetini ve duygularını saklamakta ve ardından, gücünü acımasızca ve belki de zevkle kullanmakta ustaydı. Yerini alabilecek olan önemli bir şahsiyeti büyük bir dikkatle saf dışı bıraktı; Troçki 1927'de partiden ihraç edildi (daha sonra sürgüne gidecek ve 1940'da Meksika'da, Sovyet gizli polisinin bir elemanı tarafından öldürülecekti).

Stalin'e göre, geleceğin anahtarı sanayileşmeydi. Sanayileşmeye giden yol da, sanayileşmenin bedelini, çarlık günlerinde vergilerle yaptığı gibi, yine köylünün ödemesiydi. Şimdi de sanayi işçilerine tahıl sağlayacaktı. NEP'in ve iyi bir kâra ulaşma fırsatlarının sona ermesiyle birlikte artık pek çok çiftçi, ürünlerinin büyük kısmını kendisi tüketmeyi tercih ediyordu. Sovyet siyasetindeki yeni ve şiddetli değişimi belki de, 1927'de yaşanan ve o yılın Aralık ayında yapılan on beşinci parti kongresinin birincil konusunu oluşturan tahıl krizi başlatmıştı. Stalin, Troçki'yi ve diğerlerini saf dışı etmenin yanı sıra, emperyalist saldırı tehlikesiyle, toprağın "kolektifleştirilmesi" ihtiyacı ve ağır sanayinin geliştirilmesiyle de uğraştı. 1928'den sonra iki "Beş Yıllık Plan"la, temelde köylüye karşı açılan bir savaşa dayanan bir sanayileşme programı ilan edildi ve sürdürüldü; köylüler, kentlere maliyetinin altında yiyecek vermeye zorlanacaklardı. Parti sonunda, kuramda ya da sunumda olmasa da uygulamada bu planları göz ardı eden yöntemlerle de olsa, kırsal kesimi yendi. Köylülerin tahıllarını vermelerini sağlamak için, tüm önemli tahıl bölgelerinde topraklar dev kolektif çiftlikler içerisinde toplandı. Bu uygulama, kimi zaman hiç de pasif olmayan, şiddetli bir direnişle karşılaştı. Direnişi bastırmak gizli polise ve orduya düşecekti. Aslında ikinci bir iç savaş olan bu dönemde milyonlarca yoksul köylü –ve ayrıca, artık şiddetle suçlanmakta olan, *Kulak* adı verilen daha iyi durumdaki küçük mülk sahipleri– öldürüldü ya da açlıktan ölmeye terk edildi; tahılları ise, 1929'dan itibaren ekmekte karne sisteminin uygulandığı sanayi kentlerinin beslenmesinde kullanıldı. Özellikle de Ukrayna'da katliamları ve kitlesel sürgünleri kıtlık izledi.

Yedi yıl içinde Avrupa Rusyası'nda beş milyon aile yok oldu. Kolektifleştirmenin getirdiği birleştirmeler ise Sovyet toplumunun kendine özgü bir niteliğine dönüşecek bir uygulamayı, eski çarlık sistemi olan zorunlu çalışmanın

eşi görülmemiş bir ölçekte geliştirilmesini başlattı. 1929'da "çalışma kampları" terimi kullanıma girdi; sonraki birkaç yıl boyunca sürdürülen kitlesel tutuklamalar sonucunda, 1933'e gelindiğinde çalışma kamplarında ve diğer özel yerleşimlerde 2.5 milyonluk bir tutuklu nüfusu oluşmuştu. Bu sayı daha da yükselecekti. Uygulama, güvenlik kurumlarının doğrudan yönetimi altında devasa inşaat işlerini gerçekleştiren bir işgücü yaratıyordu; (genellikle zorlu ortamlarda bulunan) sanayi alanları İkinci Dünya Savaşı'nın hemen öncesinde köle işgücüne bağımlı hale gelmiş, yeni sanayi kentleri bu işgücü kullanılarak kurulmuştu ve tüm Sovyetler Birliği'nde gerçekleştirilen inşaat işlerinin dörtte birinin gizli servisin sorumluluğu altında bulunduğu söylenmektedir.

Stalin kısa bir süre sonra dalkavuklarını aşırıya gitmiş olmakla suçlamaya başladı (birkaç yıl sonra bir Britanya başbakanına, kolektifleştirmenin, İkinci Dünya Savaşı kadar zorlu bir deneyim olduğunu söyleyecekti); o dönemde tam olarak neler yaşandığı ve oluşan maliyet konusundaki tartışmalar günümüzde de sürüyor. Brüt tarım çıktısının 1940'a dek her yıl 1928'deki düzeyin altında kaldığı resmi Sovyet rakamlarında bile kabul ediliyordu. Öfkeli köylülerin hayvanlarını yetkililere vermek yerine öldürmeleri sonucu çiftlik hayvanı sayısı yarıya inmişti. Ama köylünün tüketimini azaltarak topraktan gerçek üretim maliyetinden daha ucuza yiyecek alma hedefine ulaşıldı. Tahıl üretiminin düşmesine karşın, şiddet kullanılarak, 1930'larda devlet organlarına yapılan teslimatın artması sağlandı ve kentler doyuruldu. Kentlerde tüketinin asgari düzeyde tutulması polis aygıtıyla sağlanıyordu. Reel ücretlerin düşmesi tüm Sovyet vatandaşları üzerinde baskı yaratıyordu, ama 1937'ye gelindiğinde SSCB'nin sanayi üretiminin % 80'i, 1928'den sonra yapılmış fabrikalarda gerçekleştirilmekteydi. Yaklaşık olarak aynı sıralarda kentli işgücü sayısı da üç katına çıkmıştı. 1940'a gelindiğinde, 1928'deki 4.3 milyon tonluk çelik üretimi düzeyi (resmi istatistikçilerin iddialarına göre) üç kattan fazla artmış ve çıkarılan kömür miktarı 35.5 milyon tondan 165.6 milyon tona yükselmişti. Aynı dönemde sanayi üretiminin de % 852 oranında arttığı söyleniyordu. Rusya bir kez daha bir büyük güç ve ilk kez, sanayileşmiş bir güç olmuştu.

Gerçek rakamlar ne olursa olsun, büyük bir başarıya ulaşılmıştı.[17] Büyük bir maddi bedel ödenmişti; ayrıcalıkları artmış olan parti bürokratları ve yönetici

17) Sovyet rejiminin çöküşüyle birlikte, bu başarının ölçülmesinde daha doğru ve ayrıntılı bilgilere ulaşılması olası görünüyor. S. De Mowbray'ın *Key Facts in Soviet History*, I (Londra, 1990) adlı yapıtının 231-232. sayfalarında çeşitli tahminler hakkında yararlı bilgiler bulunmaktadır (1928 100 olarak alınarak, 1940 için en düşük 263 ila en yüksek 462 arasında değişen, sekiz farklı batı kaynaklı endeks verilmektedir).

seçkinler sınıfı dışında herkes için tüketici malları kıt ve konutlar son derece kötüydü. Eğitim ve toplumsal hizmetler alanlarında kaydedilen ilerlemeler bu durumu ancak kısmen telafi edebiliyordu. En önemlisi, sanayileşme, rejimin otoriter ve hatta, totaliter yönünü pekiştirmişti. SSCB'de özel yaşama pek az alan tanınmıştı. Eski otokrasiden bile daha acımasız, ama aynı zamanda daha etkili yönetim yöntemleri, Stalin'i, toplumun siyasetini ekonomik altyapının belirlediğini öğreten Marksist ortodoksinin paradoksal bir savunucusu yapar. Yarattığı Sovyetler Birliği tam da bu öğretiyi tersyüz etti; Stalin, siyasi gücü kullanma iradesi oldukça, ekonomik altyapının güç kullanarak değiştirilebileceğini göstermişti. 1939'a gelindiğinde artık, çok sayıda insanın tarımsal istihdamdan sanayi istihdamına kaydırıldığı, cehaletin alt edilmesinde büyük adımlar atmış ve yeni parti seçkinlerinin Bolşevik devrimini gerçekleştirmiş olanları bir kenara attığı yeni bir Sovyet toplumu vardı. O yıl parti üyelerinin % 70'i, partiye 1929'dan sonra katılanlardan oluşuyordu.

BÖLÜNMÜŞ BİR DÜNYA

1917'de bir Fransız Devrimi tarihçisi, "Tarihin öncülüğünü üstlenen ulus olarak Rusya –iyi ya da kötü yönde– Fransa'nın yerini aldı," demişti; büyük bir mitolojik sembol ve pek çokları için, devriminin taşıyıcısı ve koruyucusu olmuştu.[18] 1920'lerde ve 1930'larda pek çok ülkede, tümü komünist olmamakla birlikte, pembe bir tablo olarak gördükleri Rusya'yı, bir toplumun maddi ilerlemeye ulaşabilmesi ve kültürel ve ahlaki hayatını güçlendirmesi örneği olarak gösteren çağdaş gözlemciler bulunmaktaydı. SSCB'nin kuruluşu ve Avrupa'nın yeni bir şekilde bölünmesi, gelişmiş dünyanın neredeyse tüm toplumlarında yeni ideolojik bölünmelerin ortaya çıkışının başlangıcı olmuştu. 1914'ün, gelişmiş ülkelerde pek çok düzeyde ortak varsayımların paylaşıldığı, bir bütün oluşturan uygar dünyası yok olmuştu. Bu dünyayla birlikte, ilerici entelektüellerin benzer hedefleri izlemekte gösterdikleri birlik de büyük oranda yitirilmişti. Avrupa tarihinde ikinci kez, diğer tüm devletlerin dayandığı ilkelere karşı çıkan bir devlet kurulmuştu. Geçmişi bildiğimiz için şu anda, 1920'lerde Sovyet ordularının devrimi yaymaları olasılığının düşük olduğunu düşünebiliriz (belki birkaç komşu bölge hariç, bunu yapacak güce henüz hiçbir yerde erişememişlerdi), ama Sovyet yönetimi dünyanın her yerinde devrimi desteklediğini ilan etmişti. Bu durumun yarattığı tehdidin gerçekliği fazla olmayabilirdi, ama büyük bir psikolojik etki yaratmıştı. Diğer ülkelerin yöneticileri, SSCB'nin kendilerini

18) F. Furet, *Interpreting the French Revolution* (Cambridge, 1981), s. 6.

temelde uzlaşılamaz olarak gördüğünü ve mümkün olan her fırsatta güçlerini sarsmaya çalışacağını bilerek yaşamak zorundaydılar. Komünist olmayan, ama Devrim'den beri geleneksel olarak siyasi solla ilişkilendirilen davaları benimseyenler bile artık Moskova'dan destek umabilirlerdi.

SSCB kısa sürede, propagandalarında yeni araçların sağladığı fırsatlardan yararlanmaya başladı. Ülke içinde sinema, siyasi şartlama aracı olarak kullanılmaktaydı. Yurtdışında ise, komünist hedeflerin tanıtıldığı diğer ülkelere yönelik radyo yayını yapılıyor ve baskı altında görülenlere yardım teklif ediliyordu. Bu propaganda büyük oranda sömürgeci devletlere yönelikti ve sonuçta bu devletlerin siyasetleri de etkilendi. Propagandaları (her zamanki gibi Hindistan ve Arap dünyası için kaygılanmaya hazır olan Britanya devlet adamlarının SSCB'ye karşı duydukları kuşkuları derinleştirmekle birlikte) bir süreliğine fazla etkili olamadı. Ama dünya tarihindeki yeni bir olgunun kesin bir göstergesiydi – dünyanın her yerinde devrimi destekleyecek bir merkezin ortaya çıkışının.

1917 Rus devrimleri bu açıdan, çağımızı derinden etkiledi. Bu devrimlerin en büyük önemi, budur. Şubat devrimi, sonunda dünya devrimi için bir kale ve silah merkezi yaratan (ve liderlerin ve askerlerin pek çoğunu sağlayan) Bolşevik darbenin yolunu açmıştı. Böyle bir merkez gereksinimi, en azından, Fransız devrimcilerin tiranlık boyunduruğundan kurtulmaya çalışan tüm halklara kardeşçe desteklerini sundukları günlerden beri, ilk kez ortaya çıkıyordu. Rus dış siyaseti bir süreliğine, eski pan-Slav ve dinsel havasından sıyrılmış göründü. Dünya tarihindeki bir diğer yeni olgu da, SSCB'nin diğer geri kalmış ülkelerde modernleşme ve sanayileşme sürecinin devamı için liberal, kapitalist toplum mitolojisine alternatif bir mitoloji sunmasıydı. Bu mitoloji açık bir başarıdan doğmuş gibi görünüyordu. Elbette, hem Marksizm hem de liberalizm Avrupa'nın ürünleriydi. Rus devrimi, başka yerlerden çok Avrupa'da yıkıcı etkiler yaratmakla birlikte, Avrupa tarihini dünya tarihinden ayırmanın artık olanaksızlaştığını gösteren kanıtlardan biriydi.

Yine de Rus devrimi belki de, devrim olmadan büyük olasılıkla daha çabuk gerçekleşecek şeyleri geciktirdi. Bundan emin olamayız, ama imparatorluk Rusya'sı yenilgiden kurtulabilse ve 1918'de, eski rakibi Avusturya-Macaristan'ın çözülme süreci içinde bulunduğu ve Almanya'nın silahsızlandırıldığı bir dönemde, galip İtilaf Devletleri arasında yer alabilseydi, kıtada SSCB'nin ancak 1945'te sahip olabileceği ağırlığa belki de birkaç yıl içinde ulaşabilirdi. Ne de olsa büyük potansiyeli daha 1815'te, Kutsal İttifak'ın sanayi öncesi çağında bile belliydi. Çanakkale seferinin başarısızlığı belki de (spekülasyonlarımızı biraz daha ileri götürürsek), müttefiklerinden yeterince maddi destek alamaması sonucunda, Bolşeviklerin iktidarı ele geçirişlerini mümkün kılan askeri

ve ekonomik yenilgiyi getirdiğinden, Rusya'ya, üstlenmeyi umabileceği Avrupa rolünden çeyrek yüzyıl boyunca dışlanmaya mal olmuştu. Devrim hiç kuşkusuz, SSCB'yi yabancı yatırımlara kapayarak ve böylece, hızlı bir sanayileşmenin başlamasını 1930'lara dek geciktirerek, savaşın ekonomisinde yarattığı tahribatın onarımını da yavaşlattı. Stalin 1930'larda, çarlık rejimi günlerindekinden de acımasız bir enerjiyle ülkeyi yeniden bu yola soktu ve Sovyet gücünü inanılmayacak derecede artırdı. Yine de, SSCB'nin gelecekteki Alman saldırısına tek başına karşı koyup koyamayacağını bilemeyiz. 1941'e gelindiğinde Sovyet kalkınmasının bunu garantiye aldığı yönünde su götürmez bir kanıtımız yok. Alternatif tarih büyüleyici ve bilgilendirici olabilir, ama mantıksal olarak sınırsız olmadığı için, sonuçta yetersizdir; yine de, yüzyılın geri kalan kısmının tarihini büyük oranda Çanakkale'deki başarısızlığın belirlediği spekülasyonunu doğrulayabilir.

10 Yanılsama Yılları

İMPARATORLUĞUN SON ATILIMI

Avrupa'nın sorunları, yönetimlerinin dünyanın diğer yerlerinde de eskisi kadar etkin şekilde işleyemeyeceğini ve Avrupa tarihinin yalnızca Avrupa terimleriyle anlatılabilecek bağımsız bir süreç olmaktan çıktığını 1939'dan çok önce de gösteriyordu. Ama Avrupa'nın dünya çapındaki egemenliğinin son derece belirgin bir yönü hâlâ sağlam görünüyordu. Almanya'nın görece yakın zamanlarda kurduğu sömürge imparatorluğu 1919'da yok olmuştu, ama diğer Avrupa güçlerinin denizaşırı bölgelerdeki imparatorlukları hâlâ ayaktaydı. Bazıları, Cihan Harbi öncesine oranla büyümüştü: örneğin, İtalya'nın Ege'deki imparatorluğu. Afrika, Pasifik ve Uzakdoğu'da bölüşülecek eski Alman sömürgeleri bulunmasına karşın, imparatorluğun genişleme süreci özellikle Yakındoğu ve Ortadoğu'da, eski Osmanlı topraklarında gözlenecekti. İngilizler ve Fransızlar daha savaş sona ermeden, bu toprakların haritasını kendi çıkarlarına uyacak şekilde yeniden çizmeye başlamışlardı; örneğin Büyük Britanya 1914'te, Guy Fawkes Günü'nde*

* İngiliz Katoliklerinin, artan baskılara misilleme olarak Parlamento'yu havaya uçurup Kral I. James ile önde gelen bakanları öldürmek amacıyla düzenledikleri Barut Komplosu'nun elebaşılarından. Komplonun açığa çıkması üzerine yakalanmış ve 4-5 Kasım gecesi işkenceyle suç ortaklarının adını açıklamıştır. Ocak 1606'da Parlamento'nun şükran günü ilan ettiği 5 Kasım, Guy Fawkes Günü olarak bilinir.

Kıbrıs'ı resmi olarak ilhak etmiş ve böylece, 1878'de Osmanlı Türkiyesi'yle yapılmış olan, adadaki Britanya işgaliyle ilgili anlaşmayı sona erdirmişti. Ama Arap Osmanlı toprakları çok daha önemliydi ve bu toprakların kaderinin belirlenmesi sürecinde hem Fransızlar hem de İngilizler, dünya siyaset sahnesine sokmuş oldukları Araplarla karmaşık ilişkiler içine girmişlerdi; bu arada, Arap liderler de birbirleriyle dalaşmaktaydılar.

1919'da Ortadoğu konusunda kesin olan tek şey, bölgeye uzun bir barış dönemi yaşatmış tek güç olan Osmanlı İmparatorluğu'nun ortadan kalkmış olmasıydı. Ama görünüşe bakılırsa, savaş sırasında kısa bir canlanma dönemi yaşamış olan Arap birliğinin son kalıntıları da silinmişti. Ortadoğu'daki Rus tehdidi de (bir süreliğine) ortadan kalkmıştı, artık bölgedeki büyük güçler arasında gerçekten önem taşıyanlar yalnızca, Britanya ve Fransa'ydı –gerçi, İtalya da oyuna katılmayı amaçlamaktaydı.[1] İki ülke arasındaki karşılıklı güvensizliğe rağmen, İngilizlerin (Mezopotamya'nın ileride alacağı adla) Irak'ta istediklerini yapmaları karşılığında Fransızların da Suriye'de istedikleri gibi at oynatmaları temelinde bir anlaşmaya varmaları mümkündü. Milletler Cemiyeti'nin Arap toprakları için manda kurma izni vermesiyle bu düzenleme meşruiyet kazandı; Filistin, Mavera-i Ürdün ve Irak İngilizlere, Suriye ve Lübnan ise Fransızlara verildi. Ulusal kongrenin bağımsızlık, ya da, en azından, Fransız mandası yerine İngiliz ya da Amerikan mandası talebinde bulunması üzerine Fransızlar burada mandalarını güç kullanarak kurmak zorunda kaldılar. Zorbaca bir yönetim sürerek, Suriyelilerin seçtiği kralı (Şerif Hüseyin'in oğlu) yönetimden uzaklaştırdılar. Sonuçta, Fransızlara karşı büyük bir ayaklanma çıktı, ama 1930'lara gelindiğinde Fransızlar, milliyetçilere taviz vermek zorunda kalacakları daha o zamanlardan belli olsa da, güç kullanarak yönetimlerini sürdürmekteydiler. Bu arada Suriye kısa bir süre içinde, kuzeydeki Kürt halkının bir Arap devleti içinde eritilme olasılığına karşı ayaklanmasıyla birlikte, milliyetçiliğin bölücü gücüne yeni bir örnek oluşturacaktı. Bu da, Ortadoğu'nun, Osmanlı egemenliğinin yıkılmasıyla çözüme ulaşamamış ve varlığını daha uzun süre koruyacak sorunlarından biriydi.

Bu arada Arap yarımadası, Hüseyin'le, İngilizlerin antlaşma görüşmeleri yapmış oldukları ve daha da kötüsü, taraftarları son derece bağnaz bir İslam tarikatının üyeleri olan bir başka Arap kralı arasındaki savaşla sarsılmaktaydı. Araplar arasındaki hanedan ve kabile çatışmalarına böylece bir de tarikat çatışmaları eklenmiş oluyordu. Hüseyin sonradan tasfiye edildi ve 1932'de Hicaz topraklarında yeni Suudi Arabistan krallığı kuruldu. Bu sırada Hü-

1) Senato'nun Ermenistan'da manda yönetimi kurmayı reddetmesi, Amerika Birleşik Devletleri'nin bölgeyle ilgilenmeye istekli olmadığını açıkça gösteriyordu.

seyin'in oğulları Irak ve Mavera-i Ürdün'deki yeni tahtlarda oturuyorlar ve bu da yeni gerilimler yaratıyordu. İngilizler 1928'de Mavera-i Ürdün'ün bağımsızlığını tanımışlardı, ama askeri ve mali nüfuzları sürmekteydi. Irak'ta ise yaşanan bir ayaklanma, ileride doğabilecek sorunları açığa vurmuştu ve İngilizler, mandalarını sona erdirmek için mümkün olduğunca hızlı hareket ediyor ve burada yalnızca, üslerini korumaya yetecek kara desteğine sahip bir hava kuvveti bulundurarak, stratejik çıkarlarını garanti altına almayı amaçlıyorlardı. Irak 1932'de tamamen bağımsız bir devlet olarak Milletler Cemiyeti'ne katıldı.

Filistin sorunu çok daha zorlu çıkacaktı. Yahudilerin ülkeye göç etmeleri ve Arap topraklarını ele geçirmeleri karşısında telaşa düşen Araplar 1921'de, Yahudi karşıtı ayaklanmalar çıkardılar. Bu olaylardan sonra bu talihsiz ülke bir daha asla uzun süreli bir barış yaşayamadı. Dini ya da milliyetçi duygulardan çok daha fazlası söz konusuydu. Yahudi göçü ülkeye taze batılılaşma ve modernleşme güçlerini getirerek, ekonomik ilişkileri değiştirmiş ve geleneksel toplumları yeni taleplerle karşı karşıya bırakmıştı. Britanya manda gücü kısa sürede iki ateş arasında kalacak, Yahudi göçünü kısıtlamaması durumunda Arapların, kısıtlaması durumunda da Yahudilerin protestolarıyla karşılaşacaktı. Ama artık Arap yönetimlerinin mutlaka dikkate alınması gerekiyordu ve Uzakdoğu'da gerilimlerin tırmandığı bu petrol çağında, Britanya'nın güvenliği için ekonomik ve stratejik açıdan eskisinden çok daha fazla önem taşıyan topraklara sahiptiler. Dünya kamuoyu da işe karışmaya başlıyordu. 1933'te Almanya'da, Alman Yahudilerine zulmeden ve Fransız Devrimi'nden itibaren elde ettikleri hukuki ve toplumsal kazançlarını ellerinden alan bir rejimin kurulması sorunu daha da alevlendirecekti.

Osmanlı hegemonyasının kurulmasından önce de Arap topraklarında yüzyıllar boyunca, büyük bir gücün çöküşünü çoğunlukla kargaşa takip etmişti. Son parçalanmadan sonra ise belirsiz olan, kargaşa dönemini –önceki anarşi dönemlerinde olduğu gibi– kendi iyilik ya da kötülüklerini getirecek yeni bir hegemonyanın izleyip izlemeyeceğiydi. İngilizler yeni bir imparatorluk istemiyorlardı; zaferin hemen ardından yaşanan kısa bir imparatorluk sarhoşluğundan sonra artık yalnızca, en temel çıkarlarını, Süveyş Kanalı'nı korumayı ve Irak ve İran'dan giderek artan petrol akışını düşünüyorlardı. 1918 ila 1934 arasında, Kuzey Irak'tan Mavera-i Ürdün ve Filistin üzerinden Hayfa'ya uzanan bir petrol hattı kurulmuştu. Bu da bölgenin kaderinde yeni bir dönüm noktası oluşturmuştu. Avrupa'da petrol tüketimi henüz, Ortadoğu'daki kaynaklara büyük bir bağımlılık duyulacak ölçüde artmamış, yirminci yüzyılın ilerleyen yıllarında siyasi konumu yeniden değiştirecek olan büyük petrol keşifleri de henüz yapılmamıştı. Ama Kraliyet Donanması gemilerinde petrol

kullanmaya başlamıştı ve batı dünyasında araba kullanımı artıyordu. Böylece, yeni bir etmen ortaya çıkmaktaydı.

İngilizler hâlâ, Süveyş'i garanti altına almanın en iyi yolunun Mısır'da bir garnizon bulundurmak olduğuna inanıyorlardı, ama Cihan Harbi yerel duyguları kışkırtmıştı ve bilindiği gibi, hiçbir yerde işgal orduları sevilmez. Savaş yüzünden fiyatlar arttığında da işgalciler suçlanmıştı. Mısırlı milliyetçi liderler 1919'da Paris barış konferansında davalarını gündeme getirmeye çalışmış, ama engellenmişlerdi; İngilizlere karşı çıkan bir ayaklanma hızla bastırılmıştı, ama işgalci güç ahlaki açıdan artık savunuya geçmekteydi. Milliyetçi duyguların yatıştırılması umuduyla 1922'de Britanya protektorasına son verildi, ama bunun da yararı olmadı. Yeni kurulan Mısır krallığının seçim sistemi arka arkaya, milliyetçi çoğunluğa sahip parlamentolar yaratıyordu ve Britanya çıkarlarına Britanya hükümetinin kabul edilebilir bulacağı güvenceler öneren hiçbir Mısır yönetiminin ayakta kalamayacağı kısa sürede anlaşıldı. Sonuç, uzun süre devam edecek bir anayasal kriz ve aralıklı olarak yaşanan kargaşa dönemleri oldu. 1936'da İngilizler bir geri adım daha atarak, Kanal Bölgesinde kısıtlı bir süre için garnizon bulundurma hakkıyla yetinmeyi kabul ettiler. Mısır'da yerleşik yabancıların yargı önündeki ayrıcalıklarına da sona verildi.

Bu, gücün ve kaynakların tüm dünyaya yayılmasının bir sonucuydu. Britanya dış siyaseti başka bir yöne odaklanmaya başlıyordu. Arap dünyasının tarihini artık, Ortadoğu'dan çok uzaktaki değişimler şekillendirmekteydi; bunların başında (özellikle de, 1922'de, Japon ittifakının sona ermeye bırakılması üzerine) Uzakdoğu konusunun Britanya'nın donanma kaynakları üzerinde yarattığı baskı gelmekteydi.[2] Bir diğer yeni etmen de Marksist komünizmdi. Rusların Arap ülkelerine yönelik radyo yayınları ilk Arap komünistlerine cesaret verdi, ama komünistlerin kaygı yaratmalarına karşın, komünizmin İslam dünyasını etkisine alacağına dair hiçbir belirti yoktu. Bölgedeki en güçlü devrimci etki hâlâ Arap milliyetçiliğiydi ve 1938'e gelindiğinde bu milliyetçilik de Filistin üzerinde odaklanmıştı. Arap yönetimleri dikkatlerini, ayaklanmaların, cinayetlerin, Yahudi yerleşimlerine yapılan Arap terörist saldırılarının ve çatışmaların altüst ettiği Filistin Mandası'na çevirmeye başladılar. 1939'a gelindiğinde, bir Britanya ordusu buradaki bir Arap ayaklanmasını bastırmakla meşguldü. Bir önceki yıl Suriye'de, Filistinli Arapların davasını desteklemek amacıyla bir kongre toplanmıştı ve Arapların İngilizlere karşı protestolarının yanı sıra, Suriye'de de Arapların Fransız zulmüne karşı tepkileri de artmaktaydı. Pan-Arapçılığın sonunda, Haşimi krallıklarındaki bölünmeleri bile aşabileceğini düşünenler vardı.

2) Bkz. 11. Bölüm.

KEMAL ATATÜRK

Türkiye, mağlubiyeti sonucunda kendisine dayatılan barış düzenlemesini başarıyla tashih ettiren ilk ülke oldu. Bu aynı zamanda, varlığını en uzun süre koruyacak tashih olacaktı. Çokuluslu Osmanlı İmparatorluğu'ndan yeni bir Türk ulusu doğmuştu. Bir kez daha, İtilaf Devletleri'nin savaş sırasında yaptıkları anlaşmaların işleri karıştırdığını görüyoruz. 1914-1916 arasında Ruslar, İngilizler, Fransızlar, Yunanlılar ve İtalyanlar, zaferden sonra Suriye ve Mezopotamya'nın yanı sıra Trakya, Anadolu ve On İki Adalar ganimetini nasıl paylaşacaklarını da kararlaştırmışlardı. Yaşlı imparatorluğun kaderindeki tek değişiklik, Rusya'nın yenilgi ve devrim sonucu çökmesinin ardından, Rusların Konstantinopolis ve Boğazlar üzerindeki iddialarının ortadan kalkması olacaktı. Ama bu da fazla bir şey değildi. Yunanlıların ve İtalyanların Anadolu'yu, Suriye'den gelen Fransız kuvvetlerinin de Kilikya bölgesini işgal etmeleri karşısında köşeye sıkışan Osmanlı hükümeti, 1920'de utanç verici Sèvres Antlaşması'nı imzalamak zorunda kalmıştı. Yunanlılara geniş topraklar verilmişti, Ermenistan yeniden bağımsız bir devlet olacaktı ve Anadolu'dan geriye kalanlarla, Türkiye'nin Avrupa'daki son küçük kalıntısı da İngiliz, Fransız ve İtalyan nüfuz kürelerine bölünmüştü. Utanç verici "kapitülasyonlar"la birlikte Avrupa mali denetiminin yeniden getirilmesiyle, bu küstah emperyalizm uygulaması sonuna dek götürülmüştü.

Batı Anadolu'yu da içine alacak Yunan imparatorluğunu yeniden kurma fikri, yani, Yunanlıların verdiği adla "Büyük Fikir", Türklerin savaş duygularını ve ırksal bilinçlerini uyandırdı. Ne ilhaklar kalıcı olacaktı, ne de Sèvres Antlaşması; büyük oranda tek bir adamın, Mustafa Kemal'in liderliğiyle, antlaşma altüst edildi. Eski bir Jön Türk ve büyük bir asker olan Mustafa Kemal önce Gelibolu, sonra da Kafkaslarda, zafer kazanan birkaç Osmanlı komutanından biri olmuştu. 1919'da hâlâ Osmanlı rejimine bağlılığını koruyordu, o yılın sonunda, Sèvres'in eski rejimin itibarını tamamen yok etmesinden önce, Ankara'ya yerleşti. Ertesi yaz Yunanlılara karşı saldırıya geçerek, Ağustos ayında Sakarya'da çok önemli bir zafer kazandı. Bu zafer üzerine Fransızlar ve İtalyanlar Mustafa Kemal'le anlaşma yoluna gittiler. Zekice bir manevrayla, hem kendisinin hem de Rusların tanımıyla "iki halkın emperyalizmin müdahalesine karşı giriştikleri ortak mücadelede"[3] Ruslarla işbirliğine girerek önce, kısa bir süre bağımsız bir ulus olduktan sonra yeni Türkiye'nin ve SSCB'nin

3) 1921 Türk-Sovyet antlaşmasında kullanılan sözcükler. Alıntı: B. Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, s. 283.

uyrukları olarak yeniden tarihin sınır bölgelerine ve gölgelerine dönecek Ermenileri yendi ve ardından, Anadolu'yu istilacılardan kurtarma işini tamamladı.

İngilizler (başka şeylerin yanı sıra, Sèvres antlaşmasını korumanın bedeli gibi görünen, Mustafa Kemal'le yeni bir savaşa girme olasılığına Dominyonların karşı çıkmalarının da etkisiyle) müzakerelere başlamaya karar verdiler. 1923'te Lozan'da Türkiye'yle ikinci bir barış antlaşması imzalandı. Bu antlaşma Türk milliyetçiliğinin üç yıl önce alınan kararlara karşı kazandığı zaferi tescil ediyordu. Lozan, barış düzenlemesinin, mağlup tarafa dayatılmak yerine, eşit taraflar arasında müzakere edilen ve ayrıca, Sovyet delegelerin de katıldıkları tek kısmıydı. Bu olgular hiç kuşkusuz, geçerliliğini diğer barış antlaşmalarından daha uzun süre korumasının nedenini açıklıyor. Kapitülasyonlar ve mali denetim kaldırıldı. Boğazlar askersizleştirildi. Sèvres antlaşmasının getirdiği savaş tazminatından vazgeçildi. Türkiye ise Arap toprakları, Ege adaları, Kıbrıs, Rodos ve On İki Ada üzerindeki taleplerinden vazgeçti. Ermenistan'dan söz edilmemişti. Ardından, uluslararası gözetim altında, hüzünlü, ama kimseyi şaşırtmayan ve bu halkların birbirlerine duydukları nefrete yeni anıların katılmasına yol açan acımasızlıkların yaşandığı, çok geniş çaplı bir Yunan ve Türk mübadelesi yapıldı.[4]

Bu döneme gelindiğinde Osmanlı imparatorluğu da yıkılmıştı. 1 Kasım 1922'de padişahlık kaldırılmıştı; 1924'te imparatorluğun ardından halifelik de kaldırıldı. Bu, Osmanlı tarihinin sonuydu. Anadolu Türkleri beş ya da altı yüzyıldır ilk kez, kendi devletlerinin sınırları içinde çoğunluğu oluşturuyorlardı. Arap toprakları kaybedilmişti ve nüfus mübadelelerinin yarattığı "etnik temizlik" ve 1915'teki Ermeni tehciri sonucunda, Mustafa Kemal'in tek adam yönetimi altında başkent Ankara'da kurulu bir ulus-devlet olan yeni Türkiye cumhuriyetinde rakip milliyetçilikler tehlikesi ortadan kalkmış görünüyordu. Mustafa Kemal yüzyılın en etkin modernleştiricilerinden biri olduğunu kısa sürede kanıtlayacaktı. Mehmed Ali Paşa'nın başaramadığı şeyi başararak, bir İslam devletini modernleştirmeyle dönüştüren ilk yönetici oldu. Daha 1920'lerde rejimi, İslam öğretisi merkezlerinin en önemlisi olan, Mısır'daki El Ezher üniversitesinin akademisyenlerince lanetlenmekteydi. Mustafa Kemal ilginçliğini günümüzde de koruyor; 1938'deki ölümüne dek, devrimlerinin durmasına izin vermemekte büyük bir kararlılık gösterdi ve sonuçta, o dönemde bazı açılardan, İslam dünyası bir yana, dünyanın en ileri ülkeleri arasında yer alan bir ülke yaratıldı.

4) Yaklaşık 400,000 Müslüman Yunanistan'dan Türkiye'ye ve 1.3 milyon Hıristiyan "Rum" da ters yöne göçtü. Rumların büyük bölümü Makedonya'ya yerleşerek, yurtsever Yunanlılara göre, bu toprakların gecikmiş "Helenleşmesini" tamamladılar.

Halifeliğin kaldırılmasıyla birlikte, Müslüman teokrasisine karşı saldırı başladı. İsveç hukuku model alınarak Türk hukuku laikleştirildi, Müslüman takvimi terk edildi ve 1928'de anayasa değiştirilerek, Türkiye'nin bir İslam devleti olduğunu belirten madde kaldırıldı. Çokeşlilik yasaklandı. İlköğretim zorunlu hale getirildi ve okullarda din eğitimine son verildi. 1928'de Latin alfabesi kabul edilerek Türk dilinin Arap harfleriyle yazılmasına son verildi. 1935'te, eskiden, İslam'ın kutsal günü olan cumaya getirilen haftalık tatil günü pazara çevrildi ve dile yeni bir sözcük girdi: *vikend* (Cumartesi günü saat 13 ile, Pazar geceyarısı arasındaki süre). Fes giymek artık suçtu; Avrupa kökenli olmakla birlikte (Bosna'dan gelmişti), fazla Müslüman bulunuyordu. Kemal'in peçeye karşı şahsi hoşnutsuzluğunu dile getirmesine karşın, peçe yasaklanmadı. Mustafa Kemal yapmak istediği şeyin radikal doğasının bilincindeydi ve bu tür sembollere önem veriyordu. Çok önemli bir gelişmenin, yani, İslam toplum bakışının yerini Avrupalı bir bakışın almasının işaretleri gözlenmekteydi. Okul kitaplarında bir ulusal geçmiş yaratıldı: Adem'in Türk olduğu iddia edildi. 1934'te Türk kadını oy hakkını kazandı; meslek hayatına girmeleri de teşvik edilmekteydi. Türkiye'de kadınlara yeni bir rol verilmesi konusunda geçmişten, Avrupa'dakinden çok daha keskin bir kopuş gerçekleştirildi. Kemal'in geleceğe bıraktığı (ve bir ölçüde tırmandırdığı) en önemli sorun, Kürt milliyetçiliğiydi. Ama üç ulusun topraklarına dağılmış olmaları Kürtler için, Kemal'in ölümünden çok sonra bile bir dezavantaj olacaktı: Türkiye, Suriye ve Irak.

İRAN

1914 öncesinde, ne Avrupalıların ne de Osmanlıların doğrudan imparatorluk egemenliği altında olan diğer en önemli İslam ülkesi Acemistan'dı. On dokuzuncu yüzyılda gücünü tamamen kaybetmiş olsa da, ardında uzun bir imparatorluk tarihi vardı. İngilizler ve Ruslar on dokuzuncu yüzyıldan itibaren Acemistan'a müdahalelerde bulunmaya başlamış ve bu ilgilerini sürdürerek 1907'de, ülkedeki nüfuz küreleri konusunda anlaşmaya varmışlardı. Bolşevik devrimiyle birlikte Ruslar güçlerini kaybettiklerinde, Britanya kuvvetleri İran topraklarında Ruslara karşı çalışmayı savaş sonuna dek sürdürdüler. Acem delegasyonunun davasını barış konferansına getirmesine izin verilmemesi İngilizlere karşı öfkeyi artırdı (ama kısa bir süre sonra Acemistan, Milletler Cemiyeti'nin ilk üyelerinden biri olacaktı). Karışık bir dönem boyunca İngilizler, kendileri kuvvetlerini çektikten sonra da Bolşeviklere direnç gösterilmesini sağlama yolları aradılar; İngiliz gücünün üzerindeki baskılar göz önüne alındığında, Acemistan'ın güç kullanarak elde tutulması düşünülemezdi. Bir İn-

giliz generali neredeyse rastlantısal olarak, bunu yapacak kişiyi keşfetmişti: 1921'de bir *coup d'état* yapmış olan Rıza Han.

Rıza Han, Bolşeviklerin İngilizlere karşı duydukları korkuyu kullanarak, Rusların Acemistan'daki tüm eski hak ve mülklerinden vazgeçmelerini ve Sovyet kuvvetlerinin çekilmesini sağlayan bir anlaşma yaptı. Ardından, İngilizlerin desteklediği ayrılıkçıları yendi. Yönetimdeki şah bir daha asla dönmemek üzere ülkeyi terk etti ve 1925'te millet meclisi, Rıza Han'a diktatörlük güçleri verdi. Birkaç ay sonra eski imparatorluk unvanını alarak, Şahlar Şahı ilan edildi. İngiliz ve Sovyet güçleri tarafından tahttan indirileceği 1941 yılına dek ülkesini bir tür Acem Mustafa Kemal'i gibi ve modernleşme aracılığıyla bağımsızlığa ulaşma kararlılığıyla yönetecekti. 1928'de önemli bir sembolik adım atılarak kapitülasyonlar kaldırıldı; sanayileşme ve iletişim alanlarında da ilerlemeler sürdürülmekteydi. Peçenin ve dini okulların kaldırılması, Kemal'in hedefi kadar öncelikli olmasa da, Rıza Şah'ın da laikliği hedeflediğini gösteriyordu. Türkiye'yle yakın ilişki kuruldu. Bu güçlü Acem lideri son olarak, 1933'te İngiliz-Acem Petrol Şirketinin imtiyazlarını kaldırarak, yeni bir sanattaki, yani, petrol diplomasisindeki ilk önemli başarısını kazandı. Britanya hükümeti konuyu Milletler Cemiyetine götürdü, ama buradan yalnızca, Acemistan'ı daha da kayıran bir taviz çıktı. Bu, Rıza Şah'ın en önemli zaferi ve ülkesinin yeni kazandığı bağımsızlığın en iyi kanıtıydı. Bu gelişme, Körfez bölgesinde, 1935'te devletin adının resmen değiştirilmesiyle gözler önüne serilecek yeni bir çağın başladığını gösteriyordu: Acemistan'ın yeni adı, İran olacaktı.

AVRUPA SİYASETİNDE YENİ AKIMLAR

Başlangıçta duyulan iyimserlik, uğradığı başarısızlık sonucu Avrupa'da anayasal ve liberal yönetim konusunda duyulan tatminsizliği ve hayal kırıklığını daha da artırdı ve bazı ülkelerde başarısızlık işaretleri çok kısa sürede ortaya çıktı. İnsanlar açıklama ya da günah keçisi aradıklarında, aralarından seçim yapabilecekleri pek çok şey buluyorlardı. İki dünya savaşı arasında demokrasi-de görülen gerileme aslında, (otuz ya da kırk yıl sonra sömürge dönemi sonrası Afrika'sında alacağı yenilgiler gibi) pek çok farklılık içeren, karmaşık bir konudur ve çok farklı tarihsel zayıflık, hırs ve sorun miraslarının yanı sıra şartlardan ve şahsiyetlerden de büyük oranda etkilenmiştir.

Liberallerin karşı karşıya kaldıkları sorunlardan biri de yeni siyasi güçlerdi. 1920'lerde büyük hoşnutsuzluk içinde olanların karşılarındaki tek alternatif Bolşevik komünizmi değildi. İtalya'da, diğer ülkelerdeki, aslında çok da bağlantılı olmadığı diğer radikal, anti-liberal ve anti-Marksist hareketlere de adını

verecek olan faşizm adlı hareket iktidara gelmişti. Faşizm, on dokuzuncu yüzyılda Avrupa siyasetine hâkim olmaya başlayan geleneksel siyasi sol ve sağ ikiliğinin her iki yönündeki unsurlardan destek alabiliyordu. Bir anayasa ülkesi olan İtalya'da savaş büyük bir gerilim yaratmıştı. 1914'te diğer güçlerden daha yoksul olan İtalya, o dönemde hâlâ genç ve huzursuz bir ülkeydi ve yöneticileri, devletlerinin temelinin hiç de sağlam olmadığının farkındaydılar. Seçmen sayısının okuryazarlıkla kısıtlandığı anayasal siyaseti ikili bir mücadele kaynağıyla karşı karşıyaydı. Sanayi ve tarım kitlelerinin büyük bölümü gereksinimlerinin tatmin edilmesi umutlarını devrimci sosyalizme bağlamışlardı ve İtalyan kentleriyle kırsal alanlarda yaşanan çalkantı bu durumu yansıtıyordu. Katoliklere gelince, Papalık Dünyevi Gücünü ve İtalya Krallığına kaptırdığı topraklarını kaybetmesini 1870'ten beri asla kabul etmemiş ve papa "Vatikan'da bir tutuklu" olmuştu; Roma piskoposu olarak kendi katedralini ziyaret etmek üzere bile Vatikan'dan ayrılmıyordu. İnançlılara verilen, anayasal siyasete katılmaktan kaçınarak Kutsal Baba'nın taleplerini destekleme telkininde 1914'te ancak kısmi bir gevşeme gözlenmekteydi.

Ardından, Cihan Harbi gelmişti. İtalya savaşta orantısız derece ağır bir pay üstlenmiş ve bu pay, yarım milyon hayata mal olmuştu; dahası, çarpışmaların çoğunda, üstelik, kendisine ait olan topraklarda yenilgiye uğramıştı. Savaşın sürdüğü dönemde eşitsizlikler toplumsal bölünmeleri artırmış ve barış döneminde enflasyonu daha da yükselmişti. Tarımsal ya da sınai mülk sahipleri ve işgücü kıtlığı nedeniyle yüksek ücretler talep edebilenler enflasyona karşı, orta sınıf profesyonellere ve yatırımlarıyla ya da sabit gelirle geçinenlere oranla (özellikle de, tasarrufları savaş sırasında büyük değer kaybına uğrayan devlet tahvilleriyse) daha korunaklı durumdaydılar. Oysa bu ikinci grup, 1870'de tamamlanan birleşmeyi en çok desteklemiş kitleydi. Tutucu Roma Katoliklerinin ve devrimci sosyalistlerin uzun zamandır muhalefet ettikleri anayasal ve liberal devleti onlar ayakta tutmuşlardı. İtalya'nın 1915'te girdiği savaşı *Risorgimento*'nun bir devamı olarak görmüşlerdi; zaferden sonra *Italia irredenta*'nın ele geçirilmesi üzerinde odaklanmış bulanık, bilimsellik içermeyen, ama güçlü bir fikir. Ama milliyetçilik hayallerinin gerçekleşmemesi ve maliyetlerin hesaplanmaya başlamasıyla birlikte, barış, düş kırıklığı yaratmıştı. Dahası, savaşın hemen ertesinde ekonomik krizin derinleşmesiyle birlikte parlamentoda sosyalistler güç kazanmışlardı; Rusya'nın artık bir sosyalist rejimle yönetildiği göz önüne alınırsa, bu, eskisine göre çok daha kaygı verici bir gelişmeydi. Hayal kırıklığına ve korkuya kapılmış, solun milliyetçilik karşıtlığına da soğuk bakan pek çok İtalyan, liberal parlamentarizme sırt çevirip, İtalya'yı düş kırıklığından kurtaracak yeni yollar aramaya başlamıştı. Uzlaşmaz milliyetçilere (örneğin, barış konferansında İtalya'ya verilmeyen Adriyatik limanı Fiume'yi ele geçi-

ren ve ardından, kendisini desteklemeyen İtalyan hükümetine savaş ilan eden şair-maceracı d'Annunzio'ya) ve şiddetli anti-Marksizm'e sempatiyle bakıyorlardı. Bu ikincisi Katolik bir ülkede her zaman çekici olabilirdi, ama Marksizm'e karşı yeni liderlik kaynağı yalnızca, geleneksel olarak tutucu Kilise olmayacaktı.

Benito Mussolini milliyetçi bir gazeteciydi ve savaş onu İtalyan gücünün azılı bir savunucusuna dönüştürene dek, aşırı uçta yer alan bir solcu olmuştu. Orduda görev aldıktan sonra, 1919'da, "savaş birliği" olarak çevrilebilecek, *fascio di combattimento*'ya[5] dayalı yeni bir siyasi hareket kurdu. Hareket iktidara ulaşmak için şiddet de dahil her yola başvuruyordu. Genç haydutlardan oluşan gruplar önce sosyalistlerin ve işçi örgütlerinin, sonra da, seçimle göreve gelmiş devlet adamlarının üzerine salındı. İşyerlerini yakıp yıktılar, insanları dövdüler ve hareket, özellikle İtalya'nın kuzeyinde güçlendi. Anayasal yönetim yanlısı siyasetçiler faşizmi ne kontrol altına alabiliyor, ne de işbirliğine girerek ehlileştirebiliyorlardı. Kısa süre içinde kimi yerlerde yerel yetkililerden ve polisten resmi ya da yarı-resmi himaye ve koruma görmeye başladı. Böylece, çetecilik neredeyse kurumsallaşmıştı. 1922'ye gelindiğinde faşistler yalnızca seçimlerde önemli başarılara ulaşmakla kalmamış, aynı zamanda, soldaki siyasi düşmanlarını yıldırıp Bologna'da komünist belediyeyi yönetimden atarak (gerçi, d'Annunzio rejimini de Fiume'den atmışlardı) bazı bölgelerde düzenli bir yönetimi olanaksız hale getirmişlerdi. Diğer siyasetçilerin faşist tehdidini kontrol altına almayı başaramamaları üzerine kral o yıl hükümet kurma görevini Mussolini'ye verdi; Mussolini bir koalisyon hükümeti kurdu ve şiddet sona erdi. Bu, ileride faşist mitolojisinde "Roma Yürüyüşü" adını alacak olaydı. Anayasal yönetime dayalı İtalya'nın tam anlamıyla sonu anlamına gelmiyordu. Mussolini konumunu diktatörlüğe hemen çevirmedi. Seçimlerin askıya alınması ve kararnamelerle yönetme döneminin başlaması 1926'yı bulacaktı. Ama Sovyet Rusya'dan sonra ikinci bir Avrupalı büyük gücün diktatörlük yönünde ilerlemesine karşı önemli bir muhalefet görülmedi – bunun nedeni belki de kısmen, İtalya'nın meşruti monarşi görüntüsünü hâlâ korumasıydı.

Kökenleri şiddete dayanan yeni rejim liberal fikirleri açıkça lanetliyordu, ama Mussolini'nin yönetimi tam olarak totaliter değildi. Kimi zaman takdirle söz ettiği Bolşeviklerin ve Lenin'in yönetimine oranla (kimi zaman, tüm çabalarına rağmen) daha az acımasızdı. Hiç kuşkusuz, pek çok taraftarı gibi o da devrimci değişime karşı duygusal bir çekim duyuyordu, ama uygulamada, faşizmin "devrim" yönü büyük oranda vitrinden ibaret kalmıştı. Ardında, ger-

5) *Fascio* İtalyan siyaseti için yeni bir sözcük değildi. 1890'larda, Sicilya'daki radikal cemiyetler için kullanılmıştı.

çekten radikal bir hırsın yanı sıra, Mussolini'nin kendini dışlanmış hissettiği yerleşik bir topluma duyduğu şahsi tahammülsüzlük yatıyordu. İktidar, faşizmin tutuculuk potansiyelini ve radikal yaratıcılıktan yoksunluğunu ortaya çıkardı. Uygulamada ve kuramda pek ender olarak tutarlılığa ulaştı; daha çok, çıkar gruplarının gücünü ve liderinin değişken, sorunlu kişiliğini yansıtıyordu. Ama devlet resmi olarak hâlâ meşruti ve soyla geçen bir monarşiydi.

Faşizmin ülke içindeki en önemli başarısı, diplomatik anlaşma yoluyla papalıkla barış yapılması oldu. İtalyan yaşamında Kilise'nin otoritesine verilen (ve günümüzde de süren) önemli tavizler karşılığında papalık en nihayet, İtalyan devletini resmen tanımış oldu. Mussolini'nin tüm devrimci söylemine karşın, bu düzenlemeyi içeren 1929 Laterano antlaşmaları, İtalya'daki en büyük tutucu güce verilen bir tavizdi. Papa, "Tanrı'yı İtalya'ya ve İtalya'yı Tanrı'ya geri verdik," diyordu.[6] Faşistlerin serbest girişime karşı getirdikleri eleştirilerin sonuçları da aynı derece tutucu olacaktı. Bireysel çıkarın devlet karşısında ikinci plana atılması, sendikaları üyelerinin çıkarlarını koruma gücünden yoksun bıraktı. İşverenlere neredeyse sınırsız özgürlük tanınmıştı ve tarımsal üretim bir oranda arttıysa da, faşist ekonomi planlaması aslında bir komediden ibaretti.

OTORİTER DÜZEN DALGASI

Başka yerlerde de, faşist olarak tanımlanan hareketlerde bir tarafta tarz ve gaye, diğer tarafta da gerçekte olanlar arasında benzer farklılıklar görülmekteydi.[7] Bu tür hareketler, yeni ve post-liberal bir olguyu yansıtmakla birlikte, uygulamada tutucu güçlere neredeyse her zaman taviz vermişlerdir. Bu da, "faşizm" olgusu hakkında kesin yorumlarda bulunmamızı zorlaştırır; otoriter gayeler taşıyan, son derece milliyetçi ve anti-Marksist rejimler pek çok yerde kurulmuştur. Ama bu tür fikirler onları faşist yapmamış ve faşizm hiçbir şekilde, bu tür fikirlerin tek kaynağı olmamıştır. Sözgelimi, İspanya ve Portekiz'de kurulan yönetimler, kitle siyasetinin bu yeni olgusundan çok, geleneksel kuvvetlerden beslenmişlerdir. Bu tür ülkelerde faşist görüşlü gerçek radikaller çoğunlukla, başarılı otoriter yöneticilerin mevcut toplumsal düzene verdikleri tavizlerden rahatsızdılar. Kimi zaman "faşist" adı verilen, ama çok özel bir ulusal karaktere de sahip olan bir hareketin tarihsel muhafazakârlığı aşan bir

6) Alıntı: A. C. Jemolo, *Church and State in Italy 1850-1950* (Oxford, 1960), s. 232.

7) Bu konu hakkında çok şey yazılmıştır. Giriş olarak, *European Fascism*, yay. haz. S. J. Woolf (Londra, 1968) adlı çalışmadaki denemeler yararlı olacaktır.

devrim yarattığı tek örnek Almanya'dır. Faşizm etiketi bu nedenle, düşüncelerimizi berraklaştırdığı kadar karıştırabilir de.

Göze alınması gereken pek çok nüans ve siyasi ayrıntı bulunması ve 1919-1939 arasındaki yıllarda Avrupa'da ortaya çıkan otoriter yönetimlerin çoğunun güçlü milliyetçi ve vatansever eğilimlerinin son derece bireyci olması nedeniyle, tanımlanabilir bir "faşizm"in kapsamını sınıflandırmaya çalışmak yararsız olacaktır. Demokrasinin ve anayasal yönetimin gerilediğini vurgulamak çok daha emniyetli olacak. Eylül 1939'a gelindiğinde anayasal yönetim, Hollanda, İskandinav ülkeleri ve belki Yugoslavya ve Finlandiya hariç, Ren'in doğusunda hiçbir yerde ayakta kalamamıştı. Dahası, tüm ülkelerde faşist adı verilebilecek ya da kendilerini faşist olarak adlandıran hareketler ortaya çıkmış ve kimilerinde, bu hareketlere karşı gösterilen direnç sonucunda kan dökülmüştü. Pek çok ülkede geleneksel antisemitizm, gerici yönetimlerin yükselmesinde önemli bir rol oynadı; köylüye dayalı kırsal kesim partilerinin güçlü olduğu bazı ülkelerde tarım reformu, yeni tutucu güçleri pekiştiriyordu. Tüm Doğu Avrupa'da, genellikle en azından bir anti-komünist yasa çıkarılmasına yol açan, şiddetli bir anti-Marksist akım gözlenmekteydi.

Belki de yalnızca, 1918'den sonraki yirmi yıl içindeki, birbirinden ayrılabilir iki olgu arasındaki farkı vurgulamak çok daha yararlı olacak. Bunlardan biri, (Büyük Britanya, Fransa ve Belçika gibi istikrarlı demokrasilerde bile) yeni, radikal bir siyaset dili konuşan, sınıfsal işbirliğinden, idealizmden, iradeden ve fedakârlıktan söz eden ve liberal fikirlere, çıkar gruplarına ya da materyalizme verilen tavizlere aldırmadan toplumu ve devleti yeniden kurmayı amaçlayan ideolog ve eylemcilerin ortaya çıkmasıdır. Bu radikalizm, yaygınlaşmakla birlikte, yalnızca iki önemli ülkede dış yardım almadan zafer kazanabildi; 1922'de İtalya'da ve on yıldan biraz fazla bir zaman sonra, Almanya'da. Her iki ülkede de başarısının temelinde ekonomik çöküş, çığırından çıkmış milliyetçilik ve anti-Marksizm yatıyordu. Bunun için tek bir sözcük gerekiyorsa, bırakalım o sözcük faşizm olsun. Ekonomik açıdan genellikle azgelişmiş olan diğer ülkeler, özellikle de Doğu ve Güney Avrupa ülkeleri içinse, faşist yerine otoriter rejimlerden söz etmek daha doğru olacaktır. Bu ülkelerde büyük ve yoksul bir tarım nüfusunun bulunmasının uzun zamandır yarattığı toplumsal sorunların bazıları, barış düzenlemesi ya da dünya piyasalarındaki savaş sonrası hareketler nedeniyle daha da ağırlaşmıştı. Yabancı azınlıkların varlığı da kimi zaman devleti tehdit ediyor ve yerel düzeyde gerilimleri tırmandırıyordu. Geleneksel tutucu toplumsal ve dini güçlerin hâlâ etkili olduğu pek çok yeni ülkede liberal kurumlar ancak yüzeysel olarak aşılanabilmişti. Bolşevik Rusya'nın fiziksel yakınlığı bu ülkelerden bazıları için güçlü ve sürekli bir korku kaynağıydı. Benzer ekonomik şartların görüldüğü Latin Amerika'da da olduğu gibi,

anayasal yönetim önünde sonunda yerini, açık ya da dolaylı olarak, güçlü adamların ve askerlerin egemenliğine bırakıyordu. 1939'dan önce bu durum yeni Baltık ülkelerinde, Polonya'da ve yabancı istilasıyla sona erene dek Orta Avrupa ve Balkanların ayakta kalmış tek demokrasi örneği olan Çekoslovakya hariç, İkili Monarşi'nin yerine kurulan tüm devletlerde görüldü. Bu devletlerin bu tür rejimlere dönmek zorunda kalmaları, 1918'de siyasi olgunlukları konusunda duyulan umutların gerçekdışı olduğunu gösteriyordu.

Benzer baskılar –bu kadar şiddetli olmasa da– İber yarımadasında da gözlenmekteydi: burada eski moda tutuculuğun etkisi çok daha güçlü ve Katolik toplumsal düşünüş ve askeri otoriterlik geleneği, faşizmin modernleştirici inancından çok daha etkiliydi. İspanya'da özel bir tarihi etmen gözlenmekteydi: özellikle Bask ülkesinde ve Katalonya'da, Kastilya'nın merkeziyetçi egemenliğine karşı duyulan öfke.[8] Yüzyıl başında ülkenin bir meşruti monarşi, iki büyük partinin sırayla iktidara ve muhalefete gelmelerine dayalı bir parlamenter sistemi başarıyla uygulayan bir meşruti monarşi olmasına karşın, 1898 felaketinden kaynaklanan sorunlar, kilise karşıtlığı ve Fas'taki askeri taahhütlerin halktan aldığı tepki İspanyol siyasetinde giderek daha fazla parçalanma yaratmaktaydı. 1912'de liberal başbakan öldürüldü. Siyasette parçalanma yaşandı (1909-1923 arasında İspanya'da, her biri ancak kısa süre ayakta kalabilen otuz dört hükümet kuruldu). Fas'ta 1921'de yaşanan bir diğer felaket, ordunun şiddetle eleştirilmesine ve 1923'te bir generalin askerleri parlamentonun eleştirilerinden korumak amacıyla darbe yapmasına yol açtı. O yıldan itibaren İspanya, 1931'de cumhuriyet –İspanya'nın ikinci cumhuriyeti– kurulana dek neredeyse yalnızca, askeri diktatör Primo de Rivera tarafından yönetildi. Bu dönemde Katalanların özerkliğine verilen tavizler, arka arkaya kilise karşıtı yasalar çıkartılması, cumhuriyetin sol kanattan destekçilerinin pek çok cemaati rahatsız eden laik bir tarz benimsemeleri ve kargaşaya doğru belirgin bir kayma yaşanması, özellikle de Şubat 1936 seçimlerinin ardından, geniş bir kesimin öfkesini toplayan, Marksistleri ve anarşist-sendikacıları içeren solcu bir "Halk Cephesi" koalisyonunun iktidara gelmesinden sonra, İspanyol demokrasinin ayakta kalmasını zora soktu. Ardından, bir tür geleneksel askeri *pronunciamiento* yaşandı. Portekiz'e gelince, Cihan Harbi sonunda hâlâ üçte ikisi okuryazar olmayan bir nüfusu bulunan ülkenin siyaseti darbe girişimleriyle sarsılmaktaydı; bu girişimlerin sonucunda, 1926 gibi erken bir tarihte anayasal demokratik devlet yıkıldı ve birkaç yıl sonra, 1968'e dek kesintisiz iktidarda kalacak bir diktatör

8) Bu aslında yeni bir olgu değildi: on yedinci yüzyılda bir İspanyol devlet adamının, Kastilya'nın mutlakıyetçi yönetiminin gerçeklerinden yakınarak, "ölüm Madrid'den gelseydi, hepimiz ölümsüz olurduk," dediği söylenir.

sahneye çıktı; Doktor Salazar ancak 1968'de ve felç geçirdikten sonra, huzur içinde ölmek üzere iktidardan çekildi.

YENİ BELİRSİZLİKLER

Dünya (ve özellikle de batı) tarihinde 1914'ten önce de etkili olan ve kökenleri on sekizinci yüzyıla, hatta, daha da öncesine dayanan pek çok kültürel ve kurumsal değişim, 1918'den sonra da gelişimini sürdürdü. Değişimlerden bazıları kimilerini kaygılandırıyordu. Bunlardan biri, modern toplumun kitlesel yapısına ve getirdiği taleplere dair kanıtların artmasıydı. Kanıtlar yalnızca, her ne kadar bunlar da önemli olsa, seçmen kitlelerinin genişlemesinin ve evrensel seçme hakkının yayılmasının siyasette yarattığı değişime dair kanıtlardan ibaret değildi.[9] Kitlesel eylem kendini oy sandığından başka yerlerde de gösteriyordu. Siyasetçiler, pek çok Avrupa ülkesinde zorunlu eğitim sayesinde ulaşılan genel okuryazarlık, siyasette düşük fiyatlı gazetelerden yararlanılması ve (on dokuzuncu yüzyılı geride bırakmış ve elektrikli telgrafı yakından tanıyan yeni kuşak İngilizlerin kullanmayı öğrendiği adla) "telsiz" yayıncılığın başlaması gibi yeni olgulara kendilerini uyarlamak zorundaydılar. 1930'larda "alıcı" fiyatının ve bulunabilirliğinin artması, (özellikle) Almanya ve ABD tarihinin de göstereceği gibi, radyoyu kontrollerinde bulunduranlara ya da radyoya ulaşma olanakları bulunanlara yeni bir güç kazandırmıştı. Bir diğer yeni kitle iletişim aracı da, önce sessiz, sonra sesli sinemaydı. Cihan Harbi sırasında propagandacılar sinemadan çok faydalanmışlardı. Kitle iletişimi elbette, siyasi potansiyelini bile aşan kültürel, ekonomik ve toplumsal etkiler yaratmaktaydı. En ünlü kuruluşu olan British Broadcasting Corporation'ın (BBC) İngiliz iç tarihiyle ve İngilizlerin savaş arasındaki yıllarda kendilerine dair görüşleriyle ilgili tüm çalışmalarda mutlaka dikkate alınması gerekir ve hatta, uluslararası bir etkiye sahip olduğu söylenebilir. İlk radyo mesajlarını yollamış olan Marconi 1937'de öldüğünde İngiliz radyo istasyonları ölümünü duyurduktan sonra iki dakika sessiz kalarak benzersiz bir saygı gösterisinde bulundular; Marconi gerçekten de, yirminci yüzyıl tarihini yazanlardan biriydi.

Bu tür maddi değişimlerin olası etkilerini göz önüne alırken bir ölçüm yapmak ilkede mümkündür. Basılan ve satılan gazete sayısı, sinemaya gidebilme ve telsiz alıcılarına sahip olma gibi konularda kesin ya da kesin olduğu iddia

9) Birleşik Krallık'ta tüm yetişkinlerin oy hakkı en nihayet 1928'de kabul edildi -bu tarihten itibaren parlamento üyelerinin seçiminde oy verme imtiyazı tanınmayan yetişkinler yalnızca asiller, akıl hastaları ve hüküm giymiş suçlular olacaktı.

edilen olgular belirlenebilir. Ama bu oldukça sağlam bölgenin ötesinde bir dayanak noktası bulmak ve korumak çok zordur. İletilen mesajlar fark edilmeyen, belki de niyet edilmemiş varsayımlar içermekle kalmıyordu (gerçi, filmleri sansür edenler, sömürge halklarına gösterilen kimi filmlerin yaratabileceği tehlike konusunda, seçici olmasa da keskin bir bilince sahiptiler); aynı zamanda, özellikle de batı dünyasının dışında, çok farklı ortamlarda ve çok farklı izleyiciler tarafından izlenmekteydiler. Uzakdoğu'da, Japonya'nın popüler kültüründe okuryazarlık oranı yüksekti; oysa Çin'de durum böyle değildi ve iki ülkede gazetecilik tarihinin farklı olması da bunun bir sonucuydu. Batılı ve kentli film izleyicilerinin bir Hollywood filminden, aynı filmi bir Hint köyündeki açık hava sinemasında, neler olup bittiğini anlamak için okul müdürünün yorumlarıyla izleyenlerle aynı mesajı aldıklarına inanmak da mümkün değil. Uzun bir süre boyunca Hindistan ya da Japonya'nın yeni sinema endüstrilerinde filmlere aynı mesajların yerleştirildiği de söylenemez.

Savaş arası yıllarda, yalnızca liberal siyasetteki değil, liberal uygarlıktaki gerileme de en çok, batılı ülkelerde gözlendi. Bu, yüksek kültürde neler olup bittiğinin en kolay tahmin edildiği dünyaydı ve Cihan Harbi'nden önce de etkili olan uzun vadeli yıkıcı güçlerin etkisinin 1920'lerde daha da güçlendiğini gösteren pek çok belge var. 1914'te Avrupa önemli bir entelektüel ve kültürel yenilik içindeydi. Savaş özgüvenine, daha önce hiçbir dış gücün vuramadığı kadar sert bir darbe vurdu; uygarlığı yalnızca Avrupa'yla özdeşleştirmek, 1914-18 döneminden sonra bir daha mümkün olmayacaktı. Yine de, daha ileriye giderek bu tür ifadelerin ne anlama geldiğini güvenle ya da tam olarak söylemek hâlâ zor.

Ama Avrupa'nın dünya hegemonyasının gerileme yıllarında yerleşik fikir ve değerlerin ve özellikle de, geçmişte tutuculardan her zaman eleştiri almakla birlikte, büyük değer verilmiş olan ideal ve değerlerin daha önce görülmemiş şekilde sorgulandığı ve eleştirildiği bir gerçek. Liberallerin bireyi idealleştirme yönündeki eski eğilimleri buna örnek olarak verilebilir. Gelişmiş ülkelerde "kitleler"in davranışlarının, bu tür değerlerin ardındaki eski âdetlere verilen desteğin çöküşünü gösterecek şekillerde değişmekte olduğu da, daha az açık olmakla birlikte, aynı derecede kesindir. En azından kentli proletarya, zenginleri yok etmek yerine, eskiden yalnızca onlara ait olan özgürlüklerden yararlanmayı tercih ediyordu. Ama 1918'den sonra eski düşünce sistemleri ve eski değerler giderek yok olurken, yeni bağlılık ve entelektüel sadakat talepçileri ortaya çıktı ve taleplerini kitle medyası aracılığıyla iletme olanağı buldular. Geçmişe ve değerlerine duyulan kuşku, kimi aşırı örneklerde, mutlak standartlar olasılığının reddedilmesine dönüştü. Yine de, (batılı olmayan dünya bir yana) pek çok batı toplumuna büyük bir kültürel ataletin egemen olduğu da bir gerçek.

On dokuzuncu yüzyılın yenilikçi gücünün tohum yatağının bir kez daha, "yüksek kültür" olduğu görülüyor. Bir tarafta entelektüellerle eğitimli azınlıkların söylemleriyle, diğer tarafta genel olarak toplumun tutum ve davranışları arasında ayrım yapmak zor olsa da, batı uygarlığındaki çözülmenin kökenlerini, daha 1901'den önce başlamış olan eleştirel sorgulamaya dayandırabiliriz. Bir tek kişinin ismi abartılarak bu gelişmeyi sembolize eder olmuştur: Sigmund Freud. Yüzyıl başında Freud, insan davranışının keşfedilmesi için ve batı toplumunun durumuyla ilgili pek çok şeyin anahtarının, en ihmal edilmiş yönlerinin bazılarının incelenmesiyle bulunabileceğini kanıtlamak amacıyla bir dil geliştirmişti. Böylece, kurucusunun bir bilim olduğunu savunmasına karşın, çoğu kişinin bilim statüsünü vermeyi reddedeceği bir terapi tekniğini, "psikanaliz"i kurmuştu. Ama Freud'un kültür tarihindeki yeri, bilimi değiştirmesine bağlı değildir (sistem yaratmış bir Darwin ya da Newton olmadığı çok açıktır ve pek çokları onun bilim adamı olduğunu bile reddederler). İnsanlığın doğal dünyaya bakışını değiştiren tek etki kaynağı o değildi; ama bu dünyanın sınırlarını yeniden tanımlamıştı. Eğitimli insanların, fikirlerini kabul etseler de, etmeseler de, kendilerine bakışlarını herkesten çok o değiştirdi. Yeni bir kültürel mitoloji, davranışı anlama yolu ve bunu ifade etmek için bir dil yarattı.

1920'lere gelindiğinde, Freud'un pek çok fikri ve kullandığı sözcüklerin büyük bölümü günlük konuşmalara girmişti: günümüzde "kompleks", "bilinçdışı" ve "saplantı" sözcüklerine verdiğimiz özel anlamlar, "Freudyen dil sürçmesi" ve "libido" gibi tanıdık terimler bunu gösteriyor. Freud edebiyatı, kişisel ilişkileri, eğitimi ve siyaseti de etkiledi. Söyledikleri çoğunlukla çarpıtıldı, ama söylediğine inanılan şeyler ya da çoğu insanın onun söylediklerinden anladıkları, kullandığı sözcüklerden ya da klinik çalışmalarından çok daha önemliydi. Newton ve Darwin gibi Freud'un da etkisi bilimin ve doğal dünyanın aydınlatılmasının ötesine geçti. Bu devler gibi Freud da sıradan insana yeni bir vizyon kazandırdı ve onların (ya da, Marx'ın) önerdikleri gibi, Freud'un önerdikleri de son derece yıpratıcı etkiler yarattı. Kimileri, sık sık moda olan ve entelektüel seçkinleri cezbeden on dokuzuncu yüzyıl determinizmlerinden biri olduğunu düşünerek, "Freudyenizm"i coşkuyla karşıladılar. Freud neye inanmış olursa olsun, sıradan insanın onun öğretisinden aldığı mesaj, davranışın gerçek kaynağının bilinçdışı olduğu, ahlaki değer ve tutumların bu bilinçdışını şekillendirmiş etkilerin sonuçları olduğu ve dolayısıyla, sorumluluk fikrinin en fazla bir mit, hatta belki de tehlikeli bir mit ve akılcılığın belki de bir yanılsama olduğuydu. Bu doğru olsaydı Freud'un iddialarının büyük bölümünün yalnızca semptomatik ilgi çekeceği, ya da, bunun, Freud'un ulaştığı sonuçları savunmakta kullandığı kısıtlamaların çoğunu dışarıda bırakması pek de önemli

değildi. Önemli olan, pek çok insanın onun ne gösterdiğine inandığıydı. Bu tür fikirler akılcı, sorumluluk sahibi, bilinçli güdülere sahip birey fikrini sorguluyordu, bu da, batı uygarlığının temel kavramı ve toplumun ahlak dayatma hakkının ön koşuluydu.[10]

Freud hatta, eskiden iyi olduğu düşünülen pek çok şeyin kötü olduğunu söyler gibiydi. O zamana dek, (ne ad verirseniz verin) Bilinç, temelde iyi bir güç olarak düşünülmüştü; hepimizi birer korkağa dönüştürse de, bireylerde yalnızca bilinçli kötülüğü değil, kötülük dürtüsünü de düzenliyor ve kontrol altına alıyordu. Oysa şimdi insanların, ahlaki özdenetimin ruh sağlıklarını tehlikeye atabileceği gibi şaşırtıcı bir fikirle yüzleşmeleri isteniyordu. Burada abartıya kaçmamıza gerek yok. Kesinlik duygusunun kaybedilmesine ve insanların ayaklarının altındaki zeminin sarsıldığı duygusuna kapılmalarına yol açan tek entelektüel güç Freud'un öğretisi değildi. Ama iki savaş arasındaki dönemde, (pek sık yanlış anlaşılan bir diğer fikir bütünü olan) Marksizm'le birlikte, batı entelektüel yaşamının geleneksel kültür hakkındaki, liberal uygarlık aleyhinde en belirgin ve moda mesajlarından biri olmuştur.

Kadın ve erkeklerin Freud'dan anladıkları, kişiselliğin ve özgürlük garantilerinin ifadeleri olarak bireycilik, konuşma özgürlüğü (liberaller akılcı tartışmaya her zaman saygı göstermişlerdi), mülkiyet hakları ve diğer pek çok önemli on dokuzuncu yüzyıl kökenli fikir üzerinde oluşan baskılara eklendi. Cihan Harbi'nin gerektirdiği muazzam insan ve malzeme seferberliği, sosyalistlerin toplumun akılcı şekilde planlanması gerektiği iddialarına önceki tüm insan deneyimlerinden çok daha fazla dayanak kazandırmıştı. Kimi muhafazakârlar, doğuştan gelen kötülük ve günahkâr insanlığın yozlaşması inançlarını asla terk etmemişlerdi ve savaşın gidişatı da, liberal iyimserlik hakkındaki kuşkularını fazlasıyla destekliyordu. Dahası, bireycilik aynı dönemde komünizmin ve faşizmin kolektif değerlerinin, sınıfın, *volk*un ve ulusun putlaştırılmasının saldırısı altındaydı. Bunlarla birlikte entelektüel ve kültürel görecelilik de –tıpkı Freud'un öğretisi gibi– liberal uygarlığın temel varsayımına, bireyin ahlaki ve zihinsel egemenliğine darbe vuruyordu.

1918 sonrasında, batı kültüründe bireyciliğin hâlâ sınırsız bir egemenlik talebinde bulunduğu tek alan belki de, sanattı. Yine de, yüzyıl başından beri sanatta da kültürel kayma ve çözülme semptomları gözlenmekteydi. Bu tür şeylere kafa yoran Avrupalıların çoğu içten içe, hümanizm çağından sonraki

10) Freud'un en ünlü yapıtlarının tamamı 1914'ten önce yayınlanmıştır, ama 1923'te de *Benlik ve İlkel Benlik* adlı, ahlaki yaşama psikanaliz yaklaşımını diğer tüm kitaplarından daha açıkça savunan kitabını yayınladı.

iki ya da üç yüzyıl boyunca, sanatın, sıradan erkek ve kadınların ilkede ulaşabilecekleri emel, içgörü ve zevkleri ifade ettiğine inanmışlardı. Sanat ürünlerinde uygulama öylesine olağanüstü incelikte, ya da form öylesine yoğunlaşmış olabilirdi ki, kimi zaman bunları yalnızca eğitimli kişiler tam olarak takdir edebilirdi. Ama insanların üzerinde uğraşarak ve zamanla zevklerini geliştirerek, isterlerse çağın sanatından zevk alabilecekleri ve seçici olabilecekleri düşünülürdü. Sanatın, iniş çıkışlar geçiren, ama temelde kesintisiz bir öykü boyunca süregiden ortak kültür ve standartların birikimi olduğuna inanılırdı. On dokuzuncu yüzyıl başlarında, Romantiklerin sanatçıyı deha olarak idealleştirmeye başlamaları ve *avant-garde* kavramını yaratmalarıyla birlikte, bu fikir sarsılmaya başladı. Ama (geriye dönülüp bakıldığında verilecek adla) "modernizm"in zaferini izleyen parçalanmayla karşılaştırıldığında bu hiçbir şeydi.

Modernizm, içsel bir tanımdan yoksun olması ve kullanımında sınırlarının sürekli değişmesi nedeniyle her zaman, ele alınması zor bir kavram olmuştur. Kavram Avrupa kökenliydi (kıtanın, on dokuzuncu yüzyıldaki çığır açıcı ürünlerinden biriydi) ve tüm dünyada entelektüel ve sanatsal tutumları şekillendirip kökenlerinden uzaklaştıran kültürel dönüşümlerden biriydi. Sanatın odak noktasının öznele, betimlenen nesne ya da anlatılan öyküden bir vizyona, bir ruh haline ve ilkel bir tepkiye, en önemlisi de, başkaları için anlaşılabilir olsun ya da olmasın, sanatçının ruh haline kayması anlamına geliyordu. Bu kayma Baudelaire'in şiirinde ya da Fransız izlenimcilerin resimlerinde de görülmekteydi, ama bunlar kısa sürede diğerlerinin arkasında kaldılar ve daha 1914'te bile eğitilmiş gözler ve kulaklar, dönemlerinin ressam, şair ve müzisyenlerinin onlara sunduklarını sanat olarak görmekte zorlanıyorlardı.

Bunun özellikle gözler önündeki örneklerinden biri (daha fazlasına yerimiz yok), çağdaş ressamların çalışmalarında betimleme geleneğinin terk edilmesi ve yeni bir imge kayması yaşanmasıdır. Kimileri tasvirin son kalıntılarından da vazgeçtiler. Kübizm gibi geç dönem batı resim geleneğiyle ve bu geleneğin perspektiften ve derinlik görüntüsünden vazgeçişiyle aralarında fark edilir, ama ince bir bağ hâlâ gözlenmekteydi. Ama bu döneme gelindiğinde, pek çok ressamın gördüğüyle, geleneksel olarak görülen arasındaki bağ, ortalama eğitimli insan tarafından kolayca anlaşılabilir olmaktan çoktan çıkmıştı; tabii, böyle bir bağ hâlâ varsa. Sanatçılar ulaşılması giderek zorlaşan bir özel imgelemler kaosuna girdiler; bu gelişmenin doruk noktasına (tabii, böyle bir mecazın herhangi bir anlamı varsa) 1918'den sonra, "Dada" ve "Gerçeküstücülük" dünyasında erişilecekti. Yeni çözülme düzeylerine girdiler; Gerçeküstücülük'te, nesnenin tasviri bir yana, bir nesne olduğu kavramı bile yitirildi; sanat yapıtlarında "gerçek" nesneler gösterilebiliyordu, ama ancak, bir tür psişik öngörü ya da otomatizmle ulaşılabilen bilinçdışı zihnin yarattığı bir bağlamda.

Bir Gerçeküstücü'nün dediği gibi, hareket, "aklın denetimi olmaksızın ve tüm estetik ve ahlaki kaygıların dışında ortaya çıkan düşünce" anlamına geliyordu.[11] Gerçeküstücüler değişim, sembolizm, şok, ima ve şiddet aracılığıyla bilincin ötesine geçmeyi amaçlıyorlardı. Bunu yaparak yalnızca, pek çok yazar ve müzisyenin yapmaya çalıştığı şeyi yapıyor, ama belki de, sıradan halk açısından, bunu daha çarpıcı şekilde yapıyorlardı; ne de olsa, çalışmalarının popüler yayınlarda yer alması daha kolaydı.

Freud'un korkutucu (ya da, bazıları için, özgürleştirici) önermeleriyle – ya da, sanatın kaosuyla, ya da, gelişmiş ülkelerde yirminci yüzyıl Hıristiyanlığının uygulamadaki zayıflığı ve görünürdeki entelektüel yetersizliğiyle, ya da, uzayın kıvrıldığı ve zamanın göreceli olduğu bir evrende birdenbire anlaşılmaz hale gelen bir doğal dünyanın kavranamazlığıyla – başa çıkmaya çalışan insanlar kafaları karışmış ve endişeli bir halde yeni dayanak noktaları arıyorlardı. Bu belki de, siyasette yeni akıldışılıkları etkileyip geliştirdi ve (milliyetçilik gibi) daha eski olanlara yeni bir şiddet kazandırdı; ama bu, hangi kanıtların önem taşıdığını bilmenin hiç de kolay olmadığı bir konu. En azından, Avrupa'nın bilinçli entelektüel yaşamı, hoşgörünün, demokrasinin, ya da, bireyi korumak için belirlenmiş eski liberal mutlak değerlerlerin artık pek de heyecan yaratamayacağını gösterir gibiydi. Düşünceleri ve fikirleri yönlendiren seçkinler, pek çoğunun hâlâ eski amaçlara sarılmalarına karşın, sağlamlığına artık inanmadıkları eski temellerden vazgeçmiş görünüyorlardı. Katolik ülkelerde bile uzun zamandır, Avrupalıların ancak pek azı dini ayinlere düzenli olarak katılıyordu. Sanayi kentlerinin kitleleri giderek paganlaşan bir Hıristiyanlık sonrası dünyasında yaşamaktaydılar. Kiliseye devamın azalması günlük yaşamlarını etkilesin ya da etkilemesin, kitle eğlence endüstrisi, geleneksel takvimin bayramlarını ve anma günlerini değiştiriyor ya da ortadan kaldırıyor ve kamu hukuku, evlilik ve vaftizin büyük geleneksel ayinler deneyimini tırpanlıyor ya da aşıyordu. Çoktandır topluma yön veren referans noktaları artık anlaşılmaz hale gelmekteydi. Geçmişte Hıristiyanlığı yerinden etmiş olan liberal fikirler şimdi yerinden oluyordu. 1920'lerde ve 1930'larda her yönde sarsıcı değişimler hissediliyordu. Bireyin bağımsızlığı konusundaki liberal kesin değerler, nesnel ahlaki kriterler, akılcılık, ebeveynlerin otoritesi ve anlaşılır mekanik evren çöküyordu. Eski Avrupa kesinliklerinin –demokrasi, milliyetçilik, Marksizm, özgürleştirici bir güç olarak bilime duyulan pozitif inanç– batılı olmayan kültürlerde daha önce hiç olmadığı kadar benimsenmeye başlandığı bir dönemde Avrupa dünyasında pek çok seçkini bu tür değişimlerin kaygılandırması derin bir para-

11) Bkz. André Breton'un, bu alıntının yer aldığı, P. Waldberg, *Surrealism* (Londra, 1965) adlı çalışmada yayınlanan, *Le Manifeste du Surréalisme* adlı çalışması.

dokstur. Bu kimi zaman temel kesinlikler, aralarından doğdukları Avrupalı seçkinlerin özgüvenlerini eskisi gibi besleyemiyordu. Ne yazık ki, zorbanın ve barbarın değil, iyi eğitimlinin özgüveni çöküyordu. Kaybeden, liberal uygarlıktı.

İYİMSERLİK YILLARI

Uzun vadede önemli etkiler yaratacak olmalarına karşın, bu değişimlerin çoğu yalnızca bunların özellikle farkında olan bir azınlığı kaygılandırmaktaydı ve bu da batılı ve ağırlıklı olarak, tutucu bir azınlıktı. Ne de olsa, insan ırkının çoğunluğu alışkanlıklarıyla yaşar ve kendi günlük yaşamlarının gayeleri dışındaki pek az şeyi görür ya da duyar. Üstelik, 1920'lerde refah döneminin yeniden başlamasıyla birlikte batı dünyasına bir iyimserlik havası hâkim olmuştu ve bu hava sonraları, dünyanın diğer bölümlerine de yayıldı. Savaş sonrasının zorlu yıllarının, ne kadar kötü geçerlerse geçsinler, Sovyetler Birliği hariç insanlığın çoğunluğunun belli düzeylerde paylaştığı aşamalı bir toparlanmanın başlangıcı oldukları anlaşılacaktı. 1925-1929 arasındaki yıllar özellikle yüreklendiriciydi. Bu durum özellikle ABD'de hissedilmekteydi, ama eski günleri normal olarak gören Avrupalılar da durumun 1914 öncesine dönmeye başladığını düşünmekte çok da haksız sayılmazlardı.

Bu normalliği yeniden kurmak isteyenler, ekonomide döngüsel dalgalanmalar, sürekli bir yoksulluk ve sürekli yüksek işsizlik oranları yaşanacağını kabul ediyorlardı. Yine de, ruh halindeki bu değişimi anlamak zor değil. 1925'e gelindiğinde savaşın en kötü yıkımları onarılmıştı, ulaşım yeniden normal şekilde (ve ilk düzenli havayolları tarifeleri başladığından, yeni bir boyutta) işliyordu, normal hasat düzeylerine ulaşılmış, yüksek enflasyon dönemlerinin ardından (Almanya'da bir dönem, para fiyatları bir milyar kat artmıştı) para birimleri istikrara kavuşturulmuştu. Sorunların çözümünde tüm Avrupa ülkelerinin aynı derecede başarılı olduğu söylenemezdi, ama çoğunda en azından, ekonomik refah yeniden ufukta belirmişti. 1925'te Almanya'ya verilen yüksek kredi bir dönüm noktası oluşturur; Avrupa'nın eski büyük sanayi güçleri olan Büyük Britanya ve Almanya'nın 1913'teki imalat çıktısı düzeylerine henüz ulaşamamış olmalarına karşın, Avrupa'nın toplam gıda ve hammadde üretimi o yıl savaş öncesi düzeyleri aşmıştı. Evet, 1926'da dünya emtia fiyatları düşmeye başlayacaktı, ama bu, hammadde üreticileri için ne anlama gelirse gelsin, gelişmiş dünyada ücretlilerin ceplerindeki paranın alım gücünün artmasının habercisiydi.

Sonraki dört yıl boyunca da her şey yolunda gitti. Dünya imalat çıktısı dörtte birden fazla, dünya ticareti ise neredeyse beşte bir oranında arttı. Önemli

para birimleri eski istikrarlarına kavuşmuşlardı ve sabit fiyatlar üzerinden altına dönüştürülebiliyorlardı. Gerilerde kalmış sanayi ülkeleri de diğerlerine yetişmekteydiler; Büyük Britanya'nın imalatı 1929'da 1913 düzeyine ulaştı, Almanya'nın imalat çıktısı ise bunun çok üstündeydi. Bu toparlanışın ardındaki en önemli olgular, Almanya'nın yeniden devletler topluluğuna girmesiyle birlikte Avrupa'da siyasi iklimin değişmesi, savaşın yarattığı tahribatın onarılması ve en önemlisi, dünyanın en büyük ulusal ekonomisi olan ABD'de uzun zamandır yaşanmakta olan patlamaydı. Bu refah başka şeylerin yanı sıra, yeni demokrasilerin siyasi gelecekleri konusunda iyimserlik de yaratmıştı. Ama bu iyimserlik uzun sürmeyecekti. O zamanlar kimse farkında olmasa da, 1929, Avrupa ticaretinin 1954'e dek göreceği en iyi yıldı. Ekonomik toparlanma zayıf temeller üzerine kurulmuştu. Ekonomik gelişme yine de, Cihan Harbi'nden ve barış düzenlemesinden geriye kalmış irinli sorunlarda uzun zamandır beklenen önemli düzeyde bir ilerlemenin kaydedilebilmesi için gerekli arka planı yaratmıştı.

LOCARNO VE SONRASI

Bu sorunların arasında en önde geleni, ister yeni, ister yeniden ortaya çıkmış bir sorun olarak niteleyebileceğiniz, Almanya sorunuydu. Almanya'nın rolünün henüz belirlenmediğinin anlaşılması, 1919'dan sonra çok uzun zaman almamıştı. Yenilmiş, silahsızlandırılmış, siyasi devrim geçirmiş ve topraklarının büyük bölümünü kaybetmişti. Ama yıkılmamıştı; coğrafyanın, nüfusunun ve sanayi gücünün verdiği ağırlığı günün birinde, iyi ya da kötü yönde, yeniden kullanacağını tahmin etmek zor değildi. Avrupa'da savaş sonrası uluslararası ilişkilerde en önemli konunun Almanya olması kaçınılmazdı. Birleşmiş ve ekonomik olarak yeniden kurulmuş bir Almanya'nın gölgesinin günün birinde şu ya da bu şekilde yeniden Orta Avrupa'nın üzerine düşeceği ve olasılıkla Fransa'yı tehdit edeceği belliydi. Fransızlar bunun daha ne kadar geciktirilebileceğini ve savaşsız bir çözümün mümkün olup olmadığını düşünüyorlardı; onlar için sorun uzun bir süre yalnızca ulusal güvenlik sorunu olarak kaldı. Önceleri askeri yaptırımlara (Ren bölgesinde İngiliz garnizonu 1929'a ve Fransızlar da 1930'a kadar kaldılar) ve sınırlarının güçlendirilmesine umut bağladılar. Ama Fransız diplomatlar aynı zamanda müttefikler de arıyor, Fransa'yla Orta ve Doğu Avrupa'nın yeni devletleri arasında karşılıklı destek anlaşmaları yapmaya çalışıyorlardı.

Diğer ülkelerin diplomatları soruna büyük oranda, Almanya'yla başa çıkılabilmesi için, barış antlaşmasının şartlarının işlemesinin anlaşma yoluyla sağ-

lanması yönünde girişimde bulunulması gerektiği gerçeğini kabul ederek yaklaşıyorlardı. Bunun yaratacağı zorlukların ortaya çıkması zaman aldı ve sağcı milliyetçilerin sürekli baskısı altında bulunan Alman hükümeti çok zaman geçmeden, Versailles antlaşmasının tashih edilmesi için yollar aramaya başladı. 1920'lerde talepleri yurtdışında ilgi görmeye başladı ve bu taleplerin yerine getirilmesiyle ilgili sorunlar zamanla, daha iyimser bir ruh hali içinde ele alınır oldu. Savaş tazminatı yükü, ana eylem alanı olarak görülüyordu. Almanların tazminat ödemelerini denetlemek üzere kurulmuş olan Komisyon Mart 1921'de, Almanya'nın Antlaşma gereğince yapmakla yükümlü olduğu (132 milyar altın mark gibi yüksek bir tutardaki) ödemelerin geciktiğini ilan etti. Alman hükümeti 1 milyar marklık kısmi ödemeye yetecek miktarda borç aldı, ama marktaki düşüş hızlandı ve ertesi yıl, sonraki ödemeler için bir yıllık moratoryum tanındı. Ama Fransızlar yine de, borcun tamamının ödenmesinde ısrarlıydılar.

1922'de Almanya ve Rusya'nın Rapallo'da beklenmedik bir anlaşma yaparak Avrupa'yı şaşkınlığa uğratması üzerine, düzenleme için yeni bir temel arayışına aciliyet verildi. Tashih iki ülkenin de çıkarınaydı; her ikisi de Avrupa'daki diplomatik yalıtılmışlıklarından kurtulmak istiyorlardı.[12] Bu durum başta Fransa olmak üzere diğer ülkelerde büyük bir heyecan yarattı (Rapallo anlaşmasında Alman ordusuna Sovyetler Birliği'nde eğitim ve çalışma tesisleri tahsis edilmesinin öngörüldüğü bilinseydi, Fransa'da heyecan çok daha fazla olurdu). Bu arada, Büyük Britanya ve Fransa birbirlerinden uzaklaşmışlardı. Ocak 1923'te Fransızların ve Belçikalıların savaş tazminatı olarak kömür nakliyatını güvenceye almak amacıyla Ruhr'u işgal etmeleriyle, Fransızların antlaşmanın Almanya'ya dayatılması yönündeki çabaları doruk noktasına ulaştı. Böylece, Almanya'nın en büyük sanayi bölgesi kapanmış oldu ve Alman hükümetinin vatandaşlarına karşı yükümlülüklerini yerine getirmek üzere para basmaya yönelmesiyle birlikte mark tamamen çöktü; Kasım ayına gelindiğinde bir ABD doları dört milyar mark ediyordu. Para biriminin çökmesi sonucunda milyonlarca Alman'ın tasarrufları eridi ve hayatları mahvoldu. Bu, Avrupa'nın bütün bir onyıl içinde yaşadığı en gerilimli andı ve Fransız yönetiminin bu politikanın uygulanamayacağını anlamasına dek sürdü. Fransa istediğini askeri eylemlerle elde edemezdi ve kısa bir süre sonra, Fransa'nın mali istikrarı da tehlikeye girdi. Ruhr madenlerinde, işletme maliyetini karşılayacak ölçekte üretim yapılamıyordu. Fransa'da hükümetin değişmesiyle birlikte Almanya'yla yavaş yavaş uzlaşmaya varıldı ve Amerikan mali desteğiyle Almanya'ya

12) SSCB'nin bu yönde attığı adımlardan biri de elbette, daha önceden yapılmış olan, 1921 tarihli Sovyet-Türk antlaşmasıdır.

yeni bir Amerikan yatırımı akının başlamasıyla birlikte tazminat sorunu hafifledi. Devlet adamları Almanya'yla uzlaşma ve Almanya'yı yatıştırma gereğinden söz etmeye başladılar. Yine de Avrupa'da genel barışın en iyi garantisi, Almanların (ve Rusların) kendi iç sorunlarıyla meşgul olmaları ve yenilgi sonrasının tükenmişliği olmuştu.

"Düşman" ve "Müttefik" güçler ayrımına son veren, Fransız-Alman ve Alman-Belçika sınırlarına her iki taraftan gelecek saldırılara karşı verilen garantilerle Fransa ve Almanya'yı resmen uzlaştıran 1925 tarihli Locarno anlaşmalarına giden yol yavaş yavaş açıldı. Almanya'nın doğu sınırları konusunda hiçbir şey konuşulmamış olması önemlidir; İngilizlerin bu konuda hiçbir taahhüde girmeyecekleri belliydi.[13] Almanya ertesi yıl Milletler Cemiyeti'ne alındığında, yeni bir barışçı diplomasi ve anlayış dünyasına giden yolun açıldığı düşünüldü. Almanya batıda Versailles'daki toprak bölüşümünü kabullenmiş, Fransa ise, Büyük Britanya ve İtalya'nın sınırları konusunda verdikleri garantilerle rahatlatılmıştı.

Yine de Locarno aslında, aldatıcı çözümlerden bir diğeriydi. Versailles düzenlemesinin bir bölümüne (batıdaki sınırlara) ayrıcalıklı bir konum verilmişti. Bu durum aslında doğu düzenlemesini zayıflatıyor, o sırada Polonya ya da Çek egemenliğinde olan eski Alman topraklarının ve Alman halkının gelecekteki kaderini bir kez daha belirsizleştiriyordu. Tarihsel ve kültürel deneyimleri göz önüne alındığında, Almanya gibi güçlü bir potansiyele sahip bir ülkenin, komşularıyla dengeli, barışçı bir ilişkiyi nasıl kuracağı sorusunu yanıtsız bırakıyordu. Almanya'nın gücünü yeniden göstermeye girişmesi tehlikesinin, kurumları Alman toplumunu yavaş yavaş ve iyi yönde yeniden eğitecek ve Alman kültürünün takdir gören pek çok özelliğinin yeniden canlanmasını sağlayacak demokratik bir Alman cumhuriyetinin kurulmasıyla çözülmüş olacağını uman pek çok kişi vardı. Yine de, Weimar Cumhuriyeti'nin anayasal yönetime dayalı liberal ve demokratik bir cumhuriyet olmasına karşın, pek çok Alman daha en başından itibaren bu anayasaya soğuk bakmıştı. Weimar'ın Alman sorununu çözememiş olduğu, yaygın olarak paylaşılan bir diğer varsayımın çökmesiyle birlikte ortaya çıktı – refahın sonsuza dek süreceği yanılgısının.

Her şeye rağmen, Locarno'dan sonra onyılın geri kalan kısmına belli bir zindelik hâkim oldu. Maddi refahın arttığı arka plan güven veriyordu ve Milletler Cemiyeti de imajını düzeltecek birkaç küçük başarı kazanmıştı (gerçi, bun-

13) "Polonya koridoru için," demişti, Britanya dışişleri bakanı, "hiçbir Britanya Hükümeti tek bir Britanya neferini olsun riske atmayacaktır ve atamaz." Alıntı: F. P. Walters, *A History of the League of Nations* (Londra, 1952), s. 284. Bu, Bismarck'ın, Balkanlar için bir Pomeranya neferinin riske atılması konusundaki yorumunun bilinçli bir taklidiydi.

lardan hiçbiri bir büyük güçle ilgili değildi). 1928'de, saldırgan savaşı reddeden, çok övülen, ama aslında anlam taşımayan bir pakt (altmış beş ülke arasında) imzalandığında, iyimserlik doruğundaydı. Ertesi yıl Almanya'nın tazminat yükü daha da hafifletildi ve İtilaf Devletleri'nin Ren bölgesindeki son işgal kuvvetleri de 1930'da çekildi.

BİR DOĞU MUAMMASI

1922'de Rapallo'da Almanya ve SSCB birbirlerine büyükelçi göndermek üzerinde anlaşmışlardı ve birkaç yıl sonra da, Bolşeviklerin diğer ülkelerle ilişkilerinin de daha umut verici göründüğünü gösteren işaretler ortaya çıktı. Bolşeviklerle tüm diğer ülkelerin yöneticileri arasında, tarihin izlediği yol konusunda derin bir inanç ayrılığı bulunmasına karşın –Komintern, hâlâ devrime doğru, diyordu–, Sovyetler Birliği'nde ekonomik şartların iyileşmesi ve iç savaşın sona ermesi Bolşeviklerin dış dünyadan korkma nedenlerini azaltıyordu (ya da, azaltmalıydı). Savaş sonrasında batıda yaşanan devrimlerin başarılı sonuca ulaşamaması da, SSCB'nin daha uzun süre kapitalist ülkelerle yan yana yaşamak zorunda kalabileceği anlamına geliyordu. Bu arada, Sovyetler Birliği dış dünyayla ticaret yapmak zorundaydı. Dolayısıyla, diğer ülkelerle diplomatik temaslara yavaş yavaş başlandı. Rapallo başlangıçta korku yaratmıştı, ama sonunda, (1933'e dek sürecek askeri işbirliğiyle yeni meyveler verecek özel ve gizli bir ilişki kurmanın yanı sıra) Sovyetlerin Avrupa'daki diplomatik yalıtılmışlığını sona erdirdiği anlaşılacaktı. Ama yerli komünistlerin 1923'te Saksonya, Thüringen ve en önemlisi, Hamburg'da iktidarı ele geçirme girişimlerinde bulunmaları nedeniyle, Sovyet siyaseti Almanya'da bile hâlâ kuşkuy çekiyordu. Yine de 1924'te İngilizler SSCB'yi diplomatik olarak tanıdılar. Sovyetler ardından Fransa ve Norveç, Avusturya, Yunanistan, İsveç, Kanada, Danimarka, Çin ve Meksika'yla diplomatik ilişki kurdular; bu gelişme, Sovyetlerin komünist olmayan dünyayla ilişkilerinin önemli oranda normalleşmesi anlamına geliyordu. Onyılın geri kalan kısmı boyunca SSCB'yle komşu ülkeler arasında, biri Almanya'yla 1926'da yapılan anlaşma olmak üzere, saldırmazlık anlaşmaları imzalandı.

Bu tür adımlar elbette, kimi batı çevrelerinde Sovyetler Birliği'ne duyulan güvensizlik, ya da, Sovyetler Birliği'nin yurtdışında komünist faaliyetleri teşvik etmesi ve sık sık, kapitalist dünyanın yaklaşmakta olan çöküşüne dair coşkulu güven ifadelerinde bulunması konularında bir değişiklik yaratmadı. SSCB Locarno anlaşmalarını da, Britanya'nın Sovyet karşıtı koalisyon oluşturma çabası olarak eleştirmişti. Yine de, dış dünyayla az çok normal ilişkilerin kurulmuş

olması, 1920'lerin sonlarında uluslararası işler konusunda duyulan iyimserlik havasına uyuyordu. Yeni resmi Sovyet sloganının ("tek ülkede Sosyalizm"), ülkenin yöneticilerinin kendilerini, yurtdışına devrim ihracı sürecine girmeden önce yurtiçinde sağlam bir sosyalist toplum kurmaya adadıkları anlamına geldiği düşünülüyordu.

Ama bu, 1917'den beri uluslararası işlerde devrimci bir değişim yaşanmış olduğu gerçeğini değiştirmiyordu. Bolşevik devriminden sonra her ülkede, kendini mevcut düzeni devirecek bir devrim fikrine adamış insanlar çıkmıştı ve bunların teşvik, ilham ve kimi zaman yardım bekleyebilecekleri bir yabancı yönetim vardı. Kuramda ve uygulamada dünya, günbegün birbirleriyle geçinmeyi başarıyor görünseler de, temelde birbirlerine karşı ve uzlaşmaları mümkün olmayan iki kampa bölünmüştü. Görünüşe bakılırsa, 1927-1929 arasında Sovyet yönetici sınıflarında da, SSCB'ye karşı çok yakında, (1927'de, Londra'daki Sovyet casusluk faaliyetlerinin ortaya çıkmasından sonra bir süre SSCB'yle diplomatik ilişkileri kesmiş olan) Büyük Britanya'nın liderliğinde emperyalist bir savaş açılacağı korkusu doğmuştu.

AMERİKA BİRLEŞİK DEVLETLERİ

1920'lerde Avrupalı devlet adamlarını meşgul eden konuların hiçbirinin Amerikalıları ilgilendirmediğini söylemek pek doğru olmaz. ABD yönetiminin, Dışişleri Bakanlığı görevlilerinin ve savaş filoları ve kruvazör oranlarını düşünen amirallerin, nadiren de olsa, Avrupa'daki gelişmelere yakın ilgi gösterdikleri oluyordu. Mali sorunlar, özellikle de İtilaf Devletleri'nin savaş borçları ve Almanların savaş tazminatı ödemeleri hâlâ kaygı uyandırmaktaydı. Ama herhalde Amerikalıların çoğu bu tür şeylere hiç önem vermiyordu. Kısa bir süre dünya çapında bir rol oynamalarından sonra onları yeniden yalıtılmışlığa döndüren yeni şartlar, yarıküre dışındaki dünya işleriyle ilgilenmeme geleneğini pekiştirmişti. 1918'de ABD, galip devletler arasında en güçlüsüydü. Vatandaşları daha az acı çekmiş, müttefiklerine göre daha fazla zenginleşmiş ve topraklarına dokunulmamıştı. Ama savaşın sona ermesinden kısa bir süre sonra Amerikalı siyasetçiler, sanki dış dünyadan iyice usanmışlar gibi, denizaşırı bölgelerdeki sorunlarla ilgilenmeye yeniden direnç göstermeye başladılar. Wilson'ın Versailles'da imzalamış olduğu anlaşmayı (görevlerinden biri, hükümetin yaptığı antlaşmaların onaylanması olan) Senato geri çevirmişti. Bu, Amerika'nın barış düzenlemesinin korunması taahhütlerinden vazgeçilmesinden öte, Milletler Cemiyeti'nin dışında kalmak anlamına da geliyordu. Hasta ve ölmekte olan Wilson'ın isteğine karşın, vatandaşları psikolojik yalıtılmışlığa geri döndü-

ler. Genel anlamda konuşursak, yirmi yıl boyunca dünya işleriyle neredeyse hiç ilgilenmeyeceklerdi.

1920'de başkanlık seçimini, adı pek az duyulmuş Cumhuriyetçi bir senatör olan Warren G. Harding kazandı. 1924 ve 1928'de de göreve, çoğunluk oylarıyla cumhuriyetçi başkanlar seçildi.[14] Amerikalılar oylarını "normallik" için kullanmışlardı – tarife korumaları arkasında yurtta işlerini sürdürmek ve dış dünya konusunda pek de endişelenmemek için. Görünüşe bakılırsa, bu yaklaşım işe yarıyordu. 1920'ler Amerikalılara eşi görülmemiş bir refah getirdi. 1921-1929 arasında kişi başına düşen ortalama gelir dörtte birden fazla arttı. Büyük bir inşaat patlaması yaşanıyordu. 1920'de trafikte 8 milyon, on yıl sonra ise 23 milyon Amerikan motorlu taşıtı vardı. 1920'de radyo sayısı pek azdı; 1930'daysa Amerikan evlerinde 13 milyon radyo olacaktı. Buzdolabı, gazlı ve elektrikli fırın ve diğer ev "aletleri" gibi radyo da hâlâ bir lükstü, ama lüks eskisine göre çok daha hızlı yayılıyordu. Fiyatlar düştü; kentlerde çalışanların ceplerinde eskisinden çok daha fazla para vardı. Ekonomi madalyonunun diğer yüzünde ise, durumları daha da kötüleşmiş ve tamamen unutulmuş olan işsizler, küçük çiftçiler ve kırsal kesim yoksulları yer alıyordu. 1920'lerin ortalarında, yoksul ve geri kalmış bir eyalet olan Güney Carolina'da tarım dışı nüfusun kişi başına düşen yıllık geliri 412 dolardı. Bu yüksek bir rakam değildi ama tarım nüfusunun geliri 120 dolardı. ABD bu tür sorunları çözmek için, pek çok Avrupa ülkesinde çoktan yürürlüğe sokulmuş ve artık kesin gözüyle bakılan sosyal güvenlik düzenlemelerine başvuramazdı.

Geçmişi bildiğimiz için, Amerikan refahının ve ABD'nin denizaşırı ülkelere yüksek miktarlarda borç vermesinin temellerinin zayıf olduğunu söylemekte ve (bir başkanın deyişiyle) "Amerika Birleşik Devletleri'nin işi, iştir" düşüncesine inanmış Amerikalıların iyimserliklerine ve yalnızca kendileriyle meşgul olmalarına kuşkuyla bakmakta zorlanmayabiliriz. Siyaset konusuna gelince, Cumhuriyetçiler genel refah duygusu sayesinde iktidara yerleşmiş görünüyorlardı. Demokratların toparlanmaları, kısmen partinin 'İçki Yasağı'yla bağlantılı görünmesi yüzünden, olası görünmüyordu; bu, Wilson'la sona eren İlericilik döneminin son değişimlerinden birinden artakalmış bir sorundu. Milyonlarca Amerikalı alkol tüketimine her zaman nefretle bakmıştı ve en sonunda 1920'de, Kongre'yi alkol üretimini ve satışını yasaklamaya ikna etmişlerdi. Yarattığı etkiler yasağın hem savunucularını, hem de muhaliflerini aynı derecede şaşırtacaktı. Bu etkilerden biri, içki kaçakçılığı, yasadışı içki üretimi, yasadışı damıtma yapan ve sonunda, bunların yol açtığı şiddet eylemlerine

14) Calvin Coolidge (başkan yardımcısı olduğu için, 1923'te, Harding'in ölümü üzerine, onun yerini almıştı) ve Herbert Hoover.

dalan, çok büyük bir suç endüstrisinin ortaya çıkması ve hızla büyümesiydi. O zamana dek yasalara uymuş normal vatandaşlar bile hiçbir vicdan azabı duymadan yasayı ihlal ediyorlardı. İçki Yasağı'ndan önce New York City'de on beş bin yasal "salon" ya da barda alkol satılmaktaydı; yeni yasa uyarınca kapatıldıklarında yerlerini 35,000 *speak-easy*, yani, gayri meşru meyhane aldı. Yozlaşma yayılmıştı; gangsterler ünlü (ve kimi zaman takdir edilen) şahsiyetlere ve Chicago da, şiddet içeren suç oranlarıyla ünlü bir yere dönüştü (Chicago'da 1927-1931 arasında 227 çete cinayeti yaşandı ve bunlardan hiçbiri için mahkemelerden mahkumiyet kararı çıkmadı).[15]

İçki Yasağı'nın yarattığı tüm bu trajedi bir yana, böylesine kötü şekilde geri tepen bir fikirde biraz da komik bir yön var. Ama İçki Yasağı'nı savunan "ayık"lar inançlarından vazgeçmediler. Özellikle de, Demokrat partinin seçmen desteğinin büyük bölümünü oluşturdukları güney eyaletlerinde güçlüydüler. Partinin diğer dayanağı kuzeydoğu şehirleriydi; burada uzun zamandır bulunan ve Demokratlara oy veren İrlandalı ve İtalyan toplulukları ağırlıkla "ayyaş"tı. Demokratların 1928'de, İçki Yasağı'nın yarattığı hoşnutsuzluktan yararlanmak amacıyla çıkardıkları "ayyaş taraftarı" başkan adayı kentleri kazandı, ama güneyde ağır bir yenilgiye uğradı.

Amerikalıların yeni içe kapanmışlıklarının ve bir Amerikan tarihi döneminin sonunun nişan taşlarından biri, göçe getirilen yeni kısıtlamalar oldu. Ülkeye büyük yarar sağlamış olmasına rağmen, eski cömert, neredeyse kısıtlamasız (en önemli kısıtlamalardan biri, bulaşıcı hastalıktı) göçmen kabulü uygulamasından vazgeçildi. 1917'de, Wilson'ın başkanlık vetosuna rağmen, okuryazarlık şartı da getirilmişti. 1921'den sonra uygulanan kotalarla her yıl alınan göçmen sayısı azaltıldı ve sonunda, 1929'da 150,000 düzeyine indirildi – 1900 ila 1914 arasında, bir yılda yalnızca İtalya'dan gelenlerin sayısının altında bir düzey. Amerika Birleşik Devletleri artık tüm insanlık için bir sığınak ve fırsatlar ülkesi olma iddiasında bulunamıyordu, ama merdivenin indirilmesi, 1920'lerin ulusal ruh haline uymuştu. Asimilasyon fikri önce tutucular tarafından, dışlama yoluyla reddedildi. Yarım yüzyıl sonra ise, kültürel çoğulculuk adına, hoşnutsuz radikaller tarafından reddedilecekti.

15) 1925'te Chicago'da 16,000 kişi sarhoşluk nedeniyle tutuklanmıştı; bu, İngiltere ve Galler'de aynı nedenle yapılan toplam tutuklama sayısından fazladır.

IV. KİTAP

Dünya Devrimi

11 Yeni Küresel Tarih

DÜNYA BUHRANI

1930'ların başlarındaki ekonomik buhran, tüm dünyaya daha önce eşi görülmemiş düzeyde yayılmıştı ve daha önceki tüm krizlerden çok daha ciddiydi. Krizden etkilenmemiş hiçbir kıta kalmamıştı ve kendine özgülüğü, kapsamı ve aniden başlamasıyla, pek çok ulus ve halk üzerinde büyük tahribat yarattı. Geçmişte de Avrasya kara parçasında ve Kuzey Afrika'da büyük felaketler ve insan hareketleri yaşanmıştı, ama ne böylesine eşzamanlı oldukları görülmüştü, ne de, tüm kıtaları böylesine kırıp geçirdikleri. Dünya buhranı belki de, gerçek anlamıyla tüm dünya tarihini etkileyen ilk olaydı. Savaşlar ve diplomasi tüm dünyada halkların kaderini iç içe geçirmişti, ama asla, bilinen her parçasını aynı anda içine alacak şekilde değil. 1930'larda tüm dünyada ekonomik yaşamı etkisine alan yıkım, tam anlamıyla evrensel bir olguydu. Etkileri böylesine genel olduğundan, iki dünya savaşı arasındaki en etkili tarihsel gelişme olduğu söylenebilir. Pek çok şeyi olası ve bazı şeyleri de kaçınılmaz hale getirdi. Yarattığı yıkım olmasa, boşaltılması gereken çok daha az sıkıntı, iyi niyetli ama anlayışları yetersiz siyasetçilerin karşısında daha az mücadele kaynağı ve kötü insanların ya da hatta basit maceracıların elinde çok daha az fırsat olacaktı.

Bu durum özellikle Avrupa'da görülecekti. Dünya çapında ve yalnızca maddi terimlere dayanan bir değerlendirme yapılırsa, krizden en kötü etkilenenler kesinlikle Avrupa'nın sanayileşmiş ulusları değildi. Yine de, Avrupa'nın siyasi durumu ve uluslararası büyük güçler arasındaki ilişkiler sistemi içindeki (azalmış olsa da) hâl-â büyük önemi nedeniyle, bu ülkelerde oluşan yıkım, başka yerlerdekine oranla çok daha büyük sonuçlar yarattı. Uluslararası ilişkileri örneğin Şili'de nitrat ve bakır madenciliğinin çöküşünden ya da Malaya ve Çinhindi kauçuğuna talebin düşmesinden, bu felaketler yaşandıkları ülkelerin halkları için ne kadar korkunç olursa olsun, çok daha fazla sarstı. Avrupa'nın sorunları diğer kıtaların sorunlarını da tırmandırdı; üstelik her düzeyde, ekonomik olduğu kadar, siyasi ve kültürel açılardan da. Diğer ülkelerden gelen hammaddelerin tüketicisi ve Avrupa dışı ülkelere mal ve sermaye ihracatçısı olarak kıtanın önemi üç yüzyıldır artmıştı. 1919-1939 arasında dünya imalat çıktısındaki ve dünya ticaretindeki payının 1914'ten önceki düzeyin altında kalmasına karşın, her iki alanda da hâlâ büyük bir paya sahipti. Avrupa'nın başına gelenler mutlaka, tüm dünyayı etkileyecekti.

Ticaret çevrimindeki iniş çıkışlara ve Cihan Harbi'nin getirdiği yıkımın kimi sanayileşmiş ülkelerde yarattığı kargaşaya karşın, dünya ekonomisinin uzun vadedeki eğilimi 1929'a dek olumlu görünüyordu. Tüm gıda üreticisi ülkeler 1890'lardan itibaren yirmi yıl boyunca avantajlı ticaret şartlarından faydalanmışlardı. Savaş sonrası yılların yeniden yapılanma ve istikrar sağlama çalışmalarının ardından, beş yıl boyunca refah giderek artmıştı. 1929'a gelindiğinde yine de, dünya fiyatlarının daha o zamanlardan düşmeye başlaması nedeniyle kimi ülkelerde tarım krize doğru ilerlemekteydi. Ama daha kötüsü de yaşanacaktı.

Amerika Birleşik Devletleri, dünya refah düzeyinde belirleyici bir etmen haline gelmişti. Ülkeyi sermaye ihracatçısı konumuna getiren Cihan Harbi, uluslararası finans alanındaki rolünü de değiştirmişti. Dünya kömür üretiminin neredeyse % 40'ı ve dünya imalatının yarıdan fazlası ABD'de gerçekleştirilmekteydi. Savaşın taleplerinin yarattığı bu bolluk 1920'lerde ülke halkının, örneğin aralarından milyonlarcasının bir aile arabasına sahip olabildiği ilk halk olmasını sağladı. Ülkenin refahı dış dünyayı da etkiledi. Dünya ticaretini geliştirdi ve Amerika'nın kredi ve yatırım olarak ihraç ettiği sermayeyi yarattı. Avrupalılar 1925-1929 arasında ABD'den, savaş yıllarından kalma yüklü borçlarına ek olarak, yaklaşık üç milyar dolar yeni borç aldılar. Ama 1928'de ABD'de paranın kısa vadeli maliyeti artmaya başladı. Uzun iç patlamanın sonunun yaklaşmakta olabileceği yönünde başka belirtiler de gözlenmekteydi. Gerçi, başlangıçta yalnızca, eski iş çevrimlerinin yeniden işlemeye başladığı düşünülmüştü. Ama kısa sürede Amerika, Avrupa'ya verdiği kredileri geri

istemek durumunda kaldı. Çok geçmeden, Avrupalı borçlular sorun yaşamaya başladılar. Bu arada, insanların ciddi bir krizin çıkmak üzere olduğunu düşünmeye başlamalarıyla, ABD'de talep düştü. Bu durum neredeyse rastlantısal olarak, Ekim 1929'da borsada ani ve büyük bir borsa çöküşünün yaşanmasına neden oldu. Büyük bankerler borsayı desteklemek için yüksek alımlar yaptılar, ama geçici bir toparlanma yaşanmasına karşın, güven tamamen yitirildi. Refah döneminin sonuna gelinmişti. 1930'daki kısa süreli son bir toparlanmanın ardından, Amerika'nın yurtdışı yatırımlara yönlendirilecek parası kalmadı.

Bu olayları izleyen ekonomik buhranın ağırlığının satın alma gücünün düşmesiyle birlikte dünyada tam anlamıyla hissedilmesi yaklaşık bir yıl aldı. Avrupa'da buhran ancak, siyasetin de rol oynadığı büyük bir mali krizden sonra başladı. Hükümetler ulusal pazarlarını ve sanayilerini koruma yolları arar ve birdenbire daha da ağırlaşan borç sorunlarını çözmeye çalışırken, Avusturyalılar Almanya'yla bir Gümrük Birliği kurmayı düşünmeye başladılar. Fransa zaman kaybetmeden, bu adımı, iki ülke arasında birlik kurulmasını yasaklayan Versailles Antlaşması'nın ihlali olarak kınadı. Bank of France bu nedenle, sıkıntı içinde bulunan bir Avusturya bankasına yardım etmeyi reddetti. *Kredit-Anstalt*'ın iflas etmesi diğer Orta Avrupa bankalarında da telaş yarattı. Onlar Alman bankalarındaki mevduat ve borçlarını geri alma yolları ararken, telaş daha da yayılarak, önce Almanya'ya, ardından da Londra'ya sıçradı. Eylül ayında Birleşik Krallık altın ödeme yapmayı durdurdu. 1932 sonuna gelindiğinde on iki ülke daha bu yolu izleyerek, altın standardından vazgeçmişti. ABD de ertesi yıl onları izledi. Kısa bir süre sonra, önemli para birimleri arasında bir tek Fransız frankı altına dönüştürülebiliyordu. Liberal ekonominin eski bir idolü olan altın standardının tahtından inmesi, o sırada milyonlarca insanın karşı karşıya olduğu trajedinin finans alanındaki sembolüydü.

Ülkeler boş yere para birimlerine altın karşısında istikrar kazandırmaya ve hesaplarını dengelemeye çalışırken, deflasyon ve yatırımlarda çöküş başladı. Ama para birimlerini koruma çabası durumu daha da kötüleştirdi. Artık talepteki düşüşün yanı sıra, (ithalatı azaltma amaçlı) tarifeler ve kotalar da dünya fiyatlarında düşüşe yol açıyordu. Hammadde üreticisi ülkeler gelirlerinin düşmesi nedeniyle yurtdışından mamul mal alamaz hale geldiler. Sanayileşmiş dünyanın ihracat pazarı daraldı; önde gelen imalat ülkelerinde kısa süre içinde 30 milyon kişi işsiz kaldı. 1932'de (ki bu, en kötü yıldı) ABD'de ve Almanya'da sanayi üretimi endeksi, 1929 düzeyinin yarısından ancak biraz fazlaydı; o yılın sanayi üretimi düzeyi 100 olarak alınırsa, 1932'de endeks ABD'de 52.7'ye, Almanya'da ise 53.3'e düşmüştü. (Birleşik Krallık'ta endeks 83.5'tu ve bu da yeterince kötü bir düzeydi).

Bu tür çarpıcı değişimler, imalatçı ülkelerde üretimin azalması sonucu olanların en temel işaretleriydi. Çalışanların işlerini kaybetmeleri ya da ücretleriyle alım yapamaz duruma gelmeleri sonucunda diğer imalat sanayilerinin, gıda tedarikçilerinin ve hizmet endüstrilerinin satışları azaldı. Hammadde ithalatı talebinin düşmesiyle birlikte, sanayileşmemiş ülkelerin mamul ihraç mal almakta kullanacakları dış gelirleri, daha önce görülmedik düzeyde azaldı. Dünya ticaretinin daha da küçülmesiyle birlikte nakliye şirketlerinin, sigortacılık ve bankacılık sektörlerinin işleri de küçüldü, yeni iş kuracak ya da mevcut işlerini geliştirmek için yatırım yapacak kişilere verilebilecek para azaldı (gerçi, kriz döneminin kimseyi yatırıma teşvik etmesi beklenemezdi) ve zincir böylece sürdü. Bu yıllarda, dünyanın en zengin ülkesi olan ABD'nin ulusal geliri % 38 oranında düştü. Düşüş vatandaşları arasında eşit oranda dağıtılmış olsaydı, her biri 1929'daki gelirlerinin üçte ikisinden azını kazanmış olacaktı. Ama çekilen acılar eşit oranda paylaşılmadı. Dünyadaki milyonlarca kişi gibi, milyonlarca Amerikalı da, ortalamanın altında kaldı.

Buhranın etkileri diğer ülkelerde de, her yerde son derece ağır olmanın dışında, eşit şekilde dağılmamıştı. Çoğu insan, 1920'lerde elde ettiği toplumsal ve ekonomik kazançlarını kaybetti. Bu durum özellikle sanayileşmiş dünyada gözlenmekteydi. Almanya'da çelik işçileri, Büyük Britanya'da gemi yapımcıları, ABD'de kömür madencileri büyük acılar çektiler – onlarla birlikte aileleri ve, meslekleri ne olursa olsun, vatandaşlarının çoğunluğu da. Ama Şili'nin nitrat işçileri, Arjantin'in kovboyları, Hindistan'ın jüt yetiştiricileri ve ABD'nin çiftçileri çok daha fazla acı çekecekti. Sefalet hiçbir ülkenin tekelinde değildi, ama işe zaten en alt seviyeden başlamış olanlar için durum çok daha kötüydü. İşsizlik, özellikle ABD ve Almanya'da göze çarpmakla birlikte, tüm dünyada arttı; sessiz sanayi kentlerinin sokaklarında bariz şekilde göz önünde olmakla birlikte, hammadde üreticisi ülkelerin köylerinde ve tarım alanlarında saklı kalıyor ya da gizleniyordu. Dünya mamul mal fiyatları düşmüştü, ama hammadde ve gıda fiyatları daha da hızlı düştü (1929-1932 arasında, sırasıyla % 56 ve % 48).[1] Görüntü ne olursa olsun, en çok acı çekenler yoksul uluslar ve gelişmiş ülkelerin de yoksul sektörleri oldu.

Ama bu durum çoğunlukla gözden kaçıyordu. En yoksullar, dikkati en fazla çeken sanayi bölgelerinden uzakta yaşıyorlardı ve kaybedecek daha az şeyleri vardı. Transilvanyalı ya da Hintli köylüler, Bolivyalı ya da Afrikalı madenciler, göreceli konuşursak, her zaman sefalet içinde yaşamış olabilirlerdi, ama işini yeni kaybetmiş olan Alman ya da Belçikalı memur ya da fabrika işçisi, yıllarca yaşamında yavaş yavaş da olsa gelişme sağladıktan sonra, birden-

1) 1928-1932 arasında kauçuğun kilosu 48 Amerikan sentinden 7 sente düştü.

bire sefalete düşmüştü. İşsizlik felaketi gelişmiş ülkeler arasında bile eşit paylaşılmadı. Avrupa'da en fazla Almanya, en az İsveç acı çekti; Fransa buhranı diğer ülkelerden sonra (altın standardından ancak 1936'da vazgeçecekti) ve Birleşik Krallık da pek çok ülkeden daha az hissetti. Kendi ürettiği sefalet ve kargaşayla meşgul olan SSCB, siyasi ve ekonomik sistemi nedeniyle bir oranda soyutlanmış durumda olduğundan, dünyadaki eğilimlere karşı bağışıklıydı; uluslararası buhrandan komşularına göre daha az etkilendi. Sovyet yönetimi ayrıca, halkının yaşadığı zorlukları gelecekte kazanılacak güç uğruna yapılan bir fedakârlık olarak gösterme şansına sahipti.[2] Sanayileşmiş ülkeler arasında görece en fazla etkilenenler ABD ve Japonya'ydı; gerçi, onların sorunlarının boyutu ve yapısı da birbirlerinden çok farklıydı.

Toparlanma en sonunda geldiğinde, tıpkı buhran gibi, farklı ülkelerde farklı hızlarda ve farklı şekillerde gerçekleşti. 1930'lu yıllar boyunca dünya tarım fiyatları düşük kaldı ve bu nedenle, onyılın son zamanları, hâlâ işi olanlar ya da yeniden iş bulanlar için iyi geçti; 1929'dan beri yaşama maliyeti reel olarak düşmüştü ve cebinde parası olanlar için karnını doyurmak daha ucuza mal oluyordu. Ama genel toparlanma çok yavaş kaldı. 1939'da uluslararası ticaret hâlâ, on yıl önceki düzeyin yarısından az bir düzeydeydi. O dönemde ABD'de 10 milyon kişi hâlâ işsizdi. Pek çok ülke hâlâ yüksek tarifeler ya da hatta bir tür otarşi arkasında "korunma" arıyor ve hükümetler ekonomiye, merkantilizmin* en parlak çağından beri görülmemiş şekilde müdahale ediyorlardı. Memnun edilmesi gereken demokratik seçmenlere sahip ülkelerde kısa vadede korumacı çözümlerin benimsenmesi çok doğaldı, ama bu, ihracata bağımlı olanların toparlanmalarını geciktirdi. 1920'lerin başlarındaki yüksek enflasyon oranları hâlâ belleklerde olduğundan, hükümetlerin buhrandan çıkma fırsatını kaçırmaları beklenemezdi.

Yine de, halklarının kriz konusunda bir şeyler yapılması için yaygara koparmalarıyla birlikte, ABD, Büyük Britanya ve Almanya'da hükümetler, farklı yollardan, "altyapı" yatırımlarına yöneldiler.[3] Yaşanan zorlu zamanlar, yoksul-

2) Stalin'in 1931'de söylemiş olduğu gibi, "Sosyalist anavatanımızın yenilmesini ve bağımsızlığını kaybetmesini ister misiniz? Bunu istemiyorsanız, geri kalmışlığına en kısa zamanda son vermelisiniz..." *Problems of Leninism* (Moskova, 1953), s. 456.

* 16-18. yüzyıllar arasında Avrupa'da yaygın ekonomik düşünce ve uygulama. Devletin gücünün rakip devletler zararına artırılması amacıyla ulusal ekonominin hükümet tarafından düzenlenmesini öngörür. (çev.)

3) Ve onları taklit eden diğer ülkeler de. Arjantin'de uygulanan politikaların, buhrandan kurtulma teknikleri olarak kamu yatırımı ve tüketici talebinin sürdürülmesi tekniklerine dair fikirleriyle ün kazanmış olan ekonomist J. M. Keynes'in takdirini kazanmış olması ilginçtir.

luğa karşı güvence sağlanması talebini artırmıştı; (İskandinav ülkeleri ve Büyük Britanya gibi) zaten "refah devleti" olma yolunda ilerlemekte olan ülkeler artık daha da ileri gidiyorlardı. Yine fiyat değişimleri sayesinde, 1930'larda işsizlik parasıyla geçinen işsiz bir İngiliz işçisi, yüzyıl başında işi olan ortalama bir İngiliz ücretliden daha iyi durumdaydı. Ama bu tür yardımlar, böylesine bir kargaşa ve sıkıntı yaratabilecek bir ekonomik kültüre duyulan öfkeyi yatıştırmaya yetmiyordu. Sonuçta, ekonomik buhranın şiddetini azaltan en önemli olgu, yeni bir savaşın yaklaşması oldu; onyıl sonuna gelinirken, yeniden silahlanma ve hammadde stoklama gereksinimi, neredeyse her yerde ekonomik yaşama yeni bir canlılık kazandırdı. Ekonomik felaketle uluslararası eylem yoluyla başa çıkma çabaları (devlet adamları, aralarında kapsamı en hırslı olanı, 1933'de Londra'da gerçekleştirilen Dünya Para ve Ekonomi Konferansı olan toplantılar yapmışlardı) başarısızlığa uğramıştı. Daha 1936'da bile kimi ülkeler (örneğin Büyük Britanya, İsveç, Almanya) bireysel olarak, sanayide toparlanma belirtileri gösteriyorlardı. Ama dünya çapında bir toparlanma için 1940'ı beklemek gerekecekti.

Ekonomik felaket, liberal uygarlığın çöküşünü bekleyen, savunan ya da bunun için çabalayanlara umut verici bir ortam sunuyordu. Avcı kuşlar, güçten düşmüş uluslararası ekonominin enkazı üzerinde umutla kanat çırpıyorlardı. Dünya buhranı, dünyanın her yerindeki devrimciler için adeta Tanrı vergisiydi. Yoksulluk ve işsizliğe çözüm getirilmesi konusunda yeni ve şiddetli siyasi talepler duyuluyordu. Bunlardan bazıları halkın desteğini kazanmaktaydı. Marksistler, kapitalizmin kendi kendini yok etmeye yazgılı olduğu savunusuna yeni ve ikna edici deneysel kanıt elde etmişlerdi. Milyonlarca kişinin işsiz kalması, altın standardının ortadan kalkışı ve kendi kendini düzenleyen, kendi kendini düzelten ekonomiye duyulan inancın sona ermesi gerçekten de, bir dünya düzeninin ekonomik yönünün çöküşü anlamına geliyordu. Liberal uygarlığın olayları kontrol altına alma gücünü açıkça ve korkutucu şekilde kaybetmiş olduğu gerçeği başka şekillerde de ve en önemlisi, totaliter rejimlerin ve milliyetçiliğin yeni bir yıkıcılık doruğuna ulaşmalarıyla, gözler önüne seriliyordu. Yine de pek çok Avrupalı hâlâ, bu uygarlığın tartışmasız bir üstünlüğün tadını çıkardığı bir çağın yeniden kurulacağını hayal ediyordu; oysa bu uygarlığın değerlerinin dayandığı siyasi ve ekonomik hegemonya tüm dünyada gerilemekteydi.

AVRUPA İÇ SAVAŞI DÖNEMİNDE ASYA

Bu gerilemenin ilk semptomları çok daha önce, Asya'da Avrupa üstünlüğünün meydan okumalarla ve meydan okuyanlarla karşılaşmasıyla ve bunların

1914'ten önce kaydettikleri ilerlemelerle birlikte gözler önüne serilmişti. Ardından, Asya tarihinde katalizör işlevi üstlenen Cihan Harbi gelmişti. Bu işlevi üstlenmesinin nedeni, Asya'nın savaşa katılma ölçeği değildi. Cihan Harbi'nin Asya seferleri, taşıdıkları öneme ve bazılarına büyük orduların katılmış olmasına karşın, Avrupa'daki büyük savaşların yanında ikincil önemde kalıyordu. Japonlar Uzakdoğu'da, Almanların elindeki yalıtılmış Tsingdao limanını 1914 yılı sona ermeden İngiliz yardımıyla kuşatıp ele geçirmiş, Pasifik'te de Mariana ve Caroline adalarını kan dökülmeden almışlardı. Bundan sonra, Bolşevik Devrimi'ne ve bu devrimin Japonların Sibirya'ya müdahale etmelerinin önünü açmasına kadar Cihan Harbi Asya'da, Yakındoğu hariç, ancak dolaylı etki yaratmıştı. Asya'da en önemli savaşlar Ruslar ve Türkler arasında Kafkasya'da ve Doğu Anadolu'da, sonunda Türkleri Mezopotamya'dan atan (ve daha sonra Hazar bölgesinde Bolşeviklere karşı savaşan) İngiliz-Hint kuvvetleri tarafından ve Filistin'i fetheden İngiliz ve Dominyonlar ordusu tarafından yapılmıştı. İngilizlerin lojistik ve mali destek verdikleri Arap ayaklanması, yarattığı etkiler nedeniyle siyasi önem taşımasına karşın, büyük bir kaynak ya da asker kullanımını gerektirmemişti. Almanların, Hindistan'daki yönetimi devirme amaçlı eylemlerden yararlanma ya da diplomasi yoluyla İtilaf Devletleri'nden Japonya'yı çalma çabaları ise neredeyse hiç önem taşımamıştı.

Yine de, savaşın dolaylı etkisi de çok önemliydi. Savaş başladığında Uzakdoğu'da Avrupa egemenliğinin doruk dönemi çoktan geçmişte kalmıştı; yine de, Avrupalı Asya imparatorlukları hükümdarlarının buyruklarıyla bu savaşa sürüklendiler. Hindistan savaşa daha başından itibaren katılmıştı. Ülkenin kaynakları İngilizlerin emperyalist savaşlarında büyük önem taşıdı. Hükümdarının aynı zamanda Halife olduğu Osmanlılara karşı verilecek savaşta Müslümanların sadakati konusunda başlangıçta kuşku duyulmuş olsa da, Rac tebaasının çoğu ya destek vermek durumunda olduklarını, ya da, hiçbir söz haklarının olmayacağını biliyorlardı. Prensler servetlerini verdiler, Kongre üyeleri sadakatlerini gösterdiler ve Gandhi adında bir Hintli avukat, tıpkı Boer savaşında İngilizler için sağlık hizmetlerini örgütlemesinde olduğu gibi, savaşı coşkuyla destekledi. Hindistan ordusu daha en baştan itibaren, imparatorluğun stratejik yedek gücü olarak değerini kanıtladı; birkaç ay içinde, iki piyade ve iki süvari tümeninden oluşan bir Hint kolordusu Fransa'da hizmet vermekteydi. Piyade tümeni 1915'te, başka bir yerde hizmet vermek üzere (arkasında, iki yıl boyunca İtilaf Devletleri için "ani hücum" fırsatı doğmasını bekleyecek bir Hint süvari tümeni bırakarak) çekildi. Daha da önemlisi, Hindistan'ın güvende olduğunu inanılıyordu ve bu nedenle, savaşın ilk aylarında Fransa'da görev yapacak yeni tümenler kurulması amacıyla altkıtadan elli İngiliz düzenli taburu geri çekilmişti. Bir dönem Hindistan'da yalnızca sekiz beyaz tabur kalmıştı

(ve bunlar da Kuzeybatı sınırına yerleştirilmişti); çekilen düzenli birliklerin yerine zamanla, Hindistan'da garnizonlarda hizmet verirken bir yandan da eğitimlerini tamamlayan yerel birlikler getirildi.

Bu arada, imparatorluğun verdiği savaşın talepleri Hint imalat sanayisini canlandırmaktaydı. Hintlilerin askere alınma oranları hızla yükseldi.[4] Tibet'in Dalay Lama'sı bile Hint ordusuna 1,000 asker göndermeyi önerdi. 1917'ye geldiğinde Britanya hükümeti, Hindistan'ın İtilaf Devletleri'nin davasına yaptığı katkıları kabul etme isteği gösteriyordu. O yıl Londra'nın Hindistan için, imparatorluk içinde sorumluluk sahibi bir yönetime doğru istikrarlı şekilde ilerleme siyasetini düşündüğü açıklandı –bu, bir tür İdari Özerklik demekti. Öneri, bazı Hintlilerin umduğu Dominyon statüsünün altındaydı, ama savaşın Asya'da siyaseti şekillendirmeye başlamış olduğunu gösteriyordu.

ÇİN DEVRİMİNİN SONRASI

Sömürgeleşmemiş Asya'da savaşın etkisi çok daha çarpıcı ve karmaşık oldu. Hem Çin hem de Japonya, askeri ya da donanma katılımlarının az olmasına karşın, savaştan derinden etkilendiler. Savaşın etkileri, birbirleriyle ilişkileriyle iç içe geçmişti; Çin'in uzun süredir içinde bulunduğu güçsüzlük ve becerisizlik ve Japonya'nın dinamizminin sürmesi nedeniyle, kaderleri birbirine bağlanmıştı. Bu etkiler aynı zamanda, en azından Çin örneğinde, şartların değiştiği bir döneme denk gelmişti.

Çin, en büyük Asya gücü olma potansiyelini taşımakla birlikte, 1911'de hâlâ, yıldızının söndüğü bir aşağılanma dönemindeydi. Bir çağa 1789'daki Fransız Devrimi'nden bile daha derinden damgasını vuracak olan Çin devriminin etkileri yine de, uzun vadede büyük önem kazanacak olmasına rağmen, sınırlı kalmıştı. 1911, Çin'i Konfüçyüsçü devletin bir arada tuttuğu ve Çin kültürüyle toplumuna Konfüçyüşçü ideallerin hâkim olduğu 2,000 yıllık bir tarihin sonu oldu. Devrim geleneksel Çin'in içinde yaşadığı yapıyı yıktığında, birbirlerine ayrılamaz şekilde kenetlenmiş olan Konfüçyüsçülük'le imparatorluk düzeni birlikte çöktü. Yine de devrim ilk başta yapıcıdan çok, yıkıcı olmuştu.

İmparatorluk, çok farklı bölgelerden oluşan geniş bir ülkeyi, hatta neredeyse bir kıtayı yönetmişti. Çöküşü, Çin tarihi boyunca sık sık görülmüş olan merkezkaç bölgeciliğin ufkunun bir kez daha açılması anlamına geliyordu. Gizli örgütler, yüksek tabaka ve komutanlar, merkezi hükümetin zayıflığın-

4) Savaş sırasında 800,000 Hintli aktif savaş, 400,000 Hintli ise destek görevlerinde bulundu.

dan yararlanmak üzere öne çıktılar. Pek çok devrimci de Pekin'e karşı derin bir haset ve güvensizlik besliyordu. İşin başında (cumhurbaşkanlığına gelen, eski imparatorluk generali) Yuan Shikai'nin bulunduğu dönemlerde bir dereceye kadar gizlenen bu bölücü eğilimler yine de açıkça hissediliyordu. Devrimciler kısa sürede, Sun Yat-sen'in 1912'de kurulan Çin Ulusal Halk Partisi, diğer adıyla Kuomintang'la (KMT), Pekin'deki parlamenter yapıya dayalı merkezi yönetimi savunanlar arasında bölünmüşlerdi. Sun temelde, Kanton iş adamlarından ve güneydeki bazı askerlerden destek görüyordu. Bu bölünme ortamında savaş beyleri, yani, önemli güce ve silaha sahip askerler güçlendiler. 1912-1928 arasında bunlardan yaklaşık 1,300'ü Çin'de önemli ve geniş alanları denetimi altında bulunduruyordu. Bazıları gerekli reformları gerçekleştirmekteydi, bazılarıysa yalnızca hayduttu. Kimileri iktidar gücüne talip olacak durumdaydı. Ama eski akademisyen bürokratların yeri boş bırakılmıştı ve savaş beylerinin çoğu bu boşluktan yararlanıyorlardı. Yuan Shikai de bu türün öncüsü olarak görülebilir; 1915'te kendini imparator ilan etti. Cumhuriyetçiler onu çekilmeye zorladılar, ama ertesi yıl ölmesiyle birlikte, savaş beylerinin dönemi başladı.

Yuan Shikai'nin muhalefete karşı benimsediği zorbaca tutum (bir dönem KMT'yi kapatmıştı), 1911 devriminin temel bir eksikliğini yansıtıyordu; Çin'de yeni olumlu ilerlemeler için uzlaşma temeli oluşturacak genel bir iradeye sahip değildi. Sun Yat-sen toplumsal sorunlardan önce ulusal sorunların çözülmesi gerektiğini söylemişti, ama milliyetçi bir geleceğin ne anlama geleceği konusunda bile uzlaşmaya varılamamıştı. Bu arada, hanedanın kaldırılmasıyla birlikte, devrimcilerin ve reformcuların ortak düşmanı da ortadan kalkmıştı. Aralarındaki entelektüel çatışmalar bölücü etkiler yaratıyordu. 1915'te *Yeni Gençlik* adını taşıyan, tartışmaları bir noktada toplama amaçlı yayın kuruldu. Kültür reformu yanlısı olan Chen Duxiu, devrimin kaderini elinde tuttuğuna inandığı Çin gençliğine Çin'in eski kültürel geleneğini tamamen reddetmelerini öğütlüyordu. Huxley ve Dewey'den söz eden ve şaşkınlık içindeki yurttaşlarına Ibsen'in yapıtlarını tanıtan diğer entelektüeller gibi onun taraftarları da ilerlemenin anahtarının batı kültürü olduğuna inanıyorlardı; bu kültürün Darwinci mücadele duygusunun, bireyciliğinin ve faydacılığının, ileriye giden yola işaret ettiğini düşünüyorlardı. Ama bu tür bir liderlik ne kadar önemli ve müritleri ne denli coşkulu olursa olsun, Çin'in yeniden eğitilmesinde batıya vurgu yapılması bir dezavantajdı. Eğitimli ve yurtsever Çinlilerin pek çoğu geleneksel kültüre içtenlikle bağlıydı; batılı fikirleri bir tek, Çin toplumunun sıradışı unsurları hoşnutlukla karşılıyordu: yani, kıyı kentlerinin tacirleri ve onların, genellikle yurtdışında eğitim görmekte olan çocukları. Çinli kitlelerin bu tür fikirlerden ve çekim kaynaklarından etkilenmeleri pek olası görünmüyor-

du (ve bazı reformcuların yerel dilde edebiyat talep etmeleri bu durumun işaretlerinden biriydi).

Çin'de milliyetçilik coşkusu, ister seçkinler arasında olsun ister halk düzeyinde, enerjisini batı karşıtlığından ve batı esinli kapitalizme duyulan nefretten almıştı. Kimi modernleştiriciler tarafından benimsemeye zorlandıkları otantik bir uygarlık ifadesi olan kapitalizm, pek çok Çinli için yabancı sömürüsünün bir diğer adıydı. Kitlelere gelince, köylüler 1911'den sonra yeniden edilgenliğe gömülmüşlerdi; olaylardan etkilenmiyor, öfkeli ve batılılaşmış genç adamların kışkırtmalarına kayıtsız kalıyorlardı. Ekonomik şartlar konusunda genelleme yapmak kolay değil. Çin çok büyük ve farklılıklar içeren bir ülkeydi. Ama nüfusun sürekli artmasına karşın, köylünün toprak açlığının giderilmesi konusunda hiçbir şey yapılmıyordu; borçluların ve topraksızların sayısı artıyor, sefalet içindeki yaşamları savaş beylerinin hırsları ve yol açtıkları yıkımlar, soygunlar, sömürü, kıtlık ve hastalıklar yüzünden daha da katlanılmaz hale geliyordu. Çin devrimi ancak, Çinli kitleleri harekete geçirdiği takdirde başarıya ulaşabilirdi. Okuryazar ve orta sınıf reformcuların kültür üzerinde odaklanmaları kimi zaman, bunun için gerekli siyasi adımlar tasarlamadaki isteksizliklerini gizliyordu. Dolayısıyla, Çin cumhuriyeti Ağustos 1917'de İtilaf Devletleri tarafında Cihan Harbi'ne girdiğinde yalnızca siyasi karışıklık ve kargaşa değil, aynı zamanda ideolojik bölünme ve tutarsızlık ortamı içinde bulunmaktaydı. Savaşa büyük oranda, Çin'e barışta bağımsız bir ses kazandıracak iyi niyet ve desteğin kazanılması umuduyla girilmişti. Fransa'ya Çinli bir çalışma taburu gönderilmişti ve Pekin Japonya'dan kredi ve askeri eğitmen desteği de istiyordu. Ama bu, zaten aç olan bir kaplanın iştahını daha da kabartıyordu.

JAPONYA

1912'de imparator Meici öldü ve yerini, hükümdarlık dönemi (1912-1926, 1921'den sonra bir naiple birlikte) Taişo devri adını alacak olan üçüncü oğlu aldı. Gerçek bir değişim duygusu yaşanıyordu: Meici döneminin sonu aynı zamanda, Japonya'ya modern bir devlete dönüşme süreci boyunca yöneticilerini sağlamış olan yaşlı devlet adamları –*Genro*– oligarşisinin yerini modern bir devlete bırakmasının da habercisiydi. Bundan böyle partiler daha önemli bir rol oynayacaklardı ve popülist ve emperyalist güçler yeni fırsatlardan yararlanmaya başladılar. İlk fırsatlardan bazılarını Cihan Harbi yarattı.

Avrupa savaşı Japonya için her şeyden önce, batılı güçlerin bu savaşla meşgul oldukları bir dönemde Asya anakarasındaki durumdan faydalanma fırsatıydı. Japonlar Shandong yarımadasındaki Alman bölgesi olan Tsingdao'ya operasyon

düzenlemeye karar verdiklerinde, 16 Ağustos'ta Almanya'ya bir ültimatom vermişlerdi. Ama böylece savaşa daha başından itibaren girmiş olmalarına karşın, Japonya'nın yöneticileri basiretli bir yaklaşım benimseyerek, İngilizlerden ve Fransızlardan sonraları gelen Fransa'ya bir Japon ordusu gönderilmesi taleplerini kabul etmediler ve Avrupa sahnesindeki desteklerini, İtilaf Devletleri'nin Akdeniz'deki asker gemilerine muhafızlık etmekle sınırlı tuttular.[5] Japonya için dünya savaşı, Avrupa'nın müdahalesiyle karşılaşmadan Çin'de yeniden şansını deneme fırsatı anlamına geliyordu. Japonya'nın müttefikleri Almanların Pasifik'teki sömürgelerini ele geçirmesine itiraz edemez ve etseler bile, Japon gemilerine ve imalatına ihtiyaç duydukları bir dönemde bu konuda fazla bir şey yapamazlardı. Japon cephanesi Vladivostok ve Sibirya üzerinden Rus ordularına ve Japon birası da Bombay üzerinden Mezopotamya'daki İngiliz kuvvetlerine gönderilmekteydi. Ama İtilaf Devletleri, Japonya'nın günün birinde Avrupa'da savaşacak bir ordu göndereceği umutlarını asla kaybetmemelerine karşın, her zaman hayal kırıklığına uğrayacaklardı. Japonlar bunun yerine sinir bozucu bir kurnazlık göstererek, bir yandan Almanlarla diğerlerinden ayrı olarak bir barış anlaşması yapacakları korkusunu uyandırırken, bir yandan da, Çin'de daha da ilerleme kaydetmek için, batının diplomatik baskısının ve gücünün Çin'le ilgili konularla uğraşamayacak denli meşgul olmasından yararlanarak, İtilaf Devletleri'nin gözündeki vazgeçilmezliklerini kullandılar.

1915 başında Japon hükümeti Çin hükümetine ileride "Yirmi Bir Talep" adıyla ün kazanacak olan belgeyi ve ardından da, Çin'de Japon protektorası kurulması anlamına gelen bir ültimatom yolladı. Birleşik Krallık ve ABD diplomasi yoluyla bu talepleri mümkün olduğunca hafifletmeye çalıştılar, ama Japonlar sonunda, Japonya'nın Mançurya'daki kiralama haklarının ve özel ticari konumunun daha da pekiştirilmesi de dahil olmak üzere, Çin'den istediklerinin çoğunu elde ettiler. Bu gelişmeler Çinli yurtseverleri çileden çıkarmıştı, ama Çin'in yaşadığı iç kargaşa ve zayıflık nedeniyle, yapabilecekleri hiçbir şey yoktu. Bölünme ve karışıklık içindeydiler; hatta Sun Yat-sen bir dönem, Yuan Shikai'ye karşı Japonlardan destek istemişti.

Bir sonraki müdahale 1916'da, Japonların, Yuan Shikai'nin kendini imparator ilan ederek yeniden istikrar sağlama girişimini desteklemekten caymaları için İngilizlere baskı yapmalarıyla yaşandı. Ertesi yıl, Japonya'nın özel çıkarlarının kapsamını bu kez İç Moğolistan'a dek genişleten bir diğer sömürü

5) Asya'nın sömürge olmayan ülkeleri arasında bir tek Siyam, Temmuz 1917'de İttifak Devletleri'ne savaş ilan ettikten sonra, İtilaf Devletleri kuvvetlerine katılmak üzere Avrupa'ya küçük bir askeri güç gönderdi.

antlaşması yapıldı. Çin yönetiminin Almanya'ya karşı verilen savaşa girmesinden sonra bile ABD, "Açık Kapı" ilkesinin onaylanması ve Japonların Çin'in bütünlüğünün ve bağımsızlığının korunacağı sözünü vermeleri karşılığında, Japonya'nın Çin'deki özel çıkarlarını resmen tanıdı. Çinlilerin Fransa'ya yolladıkları çalışma taburları karşılığında İtilaf Devletleri'nden aldığı tek şey, Almanların ve Avusturyalıların ayrıcalıklarının sona erdirilmesi ve İtilaf Devletleri'ne Boxer olayları nedeniyle ödenecek tazminatların ertelenmesi oldu. Japonlar ise 1918'de yapılan yeni gizli anlaşmalarla Çin'den yeni tavizler aldılar. Dahası, bu dönemde savaş sayesinde zenginleşmişlerdi. Savaşın getirdiği ekonomik büyüme Japonya'yı Rus-Japon savaşının yarattığı mali bataktan ve 1914'e dek peşini bırakmayan uluslararası ödemeler dengesindeki cari işlemler açığından kurtarmıştı. Savaş sırasında GSYH % 40 oranında arttı.

BARIŞ DÜZENLEMELERİ VE ASYA

Hindistan, Japonya ve Çin Paris'teki barış konferansına temsilci göndermişlerdi. Ama alınan sonuçlar üç ülkede de yurtseverleri büyük bir hayal kırıklığına uğrattı. Japonya ve Çin uluslararası konum ve itibarlarının güçlenmesini, Hintli milliyetçiler de savaş sırasındaki sadakatlerinin karşılığında kendi kendini yönetme yolunda ilerleme kaydedeceklerini ummuşlardı. Hindistan'da 1918'de, savaşın sona ermesinden önce gerçekleştirilen anayasa reformları pek az minnet uyandırmıştı. Kongre çok daha fazlasını ummuştu. Artık bir dünya gücü olduğu tartışma götürmeyen Japonya ise (1918'de dünyanın üçüncü büyük donanmasına sahipti) barış sürecinde önemli kazançlar elde etti. İngilizlerin ve Fransızların 1917'de söz verdikleri gibi, Almanların Shandong'daki eski haklarını ele geçirdi ve eski Alman Pasifik adalarının bazılarında manda hakkı, Milletler Cemiyeti Konseyi'nde de daimi üyelik elde etti. Yine de, Milletler Cemiyeti Sözleşmesi'ne ırk eşitliği yönünde bir bildirge konmaması, Japonlara göre, itibarlarının bu şekilde tanınmasının getirdiği "onur" kazancını unutturuyordu.

Çinlileri rencide edecek çok daha fazla şey vardı. Yirmi Bir Talep konusunda (özellikle de ABD'den) sempati görmelerine karşın, Shandong kararını iptal ettirmeyi başaramamışlardı. Batıdan bekledikleri diplomatik desteği alamayan ve kendi delegasyonlarının Pekin hükümetinin temsilcileri ile Kuomintang'ın temsilcileri arasında bölünmüş olması nedeniyle zayıf duruma düşen Çinliler antlaşmayı imzalamayı reddettiler. Bunu, kimi yorumcuların, Çin tarihi açısından 1911 devrimi kadar önemli saydıkları bir hareket izledi.

1919'un "4 Mayıs Hareketi" Pekin'deki, barışa ve Shandong'daki eski Alman imtiyazlarının Japonlara bırakılmasına karşı yapılan öğrenci gösterisiyle

başladı. Aslında Çin'in 1915 taleplerini kabul edişinin yıldönümü olan 7 Mayıs tarihi için planlanmış olan gösteri, yetkililerin eyleme geçebilmelerini önlemek amacıyla öne alınmıştı.[6] Olaylar tırmanarak önce bir ayaklanmaya dönüştü, üniversite başkanı istifa etti ve ardından, ülke çapında öğrenci ayaklanmaları başladı (bu, 1911'den sonra Çin'de yeni kolej ve üniversitelerin hızla çoğalmasının ilk siyasi sonuçlarından biriydi). Bu ayaklanmalar da büyüyerek öğrenciler dışındaki halka da yayıldı, grevler başladı ve Japon malları boykot edildi. Entelektüellerle ve öğrencileriyle başlayan bir hareket diğer kentliler, özellikle de sanayi işçileri ve Çin'in savaştan faydalanmış olan yeni kapitalistleri arasında da yayılmıştı. Modernleşen, sanayileşmiş Çin ilk kez siyaset sahnesine giriyordu.

Japonya gibi Çin'in bazı bölümleri de savaş sırasında ekonomik patlama yaşamıştı. Çin'e Avrupa'dan yapılan ithalattaki gerilemenin Japonların ve Amerikalıların satışlarının artmasıyla telafi edilmiş olmasına karşın, Çinli girişimciler iç pazar için üretim yaparak kâr edebileceklerini görmüşler ve açık limanlarda yeni sanayi bölgeleri kurulmuştu. Bu bölgelerde, özellikle de barışın dönüşünün ve savaş döneminde yaşanan patlamanın sona ermesinin batının rekabetinin yeniden başlamasına yol açması ve Çin'in her şeye rağmen batı vesayetinden kurtulmuş olmadığını göstermesi karşısında devrimci fikirlere sempati duymaya başlayan kapitalistler yetişti. İşçiler başka bir nedenden ötürü, işleri tehlikeye girdiği için onların öfkesini paylaşıyordu. Aralarından pek çoğu iş bulma ümidiyle kırsal kesimden gelmiş, ilk kuşak kentlilerdi. Köylü geleneğinin tuttuğunu bırakmayan topraklarından uzaklaşmak, aile ve köy bağlarının özellikle güçlü olduğu Çin'de kişisel bir devrimdi. Kentlere göçenler ataerkil otoriteden ve bağımsız üretim birimi olan ailenin karşılıklı yükümlülüklerinden kurtulmuşlardı: bu, devrimden sonra da ayakta kalmış olan ve Çin'in geçmişle bağlantısını hâlâ koruyan köklü yapının zayıflaması demekti.

4 Mayıs Hareketi, Çin'de ilk geniş tabanlı devrimci koalisyonunu kurarak, bu tür olgulardan nasıl yararlanılabileceğini ilk kez göstermişti. İlerici batı liberalizmi yeterli olmamıştı; hareketin kazandığı başarı, reformcuların uğradığı hayal kırıklığına dayanıyordu. Çin yönetiminin Japonya karşısındaki çaresizliği, kapitalist batı demokrasisinin ne olduğunu göstermişti. Bu yönetim şimdi de, kendi tebaası tarafından küçük düşürülüyordu: boykotlar ve gösteriler sonucunda yönetim tutuklanan öğrencileri serbest bırakmak ve Japonya yanlısı bakanları görevden almak zorunda kaldı. Ama 4 Mayıs Hareketinin sonuçları bu kadarla kısıtlı kalmayacaktı. Siyasi etkilerinin kısıtlı olmasına karşın, reformcular, öğrenciler sayesinde, ilk kez toplumsal eylem dünyasına girmişlerdi. Bu da büyük bir

6) Gösteri yapan öğrenciler arasında, ileride Çin komünist cumhuriyetinin lideri olacak, 17 yaşındaki Deng Şiaoping de bulunmaktaydı.

iyimserlik yarattı ve halkın siyasi bilincini geliştirdi. Bu hareket nedeniyle, Çin'in yirminci yüzyılının 1911'den çok, 1919'da başladığı iddia edilebilir.

Yine de hareketle sonuçta bir başka Asya gücünün, Japonya'nın hırsı yol açmıştı ve 1919'da karşısında son derece zayıf görünen bir Çin vardı. Savaş beyleri meşru otorite kuramıyorlardı. Ortodoksiyi yeniden kurmayı ya da korumayı da başaramıyorlardı. Sınav sisteminin sona ermesi, batılılaşmış sürgünlerin geri dönmeleri ve savaş yıllarındaki edebi ve kültürel tartışma, eski atalete sürdürülmesini olanaksızlaştırmıştı. Ve şimdi, geleneğin çözülmesinde en güçlü etmen olan batı liberalizmi bile, sömürgeci yabancıyla bağlantısı nedeniyle saldırıya uğruyordu. Çin'de Batı liberalizmi kitleleri zaten asla kendine çekememişti, ama şimdi bir başka ideolojik rakibin sahneye adım atmasıyla birlikte tamamen gözden düşüyordu.

ÇİN KOMÜNİZMİ

Bolşevik devriminin hemen ardından Sovyet ajanları propagandalarıyla ve hem sömürge imparatorluklarında hem de bağımsız ülkelerde Asyalı komünist partileri destekleyerek Asya'da siyasi nüfuz kazanma çabalarına girişmişlerdi. Rusya uzun zamandır bir Asya gücüydü; çarlık zamanlarında olduğu gibi Sovyet döneminde de Rusya topraklarının büyük bölümünün Asya'da olduğu, burada Hindistan altkıtasının neredeyse dört, Çin'in de yaklaşık iki katı bir alan kapladığı genellikle unutulur. Ülkenin sınırlarının uzunluğu bile, Petersburg ya da Moskova'daki herhangi bir yönetimin Asyalı komşularının işlerine yakın bir ilgi duymasını sağlamaya yeterliydi. Bolşevik devrimi dolayısıyla, Asya kara kütlesinin büyük bir bölümünün kaderini doğrudan etkilemişti, ama, Bolşeviklerin yaptığı ilk işlerden birinin eski çarlık rejiminin sahip olduğu tüm eski özel imtiyazlardan ve yargı önünde muafiyet hakkından vazgeçmek olması da aynı derecede önemliydi. Bu nedenle Çinli yurtseverler, Rusların ellerinin diğer yönetimlerden daha temiz olduğuna inanıyorlardı. Son olarak, SSCB'nin kurulması, anti-emperyalizm için bir merkez ve silah kaynağı yaratmıştı; sömürge yönetimlerine karşı ayaklananlar ve batı müdahalelerine direnenler ilham, teşvik, kılavuzluk ve hatta, kimi zaman maddi destek almak için bu merkeze yönelebilirlerdi.

Şubat 1917 devrimi ve Bolşeviklerin zaferi Çin'de, Yeni Gençliğin, ileride 4 Mayıs Hareketinin lideri olacak bir katılımcısını özellikle heyecanlandırmıştı: Li Dazhao. 1918'de Pekin Üniversitesi'nin kütüphanecisi oldu. Batı kapitalizminin hayal kırıklığı uyandırdığı bir dönemde yeni Rusya, Çinli öğrenciler arasında büyük bir popülerlik kazanmıştı. Sovyet devriminin –görece küçük

ama hızla büyüyen bir sanayi sektörüne sahip büyük bir köylü toplumunda yapılmış devrimin– Çin'de de uygulanabilecek bir doktrin üzerine kurulduğu iddia ediliyordu. Li Dazhao Marksizm'i dünya devriminin habercisi olarak görüyordu ve onun teşvikiyle Pekin Üniversitesi'nde bir Marksist çalışma cemiyeti toplantılara başladı. Cemiyetin üyelerinden biri, üniversite kütüphanesinde asistan olan Mao Tse-tung'du;[7] diğerleri de Li Dazhao gibi 4 Mayıs Hareketinde önemli roller üstlenmişlerdi. 1920'ye gelindiğinde, bu hareketin emellerini ifade eden öğrenci gazetelerinde Marksist fikirler yayınlanıyordu.

Ama Marksizm reform hareketinde yeni bölünmeler de yarattı. Entelektüeller komünizme yönelirken, liberaller geride kalmışlardı. Komintern fırsatı fark etti ve 1919'da Çin'e ilk ajanını yolladı. Bunun sonuçları pek de olumlu olmayacaktı: çatışmalar yaşandı. Yine de, 1921'de Şanghay'da, günümüzde hâlâ belirsiz olan şartlar altında –tam olarak ne adları biliyoruz, ne de tarihleri– Çin'in farklı yerlerinden gelen ve aralarında Mao Zedong'un da bulunduğu delegeler tarafından Çin komünist partisi kuruldu. Neredeyse aynı sıralarda Komintern, Endonezya'dan Hollandalı bir komünist aracılığıyla Sun Yat-sen'le görüşmeye başlamıştı. Bu görüşmeler sonucu Moskova, Çin'de kendine aracı olarak KMT'yi seçti. Ertesi yıl, Çin komünist partisinin üyelerinin bireysel olarak KMT'ye katılmalarına izin verilmesi kararı alındı.

Böylece, Çin devriminin son aşaması ve Avrupa'nın Asya'yla ilişkilerindeki ilginç diyalektikte yeni bir dönüm noktası başlamış oldu. Yine yabancı bir fikir olan ve Asya'daki diğer toplumlara hiç benzemeyen, kökenleri Yahudi-Hıristiyan kültürüne dayalı bir varsayımlar arka planına sahip bir toplumda doğup şekillenen Marksizm, şimdi Asyalı bir halk tarafından benimseniyordu. Yalnızca batılı modernleşme hedefleri, etkinlik ve evrensel insan saygınlığı ve eşitliği adına Çin'deki geleneksel atalet kaynaklarına karşı değil, geldiği kaynağa karşı da kullanılacaktı; yani, Avrupa dünyasına karşı. "Kapitalizm" adı verilen şey Çin'de artık, çok farklı sorunlar ve sıkıntılar karşısında her zamankinden daha akla yatkın bir günah keçisine dönüşmüştü.

JAPON DİNAMİZMİ

Asya'daki sürekli devrimleşmenin temel kaynağı yine de, hâlâ Japonya'ydı. 1919'dan sonraki yirmi yıl boyunca Japon dinamizmi tekrar tekrar, ekonomik

7) 1953'te Çin harflerinin Latin alfabesine dönüştürülmesinde yeni bir sistemin resmi olarak kabul edilmesinden sonra Mao'nun tam adı daha çok "Mao Zedong" ve Pekin de 'Beijing' olarak okunmaya başlandı.

saldırılarla ve toprak saldırılarıyla dışa vurdu. Ekonomik saldırıları uzun zaman boyunca, yabancıların hâlâ Japonya'nın "batılılaşması" olarak gördükleri genel sürecin bir parçası gibi göründü. Bu süreç 1920'lerde hâlâ, Japonya'nın yönetici sınıfları arasından pek çok kişinin ve hatta, genel olarak halkın yayılmacı ve emperyalist güdülerini batılı gözlerden saklıyordu. 1 Mart 1919'daki "Kore'nin Bağımsızlığı Bildirgesi"nin ardından çıkan ayaklanmada binlerce Korelinin Japon kuvvetleri tarafından öldürülmesi karşısında Japonlar, kendileri gibi Asyalı olan bu halka hiç sempati göstermediler. Üstelik bu saldırganlık yardakçılığı, Cihan Harbi sırasında belirginleşen ve anayasal yönetime dayalı liberalizmde gözle görülür ilerlemeler getiren "Taişo demokrasisi" eğilimiyle aynı zamanda gelişmişti.[8] 1920'de seçmen kitlesinin mülke dayalı bir oy hakkıyla kısıtlı olduğu ve tüm nüfusun yalnızca yirmide birini içine aldığı doğrudur; ama 1925'te yirmi beş yaşın üstündeki tüm erkekler için genel oy hakkı tanındı. Bunun liberalizmle ya da ılımlılıkla ille de bağlantılı olması gerekmediğinin diğer ülkelerdeki deneyimlerle kanıtlanmış olmasına ve Japon yönetiminin otoriter özelliğini gözler önüne seren pek çok kanıta rağmen, yurtdışındaki hayranlarının pek çoğu hâlâ, Japonya'nın, on dokuzuncu yüzyılda girdiği, anayasal yönetim alanındaki düzenli ilerleme yolunda mesafe kat etmeyi sürdürdüğünü düşünüyordu.

Cihan Harbi'nin getirdiği ekonomik fırsatlar da, Japonların (özellikle Asya'da) bir zamanlar zorlu bir batılı rekabetiyle karşılaştıkları pazarların Japonya'ya bırakılmasıyla, giderek artan bir iyimserlik havası yaratmıştı. Geçmişin ihracatçıları, ihracat yapmak bir yana, kendi ülkelerinde bile savaşın getirdiği talepleri karşılayamıyorlardı. Dahası, İtilaf Devletleri Japon fabrikalarına yüklü miktarlarda cephane ve malzeme siparişleri vermişlerdi: dünya nakliyatındaki açık, ülkenin yeni tersanelerinin ihtiyaç duydukları iş hacmini yaratmıştı. Ekonomik büyüme 1920'de kesintiye uğramakla birlikte onyılın geri kalan kısmında kaldığı yerden devam edecekti. 1929'a gelindiğinde Japonlar, yirmi yılda çelik üretiminin neredeyse on kat, tekstil üretiminin üç kat ve kömür çıktısının iki kat arttığı bir sanayi temeline sahiptiler. İmalat sanayisinin batılı güçlere oranla hâlâ küçük olmasına, varlığını hâlâ koruyan ve önemli bir küçük ölçekli zanaat sektörüyle birlikte var olmasına karşın, 1920'lerde Japonya'nın yeni sanayi gücü hem ülke siyasetini hem de dış dünyayla ilişkileri etkilemeye başlıyordu. Ama hâlâ ağırlıklı olarak bir tarım ülkesiydi: onyıl başında, nüfusun % 15'ten az bir kısmı nüfusu 150,000'i aşan kentlerde yaşamaktaydı. 1929'da imalat sanayisinde hâlâ, işgücünün yalnızca beşte biri çalışıyordu.

8) O dönemde tahtta olan Taişo imparatorunun yerini 1926'da, batı ülkelerinde veliahtlık döneminde kullandığı Hirohito adıyla tanınan Sowa imparatoru aldı.

Japonya, Çin ve Malaya'dan demir cevheri, Mançurya'dan kömür ithal ediyordu. Eski Çin imparatorluğunun bu eyaleti stratejik açıdan hâlâ çok önemliydi. Burada 1905'ten beri Japon askeri bulunmaktaydı ve o yıl Rusya'yla yapılan barıştan sonra büyük bir Japon yatırımı yapılmıştı. Çinliler Mançurya'da Japon çıkarlarının gelişmesini ilk başta kabullenmişlerdi, ama 1920'lerde, Japon nüfuzunun İç Mançurya'ya doğru ilerlemesini bir tehdit olarak gören SSCB'nin desteğiyle, durumu sorgulamaya başladılar. 1918'de İtilaf Devletleri'nin Sibirya'daki kuvvetlerinin komutanlığı da bir Japon'daydı. Japonlar (bir dönem 70,000 askere ulaşan) birliklerini 1922'ye dek çekmediler.[9] 1919'da Çinliler, Vladivostok'a en kestirme yol olan Mançurya üzerindeki demiryolunun kontrolü konusunda Sovyetler Birliği'yle çatışmaya düştüler. Çarpışmalar yaşandı ve Çin Doğu Demiryolu'nu Mançurya'ya giriş yolu olarak kullanma amaçlı Sovyet planına karşı başarılı bir direnç gösterildi. Bu gelişme Japonları etkilemişti. Milliyetçi KMT'nin eski imparatorluğun topraklarının kontrolünü yeniden ele geçirmesi Japonların yalnızca Mançurya'daki çıkarlarını değil, Japonlara karşı hoşnutsuzluğun hâlâ sürdüğü Kore'deki çıkarlarını da tehlikeye sokabilirdi.

Bu dönemde uluslararası ticaretin şartları Japonya'nın aleyhine dönmüştü. Büyük buhranın başlamasından önce bile Japonya'da zorlu ekonomik şartlar yaşanmaktaydı. 1932'ye gelindiğindeyse durum tam bir felaketti. İpek fiyatı düşmüştü. Japonya'nın fabrikalarının yarısı atıl durumdaydı ve işçi sınıfının yaşam standardı çarpıcı oranda gerilemişti. Ama en kötü etkiler kırsal kesimde hissediliyordu. Milyonlarca kentli, ülkenin kötü ekonomik durumunu, sokaklarını arşınlayan mahvolmuş çiftçileri ve ailelerin yiyecek parası bulmak için fahişelik yapmak üzere sattıkları köylü kızlarını gördükçe anlıyordu.

ÇİN'DE İÇ SAVAŞ

1920'lerde KMT savaş beylerinin büyük bölümünü yavaş yavaş alt etmişti ve yeni başkenti Nanjing'den birkaç sınır bölgesi hariç her yeri kontrol altına almış gibi görünüyordu. Biraz da batılı güçlerin Çin milliyetçiliğini Asya'da komünizme karşı koyma yolu olarak görmeye başlamaları ve daha destekleyici davranmaya istekli görünmeleri sayesinde, aşağılayıcı antlaşmaları biraz daha yontabiliyordu. Ama bu başarılar taşıdıkları öneme rağmen aslında ülkenin süregiden güçsüzlüğünü gizliyorlardı. Sorun, siyasi devrimin sürmesine karşın,

9) Vladivostok'tan son Amerikan askerleri Nisan 1920'de, son İngiliz askerleri Mayıs ayında ve son Çek askerleri de aynı yılın Aralık ayında ayrılmışlardı.

toplumsal devrimin neredeyse başlamadan sona ermiş olmasıydı. Entelektüeller –en önemlilerinden biri köylülerin yoksulluğu sorununun çözüme kavuşturulması olan– reformları gerçekleştiremeyen yönetimden desteklerini daha 1920'lerde çekmeye başlamışlardı.

Dahası, Çin'in dünya işlerinde hâlâ pek az öneme sahip olduğu gerçeğini, olumlu görüntü veren uluslararası gelişmeler bile gizleyemiyordu. 1922'de Washington'da yapılan anlaşmalarla Asya'da çıkarı bulunan dokuz gücün Çin'in toprak bütünlüğü konusunda garanti vermesi ve Japonya'nın Cihan Harbi sırasında elc geçirdiği eski Alman topraklarını geri vermeyi kabul etmesi, aslında Japonya'yı zaptetmeyi ve donanmasının boyutuna sınırlama getirmeyi amaçlayan bir dizi karmaşık anlaşmanın yalnızca ikincil bir parçasıydı. Eski "eşitsiz" antlaşmalar hâlâ Çin'in elini kolunu bağlıyor ve Japonya'nın Mançurya'daki özel konumu sorgulanmıyordu. Anlaşmanın özü, donanma gücüne, sonunda Japonya'yı 1914'e oranla yine de görece daha güçlü konumda bırakan bir dizi uluslararası kısıtlama getirilmesiydi (silahlanma maliyeti konusu hâlâ büyük bir rahatsızlık yaratmaktaydı). Dört büyük güç birbirlerinin haklarını garanti altına almış ve böylece, Amerikalıların uzun zamandır sona erdirilmesini amaçladıkları İngiliz-Japon ittifakını uygun bir yolla tarihe gömmüşlerdi. Ama Çin'e verilecek bir garantinin etkili olabilmesi artık, Amerikalıların böyle bir garanti uğruna savaşıp savaşmayacaklarına bağlıydı; İngilizler Washington antlaşmasıyla Hong Kong'da bir deniz üssü *kurmama* taahhüdüne girmişlerdi ve bu nedenle, bir saldırı durumunda Çin'e isteseler bile yardım edemeyeceklerdi. Bu arada, Çin yönetiminin bağımlı olduğu gümrük ve vergi gelirlerinin idaresi hâlâ yabancıların elindeydi ve yabancı temsilciler ve işadamları gerek duyduklarında hâlâ, doğrudan savaş beyleriyle iş yapıyorlardı.

KMT'nin yeni rakibi olan Çin Komünist Partisi (ÇKP) bu umut kırıcı ortamda güçlendi. "Yabancı şeytanlar"ın Çin'deki yaşam üzerindeki etkilerinin sürmesi, Marksizm'in Çinli entelektüeller üzerindeki çekiminin partinin sınırlarının çok ötesine ulaşmasının nedenlerinden biriydi. Sun Yat-sen Marksizm'le doktrin açısından uyuşmazlığını vurguluyor, ama KMT'nin geleneksel liberalizmden uzaklaşıp Marksizm'e yönelmesine katkıda bulunan bazı görüşleri benimsiyordu. 1923'te ÇKP üyelerini bireysel olarak KMT'ye almaya kabul etmiş ve aralarından üçünü Merkezi İdare Komitesi'ne aday göstermişti. Onun dünya görüşüne göre Rusya, Almanya ve Çin sömürülen uluslar olarak ortak çıkarlara sahiptiler. Düşmanları aynıydı: eski emperyalist güçler (1921'de Çin'le ilişkilerini tamamen eşit şartlarda sürdürmeyi taahhüt eden Almanya'ya olumlu bakılıyordu). Sun, Çin'in resmi olarak bağımlı devlet konumuna alınmadan sömürülmesini tanımlayan yeni bir terim icat etmişti: "hipo-sömürge". En azın-

dan yakın gelecek için kolektivist yorumlarda bulunuyordu: "Bireye hiçbir şekilde daha fazla özgürlük vermemeliyiz," diye yazmıştı. "Bunun yerine, ulusun özgürlüğünü garanti altına alalım." Bu, Çin uygarlığının geleneksel bir eğilimin kabul edilmesi anlamına geliyordu. Ailenin, klanın ve devletin birey üzerinde her zaman büyük talepleri olmuştu. Sun Yat-sen'in "batılılaşma" isteğine rağmen, doktrinleri kitlelere aşılamak için tek parti yönetimi döneminden geçme vizyonu paradoksal şekilde, Çinlilerin batılı fikirlerle aşındırılma tehlikesi yaşayan tutumlarını güçlendirebilirdi. Komintern danışmanlarından KMT'nin merkeziyetçi, disiplinli ve sonuçta diktatörce bir partiye dönüştürülmesinde aldığı yardımların katkısı büyük oldu.

Kısacası, ÇKP ile KMT başlangıçta işbirliği içindeydiler. SSCB'ye gelince, Çin'in en uzun kara sınırına sahip olduğu anti-emperyalist güçle dostluk kurması basiretli bir yaklaşım ve KMT'ye göre, potansiyel olarak da avantajlıydı. Sovyet yönetimi de Moğolistan'daki çıkarlarını korumak ve Japonya'yı zaptetme yolunda bir adım atmak için Çinli milliyetçilerle işbirliğine olumlu bakıyordu. SSCB, Uzakdoğu'da en önemli bölgesel çıkarlara sahip güç olmasına karşın, Washington konferanslarının dışında bırakılmıştı. Çin'deki olası galiplerle işbirliğine girmek çıkarına olacaktı. Marksist doktrinin böyle bir siyasete uyması da yararlı olmuştu; Lenin'in yorumladığı şekliyle Ortodoks Marksizm, proletarya zaferinden önce milliyetçi burjuva devriminin yaşanacağını savunurdu. Bu nedenle, Komintern'in danışmanları 1924'ten itibaren ÇKP'ye, kimi üyelerinin kuşkularına karşın, KMT'yle birlikte çalışmalarını tavsiye ettiler. Batılı güçlerin ve savaş beylerinin davranışları ortak düşmanlar yaratıyor ve Sovyetlerin teşviki bu iki partiyi bir arada tutuyordu. Pek çok komünist bireysel olarak KMT'ye katıldı ve Sun Yat-sen'in en yetenekli genç askeri olan Çan Kay-şek eğitim için Moskova'ya gönderildi. Sun Yat-sen'in Sovyet desteğiyle kurduğu askeri akademide yeni ulusal subay birliklerine askeri eğitimin yanı sıra ideolojik eğitim de veriliyordu.

Sun Yat-sen 1925'te öldüğünde birleşik cephe hâlâ ayaktaydı. Vasiyetinde (Çinli çocukların bu vasiyeti ezbere bilmeleri gerekiyordu) içtenlikle, devrimin henüz tamamlanmadığını söylemişti. ÇKP ve KMT birlikte devrimin ilerlemesine katkıda bulunuyorlardı. Komünistler kimi eyaletlerde devrim davasına köylüleri kazandırmış, idealist ve genç KMT subaylarının yönettiği yeni devrim ordusu da savaş beylerine karşı önemli ilerlemeler kaydetmişti. 1927'ye gelindiğinde KMT'nin liderliğinde ülkede birlik duygusu oluşturulduğu söylenebilirdi. Anti-emperyalizm duygusu sayesinde İngiliz mallarına karşı başarılı bir boykot yapılmış ve Britanya hükümetinin Hankow ve Jiujiang'daki imtiyazlarından vazgeçmesi sağlanmıştı. Çin'deki Rus nüfuzu karşısında kaygıya kapılan İngilizler Wei-hai-wei'yi zaten Çin'e geri vermişler ve Amerika Birleşik

Devletleri de Boxer tazminatındaki payından feragat etmişti. Bu tür başarılar, Çin'in sonunda harekete geçtiği düşüncesine bir kez daha inanılırlık kazandırmıştı.

Bu devrimin önemli bir yönü yurtdışında yeterince ilgi görmemişti. Kuramsal Marksizm, sanayi proletaryasının vazgeçilmez devrimci rolünü vurgulamaktaydı. Ama Çinli komünistlerin yeni kentli işçileri siyasete çekmekteki başarılarından gurur duymalarına karşın Çinlilerin çoğu köylüydü. Malthusçu nüfus artışı ve toprak kıtlığı arasında sıkışıp kalan Çinli köylülerin yüzyıllardır süren sefaleti savaş beyleri yıllarında daha da ağırlaşmıştı. Çin ekonomisinin temel gereksinimi, satın alma güçlerinin artırılmasıydı, ama çabalarının karşılığında elde edilen kazançların toprak sahibine ya da tefeciye değil de köylüye gitmesi için devrimci bir toplumsal değişim gerekiyordu. Kimi Çinli komünistler artık köylüde, (devrimi sürdürecek sınıf oluşumunun temeli olarak, kapitalist bir evreden geçen bir toplumsal evrimin her açıdan gerekliliğini vurgulayan Moskovalı kuramcıların yorumladığı şekliyle) çağdaş Marksist ortodoksiyle uzlaştırılması kolay olmasa da, Çin gerçekliğini yansıtan bir devrim potansiyeli görmeye başlıyorlardı. Genç Mao Zedong ve onunla aynı fikirde olanlar 1920'lerin başlarında dikkatlerini kentlerden kırsal kesime yönelttiler ve kırsal kesim kitlelerinin komünizme kazandırılması için eşi görülmemiş bir çaba başlattılar. Mao'nın Kuomintang'la işbirliğini bazı Çinli komünistlerden daha uzun bir zaman sürdürmesi ilginçtir; Kuomintang köylülerin örgütlenmesine Mao'nun kendi partisinden çok daha sıcak bakıyordu.

Özellikle Hunan'da büyük başarı kazanıldı. 1927'ye gelindiğinde komünistler yaklaşık 10 milyon Çinli köylünün ve ailelerinin sadakatini kazanmışlardı. Mao, Hunan köylü hareketi hakkındaki bir raporda, "Birkaç ayda," diye yazmıştı, "köylüler, Dr. Sun Yat-sen'in istediği, ama ulusal devrime adadığı kırk yıl boyunca başaramadığı şeyi başardılar."[10] Köylüleri sıkıntıya sokan pek çok sorun komünist yeniden örgütlenmeyle çözüme kavuşturulmaktaydı. Toprak sahiplerinin malları ellerinden hemen alınamadı, ama hırpalandılar ve eziyet gördüler, kiralar düşürüldü ve yüksek faiz oranları makul seviyelere indirildi. Daha da önemlisi, kırsal kesim sanayisi için yeni fırsatlar anlamına gelen kooperatifler kuruldu. Yine de, geçmişteki reformcuların hiçbiri kırsal kesimde gerçek bir devrim yapamamışlardı; Mao bunu 1911'in en büyük başarısızlığı olarak görüyordu. Komünistlerin başarısı, köylülerin devrimci potansiyellerinden yaralanılabileceğinin keşfedilmesine dayanıyordu. Mao kentsel devrimi de buna göre yeniden değerlendirdi. "Demokratik devrime on puan ayırırsak," diye yazmıştı, "kentlilerin ve askeri birimlerin yaptıkları yalnızca üç puana

10) *Mao'nun Seçme Eserleri* (Pekin, 1964), cilt I, s. 27.

denk gelir, geriye kalan yedi puan ise kırsal kesimdeki devrime katılan köylülere verilmelidir." Raporunda iki kez yinelenen bir betimlemede köylüleri temel bir güçle karşılaştırmaktaydı: "bu saldırı tıpkı bir fırtına ya da kasırga gibi; boyun eğenler ayakta kalır, direnenler ise yok olur." Bu çok önemli bir betimlemedir; köklerini Çin geleneğinden ve toprak sahiplerine ve haydutlara karşı çağlar boyunca verilen mücadeleden alır. Komünistler batıl inançları yok etmek ve aile otoritesini kırmak için büyük bir çaba gösterdiler, ama gelenekten de yararlandılar. Kırsal kesimde yaptıkları şey Asya'nın diğer bölümleri için de yeni fırsatlara işaret ediyordu.

Komünizmin kırsal kesimde güç kazanması, KMT'yle arasındaki ittifak bozulduğunda ayakta kalmasında hayati önem taşıyacaktı. Sun Yat-sen'in ölümünden sonra milliyetçiler "sol" ve "sağ" olarak bölünmüşlerdi. Wampoa askeri akademisinin komutanı olduğu dönemde ilerici olarak görülen genç Çan şimdi, temelde kapitalistlerin ve dolaylı olarak toprak sahiplerinin çıkarlarını yansıtan "sağ" kanadın temsilcisi olmuştu. KMT içinde, bir dönem partiye kabul edilmiş olan komünistleri zayıflatmaya koyuldu. Üzerlerindeki hâkimiyetinden emin olduğu birliklerini KMT'deki sol klikleri ve Komünist partinin kentli kadrolarını yok etmekle görevlendirmesiyle, strateji konusundaki fikir ayrılıkları çözüldü. Ama bu amaç uğruna Nisan 1927'de Şanghay ve Nanjing'de çok kan döküldü ve tüm olaylar, yabancılara verilmiş ayrıcalıkları milliyetçilere karşı korumak üzere gönderilmiş olan Avrupa ve Amerika askeri birliklerinin gözleri önünde yaşandı.

ÇKP lağvedildi, ama bu, KMT'nin Sovyetlerle işbirliğinin sonu olmadı. Moskova'nın Çan Kay-şek'ten tamamen uzaklaşmak istememesi nedeniyle, işbirliği birkaç ay boyunca birkaç yerde devam etti. Sovyet desteği kentli komünistlerin yok edilmesini kolaylaştırmıştı; başka yerlerde olduğu gibi Çin'deki Komintern de dogmatik Marksizm'in merceğinden yansıdığı şekliyle Sovyet çıkarlarını körcesine izliyordu. Stalin için öncelikli olan, yurtiçi çıkarlardı; dış işler söz konusu olduğundaysa, Çin'de, en büyük emperyalist güç olan İngilizlere karşı koyabilecek birilerini istiyordu ve KMT bunun için en iyi aday gibi görünüyordu. KMT'nin zaferinin kesinleşmesi üzerine SSCB, artık yıkıcı bir yeraltı örgütüne dönüşmüş olan ÇKP'deki danışmanlarını geri çekti. Sovyet yardımının Çin komünizmine olmasa bile Çin milliyetçiliğine katkısı büyük olmuştu.

HİNDİSTAN'DA DALGALARIN DÖNÜŞÜ

Hindistan sanayisinin savaş sırasında yaşadığı patlamanın sona ermesinin halk üzerinde yarattığı sıkıntı, Hintli milliyetçi liderlerin 1918'de barışın gelişiyle

duydukları hayal kırıklığını daha da ağırlaştırdı. 1920'lerde Hint hükümeti, Birleşik Krallık lehine ticari ve mali düzenlemelere son vermeye çalışmaktaydı. İmparatorluk yönetiminin, Hindistan'ın imparatorluğun savunulmasındaki katkılarının karşılığını ödemesi talep ediliyordu. Londra'nın Hindistan'ın tarife politikasını İngiliz sanayisinin çıkarlarına (ya da, varsayılan çıkarlarına) göre düzenlemesine artık izin verilmeyecekti ve Hindistan kendi tarife korumasını oluşturdu. Bu önemli açıdan Hindistan yönetimi, Hintlilerin çıkarlarına ve taleplerine karşı duyarlı davranmıştı. Ama buna rağmen, bu önemli dönüm noktasında Hintliler İngilizlere karşı büyük bir öfke içindeydiler.

Bunun nedenlerinden biri, giderek artan bir komplo tehdidi olarak algılanan durumla başa çıkılması amacıyla 1919'da normal yasal teminatların askıya alınmış olmasıydı. Bu, yasama meclisinin tüm Hintli üyelerinin isteklerine aykırı, ama (1923'e dek bir Hint Komünist partisinin kurulmayacak olmasına karşın) Bolşevik devriminin görüntüsü karşısında aşırı kaygıya kapılmış olan idarecilerin isteklerine uygun bir adımdı. Hindistan'daki İngiliz topluluğunun aşırı uzlaşmazlığı, yalıtılmışlığı ve son derece dehşet verici bir olay ortamı daha da kızıştırdı. Hint milliyetçiliğinin yalnızca birkaç ihtiraslı ve gürültücü entelektüelin işi olduğuna inanan İngiliz topluluğu sürekli olarak, kitleleri korkutmak amacıyla daha sert önlemler alınması yönünde baskı yapmaktaydı. Sert güvenlik önlemlerinin getirilmesinin sonuçlarından biri, ilk grev dalgası ve Gandhi'nin başlattığı yeni barışçı sivil itaatsizlik kampanyası oldu. Gandhi artık Hint siyaset sahnesinde en öne çıkmış ve tüm altkıtada ağırlık taşıyan ilk Hintli siyasetçi olmuştu. Gandhi'nin şiddeti önleme çabalarına rağmen ayaklanmalar çıktı. 1919'da Pencap'ta İngilizlere, kimileri ölümle sonuçlanan saldırılarda bulunuldu. Sihlerin kutsal kenti olan Amritsar'daki bir İngiliz subayı bu tehlikeli dönemde, bir kalabalığı güç kullanarak dağıtarak, vatandaşlarının kararlılığını göstermeye karar verdi. Hintli askerlerin açtığı ateş sona erdiğinde neredeyse 400 Hintli ölmüş ve 1,000'den fazlası da yaralanmıştı. Tugay komutanı Dyer bu çılgınlığı nedeniyle resmen kınandı ve kariyeri sona erdi, ama yaptığı şeyle İngilizlerin prestiji onarılamaz bir darbe almıştı. Hindistan'ın İngiliz sakinlerinin ve Londra'da parlamento üyelerinin onu coşkuyla alkışlamaları durumu daha da kötüleştirdi.

Kongre Gandhi'nin liderliğini ve stratejisini kabul etti ve ardından, boykot ve sivil kargaşa dönemi başladı. Gandhi'nin mücadelesinin şiddet içermediğini vurgulamayı sürdürmesine karşın, Hindistan şiddet olaylarının yaşandığı bir ülkeye dönüşmüştü (ve hâlâ da öyle). Daha pek çok ayaklanma yaşanması üzerine tutuklandı ve 1922'de ilk kez hapsedildi (ama kısa bir süre sonra, hapishanede ölmesi tehlikesi nedeniyle serbest bırakıldı). Bundan sonra Hindistan'da birkaç yıl boyunca önemli saldırılar yaşanmadı ve Britanya siyaseti

yavaş yavaş, anayasal taviz yönüne kaydı. Son anayasa değişikliklerinin incelenmesi amacıyla 1927'de Londra'dan bir komisyon yollandı, ama komisyonda hiçbir Hintlinin bulunmaması öfke yarattı. Savaş sonrasında milliyetçilerin davalarını güçlendiren coşku yine de, artık büyük oranda yitirilmişti. Tam bağımsızlık istemekte direnenlerle Dominyon statüsü elde edilmesi için uğraşmak isteyenler arasında, ancak Gandhi'nin çabaları ve prestiji sayesinde uzlaşma sağlanabilen bir uçurum açılması tehlikesi doğmuştu. Bir siyasi partiden çok yerel seçkinlerin ve çıkarların koalisyonu olan Kongre, söyleminin düşündürdüğü kadar sağlam bir yapı değildi. Dahası, Hindularla Müslümanlar arasındaki bölünmenin derinleşmesi Kongre'yi sıkıntıya sokuyordu. İki cemaatin önderleri 1920'lerde, taraftarları arasındaki ilişkilerin hızla toplumsal ayaklanmalara dönüşmesine ve kan dökülmesine seyirci kalmışlardı. 1930'a gelindiğinde Müslüman siyasi cemiyetinin başkanı, Hindistan'ın gelecekteki anayasal gelişiminin kuzeybatıda ayrı bir Müslüman devleti kurulmasını içermesi gerektiğini söylüyordu.

O yıl yine şiddet olaylarıyla geçti. Britanya genel valisi Hindistan için Dominyon statüsü alınması amacıyla bir kongre yapılacağını ilan etmişti, ama Büyük Britanya'dan gelen tutucu muhalefet bu taahhüdü anlamsızlaştırdı; Gandhi kongreye katılmayacaktı. Yapılan ikinci bir konferansın azınlıkların temsili konusunda başarısızlığa uğramasının ardından sivil itaatsizlik yeniden başladı ve dünya ekonomik buhranıyla birlikte sıkıntıların artması sonucunda daha da yoğunlaştı. Kırsal kesimde kitleler artık, milliyetçiliğe kapılarak harekete geçmeye hazırdılar. Bu durum, Kongre'nin, kitle çıkarlarının dikkate alınması amacıyla hareketin istenmedik şekillerde değiştiğini gören kimi unsurlarını uzaklaştırmakla birlikte, Gandhi'yi tüm Hindistan'da taraftar bulduğunu iddia edebilecek ilk siyasetçi yaptı.

Ama Rac'ın halk arasındaki kargaşaya sert bir tepki vermesine rağmen Hindistan Dairesi'nde çarklar dönmeye başlamıştı. Dairenin görevlileri tartışmalardan ve 1927 komisyonundan ders almışlardı. Sonuçta, 1935'te Hindistan Yönetimi Yasası'yla çok önemli bir iktidar ve himaye devri gerçekleştirildi. Yasa (aralarında, yönetimi diğer konularda etkileme gücünü bu süreç sırasında büyük oranda harcayan Winston Churchill'in de bulunduğu) muhafazakâr parlamento üyelerinin sert muhalefetinin ardından kabul edilmişti ve temsilci ve sorumlu tutulabilir bir yönetim kurulması yönünde yeni adımlar atılmasını sağlıyordu. Yasayla, eyalet yönetimleri tamamen Hintlilere bırakılmıştı. Genel vali yalnızca savunma ve dış işler gibi konularda tam bir denetime sahipti. Yasanın ayrıca öngördüğü ulusal iktidar devri 1939'da başlayan savaş nedeniyle asla tam olarak uygulamaya geçemeyecekti, ama gelecekte bir ulusal parlamento kurulmasına yönelik çalışmaların başlamış ol-

ması önemliydi. Bu yasa, İngilizlerin savaş öncesindeki tavizci yasal düzenlemelerinin doruk noktasıydı. Hindistan siyaseti için bir çerçeve oluşturulmasında bu düzenlemelerin katkısı büyük olmuştu ve Hintliler arasındaki önemli mücadelelerin hepsi artık, tüm düzeylerde Kongre partisi içinde verilecek gibi görünüyordu.

Bu örgüt aslında ciddi bir baskı altındaydı. 1935 yasasıyla ayrı toplumsal temsil ilkesi bir kez daha onaylanmıştı ve uygulama Hindularla Müslümanlar arasında düşmanlığı kışkırttı. Kongre artık, (Müslüman Cemiyeti'nin de aynı şekilde, Müslümanları temsil eden tek organ olması gerektiğini kabul etmemekle birlikte) her açıdan bir Hindu örgütüydü. Ama Kongre ayrıca, hâlâ bağımsızlık yönünde baskı yapmak isteyenlerle, yeni kurumları en azından yakın gelecekte imparatorluk yönetimiyle işbirliği içinde çalıştırmak isteyenler –ki aralarından bazıları, Japonya'nın saldırganlığı karşısında kaygıya kapılmaya başlamıştı– arasında da bölünmüştü. İngilizlerin iktidarı gerçek anlamıyla devretmelerinin bölücü bir etki yaratması kaçınılmazdı. Bu durum farklı çıkar odaklarını, kendilerini belirsiz bir geleceğe karşı güvenceye alma yolları aramaya yöneltmişti.

Geçmişi bildiğimiz için, daha 1939'dan çok önce dalgaların geri dönülmez şekilde Hindistan'ın bağımsızlığına doğru döndüğü çok açık görülüyor. Kongre 1930'larda dünya çapındaki buhranın yol açtığı sıkıntı dalgasıyla başa çıkmayı başarmıştı ve Hindistan'ın on bir eyaletinin yedisinde yönetimdeydi. Yine de genel vali 1939'da, aralarında en önemlilerinin Kongre Partisi siyasetçilerinin olduğu Hintli liderlere danışmaya gerek bile görmeden ülkeyi savaşa sokarak pek çok Hintliyi çileden çıkardı. Liderler bu öfkeyle, yerel yönetimlerdeki görevlerinden çekildiler. Yine de, yaklaşık yirmi yıldır temsilci kurumların yerel yönetimde yer alması ve Hint Kamu Hizmetleri'nin istikrarlı şekilde Hintlileşmesi, altkıtanın artık yalnızca yerli seçkinlerin onayı ve yardımıyla yönetilebileceği anlamına geliyordu. Eğitim ve deneyim sayesinde, gelecekte kendi kendilerini yönetmeye hazırlanmışlardı. Savaş, Rac yönetiminin kontrolü hâlâ elinde tuttuğunu gösterecekti, ama Britanya egemenliği Hindistan'da devrim yaratmıştı; başka yerlerde olduğu gibi burada da imparatorluk, kendi yıkılışının tohumlarını kendisi atmıştı.

AMERİKA BİRLEŞİK DEVLETLERİ

Güneyde ve kuzeyde iki Amerika kıtası büyük buhran sonucunda derin bir travma yaşamıştı, ama iki tarafta çok farklı şekillerde ve farklı sonuçlarla. Başkan Hoover'ın 1929'da göreve gelişinden birkaç ay sonra New York bor-

sasında hisse senedi fiyatları yükselmeye başlamıştı. Fiyatlar Eylül ayında doruk noktasına ulaştı. Ardından, ani bir fiyat düşüşü yaşandı. Yanıltıcı bir toparlanmadan sonra fiyatlar hızla indi; yüz binlerce yatırımcı yatırımlarını yitirdi. Borsadaki bu çöküşün yaratığı güven bunalımı, zaten sendelemekte olan yatırım patlamasını sona erdirdi. Talebin düşmesiyle birlikte işten çıkarmalar başladı, fabrikalar kapandı. Ücret gelirleri düştü; harcayacak para azaldığından, perakendecilik ve hizmet sektörleri büyük zarar gördü. Ödemelerin yapılamaması nedeniyle ipotekli mallara el kondu; ama bankalar verdikleri kredilerin büyük bölümünü tahsil edemiyorlardı. Bankalar iflas ettiğinde, bu bankalarda mevduatı olanların çoğu paralarını kaybettiler. Buhran'ın doruk noktasına ulaştığı 1932 yılında, toplam işgücünün dörtte birini oluşturan ve çoğu erkek olan 13 ya da 14 milyon Amerikalı işsizdi. Sanayi çıktısı % 60 azaldı. Bankacılık mekanizması bozulmuştu; zaman içinde 10,000 banka battı. Çiftçiler, alacakları fiyat pazara gitmeye değmeyeceği için asla satamayacakları ürünlerine ve hayvanlarına çaresizlik içinde bakıyorlardı; mısırlarını gömdüler, hayvanlarını öldürdüler. Kimileri, Amerika Birleşik Devletleri'nin belki de devrime doğru gittiğini düşünüyorlardı.

1932 yine başkanlık seçimi yılıydı ve Cumhuriyetçiler, Buhran'dan sorumlu tutulma yüküyle karşı karşıya kalmışlardı. Hoover tüm yeteneğine rağmen ekonomik çöküşle başa çıkamamıştı. Demokratlar ise o an için uygun adayı bulmuşlardı: usta bir siyasetçi olan, belli politikalar saptamaktan çok, yapabileceklerine dair bir izlenim yaratmakta becerikli, New York Eyaleti valisi Franklin Roosevelt. Amerika'nın Cumhuriyetçi döneminde durumları bozulmuş olanlardan yeni bir seçmen koalisyonu yaratan ve İlericilik döneminin coşkularını yeniden hayata döndüren bir kampanyanın ardından ezici bir zafer kazandı – kırk sekiz eyaletten kırk ikisinin oyunu almıştı. Sonraki yirmi yıl boyunca yoksullar (yani, sendikacılar, Güney eyaletleri, çiftçiler, doğu kentlerindeki Katolik göçmenler ve siyahlar) ve liberal entelektüeller başkanlığı arka arkaya beş dönem boyunca Demokratlara kazandıracaklardı.

Roosevelt sonraki üç başkanlık seçimini de kazandı. Arka arkaya dört kez Amerikan başkanlığına aday olmak günümüzde bile neredeyse eşsiz bir durumdur; bu kadar çok kez kazanmış olmak ise şaşırtıcı bir başarıdır.[11] Her seçimde halk oylarının ezici çoğunluğunu alması ise bir tür devrimdi (üstelik, İç Savaş'tan sonra hiçbir Demokrat başkan adayı oyların çoğunluğunu kazanamamıştı). Zengin ve seçkinler sınıfından bir şahsiyet olan Roosevelt'in, hiçbir güvencesi olmayanlar için temelde umuda karşı çaresizlik anlamına gelen bir seçim

11) Ve, bazıları için, korkutucu: 1951'de anayasa değiştirilerek, bir başkanın arka arkaya iki dönemden fazla seçilmesi engellendi.

yarışından popüler bir lider olarak çıkması da bir diğer paradokstur. Roosevelt en büyük başarısını ilk döneminde kazandı; umutsuzluk dalgasını tersine çevirerek, Amerika'nın ruh halini değiştirdi. Bu tam anlamıyla bir kişisel liderlik zaferiydi. Zaferini, önem verdiğine ve Amerika'nın sorunlarını çözecek iradeye sahip olduğuna halkı inandırarak kazanmıştı. Göreve başlarken yaptığı konuşmada, "Korkmamız gereken tek şeyin korkunun kendisi olduğuna dair kesin inancımı belirtmek istiyorum," demişti; (başkanlık konutu olan) Beyaz Saray'a bir hafta içinde, vatandaşlarına yeniden umut verdiği için teşekkür eden yarım milyon mektup geldi. Kongre'yi, ekonomiyi yeniden canlandıracak ve yokluk içinde olanların sıkıntısını hafifletecek bir dizi yasayı kabul etmeye teşvik etti; ayrıca, İçki Yasağı'nı sona erdirdi.[12] "Bence bu, bir bira içmek için iyi bir zaman," demişti (ama Birlik eyaletleri isterlerse alkol satışını yerel düzeyde yasaklama hakkına hâlâ sahiptiler). Roosevelt başkanlık yetkilerini Lincoln döneminden beri görülmemiş şekilde kullandı. Bu, başlatacağını söylediği, Amerikan halkı için "Yeni Düzen"in temeliydi.

Yeni Düzen destekçilerinin umduğu her şeyi getirmedi belki, ama Amerikan tarihini değiştirdi. Amerikalıları refah devletiyle tanıştırdı. Federal devlet ilk kez, (Birleşik Krallık'ta 1911'de getirilmiş olan) işsizlik sigortasının ve (ilk yasal düzenlemesi 1863'te Almanya'da yapılan) yaşlılık maaşı uygulamasının desteklenmesi amacıyla eyaletlere devlet yardımında bulundu. Federal yasal düzenlemelerle bankacılık sistemi yeniden kuruldu ve tarım sektörü kurtarıldı. Yoksul güneyin bir bölümü için, finansmanını federal devletin sağladığı yeni "Tennessee Vadisi İdaresi" yönetiminde önemli bir bölgesel kalkınma planı hazırlandı. Yeni Düzen yine de, 1937'de çok daha hafif düzeyde olmakla birlikte yeni bir kriz yaşanmasını engelleyemeyecek, ya da, işsizliği % 10'un altına düşürmeyi 1941'den önce başaramayacaktı. Ama Amerikan demokrasisini kurtardı ve Amerikan kapitalizmini yeniden canlandırdı. Ayrıca, Amerikalılara olduğu kadar dünyaya da, demokrasinin hâlâ sorunlara çözüm getirebileceğini gösterdi. Son olarak, federal idarelerin Amerikan toplumu ve eyaletler üzerindeki gücünde barış döneminde görülmüş en önemli artışı sağladı ve bu güç ileride de değişmedi. Yeni Düzen Amerikan anayasal yönetim ve siyaset tarihini İç Savaş'tan beri görülmemiş derecede değiştirdi.

Roosevelt döneminde Amerikan siyasetiböylece, 1918'den sonra diğer ülkeleri etkilemiş olan kolektivizm baskılarını yansıtmaya başladı. Kimileri Roosevelt'in yaptıklarını faşizm ve komünizme alternatif olacak bir öneri, ekono-

12) İçki Yasağı'nın kırsal kesimdeki destekçileri, yakın zamanlarda göç etmiş çok sayıda Demokrat seçmenin bulunduğu doğu kentlerine her zaman güvensizlik duymuşlardı.

miye geniş çaplı devlet müdahalesinin liberal ve demokratik bir versiyonu olarak görüyordu. Gerçekten de, (bazıları daha o zamanlarda kapitalist uluslarda ekonomide daha fazla merkezi yönetimi savunan) ekonomistlerin savunularına değil, neredeyse tamamen, demokratik sürece kendini adamış siyasetçilerin özenli seçimlerine dayanıyordu. Amerikan siyasi sisteminin insanların istediklerini hissettikleri şeyleri verme yeteneğinin tartışılmaz kanıtıydı. Aynı mekanizma elbette, Amerikan demokrasisinin müsamaha gösterebileceği bir dış siyaset de üretebilirdi. Roosevelt vatandaşlarının çoğunluğuna oranla, Avrupa'nın sorunlarını göz ardı etmenin tehlikelerinin çok daha fazla farkındaydı. Avrupa'da olanların tehlikelerini seçmenlerinin çoğundan önce anlamaya başlamış olmasına rağmen yine de, bu konudaki düşüncelerini ancak zaman içerisinde ifade edebildi. Latin Amerika konusunda daha hızlı hareket edebilirdi, ama orada risk çok daha azdı.

LATİN AMERİKA

Latin Amerika ülkelerinin toplumsal ve siyasi tarihi (yarıküredeki baskın güç olan ABD de dahil) yabancılar için siyasi ve diplomatik açıdan uzun süre fazla önem taşımamış olsa da, birkaç Latin Amerika ülkesi İtilaf Devletleri tarafında Birinci Dünya Savaşına katılmıştı. Ama savaşan büyük uluslar kadar askeri çaba harcamaları gerekmemişti. Savaşın ekonomik etkisiyse çok başka bir konuydu ve bu konu hem uzun vade içerisinde, hem de, çok önemli bir iç kargaşa, yani, 1911'de Meksika'da başlayan devrim bağlamında ele alınmalıdır.

Bu yüzyılın büyük bölümü boyunca Latin Amerika öyküsünün temel öğesi, kendini her şeyden önce ekonomik büyüme yoluyla gösteren modernlikle inişli çıkışlı, genellikle yetersiz ve hâlâ tamamlanmamış bir karşılaşma olmuştur. Getiri oranlarının Avrupa'ya göre daha yüksek olması nedeniyle sermaye yıllarca düzenli olarak (özellikle Birleşik Krallık'tan) Latin Amerika'ya akmış ve bu akış ancak krizlerle, felaketlerle ve alacakları tahsil etme sorunlarının yarattığı hayal kırıklığıyla, ya da, yabancı düşmanı siyasetçilerin kaprisleriyle frenlenmiştir. Bu sermaye, altyapının finanse edilmesini, ithalat için pazar yaratılmasını sağlamış ve (faizleri ödendiğinde) her iki tarafa da kazanç sağlamıştı.

On dokuzuncu yüzyıl sonunda kimi Latin Amerika ülkelerinin önünde, hammadde ihracatına dayalı rahat bir gelecek uzanıyordu. Madencilik sanayii bir kenara bırakılırsa, 1914'ten önce Latin Amerika'nın imalat sektörleri fazla gelişmemişti ve aynı dönemde Avrupa'nın yaşadığı toplumsal ve siyasi sorunlardan bölge cumhuriyetleri uzun süre boyunca fazla etkilenmediler; Latin Amerika'nın sosyalistleri kırsal kesim kitlelerine bel bağlamıyorlardı.

Kıtanın geniş tarım alanlarının örgütlenmesinde Avrupa'nın yoksul kırsal bölgelerindeki kadar başarılı olamadılar (belki de, bununla fazla ilgilenmediler). Ama kırsal kesimde sınıf çatışması yaşanıyor olsaydı bile, Latin Amerika kentlerinde de, sanayileşmiş Avrupa'nın daha 1901'de yakından tanıdığı düzeyde bir sınıf çatışması görülmüyordu. İşçi örgütleri yine de, 1890'larda Arjantin, Meksika ve Şili başkentlerinde belli bir ilerleme kaydetmişlerdi.

Latin Amerika'nın yüzyılın ilk yarısında (sayısız ve çoğunlukla şiddet içeren darbelere ve yönetimdeki değişikliklere karşı) geçirmiş olduğu iddia edilebilecek tek toplumsal devrimin yaşandığı dönemde kıtanın ortamı buydu. Devrim, 1911'de Meksika diktatörü Porfirio Diaz'ın devrilmesiyle başladı. Uzun bir şiddet ve istikrarsızlık döneminden ve yabancı çıkarlarına karşı yerli çıkarların desteklenmesi gösterisinden sonra Diaz, istikrarlı ekonomik kalkınmayı iç düzenle birleştirerek, 1876'dan itibaren Meksika'yı neredeyse kesintisiz olarak ve görünüşte büyük bir başarıyla yönetmişti.[13] Siyasi yöntemlerine verdiği ad manidardı: "*pan y palo*" (ekmek ve sopa). Bu siyasetten en çok, büyük toprak sahibi aileler oligarşisi ve Don Porfirio'nun değerli madencilik imtiyazlarıyla ve başka imtiyazlarla Meksika'nın kalkınma sürecine kazandırdığı yabancı yatırımcılar yararlanmıştı. Kendisinin de bir *mestizo* olmasına karşın (bu gerçek sonraki yıllarında büyük oranda saklı kalacaktı), Meksika köylüsü Diaz rejiminden pek az fayda gördü; Meksika'yı modernleşmeye doğru yönlendirmişti, ama sağladığı maddi yararlar büyük oranda yönetimin dalkavuklarının tekelinde kaldı. Kamu görevleri ve diğer avantajlar onlara sunuluyordu. Toprak sahipleri ise köylüyü yönetimin yerel polisinin desteğiyle hizada tutuyorlardı. Sistemden yararlanan bu iki grubun da üyeleri çoğunlukla *creole*, yani "beyaz" Meksikalıydı. Sistemin dışında kalan ve sayıları giderek artan kentli ve orta sınıf nüfus yine de, kendi paylarına düşeni paylaşmak için araya girme yolları arıyordu.

Zengin bir pamuk yetiştiricisi ve toprak sahibi olan Madero'nun 1910'da reformcu bir aday olarak Diaz'a karşı seçime girmesi şaşırtıcıdır; Diaz milyonlarca oy alırken, Madero 196 oyda kaldı. Ama bu sonuç, kuzeydeki askerlerin ayaklanmasına yol açtı. Bu ayaklanmayı, köy topraklarının plantasyonlara dönüşmekte olduğu güneyde, karizmatik ve halkın gözünde kısa sürede efsanevi bir şahsiyete dönüşecek olan Emilio Zapata'nın önderliğindeki köylü ayaklanması izledi. Madero sürgünden döndü ve Meksika devrimi böylece, siyasi liderini ve siyasi hedefini bulmuş oldu: anayasaya dayalı ve dürüst bir yönetim. Devrim bu amacı da aşarak çok daha karmaşık ve kontrol edilemez bir olguya

13) Eskiden Amerikalıların elinde olan demiryolu sisteminin büyük bölümü 1907'de millileştirilmişti.

dönüşecek, orta sınıf kentlilerin, toprağa aç köylünün, yerel seçkinlerin, milliyetçilerin ya da ideologların farklı zamanlarda en üst seviyeye yükseldikleri bir kaos doğacaktı.

Diaz'ı yerinden etmek güç olmamıştı. Ama sonra, devrimin serbest bıraktığı güçleri Madero'nun tatmin edemeyeceği anlaşıldı. Kırsal kesimin toprak açlığıyla, kendi kendilerini göreve getirmiş generallerin disiplinsizliğiyle ve rasgele kurulmuş ordularıyla başa çıkamadı. Madero öldürüldü, on yıl sürecek çatışmalar başladı, bir milyon kişi öldü ve sivil yasal yönetim yeniden kurulana dek, haydutların yönetimi dışında neredeyse hiçbir yönetim kalmadı. Bütün bu yıllar süresince devrimin hiç erişemediği yerler olduğu da bir gerçektir. Bir dönem, devrimci bir general kuzey sınırını aşıp, New Mexico'daki küçük Columbus kasabasına girdi; bu durum karşısında ABD, generalin yakalanması için asker yolladı. Bu, en dolaysızı olmakla birlikte, tek dış müdahale örneği değildi; İngiliz, Alman ve Amerikan diplomatları da Meksika'da ulaşılacak sonucu etkilemeye çalışmışlardı.

Sonunda 1917'de yeni bir başkan, (1915'ten beri Amerika Birleşik Devletleri'nin desteğine sahip olan) Venustiano Carranza genel erkek oy hakkına dayalı, toprak reformu yapılmasını öngören, ulusun toprak altındaki madenler üzerindeki haklarını ifade eden –ki bu yabancı yatırımcılara bir uyarıydı– ve grev hakkını tanıyan yeni bir anayasayı yürürlüğe koyabildi. Başkan Carranza 1920'deki bir askeri ayaklanmada öldürüldü, ama göreve anayasa uyarınca gelmesi bir dönüm noktası olmuştu ve yeni anayasadan vazgeçilmedi. 1920'lerin büyük bir bölümünü alacak olan güçlenme ve toparlanma dönemi başladı ve sonunda, ayakta tutulması mümkün bir rejim kuruldu. Sonraki yarım yüzyıl boyunca Meksika cumhuriyeti, on sekizinci yüzyıldaki İngiliz Whig* oligarşisinin bir tür Latin Amerika versiyonu uyarınca yönetilecek, iktidar ve iş olanakları partinin tekelinde olacaktı; Meksika tek partili bir devletti, ama parti totaliter değildi ve pek çok açıdan liberal ve reforma istekliydi. 1920'lerde ilk kez kitle eğitimi başladı, çalışma günü (kuramsal olarak) sekiz saate indirildi ve kırsal kesimdeki hoşnutsuzluğu yatıştırmaya yetecek bir toprak dağıtım programı başlatıldı.[14] Arka arkaya gelen başkanlar (özellikle ABD'ye karşı) milliyetçi duyguyu teşvik ettiler ve güçlerini, yabancıların ulusal kaynakları Meksikalılar pahasına sömürmelerini önlemek için kullandılar. 1920'lerin ortalarında Kilise'yle çatışmaya düşülmesi sonucunda başlayan kilise karşıtlığı döneminde

* İngiltere'de özellikle 18. yüzyılda etkin olan siyasi hizip.

14) 1939'a gelindiğinde, arka arkaya kurulan hükümetler yaklaşık 18 milyon hektar araziyi yeniden dağıtmışlardı; bu, cumhuriyetin toplam yüzölçümünün neredeyse onda biriydi.

inançlarına bağlı köylüler yeniden ayaklandılar, ama Vatikan'la anlaşmaya varılana dek, ayaklanmalar acımasızca bastırıldı. Rejim siyasi gücünü yitirmedi ve diğer Latin Amerika ülkeleri için bir ilericilik modeli oldu. Ama sloganlarına ve diline karşın Meksika aslında, pek de devrimci bir devlet sayılamazdı. Ülkede verilen mücadelelerin galipleri, ticaret ve meslek sınıflarıyla, kaba güç ve kamu kesesinin açıkça yağmalanması günlerinin en nihayet sona erdiğine artık inanabilen liberal zihniyetli Meksikalılar oldu.[15]

Birinci Dünya Savaşı sona erdiğinde Meksika yatışmaktan henüz çok uzak olsa da, 1920'li yılların başlarında Latin Amerika'nın geleceği çoğunlukla umut verici görünüyordu. Belli iniş çıkışlar bir yana bırakılırsa (1910'da Brezilya'nın ihracat gelirinin dörtte birini getiren kauçuk, önemli bir hızlı iniş-çıkış örneğidir), yüzyıl uzun vadede olumlu bir eğilim getirmişti. 1928'de Arjantin'in ihracatı, 1901'dekinin on katına çıkmıştı. Dünya savaşı, kimi zarar verici etkiler yaratmakla birlikte (Şili en iyi nitrat pazarı olan Almanya'yı kaybetmişti ve bir daha asla kazanamayacaktı), kıtada üretilen neredeyse her şeye karşı talebi de artırmıştı. Venezüella ve Meksika'da petrol önemli bir sanayi haline gelmişti. Savaş kıtanın Avrupa ve Kuzey Amerika'yla ilişkilerinde de önemli değişimlere yol açmıştı. ABD 1914'ten önce, Karayipler'deki ağırlığını sürdürmekle birlikte, Meksika hariç, Güney Amerika'nın işlerindeki potansiyel ekonomik ağırlığını tam anlamıyla göstermemişti. 1914'te, Rio Grande'nin güneyindeki yerlere yapılan tüm dış yatırımın yalnızca % 17'si ABD kaynaklıydı; Büyük Britanya'nın payı çok daha fazlaydı. Ama Cihan Harbi sırasında İngiliz mülklerinin tasfiye edilmesi durumu değiştirdi. 1929'a gelindiğinde, ardında başarılı bir onyıl bırakmış olan ABD Güney Amerika'daki tek büyük dış yatırım kaynağı olmuştu ve yabancı sermayenin yaklaşık % 40'ını sağlıyordu. ABD'den gelenler başta olmak üzere yabancı yatırımcılar Latin Amerika'ya borç vermeyi sürdürerek, hem devlet tahvili, hem de yerel şirketlerin hisselerini almışlardı. ABD'li bir şirket tek başına, en az on bir farklı ülkede kamu hizmetleri ve ulaşım işletmelerine hissedar olmuştu. Amerikalıların bir zamanlar yalnızca kendileriyle kısıtlı olan pazarlara ve faaliyetlere girdiğini gören yerli seçkinler durumdan rahatsızlık duyuyor ve Panama ve Roosevelt "gerekçesi" günlerindeki baskılara dek uzanan "gringo" müdahaleciliğine karşı nefreti körüklüyorlardı. Ama bono getirilerinin çok yükseklere, kimi zaman % 10'un üstüne çıkması, giderek daha fazla yatırımcıyı ülkeye çekiyordu.

15) Meksika devriminin iç ve bölgesel yönleri tarihsel açıdan ilginçliğini hâlâ korumaktadır. Örneğin, İngiliz-Amerikan ilişkilerindeki etkileri konusunda bkz. P. Calvert, *The Mexican Revolution, 1910-1914: the Diplomacy of Anglo-American conflict* (Cambridge, 1968).

Ardından, dünya çapındaki ekonomik çöküş geldi. Bir yıl içinde ihracat pazarları dibe vurdu ve Latin Amerika için yirminci yüzyıl en nihayet başlamış oldu. İhracatın ortalama % 40 oranında düşmesiyle –ve düşüşün sürmesiyle– birlikte, dünya ekonomisiyle bütünleşmenin acı faturası kesildi. Aynı dönemde, yakın zamanlara dek yaşanan refahın cankurtaran halatı olan dış yatırım da kesildi. Pek çok Latin Amerika ülkesi faizleri ödeyemez duruma düşmüştü; yabancıların, on dokuzuncu yüzyıl imparatorluk uygulamalarındaki gibi baskı yaparak ve yerlilerin arkalarında durup ulusal gelirleri yönetmeleri için muhasebecilerini göndererek ödeme yapılmasını zorlamaları artık mümkün değildi. Borç verecek parası olan yabacılar bulunsa bile, kredibilitenin çöküşü hükümetlerin sorunlarını tırmandıracaktı. Bu sorunlara kısa sürede, ülkelerindeki giderek artan huzursuzluk ve şiddet de eklendi. Otuz yıl boyunca artarak süren refah giderek artan bir kentleşme, sanayileşme ve büyük şehirlerde teknik modernleşme getirmişti. Toplumsal farklılıklar, 1901 bir yana, 1914'e oranla bile derinleşmişti. Değişim hızının her yerde farklı olması kaçınılmazdı; Karayipler'in ya da güney Brezilya'nın plantasyon ekonomilerinde neredeyse hiç değişim görülmezken, yeni madencilik (Şili ve Peru) ve petrol (Venezüella) çıkarlarının geliştiği devletlerde büyük bir değişim yaşanıyordu. Yeni ve güçsüz işçi ve üretici kitleleri yaratmıştı ve bu kitleler artık seslerini yükseltiyorlardı. Ama başkaları da vardı. Refah döneminde kamu çalışanlarının sayısı artmıştı; ama 1931'e gelindiğinde kamuda çalışan Brezilyalıların yarısı işsiz kalmıştı.

Ekonomik çöküşe gelen tepkilerden biri, başta Kuzey Amerikalılar olmak üzere yabancılara yönelik düşmanlığın giderek tırmanması oldu; demagoglar Latin Amerika ülkelerinin içine düştüğü kötü durumdan *gringo* bankalarını ve şirketlerini sorumlu tutuyorlardı. Kimi ülkelerde yabancı şirketlerin mülklerine el konuldu (1938'de Meksika tüm yabancı petrol şirketlerini kamulaştırdı – bunların % 60'ı İngiliz ve % 40'ı Amerikan şirketleriydi). Ama hükümetler yurtiçinde de siyasi kargaşa ve şiddetle pençeleşmekteydiler. Geleneksel Avrupalılaşmış siyasi sınıflar ve destekledikleri liderler, ulusal gelirlerin düşmesinin yarattığı sorunlarla başa çıkmaktaki başarısızlıkları sonucunda küçük düşmüşlerdi. 1930-1933 arasında, bağımsızlık savaşlarından beri hiçbir dönemde görülmemiş sayıda darbe, ayaklanma ve başarısız ayaklanma girişimi yaşandı. Sonuçta, tüm kıtada siyaset değişti. Dünya buhranı Avrupa'da olduğu kadar Latin Amerika'da da liberal anayasal yönetimin şerefine gölge düşürmüştü.

O döneme dek kıtada daha çok iki Latin Amerika yönetim modeli görülmüştü. Bunlardan biri, istisnaları olsa da, anayasal yönetime dayalı yarı parlamenter rejimlerdi (en önemli örnekler Arjantin ve Uruguay'dı). Cumhuriyetlerin çoğunda ise diktatörler, silahlı kuvvetlerin ve dar toprak sahibi oligarşilerinin desteğiyle iktidarı elde tutuyorlardı. Şimdi iki modelin de, üste-

lik, büyük bir başarısızlığa uğradığı görülüyordu. Kimi ülkelerde buhranın yarattığı felaketlerden nefret edilen yabancıların yanı sıra bu modeller de sorumlu tutuldular ve gerçekten de, buhranın getirdiği sorunlarla başa çıkamamışlardı. Kentli kitleler şimdi, neredeyse ilk kez Latin Amerika siyaset sahnesine giriyorlardı. Ama sosyalistler ve komünistler bu gücü kendi taraflarına çekemediler. Bunun yerine, yeni bir "güçlü adamlar" kuşağına, toplumsal hoşnutsuzluktan yararlanmanın olasılıklarını ve sola hizmet etmeye yönlendirilmesini önlemenin önemini kavramış yeni tür liderlere güç kazandırdı. Çok çeşitli kaynaklardan –Stalin'in toplumsal mühendisliği, Roosevelt'in Yeni Düzen'i ve Almanya'da 1933'ten sonra ortaya çıkan yeni "Nazi" rejimi– beslenen fikirlerini, kendilerini destekleyenlerin sorunlarına çare getiren demagojik, tutarsız olarak nitelendirilebilecek programlarda ifade ediyorlardı. Çeşitli ülkelerde toprak reformu, sendikalar yararına çalışma yasaları ve işsizlik güvencesi yürürlüğe sokuldu. Yeni diktatörler 1930'ların başlarındaki fırtınaları bu programlar, polis baskısı ve yabancılara karşı saldırganca düşmanlık sayesinde atlatıp, onyılın son yıllarındaki görece sakin dönemlere ulaşabildiler; bu dönemde, savaşın yaklaşmasıyla birlikte emtia fiyatları yeniden yükselmeye başlıyordu. Ayrıca, devletin gücünü ve üstlendiği işlev sayısını da önemli oranda artırdılar.

Kısacası buhran, demokrasinin Latin Amerika'daki ilerleyişini geciktirdi. Yine de, ülkeler arasında ayrım yapmak gerek; Başkan Cardenas döneminde Meksika'da, iktidardaki partinin o zamana dek ulaşamamış olduğu hedefler büyük oranda gerçekleştirildi.[16] Yine de, onyıl sonunda pek çok ülkede toplumsal ve ekonomik güç, onyıl başındakiyle aynı ellerdeydi; eski oligarşiler, durumu istikrara kavuşturmalarından ve sola gerçek bir kayışa izin vermeyeceklerini göstermelerinden sonra, yeni rejimleri destekleyebileceklerini görmüşlerdi. Üstelik, uzun vadede durgunluk da yaşanmadı. Latin Amerika yönetimlerinin buhranla savaşmakta kullandıkları başlıca araçlar, ithal ikamesi amacıyla, korumacılık ve sanayileşme olmuştu. Bu yaklaşım, zayıf ve suni bir bağımlılık içinde olan bazı yeni girişimlerin teşvik edilmesine yol açmıştı, ama sanayileşme sürecinin ve bu sürecin getirdiği sonuçların da gerçekleşmesini sağladı. Genel olarak konuşursak, buhran döneminin mücadele kaynaklarıyla başa çıkmada en başarılı olan ülkeler, zaten büyük iç pazarlara sahip olan ülkelerdi – özellikle Arjantin, Şili, Brezilya ve Meksika. Bu da elbette, ülkeler arasındaki mevcut bölgesel tezatları daha da artırdı.

16) Parti adını 1939'dan önce değiştirmiş ve demokratik ve devrimci kökenlere dayanma iddiasını her zaman sürdürmüştür: 1928'de kurulan Ulusal Devrimci Parti on yıl sonra Meksika Devrimci Partisi adını aldı. 1946'da adı Kurumsal Devrimci Parti oldu; bu paradoksal ad günümüzde de kullanılmaktadır.

1930'lar ayrıca, Amerikan devletleri arasında da yeni çekişmeler getirdi. Bu çatışmalardan birinde, Milletler Cemiyeti'nin, Bolivya ile Paraguay arasındaki on dokuzuncu yüzyıldan kalma sınır çekişmesinin (çekişmeye konu olan bölgenin adıyla) "Chaco Savaşı"na dönüşmesi üzerine barışı yeniden kurmaya çalışarak kıtanın işlerinde pay sahip olma çabaları sonuç vermedi. 1932-1935 arasında süren kanlı çatışma 200,000'den fazla cana mal oldu, ama dış dünyanın ilgisini pek az çekebildi. Sonunda, başını ABD'nin çektiği bir grup Amerikan hükümetinin ısrarları sonucunda ateşkes yapıldı (ama nihai barış anlaşması ancak 1938'de imzalanacaktı). Çatışmayı sona erdiren antlaşma, Güney Amerika devletleri arasındaki sınır çatışmalarının gelecekte hakemliğe tabi olması ilkesini de getirmekteydi.

Bu yöndeki tüm çabalara karşın, ABD bölgelerarası işbirliği sürecine 1930'lara dek fazla katkıda bulunmadı. Ama 1939'a gelindiğinde, ABD'nin büyük gücünü güney komşularına karşı kullanma şeklinde önemli bir değişim gözlenmekteydi. Bu yeni durum olumsuz anlamda en çok Karayipler'de ve Orta Amerika'da göze çarpıyordu. Yüzyılın ilk yirmi yılı boyunca Amerikan silahlı kuvvetleri bölge cumhuriyetlerine yirmi kez doğrudan müdahalede bulunmuş ve iki kez, protektora kuracak denli ileri gitmişlerdi. Ama 1920-1939 arasında bu tür yalnızca iki müdahale yaşandı (1924'te Honduras'ta ve iki yıl sonra Nikaragua'da). Latin Amerika yönetimleri üzerindeki dolaylı baskı da azalmıştı. Bu büyük oranda, şartların değiştiğinin mantıklı bir yaklaşımla kabul edilmesi anlamına geliyordu. Doğrudan müdahaleyle bir kazanç elde edilmesi ya da herhangi bir tehlikenin önlenmesi 1930'larda artık mümkün değildi. Başkan Roosevelt Amerikan devletlerinin birbirlerinin işlerine karışmamalarını vurgulayan "İyi Komşu" siyasetini ilan ederek bu yaklaşımı bir erdeme dönüştürdü.[17] İhtiyatlı bir baskıyla birlikte bu siyaset, 1941-1945 arasında, bir dizi Latin Amerika cumhuriyeti ABD tarafında savaşa girdiğinde, yarıkürenin güvenliğinin korunmasında etkili olmuştur.

17) Roosevelt 1936'da Buenos Aires'teki bir konferansa katılarak, 1945'ten önce Güney Amerika'ya resmi ziyarette bulunan tek ABD başkanı oldu; gerçi, 1909'da Taft da Meksika'ya gitmek üzere sınırı geçmişti.

12 Dünya Savaşına Giden Yol

UÇURUMUN EŞİĞİNDE

İkinci Dünya Savaşı'nın 1937'de, Japon ve Çinli askerlerin Pekin dışındaki Marco Polo Köprüsü'nde birbirlerine ateş etmeleriyle başladığını söyleyenler vardır. Ama dünya çapında bir felaketin tetiklenmesinden belli şiddet olayları sorumlu tutulacaksa, üzerinde durmaya değer başka yerler ve zamanlar da var. Uzakdoğu'ya bağlı kalırsak, kimileri altı yıl öncesini, Japonların Mançurya'ya saldırdıkları 1931 yılını tercih edeceklerdir. Kimileriyse, Hırvatların Marsilya sokaklarında Yugoslavya kralını öldürdükleri 1934 Avrupa'sını seçerler. Ve yine başkaları da, İspanya'da iç savaş başladığı, ya da, Alman birlikleri Versailles antlaşmasıyla atıldıkları Ren bölgesini hiçbir direnişle karşılaşmadan yeniden işgal ettikleri için, 1936'yı. Bütün bu tarihler, uluslararası işlerde giderek daha fazla şiddete yol açan olaylar zincirlerinin başlangıçları olarak görülebilir. Yıllara –ve kıtalara– yayılmış olmaları gerçeği, onyılın giderek daha fazla şiddet ve kriz içeren bir doğaya büründüğünü gösterir. 1920'lerin sonlarında yaşanan iyimserlik aslında, Almanya'nın 1939'da Polonya'ya saldırmasından çok önce yok olmuştu.

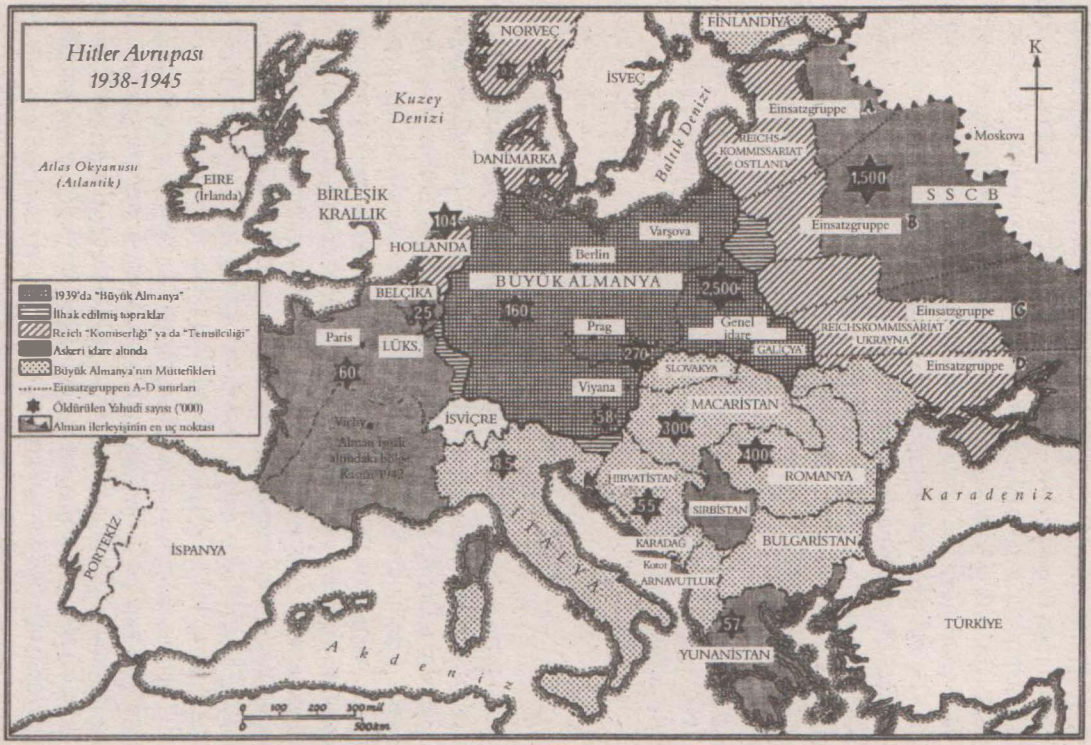
1930'larda yaşanan çalkantı elbette, zarın ne zaman atılmış olduğunu anlamak için iyimserlik yıllarına ya da hatta 1919 düzenlemesine bakmanın

yanlış olacağı anlamına gelmez. Avrupa barış düzenlemesinin çökmesine –ve Japonya'nın başarılı yükselişine– basit, genel ve yanıltıcı bir açıklama getirilebilir: hiçbir büyük güç bu iki durumu önlemek için savaşmaya, felaketten kaçınmak için artık çok geç olana dek hazır değildi. 1918'in galipleri kritik anlarda hep geri çekildiler. Önce Fransa, ardından da Büyük Britanya, daha 1921'de, Çanakkale Boğazı yakınlarında hükümetlerinin daha bir yıl önce Osmanlı imparatorluğuna dayatılan barışın korunması için savaşa girmeyi göze alamayacaklarına karar vermeleriyle, geri çekilmişlerdi. Ama bu aslında fazla bir şey ifade etmiyor. Büyük güçler kararlarını değişen şartlar bağlamında almak zorundadırlar ve iki dünya savaşı arasındaki dönemde dünya siyaseti bağlamında en olumsuz değişimler 1930'ların başlarında, daha önce eşi görülmemiş bir ekonomik felaketle ortaya çıkmıştı. Öyleyse onyıl başındaki Mançurya belki de, uçuruma düşüş öyküsüne başlamak için mantıklı bir yer olacaktır.

MANÇURYA KRİZİ

Buhran Japonya'da siyasi etkisini yalnızca, diğer sanayileşmiş ülkelerdeki gibi zenginle yoksul arasındaki çatışmalarla değil, zaten büyük bir halk desteğine sahip olan aşırı milliyetçilere karşı yeni bir sempati dalgasının uyanmasıyla da göstermişti. Aşırı milliyetçiler çözüm ve günah keçisi olarak yurtdışına işaret ediyorlardı. Japonya'nın hâlâ elinde tuttuğu Asya pazarları artık hayati önem kazanmıştı ve bu pazarları tehdit eder gibi görünen her şey kaygı yaratıyordu. Şartlar, bu pazarları güvenceye almak amacıyla eyleme geçmeye uygun görünmekteydi. Avrupa sömürgeciliği gerilemekte olmasa bile, kesinlikle savunmadaydı. 1920'lerde Hollandalılar Cava ve Sumatra'da, Fransızlar ise 1930'da Vietnam'da isyanlarla karşılaşmışlardı; bu ülkeler daha o zamandan, komünistlerin milliyetçi ayaklanmalara destek verdiğine dair kanıt sunuyorlardı. Çin konusunda ise İngilizlerin istedikleri tek şey, milliyetçi yönetimle sorunsuz bir uzlaşmaya varmaktı. Ekonomik buhran, Uzakdoğu'da çıkarları bulunan Avrupa güçlerini zayıf düşürmenin yanı sıra, Amerikalıların Japonya'ya kararlılıkla karşı çıkmaları olasılığını da yok etmişti.

Japon yönetimini sonunda harekete geçmek zorunda bırakan, aşırı uçlar oldu. 1928'de Japonların himayelerine almayı uygun gördükleri kuzeydeki savaş beylerine karşı KMT askerlerinin operasyon düzenlemelerini engellemeye çalışmaları üzerine Çin'le silahlı çatışma yaşanmıştı ve Japon hükümetinin anakaradaki kuvvetler üzerinde hiçbir denetime sahip olmadığı biliniyordu. Mançurya'da güç aslında, Japon komutanların elindeydi. 1931'de Mukden

Hitler Avrupası, 1938-1945
(Kaynak: Dark Continent, Mark Mazower, Allen Lane, *1998).*

yakınlarında bir olay örgütleyip bu olayı tüm eyaleti ele geçirmek için bir bahane olarak kullandıklarında, Tokyo'da onları zaptetmek isteyenler bunu başaramadılar.

Bu olayın sonucunda, Mançurya'da (kısa bir süre sonra, 1911 yılında henüz çocuk yaşta Çin imparatorluk tahtından çekilmiş olan Mançu imparatorun yönetmeye başlayacağı) yeni bir Japon kukla devleti kuruldu. Japon saldırganlığı Milletler Cemiyeti'nde protesto edildi, iktidara askeri idarenin etkisi altında olan bir hükümetin geldiği Tokyo'da liberal ve barış yanlısı politikacılara suikast düzenlendi ve Çin'le çatışma daha da genişledi. 1932'de Çinlilerin Japon mallarını boykot etmeleri üzerine Japon birlikleri Şanghay'a girdi; ertesi yıl Çin Seddi boyunca güneyden yeni birlikler geldi. Bu şekilde dayatılan barış düzenlemesiyle Japonya, tarihi Çin'in bir bölümünü işgal etti. Şartlar, saldırıların sürdürülmesine uygun görünüyordu.

KMT Nanjing'de yeni başkentini kurduktan sonra sorunlarla karşılaştı. Çin devriminin ayakta kalmak için Çinli kitlelerin taleplerini karşılamak zorunda olduğu bir dönemde devrim içindeki bölünme ciddi bir engeldi. Savaş beyleri sorununun en nihayet çözülmesini olanaksızlaştırıyordu. Daha da önemlisi, yabancı karşıtı ve Japon karşıtı cepheyi zayıflatmıştı. Köylülere gelince, asla KMT'ye sadakat duymamışlardı ve komünistlere yönelmekteydiler. Çan, yönetimine duyulan sadakati olumsuz etkileyecek bir yaklaşımla, giderek daha çok askerler aracılığıyla yönetmeye ve geleneksel kültürün onarılamayacak denli çürüdüğü bir zamanda giderek daha tutucu davranmaya başladı. Rejim, çoğunlukla en üst düzeyde görülen mali yozlaşmanın lekesini taşıyordu. Dolayısıyla, yeni Japon saldırılarına karşı tehlikeli derecede korumasız olduğu ve ufukta yeni bir rakibin göründüğü bir dönemde, KMT Çin'inin temelleri son derece zayıftı.

ÇİN "OLAYI"

ÇKP'nin merkezi liderliği bir süre, kentsel ayaklanma umudunu korudu; ama eyaletlerde yerel komünistler Mao'nun Hunan'da ifade ettiği çizgiler doğrultusunda çalışmayı sürdürmekteydiler. Zaten topraklarında bulunmayan toprak sahiplerinin mülklerine el koydular ve köylünün merkezi yönetime karşı geleneksel düşmanlığından yararlanmak amacıyla yerel Sovyetler kurdular. 1930'a gelindiğinde, Kiangsi'de bir ordu kurmuşlardı. 1931'de kurulan Çin Sovyet Cumhuriyeti'nin Mao'nun başkanı olduğu "geçici hükümeti" 50 milyon kişiyi yönetiyor, ya da, yönetme iddiasında bulunuyordu. ÇKP liderleri 1932'de Şanghay'dan ayrılarak bu sığınakta Mao'ya katıldılar. KMT'nin cumhuriyeti

yok etme çabaları sonuçsuz kaldı; bunun için, Japonya'nın baskısının doruğa çıktığı bir dönemde ikinci bir cephe açılması gerekiyordu. Son büyük KMT girişiminin, 1934'ten itibaren 100,000 komünistin Şensi'ye doğru 'Uzun Yürüyüş'e çıkmasını sağlayarak kısmi bir başarı elde ettiği doğrudur; bu Uzun Yürüyüş Çin Devriminin en büyük destanı olacaktı ve o zamandan beri de ilham kaynağı olmayı sürdürmektedir. Şensi'ye ulaşabilen 7,000 kişi burada yerli komünistlerin desteğine ve ablukaya alınması zor bir bölge olmasından ötürü, bir derece emniyete kavuştu; ama KMT'nin onlara daha fazla saldırmasını önleyen tek şey aslında, Japon tehlikesiydi.

Çin'in dış tehlikelerle karşı karşıya olması nedeniyle, onyılın sonraki dönemlerinde zaman zaman, ÇKP ile KMT arasında işbirliği kurulması yönünde girişimlerde bulunuldu. Bu girişimlerde Komintern'in politikalarındaki bir diğer değişim de etkili olmuştu; dünyanın başka yerlerinde "Halk Cepheleri" çağı yaşanmakta ve komünistler solun diğer partileriyle ittifak yapmaktaydılar. KMT ayrıca, batı karşıtı kanadını susturmak zorunda kaldı ve böylece, özellikle ABD'de belli ölçüde sempati kazandı. Ama komünistlerin işbirliği de, batılı güçlerin sempatisi de güvence sağlamayacaktı. Japonya Çin'e baskı yapmaktan asla vazgeçmedi ve 1937'de Marco Polo köprüsünde Çinlilerle Japonlar arasındaki önemli (ama belki de istenmeden çıkmış) karşılıklı ateş olayı yaşandı. Bu olay, sekiz yıllık bir savaşın başlangıcı olacaktı.

Japonlar bundan sonra yaşananlara her zaman "Çin Olayı" adını vereceklerdi, ama bu savaşı başlatan çatışma günümüzde, İkinci Dünya Savaşı'nın da başlangıcı sayılabilir; zira, sonunda Japon-Amerikan çatışmasına yol açtı. Bu çatışma Çin'e çok büyük zarar verdi. Bir yıl içinde Nanjing hükümeti uzak batıdaki Chungking'e kaçmak zorunda kaldı ve kuzeydeki tüm önemli limanlar ve kıyılar Japon işgaline terk edildi. SSCB uçak yollayarak KMT'ye yardım etti ve Milletler Cemiyeti bir kez daha Japonya'yı kınadı, ama iki girişim de çatışmanın sonucunu etkilemedi. Savaşın ilk karanlık yıllarında Çinlilerin elde ettikleri tek ödül, eşi görülmemiş düzeyde bir yurtseverlik birliği kurulması oldu. 1937-1941 arasında ÇKP ile KMT arasında siyasi ve askeri açıdan tam bir işbirliği kuruldu. Komünistler de KMT de ulusal devrimin tehlikede olduğunu görebiliyorlardı ve devrimin sürdürülmesi iki tarafın da çıkarınaydı. Japonlar da aynı görüşteydiler; işgal ettikleri alanda Konfüçyüsçülüğün yeniden yerleşmesini teşvik etmeleri önemlidir.

Japonlar Ağustos 1939'da Sovyet topraklarını işgal ederek çok ileriye gittiler ve sonuçta, yıkıcı bir yenilgi yaşadılar. Bundan sonra, basiretli bir yaklaşımla, SSCB'yi kendilerine daha fazla düşmanlaştırmamaya dikkat ettiler. Bu arada, batılı güçler Çin'e müdahale edemiyorlardı. Ticari çıkarları değişmişti; 1936'ya gelindiğinde açık liman ekonomisi büyük oranda Çinlilerin eline geçmişti.

Kendi vatandaşları adına yaptıkları protestolar bile dikkate alınmadı. 1939'a gelindiğinde Japonlar, Asya'daki yeni Japon düzeninin tanınmaması durumunda, başta Şanghay olmak üzere Çin'deki yabancı yerleşim bölgelerini kuşatma altına alacaklarını açıkça belli etmişlerdi. Başka yerlerde yeterince sorun yaşayan İngilizler ve Fransızlar güçlerini Uzakdoğu'ya harcayacak durumda değillerdi. Amerikalıların işe karışmamaları ise çok daha derin ve eski nedenlere dayanmaktaydı: Amerika Birleşik Devletleri kara Asya'sı konusunda ne söylerse söylesin, Amerikalılar bu bölge uğruna savaşmazlardı. Japonlar Nanjing yakınlarında bir Amerikan gambotunu bombalayıp batırdıklarında Dışişleri Bakanlığı esip savurdu, ama sonunda, Japonların "açıklama"ları sineye çekildi.[1] Durum, kırk yıl önce US *Maine* Havana limanında havaya uçtuğunda olanlardan çok farklıydı.

1941'e gelindiğinde Çin cumhuriyetinin dış dünyayla bağlantısı kesilmişti. Yine de, o dönemde kurtuluşun eşiğindeydi; yıl sonuna gelindiğinde Çin'in savaşı dünya savaşıyla birleşmişti ve Almanya'ya ve (gecikmeli olarak) Japonya'ya resmen savaş açarak bu olguyu kabullendi. Ama bu zamana dek ülke ciddi derecede zarar görmüştü. Bu noktaya dek Japonya, henüz kesin bir zafere ulaşamasa da, galip durumdaydı. Çatışmanın ekonomik maliyetinin yüksekliğine ve Japon işgal güçlerinin Çin'de giderek daha fazla zorlukla karşılaşmalarına rağmen, Japonya'nın uluslararası konumu daha önce görülmedik derecede güçlenmişti. Batılı güçleri açıkça küçük düşürerek, Çin'deki batılıları taciz ederek ve 1940'da İngilizleri, Çin'e malzeme tedarikinde kullanılan Burma yolunu kapamaya ve Fransızları Çinhindi'ne bir işgal gücü kabul etmeye zorlayarak, gücünü kanıtlamıştı. Japon askerinin prestiji ve dolayısıyla, yönetimdeki etkisi yüksekti. "Evde üretilmiş aşırı milliyetçi askeri sosyalizm" uygulamada, yönetim üzerinde tam bir nüfuza sahipti.[2] Kazanılan başarı, ülkeyi yeni maceralara girmeye teşvik ediyordu. Ama görünürdeki zaferin olumsuz bir yönü de vardı. Çin seferi, Güneydoğu Asya ve Endonezya'nın kaynaklarına ve en önemlisi, askeri taahhütleri arttıkça giderek daha acilen ihtiyaç duyduğu petrol kaynaklarına ulaşım yolunun emniyete alınmasını zorunlu hale getirmişti. Ama Japonların saldırıları aynı zamanda, Amerikalıları çıkarlarını silahla korumaya psikolojik olarak hazırlıyordu. 1941'e gelindiğinde, ABD'nin Asya'da sesini duyurup duyurmayacağına fazla zaman kaybetmeden karar vermek zorunda kalacağı belliydi; "Açık Kapı" Avrupalı

1) USS *Panay*'a yapılan saldırı, filme alınmış ilk Amerikan-Japon çatışmasıdır. Aynı gün Japon topçuları iki İngiliz gambotuna da ateş açarak, bir İngiliz denizcisini öldürdüler.

2) R. J. C. Butow, *Tojo and the Coming of the War* (Princeton, 1961), s. 16.

güçlerin bakımına ve korumasına bırakılmıştı, ama artık bunun yeterli olmadığı görülüyordu.

Arka planda daha da önemli bir olgu gözlenmekteydi. Çin'e karşı gösterdiği tüm saldırganlığa karşın Japonya, Asya'daki batı imparatorluklarını çökertmeye ilk olarak, "Asya Asyalılarındır" sloganıyla başlamıştı. 1905'te Rusya'yı yenmesi gibi, 1938-1941 arasında sahip olduğu bağımsızlık ve güç de Avrupa ve Asya arasındaki psikolojik ilişkilerde bir döneme damgasını vurdu. Bu dönemin ardından Avrupa imparatorlukları yıkıldığında, o dönemde "batılılaşma"da başarılı olmuş tek Asya gücünün başlattığı, Asya'nın sömürgelikten kurtulması çağını başlatacaktı.

İKİ SAVAŞ ARASINDA ÇİNHİNDİ VE ENDONEZYA

Vietnam Ulusal Partisi 1927'de, Çin Kuomintang'ının desteği ve teşvikiyle kurulmuştu. Özgürce işleyen bir Çinhindi siyasi sisteminin bulunmaması, kısa sürede, parti liderlerini devrimci şiddete ve terörizme itti. Üç yıl sonra bu partiye yeni bir örgüt, Komintern'den daha da etkin bir yardım alan Vietnam Komünist Partisi eklenecekti. Komünistlerin yol göstericisi, Birinci Dünya Savaşı'ndan önce öğrenci olarak Fransa'ya gitmiş bir Vietnamlı olan Ho Şi Minh'di. Fransa'da, ilk başlarda esinlendiği Sun Yat-sen'in etkisinden uzaklaşıp, Marksizm'i benimsemişti. 1920'de, İkinci Enternasyonal'in çöküşünü ve Komintern'in kuruluşunu izleyen karışıklık döneminde Fransız Komünist Partisi'nin kurucuları arasında yer almıştı. Ardından, Moskova'da (yeni kurulan "Doğu Emekçileri Üniversitesi"nde) birkaç yıl kaldıktan sonra Çin'e geçti ve genç Vietnamlı sürgünleri etrafında topladı. KMT ile ÇKP'nin birbirlerinden uzaklaşmaları üzerine sürgünleri ve başka grupları yeni Vietnam komünist partisi çatısı altında örgütledi. Böylece, çalkantılarla geçecek bir onyılın başında, Çinhindi siyasetinde yeni bir etmen ortaya çıkmıştı.

1930'a gelindiğinde Çinhindi ekonomisi dünya fiyatlarındaki düşüşten büyük zarar görmüştü. Yoksulluğun artması sömürgecilik karşıtlığını güçlendiriyordu. O yıl Vietnam Ulusal Partisi Tonkin'de bir darbe girişiminde bulundu ve ardından, Annam'da ayaklanma çıktı. Sonuç tam bir felaket oldu; Fransızlar asilere karşı hava destekli ezici askeri önlemlere başvurdular ve ayaklanma acımasızca bastırıldı. Çinhindi'ndeki Fransız nüfusunu korumaya büyük önem veren Paris yönetimi burada yarattıkları plantasyon ekonomisinin savunmasında hiçbir zayıflık göstermemeye kararlıydı. Ama dünya ekonomik krizinin yarattığı ekonomik sorunlara ek olarak Fransızlar ayrıca (büyük oranda, rejimin kamu sağlığını geliştirme amaçlı girişimleri sonucunda), giderek artan bir nüfus

baskısıyla pençeleşmekteydiler ve yoksulluğun giderek arttığı bir ortamda nüfus ve gıda arzı dengesi bozulmuştu.

1931'de Komünist partinin sömürge yönetiminin yaşadığı zorluklardan yararlanmak amacıyla grev ve gösteriler dalgası başlatması sonucunda yeni çatışmalar yaşandı, ama başarıya ulaşılamadı. Fransızların karşı eylemleri sonucu Komünist Partinin yapısı bir süreliğine parçalandı. Ama bu durum, milliyetçilerle komünistlerin birleşik bir cephe kurmalarına yol açtı. Her ikisi de Fransız emperyalizmini bir düşman olarak görüyorlardı, ama komünistler zamanla liderliği milliyetçilerden almaya başladılar ve genç, eğitimli Vietnamlıların desteğini kazandılar. Sömürgecilik karşıtı toplumsal devrim Çinhindi'nde, Çin'den bile daha güçlü bir kenetlenme yaratmıştı. Bunun mantıksal sonucu, 1941'de Çin topraklarında, yakında adı çok sık geçecek olan yeni bir birleşik cephe hareketinin, Viet Minh'in, yani Vietnam'ın bağımsızlığını amaçlayan birliğin kuruluşu oldu. Hareketin hâkimiyeti ve liderliği komünistlerdeydi, ama KMT'den de destek alıyorlardı.

Cihan Harbi sonrasında komünizm Endonezya'da da hızla güçlenmişti. Sonraki yirmi yıl içinde Endonezya tarihinde Fransız sömürgelerine göre çok daha az şiddet yaşanacak olmasına karşın, (aralarında en temeli ve süreklisi nüfus artışı olan) çeşitli güçler, başlangıçtaki adıyla "Hint Adaları Derneği"nin tasarladığı türde başarılı bir çokuluslu milliyetçilik olasılığını zayıflatıyordu. 1920'lerin başlarında tamamen yerli Endonezya hareketine dönüştü; beyaz ve yerli topluluklar arasında yabancılaşmanın arttığı gözlenmekteydi. 1918'in hemen sonrasında karşılaşılan zorlu ekonomik şartlar ve savaş dönemi pazarlarının çöküşü, komünist tahriklerinin başlaması ve devlet hizmetlerine daha fazla yerli Endonezyalı alma amaçlı önlemlerin yarattığı düş kırıklığı tutumların sertleşmesinde etkili olmuştu. Dolayısıyla onyılın sonundaki buhranın darbeleri burada, 1916'nın umutlarına oranla çok daha radikalleşmiş bir milliyetçi hareketin doğduğu bir döneme denk geldi.

Dünya fiyatları aslında, buhranın başlamasından önce de düşmekteydi.[3] Yaşanacak en kötü dönemlerin hemen öncesinde Endonezya zaten, eskisine göre çok daha yoksullaşmıştı. 1928-1929 arasında ihracatın endeks değeri neredeyse yarı yarıya düşmüştü ve bu durumun sonucunda oluşan dengesizliği düzeltme çabaları, 1931'de Japon yeninin geçirdiği değer kaybının bir Japon ithalat dalgasına yol açmasından sonra tamamen etkisiz kalmıştı.[4] Milliyetçiler

3) 1926-1929 arasında Endonezya'nın iki önemli ihracat kaleminin, şeker ve kalayın fiyatları yaklaşık üçte bir oranında düşmüştü (Furnivall, s. 429).

4) Adaların toplam ithalatının 1905'te % 1.2'si, 1929'da da % 10.9'u Japonya'dan yapılmaktaydı; 1934'te bu oran % 31.8'e yükseldi (Furnivall, s. 431'deki tablo).

ve komünistler bu gelişmeleri izleyen sıkıntı ve gerilimlerden yararlandılar; (1916'da kurulmuş olan) *Sarekat Islam* adlı Müslüman örgüt ise durumdan en çok faydalanan taraf oldu. Yine de, 1937'de çokuluslu yasama konseyinin (*Volksraad*) tüm üyeleri birleşerek Hollanda yönetimine, on yıl içinde İngiliz Dominyonu statüsüne benzer bir çizgide bağımsızlık tanınması için ortak bir dilekçe verebiliyorlardı.

ALMAN SORUNU

1930'ların büyük bölümü boyunca neredeyse her gün, Uzakdoğu'da eski uluslararası ilişkiler ve sömürge yapıları çerçevesinin çözülüşüne dair yeni haberler duyuluyordu. Bu arada Avrupa'da da, daha 1919'da kurulmuş olan yapılar bile çökmekteydi. Buhranın hemen ertesinde pek çok kişinin beklediğinin tersine, bu çöküşe uluslararası komünizm neden olmamıştı. Çöküşte etkili olan en önemli devrimci güç, çok daha eskilere dayanan Alman milliyetçiliğiydi. 1935'e gelindiğinde Avrupa siyasi sahnesine bir kez daha, Alman sorunu hâkim olmuştu.

Cumhuriyetçi ve demokratik yönetimin Alman halkını yavaş yavaş yeniden eğiterek, uluslararası yaşamdaki yeni rolünü ve daha yumuşak, kimilerinin deyişiyle daha az "Prusyalı" (yani, söylemi ve psikolojisi daha az askeri ve milliyetçi) bir rejimi kabul etmeye yönlendireceği umulmuştu. Ne yazık ki enflasyon ve işsizlik Weimar demokrasisinin yıkılmasına ve devrim tahriklerine yol açmıştı. Weimar'ın Alman sorununu çözmüş olduğu düşüncesinin bir yanılgıdan ibaret olduğu, sığ temellerinin buhranla birlikte çökmesiyle anlaşıldı. Cumhuriyet Alman toplumundaki yıkıcı güçleri gizlemiş, ama yok etmemişti; bu güçler, meydan okumak ve sonunda cumhuriyeti yıkmak üzere ayakta kalmışlardı. Tarihsel kökleri çok derinlere dayanıyordu ve Weimar'ın doğum şartları bu güçleri besleyip canlandırmıştı. Neredeyse tüm Almanlar Versailles antlaşmasının şartlarını adaletsizlik olarak görüyorlardı; Alman sanayisinin ve kamu finansmanının toparlanmasını önleyen savaş tazminatı ödemelerinin sıkıntıya yol açması kaçınılmazdı. Antlaşmanın askeri şartlarına gelince; demokrat Alman siyasetçiler bile, yeni cumhuriyetin sözde eli kolu bağlanmış silahlı kuvvetlerinin Sovyet işbirliğiyle İsveç ve SSCB'de yürüttükleri azimli tatbikat ve eğitim çabalarına gözyummakta haklı olduklarını düşünüyorlardı.

Almanya'yı –ilk olarak, savaşın bitiminin hemen ardından ve sonra, daha da yıkıcı olarak, Fransızların Ruhr'u istila etmeleri sırasında– iki kez kasıp kavurmuş olan korkunç enflasyondan da antlaşmanın ekonomik şartları sorumlu tutuluyordu. Bu ikinci dalga sırasında para değerini bir gecede yitirmişti;

yüksek tutarlı banknotlar henüz basılmadığı için, haftalık ödeme paketleri el arabalarıyla taşınmıştı. Kısa bir süre sonra insanlar, ayni, altın ya da döviz ödeme yapılmadıkça çalışmayı kabul etmemeye başladılar. Tasarrufçu sınıflar Versailles "*Diktat*"ını kabul etmekle suçladıkları cumhuriyete sırt çevirmişlerdi. Cumhuriyete Marksistlerin hâkim olduğundan yakınıyorlardı (elbette, savaş sonrasında hükümete hâkim olan sosyalistler resmi olarak, Marksist olduklarını iddia etmekteydiler). Dinmeyen ayaklanma sağanağı ve sol ve sağ darbe girişimleri, bu olgulardan yararlanmaya hevesli çok insan olduğunu gösteriyordu.

Yabancılar açısından Almanya'nın kaderindeki dönüm noktası yine de, Versailles'da tasarlandığı ölçekte ve oranda savaş tazminatı alınmasının delilik olduğunun yurtdışında da fark edilmesi oldu. Tazminat konusunda taviz verilmesinin ve Amerikan kredilerinin açılmasının ardından, para birimi istikrara kavuştu ve şaşırtıcı bir ekonomik toparlanma yaşandı. Almanya yüksek nüfusu, devasa vasıf, yaratıcılık, örgütleme kapasitesi, doğal kaynakları, sanayi tesisleri kaynakları ve yüksek kültür düzeyiyle bir kez daha potansiyelini göstermeye başlıyordu. Bu da elbette, temel bir soruyu yeniden gündeme getiriyordu: dayanacak böylesine çok güçlü yanı bulunan, Avrupa'nın merkezinde stratejik bir konuma, eşsiz bir askeri geleneğe ve güçlü bir milliyetçiliğe sahip olan Almanya'nın büyük bir güç olarak önemli ve belki de egemen bir rol oynaması kaçınılmaz değil miydi? Bu rolü üstlenmesinin komşuları ve özellikle de, mümkünse üçüncü bir kez daha Alman istilasına uğramamaya kararlı olan Fransa için sonuçları ne olacaktı? 1918-1939 arasında Avrupalı devlet adamlarını kaygılandıran Alman sorunu, buydu. Sonuçta, sorunu çözmeyi başaramadılar. Yine de, 1920'lerin ikinci yarısında sorunun çözümüne belki de her zamankinden daha fazla yaklaşılmıştı.

Refahın geri dönüşüyle birlikte, savaşın hemen ertesindeki yıllarda son derece önemli görünen sorunlar hafifledi, ya da en azından, hafiflemiş göründü. Weimar Almanyası 1920'lerin ortalarında, yaşadığı tüm sorunlara rağmen, sağlam görünüyordu. Etkin sanat, bilim ve akademik yaşamıyla yurtdışında takdir gören özgür ve demokratik bir cumhuriyetti; temel hakları garanti altına alan bir anayasası ve bu hakları koruyacak bir anayasa mahkemesi vardı. Seçimleri, bu anayasayı korumak isteyen koalisyon hükümetlerine güç kazandırıyordu. Yine de kültürel gücü sık sık, liberal burjuva değerlerinin kötülenmesine dönüşüyordu ve siyasi muhalifleri asla ortadan kaldırılamadı. Pek çok Alman barış şartlarını da, cumhuriyeti de kabullenememişti. Komünistler cumhuriyeti savunanlara sert saldırılarda bulunuyorlardı. Milliyetçi gruplar yalnızca Almanya'nın Avrupa'nın patronu olduğu (ya da patronu göründüğü) ve eski hiyerarşilerin güçlerini koruduğu büyük Bismarck günlerini özleyen eski moda muhafazakârlara değil, iç farklılıkları Alman halkına (*Volk*) duyu-

lan az çok kabilesel inanç içinde eritmek isteyen yeni bir tür kitle duygusuna da çekici geliyordu. Versailles antlaşmasının Almanya'ya dayattığı kısıtlamaların 1920'lerde verilen tavizlerle azaltılmasına ve Almanya'nın Locarno'da alınan kararlara serbestçe katılabilmesinin görünüşte batıda çatışmaların sona ermesi anlamına gelmesine karşın, Almanya'nın doğuda Slavlara (batı Prusya ve Poznan'da Lehlere, Bohemya ve Moravya'da Çeklere) kaptırdığı topraklar yüzünden duyulan öfke sürmekteydi. Orta Avrupa'nın yeni devletlerindeki Alman kanından halkların (propaganda yoluyla her zaman abartılmış yeni küçük saldırı haberleriyle beslenen) hayali kaderleri milliyetçileri çileden çıkarıyordu.

ADOLF HİTLER

Yirminci yüzyıl tarihini bilinçli olarak değiştirdiği söylenebilecek birkaç insandan biri, bu güç ve şartlardan başarıyla yararlanacaktı. Adolf Hitler bu tarihi kötü yönde değiştirdi. Gençlik yıllarında, böyle bir rol üstleneceğini gösteren pek az şey bulunabilir. Avusturyalı olarak doğan Hitler, Cihan Harbi'yle birlikte bir yön duygusu bulmadan önce, hedeflerine ulaşamamış bir sanatçı ve avare olarak, hayal kırıklığı içinde ve başarısız bir gençlik geçirmişti. Habsburgları sevdiği söylenemezdi ve 1911'de Münih'e göç ederek, onlara asker olarak hizmet etmekten kaçmıştı. 1914'te, savaşın ilk karışık günlerinde bir Bavyera alayına katılabilmişti. Hayatında ilk kez hoşlandığı bir rol bulmuştu. İyi bir asker olduğu anlaşıldı; kısa sürede onbaşılığa terfi etti ve iki kez nişan aldı; bunlardan biri, böylesine düşük rütbeli bir asker için aşılmadık bir nişan olan Demir Haç nişanıydı. Hitler için çok doğru bir yorumla, "savaş sayesinde başına devlet kuşu kondu" denmiştir.[5]

Bu durum, Almanya'nın yenilgisini kabullenmesini daha da zorlaştırmıştı; Hitler yaşamının geri kalan kısmını, 1918'de verilen hükmü bozmaya adayacaktı. Bu konu üzerinde yoğunlaşmaya başladı. Ordu tarafından siyasi ajan olarak eğitildiği (ve çok ihtiyaç duyduğu desteği aldığı) bir dönemin ardından, en büyük yeteneğini keşfetti: kitleleri büyüleme yönündeki şaşırtıcı yeteneği. Hitler siyasete milliyetçi tahrikçi olarak girdi ve hipnotize edici etkileyicilikte bir hitabetle Versailles'ı lanetledi. Siyasi araç olarak, pek çok *völkisch* aşırı klikten biri olan Ulusal Sosyalist Alman İşçi (kısaca, Nazi) Partisi'ne girdi; bu, sınıf ve ulus duygularını başarıyla birleştiren bir addı. Ordudan ve *völkisch*

5) Profesör Ian Kershaw'un, günümüzde bulunabilen en iyi biyografik çalışma olan *Hitler, 1889-1936: Hubris* (Londra, 1998) adlı yapıtının 87. sayfasındaki hükmü.

siyasetinin önemli şahsiyetlerinden aldığı çok değerli destek ve finansman sayesinde 1921'de Nazilerin lideri oldu. Kendine duyduğu aşırı güvenle, (Mussolini'nin Roma yürüyüşü gibi) Berlin'e yürüyüşün başlangıcı olarak, Kasım 1923'te Bavyera hükümetinin devrilmesi girişimine katıldı. Bu girişim başarısızlığa uğradı ve Hitler bir süre hapiste kaldı. Hapishanede, çoğunlukla hayali bir yaşam öyküsü, Darwinci mücadele yoluyla seçme kavramları, antisemitizm, asla var olmamış bir ortaçağ Alman imparatorluğuna duyulan hayranlık, Slavlara duyulan korku ve nefret ve Versailles'ın şiddetle lanetlenmesi karmaşasından oluşan, ipe sapa gelmez siyasi kutsal kitabını yazmaya başladı: *Mein Kampf*.

Bu kitabın cazibesi karmaşık bir konu, ama mesajları basitliğiyle son derece etkili oldu ve pek çok Almanı hoşnut etti. Hitler ülkenin sorunlarının kaynaklarını tanımlamıştı: Versailles Antlaşması ve bu anlaşmayı savunanlar, vatan haini ve 1918'deki ulusal çöküşün sorumluları olarak lanetlediği Marksistlerin ve Yahudilerin ulus karşıtı faaliyetleri. Almanya'nın hatalarının düzeltilmesi için Alman yaşamının ve kültürünün yenilenmesi gerektiğini söylüyordu ve bunun için de, "Ari olmayan" unsurların kesilip atılarak ırkın saflaştırılması gerekiyordu. Aslında fırsatçı bir yaklaşım izliyordu; bu tür mesajlara zaten alışık olan Almanlara ve antisemitizme bulanmış bir siyasi atmosferde konuşuyordu. Ama bu fırsatları başkalarına göre çok daha iyi kullandı. 1924 seçimlerinde Naziler parlamentoda on dört koltuk kazandılar. Ama Hitler henüz önemsiz bir siyasetçiydi ve daha sakin zamanların geri dönmesi de işini zorlaştırdı. Taraftarları üzerindeki etkisini pekiştirmekten, Versailles'ı lanetlemeyi sürdürmekten ve tüm Almanların, doğuda Almanlar için yeni topraklar -onun deyimiyle "yaşam alanı"– fethedecek bir ulus-devlette birleşmeleri gerektiğini savunmaktan fazlasını yapamıyordu. Ayrıca, Nazilerin anayasal yollarla iktidara gelmelerinden sonra parti çatışmalarını sona erdirmeyi, hukuku yalnızca liderin (*Führer*) iradesini ifade edecek şekilde yeniden yazmayı ve devletin ve ırkın düşmanlarını yıldırmayı istediklerini söylüyordu. Çoğu insan uzun süre bu sözleri ciddiye almadı. İyi zamanlarda bu sözleri ciddiye almamak çok kolaydı ve onyıl sonuna kadar iyi zamanlar devam edecekti. Ardından, çöküş geldi. 1929'da ekonomide havanın sertleşmesiyle birlikte Alman cumhuriyeti kendini fırtınalı bir denizde buldu. İşletmeler iflas etmeye başladı; işsizlik arttı. 1932'ye gelindiğinde ekonomik fırtına artık kasırgaya dönüşmüştü; Almanya'da 6 milyon işsiz vardı ve insanlar on yıl önce tüm tasarruflarını silip süpüren enflasyona benzer ikinci bir enflasyon yaşamaktan korkuyorlardı. Weimar'ın yöneticileri bu tehditlerle başa çıkabilmek için giderek daha çok parlamentoyu bir kenara bırakıyor ve ülkeyi, olağanüstü hal kararnameleriyle yönetmeye çalışıyorlardı.

Hitler ve Naziler dönemin siyasi şartlarının meyvelerini topladılar. 1928'de Reichstag seçimlerinde kullanılan oyların % 3'ten azını ve yalnızca on iki sandalye kazanabilmişlerdi; 1930'da 107 koltuk kazandılar ve Reichstag'daki ikinci büyük parti oldular (sosyalistler birinci, komünistlerse üçüncüydü). Cumhuriyeti korumaya kararlı bir çoğunluk koalisyonunun kurulması mümkün görünmüyordu. Nazizm, pek çok Alman'ın, özel çıkarları ikinci plana atan ulusal birlik sayesinde alınabilecek sert önlemlerle siyasi sorunların çözülmesi isteğine hitap ediyordu. Pek çok Alman, parlamentodaki, ekonomik çöküşü engelleyememiş siyasetçilere öfkeliydi. Günah keçisi arayanlarsa Alman halkının düşmanları olarak kapitalistleri, Marksistleri ve Yahudileri işaret etmekten memnundular. Antisemitizm güçlü ve geleneksel bir silahtı. Almanya'nın sorunlarını sınıf çatışmasıyla açıklayan (ve doğal olarak, kimi Almanları peşinden sürüklerken kimilerinin düşmanlığını kazanan) Marksizm'in tersine, Nazizm'in ırkçılığı toplumsal bölünmeleri aşıyordu; tüm Almanlar tarafından kabul edilebilirdi. Versailles düzenlemesine hepsi öfkeyle bakıyorlardı. Nazilerin kazandığı başarının bir diğer önemli nedeni de, muhaliflerinin bölünmüşlüğüydü; komünistler 1920'ler boyunca zamanlarının ve enerjilerinin büyük bölümünü sosyalistlerle savaşmaya harcamışlardı ve hâlâ aynı yolu izliyorlardı. Nazi hareketinin yarı askeri "Fırtına Kıtaları" (SA örgütü) sokakta hem komünizme hem de sosyalizme karşı etkili ve bariz bir alternatif sunuyordu. Ekonomik krizin derinleşmesiyle birlikte bu kıtaların sayıları hızla arttı ve üniforma ve tayın uğruna aralarına yeni askerler katıldı. Nazi toplantılarının engellenmesini önleme bahanesiyle kısa sürede, (ilk İtalyan faşistleri gibi) siyasi muhaliflerinin toplantılarını polis müdahalesine uğramadan dağıtan haydut çetelerine dönüştüler.

1930 aynı zamanda, İtilaf Devletleri'nin son işgal kuvvetlerinin de Almanya'dan çekildiği yıldı. Sosyalistlerin koalisyon hükümetinden ayrılmaya zorlanmalarının ardından Merkez Parti'den bir şansölye yönetimindeki Alman hükümetinde daha çok sağcıların ve milliyetçilerin ağırlık kazanmalarına karşın, Nazilere sempati duyan muhafazakâr siyasetçi sayısı başlangıçta pek azdı. Yine de Nazilerin Almanya'nın yurtiçindeki düşmanları tanımlarını onlar da kabul ediyor ve yeniden silahlanma ve Versailles antlaşmasının tashihi konularındaki yurtsever mesajlarından hoşlanıyorlardı. Antisemitizmin popüler bir silah olarak önemini onlar da biliyor ve SA çetelerinin sokak savaşçılarını komünizme karşı bir güvence olarak görüyorlardı. Aralarından bazıları –diğerlerine benzer bir parti lideri olarak gördükleri– Hitler'in kendi oyunlarında yararlı olabileceğini düşünmeye başlamışlardı. Ardından, Temmuz 1932'de yapılan yeni seçimler sonucu Naziler, henüz çoğunluğa ulaşamamakla birlikte, 230 sandalyeyle parlamentonun en büyük partisi oldular. O yılın sonraki

aylarında bazı sandalyeleri kaybetmeleri sonucunda, sürükleyici güçlerini yitirmeye başladıkları savunuldu. Sağcı danışmanları, Hitler'e hiçbir zaman güvenmemiş olan cumhurbaşkanı Mareşal Hindenburg'a, Nazilere Almanya'nın sorunlarıyla başa çıkma konusunda ne yapabileceklerini gösterme şansı verilmesini sonunda kabul ettirdiler. Hindenburg, belki de, Nazilerin sağcı partilerle birlikte bir koalisyonla iktidara gelmelerinin, tıpkı diğer siyasetçiler gibi, gürültü koparmakta ve muhalefette başarılı, ama ülkenin sorunlarını çözmekte yetersiz olduklarını göstereceğini düşünmüştü. Belki de, muhafazakâr çalışma arkadaşları tarafından ehlileştirileceklerini, ama Almanya'nın (pek çok diğer Alman gibi kendisinin de) yenilgi ve ulusal utançla eşanlamlı gördüğü cumhuriyete sırtını çevirmesine katkıda bulunacağını. Hitler'den şansölye olmasını istedi ve böylece, yüzyılın en önemli siyasi kararlarından birini vermiş oldu.[6]

ALMAN DEVRİMİ

Hitler 30 Ocak'ta göreve başladı. Yaklaşık olarak bir yıl önce, dönemin şansölyesi Brinning'e, "anayasanın yararsız olduğu anlaşıldığında ulus ölmez –anayasa değiştirilir," demişti.[7] Şimdi de cumhurbaşkanından yeni seçimlere gidilmesini istiyor (cumhurbaşkanı bu yetkiye sahipti) ve diğer muhafazakâr ve sağcı partilerle birlikte bir koalisyon kurma sözü veriyordu. Hindenburg bir önceki yıl (Nazi ve Komünist adayların toplamından fazla oy alarak) cumhurbaşkanlığı makamındaki yerini sağlamlaştırmıştı ve şansölyesini desteklemesine kimse yasal zeminde itiraz edemezdi; anayasaya uygun davranmıştı ve Nazilerin iktidarı ele geçirmeleri tamamen yasal kanallar üzerinden sürecekti. Partilerinin gazetesi Almanya'yı, istedikleri gerçekleşirse bu seçimin Almanya'daki son seçim olacağı yönünde uyarıyordu. Uyguladıkları yöntemler konusunda hiçbir vicdan azabına kapılmadan, seçimleri kazandılar. Artık iktidardaki parti olarak radyoyu denetimleri altına almışlardı ve kampanyalarında kullanıyorlardı. Şimdi Naziler tarafından yönetilen polisler, muhalifler tehdit edilip dövülürken başlarını öteki tarafa çeviriyorlardı. Reichstag binasındaki gizemli yangının ardından, bir komünist ayaklanması planlandığı bahanesiyle, seçimden hemen önce çok sayıda siyasi muhalif tutuklanmıştı. Yine de, kampanya sonunda (17 milyon kişi oy kullanmıştı –yani, toplam seçmenlerin neredeyse

6) "Siyasi bir sınıfın yanlış hesabı" ve bunun Nazizm'in iktidara gelmesindeki etkisi Kershaw, s. 423-427'de mükemmel şekilde tartışılmaktadır.

7) Alıntı: A. Bullock, *Hitler and Stalin: Parallel Lives* (Londra, 1991), s. 284.

% 44'ü) Naziler hâlâ çoğunlukta değillerdi, ama seçmenlerin çoğunluğu, ana unsurunu Nazilerin oluşturduğu koalisyona oy vermişti.

Hitler (koalisyon ortaklarıyla birlikte çoğunluğunu oluşturduğu) parlamentodan şimdi de, hükümete kararnamelerle yönetme yönünde olağanüstü yetkiler tanıyan özel bir düzenleme yapılmasını istiyordu. İsteği gerçekleşti. Naziler bu olağanüstü yetkiler sayesinde devleti ve toplumu yukarıdan aşağıya doğru değiştirmekte Faşizm ve Sovyet modellerini izleyebilirlerdi. Böylece Almanya'nın devrimi, sonunda hem kendini hem de Avrupa'yı mahvedecek ve yeni bir dünya düzeninin kurulmasını mümkün kılacak bir saldırganlığa yönelişi başladı. Komünist milletvekilleri hapsedildi ve sosyalistlerin partisi gibi onların partileri de kapatıldı. Kısa bir süre sonra Nazi partisi, yasaklanmayan tek parti olmuştu. Grev yasaklandı, sendikalar feshedildi. Eski Merkez Parti kendini feshetti ve Naziler kısa bir süre sonra, muhafazakâr ortaklarını hükümetten ayrılmaya zorladılar. Binlerce kişi tutuklandı ve (1934'ün, Hitler'in çok radikal ya da bağımsız bulduğu bazı Nazileri de dahil olmak üzere) yüzlerce siyasi cinayet yaşandı. Alman yaşamı en azından görüntüsel olarak, yukarıdan aşağıya tamamen dönüşmüştü; kiliselere saldırıldı, meslek gruplarına baskı yapıldı, üniversitelerde tasfiyeler başladı –(tıpkı Sovyetler Birliği'ndeki gibi) izcilik ve farmasonluk bile yasaklandı. Hitler'in gerçekten saygı duyduğu tek muhafazakâr güç, profesyonel Alman ordusuydu; SA'ya karşı koyacak güce sahip tek kurum, orduydu. Ama kısa bir süre sonra ordu da boyun eğerek Hitler'e bağlandı ve 1934'te Hindenburg'un ölümünün ardından şansölyeliğe cumhurbaşkanlığı unvanını da eklediğinde ordu Hitler'e özel bağlılık yemini etti.

Naziler yeni ulaştıkları gücü işsizlik sorununun çözümünde görünürde başarıyla kullandılar. Alman işçi sınıfının Hitler yönetimine karşı gösterdiği uysallığın en önemli nedeni budur. Hitler iktidara geldiğinde ülkede 5 milyondan fazla işsiz bulunmaktaydı. 1939'a gelindiğinde ise Almanya'da hiç işsiz kalmamıştı. Yine de, yeni Almanya'yı dönüşmüş, dinamik, birleşik bir ulus olarak gösterme propagandasının kazandığı büyük başarıya rağmen, Nazilerin başarıları başka yönlerden aslında sınırlıydı; sonraki on iki yıl içinde Alman halkına sağladığı gerçek bir yarar görmek kolay değil (ve bu on iki yıl elbette, felaketle sona erecekti). Ekonomideki toparlanma sayesinde 1936'ya gelindiğinde pek çok erkek yeniden iş bulabilmişti,[8] ama bu yıldan sonra reel ücretler yükselmemiş ve işçilerin bağımsız sendikalar aracılığıyla sahip olabilecekleri ağırlık da yitirilmişti. Sanayi sektöründe sosyal haklarda gelişme kaydedildi, ama Hitler için bir önce-

8) Cinsiyet nitelemesi burada büyük önem taşıyor. Nazi siyasetinin sürekli çabalarından biri de, işsizlikle kadın çalışanların yerine erkeklerin alınması yoluyla başa çıkılması olmuştur.

lik olan yeniden silahlanma maliyeti, tüketicinin ulaşabileceği diğer yararları ortadan kaldırdı. Gıda fiyatları yükseldi ve gıda (özellikle de, yağ) arzı düştü. Naziler yine de iktidarda kaldılar ve önemli bir muhalefetle karşılaşmadan, ülkeyi 1933'ün olağanüstü hal kanunlarıyla yönetmeyi sürdürdüler.

Diğer ülkelerin kendi sorunlarını çözmekte aciz kalmalarına karşın bu rejimin şaşırtıcı şekilde ayakta kalmasının ve başarılı olmasının nedenlerini açıklamak çok da zor değil. Hitler'in atılgan, saplantılı içtenliği ve şahsi cazibesi pek çok, belki de çoğu Alman'ın kalplerindeki gizli duygulara, nefretlerine, öfkelerine, hırslarına ve gem vurulmamış idealizmlerine ses vermişti. Nazi propagandasında sürekli, Alman tarihinin köklü mitleri ve günah keçileri kullanılmaktaydı. Basın ve radyo yoluyla hızla kurulan iletişim tekeli bu duyguları sinemanın daha da gösterişli ve görsel olanaklarıyla ve hayranlık ya da en azından dehşet yaratma amaçlı kitle mitingleriyle başarıyla birleştirmişti. Zamanla Alman halkı da polis güçlerinin ne denli zalimce kullanıldığının farkına varmıştı, ama kimse sesini çıkartmıyordu; Almanya'da muhalefetin bastırılmasında belirsizlik ve korku atmosferi, terörün kendisinden (ki terör de çok yaygındı) daha etkili olmuştu. Parti ve bağlantılı örgütler (İşçi Cephesi, Hitler Gençliği) üyelerine başka türlü sahip olamayacakları bir statü ve (liderleri çoğunlukla ikinci sınıf da olsa) bir yerlere doğru ilerleme duygusu kazandırıyordu. Hitler milyonlarca Alman'ın kendilerini daha iyi hissetmelerini sağlamıştı. En önemlisi de, yıllarca dış işlerde tartışılmaz ve görkemli başarılar elde etmiş (ki bu genelde, Versailles düzenlemesinin bazı bölümlerinin ortadan kaldırılması anlamına geliyordu) ve yurtiçinde de iyi yönetilen, parlak ve modern görünümlü, yeniden canlanmış bir ulus görüntüsü yaratmıştı. Kararsızların kendilerini Weimar anayasasıyla sahip oldukları basın özgürlüğünden, konuşma özgürlüğünden, özgür parlamentodan yoksun bırakan ve reel ücretleri düşük tutarak, işçilerin çizgiyi aşmalarını engelleyen bir rejimle hızla uzlaşmalarında her iki etmen de etkili olmuştu. Almanlar, kısıtlamalarının ya da taleplerinin yarattığı sıkıntıların, yurtdışında kazanılan başarılarla dengelendiğini düşünüyorlardı. Versailles'ı ortadan kaldırmak –ve belki de, intikam almak– isteyen Alman yurtseverler, Almanya'nın zapt edilmesi konusunun hızla yeniden bir uluslararası soruna dönüşmesini bir başarı olarak görebilirlerdi ve bu da, rejime direnç gösterilmemesinin en önemli nedenlerinden biridir.

GÜÇ DENGESİNİN ÇÖKÜŞÜ

Fransa her zaman, Almanya'nın yeniden canlanışına karşı doğuda bir güvence bulmayı amaçlamış ve doğu ülkeleriyle (1920'de Polonya'yla yapılan

antlaşmayla başlayıp, "Küçük Antant" ortakları olan Romanya, Yugoslavya ve Çekoslovakya'yla yapılan antlaşmalarla devam eden) çeşitli anlaşmalar yapmıştı. Ama Doğu Avrupa'nın tarım ağırlıklı ekonomileri 1930'larda dünya buhranı sonucunda büyük bir yıkıma uğramışlar ve bu bölgedeki ulusal devletlerin siyasetlerinde iç çekişmelerin etkisi daha da fazla hissedilir olmuştu. Bu devletlerin varlıkları da, kapitalist demokrasilerle işbirliğine ideolojik açıdan hiç de yatkın olmayan SSCB'nin ölçeği tam olarak saptanamayan gücünün kullanılmasını olanaksızlaştırmasa bile, zorlaştırmaktaydı. Dahası, hiçbir Sovyet ordusu, tarihleri çarlık dönemindeki Rus egemenliğinin ya da saldırılarının (ne de olsa, Baltık devletleri ve Polonya'yla Romanya'nın büyük bölümü bir zamanlar eski Rus imparatorluğuna aitti), ya da, 1919'daki, ancak 1920'de Polonyalıların zaferiyle durdurulabilmiş (o dönemde göründüğü kadarıyla) komünist yayılmacılığı anılarıyla dolu olan Doğu Avrupa ülkelerinin bir ya da birkaçından geçmeden Almanya'ya ulaşamazdı.

Büyük Britanya ve Fransa, ABD'nin ve SSCB'nin desteği olmadan Avrupa'nın polisliğini yapamazlardı. Yüksek nüfusuyla Rusya yanlarında olduğunda bile Almanya'yla başa çıkmakta ne denli zorlandıklarını gayet iyi hatırlıyorlardı; dahası, 1918'den beri pek çok kez birbirleriyle de araları bozulmuştu. Askeri açıdan da zayıftılar. Almanya'nın yeniden silahlanması durumunda insan gücü açısından ne denli zayıf kalacağının bilincinde olan Fransa, savunmasını güçlendirme yoluyla stratejik savunma programına yatırım yaptı; program etkileyici görünüyordu, ama tamamlanmamıştı ve ülkeyi saldırıya geçme gücünden yoksun bırakıyordu.[9] Kraliyet Donanması artık ne rakipsizdi, ne de, 1914'teki gibi kaynaklarını korkusuzca Avrupa sularında yoğunlaştıracak durumda; Japonya'nın saldırganlığının giderek artması ülkenin dikkatini başka yöne kaydırıyordu. Britanya hükümetleri uzun zamandır silahlanma harcamalarını düşürmekteydiler ve ekonomik buhran da bu eğilimi güçlendirmişti. Silahlanma maliyetinin enflasyon yaratarak ülkenin toparlanmasını engellemesinden korkuluyordu. Pek çok Britanyalı siyasetçi de Almanya'nın yakınmalarında haklı olduğuna inanıyor ve uzun zamandır, Almanların kendi kaderini tayin taleplerine sıcak bakıyorlardı. Hatta Alman sömürgelerini geri vermekten söz ediyorlardı ve İngiliz seçmen de buna karşı çıkacak gibi görünmüyordu.

Avrupa'nın iskambil destesindeki joker de Büyük Britanya ve Fransa'yı kaygılandırmaktaydı: İtalya. Mussolini'nin yönetimi altında İtalya büyük bir güce dönüşmüştü. Ama bu ülkeyi Almanya'ya karşı kendi saflarına çekebile-

9) İsveç sınırından Belçika sınırına dek uzanan ünlü "Maginot Hattı" çalışmaları. Bu hat asla geçilemedi, ama 1940'da etrafından dolaşıldı.

cekleri yönündeki umutlar 1930'ların ortalarında yok oldu. 1935'te İtalyan orduları, "Afrika Dalaşı"na katılma amaçlı gecikmiş bir girişimle Etiyopya'yı işgal ettiler. İtalyan emperyalizminin daha önceki hücumları gibi bu girişim de ancak kısa süreliğine başarılı olacaktı.[10] Yine de, bir üyenin diğer bir üyeye saldırması Milletler Cemiyeti sözleşmesinin açıkça ihlal edilmesi anlamına geliyordu ve Cemiyet'in bu durumda ne yapması gerektiği sorusu gündeme geldi; Mançurya konusunda Cemiyet'in Japonya'yı kınamasının ne denli etkisiz kaldığı hâlâ hatırlandığından, bu konuda fazla umut beslenmiyordu. Fransa ve Büyük Britanya müşkül durumda kalmışlardı. Büyük güçler, Akdeniz güçleri ve Afrika sömürgeci güçleri olarak, Cemiyet'te İtalya'ya karşı liderliği ele almaları kaçınılmazdı. Ama bunu ağırlıklarını koymadan ve isteksizce yaptılar; özellikle de Fransızlar, Almanya'yla çatışmaya girmeleri durumunda yanlarında görmek isteyecekleri bir ülkeyle aralarını açmak istemiyorlardı. Sonuçta, düşünülebilecek en kötü sonuca ulaşıldı. Cemiyet çatışmayı kontrol altına almayı başaramadı; İtalya'ya karşı gönülsüzce, kısıtlı "yaptırımlar" getirdi. Bu yaptırımlar yine de, İtalya'nın Fransa ve Büyük Britanya'dan uzaklaşmasına yol açtı. Etiyopya bağımsızlığını yitirdi (ama sonradan anlaşılacağı üzere, yalnızca birkaç yıllığına). Bu her açıdan, uluslararası yaşamın düzenleyicisi olarak Cemiyet'e duyulan inancın sona erdiği ve gelecekte incelendiğinde, ölümcül hataların yapılmış olduğunun anlaşılacağı bir andı. Ama bütün bu olgular sonucu yaratılan uluslararası durumun kontrolden hangi aşamada tamamen çıktığını saptamak yine de zor. Almanya'da çok daha radikal ve gaddarca bir oportünizm içinde bulunan bir rejimin kurulması kesinlikle önemli bir dönüm noktası olmuştu. Ama bundan da önce Buhran yaşanmış ve bu rejimin kurulabilmesini mümkün kılmıştı.

ULUSLARARASI İŞLERE İDEOLOJİNİN BULAŞMASI

Ekonomik çöküş, 1930'lardaki olaylar hakkında, bu olayları daha da ağırlaştıracak ideolojik yorumlar yapılmasını kolaylaştırdı. Ekonomik çöküş sonucunda sınıf çatışmasının tırmanması 1930'larda siyasetçileri uluslararası ilişkileri faşizme karşı komünizm, ya da, (hiçbir şekilde aynı anlama gelmeyen) sağa karşı sol, ya da, diktatörlüğe karşı demokrasi terimleriyle yorumlamaya

10) İtalyanlar, savaş sonrasında Kilikya'da yaşadıkları kısa süreli maceralarının ardından, eskiden Osmanlılara ait olan Libya ve Trablus'u (birkaç onyılda yerli nüfusu üçte bir oranında azaltma pahasına; bkz. Iliffe, *Africans*, s. 208) elde tutmayı başarmışlar, ama buralarda önemli yerleşimci kolonileri kuramamışlardı. Bunu Etiyopya'da da yapamadılar: bkz. H. M. Larebo, *The Building of an Empire* (Oxford, 1994).

yöneltmişti. İngilizlerin ve Fransızların Etiyopya'nın işgaline verdikleri tepkilere öfkelenen Mussolini'nin Hitler'le ittifak kurması ve komünist karşıtı haçlı seferinden söz etmeye başlaması bunu daha da kolaylaştırmıştı. Ama bu durumun ortaya çıkışında Sovyet propagandası da önemli bir rol oynamıştı.

1930'lu yılların başlarında SSCB'nin iç durumu, olguların farkında olan yöneticilerine son derece tehlikeli görünmüş olmalı. Kolektifleşme ve sanayileşme, çoğunlukla yetersizlik, teknik eksiklikler ya da yalnızca beceriksizlik yüzünden daha da ağırlaşan ciddi sıkıntılar yaratıyor ve fedakârlık yapılmasını gerektiriyordu. Sanayi ve ulaşımdaki kesintilerin ve –kimi önemsiz, ama kimi ardında pek çok ölü ve yaralı bırakan– kazaların hepsi, sabotaj ve "yıkıcılık" olarak görülüyordu. Bu tür olaylar yalnızca köylülere karşı açılan savaşla değil, aynı zamanda, 1934'ten itibaren terörün rejimin kendi kadrolarına da yönelmesiyle ifade bulan yoğun bir diktatörlük uygulamasıyla kontrol altına alınıyor –ve bazen de abartılıyordu. Sonraki dört yıl içinde milyonlarca Rus idam edildi, hapsedildi ya da sürgüne, zorunlu çalışmaya gönderildi.[11] Gösterişten ibaret sayısız davayı ve sanıkların gülünç "itiraflar"da bulunarak kendilerini suçlayanların ayaklarına kapanmalarını dünya şaşkınlıkla izlemekteydi. Bu tasfiyelerle, Stalin'in parti ve devletin tüm idari ve polis mekanizması üzerindeki gücünün pekişmesi sağlanıyordu. Stalin'in ya da Lenin'in eski yoldaşları mahkemelere sürükleniyor, akla hayale gelmeyecek suçları itiraf etmeleri sağlanıyor ve ardından ya vuruluyor, ya da, gizli polisin hapishanelerinde ve çalışma kamplarında gözden kaybediliyordu. Ama ünlülerin davaları, buzdağının yalnızca görünen ucuydu. Yüz binlerce devlet ve parti bürokratı kaybedilmişti. Orduda her on generalden dokuzu ve söylentilere göre, subayların yarısı tasfiye edilmişti, ama sayının bu denli yüksek olması günümüzde olası görülmüyor.[12] Eski parti seçkinlerinin yerini yenileri aldı; 1939'a gelindiğinde, 1934'teki parti kongresine katılmış olan delegelerin yarıdan fazlası tutuklanmıştı.

11) 1933'teki Sovyet nüfusu konusunda günümüzde yapılan tahminler, 5 ila 11 milyon arası bir kayba işaret ediyor (C. Merridale, "The 1937 Census", *Historical Journal* 39, 1996, s. 236). Ama Profesör Norman Davies'in (29 Aralık 1987 tarihli *the Independent* gazetesinde yayınlanan) bir makalesinde, tahminlerle, 1929 ila 1937 arasındaki sayım rakamları arasında yaklaşık 17 milyon düzeyinde bir uçurum olduğunu gösteren bir diğer önemli rakam da verilir. Davies ayrıca, nüfus sayım müdürünün ve elemanlarının tasfiyeler sırasında kaybolduklarını da belirtir. Yakın tarihli resmi tahminlerde 1937-1938 tasfiyesinde 1 ila 1.5 milyon kişinin öldüğü öne sürülmektedir, ama kimilerinde daha yüksek, kimilerindeyse daha düşük rakamlar verilir. R. W. Davies en yüksek sayıda idamın 1937'de gerçekleştirildiğini (350,000'den fazla), 1921-1952 arasında da 800,000 idamın olduğunu öne sürmüştür ("Forced Labour under Stalin," *New Left Review*, sayı 214, 1995, ss. 62-80).

12) R. W. Davies 1937-1938 arasında subayların yaklaşık % 15'inin tasfiye edildiğini söyler (age, s. 71).

Yabancıların neler olduğunu anlamaları çok zordu. Batı demokrasilerinde siyasa yapıcılar haklı olarak, Sovyetler Birliği'nin, uygar ya da liberal bir devlet olmak bir yana, güçlü bir muhtemel müttefik olabileceğinden bile kuşkuya düşüyorlardı. Stalin'in rejime sadık kadın ve erkeklerin kanlarını dökmesinin ve böylece, onlardan alabileceği yardım ve yeteneği ziyan etmesinin ülkeyi güçlendirdiğine inanmak mümkün değildi. Yine de Terör, gerçekten de devrim yarattı: Sovyetler Birliği artık tamamen, Stalin'in kuklalarının eline geçmişti. 1939'a gelindiğinde, Sovyetler Birliği Komünist Partisi'nin üyelerinin % 70'i partiye 1929'dan sonra katılanlardan oluşmaktaydı. 1917'den beri, yeni rejime kesin gözüyle bakıp hayranlık duyan yeni bir Sovyet vatandaşları kuşağı yetişmişti. Geçmişi yalnızca resmi tarih aracılığıyla öğrenebiliyorlardı; Bolşevik devriminden beri yaşanan maddi başarılar, iyi düzenlenmiş ve sürekli bir beyin yıkama süreci, kuşkuların bir kenara bırakılmasını sağlıyordu. Sonuçta ortaya, uyruklarının yaşadıkları engellerden çok kendilerine sağlanan menfaatlerin farkında oldukları ve nüfusun büyük çoğunluğu için siyasetin tam anlamıyla sona erdiği bir devlet çıkmıştı. Tüm önemli tartışmaların aralarında geçtiği seçkin kesim parti çerçevesi içerisinde yer alıyor ve bu kesim bile susturuluyordu. Dünyanın kara yüzeylerinin altıda biri SSCB'nin yönetimi altındaydı. Saygı ve korku duyulan bir büyük güç olan SSCB cehaleti büyük oranda ortadan kaldırmış, yeni zekâ, yetenek ve beceri kaynaklarına ulaşmış, dünyanın en geri kalmış toplumlarından birinde kadınların özgürleşmesi yolunda önemli adımlar atmış ve ihtiyaç duyduğu teknisyen ve öğretmenlerin yetiştirilmesi için muazzam bir eğitim ve bilim sistemi kurmuştu. Stalin Rusya'yı yeniden, ilk olarak Büyük Petro'nun işaret etmiş olduğu modernleşme ve dünya gücü olma yoluna sokmuştu. Ülkenin bu yola girmesi için Stalin'in yöntemlerine ihtiyaç olup olmadığıysa hâlâ yanıtlanamamış bir sorudur.

Sovyetler Birliği diplomatik davranışlarının yanı sıra propaganda yoluyla da uluslararası durumu doğrudan şekillendiriyordu. Ülkede bilinçli olarak bir kuşatma zihniyeti yaratılmaktaydı; ülkenin belli bir rahatlamaya kavuşması bir yana, Stalin, 1930'larda Lenin'in kişisel eğilimlerinin, Marksist dogmanın ve 1918-1922 arasındaki müdahalelerin yarattığı, dünyayı Bize karşı Onlar terimleriyle düşünme alışkanlığını daha da teşvik etti. Bu arada, Komintern de yurtdışında sınıf çatışması telkinlerini sürdürmekteydi. Bu durumun iki yönlü etkilerini tahmin etmek hiç de güç değil. Dünyanın her yerinde, muhafazakârların, sola ya da hatta ılımlı ilerici güçlere verilecek herhangi bir tavizin Bolşevikler için bir zafer olacağını düşünmeleri kolaylaşmıştı. Ama sağda tutumların sertleşmesi komünistlerin kaçınılmaz sınıf çatışması ve devrim tezlerine yeni cephane de sağlıyordu.

Yine de, dünyanın hiçbir yerinde başarılı bir solcu devrim yaşanmıyordu. Savaş sonrası yılların sıkıntılarının sona ermesiyle birlikte batıda devrim tehlikesi hızla azalmıştı. 1920'lerin bir kısmı boyunca Büyük Britanya'da işçi hükümetleri ülkeyi barışçı yollarla ve olaysızca yönetmişlerdi. İkinci işçi hükümeti 1931'deki mali çöküşle birlikte sona erdiğinde yerini büyük bir seçmen desteğiyle,[13] muhafazakârların ağırlıkta olduğu bir hükümet aldı ve ülkeyi, İngiliz refah devletinin ilerleyişine damgasını vurmuş olan ilerici ve aşamalı toplumsal ve idari reform geleneğine büyük bir sadakat içinde yönetmeye koyuldu. İki savaş arasındaki yıllarda siyasi demokrasi ve uygulamada sosyalizm bileşimiyle ve komünizme bir tezat olarak takdir gören İskandinav ülkelerinde ise bu yola çoktan girilmişti. Hatta Fransa'nın büyük ve aktif komünist partisi, Buhran'dan sonra bile, 1936'da solcu bir "Halk Cephesi" hükümetinin kurulmasına katkıda bulunmakla birlikte, oyların çoğunluğunu alamamıştı. Almanya'da komünist parti 1933'ten önce Sosyal Demokratlardan daha fazla oy kazanmayı başarabilmiş, ama işçi sınıfı hareketinin liderliğini onlardan asla alamamış ve Nazi devriminden sonra da böyle bir şansı kalmamıştı. Komünizmin devrim konusundaki başarıları diğer ülkelerde daha da kısıtlı kalmıştı. İspanya'da sosyalistlerin yanı sıra anarşistlerle de rekabet etmek zorundaydı; İspanyol muhafazakârlar komünizmden elbette korkuyorlardı ve 1931'de kurulan cumhuriyet dönemindeki toplumsal devrime yönelme eğiliminden korkmakta belki de haklıydılar, ama karşılarındaki tek düşman İspanyol komünizmi değildi.

Yine de, siyasete ideolojik yorum getirilmesi komünist olmayanları bile cezbetmekteydi ve Hitler'in iktidara gelişiyle bu eğilim daha da güçlenmişti. Nazilerin iktidara giden yolda plütokrasiyi, kapitalistleri, bankaları ve büyük mağazaları lanetlemiş olmalarına karşın, şiddetli ve tutarlı Marksist karşıtı söylemleri ve arkalarındaki sağcı destek göz önüne alındığında, pek çok kişinin onları temelde "kapitalist" olarak görmeleri hiç de zor değildi. Yine de, bu, Nazizm ve Nazizm'in ideolojik ayrımı konusunda yetersiz bir yorumdur. Nazizm, en iyi, belki de olumsuz yönde, ister insani ister Hıristiyanlıktan kaynaklanan hiçbir kısıtlama taşımaması ve nihilizmiyle anlaşılabilir.

Naziler Yahudilere zulmetmeye başladıklarında liberal Avrupa büyük bir şaşkınlıkla, en gelişmiş toplumlarından birinde ortaçağ Avrupa'sının ya da çarlık Rusya'sının planlı katliamlarına tanık oldu. Yabancılar bu konuda duyduklarına inanmakta zorlanıyorlardı. Ama Eylül 1939'a gelindiğinde, 1933'teki

13) 1931 ve 1935'te kurulan "Milliyetçi" (Muhafazakâr) hükümetlerin, 1906'nın Liberal hükümetiyle birlikte, tüm yüzyılın, Avam Kamarası'ndaki desteği genel seçimlerde kullanılan oyların mutlak çoğunluğuna dayanan yegâne hükümetleri olduğu günümüzde pek ender hatırlanmaktadır.

525,000 kişilik Alman Yahudi nüfusunun dörtte birden fazlası Almanya dışına göçmüştü.[14] Alman Yahudilerine yapılan zulmü yalnızca geleneksel antisemitizmle açıklamaya çalışmak yetersiz olacaktır; pek çok farklı kıskançlık ve nefret kaynağı ve hatta, çılgınca bir sözde bilim bilinçli olarak kullanılmıştı. 1919'dan itibaren Almanya'da, doğudan gelecek bir Bolşevik-Yahudi tehdidi hakkındaki karşı-devrimci propagandaya dayalı ve Nazi ırkçı ideolojisiyle uyumlu özel bir antisemitizm yaygınlaşmıştı. Avrupa Yahudilerinin Fransız Devrimi'nden beri tüm uygar ülkelerde kazandıkları hakları ortadan kaldıran 1935 tarihli "Nürnberg Yasaları" ile Yahudilerin yurttaşlık hakları ellerinden alındı. 1939'da ve sonraları bile Almanya içinde ve dışında pek çok insan için, Nazi söylemini görünüşteki şekliyle anlamak ve sözleri eylemlerin izleyeceğine inanmak mümkün değildi; oysa Hitler'in Almanya'nın "Ari" ırksal saflığını tehdit ettiğine inandığı Yahudilere karşı duyduğu şahsi ve marazi nefret, tüm sözlerinden ve yazılarından belliydi.

Nazi rejiminin temel doğasının yarattığı (ve böylesi bir barbarlığın daha da derinleştirdiği) şaşkınlık, rejimle başa çıkılmasını daha da güçleştiriyordu. Kimi yanlış yorumlarda Hitler, kullandığı yöntemler konusunda vicdanının sesini dinlememekle birlikte, tıpkı Atatürk gibi yalnızca ülkesini yeniden diriltmeyi ve haklı taleplerini savunmayı amaçlayan bir ulusal kurtarıcı olarak gösteriliyordu. Kimileri de onu Bolşevikliğe karşı bir savaşçı olarak görüyorlardı (ve Bolşeviklik karşısında etkili bir engel olabileceğinin düşünülmesi, soldaki muhaliflerinin onu yalnızca kapitalizmin bir aleti olarak görerek hafife almaları olasılığını yükseltiyordu). Ama Hitler'i ve amaçlarını tam olarak açıklayacak tek bir formül yok. Almanya'nın kızgınlığını, öfkesini en olumsuz ve yıkıcı şekilleriyle ifade etti ve canavarca bir düzeye çıkarttı. Gençliğinde şekillenmiş fanatik düşmanlıklar onu saplantılı bir insan haline getirmiş, ekonomik felaket, siyasi kuşkuculuk ve uluslararası güçlerin bu olumsuz özellikleri Almanlar da dahil olmak üzere tüm Avrupalılar zararına serbest bırakacak şekilde düzenlenmiş olması da ona bir fırsat kazandırmıştı. Bu fırsatı hiçbir içsel kısıtlama hissetmeden kullandı ve sonuçta, barbarca bir rejim ve uluslararası düzeyde bir felaket yarattı.

Hitler Almanya'sının ve Stalin'in Sovyetler Birliği'nin yurtdışında takdir ve çekim yarattıkları gerçeğini –açıklamak bir yana– anlamak günümüzde daha da güç. Cehalet ve her iki rejimin de başarılı propagandaları[15] kuşkusuz, bu rejimler altında yaşamak zorunda olmayanların tepkilerinin şekillenmesinde etkili oldu, ama yabancı entelektüellerin ve fikir oluşturucuların aldatılmaya

14) S. Friedlander, *Nazi Germany and the Jews*, cilt I (Londra, 1997), s. 388, 393.
15) Özellikle de sinemada.

neden bu denli hazır olduklarını anlamak da mümkün değil. Aralarından birkaçı hiç kuşkusuz, kişisel çıkarlarını ve komünizm örneğinde iç huzurlarını, önem verdikleri değerleri görünüşte savunanlara sadakat göstermekle özdeşleştirmişlerdir. Ama 1930'larda yabancılar her iki ülkeye de girebiliyorlardı (gerçi SSCB'de bu olanak önceki onyıla göre azalmıştı) ve ziyaretçilerin kendi gözlerini kullanmaları, kendi sorularını sormaları beklenirdi. 1939'a gelindiğinde Hitler Almanya'sının tüm dehşetleri açığa çıkmamıştı belki, ama *Volk* düşmanlarına karşı planlı katliamları ve suçlamaları gözler önündeydi; eski Bolşeviklere ve parti yandaşlarına yöneltilen suçlamaların anlamsızlığı göz önüne alındığında, yaşanan büyük tasfiyeler de komünizm sempatizanlarını kuşkulandırmış olmalıydı.

Almanya'ya ve SSCB'ye yönelik eleştirilerini açıkça dile getiren bağımsız ve saygın tanıklar her zaman bulunduğuna göre, söylediklerinin neden bir etki yaratmadığını ve bu korkunç rejimlerin neden böylesine yaygın bir hayranlık kazandıklarını anlamak da zor. Nedenlerden biri, siyasetin ideolojiyle bozulmasının pek çok Avrupalıyı, korktuklarından nefret etmeye ve savunmak istediklerini idealleştirmeye hazır duruma getirmesi olmalı. Nazilerin ve Komünistlerin eski liberal değerlerin ve bireyle özelin üstünlüğünün düşmanları olmaları, yanlış yönlendirilmiş kimi idealistler için yeterliydi; her iki aşırı ucu da, zorlu sorunlarla boğuşan anayasa ülkelerinde kamu çıkarının önünde engel oluşturan bencilliğin, özel çıkarların ve ayrıcalıkların sağlam düşünüşlü muhalifleri olarak görebiliyorlardı. Burjuva toplumu ve anayasal siyaset görünürde, –ister *Volk*'un olsun, ister uluslararası emekçi sınıfının– kolektif amaçlara ulaşma yolunda bir engel oluşturuyordu. Her iki tarafın propagandalarının karşılıklı etkileri de dikkate alınmalı; iki sistemin düşmanlığı hem sağ hem de sol kesimde belli bir sabit fikir yaratmıştı. Başlangıçta bu sistemlere inananların gözleri ancak, iki sistem bir araya gelip işbirliğine girdiklerinde açıldı. O ana dek, (bakış açınıza göre) ya Bolşevikliğe karşı uygarlığın Nazi savunucularının, ya da, faşizmin tek gerçek muhaliflerinin desteklenmesi, eğilimli oldukları düşünceye yönelik sağlam temellere dayalı eleştirilerin susturulması, duruma çok daha akıllıca yaklaşması gerekenlere bile kabul edilebilir görünmesi anlamına geliyordu. Solcu bir İngiliz yayıncının 1937'de, Fransa ya da İngiltere'deki, Hitler'i komünizme karşı potansiyel bir müttefik olarak gören herhangi bir zenginin de kullanabileceği sözcüklerle belirttiği gibi, "diğer tarafın yineleyebileceği hiçbir şey söylenmemelidir."[16]

16) Victor Gollancz'ın sözleri. Alıntı: M. Mazower, *Dark Continent: Europe's Twentieth Century* (Londra, 1998), s. 127.

YENİ BİR ALMAN SAVAŞINA DOĞRU: İSPANYA İÇ SAVAŞI

Geçmişi bildiğimiz için, savaşa doğru ilerleyiş 1939 öncesinde 1914 öncesine oranla çok daha açık görünse de, nihai sonucun engellenmesi şansının olup olmadığı ve ne zaman engellenebileceği konusunda tartışmalar sürüyor. Hitler önünde sonunda savaş çıkarmayı amaçlayacaktı. Mussolini'nin Almanların Orta Avrupa konusundaki hırslarına rağmen Almanya'yla ittifak kurmasıyla da bir dönüm noktası aşılmış olabilir. Mussolini Fransa'ya karşı Almanya'yı kullanma fikrine her zaman sıcak bakmıştı. Hitler'in iktidara gelmesinden önce, Almanların yeniden silahlanmalarını gizlice teşvik etmişti. Versailles'ın değiştirilmesine de sıcak bakıyordu ve pek çokları gibi o da Hitler'in hırslarını hafife almıştı. Onun övgüleri karşısında, seçim mücadelesi için para yollamıştı. 1933'te "Hitler'in zaferi, bizim de zaferimizdir," demişti.[17] *Duce* o dönemde, bu yeni diktatörün kendi ideolojik ortağı olabileceğini umuyordu. Yine de, koltuğunda başka karpuzlar da taşıyordu ve belirleyici adımı ancak, Etiyopya macerası nedeniyle İngiliz ve Fransızlarla arasının açılmasından sonra attı.

Bu döneme gelindiğinde, İngiliz ve Fransız hükümetleri yeni Almanya'yla başa çıkmanın zorlukları konusunda pek çok deneyim edinmişlerdi. Hitler 1933'te, Milletler Cemiyeti'nin silahsızlanma konusundaki çabasını protesto etmek amacıyla ülkeyi Cemiyet'ten çekmişti. Ardından, (Versailles yasaklamasına rağmen) 1935'te Almanya'nın yeniden silahlanmaya başladığını açıklamış ve askere alımları yeniden başlatmıştı. Batı demokrasileri kendileri de yeniden silahlanacak duruma gelene dek zayıf konumdaydılar. Dünya bunun ilk sonucuyla Mart 1936'da, Alman birliklerinin Versailles Antlaşmasıyla atıldıkları "askersizleştirilmiş" Ren bölgesine yeniden girmeleriyle karşılaştı. Fransa ve Büyük Britanya Etiyopya kriziyle meşguldüler ve iki ülkede de kamuoyu, olası bir savaş riski anlamına gelmesi durumunda Almanya'ya karşı yaptırımları desteklemeye istekli görünmüyordu. Sonradan elde edilen kanıtlar, kesin bir tepkinin etkili olacağını düşündürüyor, ama Versailles antlaşmasının ihlali anlamına gelmesine rağmen bu adıma karşı kınama dışında bir tepki ya da misilleme gelmedi. Hitler'in bu adımla aynı zamanda Almanya'nın batı sınırlarına Locarno'da verilen garantileri sona erdirmesi de önemlidir.

O yıl Temmuz ayında bir grup general az çok geleneksel, ama asilere takviye olarak Kuzey Afrika'dan uçakla asker getirtildiği için yeni bir teknik etkinlik taşıyan bir *pronunciamiento*'yla, İspanya'daki solcu cumhuriyete karşı ayaklandılar. Bu ayaklanmayı iç savaş izledi. Hitler ve Mussolini isyanın lideri olarak

17) Alıntı: D. Mack Smith, *Mussolini* (Londra, 1981), s. 181.

öne çıkan General Franco'ya destek birlikleri gönderdiler. Franco'nun cumhuriyeti yıkma çabaları, Avrupa'daki bölünmelere ideolojik inandırıcılık kazandırılmasında başka tüm olaylardan daha etkili oldu. Avrupa solu, artık, Hitler, Mussolini ve Franco'yu "faşist" olarak nitelendirerek aynı kefeye koyuyordu. Sovyet diplomasisi batı demokrasilerinde yerel komünist partileri diğer solcu partilere saldırmaktan vazgeçmeye yönlendirip "Halk Cepheleri" kurulmasını teşvik ederek İspanya'ya gönderilecek desteği örgütlemeye başlamıştı. İspanya artık en saf açıdan sağla sol arasında bir çatışma olarak görülüyordu; bu bir çarpıtmaydı, ama insanların Avrupa'yı iki kampa bölünmüş olarak görmelerini kolaylaştırıyordu ve Ekim 1936'da bir Alman-İtalyan "mihver"inin ilan edilmesiyle bu görüş daha da pekişti. O yılın önceki aylarında bir Japon delegasyonu, eski anlaşmaların yenilenmeyeceğini bildirerek, Londra'daki denizlerde silahsızlanma konulu konferanstan çıkıp gitmişti. Yalnızca Versailles sistemi değil, 1922'de Washington'da yaratılmış olan Uzakdoğu sistemi de artık çöküyordu.

Bu arada, İspanya'daki olaylar Büyük Britanya ve Fransa'da kamuoyunu kargaşaya sürüklüyordu. "Mihver" anlaşmalarının Mussolini'nin Avusturya'nın kaderi konusundaki önceki kaygılarını ortadan kaldırmasıyla birlikte, Hitler Mart 1938'de bu ülkeyi ilhak etti. Versailles antlaşmasının (Almanya ve Avusturya'nın birleşmesini yasaklayan) maddelerinin güç kullanılarak savunulmasıbir kez daha, Fransız ve İngiliz seçmenlere zor geldi; (birliğe verilen adla) *Anschluss*,* sıkıntı duymakta haklı bir milliyetçiliğin taleplerinin karşılanması olarak sunulabilirdi. Avusturya cumhuriyeti uzun zamandır iç sorunlara ve güçlü bir yerel Nazi harekete sahipti; ülkenin vatandaşları Alman askerlerini tezahüratlarla karşıladılar. Sonbahar aylarında bir sonraki Alman saldırısı geldi; Çekoslovakya'nın bir kısmı işgal edildi. Fransa ve Büyük Britanya'nın bu durumu kabullenmeleri, (Bohemya ve Moravya'da yaşayan Südetler Almanlarının) sözde kendi kaderini tayin yakarışlarıyla açıklandı. Söz konusu Çek toprakları, kaybedilmelerinin Çekoslovakya'nın kendini başarıyla savunmasını önleyeceği kadar önemliydi, ama aynı zamanda, bu bölgede yaşayanların pek çoğu Alman kanından gelmekteydi. Hitler yavaş yavaş, Prusya'nın on dokuzuncu yüzyılda Avusturya'yı Almanya'dan atmasıyla bir kenara bırakılmış olan eski hayali gerçekleştirmekteydi –Alman kanı taşıyanların yaşadıkları yerlerde birleşik bir Büyük Almanya kurulması hayali.

Ama birkaç ay içinde, Çekoslovakya'nın parçalanmasının bir dönüm noktası olduğu anlaşılacaktı. Bu parçalanmaya, Eylül 1938'de Münih'te Büyük

* Alm. Birleşme, özellikle de, 1938'de Avusturya'nın Almanya'yla siyasi birleşmesi. (çev.)

Britanya ve Almanya'nın liderliğinde yapılan anlaşmalarla karar verilmişti. Anlaşmalar, Hitler'i tatmin ederek uygar bir şekilde davranmasını sağlama amaçlı İngiliz girişimlerinin sonuçlarıydı. Güç kullanmak istemeyen ve Çek hükümetini desteklemeye de isteksiz olan başbakan Neville Chamberlain, yabancı egemenliği altında yaşayan son büyük Alman grubunun (yaklaşık 3 milyon Alman) kendi yurttaşlarının yönetimine geçirilmesinin Hitler'i Versailles'ı daha da değiştirme amacından caydıracağını ummuştu –zaten bu anlaşma artık iyice hırpalanmıştı. Ama durumu yanlış değerlendirmişti. Münih hiç kuşkusuz, Südetler yüzünden bir savaş çıkması tehlikesini ortadan kaldırmış ve Fransızlara, Çekoslovakya'ya verdikleri garantiden onurları zedelenmeden kurtulmaları için bir fırsat sunmuştu. Ama Orta Avrupa'daki tek demokratik cumhuriyeti parçalamış ve İngilizlerle Fransızların bölgede bulabilecekleri tek önemli müttefiki ortadan kaldırmıştı. Aynı zamanda, görüşüne başvurulmaması nedeniyle, Stalin'i kızdırmıştı. Hitler'in başarısı yurtiçinde de, körü körüne bir güvenle izlenmesi gereken bir mucize yaratıcısı olduğuna (aralarında bazı generallerin de bulunduğu) en kuşkucu Almanları bile ikna etmişti. Hitler artık, savaş tehdidi karşısında İngiliz ve Fransız demokrasilerinin her zaman pes edeceklerine inanıyordu. Polonya ve Macaristan'ın da masa üstünde Çekoslovakya'dan birkaç kırıntı elde etmiş olmaları bu durum çerçevesinde neredeyse hiç önem taşımıyordu.

HİTLER ALMAN TOPRAKLARININ ÖTESİNE GEÇİYOR

Yine de Münih'in, Almanya konusunda İngilizlerin düşüncelerine neredeyse Versailles'dan beri hâkim olan "yatıştırma" yaklaşımının en son noktası olduğu anlaşılacaktı. İlk başta bir umut (doğru tavizlerin verilmesiyle Almanya'nın tatmin edilebileceği umudu) ve suçluluk (Almanya'ya çok sert davranılmasından doğan suçluluk) karışımı olan bu yaklaşım sonraları *Realpolitik* kavramıyla savunulacaktı (İngiltere'ye yeniden silahlanması için zaman kazandırmıştı). Münih döneminde Chamberlain'i isteri içinde alkışlamış olan İngiliz kamuoyunda kısa bir süre içinde kaygılı düşünceler sezilmeye başlandı. Nazilerin Kasım ayında tüm Almanya'da Yahudilere karşı giriştikleri ani katliam, yani *Kristallnacht* (kırılan camlar yüzünden bu ad verilmişti) İngiliz kamuoyunu sarsmıştı. Ardından, 1939 başlarında, Hitler'in Münih'i kesin bir düzenleme değil, bir başlangıç noktası olarak gördüğü açıkça anlaşıldı. Hitler Mart ayında, (Münih'in ardından Çeko-Slovakya olarak ayrılmış yeni bir federal devlete dönüşen) cumhuriyetin yıkılmış olduğu bahanesiyle, geriye kalan Çekoslo-

vakya'nın büyük bölümünü de ele geçirdi. Bohemya ve Moravya Alman protektorası oldu, Slovakya ise sözde bağımsızlığını korudu. Bu, Alman saldırganlığının, etnik Alman topraklarının geri alınması olarak savunulamayacağı alanlara (ilk kez) uzanması demekti ve İngilizlerin düşüncelerinin kökten değişmesine neden oldu. Hükümet ülkeyi savaşa hazırlama çabalarını hızlandırdı (tarihte ilk kez, barış döneminde zorunlu askerlik getirildi) ve Fransa'yla birlikte, Polonya ve Romanya'ya herhangi bir saldırıda bulunulması durumuna karşı garanti verdi. Bundan sonra Almanya'nın Polonya'yla sınırları sorununun gündeme geleceği belliydi ve Chamberlain artık, Hitler'le pazarlık yapılamayacağı ve onun ancak güç kullanarak durdurulabileceği sonucuna varmıştı. Daha doğrusu, durdurulabilmesini umuyordu.

Bir zamanların Alman Polonyası'nın geri alınmasını isteyen pek çok Alman vardı. Özellikle de, Polonya'yı denize bağlayan ve Almanya'nın Doğu Prusya'yla ve 1919'dan beri Milletler Cemiyeti yetkisi altında bir "Serbest Kent" olan tarihi Alman şehri Danzig'le doğrudan kara bağlantısını kesen bir toprak şeridi olan "Polonya Koridoru" konusunda rahatsızdılar. Hitler'in Çekoslovakya'yı yok ettikten sonra Mart ayında bir diğer tarihi Alman kenti olan Memel'i Litvanya'dan alarak, Almanlara göre Versailles'ın bir diğer haksızlığını düzeltmesi Polonyalıları telaşlandırdı. Bu nedenle, Britanya'nın garantisini memnuniyetle karşıladılar. Ama topraklarına Sovyet güçlerini kabul etmemekte kararlıydılar; belki de yalnızca sağduyulu davranıyorlardı, ama bu, İngilizlerin ve Fransızların SSCB'yle askeri işbirliğine girmelerinin önünde zorlu bir engel oluşturuyordu. Polonya hükümeti İngilizlerin ve Fransızların Hitler'e karşı SSCB'nin desteğini almaya çalışmaları gerektiğini ancak, Hitler'in İngiliz-Polonya "kuşatması"nı ileri sürerek Polonya'yla kendi anlaşmalarını feshetmesi üzerine kabullendi.

Stalin, cumhuriyete destek vererek, Almanların dikkatini kendine çekmesi olası göründüğü sürece İspanya İç savaşının sürmesini sağlamıştı, ama sonraları, batıdan gelmesinden her zaman (ve haklı olarak) korktuğu saldırıya karşı zaman kazanmak için başka yollar aramaya başladı. Ona göre, Büyük Britanya ve Fransa'nın uzun zamandır karşı karşıya oldukları işçi devleti tehlikesine karşı, Almanların SSCB'ye saldırmalarını teşvik etmeleri olası görünüyordu. Bu hiç kuşkusuz, pek çok İngiliz ve Fransız'ın da tercihi olurdu. İsteseler bile, Hitler'e İngiliz ve Fransızlarla birlikte karşı çıkmaları olasılığı uzun süre düşük kaldı, çünkü Polonya topraklarına Sovyet ordusunun girmesi olasılığı Polonyalıları uzun zamandır korkutmaktaydı.

Britanya hükümetinin Mart ve Nisan 1939'da verdiği garantiler aslında pek de akıllıca seçimler değildi. Bu garantiler verildikleri tarihlerde, SSCB yerine Polonya'yla ittifak kurmanın Birleşik Krallık'ın stratejik ve siyasi çıkar-

ları açısından daha yararlı olacağı anlamına gelmişti. Ama inisiyatif Hitler'de kalmıştı. Birkaç gün içinde generallerine, 1 Eylül'de Polonya'ya saldırmaya hazır duruma gelmelerini emretti. Bunun ardından (bir Sovyet diplomatın Münih kararları döneminde bir Fransız meslektaşına olacağını söylediği gibi)[18] Polonya'nın dördüncü kez bölüşülmesi yönünde anlaşmaya varılması hiç de şaşırtıcı değil. Alman-Sovyet görüşmeleri 23 Ağustos'ta yazılı anlaşmaya dönüştü. Almanya ve SSCB, yıllarca birbirlerine karşı Bolşevik-Slav barbarlığı, ya da, işçilerin faşist-kapitalist sömürüsü propagandaları yaptıktan sonra, Polonya'yı aralarında paylaşmak ve başta, her iki tarafın da birbirlerine karşı koruma altına aldıkları siyasi mültecilerin değiştokuşu olmak üzere, başka şekillerde de işbirliğine girmek üzere anlaşmaya vardılar. Otoriter devletler diplomasi yönetimlerinde büyük bir esnekliğe sahiptirler. Hitler şimdi rahatça, Polonya'yı haritadan silmeye koyulabilirdi.

18) 18. yüzyıldaki, yani 1772, 1793 ve 1795'teki taksimleri düşünmekteydi; bunlardan sonuncusunda, Polonya, 1918'e dek haritadan silinmişti.

13 İkinci Dünya Savaşı

BLITZKRIEG'DEN BARBAROSSA'YA

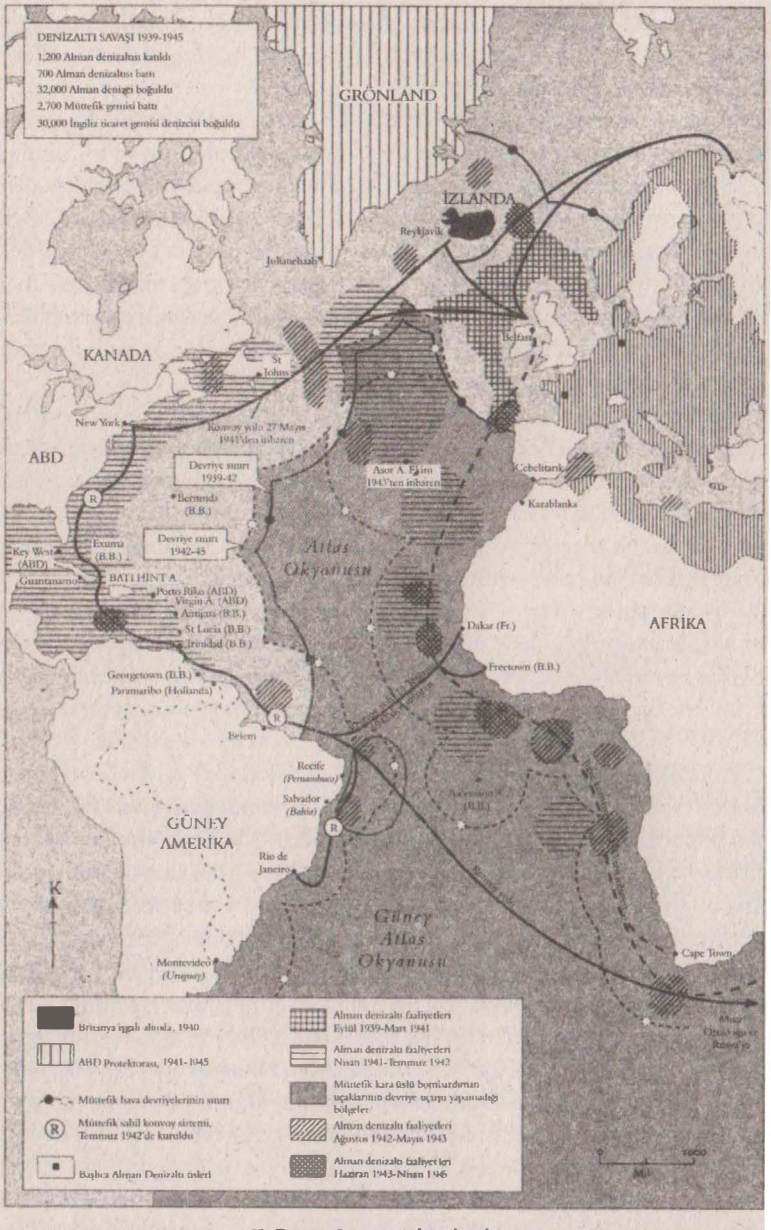
Avrupa'da İkinci Dünya Savaşı en sonunda 1 Eylül 1939 günü gece yarısından sonra, Alman uçaklarının Polonya şehirlerini ve havaalanlarını bombalamalarıyla ve bir "iyi niyet" ziyaretinde bulunmakta olan Alman eğitim gemisinin Danzig dışındaki bir Polonya kalesini topa tutmasıyla başladı. Ezici güce sahip olan Alman ordusu birkaç gün içinde sınırı pek çok yerden aştı. İki gün sonra İngilizler ve Fransızlar Polonya'ya verdikleri garanti uyarınca Almanya'ya savaş ilan ettiler. İki ülkenin hükümetleri savaş açmakta neredeyse sonuna dek isteksiz davranmışlardı. Polonya'ya hemen ve işe yarayacak düzeyde destek sağlayamayacakları açıkça ortadaydı. Bu talihsiz ülke kısa sürede yenilgiye uğrayarak bir kez daha tarihten silindi ve savaşın başlamasından yaklaşık bir ay sonra, Sovyet ve Alman işgalleri sonucunda parçalandı. Ama İngilizlerin ve Fransızların savaşa girmemeleri, bundan sonra hiçbir ulus onların desteğini sahip olmaya değer görmeyeceği için, Avrupa'da Alman egemenliğini kabullenmeleri anlamına gelecekti. Böylece, güç dengesi uğruna bir kez daha savaşılacak, ama 1914'ün tersine bu kez, halk savaşı heyecan ve coşkuyla karşılamayacaktı.

Avrupa'da geriye kalmış iki anayasal yönetime dayalı büyük gücün sonunda kendilerini bir totaliter rejimle savaşır bulmaları, neredeyse beklenmedik

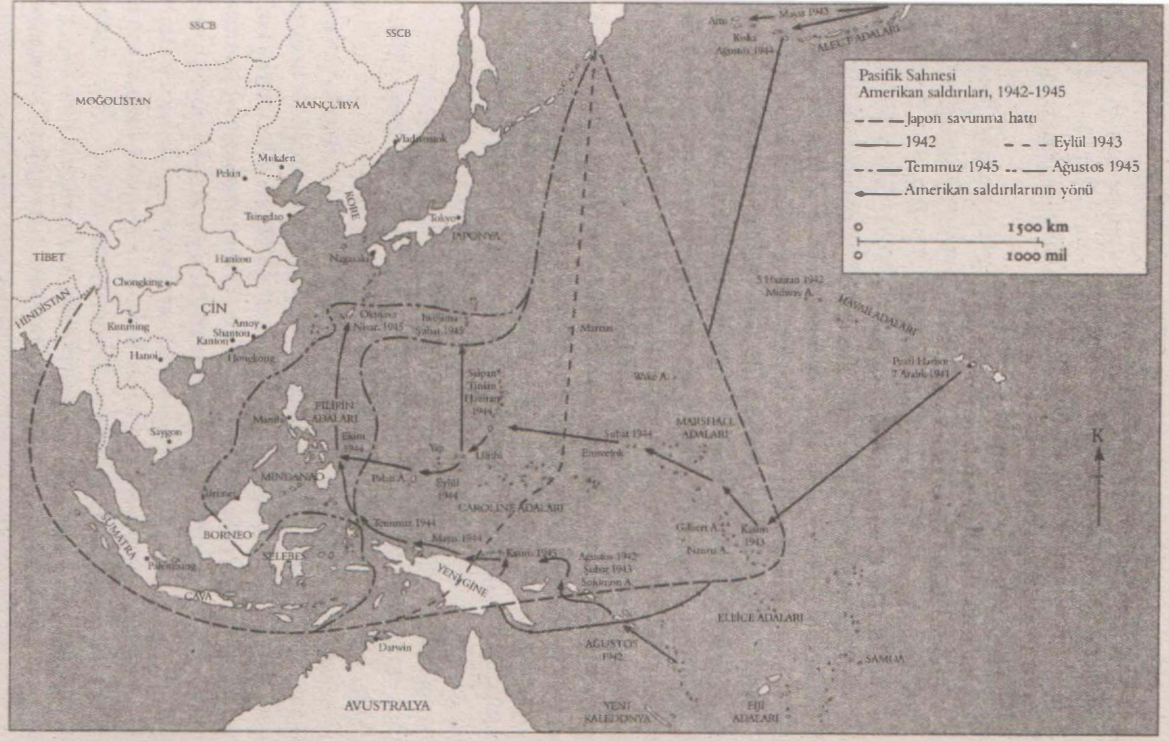
bir siyasi olgudur. Bu büyük oranda rastlantısal bir sonuçtu; ideolojik bir zorunluluk değildi. İngiliz ve Fransız halklarının ve hükümetlerinin rollerini coşkuyla benimsedikleri söylenemezdi ve liberal ve demokratik güçlerin 1918'den beri gerilemekte olmaları nedeniyle, 1914'teki öncüllerinden çok daha kötü bir konumdaydılar. Yine de, Hitler'in saldırılarının ve tutulmayan sözlerin yarattığı öfke, onunla güven verici bir barış yapılması olasılığını ortadan kaldırıyordu. Dolayısıyla, savaşın temel nedeni, 1914'te de olduğu gibi yine, Almanların ulusal hırslarıydı. Ama o dönem Almanya'nın, yöneticilerinin kendilerini tehdit altında hissetmeleri nedeniyle savaşa girmesine karşın, Büyük Britanya ve Fransa bu kez, Almanya'nın büyümesinin yarattığı tehlikeye karşı tepki veriyorlardı. Bu kez *onlar* kendilerini tehdit altında hissediyorlardı ve savaşa bu nedenle girmişlerdi.

Savaşın boyutu yine de, başlangıçtaki nedenini aşacaktı ve geriye dönüp baktığımızda, bunun neredeyse başından beri kaçınılmaz olduğu görülüyor. 1939 –ya da belki de 1941– yılı, günümüzde, Avrupa ve dünya tarihinde daha önce eşi görülmemiş bir kırılma olarak görülebilir. Bu yıllar nihai ve artık reddedilemez olan bir gerçeği, Avrupa tarihinin kendi içine kapalı, uyumlu, kendi içinde açıklanabilen bir bütün olmaktan çıktığı gerçeğini gözler önüne serer. Kısa bir süre sonra, Avrupa başkentleri kıtanın kaderinin belirlenmesinde bile pek az role sahip olacaklar, tamamen kendi içine kapalı bir Avrupa tarihinden onyıllar boyunca söz edilemeyecekti; Avrupa hükümetlerinin iç işlerinin denetimi bile bir ölçüde yabancılara geçecekti. Tamamen Avrupalı bir tarih ancak, 1939'dakine hiç benzemeyen bir ortamda yeniden oluşacaktı.

Ama başlangıçta böylesine meşum bir durum gözlenmiyordu. Kısa Polonya seferinin sona ermesinden sonra savaşın ilk altı ayının neredeyse olaysız geçmesi pek çok gözlemciyi şaşırtacak ve Fransızlarla Britanyalıları rahatlatacaktı. Polonya direnişinin kalıntıları bir ay kadar daha sürdü, ama ülkenin kaderi daha Sovyet ordusunun 17 Eylül'de ülkeyi doğudan işgal etmesinden ve Polonya'nın bir kez daha parçalanmasından önce belli olmuştu. Savaşın bu ilk haftaları, motorlu araçlara sahip güçlerin ve hava gücünün 1914-1918 dönemine göre çok daha önemli bir rol üsteleneceklerini açıkça göstermiş ve Almanların gelecekteki zaferleri için bir model oluşturmuştu: ani saldırı ve ardından, üstün hareket gücüne dayalı, hızla ilerleyen bir harekâtla, rakibin zaman geçirmeden bozguna uğratılması anlamına gelen *Blitzkrieg* ("yıldırım savaşı"). Almanlar ayrıca, Müttefik nakliyatına karşı hızla bir denizaltı harekâtı başlattılar, ama bu harekât küçük ölçekliydi. Bunların dışında fazla bir tahminde bulunulamıyordu. Somme ve Verdun katliamlarını gayet iyi hatırlayan İngilizler ve Fransızlar, yalnızca ekonomik saldırı planları yapabiliyorlardı; abluka silahının önünde sonunda etkili olacağını umuyorlardı, ama Almanya'nın İskan-

II. Dünya Savaşı: Atlantik sahnesi.

II. Dünya Savaşı: Pasifik sahnesi

dinavya, Doğu Avrupa ve SSCB kaynaklarına ulaşmasının yirmi beş yıl öncesine göre çok daha kolay olması nedeniyle, bu olasılık da pek parlak görünmüyordu. Hitler batılı Müttefikleri telaşlandırmak istemiyordu; kendisine doğuda serbest hareket alanı kazandıracak bir barış yapılması için kapıyı açık tutmaya niyetliydi.

Sonuçta ortaya çıkan pat durumu ancak, İngilizlerin İskandinav sularına mayın döşeyerek ablukayı güçlendirmeye çalışmalarıyla bozuldu. Bu girişim, Almanların, kuzey İsveç'ten gelen demir cevherinin Almanya'ya nakledildiği yolu emniyete almak amacıyla Norveç ve Danimarka'yı istila etmeleriyle çakıştı. 9 Nisan 1940'daki Alman saldırısı, Alman ordusunun ve hava gücünün şaşırtıcı başarılar kazanacağı bir dönemin başlangıcı oldu. Yalnızca bir ay sonra, Almanların önce Hollanda ve Belçika'yı, ardından da Fransa'yı işgal etmeleriyle, bir diğer *Blitzkrieg* gösterisi yaşandı. Motorlu birliklerin Ardennes üzerinden güçlü saldırılarıyla Maginot hattının etrafından dolaşıldı ve böylece, Müttefik ordularının bölünmesine ve Paris'e giden yol açıldı. Alman güçleri 19 Haziran'da Atlantik'teki Brest limanına ulaştılar. Üç gün sonra Üçüncü Cumhuriyet Almanlarla ateşkes imzaladı. İtalya bundan on gün önce Almanlara katılmıştı; savaşa çok daha sonra girmeyi planlamış olan Mussolini, Almanların hızlı başarıları karşısında şaşkınlığa kapılmış ve barış masasındaki yerini garantiye almak istemişti. Üçüncü Cumhuriyet 10 Temmuz'da sona erdi, Cihan Harbi'nin vahşi Verdun savaşının kahramanı Mareşal Pétain devlet başkanı oldu ve Almanlar ülkenin yarısını işgal ettiler. İngilizlerin Almanların eline geçeceğinden korktukları Fransız savaş gemilerini ele geçirmelerinin ya da tahrip etmelerinin ardından, (Vichy'de kurulmuş olan) yeni Fransız hükümeti Büyük Britanya'yla ilişkilerini kesti.

Avrupa'da yalnızca birkaç tarafsız devlet kalması, SSCB'nin Almanya'ya istediği savaş malzemelerini sağlaması, kıtada hiçbir müttefikinin kalmaması, Fransa'nın yarısının, Belçika'nın tamamının, Hollanda, Danimarka ve Norveç'in Alman işgalinde olması ve böylece, Avrupa kıyılarının Pirenelerden Kuzey Burnuna dek Almanların eline geçmesi karşısında Büyük Britanya stratejik açıdan, Napolyon'a karşı verdiği savaştakinden de kötü bir duruma düşmüştü. Evet, tamamen yalnız değildi; İrlanda Serbest Cumhuriyeti hariç tüm dominyonları Britanya'nın yanında savaşa girmişlerdi ve istila altındaki kıtadan sürgün edilmiş birkaç hükümetin denetimi altında hâlâ küçük kuvvetler bulunmaktaydı. Sonraki yıllarda Fransızlar, Norveçliler, Danimarkalılar, Hollandalılar, Belçikalılar, Çekler ve Polonyalılar yiğitçe savaşacak ve çoğunlukla, çarpıcı başarılar kazanacaklardı. Kimi Fransızların sadakati, pek çok yerde kaderi belirsiz olan denizaşırı Fransız imparatorluğundan yararlanması potansiyelini getirdiğinden, özellikle önem taşımaktaydı. Ama bu Fransızların lideri

olan, ateşkesten önce Fransa'yı terk etmiş (ve *in absentia** ölüme mahkum edilmiş) yeni bir general olan Charles de Gaulle yasal hükümeti değil, yalnızca Fransa içindeki bir grubu temsil ediyordu ve pek çok Fransız ona güvenmiyordu. Yine de kendini Üçüncü Cumhuriyet'in meşru varisi, Fransa'nın çıkarlarının ve onurunun muhafızı olarak görüyordu ve neredeyse hemen, sonunda Clemenceau'dan beri Fransa'nın en büyük hizmetkârı olmasını sağlayacak bir bağımsızlık göstermeye başladı. Çok geçmeden İngilizler onu "Özgür Fransa"nın lideri" olarak kabul edeceklerdi.

İngilizlerin de Gaulle'e önem vermelerinin nedenlerinden biri, Fransız imparatorluğunun bazı bölümlerinde, savaşta kendisine katılacak yandaşlar bulabileceğine inanmasıydı. Savaşın coğrafi olarak artık Avrupa dışına da yayılmaya başlamasının nedeni büyük oranda, önceki imparatorluk tarihi olmuştu. En önemlisi de, İtalya'nın savaşa girmesi, Doğu Afrika'daki imparatorluğunun ve Akdeniz deniz yolunun güneyinde Libya ve Trablusgarp kıyılarının operasyon bölgesi haline gelmesi demekti. Alman tarafında da, artık Atlantik ve İskandinav limanlarına sahip olmaları, sonraları "Atlantik Savaşı" adı verilecek olan, denizaltı, yüzey ve kara saldırılarıyla İngilizlerin deniz bağlantılarını kesintiye uğratma mücadelesinin şimdi daha da şiddetlenmesi ve genişlemesi anlamına geliyordu.

Ama İngilizler doğrudan saldırıyla karşılaşmaya kısa sürede hazırlandılar. Ulusu yeniden ayağa kaldıracak kişi bulunmuştu. Ardında uzun ve karışık bir siyasi kariyer bulunan Winston Churchill, İngilizlerin ve Fransızların Norveç seferinin başarısızlığa uğraması üzerine, Avam Kamarası'nda tüm partilerin desteğini kazanacak başka kimse bulunmadığı için, başbakan olmuştu. Zaman kaybetmeden kurduğu koalisyon hükümetine, o zamana dek eksikliği hissedilen bir güçle liderlik etti. Ama (geçmişi göz önüne alınacak olursa) hazılarını şaşırtacak bir gelişmeyle, çok geçmeden liderliği siyasi ve idari seçkin kesimlerin ötesine de uzandı. Radyo vasıtasıyla hitap edip yüreklendirdiği vatandaşlarını, sahip olduklarını unuttukları niteliklerini kullanmaya çağırdı. Kısa sürede, İngilizlerin ancak doğrudan saldırı sonucunda alınacak bir yenilgiyle savaş dışı bırakılabilecekleri belli oldu.

İngiliz biliminin ve Kraliyet Hava Kuvvetleri'nin Ağustos ve Eylül aylarında güney İngiltere'de yaşanan büyük hava savaşını kazanmalarıyla bu daha da kesinleşti. Bu çatışma "Britanya Savaşı" olarak bilinir –ülkenin varlığını sürdürmesi söz konusu olduğundan, çok isabetli bir addır. Klasik zihniyete sahip İngilizler bir an, Marathon'un** ardından Yunanlıların duydukları onur ve rahatlamayı duyduklarını hissettiler. Churchill'in daha çatışmanın yeni başladığı

* Lat. Yokluğunda, gıyabında. (çev.)

** İÖ 490'da, Atinalıların Pers ordusunu Marathon Ovası'nda yenilgiye uğrattıkları çarpışma. (çev.)

sıralarda, ileride çok alıntı yapılacak bir konuşmasında da söylediği gibi, "savaş tarihinde bu kadar çok kişinin bu kadar az kişiye bu kadar çok şey borçlu olduğu daha önce hiç görülmemiştir."[1] Britanya Savaşı'nda kazanılan zafer, Almanların deniz yoluyla istila planlarını olanaksızlaştırıyordu (ama zaten böyle bir istila hiçbir zaman mümkün görünmemişti). Aynı zamanda, Büyük Britanya'nın yalnızca bombardımanla yenilmesinin mümkün olmadığı anlaşılmıştı. Adalıları yiyecek kısıtlamaları ve gece bombardımanlarıyla geçecek zorlu bir kış ve daha da cesaret kırıcı zorluklar yaşayacakları yıllar bekliyordu, ama savaşın yönü artık değişmişti: batıda, havada belirlenen kader, Almanların dikkatinin başka yöne çekileceği bir dönemi başlatmıştı.

Aralık 1940'ta Almanlar, ertesi Mayıs ayında Rusya'yı işgal etmek üzere ayrıntılı planlar hazırlamaya başladılar. O zamana dek Sovyetler Birliği Hitler'le yapılan anlaşmadan çok yarar görmüş, özellikle de, kuşkusuz gelecekteki bir Alman saldırısına karşı bir satıh kazanmak amacıyla, batı sınırlarında önemli kazançlar elde etmişti. Sovyetlerin Polonya'yı işgal etmeleri ilk adım olmuştu (ve eski Polonya Ukraynası'ndaki Ukraynalıların ve Yahudilerin bu adımı hoşnutsuzlukla karşıladıkları söylenemezdi). Kış aylarında Finlandiya'ya karşı verilen savaş sonunda Karelya'da güçlü bir stratejik sınır elde edildi. Ardından, 1940'da (Sovyet güçlerinin önceki yıl işgal etmiş oldukları) Letonya, Litvanya ve Estonya Baltık cumhuriyetleri SSCB'nin içinde eritildi. Bundan sonra da, Romanya'nın 1918'de Rusya'dan almış olduğu Besarabya ve Bukovina'nın kuzeyi ele geçirildi. Bu noktada Stalin, eski çarlık sınırlarını aşmaya başlamıştı.

Hitler SSCB'yle önünde sonunda savaşacağından hiç kuşkuya düşmemiş ve hep, bu savaşın SSCB'ye karşı baştan tasarlanmış bir Alman saldırısıyla başlayacağını düşünmüştü. Haziran 1940'da, İngilizlerle barış yapılır yapılmaz "büyük ve gerçek görevine" dönmekten söz etmişti: Bolşeviklikle savaşa.[2] Bu konuda kesin karara varmasında ve kararının zamanlamasında, Sovyet yayılması konusundaki kaygıları etkili oldu: Sovyet gücünü Rus emperyalizminin Avrupa'daki tarihsel odak noktalarından, yani, Balkanlardan ve Boğazlardan uzak tutmayı amaçlıyordu. Aynı zamanda, SSCB'yi hızla bozguna uğratarak, İngilizlerin daha fazla savaşmalarının anlamsız olacağını göstermek ve böylece, Amerikalıların Birleşik Krallık'a yardımlarının artmasına karşı önlem almak istiyordu. Ama Hitler'in Sovyetler Birliği'ne saldırma kararı aslında belki de şahsi nedenlere dayanmaktaydı; uzun zamandır Bolşevikliğe karşı içten ve

1) 18 Haziran 1940. Konuşma önce Avam Kamarası'nda yapılmış, ardından yayınlanmıştı.

2) Alıntı: R. A. C. Parker, *Struggle for Survival. The History of the Second World War* (Oxford, 1989), s. 60.

fanatik bir nefret duyuyordu ve yine uzun zamandır, aşağı bir ırk olarak gördüğü Slavların Almanlara doğuda yaşama alanı, işgücü ve hammadde sağlamaları gerektiğine inanıyordu. Tötonların Slav doğusuna batı uygarlığını kabul ettirme amaçlı eski mücadelelerine dair son sapkın ve ırkçı vizyonu besliyordu. Almanların pek çoğu bu davaya sıcak bakıyordu ve bu vizyon, önceki tüm haçlı seferi mitlerinden daha çok zulme bahane yaratacaktı.

Hitler'in generalleri Sovyetler Birliği'ni istila etme hazırlıklarına başlarken ilk olarak, 1941'in bahar aylarında kısa süreli bir harekâta giriştiler. Titanların gelecekteki savaşlarının bu ilk bölümünde Almanlar 6 Nisan'da Yunanistan'a ve (Mihver güçlerine katılmış olan hükümetin daha yeni devrildiği) Yugoslavya'ya saldırdılar. İtalyan güçleri Ekim 1940'tan beri, Mussolini'nin Adriyatik konusundaki hırsları uğruna Yunanlılara karşı başarısız bir mücadele vermekteydi. Yetersiz güce sahip olan Yunanlıların desteklenmesi amacıyla bir kez daha, Avrupa kıtasındaki İngiliz güçleri buradan çekildi. Almanların görkemli hava saldırıları sonucunda Girit de kaybedilmişti. Şimdi, adını Ortaçağların haçlı seferlerine katılmış bir Alman imparatorundan alan "Barbarossa", yani, SSCB'ye yapılacak büyük saldırı için her şey hazırdı.

Saldırı 22 Haziran 1941 gününün sabah saatlerinde, Avrupa tarihinde o zamana dek toplanmış (3.5 milyondan fazla askerden oluşan) en büyük kuvvetle başladı. Almanlar hızlı ve görkemli zaferler kazandılar; Sovyet kuvvetlerinin tamamen hazırlıksız olduğu anlaşılmıştı. Kısa süreliğine yeni bir başarılı *Blitzkrieg* görüntüsü veren saldırıda Alman ordusu çok sayıda esir aldı, karşı tarafa büyük kayıplar verdirdi ve Sovyetler Birliği'nden yüzlerce kilometre içeri girdi. Öncü birliklerin Moskova'ya girmesine yirmi dokuz kilometre kalmıştı. Ama bu mesafe aşılamadı; artık Alman ordusu da tükenmişti. Aralık başında ilk başarılı Sovyet karşı saldırılarıyla Almanlar zor duruma düşürüldü; Moskova'dan, 800 kilometre doğudaki Kuybışev'e taşınmış olan Sovyet hükümeti Noel'e on gün kala başkente döndü. Alman stratejisi bir milyon adamını ve inisiyatifi kaybetmişti. İngilizler ve Ruslar dayanabilirlerse ve birlik olabilirlerse, savaş tekniklerinde büyük güce sahip yeni silahların keşfedilmesi gibi radikal bir değişiklik gerçekleştirilmedikçe, Amerikan üretiminden de yararlanabilmeye başlamalarıyla birlikte güçleri karşı konulmaz derecede artacaktı. Bu elbette, Almanya'yı mutlaka yenecekleri değil, uzlaşmaya zorlayabilecekleri anlamına geliyordu.

ALMAN AVRUPASI

Ama Barbarossa'nın başlamasıyla birlikte, müzakere yoluyla barış yapma yönün-

deki küçük şans da yok oldu; gerçi Stalin, batılı müttefiklerinin kendi arkasından barış yapmaya kalkacaklarından herhalde her zaman korktu ve kendisi de bu yönde en azından bir girişimde bulundu. 1941 sonunda, son zamanlarda doğu cephesinde alınan yenilgiler dikkate alınsa bile, kıta Avrupası'ndaki Alman hâkimiyeti ancak askeri yenilgiyle kırılabilir gibi görünüyordu (ve bu da uzun süre boyunca uzak bir olasılık olarak kalacaktı). Avrupa'da geriye kalmış tarafsız ülkeler Almanların düşmanlığını çekmemek için adımlarını çok dikkatli atmak zorundaydılar. Sonraki iki yıl içinde daha da genişleyecek olan işgal altındaki topraklarda kimilerinin düşmanla işbirliğine girmeleri, sömürü ve zorbalık ilk başlarda, Britanya hükümetinin kısa bir süre içinde silah ve danışmanlık desteği vermesine karşın, birkaç zayıf direniş girişimini bastırmaya yetiyordu. Bu durum Almanya'nın doğuda önemli yenilgiler almasına, askerlerinin davranışlarıyla yeni tebaalarının pek çoğunun düşmanlığını kazanmalarına ve müttefik kuvvetlerinin yeniden Batı Avrupa'ya girmeleri olasılığının doğuşuna dek sürdü.

Her ülkede Alman işgal kuvvetleriyle işbirliğine girenler vardı. Ama hepsinin kötü niyetli oldukları ya da çıkarlarını düşündükleri söylenemezdi. Bazıları yalnızca yurttaşlarının daha iyi muamele görmelerini sağlamak ya da onları cezalandırma amaçlı barbarlıklardan korumak istiyorlardı. Elbette, komünizmin tehlikeleri, İngiltere'nin hainliği ve Yahudi-Mason entrikaları konusundaki Alman propagandalarına içtenlikle ve hatta idealistçe inananlar, ya da, akılcı şekilde yeniden örgütlenmiş Avrupa vizyonunun yanıltıcı cazibesine kapılanlar da vardı. Kimileri de, kendilerine ihanet ettiğini düşündükleri yozlaşmış ve yıpranmış bir demokrasinin kurumlarını reddetmekten hoşnuttular. Almanlar askeri yapılarının yerli askerlerini, ya da yerel polisi ve paramiliter birimleri oluşturacak gönüllüleri her yerde bulabiliyorlardı; gerçi, bazı ülkelerde gönüllü sayısı pek azdı. İşbirlikçiler arasında karşılarına çıkan fırsatı kaçırmak istemeyen suçlular ve çıkarcılar da vardı. Son olarak, işgal ortamı içinde kendi sapkın zevklerini tatmin etmeye koyulacak sadistler ve caniler her zaman bulunabiliyordu.

Ama işgal altındaki bölgelerde destek kazanmayı başaramamaları ve başlangıçtaki olumlu şartlardan yararlanamamaları hiç kuşkusuz, Almanların en büyük hatalarındandı. İşgal altındaki Polonya'da en baştan itibaren son derece acımasız davranmışlardı. Yurtdışından geri çağrılan *Volksdeutsche*'ye yer açılması amacıyla Polonyalılar ve Yahudiler önceden haber bile verilmeden batı bölgelerinden doğudaki "Genel Yönetim" bölgelerine sürülmüşlerdi. Polonya üniversiteleri kapatılmış, öğretmenleri sürülmüş ya da öldürülmüştü. Bu durumun sonucunda daha işgalin en başlarında yeraltında kurulan Polonya İç Ordusu, Ağustos 1944'te Varşova'da işgal gücüne karşı, trajik derecede

başarısız da olsa en yiğitçe ayaklanmalardan birini başlattı. Savaş sırasında işgal altındaki ülkelerde sürdürülen sistematik yağma yaşam standartlarını düşürdü ve kimi yerlerde (örneğin, Yunanistan'da) tebaa halkları işgalcilere daha da düşmanlaştıran kıtlıklar yarattı. Ardından, işçiler Alman sanayisinde kölelik şartları altında çalışmaya zorlandılar. Çok sayıda genç erkeğin Almanya'da zorunlu çalışmaya götürülmekten kaçmasıyla birlikte Fransız direniş hareketi sayısal açıdan önemli derecede güçlendi.

Bu tür politikalar yalnızca yarattıkları düşmanlıktan ötürü değil, Alman çıkarlarına doğrudan hizmet etmemeleri nedeniyle de günümüzde akılsızlık olarak görülüyor. Örneğin, savaşın son yılına gelindiğinde doğudaki, SS'lerin ve yerel komutanların yönetimindeki, birbirleriyle rekabet eden sanayi imparatorlukları verimsizlik ve köle-işçilere karşı gösterdikleri zalimce ihmal yüzünden insan kaynaklarını israf ediyorlardı. Çoğunlukla, tutuklulardan gayri meşru yollarla da olsa yararlanılması yönünde hiçbir çaba gösterilmiyordu; doğuda 2 milyon Sovyet esirin savaşın ilk altı ayında temelde ihmal nedeniyle öldüğü söylenir.

Avrupa'da Alman egemenliği döneminde yaşanan en korkunç acımasızlıklar ancak savaştan sonra ortaya çıkacaktı ve bunlar, Nazi ırk siyaseti bağlamında dikkate alınmalıdır. Ama ırksal düşmanlıkların, daha akılcı yaklaşımlar sayesinde aslında kaçınılabilecek olan etkileri bu dönemde bile gözler önündeydi. Sovyet yönetiminden kurtulmaktan memnun olan yerli halkın 1941'de Ukrayna'da Alman öncü birliklerini nasıl memnuniyetle karşıladığı günümüzde unutulabiliyor; ama Hitler, Ukrayna milliyetçilerinin desteğinin potansiyel değerini göz ardı etti. 30 Haziran 1941'de Lvov'da kurulan bağımsız Ukrayna devleti neredeyse hemen ezildi ve Almanlar Ukrayna milliyetçiliğine savaş açtılar. Bu savaştan kurtulan Ukraynalı yurtseverler Alman ordusuna karşı oluşturulan partizan hareketine katıldılar.[3] Bu arada Almanlar 3 milyon Ukraynalıyı zorunlu işçi olarak batıya sürmüşlerdi.

Direniş hareketlerinin Almanların dikkatini bölmeyi her zaman başaran ve kimi zaman askeri açıdan da etkili olan eylemleri, geçmişe dönüp bakıldığında, çoğunlukla abartılmıştır. Yine de bu hareketler özellikle Balkanlarda Hitler'i çok uğraştırdı ve kimi ülkelerde yerel nüfusun Alman işgal yetkililerine karşı düşmanlığının kullanılmasında çok yararlı oldu. Bu duruma en iyi örnek Yugoslavya'dır. Ama ayrıca, özellikle de Almanların SSCB'ye saldırmalarının ardından komünist partilerin direniş hareketlerine katılmasıyla birlikte, bu halklar içinde bölünmelere de yol açtılar. Fransa'da birleşik direniş hareke-

3) 1943'te Sovyet kuvvetlerinin geri dönmesinden sonra Ukraynalı partizanlar silahlarını bu kez SSCB'ye çevirdiler; Sovyet, Polonya ve Çek kuvvetlerinin hep birlikte Ukrayna milliyetçi direniş hareketini bastırmaları 1948 başlarını bulacaktı.

tiyle bu sorunun üstesinden büyük oranda gelindi, ama İtalya'da müttefiklerin ülkeyi kurtarmalarıyla birlikte bir tür iç savaş yarattılar ve Yunanistan'da kurtuluştan çok önce Yunanlıların Yunanlılara karşı savaşmasına neden oldular. Ayrıca, Almanların acımasız misillemelerde bulunmalarına yol açtılar; partizanların Roma'ya yaptıkları saldırının ardından Ardeatine mağaralarında 335 İtalyan'ın öldürülmesi bunun en önemli örneklerindendir.

DÜNYA SAVAŞI

ABD Kongresi 1939'da, yabancı hükümetlerin, nakit ödeme yapmaları ve kendi gemileriyle nakletmeleri, ya da, bir Amerikan sınırından alıp götürmeleri koşuluyla silah satın almalarına izin veren yasayı kabul etti. Amerikan kamuoyu o noktada bundan daha fazlasına izin vermezdi; ülkeyi tam bir yalıtılmışlıktan uzaklaştıran, Avrupa'nın kavgalarına müdahaleden ise çok uzak kalan bir adımdı. Ama geçmişe dönülüp bakıldığında, aynı yılın Ekim ayında Amerikan başkanı ile (o sırada yalnızca Deniz Kuvvetleri Bakanı olan) Winston Churchill arasında gizli bir iletişimin başlaması önemli bir belirti olarak görülebilir. Franklin Roosevelt, Büyük Britanya'nın, kendi halk desteğinin sınırlarının ve tarafsızlık hukukunun izin verdiği ölçüde ve kimi zaman bunların da ötesine geçecek şekilde desteklenmesinin ABD'nin yararına olacağına en azından, üçüncü başkanlık seçimini de kazandığı o kıştan itibaren inanıyordu. Başkana kendi yargısına göre güvenliği ABD savunmasının çıkarına olan herhangi bir ülkeye savunma malzemeleri ödünç verme ya da kiralama hakkı tanıyan Mart 1941 tarihli Amerikan "Ödünç Verme ve Kiralama" Yasası önemli bir adım oldu. Bu yasa uygulamada, Müttefiklere mal ve hizmetlerin ödemesi hemen yapılmadan verilmesi anlamına geliyordu. Savaş sonuna gelindiğinde Büyük Britanya'ya, SSCB'ye ve sürgündeki Avrupa hükümetlerine 40 ila 50 milyar dolar arası yardım yapılmıştı.[4] Amerikan hükümeti kısa bir süre sonra, deniz devriyelerinin ve nakliyatının korunması çabalarının kapsamını Atlantik'te daha da doğuya doğru genişletti. Sovyetler Birliği'nin istila edilmesinden sonra Churchill ve Roosevelt bir İngiliz savaş gemisinde buluşarak, Atlantik Sözleşmesi adı verilen ortak ilkelerini açıkladılar. Savaşan bir ülke ile resmi olarak savaşa katılmamış bir ülke bu sözleşmede, "Nazi tiranlığının nihai yıkımından sonra" kurulacak savaş sonrası düzenin gerektirimlerinden söz ediyorlardı. On sekiz ay önce Amerikan kamuoyu böyle bir dile tahammül

4) ABD kuvvetlerine mal ve hizmet sunan müttefiklerden ABD'ye yaklaşık 8 milyar dolar tutarında "tersine" ödünç verme-kiralama işlemi yapıldı.

göstermezdi. 1941 yazına gelindiğinde Hitler, ABD'nin henüz savaş ilan etmemiş bir düşman olduğunu gayet iyi biliyordu.

O yıl vereceği ikinci çok önemli ve felaket getirecek kararın, yani, 11 Aralık tarihinde ABD'ye savaş ilan edilmesinin ardındaki ortam buydu. Ardından Japonlar, İngiliz, Hollanda ve Amerikan topraklarına saldırdılar. Savaş böylece tüm dünyaya yayılmıştı. Hitler daha önceden Japonlara destek sözü vermişti, ama bu sözünü tutmaması durumunda, İngilizlerin ve Amerikalıların Japonya'ya savaş ilan etmeleri, yalnızca İngilizlerin ve Hollandalıların her ikisine de katıldığı iki ayrı savaşın sürmesine yol açabilirdi:. Hitler'in hareketi, Amerikan gücünün Avrupa dışında tutulabilmesi ve yalnızca Pasifik'te yoğunlaşması olasılığını ortadan kaldırdı. Bir çağın sona erişine damgasını böylesine tek başına vurmuş pek az eylem vardır. Avrupa'nın kaderini artık kendi çabaları değil, Avrupa'yı destekleyen iki büyük güç belirleyecekti: Amerika Birleşik Devletleri ve Sovyet Rusyası.

İKİ SAVAŞIN BİRLEŞMESİ

Japon siyasetinin yönünün uzun zamandır, Amerika Birleşik Devletleri'yle bir çatışmaya girilmesine işaret etmesine karşın, Japonların kararı da düşüncesizce alınmış bir karar olmuştu. Japonya'nın Almanya ve İtalya'yla, Eylül 1941'deki "Üçlü Pakt"la resmileşen bağları, her iki taraf için de belli bir propaganda değeri taşımakla birlikte, uygulamada fazla bir anlam ifade etmiyordu. Görünüşe bakılırsa Japonlar bu anlaşmaya temelde, üç gücün Asya'daki en büyük Avrupalı emperyalist olan Büyük Britanya'ya karşı saldırısına SSCB'nin de katılması mümkün göründüğü sürece önem vermişlerdi. Japon politikasının zamanlamasında en önemli faktör, ABD'ye karşı, hiç kuşkusuz savaşa yol açacak bir meydan okumanın tehlikesi ya da tehlikesizliği konusunda Tokyo'da yapılan görüşmelerin sonuca bağlanmasıydı. Sorunun özü, Japonya'nın Çin'deki savaşı kazanmak için ihtiyaç duyduğu petroldü. Bu petrolü ancak ABD'nin açık ya da üstü örtülü rızasıyla elde edebilirdi. "Çin Olayı"nın başladığı 1937 yılında Japonya hâlâ gaz ve petrolünün üçte ikiden fazlasını ABD'den ithal etmekteydi. Ama hiçbir Amerikan hükümeti Japonya'ya Çin'i yok etme izni veremezdi. Tam tersine, Amerikalıların tutumları sertleşti. Japonların Çinhindi'ni işgal etmelerinin ve burada bir protektora kurduklarını ilan etmelerinin ardından Amerikalılar Japonya'ya hurda metal ihracatını yasakladılar ve ABD'deki Japon varlıkları dondurduldu.[5]

5) Amerikan hurdası ve demir cevheri Japon sanayisinin ihtiyacının yaklaşık yarısını karşılamakta, geriye kalan kısım ise Mançurya cevheriyle karşılanmaktaydı.

Amerikan hükümeti sonunda, ABD vatandaşlarının Japonya'yla yaptıkları tüm ticarete ambargo getirdi.

Ardından, kökenleri gerici ve yayılma yanlısı güçlerin 1930'larda Japon hükümetinde kazandığı nüfuza dayanan bir sürecin son safhalarına gelindi. Kıta Asya'sında Japon çıkarlarının fiziksel müdahaleyle savunulması yönündeki kararlılık 1904'te Rusya'yla yapılan savaşla, 1910'da Kore'nin ilhakıyla, 1931'de Mançurya'da ve 1937'de "Çin Olayı"nın başlamasıyla gösterilmişti. 1941 sonbaharına gelindiğinde Japon askeri planlamacıları için sorun tamamen stratejik ve teknikti; Çin'deki konumlarını korumaları için gerekli olan Güneydoğu Asya kaynaklarını güç kullanarak ele geçirmek durumunda olduklarına göre (bu görüşe donanma karşı çıkarken, ordu destekliyordu), karar verilmesi gereken tek şey, ABD'ye karşı girilecek olan kaçınılmaz savaşın zamanlaması ve mahiyetiydi. Böyle bir savaşın kazanılması olasılığı, Amerikalılar daha en başta tam bir yenilgiye uğratılmadıkça çok düşük olduğundan, bu karar temelde akıldışıydı; ama ulusal onur savunularının galip gelmesinin ardından, en iyi saldırı zamanı ve yeri konusundaki nihai hesaplamalar büyük bir dikkatle yapıldı.

Pasifik'te ve Güney Çin Denizi'nde azami hareket serbestisi kazanılması amacıyla, Amerikan denizgücüne daha en başta olabildiğince sert bir darbe vurulmasına karar verilmişti. Sonuçta, 7 Aralık 1941 saldırısı geldi; saldırının merkezini, Hawaii'deki Pearl Harbour'daki Amerikan filosuna yapılan hava saldırısı oluşturmaktaydı. Bu hava saldırısı, savaş tarihinin en akıllıca planlanıp yürütülmüş operasyonlarından biri olma özelliğini hâlâ korur. Japonlar birkaç saat içinde buradaki Amerikan hava birimlerini silip süpürdüler, savaş gemilerini ve başka pek çok gemiyi batırdılar. Ama bir talihsizlik sonucu, tam bir başarıya ulaşamadılar. Amerikan uçak gemileri limanda değil denizde olduğundan, Amerikan donanmasının hava gücünü yok edemediler. Birkaç saat sonra Filipinlerdeki ana ABD hava üssüne, Uzakdoğu'daki Amerikan hava kuvvetlerinin omurgasını çökertecek, daha da etkili bir saldırı yapıldı.

Bu operasyonlar sayesinde, Japonlar aylarca istedikleri stratejik serbestiye sahip oldular. İlk adımı kendilerinin atmasından doğan avantajlarını kullanarak, Uzakdoğu'nun sömürge imparatorluklarına büyük zarar verdiler. Neredeyse hiç zaman kaybetmeden, İngiliz Uzakdoğu filosunun çekirdeğini oluşturması amaçlanan çok önemli iki gemiyi batırdılar ve birkaç ay içinde Malaya'yı, Singapur istihkâmını, Filipinleri ve Endonezya'yı fethettiler. Burma üzerinden Hint ve Çin sınırlarını zorladılar. 19 Şubat'ta Yeni Gine'deki üslerinden ilk kez, Avustralya'nın kuzeyindeki Darwin limanını bombaladılar. 1942 ortalarına gelindiğinde Doğu ve Güneydoğu Asya'daki Avrupa egemenliği, Macau'daki küçük Portekiz kolonisi ve (Japon işgali altındaki) Fransız Çinhindi

hariç, Burma'nın ötesindeki her yerde sona ermişti. Ama ABD'yi en başta kesin bir yenilgiye uğratmayı başaramamışlardı; bundan sonra Japonları, kaybetmeye mahkum oldukları uzun bir savaş bekliyordu. Pearl Harbour Amerikalıları, başka hiçbir şeyin yapamayacağı kadar birleştirmişti. 8 Aralık'tan ve ardından, Hitler'in ABD'ye savaş ilan etme akılsızlığından sonra, yalıtım yanlıları göz ardı edilebilirdi. Tüm ulus Roosevelt'in arkasındaydı.

KÜRESEL SAVAŞ 1941-1945

Pearl Harbour'dan sonra, ilkinin olmadığı derecede bir dünya savaşı başladı; Amerikan anakarası bile birkaç Japon mermisine ve balonla taşınan bombaya maruz kaldı. Bu sırada, Alman operasyonları sonucunda Avrupa'da yalnızca beş tarafsız ülke kalmıştı: İspanya, Portekiz, İsveç, İsviçre ve İrlanda. Kuzey Afrika'da savaş İtalyan Libyası ve Mısır arasındaki çöllerde tüm şiddetiyle sürüyordu ve 1941'de bir Alman harekâtıyla Suriye'ye ve Alman hava birimlerinin desteklediği milliyetçi hükümetin bir İngiliz gücü tarafından yıkılmasının ardından Irak'a yayılmıştı. İran aynı yıl içinde İngiliz ve Sovyet güçleri tarafından işgal edilmiş, Etiyopya özgürlüğüne kavuşmuş ve İtalyan Doğu Afrika sömürge imparatorluğu yok edilmişti. Bu arada Alman denizaltıları, uçakları ve suüstü saldırı gemileri Atlantik'in büyük bölümünde, Kuzey Buz Denizi'nde, Hint Okyanusu'nda ve Akdeniz'de çok daha şiddetli bir savaş vermekteydiler. Çok az ülke bu büyük çatışmanın dışında kalabilmişti.

Böylesi bir savaşın talepleri devasa boyutlardaydı. Savaş tüm toplumların Birinci Dünya Savaşı'ndakinden de ileri düzeyde seferber olmalarını gerektiriyordu, ama Almanya'da seferberlik, Birleşik Krallık ve SSCB'ye oranla daha yavaş kaldı. Sovyetlerin savaşın ilk yılındaki korkunç ekonomik kaynak kayıplarını, Cihan Harbi'nde çarlık devletinin kurtulamadığı kötü yönetimin üstesinden gelmek için ne yapılması gerektiğini açığa çıkaran, çarpıcı bir seferberlik izledi. Ama sonucu belirleyen taraf, Amerika Birleşik Devletleri olacaktı. Ülkenin devasa imalat gücü, (Almanlara, İtalyanlara ve Japonlara karşı savaşan devletler koalisyonuna verilen adla) "Birleşmiş Milletler"e tartışmasız bir maddi üstünlük kazandırdı.[6]

6) "Birleşmiş Milletler" terimi resmi olarak ilk kez 1 Ocak 1942'de, Çin, Birleşik Krallık, ABD ve SSCB'nin savaş ittifakı kurdukları Birleşmiş Milletler Bildirgesi'nde kullanıldı. Aralarından en önemlisi Mihver kuvvetleriyle tek başına barış yapmama taahhüdü olan şartların altına sonradan başka ülkeler de imza attılar. Bu, ABD'nin 1778'den beri girdiği ilk savaş ittifakıydı.

Yine de, 1942'nin ilk kısmı Birleşmiş Milletler için son derece tatsız geçecekti. Dönüm noktasına ancak dört büyük ve birbirlerinden farklı savaş sayesinde ulaşıldı. Haziran ayında Midway Adası'na saldıran Japon filosu, büyük oranda uçaklarla yapılan ve Amerikalıların en başından itibaren haberleşme üstünlüğüne sahip oldukları bir çatışma sonucunda bozguna uğratıldı. Japon tersanelerinde yoğun bir uçak gemisi yapımının sürmesine karşın, bu çatışmadaki yüksek uçak gemisi ve havacı kaybı nedeniyle, Japonya stratejik avantajı bir daha asla yeniden kazanamayacaktı. Pasifik'te Japon kaynaklarının yok edilmesi ve Japonya'ya saldırı düzenlenmekte kullanılabilecek ada üslerinin ele geçirilmesi amacıyla uzun sürecek bir Amerikan karşı saldırısının başlamasıyla birlikte Japonya denizde yeni yenilgiler aldı. Ardından, Mısır'ın batısındaki İngiliz ordusu Kasım ayı başında el-Alameyn'de Almanları ve İtalyanları kesin bir yenilgiye uğratarak, Tunus'a doğru ilerlemeye başladı. Zafer, İngiliz-Amerikan kuvvetlerinin Fransız Kuzey Afrikası'na çıkmalarıyla çakışmıştı. Mayıs 1943'e gelindiğinde, sonunda Tunus'a indirgenmiş olan Alman ve İtalyan direnişi kırıldı ve Akdeniz'de denetimi ele geçirme amaçlı uzun çatışma sona ermiş oldu. Altı ay önce, 1942 sonunda Kızıl Ordu, Hitler'in Volga üzerindeki Stalingrad'da düşüncesizce savunmasız bıraktığı bir Alman ordusunu kapana kıstırmıştı. Ordudan geriye kalan birlikler Şubat 1943'te, Almanların doğu cephesinde o zamana dek yaşadıkları en moral bozucu ve maliyetli yenilgi olan, Sovyetlerin kış boyunca süren ve doğu cephesinde savaşın dönüm noktasına denk gelen üç görkemli ilerleme ayının ise yalnızca bir bölümünü oluşturan yenilgi sonucunda teslim oldu.

Müttefikler diğer büyük zaferlerini ise Atlantik savaşında kazandılar. Bu zaferin belli bir tarihi yoktu ve çatışma savaş sonuna dek sürdü, ama Pasifik, Afrika ve Rus zaferleri kadar, hatta belki onlardan da önemliydi. Çatışmanın doruk noktası 1942'nin ilk aylarında yaşandı ve 1943'te de zafer kazanıldı. Mart 1942'de müttefiklerin yaklaşık 850,000 tonluk nakliyatı kaybedilmiş ve altı Alman denizaltısı batırılmıştı; o yılın Eylül ayında rakamlar 560,000 ton ve on bir denizaltı olacaktı. İleride daha pek çok zorlu çatışma yaşanacaktı gerçi, ama artık dalgaların yönü değişmişti. O yılın sonuna gelindiğinde, batırılan seksen yedi denizaltıya karşı 8 milyon tonluk nakliyat kaybedilmişti. 1943'te rakamlar 3.25 milyon ton ve 237 denizaltı olacaktı. İngilizlerin ve bir dereceye kadar da Sovyetlerin Amerikan üretimlerine ulaşabilmeleri bu savaşa bağlı olduğundan, Atlantik Savaşı Birleşmiş Milletler için büyük önem taşımaktaydı; bu savaşta kazanılan zafer temelde, İngilizlerin Almanların haberleşme sistemlerine sızmalarına ve Amerikan sanayisinin ürettiği uzun menzilli uçakların kullanılmasına dayandırılabilir.

Denizde denetimin ele geçirilmesi ve Kuzey Afrika'nın Alman ve İtalyan ordularından temizlenmesi, Avrupa'ya batıdan yeniden girilebilmesini mümkün

kılmıştı. İngiliz-Amerikan kuvvetleri Temmuz 1943'te Sicilya'ya ve altı hafta sonra da İtalyan anakarasına çıktılar. Kısa bir süre sonra, monarşi yanlılarının darbesi sonucunda Mussolini devrildi. Roosevelt Almanya'nın yenilgisine öncelik vermeyi kabul etmişti, ama Rus ordularının üzerindeki yükün hafifletilmesi amaçlı Kuzey Fransa istilası 1944'e dek gerçekleştirilemedi. Bu gecikme Stalin'i öfkelendirmişti, ama istila en nihayet başladığında, İngiliz-Amerikan kuvvetlerinin Haziran 1944'te Kuzey Fransa'yı istila etmeleri, tarihin denizden yapılan en büyük harekâtı oldu. Şimdi Almanya bir yandan Balkanlardaki önemli taahhütlerini sürdürürken, bir yandan da üç cephede geniş çaplı kara savaşları vermek zorundaydı. Normandiya çıkartmasından kısa bir süre sonra Sovyet orduları Polonya'ya girdi. Müttefiklerinden daha hızlı ilerlemelerine rağmen, Nisan 1945'te Berlin'e ulaşmaları dokuz ay sürdü. O sırada Müttefik kuvvetleri İtalya'dan Orta Avrupa'ya, Belçika ve Hollanda'dan da Kuzey Almanya'ya girmişlerdi. Yapılan büyük bir hava saldırısı sonucunda Alman şehirlerinde korkunç bir tahribat yaratıldı; oysa bu saldırı, savaşın son birkaç ayına kadar belirleyici bir stratejik etki yaratmayacaktı.

Zaferi sonunda Müttefiklerin kazanacağı uzun zamandır belliydi. Eskiden tarafsız olan ülkelerin barışta söz hakkına sahip olmak ve gelişme sürecindeki yeni uluslararası Birleşmiş Milletler'e girmek amacıyla savaşa katılmaları şimdi bu zaferi kesinleştiriyordu.[7] Bu büyük yangını başlatmış olan Hitler'in bu dönemde aklının başında olduğu, delilik tanımımız ne olursa olsun, artık söylenemez. Düşmanları bir yana, Alman kardeşlerini korumakla bile ilgilenmiyordu ve 30 Nisan 1945'te Berlin'in harabeleri arasındaki bir yeraltı sığınağında kendini öldürdüğünde tarihi Almanya ve tarihi Avrupa kelimenin tam anlamıyla yıkıntılar içindeydi. Ölümüyle her şey sona ermedi, ama sonraki birkaç günün formaliteleri kısa sürede tamamlandı; Sovyet ordusu 2 Mayıs'ta Berlin'deki Alman güçlerini teslim aldı ve beş gün sonra Almanlar Reims'da teslim oldular.

Uzakdoğu'daki savaş biraz daha sürdü. Ağustos 1945 başına gelindiğinde Japon hükümeti, kaybetmiş olduğunu biliyordu. Japonya'nın Pasifik'te ve Güneydoğu Asya'nın büyük bölümünde ele geçirmiş olduğu yerler geri alınmıştı; gerçi, Çin'deki birlikler fazla kayıp vermemişlerdi, ama bu, çok sayıda Japon kuvvetinin bu ülkedeki işgal nedeniyle elinin kolunun bağlanmış olması dışında, askeri ve stratejik açıdan hiçbir anlam taşımıyordu. Yurt içinde de Amerikan bombardımanlarıyla şehirleri yıkılmıştı; iletişimi ve istiladan korunmayı sağlayan deniz gücü de yıkıntılar içindeydi.[8] Bu noktada Amerikalılar

7) En önemli örnek, Şubat 1945'te Almanya'ya savaş ilan etmiş olan Türkiye'dir.

8) Savaş sonuna dek yalnızca ABD denizaltıları, Japon ticaret gemilerinin ve Japon donanmasının üçte ikisini batırmışlardı.

Hiroşima ve Nagasaki şehirlerine, o zamana dek görülmemiş tahribat gücüne sahip iki bomba atarak, bu iki şehri harabeye çevirdiler. Bilim adamlarının öngörmüş oldukları gibi, bu iki "atom" bombasının, atom çekirdeğinin enerjisinin kullanılması sayesinde oluşan gücü, kimyasal patlayıcılarla ulaşılabilecek gücü çok aşıyordu. Bu iki patlama arasında Ruslar Japonya'ya savaş ilan ettiler. 2 Eylül'de Japon hükümeti intihar niteliğindeki son bir girişim planından vazgeçti ve teslim belgelerini imzaladı. İkinci Dünya Savaşı sona ermişti.

ZAFERİN ANLAMI

Savaşın hemen sonrasında, yaşananların devasa boyutunu ölçmek hiç kolay değildi. Savaşın açıkça görünen tek bir iyi sonucu vardı: Nazi rejimi devrilmiş ve Avrupa korkunç bir dehşetten kurtarılmıştı. Böylesine sistematik bir kötülük içeren bir rejimin uygar dünyanın bu kadar büyük bir bölümüne egemen olduğu daha önce hiç görülmemişti. Müttefik ordularının Avrupa'da ilerlemeleriyle birlikte esir kampları açıldı, bu kamplarda olanlar açığa döküldü, dehşet ve işkence sisteminin en karanlık kötülükleri gözler önüne serildi. Churchill'in 1940'da vatandaşlarına, "Yenilgiye uğrarsak, Amerika Birleşik Devletleri de, bildiğimiz ve önem verdiğimiz her şey de dahil olmak üzere, bütün dünya, sapkın bilimin ışıklarının daha da uğursuzlaştırdığı ve belki de süresini daha da uzattığı yeni bir Karanlık Çağın uçurumuna düşecektir," dediğinde gerçeği söylemiş olduğu o anda anlaşılmıştı.[9] Nazilerin tutuklularına nasıl davrandıklarını ortaya çıkaran sarsıcı filmlerin ilk kez çekildiği iki kampın yeri olan Bergen-Belsen ve Buchenwald'da bu tehlikenin gerçekliği gözler önüne serilmişti. Kısa bir süre sonra galiplerin sinemalarında gösterime giren bu görüntüler Almanlara karşı yoğun bir nefret uyandırdı.[10] Yeni dehşetlerin ortaya çıkmasıyla birlikte, siyasi mahkumlara, diğer ülkelerden (milyonlarcası Alman fabrikalarında ya da Fransız kıyılarındaki "Batı Seddi"nin takviyesi gibi askeri inşaat projelerinde çalışmak üzere) getirilmiş köle işçilere ya da Almanya'nın bazı savaş esirlerine yapılan zulmün dereceleri arasında ayrım yapmak anlamsızlaştı. Ama Nazilerin, akıldışı bir sorunun sözde bir "Nihai Çözüm"e kavuşturulması için Avrupalı Yahudileri tarihten silme amaçlı sistematik girişimlerine dair kanıtların gözler önüne serilmesiyle, bunlar bile gölgede kaldı.

9) 18 Haziran tarihli konuşma.

10) Bergen-Belsen'de kaydedilen dehşet verici görüntüler aslında, acımasızlık kadar ihmale de kanıt oluşturmaktaydı; İngiliz kurtarıcıların karşılaştıkları çok sayıda gömülmemiş ölü, ortadan kaldırılması için hiçbir önlem alınmamış hastalıkların ve açlığın kurbanlarıydı.

"Yahudi Soykırımı"nın kökenleri 1901'den çok öncesine, derin bir antisemitizme, uluslararası Yahudi komplosu konusundaki çılgınca kuramlara, sapkın öjenik fikirlere dayanmaktaydı. 1933'ten itibaren, Yahudilere uygulanan resmi zulme katılacak kifayetsiz erkek ve kadınlar ve hatta, psikopatlar bulunabilmişti ki bu bile, Nazi toplumu hakkında yeterince uğursuz bir göstergeydi; ama pek çok sıradan Alman da kimi zaman korkudan, kimi zaman kayıtsızlıktan, zulüm ve sonraları da imha politikası hakkında gördüklerini ve bildiklerini kabullenmişti. Almanya'nın sonunda Yahudilerden temizlenebileceği düşüncesi uygulamaya yönelik bir önerme olarak daha 1934 gibi erken bir tarihte (Nazi emniyet teşkilatının bürolarında) ortaya çıkmıştı, ama tam bir imhaya dönüşmesine yol açan süreç karmaşıktı, giz perdesine bürünmüştü ve hâlâ tartışılmaktadır. Bu süreçte en önemli rolü Nazi SS örgütü üstlenmişti. Sürecin sonunda nüfus haritası değişmişti. Tam rakamlara hiçbir zaman ulaşılamasa da, toplam olarak 5 ya da 6 milyon Yahudi'nin ölüm kamplarının gaz odalarında ya da krematoryumlarında, Doğu ve Güneydoğu Avrupa'da görüldükleri yerde vurularak, ya da, aşırı derecede çalışmaktan ve açlıktan ölmüş olması muhtemel görünüyor. Polonya Yahudilerinin neredeyse kökü kazındı ve Hollanda Yahudileri de sayılarına oranla büyük kayıplar verdiler. Ama böylesine bir kötülük düzeyi söz konusu olduğunda, bu tür ayrımlar hiçbir önem taşımıyor.

Çatışmanın ahlaki bir boyutu olduğu yönündeki (akıllıca propagandalarla desteklenen) düşüncenin savaş süresince hiç kuşkusuz pek çok insanı yüreklendirmesine karşın, hiçbir ulus savaşa, böylesine bir kötülüğe karşı bir mücadele olarak gördüğü için girmemişti. Büyük Britanya'nın Avrupa'da hâlâ ayakta kalmış ve ayakta kalmak için savaşan tek ülke olduğu dönemde bile halkının büyük bölümü bu savaşta sadece ayakta kalmanın ve hatta, Nazizm'in yok edilmesinin ötesinde olumlu amaçlar aramış ve bulmaya başlamıştı. Büyük güçlerin arasında iyi ilişkilerin kurulacağı bir dünya ve toplumsal ve ekonomik yeniden yapılanma umutları Atlantik Sözleşmesi'yle ve barışçı işbirliği amaçlı Birleşmiş Milletler örgütüyle somutlaşmıştı. Müttefiklere karşı hissedilen duygusal ama tamamen anlaşılabilir iyi niyet, minnet ve savaş sona erdiğinde hızla yeniden ortaya çıkacak çıkar ve toplumsal ideal farklılıklarının trajik şekilde bulanıklaşması bu umutları artırıyordu. Çatışmalar sona erdiğinde, savaş sırasındaki söylem büyük oranda geri tepti; silahların susmasından kısa bir süre sonra dünyanın durumuna bakıldığında hissedilen şey çoğunlukla, düş kırıklığıydı. Yine de, tüm bunlara rağmen Avrupa'daki 1939-1945 savaşı bir açıdan, belki de hiçbir başka büyük savaşın olmadığı ve (belki sapkın bir anlamda Almanlar hariç) savaşan hükümetlerin hiçbirinin savaşa girdiklerinde akıllarına bile getirmedikleri ahlaki bir savaş olmuştur. Bu asla unutulmamalı. Müttefiklerin

zaferinin üzücü sonuçları konusunda pek çok şey söylenmiştir; ama bu zafer aynı zamanda, liberal uygarlığın ve insan erdeminin karşı karşıya kaldığı en kötü meydan okumaya da son vermişti.

Bunda derin bir ironi gözlenmekteydi. Almanya çok uzun zamandır Avrupa'nın en ilerici ülkelerinden biri, Avrupa kültürünün en iyi yönlerinin simgesi olmuştu. Dünyaya yayılmış ve hatta, modern dünyayı yaratmış olan uygarlığa en büyük katkılarda bulunanlardan biriydi. Yahudi Soykırımı'nın (diğer canavarlıklar bir yana) gözler önüne serdiği düzeyde bir kolektif çılgınlığa kapılması, bu uygarlığın kökenindeki bir kötülüğe işaret ediyordu. Nazizm'in cürümleri barbarca bir fetih sarhoşluğuyla değil, amaçladığı korkutucu son ve beslendiği çılgınca mitolojiler dışında akıldışı pek az şey içeren sistematik, bilimsel, kontrollü ve (çoğunlukla verimsiz de olsa) bürokratik bir şekilde gerçekleştirilmişti. Bu açıdan Asya savaşı, tüm vahşiliğine karşın, farklıydı. Japon emperyalizmi bir süreliğine eski batılı emperyalizmlerin yerini almıştı, ama tebaa halkların, çoğunlukla merhametsizce sömürülmelerine ve acımasız davranışlara maruz kalmalarına rağmen, bu değişimden tam anlamıyla hayıflandıkları söylenemezdi. Müttefiklerin savaş sırasındaki propagandalarıyla "faşist" Japonya kanısı yaratılmaya çalışılmıştı, ama bu, böylesine geleneksel bir toplumun karakterinin saptırılması anlamına geliyordu. Japon işgalinin tüm kötülükleri tartıldığında, Asya'da Japon zaferinin ardından, Avrupa uluslarının Alman egemenliği altında karşılaşacakları derecede korkunç sonuçların doğacağına inanmak zor.

Ama baştan savma karşılaştırmalar yapmak elbette yararsız ve belki de tehlikeli olacaktır. Nazilerin Avrupa'daki davranışlarının ve Yahudi Soykırımı'nın daha önceleri yaşanmış acımasızlıklardan "daha kötü" ve dolayısıyla, bunları yapan kişilerin geçmişin canilerinden "daha kötü" olduğunu iddia ettiğimizde gerçeği söylemiş oluruz, ama bunun ne anlama geldiğini de bilmeliyiz. Bu sadece sanayi toplumlarının kapasitelerinin olanaklı kıldığı zalimlik ve yıkıcılığın ölçeği ve yoğunluğuyla ilgili bir konu değil. Geçmişte de, zihinsel ve kültürel bağlamlarını anlamamız çok zor olduğu için tam boyutlarını asla ölçemeyeceğimiz, öznel ve göreceli etkilerini hayal bile edemeyeceğimiz büyük acımasızlıklar yaşandı. Hiç kuşkusuz, sayısız korkunç zulüm de tarihin karanlık sayfalarında kaybolup gitti. İnsanlar birbirlerine bilinçli olarak en şiddetli fiziksel ve zihinsel işkenceleri uyguladılar (ve 1939-1945 arasında da bunları yinelediler; Yahudi Soykırımı'nın kötülüklerine kendileri maruz kalmayan pek çok kişi bu işkenceler altında öldü). 1945'ten sonra da korkunç şeyler yapılacaktı. Yine de genel olarak bakıldığında Nazilerin yaptıkları bize eşi görülmemiş derecede korkunç geliyor, çünkü suçlularının iyinin ne olduğunu bilmemek gibi bir mazeretleri yoktu. İşkenceciler ve yok ediciler, ardında yüz-

lerce yıllık ahlaki düşünce ve tartışma, Avrupa uygarlığının son üç yüzyılının ilerici düşüncesi, Hıristiyanlığın yavaş yavaş gelişmiş, insanileşmiş öğretisi olan kültürlerden doğmuşlardı. Cehalet ya da gelenek gibi mazeretleri yoktu. İyiliğe isteyerek sırt çevirmişlerdi.

Caniler ve savaşın vahşi suçlarının failleri arasında elbette ayrımlar yapılabilir. Kötü ve sapkın Hitler'le, kibirli, zorba, ama ona göre daha az yozlaşmış olan Mussolini arasında, SS'in doktrinsel, çılgınca gaddarlığıyla, Müttefiklerin stratejik bombardımanlarının çoğunlukla intikamcı, öfke dolu olan ama yine de akılcı şekilde savunulabilecek planlamacıları arasında bir ayrım yapılabilir. Kurbanı olmak nasıl bir duygu olursa olsun, Nazi tiranlığıyla, Japonların fanatik, adanmış merhametsizlikleri, ya da, hatta Nazizm'le, Stalin'in olası muhalefet karşısındaki paranoyasının vahşi savunmacılığını birbirlerinden ayırt etmek gerekir. Yirminci yüzyıl, uygar bir ülkede iktidardaki kişilerin uygarlığa sırt çevirmeyi bilinçli olarak seçtikleri bir çağ olarak kendini en çok Almanya'da göstermiştir.

Savaşın kısa sürede ortaya çıkan en belirgin sonuçlarından biri de, yarattığı eşi görülmemiş fiziksel yıkımdı. Nükleer savaşın ilk kurbanları olan Hiroşima ve Nagasaki aslında, bunun en iyi kanıtları değil. Bu yıkım en çok, bombalarla harabeye çevrilmiş Alman ve Japon şehirlerinde görülmüştü. İkinci Dünya Savaşı'nın en önemli özelliklerinden biri olan bu bombardımanlar, İspanya İç Savaşı döneminde İspanyol şehirlerinin bombalanmasından çok daha fazla yaşama ve binaya mal olmuştu (gerçi, bu ilk yıldırma denemeleri zamanında, bir ülkeye yalnızca bombardımanla diz çöktürülebileceğine pek çok gözlemciyi inandırmaya yetmişti). Sonuçlara bakıldığında, bombardımanın diğer savaş yöntemleriyle birlikte kullanıldığında kimi zaman paha biçilmez bir yöntem olmasına karşın, Britanya Kraliyet Hava Kuvvetleri'nin 1940'daki zayıf başlangıç üzerine kurarak geliştirdiği ve 1942'den itibaren ABD Hava Kuvvetleri'nin desteğiyle iki devletin birleşik güçlerinin gece gündüz bombardıman hedefi sürdürebileceği düzeye dek gelen, Almanya'ya karşı büyük stratejik saldırının, savaşın son birkaç ayına dek belirleyici bir önem taşımadığı görülüyor. Japonya'nın şehirlerinin uğradığı vahşi yıkım da stratejik açıdan, deniz gücünün imha edilmesi kadar önem taşımıyordu.

Zafer çok büyük can kaybına mal olmuştu. Sayıları asla tam olarak bilemeyeceğiz; ama tüm dünyada askeri operasyonlar ve deniz operasyonları sonucunda herhalde 50 milyondan fazla insan yaşamını yitirdi. Savaş kayıpları özellikle de Doğu Avrupa cephelerinde, Cihan Harbi'nde verilen kayıpları kat kat aştı; Almanya 1914-1918 döneminden çok daha fazla ölü verdi (yalnızca doğu cephesinde 3 milyon) ve Rusya'nın kayıpları da, hepsi savaş alanında olmasa da, belki de 20 milyon gibi inanılmaz bir rakama ulaştı. Çin de bu

sayının yaklaşık yarısı kadar asker ve sivil kaybetti. Kıtlık ve hastalık, savaşın sona yaklaştığı dönemlerde bile –örneğin Yunanistan'da– kayıp sayısını artırdı ve Hindistan'da 1942'deki büyük kıtlık 2 milyon kişinin hayatına mal oldu. Şiddet eylemlerine tek tek bakıldığında, bombalar yüz binlerce Alman'ı ve Japon'u öldürdü; Hiroşima ve Nagasaki'deki ölümlerse, 1945'te kullanılanların yalnızca ilk ve görece zayıf örneklerini oluşturduğu nükleer silahların muazzam gücünün kullanılmasıyla benzer soykırımların çok daha kolayca yapılabileceğini gösterdi. 1939'dan önce belki de hiç kimse, savaştan ne kadar korkarsa korksun, insan toplumunun böylesine bir katliama dayanıp hâlâ ayakta kalabileceğine inanamazdı.

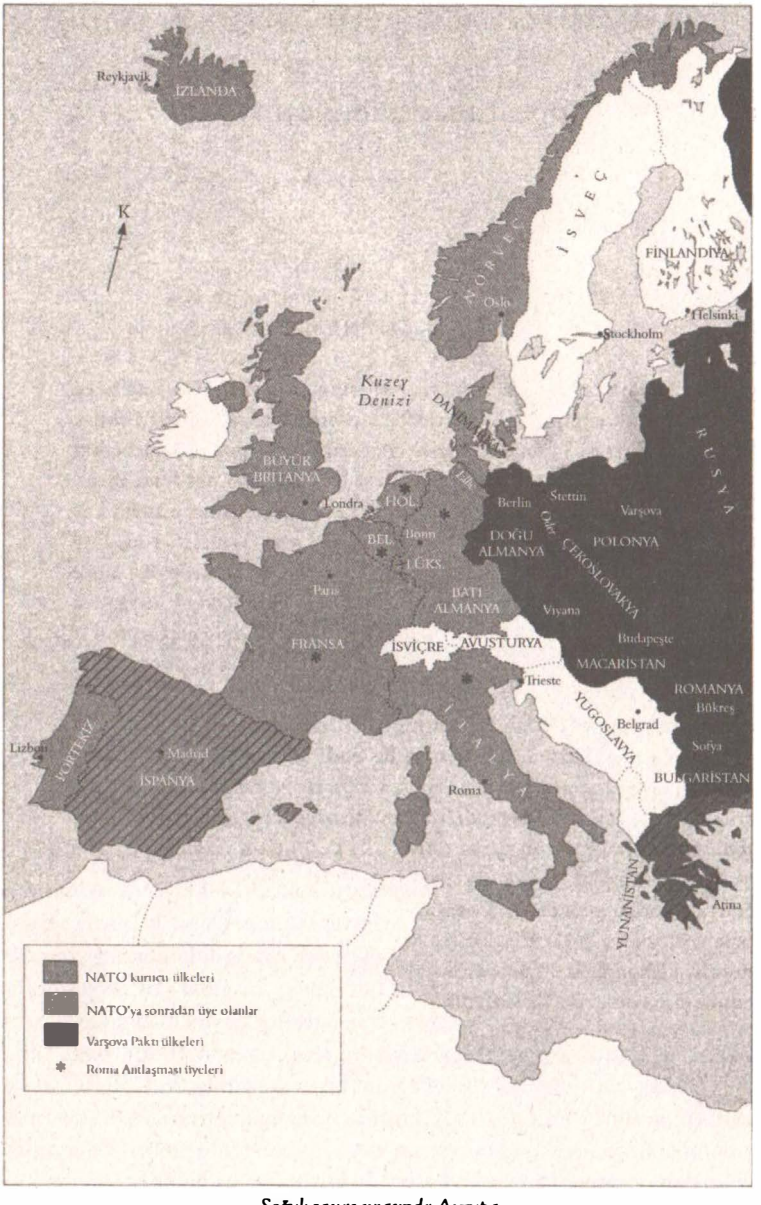
V. KİTAP

Yeni Bir Dünya

14 Görüntü ve Gerçek

YIKINTILAR İÇİNDEKİ AVRUPA

Görüntü ve gerçek 1945'te birbirlerinden, 1918'deki kadar farklı değildi. İkinci Dünya Savaşı'nın hemen ertesinde, kamu işleriyle ciddi olarak ilgilenen herkes, Avrupa hegemonyası çağının artık sona erdiğini hemen anlayabilirdi (gerçi, bunu düşünmeleri, söze dökebilecekleri anlamına gelmez). Öncülü gibi bu savaşın da temelinde bir Avrupa çatışması, ikinci Alman Savaşı vardı. O da bundan bir savaşlar bileşimine dönüşmüştü, ama 1914-1918 arasındaki çatışmalardan çok daha şaşırtıcı ve kapsayıcı bir şekilde. Daha da büyük ve daha da eşi görülmemiş talepler getirerek, sonunda dünyada dokunmadığı, harekete geçirmediği, lekelemediği pek az yer bırakmıştı. İnsanlar çok doğru olarak, "topyekûn savaş" terimini kullanıyorlardı. Yarattığı büyük maddi ve kurumsal yıkım, savaş sonrası dünyasının yeniden ve yeni çizgiler üzerinde –kimi yerlerde en baştan– kurulması gerekeceğinin en açık işaretiydi. Dahası, savaşın yarattığı yıkımın ötesinde, 1930'ların acı deneyimlerinin ve en önemlisi, ekonomik buhranın psikolojik mirası vardı. Batı üstünlüğünün ekonomik temelleri daha o zamanlarda sarsılmıştı. Maddi onarım kadar psikolojik onarıma da gerek vardı. Avrupa'nın kendi kıyılarının ötesindeki varlığına gelince, 1945'te altı Avrupa ulusu (Büyük Britanya, Fransa, Belçika, Hollanda, Portekiz ve –az

Soğuk savaş sırasında Avrupa

çok– İspanya) denizaşırı yerlerde hâlâ önemli oranda toprak sahibiydiler ve aralarında en büyüğü olan Büyük Britanya'nın politikaları daha o zamanlarda, Avrupa imparatorluğunun gerilemekte olduğunu göstermişti.

Avrupa içinde yalnızca tarafsız ülkeler, yani İrlanda, Portekiz, İsveç ve İsviçre ciddi bir yıkımdan kurtulabilmişlerdi. İspanya ise savaş sırasında tarafsız kalmakla birlikte, bu savaş yüzünden, (1939'da sona ermiş olan) kendi iç savaşı sonrasında ekonomik açıdan toparlanma olanağını yitirmişti. Yoksul bir ülkeydi. Ama 1945'te en bariz maddi sorunlarla karşı karşıya olanlar, savaşta yer almış uluslardı. Avrupa'nın çiftçileri arasında yalnızca Birleşik Krallık, İsveç ve İsviçre'nin çiftçileri 1945'te, 1939'dakinden daha fazla üretim yapabilmekteydi. Kömür çıktısı her yerde –özellikle de, Almanya'da– 1930'ların buhran yıllarındaki ortalama düzeyin bile çok altındaydı. Avrupa diğer tüm kıtalardan daha fazla fiziksel hasara uğramıştı ve savaşın burada yarattığı yıkımın maliyeti asla tam olarak ölçülememiştir. Bir tahmine göre yalnızca Almanya ve SSCB'de 7.5 milyon konut yıkılmıştı. Bu iki ülkenin talihsiz insanları arasından 23 milyonunun, yarısı doğrudan çatışmaların sonucunda ya da savaş esiri olarak, ölmüş olması mümkün görünmektedir. SSCB'nin, Alman işgali altında en uzun süre kalan Rus olmayan cumhuriyetleri, en büyük kaybı verdiler; Sovyet tahminlerine göre, yalnızca Ukrayna'da 5.4 milyon sivil öldü.[1] Bu felakete uğrayan ülkelerde hayatta kalanlar yıkıntılar arasında yaşamaya çalıştılar, 11 milyon kişiyse mülteci olarak bir ülkeden diğerine geçti, günümüzde onlara "sürülmüş kişiler" deniyor. Birleşmiş Milletler Yardım ve Rehabilitasyon İdaresi (UNRRA; 1943'te kurulmuştur) yalnızca Almanya'da 50,000 terk edilmiş çocuğa bakmaktaydı. Savaştan sonra da aylar boyunca hastalık bir tehdit ve genellikle, hayatın bir gerçeği oldu; olası tifüs taşıyıcılarını yok edecek DDT'nin bulunmuş olması büyük bir şanstı ve 1918 sonrasındakine benzer büyük bir tifüs salgını yaşanmadı. Yine de, açlık ve barınak yokluğu etkisini göstermişti; kurtuluştan sonra, Yunan çocuklarının çoğunun tüberküloz olduğu söylenmekteydi.

Savaş ve savaş sonrasında yaşananlar bir tür nüfus devrimi de yaratmıştı. Bu devrimi mutlak kayıplar kadar, insan hareketleri de şekillendirdi. 1918 sonrasında, etnik azınlıkların kendilerine kan, dil, kültür açısından yabancı çoğunluklar arasında huzur içinde yaşamaları için gerekli düzenlemelerin yapıl-

1) Geniş aralıklı tahminlerle bakıldığında bile, 1945'ten sonra yayınlanan Sovyet rakamlarında da yanıltıcılığın sürdüğü görülür. Sovyetlerin savaş sırasında yaklaşık 20 milyon düzeyinde ölü verdikleri yönündeki rakama ancak 1959'da, nüfus sayımının, 1939 rakamlarına dayanılarak yapılan daha önceki tahminlerle gerçek rakamlar arasındaki büyük uçurumu açığa çıkarmasıyla ulaşılmıştır.

masının mümkün olduğu varsayılmıştı; ama 1945'te Avrupa, böylesi bir güveni neredeyse hiç düşünmeden reddetti. Daha savaş sona ermeden Almanlar, Sovyet ordusunun elinde yaşamaktan korktukları kaderden kaçmak için batıya akın ediyorlardı. Polonyalılar ve Çekler topraklarında geriye kalmış Almanları sürmeye kararlıydılar; amaçları yalnızca intikam almak değil, güçlü bir Almanya tarafından "korunmaları" sorunuyla bir daha asla karşılaşmamaktı. 1945'ten sonraki onyıl içinde yaklaşık 10 milyon Alman, yeni ve küçülmüş bir Almanya'da bir yuva ve iş aramak üzere doğuyu terk etti. Bir etnik temizlik örneği olarak bu, milliyetçiliğin hüzünlü zaferlerinden bir diğeriydi.

Yardım örgütlerinin[2] dayanabilecekleri bir altyapı çoğunlukla bulunmuyordu. Ren ile Vistül arasındaki bölgede ulaşım durmuştu. Avrupa'nın ihtiyaç duyduğu ithalatın bedeli ancak Amerikan yardımının ve Amerikalıların Avrupa'daki harcamalarının sağladığı dolarlarla ödenebiliyordu. Yenik ülkelerin para birimlerinin değeri düşmüştü; Müttefiklerin işgal kuvvetleri sigara, konserve jambon ve sığır etinin paradan daha çok işe yaradığını öğrendiler. Uygar toplum yalnızca Nazi savaşının yarattığı dehşet yüzünden değil, Nazi işgalinin yalan söylemeyi, dolandırıcılığı, üçkağıtçılığı ve hırsızlığı erdeme dönüştürmüş olması nedeniyle de çökmüştü; bunlar, hayatta kalmak için zorunlu oldukları günlerin geçmesinden sonra bile yıllarca, "direniş" eylemleri olarak meşruiyetlerini korudular, hatta, övüldüler. Şahısların yönetimindeki ordular pek çok yerde, özel kan davalarının hukuka üstün gelmesi tehlikesini doğurmaktaydı.

Müttefik ordularının ilerleyişi sürdükçe, giderecek garezleri ya da korkuları olanlar işe koyuluyordu. Kimi yerlerde galiplerin gelişi önceden sezilmişti: daha kurtuluştan çok önce Yugoslavya ve Yunanistan'da acımasız iç savaşlar yaşanmaktaydı. Eski hesaplar kesilmiş, yenileri açılmıştı. Fransa'da kurtuluştan sonraki "temizlik" sürecinde 1793'ün büyük teröründen daha fazla kişinin hayatını kaybettiği söylenir; ama böylesi bir karşılaştırma, ister doğru olsun ister yanlış, Yugoslavya'da alınan öçlerin yanında hafif kalıyor. Burada, savaş sırasında alınan Almanlarla işbirliğine girme ya da Almanlara karşı savaşma kararları, eski cemaat nefretlerini yeniden su yüzüne çıkarmıştı. Hırvat *Ustaşa*'nın Bosna ve Hırvatistan'da 3 milyon Sırp'ı öldürdüğü söyleniyordu. Bu tür katliamlar eski nefretleri daha da derinleştirmişti. 1939'da ülkeleri İtalya tarafından ilhak edilen Arnavutlar savaş sırasında karşılarına çıkan fırsatları, özellikle de iki yıl sonra eski Yugoslav bölgesi Kosova İtalyan idaresine geçtiğinde, göz ardı etmediler. Alman SS'ine katılan Arnavutlar Sırp partizanların destekçilerini

2) Bu örgütler arasında en önemlisi UNRRA'ydı. Bu dönemle, kapatıldığı 1947 arasında mülteciler ve diğer gereksinimler için 4 milyon dolardan fazla harcama yaptı.

terörize etmiş ve böylece, etnik açıdan zaten sorunlu olan bu bölgede yeni nefretler yaratmışlardı.[3] Başka ülkelerde de devrim bir tehlike haline gelmişti ve bu yönde 1918'e oranla çok daha sağlam işaretler gözlenmekteydi.

Almanya bir zamanlar, sanayileşmiş Avrupa'nın motoru olmuştu: kıtanın toparlanışının da motoru olmalıydı. Ama ulaşım ve üretim kapasitesi zarar görmemiş olsaydı bile, –ki, görmüştü– Müttefikler öncelikle Alman sanayi üretimini düşürmeye çalıştılar; amaçları, Almanya'nın Avrupa'da ekonomik liderlik rolünü sürdürmesini teşvik etmek değil, engellemekti. Geçici olarak dört işgal gücü arasında bölüştürülmüş olmasına rağmen, başlangıçta müttefiklerin tümü Almanya'nın bir bütün olarak yönetilmesini planlamışlardı. Sovyet işgal güçleri daha en baştan itibaren, kendi işgal bölgelerindeki donanımları kendi harap olmuş topraklarının toparlanmasında kullanılmak üzere "savaş tazminatı" olarak almaya başlamışlardı (SSCB'nin yaşadıklarından sonra onlara hak verilebilirdi; Almanlar yalnızca geri çekilişleri sırasında 63,000 kilometre demiryolunu tahrip etmişlerdi).

TOPARLANIŞIN ÇERÇEVESİ

Daha savaş sona ermeden önce, Avrupa'nın savaşın hemen sonrasında alacağı şeklin Şubat 1945'te Yalta'daki konferansta tartışılması sırasında, kıtada yeni bir dizi bölünmeler gerçekleştirilmesi kabul edilmişti. Yalta'da Avrupa'nın onyıllar boyunca göreceği resmi bir barış düzenlemesine en yakın şeyin üretilmesine karşın, bunun nedeni Roosevelt, Stalin ve Churchill'in, bu düzenlemenin ardındaki gerçekleri kabul etmeleriydi: Stalin'in de dediği gibi, "bir bölgeyi işgal eden, kendi toplumsal sistemini de dayatır."[4] Yalta sonuçta eski Doğu Avrupa'yı ve hatta, bir bütün olarak Avrupa'yı doğu ve batı yarıkürelerine böldü. Adriyatik'ten Baltık'a uzanan dolambaçlı bir hatla işgal bölgeleri şimdi, eski farklılıkların üstüne yenilerini yaratıyordu. 1945 Noeli'ne gelindiğinde, Yunanistan hariç bu hattın doğusundaki tüm ülkeler komünist hükümetler ya da komünistlerin iktidarı diğerleriyle paylaştıkları koalisyonlar tarafından yönetilmekteydi. Uluslararası komünizmin yayılmasında Sovyet orduları, devrimden çok daha etkili bir araç olmuştu.

Bismarck'ın Almanya'sı şimdi Rusların, Amerikalıların, İngilizlerin ve Fransızların işgali altındaki bölgelere bölünmüştü. Almanya siyasi bir bütün olarak

3) Gerçi, on beşinci yüzyılda yaşamış bir Arnavut kahramanının adını taşıyan "Skanderbeg" SS tümeninin asker sayısı asla 6,500'ün üstüne çıkamadı ve 1944'teki çekilişleri sırasındaki yararları hariç, bu tümenin Almanlara fazla yararı olmadı.

4) Djilas, *Conversations with Stalin* (Londra, 1961), s. 105.

artık mevcut değildi. Avusturya bir kez daha Almanya'dan ayrılmış ve yeniden bağımsız bir cumhuriyet olarak kurulmasına karşın, işgal kuvvetleri arasında bölüşülmüştü. Ama Avrupa'nın savaş öncesinin diğer önemli siyasi birimleri işgalden ve yenilgiden sonra kendilerini yeniden kurmuşlardı; Sovyet Birliği'nden ayrılmayı başaramayan savaş öncesinin üç Baltık cumhuriyeti hariç, 1919'un tüm ulus-devletleri yeniden sahneye çıkmışlardı. SSCB şimdi, savaş öncesindeki Polonya ve Romanya'nın bazı bölümlerini de içine almıştı. Sovyet yarıküresinin dışındaki ülkelerin çoğu büyük oranda zayıflamıştı; Mussolini'nin 1943'te devrilmesinden sonra taraf değiştirmiş olan İtalya'da şimdi, Fransa'daki gibi, hâlâ devrim yoluyla kapitalizmin devrilmesini amaçladığını söyleyen, çok daha güçlü ve büyümüş bir komünist parti vardı. Fransa'da, Ekim 1945'in kurucu meclisinde komünist partinin en güçlü parti haline gelmesiyle birlikte, bu amaç gerçek bir olasılık gibi görünmüştü. Kasım ayında hükümet başkanı seçilen de Gaulle'ün Ocak 1946'da solcu muhalefet nedeniyle görevden çekilmesiyle olasılık daha da yükseldi.

Avrupa'nın SSCB dışındaki tüm büyük güçleri arasında yalnızca Büyük Britanya, dünyanın gözünde savaş öncesindeki önemine sahipti. Kısa bir süre daha SSCB ve ABD'nin eşiti olarak görüldü (resmi olarak Fransa ve Çin de galip eski büyük güçler arasında yer alıyorlardı, ama onların örneğinde durumun görüntüden ibaret kaldığı çok daha belirgindi). Yine de, Büyük Britanya'nın devri kapanmıştı; mevkii, 1940 ve 1941'de neredeyse tek başına konumunu yeniden kazanması sayesinde güçlenmiş olsa da, hayali ve geçiciydi. Savaşın yarattığı zorluklar karşısında diğerleri gibi pes etmemiş bir ulus-devletti ve kaynaklarını ve halkını SSCB dışında eşi görülmemiş şekilde seferber ederek ayakta kalmayı başarmıştı. Ama içinde bulunduğu stratejik çıkmazdan ancak Almanların Rusya'ya saldırmalarıyla kurtulmuş ve batmaktan da ancak Amerikan Ödünç Verme-Kiralama Yasası sayesinde kaçınabilmişti. Bunun da bir bedeli olmuştu: Amerikalılar sıkı pazarlıklar etmiş, yasanın çıkmasından önce, faturaların ödenmesi için İngilizlerin denizaşırı bölgelerdeki varlıklarının satılmasında ısrar etmişlerdi. Sterlin bölgesi artık altüst olmuştu. Şimdi ağırlıklı olarak, İngilizlerin yüksek tutarlarda borçlu bulundukları ülkeleri de içeriyordu (bu borçlardan artık nazikçe, "sterlin dengesi" olarak söz ediliyordu). Eski Dominyonlara yüksek tutarlarda Amerikan sermayesi akışı başlamak üzereydi ve dominyonlar, bazıları savaş sıralarındaki güçlerinden ve bazıları da, paradoksal şekilde, zayıflıklarından olmak üzere, yeni dersler almışlardı. Özellikle Avustralya ve Yeni Zelanda, savunmalarında anavatandan destek beklemişler, ama ihtiyaç duyduklarında desteğin onlardan değil, Amerikalılardan geldiğini görmüşlerdi. 1945'ten itibaren Dominyonlar, eski bağları dikkate almaktan vazgeçmeseler de (Kanada'nın savaş sonrası öde-

meler dengesi sorunlarını çözmesine katkıda bulunmak amacıyla Birleşik Krallık'a 1,250 milyon dolar tutarında kredi vermesi önemlidir), giderek daha çok, tam ve resmi bir bağımsızlıkla hareket etmeye yöneldiler.

Sonuçta, eski emperyalist güçler arasında en büyüğünün konumundaki değişimin gözler önüne serilmesi uzun sürmedi. Büyük Britanya'nın Avrupa'da 1944'teki son büyük askeri girişimi bile tamamen Amerikan yönetiminde gerçekleşmişti. Bundan sonraki birkaç ay içinde Avrupa'da İngilizlerin sayısı Amerikalılara yakındı, ama savaş sonuna gelindiğinde sayıca Amerikalıların gerisinde kalınmıştı. Uzakdoğu'da da, Britanya komutası altındaki Hint ordusunun ve Afrika'dan gelen imparatorluk kuvvetlerinin Burma'yı yeniden almalarına karşın, Japonya Amerikan deniz ve hava gücü sayesinde yenilgiye uğratılmıştı. Churchill'in tüm çabalarına karşın, savaş sonuna gelindiğinde Roosevelt onun arkasından Stalin'le görüşmeler yapıyor ve Britanya imparatorluğunu parçalamayı düşünüyordu. Büyük Britanya, zafer anında sahip olduğu tüm prestije karşın, savaşın yıkıcı etkisinden kurtulamamıştı. Bazı açılardan, Almanya'yla birlikte, savaşın uluslararası ilişkilerde yarattığı devrimi en iyi gösteren eski büyük güçtü. Dünya otorite kaleydoskopu fark edilmeden ve birdenbire değişmişti ve Avrupa çağının artık geride kaldığı yönündeki acı verici psikolojik keşfi pek çok Avrupalının hâlâ yapamamış olmasına karşın, savaş sona erdiğinde de hâlâ değişmekteydi.

YENİDEN İNŞA

Savaş sonrası dünyaya hazırlanılması için daha savaş sırasında atılan bazı adımlar, tarih üzerinde düşünmenin kimi zaman yararlı olabileceğini gösterir. 1930'lu yıllarda ekonomik kurtuluşa ulaşmaya çalışan ulusların aldıkları sonuçlar Birleşmiş Milletler saflarındaki pek çok etkili insana öylesine korkunç görünüyordu ki, savaş sonrasındaki yılların olası ekonomik sorunlarını tartışmaya başlamışlardı. Dünya ekonomisini geçmiştekine göre daha sağlam bir temele oturtacak düzenlemeler yapma zorunluluğu, Temmuz 1944'te Bretton Woods'da gerçekleştirilen önemli bir konferansı doğurdu. SSCB'nin konferansta alınan kararlara itiraz etmesine rağmen, ABD doları temelinde az çok sabit bir döviz kuru sistemi kabul edildi; dolar böylece bir açıdan, yeni altın standardı olmuştu.[5] Bu, müstakbel alıcıların müstakbel satıcılardan alım yapacak uygun para birimine sahip olmaması üzerine 1930'larda kıtadaki toparlanmayı büyük ölçüde güçleştiren likidite sorununa çözüm getirme girişiminin bir parçasıydı. Konfe-

5) Haiti, Liberya ve Yeni Zelanda da karara karşı çıkmışlardı.

rans aynı zamanda, sermaye ihracatçısı ülkelerin ileride verilecek adla "gelişmekte olan" dünyaya yapacakları yatırımları yönlendirecek Uluslararası Para Fonu'nun (IMF) ve Dünya Bankası'nın kuruluşuna öncülük etti. IMF katılımcı ülkelerin "mevduat"ını alacak ve kendi para birimi karşılığında sabit oranlar üzerinden başka bir para birimine ihtiyaç duyan diğer katılımcılara sabit parite üzerinden aktaracaktı. Üye devletler devalüasyona gitmeme taahhüdünde bulundular. 1947 yılında bazı büyük galip uluslar Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması'nı (GATT) imzaladılar. Bu düzenlemeler 1970'lere dek gayet iyi işleyecekti.

Ülkeler arasındaki güç ilişkilerindeki büyük kaymalar gibi bu tür olgular da, eski dünya düzeninin hâlâ diriltilebileceği yanılgısına Birinci Dünya Savaşı sonrasında kolayca düşülebilmiş olmasına karşın, sorunsuz ve basit bir onarımın mümkün olduğuna 1945'te kimsenin inanmadığını bir kez daha kanıtlıyor. Bu, iki savaş arasında yirminci yüzyıl uluslararası yaşamını yeniden düzenleme yönündeki girişimlerin gerçekleştirildiği şartlarla güçlü bir tezat oluşturan ve sağlıklı bir yaklaşımdı. Galipler elbette işe beyaz sayfayla başlayamazlardı. Yaşanan olaylar pek çok olasılığı ortadan kaldırmıştı. Dahası, savaş sırasında kimi uzlaşmaya varılarak, kimi uzlaşmasız alınan ileri görüşlü kararlar arasında en önemlilerinden biri, uluslararası barışın korunması amaçlı uluslararası bir örgütün kurulmasıydı. İki büyük gücün bu adımı farklı şekillerde, Amerikalıların uluslararası yaşamın hukuki düzenleme altına alınmasının başlangıcı ve SSCB'nin yöneticilerininse galiplerin Büyük İttifakının sürdürülmesinin bir aracı olarak yorumlamaları, işbirliği yapmalarını engellemedi.

Böylece 1945'te San Francisco'da Birleşmiş Milletler Örgütü (BMÖ) kuruldu. Milletler Cemiyeti'nin başarısızlık nedenleri üzerinde çok düşünülmüştü. ABD ve SSCB'nin daha en baştan itibaren BMÖ'ye katılmaları, Cemiyet'in en belirgin kusurlarından birinden kaçınılması anlamına geliyordu. Örgütün temel yapısı, bunun dışında, Cemiyet'in yapısına genel olarak az çok benziyordu. Küçük bir Güvenlik Konseyi ile büyük bir Genel Kurul, örgütün temel organlarını oluşturmaktaydı. Genel Kurul'da tüm üye devletlerin (başlangıçta, elli bir ülke) daimi temsilcileri olacaktı. Güvenlik Konseyi ise on bir üyeyle kuruldu. Bunlardan beşi daimi üyeydi: ABD, SSCB, Büyük Britanya, (Winston Churchill'in ısrarlarıyla dahil edilen) Fransa ve Çin. Diğer üyelikleri ise sırayla diğer üye uluslar dolduracaklardı. Güvenlik Konseyi'ne eski Cemiyet Konseyi'ne göre daha fazla güç verilmesi büyük oranda SSCB'nin ısrarlarıyla olmuştu; SSCB'nin temsilcileri, ABD yalnızca müttefiklerinin değil, aynı zamanda, Moskova'nın ABD'nin Latin Amerika'daki uyduları olarak gördüğü ülkelerin de oyunu alacağından, Genel Kurul'da her zaman daha az oyda kalmaları olasılığının bulunacağını düşünmüşlerdi. Doğal olarak, küçük güçlerin

tamamının bu durumdan hoşlandıkları söylenemez. İçerisinde her an aralarından biriniin bulunmasının olası görünmediği, son sözü söyleyecek ve içinde her zaman büyük güçlerin ağırlık sahip olacağı bir organın varlığından rahatsızdılar. Yine de, örgütün işleyebilmesi için, büyük güçlerin istediği yapının benimsenmesi gerekiyordu.

Tartışma yaratan bir diğer yapısal sorun da, Güvenlik Konseyi'nin daimi üyelerine verilen veto yetkisiydi. Bu da büyük güçlerin örgütü kabul etmeleri için şart olan bir nitelikti. Daimi üyelerin Konsey'i özellikle etkileyen konuların araştırılmasını ve tartışılmasını engellemelerine Konsey'in çıkarlarına zarar verecek bir eyleme yol açma olasılığı bulunmadıkça izin verilmediğinden, veto yetkisi aslında tamamen katı değildi. Güvenlik Konseyi kuramsal olarak büyük bir güce sahipti, ama bu güçlerin kullanımı ve işleyişi elbette o andaki siyasi gerçekliği yansıtacaktı. Birleşmiş Milletler uzun bir süre boyunca (ve kimilerine göre, kuruluşundan yarım yüzyıl sonra bile), harekete geçme gücünden çok, bir tartışma forumu sağlamasıyla önem kazandı. Radyo ve sinemanın –ve ileride televizyonun– birbirlerine daha önce hiç olmadığı şekilde bağladığı bir dünya halkı ilk kez, bağımsız devletlerin yaptıkları konusunda Genel Kurul'da getirilen savunuları izleyebilecekti. Bu yepyeni bir durumdu. Ama Birleşmiş Milletler kuruluşundan itibaren uluslararası siyasete yeni bir boyut kazandırmış olsa da, sorunları karşısında etkili ve yeni bir yönetim sağlaması uzun süre aldı. Uluslararası tartışmanın artık halka da açık olması zaman zaman, hiç kimsenin fikrini değiştirmeyen tartışmalarda giderek daha sert ve taviz verilmeyen görüşlerin ortaya atılmasıyla, bir kısırlık duygusu yarattı. Ama bu bile BM dışında eğitici bir etki yaratmış olmalı. Kısa bir süre içinde Genel Kurul'un daimi merkezinin New York olmasına karar verilmesi de önemlidir; bu seçim, Amerikalıların dikkatini örgüte çekti ve tarih boyunca dünyayı göz ardı etmelerinin etkisinin dengelenmesine ve yalıtımcılık olasılığının biraz daha azalmasına katkıda bulundu.

Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nun ilk olağan toplantısı yine de, 1946'da Londra'da yapıldı. Toplantının başından itibaren sert tartışmalar yaşandı; savaş sırasında işgal edilmiş olan İran Azerbaycanı'nda hâlâ Sovyet askerlerinin bulunması şikayete yol açıyordu. SSCB temsilcileri bu şikayete, Yunanistan'daki İngiliz kuvvetleri konusunu gündeme getirerek yanıt verdiler. Birkaç gün sonra Sovyet delegasyonu, Güvenlik Konseyi'nin ilk vetosunu kullandı. Bu vetoyu daha pek çok veto izleyecekti. Amerikalıların ve İngilizlerin özel çıkarların korunması için olağandışı bir önlem olarak gördükleri ve bu şekilde kullanmayı sürdürdükleri araç, Sovyet diplomasi tekniğinin neredeyse olağan ve hiç kuşkusuz, beklenmedik sıklıkta kullanılan bir parçası haline gelmişti. SSCB daha en baştan itibaren Birleşmiş Milletler'de, henüz olgunlaşmamış, ama

SSCB'nin politikalarının da etkisiyle kısa sürede güçlenecek bir batı bloğuyla çekişme içine girdi.

ABD'yle Sovyetler Birliği arasında kökeni kimi zaman çok eskilere dayandırılan bir çatışma bulunmasına karşın, savaşın son yıllarında Britanya hükümeti Amerikalıların Stalin'e taviz vermeye çok istekli olduklarını ve ona aşırı derecede dostluk gösterdiklerini düşünmeye başlamıştı. SSCB ile batılı müttefikleri arasındaki temel ideolojik ayrım elbette asla ortadan kalkmamıştı; Sovyet liderleri kapitalist toplumların tutumlarının kökenleri konusunda derin ve kaba bir Marksist önyargıya sahip olmasalardı, 1945'ten sonra hiç kuşkusuz, tutumlarını değiştirirlerdi. Kimi Amerikalıların SSCB'ye güvensizlik duymaktan asla vazgeçmedikleri ve bu ülkeyi her zaman bir devrim tehdidi olarak gördükleri de bir gerçek. Ama bu, Amerikan dış siyasetinin oluşturulmasında önemli bir etkiye sahip oldukları anlamına gelmiyordu. 1945 yılında, savaşın sona erdiği dönemde Amerikalıların Rusların niyetlerine karşı duydukları güvensizlik, sonraları duyacaklarından çok daha azdı. İki devlet arasında en kuşkucu ve ihtiyatlı olanı Sovyetler Birliği'ydi.

BÜYÜK GÜÇ GERÇEKLİKLERİ

1945'in düşünen (ve bilgili) Avrupalıları, Fransız siyaset felsefecisi ve tarihçi Alexis de Tocqueville'in bir yüzyıldan fazla bir süre önce Amerikan ve Rus halkları hakkında bulunduğu öngörü üzerinde takdirle düşünmüş olabilirler. De Tocqueville iki halkın da "dünyanın yarısının kaderlerini etkilemeye" yazgılı olduklarını belirtmişti.[6] Yaşanan ikinci bir dünya savaşının sonunda dünyanın kaderine gerçekten de bu iki halk ve dolayısıyla, biri Rusya'da, diğeri de Amerika Birleşik Devletleri'nde olmak üzere, iki büyük ve birbirinden çok farklı siyasi sistem ve hatta, iki farklı kültür hâkim görünüyordu. Dünyanın eski efendisi olan Avrupa'nın kaderi ise uzun süre boyunca, Moskova'da ya da Washington'da alınan kararlarla şekillenecekti. Hitler'in 1941'de verdiği SSCB ve ABD'yle savaşma kararı yıllarca, bir Avrupalı yöneticinin almış olduğu ve kıtanın kaderini değiştirmiş olduğu söylenebilecek son karar olarak kaldı. SSCB ve ABD, Avrupa'dan neler almış olurlarsa olsunlar, ya da, davranışlarında bunu nasıl yansıtırlarsa yansıtsınlar (ikisinin de en azından kökenleri Avrupa'ya dayanıyordu ve Avrupa kültürüyle şekillenmişlerdi), eski kıtadakinden farklı kaygılara sahiptiler. Yalnızca coğrafya bile bu farkı yaratmaya yetiyordu. Bu iki

6) Bu alıntı, de Tocqueville'in 1835'te yayınlanan *Democracy in America* adlı yapıtının ilk bölümünün sonunda yer alır.

ülkenin sonraki birkaç yıl içinde Avrupa'ya karşı benimsedikleri tutum büyük oranda, yalnızca küresel bir bağlam içerisinde anlaşılabilir; eski sömürge bağlantılarından ve ekonomik bağlantılardan kaynaklanan ilişkilerle birlikte bu da, 1945'ten sonraki yıllarda Avrupa tarihinin dünya tarihinden ayrılamaz bir duruma gelmesinin nedenlerinden biridir.

Güvenlik Konseyi'nin bileşiminde gözler önüne serilen tüm hukuki kurmacalara karşın, aslında o yıl geriye başka hiçbir büyük güç kalmamıştı. Ciddi bir baskı altındaki Büyük Britanya'nın soluğu kesilmişti; işgalin getirdiği yaşayan ölülük durumundan daha yeni kurtulabilmiş olan Fransa iç bölünmeyle sarsılmaktaydı. Almanya harabeye dönmüştü. İtalya işgal döneminde eski kavgalarına yenilerini eklemişti; savaş sırasında taraf değiştirmiş olması, barış görüşmelerinde nasıl bir muameleye maruz kalacağı konusunda belirsizlik yaratıyordu. Japonya yakılıp yıkılmış ve işgal edilmişti; müttefikleri tarafından ne kadar şımartılırsa şımartılsın, bu yüzyıl içinde asla büyük bir güç olamayan Çin ise yeni bir iç savaşa girmek üzereydi. Zaferin araçlarını, tüm olası rakiplerinden çok daha güçlü olan ABD ve SSCB sağlamışlardı. Ayrıca, bir tek onlar savaştan kazançlı çıkmışlardı. Diğer galip devletler en iyi olasılıkla yalnızca ayakta kalmayı ya da dirilmeyi başarabilirken, savaş bu iki büyük güce yeni avantajlar kazandırmıştı.

SSCB, bu avantajı yüksek bir bedel karşılığında kazanmış olmasına karşın, çarlık imparatorluğunun asla erişemediği bir güce ulaşmıştı. Sovyet orduları Avrupa'da, SSCB'nin 1939'daki sınırlarının ötesinde yeni mevziler kazanmışlardı. Bu toprakların büyük bölümü şimdi özerk Sovyet topraklarıydı; geri kalanı ise kısa bir süre içinde her açıdan birer uydu'ya dönüşecek devletlere bölünmüştü. Aralarından biri olan Doğu Almanya önemli sanayi kaynaklarına sahipti. Bu devletlerin her biri birbirlerinden çok, öncelikle Moskova'yla ilişki içindeydiler. Hatta bazıları 1980'lerde bile komünist komşularına kuşkuyla bakmayı sürdüreceklerdi. Bu yeni mevzilerin ötesinde, savaştan sonra Sovyet işgalinin sağladığı destek olmadan kurulmuş yegâne komünist devletler olan Yugoslavya ve Arnavutluk bulunmaktaydı;[7] 1945'te her ikisi de Moskova'nın mutlak müttefikleri gibi görünüyor, ama diğerleri gibi bu iki devlet de Moskova tarafından kuşkuyla ve dikkatle izleniyordu. Sovyetler bu avantajlı konumu Kızıl Ordu'nun verdiği savaşlar sayesinde kazanmışlardı, ama batılı hükümetlerin ve Avrupa'daki komutanlarının 1943'ten, General Eisenhower'ın Prag ve Berlin'e Sovyet ordularından önce girilmesi yönündeki siyasi baskılara

7) Kızıl Ordu kısa bir süreliğine Belgrad'a girmekle birlikte, sonradan geri çekilmiş ve bölgeyi (sürgündeki Yugoslav monarşisinin o dönemde resmen desteklediği) Tito'nun partizanlarına bırakmıştı.

direndiği savaşın son evrelerine dek aldıkları stratejik kararların da etkisi olmuştu.

Orta ve Doğu Avrupa'da (yerel halklardan dikkatle tecrit edilen) Sovyet işgal güçleri SSCB'ye, 1914'te Rus gücünün önünde bulunan bariyerlerin –Habsburg imparatorluğu ve birleşik Almanya– ikisinin de artık ortadan kalkmış olması nedeniyle batıya daha da korkutucu görünen bir stratejik üstünlük kazandırmaktaydı. Aşırı bir baskı yükü altındaki Büyük Britanya'nın ve ancak yavaş yavaş canlanabilen, bölünmüş Fransa'nın Sovyet güçlerine karşı durmaları beklenemezdi ve Amerikalıların evlerine geri dönmeleri durumunda karada başka hiçbir karşı ağırlık kalmayacaktı. Sovyet orduları 1945'te Türkiye ve –komünistlerle monarşi yanlıları arasındaki iç savaşın sürdüğü– Yunanistan sınırlarına da dayanmış ve Kuzey İran'ı işgal etmişlerdi. Uzakdoğu'da da, SSCB'nin Japonya'dan yalnızca Sahalin adasının güney yarısını ve Kuril Adaları'nı almış olmasına karşın, Kuzey Kore, Moğolistan ve Sinkiang'ın büyük bölümü ve eski çarlık üssü Port Arthur Sovyet gücünün eline geçmiş, ayrıca Mançurya'nın geri kalanı "kurtarılmış"tı. Sovyetler diğer kazançlarını Çin'den elde etmişlerdi. Bütün bunlar yalnızca komünizmden korkanları değil, ideolojik açıdan daha az duyarlı olan ve Sovyet siyasetini temelde, ardında uzun bir gelenek bulunan Rus stratejik avantajı görüşünün aynen sürdürülmesi olarak yorumlayan kişileri de kaygılandırmaktaydı. SSCB'nin nüfuzu konusunda endişelenenlerin kaygılarına kısa bir süre içinde eklenecek bir diğer korkutucu olgu da, savaşın sonuna gelindiğinde, Moskova'ya dostça bakmaları beklenebilecek komünistlerin Çin'in büyük bir bölümünün denetimini ele geçirmiş olmalarıydı. Stalin geçmişte burada yanlış ata oynamıştı belki, ama Çinli komünistlerin maddi ve manevi destek bekleyebilecekleri başka bir yer yoktu. Bu durumda Asya'da da bir Sovyet uydusunun oluşması olası görünüyordu.

Amerika Birleşik Devletleri'nin yeni sahip olduğu dünya çapındaki güç, toprak işgaline SSCB'ye oranla daha az dayalıydı. Savaş sonunda Avrupa'nın kalbinde, Almanya'da bir Amerikan garnizonu bulunmaktaydı, ama Amerikalı seçmenler buradaki askerlerin mümkün olduğunca çabuk eve dönmelerini istiyorlardı. Garnizon kısa sürede boşaltıldı. 1948 başına gelindiğinde ABD'nin stratejik yedek kuvvetleri iki tümenden yalnızca biraz daha fazlaydı (o sırada SSCB'nin sahada 185 tümeni bulunmaktaydı). Seçmenler hava gücü ve atom bombası dışında savunma harcaması yapılmasına da soğuk bakıyorlardı. Ama Avrasya kara kitlesinin büyük bölümünde Amerikan deniz ve hava üsleri bulunmaktaydı ve SSCB'nin eskisine göre çok daha büyük bir Asya gücüne dönüşmüş olmasına karşın, Japon deniz gücünün ortadan kaldırılması, ada havaalanlarının ele geçirilmesi ve teknolojik değişimler, Pasifik Okyanusu'nu neredeyse bir Amerikan gölüne dönüştürmüştü. Hiroşima ve Nagasaki, bir tek

ABD'nin sahip olduğu atom bombasının gücünü göstermişti (gerçi, mevcut iki bombanın Japonya'ya atılmalarından sonra uzun bir süre, bu silahın varlığına dair başka örnek gösterememişti). Ama Amerikan imparatorluğunun kökleri aslında, sınai ve mali gücüne dayanmaktaydı.

Zaferi Müttefiklerin kazanmasını SSCB'nin kara gücünün yanı sıra, ABD'nin sanayi gücü sağlamıştı. Amerika, hem Avrupa hem de Pasifik savaşlarında kendi devasa kuvvetlerinin yanı sıra müttefiklerinin pek çoğunun kuvvetlerinin teçhizatını da sağlamıştı. Üstelik, zafer karşılığında müttefiklerine kıyasla daha düşük bir bedel ödemişti. Amerikan kayıpları diğerlerine göre daha azdı; Birleşik Krallık bile daha fazla kayıp vermişti, SSCB'nin kayıpları ise çok daha yüksekti. ABD'nin kendisi, birkaç önemsiz saldırı hariç, düşman saldırısına uğramamıştı. Hasar görmemişti; Amerika'nın sabit sermayesi sağlam, kaynakları her zamankinden fazlaydı. Savaş sırasında vatandaşlarının yaşam standartları yükselmişti; silahlanma programı, Roosevelt'in Yeni Düzen'inin hâlâ üstesinden gelememiş olduğu buhranı sona erdirmişti. Başka hiç kimsenin sermayeye sahip olmadığı bir dünyada, yurtdışına yatıracak sermayesi bulunan, büyük bir kredi veren ülkeydi. Son olarak, Amerika'nın eski ticari ve siyasi rakipleri, savaş sonrası yıllarda toparlanma sorunlarıyla boğuşuyorlardı. Kaynakları tükendiği için, ekonomileri Amerikan yörüngesine sürüklenmişti. Sonuçta, Amerikan gücü tüm dünyaya yayıldı; bu yayılmanın başlangıcı daha savaş sona ermeden gözlenebilmekteydi. ABD doları daha o zamanlarda uygulamada, vazgeçilmez bir uluslararası likidite kaynağı olmuştu. 1945'e gelindiğinde Avrupa, Kiralama-Ödünç Verme sistemi, UNRRA aracılığıyla yönlendirilen yardımlar ve Amerikan silahlı güçlerinin ve diğer hükümet organlarının doğrudan harcamaları sonucunda, ithalatının finansmanında tehlikeli derecede geçici bir kaynağa bağımlı hale gelmişti. ABD Avrupa'nın tek bankeri olmuştu; ama kimi yetkilileri durumdan ne denli hoşnutsuz olurlarsa olsun, milyonlarca Avrupalı bunun farkına bile varmamıştı.

Dolayısıyla, gelecekteki büyük güç kutuplaşmalarının belirtileri, daha Avrupa'da savaşın sona ermesinden bile önce, belli belirsiz seçilebiliyordu. Sovyet kuvvetlerinin İtalya'nın işgaline ya da sömürge imparatorluğunun parçalanışına katılmalarına izin verilmeyeceği ve İngilizlerle Amerikalıların Stalin'in kabul etmeyeceği bir Polonya düzenlemesi dayatamayacakları o zamandan belliydi. Diğer taraftan, Stalin İngilizlerin Yunanistan'da sınırsız hareket özgürlüğüne sahip olmalarını kabul etmişti; kendisi de Romanya'da aynı hakka sahip olacaktı. Amerikalıların potansiyel çatışmadan kaçınılması için bir yol olarak bariz nüfuz küreleri fikrinden hoşnut olmamaları (kendi yarıkürelerindeki geçmişleri göz önüne alındığında) biraz şaşırtıcıydı; SSCB ise bu fikri kabullenmeye çok daha istekli görünüyordu. Birkaç yıl sonra, bu güçlerden birinin ya

da diğerinin daha en baştan itibaren aralarında bir çatışma çıkmasını amaçladığının varsayılmaya başlanmasıyla birlikte yaygınlaşan bu tür farklılık varsayımlarına geri dönmeye gerek yok. Görüntü yanıltıcı olabilir. ABD 1945'te sahip olduğu tüm güce karşın, bu gücü kullanacak siyasi iradeye sahip değildi; Amerikan askeriyesinin zaferden sonraki ilk kaygısı, çocukları eve geri getirmek ve ordunun olabildiğince çabuk dağıtılmasıydı. Müttefiklerle yapılan Kiralama-Ödünç Verme düzenlemeleri daha Japonların teslim olmalarından önce sona erdirilmişti ve bu temelde, Amerika'nın uluslararası ağırlığını azaltan bir adımdı; Amerikan gücünün yerini alacak yeni bir güvenlik sistemi kuramayacakları bir dönemde daha da ciddi toparlanma sorunlarıyla karşı karşıya kalmalarına yol açarak, çok yakında ihtiyaç duyacağı dostları güçsüzleştirmişti. Son çare olacakları durumlar hariç, atom bombalarının (sonunda sayılarının artmalarına rağmen) kullanılabileceği de düşünülemezdi; atom bombası, uç noktalar dışında kullanılamayacak denli güçlü bir silahtı.

Stalin'in politikasının nasıl şekillendiğini, ya da, günümüzde bile, o sıralarda SSCB'de neler olduğunu bilmek çok daha zor. Halkları savaştan büyük zarar görmüşlerdi; hatta, Almanlardan bile daha çok. Sovyetlerin savaşta verdikleri yüksek kayıplar göz önüne alınırsa, Stalin 1945'te belki de Sovyet gücünden çok Sovyet güçsüzlüğünü düşünmekteydi. Evet, batılı ülkelerin tersine, yönetim yöntemleri onu Avrupa'da kendisine üstünlük sağlayan ordularını dağıtma zorunluluğundan kurtarıyordu. Ama SSCB'nin atom bombası ya da önemli bir stratejik bombardıman gücü yoktu ve ekonominin yeniden inşasına şiddetle ihtiyaç duyulan bir dönemde nükleer silah geliştirme kararı, Sovyet ekonomisinin üzerine ciddi bir yük getiriyordu. Savaş sonrası yıllar Sovyet vatandaşları için, 1930'ların sanayileşme yarışı yılları denli zorlu geçecekti. Yine de Eylül 1949'da bir nükleer patlama deneyi yapılabildi ve ertesi Mart ayında SSCB'nin atom bombası olduğu resmen açıklandı. Ama bu döneme gelindiğinde pek çok şey değişmişti.

SÜRTÜŞME

1948'e gelindiğinde, iki büyük dünya gücü arasındaki ilişkiler adım adım bozulmuştu. Bu durum büyük oranda, yaratıcı ve eşgüdüm içinde bir yeniden yapılanmaya ihtiyaç duyduğu açıkça görülen Avrupa'da yaşanan olayların sonucuydu. Doğu ve Batı Avrupa arasındaki, Sovyet zaferlerinin yarattığı bölünme, kısa sürede derinleşmişti. Özellikle de İngilizler, Polonya'nın, Stalin'in Doğu Avrupa'da yalnızca itaatkâr devletlere hoşgörü göstereceğini gösteren kaderi karşısında en baştan itibaren kaygıya kapılmışlardı; Amerikalıların Doğu

Avrupalıların kendi yöneticilerini seçme özgürlüğü olarak düşündükleri şey bu değildi. Ama savaş sona erene dek ABD'de hiçbir hükümet ya da birey, SSCB'yle makul bir anlaşma yapılması konusundaki kuşkularını açıkça dile getirmedi. Genel olarak konuşursak, Roosevelt, Amerika'nın savaş müttefikiyle barış zamanında da anlaşabileceğinden (Şubat 1945'de, Yalta'da gerçekleştirilen) son müttefikler konferansından sonra bile emindi; Alman gücünün yeniden canlanmasının engellenmesinin ve sömürge karşıtlığının desteklenmesinin iki tarafın ortak noktası olduğuna inanıyordu; Rus siyasetinin tarihi eğilimlerinden habersiz görünmekteydi. Amerikalılar, İngilizlerin Yunanistan'daki monarşiyi devirmeyi amaçlayan komünist devrimcilere karşı harekete geçmelerini de onaylamıyorlardı ve Roosevelt, Asya'da sömürge yönetiminin yeniden kurulması yönündeki her belirtiye derin bir kuşkuyla bakıyordu.

Nisan 1945'teki ölümünün ardından Roosevelt'in yerini alan Başkan Truman ve danışmanları, kısmen Almanya'daki deneyimlerinin sonucu olarak, Amerikan siyasetini değiştirmeye giriştiler. Üç büyük güç, nihai amacın, zamanla ve uygun önlemler alınarak, silahsızlaştırılmış, ama birleşik bir Almanya kurulması olduğu konusunda başlangıçta fikir birliği içindeydiler, ama Fransa aynı fikirde değildi ve Almanya'da merkezi bir idare kurulması çabalarına daha en baştan itibaren karşı çıkmıştı. Sovyetler, İngiliz ve Amerikan (ve sonradan, Fransız) silahlı kuvvetlerini, oraya Kızıl Ordu gibi savaşarak gelmemiş olmalarına karşın, Berlin'e kabul etme ve fethettikleri şehrin idaresini müttefikleriyle paylaşma sözünü tutmuşlardı. Almanya'nın (Amerikan, İngiliz ve Sovyet hükümetlerinin –ama Fransızların değil– galip önderlerinin Temmuz 1945'te Postdam'da tasarladıkları gibi) tek bir birim olarak yönetilmesinin Sovyetlerin çıkarına olduğu belliydi; böylece, savaş tazminatları için bir hazine olma potansiyeline sahip Ruhr'un denetiminde pay sahibi olabileceklerdi. Yine de Alman ekonomisi kısa sürede, Batı'yla Doğu arasında sorun çıkmasına yol açtı. Rusların Almanların toparlanmalarına karşı güvence sağlama çabaları uygulamada, Rus işgal bölgesinin diğer üç işgal gücünün bölgelerinden giderek daha çok ayrılmasına neden oldu. Başlangıçta amaçları belki de, birleşik bir Almanya için sağlam ve güvenilir (yani, komünist) bir temel oluşturmaktı, ama sonunda Alman sorununun, hiç kimsenin tasavvur etmediği ve yüzyılın büyük bir bölümü boyunca sürecek bir bölünmeyle *de facto* çözülmesine yol açtı.

Batı işgal bölgelerinin yönetimiyle ilgili sorunlar İngiliz, Amerikalı ve Fransızları kısa sürede toplumsal bir krizle karşı karşıya bıraktı. Ufukta kitlesel açlık görünmüştü. Batıdan Sovyetler Birliği'ne yapılan tazminat ödemeleri Mayıs 1946'da, (daha önceden Amerikan işgal bölgesinden İngiliz ve Fransız bölge-

lerine aktarılan ödemeler gibi) Almanya'nın bir bütün olarak ekonomik yönetimi konusunda yeni bir anlaşma sağlanana dek bekletilmek üzere, durduruldu. Sovyet siyasetinin bu durumu itirazsız kabullenmesi mümkün değildi. Bu arada, komünizm, Doğu Almanya'nın toplumsal ve idari yapısı içerisinde giderek güç kazanmaktaydı ve eski sosyalist partideki komünistleri birleştirmek amacıyla yeni "Sosyalist Birlik Partisi" kurulmuştu ama parti liderleri bu birleşmeye şiddetle karşı çıkacaklardı. Başka yerlerde görülen modeller yineleniyordu. 1945'te komünistler yalnızca Bulgaristan ve Yugoslavya'da seçimlerde çoğunluk elde etmişlerdi; diğer Doğu Avrupa ülkelerinde komünistler iktidara ancak koalisyon hükümetleri içerisinde gelebilmişlerdi. Yine de bu hükümetler giderek, Sovyet kuklaları gibi davranmaktan fazlasını yapamaz duruma düşüyorlardı. Daha 1946'da bir tür komünist blok oluşmaya başlamıştı. Ertesi yıl Macaristan, Romanya ve Polonya'da komünist olmayanlar hükümetten uzaklaştırıldı. Batı Avrupa'da ise komünist partilerin oyları ve propagandaları açıkça, Sovyet çıkarları için kullanılıyordu. Stalin'in ne hesapladığını bilemiyoruz; belki de bekliyordu, kapitalist dünyanın ekonomik çöküşünü bekliyor, hatta buna güveniyordu. Girişimlerinde her zaman güçlü bir oportünizm unsuru da vardı. Ama Stalin Almanya'nın yeniden birleşmesini ancak, kendisinin kontrol edebileceği bir yönetim altında olması şartıyla kabul edebilirdi. Bağımsız bir Almanya her zaman, bir uydunun asla sergileyemeyeceği saldırganlık potansiyelini taşıyacaktı. Rusya batıdan gelen saldırılar konusunda pek çok deneyime ve anıya sahipti; birleşmiş bir Almanya'ya güvenemezdi. Moskova'da hangi ideoloji egemenlik kazanırsa kazansın, durum böyle olacaktı; birleşik bir Almanya'nın kapitalizme yönelebilecek olması ise durumu daha da kötüleştiriyordu. Dolayısıyla, Mart 1947'de Moskova'da toplanan galip devletlerin dışişleri bakanlarının bir Alman barış antlaşması konusunda hiçbir temel üzerinde anlaşamamaları hiç şaşırtıcı değildir.

SSCB Avrupa dışında daha esnek davranmaktaydı. Bir taraftan Doğu Almanya'yı Avrupa'da yavaş yavaş sertleşen hattın Sovyet tarafında örgütlerken, Çin'de KMT hükümetini resmen tanımayı sürdürüyordu. İran'da ise kararlaştırıldığı gibi güçlerini geri çekmekte isteksiz davranıyorlardı ve sonunda çekildiklerinde bile geride, Azerbaycan'daki uydu komünist cumhuriyeti bıraktılar – Amerikalıların kısa süre içinde askeri yardım vermeye başlayacakları İranlılar ileride bu cumhuriyeti tarihten sileceklerdi. Sovyetler eski müttefiklerini yıldırmak amacıyla Güvenlik Konseyi'nde veto haklarını giderek daha sık kullanıyorlardı. Yine de eski müttefikleri savaştan yıllar sonra bile SSCB'ye hâlâ iyi niyetle bakıyorlardı. Winston Churchill Avrupa'nın bir "Demir Perde"yle giderek daha da bölündüğüne dikkat çektiğinde vatandaşları ya da hitap etmekte olduğu Amerikalı dinleyiciler adına konuşmu-

yordu;[8] hatta, bazıları onu şiddetle kınamışlardı. 1945'te seçilen İngiliz İşçi hükümeti yine de, başlangıçta "solun solla konuşabileceği" umudunu taşımış olsa da, kısa sürede daha kuşkucu davranmaya başladı. İngilizlerin Yunanistan'a müdahalelerinin burada serbest seçimlerin yapılabilmesini sağladığının anlaşılmasıyla ve Amerikalı devlet adamlarının Sovyet siyasetinin eğilimleri konusundaki deneyimlerinin artmasıyla birlikte, 1946'da İngiliz ve Amerikan siyasetleri birbirlerine yaklaşmaya başladı. Başkan Truman'ın da SSCB konusunda, kurtulması gereken olumlu önyargıları bulunmuyordu. Dahası, İngilizler Hindistan'dan çıkmaya kesin karar vermişlerdi; bu da, Amerikan resmi görüşü açısından önem taşıyordu.

TRUMAN DOKTRİNİ VE MARSHALL PLANI

1947 başında Avrupa zorlu bir kışla karşı karşıyaydı. Alışılmadık derecede sert hava şartları yaşanıyordu. Büyük Britanya'da zaman zaman elektrik kesiliyordu. Fransa'da et ancak karaborsada bulunabiliyordu (ve günlük ekmek tayını Nisan ayında daha da azaltılacaktı). Amerikan başkanı Amerikan siyasetini radikal şekilde değiştirme yönündeki çok önemli kararını Şubat ayında, bu ortam içinde aldı. Bu karar, Britanya hükümetinden, Büyük Britanya'nın artık bir dünya gücü olmadığı yönündeki, uzun zamandır direnç gösterilen itirafı belki de savaşın sonundan beri atılan tüm adımlardan daha çok kabullenen mesajların gelmesinden sonra alınmıştı. İşçi Partisi hükümeti savaş sırasında ciddi tahribat görmüş bir ekonomi devralmıştı; ülkede acil yatırıma ihtiyaç vardı. Hükümet "refah devleti" kapsamını genişleterek taraftarlarını ödüllendirmek istiyordu ve bu da maliyetli bir işti. Sömürgeciliğin sona erdirilmesinin ilk aşamaları da pahalıya mal olmaktaydı. Bu giderin bir kısmı imparatorluk savunma taahhütlerinden oluşuyordu, ama sömürge alanları dışında da son derece ağır bir yük oluşturan taahhütler bulunmaktaydı.[9] 1945'te alınan yüksek tutardaki Amerikan kredisi kısa sürede tüketilmişti. Alınan tahılın karşılığının güçlü bir para birimiyle ödenmesi gerekiyordu ve ithalatın azaltıl-

8) Westminister Koleji, Fulton, Missouri, 5 Mart 1946.

9) Yurtdışı askeri giderler 1947'de 209 milyon sterlin düzeyindeydi; 1934-1938 arasındaysa, askeri harcamaların yanı sıra idari ve diplomatik harcamaları da içeren tüm yıllık ortalama yurtdışı yönetim harcamaları 6 milyon sterlin düzeyindeydi. A. S. Milward, *The Reconstruction of Western Europe 1945-51* (Londra, 1984), s. 41. Sonraki iki yıl içinde alınan yardımlara rağmen, Britanya hükümeti 1949'da devalüasyon yapmak zorunda kaldı (bu, elbette, IMF taahhütlerinin ihlali anlamına geliyordu).

ması amacıyla bir önceki Temmuz ayında ekmek karneye bağlanmıştı (Büyük Britanya'da bu uygulamaya savaş sırasında bile gerek duyulmamıştı).

1947'ye gelindiğinde İngiliz ödemeler dengesi Yunanistan'daki İngiliz kuvvetlerini destekleme ya da Türkiye'ye yardım etme maliyetini artık karşılayamıyordu ve bu durum Amerikan hükümetine bildirildi. Ama bu tür çabaların sürdürülmemesi durumunda Yunanistan'ın güvenliği tehlikeye girecekti; komünist ayaklanmasına karşı iç savaş hâlâ sürmekteydi. Ülke komünistlerin eline geçebilirdi. SSCB'nin baskısı altındaki Türkiye'nin durumu bu denli aciliyet taşımasa da, dış yardımın kesilmesi durumunda tehlikeli olabilirdi. Başkan Truman zaman kaybetmeden, boşluğu ABD'nin doldurması gerektiğine karar verdi. Yunanistan ve Türkiye'ye mali yardımda bulunulacaktı. Başkan Kongre karşısına çıktığında daha da ileri giderek, iki ülkenin desteklenmesinden çok daha fazlasının söz konusu olduğuna dikkat çekti. "Hiçbir hükümet mükemmel değildir," diyor (ve özellikle, Yunan hükümetinin mükemmel olmadığını eklemişti), ama yine de, "kusurlarının her zaman gözler önünde olmasının ve demokratik süreçlerle saptanıp düzeltilebilmesinin" demokrasinin erdemi olduğunu vurguluyordu.[10] İdeolojik meydan okuma açıkça görülüyordu. "Amerika Birleşik Devletleri'nin siyaseti, silahlı azınlıkların ya da dış güçlerin boyunduruk altına alma girişimlerine direnen özgür halklara destek vermek yönünde olmalıdır," diyordu. Yardımın yalnızca Türkiye ve Yunanistan'a yapılacak olmasına karşın Truman, dünyanın "özgür halk"larına, bağımsızlıklarına gelecek tehditlere direnmeleri için "temelde ekonomik ve mali destekle" de olsa Amerikan yardımını ve Amerikan liderliğini teklif ediyordu.

Bu girişim yalnızca, 1945'ten sonra pek çok Amerikalının özlemini çektiği Avrupa'dan uzaklaşma sürecinin tersine dönüşünden ibaret değildi; Amerikan dış siyasetinin tarihsel geleneklerinin terk edilmesi anlamına da geliyordu. Kısa sürede verilecek adla Sovyet gücünü "zapt etme" kararı Amerikan diplomasisi için belki de, Louisiana Alımı'ndan beri verilmiş en etkili karardı. Kararın alınmasında Sovyetlerin tutumları ve Stalin'in politikalarının önceki on sekiz ay boyunca yaratmış olduğu korku da etkili olmuştu; İngiliz *démarche*'ı ise yalnızca, yeni siyasetin tetiğini çekmişti. Bu siyaset Avrupa dışını da içerecek şekilde genişletildiğinde Amerikan gücünün sınırları konusunda gerçekdışı değerlendirmeler yapılmasına yol açacaktı, ama o dönemde bunun tahmin edilmesi pek de mümkün değildi.

10) Başkan bu konuşmayı 12 Mart'ta yapmıştı (İngilizler Yunanistan taahhütlerini 31 Mart'ta sona erdirecekleri uyarısında bulunmuşlardı). Metnin tamamı için bkz. *Public Papers of the Presidents of the United States - Harry S. Truman, 1 January to 31 December 1947* (Washington, 1963), s. 176-180.

Kongre'nin Cumhuriyetçi olmasına karşın, liderleri Kongre'yi başkanın 400 milyon dolarlık talebini desteklemeye ikna ettiler; kimi Kongre üyeleri yine de, "Truman Doktrini"nin Amerikan gücünün boş yere harcanmasına yol açacağı yönündeki kaygılarını ifade ettiler. Ama bir sonraki adımla kaynak talebinde daha da ileriye gidilecekti: Planı açıklayan ABD dışişleri bakanının adını almış olan, Avrupa'nın ekonomik toparlanışına destek olma amaçlı "Marshall Planı". Plan, Avrupa'nın yeniden inşası siyaseti konusunda ABD'de yapılmış ateşli tartışmaların ürünüydü. Kıta 1947'de (kısmen, toparlanışının şiddeti yüzünden) bir döviz krizine sürüklenmekteydi. Amerikan devlet adamlarının çoğu artık, Avrupa'da demokratik ve dost rejimlerin ayakta kalmalarının Amerika'nın çıkarına olduğunu anlamışlardı. Fransa ve İtalya'nın karşı karşıya oldukları tehlikeleri abartmışlardı belki, ama onlarınki yeni bir algıydı. Amerikan çıkarlarının korunması için, Avrupa'nın kronik ödemeler dengesi sorunlarının hafifletilerek ekonomideki canlanmanın ve ekonominin sağlığının güvenceye alınması ve böylece, SSCB'nin askeri ve saldırgan olmayan yollarla zapt edilmesi gerektiği düşünülüyordu.[11]

İngiliz Dışişleri Bakanı Ernest Bevin, Marshall Planı'nın sağladığı olanakları kavrayan ilk Avrupalı devlet adamı oldu. Fransızlarla birlikte, Batı Avrupa uluslarının öneriyi kabul etmeleri yönünde baskı yaptı. Öneri tüm Avrupa'ya yapılmıştı, ama SSCB ne katılmak istiyordu, ne de uydularının katılmasına izin verecekti; plan Moskova'da şiddetli saldırılarla karşılandı. Başlangıçta Marshall'ın önerisini memnuniyetle karşılamış olan Fransız komünistler sözlerini geri almak zorunda kaldılar. Kısa bir süre sonra Çekoslovak koalisyon hükümeti de (istemeyerek de olsa) katılma önerisini reddetti; Doğu Avrupa'nın tamamen komünist bir yönetim altında olmayan ve henüz bir Rus uydusu olarak görülmeyen tek halkı olan Çekler açıkça, Sovyet hattına doğru ilerliyorlardı. Şubat 1948'deki komünist darbenin ve Prag'da bir kukla rejimin kurulmasının ardından, Çekoslovakya'nın bağımsızlığı konusundaki son ümitler de kırıldı.

Daha uzlaşmaz bir Sovyet tutumuna doğru ilerleyişin önemli göstergelerinden biri, Komintern'in Ekim 1947'de "Kominform" adıyla yeniden kurulması oldu. Kominform zaman kaybetmeden, (Kominform'un yorumuyla) "tüm dünyanın Amerikan emperyalizminin egemenliği altına girmesini ve demokrasinin yıkılmasını" amaçlayan "emperyalist ve demokrasi karşıtı kamp"ı lanetlemeye koyuldu.[12] İtalyan ve Fransız komünist partileri Kominform'un kurulu-

11) Marshall Planı'nın kökenleri ve uygulamaya sokulması konusunda bkz. Milward, *Reconstruction of Western Europe.*

12) "Declaration on the Formation of the Cominform"dan, 5 Ekim 1947, *AR 1947*, s. 522-525.

şunun hemen ardından, daha önceleri ülkelerindeki koalisyon hükümetlerine katılmış olmalarını yadsımaya başladılar ve "koalisyon fetişi" Moskova'da lanetlendi.[13] Son olarak, Marshall Planı'nı idaresi amacıyla Batı Avrupa'nın 1948'de Avrupa Ekonomik İşbirliği Örgütü'nü kurması üzerine Ruslar da Avrupa'nın kendilerine ait yarısını Karşılıklı Ekonomik Yardımlaşma Konseyi (Comecon) altında örgütlediler; bu Konsey, Sovyetlerin doğunun komuta ekonomileri üzerindeki egemenliğinin vitriniydi. Avrupa'nın savaş sonrası tarihinin ilk evresinin bu adımla sona ermiş olduğu söylenebilir. Bundan sonraki evre, küresel tarihin de bir evresi olacaktı. "Soğuk Savaş" –bu terimin kayda geçmiş ilk kullanımı, Truman'ın Yunanistan ve Türkiye konusunda Kongre'de yaptığı konuşmanın yaklaşık bir ay sonrasına denk gelir[14]– başlamıştı. Gelecek kırk yılın tarihinin temel hatlarından biri çizilmişti.

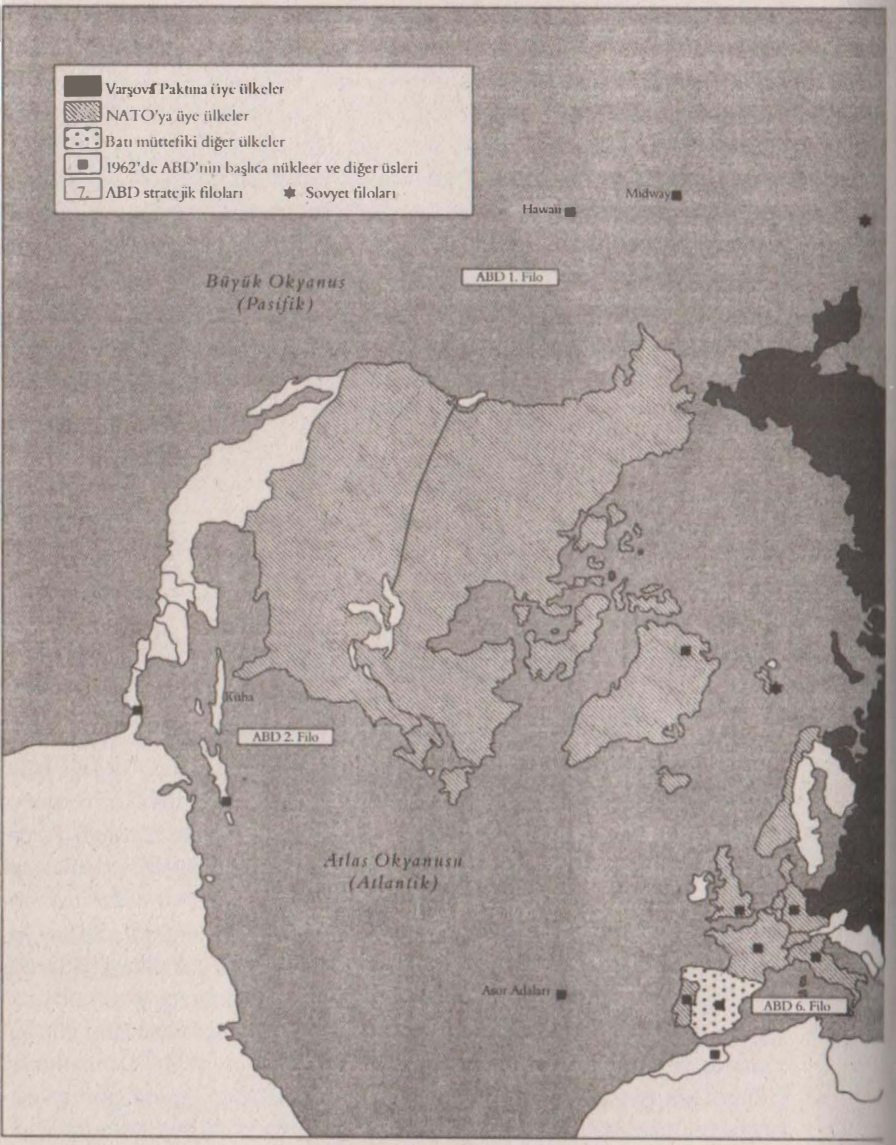
13) Fransız komünistler, Fransız halkının maruz kaldığı mahrumiyetlerin ve tayın sisteminin sorumluluğunu paylaşmayı sürdürmekten kaçınmak amacıyla, General Marshall'ın konuşmasından bir ay önce hükümetten çekilmişlerdi; İtalyan komünist partisi de 1947'de, Hıristiyan Demokrat lider Alcide de Gaspieri'nin yeni bir koalisyon hükümeti kurmasının ardından hükümetten atılmıştı.

14) Amerikalı yatırımcı Bernard Baruch tarafından, Güney Carolina meclisinde yaptığı konuşma sırasında, 17 Nisan 1947.

15 Soğuk Savaş Yayılıyor

ÇATIŞMANIN KÖKENLERİ

Çinli komünist lider Zhou En-lai'nin, Fransız devriminin tarihsel öneminin ne olduğu sorulduğunda, "Bunu söylemek için henüz çok erken," dediği, belki de biraz fazla sık tekrarlanan bir öyküdür. Bu sözlerin söylendiği doğru olsun ya da olmasın, böylesine sağduyulu bir yanıtın neden gülünç, tuhaf, ya da, olağandışı ve egzotik bir bakış açısının kanıtı olarak görüldüğünü anlamak zor. Belli fikirlerin dünyada ilk kez gündeme getirilmesiyle birlikte 1789'da Fransa'da yaşananlar aslında, adı fazla geçmese ya da gözler önünde olmasa da, yirminci yüzyıl sonuna yaklaştığımız şu dönemde de pek çok ülkeyi hâlâ etkiliyor. Bunu unutmamakta yarar var. Bastille'in düşüşünden bu yana çok uzun zaman geçti belki, ama Fransız devrimi (Çin'de Konfüçyüsçülüğün güç kazanması, İspanyolların Güney Amerika'yı fethetmeleri, ya da, Osmanlıların Güneydoğu Avrupa'yı fethetmeleri gibi daha eski diğer olgular gibi) sonuçlarını günümüzde de yaşadığımız tarihsel olgulardan biri. Bunların tümü yalnızca birer başlangıçtan ibaret olsalar da, 1945'ten itibaren çarpıcı değişimlerin yaşanmasına karşın, o yılı (ya da, başka herhangi bir yılı) tarihte ani bir kesinti ya da kopuş olarak görmememiz gerektiğini gösteriyorlar. Uzun vadeli eğilimlerin ve güçlerin her şeyi açıklamaya tek başlarına yetmemelerine ve (tüm

1962'de Soğuk Savaş Dünyası

önceki çağlarda olduğu gibi) yirminci yüzyılın ikinci yarısında olanların pek çoğunun rastlantılardan, şartlardan ya da şahsiyetlerden kaynaklanmasına karşın, yaşananların açıklanmasında, pek çoğu o yıldan çok daha öncesine dayanan uzun vadeli ve tarihsel güçler de dikkate alınmalı.[1]

1950 yılına gelindiğinde, başka alanlarda devrimci gelişmeler yaşanmakta olsa da, dünya siyasi düzeninin merkezi özelliklerinin neredeyse donuk ve hareketsiz bir görüntü sergilediği yirmi beş yıllık bir dönem başlamıştı. Bu dönemin ardından değişim yeniden hızlandı ve 1980'lerde doruk noktasına ulaştı. 1990'a gelindiğinde, otuz yıldan fazla zamandır kesin gözüyle bakılan sınırlar (bazıları bir gecede olmak üzere) yıkılacaktı ve kimileri de zaten çoktan sorgulanmaya başlanmıştı. Ama bundan önce, uzun ve şiddetli bir Sovyet-Amerikan düşmanlığının uluslararası yaşamın neredeyse diğer tüm yönlerini gölgelediği uzun bir dönem yaşandı. Soğuk Savaş tarihi şekillendiren tek güç değildi ve belki de, o yılların en temel gücü de değildi; ama bu yılların merkezi ve açıklamaya başladığımızda ele alınması gereken ilk temasıdır.

Avrupa'nın savaş sonrası tarihinin ilk evresi çok kısa sürdü. Bu evrenin ve beraberinde dünya tarihinin bir evresinin, Çekoslovakya'da komünistlerin iktidarı ele geçirmeleriyle sona erdiği düşünülebilir. Sonraki evrede dünyanın büyük bölümü, birine ABD'nin ve diğerine de SSCB'nin liderlik ettikleri ve her biri, temel rakipler arasında bir savaş olasılığı hariç, düşünülebilecek tüm yöntemlerle güvenliğini sağlamaya çabalayan iki devletler grubuna bölündü. Bu evrenin tarihi boyunca arka arkaya krizler yaşandı. Rekabetten ve rekabeti yayma sürecinden genellikle, ideolojik terimlerle, komünizm ve kapitalizm, Marksizm ve liberal demokrasi arasındaki yarış olarak söz edildi. Bu yaklaşım her zaman bir şekilde yanıltıcı oldu. Kimi ülkelerde (örneğin, Yugoslavya ve Yunanistan'da) Soğuk Savaş ilk başta, iç savaş maskesi altında ortaya çıktı. Kimi ülkelerdeyse özgürlük, toplumsal adalet ve bireysellik gibi değerler konusundaki ahlaki ve siyasi tartışmalarla başladı. Soğuk Savaş'ın büyük bölümü marjinal tiyatrolarda, propagandalarla ve iktidarı devirme tasarılarıyla, ya da, iki büyük devletin desteklediği gerilla hareketleriyle, siyasi partilerle, hükümetlerle ve ordularla çarpışıldı. ABD ve SSCB'nin hep son anda savaşa girmekten kaçınmış olmaları dünyamız için büyük bir şans; çünkü böyle bir savaşta, sürekli artan güçleri nedeniyle katlanılabilir sonuç düşüncesini giderek gerçekdışı kılan nükleer silahları kullanmak durumunda kalacaklardı. Bu

1) Attlee'nin Ağustos 1945'te kurduğu kabinenin tüm üyeleri Kraliçe Victoria'nın tahtta olduğu dönemde, aralarından çoğu 1889'dan önce ve biri de bundan da yirmi yıl önce doğmuştu. Dünyanın büyük bölümü için, dönemin yönetici seçkinleri konusunda bundan çok farklı olmayan gözlemler yapılabilirdi.

gerilimli dönem boyunca aralarında, sundukları örnek ve uydu devletlerle bağlantısız uluslara yapılan yardım teklifleri aracılığıyla sürdürülen bir ekonomik yarış da yaşandı. Böylesine geniş bir coğrafi ölçeğe yayılmış, bu derece karmaşık bir süreçte kaçınılmaz olarak, oportünizm, doktrinin katılığına karıştı. İnsani yetersizlik de. Otuz yılı aşkın bir süre boyunca Soğuk Savaş, dünyada pek az dokunulmadık yer bırakmış bir bela, her yere yayılan bir suç, yozlaşma ve acı kaynağı oldu.

Dönüp geçmişe baktığımızda Soğuk Savaş, kullandığı ve ürettiği dilin tüm kaba basitliklerine karşın, ideolojinin şiddeti, tutkuyu ve hatta, kimi zaman kanaatleri kışkırttığı, ama zamanın karmaşıklıklarına ve zıt akımlarına asla tam olarak uyum sağlayamadığı on altıncı ve on yedinci yüzyıl Avrupa'sının karmaşık din çatışmalarına benziyor. Soğuk Savaş en önemlisi, ulusal çıkarları frenleyemiyordu. Tıpkı geçmişin din çatışmalarında olduğu gibi, belli kavgaların yatıştırılabileceği ve felaketten kaçınılabileceği yönünde belirtilerin kısa sürede ortaya çıkmasına rağmen, Soğuk Savaş sürdü ve gerçeği yansıtmaz duruma gelmelerinden çok sonra bile tutumları sertleştirdi.

ABD ile SSCB arasındaki düşmanlığın asıl kökenleri çok tartışılmıştır; üstelik, tartışanlar yalnızca propagandacılar değildi. Bu kökenlerin saptanması kısmen, "Soğuk Savaş" tanımlamalarına bağlıdır. Ne de olsa, özünde, ideolojik ve diplomatik tarihte 1917'de oluşan bir kırılmanın yalnızca geç ortaya çıkmış ve gösterişli bir görüntüsüydü. Bu, bir tarafta Lenin ve arkadaşlarının yapacakları, diğer taraftaysa belki de Woodrow Wilson ve haleflerinin de kabul edebilecekleri bir yorumdu. Tarih, 1945'e gelindiğinde yeni bir dünya gücü, Doğu Avrupa'da istediğini yapma ve dünyanın diğer yerlerinde kendi hedeflerinin peşinde koşma konumuna önceki tüm Rus rejimlerinden daha çok sahip, uzun zamandır beklenen modern Rusya'yı yaratacak şekilde gelişmiş olmasaydı, bu kırılma çok daha az önem taşıyacaktı. Stalin'in iktidara gelmesinden sonra Sovyet diplomasisi çoğunlukla, Rusların tarihsel büyük güç hırslarını yansıtmıştı ve bunu yapmaya neredeyse zorunluydu; yalnızca saf ideolojik hedefler peşinde koşması mümkün görünmüyordu. Coğrafya ve tarihle şekillenmiş Rus ulusal çıkarları, ideolojik çatışmadan ayrılamaz duruma gelecekti; dünyanın her yerinde komünistler ve sempatizanları, ilk görevlerinin, uluslararası işçi sınıfının savunucusu ve hatta, (gerçek inananlara göre) tüm insan ırkının kaderinin muhafızı olan Sovyetler Birliği'ni korumak olduğuna inanıyorlardı. Ayakta kalmasının dünya tarihi için hayati önem taşıdığını düşünüyorlardı. "Tek ülkede sosyalizm" sloganı bir zamanlar mantıklı ve gerekli bir slogandı belki, ama, devrimci hedefler hakkındaki dürüstlükleri uygulamada ne denli sınırlı olursa olsun, Bolşevikler amaçlarının komünist olmayan ülkelerin toplumsal kurumlarını yıkmak olduğunu söylemişlerdi ve uzun vade söz konusu olduğunda, bu

sözlerinde ciddiydiler. Sovyet diplomasisi yalnızca uluslararası ilişkileri yönetme tekniğinin bir parçası olamazdı; ama Rus ulusal çıkarlarını unutması da mümkün değildi.

Dünyanın büyük bölümünün iki kampa ayrılmasının ardından, bu kampların her biri kendini anti-emperyalist ilan etti ve (ölçü, fiili egemenlik olacaksa) genellikle, her biri emperyalist davranışlar sergiledi. Soğuk Savaş iki büyük rakip arasında gerçek bir silahlı çatışmaya asla dönüşmemiş olsa da, yönetim devirme planları, rüşvet, cinayet, casusluk, propaganda ve diplomatik çatışmalar uzun zaman boyunca, temel önermeye taze kan kazandırdı: komünist ve komünist olmayan toplumların, uygar toplumların bir zamanlar normal olduğuna inandıkları şekilde işbirliğine ve ilişkiye girmelerinin imkansız olduğu önermesine.

BERLİN KRİZİ VE NATO

Soğuk Savaş'ın ilk çatışması, Çekoslovakya'daki, Doğu Avrupa yönetimlerinin komünistleşmesi sürecini tamamlayan darbeden sonraki birkaç ay içinde, Berlin'in kaderi konusunda yaşandı. ABD'nin Avrupa'da uğruna savaşmaya hazır olduğu noktayı tanımlaması nedeniyle, belirleyici bir çatışmaydı. Görünüşe bakılırsa, Sovyet yetkililer böyle bir sonucu öngörememişlerdi. Ama, kendi denetimlerinde olmayacak birleşik ve ekonomik açıdan güçlü bir Almanya'nın yeniden kurulmasını önleme çabaları sonucunda bu çatışmanın doğuşuna katkıda bulunmuşlardı. Töton-Slav ilişkilerinin derin tarihsel arka planına bakıldığında, bu mantıksız bir siyasi hedef değildi. Batılı güçlerin çıkarıysa farklı yöndeydi. Batı Avrupa'nın toparlanması açısından hayati önem taşıması nedeniyle, en azından kendi işgal bölgelerinde Alman ekonomisini yeniden canlandırmaları ve bunu Almanya'nın gelecekteki siyasi yapısı belirlenmeden yapmaları gerektiği görüşünü kabul eden batılı güçler 1948'de, aralarındaki ticaret engellerini ortadan kaldırmak amacıyla, kendi bölgelerinde bir para birimi reformu yaptılar. Bu reform son derece güçlü bir etki yaratarak, artık bir ekonomik varlığa dönüşmeye başlayan Batı Almanya'da ekonomik toparlanma sürecini başlattı. Yalnızca (Sovyet kararları nedeniyle) batı işgali altındaki bölgelere verilmiş olsa da, Marshall Yardımı'nın ardından bu reform Almanya'yı ikiye böldü; doğu yarısının toparlanışı artık, Batı Avrupa'daki toparlanışla bütünleştirilemezdi. Artık güçlü bir Batı Almanya tek başına sahneye çıkabilirdi. Batılı güçlerin Alman sanayisinin yeniden ayakları üstünde durabilmesi için uğraşmaları ekonomik açıdan elbette gerekliydi, ama o andan itibaren Doğu Almanya kesinlikle, Demir Perde'nin diğer tarafında kalacaktı.

Batıdaki para birimi reformu Sovyetlerin rızası alınmadan gerçekleştirilmişti ve Sovyetler tepkilerini zaman kaybetmeden gösterdiler. Berlin de, Sovyet işgal bölgesi içinde yalıtılmış durumda olmakla birlikte, para birimi reformuyla ikiye bölünmüş ve bu da, komünistlerin beklenmedik bir halk ayaklanması başlatma şanslarını yok etmişti. Sovyetler kentin batı işgal bölgeleriyle iletişimine zaten müdahale etmişlerdi ve kimi batılı yetkililer daha o zamandan, Batı Berlin'in tamamen tecrit edilmesine girişilebileceğini düşünmekteydiler; "abluka" sözcüğü kullanılmıştı. Haziran sonunda Sovyet yetkililerin Berlin'le karayolu ve demiryolu bağlantısını kesmeleri bu yönde yorumlandı; batılı müttefiklerin Berlin'in kendilerine ait bölümlerindeki güçlerine ulaşma hakları sorgulanmamıştı, ama Sovyetler artık, Berlin halkına, batılı güçlerin kentin ihtiyaçlarını karşılamayı sürdüremeyeceklerini göstermeyi amaçlıyorlardı. Göreve seçimle gelmiş komünist olmayan belediye görevlilerinin Sovyetlerin Berlin'i kontrol altına alma amaçlarının önünde oluşturdukları engeli böylece bertaraf etmeyi umuyorlardı.

İngilizler ve Amerikalılar Batı Berlin'in ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla şehre hava köprüsü kurdular. Böylece, güç sınavı başlamıştı. Batılı güçler Batı Berlin'in ayakta kalması için gerekli yiyecek, yakıt ve ilaç akışını bu şekilde sağlamanın yarattığı muazzam maliyete rağmen, bu akışı süresiz olarak devam ettirmeye hazır olduklarını açıkladılar. Bu, yalnızca güç kullanarak durdurulabilecekleri anlamına geliyordu. Savaştan beri İngiltere'deki üslere ilk kez yeniden Amerikan stratejik bombardıman uçakları indi. İki taraf da savaşmak istemiyordu, ama Almanya konusundaki işbirliğini savaş dönemindeki anlaşmalar temelinde sürdürme umudu kalmamıştı. Abluka neredeyse bir yıl sürdü ve kırılması büyük bir teknik başarı oldu.[2] Berlin'in havaalanlarına (ve deniz uçaklarının inebileceği bir göle) çoğunlukla günde 1,000'den fazla İngiliz ve Amerikan uçağı konuyor ve günde ortalama 5,000 ton kömür getiriliyordu. Müttefik ikmali kesilmediği için, Batı Berlinliler yıldırılamamıştı. Bu, batılı güçler için çok önemli bir siyasi zaferdi. Psikolojik açıdan, fetheden olmaktan çıkıp, koruyucuya dönüşmüşlerdi. Sovyet yetkililer kenti ikiye ayırarak (ve böylece, başka şeylerin yanı sıra, belediye başkanının, kendi bölgelerinde olan ofisine girişini de engelleyerek), bu yenilgiden olabilecek en iyi şekilde yararlandılar.

Batılı güçlerin Nisan 1949'da imzaladıkları antlaşmayla yeni bir ittifak kurulmuştu: Kuzey Atlantik Antlaşması Teşkilatı (NATO). Berlin ablukası, Avrupa'yı aşacak ilk Soğuk Savaş ürünü olan batı ittifakını yaratmıştı. Doğu bloğunun dışında kalan çoğu Avrupa devletinin (örgüte yalnızca İrlanda, İsveç,

2) Abluka, 24 Haziran 1948'den 12 Mayıs 1949'a dek sürdü.

İsviçre, Portekiz ve İspanya katılmamıştı) yanı sıra, ABD ve Kanada da teşkilata üyeydi. Böylece, SSCB'yle savaş çıkması durumunda Avrupa'nın kendini tek başına korumasının beklenemeyeceği kabul edilmiş oluyordu. Teşkilatın ilk genel sekreterinin söylediğinin iddia edildiği gibi, amaç, "Amerikalıları içeride, Rusları dışarıda ve Almanları aşağıda" tutmaktı.[3] Eski Dünya'nın içinde bulunduğu kargaşanın dengelenmesi amacıyla, Yeni Dünya hem askeri hem de ekonomik açıdan dengenin içine alınacaktı. Teşkilat açıkça, saldırıya uğrayan herhangi bir üye için karşılıklı savunma sağlayan bir savunma ittifakıydı ve bu haliyle, Amerikan dış siyasetinin artık neredeyse tamamen yok olmuş yalıtım geleneğinden bir geri adım daha atılması anlamına geliyordu. Diğer kıtalardaki olayların da daha o zamanlarda Soğuk Savaş'ın yayılması olasılığına işaret etmesi nedeniyle, NATO'nun kuruluşu, iki Avrupa'nın yanı sıra belki iki dünya da olabileceğini düşündürüyordu. Almanya'da –ve özellikle, Berlin'de– bir Amerikan garnizonun bulundurulması, Avrupa'da bir savaş çıkması durumunda ABD'nin zaman kaybetmeden işe karışacağını garanti eden bir tuzak teliydi.

1949'da Yunan iç savaşı sona erdi ve ülkedeki komünist tehdit yok edildi; Yunan ordusunun saldırılarından kurtulabilen komünistler Arnavutluk'a ve Yugoslavya'ya kaçtılar ve Atina'daki son İngiliz kuvvetleri de geri çekildi. Bundan önce, Mayıs 1949'da üç batı işgal bölgesinden yeni bir Alman ulusal devleti, Federal Cumhuriyet kurulmuştu ve ertesi Ekim ayında da doğuda Alman Demokratik Cumhuriyeti (ADC) kuruldu. Resmi olarak "Sosyalist Birlik Partisi"nin yönetimindeki hükümet komünistlerin kontrolündeydi. Bundan sonra iki Almanya olacak ve ikisini bölen Demir Perde boyunca artık bir Soğuk Savaş sürecekti (ve hat, Churchill'in 1946'da öne sürdüğü gibi, daha doğuda, Trieste-Szczecin arasında değildi). Avrupa'daki Soğuk Savaş'ın tehlikelerle dolu ilk evresi sona ermişti.

Bunda, Berlin ablukasının başlamasından yalnızca birkaç gün sonra yaşanan bir gelişmenin kıtaya getirdiği yeni bir belirsizlik de etkili olmuştu: Yugoslav komünist partisinin 28 Haziran 1948'de Kominform'dan ihraç edilmesi. O ana dek pek az batılı devlet adamı ve siyasetçi Tito'yu doğu kampının sadık bir üyesinden fazla bir şey olarak görmüştü. Kimilerinin hâlâ bu görüşü (hatta, bu ihracın Sovyetlerin bir oyunu olduğunu düşünecek kadar) korumasına karşın, bu olay doğu-batı çatışmasının olgunlaşmakta olan basitliklerini karmaşıklaştırdı. On iki ay içinde Kominform, Tito'yu "Yunan demokrasi davasına dolar uğruna ihanet etmekle" suçlayacak duruma gelmişti.[4] Birkaç yıl sonra Stalin, Yu-

3) Alıntı: T. Garton Ash, *In Europe's Name. Germany and the Divided Continent* (Londra, 1994), s. 389.

4) *AR 1949*, s. 291.

goslavya'ya Macaristan önderliğinde bir saldırı düzenlenmesini tasarlamaya başlamıştı ve Amerikalılar, İngilizler ve Fransızlar böyle bir saldırı durumunda bu ülkenin yardımına nasıl koşulması gerektiğini düşünüyorlardı. Bu arada, Tito örneği Stalin'i öylesine kaygılandırmıştı ki, Sovyet bloğunun diğer ülkelerinde bir tasfiye ve göstermelik davalar dalgası başlatıldı (ve bu dalga, 1948'den sonra da yıllarca sürdü). Amaç, doğabilecek yeni "ulusal komünizm" tehlikelerini ortadan kaldırmaktı.[5]

YENİ ULUSLAR: SÖMÜRGELİKTEN KURTULMA SÜRECİNİN BAŞLANGICI

İki tarafla da bağlantısız, ya da, bağlantılarını açığa vurmaktan kaçınan devlet sayısının giderek artması, Soğuk Savaş'ın yalın basitliklerini önemli oranda karmaşıklaştırıyordu. Bu devletlerin pek çoğu, uluslararası ilişkilerde büyük ve dünya çapında bir değişim olan "sömürgelikten kurtulma" süreci sonucunda kurulmuşlardı. Bu süreç, Soğuk Savaşçılar tarafından genellikle bunu gizleyen bir şekilde kullanılsa da, Soğuk Savaş'ı bile aşmıştı. Birleşmiş Milletler Genel Kurulu, Soğuk Savaş propagandası kadar, sömürgecilik karşıtı propaganda için de önemli bir platform oldu. Ama imparatorlukların yıkıldığı yer değil, yalnızca, yıkılışlarının gözler önüne serildiği yerdi.

İkinci Dünya Savaşı emperyalizmin ölüm çanı olmuştu. Büyük Britanya savaşa girdiğinde gelecekteki lideri bu savaşın bireyin hakları için verileceğini söylemiş olsa da[6], ideolojik bir çatışma olarak başlamamıştı. Ama ilerledikçe giderek daha da ideolojik bir niteliğe bürünmüş, sömürgecilik karşıtlığının da aralarından biri olduğu bir dizi ideolojik sorunu da içine almış ve kimi zaman, daha da ağırlaştırmıştı. Örneğin, önce Atlantik Sözleşmesi'nin ve daha sonra da Birleşmiş Milletler Sözleşmesi'nin ulusların kendi yönetimlerini seçmeleri ve sömürge toprakları için nihai bağımsızlık hedefi hakkındaki bildirilerinde sömürgecilik karşıtlığı açıkça görülmekteydi. Bu tür bildiriler varlıklarını imparatorlukların tebaa halklarının başarılı bağımsızlık hareketlerinden çok, büyük güçlerin (en önemlisi de, ABD'nin) savaşa katılmış olmalarına borçluydu; sözgelimi, Hint milliyetçiliği hâlâ kontrol altında tutulabiliyordu, ama Amerikalıların desteğini kazanmasıyla birlikte, Britanya siyaseti için eskisine göre

5) Sovyet baskısındaki, bu olayların gösterdiği sertleşme, bu yıllarda tüm Doğu Avrupa devletlerinde sanayinin gelişmesinde de görülür.

6) Winston Churchill, 3 Eylül 1939, Avam Kamarası. Savaşı, "özünde, bireyin haklarını sarsılmaz bir kaya üzerine oturtma ve insanın saygınlığını pekiştirme ve canlandırma savaşı" olarak tanımlamıştı. Bkz. *Parliamentary Debates*, Commons, 5th series, 351, sütun 295.

çok daha büyük bir soruna dönüşecekti. Pearl Harbor'dan yalnızca birkaç ay (ve Atlantik Sözleşmesi'ni üreten toplantının üstünden bir yıldan az bir süre) sonra bir Amerikan dışişleri müsteşarı, "Emperyalizm çağı sona erdi," demişti.

Bunun, ABD'nin İngiliz, Fransız, Hollandalı ve Avustralyalı müttefiklerinin o dönemde destekleyecekleri bir beyanat olduğu söylenemezdi. Oysa ABD, eski bir ulusal geleneğine geri dönmüştü. Amerikan siyaseti 1930'larda, Filipinlere önemli oranda özerklik tanınması gerektiğini kabul etmiş (gerçi, tam bağımsızlık için 1946'ya dek beklemek gerekecekti) ve Monroe doktrininin dolaylı bir emperyalizmin kılıfı olabileceğini kabullenmeye asla istekli olmamıştı. Savaşın sona ermesinden önce misyonerler ve iş dünyası da heyecana kapılmışlardı ve Afrika ve Asya'daki imparatorluklarla ticaret bağlantısı kurulmasında avantajlar sağlayacak sömürgecilik karşıtı tutumun yarattığı umutla Amerikan hükümetine baskı yapıyorlardı.

Ama diğer sömürgeci ulusların, yenik bir sömürgeci güç, yani, İtalya[7] söz konusu olmadıkça, Amerikan siyasetini isteyerek kabullenmeleri olası görünmüyordu. Afrika imparatorluğunu 1942-1943 döneminde en nihayet kaybetmişti ve savaş sonunda (Yunanlıların uzun zamandır aslında Yunan olduğunu iddia ettikleri) Oniki Ada da Yunanlılara verilmişti. Diğer yerler söz konusu olduğundaysa sömürgeci güçler, imparatorluğu yeniden ele geçirme ya da sürdürmenin askeri maliyetleri çok yüksek olsa da, sömürgecilik karşıtı dalgaya kapılmaya (belki bir ölçüde İngilizler hariç) 1945'ten önce psikolojik olarak hazır değillerdi. İngilizler bile, nihai hedef olarak sömürgelerin bağımsızlığından söz etmekle birlikte, bazı ayrımlar yapıyorlardı. Hindistan bağımsızlık yolunda olabilirdi, ama 1938'de bir İngiliz devlet adamı hâlâ, Afrika'nın bağımsızlığının "kuşaklar, hatta yüzyıllar" alacağını söyleyebiliyordu.[8] Fransızların imparatorluklarının savaş sonrası durumunu düşünmeye başlamalarıyla birlikte 1944 başlarında Brazzaville'de gerçekleştirdikleri Afrika sömürgeleri ve Madagaskar konferansına yalnızca genel valiler ve valiler katılmıştı. Konferansta tebaa halkların bir tek seçilmiş temsilcisi bile yoktu. Açılış oturumunda General de Gaulle'ün yaptığı konuşmadan sonra, yerli seçilmiş temsilcilerin gelecekte yönetime belli oranda katılabilecekleri, ama böyle bir evrimin Fransız imparatorluk yapısı içinde gerçekleşmesi gerektiği sonucuna varıldı. Yerel özerklik düşüncesinin dikkate alınmasından özellikle kaçınılmıştı. Bu yaklaşım elbette, Fransız tebaasını önce kara derili

7) Elbette, 1943'te mağlup durumdaydı, ama savaş sonuna gelindiğinde Birleşmiş Milletler'in "savaş ortağı" olmuştu.

8) Bkz. H. S. Wilson, *The Imperial Experience in Sub-Saharan Africa since 1870* (Minneapolis, 1977), s. 290.

Fransızlara, sonra da Fransa vatandaşına dönüştürecek eski Fransız *mission civilisatrice* kavramıyla uyumluydu. Sonraki onyılda imparatorluk ülkelerindeki kentli halkın dış sömürgelerin kaderiyle siyasetçilerinden çok daha az ilgilenmeleri şaşırtıcıdır. Önemli beyaz sömürge nüfuslarının bulunmadığı yerlerde pek çok İngiliz ve Fransız, bağımsızlık yönündeki tavizlerin çoğunu tam bir kayıtsızlıkla karşılamıştı.

Şartları ve zamanlamaları çok farklı olsa da, 1945'te en cüretli ve umut verici milliyetçi hareketler Asya'da gözlenmekteydi. Avrupa emperyalizminin kumdan kalesi emperyalist güçlerin 1940'da Avrupa'da aldıkları yenilgilerle sarsılmaya başlamıştı. Bu da, Japon gücünün diplomasi ve yıldırma yoluyla yayılmasını kolaylaştırmış ve batı yardımlarının Chungking'deki KMT yönetimine ulaştırılmasında kullanılan Burma Yolu kısa bir süreliğine kapanmıştı. Fransızların, Japon kuvvetlerinin 1941'de Çinhindi'ni işgal etmelerini ve Japonların Siyam'da tam bir egemenlik kurmalarını kabullenmeleri bundan da önemlidir. Ardından, 1942 başlarında Güneydoğu Asya ve Endonezya'daki Avrupa imparatorluğu yıkıldı. Bu durum, imparatorluk gücünün yerini Japonların almadığı (Hindistan altkıtası gibi) bölgelerde bile büyük etkiler yarattı. Singapur'da 60,000 İngiliz, Hint ve Dominyon askerinin teslim olması, Asya'daki Avrupa egemenliğinin sonunun habercisiydi. Britanya imparatorluk gücünün itibarı açısından 165 yıl önceki Yorktown olayından da kötü olan bu felaketi hiçbir çaba telafi edemedi. Ardından, Japonların Hollanda Doğu Hint Adaları'nı, Filipinleri, Malezya ve Burma'yı işgal etmeleriyle, Uzakdoğu'daki tüm beyazların prestijleri ve güvenleri sarsılacaktı. Japonların yeni tebaalarına çoğunlukla kötü davranıyor olmaları bir önem taşımıyordu. Ne de olsa, en azından başlarda, her zaman kötü davrandıkları söylenemezdi ve kendileriyle birlikte İngilizlere karşı savaşmaya istekli pek çok işbirlikçi (örneğin, Burma Bağımsızlık Ordusu) buluyorlardı. Bombardımanların, savaşların, zorunlu çalışmanın, açlığın ve hastalıkların Avrupa'da yol açtığı kargaşayla karşılaştırıldığında, çoğu Asya köyünde yaşamın eskisi gibi sürdüğü söylenebilirdi. Eski sömürge tebaalarına ülkelerini fethedenlere karşı kullanmaları amacıyla paraşütle silah atmaları, bu silahların günün birinde Londra, Paris ya da Lahey'deki eski yöneticilerine karşı kullanılmaları olasılığını yaratmak dışında, pek bir işe yaramadı. Batı egemenliğinin yıkılışı ekonomik yaşamda ve kültürde de önemli yan etkiler yarattı. 1945'e gelindiğinde, Asya imparatorluklarında büyük bir değişim potansiyeli gözlenmekteydi. Artık sorgulanan tek şey toprak üzerindeki hâkimiyet de değildi. 1948'e gelindiğinde Avrupa'da Rus ve Amerikan nüfuz kürelerinin açıkça ayrılmış olmasına ve bu ayrımın uygulamada kırk yıl sürecek olmasına karşın, Uzakdoğu'da büyük güç ilişkileri daha uzun süre yerine oturmayacaktı.

HİNDİSTAN'IN BAĞIMSIZLIĞI

Hindistan'ın günün birinde bağımsızlığını kazanacağı ve belki de önemli bir Asya gücüne dönüşeceği ne de olsa daha İkinci Dünya Savaşı'ndan önce belli olmuştu. Hindistan'daki imparatorluk yönetiminin 1901'deki şekliyle yeniden kurulması daha o zamandan olanaksız görünüyordu. Zamanlama ve yerini neyin alacağı ise daha 1939'dan önce tartışılmaya başlanmıştı. Hindistan'ın bağımsızlığına sıcak bakan İngilizler, ülkenin Uluslar Topluluğu'yla bağlantısının süreceğini ummuşlardı; bu, "Dominyon Statüsü"nün resmi olarak, hükümdara bağlılık temelinde Uluslar Topluluğu'yla bağımsız birlik ve iç ve dış işlerde tam bir denetim hakkı olarak tanımlandığı, 1926'daki İmparatorluk Konferansı'ndan beri imparatorluğa verilen resmi addı. Britanya yönetimlerince 1940'a dek bir sonraki öncelikli amaç olarak görülmemesine karşın, Hindistan için makul bir hedefti. Ama bu döneme dek ülkenin uygulamada kendi kendini yönetmesi yönünde önemli aşamalar kaydedilmişti ve biraz da bu nedenle, Hindistan'da Çin'deki gibi güçlü bir batı karşıtlığı gözlenmiyordu.

Savaş yeni değişimler getirdi. Hindistan'da bir kez daha, Rac için savaşacak büyük bir gönüllüler ordusu kuruldu; her zamanki gibi, Hindistan dünyanın en büyük birinci sınıf yabancı asker kaynağıydı. Savaşın yaklaşması, İngilizlerin Hindistan ordusuna ne denli ihtiyaç duyduklarını giderek daha çok fark etmelerini sağlamıştı belki, ama bedeli Hindistan'a ödetmeye çalışmaktan çoktan vazgeçmişlerdi; 1941'e gelindiğinde, ordunun modernleşmesinin bedelini İngiliz vergi mükellefleri ödüyorlardı. Hint birlikleri Afrika, İtalya, Suriye, Irak ve Burma'da başarıyla çarpıştılar. Kimi silahlı kuvvetlerde, kimileri de savaş dönemindeki talep artışından yararlanan Hint sanayilerinde olmak üzere, çok sayıda Hintli de daha önce görülmemiş düzeyde teknik beceri eğitimi almıştı. Başka kürelerde uzun zamandır yaşanmakta olan değişimler de sürmekteydi. Neredeyse kırk yıl boyunca temsilci yönetim kurumların bölgesel düzeye dek yayılması ve üst düzey devlet görevlerindeki Hintli sayısının artırılması (1939'a gelindiğinde, 1,000 kişilik idareci sınıfının çoğunluğunu Hintliler oluşturmaktaydı), seçkinlerin onayı ve halkın büyük bölümünün işbirliği olmadan yönetilemeyecek bir ülke yaratmıştı. Ülkenin milliyetçi liderleri de, demokrasi eğitimi olmasa da, kendi kendilerini yönetmeye hazırlık eğitimi almışlardı. Dahası, pek çoğu hem resmi hem de son derece geniş ve gayri resmi yönlerden, batılı siyasi varsayımları içeren İngiliz eğitimiyle yetişmişlerdi.

Hindistan yönetimi 1939 yılında Hindistan'ı danışma görüntüsü uyandırmaya bile gerek duymadan Almanya'ya karşı savaşa sürüklemekle, başta Gandhi olmak üzere, Hintli kitleleri etkileyebilecek kişilerin (aslında, incelikle elde edebileceği) desteğinden yoksun olarak savaşmak zorunda kaldı. 1941'e

gelindiğinde dalgalar hızla bağımsızlığa yönelmekteydi. Japonların acımasız saldırısı Britanya hükümetini zora sokmuştu. Britanya hükümetinden ilk olumlu tepki 1942'de geldi ve Hindistan'a, savaştan sonra özerklik ve Uluslar Topluluğu'ndan ayrılma hakkı teklif edildi. Ama bu yetersiz ve gecikmiş bir adımdı. Hintli milliyetçiler artık, hemen ve tam bağımsızlık istiyorlardı. Japon ordusunun Hindistan kapılarına dayanması karşısında, kimi Hintli milliyetçiler Japonların galibiyetine sıcak bakmaya başlamışlardı. Japonlar, Hintli savaş esirlerinden kurulan milliyetçi kurtuluş ordusunu Burma'da savaşa soktular, ama bu ordu savaşta askeri açıdan önemli bir etki yaratamayacaktı. Kongre liderleri, (denetimini kısa sürede kaybettikleri) "Hindistan'dan Elini Çek" kampanyasını başlatmalarının ardından tutuklandılar. Birkaç hafta içinde ve kolayca bastırılan kampanya, başta ulaşım alanı olmak üzere, kimi maddi zararlara yol açmıştı, ama Ayaklanma'dan beri yaşanan bu en ciddi potansiyel kriz sırasında, 350 milyonluk bir ülkede polis eylemleri sonucu 800 Hintli'nin ve yalnızca on devlet görevlisinin ölmesi pek de kaygı uyandırıcı bir durum değildi.[9] Denetim hiç yitirilmedi; Hindistan'daki İngiliz kuvvetleri savaş sayesinde 1939'dakine göre çok daha güçlenmişti ve Burma'da Japonlarla savaşılırken bile ayaklanmaların bastırılmasında elli tabur kullanılabilmişti. Bir yetkilinin de dediği gibi, "Hindistan'dan Elini Çek" kampanyası, sallardan oluşan küçük bir filonun bir savaş gemisine saldırmasına benziyordu.[10]

Almanların Sovyetler Birliği'ni işgal etmelerinin, Hintli komünistlerin savaşı desteklemelerini ve Gandhi'nin Özgürlük Hareketi'nden ayrılmalarını sağlayarak, İngilizlerin konumunu bir derece güçlendirmiş olması ilginçtir. Hintli vatanseverler, serbest bırakılan komünist liderleri İngiliz emperyalizminin ajanları olarak görüyorlardı. Ertesi yıl Rac yeni bir krizle karşılaştı, ama bu kriz ilginçtir ki, siyaset cephesinde suların yatışmasına yardımcı olacaktı; Japonların Burma'yı işgal etmeleri sonucunda Bengal'in pirinç ikmali kesildi ve bunun ardından, 2 milyon kişinin ölümüne yol açacak bir kıtlık yaşandı. Ordu tayın sistemi getirdi ve büyük kentlerin gıda ikmalinin organizasyonunu üstlendi. Yine de, kum saatinin akışı sürüyordu. Savaş ilerledikçe, Hint kamuoyundaki değişim hızlanıyordu. Yenilginin İngiliz prestijine indirdiği darbe altkıtada İngiliz gücünün temellerini sarsmıştı. İngilizlerin şartlar ne olursa olsun savaştan sonra er ya da geç ülkeden ayrılacaklarının belli olmasından sonra (görünüşe bakılırsa, Hintli siyasetçiler için kritik an, 1942'de bir İngiliz delegasyonunun dominyon statüsü önerisinde bulunması olmuştu), bireyler ve grup-

9) Bkz. J. M. Brown, *Modern India: The Origins of an Asian Democracy*, 2. baskı (Oxford, 1994), 322-323. sayfalardaki tablo.

10) A.g.e., s. 321.

lar için yeni olasılık ve tehlike tahminleri yapılmaya başlanmıştı. Bunun iki tehlikeli yönü bulunmaktaydı.

Bunlardan en ciddi olanı, –işlerin umdukları gibi gitmesi durumunda– imparatorluk himayesini ve gücünü devralacak taraflar arasında çatışmanın artmasıydı. Hepsi belli grup ve toplulukların çıkarlarını korumayı amaçlıyorlardı. İngilizlerin savaştan kısa bir süre sonra Hindistan'ı terk etmek zorunda kalacaklarına inanan Hintli siyasetçi sayısının artmasıyla birlikte, kendi saflarındaki bölünme de arttı; Hindularla Müslümanlar arasındaki bölünme keskinleşmişti ve Müslüman liderler bağımsızlıktan sonra ayrı bir İslam devletinin kurulmasından söz etmeye başladılar – "Pakistan". Beklentilerdeki değişimin ikinci sonucu, geleceklerinin ayrıntılarının nasıl olacağını bilemeyen hizmetkârlarının geleceğe bakmaya başlamalarıyla birlikte, gücün yavaş yavaş Rac'ın idari zırhının dışına sızmasıydı. Zenginleşecekleri düzenin kurulması için Rac'a güvenmiş olan sanayiciler, toprak sahipleri ve Hindistan Kamu Hizmetleri üyeleri, duyguları ne yönde olursa olsun, İngiliz gücünü devralacağı 1945'te iyice belli olan Kongre'nin yükselen yıldızına yönelmek zorunda kalacaklardı.

Britanya siyasetinde Amerikan görüşleri de giderek daha çok önem kazanmaktaydı. ABD'nin başka halkların savaşlarıyla ilgilenmesi, tıpkı 1917'de olduğu gibi şimdi de, devrimci bir değişimin habercisiydi. Başkan Roosevelt, Hindistan'ın bağımsızlığını kazanması yönündeki umutlarını (ayrıca, Asya'nın diğer kesimlerinin bağımsızlıklarını kazanmaları umudunu ve Fransız Çinhindi için vesayet gereksinimini) Stalin'le gizlice tartışmıştı. Ama 1945'te Westminister'da iktidara gelen İşçi Partisi'nde, altkıtanın ve Burma'nın bağımsızlığının uzun zamandır programında yer almasına karşın, ele alınması gereken Hindistan'dan daha acil konular olduğu düşünülüyordu. Ama gerçeklikler hükümeti zorluyordu. 14 Mart 1946'da, yani, Hindistan'ın Hindu-Müslüman ayaklanmaları ve siyasetçilerinin gelecek kavgaları arasında parçalandığı bir tarihte, İşçi Partisi hükümeti Hindistan'a tam bağımsızlık teklifinde bulundu. Bu tarihe gelindiğinde, genel valinin durumu kontrol altına alabileceğine kuşkuyla bakılmaktaydı. Sorun, İngilizlere karşı gösterilen direnç değil, Rac'ın yıkılışından sonraki gelecekleri konusunda kaygılanan cemaatler arasında şiddetin giderek tırmanmasıydı. 1946'da Bengal valisi, polis gücünün güvenilmez bir ayaktakımına dönüştüğünü ve on iki ay içinde elinde yöneteceği tek bir bölge bile kalmayacağını bildirdi; tam bir çöküşü önleyen tek şeyin İngiliz birlikleri olduğunu söylüyordu. O yıl Bihar'da 40,000 Müslümanın katledildiği iddia edilmekteydi ve Ağustos ayında, "Büyük Kalküta Katliamı" olarak bilinen olaylarda da bir hafta içinde 4,000 kişi öldü; ama bu katliam, cemaatler arasındaki pek çok canavarlığın yalnızca en kötüsüydü. Genel vali güncesine, "Hindis-

tan'daki günlerimiz sayılı ve olayları kontrol altına alma gücümüz neredeyse hiç kalmadı," diye yazmıştı.[11]

Genel vali Londra'daki kayıtsız hükümetten pek çok kez, yönetim devri için belli bir tarih saptanmasını istemişti. Britanya hükümeti Şubat 1947'de en nihayet harekete geçerek, yönetimi en geç Haziran 1948'de devredeceğini bildirdi ve böylece, Hintli siyasetçilerin kafalarına bir tabanca dayamış oldu. Yeni genel vali Lord Mountbatten sürecin işleyişini denetlemekle görevlendirildi. Müslümanların lideri Cinnah'ın güvenmediği genel vali, Kongre lideri Nehru'nun güvenini kazanmıştı. Cemaatler arasındaki düşmanlıklar düğümü, altkıtanın bölünmesi ve böylece, tarihi boyunca sahip olduğu tek yönetim birliğinin sona ermesiyle çözüldü. 15 Ağustos 1947 gecesi artık iki yeni Dominyon vardı: Pakistan ve Hindistan. Pakistan Müslüman'dı ve kendisi de, kuzey Hindistan'ın zıt uçlarındaki iki toprak dilimine bölünmüştü; ikincisinin ise resmi olarak laik olmasına karşın, bileşimi ve aldığı ilham büyük oranda Hindu'ydu ve çok büyük Müslüman azınlıklara sahipti. Mountbatten, o şartlar altında mümkün olduğu düzeyde bir idari süreklilik sağlayabilmişti.

Hindistan'ın bağımsızlığının ilan edilmesinden kısa bir süre önce İngiliz askerleri, Ayaklanma'nın en ünlü kuşatma bölgesi olan Lucknow'daki yönetim konağında 1857'den beri dalgalanmakta olan Birlik bayrağını indirdiler. İmparatorluk yıkılmak üzereydi. Bölünme ise tam zamanında gerçekleştirildi; 1947 yazına gelindiğinde kritik sınır bölgelerindeki güvenlik kuvvetlerinin hiçbir gücü kalmamıştı ve Hint ordu birimleri cemaat hatlarını aşmaktaydılar. Milliyetçi siyasetçiler korku ve hırsın harekete geçirdiği yerel güçleri de kontrol altına alamıyorlardı. İngilizler bile asla tüm Hindistan'ı doğrudan yönetmemişlerdi ve Hindularla Müslümanlar Ayaklanma'dan beri birbirlerinden uzaklaşmaktaydılar. Yine de, bölünmenin bedeli yüksek oldu. Gandhi'nin, aslında hiç de istemediği sakat bir bağımsızlığın elde edilmesindeki payı nedeniyle Hindu bir fanatik tarafından öldürülmesi, pek çok milliyetçinin aldığı manevi yarayı sembolize eder. Önemli azınlık cemaatlerinin yaşadığı bölgelerde büyük katliamlar yaşandı. Yaklaşık 2 milyon kişi, dindaşlarının denetimindeki yerlere kaçtı. Bağımsızlığın hemen ertesinde elde edilen tek siyasi kazanç, yakın gelecek için cemaat sorununun, kanlı bir şekilde ve (ileride görüleceği gibi) bir süreliğine de olsa, çözülmesiydi. Yeni devletlerin bunun dışındaki avantajları, büyük güçlerin (çok karmaşık güdülerle) gösterdikleri iyi niyet, daha bağımsızlıktan önce büyük oranda yerlilerden oluşan, iyi eğitimli bir kamu hizmetleri yapısını devralmaları ve önemli bir kurum ve hizmetler alt-

11) *Wavell: The Viceroy's Journal*, yay. haz. P. Moon (Londra, 1973), s. 368.

yapısıydı. Ama bu miras eşit bölüşülmemişti; Hindistan, Pakistan'dan çok daha fazlasına sahipti.

Bu avantajlar kendi başlarına, altkıtanın ciddi düzeydeki ekonomik ve toplumsal gerilik sorunlarıyla başa çıkılması için araç sunmaya da yetmeyeceklerdi. Aralarından en önemlisi nüfus sorunuydu. Britanya egemenliği dönemi boyunca nüfus sürekli artmış ve sorun ancak arada bir ve kısa süreliğine, Birinci Dünya Savaş'nın sonunda 5 milyon Hintliyi etkileyen büyük grip salgını, ya da, İkinci Dünya Savaşı sırasında Bengal'de yaşanan türde büyük kıtlıklar gibi Malthus felaketleriyle (eğer bu sözcüğü kullanabilirsek) dindirilebilmişti. 1951'de Hindistan'da ve 1953'te de Pakistan'da kıtlık yaşandı. Kıtlık hayaleti 1970'li yıllara dek bölgeden çekilmeyecekti. İkinci Dünya Savaşı sırasında önemli ilerleme kaydeden sanayileşme, nüfus baskısını karşılamaya yetmiyordu. Yeni iş olanakları ve kazanç yaratma hızı yetersiz kalıyordu. Altkıtadaki sanayinin büyük bölümü yeni Hindistan'da kalmıştı, ama ülke çok ciddi sorunlarla karşı karşıyaydı. Kentlerin dışına bakıldığında, yeni cumhuriyetin kimi liderlerinin tüm eşitlik emellerine karşın, çoğu Hintlinin eşitsizliğin eskisi gibi sürdüğü ve büyük çoğunluğun topraksız olduğu köylerde yaşadığı görülmekteydi. İktidardaki Kongre partisini finanse eden ve kurullarına hakim olan toprak sahipleri, toprak reformuna karşı çıkmaktaydılar. Batılı demokrasi, milliyetçilik, laiklik ve maddi gelişim ideallerini benimsemiş, ama artık suçlayacak yabancı yöneticileri bulunmayan yeni devletin üstünde geçmişin ağırlığı, pek çok açıdan daha da artmıştı. Hindistan'da tarih hâlâ, demokrasiye giden yolu tıkamaktaydı.[12]

ÇİN DEVRİMİNİN SON SANCILARI

Çin uzun zamandır Japon emperyalizminden kurtulma savaşı vermekteydi; ülkede 1918'den beri gerilemekte olan batı emperyalizmi, Büyük Britanya, Fransa ve ABD'yle yapılmış olan "eşitsiz antlaşmalar"ın son kalıntılarının da İkinci Dünya Savaşı sırasında önemli oranda yürürlükten kaldırılmasıyla tam anlamıyla yok oldu. Japon saldırısının atlatılabilmesini ve Çin devriminin tamamlanmasını da bu savaş mümkün kıldı. 1941'de, Çin-Japonya savaşının bir

12) Burma'da da aynı durum geçerliydi. Ocak 1948'de bağımsız cumhuriyet ilan edilmişti, ama ülke daha o dönemde siyasi şiddet içindeydi. Etnik çatışmalar, iç savaş ve ayaklanmalar, on yıl sonra askeri yönetim kurulana dek sürdü. Yeni devletin yaşadığı sorunlara kısmen, (Britanya hükümetinin olmasa da) Burma siyasetindeki bazı İngilizlerin istikrarı bozma amaçlı çalışmalarının yol açtığını düşündürecek nedenler bulunmaktadır. Bkz. Fergal Keane, "Save us from our friends," *Guardian*, 19 Temmuz 1997.

dünya savaşıyla birleşmesi, Çin'in diplomatik konumunu güçlendirmişti. Artık güçlü müttefiklere ve yeni bir uluslararası konuma sahipti. Sembolik destek ve moral desteği kimi zaman, Müttefiklerin o sıralarda verebileceği askeri yardım denli önem kazanıyordu; Müttefikler 1942 başlarındaki felaketlerden kendilerini kurtarmakla, Çin'le fazla uğraşamayacak denli meşguldüler, ama Amerikalılar Japonlara karşı hava kuvvetleri birimlerini Çin havaalanlarından idare etmekteydiler. Bir Çin ordusu da kuzey Hindistan ve Burma'nın Japonlar'a karşı savunulmasına yardıma geldi. Bunun dışında, yönetimleri ülkenin batısına doğru sıkıştırılmakta olan Çinliler uzun zaman ellerinden geldiğince dayanmak zorunda kalacaklardı ve müttefikleriyle kara ve hava bağlantıları zayıftı. Yine de, belirleyici bir değişim yaşanmak üzereydi.

Komünistlerle milliyetçiler arasında sürtüşmenin ve kimi zaman açık çatışmanın sürmesine karşın, KMT ile ÇKP, genel anlamda konuşursak, 1941'e dek belli bir ulusal birlik ve işbirliği içinde kaldılar. Bu yıl ufukta zaferin görünmesiyle birlikte bağların zayıflaması ilginçtir. Yeni bir olgu, yani, ABD'nin artık Japonya'nın en büyük düşmanı olması ve uzun vadede Japonya'yı yenilgiye uğratacağının anlaşılması, Chungking yönetiminin tutumunu yavaş yavaş değiştirmeye başlamıştı. Sonuç böylesine kesin olduğuna göre, barıştan sonra komünistlere karşı verilecek mücadelede kullanılmak üzere saklanabilecek asker ve kaynakların Japonlara karşı kullanılması anlamsız bulunuyordu. Kimi KMT taraftarları daha da ileri gittiler ve kısa bir süre sonra, yeniden komünistlere karşı savaşmaya başladılar.

Diğer, yani komünist Çin yine de, savaş sırasında gücünü artırmaktaydı. Chungking, beslendiği gizli çıkarların doğası nedeniyle 1930'lu yılların başlarından itibaren KMT'yi lekelemiş ve bölmüş olan atalet, çıkarcılık ve yozlaşmayı sergilemeye başlamıştı. Rejim, batılı güçlere karşı milliyetçilik duygularının kışkırtılmasında son derece enerjik davranmakla birlikte, baskıcı ve eleştiriye kapalıydı. Entelektüelleri kendinden uzaklaştırmıştı. Çoğunlukla kötü yönetilen, disiplinsiz askerleri köylüleri en az Japonlar kadar yıldırmaktaydı. Komünist Çin ise farklıydı. Komünistlerin denetimindeki geniş bölgelerde (ki bunlar çoğunlukla Japon hatlarının gerisindeydi, ama Çin'in büyük bölümü asla tam bir Japon işgaline uğramamıştı) "halk düşmanları"na karşı sık sık şiddetli ve vahşi saldırılar düzenlenmekteydi; gerçi, ılımlı ama kesin reformlar ve disiplinli bir tutum sayesinde kazanılmış çıkar odaklarının desteğini elde tutmak amacıyla da bilinçli bir çaba gösterilmekteydi. Kiraların düşürülmesi ve tefeciliğin kaldırılması sayesinde köylünün desteği kazanılmıştı. Bu arada Mao, önlerindeki görevi yerine getirecek yeni komünist kadroların hazırlanması için gerekli kuramsal çerçeveyi oluşturmaktaydı. 1945'te Japonya yenilgiye uğradığında Çinli askerlerin yaklaşık bir milyonu komünistti. Komutan-

ları o dönemde ortaya çıkan yeni fırsatlardan yararlanmak üzere hızla hareke-te geçmişlerdi.

Japonya'nın ani yenilgisi böylece, Çin devriminin son aşamasını şekillendiren ikinci önemli etmen oldu. Çin'in geniş bölgelerinin yeniden işgal edilmesi ve Çin devletiyle yeniden birleştirilmesi gerekiyordu. KMT hükümeti bu işi he-men ve kolayca yapmayı her zaman başaramıyordu. Milliyetçi kuvvetler, komü-nistlerin denetimi altındaki pek çok bölgeye, komünistlerin buralarda güçlen-melerinden önce ulaşmayı başaramamışlardı. Amerikalılar milliyetçiler devrala-na dek korumak üzere bazı limanlara kendi askerlerini yolladılar ve milliyetçi birlikleri önemli noktalara uçaklarla taşıdılar. Kimi yerlerde Japonlara, KMT hükümeti kontrolü yeniden ele geçirene dek dayanmaları söylendi. Ama o yılın sonuna gelindiğinde komünistler daha önce hiç sahip olmadıkları kadar çok toprak elde etmişlerdi ve bu toprakları temelde, komünist yönetiminin duydukları kadar kötü olmadığını düşünen halkın desteğiyle ellerinde tuttu-lar. KMT denetimi altındaki bölgelerde toprak sahiplerini destekliyor ve vergi toplayabilmek amacıyla köylülere baskı uyguluyordu. Yine de, 1937 yılında vatanseverlik duygularından hâlâ yararlanabiliyordu; o dönemde pek çok Çinli, Çin devriminin gerçek taşıyıcısının KMT olduğuna inanmaktaydı. Ama bir fırsat varsa bile, savaş bu fırsattan yararlanılması olasılığını yok etti. Japonların uzun zamandır korktukları ve 1937'de bastırmayı amaçladıklarını ilan etmiş oldukları Çin devriminin tamamlanmasını sağladı. Savaş milyonlarca Çinli için bir felaket yaratmış olmakla birlikte, aynı zamanda, Çin'in, yeniden bir dünya gücü olma yolundaki, önce Avrupalılar ve sonra da yine Asyalılar ta-rafından saptırılmış olduğu uzun yürüyüşü bir başka yoldan sürdürmesini sağlamıştı. Çin milliyetçiliğinin tükenişi tamamlanmak üzereydi ve bundan yararlanan taraf ÇKP olacaktı.

İç savaş Japonların yenilgisinden sonra üç yıl sürdü. Japon birliklerinin ge-nellikle milliyetçilere ya da Amerikan birliklerine teslim olmaya çalışmalarına karşın, komünistler sık sık, onlardan büyük yeni silah stokları almayı başarıyorlardı. Japonların teslim olmalarından önceki son günlerde Mançur-ya'yı istila etmiş olan Sovyet kuvvetleri, burada Japonlardan aldıkları silahları komünist müttefiklerine devrettiler. Mao bilinçli olarak, ılımlı siyasi beyanlar-da bulunuyor ve toprak reformunu sürdürüyordu. Kendini Çin'in kaderiyle özdeşleştirmesi liderlik konumunu güçlendirdi ve ÇKP dışında da destek ka-zanmayı başardı. Bu durum komünistlere iç savaşta büyük bir avantaj daha kazandıracaktı; savaşta kazanılan zafer temelde, kırsal kesimin, kent tabanlı rejime karşı zaferiydi. KMT de kimi başarılar kazanmaktaydı, ama KMT için-deki bölünme ve KMT'ye verilen desteğin erimesi sonuçta, diğer belirleyici etmenler oldu.

Amerikalı devlet adamları, Çan Kay-şek başkanlığındaki KMT yönetiminin bariz yetersizliği ve yozlaşması karşısında giderek daha fazla düş kırıklığına uğramaktaydılar. 1947'de Amerikan kuvvetleri ülkeden çekildi ve ABD iki Çin arasında arabuluculuk yapma çabalarına son verdi. Ertesi yıl kuzeyin büyük bölümü komünistlerin elindeydi ve Amerikalılar, KMT'ye hâlâ vermekte oldukları askeri ve mali desteği kestiler. Bu andan itibaren milliyetçi yönetim askeri ve siyasi açıdan erimeye başladı; bu durumun belirginleşmesiyle birlikte, giderek daha çok devlet görevlisi ve yerel yönetici, hâlâ fırsat varken komünistlerle anlaşma çabalarına girişti. Artık yeni bir dönemin başladığına inanılıyordu: Semavi Ferman sona ermekteydi. Aralık 1948 başlarına gelindiğinde milliyetçilerin anakarada önemli bir askeri gücü kalmamıştı ve Çan Kay-şek (eskiden Formoza adını taşıyan ve 1895'ten savaşın sonuna dek Japonların elinde olan) Tayvan'a çekildi. Eski müttefiklerinden iyice bıkıp usanmış olan Amerikalılar milliyetçileri yetersizlikleri için kınayarak ve bu fiyaskodan tamamen onları sorumlu tutarak, geri çekilme sırasında yardımı kestiler. Sonunda, 1 Ekim 1949'da Pekin'de Çin Halk Cumhuriyeti resmen kuruldu. Dünyanın en kalabalık komünist devleti kurulmuştu. Yönetimin önündeki ilk görev tüm ülkeyi egemenliği altına almaktı; bu, 100 yılı aşkın bir süredir hiçbir Çin yönetiminin başaramadığı bir işti.

1945'İN İMPARATORLUK GERÇEKLİKLERİ

1945'te Avrupalılar, imparatorluklarını, üç ya da dört yıl önce bıraktıkları halleriyle geri alamadılar. İlk olarak, yenilginin yarattığı psikolojik etkinin üstesinden gelemediler. İngilizlerin 1945'te, Japonlardan devralmak ve Hollandalılarla Fransızlar kontrolü yeniden ele geçirene dek korumak üzere Endonezya ve Çinhindi'ne zaman kaybetmeden asker yollamış olmalarına karşın, bu bölgelere dönen sömürgeciler çoğunlukla, İngilizlerin ve Amerikalıların savaş sırasında Japon işgal kuvvetlerine karşı kullanılması amacıyla paraşütle atmış oldukları, ya da, 1945'in ilk kurtuluş anlarında teslim olan Japonlardan aldıkları silahlarla donanmış eski tebaalarının silahlı direnişiyle karşılaşıyorlardı. Sömürgeciliğe karşı yeni bir ayaklanma döneminin başlamış olması hiç şaşırtıcı değil. Daha önceki hareketlerin tersine bu hareketler, Soğuk Savaş sayesinde, Sovyetlerden (ve kimi zaman da, Çinli komünistlerden) danışmanlık, silah ve para desteği alabileceklerdi. Sömürgelerdeki her huzursuzluk belirtisi, süper güçlerin çıkarlarını geliştirmeleri için bir davet ve fırsat anlamına geliyordu. Dahası, eski sömürgelerin bağımsızlıklarını kazanmalarıyla birlikte, Birleşmiş Milletler'de kurtuluş hareketlerine sıcak bakan ülke sayısı da artmaktaydı.

ABD her zaman, eski sömürge yönetimlerinin yeniden kurulmasına karşı çıkma eğilimindeydi; Amerikalılar kendi tarihlerinin sömürgeciliğe karşı ayaklanmayla başladığını düşünüyor ve emperyalizmi savunarak kökenlerini inkâr etmek istemiyorlardı. Franklin Roosevelt, barış sağlandığında Hong Kong'un Çin'e iade edilmesini hayal etmişti. Ayrıca, yeni ulusların dostluğunu kazanmak Amerikan iş dünyasının ve Asyalı milliyetçilerinin tek destekçilerinin komünistler olmaması da Amerikan diplomasisinin çıkarınaydı. Soğuk Savaş'ın başlangıcı, bu bol malzemeli güvece ekilen son baharat oldu. Tüm bunlar göz önüne alındığında, 1960'a gelindiğinde Asya'daki tüm sömürge imparatorluklarının yıkılmış olması hiç şaşırtıcı görünmüyor.

İkinci Dünya Savaşı Güneydoğu Asya ve Endonezya'da sömürgeciliği başka yerlere oranla çok daha olumsuz etkilemişti; sömürgelikten kurtulma süreci Hollanda ve Fransız sömürgelerinde, Britanya sömürgelerine oranla çok daha hızlı ve şiddetli olacaktı. Hollandalıların 1939'dan önce Endonezya'da temsilci kurumların kuruluşuna izin vermeleri mevcut milliyetçi partinin daha da güçlenmesini sağlamıştı. Daha o zamanlarda giderek güçlenmekte olan bir komünist hareket vardı. Aralarında Ahmed Sukarno'nun da bulunduğu kimi milliyetçi liderler, 1942'de adaları işgal eden Japonlarla işbirliğine girdiler. Japonlar teslim olduğunda milliyetçiler iktidarı ele geçirmek için uygun konumdaydılar ve Hollandalıların geri dönmesine fırsat kalmadan bağımsız Endonezya cumhuriyeti kuruldu; İngilizlerin önemli merkezlerde denetimi ele geçirmek üzere zaman kaybetmeden birliklerini göndermelerine karşın, Japonların Endonezyalı milliyetçileri destekleyip silah sağladığı kritik bir ara dönem yaşanmıştı. Hollandalılar ülkeye döndüklerinde çok geç kalmışlardı; çatışmalar ve müzakereler neredeyse iki yıl sürdü. Adalarda, kimileri tehlikeli derecede tecrit edilmiş durumda olmak üzere çok sayıda Hollanda vatandaşının bulunması ve Hollandalı yetkili ve siyasetçilerin Hollanda'nın savaş sonrası ekonomik toparlanmasında Endonezya'nın büyük önem taşıdığına inanmaları, imparatorluk günlerinin sona erdiğinin pek de kolay kabul edilmeyeceği anlamına geliyordu. Başlangıçta, Hollanda kraliyetine bağlı bir Endonezya cumhuriyeti kurulması yönünde anlaşmaya varıldı, ama bu düzenleme yürütülemedi. Çatışma yeniden başladı, Hollandalılar "polis operasyonları" ile boş yere ilerlemeye çalıştılar ve böylece, eski bir sömürgeci gücün, Birleşmiş Milletler'de komünist ve sömürgecilik karşıtı yapının öfkesini çeken ilk seferlerinden birine giriştiler. Hindistan ve (önünde sonunda kurulacağı kesin görünen bağımsız Endonezya'nın gönlünü almanın akıllıca bir adım olacağını düşünen) Avustralya, sorunu Güvenlik Konseyi'ne götürdüler. Hollandalılar sonunda pes ettiler. Böylece, üç buçuk yüzyıl önce bir avuç Amsterdamlı tacirin başlatmış olduğu öykü, 1949'da yeni bir devletin, Endonezya Birleşik Devletleri'nin

kuruluşuyla sona erdi. Devlet, yüzlerce adaya yayılmış, sayısız ırk ve dine bölünmüş 100 milyondan fazla insanı birleştirmişti. Hollanda'yla Hollanda tacı altındaki göstermelik ve resmi birlik sona ermemişti, ama bu birlik de beş yıl sonra feshedilecekti.

ÇİNHİNDİ

Fransızlar Çinhindi'nde bir süre, Hollandalılardan daha uzun süre tutunacak gibi göründüler. Savaş sırasında bu ülke –daha doğrusu, ülkeler grubu– Malezya ve Endonezya'dan farklı bir deneyim yaşamıştı. Japonlar 1941'den itibaren tam bir askeri denetime sahip olmalarına karşın, Mart 1945'e dek Fransız egemenliğinin yerini alamamışlardı. Japonlar bu tarihte Fransız genel valiyi görevinden alarak Annam, Koçinçin ve Tonkin'i, Annam imparatoru yönetimindeki yeni Vietnam devletiyle birleştirdiler. Sömürge yönetimi, Japonların *de facto* egemenliğini görünüşte parmağını bile kımıldatmadan kabul etmesi nedeniyle yerel halk nazarında itibarını yitirmekle birlikte, bu zamana dek sona ermemişti. Savaş sırasında Çinhindi'nde şartlar kötüleşmiş, 1944'te kıtlık yaşanmıştı. Yine o yıl Amerikalılar, Viet Minh'in Japonlara karşı sürdüğü gerilla eylemlerine maddi destek vermeye başlamışlardı. Japonlar teslim olduklarında Ho Şi Minh, (Japon işgalinin hemen ertesinde İngiliz kuvvetleriyle birlikte ülkeyi bölmüş olan) milliyetçi Çin'in desteğine sahip olduğuna emindi ve herhalde, Fransız egemenliğinin dönüşünden önce harekete geçmekte ABD'nin desteğini de alacağına inanıyordu. Hanoi'deki hükümet sarayına yerleşti, imparator tahttan çekildi ve Vietnam cumhuriyeti kuruldu. Ama birkaç hafta sonra İngilizler ülkeden ayrıldılar ve (Özgür) Fransa yönetimi güneye geri döndü. Fransız askerler zaman kaybetmeden Viet Minh yönetimini devirdiler.

Ama Fransızların ülkede egemenliklerini yeniden kurmalarının kolay olmayacağı kısa sürede anlaşıldı. Olaylar yalnızca 1945 kışı boyunca Fransız askerlerine ateş açılmasıyla ya da Fransız konvoylarına düzenlenen saldırılarla sınırlı kalmadı. Çinhindi'ne giderek daha çok kuvvet gönderilmesi gerekiyordu ve bu, özgürlüğünü yeniden kazanmış olan Fransa için ağır bir yüktü. Kızeyde, Hanoi'deki Viet Minh'in konumu, Çin işgal güçlerinin koruması sayesinde, 1946 baharına dek emniyette kaldı. Bu durum (liderleri arasında komünistlerin ağırlıkta olduğu) Vietnamlı milliyetçilere sağlam bir konum kazandırıyordu. Mart ayına gelindiğinde Fransızlar anlaşmaya hazır görünüyorlardı; Fransız "Birliği" içinde özerk bir "Demokratik Vietnam Cumhuriyeti"nin varlığını tanıdılar (de Gaulle döneminde "İmparatorluk" sözcüğünün yerini

"Birlik" almıştı). Ama Çinhindi'ndeki yüksek yabancı nüfusu,[13] Paris'teki iyi örgütlenmiş sömürgecilik yanlısı lobilerin çalışmaları ve de Gaulle taraftarlarının ulusal prestij kaygıları Fransız hükümetinin gerçek tavizlerde bulunma serbestisini büyük oranda kısıtlamaktaydı.

Mart anlaşmasıyla verilen taviz, temelde Koçinçin'e (yani, Güney Vietnam'a) özel statü verilmesi sorunu nedeniyle, işlerliğini kısa sürede yitirdi. Fransızlar 1946 sonunda bir darbe girişiminde bulunarak, Koçinçin'de özel bir rejim kurdular. 6,000 kişinin öldüğü söylenen Hanoi limanı bombardımanıyla sömürgecilik sonrası dönemin en uzun ve kanlı savaşı başladı. Hemen ardından, Hanoi'deki Fransızlara yönelik saldırılar başladı. Fransız birlikleri başkenti ele geçirdiler. Ho Şi Minh bir kez daha yurtdışına kaçtı.

Neredeyse otuz yıl sürecek büyük bir savaş başlamıştı. Bu, Viet Minh'in ve giderek komünistlerin önderliğindeki milliyetçilerin birleşik, bağımsız bir ülke kurmak için mücadele ettikleri, temelde milliyetçi, sömürgecilik karşıtı bir köylü savaşıydı ve Fransızlar başlangıçta, diğer Çinhindi devletleriyle birlikte Fransız Birliği içinde kalacak küçülmüş bir Vietnam'ı elde tutmaya çabalıyorlardı. Ama 1949 yılına gelindiğinde ülkeyle başkaları da ilgilenmeye başlamıştı. Çin'de komünist rejim kurulmuştu. Ho Şi Minh yönetimini Moskova ve Pekin, Fransızların desteklediği Annam imparatorunun yönetimini de İngilizler ve Amerikalılar tanımışlardı. Amerikalılar 1950 yazında Fransızlara maddi destek vermeye başladılar. Soğuk Savaş çoktan başlamıştı ve Fransız sömürgeciliğini yeniden kurma savaşını (ya da, Vietnamlıların ulusal bağımsızlık savaşını) uluslararası komünizme karşı verilen bir savaşa dönüştürecekti.

Asya'nın sömürgelikten kurtulması böylece kısa sürede, Roosevelt'in vizyonundaki yalınlığın ötesine geçti. İngilizler kendi yeniden kurdukları imparatorluklarını tasfiye etmeye başladıklarında da, daha az düzeyde de olsa, aynı durum görülecekti. 1947'de, Hindistan'ın ardından Burma ve (savaş sonrasında Uluslar Topluluğu içinde kendi kendini yöneten ilk Dominyon olacak) Seylan bağımsızlıklarına kavuştular. Ertesi yıl Malaya'da komünistlerin desteklediği bir gerilla savaşı başladı, ama bu savaş başarısızlığa uğrayacaktı. Bu durum, 1957'de bağımsızlığa ulaşacak olan şaşmaz yürüyüşü sona erdirmedi, ama sömürgecilik karşıtı iyi adamlar olarak görünmek isteyen Amerikalı siyaset yapıcıların işlerini zorlaştıracak ve sıkıntıya sokacak pek çok sömürgecilik sonrası sorunun ilklerinden biriydi. Komünist dünyaya karşı düşmanlığın artması kısa sürede, Washington siyasetinin berrak sularını bulandırdı. İmpara-

13) 1945'te Çinhindi'ni 5,000'den fazla Fransız yetkili yönetmekteydi; aynı dönemde Hindistan Kamu Hizmetleri'nde bir altkıtayı yönetmekle görevli İngiliz sayısı bunun onda birinden azdı.

torlukların çöküşünün Asya anakarasında, Endonezya'da –ve Filipinlerde– Amerika'nın bölgeye daha az değil, giderek daha çok müdahale etmesini gerektirecek şartlar yaratacağı görüşü yaygınlık kazanıyordu. Sömürgelikten kurtulma deneyiminin Amerikan siyasetinin beklediğinden çok daha dallanıp budaklanacak ve yerel olarak farklılık gösteren bir konu olduğu anlaşılmıştı ve sonuçları da ortaya çıkmaya başlıyordu.

OSMANLI MİRASININ KANAYAN YARASI

1922'de Ortadoğu'da Osmanlı mirası sorunu, Türkiye açısından, yeni bir ulus devletin kurulmasıyla çözülmüştü. Osmanlı imparatorluğunun eski Arap toprakları sorunuyla başa çıkılması için yapılan düzenlemelerse bu denli sağlam çıkmayacaktı. Yeni kurulan Arap devletleri yine de, İkinci Dünya Savaşı'ndan ayakta çıkmayı başardılar. Ama Mayıs 1948'de Filistin'de yeni bir ulus-devletin, İsrail'in kurulmasıyla birlikte, savaş öncesi düzenin kırılganlığı bir kez daha gözler önüne serildi. İsrail'in kuruluşu, Yakındoğu ve Ortadoğu'yla büyük güçler arasında yalnızca Fransa ve Büyük Britanya'nın ilgilendikleri otuz yıllık bir dönemin sonuna işaret ediyordu. Bu iki ülke aralarında anlaşmakta fazla zorluk çekmemişlerdi. 1939'da Suriye ve Lübnan'da hâlâ Fransız mandası vardı (ilk baştaki manda ikiye bölünmüştü) ve İngilizler de Filistin'deki mandalarını sürdürmekle birlikte, Mısır'daki protektoradan vazgeçmişlerdi. Arapça konuşulan toprakların diğer yerlerindeyse manda sisteminin getirdiği sorumluluklardan mümkün olduğunca çabuk kurtulmuş ve devletlerin yeni yöneticileriyle yapılan müzakereler sonucunda, farklı düzeylerde nüfuz ya da güç elde etmişlerdi. Bu devletler arasında en önemlileri, temelde hava kuvvetleri birimlerinden oluşan küçük bir İngiliz garnizonunun bulunduğu Irak'la, daha büyük bir İngiliz kara kuvvetinin hâlâ Süveyş Kanalı'nı koruma altında tuttuğu Mısır'dı. 1930'larda İtalya'nın saldırganlığının artmasıyla birlikte Mısır giderek daha fazla önem kazanmıştı.[14]

Zamanla, 1939 savaşının başka yerlerde olduğu gibi Ortadoğu'da da değişim rüzgarlarını başlattığı anlaşılacaktı. Kanal Bölgesi'nin İngiliz stratejisinde hayati öneme sahip olması, İtalya'nın savaşa girmesinin ardından Mısır'ın batıdaki İtalyan Sirenaika'sıyla sınırında ansızın bir cepheyle karşı karşıya kalması anlamına geliyordu. Mısır resmi olarak neredeyse savaş sonuna dek ta-

14) BBC'nin yabancı dildeki ilk yayın denemesinin 1937'de Arapça olarak yapılması, ufuktaki bu saldırılara ilginç bir ışık tutar. A. Briggs, *The BBC. The First Fifty Years* (Oxford, 1985), s. 141-143.

rafsız kaldı, ama aslında bir İngiliz üssüydü ve 1922'de resmi olarak kazandığı bağımsızlığı kullanabildiği söylenemezdi. Irak'ın yeni bir milliyetçi darbenin ardından Almanı taraftarlığı yönüne girmesi sonucunda savaş İngilizleri 1941'de, Körfez'den gelen petrol ikmalini emniyete alma amaçlı bir silahlı müdahaleye de yöneltti. İngilizlerin ve Fransızların, Almanların eline geçmemesi için Suriye'yi istila etmeleri, 1941'de, Vichy kuvvetlerinin yenilgiye uğramasından sonra bağımsız Suriye'nin kurulmasına neden oldu ve kısa bir süre sonra Lübnan da Suriye'yi izledi. Fransızlar savaş sonunda yeniden yönetimlerini kurmaya çalıştılar, ancak başarılı olamadılar ve 1946'da iki ülke de son yabancı garnizonlarının topraklarından ayrılmasına şahit oldu. Fransızlar o sıralarda Magrip'te de sorun yaşamaktaydılar. Cezayir'de çatışmalar 1945'te başlamıştı; gerçi, o dönemde milliyetçiler yalnızca, Fransa'yla bir federasyon içinde özerklik talep ediyorlardı. Fransızlar 1947'de bazı tavizler verdiler, ama öykünün sonuna henüz gelinmemişti.

İngiliz nüfuzunun etkili olduğu yerlerde İngiliz karşıtlığı hâlâ, muhalifler için mükemmel bir slogandı. 1946'da İngilizlerin Mısır'dan tamamen çekilmeye hazır olduklarını açıklamalarına karşın, savaş sonrasında hem Mısır'da hem de Irak'ta İngiliz işgal güçlerine karşı büyük bir düşmanlık görülmekteydi. Süveyş'in güvenliğini garantiye alacak yeni bir antlaşma temeli oluşturulması amaçlı müzakerelerin büyük bir başarısızlığa uğraması karşısında Mısır sorunu Birleşmiş Milletler'e götürdü (ama bir sonuç alamadı). Bu döneme gelindiğinde, Siyonistlerin Filistin'de gerekirse güç kullanarak bir ulusal devlet kurma kararları, Yakındoğu'nun geleceği sorununu tamamen dönüştürmüştü.

Filistin sorunu o zamandan beri yaşamlarımızdan çıkmadı, ama sorun aslında yıllar önce, Almanya'daki Nazi devrimiyle birlikte başlamıştı. Balfour Bildirisi döneminde Filistin'de 600,000 Arap'ın yanı sıra 85,000 Yahudi yaşamaktaydı ve Araplar daha o zamanlarda bu sayıyı çok yüksek buluyorlardı. Ama sonraki birkaç yılda ülkeden dışarıya Yahudi göçü, dışarıdan ülkeye Yahudi göçünün üstünde kaldı. İngilizler hâlâ, Yahudiler için "bir ulusal yurt" vaadiyle, (Balfour Bildirisi'nde kullanılan dille) "Filistin'deki mevcut Yahudi olmayan halkın yurttaşlık hakları ve dini hakları" için saygı arasında bir uzlaşma yolu bulunması sorununun çözüme kavuşabileceğini umuyorlardı. Hitler her şeyi değiştirdi. Nazi zulmünün en başından itibaren Filistin'e gitmek isteyenlerin sayısı hızla arttı. Doğal olarak, Filistinli Arapların Yahudilerin ülkeye göçüne karşı düşmanlıkları da. 1939 savaşı yaklaşırken, bir İngiliz ordusu büyük bir Arap ayaklanmasını bastırmakla uğraşmaktaydı. Nazilerin savaş yıllarında gözler önüne serilen imha siyasetleri, İngilizlerin Filistin'de dengeli bir çözüm bulma girişimlerini demografik ve siyasal açıdan anlamsızlaştırdı. 1945'ten itibaren Filistin sorununa Yahudi Soykırımı'nın gölgesi düştü. Yahudi tarihi değişmişti.

Yeni bir Yahudi göçü başlamaktaydı ve Siyonizm'in ulusal yurt talebi artık, bir ulus-devlet olarak yeniden tanımlanmış, Kitab-ı Mukaddes İsrail'inin yurdundan ayrı düşünülemeyecekti.

Britanya siyasetinin göçün kısıtlanması yönü Siyonistlerin şiddetli muhalefetiyle karşılaşmaktaydı; diğer yönüyse –Filistin'in Yahudiler ve Araplar arasında bölüştürülmesi– 1936'nın gerilimin çok daha düşük olduğu şartlarında teklif edildiğinde Araplar tarafından reddedilmişti. Savaşın sona ermesinden hemen sonra toplanan Dünya Siyonist Kongresi'nde bir milyon Yahudi'nin Filistin'e hemen kabul edilmesinin talep edilmesi üzerine sorun daha da büyüdü. Başka yeni etmenler de ortaya çıkıyordu. İngilizlerin 1945'te Mısır, Suriye, Lübnan, Irak, Suudi Arabistan, Yemen ve Mavera-i Ürdün'ün dahil oldukları bir "Arap Birliği" kurulmasına sıcak bakmış olmaları durumu daha da zorlaştırıyordu; pan-Arapçılığın Ortadoğu'nun durulup oturması için uygun bir yol olabileceğine ve Arap devletlerinin siyasetlerinde eşgüdüm sağlanmasının sorunlarının çözümüne giden yolu açacağına inanmak her zaman İngiliz diplomasisinin bir zaafı olmuştur. Bu serap, bir süre etkisini sürdürdü. Oysa Arap Birliği kısa süre içinde Filistin konusuna, başka hiçbir şeyi dikkate almayacak derecede saplanıp kalacaktı.

Diğer yeni etmen de Soğuk Savaş'tı. Savaş sonrası dönemde Stalin'in, Büyük Britanya'nın uluslararası kapitalist sistemin en önemli emperyalist payandası olduğu yönündeki eski komünist görüşüne saplanıp kaldığı ve bu nedenle, İngiltere'nin konumuna ve nüfuzuna karşı saldırılarda bulunduğu düşünülebilir. Bu elbette Ortadoğu'da da, Sovyet yönetiminin 1919-1939 arasında bölgeye pek de ilgi göstermemiş olmasına karşın, daha geleneksel Rus jeopolitik görüşlerinin benimsenmesi demekti. Savaşla birlikte, Boğazlar konusunda Türkiye üstünde baskı oluşmuş ve Sovyetler, konuyla ilgili en sarsıcı unsur olan Siyonizm'e büyük destek vermişlerdi. Rusların Osmanlı mirası bölgesine yeniden müdahale etmeye başlamalarının yaratacağı etkileri görmek için olağanüstü bir siyasi içgörüye sahip olmak gerekmiyordu. Yine de, İkinci Dünya Savaşı sona ererken Amerika'nın Ortadoğu siyaseti de İngiliz karşıtı, ya da, daha doğrusu, Siyonizm yanlısı bir yön almaya başlayacaktı. Bundan kaçınılması pek de mümkün değildi. Yerel siyasetteki Roosevelt devriminden sonra Demokrat bir başkanın Siyonizm karşıtı bir tutum benimsemesi beklenemezdi ve 1946'da, Yahudi oylarının büyük önem taşıyabileceği ara dönem kongre seçimleri yapılacaktı.

1945'ten itibaren İngilizler Filistin'de hem Yahudi hem de Arap terörizmiyle ve gerilla savaşıyla karşı karşıya kaldılar. İki taraflı bu kuşatma karşısında yalnızca, kendilerini Kutsal Topraklardan kurtarmaya çalıştılar. Talihsiz Arap, Yahudi ve İngiliz polisleri bölgede durumu kontrol altında tutmaya çabalarken,

Britanya hükümeti mandayı sona erdirmek için her iki tarafı da memnun edecek bir çözüm bulmaya çalışıyordu. Amerika'dan yardım istendi, ama sonuç alınamadı; Truman Siyonist yanlısı bir çözüm istiyordu. İngilizler sonunda konuyu Birleşmiş Milletler'e götürdüler. BM bölünme önerisi getirdi, ama Araplar için bu kabul edilebilir bir öneri değildi. İki toplum arasındaki çatışmalar şiddetlendi ve İngilizler daha fazla patırtı kopmadan çekilmeye karar verdiler. Çekildikleri gün, yani 14 Mayıs 1948 günü, İsrail devleti kuruldu. Devlet, kuruluşundan birkaç dakika sonra ABD tarafından tanındı. ABD'yi SSCB izledi. Sonraki çeyrek yüzyıl boyunca Ortadoğu'yla ilgili pek az konuda böyle bir anlaşma içinde olacaklardı.

Mısır orduları neredeyse hemen, Filistin'in, Birleşmiş Milletler önerisinde Yahudilere ayrılmış olan bölümünü istila ettiler. Ürdün ve Irak kuvvetleri de Mısır'a katıldı, ama faaliyetlerini, Filistinli Arapları yalnızca kendilerine söz verilmiş olan bölgelerde desteklemekle kısıtlı tuttular. Ama İsrail düşmanlarını püskürttü ve Birleşmiş Milletler denetiminde ateşkes yapıldı (bu sırada bir Siyonist terörist, Birleşmiş Milletler arabulucusunu öldürdü). 1949'da İsrail hükümeti Kudüs'e taşındı ve Kudüs böylece, imparatorluk Roma'sı döneminden beri ilk kez yeniden bir Yahudi başkenti oldu. Şehrin yarısı hâlâ Ürdün işgali altındaydı, ama bu, çözümü geleceğe kalan pek çok sorundan yalnızca biriydi. Manda yıllarında edinilen kazançların sürekli pekiştirilmesi, Amerikalılarla Rusların diplomatik desteği ve Amerikan şirketlerinin paraları sayesinde Yahudi enerjisi ve inisiyatifi, Osmanlı rejimi sona erdiğinde kurulması için hiçbir temelin var olmadığı topraklarda yeni bir ulusal devlet kurmayı başarmıştı.

Ama bedel çok yüksek olacaktı. Arap devletlerinin uğradığı düş kırıklığı ve aşağılanma, İsrail'e karşı düşmanlıklarının sürmesine ve gelecekte büyük güçlerin müdahalesi için fırsatlar (ya da, bakış açınıza göre, tehlikeler) doğmasına neden oldu. Dahası, aşırı Siyonistlerin eylemleri ve İsrail kuvvetlerinin hiç de uzlaşmacı olmayan davranışları 1948-1949 yıllarında çok sayıda Arap'ın ülkeden kaçmasına yol açtı. Mısır ve Ürdün'deki kamplardaki Arapların sayısı kısa sürede 750,000'e ulaşacaktı ve bu da toplumsal ve ekonomik bir sorun, dünyanın vicdanında ağır bir yük ve maddi açıdan içinde bulundukları kötü durumu göz ardı edip, bu durumun yarattığı propaganda fırsatlarından yararlanan ve genç erkekleri gerilla kuvvetlerine katılmaya teşvik eden Arap milliyetçileri için askeri ve diplomatik bir silahtı. İsrail'in ilk başbakanının zaman kaybetmeden (kimilerinin inandığı gibi) ülkesinin bilim adamlarını bir nükleer silah programı oluşturmaya teşvik etmesi, iddia doğru olsaydı, hiç de şaşırtıcı olmayacaktı.

Dolayısıyla, pek çok kez dünya tarihinin odak noktasını oluşturmuş bir bölgede farklı rüzgarlar bir arada esmekteydi. Yüzyıllar boyunca kurban rolünü

üstlenmiş olan Yahudiler artık, Araplar tarafından zalim olarak niteleniyorlardı. Yüzlerce yıl süren Osmanlı iktidarının çözülüşünden, bu imparatorluğu izleyen emperyalizmlerin rekabetlerinden, bunları da gölgede bırakan iki yeni dünya gücünün doğuşundan, on dokuzuncu yüzyıl Avrupa milliyetçiliğiyle eski dinler arasındaki etkileşimden, hükümdarların hırslarından ve gelişmiş ulusların petrole karşı yeni bağımlılıklarından kaynaklanan etkiler, bölge haklarının boğuşmak zorunda kaldıkları sorunları daha da ağırlaştırmaktaydı. Yirminci yüzyılda, İsrail'in kuruluşu denli tarihle yüklü pek az an vardır.

ASYA'DA SOĞUK VE SICAK SAVAŞ: KORE

1945'te Japonlardan kurtulan Kore 38. Enlem boyunca ikiye ayrılmıştı. Ülkenin sanayi ağırlıklı kuzey bölümü Sovyet, tarım ağırlıklı güney bölümü ise Amerikan işgali altındaydı. Her işgalci gücün de en umut vaat edici bulduğu tarafı desteklemesiyle Kore içinde oluşan çıkar kutuplaşması, kadim bir devletin bu iki parçasını yeniden bir araya getirme sorununu daha da karmaşıklaştırdı. Sorun Birleşmiş Milletler gündemine getirildi. Tüm ülkeyi kapsayacak seçimler yapılması çabalarının boşa çıkması ve Amerikan diplomasisinin üyelerini etkileme çabaları sonrasında BM, güneyde kurulan yönetimi yeni Kore Cumhuriyeti'nin tek yasal yönetimi olarak tanıdı. Bu döneme gelindiğinde kuzeyde de tüm ülke üzerinde hükümranlık iddiasında bulunan bir yönetim vardı. Her iki rejim de Kore siyasetindeki köklü tarihsel grupları temsil ettiğinden, bölgenin barut fıçısına benzediği söylenebilirdi.

Kore'nin Japonlardan kurtulmasının ardından Rusya'nın ülkeye duyduğu eski ilginin canlanmasının yaratabileceği sonuçlar ABD Dışişleri Bakanlığını İkinci Dünya Savaşı'nın henüz sürdüğü sıralarda bile kaygılandırmaktaydı. Savaşın son haftalarında Başkan Truman, barıştan sonra SSCB'nin Kore'den tamamen dışlanması olasılığını dikkate aldı, ama Sovyet ve Amerikan işgal bölgelerinin 38. Enlem boyunca ayrılmasına karar verilmesi hariç, bu konuda hiçbir şey yapılmadı. Sonuçta Kore savaş sonrası dünyasının, ABD ve SSCB'nin doğrudan ve tek başlarına, başka hiçbir Müttefik kuvvetinin, ya da, başlangıçta, durumu daha da karmaşıklaştıracak, uluslararası düzeyde tanınan bir Kore hükümetinin bulunmadığı bir ortamda karşı karşıya geldikleri tek ülkesi olmuştu. Kısa sürede, deneyimleri ve en önemlisi, komünist Çin'in doğuşu, Amerika'nın kaygılarını daha artırdı.

Sovyet ve Amerikan kuvvetlerinin yarımadadan çekilmelerinin ardından, 25 Haziran 1950'de Kuzey Kore kuvvetleri Stalin'in bilgisi ve onayı dahilinde ve Sovyetlerin maddi desteğiyle güneyi istila ettiler. Stalin belki de bu şekilde

dolaylı olarak başka yerlerde, belki komünist dünyanın liderliği için olası bir rakip olan Çin'de, belki de, Avrupa'da, hedeflerini gerçekleştirmeyi umuyordu. Durum nasıl olursa olsun, saldırı Washington'da, Sovyetler Birliği'nin komünist olmayan komşularının yönetimlerini devirmenin ötesine geçmeye hazır olduğunun ve denetim altına alınmazsa, komşularına açıkça saldırı düzenleyeceğinin kanıtı olarak yorumlandı. Dolayısıyla bu, Soğuk Savaş'ın herhalde belirleyici bir anıydı. Birleşmiş Milletler adına hareket eden Başkan Truman iki gün içinde bölgeye Amerikan kuvvetlerini gönderdi. Güvenlik Konseyi'nde saldırıya karşı konulması ve bölgede barışın yeniden sağlanması konusunda oylamaya gidildi ve Ruslar o dönemde (iddialarına göre, Komünist Çin'e Konseyde yer verilmemesine tepki olarak) Konseyi boykot ettiklerinden, Birleşmiş Milletler kararını veto edemediler.[15]

Soğuk Savaş ortamı göz önüne alındığında, sonradan on altı ulusun daha, İngilizlerin bir parçası olarak katıldıkları Uluslar Topluluğu tümeni de dahil, destek hava ve deniz birimleri yollamalarına karşın, Kore'deki BM kuvvetlerinde Güney Korelilerden sonra en büyük çoğunluğu her zaman Amerikalıların oluşturması hiç de şaşırtıcı değildi. BM kuvvetleri birkaç ay içinde 38. Enlem'in kuzeyinde epey mesafe kat etmişlerdi ve Kuzey Kore rejimi devrilecek gibi görünüyordu. ABD yönetimi komutanlarını tam bir kontrol altında tutmaya çalışıyor ve SSCB de pilotlarının yalnızca en kuzey uçta ve müttefiklerinin kara kuvvetlerini destekleyecek şekilde faaliyet göstermelerine izin veriyordu. Ama çatışmaların (Mançurya sınırını çizen) Yalu Irmağı'na yaklaşması üzerine Çin komünist kuvvetleri müdahale ederek BM ordusunu geri püskürttüler. Çin dünyanın ikinci büyük komünist devletiydi ve Çin iç savaşı sırasında Kuzey Kore birlikleri komünistlerin yanında yer almışlardı. Hemen arkasında da SSCB vardı; Erfurt'tan Şanghay'a dek, komünist topraklarından bir an olsun ayrılmadan yürümek (en azından teorik olarak) mümkündü. İki dünyanın karşı karşıya geleceği açıkça görülüyordu. Birleşmiş Milletler kuvvetlerinin geri çekilmesi üzerine, çok daha büyük, ABD'nin Çin'e karşı belki de nükleer silahlarını kullanacağı bir çatışma çıkması tehlikesi doğmuştu.

Sonunda Çin, Kore için yüz binlerce asker daha ayırdı, ama Truman basiretli bir yaklaşımla, ABD'nin Yalu Irmağı'nın ötesinde daha büyük bir savaşa girmemesi gerektiğinde ısrar etti. Amerikan nükleer silahlarının ancak Mos-

15) Amerika Birleşik Devletleri'nin önergesi 27 Haziran'da Güvenlik Konseyi'nde mümkün olabilecek en düşük çoğunlukla kabul edilmişti, ama 3 Temmuz'da BM'de 59 üyeden 41'inin onayını aldı. Bkz. W. Stueck, *The Korean War: an International History* (Princeton, 1995) s. 12'deki mükemmel inceleme ve eserin tamamı.

kova ya da Pekin'in savaşı yaymaları durumunda kullanılacağı belirtildi. Bu yaklaşım bir kez belli olduktan sonra, çatışmaların ilerlemesiyle, Çinlilerin Kuzey Korelilerin savaşı sürdürmelerini sağlayabilecekleri, ama Amerika'nın iradesine rağmen Güney Kore'yi yıkamayacakları anlaşıldı. Amerikalılar Çinlilerin kimi şartlar getirmelerine ve hatta, Kuzey'de bir Sovyet hava kuvvetinin bulunmasına katlanmak durumunda kalmış olabilirler, ama savaş Amerika'nın istediği şekilde sona erdi. 1953 başında yönetime gelen yeni Amerikan idaresi Cumhuriyetçi ve şiddetle anti-komünistti ve öncülünün ABD'nin Güney Kore'nin bağımsızlığının korunması yönündeki iradesini ve kapasitesini yeterince göstermiş olduğunu biliyordu. Psikolojik açıdan bir dönüm noktası aşılmıştı: 1950'den sonra, Amerikalıların silahsızlanmasından ya da Avrupa'da bir Müttefik gücü oluşturulması çabalarının gevşetilmesinden asla söz edilmedi (öncülü gibi Başkan Eisenhower yönetimi de, Soğuk Savaş'ın gerçek merkezinin Asya'dan çok, Avrupa'da olduğu görüşündeydi). Temmuz 1953'te ateşkes imzalandı. Ancak bu ateşkesi resmi bir barışa dönüştürme çabalarında günümüze dek başarıya ulaşılamadı; iki Kore arasındaki siyasi gerilim kırk beş yıl sonra bile sürmekteydi. Yine de, Avrupa'da olduğu gibi Uzakdoğu'da da Soğuk Savaş'ın ilk çarpışmalarını Amerikalılar kazanmışlardı. Avrupa'dakilerin gerçek çarpışmalar olduğu söylenemezdi. Ama Kore'de durum farklıydı; tahminlere göre, ülkenin savaştaki kaybı, siviller de dahil, ölü, kayıp ve yaralı olarak 3 milyonun üstündeydi ve çatışma sona erdiğinde, 5 milyon evsiz mülteci sorunuyla başa çıkılması gerekecekti.

STALİN'İN MİRASI

Mart 1953'te, yani, Kore'de ateşkes imzalanmasından kısa bir süre sonra, Stalin öldü. Eski çalışma arkadaşları dehşet içindeydiler. Haberi duyurmaya saatlerce cesaret edemediler; bundan sonra neler olabileceğini kestirmek çok zordu. Hemen olmasa da, zamanla, Sovyet siyasetinin sürekliliğinde bir tür kesinti yaşanacaktı. Eisenhower Ruslara hâlâ güvenmiyordu ve 1950'li yılların ortalarına gelindiğinde Soğuk Savaş tüm gücüyle sürmekteydi. Kore'nin, ABD'de, komünist "saldırısına" dünyanın her yerinde direnç gösterilmesi yönündeki halk iradesini açığa çıkardığı görülmekteydi. NATO kuvvetleri hızla genişletildi. 1953'e gelindiğinde NATO'nun toplam asker sayısı 7 milyona ulaşmıştı ve Almanya'daki NATO tümenlerinin altısı Amerikan tümeniydi (1950'de bu sayı ikiydi).[16] Yugoslavya'ya diplomasi ve yardımlar yoluyla kur yapılmaktaydı

16) Stueck, s. 349. O yıl NATO'nun toplam on beş tümeni bulunmaktaydı.

(bu da, Sovyetleri Tito'yu devirme niyetlerinden vazgeçirmiş olabilir) ve Uzakdoğu'yla Pasifik'te, ileride Güneydoğu Asya Antlaşması Teşkilatı'nın (SEATO) kurulmasını sağlayacak olan savunma antlaşmaları imzalanmıştı. Stalin'in, Kore krizinde Amerika'nın ulaştığı başarı ve ardından, Batı Avrupa'nın yeniden silahlanması karşısında şaşkınlığa düşmüş olması muhtemeldir. Ölümünden kısa bir süre sonra ardılları, hidrojen bombası olarak bilinen nükleer silahı kendilerinin de geliştirmiş olduğunu açıklayarak, bir tür denge kurdular. Bu gelişmenin durumu yumuşatıcı bir etmen olduğu söylenemez. Ama Stalin'in son anıtı olarak görülebilir. SSCB böylece, savaş sonrası dünyasının iki süper gücünden biri olarak konumunu sağlamlaştırmış ve garanti altına almıştı.

Stalin, Lenin'in baskıcı politikalarını mantıklı ve titiz bir şekilde sürdürmüştü, ama öncülüne göre çok daha yaratıcı bir şahsiyetti. Çarlık imparatorluğunun büyük bölümünü yeniden kurmuş ve SSCB'ye, en ciddi deneme saatinden (ucu ucuna ve ancak güçlü müttefiklerinin yardımıyla da olsa) ayakta çıkacak gücü kazandırmıştı. Nazi Almanyası'nın egemenliğinden kurtulmuş olmak yeterli bir bahane olarak görülebilse de, bu güce ancak ağır bir insani bedelle ulaşılması kaçınılmaz mıydı, bilinmez. Sovyetler Birliği büyük bir güçtü, ama komünizm olmasa bile Rusya'nın yeniden süper güç olacağı her zaman belliydi ve Rus halkları, hayatta kalmak hariç, fazla bir ödül elde edememişlerdi. Savaşın ardından Rusya'yı her zamanki gibi zorlu bir yaşam bekliyordu; tüketim yıllarca düşük seviyelerde tutuldu ve hem Sovyet vatandaşlarının maruz bırakıldıkları propaganda, hem de polis sisteminin zulmü, savaş sırasındaki belli bir gevşemeden sonra, daha da arttı.

BÖLÜNEN BİR DÜNYADA BÖLÜNMÜŞ BİR AVRUPA

Stalin'in eserlerinden biri de, Avrupa'nın bölünmesiydi. 1953'e gelindiğinde batı yarısı önemli oranda yeniden inşa edilmişti. Bunda Amerikalıların ekonomik desteği büyük rol oynamıştı; en önemlisi, Marshall Planı, uluslararası ticaretin canlandırılması için gerekli likiditeyi yaratacak dolarları sağlamıştı. Geri kalanı da Batı Avrupa hükümetlerinin ve halklarının çabalarıyla tamamlanmış ve 1953'e gelindiğinde, gözle görülür sonuçlara ulaşılmıştı. O yıl, beş yıl öncekine göre çok daha ağır bir silahlanma yükünü zorluk çekmeden karşılayabiliyorlardı.[17] Bu,

17) ABD ve Kanada da elbette NATO'ya dahildiler, ama 1949-1953 arasında örgütün savunma harcamaları üyelerinin toplam GSYH'nın % 5.5'undan, % 12'sine yükseldi. Stueck, s. 349.

yalnızca askeri açıdan önem taşımıyordu. Aynı zamanda, Avrupalıların kendilerini yeniden tanımlamalarının bir işareti, yeni mücadele kaynaklarına bir yanıttı. İdeolojik ve siyasi olgular, zihniyet değişiminin gerçekleştirilmesini sağlamıştı.

Özellikle de iki Almanya birbirlerinden giderek daha da uzaklaşmışlar ve 1950'li yılların başlarında batı cumhuriyetinde yaşanan inanılmaz hızdaki ekonomik büyüme, uzaklaşma sürecini daha da hızlandırmıştı. Mart 1954'te arka arkaya iki günde, Sovyet yetkilileri Alman Demokratik Cumhuriyeti'nin (ADC) artık tam bağımsızlığa sahip olduğunu açıkladılar ve Batı Almanya cumhurbaşkanı, ülkesinin yeniden silahlanmasına izin veren anayasa değişikliğini imzaladı. Federal Cumhuriyetin ilk şansölyesi olan Konrad Adenauer sağ kanattaki partilerle federal parlamentoda başarılı bir Hıristiyan Demokratik yönetimi kurmuştu ve bu yönetimin idaresi altında ülkenin anayasal ve ekonomik gelişimi garanti altında görünüyordu. Kısa bir süre sonra federal Anayasa Mahkemesi, anayasal Temel Hukuk'un, "özgür demokratik temel düzen"e karşı partilerin anayasaya aykırı olduklarını söyleyen bir maddesine dayanarak, komünist partiye yasaklama getirilmesini kabul etti.[18] Belki de en önemlisi, Almanya, Adenauer'ın kılavuzluğunda, Doğu Avrupa'dan gelen 7 milyon mülteciyi bünyesine sorunsuz bir şekilde katmayı başarmıştı; mültecilerin pek çoğu ülkeye çok değerli becerilerini ve enerjilerini getirmişlerdi, ama onları ılımlı sağ koalisyonuna çekerek, Alman siyasetinin mülteciler dolayısıyla karşı karşıya olduğu zehirlenme olasılığını ustalıkla savuşturması da en az bu denli önemlidir.

Federal Cumhuriyet 1955'te NATO'ya girdi; Sovyetler buna, uydu devletlerinin ittifakından oluşan Varşova Paktı'nı kurarak karşılık verdiler. Berlin'in geleceği hâlâ belirsizdi, ama statüsünün anlaşma dışında bir yolla değişmesine NATO güçlerinin karşı çıkacakları biliniyordu. Doğuda, ADC eski düşmanlarla anlaşmaya varmayı kabul etti: Oder-Neisse hattı Polonya'yla aralarında sınır olacaktı. Bu, Hitler'in, on dokuzuncu yüzyıl milliyetçilerinin büyük Almanya düşünü hayata geçirme düşünün, sonuçta, Bismarck'ın kurduğu Almanya'yı yıktığı gerçeğinin tescillenmesi anlamına geliyordu. Avrupa'yı iki kez savaş felaketine sürüklemiş olan Alman gücünü zapt etme sorunu böylece, otuz beş yıllığına ve bir barış antlaşması yapılmadan çözümlenmiş oldu.[19] Yine 1955'te, Avusturya'nın yeniden tamamen bağımsız bir devlet olmasıyla ve İtalyan-Yugoslav sınır çatışmasına çözüm getirilmesinin ardından Amerikan ve İngiliz birliklerinin Trieste'den çekilmesi gibi, Müttefik işgal güç-

18) 1956'da.

19) Galip güçlerle İtalya, Romanya, Bulgaristan, Macaristan ve Finlandiya arasında Şubat 1947'de barış antlaşmaları imzalanmıştı.

lerinin buradan da çekilmesiyle birlikte, iki Avrupa bloğu arasındaki hat nihai olarak tanımlanmış oldu.

Soğuk Savaş hattının şu ya da bu tarafında yer almamayı pek az Avrupa ülkesi başarabilmişti; Yugoslavya bunlardan biriydi. 1948'de Kominform'dan ihraç edilmesi üzerine Sovyet danışmanlar geri çağrılmış, ülkenin SSCB ve diğer komünist ülkelerle yaptığı antlaşmalar da feshedilmişti. Böylece, Sovyetlerin "Titoculuk"a karşı beş yıl sürecek olan şiddetli saldırıları başlamış oldu. 1952'de Tito'nun NATO'ya katılmaya ikna edilebileceği umuluyordu. 1953'te Londra'ya resmi bir ziyarette bulundu. Yugoslavya yine de, batıya bir taahhütte bulunmadan ayakta kalmayı başardı. Diğer komünist ülkelerle ortak sınırları olmasına karşın, SSCB'yle sınırı yoktu. Avrupa'nın diğer yalnız adamı da Arnavutluk'tu. Uzun bir süre Moskova'nın liderliğine tam anlamıyla sadık kalan ve savaşın son evrelerinde Kosova eyaletini yeniden Yugoslavya'ya katmış olan Tito'nun düşmanı olan Arnavutluk aynı zamanda, Varşova Paktı'nın kurucu üyelerindendi. Yine de, 1961'de SSCB'den uzaklaştı, ama Yugoslavya'ya karşı eski düşmanlık sürüyordu.

Komünizmin Çin'e yerleşmesinden sonra tüm dünyaya yayılmış olan başka bir bölünmenin, kapitalist ekonomilerle komuta (ya da, müstakbel komuta) ülkeleri arasındaki bölünmenin sorumluluğunu elbette Stalin'e ya da başka birisine yükleyemeyiz. Ama Stalin'in politikaları bu bölünmenin derinleşmesine katkıda bulunmuştur. Ekim Devrimi'nden itibaren politika farklılıkları, Sovyet Rusya'yla diğer ülkeler arasındaki ticari ilişkileri olumsuz etkilemişti. SSCB'yle dünya pazarları arasında asla kısıtlamasız bir ticaret akışı olmamıştı. Ama 1945'ten sonra dünya ekonomisindeki tüm eski ayrımlar aşıldı; kıt kaynakların dağıtılması konusunda iki ayrı örgütleme yöntemi önce gelişmiş dünyayı ve sonra da, en önemlisi Doğu Asya olmak üzere, diğer bölgeleri giderek daha çok böldü. Sistemlerden birinde temel belirleyici etmen piyasaydı – gerçi bu, eski liberal Serbest Ticaret ideolojisinde öngörülenden çok farklı ve pek çok açıdan kusursuzluktan çok uzak, uluslararası kurumlar ve anlaşmalar yoluyla belli bir müdahaleye izin veren bir piyasaydı; komünist denetimindeki uluslar grubunda (ve diğer bazı uluslarda) ise belirleyici ekonomik etmenin siyasi otorite olması amaçlanıyordu. Bu iki sistem arasında ticaret ancak sıkı bir denetim altında sürdürülebiliyordu.

İki sistem de değişti ve yılların geçişiyle birlikte aralarındaki ilişki kesilmedi. İkisi de çatlaksız ya da kusursuz değildi. Yine de, uzun bir süre boyunca ekonomik büyüme konusunda birbirlerine zıt ve alternatif yöntemler getirdiler. Soğuk Savaş'ın siyasi çatışmaları sonucunda aralarındaki rekabet daha da alevlendi ve hatta, bu savaşın düşmanlıklarının artmasına yol açtı. Bu durumun değişmeden kalması mümkün değildi. Fazla zaman geçmeden, 1950'li

yıllara kıyasla birisi Amerika Birleşik Devletleri ve diğeri de Sovyetler Birliği egemenliğinden az çok çıktılar. İkisinde de (farklı düzeylerde olmakla birlikte) sürekli bir ekonomik büyüme yaşandı, ama birbirlerinden uzaklaşmayı sürdürdüler ve piyasa ekonomileri çok daha hızlı ilerledi. İki rakip ekonomik sistemin varlığı 1945 ila 1980'li yıllar arasında dünya ekonomik tarihinin temel bir gerçeği olarak kaldı ve kimi yeni fırsatlar sunmakla birlikte, bazı fırsatların da kaçırılmasına yol açtı.

16 Doğu Asya Yeniden Şekilleniyor

İMPARATORLUKTAN SONRA

İmparatorluk yönetiminden sonra, Asya'daki eski sömürge topraklarının pek çoğunun ne şekilleri ne de kimlikleri uzun süre ayakta kalabildi. Hindistan altkıtası doksan yıl boyunca tek parça olarak kalmasını sağlayan siyasi birliğini daha bağımsızlığının doğuşuyla birlikte yitirdi ve iki cumhuriyete bölündü. Fransızların ayrılmalarından sonra Çinhindi de eskisi gibi Kamboçya ve Laos, ardından da, iki Vietnam olarak bölündü. Üstelik, öykü burada da sona ermeyecekti. Eskiden İngilizlere ait olan federe Malay devletleri daha 1950'de kargaşa belirtileri göstermekteydiler. Yeni ulusların çoğu kalıcı iç gerilimlerle de karşı karşıya kalmışlardı. Hindistan'da geniş Müslüman ve Sih cemaatleri bulunmaktaydı, Endonezya'da da Çinliler sayılarıyla orantısız bir ekonomik güce ve ağırlığa sahiptiler; yeni Çin'de olacak her şeyin onları da etkilemesi beklenebilirdi. Dahası, siyasi şartları ne olursa olsun, tüm Asya ülkelerinde nüfus hızla artmaktaydı ve bağımsızlıklarını kazandıklarında çoğu yoksuldu. Dolayısıyla, Avrupa egemenliğinin sona erişi çoğunun tarihinde, eskiden düşünüldüğü gibi bir dönüm noktası olmaktan çok, bir noktalama işaretiydi. Bir zamanlar 1789 Fransa'sı için de söylendiği gibi, sömürgelikten kurtulma uzun bir sıçrayış olmaktan çok, yüksek bir sıçrayıştı, çünkü Avrupa'nın Asyalı-

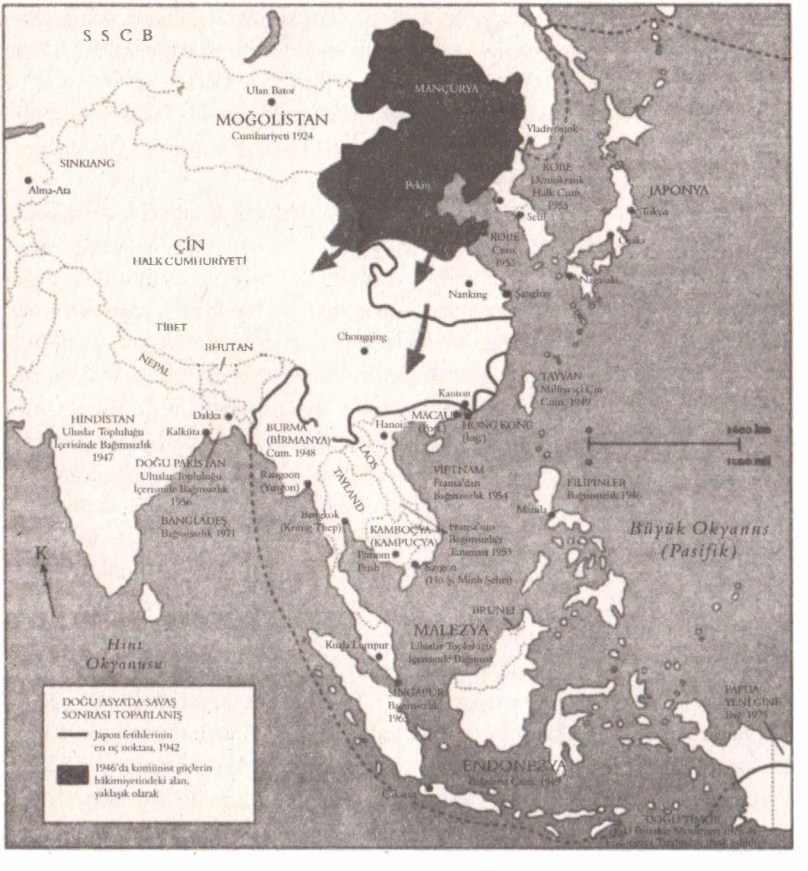
ların kaderleri üzerindeki denetimi kısa süreli ve kesintili olmuştu. Avrupalılar yüzlerce yıl boyunca milyonlarca Asyalının kaderlerine ve yaşamlarına hâkim olmuşlardı, ama uygarlıkları görece pek azının yürcklerine ve beyinlerine ulaşabilmişti; dahası, bu pek az sayıdaki kişi önemli olmakla birlikte, yönetici seçkinler, ya da, Avrupa uygarlıklarının kurulmasına yardım ettikleri yeni seçkinler sınıfları içerisinde yer alıyorlardı.

Avrupa kültürü Asya'da, dünyanın diğer yerlerindekinden çok daha köklü ve güçlü geleneklerle karşı karşıya gelmişti. Asya uygarlığı, Kolomb öncesi Amerika uygarlıkları gibi bir kenara atılamamıştı; böyle bir şey mümkün değildi. İslam dünyasının Arap topraklarında olduğu gibi burada da, hem Avrupalıların çabaları, hem de bu ülkelerin halklarının isteğiyle modernleşme aracılığıyla Avrupa kültürünün dolaylı olarak yayılması zorlu engellerle karşılaşmıştı. Geçmişlerinden en çok uzaklaşmış olanlar arasında bile, derin düşünce ve davranış katmanları bozulmadan kalmıştı; eski Harrow Okulu* öğrencisi bir sosyalist ve bağımsız Hindistan'ın ilk başbakanı olan Nehru kendinden şöyle söz etmekteydi: "Tuhaf bir Doğu ve Batı bileşimiyim; her yerde yabancıyım, hiçbir yerde yurdumda değilim."[1] Hindistan'da eğitimli ailelerde evlilik sözleşmeleri yapılırken ya da çocuklar doğduğunda hâlâ astrologlara hayat haritası çizdiriliyordu. Çin'in yöneticileri hâlâ, diyalektik materyalizmden çok, Çinlilerin Çinli olmayan dünyaya karşı çağlardan beri benimsedikleri tutumlara dayalı, mutlak bir ahlaki üstünlük bilincinden besleniyorlardı.

Bu durumda, Doğu Asya uygarlığının kültürel olarak farklı iki bölgesinin, birbirlerine geçmişteki kadar zıt olmamakla birlikte, hâlâ birbirlerinden farklı ve önemli oldukları gerçeğinin yakın dünya tarihindeki önemini unutmamak gerekir. Birinci bölge, Kuzey Hindistan'ın dağlık alanlarıyla, Burma ve Siyam dağlarıyla ve en önemli unsuru Endonezya olan büyük takımadalarla çevrili batı bölgesidir; bu bölgenin merkezi, Hint Okyanusu'dur. Bölge tarihi boyunca üç önemli kültürel etki altında kalmıştı: Hindistan'dan güneydoğuya yayılan Hindu uygarlığı, başlarda Arap tacirlerin gemileriyle doğuya yayılmış olan İslam ve uzun zaman kendini yalnızca ticari ve dini kurumlarla, sonra da çok daha kısa bir dönem boyunca siyasi egemenlikle hissettirmiş olan Avrupa etkisi. Doğuda ise, yüzlerce yıl boyunca en önemli kültürel gücün Çin olduğu ikinci bir kuşak vardır. Bunun nedeni büyük oranda, bu ülkenin büyük kütlesinin yarattığı coğrafi olgudur, ama sayılar ve kimi zaman, halkının göçü ve

* İngiltere'nin saygın özel ortaöğretim kurumlarından biri.

1) Cavaharlal Nehru, *An Autobiography*, kısaltılmış baskı (Delhi, 1991), s. 248. Nehru şöyle devam ediyordu: "Hindistan beni bırakmıyor (...) ardımda, bilinçaltımda bir yerlerde, yüzlerce (...) kuşak Brahman'ın ırksal anıları var."

Doğu Asya'da Savaş Sonrası Toparlanış.

daha dolaysız olarak da, Çin'in daha önceki dönemlerde Doğu Asya bölgesinde –öncelikle de, Japonya, Kore ve Çinhindi'nde– sahip olduğu kültürel prestiji ve nüfuz da nedenler arasında yer alır. Doğrudan Avrupa siyasi egemenliğine ya da hatta müdahalesine gelince, bu kuşakta ne süresi, ne de boyutu asla Hint Okyanusu küresindeki düzeye ulaşamamıştır.

HİNT ALTKITASI

1945'ten sonraki zorlu yıllarda, tarihin dayattığı başka şeyler gibi, bu tür önemli farklılıkları da gözden kaçırmak çok kolaydı. Her iki kuşakta da, kimilerinin bir süreliğine aynı yolu izlediğini düşündükleri ülkeler bulunmaktaydı: Batı'nın batı diliyle hiddetle reddedilmesi ve dünya kamuoyuna uzun zamandır bilinen söylemler kullanılarak, batılı kendi kaderini tayin, özgürlük ve İnsan Hakları değerlerine dayalı savunularla hitap ediş. Hindistan örneğinde ayrıca, ulus kurma işine de acil önem verilmekteydi. Bağımsızlığın kazanılmasından sonraki birkaç yıl içinde cumhuriyet, Rac'dan sonra da ayakta kalmış olan yerel hükümdarlara bağlı eyaletleri ve altkıtada geriye kalmış olan Fransız ve Portekiz bölgelerini, Hint yerel geleneğinden çok, Kongre'nin seçmenlerinin çıkarları hakkındaki kanılarına dayalı vahşi bir milliyetçilik adına içine aldı.[2] Hint güvenlik kuvvetleri kısa sürede, tüm ayrılıkçılık ya da bölgesel özerklik tehlikelerini bastırmaya girişmişti. Bu belki de şaşırtıcı değildi. Hintlilere göre, Hindistan'a bağımsızlığını, başlangıçta yalnızca eşitlik kazanmayı ve Rac'a ortaklık etmeyi amaçlamış olsalar da, milliyetçilik fikrini –tıpkı eşitlik ve özgürlük fikirleri gibi– Avrupalı efendilerden almış, batı eğitimiyle yetişmiş eğitimli seçkinler kazandırmıştı. Aşırı uçlarında kimi zaman faşist olarak nitelenen daha popüler, cemaatçi bir milliyetçiliğin ortaya çıkması onyıllar alacaktı. Eğitimli Hintli seçkinlerin konumlarına karşı oluşabilecek herhangi bir tehdit kolayca ve içtenlikle, aslında henüz yaratılmamış olan Hint milliyetine karşı bir tehdit olarak yorumlanabilirdi.

Bağımsız Hindistan'ın yöneticilerinin İngiliz Rac'ının pek çok hırsını ve kurumlarını ve belki de birkaç yanılgısını kısa sürede unutulacak bir düzeyde devralmış olmaları bunu daha da doğru kılıyordu. Bakanlık yapıları, anayasal düzenler, merkezi otoriteyle bölgesel otorite arasında iktidar bölüşümü, kamu düzeni ve güvenliği aygıtları devralınmış, üzerlerine cumhuriyet mührü vurulmuş

2) Fransız yerleşim bölgeleri 1954'te anlaşmayla Hindistan'a devredildi. Goa 1961'de Hindistan tarafından istila edildi ve Nehru vatandaşlarını, şiddete karşı olan Gandhi'nin de bu güç kullanımını onaylayacağına temin etti.

ve ardından, büyük oranda 1947'den önceki gibi işletilmişti. Baskın ve açık yönetim ideolojisi, mevcut İngiliz tarzında ılımlı ve bürokratik bir sosyalizmdi; Rac'ın son onyıllardaki delegasyonla-kamu-işleri-ve-aydınlanmış-despotizm havasından özünde çok da uzak değildi. Hint cumhuriyeti Rac'ın pek çok kusurunu da devralmıştı. İngiliz döneminde modernleşme büyük oranda idareyle, yüksek eğitim sistemiyle, iletişim ve hidrolik mühendisliğiyle ve barışın getirdiği güvenliğin sağladığı sonuçlarla sınırlı kalmıştı. Rac'ın mali sistemi ağırlıklı olarak arazi vergilerine dayanıyordu. Hindistan'ın yeni yöneticilerinin karşı karşıya oldukları gerçeklerden biri de, oyları kontrol altında tutan yerel saygın kişilerin, yükü temelde ortakçı çiftçinin omuzlarına bindiren vergilendirme sisteminin değiştirilmesine, (eski bağımsız hükümdarlar örneği hariç) ayrıcalıkların kaldırılmasına ya da hatta sorgulanmasına, ya da, gelenceksel toplumsal uygulamalara dokunulmasına karşı gösterdikleri muhafazakârca isteksizlikti. Ama Hindistan korkutucu sorunlarla da pençeleşmekteydi –nüfus artışı, ekonomik gerilik, yoksulluk (1950'de Hindistan'da kişi başına düşen ortalama yıllık gelir, günümüz değeriyle 55 dolar düzeyindeydi), cehalet, toplumsal, kabilesel ve dini bölünme ve (biraz da) bağımsızlığın getirecekleri konusundaki büyük beklentiler. Bu sorunların yarattığı dinamiklerle başa çıkılabilmesi için büyük bir değişime ihtiyaç olduğunu hem yabancılar, hem de pek çok Hintli açıkça görebiliyorlardı, ama siyasetçilerin seçim programlarında ve kampanyalarında böyle bir değişime yer verildiği söylenemezdi.

1950'de (maddelerinin 200'den fazlası doğrudan 1935 tarihli Hindistan Yönetimi Yasası'ndan alınan) yeni anayasanın kabul edilmesinin, hayatın, aralarından bazılarının ağırlıklarını ancak onyıllar sonra gösterecekleri gerçeklerini değiştirdiği söylenemez. Kırsal kesimde Hintlilerin yaşamı, savaşlar, doğal felaketler ya da sömürücü yöneticilerin eşkıyalığı söz konusu olmadıkça, İngiliz öncesi dönemdeki gibiydi. Bu yaşam pek çokları için hâlâ, büyük bir yoksulluk anlamına geliyordu. 1960'da Hindistan'ın kırsal kesim yoksullarının üçte birinden fazlası haftadan bir dolardan az bir parayla geçinmekteydi (ve aynı zamanda kentli nüfusun yarısı, Dünya Sağlık Örgütü'nün saptadığı, sağlık için zorunlu asgari günlük kaloriyi almak için gerekenden daha azını kazanıyordu). Ekonomik açıdan ilerleme kaydedilmişti belki, ama bu ilerleme nüfus artışının gerisinde kalma tehlikesiyle karşı karşıyaydı. Sayısız dil, din ve kültür Hint halklarını bölüyordu. Bu şartlar altında Hindistan'ın yöneticilerinin anayasaya Britanya genel valilerinin kullandıklarına benzer şiddette acil durum yetkileri koymaları, böylece önleme amaçlı cezalara, devlet yönetiminin askıya alınmasına ve "Başkanlık Yönetimi" altında eyaletlerin yönetiminin Delhi'nin kontrolüne bırakılmasına izin veren hükümler getirmeleri pek de şaşırtıcı değildir.

Hindistan komşusu Pakistan'la çatışmaya girdiğinde, "yeni bir ulus"un pençeleştiği iç zorlukların yarattığı huzursuzluk durumu daha da kötüleştirecekti. Çatışma neredeyse hemen ve 1947'de bir Hindu prensin dörtte üçü Müslüman olan yaklaşık 4 milyon kişiyi yönettiği Keşmir yüzünden çıktı.[3] Mihracenin Hindistan'a katılmaya karar vermesiyle birlikte, Ekim 1947'de çatışmalar başladı. Son Britanya genel valisi bu dönemde, yeni Hindistan dominyonunun ilk genel valisi olmuştu; çatışmalar nedeniyle çıkan krizde genel valinin, Hindistan askerlerini taşıyan uçakların Keşmir'e inişlerinin düzenlenmesine şahsen yardım ettiğini düşündüren kanıtlar bulunmaktadır. Müslüman Keşmirliler, eyaleti istila etmiş olan Pakistan'la birleşmeye çalışıyorlardı; mihracenin Hindistan'dan yardım talep etmesi üzerine Hint kuvvetleri doğu Keşmir'i ve başkenti işgal etti. Müslümanların da kendi aralarında bölünmüş olmaları durumu daha da karmaşıklaştırmaktaydı. Hindistan'ın Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nin önermiş olduğu halkoylamasını reddetmesi üzerine, Keşmir'in üçte ikisi *de facto* Hindistan'da kaldı. Böylece Hindistan-Pakistan ilişkilerinde sürekli kanayacak bir yara açılmış oldu. 1949'da kesilen çatışmalar 1964-1966 ve 1969-1970 dönemlerinde yeniden başladı. Bu döneme gelindiğinde, Çin'i ilgilendiren sınırların belirlenmesi konusundaki ve İndus sularının kullanımıyla ilgili çatışmalar sorunu daha da karmaşıklaştırmıştı. Bengal dilinin konuşulduğu Müslüman bir bölge olan Doğu Pakistan'ın Hindistan'ın desteğiyle Pakistan'dan ayrılıp Bangladeş adlı yeni bir devletin kurulmasıyla (ve böylece, bağımsız olarak varlığını sürdürebilecek bir ulusun yaratılması için inanç birliğinin tek başına yeterli olmadığının ortaya çıkmasıyla) birlikte, 1971'de iki cumhuriyet arasında yeniden çatışma başladı. Bangladeş kısa sürede, Hindistan ya da Pakistan'a oranla çok daha büyük ekonomik sorunlarla karşı karşıya kaldı. Ama bu döneme gelindiğinde, Hindistan'ın Keşmir'i hem cumhuriyetin birliğinin, hem de, cemaat farklılıkların demokratik ve barışçı şekilde çözümleyebilme iddiasının gerçekliğinin sorgulanmasına yol açma potansiyeline sahip bir sorun olarak gördüğü açıkça belli olmuştu.

Bu zorlu geçiş dönemlerinde Hindistan'ın liderleri (kimi zaman altkıtanın yeniden birleşmesini isteme derecesine varan) büyük hırslar ve (Nagalar gibi) azınlık halkların haklarına karşı bariz bir kayıtsızlık sergilemekteydiler. Soğuk Savaş'ın sürüyor olması, bu liderlerin eylemlerinin ve tutumlarının batı başkentlerinde yarattığı rahatsızlığı daha da artırıyordu. Nehru zaman kaybetmeden, Hindistan'ın bu savaşta taraf tutmayacağını açıklamıştı ve ardından, neredeyse yine aynı hızla, taraf tutma belirtileri göstermeye başladı. 1950'lerde

3) 1941 nüfus sayımına göre nüfusunun % 77'si Müslüman, % 20'si Hindu, % 2'si de Sih, Budist ve diğerlerinden oluşmaktaydı.

bu, Hindistan'ın SSCB'yle ve komünist Çin'le ilişkilerinin ABD'yle ilişkilerinden daha sıcak olması anlamına geliyordu; Nehru gerçekten de, Amerikan eylemlerini eleştirme fırsatlarını kaçırmıyor ve bu da kimi hayranlarının, Hindistan'ın ilerici, barışçı, "bağlantısız" bir demokrasi olarak inandırıcılığına ikna edilmesine katkıda bulunuyordu. Bu nedenle, 1959'da Nehru yönetiminin üç yıldır halka duyurmadan Çin'le kuzey sınırları konusunda çatışmakta olduğunun ortaya çıkması hem onlar hem de Hint halkı için büyük bir darbe oldu. 1962 sonuna gelindiğinde bu bölgede yoğun çarpışmalar yaşanmaktaydı. Nehru beklenmedik bir adım atarak Amerikalılardan askeri yardım istedi ve daha da beklenmedik bir gelişmeyle, (uçak motorları aldığı) Sovyetler Birliği'nden destek gördüğü bir dönemde onlardan da istediği desteği aldı.

Genç Pakistan doğal olarak, Hindistan'la aynı dostlarla flört etmiyordu. 1947'de komşusundan çok daha zayıf durumdaydı ve eğitimli kamu görevlisi sayısı çok azdı (eski Hint Kamu Hizmetleri'ne giren Hindu sayısı her zaman, Müslümanlardan fazla olmuştu). Aynı zamanda, daha başından itibaren coğrafi açıdan doğu ve batı olarak ikiye bölünmüş ve en yetenekli lideri Cinnah'ı çok kısa sürede kaybetmişti. Rac döneminde bile Müslüman liderler (belki de gerçekçi bir yaklaşımla) demokratik yapılara Kongre kadar güvenmemişlerdi; o zamandan beri de Pakistan pek çok kez, Hindistan'la eşit askeri güce ulaşmayı, toprak reformu da dahil olmak üzere ekonomik kalkınmayı ve İslam toplumunun korunmasını hedeflediklerini söyleyen otoriter düzen yanlısı askerlerin yönetimine girmiştir. Bu durum uzun süre, dış dünya için ciddi bir kaygı konusu olmadı; Hindistan'ın batılı dostlarının Hindistan'ın bağımsızlıktan sonraki politikaları karşısında zaman zaman düş kırıklığına uğramalarına, liberalizm karşıtlığı ve demokrasi ihlalleri belirtilerinden rahatsızlık duymalarına karşın, Pakistan'dan bekledikleri daha azdı. Komşusu anayasal olarak laik ve inanca dayanmayan bir devletken Pakistan'ın resmen Müslüman olması daha başından itibaren ülkeyi Hindistan'dan uzaklaştırmıştı (Hindistan'ın en üst yönetim düzeyindeki görünürdeki "batılı" havasının temelde Hindu ve birleştirici kültürel geleneğiyle uzlaştırılması uzun süre pek zor görünmemişti.) Pakistan ise iç işlerini giderek daha çok İslam'a göre düzenleme eğilimindeydi.

"ÜÇÜNCÜ DÜNYA"

Yirmi dokuz Afrika ve Asya devletinin temsilcilerinin Nisan 1955'te Endonezya'nın Bandung kentinde bir araya gelmelerinin ardından, görünüşte tarafsız ya da "bağlantısız" olan yeni bir uluslar birliği kuruldu. Temsilcilerin çoğu, bir zamanlar sömürge imparatorluklarının içinde yer almış topraklardan geliyor-

du; temsil edilen diğer ülkeler arasında en önemlisi ise Çin'di. Avrupa'dan da Yugoslavya kısa bir süre sonra aralarına katılacaktı. Bandung ulusları kendilerini yoksul ve muhtaç ülkeler olarak görüyor, SSCB'den çok ABD'ye kuşkuyla bakıyor ve her ikisinden de çok Çin'e yakınlık duyuyorlardı. Sonradan "Üçüncü Dünya" ulusları adını alacaklardı.[4] Bu tanımlama, büyük güçlerin bu tür ulusları dikkate almadıkları ve bunların gelişmiş ülkelerin ekonomik ayrıcalıklarından yararlanamadıkları imasını taşıyordu. Bu iddia ne denli akla yakın görünürse görünsün, "Üçüncü Dünya" tanımlaması aslında, hem grubun üyeleri, hem de bireysel olarak gelişmiş dünyayla ilişkileri arasındaki önemli farklılıkları gizlemekteydi ve Üçüncü Dünya siyasetleri arasındaki uyum kalıcı olmayacaktı. Bandung'u izleyen onyıllarda bu dünyanın içindeki savaşlarda ve iç savaşlarda ölenlerin sayısı, dışındaki çatışmalarda ölenlerin sayısından çok daha fazla olacaktı. Ama Soğuk Savaş'taki "tarafsızlık"larını bıkıp usanmadan yineleyen Üçüncü Dünya ülkeleri daha sonraları da bir araya geleceklerdi.[5]

Bandung büyük güçleri, zayıfların hareketc geçirebilmeleri durumunda güce sahip olduklarını görmeye zorladı ve bu ülkeler de güçlerini harekete geçirebileceklerini giderek daha fazla gösterdiler; hem ABD hem de Sovyet dışişleri bakanlıkları Soğuk Savaş'ta müttefik arayışına çıktıklarında bu durumu gözönünde bulunduracaklardı. 1960'a gelindiğinde, Rusların ve Çinlilerin çıkarlarının birbirlerinden uzaklaşabileceğini gösteren belirtiler ortaya çıkmaya başlamıştı, ama her iki ülke de azgelişmiş ve yansız ülkelerin liderliğini ele geçirmeyi amaçlamaktaydı. Bu durum önceleri dolaylı olarak, Sovyetlerin gözünden çoktan düşmüş olan Tito'ya karşı gösterilen farklı tutumlarla ortaya çıktı. Sonunda, dünya çapında bir rekabete dönüşecekti. İlk sonuçlarından biri, Pakistan'ın (ABD'yle aralarındaki anlaşmaya rağmen) siyasi ve diplomatik açıdan giderek Çin'e ve SSCB'nin de Hindistan'a yaklaşmasının doğurduğu paradoks olacaktı. Pakistan, 1965'te Hindistan'la yaptığı savaşta ABD'nin silah sağlamayı reddetmesi üzerine Çin'den yardım istedi. Beklediğinden daha azını alabildi, ama bu, 1960'lı yıllarda uluslararası ilişkilerde ortaya çıkmaya başlayan yeni bir istikrarsızlığın ilk belirtilerindendi. SSCB ya da Çin gibi, ABD'nin de bu durumu göz ardı etmesi mümkün değildi. Gerçekten de Soğuk Savaş yavaş yavaş, Amerikalıların Asya'daki rollerinde ironik bir değişim yaratmaktaydı. Müttefiklerinin imparatorluklarının dağılmasında büyük rol

4) Bir Fransız gazetecinin yarattığı bu terim, 1789'un devrimci dinamiğinin motoru olan, yasal imtiyazlardan yoksun Fransız kitleleri anlamındaki "Üçüncü toplumsal sınıf" teriminin bilinçli bir yankısıdır.

5) Toplantılar Belgrad'da (1961), Kahire'de (1964), Lusaka'da (1950) ve Cezayir şehrinde (1973) gerçekleştirildi.

oynayan sömürgecilik karşıtlığı hamiliğinden uzaklaşarak, kimi bölgelerde neredeyse onların ardılları gibi davranmaya başlamışlardı; gerçi, bu tutumlarını, Çin küresinden çok, öfkeli ve kadir bilmez Hindistan'ın yatıştırılması için Amerikalıların uzun süre boş yere çaba gösterdikleri Hint Okyanusu küresinde sürdürmekteydiler.

ENDONEZYA

Büyük güçlerin karşısındaki yeni sorunlardan biri de Endonezya'ydı. Ülkenin geniş toprakları, çoğu birbirinden çok farklı çıkarlara sahip pek çok halkı barındırmaktaydı. Her zamanki sömürgecilik sonrası sorunların –yüksek nüfus, yoksulluk, enflasyon– hissedilmeye başlandığı bir dönemde, Hollandalıların ülkeden ayrılmasının ardından, cemaatler arasındaki gerilim, bir yabancı yöneticinin dayattığı disiplinin dizginlerinden kurtulmuştu. Endonezya tarihinin Budist ve Hindu evreleri, küçük bir Budist azınlık ve Hindu Bali hariç, pek az iz bırakmıştı, ama Endonezya en azından resmi olarak, dünyanın tek bir yönetim altındaki en kalabalık Müslüman nüfusuna sahiptir. Günümüzde Endonezya nüfusunun beşte dördünün Müslüman olduğu tahmin ediliyor; gerçi, halkın davranışlarının belirlenmesinde geleneksel animizm de belki İslam kadar etkili. Endonezya'da çok daha küçük, ama köklü bir Çinli topluluğu da bulunmaktaydı. Sömürgecilik döneminde bu topluluk, zenginlik ve idari işler açısından üyelerinin sayısıyla orantısız paya sahip olmuştu ve "Ahlaki Politika"nın ekonomik konumunu zayıflatmasına karşın, 1945'te hâlâ son derece gözler önünde ve güçlü bir varlığa sahipti. Uzun yıllardır yaşadıkları Malezya'dan giderek daha çok sayıda yeni Çinli göçmenin gelişinin bu topluluğun ayırıcı özelliklerini zayıflattığı bir gerçektir. Yeni gelenler beraberlerinde, zaten modernleşme güçlerinin baskısı altında olan Çinli topluluğunu bölecek modernleşme fikirleri ve uygulamaları getirdiler.

1950'li yılların ortalarına gelindiğinde, yeni cumhuriyetin merkezi yönetimine karşı öfke giderek artmaktaydı: 1957'ye gelindiğinde yönetim Sumatra'da silahlı ayaklanmayla ve başka yerlerde de kargaşayla karşı karşıya kalmıştı. Uzun zamandır kullanılan, muhalefetin dikkatini (daha iyi bir hedef olmadığı için, batı Yeni Gine'de hâlâ Hollandalıların bulunmalarına yöneltilmiş) yabancı düşmanı bir milliyetçilikle dağıtma aygıtı artık işe yaramıyordu; halkın yeniden Sukarno'yu desteklemesi sağlanamıyordu. Yönetim yeni devletin doğuşu sırasında benimsenmiş liberal yapılardan uzaklaşmıştı ve Sukarno giderek daha çok Sovyet desteğine dayanmaktaydı. 1960'ta parlamento dağıtıldı ve 1963'te de Sukarno yaşam boyu devlet başkanı ilan edildi. Yine de, yardım almak amacıyla

Çin'le yakınlaşmasından korkan ABD uzun zaman Sukarno'yu destekledi. Bu destek sayesinde, Hollandalıları kızdıracak bir adım atarak, Batı Yeni Gine'deki gelecekte bağımsızlığını kazanması planlanan bir devleti (Washington'ın göz yumması ve Birleşmiş Milletler'in resmi arabuluculuğuyla) ilhak edebildi. Sukarno bundan sonra, Güneydoğu Asya'daki Britanya imparatorluğunun parçalarından 1957'de kurulmuş olan yeni Malezya federasyonuna yöneldi. Eski sömürgeci yöneticilerinin desteğiyle Malezyalılar Borneo'da, Sarawak'ta ve Malezya anakarasında Endonezya saldırılarını püskürttüler. Hâlâ Amerikan himayesi altında olmasına karşın (bir dönem, Başkan Kennedy'nin kardeşi, Sukarno'nun davasına destek vermek üzere Londra'ya gitmişti), bu yenilgi Sukarno için bir dönüm noktası oldu. Amerika'nın Sukarno'ya verdiği destek, komünizme karşı en güçlü kaleyi güçlü ve zengin ulus-devletlerin oluşturacağı inancına dayanmaktaydı. Son kırk yılın Uzakdoğu tarihi gerçekten de, bu görüşü destekleyecek şekilde yorumlanabilir, ama kolayca adam kayırmaların, yozlaşmanın ve otoriter yönetimin desteklenmesine kayabileceği için, siyasette uygulanması her zaman zordu. Sukarno örneğinde aynı zamanda, Çinhindi'nde olduğu gibi, yenilgiyi pekiştirmek anlamına gelmişti.

Tam olarak neler yaşandığı hâlâ bilinmiyor, ama yiyecek sıkıntısının ve enflasyonun kontrolden çıkması üzerine, ordu liderlerine göre arkasında komünistlerin bulunduğu başarısız bir darbe girişimi yaşandı. Mao'nun, devrim ihracında Endonezya'nın önemli bir rol oynamasını planlamış olması en azından olası; bir zamanlar, Sukarno'nun diğer siyasetçilere karşı denge kurmak amacıyla kullanmaya çalıştığı Endonezya komünist partisinin dünyanın en büyük üçüncü komünist partisi olduğu söylenmekteydi. Komünistlerin iktidarı devralma planları yaptıkları doğru olsun ya da olmasın, böyle bir olasılıktan korkanlar ekonomik krizden yararlandılar. Geleneksel popüler Endonezya gölge tiyatrolarında aylardır, esas malzemeleri olan eski Hindu epiklerini siyasi kinayelerle ve yaklaşan değişime dair imalarla süslemekteydiler. 1965'te fırtına koptuğunda, halk Sukarno'nun yönelebileceği komünistleri katlederken, ordu kılını bile kıpırdatmadı. Bu katliamlarda çeyrek milyonla yarım milyon arası insanın öldüğü tahmin ediliyor. Sukarno da ertesi yıl iktidardan uzaklaştırıldı. Yerini alan anti-komünist rejim Çin'le diplomatik ilişkileri kesti (iki ülke arasında 1990'a dek diplomatik ilişki kurulmayacaktı). 1965'in mağluplarından bazıları hâlâ hapisteler.

YENİ ÇİN

Komünist Çin'in uluslararası sahneye çıkışı batı ülkelerinde başlangıçta, sömürge karşıtlığı değil, neredeyse tamamen Soğuk Savaş şartları terimleriyle, belki

de, Smuts'ın kehanetinin artık gerçekleşmekte olduğunun belirtisi olarak görüldü.[6] Yine de, ağırlık merkezinin yeniden kaymakta olabileceğini gösteren ilk çatışma belirtilerinin eski bir Çin sömürgesi olan Kore'de ortaya çıkmasına karşın, bu ülkedeki savaş her şeyden önce, dünya çapındaki bir ideolojik savaşım bağlamında değerlendirilecekti. Ama Kore savaşı Asya ülkelerinin kendi çıkarlarına dair algılarında da yerel çapta önemli etkiler yarattı. 1960'a gelindiğinde Singapur'un doğusunda kalan her yerde baskın stratejik olgu, Çin devlet gücünün yeniden yaratılmasıydı. Güney Kore ve Japonya'nın komünizme başarıyla direnmiş olmalarının en önemli nedenlerinden biri, Çin korkusunun Amerikalıların gözünde onlara kazandırdığı ağırlıktı ve ayrıca, savaştan sonra bağımsızlıklarını perçinlemeyi ve Çin'in doğrudan yönlendirmesi altına girmemeyi başarmışlardı. Ne tuhaftır ki, bunu, yüzyıllarca Çin örneğinden beslenmiş olan toplumların derin, çok yönlü muhafazakârlıklarına bağlamak da çok güç değil. Bu muhafazakârlık genellikle disiplinde, yapıcı toplumsal çaba yeteneğinde, bireyin önemsenmemesinde, otoriteye ve hiyerarşiye duyulan saygıda ve (kimi zaman) Batı'dan farklı olmaktan gurur duyan uygarlıkların üyeleri olma bilincinde ifade bulmuştur. Bu tür özellikleri Batı'da kimilerince, takdir edilmesi gereken ve taklit edilmesi olanaksız "Asya değerleri" olarak görülmüştür. Modernleşmeleri hızlanan Doğu Asyalılar hiç kuşkusuz, Çin Devrimi örneğinden bile daha derin bir şeyden beslenmekteydiler.

Yine de öyküye, devrimin Ekim 1949'daki nihai zaferiyle başlayabiliriz. Pekin bir kez daha Çin'in başkenti olmuştu. Kimilerine göre bu, Çin'in liderlerinin eski imparatorluğun denizden karşı karşıya olduğu tehditten çok, kuzeydeki kara sınırlarındaki baskı üzerinde durduklarını göstermekteydi. Durum nasıl olura olsun, Sovyetler Birliği yeni Çin'i tanıyan ilk devlet oldu; hemen ardından da Hindistan, Burma ve Birleşik Krallık geldi. Görünüşe bakılırsa, eski Rus tehdidi, Sovyet resmi siyaseti tarafından geleneksel bir hırs olarak resmen kınandığı ve hiç kuşkusuz, Stalin'in dikkati başka yönde yoğunlaştığı için, bir süreliğine ortadan kalkmıştı. Soğuk Savaş'ın yarattığı kaygılar ve milliyetçiliğin çöküş şartları göz önüne alındığında, yeni adıyla Çin Halk Cumhuriyeti'nin aslında o anda dış dünyadan herhangi bir siyasi ya da askeri tehditle karşı karşıya olmadığı görülüyordu. Batılı uluslar Uzakdoğu'da taze avlar peşine düşme isteklerini çoktan yitirmişlerdi; İkinci Dünya Savaşı, böyle bir isteğin tüm temellerini yok etmişti; Tayvan'a sıkıştırılmış olan milliyetçiler, en azından o dönem için yerlerinden oynatılamayacakları belli olsa da, şimdilik göz ardı edilebilirdi. Birleşmiş Milletler güçlerinin 1950'de Mançurya'nın Yalu Irmağı

6) Bkz. 196. sayfa.

sınırına yaklaşmalarıyla birlikte önemli bir dış tehdidin ortaya çıkması karşısında Çinliler hızla ve tüm güçleriyle tepki verdiler. Ama Çin'in yeni yöneticilerinin temel kaygısı ülkenin iç durumuydu. Batılıların sahip oldukları işletmeleri birkaç yıl içinde yok edecek bir baskı sürecini başlatmak ve batılı misyonerleri taciz etmek görece kolay ve popüler bir yöntemdi. Gerçek sorunlarsa çok daha korkutucuydu. Ülke yoksulluk içindeydi. Hastalık ve kötü beslenme çok yaygındı. Maddi ve fiziksel yapılanma ve yeniden yapılanmada gecikilmişti, toprak üzerindeki nüfus baskısı her zamanki gibi ciddi düzeydeydi ve bir önceki yüzyılda *ancien régime*'in çöküşünün yol açtığı ahlaki ve ideolojik boşluk henüz doldurulamamıştı.

İç savaşın muzaffer lideri Mao'nun ÇKP ve hükümet üzerindeki nüfuzu göz önüne alındığında, başlangıç noktasının köylü olması hiç de şaşırtıcı görünmüyor. 1920'li yıllardan itibaren, komünist egemenliğinde olan bölgelerde (çoğunlukla, toprak sahiplerinin topraklarının kamulaştırılması anlamına gelen) toprak reformunu büyük oranda köylüler gerçekleştirmişti. Çin'in çiftlikleri şimdi de, yeni birimlerin denetimini görünüşte bu birimlerde yaşayanlara veren, ama aslında partinin denetimi altına sokacak bir şekilde kolektifleştirilmekteydi. Yine de, yerel köy ağaları şiddet ve vahşet içeren yöntemler kullanılarak yerlerinden edilmekteydi. Mao'nun, Halk Cumhuriyeti'nin ilk beş yılı sırasında "tasfiye" edildiklerini sonradan kabullendiği 800,000 kişinin büyük bölümünü herhalde toprak sahipleri ve tefeciler oluşturmuştu. Bu arada, Çin'in tek dış destek kaynağı olan Sovyetlerin yardımıyla sanayileşme sürmekteydi. Sovyet modeli seçilmişti; Beş Yıllık Plan kısa sürede ilan edildi ve 1953'te uygulamaya sokuldu. Bu, Çin'de Stalinci fikirlerin egemenlik kazanacağı kısa bir dönemin başıydı; kısa bir süre sonra, Plan'ın büyük başarı kazandığı açıklandı. Ne yazık ki, 1950'li yılların başlarına damgasını vuran yararlı enerji boşalımının ardından bir kez daha ağır sanayiden çok kırsal kesim kalkınmasının üzerinde durulmaya başlanmasıyla birlikte, 1955'te Çin'in kırsal kesimlerinde yeniden kargaşa başladı. Yüz milyonlarca kırsal kesim sakini özel mülkleri yutan "komünler" içinde yeniden örgütlendi; tarım kolektifleştirildi, yeni üretim hedefleri merkezi olarak saptandı ve yeni yöntemler dayatıldı. Bu yöntemlerden bazıları tam anlamıyla zararlı oldu (sözgelimi, ekinleri yiyerek beslenen kuşları yok etme seferberlikleri, eskiden sayıları kuşlar tarafından kontrol altında tutulan böcek nüfusunda patlamaya yol açtı); bazılarıysa yalnızca, verimsizliği gizlemeye yarıyordu. Komünleri yöneten kadrolar giderek, üretimden çok, hedeflerin tutturulduğunu gösterecek vitrin görüntüleriyle ilgilenmeye başladılar. Gıda üretimindeki düşüş felaket yarattı. 1958'de "Büyük Atılım" adını taşıyan yeni bir girişim dalgasının ilan edilmesinin ardından, komünler üzerindeki baskıların artırılmasıyla birlikte,

durum daha da kötüleşti. ÇKP içinde "sağcı oportünist" günah keçileri avı başlamıştı.

1960'a gelindiğinde Çin'in büyük bölümünde kıtlık ya da kıtlığa yakın şartlar yaşanmaktaydı. Gerçekler gizlendi; yönetimdeki grup da dahil olmak üzere pek çok kişinin olanlardan habersiz kaldığı anlaşılıyor. Sonradan yapılan bazı tahminlere göre, birkaç yıl içinde yaklaşık 40 milyon Çinli yaşamını yitirmiş olabilir, ama Mao, şahsen benimsediği bir politika olan Büyük Atılım'ın başarısızlığını kabullenmeyi inatla reddetti. 1961'de üst düzey yetkililer yine de, yaşananlar konusunda su götürmez kanıtlar toplamaya başladılar. Parti ve hükümet içinde gizli bir güç savaşı başladı ve Mao'nun itibarı sarsıldı. Rakipleri yavaş yavaş, gerçeklerin ortaya çıkmasına izin vermeden, ekonomiyi yeniden modernleşme yoluna soktular.

ÇİN'İN YENİDEN BİR DÜNYA GÜCÜ OLUŞU

Hükümetin yurtiçinde karşılaştığı zorluklar ne olursa olsun, 1960'lı yıllara gelindiğinde Çin uluslararası ilişkilerin dengesini ve doğasını kökten değiştirmişti. Bir buçuk yüzyıl sonra, özellikle de davranışlarında geçmişin ağırlığının açıkça hissedildiği Asya'da, yeniden bir dünya gücü olmuştu. Tüm dünyada devrimi desteklemesine karşın Çin'in asıl ilgi alanı hâlâ Uzakdoğu ve özellikle de, eski sömürgeleriyle ilişkileriydi. Kore'de Rus ve Çin politikalarının yolları kısa sürede ayrılmıştı. Kore savaşından sonra Çin, mücadeleleri sömürgeciliğe karşı verilen bir savaş olmanın ötesine geçip, Vietnam iç savaşına dönüşen Çinhindili komünist gerillalara silah sağlamaya başlamıştı. Bu savaş şimdi de ideolojik nüfuz savaşına dönüşmüştü. 1953'te Fransızlar Kamboçya ve Laos'tan vazgeçmişlerdi, ama Vietnam'daki güvenilmez kukla rejimi korumak için hâlâ savaşıyorlardı. Ama Vietnamlıların gözünde itibarlarını kaybetmişlerdi ve artık Fransız kamuoyunun desteğine sahip değillerdi. 1954'te Dien Bien Phu'da, hem prestijleri hem de Fransız seçmenin savaşma isteği açısından büyük önem taşıyan bir savaşı kaybettiler. Kızıl Irmak deltasında Fransız egemenliğinin korunması artık olanaksızdı. Cenevre'de toplanan (ve böylece uluslararası diplomatik arenaya resmen yeniden giren Çin'in temsilcilerinin de katıldığı) konferansta Vietnam'ın, ülkeyi yeniden birleştirebilecek seçimlerin yapılmasına dek, Güney Vietnam'daki görünürde demokratik yönetimle, kuzeye hâkim olan komünistler arasında bölüştürülmesine karar verildi. Seçimler asla yapılmadı. Çinhindi'nde bunun yerine, on dokuzuncu yüzyılın Afyon Savaşlarıyla başlamış olan, Batı'ya karşı Yüzyıllık Asya Savaşı'nın 1945'ten beri yaşanan en şiddetli evresi başlayacaktı.

Bir tarafta, Çin ve SSCB'nin desteklediği Çinhindi komünistlerinden, vatanseverlerden ve reformculardan oluşan bir karışım çarpışıyordu; oysa bu iki ülke müttefikten çok, Çinhindi'nde nüfuz kazanmak için yarışan iki rakipti. Batılı rakipleri ise artık eski sömürgeci güçler değildi; Fransızlar evlerine dönmüşlerdi ve İngilizler başka yerlerde yeterince sorun yaşıyorlardı. Sömürgecilik karşıtlığı, Soğuk Savaş kaygıları, istihbarat yetersizliği ve yerel hükümetleri desteklemeleri gerektiği inancı Amerikalıları, Güney Koreliler ve Filipinliler gibi Güney Vietnamlıları da desteklemeye yöneltti. Ne yazık ki, Çinhindi kendine özgü, karmaşık bir siyasete sahipti. Yönettiklerinin gözünde mutlak bir meşruiyete sahip rejimler ne Laos'ta kurulabildi, ne Güney Vietnam'da, ne de, sonunda, Kamboçya'da. Amerikan himayesi yalnızca, mevcut yönetici sınıfların, Doğu Asya'nın nefret ettiği batılı düşmanla özdeşleştirilmesi sonucunu verecekti. Amerikan desteği ayrıca, halkı bu rejimlerin ardında birleştirecek reformların sürdürülmesi isteğini de yok etti; özellikle de, *de facto* bölünmenin güneyde iyi ve istikrarlı bir yönetim üretemediği Vietnam'da.

Budistlerin ve Roma Katoliklerinin sert bir çatışma içine girdiği, toprak reformunun başarısızlığı ve Güney Vietnam yönetiminin gerilla savaşının üstesinden gelme amacıyla dayattığı sert düzen yüzünden köylünün rejime gittikçe yabancılaştığı bir dönemde, yozlaşmış yönetici sınıf yerinden oynatılamaz görünmekteydi. Komünistler bu durumdan yararlandılar. Yeniden birleşmenin kendi şartlarıyla olmasını istiyorlardı ve Kuzey Vietnam'dan, güneydeki komünist yeraltı hareketi Vietkong'a destek verdiler. 1960'a gelindiğinde Vietkong güneyin büyük bölümünde denetimi ele geçirmişti. Bu arka plan karşısında Amerikan başkanı John Kennedy 1962'de tarihi bir karar alarak, askeriyenin düzene sokulmasında Güney Vietnam yönetimine yardım edilmesi amacıyla ülkeye Amerikalı "danışmanlar" göndermeye karar verdi.

Washington'da bunun Asya'daki komünist tehdidin bastırılması için verilmesi gereken mücadelenin bir adımı olarak görülmesi kaçınılmazdı. Ama Çinlilerin Kuzey Vietnam'ı desteklemeleri, Soğuk Savaş'ta atılmış mantıklı bir adım olmaktan çok daha karmaşık bir konuydu. Evet, daha Halk Cumhuriyeti'nin kuruluşundan itibaren Çin'in güdülerinde ve hareket serbestisinde komünist bloğunun (Sovyet propagandalarıyla sürekli desteklenen) yapay birliğinin ve ABD'nin ısrarlarıyla hâlâ Birleşmiş Milletler'in dışında tutulmasının etkisi hissedilmekteydi. 1950'de (Stalin, Çin'in iç savaşımının yorumlanmasında geçmişte yapılan hataları kabullendiğinde) imzalanan Çin-Sovyet antlaşması –özellikle de ABD'de– Çin'in Soğuk Savaş'a komünist ittifakının sağlam bir üyesi olarak katılmakta olduğunun kanıtı olarak algılandı. Kore bu düşünceyi pekiştirdi. Yeni Çin hiç kuşkusuz Marksist'ti, devrimden ve sömürgecilik karşıtlığından söz ediyordu ve seçimlerini Soğuk Savaş parametreleriyle kısıtlı bir bağlam içerisin-

de yapması gerekiyordu. Yine de uzun vadeli bakıldığında, Çin siyasetindeki daha geleneksel kaygılar ilk safhalarda bile gözlenebiliyor. Çin en önemlisi, imparatorluk dönemlerinde çoğunlukla egemenliğinde bulunan bölgelerde gücünü yeniden pekiştirme yolları aramaya başlamıştı. Sosyalist enternasyonalizm komünist Çin'de ancak, Çin'in çıkarlarına katkıda bulunduğu durumlarda destek bulabilecekti. Dolayısıyla, yeni Çin'in kuruluşunun ve gücünün artmasının Amerikalılardan çok SSCB için önem taşıdığı savunulabilir. SSCB kutuplaşmış bir sistemin bir kutbu olmaktan, bir üçgenin köşesi olmaya geçmişti. Diğer ülkelerdeki devrimci hareketlerin yardım ve kılavuzluk bekleyebilecekleri tek ülke olmanın getirdiği avantajı da kaybetmişti.

Ama hepsi bu kadar değildi. Tarih, Çin'le Sovyetler Birliği arasında gerilime yol açabilecek bir potansiyel sunuyordu. Çin'in batı egemenliğini reddediş tarihinde Rusya, Orta Krallık'ın peşine düşen ilk ve en yırtıcı avcı olmuştu. Diğer eski tehlikeler de gündeme gelmekteydi. Mançurya'nın güvenliği sorunu, Çin'in Kore'ye askeri müdahalede bulunmasını açıklamaya kendi içinde yeterli olabilir, ama yarımada aynı zamanda, imparatorluk Çin'iyle Japonya arasında eski bir çekişme konusuydu. Çin'in 1950'de Tibet'i işgal etmesi, yüzyıllar boyunca Çin egemenliği altında kalmış ve Çinlilere göre geri alınması gereken bir bölgeye bilinçli olarak geri dönülmesi demekti. Ve Çin'in etrafında denetimin yeniden ele geçirilmesi için getirilen en gürültülü ve şiddetli talep daha en başından itibaren, KMT yönetiminin Tayvan'dan atılması olmuştu. 1945'te yalnızca kısa bir süreliğine yeniden Çin denetimine girmiş olan ada (elli yıldır Japonların elindeydi) ABD hükümeti için büyük bir sembolik önem taşıyordu ve başkan bu nedenle, yalnızca adanın ve KMT rejiminin değil, adanın korunması için temel önem taşıdığı düşünülen, Çin kıyısı yakınlarındaki daha küçük adaların da Amerikan koruması altında olacağını açıkladı. Amerikalıların Çin konusunda dikkatleri on yılı aşkın bir süre boyunca, uzun zamandır Amerikan yardımseverliğinin ve misyonerliğinin koruması altında olan Çin'den nedeni anlaşılamayan sert bir tepki geldiği duygusunun yarattığı arka planda, bu konu üzerinde yoğunlaştı. Bu ilgi öylesine saplantılıydı ki, kimi zaman, ABD'nin yuları Tayvan'ın eline geçmiş gibi görünüyordu. 1950'li yıllardaysa aksine, hem Hindistan hem de SSCB konunun Çin'in iç işi olduğunda ısrar ederek, Tayvan karşısında Beijing'i desteklediler; ne de olsa bu tutum iki ülkeye de bir külfet getirmiyordu.

Ertesi onyılda Çin kuvvetlerinin hem Hint birlikleri hem de Sovyet kuvvetleriyle çarpışmakta olduğunun ortaya çıkması bu arka plan çerçevesinde tüm dünyayı şaşkınlığa düşürecekti. Çatışmalardan biri, Çin'in Tibet'i işgali yüzünden başlamıştı. Çinliler 1950'de bu ülkeyi istila ettiklerinde Hint hükümeti ne bir tepki göstermiş, ne Tibet halkının şiddetli bir baskıya uğramasıyla, ne de, 1959'da başarısız bir isyandan ve Dalay Lama'nın Hindistan'a kaçmasından sonra Çin'in

baskılarının artmasıyla ilgilenmişti. Hint siyaseti o dönemde Çin'e temelde sıcak yaklaşıyordu. Tibetli sürgünlerin Hint topraklarında bir hükümet kurma çabaları engellendi. Ama bu döneme gelindiğinde sınır çekişmeleri zaten başlamıştı. Çekişme kısa sürede silahlı çatışmaya dönüştü. Çinliler, Hindistan'la aralarındaki, 1914'teki İngiliz-Tibet müzakerelerine göre çizilen, ama hiçbir Çin yönetiminin resmi olarak kabul etmediği sınırı tanımayı reddediyorlardı. Neredeyse kırk yıllık bir kullanım, Çin'in bin yıllık tarih belleği karşısında pek de önem taşımıyordu. Nehru'nun 1962 sonbaharında Çinlilerin tartışmalı bölgeden çekilmelerini talep etmesiyle birlikte çatışmalar şiddetlendi. O yılın sonunda çatışma, kesin bir galibiyet kazanmış olan Çinlilerin inisiyatifiyle sona erdi.

1963 başlarında dünya şaşkınla, Sovyetler Birliği'nin müttefik Çinli komünistlerce şiddetle eleştirildiğini ve Çin-Sovyet sınırında silah sesleri duyulduğunu öğrendi. Dahası, diyordu Çinliler, SSCB Hindistan'a yardım etmiş ve düşmanca bir adımla, Çin'e verilen ekonomik ve askeri yardımı üç yıl önce kesmişti. Ama çatışmanın karmaşık nedenleri bu kadarla sınırlı değildi. Sovyetlerin Kore'de destek olarak verilen 2 milyar dolarlık bir borcu silmeyi reddetmelerini Beijing'in asla bağışlamadığı söylenir.[7] Mao da dahil olmak üzere pek çok Çinli komünistin belleklerinde daha da gerilere uzanan başka anılar da vardı. 1920'li yıllarda Çin'in çıkarları Moskova'nın yorumuyla uluslararası komünizmin sözde daha yüksek çıkarları karşısında ikinci plana atıldığında neler olduğunu hatırlıyorlardı. O dönemden beri Çin partisinin liderliğinde Sovyet güdüleri ve yerel güdüler arasında her zaman bir gerilim yaşanmıştı ve Mao da bu gerilimi taşıyordu.

Çinlilerin Sovyet siyaseti karşısında duydukları öfkenin bile dünyanın geri kalan kısmına Marksist jargonla sunulması gerektiğinden, bu tür sorunların çözüme kavuşturulması daha da zorlaşmaktaydı. Günümüzden bakıldığında, Stalin'in kısa süre içinde Mao'yu olası bir Asyalı Tito olarak görmeye başlayıp kaygıya kapıldığı düşünülebilir; ama yeni Sovyet liderleri Stalin mitini yıkmaya koyulduklarında Çinliler neredeyse kaçınılmaz olarak, yurtiçinde Stalinci siyasetler izlemeseler bile, resmi beyanlarında Stalin'den daha Stalinci bir tutum benimsemeye başlayacaklardı. Moskova'nın patavatsızlığı daha başından itibaren çatışmayı daha da alevlendirmişti. Stalin'den sonra yönetime gelen Sovyet liderlerin Asyalının duygularına batılı emperyalistler kadar duyarsız kaldıkları görülüyor; aralarından biri, Çin'i gezerken diğer Ruslarla birlikte "ilkel örgütlenme yöntemlerine güldüklerini" söylemiştir.[8] Çin'in 1950'li yıllardaki sanayileşme çabalarının nedenlerinden biri, SSCB'ye bağımlılığın azaltıl-

7) Stueck, s. 363.
8) *Krushchev Remembers. The Last Testament* (Londra, 1974), s. 272.

ması isteğiydi; ama 1960'ta Sovyet ekonomik ve teknik desteğinin aniden kesilmesi ciddi bir tahrikti ve tam da, (resmi olarak, selin yol açtığı "doğal afetler" olarak tanımlanan) kötü tarım yönetimi sonucunda Çin'in, komünist rejimin ilk büyük yurtiçi krizinin ortasında olduğu bir döneme denk gelmesi, etkisini daha da ağırlaştırmıştı. Yine de, Çin'de gerçekte neler yaşandığı konusunda edinebildikleri bu tür bilgilerin dış dünyadan komünist rejime öfkeyle bakan kimilerini yüreklendirmesine karşın (Çan Kay-şek'in Tayvan'dan bir istila başlatmayı istediği, ama Amerikalılar tarafından engellendiği söylenir), bu adımın yarattığı zarar sansür ve propaganda yoluyla başarıyla gizlenebildi.

Her durumda, uzak tarihin olguları mevcut şartlara baskın gelmiş olabilir. ÇKP'nin kuruluşundan çok önce Çin Devrimi, bir ulusal diriliş hareketi olmuştu. Temel amaçlarından biri, Çin'in kendi kaderi ve en önemlisi, kendi toprakları üzerindeki denetiminin yabancılardan geri alınmasıydı. Bu yabancı avcılar arasında yer alan Rusya'nın Çin topraklarına tecavüzü Büyük Petro döneminde başlamıştı. On dokuzuncu yüzyılda iç Asya'da geniş topraklar Rusların eline geçmişti. Yeni toprak edinimleri çarlık döneminin ardından Sovyet döneminde de sürmüştü. Tannu Tuva'da Rus protektorası 1914'te kurulmuş, ama bölgenin tam olarak ilhak edilmesi 1944'te, Sovyetler Birliği döneminde olmuştu. Rus orduları 1945'te Mançurya'ya ve Kuzey Çin'e girerek 1900'un çarlık Uzakdoğu'sunu yeniden kurdular; Sinkiang'da 1949'a ve Port Arthur'da da 1955'e kadar kaldılar. Moğolistan'da arkalarında 1920'li yıllarda kurmuş oldukları uydu Moğolistan Halk Cumhuriyeti'ni bıraktılar. İki ülke arasında (bir kısmı Moğolistan'la ikiye bölünmüş) yaklaşık 6,700 kilometrelik ortak sınır bulunması nedeniyle çatışma potansiyeli çok yüksekti.

Bu uzun sınırın tam olarak çizilmesi konusu nedeniyle çıkan çatışmalar aslında 1960'da başlamıştı. Sovyet yetkililer Çinlilerin o yıl yaklaşık 5,000 sınır ihlalinde bulunduklarını iddia ettiler. Çin-Sovyet çekişmesinin halka açıklanmasından kısa bir süre sonra Çinliler yaklaşık 1,560,000 kilometrekarelik –yaklaşık olarak, Kanada'nın beşte biri büyüklüğünde bir alan– Sovyet toprağı konusunda karşı iddialarda bulunmaya başladılar; şiddet olaylarının sayısı da artmaktaydı. Çatışmanın merkezinde, genç SSCB'nin 1920'de çarlık döneminin saldırganlığından vazgeçileceğini açıklaması konusundaki fikir uyuşmazlığı bulunmaktaydı; Sovyet yetkililer bunun yalnızca on dokuzuncu yüzyılın "eşitsiz" antlaşmaları için geçerli olduğu, Sinkiang, Moğolistan ve eski Rusya Uzakdoğu bölgesindeki sınır sorunları için geçerli olmayacağında ısrarlıydılar. 1969'da sorun öylesine alevlenmişti ki, Çinliler Moskova'daki "faşist" diktatörlükten söz edebiliyorlardı ve savaş hazırlıklarına girişmişlerdi.[9]

9) *AR* 1969, s. 360.

Çin dünyaya çarpıcı bir teknolojik başarı sembolü ve 1964'te ilk nükleer bombasının patlatılmasıyla, bir güç olarak yeni statüsünü sunuyordu.[10] Böylece, çok önemli bir dönemde, ayrıcalıklı bir kulübün pahalı üyelik kartını elde etmişti. Yine de uluslararası gücü temelde, nüfusunun yüksekliğine dayanıyordu. Kıtlığın yol açtığı gerilemeye rağmen nüfusu giderek artmaktaydı. 1950 için düşünülen makul tahmin beş yüz doksan milyondu; yirmi beş yıl sonraysa Çin nüfusu 835 milyona ulaşacaktı. O dönemde Çin'in dünya nüfusundaki payı geçmiştekine oranla daha düşüktü belki, ama ülke eskisinden çok daha güçlüydü. Liderleri nükleer savaş olasılığı kendilerini kaygılandırmıyormuş gibi konuşabiliyorlardı; Çin'de hayatta kalan nüfus, başka ülkelerdekinden fazla olacaktı. Sovyet yönetiminin, SSCB'nin en düşük nüfuslu bölgelerinin hemen yanı başında böylesine büyük bir nüfus kitlesinin bulunmasından rahatsız olduğunu gösteren belirtilerin ortaya çıkması çok doğaldı.

BÜYÜK SERDÜMEN

Çin'in uluslararası konumuna yeniden kavuşması Mao'nun çalışma arkadaşlarının gözünde, Mao'nun iç sorunları ele alış şekli konusunda duyulan ve onlarca yıl boyunca Başkan'ın en ciddi başarısızlığı olarak kalacak Büyük Atılım'ın yol açtığı felaketler nedeniyle yönetici seçkinler arasında doruk noktasında hissedilen kaygıları telafi edecekti. Köylünün devrimdeki rolü hakkındaki vizyonu, 1929'da kent komünizminin uğradığı felaketin ardından, ileriye doğru giden yolu açmış ve Mao 1935'ten itibaren parti içinde tam bir egemenlik kazanmıştı. İç savaşta kazanılan zafer itibarını güçlendirmişti. 1950'li yıllarda ayrıca, Mao'nun uluslararası olayları etkilemesi için yeni bir yol açılacak gibi görünüyordu; kırsal kesimde başlayıp kentlere yayılacak uzun bir devrim savaşı kavramı, dünyanın, devrimci bir proletarya yaratılması için sanayide kalkınmaya gerek olduğu yönündeki Marksist inancın yeterli olmadığı diğer bölgeleri için umut vaat ediyordu. Yine de, entelektüel formasyonunun Marksist olmasına ve ülkesinin içinde bulunduğu zorlu durumu çözümlemekte Marksist sınıflandırmalardan yararlanmış olmasına karşın, Mao'nun Marksizm'i pragmatizmle sulandırmaya her zaman hazır olduğu görülüyor.[11] Acımasız bir iktidar avcısıydı; siyasi fırsatlar konusundaki yargı gücünün yıllarca

10) İlk Çin hidrojen bombası 1969'da patlatıldı.

11) Mao, yoldaşlarının köylü pazarlarının yasaklanmasını talep etmeleri karşısında sinirlenerek, "Biraz kapitalizmin neresi yanlış? Onsuz yaşam çok sıkıcı olurdu!" demişti (Alıntı: Jack Gray, "Rethinking Chinese Economic Reform," *Journal of Communist Studies and Transition Studies*, cilt 14, 1998, s. 149).

son derece keskin kaldıktan sonra, megalomaninin, kendini beğenmişliğin ve en sonunda, yaşının etkisiyle zayıflamaya başladığı anlaşılıyor. Kariyerinin başlarında Çin Marksizmi'ni savunmuş ve 1920'li yıllarda ÇKP'ye çok pahalıya mal olan Sovyet dogmasını reddetmişti. Mao'nun dünya görüşünün temelini kansız diyalektik sınıflandırmalarından çok, toplumun ve siyasetin, ahlaki olarak istenir ve yaratıcı değişimin gerçekleştirilmesi için insan iradesinin ve kaba gücün kullanılabileceği, rakip güçlerin çarpıştığı bir arena olarak görüldüğü bir vizyon oluşturmuştu; söz konusu değişim, elbette, bilgeliği sınırsız bir lider tarafından tanımlanmış bir değişimdi; bu, Çin geleneğine uygun, ama çözüme kavuşturulmaları için yalnızca hedeflerin doğru şekilde saptanmasını değil, aynı zamanda, yeni kurum ve alışkanlıkların yaratılması için gerekli zamanın sağgörülü şekilde tahmin edilmesini gerektiren ekonomik sorunlarla karşı karşıya kaldığında sıkıntı yaratan bir yaklaşımdı.

Zaten, Mao'nun partili yoldaşlarıyla ilişkilerinin her zaman sorunsuz olduğu söylenemezdi. Büyük Atılım'ın başarısızlığı Mao'yu eleştirenlerin eline bir fırsat vermişti. Mao bu kişilerin pek çoğunu kendi hedeflerini engellemek ve dolayısıyla, kendisine ihanet etmekle suçladı. Kısa sürede eline, kullanabileceği yeni bir silah geçecekti: Stalin'in ölümünün ardından diktatörlüğünün demir pençesinin baskısının hafiflemeye başlamasıyla birlikte SSCB'de yaşananlar karşısında pek çok komünistin duyduğu huzursuzluk. Büyük Atılım'ın hemen ertesinde pek çokları, herhangi bir yumuşamanın, ne denli ılımlı olursa olsun, hem bürokraside hem de partide yozlaşmaya ve tavizlere giden yolu açabileceğinden korkuyorlardı. Çin'de disiplinin bozulması durumunda neler olabileceği konusundaki korkular paradoksal şekilde, 1960'lı yılların sonlarında Mao'nun ülkeyi kasıp kavuracak ve partiyi felce uğratacak bir kargaşayı teşvik etmesine yardım etti.

JAPONYA'NIN DİRİLİŞİ

Washington'ın Asya'daki Soğuk Savaş'a verdiği tepkilerden biri, Amerika'nın Japonya'yı işgal etmiş olmasından doğan özel konumunu mümkün olduğunca uzun süre korumak oldu. Bu işgal, Britanya Uluslar Topluluğu birimlerinin ancak sembolik düzeyde katıldığı, tam bir tekeldi. Bu durumu Sovyetlerin Japonya'ya savaş açmakta gecikmeleri ve Japonya'nın çabucak teslim olması mümkün kılmıştı. Stalin beklemediği bir sürprizle karşılaşmıştı. Amerikalılar Sovyetlerden daha sonraları gelen, Sovyet gücünün hiçbir katkısının olmadığı işgalde pay sahibi olma taleplerini kesinlikle reddettiler. Bu dışlamanın sonuçları şaşırtıcı olacaktı. ABD anayasa reformları dayatarak Asya'da batı peder-

şahiliğinin son büyük örneğini sundu ve Japonlar yabancı kültürden yalnızca öğrenmeyi istediklerini alıp, kendi toplumlarını sarsıcı değişime karşı koruma yönündeki şaşırtıcı yeteneklerini bir kez daha sergilediler.

15 Ağustos 1945'te İmparator adına yayınlanan Savaşın Sona Erdirilmesi Hakkında İmparatorluk Fermanı'nda İmparator'un "atalarımızın tanrısal ruhlarına hesap verme" yükümlülüğünden söz edilmekteydi. Ama korunan yapılar ne olursa olsun, yenilgi Japonya'yı, ekonomik ve teknolojik açıdan zaten girmiş olduğu yirminci yüzyılla manevi olarak da karşı karşıya gelmeye zorlayacaktı. Japonlar derin ve zorlu ulusal kimlik ve amaç sorunlarıyla karşı karşıya kaldılar. Meici dönemindeki batılılaşma, "Asya, Asyalılarındır" ve Uzakdoğu'da son derece yaygın olan batı karşıtlığınca desteklenen ve Japonya'nın komşularına yönelik emperyalist sömürüsünü perdeleyen bir tür Japon Monroe doktrini olan "Büyük Asya Ortak Refah Küresi" hayallerini yaratmıştı. Yenilgi bu tür fikirleri silip süpürdü. Küçük düşürülmüş ve harap edilmiş olmasaydı bile, sömürgeciliğin gerileyişi, Japonya'yı Asya'da belirgin ve şerefli bir rolden yoksun bırakmıştı. Evet, böyle bir rolü üstlenecek gücü kazanması uzun bir süre için olası görünmüyordu. Savaşta Japonya'nın zayıflığının ortaya çıkması büyük bir şok olmuştu; Birleşik Krallık gibi Japonya da deniz yüzeyi üzerindeki kontrolüne güvenmiş ve bu kontrolü yitirmesi ülkenin kaderini belirlemişti. Ardından, yenilginin acılı sonuçları gelmişti; Mançurya ve Kore üzerindeki hırsların sona ermesi, Kuril adalarıyla birlikte Sahalin'in SSCB'ye kaptırılması ve Amerikan işgali. Bütün bunların üstüne bir de, maddi ve insani açıdan büyük bir onarıma ihtiyaç vardı.

Eldeki varlıklara gelince, 1945'te Japon monarşisinin merkezi kurumu hâlâ sağlamdı; çoğu Japon'un gözünde itibarı sarsılmamış ve hatta, Japonya'nın teslim oluşunu mümkün kılmıştı (imparator birkaç fanatik askerin sonuna dek savaşma isteklerini dikkate almamıştı). Pek çok Japon'a göre imparator, onları yok olmaktan kurtarmıştı. İmparatorluk Fermanı'ndan iki gün sonra göreve başlayan ilk savaş sonrası hükümeti, işe, imparatorluk sisteminin kaldırılmasını savunan herkesi tutuklamakla başladı.[12] Pasifik bölgesindeki Amerikan komutanı General MacArthur da, barışçı bir işgalin sürdürülmesinde kullanmak üzere, imparatorun halkın gözündeki itibarının ve gizemli sembolik otoritesinin korunmasını istiyordu. Başlangıçta neredeyse tek başına, gücünü, ABD'deki cumhuriyet yanlıları müdahale fırsatını bulamadan anayasaya monarşi temelini yerleştirme yönünde kullandı. Ayrıca, Japonya'nın yükünün Amerikan vergi mükelleflerinin omuzlarından bir an önce alınabilmesi için ülkeye ekonomik yardımda bulunulmasını hararetle savundu. Japonya'nın toplumsal birliği ve disiplini de çok önemli bir avantajdı; ama kısa bir süre içinde pek çok

12) Hükümet, ayrıca, Japon polis gücünün iki katına çıkarılmasına karar verdi.

Japon, Amerikalıların ülkeye kararlılıkla demokratik kurumları dayatmaları sonucunda bu özelliklerin yok olabileceğinden kaygılanmaya başlayacaklardı.

Temelde aslında bir Amerikan genel valisi olan MacArthur'un monarşiyi korumak için yaptıkları Japon tarihine adını yazdırması için yeterli olabilirdi, ama katkıları bu kadarla kalmadı. Kısa süre içinde, Truman idaresinin dikkatinin Avrupa üzerinde yoğunlaşmasının getirdiği avantaja sahip oldu ve birkaç yıl boyunca adamları Japonya'da tam anlamıyla istedikleri gibi davranabildiler. Yeni anayasanın hazırlanmasından önce, başka şeylerin yanı sıra Japon başbakanını kadınlara oy hakkı verilmesi, sendikaların teşvik edilmesi, eğitimin liberalleşmesi, gizli polisin feshedilmesi ve ekonomik sistemin demokratikleştirilmesi gibi reformların benimsenmesine yönlendirerek, Japon siyasi kültürünü yeni bir yöne sokmaya çalışıyordu. Kısa bir süre sonra, kuşaklar boyunca Japonların zihniyetlerini belirlemiş olan 1890 tarihli eğitim hakkındaki İmparatorluk Fermanı yürürlükten kaldırıldı. Yeni anayasada siyasi hakların korunması ve kadınların yasal statüleri konularına yer verilecekti (ve bu da, kimi maddelerinin erkek-egemen Japon ailesine karşı yıkıcı bir eğilim taşıdığı iddiasıyla, hararetli tartışmalara yol açacaktı). Ekonomik reform, Japonya'nın ekili alanlarının yaklaşık üçte birinin istimlak yoluyla toprak sahiplerinin ellerinden toprakları ekenlerin ellerine geçmesini mümkün kılan yasal düzenlemelere giden yolu açtı; bu, kırsal kesimin köklü yoksulluk sorununa karşı başlatılmış bir saldırıydı. Girişimi Amerika'nın başlatmasına karşın, program yerel düzeyde de büyük destek gördü ve ekonomi alanının dışında da etkiler yarattı; tarım elbette, hâlâ Japonya'nın en büyük endüstrisiydi. Eski psikolojik ve toplumsal tutumların değişmesine, aile ve topluluk otoritesinin zayıflamasına katkıda bulundu. Ayrıca, sonraki yirmi ya da otuz yıl boyunca, kuruluşunu mümkün kıldığı ve tarım kooperatifleri içinde örgütlenmiş tarım lobisinin desteğiyle arka arkaya muhafazakâr yönetimlerin seçilmesi için gerekli seçmen desteğini yarattı. Bu arada, yeni demokratik düzen içerisinde kentlerde sendika örgütlenmeleri hızla ilerliyordu; daha 1946'nın 1 Mayıs'ında 2.7 milyon işçi bu sendikalara kayıtlıydı.

Bu döneme gelindiğinde İmparator, Amerikalıların hazırlamakta oldukları yeni anayasayı desteklediğini açıklamıştı. Temelde Meici anayasasının geliştirilmesiyle hazırlanan anayasa 3 Mayıs 1947'de yürürlüğe girdi. Kadınlara ilk kez oy hakkı verilmesi ve oy kullanma yaşının yirmi beşten yirmiye indirilmesi sonucunda seçmen sayısı iki kattan fazla arttı. Amerikan işgalinin yönelimleri zamanla değişecekti. 1947'de işgal yetkililerinin bir genel greve izin vermeyi reddetmeleri, bu değişimin gözle görülür ilk belirtilerinden biri oldu. Komünistlerin sendikaları siyasi hedeflerine ulaşmak için kullandıklarının anlaşılmasından sonra, sendikaların desteklenmesi konusunda kaygılar uyanmaya başlamıştı. İşgal

yetkililerinin reform güdülerinin azalmakta olduğu açıkça görülüyordu. Soğuk Savaş Japonya'ya da ulaşmıştı; kimi tarihçiler hatta, Amerikan siyasetinde bir yön değişimi yaşandığından, Başkomutan ve ekibinin getirdiği askersizleştirme ve demokratikleşme baskısından, potansiyel bir müttefikin ekonomik toparlanışının teşvik edilmesi yönüne dönüldüğünden söz etmişlerdir.

Çin anakarası yaklaşık 650 kilometre uzaklıktaydı, ama Japonya Sovyet topraklarından (Kuril adalarında) yalnızca dokuz kilometreden az bir uzaklıkla ayrılmaktaydı. Eski imparatorluk rekabeti arenası olan Kore yalnızca 240 kilometre uzaklıktaydı. Soğuk Savaş'ın Asya'ya yayılması, ülkenin ikna edici bir demokrasi ve kapitalizm örneği olmasını isteyen Amerikalıların Japonya'ya karşı tutumlarının daha da iyileşmesini sağladı. Ayrıca ülkeye, ABD nükleer "şemsiye" korumasını kazandırdı. Kore savaşı da ekonomisi için belki de itici bir güç, yurtiçi işlerde Washington'dan gelen yeni baskıların dayattığı deflasyon siyasetinden bir kaçış oldu. Savaş Japonya'yı önemli bir üs konumuna getirdi ve sanayisini canlandırdı. Savaş sırasında sanayi üretimi endeksi kısa sürede yılda % 10'un üstünde bir oranda yükselecekti; ekonomik faaliyet daha 1951'de yeniden savaş öncesindeki düzeye ulaşmıştı. Bu arada ABD yurtdışında diplomasi yoluyla Japon çıkarlarını savunmaktaydı. Son olarak, Japonya ekonomisi uzun süre savunma yüküyle karşılaşmadı; silahlı kuvvetler kurması 1951'e dek yasak kaldı.

Bu döneme gelindiğinde, eski Japonya'da Amerikalıların istemedikleri şeylerin pek çoğu ortadan kaldırılmıştı. Eski güvenlik kuvvetleri dağıtılmıştı. Şinto dini artık resmi destek görmüyordu. Demokrasi eğitiminin ve özenli bir askersizleşmenin, Japonya'nın Rusya ve milliyetçi Çin hariç pek çok eski düşmanıyla barış antlaşması yapabilmesi için gerekli zemini hazırlamış olduğu düşünülmekteydi (bu ikisiyle de birkaç yıl içinde anlaşmaya varılacaktı). Japonya savunma amacıyla silah bulundurma hakkı da dahil olmak üzere tam bağımsızlığını kazandı, ama eski denizaşırı topraklarının tamamından vazgeçti. Böylece Japonlar savaş sonrası dönemden (Almanya'nın tersine) hâlâ birleşik bir ulus olarak ve kendi işlerinin kontrolünü ellerinde tutarak çıktılar. ABD'yle yapılan anlaşmayla, Amerikalılar Japon topraklarındaki askeri varlıklarını sürdürdüler. Ülke 1956'da Birleşmiş Milletler'e girecekti. Kendi adaları içinde sınırlı kalan ve dış siyaset maceralarına girmeyi düşünemeyecek durumda olan Japonya, bir yüzyıldır olmadığı kadar güçlü ve sağlam bir Çin'le karşı karşıya olmasına karşın, dezavantajlı bir konumda değildi. Diğer pek çok şey gibi Japonya'nın bu eskisine göre düşük statüsü de, önceden öngörülememiş ekonomik kalkınmasının yanı sıra, Soğuk Savaş nedeniyle de, yirmi yıla kalmadan yeniden değişecekti.

Japonya'nın ABD'yle yakın bir bağ içinde olması, komünist dünyaya coğrafi yakınlığı, gelişmiş ve istikrarlı ekonomisi ve toplumu doğal olarak, ABD'nin Asya ve Pasifik bölgesinde kurduğu güvenlik sistemindeki yerini zamanla

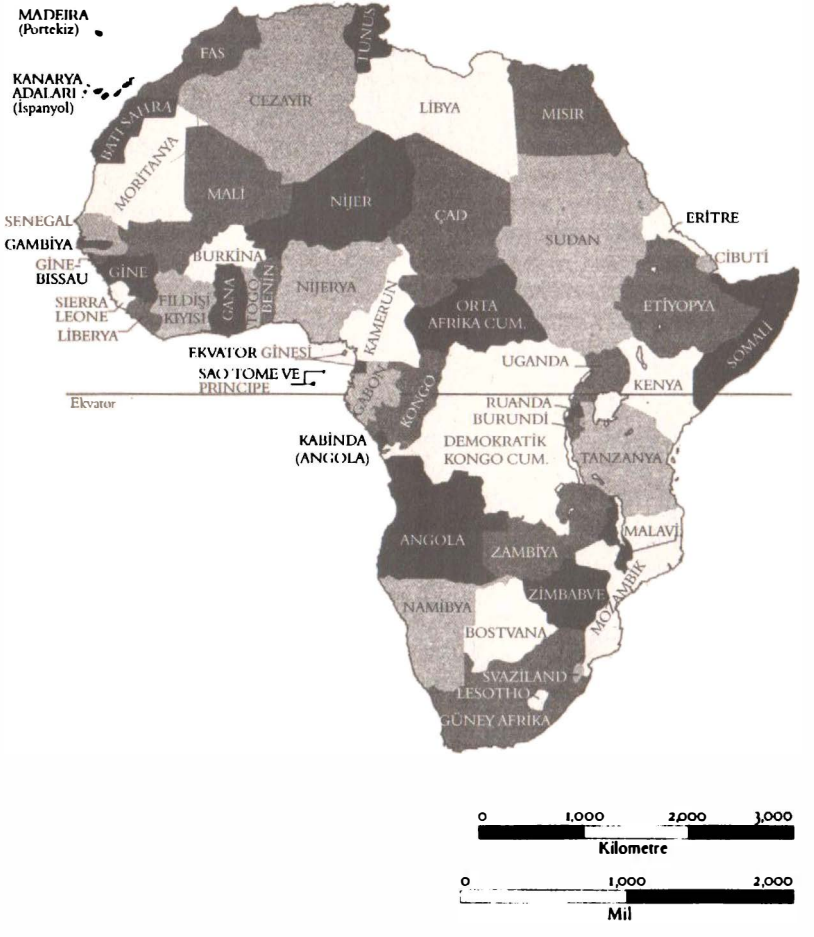
resmen almasını sağlayacaktı. Bu sistemin temellerini Amerika'nın Avustralya, Yeni Zelanda ve (1946'da bağımsızlığını kazanmış olan) Filipinlerle imzaladığı antlaşmalar oluşturmuştu. Ardından, Pakistan ve Tayland'la da antlaşmalar imzalandı. Böylece ABD Asya'da Tayvan dışında da ihtiyaç duyduğu müttefikleri bulmuş oldu. Endonezya ve (daha da önemlisi) Hindistan ise uzaklıklarını sürdürmekteydiler. Bu ittifaklar kısmen, İngilizlerin Hindistan'dan çekilmelerinden sonra Pasifik ve Asya'da oluşan yeni uluslararası ilişkiler şartlarını yansıtmaktaydı. İngiliz kuvvetleri daha birkaç yıl Süveyş'in doğusunda kalacaklardı, ama Avustralya ve Yeni Zelanda için 1942'de Singapur'un düşüşü belirleyici olmuştu; bu gelişme, Birleşik Krallık'ın onları koruyamayacağını, ama ABD'nin koruyabileceğini göstermişti. 1950'li ve 1960'lı yıllarda İngiliz kuvvetlerinin Malezyalıları hâlâ Endonezyalılara karşı desteklemelerine karşın, büyük önem taşıyan Hong Kong kolonisinin varlığını yalnızca, bir kısmını kapsayan kiralama sözleşmesinin 1997'de sona ermesine dek durumun bu şekilde sürmesi Çinlilerin işine geldiği için sürdürebildiği belliydi. Öte yandan, yeni Pasifik'teki karmaşıklığın yalnızca devletlerin Soğuk Savaş ekipleri içinde yer almalarıyla çözümlenmesi söz konusu değildi. ABD siyasetinde Japonya'nın her zaman potansiyel bir anti-komünist güç olarak görülmesine karşın diğer bazı ülkelerin –özellikle de, Avustralya ve Yeni Zelanda'nın– 1941'i gayet iyi hatırlamaları ve Japon gücünün dirilişinden ürkmeleri nedeniyle, Japonya'yla yapılan barış antlaşması zaten büyük sıkıntı yaratmıştı.

Bu nedenle, Amerika'nın Asya siyaseti yalnızca Soğuk savaş ideolojisiyle sınırlı değildi. Yine de, komünistlerin Çin'de kazandıkları başarının yarattığı felaket olarak görülen durum ve Çinlilerin Afrika ve hatta Güney Amerika gibi uzak bölgelerdeki devrimcileri hararetle desteklemeleri uzun süre boyunca, bu siyasetin belirlenmesinde etkili oldu. Çin'in uluslararası konumu elbette değişmişti. Kendi başına bir büyük güç olarak yeniden sahneye çıkmıştı. Amerikalıların Halk Cumhuriyeti'ne karşı sarsılmaz muhalefet siyasetlerindeki ilk çatlak daha Kore savaşı sırasında, Çin'in gücü sayesinde ABD'yi kendisini müzakere masasına kabul etmeye zorlamasıyla oluşmuştu. Ama Çin'in yeni gücünün ikili Soğuk Savaş sistemini daha da pekiştirdiği söylenemezdi; hatta, bazı açılardan, bu sistemi gülünçleştirmişti. Çin Devrimi'nin daha geniş çaplı önemi dikkate alınmalıydı. Çin Devrimi, tüm Asya çapındaki, batı egemenliğini reddedişin en önemli örneği olmakla birlikte, çarpıcı örneklerden yalnızca biriydi ve Rusya da, ister çarlık döneminde olsun ister Sovyet, Uzakdoğu'nun en doymak bilmez avcısı olmuştu. İster açık olsun ister üstü örtülü, bu reddedişin, tüm Asya ülkelerinde, ister endüstriyel kapitalizme ait olsun, ister milliyetçiliğe ya da Marksizm'e, batının kendisinden alınmış şekil, dil ve mitolojilerle ifade edilmesi ilginçtir.

17 Afrika ve Yakındoğu: Eski ve Yeni Sorunlar

GEÇMİŞ TARİH, YENİ OLGULAR

Afrika'da sömürge imparatorluğu Asya'dakinden yalnızca biraz daha geç, ama çok daha çarpıcı şekilde yıkılmıştı. Bunun nedeni, sürecin Asya'dakinden daha fazla şiddet içermesi değildi; bağımsızlık "savaşımı", dehşet verici Cezayir ve belki de Portekiz Afrikası istisnaları hariç, Endonezya'da Hollanda iradesini kırmak için verilmesi gerekmiş savaşın ölçeğinde, ya da, uzun Çinhindi savaşları boyutunda bir başkaldırma gerektirmemişti. 1945'te sömürge imparatorluğunun meşruiyetini yitirmesiyle karşı karşıya olan, en büyük emperyalist güç Büyük Britanya asla, Afrika toprakları üzerinde yalnızca askeri egemenlik kurmayı düşünmemişti; yurtiçindeki seçmen kitlesi böyle bir şeye izin vermezdi. Evet, savaş sona erdiğinde, Afrika'daki ikinci büyük sömürgeci güç olan Fransa'nın yönetimi böyle bir kısıtlamayla karşı karşıya değildi (bütün bu tarihsel gelişmelerin yaşandığı 1945 yılı aynı zamanda, Fransız kuvvetlerinin diğer kıtalardaki iki sömürge başkentini bombaladıkları yıldı: imparatorluğun yeniden kurulması sürecinde, Hanoi ve Şam'daki bombardımanlarda binlerce kişi ölmüştü). Kuzey Afrika'da, Avrupa'da barışın kazanıldığı gün yaşanan kargaşada 100'den fazla Avrupalının öldürülmesi, binlerce Müslüman'ın öldüğü bombardımanlara, zorbalıklara ve polis mukabe-

1999'da Afrika
(Kaynak: A Biography of the Continent, John Reader, Hamish Hamilton, *1997)*.

lesine yol açacaktı.[1] Ama Cezayir, devrimci köylü milliyetçiliğiyle sömürge devleti arasındaki savaşın (Çinhindi'ndeki gibi) sömürge sonrası devlete karşı bir savaşa dönüşmesiyle, bağımsızlıktan sonra bile Portekiz Afrikası'nın olduğu gibi, özel bir vaka olarak kalacaktı. Afrika'nın diğer yerlerinde silahlı ayaklanma, bağımsızlık tarihinin önemli bir kısmını oluşturmaz; bu tarih daha çok, iktidarın hızla, kimi zaman beklenmedik ve büyük oranda barışçı yollarla devredilmesinden oluşur. Kıtanın yirminci yüzyılda göreceği en korkunç kıyımlar daha çok bağımsızlıktan sonra, Afrikalının Afrikalıya saldırmasıyla yaşanacaktı.

İmparatorluğun çöküşünün daha on yıl önce akıllardan bile geçmeyeceği bir kıtada değişimin böylesine ani ve beklenmedik olması, şiddetinden çok daha şaşırtıcıydı. Harita yalnızca yirmi yıl içinde tamamen değişmişti. İlgili sömürgeci güçler Fransa, Büyük Britanya, Portekiz ve Belçika'ydı (Afrika'daki sömürgelerini Almanya Cihan Harbi'nde ve İtalyada 1943'te kaybetmişlerdi).[2] Portekiz asilere karşı uzun bir savaş verdi ve 1974'te Portekiz'de yaşanan devrime dek, hiçbir Portekiz yönetimi bu topraklardan vazgeçmeyi kabul etmedi, ama Afrika'nın geri kalan kısımlarında sömürgecilik tam anlamıyla tarihe karışmıştı. Bir tür tersine "Dalaş" yaşanmış ve 1960'ların ortalarına gelindiğinde, yeni Afrika düzeni –ya da, düzensizliği– büyük oranda kurulmuştu. Bu, Afrika kıtasının büyük ve yerleşik beyaz nüfusların bulunduğu bölgeleri için özel bir siyasi ve psikolojik darbe oldu. Hem Fransız hem de İngiliz siyasetçiler eski kara tebaalarına karşı iyi niyetli bir ilgi gösterişine girişerek, nüfuzlarını mümkün olduğunda korumaya çalıştılar. Sömürge topraklarından geri çekilişi frenleyen temel etmen, emperyalist hırslardan çok, beyaz yerleşimciler olacaktı. Değişimin aniliği, kimileri son derece zayıf bazı "yeni uluslar" yarattı. Kara Afrika şu andaki yapısını büyük oranda, on dokuzuncu yüzyıl Avrupalılarının almış oldukları kararlara borçludur; inşaat blokları büyük oranda, eski sömürgelerin sınırlarıyla belirlenmişti. Bu sınırların içinde genellikle, sömürge yönetiminin görünüşte bir özdeşleşme ve birlik duygusu dışında pek az şey kazandırdığı, farklı ırk, dil ve geleneklerin halkları yaşamaktadır. Her şey göz önüne alındığında ve bağlamın genişliği de dikkate alındığında, bütünlüğü bu sınırlara dayalı toprak düzenlemelerinin hâlâ saygı görmesi fevkâlade bir durumdur.

1) Savaştan sonraki ilk günlerde Konstantin bölgesinde verilen ölü sayısıyla ilgili tahminler yaklaşık 1,000 (Fransız tahminleri) ila 45,000 (Cezayir tahminleri) arasında değişir. Yeni olaylara gebe bu olay hakkında takdire değer kısa bir anlatı için bkz. A. Horne, *A Savage War of Peace. Algeria 1954-62* (Londra, 1977), s. 23-28.

2) Dokuz yıllık İngiliz askeri yönetiminden sonra, 1951'de BM Eritre'yi özerk bir birim olarak Etiyopya federasyonuna kattı.

BAĞIMSIZLIK ÖNCESİ DÖNEMDE AFRİKA

Yine de, yirminci yüzyıl Afrika tarihini sömürgecilikten kurtuluşla başlayarak anlamak olanaksızdır – ya da, sömürgecilikle başlayarak. Bu tarihte pek çok olumsuz baskı görüyoruz; gerçekleşmeyen değişimlerin, geceleri havlamayan köpeklerin, çok daha eski ve köklü bir geçmişin mirasının etkilerini. Örneğin, Afrika'nın yoksulluğunun ve dengesiz ekonomik kalkınmasının tüm sorumluluğunun sömürgecilik dönemi "sömürü"süne ve sömürgecilik sonrası "bağımlılığa" yüklenmesine karşın, Afrika'nın en azından bazı bölümlerinde coğrafyanın yerel ekonomik kalkınmayı, olanaksızlaştırmasa da, zorlaştırdığı da savunulabilir.[3] Ayrıca, Avrupa'nın Ortaçağ döneminde İslam'ın yerleştiği kuzey ve doğu kıyıları ve buraların iç bölgeleri hariç, kıtanın halkları üzerinde, kadim uygarlıkların yüz milyonlarca Asyalıya sunduğuna benzer bütünleştirici bir kültürel etki de yoktur. Dahası, uzun zaman boyunca Afrika tarihini nüfus değişimi belirlemişti; bu değişim yüzyıllar boyunca halkları üzerinde baskı yaratmış, ulaşabilecekleri başarıları kısıtlamış ve bu yüzyılın ilk yıllarından itibaren, başta Sahra'nın güneyi olmak üzere, en önemli dinamik etmen olmuştur.[4] Yüzyıl başında Afrikalıların sayısı yalnızca 93 milyondu; 1975'e gelindiğindeyse bu sayı 385 milyona yükselmişti. Günümüzde kıta halklarının nüfuslarındaki denge tamamen Kara Afrika lehine dönmüştür. Sayılar, görünüşe bakılırsa, kıtayı hâlâ kasıp kavuran savaş, salgın, kıtlık gibi Malthus felaketlerinden etkilenmeden, sürekli yükseliyor. 2000 yılına gelindiğinde Afrika'nın toplam nüfusunun 700 milyona yaklaşması olası görünmekte.

1945'te hâlâ, yalnızca birkaç bağımsız Afrika devleti vardı: Fas, Mısır, Liberya, Etiyopya ve o dönemde Britanya Uluslar Topluluğu'nun bağımsız bir Dominyonu olan Güney Afrika. Kıtanın büyük bölümü hâlâ, 1901'deki gibi, Avrupa başkentlerinden yönetilmekteydi. Ama Afrika'nın tarihi yüzyıl başından beri çok değişmişti. 1901'de, Güney Afrika'daki Rand bölgesi hariç, modern Afrika sanayisinden söz etmek mümkün değildi. O zamandan bu yana Güney Afrika önemli bir sanayi ülkesine ve (bakır, kömür, manganez, demir, uranyum üretimi yapılan) Rodezya, Zaire ve Zambiya da önemli madencilik ekonomilerine dönüşmüşlerdir. Günümüzde Cezayir, Nijerya ve Libya önemli petrol ve gaz üreticileridir. Afrika ülkelerinin dünya işlerindeki rollerini bağımsızlıklarını kazanmalarından da çok değiştiren gelişmelerden biri de budur. Bu ülkeler hâlâ dış

3) Bkz. önde gelen bir akademisyenin yakın tarihli araştırmasındaki, Afrikalıların tarihe temel katkılarının "dünyanın son derece zorlu bir bölgesini kolonileştirmeleri" olduğu yönündeki düşüncesi (J. Iliffe, *Africans. The History of a Continent*, Cambridge, 1995, s. 1).

4) Bkz. Iliffe ve J. Reader, *Africa. A Biography of the Continent* (Londra, 1998).

dünyanın müdahalelerine ve sömürüsüne maruz kalıyorlar –Afrika tarihinin büyük bölümünü Afrikalılardan çok, yabancılar yazmıştır–, ama zaman geçtikçe farklı nedenlerden dolayı, yeni yöntemlerle ve yeni güdülerle. Dahası, Afrikalı olmayanların Afrika devletlerinin gönlünü kazanmaya çalışmalarından dolayı, bu devletler ve yöneticileri çoğunlukla, kendi güçlerinin getireceğinin çok üstünde bir manevra serbestisi kazanmışlardır.

İmparatorluk yönetimi başka yerlerde olduğu gibi Afrika'da da, farklı tarihlere sahip farklı yerel arka planlar dahilinde yıkıldı. Yine de Kara Afrika'da ne yazık ki, olumsuz bir bütünlük görülüyor. Hindistan, Çin ya da İslam Afrikası'nın tersine, okuryazar bir yerli nüfusun (bir dereceye kadar Etiyopya hariç) bulunmaması, kıtanın bu bölümünün değiştirilmesinde beyazların becerilerinin ve yönlendirmelerinin diğer yerlere göre daha fazla ağırlık taşımasına fırsat vermekteydi. Batıya karşı öfkenin ve kültürel bozulmaya direnişin kökleri Kara Afrika'da, Müslüman Magrip'ten ya da Mısır'dan çok daha derinlere uzanmaktadır.[5] Beyazlar iklimin uygun olduğu yerlere –örneğin, Güney Afrika, Rodezya, Kenya ve Angola'ya– kök salmışlardı ve bu da, Afrika'nın modernleşme siyasetini karmaşıklaştırmaktaydı. Ama beyazların fikirleri başka etkiler de yaratmıştı. Batılılaşmış Afrikalı seçkinleri cezbeden milliyetçilik, sömürgeciliğin bastırdığı ya da yönlendirdiği gerçeklikleri göz ardı ederek, kıtadaki parçalanmayı pekiştirdi. Yeni yöneticilerin kimi zaman keskin otoriter düzen ve demagoji eğilimleri genellikle, merkezkaç güçlerinin yarattığı tehlikelere karşı bir tepkiydi. Sömürgecilerin aşıladığı kurumlar arasında en başarılısına, bağımsız devlete iyi ya da kötü yönde bir övgüydü. Avrupa'nın daha erken dönemlerdeki ulus kurucularının efsanelerine benzer ulusal efsaneler yaratmak ve bu efsanelerde birleştirici ve toparlayıcı etkiler bulmak amacıyla Batı Afrikalılar eski Mali ve Gana'nın tarihsel kayıtlarını taradılar, Doğu Afrikalılar da Zimbabwe harabeleri gibi kalıntılarda saklı olabilecek geçmişi kurcaladılar.

Sömürgecilik sonrası tarihin şekillenmesinde Kara Afrika'nın coğrafi yapısı da etkili oldu. Kıta yabancıların ilgisini her zaman çekmişti gerçi, ama uzun zaman boyunca pek azı kıtaya kolayca ulaşabildi. Pek çok Asya ülkesi SSCB'nin işlerine karışmasına tanık olmaktaydı belki, ama ne de olsa SSCB bir Asya büyük gücüydü; bağımsızlık hareketi tamamlanana ve 1960'lı ve 1970'li yıllarda (Küba'dan) komünist danışmanlar ve askerler gelene dek, (komünistlerin çoğunun beyaz olduğu) Güney Afrika'nın beyaz sanayi kentleri hariç, Sahra altı Afrika'yla neredeyse hiç ilgilenmedi.

5) Gerçi, Kara Afrika'da ilk milliyetçi hareket 1936'da Nijerya'da ortaya çıkmış ve (aynen) "Britanya İmparatorluğu içerisinde" özerklik hedefini benimsemiştir; Iliffe, s. 233. Bu, Tunus'ta Yeni Düstur'un kurulmasından kısa bir süre sonrasına ve Fas'ın ilk Bağımsızlık Partisi'nden yedi yıl öncesine denk gelir.

İki dünya savaşı, Kara Afrika'nın karışmasında etkili oldu. Eski Alman sömürgelerindeki, geniş ölçekli olmasa da uzun savaşlarda Afrikalı askerler önemli bir rol oynadılar. Afrika ülkeleri mal ve ticari eşya tedarikçisi olarak ekonomik açıdan geliştiler. Ama milliyetçi davayı benimseyecek ilk Kara Afrika siyasi liderlerinin formasyonunda bu, (genellikle beyaz misyonerlerin verdiği) Avrupa eğitimi ve iyi ya da kötü amaçlarla sömürge yönetimleriyle bağlantı kurma dürtüsü kadar etkili olmadı. 1918-1939 arasında sömürge yapısı son derece istikrarlıydı. Eski Alman sömürgelerinin yerini 1919'da manda yönetimleri almıştı: Tanganika'da İngiliz mandası, Togoland ve Kamerunlarda İngiliz ve Fransız mandaları, Alman Doğu Afrikası'nın Kongo sınırındaki kısmında da Belçika mandası kurulmuştu. Güney Afrika'ya Alman Güneybatı Afrikası'nda manda verilmişti (ve bu manda 1945'ten sonra da sürecekti). 1939-1945 savaşına dek Kara Afrika'nın geri kalan kısmı ve Afrika Boynuzu fiilen bu yabancıların ve Belçikalıların, Portekizlilerin ve (1936'da topraklarına Etiyopya'yı da eklemiş olan) İtalyanların ellerinde kalacaktı. Savaş sırasında Etiyopya imparatoru tacını geri aldı ve İtalyan Somalisi, Eritre ve Libya İngilizlerin eline geçti. Kuzeyde ise, ikisinin de Mihver ve İngiliz-Amerikan kuvvetleri arasındaki savaşlara sahne olmalarına karşın, Tunus savaştan çıktığında hâlâ Fransız vesayeti altındaydı ve Cezayir'de de Fransız yönetimi hiç kesintiye uğramadı. 1945'te Sudan ve Sahra'nın güneyinde Afrika haritası, 1919'dakinden pek farklı değildi. Britanya Uluslar Topluluğu'na (İngilizler imparatorluk için gerekli heves ve cesaretlerini yitirdikçe bu adı daha çok kullanır olmuşlardı) ait olduğu için pembeye boyanmış bulunan geniş alanda fiilen bağımsız olan iki bölge bulunmaktaydı. Güney Rodezya'nın yasal açıdan bir sömürge olmasına karşın, beyaz yerleşimcileri 1920'li yıllardan itibaren kendi kendilerini yönetmeye alışmışlardı ve artık Londra'dan müdahale beklemiyorlardı. Afrikaner seçmenlerin sürekli tam bağımsızlığa doğru zorladığı Güney Afrika Birliği 1926'dan beri, tam anlamıyla kendi kendini yöneten bir Dominyondu. Siyah Güney Afrikalıları yönetmek için bir tür ayrımcılığa gerek olduğu beyaz vatandaşlar arasında daha savaş öncesinde bile büyük oranda kabul görüyordu (sonradan Afrika Ulusal Kongresi adını alan Güney Afrika Yerel Ulusal Kongresi daha 1912'de kurulmuştu). Afrikalı milliyetçi hareketlerin 1945'te bile görece ne denli zayıf oldukları ve sömürge yönetiminin yapısının görünüşte değişmediği göz önüne alınırsa, diğer gerçek sömürgelerde uzun zaman boyunca işlerin değişmesi olasılığı son derece düşük görünmekteydi.

Ama 1939-1945 arasındaki tek önemli olgu yönetim bölgesi değişimleri değildi. 1930'lu yıllardaki dünya buhranı felaketinden sonra Afrika ekonomileri, dış gereksinimler ve dış çıkarlar nedeniyle savaş dönemi karışıklığına

sürüklenmişlerdi. Kimileri tarımda, ihraç edilmek üzere geniş ölçekte ticari mahsul yetiştirilmesine yönelmişlerdi. Bunun, eskiden yalnızca kendi tüketimleri için mahsul ve sığır yetiştiren köylünün uzun vadede yararına olup olmadığı tartışılabilir, ama sonuçları hızlı ve derin oldu. Diğer hammaddelerin –örneğin bakırın– sanayide kullanılmasının sonuçları da. Bu sonuçlardan biri, İngilizlerin ve Amerikalıların ihtiyaç duydukları ürünler karşılığında elde edilen nakit akışıydı. Nakit akışı kısmen ücretlerin yükselmesini sağladı ve nakit ekonomisinin yayılması çoğunlukla, yerel düzeyde sarsıcı bir etki yarattı. Bunu, öngörülmemiş bir kentsel büyüme ve yeni bölge geliştirimleri izledi; yeni kentlerin, havaalanlarının, limanların ve tarım arazilerinin yeni toplumsal ve ekonomik odak noktaları oluşturmalarıyla birlikte, sömürge sisteminin Afrika'da gerçekleştirdiği yeniden yapılanma hızlanarak sürdü.

Afrika ülkelerinin pek çoğu, zayıflığı ve kısıtlamaları savaş sonrasında ortaya çıkacak belli bir kalkınma modeline bağlıydı. İngiliz Sömürge Kalkınma ve Refah Fonu gibi görünürde iyi niyetli programlar ya da uluslararası yardımlar bile aslında, Afrikalı üreticilerin dünya piyasasına bağımlı hale gelmelerine neden oldu. En önemlisi, nüfus artışı ekonomik değişim güçlerini yönlendiriyor ve bu güçlerce yönlendiriliyordu. 1880'li ve 1920'li yıllar arasındaki dönem için "tek bir genel nüfus artışı modeli görülmemektedir" denmesine[6] ve bu dönemde kıtanın *toplam* nüfusunun artıp artmadığının bile bilinmemesine karşın, 1930'lu yıllardan itibaren sömürgecilik pek çok yerde nüfus artışını hızlandırdı. Bu durum, sömürge rejimlerinin 1940'lı ve 1950'li yıllarda gerektiğince ele almadıkları sorunlara yeni bir ivedilik kazandırdı ve bu rejimlerin itibarlarını yitirmelerine yol açtı. Nüfusun daha da hızlı artması ve sömürgeci güçlerden "kurtulmuş" olmanın gerçekliklerinin düş kırıklığı yaratması karşısında, bağımsızlıktan sonra hoşnutsuzluk ve karışıklık yaşanması kaçınılmazdı. Bunun, bir bütün olarak modernleştirme sürecinden, barışın dayatılmasından, sömürge yönetimiyle başlayan daha büyük toprak birimlerinin yaratılmasından ve bunlara eşlik eden tüm idari ve teknolojik sarsıntıdan ayrılıp ayrılamayacağı hâlâ tartışmalı bir konu.

KARA AFRİKA'DA BAĞIMSIZLIK SÜRECİ

Sömürgelikten kurtulma süreci bir kez başladıktan sonra neredeyse hiç kesintiye uğramadı ve devrimci bir hızla ilerledi. Sahra altı Afrika'da kurulan ilk yeni ve bağımsız ulus, 1957'de Gana adıyla yeniden doğan eski Altın Kıyısı'ydı.

6) Iliffe, s. 211.

Ülke, yaklaşık beş yıllık yarı özerklikten ve eski İngiliz Batı Afrika sömürgelerindeki yaklaşık on yıllık anayasal değişimden sonra kurulmuştu. İngiliz Sömürge Dairesi şefler aracılığıyla "dolaylı" yönetim yönündeki eski tercihinden savaştan kısa bir süre sonra vazgeçmiş ve kısıtlı güce sahip yerel seçilmiş konseyler kurup bu konseyleri desteklemişti. 1948'e gelindiğinde konseyler gayri resmi çoğunlukların hâkimiyetindeydi. Bu da, sömürge Afrikası'nın ilk kitlesel siyasi partilerinin kurulmasını mümkün kıldı ve Gana'nın bağımsızlığına (1957) giden yolu açtı; Gana'yı Nijerya ve Sierra Leone (1960) ve Gambiya (1965) izleyecekti.[7]

İngiliz Doğu Afrikası'nda sömürgelikten kurtulma süreci için, batıdaki İngiliz sömürgelerine oranla çok daha fazla sayıda başlangıç noktası görüyoruz. Kenya, temelde Sömürgeler Dairesi'nin yönettiği, gerçek bir "kraliyet" sömürgesiydi; ülkede önemli bir beyaz yerleşimci nüfusu bulunmaktaydı. Tanganika 1919'dan beri İngiliz mandası altındaydı; Uganda ve Zanzibar ise protektora statüsündeydiler. Kenya 1952'de gizli bir örgüt olan "Mau Mau" hareketinin ayaklanmasıyla sarsıldı; bu hareket, toprakların beyazların mülkiyetinde olması nedeniyle Kikuyu halkının uzun zamandır yaşadığı sıkıntıları temsil etmekteydi. Ayaklanma bastırıldı; hareketin yakalanıp hapse atılan lideri yaklaşık on yıl sonra, 1963'te kurulan yeni ve bağımsız Kenya'nın başbakanı olarak yeniden sahneye çıkacaktı. Bu döneme gelindiğinde Tanganika ve Uganda da bağımsız cumhuriyetler olmuşlardı. 1964'te bu devletlerin üçü de kendi silahlı kuvvetlerindeki isyanların bastırılması için İngilizlerden yardım ve İngiliz birliklerinin ülkelerine dönmesini talep ettiler; bu, Tanganika devlet başkanının "ulusal aşağılanma" olarak tanımladığı bir durumdu. Uluslar Topluluğu içerisinde ulusal bağımsızlığa Kenya'yla aynı sıralarda ulaşmış olan Zanzibar bu olaydan kısa bir süre sonra Tanganika'yla birleşti ve böylece, yeni bir birleşmiş cumhuriyet kuruldu: Tanzanya.

Fransızlar daha en başından itibaren farklı bir taktik izlemişlerdi. Sömürgelerinde kabullenilmesi gerekebilecek herhangi bir özgürleşmenin Fransız imparatorluk düzeni çerçevesi içerisinde gerçekleşmesini amaçlıyorlardı. Fransız Millet Meclisi'nde ilk kez 1914'te bir Afrikalı yer almıştı; metropolitan yönetimin anayasal bağıyla bütünleşme yönündeki aynı hedef içerisinde, 1945'te yapılan seçimlerde, o dönemde Dördüncü Cumhuriyeti kurmakta olan Paris'teki kurucu meclise yirmi dokuz siyah Afrika temsilcisi gönderildi. 1958'de Fransız Batı ve Orta Afrikası'nda yeni "Fransız Topluluğu'nun denizaşırı toprakları" olarak iç işlerinde bağımsız en az on üç yeni birim kurulmuştu. Bu,

7) Gambiya sonradan Senegal'le birleşerek bir süreliğine tarihten silindi; bu, yeni Afrika'nın, çoğuna bu kitapta yer veremeyeceğimiz unsurlarının statüsündeki pek çok değişimden biriydi.

rüzgârın aldığı yeni yönün, Fransızların dikkatlerinin giderek Avrupa üzerinde odaklanmasının, Çinhindi'nden sonra ve Cezayir'deki maliyeti giderek yükselen savaş sırasında denizaşırı bölgelerdeki askeri harekâtlara karşı doğan hoşnutsuzluğun kabullenilmesi anlamına geliyordu. Kara Afrika'ya yardım etmenin maliyeti de yüksekti. Fransızlar artık bir imparatorluğu ayakta tutmanın maliyetini karşılayacak durumda değillerdi, ama "Topluluk" sayesinde prestijlerini ve nüfuzlarını korumaları umuluyordu. Ama daha 1958'de bile, eski Fransız sömürgelerinden biri olan Gine (tüm üyelerin yapmalarına izin verildiği –ama beklenmediği– şekilde) tam bağımsızlığı yeğledi; bu gelişmeden sonra Paris yönetimi ülkeye en hafif tabirle soğuk davranacaktı (ülkeden ayrılan Fransızların beraberlerinde yerel idarenin daktilolarını bile götürdüğü söylenir), ama bu durum diğer ülkelerin de Gine'nin izinden gitmelerini engellemedi. Bölgedeki, başlangıçta Fransa'yla bağlantıyı sürdürmeyi seçmiş olan tüm eski sömürgeler 1959'da birlikten çekildiler. O yılın sonunda Afrika'da geriye kalan tek Fransız sömürge bölgesi, Fransız Somalisi oldu (Cezayir o dönemde idari açıdan elbette, hâlâ metropolitan Fransa'nın bir parçasıydı).

Kongo'nun 1908'de Belçika Kralı'nın şahsi mülkü olmaktan çıkmasından itibaren Kongo'nun yöneticisi durumundaki Belçika'ya gelince, 1959'da başlayan ayaklanmaların Avrupa karşıtlığının bu ülkeye de yayıldığını göstermesinin ardından, Belçika valisi bağımsızlık vaadinde bulunmuştu. Ertesi yıl ulusal meclisin kurulması için yapılan seçimler sonucunda, 1 Temmuz 1960'da yeni ve bağımsız Kongo Cumhuriyeti doğdu.[8] Portekiz sömürgeleri olan Angola, Portekiz Ginesi ve Mozambik'te ise en büyük kargaşa 1961'de çıkacaktı; o yıl bu bölgede 200'den fazla Portekizli yerleşimci öldürüldü. Bu da, sömürgeci gücün insan ve zenginlik kaynaklarına büyük bir yük bindirecek bir dönemin başlangıcı oldu; 1970'e gelindiğinde Portekiz'in Afrika'da yaklaşık 150,000 askeri bulunmaktaydı. Bu yük, Soğuk Savaş döneminde İngilizlerin ve Fransızların Kara Afrika için savaşmaya karar vermiş olmaları durumunda neler olabileceğini gayet iyi gösteriyor.

1960'ta ülkeyi ziyarete giden bir Britanya başbakanı Güney Afrika parlamentosunun dikkatini, kıtayı sarsan bir "Değişim Rüzgarına" çekebildi. Güney Afrika'nın Uluslar Topluluğu'ndan ayrılarak bağımsız bir cumhuriyet olduğu ertesi yıl, 1945'ten beri kurulmuş yirmi dört yeni Afrika ulusu varlığını sürdürmekteydi. Beyazların egemenliğindeki Güney Rodezya da 1965'te Uluslar Topluluğu'ndan ayrıldı ve kısa süre içinde, gelecekteki yöneticilerinin kimler olacağı sorunu nedeniyle şiddetli bir iç savaşa girdi. On beş yıl sonra kıtada, birkaç İspanyol yerleşim bölgesi hariç, tek bir karış Avrupa toprağı kalma-

8) 1971'de Zaire adını aldı.

yacaktı. Afrika sömürgelerinden son ayrılanlar doğal olarak, Portekizliler, yani, beş yüzyıl önce Avrupa'yı dünya egemenliği macerasına yöneltmiş olan İberyalılar olacaktı.

Kimi örneklerde (özellikle de, eski Belçika Kongosu'nda) sömürge yönetiminin sona erişini kanlı katliamlar izlese de, sömürgeciliğin büyük geri çekilişinde şiddet ancak ikincil bir nedendi. Portekiz'de bile belirleyici etmen, ülke içindeki devrim oldu. Devrim sonucunda 1974'te yönetime gelen solcu cunta Portekiz Ginesi'nin bağımsızlığını neredeyse hemen tanıdı ve Mozambik ve Angola'daki milliyetçilerle müzakerelere başladı. Cezayir istisnası hariç, diğer büyük sömürgeci güçler, belli çıkarlar güvence altına alındıktan sonra, kendilerini sorumluluktan kurtarmaya adeta sabırsızlanmaktaydılar. Büyük Britanya örneğinde özellikle belirgin olan bu tutum beyaz yerleşimci kolonileriyle ilişkilerinde pek çok soruna yol açmaktaydı. Buralarda olayları büyük oranda, Güney Afrika'daki gelişmeler belirleyecekti.

GÜNEY AFRİKA VE RODEZYA

Afrikaner seçmenler tarihsel hoşnutsuzluklarına en az siyah milliyetçiler kadar önem vermekteydiler. Birinci Dünya Savaşından sonra Britanya Uluslar Topluluğu'yla bağların zayıflamasından memnuniyet duyuyorlardı ve Anglo-Sakson kökenli seçmenlerin Cape Town ve Natal eyaletlerinde yoğunlaşmış olmaları bunu kolaylaştırmıştı; Afrikanerler kırsal iç bölgelerin yanı sıra Transvaal'da ve büyük sanayi alanlarında yaşamaktaydılar. Güney Afrika Birliği'nin 1939'da savaşa İngiliz tarafında girmiş ve önemli sayıda asker yollamış olduğu doğrudur; bu, 1914'teki gibi bir Afrikaner isyanıyla karşılaşma olasılığına oranla iyi bir gelişmeydi, ama yine de kimi aşırı eğilimli Afrikanerler, Nazi Almanyası'yla işbirliğine sıcak bakan bir hareketi desteklemekteydiler. Hareketin lideri 1948'de başbakan olacaktı. Bu döneme gelindiğinde Güney Afrika siyasetinde artık Afrikanerler ağırlık kazanmışlardı.

Birlik içinde güçlerini sürekli artırmış, sanayi sektöründe ve mali sektörlerde ekonomik konumlarını sağlamlaştırmış olmaları nedeniyle, Afrikanerlere, derin önyargılarının gölgesini taşımayan bir Kara Afrikalı politikası dayatılması olasılığı kısa sürede ortadan kalktı. Bunun sonucunda, resmi bir siyah/beyaz ayrımcılığı sistemi kurulacaktı. *Apartheid* Afrikaner ideolojisini temsil ediyor, sanayinin ve piyasa ekonomilerinin giderek yükselen siyah nüfusun eski kabile bölünmeleri içerisindeki örgütlenişlerini ve yerleşimlerini parçaladığı bir bölgede beyaz egemenliğini garanti altına alıyordu. Kara Afrikalıları sömürüldükleri ve aşağılandıkları bir konuma hapseden yasal ve fiziksel bir ırk ayrımı

anlamına geliyordu. Süreç tamamlandığında, siyahlarla beyazların aynı bölgelerde yaşamalarını engellemekle kalmayıp, aynı restoranlarda yemek yemelerini, aynı otellerde kalmalarını, aynı tiyatro ve sinemalardan yararlanmalarını, aynı park sıralarında oturmalarını ve cinsel birleşme ve evlilik de dahil olmak üzere, yüzlerce şeyi birlikte yapmalarını engelleyecekti. Güney Afrika'yı dünyanın (başka yerlerde uygulama nasıl olursa olsun), insanların yalnızca biyolojik kökenleri yüzünden yasal haklardan mahrum bırakılmalarını, toplumsal olarak aşağılanmalarını ve ekonomik açıdan ezilmelerini yönetimin açıkça savunduğu tek ülkesi durumuna sokmuştu. Nazi Almanyası'nın çöküşünden sonra hiçbir uygar ülkede böyle bir iddia görülmemişti.

Apartheid–bağışlanması, Afrikanerlerin ilkel batıl inançlarından ya da sözde ekonomik zorunluluklarından da güç olan nedenlerden ötürü– başka yerlerdeki, özellikle de, Orta Afrika'daki beyazları da cezbetmekteydi. 1945'te Güney Afrika'dakine benzer bir siyah ve beyaz nüfus dengesinin ve benzer bir maden zenginliğinin görüldüğü tek yer Güney Rodezya'ydı; gerçi, komşu Kuzey Rodezya ve Nyasaland protektoralarında da önemli, ama sayıca daha küçük beyaz topluluklar bulunmaktaydı. 1953'te İngilizler bu iki ülkeyi, kendi kendini yönetmekte olan Güney Rodezya'yla bir federasyon içerisinde birleştirdiler. Bunun, başkenti (federal yönetimin de başkenti olan) Salisbury olacak yeni bir kendi kendini yöneten Dominyonun kuruluşunun ilk adımı olacağı varsayılıyordu. Güney Rodezya'nın iktidardaki beyaz siyasi partisi Britanya hükümetinin desteğiyle federasyonu ayakta tutmaya çalışırken, federasyonun, Güney Rodezya'nın beyazların üstünlüğü siyasetinin bu ülkelere yayılmasında bir aygıt olarak görüldüğü Nyasaland ve Güney Rodezya'da federasyona muhalif Siyah Milliyetçilik hareketi tırmanmaktaydı. 1962 çok önemli bir yıl olacaktı. Kuzey Rodezya yasama meclisinde siyahların çoğunluğu kazanmaları, Londra'nın Nyasaland'a idari özerklik vermesi ve Güney Rodezya'da beyazların hâkimiyetinde bir yönetimin kurulmasıyla, federasyon sarsılmaya başladı. Kuzey Rodezya'nın Zambiya ve Nyasaland'ın da Malavi adlarıyla bağımsızlıklarını kazanmalarıyla, federasyon 1964'te resmen sona erdi.

Güney Rodezya ertesi yıl Britanya hükümetini büyük utanca sürükleyen bir adım atarak Uluslar Topluluğu'ndan ayrıldı. Ayrılıkçıların hedefinin, giderek daha çok Güney Afrika'dakine benzeyen bir topluma doğru ilerlemek olduğundan korkulmaktaydı. Britanya hükümeti telaşa kapıldı ve fırsatı kaçırdı. Kara Afrika devletlerinin Rodezya konusunda hemen bir şeyler yapmaları mümkün değildi ve Birleşmiş Milletler'in de yapabileceği fazla bir şey yoktu. Eski sömürgeyle ticarete kısıtlama getirilerek "yaptırımlar" uygulandı; pek çok kara Afrika devleti bunları göz ardı etti ve Britanya hükümeti de, büyük petrol şirketlerinin ürünlerinin isyancılara ulaşmasını garantiye almak için attıkları

adımlara göz yumdu. Zayıf bir hükümetin tarihindeki en utanç verici örneklerden birinde, Kuzey Amerikalıların 1776'daki isyanları denli çarpıcı olan bir sömürge isyanını bastırmak için Britanya hükümetinin neden askeri müdahalede bulunamadığını anlayamayan Afrikalıların gözünde Büyük Britanya'nın itibarı doğal olarak sarsıldı (pek çok İngiliz, elbette, coğrafi açıdan uzak ve askeri açıdan da zayıf bir emperyalist gücün müdahalesini böylesine cesaret kırıcı gösterenin tam da bu örnek olduğunu düşünüyordu).

1970'lerin başında (Afrika'nın en zengin ve en güçlü devleti olan, zenginliğini ve gücünü giderek artıran) Güney Afrika, emniyette görünmesine karşın, Rodezya ve Portekiz'le birlikte, giderek tehdit edici bir hal alan Kara Afrikalı öfkesinin hedefi haline gelmişti. Ülkede ırksal savaş hatları giderek sertleşiyor, Güney Afrikalı siyahlara bazı önemsiz tavizlerin verilmesi ve kimi siyah devletlerle ekonomik bağların kurulması durumu yatıştırmaya yetmiyordu. Kısa bir süre sonra, dış güçlerin de müdahalede bulunmaları tehlikesi doğdu. 1975'te, Portekiz'in çekilmesinden sonra, Angola'da komünist rejim kuruldu. Bunun ardından iç savaşın başlaması ve Küba askerlerinin yönetimi desteklemek amacıyla ülkeye gelmeleri üzerine Güney Afrika isyancılara destek vermeye başladı.

DÜŞ KIRIKLIĞI VE UYANIŞ

1970'e gelindiğinde Birleşmiş Milletler'in üyeleri arasında kırk iki Afrika devleti bulunmaktaydı. Ama kıtanın sömürgecilikten kurtulmasıyla birlikte özellikle de Kara Afrika'da yeni tehlikeler yüzeye çıkmaya başlamıştı. Kıta aslında uluslardan çok, milliyetçilerden oluşuyordu ve siyasi seçkinler hariç, onların da sayısı fazla değildi. Bu durum kısmen, hazırlık ve bilgi yetersizliğinin sonucuydu. Afrika'da sömürgelikten kurtuluşun hızla gerçekleşmesi uygulamada genellikle, yerli Afrikalılar arasında yeni rejimler için yeterli sayıda idareci ve teknisyen bulunamaması anlamına geliyor ve dolayısıyla, bu rejimlerin kimilerinde beyaz personele bağımlılık bir süre daha devam ediyordu. Sömürge yönetiminin yüksek öğrenim, iletişim ve silahlı kuvvetler gibi destekleyici yapıları da örneğin Hindistan'daki kadar gelişmiş değildi; bu da, yeni Afrika uluslarının –yakında Sovyetlerin ve Çin'in önerdikleri yardımların da ekleneceği– dış yardıma, bağımsızlığını yeni kazanmış Asya ülkelerine oranla daha bağımlı kalmalarına yol açıyordu.

Gana'nın bağımsızlığını kazanmasını izleyen yirmi yedi yıl boyunca Sahra altı Afrika'da Afrikalılar arasında on iki savaş yaşanacak ve on üç devlet başkanı öldürülecekti. Özellikle şiddetli iki çatışma yaşanmıştı. Eski Belçika

Kongosu, büyük bir eğitimli personel yokluğuyla pençeleşmenin yanı sıra (Belçikalılar, bu sayede ülkeden çekildikten sonra da nüfuzlarını büyük oranda koruyacaklarını hesaplamışlardı), etnik ve bölgesel açıdan büyük bir bölünme içindeydi. 1960 yılında maden zengini Katanga bölgesinin Avrupalı maden şirketlerinin desteğiyle ülkeden ayrılma girişiminde bulunması üzerine, rakip Sovyet ve Amerikan güçlerinin de karışacağı ve Birleşmiş Milletler'in barışın yeniden sağlanması için mücadele edeceği bir iç savaş başladı; bu, Soğuk Savaş'ın Afrika siyasetine en belirgin şekilde girdiği andı. Kongo polisi ve askeri aygıtı kısa sürede çöktü. Karmaşık müzakerelerden, pek çok entrikadan, sayısız ayrılık girişimi, darbe ve çatışmadan sonra 1965'te, iktidarı otuz yılı aşkın bir süre bırakmayacak olan bir generalin yönetimi altında birleşmiş Kongo kuruldu. Kongo olayı özellikle önemliydi. Diğer Afrika devletlerine uyuşmazlığın, savaşa beyaz yerleşimcileri katmanın, hatta, Soğuk Savaş potansiyellerinden yararlanmaya çalışmanın tehlikelerini göstermişti (gerçi, ilginçtir ki, hem ABD hem de SSCB Kongo'nun birleşmesi için uğraşmışlardı).

Ardından, 1960'lı yılların sonlarında Nijerya'da, belki de yarım milyon kişinin ölümüne yol açmış vahşi bir iç savaş çıktı. Nijerya bundan önce yeni Afrika devletleri arasında en istikrarlı ve umut vaat eden ülke, belki de Afrikalı bir Suudi Arabistan olarak görülüyordu, ama bu kan gölüne Afrika dışı taraflar bir kez daha kaçınılmaz olarak girdiler (bu, Nijerya'nın önemli petrol üreticileri arasına girişinin bedellerinden biriydi). Diğer ülkelerde çeşitli klikler, dinler ve kabileler arasında, bu denli kanlı olmayan, ama yine de şiddetli sayısız çatışma çıktı; bu çatışmalar küçük batılılaşmış seçkinler grubunu bölecek ve sömürgeciliğin gerilediği heyecanlı günlerde sürekli reklamı yapılan demokratik ve liberal ilkeleri bir kenara bırakmalarına yol açacaktı. Darbeler, ayaklanmalar ve etnik savaşlar günümüzde de sürüyor. Kara Afrika bu nedenle, on dokuzuncu yüzyılın, Osmanlıların geri çekilişinden hemen sonraki Balkanlarına (ya da, 1990'lı yılların Yugoslavya'sına) benzemekte. Kıtanın yeni ülkelerinde kimi siyasetçiler, halklarının hiçbir demokrasi eğitimi olmamasına ve uğruna savaşılan eski, geleneksel sadakatlerin ve düşmanlıkların varlığına karşın, demokrasinin işlemesi için çabalamış, onlar kadar dürüst olmayan yoldaşlarıysa kendilerinin ve ailelerinin kasalarını doldurmaya çalışmış ve eski etnik nefretleri seve seve teşvik etmişlerdir.

Çözülmeyi engelleme, muhalefeti bastırma ve merkezi otoriteyi güçlendirme isteği, 1970'li yıllarda yeni ulusların pek çoğunda (Kurtuluş Savaşları'ndan sonra Güney Amerika tarihinde de görüldüğü gibi) tek partili, otoriter yönetimler yarattı, ya da, yönetimin askerlerine eline geçmesine yol açtı. Afrika'nın bağımsızlığına çok eskiden kavuşmuş bir bölümü bile bu eğilimden kaçamadı. Barışçı bir siyasi ve toplumsal değişimi gerçekleştirmeyi başaramayacağı anlaşılan

monarşiye karşı duyulan sabırsızlık 1974'te Etiyopya'da devrime yol açtı. "Yahuda Aslanı" Haile Selassie'nin tahttan indirilmesi, dünyanın (kimilerinin, Süleyman'ın oğluna ve Sebâ Melikesine dek uzandığını öne sürdükleri) en eski Hıristiyan monarşisinin sonu oldu. Bir yıl sonra, iktidarı devralan askerler de öncülleri gibi itibarlarını yitirmişlerdi. Afrika'nın başka yerlerinde bu tür değişimler, Avrupalılara kendi eski diktatörlerini anımsatan tiran eğilimli siyasi liderler yaratmıştı, ama bu benzetme yanıltıcı olabilir. Afrika uzmanları nezaketle, yeni ulusların "güçlü adamları"nın çoğunun, batılı terimlerden çok, sömürgecilik öncesi Afrika krallıkları yapısının mirasçıları olarak değerlendirilmelerinin daha mantıklı olacağını söylemişlerdir. Kimileriyse yalnızca hayduda benziyordu.

Kendi sorunları hiç kuşkusuz, Afrikalı entelektüellerin dış dünyaya karşı tepkilerine sık sık yansıyan öfkeyi daha da sertleştirdi. Amerikan etkilerinin de teşvikiyle, Afrikalıların ırksal sömürünün en aşırı örneği olarak görmeye yönlendirildikleri eski Atlantik köle ticaretinden büyük bir mitolojik drama yaratıldı. Öfkelerinin bir nedeni de, çoğunlukla (kimilerinin nüfusu bir milyonun altında kalan) güçsüz devletlerden oluşan bir kıtada her zaman yüzeye yakın olarak hissedilen siyasi açıdan aşağı seviyede olma duygusuydu. Parçalanmış bir Afrika'nın uluslararası işlerde ağırlığa sahip olması beklenemezdi. Bölünmüşlükten kaynaklanan zayıflıkların üstesinden gelinmesi için çaba gösterildi ve 1958'deki, Afrika Birleşik Devletleri'nin kurulması yönündeki başarısız girişim bir ittifaklar, kısmi birlikler ve 1963'te, büyük oranda ileride tahttan indirilecek olan Haile Selassie sayesinde, otuz ülkeden oluşan Afrika Birliği Örgütü'nün (OAU) kurulmasını sağlayacak olan federasyon denemeleri çağını başlattı.

OUA'nın siyasi hedefleri üyelerinin bağımsızlıklarını korumak, Soğuk Savaş'ın rakip bloklarına katılmamak ve bağımsızlığını henüz kazanamamış Afrika ülkelerinin özgürlüklerine kavuşmalarına yardım etmekti. Ama, 1975'te Afrikalı üreticilerin korunması amacıyla Avrupa'yla yapılan ticari görüşmeleri başarıyla sonuçlandırmasına karşın, kendi varlığını korumakta bile zorlanmaktaydı.[9] Bağımsız Afrika'nın erken siyasi tarihinin yarattığı düş kırıklığı sorumluluk sahibi siyasetçileri kaçınılmaz olarak, ekonomik kalkınma amaçlı işbirliğine yöneltti; özellikle de, eski sömürgecilerin hâlâ Afrika'nın en önemli sermaye, teknoloji, beceri ve danışmanlık kaynakları olarak kaldıkları Avrupa'yla işbirliğine. Ama Kara Afrika dehşet verici bir tarih yaşamıştı. Bu bağlamda da, başarısızlığın nedenlerinin saptanabilmesi için, ön şartlarla kötü siyasetler arasın-

9) OUA'ya üye devletler daha Kasım 1965 gibi erken bir tarihte, Rodezya politikası nedeniyle Büyük Britanya'yla ilişkilerin kesilmesine oybirliğiyle karar verdiler: ama bu kararı yalnızca dokuz devlet uygulamaya geçirecekti.

da bir denge kurmak gerekir. Örneğin, neredeyse tüm eski sömürge ülkeleri, fiyatları dalgalı uluslararası piyasaların insafına kalmış olan tarım ürünlerine ve hammaddelere dayalı gelir sistemlerini devralmışlardı; bu, 1950'li ve 1960'lı yıllar için bir avantaj, sonrası içinse felaket anlamına geliyordu. Tek ürüne dayalı isabetsiz planlar tarımsal zayıflığı daha da artırmıştı. Kentli seçmenler konusundaki siyasi kaygılar, yozlaşma ve sözde "prestijli" projelere yapılan yatırımlar ticaret ve sanayi politikalarını alt üst etmişti. Bu arada nüfus da amansızca artmıştı.

Ekonominin genel eğilimi yine de, 1960'lı yılların sonuna dek, bağımsızlığını yeni kazanmış Afrika devletlerinin lehineydi. Sözgelimi, 1950'li yılların başlarında kakao fiyatı üç kat artmıştı. Ama sonra, petrol fiyatlarındaki devrimin ardından ekonomik durgunluk ve ticari mal fiyatlarının düştüğü bir dönem geldi. Birkaç yıl içinde, arka arkaya yaşanan kuraklıklar, Afrika üzerindeki olumsuz etkileri daha da ağırlaştırdı. Kara Afrika'da kişi başına düşen yıllık GSYH artışı 1960'lı yıllardan itibaren düşmeye başladı; 1970'li yıllarda negatif oranlara inildi ve 1980'den sonra da, 1987'ye dek yılda ortalama % 2.6 oranında düştü. Bu durum, arka arkaya gelen kıtlıklarla birleştiğinde, yeni felaketler yarattı. Kırsal ve kentsel nüfuslar arasındaki uçurumu daha da derinleştirdi ve çevre bozulmasını artırdı. Ticari mal fiyatlarının yüksek olduğu dönemlerde gelişmiş dünyadan alınan kredilerin yükü artık katlanılamaz düzeye gelmişti: faiz ve anapara ödemesi yapmak olanaksızdı. 1989'a gelindiğinde en az otuz Sahra altı ülkesi Uluslararası Para Fonu'nun tanımlamasıyla "yapısal uyarlama" programları altındaydı; bu, talebin daha da kısıtlanması anlamına geliyordu.[10]

Bu arka plan göz önüne alındığında, siyasi kinizmin ve halk öfkesinin artması hiç de şaşırtıcı değil. Bağımsızlık döneminin liderlerinin çoğu yollarını kaybetmişlerdi, ama kendilerini eleştirmeyi de beceremiyorlardı. Çaresizlikleri, yeni öfkelerin doğmasına neden oldu ve Afrikalıları Soğuk Savaş'a katma amaçlı dış kaynaklı çabalar durumu daha da ağırlaştırdı. Bunlar da düş kırıklığı yaratabiliyordu. Marksist devrim pek başarılı olamamıştı. 1980'li yıllarda Sovyet yardımlarının büyük bölümü Afrika'ya değil, Vietnam'a, Afganistan'a ya da Küba'ya gidiyordu. Marksist rejimler yalnızca, bağımsız Afrika devletleri arasında feodal açıdan en geri ülke olan Etiyopya'da ve en az gelişmiş eski sömürge bölgeleri arasında yer alan eski Portekiz sömürgelerinde kuruldu. Bir zamanların Fransız ve İngiliz sömürgeleri Marksizm'e kayıtsız kalmışlardı.

Günah keçileri aranıyordu. Afrikalı siyasetçilerin birbirleriyle işbirliğine girmekte her zaman zorlanmış olmalarına karşın, aynı yöne gitme isteği oldukça,

10) T. Glaser, *The Courier*, 120, Mart-Nisan 1990, s. 27.

beyaz müdahalesi görüntüsünü taşıyan her şeyi kınamakta işbirliğine girebiliyorlardı. Afrika'nın sömürgelikten kurtuluşunun tamamen ve hızla gerçekleştiği ve kimi kısımlarının coğrafi uzaklığı göz önüne alınırsa belki de çok doğal olarak, akla yatkın suçlular bulunabiliyordu; öfke özellikle, Afrika'nın kendi içindeki, yeni Rodezya cumhuriyetinde ve en güçlü Afrika devleti olan Güney Afrika Cumhuriyeti'nde yoğunlaşan siyah ve beyaz ırk ayrımı üzerinde yoğunlaşıyordu. İki ülke de kısa sürede, Afrika siyasetinin şeytanbiliminde önemli bir rol üsteleneceklerdi.

Yine de Güney Afrika yönetimi yavaş yavaş, geleceği düşünmeye başlıyordu. 1970'li yıllarda, Mozambik'te Portekiz egemenliğinin sona ermesiyle görüntüsü daha da kötüleşmiş olan Rodezya'yla bağlantı kurmuş olmanın verdiği utançtan kurtulmaya çabaladı. Rodezya'ya sınır ötesinden bir gerilla seferi düzenlenmesi mümkündü (ve kısa bir süre sonra düzenlenecekti de). Rodezya'nın komünist desteğine bağımlı siyah milliyetçilerin ellerinde çökmesi olasılığı Amerikan yönetimini kaygılandırmaktaydı. Amerikan yönetimi Güney Afrikalılara baskı yaptı; onlar da, Rodezyalılara. Eylül 1976'da Rodezya başbakanı vatandaşlarına üzüntüyle, tüm çabalarına karşın, siyah çoğunluğun yönetimi ilkesini kabullenmek zorunda kaldıklarını açıkladı. Bu, yüzyıl başındaki dünya düzeninin çözülüşünde bir diğer küçük, ama önemli bir işaret taşıydı ve son işaret taşlarından biri olacaktı. Avrupa gücünün gerileyişinde bir dönüm noktası daha aşılmıştı. Beyazların kendi yönetecekleri bir Afrika ülkesi kurma amaçlı son girişimleri de başarısızlığa uğramıştı. Yine de gerilla savaşı sürdü ve milliyetçilerin beyazların kayıtsız şartsız teslim olmalarını talep etmeleriyle, giderek kötüleşti. Sonunda, beyazlar ve siyahlar arasındaki uzlaşmazlık 1980'de, Britanya, Zambiya ve Mozambik hükümetlerinin ortak çabaları sonucunda aşıldı. Rodezya bir süre yeniden Britanya yönetimine girdikten sonra, bu kez Zimbabwe adı altında yeni bir ulus olarak bağımsızlığını yeniden kazandı; başbakanı, beyaz yurttaşları arasında temelde bir terörist olarak niteleniyordu ve üstelik, Marksist'ti. Artık kıtada yalnızca beyazların yönettiği tek bir ülke kalmıştı: Güney Afrika. Ama vatandaşlarının çoğu daha o zamanlarda, bu yönetim şeklinin daha fazla süremeyeceğini görebiliyorlardı.

ARAPLAR VE YAHUDİLER

Kuzey Afrika'daki olayları tam olarak anlayabilmek için, kıtanın geri kalanından daha geniş bir bağlam içerisine yerleştirmemiz gerekir. İslam, Magrip ve Mısır'ı, bağlamı hem yer hem de zaman açısından daha geniş çaplı bir inceleme gerektiren, daha doğudaki olaylara bağlıyordu. Uzun ve düş kırıklığı ya-

ratmış modernleşme deneyimleri, Yakındoğu ve Ortadoğu tarihinde önemli bir yere sahiptir. İki savaş arası dönemde ve 1945'in hemen ertesinde batılı fikir ve kurumlar –ulus-devlet ve milliyetçilik, sosyalizm ve komünizm, liberal demokrasi, kapitalizm– Arap ülkelerinde eskisinden çok daha fazla taraftar ve teşvik bulmuştu. Ama bunlar ahlaki ve siyasi bağımsızlık, kültürel özsaygı ve umulan (ve kısa bir süre sonra, örneğin İsrail'de görülecek olan) maddi gelişmeyi yaratamamışlardı. Bu ülkelerin bazıları resmi olarak mevcut anayasal ve parlamenter yapıları gerçeğe dönüştürmekte daha da başarısız olmuşlardı. Osmanlı İmparatorluğu'nun kalıntılarından kimi yerlerde, yaşatılması mümkün devletler kurulabilmişti, ama sonunda refah ve Avrupalılaşmış, liberal bir toplum, ancak, Arap dünyasıyla gelişmiş batılı fikirlerin en eski bağlantı noktalarından biri olan Lübnan'da oluşturulabilecekti (ve burada da 1970'li ve 1980'li yıllarda özensiz, vicdansız, öfkeli ve düş kırıklığına uğramış taraflar bu toplumu yok edeceklerdi).

Kısa süre içinde, pek çok Arap ülkesinde daha karmaşık ve uzun süreli bir değişim görülmeye başlandı ve bu değişim bir süreliğine, İsrail'in düşmanlarının hızla savaş alanlarına dönmeleri olasılığını azalttı. Yaygın siyasi kargaşa Arap dünyasında son eski imparatorluk yönetimi kalıntılarını da yok etti ve ayrıca, önemli İslam devletlerinin pek çoğunun yöneticilerinin yerini çok daha radikal ve kimi zaman hükmü kendinden menkul rejimlerin almasına yol açtı. 1970'e gelindiğinde, daha küçük ve daha zayıf devletlerin yöneticilerinin fazla sorunla karşı karşıya olmamalarına rağmen, daha önemli monarşiler arasında bir tek Suudi kralı, Fas sultanı, Ürdün kralı ve İran şahı hâlâ tahtlarındaydılar. Üstelik, daha 1952'ye gelindiğinde Fransızlar Fas ve Tunus'un tam bağımsızlığını tanımışlardı; kısa bir süre sonra da, birkaç yıl içinde bağımsızlığını kazanacak olan Cezayir'de büyük bir başkaldırının ilk safhalarıyla karşı karşıya kalacaklardı.

Bölge siyasetinde yavaş yavaş olgunlaşan bir diğer etmen, yani, petrolün bölge ekonomilerinde yarattığı dönüşüm de etkisini göstermeye başlıyordu. Bu sanayi 1914'ten önce Acemistan'da kurulmasından beri çok yol kat etmişti. 1939'a gelindiğinde bölgeye yeni bir gelir akışı kazandırmaya başlamıştı. Bu gelirler çok daha artacak, ama halklarının büyük bölümüne belirgin bir yarar sağlamayacaktı. Modernleşme ve dolayısıyla batılılaşma, yapıcı potansiyelinden çok, yıkıcı ve aşındırıcı etkisini göstermekteydi; özellikle de, Arap olmayan, ekonomik açıdan gelişmiş İran'da. Kemalist Türkiye'de olduğu gibi burada da tutucu Müslüman din adamları sınıfı, yavaş yavaş, hoşnutsuzluk akımlarından yararlanmaya yönelecek derecede düşmanlaştırıldı. Bunlar yalnızca yöneticilerinin kötülüklerine ve hatalarına karşı duyulan öfkeden değil, 1951'de, milliyetçi ve radikal bir yönetim ülkenin petrol endüstrisini milli-

leştirerek ülkeyi uluslararası ilişkilerin en ön cephesine çıkardığında kısmen serbest bırakılmış olan halk öfkesinden de yararlandılar. Temelde İngiliz mülkleri söz konusu olduğundan, bu, Birleşik Krallık'la sert bir çatışmanın kopmasına yol açtı ve ABD'yi zor duruma düşürdü (daha önceki bir tarihte İranlıların SSCB'ye verilmiş bir petrol imtiyazını tek taraflı olarak feshetmeleri Amerikalıları bu denli ilgilendirmemişti). İşe kısa sürede iç siyaset de karıştı. Sonunda Şah ülkeden kaçtı ve ülkeye ancak, kendisine sadık askerlerin seçimle iktidara gelmiş yönetimi devirmelerinden sonra dönebildi. Monarşi yanlılarının 1954'te seçimlerde başarılı bir sonuca ulaşmalarıyla birlikte ülke istikrara kavuşana dek daha çok kan dökülecekti. Ama bundan sonra İran giderek daha belirgin şekilde Amerika'nın uydu devletine dönüştü. Ekonomik kalkınmanın yavaş yavaş ortaya çıkan sonuçları gibi bu durum da iç siyasi uyuşmazlığı daha da tırmandırdı; ama sonraki birkaç onyılda güçlü otoriter yönetim durumu kontrol altında tutmayı başaracaktı. İran, modernleşmenin köklü gelenekleri yıkarak milyonlarca yoksulda öfke yarattığı ve destek ve ilham almak için dini kılavuzlara yönelmek zorunda bıraktığı diğer İslam topraklarıyla benzer bazı sorunları da yaşamaktaydı.

1948'de İsrail'in kuruluşunun yarattığı sorunların bu ortamda çözümlenmesi gerekmekteydi. Üç ya da dört bin yıl öncesine gidildiğinde, Yahudilerle Arapların kökenleri ortaktı; İbranice ve Arapça, eski zamanlarda Yakındoğu'nun büyük bölümünde konuşulan ve sonradan İslam'la birlikte daha da yayılan Sami dilleri ailesindendi. Kült uygulamaları farklı olsa da, Muhammed'in öğretisine göre, Araplar ve Yahudiler aynı Tanrı'ya inanıyorlardı. Ama bu tarihsel bağlar anlamlarını çoktan yitirmişlerdi. Günümüzde İsrail ulus ilkesiyle tanımlanıyor ve her iki taraftan da pek çokları, Yahudilerle Araplar arasındaki çatışmada uzlaşma sağlanamayacağını düşünüyor. Yapay bir antitez içerdiği için, aralarındaki ilişkilerle başa çıkma sorununun çözümlenmesi daha da olanaksızlaştı: genel söylemde "Yahudi" artık "İsrail vatandaşı" anlamına geliyor ve "Arap" sözcüğü de, Dicle'den Nil'e, Yemen'den Kilikya'ya dek yayılmış, pek çoğunun aralarında bir bağ olarak İslam'a herhangi bir ulusal kimlikten çok daha fazla önem verdikleri son derece çeşitli halkları tanımlamakta kullanılıyor.

İsrail-Arap çatışması yakın tarihin kimi dönemlerinde, dünya savaşı ve Soğuk Savaş'ın yoğunlaşması tehlikelerini yaratmış ve sanayileşmiş ülkelerin yüksek petrol talebi sorunun çözülmesini daha da zorlaştırmıştır. Bu tür dış etkiler yeni çıkar odakları yarattı ve bölge siyasetini bütünüyle değiştirdi. İsrail'in birkaç yıl içinde Arap milliyetçiliğinin ve Pan-Arapçılığın düşmanlığının, Büyük Britanya'nın asla olmadığı şekilde odak noktası olmasının tek nedeni, 1948 krizinden zaferle çıkmış olması değildir. Arap yöneticiler Arap topraklarına haksızca el konulduğunda, bu topraklardan gelen ve köylüden topraksız işçiye

dönüşmüş Filistinlilerin kamplarda yaşadıkları sefalet konusunda, büyük güçlerin yükümlülüklerini göz ardı ettiklerinde ve Birleşmiş Milletler'in hiçbir şey yapamadığında fikir birliği içinde olabilirler ve Arap kitleler de bu konular üzerinde kara kara düşünebilirlerdi.

Ama 1948-1949 yenilgisinden sonra Arap devletleri bir süre, kuvvetlerini açıkça kullanacak duruma gelemediler. İsrail'le aralarındaki savaş durumu resmi olarak sürmekteydi, ama bir dizi ateşkesle Ürdün, Suriye ve Mısır sınırları, geçerliliğini ancak 1967'ye dek koruyacak olsa da, *de facto* çizilmişti. 1950'li yılların başlarında bu sınırlarda pek çok sorun yaşanacak ve Ürdün'ün bir parçası olup, İsrail topraklarına uzanan Gazze Şeridi ve (Şeria Irmağı kıyısındaki) "Batı Şeria"daki mülteci kamplarından alınan genç gerilla askerleri Mısır ve Suriye topraklarından İsrail'e pek çok akın düzenleyeceklerdi. Bu arada yeni İsrail göçler, sıkı bir çalışma ve ABD'den gelen para sayesinde giderek güçlenmekteydi. Kuşatma psikolojisi ülkenin iç siyasetinin istikrara kavuşmasına katkıda bulunmuştu; Yahudiler yeni topraklarını ekip biçiyorlar, yeni ulusal kimliklerini besliyorlar ve yeni devletin kurulmasını sağlayan parti, neredeyse hiçbir sorunla karşılaşmadan itibarını koruyordu. Birkaç yıl içinde çok büyük bir ilerleme kaydedebildiler; yeni işletmelerin ve yerleşimlerin kurulmasıyla, çöl bir gül bahçesine dönüşmekteydi. İsrail'in kişi başına düşen milli geliriyle, çok daha kalabalık nüfuslara sahip Arap devletlerinin kişi başına düşen gelirleri arasındaki uçurum sürekli açılmaktaydı. Filistinli bir Arap devletinin kurulmasını önleme yönündeki Siyonist çıkarlarını Ürdün'ün de paylaşması da bir avantajdı.

Arapların öfkesi büyümekteydi. Ülkelerine yapılan dış yardımlarla benzer çarpıcı değişimler yaratılamıyordu. Mısırlılar İkinci Dünya Savaşı sırasında enflasyondan ve reel ücretlerdeki düşüşten çok kötü etkilenmişlerdi ve ülkeleri şimdi de, nüfus artışının getirdiği ağır sorunlarla karşı karşıyaydı. Petrol üreticisi Arap ülkeleri gelir artışından ve GSYH artışından yararlanmaya başlamışlardı gerçi, ama bu durum da yeni gerilimler ve bölünmeler yaratmaktaydı. Arap devletleri arasındaki (ve içerisindeki) farklılıklar arttı. Bu ülkelerin çoğunu, küçük bir kitle oluşturan, zengin, kimileri geleneklere bağlı ve tutucu, kimileri milliyetçi ve batılılaşmış, yoksul köylüyle ve gecekondu sakinleriyle ise çoğunlukla hiç ilgilenmeyen seçkinler yönetmekteydi. Yeni bir Arap siyasi hareketi olan Baas partisi bu çelişkilerden yararlanmayı amaçlamaktaydı ve Marksizm'le Pan-Arapçılık sentezi oluşturmaya çalışıyordu. Ama hareketin Suriye ve İran kanatları (hareketin en güçlü olduğu yer bu iki ülkeydi) daha başından itibaren birbirlerine karşı tavır almışlardı.

İsrail ve batı karşıtlığından kaynaklanan ortak hareket güdüsüne karşın, Pan-Arapçılık içinde de üstesinden gelinmesi gereken ayrılıkçı güçler vardı.

Haşimi krallıklarının, Arap ve Körfez şeyhliklerinin ve Kuzey Afrika'yla Levant'ın Avrupalılaşmış ve modernleşmiş ülkelerinin çıkarları ve tarihsel gelenekleri birbirlerinden çok farklıydı. Bu ülkelerin bazıları (Irak, Ürdün), Avrupalı güçlerin gereksinim ve isteklerine göre 1918'den sonra şekillendirilmiş, yapay ülkelerdi; kimileriyse (Umman ve Yemen) toplumsal ve siyasi fosillerdi. Pek çok yerde Arapça ortak dil olma özelliğini yalnızca camide koruyordu ve Arapça konuşan halkların da hepsi Müslüman değildi. Tüm Müslümanların aynı inanç çatısı altında birleştikleri de söylenemezdi: Arap devletlerin çoğunda önemli Şii azınlıkları bulunmaktaydı (bu inanç elbette, Arap olmayan İran'da yaygındı). Bu nedenle İslam, ortak bir miras olmakla birlikte, siyasi açıdan uzun süre fazla anlam taşımadı; 1950'de pek az Müslüman İslam'dan savaşçı ve saldırgan bir inanç olarak söz ediyordu. Aralarındaki en güçlü bağı İsrail yaratmaktaydı: ortak bir düşmana sahip olma duygusu.

MISIR DEVRİMİ VE SONRASI

Mısır'daki devrim, pek çok ülkede radikal Arapları umutlandıracaktı. Bu devrimin genç askerlerinden biri olan Cemal Abdülnâsır 1954'te, iki yıl önce Mısır monarşisini devirmiş askeri cuntanın lideri olarak sahneye çıkacaktı. Uzun süre pek çokları, Nâsır'ı, hem Arap dünyasını İsrail'e karşı birleştirebilecek, hem de toplumsal değişim yolunu açacak kişi olarak gördüler.

Bu dönemde Mısır'da milliyetçiliğin temel odak noktası ve günah keçisi hâlâ, Süveyş Kanalı Bölgesi'ndeki İngiliz garnizonuydu. Eski hoşnutsuzluklara şimdi de, İsrail'in kurulmasını engellememesi nedeniyle Büyük Britanya'ya duyulan öfke eklenmişti. Britanya yönetimi kendi payına, bölgedeki diğer yöneticilerle olduğu gibi, Mısır'ın yöneticileriyle de iyi geçinmek için elinden geleni yapmaktaydı. İngilizler, ulaşımları ve petrol tedarikleri açısından hâlâ merkezi öneme sahip olduğu düşünülen bu bölgede Sovyetlerin nüfuz sahibi olmasından korkmaktaydılar. Süveyş'ten geçen tankerlerin sayısının artmasıyla birlikte Yakındoğu ve Ortadoğu Britanya dış siyasetinde, Hindistan'dan çekilmelerinden önceki önemini koruyacaktı. Arap dünyasının başka bölgelerinde de güçlü batı karşıtı akımlar görülmekteydi. 1951'de Ürdün kralı öldürülmüştü; halefinin, ayakta kalabilmek için, Büyük Britanya'yla eski özel bağı kestiğini göstermesi gerekecekti.

Daha batıya baktığımızda, bu döneme gelindiğinde Cezayir sorununun Fransızlara karşı bir devrim savaşına dönüştüğünü görüyoruz. Magrip'in sorunları uzun zamandır patlamaya hazırdı. Daha 1870'li ve 1880'li yıllarda Fransız ordusu Cezayir'deki ayaklanmaları sert yöntemlerle bastırmaktaydı. 1930'lar-

da Tunus'tan Yeni Düstur adında tam anlamıyla milliyetçi bir parti çıkmıştı ve Fas'ta da 1943'te bir bağımsızlık partisi bulunmaktaydı. 1945'e gelindiğinde Cezayir'de de pek çok milliyetçi klik oluşmuştu. Ama Cezayir'in durumu farklıydı. Avrupa kökenli bir milyon kişinin yaşadığı ve yönetimi en az Pas-de-Calais kadar metropolitan Fransa'nın bir parçası olan bu ülkeden hiçbir Fransız hükümeti kolayca vazgeçemezdi. Avrupa kökenli Cezayirlilerin çoğu kentlerde yaşıyordu; 30,000'i ise çiftçiydi ve Cezayir'in tarım çıktısının üçte birini üretmekteydiler.[11] Oysa Magrip'in Müslüman nüfusunun yaklaşık dörtte biri topraksızdı ve bu da, uzun zamandır yaşanmakta olan toprak sorununun ve bu sorunla bağlantılı yoksulluğun hem kökeni, hem de sempromuydu. 1950'li yıllarda Sahra'da petrol ve doğal gaz bulunması sorunu daha da karmaşıklaştırmış ve iştahları kabartmıştı. Bu bağlamda, Nâsır'ın toplumsal reform ve milliyetçilik söylemi Mısır dışında da ilgi görüyordu. Fransızlar Cezayir'de yine büyük ölçekli bir sömürge savaşına dönüşecek bir savaşa girmiş olduklarını anladıklarında, Nâsır'ı kendileri için bir tehlike olarak niteleyeceklerdi.[12]

Nâsır, Büyük Britanya'yla Süveyş üssünün boşaltılması konusunda başarılı bir anlaşma yaparak popülaritesini daha da artırdı. Ortadoğu'daki Sovyet tehdidinden giderek daha çok huzursuz olan Amerikalılar bir dönem (1960'lı yıllarda Sukarno'ya da göstecekleri yaklaşımla) Nâsır'a, sömürgecilik karşıtı ve potansiyel bir yandaş olarak, sıcak baktılar.[13] Ama Nâsır kısa sürede gözlerinden düşecekti. Gazze şeridinden (en önemli Filistin mülteci topraklarının bulunduğu Mısır toprağından) İsrail'e yapılan gerilla akınları rahatsızlık yaratıyordu ve Amerikalı devlet adamları kaçınılmaz olarak, İsrail'in ABD'deki Yahudi destekçilerinin baskılarına duyarlılık göstermek zorundaydılar. Nâsır'ın pamuk ürününün korunması amacıyla Çekoslovakya'yla bir silah anlaşması yapması ve Mısır'ın komünist Çin'i tanıması üzerine, kuşkular daha da arttı; belki de, Soğuk Savaş'ın taraflarından biri haline gelmeye başlamıştı. 1950'de İngiliz, Fransız ve Amerikalılar, Ortadoğu devletlerine silah ikmalini sınırlandırmayı ve onlara yalnızca, İsrail'le Araplar arasındaki dengenin korunacağı düzeyde silah sağlamayı kabul etmişlerdi. Çek anlaşması karşısında duyulan hoşnutsuzluğu göstermek amacıyla, İngiliz ve Amerikalıların çok önem verilen bir iç kalkınma projesinin, Nil üzerindeki barajın finansmanı için verdikleri teklif geri çekildi. Nâsır, buna tepki olarak, Süveyş Kanalı'nın sahibi ve işletmecisi

11) S. Amin, *The Maghreb in the Modern World* (Harmondsworth, 1970), s. 84-85.

12) Fransa 1956'da Fas ve Tunus'un bağımsızlığını tanıdı. Fas'ın bağımsızlığı önemli şiddet olaylarından sonra tanınmıştı; Tunus'taysa çatışmalar aralıklı olarak 1961'e dek sürecekti. Fransızlar her iki ülkede de askeri üslerini bağımsızlıktan sonra da korudular.

13) Ve, biraz daha kuşkuyla da olsa, 1980'li yıllarda Saddam Hüseyin'e gösterdikleri tavırla.

olan özel şirketin varlıklarına el koydu ve barajın, şirketin kârlarıyla finanse edileceğini söyledi.

Nâsır'ın bu davranışı İngilizlerin eski imparatorluk duyarlılığına dokunmuştu. İmparatorluğun geri çekilişinin yalnızca kısmen kontrol altına alabildiği içgüdüler şimdi, anti-komünizmle ve yöneticileri devrimci bir radikal olarak Nâsır'a kuşkuyla bakmaya başlayan daha gelenceksel Arap devletlerine yönelik dostlukla birleşmişti. Britanya başbakanı da Nâsır'ı yeni bir Hitler, saldırılarına başlamadan önce kontrol altına alınması gereken bir diktatör olarak görme saplantısına kapılmıştı (ve bu konuda yalnız değildi).[14] Fransızlar ise Nâsır'ın Cezayirli isyancıları desteklemesinden (gerçi, önemli bir maddi destek verilmiyordu) rahatsızlık duyuyorlardı ve ona karşı girişilen cezalandırma eylemlerine seve seve katıldılar. Kanal'a el konmasını iki ülke de resmen protesto etti. İsrail'le yapılan gizli anlaşmalarla, hükümetleri Nâsır'ın devrilmesi için kumpaslar kurmaya başladılar.

Sonuçta, Ekim 1956'da İsrail, Mısır'ı istila etti; İsrail hükümetine göre istilanın amacı, Arap teröristlerin Yahudi yerleşimlerine saldırı düzenledikleri üsleri yok etmekti. Britanya ve Fransa hükümetleri zaman kaybetmeden, Kanal'da hareket özgürlüğünün tehlikeye girdiğini ilan ettiler ve ateşkes istediler. Nâsır'ın bu talebi reddetmesi üzerine (Guy Fawkes gününde) Mısır'a önce havadan, sonra da denizden saldırdılar. İsrail'le işbirliği yapıldığı inkâr edilmekteydi, ama bu inkârın hiçbir anlamı yoktu; yalnızca bir yalan, hatta, daha da kötüsü, daha başından itibaren inanılması olanaksız bir yalandı. Durum kısa sürede Amerikalıları da kaygıya sürükledi; emperyalist maceranın yenilenmesi olarak görülen bu harekâttan SSCB'nin kârlı çıkmasından korkuyorlardı. Yaptıkları mali baskı sonucunda İngilizler, Birleşmiş Milletler aracılığıyla ateşkes ilan edilmesini kabullendiler. İngiliz-Fransız macerası böylece, geri çekilme ve küçük düşmeyle sona erdi. Kısa bir süre sonra Britanya başbakanı istifa etti; Fransa başbakanı ise sorun yaşamadan görevini sürdürecekti, ama Fransız askerlerinin, siyasetçilerin kendilerini sonuna dek destekleyeceklerine güvenleri daha da azalmış oldu.

Süveyş batılılar için tam bir siyasi felaket gibi görünüyordu (ve öyleydi de), ama Nâsır için de kayıtsız şartsız bir galibiyet anlamına gelmiyordu. Zafer kazanmamış, kurtarılmıştı. Bu durumun uzun vadede en önemli etkisi psikolojik açıdan ve görüntü açısından yaşanacaktı. En çok zarar gören taraf Britanya olmuştu; bu macera sonucunda özellikle de Uluslar Topluluğu içinde

14) *New York Times*, 1 Kasım 1956 gibi ileri bir tarihte, İsrail'in Mısır'a saldırmasından *sonra*, Nâsır'ın hareketini hâlâ, Hitler'in yalnızca yirmi yıl önce Ren bölgesine asker yerleştirmesiyle karşılaştırmaktaydı.

büyük bir iyi niyet kaybı yaşamışlar ve imparatorluktan çekilme niyetlerinin içtenliğine duyulan güveni boş yere yıkmışlardı. Amerikalıların iyi niyetlerine duydukları güven sarsılmış, mali ve ekonomik bir kriz doğmuştu. Arap halklarına gelince, harekât yalnızca, İsrail'e duydukları nefreti daha da artırmıştı; bu ülkenin batıyla mutlak bir bağlantı içinde olduğu inancı bazılarını, Sovyetlerin tatlı sözlerine daha sıcak bakmaya yöneltmişti. Batı Avrupa ve ABD'de de kimileri, Süveyş'in, Soğuk Savaş'ın kritik bir döneminde (batılı devletler önemsiz konular için çekişirken, Macaristan'da Sovyet kuklası yönetime karşı yapılan halk devriminin Sovyet ordusu tarafından bastırıldığı bir dönemde) batının dikkatini Doğu Avrupa'dan saptırdığını düşünmekteydiler. Nâsır'ın prestiji de artmıştı. Mağribilerin bakış açısına göre, Mısırlılar emperyalistlerin boyunduruğundan tam anlamıyla kurtulmuşlardı ve artık Cezayirli isyancılara daha çok yardım edebilirlerdi (ve edeceklerdi). Yine de, çatışmaları yeniden alevlenmiş olsa da, bölge krizden aslında, az çok eskisinden farksız durumda çıkmıştı. Süveyş ne Ortadoğu dengesini değiştirmişti, ne de Soğuk Savaş'ı.

Arapça konuşan dünya 1958'de çok daha büyük bir değişim geçirecekti. Suriye ve Mısır, iki ülkenin katıldığı Birleşik Arap Cumhuriyeti içinde birleştiler. Bu birlik uzun sürmeyecek ve ancak sembolik bir etki yaratacak, ilham kaynağı olacaktı; yine de, Fas, Tunus ve Cezayir milliyetçilerinin birleşik Magrip umutlarını gündeme getirmek üzere Tanca'da bir araya gelmelerini sağladı (ama bu umutlardan bir sonuç çıkmayacaktı). Sonunda, 1960'ta Suriye-Mısır parlamentosu bir kez toplandı, ama Suriye'de yaşanan darbeyle birlik sona erecekti. Bu darbe sonucunda Suriye, askerlerin, Nâsır yanlısı kışkırtıcıların ve Baas partisi yandaşlarının dolaplar çevirdikleri ve kimi zaman iktidar savaşları verdikleri üç yıllık bir felaket ve felç dönemine girecekti. 1958 Arap ülkelerine başka önemli değişimler de getirecekti. Temmuz ayında Irak monarşisi bir devrimle yıkıldı, kral ve başbakan öldürüldü. Birkaç gün sonra İngiliz kuvvetleri, yönetimi Nâsır yanlısı unsurlara karşı korumak üzere Ürdün'e çağrıldı. Yıl sonunda Sudan'da bile mevcut anayasal rejimi devirecek bir askeri darbe yaşanacaktı. Bu arada, Yahudilerin Filistinli gerilla kuvvetlerini baskı altında tuttukları Suriye-İsrail sınırında çatışmalar aralıklı olarak sürmekteydi.

CEZAYİR'İN BAĞIMSIZLIĞI

Yine de, 1958'de Arap dünyasının yaşadığı en önemli gelişme bunlardan biri değil, Cezayir'de, 1954'ten beri Front de Libération Nationale (FLN)* liderliğin-

* Ulusal Kurtuluş Cephesi. (çev.)

de süren devrim savaşının, yalnızca Fransız garnizonuna ve Müslüman destekçilerine karşı değil, tüm Avrupalı nüfusa yönelik kanlı ve amansız bir savaşa dönüşmesi olacaktı. FLN kuvvetleri savaş alanında korkunç bir vahşet sürdürmekte, Fransız askerlerse sorgu merkezlerinde tutukluları işkenceden geçirmekteydiler. Giderek tırmanan şiddet ve vahşet düş kırıklığına uğramış (Avrupalı Cezayirlilere verilen adla) *pied-noir*'ları daha da kızdırmakta ve hükümetlerinin isyanı bastırmak üzere etkin şekilde harekete geçmeyi istediğine inançlarını yitirmelerine neden olmaktaydı. Kutuplaşma yaşanmakta ve hâlâ Fransa'ya sadık olan Müslümanlar korkudan sadakatsizliğe yönelmekteydiler. Krizin tetiği, FLN'nin 9 Mayıs 1958'de üç Fransız tutukluyu öldürmesiyle çekildi. Vahşetle yüklü bir savaşta bunun en korkunç şiddet olaylarından biri olduğu söylenemezdi, ama 13 Mayıs'ta Cezayir'deki yetkililere karşı ayaklanma başladı. Hoşnutsuz generallerin de desteğiyle, milliyetçi hareketin bastırılmasında eşgüdüm sağlanması amacıyla, çağrışım uyandıran bir ad taşıyan "Kamu Güvenliği Komitesi"[15] kuruldu. Genel vali, parlamentonun açık bir *Algérie Française* politikası benimsememesi durumunda ayaklanacakları tehdidinde bulunan askerlerin pek de üstü örtülü olmayan bir ültimatomuyla birlikte Paris'e doğru yola çıkmıştı bile. Yokluğunda yönetim konağı öfkeli *pied-noir*'lar tarafından yağmalandı.

Bu, İkinci Dünya Savaşı sonunda, vatan topraklarının kurtarılmasının ardından kurulmuş olan Dördüncü Fransız Cumhuriyeti için sonun başlangıcıydı. Cumhuriyetin siyasetçileri Kuzey Afrika konusunda tam anlamıyla bölünmüşlerdi. Fransa zaten Çinhindi'ni kaybetmişti; Avrupa kökenli bir milyondan fazla Fransız'ın yaşadığı Cezayir'in de kaybedilmesi olasılığı *pied-noir*'lar için çok fazlaydı. Paris yönetiminden memnuniyetle sıyrılıp, kendilerine, Paris'ten tam bir destek bulmadıkça yerine getiremeyeceklerine inandıkları bir görev verilmiş olmasına öfke duyan askerlere katıldılar.

Köşesine çekilmiş olan General de Gaulle Cezayir ayaklanmasından iki gün sonra uzun siyasi sessizliğini bozarak, iktidara geçmeye hazır olduğunu açıkladı; Cezayir şehrinde zaten "*Vive de Gaulle*" çığlıkları yükselmekteydi. Dördüncü Cumhuriyet'in son sancıları böylece başlamış oldu. 29 Mayıs'ta cumhurbaşkanı, ülkenin iç savaş tehlikesiyle karşı karşıya olduğunu söyleyerek, generali bir ulusal güvenlik hükümeti kurmaya çağırdı. Bu çağrının kabul edilmesi pek az kişiyi şaşırtacaktı. Birkaç ay sonra, Ekim ayında yeni bir cumhuriyetin (Beşinci Cumhuriyet) kurulduğu ilan edildi ve Aralık ayında de Gaulle kullanılan oyların yaklaşık beşte dördünü alarak bu cumhuriyetin ilk başkanı oldu.

15) Ünlü "Güvenlik Komitesi" Fransız Devrimi sırasında, Nisan 1793'te kurulmuştu. Komitenin 1793-1794 yıllarında birinci cumhuriyeti yok olmaktan kurtardığı söylenir.

Cezayir'de savaş sürmekteydi. Eylül 1958'de FLN Kahire'de, Cezayir'in bağımsızlığının (kendi deyişleriyle) iadesi amaçlı geçici bir Cezayir hükümetinin kurulduğunu açıkladı. Cezayir şehrinde, de Gaulle'ün Fransa'nın Kuzey Afrika'daki topraklarını koruyacağına duyulan güven kısa sürede yıkıldı. Yerleşimcilere yönelik yanıltıcı beyanların yarattığı coşkunun yerini yılgınlık ve nefret aldı.[16] Askerler de ona sırt çevirmeye başlamışlardı. Ama de Gaulle daha o dönemde ordunun denetimini yeniden ele geçirmek ve disiplini sağlamak üzere etkili adımlar atmaya başlamıştı. Nisan 1961'de birkaç günlüğüne, Paris Cezayir şehri üzerindeki denetimini yitirdi, ama *pied-noir*'larla askerlerin darbe girişimi başarısızlıkla sonuçlandı. Fransız hükümeti sonunda Cezayirli isyancılarla, de Gaulle'ün iktidarının ilk günlerine oranla çok daha dezavantajlı bir konumda, gizli görüşmelere başladı. Temmuz 1962'de, referandumdan ve sekiz yıl içinde belki de bir milyon insanın ölümünden sonra, Fransa yeni Cezayir'in bağımsızlığını resmen tanıdı. Libya da 1951'de Birleşmiş Milletler vesayetinden çıkıp bağımsızlığını kazanmış olduğu için, Septe ve Melilla'daki küçük İspanyol bölgeleri hariç, Kuzey Afrika kıyıları Avrupalı egemenliğinden artık tamamen kurtulmuştu.[17]

Yüzyıllar önceki Osmanlı fetihlerinden beri olduğu gibi dış etkiler hâlâ, Arapça konuşulan İslam tarihini alt üst etmekteydi. Ama şimdi, ABD ve Rusya'nın kendilerine dost satın alma çabalarıyla, bu girişimler genellikle üstü örtülü yöntemlerle yapılmaktaydı. ABD bu rekabette dezavantajlı durumdaydı; Başkan Eisenhower'ın Süveyş konusunda Yahudilerle karşı karşıya gelecek cesareti göstermiş olmasına karşın,[18] hiçbir Amerikan başkanı ya da Kongresi İsrail'i kaderine terk edemezdi. Amerikan siyaseti, emperyalist güçlerin eski istikrar sağlayıcı etkilerinin çoktan silinmiş olduğu bir bölgedeki tek müttefikine giderek daha çok sarılacaktı. Dolayısıyla, Amerika'nın Süveyş konusunda tamamen masum olmasına karşın, Mısır ve Suriye hâlâ Amerikan karşıtı bir siyaset gütmekte ve sorun çıkarmaktaydılar. SSCB ise İsrail'i desteklemenin İngiliz karşıtı bir tutum olmaktan çıktığı andan itibaren İsrail konusunu gündeminden atmıştı. Sovyet siyaseti Arap yanlısı bir tutum benimsiyor ve Arapların öfkesini sürekli kışkırtıyordu. Kremlin 1960'lı yılların sonunda eski Rus geleneklerini sürdürüp kendi Yahudilerini taciz ederek Araplardan ucuz bir onay ikramiyesi de kazanacaktı.

16) Bu beyanlar arasında en ünlü ve en muğlak olanı, ilkiydi: "Je vous ai compris." *Pied-noir*'lar bu sözleri coşkuyla karşılamışlardı.

17) Fas 1961'de BM'ye başvurmasından itibaren İspanyol bölgeleri üzerinde hak talep etmiş, şu ana dek bir sonuca ulaşamamış, ama Cebelitarık'ın İngiliz egemenliğinden yeniden İspanyol egemenliğine geçmesi durumunda Fas'ın buraları işgal ederek egemenliğini ele geçireceğinde ısrar etmiştir.

18) Üstelik, bir seçim yılında.

VI. KİTAP

Temeller Sarsılıyor

18 Zihniyet Değişimi

DÜNYAYI GÖRMENİN YENİ YOLLARI

Tuvalimiz dünya tarihiyse, genel zihniyet, entelektüel ve kültürel değişim modelleri hakkında pek de yorumda bulunulamayacağını söyleyip, konuyu bu noktada bırakmak çekici görünebilir. Bu konuyla ilgili çok fazla bulgu var ve olası inceleme alanı da, kolayca genellemelere ulaşılmasını önleyecek denli geniş. Ne de olsa, zihniyetleri değişenler, kimler? Gezegenimizi paylaştığımız insanların çoğu hakkında hiçbir şey bilmiyoruz. Davranışlarının arkalarındaki düşünüşü açığa çıkaracak şekilde gözlenip kaydedilebildiği bile pek ender. Düşüncelerini kaydeden ve yayınlayan, seslerini duyurabilen azınlıklar –yalnızca yazarlar ve yayıncılar değil, aynı zamanda her türden sanatçılar, siyasetçiler, din adamları ve bildiğimiz saplantılı kişiler– hakkında çok daha fazlasını biliyoruz, ama bu bilgi bile, tüm hacmine karşın, tek başına ele alındığında, bu yüzyılın fikirler tarihi konusunda bize yalnızca tek yanlı bir görünüm sunabilir. Bize ancak, farklı toplumların küçük bir kesiminin zihniyet değişimlerini gösterebilir ve, genellikle de, kendi batı dünyamızla kısıtlı kesimlerine has olanları.

Uzun vadeli tarihsel kaymalarda, tam olarak ölçülemeseler bile, biraz daha sağlam bir zemin aranabilir. Son birkaç yüzyıl söz konusu olduğunda en azından, batı uygarlığı içindeki küçük azınlıkların fikirlerinin dünya tarihini sayı-

larıyla orantısız bir düzeyde etkilediği açıkça görülüyor. Bunu kabul ettiğimizde, örneğin termodinamik yasalarını insan ırkının pek az bir kısmının bilmesi önem taşımıyor; günümüz dünyasında gerçekleştirilen bilim aslında, bu yasaları içeren ve dikkate alan batı bilimi. Bu gerçeğin etkisinde olmayan hiçbir ülke yok, çünkü tümünde az ya da çok bilim yapılıyor. Farklı bir örneği ele alırsak, dünyadaki yönetim sistemlerinin tümü olmasa bile büyük çoğunluğu, son üç yüzyıl içinde batı toplumlarında tartışılarak yerleşmiş kimi temel siyasi ve toplumsal fikirlere –demokrasi, milliyet, bağımsızlık– en azından görünüşte bağlı. Büyük geleneksel din ve kültürler günümüzde, bir zamanlar dünyanın Avrupa kökenli kültürlerin egemenliğindeki bölümleriyle kısıtlı kalan düşünme modellerinin gözle görülür tehdidiyle karşı karşıya. Günümüzde eskisinden çok daha yaygınlaşmış olan bu modeller, çok farklı ve bir zamanlar yabancı olan kültürel ortamlarda benimseniyor ve bu ortamlara uyum sağlıyorlar. Yirminci yüzyıl fikirler tarihinin en çarpıcı olgusu kesinlikle, bu. Modernite batı dünyasından dışarıya doğru, giderek artan bir hızla yayılmıştır; bunun iyiye ya da kötüye doğru olmasının ise bizim konumuzla ilgisi yok. Modernitenin merkezinde her zaman, batılı fikirler yer almıştır.

Bu yüzyılın en büyük felaketlerinin bile, insan yaşamının ve dünyadaki şartların iyileştirilebileceğine inananların sayısını artırmış olması, bu durumun en önemli ve paradoksal sonuçlarından biridir. Dahası, bu kişilerin davranışları, iyiye gidişin gerçekleşmesi gerektiğine inandıklarını gösteriyor. Artık dünyanın hiçbir yerinde insanlar, kaçınılması ve önlenmesi olanaksız acıların ve trajedilerin insan kaderinin bir parçası olduğunu kabullenmek istemiyorlar. Oysa bu yeni, iyimser fikir yakın zamanlara dek Avrupa kökenli kültürlerle sınırlı kalmıştı ve hâlâ da, insan ırkının üyelerinin pek çoğu ve dünyanın büyük bölümü için yabancı bir fikir. Kendilerine sorulması durumunda bile bu fikri açıkça ya da bilinçli olarak ifade edebilecek insan sayısı pek az; yine de, dünyanın her yerinde davranışları etkilediği de bir gerçek. Bu fikir hiç kuşkusuz, bilinçli felsefi, ahlaki ya da hatta siyasi vaazlardan (ki bunlarla da bol bol karşılaşıyoruz) çok, maddi değişimler yoluyla yayıldı. Maddi değişim, değişimin mümkün olduğu, şartların her zamanki gibi kalmasının gerekmediği gibi şaşırtıcı bir önerme getirmesi nedeniyle, dünyanın her yerinde geleneksel kalıpları yıktı.

Belki de bu paradoks üzerinde biraz daha durabiliriz; ne de olsa, temelinde böylesine iyimser olan bu yönelim tam da, insanların kendi kaderlerini kontrol etme güçlerinin sandıklarından az olduğu yönündeki kanıtların tanrılar ve büyüler zamanlarındakinden de fazla olduğu bir dönemde güç kazandı. Örneğin, günümüzde sık sık, davranışlarımızı büyük oranda genetik donanımımızın ve çocukluk deneyimlerimizin şekillendirdiğini duyuyoruz; dolayısıyla, bağımsız kişilik savunusunun çürütülmesinde "doğa ya da beslenme"

savunusunun her iki tarafı da kullanılabilir. Dünyadaki insanların çoğu hiç kuşkusuz, bu tür görüşlerin kendine özgü ve teknik temellerinden habersiz. Ama bu temeller ham şekilleriyle gelişmiş toplumların kimi popüler kültür alanlarına sızdılar ve varlıklarını burada, tam aksini, yani, varlığımızın kötü yönleri konusunda bir şey yapılması gerektiğini, çünkü bir şey yapmanın mümkün olduğunu ileri süren sorgulanmamış, kimi zaman da çelişkili düşüncelerle yan yana sürdürüyorlar. Milyonlarca insanın dünyaya böylesine bir tutarsızlıkla bakması bizi kaygılandırmamalı. Bu, ilginç bir tutarsızlık. Belki de, yüzyılımızda giderek artan sayıda kadın ve erkeğin bilinçlerinde gerçekleşen değişimin tarihi konusunda en iyi ipuçlarını, bu tür fikirlerin kökenlerini ararken bulabiliriz ve belki de, fikir tarihi dediğimiz şeyi büyük oranda, bu bilinç değişimleri oluşturuyor –ya da, oluşturmalı.

DOĞAL DÜNYANIN YÖNETİLMESİ

İnsan zihnindeki, modern çağı tanımlayan, tam anlamıyla belirleyici değişimlerden biri böylece, insanlığın en azından bu gezegende doğanın geri kalan kısmını denetleyip yönlendirebileceği fikrinin (önce Batı'nın gelişmiş toplumlarında, ardından da, bir düzeye dek, tüm dünyada) herkesçe anlaşılmasıyla gerçekleşti. Bu önermeyi kanıtlayan aygıt, bilimdi; özellikle de, teknolojide ifade bulan bilim. Bilimin gücü bu açıdan, kendisini anlamayan sıradan insanı bile etkilemektedir – ve bu insanların yüz milyonlarcası, nükleer füzyonla enerji üretildiğini, mekanik aletlerin bilgisayarlarla çalıştırılabildiğini, ya da, biyokimyasal araştırmalar sayesinde daha iyi ilaçlar üretildiğini bile bilmez. Yine de daha 1950'de bile modern sanayi, doğrudan ya da dolaylı, bilinçli ya da bilinçsiz olarak, bilime bağımlıydı; pek çok toplumda, günlük yaşam da – örneğin, karanlığın aydınlatılması. Üstelik temel bilim günümüzde hızla nihai ürüne dönüştürülebiliyor ve bu nedenle, etkisini de neredeyse hemen gösteriyor. İçten yanmalı motor ilkesinin anlaşılmasının ardından motorlu araba kullanımının yaygınlaşması yaklaşık yarım yüzyıl almıştı; 1928'de penisilinin keşfedilmesiyle, geniş ölçekli imalata başlanması arasındaki tarih aralığı ise yirmi yıldan azdı. Ama bilimin tüm dallarında böylesi bir hızlanmanın görülmediğini unutmamalıyız; hepsinin bir hızada ilerlemesi şart değil. Nükleer füzyondan, kullanılabilir enerji kaynağı olarak nükleer füzyona geçiş yaklaşık elli yıl önce, günümüze oranla çok daha yakın görünüyordu.

Teknoloji bilimcilerinin uyandırdığı ve mühendislerin yarattığı hayretin ötesine geçtiğimizde, bilim adamlarının yaptıkları işin gerçek önemini değerlendirmekte eğitimli kişilerin bile geçmiştekine oranla çok daha fazla zorlan-

dıklarını görüyoruz. Bilim konusundaki popüler anlayış da, çözülmez görünen sorunlarla karşılaşıldığında bilime duyulan sabırsızlık kadar hızlı yayılmıyor. Bilimsel çalışmanın giderek karmaşıklaşması ve gelişme şekli, sıradan kişilerin konuyu anlamalarını güçleştiriyor. İki ya da üç yüzyıldır ayrı inceleme alanları olan, kimileri kolayca anlaşılabilir bilim alanları arasındaki sınırlar daha 1914'ten önce belirsizleşmeye ve hatta, yok olmaya başlamıştı. Elektromanyetik araştırmalarının fizikte yarattığı etkiler, gelecekte yaşanacakların ipuçlarından biriydi. Ama bu gelişmelerin sonuçları tam anlamıyla ancak son zamanlarda ortaya çıkmaya başladı. Örneğin, fizikte yirminci yüzyıl başlarında yaşanan devrim, azınlıktaki birkaç kişi dışında kalanlar için anlaşılmaz olmakla kalmayıp, insanlığın büyük çoğunluğu tarafından bilinmiyor da. Ama yüzyıl ortasına gelindiğinde, nükleer silahlar ve nükleer enerji vasıtasıyla bu çoğunluk bile, bilimin teknoloji aracılığıyla doğayı hükmetmek demek olduğu yönündeki kaba düşünceyi daha da güçlendirecek doğrudan deneyime sahip olacaktı. Bu da, genellikle "fikir tarihi" olarak bilinen şeyin, –yüksek kültürün gelişimi ve felsefi, bilimsel ve estetik geliştirimlerdeki dönüm noktaları– yakın tarihine bakmak için en iyi yol olmayabileceğini düşündürüyor. Batı kültürlerinde bu fikir tarihiyle ilişkilendirilecek büyük isimler bulmak da giderek zorlaşıyor. Marx, Darwin ve Freud'un yirminci yüzyılın ileri dönemlerindeki ardıllarının adları akıllara hemen gelmiyor; günümüzde, temel felsefe yöneliminde sistem yapıcı ve yeniden tanımlayıcı sayısı eskisine göre daha az görünüyor. Yine de, fikirler tarihte eskisi kadar önem taşıyor; ama belki, farklı bir düzeyde. En önemlisi, bilim ilerleyişine devam etti ve teknolojisiyle, 1950'den bu yana dünyayı doğrudan ya da dolaylı olarak değiştiren en önemli güç oldu.

Bilimin putlaştırılması, elbette, 1901'de çoktan başlamıştı. O dönemde hayatta olan pek çok insan için, zaten, o ana dek keşfedildiği kadarıyla doğayı anlamak ve yönetmek için en etkin ve verimli yol olmuştu. Bu yolda dini ve büyüyü aşacağını göstermişti. Bu inanç günümüzde daha da yaygınlaştı, ama paradoksal bir şekilde. Bir yüzyıl önce batı dünyasında iyi eğitimli kişiler bile, fizikteki, o dönemde çoktan başlamış olan dönüşümden neredeyse hiç etkilenmemişlerdi. Ama termodinamik araştırmaları ve radyo dalgalarının keşfedilmesi, bilime bakışlarını kısa sürede altüst edecekti: radyoaktivite, görelilik, akışkan ve kuvantum mekaniği, yirminci yüzyıl başlarında eğitimli sıradan insanların bilimin kendi çağlarındaki durumunu anlamalarını, örneğin, on sekizinci yüzyıldaki bir amatörün Newton'ın evrenini anlamasından daha güç kılıyordu. 1950'den sonra ise, sıradan insanın böylesine bir anlama düzeyine ulaşması tam anlamıyla olanaksız hale geldi.

Üstelik, hepsi bu kadar da değil. Kitle iletişiminin bilimin yapabilecekleri konusunda eşi görülmemiş bir farkındalığın (özellikle de, batı dünyasının

dışında) yaygınlaşmasını sağlamış olmasına karşın, temel araştırmalar bilim manzarasını yaklaşılmasını daha da güçleştirecek şekilde değiştirdi. Bir zamanların bağımsız alanları ya da faaliyetleri –fizik, kimya, biyoloji, matematik– arasındaki ayrımlar ortadan kalktı. Kimi bilimler birbirlerinin içinde kayboldu, yepyeni bilimler ortaya çıktı ve bir zamanlar birbirlerinden ayrı tutulan konular özellikle birleştirildi. Daha 1950'de bile, uzun zamandır kabul gören genel yasalardan çok daha fazlası ortadan kalkmıştı. Bilimin içeriği ve bilim fikri de değişmişti. Bu döneme gelindiğinde, büyük geleneksel bölünmeler tek bir zihnin kontrolünün dışına çıkmıştı. Örneğin, nörolojiye fizik kuramını ya da biyolojiye matematiği katmanın gerektirdiği kaynaşımlar, on dokuzuncu yüzyılın uzun zaman boyunca kutsanmış vizyonlarından biri olan bilgi sentezine ulaşma yolunda yeni engeller yaratmaktaydı. Yeni bilgi edinme hızı görülmemiş bir düzeye yükseliyordu; bu bilginin kapsamlı bir tablo içinde düzenlenmesi hiç de kolay değildi.

Sonuçta, ilk başta Avrupa'da yaratılan ve tüm batı ülkelerinde uygulanan bilimin günümüzde giderek yayılmasına ve tüm dünyada baskın modele dönüşmesine karşın, bu başarıya, bilimin anlaşılmasında da benzer bir yayılma eşlik etmedi. Bilimi anlayanlar her zaman, azınlıklarla sınırlı kalmışlardı; şimdi de, uzmanlar azınlıklarıyla sınırlılar. Bilimin öneminin farkına varılması içinse aynı durum söz konusu değil. Bilimin neler yapabildiği, nasıl harikalar ve yararlar sağladığı açıkça görülebildiğinden, bu farkındalık her zamankinden daha yaygın. Çoğu ülkede eskisine göre milyonlarca daha fazla insana bilim eğitimi veriliyor ve bu da, böylesi bir farkındalığı teşvik etmeli. Yine de, bilimin yaptıkları ya da yapabilecekleri dünyadaki çoğu insan için belki de, en iyi olasılıkla, yalnızca yaşamlarının yarı sihirli bir arka planı.

ENERJİ

Yüzyılımızda bilimin ulaştığı en önemli başarılardan bazıları, enerji elde etme çabasına adanmıştır. Kimi zaman bu en kaba şekliyle, yani, yıkımla ortaya çıkmıştır. Pek çok insan fizikteki devrimin önemini ilk kez bu şekilde kavradı. Rutherford'un nükleer fiziğin uygulamada hiçbir yararının olamayacağını söylemesinden üç yıl sonra Einstein ABD başkanına bir mektup yazarak, yakın gelecekte, bir uranyum kütlesindeki enerjinin serbest bırakılmasıyla, eşi görülmemiş güçte bir bomba yapılabileceği uyarısında bulundu. Altı yıl ve dört gün sonra, o dönemde verilen adla ilk "atom bombası" Hiroşima üstünde patlatıldı. Kısa süre içinde daha da güçlü nükleer silahlar üretilecekti. Dolayısıyla, yeni bir enerji formunun, atom çekirdeği enerjisinin ilk kullanımı trajik ve

uğursuz bir şekilde oldu. Yine de, bombanın yapımı sırasında edinilen bilgi kısa süre içinde, barışçıl amaçlarla enerji üretilmesinde de kullanılmaya başlanacaktı. Nükleer tepkimeden elde edilen ısı enerjisiyle, elektrik üreten türbinlerde kullanılacak buhar üretilebiliyordu. Bu yeni enerji kaynağının barışçıl amaçlı ilk kamusal kullanımı, 1956'da İngiltere'de elektrik üretmek için büyük bir nükleer enerji santralinin açılmasıyla gerçekleşti. Çok da uzun olmayan bir süre sonra pek çok ülkede reaktörlerde enerji üretilmekteydi. İlk nükleer enerjili gemiler de kısa süre sonra denizlere açılacaktı.

Günümüzde dünyanın enerji gereksiniminin küçük bir bölümü nükleer kaynaklardan sağlanmakta, ama bu yöntemle üretilen enerji miktarı daha şimdiden çok yüksek. Bu durum, yirminci yüzyılın ikinci enerji devriminin ürünüdür; ilk devrim, 1901'den önce de kullanımda olan, ama bir güç kaynağı olarak yaygın şekilde kullanımına bu tarihten sonra geçilen elektrikten tam anlamıyla yararlanılmaya başlanmasıydı. Geniş ölçekli ve ucuz elektrik üretimini, kömür ve petrol yakan tesislere ve hidroelektrik alanındaki gelişmelere borçluyuz, ama devrimci etkisi yalnızca bilimsel ve teknolojik konularla sınırlı kalmadı; aynı zamanda, özellikle de büyük ulusal dağıtım sistemlerinin kurulabilmesiyle, idari ve örgütsel açıdan da bir yenilikti. Bu kaynaklara artık nükleer enerji de eklendi (günümüzde Fransa'da elektriğin yaklaşık dörtte biri nükleer enerjiden elde edilmektedir); yenilenmesi olanaksız fosil yakıtlara bağımlılıklarını azaltmak isteyen ülkeler için bu son derece cazip bir kaynak. Ama kömür ve petrole de, 1950'den beri dünya elektrik üretiminin yaklaşık beşte birinin kaynağı haline gelmiş olan doğal gaz eklenmişti. Nükleer füzyondan değil, füzyondan enerji elde etmenin –kuramda– daha da büyük cazibesi yine de, bilim adamlarını heyecanlandırmayı sürdürüyor ve henüz kullanılabilir bir teknoloji bulunamamış olmasına karşın, bu alana yatırım yapılıyordu. Bu arada, diğer enerji kaynaklarının kullanılması da kolaylaşmıştı. Kimi ülkelerde, rüzgar enerjisini "toplamak" için büyük rüzgar çiftlikleri kuruldu. Güneş enerjisi birkaç ustaca tasarlanmış arabada itici güç sağlamakta başarıyla kullanıldı ve –güneşin parladığı yerlerde– ev kullanımında ısıtma ve aydınlatma amaçlı olarak yaygın şekilde kullanıma girdi. Ama güneş enerjisinin en çarpıcı kullanımı belki de, uzayın keşfi alanında, aygıtlara enerji sağlayarak, bilimsel araştırmaların daha da ilerlemesini sağlamasıyla gerçekleşti.

İLETİŞİM VE ENFORMASYON TEKNOLOJİSİ

Dünyanın her yerinde olaylar ve eğilimler arasında daha önce eşi görülmemiş bir etkileşimin başlamış olması, zihniyet tarihinde başka bir yola girildiğine

işaret ediyor. Yüzyılımızda insanları daha önce eşi görülmemiş bir hız, yepyeni bir yakınlık ve ivedilikle birbirlerine bağlayan iletişim olmadan, böylesi bir etkileşim de mümkün olmazdı. Günümüzde böylesine yaygın bir şekilde iletilen tüm bu mesajlar arasında en etkililerinin hangileri olduğunu anlamak zor olsa da, en azından, yüzyılımızda sayılarında, aktarım hızlarında ve ivediliklerinde yaşanan devrimci artışı görmek mümkün. Bu öykünün büyük bölümü, sürekli bir teknolojik ilerleme öyküsüdür; ama iletişim devrimi bundan çok daha fazlasını da içerir. Yeni düşünme yollarının yayılmasında bu devrim çok önemli bir etken oldu. Bu denli önemli başka bir sıçrayış görmek için, matbaanın Avrupa kültüründe yarattığı devrime dönmek gerekir.

Radyo ve telekomünikasyon alanlarında gerçekleşen yeniliklerin itici gücünün, şiddetle yüklü bir yüzyılın askeri gereksinimleri olması hiç de şaşırtıcı değil. Uçakların konumunun radyo ışınındaki sapma aracılığıyla belirlenmesi için geliştirilmiş bir aygıtla ilk başarılı deney 1935'te, Daventry yakınlarında gerçekleştirildi. Bu aygıttan, ileride daha çok "Radar" ("Radio Detection and Ranging" – Radyoyla Algılama ve Uzaklık Ölçme) adı verilecek olan, uçakların yerlerini görüş alanına girmelerinden önce saptayan "Radyoyla Bulma" sistemi doğdu; bu sistem, Kraliyet Hava Kuvvetleri'nin 1940'ta Alman Luftwaffe'sini* yenmesine katkıda bulunacak ve böylece, icat edilişinden yalnızca birkaç yıl sonra dünya tarihinde belirleyici bir etki yaratacaktı. Ama 1930'lu yıllarda en az sekiz ülkede bu tür aygıtlar üzerinde çalışılmaktaydı. Büyük Marconi 1935'te Mussolini'ye ve generallerine bu tür bir sistem göstermişti; savaş başladığında özel donanımlara sahip büyük uçak gemileriyle yapılan deneyler Almanya'ya, İngilizlere oranla daha iyi radar aygıtları kazandırmış olabilir. Savaş böylece, tekniğin, uçakların konumlarının belirlenmesinin ve atış mesafelerinin saptanmasının dışındaki kullanım alanlarını da genişletecek ve zamanla barış da, başka uygulamalar için çok büyük bir potansiyel yaratacaktı. Günümüzde tüm deniz ve hava seyirlerinde radarla "tespit" yöntemi kullanılmaktadır; bu sistem, yalnızca iki örnek verirsek, kötü havalarda seyir güvenliği sağlanmasını ve kalabalık uçuş koridorlarında hava trafiğinin güvenli şekilde yönetilebilmesini sağlar.

Radar konusunda sonraları kaydedilen önemli ilerlemelerin çoğu, İngilizlerin 1940'da büyük güce sahip yeni bir küçük kısa dalga kaynağını, boşluk magnetronunu icat etmelerine dayandırılabilir; bu magnetron sonraki iki yıl için ülkeye hava radarı alanında belirleyici bir üstünlük kazandırdı. Gelecekte televizyon da bu aygıttan yararlanacaktı. Giderek daha küçük enerji kaynakları kullanılarak, daha karmaşık elektrikli donanımlar ve radyo do-

* Alm. Hava kuvvetleri. (çev.)

nanımları yapılabilmekteydi. Sıradan valfın yerini 1948'de Amerikan Bell laboratuvarlarında üretilen transistor aldı. O dönemden bu yana mikrodevreler ve silikon yongalar, giderek artan "minyatürleştirme" (savaş sonrasında kullanıma giren bir sözcük) sayesinde teknolojide yeni ufuklar açtılar. Yeni dünyanın, yani enformasyon teknolojisi dünyasının hızlı ticari gelişiminin anahtarı bu olacaktı.

On dokuzuncu yüzyılda, görece kaba aygıtlar olmakla birlikte, basit enformasyon işlemlerini büyük oranda hızlandıran mekanik hesaplama ve sıralama makineleri üretilmişti. Ama nicelik ve nitelik açısından gerçek sıçrama ancak, bu tür işlere "elektronik" biliminin uygulanmasıyla kaydedilecekti.[1] Elektronik bilimi sayesinde üretilen bilgisayarlar hesaplamayı ve enformasyona erişimi öylesine hızlandırdı ki, bunlar olmadan ancak binlerce iyi eğitilmiş elemanın onlarca yıl çalışmasıyla ulaşılabilecek bilimsel ilerlemeler kaydedilebildi. 1961'e gelindiğinde tüm dünyada 4,000 bilgisayar kullanılmaktaydı; on yıl sonra bu sayı 150,000'e yaklaşacaktı. Günümüzdeyse (en azından gelişmiş dünyada) devlet yönetimi, sanayi, ulaşım, iş dünyası, akademik yaşam alanlarında ve evlerde milyonlarca bilgisayar kullanılıyor; günümüzde kesin gözüyle baktığımız günlük yaşam, bilgisayar olmadan kurulamazdı. Modern enformasyon teknolojisi daha şimdiden, okuryazarlığın başlangıcıyla karşılaştırılabilir bir toplumsal değişim yarattı.

Ama, taşıdığı öneme karşın, bu devasa konunun tarihsel açıdan anlaşılması hâlâ zor. Çok fazla yönü var. Benzer bir teknolojide, yüksek hareket becerilerine sahip insanlara bağımlılıktan kurtuluş çok erken bir tarihte başlamıştı. Giderek daha fazla makinede geri iletim ve servo mekanizmalarının uygulanması İkinci Dünya Savaşı sırasında büyük oranda hızlanmıştı. Otomatik olarak sıralanabilecek delikli şerit ya da kartlara dayalı enformasyon sistemleri 1939'da da bilinmekteydi. Ama enformasyon teknolojisi çağının başlamasıyla bu ilk değişimler gölgede kaldı. Bu teknolojinin hızla yayılmasında kritik önem taşıyan tek bir adım varsa, bu adım, tek kristalli silikonun özelliklerinin keşfedilmesi ve üzerinde elektronik devreler bulunan silikon "yonga"nın yara-

1) İngiliz üniversite sisteminde elektronik alanında ilk öğretim görevlisi 1941'de, unvanında bu adı taşıyan ilk İngiliz fakültesinin ("Elektronik, Telekomünikasyon ve Telsiz Mühendisliği") altı yıl sonra kurulacağı Southampton'da atandı. 1941'de Bletchley Park'ın şifre çözme operasyonları için bir ön-bilgisayar ("Colossus") geliştirildi ve ABD Elektrik ve Elektronik Mühendisleri Enstitüsü'nün deyimiyle "ilk gerçek bilgisayar" olan "Bebek" de 1945'te Manchester'da yapıldı. Harvard da 1944'de, kağıt şerit üzerindeki talimatlarla harekete geçen, ama bu talimatları elektromekanik olarak uygulayan IBM Otomatik Sıralama Kontrol Hesap Makinesini kullanıma sokmuştu. İlk örnek olduğu öne sürülen bir diğer makine olan ENIAC da 1946'da Philadelphia'da çalıştırılmıştı, ama ilk haliyle, katı "depolanmış program" tanımına uymuyordu ("Bebek" gibi).

tılmasıdır. Günümüzde bilgisayar programları tek başlarına algılama aygıtlarıyla etkileşime girebiliyor, veri alıp depolayabiliyor, modelleri saptayıp karşılaştırabiliyor, depolanmış veriler arasında ayrım yapabiliyor, geçmiş ve mevcut belleklerde arama yapabiliyor ve eylem kararları verebiliyorlar. Bu gelişme insan çalışması –ve hatta, tüm insan faaliyetleri– üzerinde, daha şimdiden ölçülemez düzeye gelmiş, çok büyük etkiler yarattı.

Tarihin en büyük kültürel değişimlerinden biri olan enformasyon sunma devriminin boyutunu hâlâ, ancak sezebiliyoruz. Bu devrim daha şimdiden pek çok paradoks sergiliyor. Örneğin, bir toplum tarihçisi, yeni iletişim ve enformasyon güçlerimizin kültürel geleneğin ve tarihsel geçmişin ağırlığını bu derece hafifletmesine karşın, televizyonun yaygınlaşmasından ilk yararlananlar arasında ABD'deki en tutucu ve geleneksel dini inançların bulunduğunu düşünebilir. Batı kültürüne elektroniğe dayalı enformasyon teknolojisinin (yaklaşık olarak, 1940'lardan itibaren) girişi, on sekizinci yüzyıldan beri "sanayi devrimleri"ni başlatan yenilik dalgalarının en sonuncusunun habercisi oldu. O zamandan bu yana tüm dünyada toplumları etkisine aldı. Enformasyon teknolojisi, büyük ve karmaşık sistemlerin anlaşılmasını gerektiren her şeyi araştırmaya daha önce görülmemiş düzeyde açtı. Bu yalnızca doğa bilimlerini, mühendislik ve ekonomi alanlarını ilgilendiren bir konu değil; bu alanların tümü sayısal araştırmalara, kısıtlı ölçekte de olsa, önceden de açıktı. Bilgisayar, (genel anlamda konuşursak) biyolojik sistemleri (özellikle de, genetik alanında araştırılanları), tıbbi süreçleri, trafik akışlarını, telekomünikasyon ağlarını, yönetimleri, sanayi şirketlerini ve ekolojik sistemleri gözlerimizin önüne serdi.[2] Tüm bunlar daha önce görülmedik düzeylerde "modellenip" simülasyonları yapılabiliyor, başka programlarla da sundukları zorlukların üstesinden gelme yolları bulunuyor ve hatta, "doğal" olgular (yeni moleküller, yeni türler) yaratılabiliyor. Bu arada, enformasyon teknolojisi talebi, kendi geliştirim ve imalat sanayileri için dinamik bir itici güç oluşturuyor. Enformasyon teknolojisinin olası tarihsel etkileri tükenmekten kesinlikle çok uzak.

Yirminci yüzyılda teknolojik değişim hızında görülen artışa enformasyon teknolojisinden daha iyi bir örnek bulmak zor. Günümüzde kişisel bilgisayarlarda kullanılan mikroişlemci yongalarının en büyük üreticisi olan şirketin kurucusu[3] 1965'te, kişisel bilgisayarlar konusunda, ileride (kendi adıyla) Moore yasası adını alacak olan yasayı söze döktü. Bu "yasa"da başlangıçta, belli bir silikon parçası üzerine sıkıştırılabilen transistor sayısı teknolojik gelişmeler sayesinde her on sekiz ayda bir iki katına çıkabileceğinden, bir yonganın işlem

2) İnsan Genomu Projesi (bkz. aşağıdaki bölümler) buna iyi bir örnek.
3) Intel şirketinden Gordon Moore.

gücünün her on sekiz ayda bir iki katına yükseleceği belirtilmekteydi. Bu kehanet o sıralarda iki yıllık periyotları içerecek şekilde düzeltildi, ama bu temel üzerinden sonraki yirmi yıl içinde de doğrulandı. Başka hiçbir teknoloji bu kadar uzun bir süre boyunca bu kadar hızlı gelişmemiştir. 1970-1990 arasında, bir yonga üzerindeki transistor yoğunluğu yonga başına 1,000'den 1,000,000'a yükseldi; aynı dönemde uçaklarda böyle bir ilerleme kaydedilmiş olsaydı, Londra-New York arası uçuşun günümüzde yalnızca beş dakika alacağı ve yalnızca birkaç peniye mal olacağı söylenir.

Yasanın yaratıcısı, Moore yasasının günün birinde geçersizleşeceğini de öngörmüştü: geometrik artış genellikle, önünde sonunda azalmaya başlar. Yine de bu, yasanın artık ömrünü tükettiği anlamına gelmez. Enformasyon teknolojisinin bundan böyle, şu ana dek keşfedilmiş kanalların içinde kalacağı anlamına da gelmez. Son yılların en önemli yeniliği bunu kanıtladı: Internet. Bu, bilgisayar kullanıcılarının telefon şebekeleri üzerinden –sayıların yanı sıra metin, görüntü ve müzik de dahil olmak üzere– veri paylaşabilmelerini sağlayan bir yöntem. Mesajların bir bireyden diğerine gönderilebileceği bir taşıyıcı ve kişisel posta sistemi ve ister büyük bir ulusal kütüphane ya da üniversite kütüphanesi, ister saplantılı bir birey olsun, yayınlanmalarını isteyen herkes için bir veri ya da mesaj kütüphanesi sunuyor. 1960'lı yıllarda bir amatörler ağıyla başlayan bu sistem ilginçtir ki, uzun bir süre oldukça gayri resmi bir şekilde büyüdü. Ardından, 1988'den itibaren Internet'in hacmi her yıl iki katına çıkmaya başladı. 1993'te World Wide Web doğdu. Sunduğu devasa iletişim olanağı göz önüne alındığında, dünyanın mevcut nüfusunun neredeyse yarısının hayatları boyunca tek bir sıradan telefon görüşmesi bile yapmamış olmadıklarını akılda tutmak zorlaşıyor.

Ne yazık ki, yeni teknolojinin beklenenden daha derin ve daha geniş çaplı etkilerinden bazılarını seçmek, kimilerinin aynı derecede önemli bulabilecekleri diğer bazı etkilerini dışarıda bırakmayı gerektirecektir. Değişimin üstümüze ne denli hızlı çöktüğünü kolayca görebiliyoruz belki, ama etkileri, özellikle de iletişim ve enformasyon teknolojisi üzerindeki etkileri, birkaç ileri görüşlü uzman dışında kalanların yüzyıl ortalarında düşündüklerinin çok ötesine geçti. 1980'li yıllara gelindiğinde, siyaseti ve uluslararası ilişkileri değiştirmekteydi. Demokrasilerde siyasetçilere tartışılacak yeni politikalar sunarak dinleyicilerini artırmakla, ya da, demokratik olmayan rejimlerde propaganda pompalama fırsatları sağlamakla kalmadı; 1930'lu yıllarda radyo yayınları zaten ikisini de mümkün kılmıştı. Daha da önemlisi, iletişimin gelişmesi kimi ülkelerde devletin enformasyon üzerindeki tekelini yıktı.

Eskiden sinyallerinin ulaşması engellenebilen radyonun tersine sinyalleri yok edilemeyen Batı Avrupa'nın ve uydu televizyonunun Doğu Avrupa, özellikle de ADC üzerinde yarattığı etki, bu durumu gözler önüne serecekti. Uydu

yayını özellikle etkili oldu. Hindistan hükümeti cemaatler arası sorunlar konusundaki bilgilerin halkına ulaşmasını engelleyemediğini gördüğünde, demokrasi olduğu iddia edilen yönetimlerde bile daha fazla "şeffaflığın" sonuçlarının ne derece utanç verici olabileceği gözler önüne serildi. Uydu yayınından önce Hint televizyonu tamamen devlet kontrolü altındaydı ve yalnızca yer kanalları üzerinden işliyordu. Böylece enformasyon sunumu kontrol altında tutulabiliyor ve cemaat duygularını alevlendirmenin yaratabileceği tehlikeler sınırlandırılabiliyordu. 1990'lı yılların başlarına gelindiğindeyse uydu çanakları ve televizyon yarı-kamusal alanlara büyük oranda girmişti. Aralık 1992'de kuzeydeki Ayodhya kentinde Müslümanlar için son derece kutsal olan bir cami Hindu fanatikler tarafından yıkıldığında, ayaklanmanın görüntüleri kısa sürede milyonlarca kişiye ulaştı. Ardından, ilk kargaşa sahnesinden yüzlerce kilometre uzaklıktaki yerlerde ve Kalküta ve Bombay gibi büyük kentlerde bir ayaklanma dalgası başladı. Yaklaşık bir ay içinde 1000'den fazla insanın öldürüldüğü bildirildi. Enformasyona ulaşma olanaklarının gelişmesi Hint demokrasisine, patlamaya açık ve muğlak bir yarar sağlamıştı. Şeffaflığın artması hükümetlerin yurt içindeki haber yönetimlerini etkilemekle kalmamıştı. Ayrıca, yeni uluslararası duyuru fırsatları da sunmaktaydı. Bu konuda çarpıcı örneklerden biri 1989'da Çin'de yaşandı. Beijing'deki giderek tırmanan gerilimi yabancı haberciler haftalarca izlediler ve olayların görüntülerini, Tiananmen Meydanı'ndaki trajik doruk noktasına dek, anında aktarabildiler.[4]

YAŞAM BİLİMLERİ

Devletlerin yüksek enerji fiziğine ve işadamlarının bilgisayar yazılımına yüksek tutarlarda para akıtmalarına karşın, 1950'den sonra entelektüel değneğin, belki de, giderek "yaşam" bilimleri denen alana geçtiği yönünde, izlenimci bir yargıda bulunulabilir. Bu bilimlerin içerisinde yeni uzmanlıklar filizlendi – sibernetik fizyolojisi, elektron mikroskopisi, biyokimya genetiği, moleküler biyoloji ve en sonunda, genetik mühendisliği. Fizikteki daha eski çalışmalar gibi bunlar da, büyük oranda, on dokuzuncu yüzyılda atılmış temeller üzerinde yükseldi. Hücrelerin bölünebildikleri ve bireysel olarak geliştikleri on dokuzuncu yüzyılda keşfedilmişti. 1901'e gelindiğinde, bireysel olarak hücrenin yaşamın araştırılmasında yararlı bir yaklaşım sağladığı fikri yaygın olarak bilinmekteydi. Günümüzde bu, biyolojik araştırmaların önemli bir temasıdır. On dokuzuncu yüzyıl biyoloji bilimi yeni bir disiplin de yaratmıştı: (1901'de henüz adı konmamış

4) Bkz. aşağıdaki bölümler, s. 710.

olan) genetik, yani, ebeveynin özelliklerinin sonraki nesle geçmesi konusundaki araştırmalar. Darwin kalıtım ilkesini, doğal seçmenin kayırdığı özelliklerin yayılması yolu anlamında kullanmıştı. Bunun altında yatan mekanizmaların anlaşılması yolunda ilk adımları ise, Avusturyalı bir keşiş olan Gregor Mendel atmıştı. Bezelyeler üzerindeki deneylerinin sonunda, ebeveynlerden sonraki nesle geçen özellikleri kontrol eden kalıtsal birimler bulunduğu sonucuna vardı. 1909'da bir Danimarkalı bu birimlere "gen" adını verecekti.[5]

Sonraları yapılan deneylerde, genlerin kromozomlarda belli bir yerlerinin olduğu görüldü. 1940'lı yıllarda, hücrelerin en önemli unsuru olan proteinin kimyasal yapısını genlerin belirlediği kanıtlandı. 1944'te, belli bakterilerde değişim yaratılmasında ve dolayısıyla, protein yapısının kontrol altına alınmasında etkili etmenin saptanması yönünde ilk adım atıldı. 1950'li yıllarda, bu etmenin dezoksiribonükleik asit, yani, DNA olduğu doğrulandı. 1953'te (daha çok "ikili sarmal" olarak tanınacak olan) fiziksel yapısı saptandı. DNA, yaşam modelini, temelindeki özel protein molekülleri sentezini belirleyen genetik bilginin taşıyıcısıdır. Biyolojik olgu ve insan çeşitliliğinin ardındaki kimyasal mekanizmalara en sonunda ulaşılabilmiş ve moleküler genetik çağı başlamıştı. Bu gelişme, insanın kendine dair algısında, bir yüzyıl önce Darwinci fikirlerin doğuşundan beri eşi görülmemiş bir dönüşüm anlamına geliyordu.

DNA'nın tanımlanması ve çözümlenmesi, doğanın, canlıların şekillendirilmeleri ve dolayısıyla, insan tarafından etkin şeklinde yönlendirilmeleri düzeyinde anlaşılması yönünde şu ana dek atılmış en çarpıcı adım olmuştur. Bu adımın sonrasında da yeni inceleme alanı tanımları ve yeni uygulamalar doğdu. "Moleküler biyoloji", "biyoteknoloji", ve "genetik mühendisliği" terimleri son çeyrek yüzyılda, tanıdık terimlere dönüştü. Kısa bir süre sonra, kimi organizmaların genlerinin bu organizmalara yeni ve istenir özellikler kazandıracak şekilde değiştirilebileceği kanıtlandı. Mayaların ve diğer mikroorganizmaların büyüme süreçleri yönlendirilerek, yeni maddeler üretmeleri sağlanabiliyordu. Bu, yeni bilimin ilk uzanımlarından biriydi; binlerce yıl boyunca ekmek, şarap ve peynir yapımı sırasında gayri resmi olarak toplanmış deneysel biyoteknoloji uygulamalarına yetişip geçmek ve çoğu zaman, bu uygulamalardan vazgeçmek artık mümkündü.[6] Artık bakteriler üzerinde enzim, hormon ya da diğer kimyasal maddelerin üretilmesini sağlayacak genetik modifikasyonlar yapıla-

5) Johannsen. Bu inceleme alanına "genetik" adı daha 1902'de, İngiliz William Bateson tarafından verilmişti.

6) Farklı sonuçlarla. İnsan mutluluğu hesaplamasına merak duyan okurlar, bunun şarap üretimindeki, peynir üretimindeki (görünüşe bakılırsa, yararlı) etkileri ve kitlesel tüketim amacıyla üretilen vasat ekmeğin yaygınlaşmasındaki etkileri üzerinde düşünebilirler.

biliyor. 1980'li yılların sonlarına gelindiğinde, dünya çapında bir işbirliğiyle yürütülen ve insan genetik aygıtını her insan geninin konumunu, yapısını ve işlevini tanımlayacak şekilde haritalandırmak gibi, neredeyse hayal bile edilemeyecek bir amacı olan İnsan Genomu Projesi başlamıştı. Her insan hücresinde 100,000'e ulaşabilen sayıda gen ve her hücrede de, 30,000 çifte ulaşabilen sayıda, genetik şifreyi oluşturan dört temel kimyasal birim var. Bilgisayar olmadan böylesi sayılarla başa çıkmak mümkün olmazdı. Belli kusurlu genlerin varlıklarının saptanması ve hatta, bunların bazılarının başkalarıyla değiştirilmesi yine de, günümüzde yaygın bir uygulama.

Bu tür araştırmalar tıp alanında büyük etkiler yarattı. En azından, yirmi ya da otuz yıl içinde, doğmamış çocukların doğuştan gelen körlük ya da sağırlıktan kurtulmalarını sağlayacak teknolojiler bulunabileceğini tahmin edebiliriz. Olası etkileri bu denli belirgin olmasa da, tıp açısından belki de çok daha acil önem taşıyan bir diğer gelişme de, 1995'te hastalık taşıyıcısı iki bakterinin genomlarının sıralanmasıydı. Günümüzde, insan genomundan çok daha küçük olan (en küçük bakteri genomunun genetik yapısında sadece yarım milyon "harf" bulunmaktadır; insan genomundaysa bu sayı üç milyar düzeyindedir) diğer bakteri genomları –örneğin, tüberküloz– üzerinde de sürdürülen bu çalışmalarla, mikropların insan bağışıklık sistemine karşı dirençleri eşi görülmemiş şekilde aydınlatılabilir. Daha yakın bir örneğe, yani, günlük polis çalışmalarına baktığımızda, DNA "parmak izleri" sayesinde kan ya da meni örneklerinden bireylere ulaşılabildiğini görüyoruz (ilginçtir ki, bu yöntem iki Amerikan başkanına da uygulandı). Biraz daha korkutucu bir örnek verirsek, genetik olarak kansere eğilimli bir laboratuvar faresi için patent alındı. Ardından, 1996'da İngiliz bilim adamları bir koyunu, yani, çok daha büyük bir memeliyi başarıyla "klonladılar". Bu konularda bazı açılardan şaşırtıcı derecede hızlı –ve kaygılandırıcı– bir gelişme kaydedildi: kimilerine göre, günümüzde yapılan çalışmalar sayesinde, Aydınlanma Çağı'nın eski, tamamen tahmin edilebilir insanlık hayalinin gerçekleştirilebilmesi mümkün görünüyor.

Bu büyük ilerlemede, biyoloji dışındaki bilimlerdeki ilerlemelerin de katkısı oldu. Nasıl fizyoloji on yedinci yüzyılda altın çağını o dönemin yeni buluşu olan mikroskop sayesinde yaşamışsa, bu ilerleme de, çok yüksek miktarda veriyi işleyebilen bilgisayarlar sayesinde kaydedilebilmiştir. Bilimdeki ilerlemenin yeni teknolojinin kullanımı, mevcut tekniklerin uygulanması ve kabul edilmiş varsayım ve kilometre taşlarının mercek altına yatırılmasıyla hızlanmasına çok iyi bir örnektir. Yine de, günümüzde yapılmakta olanların devasa etkiler yaratma potansiyeline sahip olduğunu söylemenin ötesinde, ne tür kültürel, toplumsal ya da siyasi etkilerinin olacağını tahmin etmeye çalışmamak daha akıllıca olacaktır. "Yaşam bilimleri"nde yakın zamanlarda çok önemli

çalışmalar gerçekleştirilmiş olsa da, bu çalışmaların nihai sonuçlarının günümüzde kabaca tahmin edilmesi bile olası görünmüyor.

TIP BİLİMİ

Gelişmiş ülkelerde halkın bilim adamlarının neler yaptıklarını daha önceki yüzyıllara göre çok daha iyi bildikleri söylenebilirse de, çoğu insanın bilime bakışları konusunda bir tablo oluşturmak, ya da hatta, bir bütün olarak bilim hakkında kafalarında bir tablo oluşup oluşmadığını anlamak kolay değil. Ama hiç kuşkusuz tüm dünyada pek çok insan, yüzyılımızda bilimin tıbbi sorunlardaki uygulamalarından haberdar. Bilimsel tıp yüzyılın ikinci yarısında yöneldiği tüm cephelerde ilerledi ve böylece, dünya tarihini dönüştüren bir diğer büyük radikal kuvvete de dolaylı olarak katkıda bulundu: nüfus baskısına. Kimi sorunların çözülmelerinin diğerlerine oranla daha zor olduğu görüldü örneğin, kanser ve zihinsel hastalıklar söz konusu olduğunda, geçen yüzyılın katilleri olan enfeksiyonlarla başa çıkılmasında ulaşılan türde ilerlemelerden hâlâ uzaktayız. Yine de, daha önceden bilinmeyen hastalıklar ilk kez tanımlanabildi. İnsan bağışıklık sistemi kusuru virüsünün (HIV) yol açtığı edinilmiş bağışıklık kusuru sendromu (AIDS) ilk kez ancak 1981'de rapor edilmişti (gerçi, daha önceki vakaların da günümüzde tanımlanabildiği söyleniyor) ve henüz hastalık için bir çare bulunabilmiş olmasa da, uygun önleyici tedavi geliştirme konusunda çalışmalar ilerlemiş durumda. Cerrahi ve iyileştirici tedavi alanlarında da teknoloji, mevcut en iyi bilimsel tıbbın ilk "X ışınları" olduğu 1901'de akla bile gelmeyecek kaynakları hizmete sunuyor.

Ama bu yüzyılın en önemli tıbbi zaferlerinin çoğu, bireysel olarak hastalıklara karşı verilen savaşlarda kazanılmadı. Beslenme konusundaki (kimyacıların vitaminleri tanımlaması, beslenme açısından çok önemli bir adımdır) kapsamlı araştırmalar, ölüm oranlarının düşürülmesinde, dolaylı yoldan da olsa, kimi ilaçların yaratılması kadar etkili oldu. Bakım uygulamaları, çocuk yetiştirme eğitimi ve ebelik, örgütlenme ve yönetim alanlardaki gelişmeler de öyle. İstatistiksel açıdan yüzyılımızdaki en önemli tıbbi gelişme belki de, kamusal tıbbi bakım olanaklarında yavaş da olsa ilerleme kaydedilmesi ve bu ilerlemenin hem gelişmiş, hem de az gelişmiş ülkelerde sosyal mühendislik alanındaki katkılarıdır. Kamu sağlığı konusunda duyulan kaygı kamu yetkililerini hareketc geçmeye yöneltti ve devletler, bir yüzyıl önce akla bile gelmeyecek bir adım atarak, kapsamlı tıp hizmeti sistemleri kurdular. Bu da, yaşam beklentisinin artmasında son derece etkili oldu – ve belki de, en önemli etkileri bu alanda görüldü.

Virüs hastalıklarının tanımlanması sonucunda aşılama alanında önemli ilerlemeler kaydedildi ve sonuçta, kimi hastalıkların uzun zamandır görüldükleri yerlerde kontrol altına alınması en azından uygulanabilir bir önerme oldu. Dünya Sağlık Örgütü, çiçek hastalığının tüm dünyada yok edildiğini kaydedebildi. Çocuk felci, ender olarak yeniden ortaya çıkmakla birlikte, Avrupa'da büyük oranda ortadan kaldırıldı. Ama 1960'lı yıllarda tamamen gerilemekte olan tüberküloz yeniden ortaya çıktı ve kimi ülkelerde kentlileri tehdit etmeye başladı. Bulaşıcı hastalıklarla başa çıkma konusundaki diğer ilerlemeler, yalnızca bu hastalıklara yakalanmış olanlara daha iyi ilaç tedavileri uygulanabilmesi ve etkin aşıların geliştirilmesi sayesinde değil, aynı zamanda, hastalık taşıyıcılara karşı yapılan saldırılarla gerçekleşti. Savaş gereksinimleri nedeniyle gerçekleştirilen en önemli geliştirimlerden biri, DDT oldu; 1944'te bol miktarda bulunabilen DDT'nin ilk geniş ölçekli kullanımı Napoli'deki (bitlerle taşınan) tifüs salgını sırasında gerçekleştirildi. Ama DDT'nin en önemli katkısı, 1939'da 700 milyon insanın taşıdığı hesaplanmış bir hastalık olan sıtma konusunda görülecekti. Hastalığı taşıyan sivrisineklerin üreme bölgelerinde DDT kullanılmasıyla, dünyanın pek çok yerinde sıtma tam anlamıyla ortadan kaldırıldı.

Yakın tarihli tıbbi ilerlemelere baktığımızda, pek çoğu (örneğin, belli kısırlık türleri) doktorların geleneksel önleme ve tedavi kaygılarının ötesine geçen, uzun süredir karşı karşıya olduğumuz pek çok soruna yeni çözümler getirildiğini görüyoruz. 1978'de İngiltere'de ilk "tüp bebek" doğdu. Bu tür bir ilerlemenin toplu etkileri göz önüne alındığında, ilk bakışta, insan sorunlarının tamamının ilkede bilim ve yöntemlerinin kullanılması sayesinde çözülebilir olduğu varsayımını güçlendirir gibi görünüyor. Bu da, insanlığı içeren bir doğal dünyaya karşı en iyi yaklaşımın, bu doğayı geliştirme yönünde sınırsız bir hırs olduğu varsayımını güçlendiriyor. Diğer taraftan, yaşam bilimlerindeki temel çalışmalar gibi, tıp alanındaki ilerleme de günümüzde bir tek, sperm bankaları ve dondurulmuş embriyo gibi şaşırtıcı yeniliklerin halkın dikkatine ilk kez sunulduğu ve kamu sağlığına yapılacak yüksek harcamalar konusunda kararlar verilmesi gerekecek zengin ülkelerde somutlaşıp tartışılan yeni ahlaki ve siyasi sorunlar üretiyor.

UZAY VE HAYAL GÜCÜ

Genel bir olgu olarak uzayın keşfi, (diğer pek çok teknolojik ve bilimsel ilerleme gibi) geleneksel ve siyasi kronolojilerle ve dönemselleştirmelerle ancak kısıtlı bir bağlantı taşır. Bu alan yine de, yirminci yüzyılın ikinci yarısının en

heyecan verici teknolojik başarı örneklerini sundu ve insanlığın eşi görülmemiş savaşımlara girebilme kapasitesine duyulan inancı güçlendirdi. Milyonların bilincini değiştirdi. Uzay çağının en azından kuzey yarıküredeki çoğu insan için ancak 1957'de, yani, SSCB'den fırlatılan insansız bir uydunun yerküre yörüngesine girişiyle başladığı söylenebilir. Sputnik I tarihsel süreklilikte, en azından Avrupalıların Amerika'yı keşfetmeleri kadar önemli bir kırılma anlamına geliyordu. Bu keşif gibi Sputnik I'in tarihi kökenleri de çok derinlere uzanmaktaydı.

Bu alanda kaydedilebilecek ilerlemeler hakkındaki vizyonlar on dokuzuncu yüzyıl sonunda ve yirminci yüzyıl başlarında, Jules Vernes ve H. G. Wells'in öykülerinde yer almıştı ve uzayın keşfi teknolojisi de neredeyse bu tarihlere uzanıyor. Rus bilim adamı K. E. Tsiolkovski 1914'ten çok önce çok kademeli roketler ve uzay yolculuğunun temel ilkelerini tasarlıyordu (Tsiolkovski de halkın dikkatini bu saplantısına çekmek amacıyla kurgusal ürünler vermişti). Sıvı yakıtlı ilk Sovyet roketi 1933'te (3 kilometre yüksekliğe) fırlatıldı ve altı yıl sonra da iki kademeli bir roket fırlatıldı. İkinci Dünya Savaşı Almanların büyük bir roket silahı programı başlatmalarına yol açtı ve ABD 1955'te kendi programını oluştururken bu programdan yararlandı. Ardından, Sputnik I geldi. Bundan sonra, hem psikolojik hem de siyasi açıdan önem taşıyan bir yarış başlayacaktı. Amerikalılar yola, Sputnik I'in ilk çarpıcı karşılaştırmaların yapılabilmesini mümkün kıldığı dönemde, bu alanda açık farkla önde olan Ruslara oranla daha mütevazı bir donanımla çıktılar. İlk Amerikan uydusu yalnızca 1.5 kilo ağırlığındaydı ve Aralık 1957'de fırlatma denemesi yapıldığında roket havalanmak yerine ateş aldı. Amerikalılar bundan çok daha iyisini yapmayı kısa bir süre içinde başaracaklardı, ama SSCB Sputnik I'den sonraki bir ay içinde, yarım tona ulaşan ağırlığı ve dünyadan uzaya gönderilen ilk canlıyı taşımasıyla zamanına göre şaşırtıcı derecede başarılı bir makine olan Sputnik II'yi yapmıştı; siyah-beyaz renklerde bir köpek olan Laika adlı ilk uzay yolcusu ne yazık ki ölü ya da canlı olarak dünyaya dönemeyecekti. İnsanın uzayı keşfine kuşkuyla bakmanın hâlâ mümkün olduğu çağ artık sona ermişti.

Sovyet ve Amerikan uzay programları birbirlerinden az çok uzaklaşmıştı. SSCB roketlerin gücüne ve boyutuna önem veriyor, ağır yükler taşıyabilmelerini amaçlıyordu ve bir dönem boyunca SSCB programının en güçlü yönü bu oldu. Amerikalıların ilk baştaki veri toplama ve mekanik alet odaklılıklarında ifade bulan (daha derin, ama daha gösterişsiz) hedeflerine oranla çok daha baskın askeri hedefler taşıyordu. Çok geçmeden bir prestij yarışı başladı, ama "uzay yarışı"nın kısa sürede tanıdık bir fikre dönüşmesine karşın, yarışmacıların hedefleri farklıydı. Tek bir önemli istisna (uzaya insan gönderen ilk taraf olma isteği) bir yana bırakılırsa, keşif stratejilerinin diğer taraftan pek de etkilenme-

diği düşünülebilir; yine de, iki tarafın da yeni başarılara imza atmalarıyla, bu alandaki ilerleme hızlandı. 1958 sonunda iletişim amaçlı ilk uydu fırlatıldı; bu bir Amerikan uydusuydu. 1960'ta ABD bir ilke daha imza attı –atmosfere geri dönen bir kapsül kurtarıldı. SSCB bunu, Sputnik V'i yörüngeye sokup kurtararak izledi; dört buçuk ton ağırlığında bir uydu olan Sputnik V'in taşıdığı iki köpek böylece, uzaydan dünyaya zarar görmeden dönen ilk memeliler oldular. Ardından, 1961 baharında, 12 Nisan'da, içinde insan taşıyan ilk Sovyet roketi havalandı: roket, Yuri Gagarin'i taşıyordu. Gagarin 108 dakika sonra, dünyanın yörüngesinde bir kez döndükten sonra, dünyaya döndü.

Amerikan başkanı Mayıs 1961'de, ülkesinin onyıl sona ermeden aya bir insan göndermeyi ve ardından, dünyaya sağ salim döndürmeyi denemesi önerisini getirdi. Bu öneriyi getirmesinin ardında, en azından Amerikalı yurttaşlarına açıklama yaptığı anda, karışık nedenler bulunmaktaydı. Nedenlerden biri, böyle bir projenin anlamlı bir ulusal hedef ve dolayısıyla, tahminen, bir amaç ve yön duygusu sağlayacak olmasıydı. Bir diğer neden de (Kennedy'nin sözcükleriyle) "insanlığı etkilemesi" olacaktı. Üçüncü neden, uzayın keşfi açısından büyük önem taşımasıydı; dördüncüsüyse, (tuhaf bir neden de olsa) eşsiz zorluk ve maliyette olması. Başkan, bu adımın kazandıracağı bilimsel, ticari ya da askeri avantajlardan hiç söz etmemişti. Sovyet roket teknolojisinin iyi tanıtılmış başarısının halkı ne denli kaygılandırdığı göz önüne alındığında, projenin hiçbir siyasi muhalefetle karşılaşmamış olması son derece doğal görünüyor. Kongre, tarihin en pahalı teknoloji macerasını finanse etmeye hazırdı. Bu arada Ruslar da önemli başarılara imza atmayı sürdürüyorlardı. 1963'te uzaya bir kadın göndererek tüm dünyayı etkilediler, ama Sovyet teknik gücünün en iyi göstergesi hâlâ, araçlarının boyutu –1964'te üç kişilik bir araç fırlatılmıştı –ve ertesi yıl kaydedecekleri büyük bir ilerleme olan "uzay yürüyüşü" idi: ekipten bir kişi araçtan çıkmış ve yörüngedeyken, araca bir can halatıyla bağlı olarak, dışarıda hareket etmişti. SSCB uzayda araçları birbirlerine yanaştırarak başka başarılara da imza atacaktı, ama 1967'den sonra (bir Rus'un atmosfere dönüş sırasında ölmesiyle, uzay yolculuğunda ilk ölümün görüldüğü yıl) liderlik Amerikalılara geçti. 1968'de, üç kişilik bir aracı ay yörüngesine gönderip ay yüzeyinin ilk fotoğraflarını televizyona aktararak tüm dünyayı sarstılar. Amerikalıların "Apollo" adını taşıyan aya iniş projelerinin başarıya ulaşacağı artık açıkça görülüyordu.

Projenin onuncu roketiyle yörüngeye oturtulan Apollo X Mayıs 1969'da, inişin son aşamasında kullanılacak teknikleri değerlendirmek üzere aya on kilometre yaklaştı. Birkaç hafta sonra, 16 Temmuz tarihinde üç kişilik bir ekip yola koyuldu ve dört gün sonra ay modülü yüzeye indi. Ertesi sabah, yani 21 Temmuz tarihinde misyon komutanı Neil Armstrong, aya ilk ayak basan insan

oldu. Başkan Kennedy'nin hedefi, saptanan zaman dolmadan gerçekleştirilmişti. İnişler bundan sonra da sürdü. Amerikalılar açısından başka yönlerden utanç ve anlaşmazlıklarla geçecek bir onyılda bu zafer, Amerikalıların aslında neler yapabileceklerini kanıtlamıştı.

Bu adımın daha geniş bir açıdan bakıldığında ne anlama gelebileceğini söylemekse pek kolay değil. Hiç kuşkusuz, *Homo sapiens*'in çevresini genişletmesinin son ve en büyük göstergesi, tarihinin yeni evresinin, diğer gök cisimlerinin keşfedilmesi evresinin başlangıcıydı. Bu geleceğin ulaşılabilir bir hedef olarak düşünülebilmesi, uygarlığı artık bilimin yönlendirdiğinin o güne dek görülen en çarpıcı kanıtı olmuştu. Ama bu olayın ardından tarihsel öneminin değerlendirilmesi hiç de kolay değildi. Bu adımla karşılaştırabileceğimiz tek olay, Kolomb'un keşfiydi; ama 1492'den otuz yıl sonra bakıldığında Kolomb'un dünyayı nasıl değiştirmiş olduğunu anlamak, yüzyıl sonuna yaklaştığımız şu dönemde Apollo'nun yarattığı etkiler konusunda bir yargıya varmaktan çok daha kolaydı. O dönemde bile bu başarıyı hor görenler olmuştu. Programı eleştirenlerin bazıları, programın gerektirdiği kaynak seferberliğine, yeryüzündeki pek çok sorunla tamamen ilgisiz olması nedeniyle karşı çıkıyorlardı. Uzay yolculuğu teknolojisi kimilerine, Piramitlerin modern batı uygarlığı versiyonu, –birkaç acil gereksinimi saymak gerekirse– eğitim, beslenme, tıp araştırmaları için kaynak yokluğu çekilen bir dünyada yanlış şeylere yapılmış bir yatırım olarak görünüyordu. Ama bir an durup düşündüğümüzde, durumun bundan çok daha karmaşık olduğunu anlıyoruz. Uzay girişiminin bilimsel ve ekonomik etkilerini ölçmek neredeyse olanaksız görünse de, daha şimdiden çok önemli yararlar sağladı; örneğin, kontrol sistemleri yapımı için gerekli minyatürleştirme teknikleri hızla, gözle görülür toplumsal ve ekonomik değere sahip uygulamalara dönüştü. Uzay yatırımları olmasaydı, bu bilgilere belki de ulaşılamayacaktı. Uzayın keşfi için cömertçe harcanan kaynakların bu şekilde kullanılmamaları durumunda başka önemli bilimsel ya da toplumsal hedefler için kullanılacaklarından da emin olamayız. Modern toplumlar, kısa süreler, ya da, (Amerikalı bir felsefecinin 1914'ten çok önce gayet iyi belirttiği gibi) "ahlaki eşdeğeri" henüz bulunamamış savaş dönemleri hariç, üyelerini kolektif hedefler konusunda heyecanlandırmakta ya da harekete geçirmekte ne yazık ki pek de başarılı değiller. GSYH'ya marjinal düzeyde bir katkı sağlanmasının ya da sosyal hizmetler sistemine yeni bir olanağın eklenmesinin, bu tür katkıların yararlarına ya da getirecekleri şahsi olanaklar sayesinde seçmenlere çekici görünmelerine karşın, çok sayıda kişinin hayal güçlerine hitap ettiği söylenemez. Kennedy'nin böyle bir ulusal hedef saptaması kurnazca bir adımdı; 1960'lı yıllarda Amerikalıları kaygılandıran, kışkırtan ve bölen pek çok sorun vardı, ama bunların hiçbiri, uzay misyonlarının başlamasına engel olamadı.

Apollo'nun başarısından sonra, Amerikalıların uzayın keşfine ayırdıkları fonlar çarpıcı derecede azaldı. Asya'daki savaş daha o zamanlarda, ABD'nin kaynaklarını bile zorlamaktaydı. Dahası, çok önemli bir aşama geçilmişti; dev bir adım atılmıştı, ama bir sonraki adım, olasılıkla, Mars'a yapılacak insanlı keşif yolculukları anlamına gelecekti ve bu, aydan çok daha zorlu ve uzak bir hedefti. Yine de, uzay keşfi çalışmaları için hâlâ yüksek rakamlar harcanıyor ve çalışmalar artık uluslararası işbirliği düzeyinde sürdürülüyordu. İki büyük ulus arasındaki güvensizlik 1970'li yıllardan önce kaçınılmaz olarak, aynı çalışmaların boş yere iki kez yinelenmesine ve verimsizliğe yol açmaktaydı. Teknolojik yarışa ulusal rekabet sızmıştı. Milliyetçiliğin neredeyse bir uzay dalaşı yaratacağı anlar yaşandı; Amerikalıların aya Amerikan bayrağını dikmelerinden on yıl önce bir Sovyet uçuşu sırasında aya bir Lenin bayrağı bırakılmıştı. Ama sonunda, rekabetin doğurabileceği tehlikelerden kaçınıldı; kısa bir süre sonra, hiçbir devletin gök cisimlerini kendine mal edemeyeceğine karar verildi. SSCB ve ABD'nin yörüngeye, insanların yapay uzay ortamlarında yaşamalarına olanak veren "uzay istasyonları" yerleştirmelerinin ardından, 1975'te, Sovyet ve Amerikan araçlarının dünyadan yaklaşık 250 kilometre yükseklikte birbirlerine bağlanıp ekip üyelerinin bir araçtan diğerine geçtiği bir deneyle birlikte, işbirliği şaşırtıcı bir gerçekliğe dönüştü. Bu deney, sonraları başka ulusların da katılacağı, yirmi yıllık bir işbirliğinin başlangıcı oldu. Kuşkulara ve bu alana yapılan harcamaların azalmasına karşın, uzay keşfi çalışmaları görece ılımlı bir uluslararası ortamda sürdürüldü.

Kısa bir süre sonra, insansız bir uyduyla, uzayın ileri bölümlerinin görsel keşfi Jüpiter ötesine dek taşındı. 1976'da da Mars gezegeninin yüzeyine ilk kez, insansız bir Amerikan keşif aracı indi. İlk yeniden kullanılabilir uzay aracı olan Amerikan Uzay Mekiği 1977'de ilk yolculuğunu yaptı ve 1984'te de, astronotun kapsüle bağlı olmadığı ilk "uzay yürüyüşü" gerekleştirildi; ama insan hayal gücü artık öylesine yorgun düşmüştü ki, kısa bir süre içinde böylesine şaşırtıcı başarılar bile dikkat çekmez olacaktı. Uzay yolculuğu öylesine tanıdık bir fikre dönüşmüştü ki, 1980'li yıllarda insanların –hatta (uygun sözcük buysa) uzaya gömülmek için– uzay için ticari rezervasyonlar yaptırmaya başlamaları pek de gülünç görünmüyordu. Bu arada işbirliği de sürmekteydi, ama bir Rus kozmonotun bir Amerikan aracının ekibine kalkıştan itibaren katılması 1994'ü buldu. Bu döneme gelindiğinde Plüton hariç tüm gezegenler insansız araçlarla incelenmişti. Uzaydaki son büyük Rus girişimi, insanlı Mars yolculuğuna hazırlanmak üzere 1998'de bir uydunun fırlatılması oldu. Bu uydu uzaya, yeni bir uluslararası uzay istasyonunun inşasında kullanılacak ilk bölümün ardından gönderilmişti.

VAATLER VE KAYGILAR

Yapılabilecek şeyler düşüncesinin kapsamının genişletilmesi, insanların davranışları kadar düşüncelerinin de değiştirilmesi anlamına gelir. 1950'den beri yaşanan teknik değişimler büyük etkiler yarattı; günümüzde, dünyanın herhangi bir yerinde gerçekleşen herhangi bir şey, başka yerlerde de büyük ilgi yaratabiliyor (ve kamuoyunu etkileyebiliyor). Soğuk Savaş da, başka şeylerin yanı sıra, sorunlarının, evrensel öneme sahip sorunlar olarak gündeme getirilmesine dayanmaktaydı. Dünya liderlerinin en azından bazıları artık, hiçbir insanın (hatta, hiçbir devlet başkanının) kendi başına bir ada olamayacağını anladılar. 1997'de, İngiliz tahtının varisinin eski eşinin cenaze törenini (tahminlere göre) 2 milyardan fazla kişinin izlemesi, iletişimin nasıl bir ortak deneyim sunabileceğine dair çarpıcı ve tuhaf bir örnek oluşturdu. Böyle bir rakam en yüzeysel düzeyde bile en azından, neyin ilgi çekici olduğu konusunda ortak fikirlerin varlığına işaret ediyor. Geniş çaplı bir ilgi de, önem anlamına gelmekte. Binlerce yıl boyunca giderek farklılaşan yaşam tarzlarıyla birbirlerinden ayrılmış olan insan deneyimleri, maddi ve teknik değişimler sayesinde, daha bu yüzyıldan bile önce modernleşme süreci içinde yavaş yavaş yeniden ortaklaşma yoluna girdi. 1945'ten bu yana, giderek daha çok insanın aynı mallar, aynı bilgiye kolay ulaşım olanağı ve doğal dünyanın yönlendirilmesi konusunda aynı varsayımlarla şekillendirilmiş yaşamlar sürmeye başlamalarıyla birlikte, uzun zamandır birbirlerinden ayrı olan yollar daha önce görülmemiş düzeyde birleşti.

Bunun uygulamada ne anlama geldiğini tam olarak görmek elbette her zaman kolay olmuyor. Ama mal bolluğunun milyonlarca kişi açısından, o zamana dek istikrarlı beklentilerden oluşan bir dünyayı hem iyi hem de kötü yönde parçalamakta başka tüm olgulardan daha etkili olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Her şeyin eskisi gibi olacağı düşüncesi tüm dünyada zayıfladı ve halen de zayıflamakta. Gelişmiş ülkelerde uzun zamandır kabul gören değişim olasılığı, günümüzde en yoksul ülkelerde bile bir gerçekliğe dönüştü. Ucuz tüketici ürünlerinin –örneğin, transistorlu radyonun– ortaya çıkışı, bu gelişmenin sürmesinde hem doğrudan hem de dolaylı yoldan etkili oluyor. Bu tür mallara sahip olmak, statü anlamına geliyor; bu da, bu malları alabilmek için daha yüksek ücretlerle çalışma yönünde bir teşvik oluşturuyor (nakit ekonomisinin yayılması da bu sürecin bir diğer yönü) ve çoğunlukla da, hâlâ pek çok kişinin yaşadığı köyleri terk etme, gelenekle ve düzenli, istikrarlı topluluklarla bağları kesme yönünde bir istek yaratıyor. Bu arada, malın kendisi de –radyo örneğinde, gerçek anlamıyla– insanların zihniyetlerini değiştiren iletiler taşıyabiliyor.

Dolayısıyla, Avrupa uygarlığının siyasi üstünlüğünün son izleri de yavaş yavaş silinirken, kültürel ve ideolojik güçlerine dair yeni kanıtların neredeyse her gün gözler önüne serilmesi ironik bir gelişme. Böylesine soyut ve genel yorumlarda bulunmak elbette pek de doğru değil. Dünyanın pek çok yeri söz konusu olduğunda, değişimin boyutunu abartmamalı, ya da, bu yerlerde değişimin daha kat edecek ne kadar çok yolu olduğunu göz ardı etmemeliyiz. Büyük kültürler ve gelenekler hâlâ kendi değerlerine ve yaşam tarzlarına sarılıyorlar. Batı'dan gelen bireycilik ve hedonizmi, aslında başka yönlerden istenir bulunan değişimlerle maskelenmiş olsalar da, tehlikeli bulanlar var. Bu kişiler, çoğunlukla boş yere de olsa, yabancılara göre son derece katı olmakla birlikte kendilerinin kabul edilebilir buldukları toplumsal düzeni korumaya çabalıyorlar. Yine de, tüm bunlar söylendikten ve geleceğe giden başka yollar da arandıktan sonra bile, günümüzde çok daha fazla sayıda insanın giderek daha fazla ortak deneyim ve varsayımları paylaşmalarının temel nedenlerinin Avrupalıların on sekizinci ve on dokuzuncu yüzyılda kurdukları siyasi üstünlük ve bu üstünlüğü izleyen teknolojik ilerlemeler olduğu da bir gerçek.

Modernleşmenin çekici yönü ve modernleşme için getirilen savunu, modernleşmenin güç ve zenginlik vaadidir. Maddi ilerleme ve gelişme olasılığı konusundaki iyimserlik tüm dünyaya, on sekizinci yüzyıl Avrupa'sındaki kökenlerinden itibaren, son iki yüzyıl boyunca süren görkemli zenginlik yaratımı çağı boyunca yayıldı. Yirminci yüzyılın sonuna yaklaştığımız bu dönemde, kaynak tüketimindeki inanılmaz artış pek çokları için hâlâ, insanın maddi yöndeki iyiye gidişinin kuşku götürmez kanıtı. Günümüzde dünyamızda eskisine göre çok daha fazla insan yaşıyor ve çoğunun ömürleri eskisine göre daha uzun. Varlıklarını hâlâ koruyan (ya da, yeni yaratılmakta olan) tüm uğursuz bozulma ve yoksulluk bataklıklarına karşın, insan ırkı bu gezegende yaşamakta daha önce hiç olmadığı derecede başarılı görünüyor. Tarihte ilk kez, insanların çoğu ellinci yaş günlerinden önce ölmüyorlar –bu, çok hızlı, son elli yılda gerçekleşmiş bir değişim. Bu başarının bedeli ve neyin habercisi olduğu ise ancak son birkaç onyılda düşünülmeye başlandı.

Bu da paradoksal olarak, maddi ilerlemeye ve bu ilerlemenin temel kaynağı olan bilime duyulan eski güvensizliğin zengin ülkelerde yeniden canlanmasına yol açtı. İnsanlığın doğaya efendisi olmak adına müdahale etmesi konusundaki kuşkular Sputnik I'den yalnızca birkaç yıl sonra dile getirilmeye başlanmıştı. Batılı ülkelerde doğayı yönlendirme konusunda duyulan kaygılar zamanla, uzay keşfi araştırmalarını bile gölgeler oldu. Bu huzursuzluk artık, yeni gözlenen olgulara dayalı yeni bir hassasiyetle ifade edilmekteydi. Bu da bir ironiydi. Yeni olgular elbette, bilim sayesinde öğrenilmişti; önce olanların

daha iyi ölçülebilmesini sağlayan, sonra da bu konuda kaygılar yaratan daha iyi ölçüm araçlarını ve verileri bize bilim kazandırmıştı. Olgunun kendisi yeni değildi, ama çevreye belki de asla onarılamayacak bir hasar verme tehlikesinin farkına yeni varılmıştı. Yüzyıllarca önce, göçler ve susuz toprak ekinlerinin yetiştirilmesi Çin'in güneybatısındaki büyük ormanları mahvetmiş, toprak erozyonuna ve sonuçta, Yangtze drenaj sisteminin tıkanmasına ve böylece, yüzlerce yıl boyunca geniş alanlarda arka arkaya seller yaşanmasına yol açmıştı. Ortaçağ başlarında İslam fetihleri Kuzey Afrika kıyılarını keçi yetiştiriciliği ve ağaç kesimiyle tanıştırarak, bir zamanlar Roma'nın tahıl ambarlarını dolduran verimliliği yok etmişti. Ama bu büyük değişimler o zamanlar, tam olarak gözden kaçmasalar da, anlaşılamamışlardı. Avrupalıların on yedinci yüzyıldan itibaren başlattıkları ekolojik müdahalenin eşi görülmemiş hızı ise, bilinçsizce de olsa, durumu gözler önüne serdi. Teknolojiye dayalı bir kültürün yarattığı hızlı gelişim, yüzyılın ikinci yarısında insanlığın dikkatini bu konuya yöneltti. İnsanlar ulaştıkları başarı kadar, yarattıkları hasar üzerinde de düşünmeye başladılar. 1970'lerin ortalarına gelindiğinde kimileri, insanın çevre üzerindeki giderek artan hâkimiyetinin, bir kahramanlık destanı olsa da, trajik bir destana dönüşebileceğini düşünmeye başlamışlardı.

Doğa'ya müdahale konusunda duyulan kaygı tarihin büyük bölümü boyunca, ilahi öfkeyi ya da ilahi gazabı uyandırma korkusu gibi, akılcı olmayan temellere dayanmıştır. Batıl korkular ve bilime duyulan kuşku elbette, batılı olmayan toplumlar bir yana, batı toplumlarında bile asla tamamen ortadan kalkmamıştır. Ama on yedinci yüzyılın bilim devriminin sonuçlarının yavaş yavaş ortaya çıkmasıyla birlikte, gelişmiş ülkelerde yalnızca birkaç ilkel ya da gerici kesimle sınırlı kalmaya başlamıştı. Yine de, Doğa'ya yapılan başarılı müdahalelerin sağladığı gözle görülür avantajlar ve geliştirimler sayesinde, en azından on sekizinci yüzyıldan itibaren bu tür ilkel korkular kolayca bastırılabilmiş ya da bir derece silinebilmişti. Batı ülkelerinde bilim konusunda yeni bir kuşkuculuğun doğması 1970'li yılları bulacaktı. Bunlar elbette, bilimin meyvelerinin büyük bölümünün çoktan toplandığı ülkelerdi. 1980'lerde, "Yeşil" siyasi partilerin çevreyi koruma amaçlı siyasi eylemlere girişmeleriyle, huzursuzluğun yayıldığı anlaşıldı.[7] Bu partilerin amaçlarında başarıya ulaşmaları zaman alacaktı, ama sayıları hızla arttı; dolayısıyla, yerleşik siyasi partiler ve zeki

7) 1989'da Belçika, Hollanda, Fransa, Danimarka ve İspanya, Avrupa parlamentosuna bazı "Yeşil" adaylar seçtiler ve Birleşik Krallık'ta da, Yeşil adaylardan hiçbirinin seçimi kazanamamasına karşın, parlamento seçimlerinde verilen oyların % 15'ini Yeşiller aldı. Yeşiller Alman federal parlamentosunda 1983'ten beri yer almaktaydılar. 1998'de de Alman hükümetinde koltuk sahibi oldular.

siyasetçiler de yeşil temaları ele almaya, bu temalarla oynamaya başladılar. Bu eğilimdeki kişilere verilen adla, çevreciler, modern iletişim yöntemlerinden ve bu yöntemlerin kamu yaşamını giderek şeffaflaştırmasından yararlanmakta büyük başarı gösterdiler.

1957'de İngiltere'deki bir nükleer enerji tesisinde çıkan reaktör yangınının ardından, serpintinin Belçika, Hollanda, Fransa ve Danimarka'da atmosferi kirlettiğini gösteren kanıtlar bulundu.[8] 500 kilometrekareyi aşkın bir alandaki çiftliklerde üretilen sütün insan tüketimine uygun olmadığı açıklandı. Ertesi yıl Sovyet güvenlik güçleri, Urallardaki bir nükleer atık tesisinde oluşan ve on binlerce kişinin yaşadığı bir alanı kirleten patlamanın fark edilmesini önlemeyi başaramadı. 1979'da ABD'nin Three Mile Adası'ndaki bir nükleer enerji santralinden yayılan sızıntının ardından, hem sonraki haftalarda güvenlik kontrolleri yapılması amacıyla on altı santral daha devre dışı bırakıldı, hem de, yılın sonraki aylarında başka tesislerde de yeni (bu denli ciddi olmayan) kazalar yaşandı ve bu tesisler kapatıldı. İlk olayın incelenmesi amacıyla bir başkanlık komisyonu kurulmuştu, ama başkanın kendisinin de söylediği gibi, Amerikalılar "nükleer enerjiden vazgeçmek, ya da, uzun bir moratoryum getirmek lüksüne sahip" değillerdi.[9] Ardından, 1986'da Ukrayna'daki bir nükleer enerji santralinde yaşanan kaza, insanların birbirleriyle bağlantılarını ve birbirlerine bağımlılıklarını birdenbire ve korkunç şekilde gözler önüne serdi. Avrupa tarihinin, insanın yol açtığı en büyük teknolojik felaketini milyonlarca kişi evlerinde, televizyonlarından izledi. Kısa bir süre sonra yapılan testler, Galler'deki kuzuların yedikleri otların, Polonyalıların ve Yugoslavların içtikleri sütün ve İsveçlilerin soludukları havanın radyasyonlu olduğunu gösterecekti. Bu kazanın zamanla ortaya çıkan etkileri sayısız Sovyet vatandaşının ölümüne yol açacaktı; 1990'lı yıllara gelindiğinde ölüm tahminleri, doğrudan etkilenmenin sonucu olarak görülen kırk sekiz ila, yarım milyon arasında değişmekteydi. Yalnızca birkaç hafta önce milyonlarca insan ekranlarında, bir Amerikan roketinin patlamasını ve içindeki herkesin ölmesini izlemişti. Çernobil ve Challenger felaketleri, ölçekleri çok farklı olsa da (ikincisinde yedi kişi ölmüştü), pek çok insanın ileri teknolojik uygarlığın kısıtlamalarının ve olası tehlikelerinin ilk kez farkına varmalarını sağladı. Haftalık bir İngiliz yayının on yıl önce, yani, 1976'da ilk "Felaket Editörü"nü işe almış olması, bu şartlar altında, yerinde bir ileri görüşlülük gibi görünüyor.[10]

8) Kaza, İngiltere'nin kuzeybatı kıyısındaki, (sonradan Sellafield adını alan) Windscale'de yaşanmıştı.

9) *AR* 1979, s. 58.

10) Bu yayın, *New Scientist*'ti.

YENİ SORUNLAR

Çevre sorunu konusundaki yeni farkındalık hâlâ karmaşık bir olgu. Teknolojik aşırılığın ya da başarısızlığın çok ötesine geçiyor ve hızla, başka konularla iç içe giriyor. Son zamanlarda ortaya çıkan kuşkuların bir kısmında, uygarlığımızın maddi zenginlik yaratımında başarılı olduğu kabul ediliyor, ama bunun insanları mutlu etmeye kendi başına yetmediği de kaydediliyor. Bu yeni bir fikir değil elbette. Yine de, bireylere değil de bir bütün olarak topluma uygulanması, yeni bir olguydu.

Toplumsal şartların gelişmesi, insanın tüm tatminsizliklerinin ortadan kaldırılması bir yana, kimilerini daha da rahatsız ediyor. Başkalarının sahip olduğunu bildikleri, ama kendilerinin sahip olmadıkları şeylerin daha çok farkına varmalarına yol açıyor. Kalabalık kentlerin bunaltıcı kimliksizliği, modern çalışma şartlarının getirdiği baskı ve gerilim, maddi kazancın yarattığı tatminleri kolayca siliyor (ki bu maddi tatminler de hızla, yeni yararlar değil, yeni gereksinimler olarak görülmeye başlanıyor). Kirlilik için de aynı durum söz konusu. Bir önceki onyılın İngiliz Temiz Hava yasaları, Londra'nın bezelye çorbası yoğunluğundaki efsanevi sisinden 1960'larda kurtulmasını sağlamış olsa da, Paris'teki Place de l'Opéra'da gürültü düzeyinin Niyagara Şelalesi'nden yüksek olduğunun ve Seine Nehri'nin doğal akıntısından çok lağım taşıdığının anlaşılmasıyla bir dönüm noktasına gelindi. 1990'lı yıllara gelindiğinde Parislilerin, şehirlerindeki havanın, araba kullanma özgürlüklerine kısıtlama getirilmesini bile kabul etmelerine yol açacak denli kirli olduğunu kabul etmeleri şaşırtıcıdır.[11]

Ölçek de kendi başına bir soruna dönüştü. Modern kentlerde kimi sorunlar, günümüzde akla yatkın çözümlere ulaştırılamayacak denli büyüdü. Sözgelimi, Mexico City'de ya da Kalküta'da yaşayanları saymak bile olanaksız görünüyor. Gelişmiş ülkelerde de yüksek nüfus tehdidi, azalan kaynaklar üzerindeki baskının artması ve siyasi açıdan istikrarsız bir dünyada bu kaynaklar için rekabetin yoğunlaşması konularında yeni kaygılar hissediliyor. Son olarak, değişimin her yerde hızlandığı bir dünyada, ödenecek psikolojik bedeller, güvensizlik, dayanakların yitirilmesi ve gelecek için duyulan huzursuzluk konularında yeni kaygılar doğuyor. Yine de, kaygı ve sorgulama hayaletlerinin zengin dünyayı zaman zaman istila etmelerine rağmen, yoksul ve geri ülkeler, hızlı sanayileşmenin ve yeni teknolojik gelişmelerin ulusal gelir ve GSYH açısından sağlayacağı yararlarla karşılaştırıldığında, bunları önemsiz bulabiliyorlar.

11) 1 Ekim 1987'de, plaka numarası çift sayıyla biten arabaların Paris'e girişleri yasaklandı (en azından üç kişi taşıyan küçük arabalar hariç).

Bu durumun sonuçlardan biri, Mapthus felaketlerinin yeni ve az çok farklı versiyonlarının dikkat çekmeye başlaması oldu. Gıda üretme kapasitemizin sınırlarına hiçbir şekilde ulaşmadık belki, ama gıdadan önce başka şeylerin tükenmesinden korkmak hiç de mantıksız görünmüyor. Tüm dünyanın gıda dışındaki ürünleri günümüzde gelişmiş ülkelerde görülen bir düzeyde tüketmeye yönelmesi durumunda (ki günümüzde böyle bir görüntüyle karşı karşıyayız) başa çıkılması olanaksız bir durum doğacaktır. Bir insanın yiyebileceklerinin sınırı olabilir, ama konfor, hareket özgürlüğü, tıp, sosyal hizmetler ve benzeri alanlardaki tüketiminin hiçbir sınırı yok. Bu tür malların arzının (bildiğimiz kadarıyla) sonuçta sınırlı enerjiye ve maddi kaynaklara bağlı olmasının yanı sıra, savurganca kullanılmaları sorunun şartlarını da değiştiriyor. Süregiden tüketim artışı yüzünden, (diyelim ki) değişen çevre şartları örneğin daha temiz hava gibi yeni gereksinimler yaratıyor. Bu tür olguların ardından yaşanacak toplumsal ve siyasi değişimler henüz tam olarak anlaşılmadı. Rüzgar ve güneş enerjisi alanlarındaki sınırlı sayıdaki denemeye karşın, yeni enerji kaynaklarının geliştirilmesi zorunluluğu da. Bir zamanlar, üstelik de yakın zamanlara dek nihai yanıt gibi görünen nükleer seçenek artık, ya reaktörlerin ya da nükleer atıkların yaratacağı kirlilik korkularına bulandı. İnsanlık, bu tür sorunların çözülmesi söz konusu olduğunda, aya insan gönderirken sahip olunan türde bilgiye ya da siyasi ve toplumsal beceriye sahip olmadığı gerçeğiyle yüzleşmek zorunda. En önemlisi de, bu sorunlarla başa çıkabilmek için aynı zamanda, kalkınma düzeylerindeki farklılığın, zenginle yoksul arasındaki ayrımın yarattığı sorunlarla yüzleşilmesi de gerekiyor.

Çevreye verilen zarar fikri belki de, etkilerinin sınırına henüz ulaşmadı. Şurası kesin ki, dayandığı kaygılar tayfı sürekli genişliyor. Tayfın bir ucunda, doğal kaynakların yanlış ya da boşyere kullanılmasının, ileriyi düşünmeden, akılsızca sömürülmelerinin, diğer yönlerden gözle görülür yararlara sahip şeylerin yarattığı tahribatın yarattığı kaygıdan, diğer uçta, katlanılabilir bir çevrenin hem karasal hem de atmosferik düzeyde tamamen yok edilmesinin doğurduğu kaygıya dek uzanıyor. Kuşku götürmez bilimsel ilerleme sırasında ortaya çıkan beklenmedik sorunlar da kaygıya yol açabiliyor: örneğin, nükleer atıkların yok edilmesi sorunu, ya da, genetik mühendisliği alanındaki her yeni ilerlemeyle birlikte sayıları artan ahlaki sorular.[12] Yüzyıl sonuna yaklaştığımız bu dönemde, sözgelimi, niceliği belirlenebilsin ya da belirlenemesin, insanın

12) Bkz. L. M.Silver'ın, insan ırkının akıllı ya da daha az akıllılar olarak genetik olarak bölünmesi, ya da, dul kalan eşin kaybettiği eşinin klonuyla yeniden evlenmesine izin verilip verilmeyeceği gibi olasılıklar hakkındaki spekülasyonları (*Remaking Eden: Cloning and Beyond in a Brave New World*, Londra, 1999).

"küresel ısınma"ya katkıda bulunduğu sonucuna en nihayet kesinlikle varılabiliyor.[13] Ama kaygı yaratacak başka nedenler de var; örneğin, doğaya müdahale etmenin istesek istemez daha şimdiden yaratmış olduğu, geri dönüşü olanaksız etkiler. Bu etkileri hem mikroskobik hem de makroskobik düzeyde gözleyebiliyoruz; çiçek hastalığı virüsü bu yüzyılda yok edildi, ama pek çok bitey ve direy türü de öyle –ve binlercesi de, biraz daha uzak bir geçmişte. Bu tür değişimler kimilerini, önlerinde karanlık bir geleceğin uzandığını düşünmeye yöneltiyor. Bu durum, son birkaç yüzyılda ulaşılan zaferlerin yarattığı, daha iyi bir geleceğin bilimin doğa üzerindeki denetiminin artmasına bağlı olduğu yönündeki görüşe en azından olası bir sınırlama getiriyor.

Yüzyıl sonuna yaklaşılırken, yeni bir hayaletten de söz edilmeye başlandı: geri dönüşü olanaksız iklim değişimi olasılığı. 1990 yılının üstünden çok zaman geçmeden, iklim kayıtlarının tutulmaya başlanmasından beri en sıcak yıl olduğu ilan edildi. Kimileri soruyorlardı; bu, bazı bilim adamlarının "sera etkisi" adını verdikleri, çok yüksek bir nüfusun daha önce eşi görülmemiş ölçekte fosil yakıt yakmaları sonucunda atmosfere çok yüksek miktarda karbondioksit karışmasının sonucu olan olgunun bir işareti miydi? Gerçi, atmosferdeki varlığıyla gezegenin ısıyı dağıtmasını önleyen gaz birikimi sorununun tek nedeninin bu olması da mümkün görünmüyor. İnsan faaliyetleri yüzünden görülmemiş düzeylerde metan, nitrik oksit ve kloroflorokarbon üretilmesi de etkili oldu. Küresel ısınma yetmiyormuş gibi, asit yağmurları, ozon düzeyindeki, ozon tabakasında "delikler" oluşmasına yol açan azalma ve eşi görülmemiş ölçekteki ormansızlaşma da çevre konusunda yeni kaygılar yaratıyor. Yalnızca tek bir sorunu ele alalım: günümüzde atmosferde, sanayi öncesi dönemlere göre % 25 daha fazla karbondioksit bulunduğu söyleniyor. Bu iddia belki de doğru (ve küresel karbondioksit çıktısının yılda 6 *milyar* ton düzeyinde olduğu söylendiğine göre, kesin miktarları tartışmak bize değil, bilim adamlarına düşüyor).

Bu tür sayıların düşündürdüğü eğilim sürerse ve etkili önlemler alınamazsa, sonuçları inanılmaz olabilir. İklim değişebilir (yeryüzünde ortalama yüzey sıcaklığı önümüzdeki yüzyılda bir ila dört santigrat yükselebilir), yeni tarım devrimleri yaşanabilir, deniz seviyelerinde yükselme görülebilir (yılda altı santimlik bir yükselmenin olası ve akla yakın olduğu öne sürüldü) ve büyük insan göçleri yaşanabilir. Bu tür sorunların ölçeğinin ve yarattıkları tehlikenin farkına varmak, uygulanabilir çözümler bulmaktan daha kolay. Dolayısıyla, Do-

13) Hükümetlerarası İklim Değişimi Paneli'nin 1995 tarihli bir raporuna göre kanıtlar bu yönde ağırlık kazanıyor, ama bu görüş de neredeyse hemen sorgulandı. Yine de, Aralık 1997'de Kyoto'da gerçekleştirilen İklim Değişimi konulu konferansa gelindiğinde, bu sonuç genel olarak kabul görmüştü.

ğa'ya müdahale konusunda duyulan huzursuzluk doğal olarak sürüyor. 1990'lı yıllarda, biyo-çeşitliliğin karşısındaki tehditlerden söz edilmeye başlandı. Tüm insanlığın işbirliğine girmesini gerektiren pek çok ortak çıkar olduğu daha o zamandan belliydi. Ama ne yapılması gerektiği konusunda fikir birliğine ulaşılması yakın gelecek için mümkün görünmüyordu. Yeni kurulan çevre bakanlıklarının yetkilileri Şubat 1991'de, küresel iklim değişimi konusunda bir antlaşma yapılması üzerinde çalışmak üzere Washington'da buluştular. 1992'de Rio de Janeiro'da gerçekleştirilen "Yeryüzü Zirvesi"nde sanayileşmiş ulusların temsilcileri, 2000 yılına gelindiğinde "sera gazı" yayımının 1990 düzeylerine çekilmiş olması üzerinde anlaşmaya vardılar. Ne yazık ki, bu değişimle bağlantılı olduğu giderek daha fazla düşünülen sanayi kirliliği konusunda 1997'de Kyoto'da gerçekleştirilen konferansta, genel ve uygulanabilir enerji kullanımı kısıtlamaları konusunda, böyle kısıtlamalara gerek olduğu üzerinde anlaşmaya varılması hariç, bir sonuca ulaşılamadı; kimi ülkeler sonradan, kendi sera gazı yayımlarını kısıtlamaya çalışacaklarını açıkladılar. Ülkelerin kendi kendilerini kısıtlamalarının yolunu, en açgözlü tüketici olan ABD'de demokrasi, Çin önderliğindeki az gelişmiş dünyanın olası büyük tüketicilerinde ise imrenme tıkamıştı. Kyoto konferansının, iklim değişimi olgusunun saptanması konusunda hâlâ çözülememiş kim teknik sorunların belli oranda açıklığa kavuşturulmasını sağladığını söylemek de doğru olacaktır. Eğer küresel enerji düzenlemesi konusunda bir ölçüm getirilecekse, bu yararlı olacak, ama mevcut tehlikelere karşı, ölçekleriyle orantılı bir tepkinin habercisi olduğu da söylenemez.

19 Yeni Ekonomik ve Toplumsal Dünyalar

UZUN VADEDE

1901 başında Hindistan, iki yıl sürecek bir kıtlığın pençesindeydi. Batı gazete ve dergilerinde, kıtlığın etkilerini gözler önüne seren birkaç fotoğraf ve çizim yayınlanmıştı. Londra'da açılan yardım fonu belli bir başarıya ulaşmıştı. Yine de, 2 milyon kişinin öldüğü gerçeği, yamyamlık ve kolera trajedileri, Hindistan'ın yollara yığılan açlık kurbanlarının kaderi, Avrupa'nın geri kalan kısmı ya da ABD bir yana, İngiltere'de bile çoğu insanı neredeyse hiç etkilememişti.

Günümüzde böyle bir bilinçsizliği düşünmek bile olanaksız. Felaketlerin ve yoksulluğun yürekleri parçalayan ayrıntılarını gösteren televizyon görüntülerinin bombardımanına uğruyoruz ve yoksul ülkelerdeki bitmek bilmez, genel sefalet bize sürekli hatırlatılıyor. Bu durum, daha etkili ve cömert tepkiler alındığı anlamına gelmiyor elbette. Günümüzde zengin ülkelerde "merhamet yorgunluğu"ndan söz ediliyor; hayır girişimlerinin üzerine aşırı bir yük bindiği söyleniyor. Ama olgulara herkesin erişebilmesi konusunda kaydedilen ilerleme, yaklaşık bir yüzyıl içinde gerçekleşmiş büyük bir değişim. İnsan deneyiminde yeni bir farklılaşma da yaşandı. Avrupa'nın kimi bölgeleri 1940'ların sonları gibi yakın tarihlerde bile kıtlıkla karşı karşıya kaldılar (savaş sonunda

Yunanistan, savaş sona erdikten sonra SSCB), ama o dönemde bile bu olağandışı bir durum, özel şartların bir sonucuydu. Oysa yalnızca yarım yüzyıl önce, aşırı yoksulluk içinde yaşayan Avrupalı sayısının günümüzdekinden çok daha yüksek olduğu dönemde, Avrupalıların yaşamlarıyla, çağdaşları olan Afrikalı ve Asyalıların yaşamları arasındaki çelişki, günümüzdeki torunlarına oranla çok daha azdı. Açlıktan ölmek onlar için de olasılık dahilindeydi. O dönemden bu yana gelişmiş dünyada yaşam deneyimlerinde gerçekleşen en önemli değişim, neyin katlanılabilir olduğu konusundaki beklentilerde ve dolayısıyla, algılardaki değişim oldu. Yaşamlarımızın uzaması gibi, ekonomik büyümeye de günümüzde kesin gözüyle bakılıyor. Yol boyunca rastlanan istisnalara, kesintilere, ya da, kimi ülkelerdeki yola gelmez yönetimlere karşın, "norm"a dönüştü; ekonomik büyümede bir yavaşlama gözlenmesi bile kaygı yaratıyor ve büyümenin gerçekleşmemesi de özel açıklama gerektiriyor.

Zaten zengin olan ülkelerde büyümenin normal olduğu varsayımının kabul edilmesine ve bu büyüme nedeniyle oluşan, giderek artan eşitsizliklerin fark edilmesine karşın, kişi başına düşen brüt tüketimde az gelişmiş dünyanın büyük bölümünde de reel artış kaydedilmesi bir paradoks. Yirminci yüzyıl başındaki ve sonundaki nüfus rakamları arasında yapılacak kabaca bir karşılaştırma aydınlatıcı olacak. 1990'lı yılların ortalarında, 5,5 milyarın biraz üstünde olan dünya nüfusu, insanların yaşadığı kıtalar arasında yaklaşık olarak arka sayfadaki tabloda görüldüğü gibi bölünmüştü.

Bu tablo, yüzyıl içinde yaklaşık olarak toplam üç buçuk kat düzeyinde bir artış ve kimi kıtalarda daha da yüksek bir nüfus artışı anlamına geliyor.[1] Toplamlar içerisindeki pay değişimleri de ilgi çekici; özellikle de, Avrupa'nın konumundaki göreceli gerileme. Paylardaki değişim, en önemlisi, yaşam beklentisindeki çarpıcı değişimleri yansıtıyor; özellikle de, istisnaları olsa da, dünyanın daha az gelişmiş ülkeleri için. İnsan ömrünün uzadığı her yerde, en temel zenginlik birimi olan yiyecek daha çok tüketiliyor.

1) Tabloda rakamlar yuvarlanarak verilmiştir ve (bir diğer sınırlama olarak) s. 49'da 1901 için verilmiş olan benzer rakamlarla tam olarak karşılaştırılmaları mümkün değildir. Bu tabloda verilen rakamlar, o tarih için verilen rakamlara oranla gerçeğe biraz daha yakın olmalı ve çeşitli tarihlerdeki BM 1990-1998 tahminlerinden alınmışlardır; BM Nüfus Fonu'nun 1998'de farklı rakamlar vermiş olmasına karşın, o rakamlarda da genel dağılım fazla bozulmuyor. SSCB'nin dağılması doğrudan karşılaştırmayı daha da zorlaştırıyor; BDT cumhuriyetlerinden altısını Asya'ya ve (aralarında en büyüğü Rusya olan ve "Asya'daki Rusya"yı da içeren) yedisini de Avrupa'ya yerleştirdim. Bu tabloda Güney Amerika ve Karayipler, ABD ile (kimi zaman "Kuzey Amerika" içerisine alınan) Meksika arasındaki sınırı çizen Rio Grande'den başlıyor. Antarktika'da günümüzde, 1901'de olmayan bazı uzun vadeli insan yerleşimleri bulunmakta, ama buradaki gibi büyüklükler söz konusu olduğunda bunlar göz ardı edilebilir.

	Milyon	*Toplam dünya nüfusundaki yaklaşık pay (en yakın % 0.25'e yuvarlanmış olarak)*
Avrupa	745	13.5
Asya	3.424	62
Afrika	701	13
Güney Amerika ve Karayipler	308	5.5
Kuzey Amerika	294	5.25
Avustralasya ve Okyanusya	47	0.75

Bir yüzyıllık nüfus artışının bir diğer sonucu da, bireysel olarak ülkelerin göreceli güç ve önemlerindeki değişim. Ülkeler arasındaki güç sıralamasını tek başına nüfus belirlemiyor elbette. Başka maddi kaynaklar da önem kazanıyor ve bir yönden güçlü olmak, başka bir yönden de güçlü olmak anlamına gelmiyor. Nüfus yine de, tüm güç hesaplamalarında önem taşıyor. 1990'lı yılların ortalarında, dönemin en kalabalık ülkelerinin aşağıdaki gibi sıralandığı düşünülmekteydi:[2]

	Milyon
Çin	1.209
Hindistan	919
ABD	265
Endonezya	192
Brezilya	153
Rusya	148
Japonya	125
Pakistan	127
Bangladeş	118
Nijerya	108

Bu listede Çin ve Hindistan öne çıkıyorlar ve görünüşe bakılırsa, yalnızca sayı açısından bakıldığında bile, büyük güçler olmaları kaçınılmaz. Çin nüfusu sayesinde askeri açıdan neredeyse hiçbir ülke tarafından alt edilemez konumda ve belki Hindistan için de aynı durum geçerli. Ama Çin'deki toplumsal devrim sonucunda kişi başına düşen zenginlik gözle görülür derecede art-

2) Sayıların çoğu en yakın milyona yuvarlanmış ve 1994 tarihli BM tahminlerinden alınmışlardır; Rusya içinse 1997 sayısı verilmiştir (yani, SSCB sonrası). Nüfusu 81 milyonu aşan Almanya günümüzde Rusya'dan sonra en kalabalık Avrupa ülkesidir.

maya başladı; Hindistan'da ve diğer bazı yüksek nüfuslu ülkelerdeyse günümüzde de süren yoksulluk bu ülkeler için aşılması kolay gözükmeyen, çok önemli bir engel oluşturuyor. Biraz da üretim artışının nüfus artışına ancak yetişebilmesi yüzünden, nüfus, halkın büyük çoğunluğu için ilerleme kaydetme çabalarını zora koşuyor. Sıradan bir gözlemciye, örneğin çoğu Hintli ya da Afrikalının durumu yüzyıl başından beri pek de değişmemiş gibi görünebilir. Ama bu doğru değil, çünkü bu süre içinde yaşam beklentisi dünyanın her yerinde yükseldi. Bu durum, ister doğal kaynakların az olduğu ülkeler olsunlar (örneğin, Bangladeş), ister görece zengin, pek çok ülke için yüzyılın getirdiği en önemli değişim.

Yine de, zenginlik artışının her zaman gözle görülür bir refah artışı getirdiği söylenemez. 1970'li yılların başlarında, Hindistan'ın gıda açısından kendine yetme dönemine girmek üzere olduğu düşünülmekteydi. 1948-1973 arasında ülkenin tarım üretimi iki katına çıkmıştı. Ama bu yeni zenginlik, ayda bir milyon artan ve ortalama olarak, daha uzun yaşayan bir nüfusa ucu ucuna yetebildi. Çok hızlı bir nüfus artışı, aslında yeterli olabilecek kaynakları (Hindistan, Bangladeş ve yakın zamanlara dek Endonezya örneklerinde görüldüğü gibi) tüketebilir. Yeni yaratılan zenginlik çoğunlukla hemen tüketiliyor ve bu durumda, yaşam beklentisinin yükselmesini insan mutluluğuna katkıda bulunan bir etmen olarak görmek zorlaşıyor; çoğunlukla, sefalet süresinin uzaması anlamına geliyor. Ufukta başka bir sorun daha var; doğum oranlarının düşük ve yaşam beklentisinin yüksek olduğu ülkelerin karşı karşıya kaldıkları, çalışmayan yaşlı nüfusun, genç işgücü nüfusundan çok daha hızlı artması sorunu.

Bu tür uzun vadeli demografik değişimlerin gerçekleşmesi konusu elbette, birdenbire 1945'ten başlatılamayacak öykülerden bir diğeri. Hem böylesine çarpıcı bir nüfus artışını, hem de, nüfus artışı yükünü şu ana dek başarıyla taşımış olan eşi görülmemiş zenginlik üretimini anlamak için uygun "uzun vade" en azından, bütün bir yüzyıl. İki dünya savaşının ve 1930'lu yıllardaki ekonomik buhranın tüm dünyada yarattığı gerileme dönemindeki kısa süreli ve yerelleşmiş, kimi zaman korkunç kesintilere karşın, pozitif zenginlik yaratımı 1901'den beri sürmekte. Zenginlik yaratımında 1970'li yıllarda ve ardından, 1990'lu yıllarda yavaşlama görüldü, ama, gelişmiş dünyadaki farklı ekonomiler, gelişmemiş dünyadaki farklı bölgeler ve hatta, kıtalar arasındaki büyük çelişkiler göz önüne alındığında bile, yüz yıl boyunca yukarı doğru bir eğilim gözlendi ve bu eğilim elli yıl boyunca hiç kesintisiz sürdü. Yakın tarihli hesaplamalardan, kişi başına düşen Gayri Safi Yurtiçi Hasıla için aşağıdaki seçilmiş tahmini değişim örnekleri çıkıyor (1988 yılı dolar değeri üzerinden).

	1900	1988
Brezilya	436	2.451
İtalya	1.343	14.432
İsveç	1.482	21.155
Fransa	1.600	17.004
Japonya	677	23.325
Birleşik Krallık	2.798	14.477
ABD	2.911	19.815

Bu tür seçilmiş sayıların, elbette, dikkatle yorumlanması gerekiyor. Bu sayılar yine de, dünyanın çok daha zenginleşmiş olmasına karşın, bu yeni zenginliğin çok farklı oranlarda ve çok farklı şekillerde yaratılmış, dağıtılmış ve tasarruf edilmiş ya da harcanmış olduğunu gösteriyor. Belki de (kimi yönlerden gelişmiş ve gelişmemiş ekonomik sektörlerin bir bileşimi olarak görülmesi daha yararlı olacak) Brezilya örneği hariç, tablodaki tüm ülkeler 1988'de zengin ülkelerdi ve gelişmiş dünyanın içinde yer alıyorlardı. Yoksulluğun ne yazık ki hâlâ sürdüğü başka örnekler de var. Aynı yıl Afganistan, Madagaskar, Laos, Tanzanya, Etiyopya, Kamboçya ve Mozambik'te kişi başına düşen yıllık GSYH hâlâ, 150 doların altındaydı. Bir milyardan fazla insanın günümüzde hâlâ günde 1 ABD dolarından az bir parayla yaşadıkları (üstelik, Canterbury Başpiskoposu gibi bir otorite tarafından) iddia edilmiştir. Yirminci yüzyıl ekonomi tarihinin en önemli olgusu yine de, en belirgin olarak nüfus artışıyla ve insan ömründeki uzamayla gözler önüne serilen ve eşit olmayan oranlarda dağılan zenginlik yaratımıdır.[3]

Uzun vadede göze çarpan bir diğer gözlem de, zaman içinde yaşanan tüm kesintilere karşın, ekonomik büyümeyi teşvik eden (ve sık sık, ekonomik büyüme ölçekleri olarak kullanılan) temel süreçlerden pek çoğunun çok uzun zaman önce başlamış olmasıdır. Uluslararası emtia alışverişindeki büyük ve hızla ivmelenen artış daha on dokuzuncu yüzyılda, büyük oranda teknolojik yenilikler sayesinde başlamıştı. Hem mutlak büyüme hem de büyümenin teknolojiye bağımlılığı yirminci yüzyılda da sürdü ve daha da arttı. Ulusal ekonomik bağımsızlık, dehşet verici 1930'lu yıllar ve İkinci Dünya Savaşı dö-

3) 1984 yılında (14 Nisan tarihli) *The Economist*'te, "Dünyadaki çiftçilerin % 2'si – zengin ülkelerdeki 24 milyon– (...) tüm gıdanın yaklaşık dörtte birini ve ihraç edilen gıdanın yaklaşık dörtte üçünü üretmektedir. Çiftçilerin geriye kalan % 98'i –halkın üçte ikiye varan kısmının topraktan geçindiği yoksul ülkelerdeki 1.2 milyar– ise gıdanın dörtte üçünü üretir, yine de, yeterince yiyecekleri yoktur," denilmekteydi.

nemleri hariç, azaldı ve özellikle de 1950'den sonra ülkelerin çoğu, gereksinimlerinin pek çoğunu ithalatla karşılamaya başladılar. Ulusal ekonomi yönetimlerinin yapısı yavaş yavaş değişti. Ekonomi politikasının görevi, savaş ya da kriz nedeniyle zaman zaman temel gıdaların arzını ve dağıtımını güvence altına alacak önlemler getirmeye yöneltilmekten çok, her tür malın sürekli bulunabilmesini sağlamaya ve refah hedeflerine ulaşılması için, vergilendirilebilecek zenginliğin teşvik edilmesine dönüştü.

Böylesine uzun dönemler boyunca gerçekleşen değişimlerin hızı her zaman aynı olmadı. Değişimin izlenmesinde getirilebilecek en önemli ayrımlardan biri, yaklaşık olarak, yüzyılın iki yarısı arasındadır. Servet yaratımı hiç kuşkusuz, ilk yarıda ikinci yarıya oranla çok daha fazla kesintiyle karşılaştı ve büyüme çok daha yavaş kaldı. Ayrıca, ilk yarıya, devletin ulusal ekonomilere müdahalesindeki artış, ikinci yarıya ise, düzenleyici olarak piyasaya duyulan yeni saygı hâkim olmuştu. Dahası, 1945'ten beri görülen bolluk artışı konusunda yapılacak herhangi bir genel açıklamada, bu dönemin kendine özgü bir özelliğine, yani, büyük güçler arasındaki uzun süreli barışa da yer verilmelidir. Yaşanan kanlı ve yıkıcı çatışmalara, büyük güçlerin savaşlarında onların yerine çarpışmış olan vekillerinin çektikleri acılara ve uzun uluslararası gerginlik dönemlerinin yaşanmasına karşın, büyük güçler arasında bir çatışma çıkmamış olması çok önemlidir. Avrupa'da iki dünya savaşı sırasında yaşanan türde geniş çaplı bir insan ve maddi sermaye yıkımıyla karşılaşılmadı; uluslararası ticarette 1930'lı yıllardakine benzer bir çöküş yaşanmamış olması da aynı derecede önemlidir. Uluslararası siyasi rekabet, tersine, pek çok ülkede ekonomik faaliyetin sürmesini, bazılarında da gelişmesini sağladı, teknoloji transferini ve teknolojik ilerlemeyi artırdı ve büyük sermaye yatırımlarını ve transferlerini teşvik etti. Dolayısıyla, siyasi ve askeri kaygılar çoğunlukla, reel zenginliğin artmasına katkıda bulundu.

AVRUPA'NIN "ALTIN ÇAĞI"

Bu tür yatırım ve transferler ilk olarak, 1940'lı yılların sonlarında ve 1950'li yıllarda ABD yardımlarıyla Batı Avrupa ülkelerinin toparlanışının desteklenmesiyle başladı. Amerikan ekonomisi, yüksek savaş harcamaları sayesinde savaş öncesi dönemdeki buhrandan çıkmıştı. Amerikan topraklarının savaşın yol açacağı fiziksel tahribattan uzak kalmasıyla birlikte, bu, Avrupa'nın toparlanışının finanse edilmesini mümkün kıldı. Savaşta yeniden kurulan Amerikan ekonomik gücü, 1914'te Birleşik Krallık'ın sahip olduğuna benzer, ama ölçek olarak onu da aşan bir savaş sonrası Amerikan ekonomik hegemonyası

potansiyeli taşımaktaydı. Yine de, Amerikan gücünün uluslararası bir avantaja nasıl dönüştüğünü açıklamak için, daha pek çok şeyin gözönüne alınması gerekir. Açıklamalarda, Amerika'nın bu şekilde davranmasının Amerika'nın çıkarına görülmesini sağlayan (ve en önemlisi Soğuk Savaş olan) uluslararası şartlara, kimi Amerikalı devlet adamlarının ve işadamlarının fırsatları yaratıcı şekilde değerlendirmelerine, bu ölçekte bir alternatif sermaye kaynağının uzun bir süre dünyanın başka hiçbir yerinde bulunmamasına ve 1930'lu yılların ekonomik anarşisine dönülmesini önleyecek kurumların oluşturulması için daha savaş sona ermeden girişimlerde bulunmuş olan farklı uluslardan insanların çabalarına da yer verilmeli.

1944'de Bretton Woods'da yapılanlar, 1914 öncesi ekonomik düzenin temelini oluşturan ve 1914 ila 1945 arasında hüküm süren düzensizlik sonucu bozulan "doğal" ekonomik uyuma bağımlılığın yerini, eşi görülmemiş derecede akılcı bir uluslararası ekonomi yönetiminin almasını mümkün kılmıştı. Uluslararası Para Fonu ve Dünya Bankası, savaş sonrasındaki, Marshall Planı'yla doruğa ulaşan Avrupa'ya dolar akışı denli hızlı etki yaratmamakla birlikte, savaş sonrasındaki işbirliğinde temel önem taşıdılar. 1947'den sonra, yirmi üç ulusun temsilcilerinin GATT'a imza atmalarıyla birlikte, istikrar ve işbirliği ortamını güçlendirdiler. Uluslararası anlaşmaların ABD'ye dayattığı kısıtlamalar yaklaşık yirmi beş yıl boyunca, ABD piyasalarının uluslararası ekonomiyi 1920'li ve 1930'lu yıllarda iç siyasi baskıların sarstığı şekilde sarsma gücünü kısıtlamıştı. Bu düzenlemelerin ve kurumların getirdiği ekonomik istikrar sayesinde dünya ticaretinde yirmi yıl boyunca, reel olarak yılda yaklaşık % 7 düzeyinde bir büyüme yaşandı. Büyük ulusal ekonomiler arasında alışverişi yapılan mamul mallara getirilen ortalama tarife düzeyi 1945 ila 1980'li yıllar arasında % 40'tan % 5'e indi ve dünya ticareti beş kattan fazla arttı. Ticaretin önündeki tek engel tarifeler olmasa da, bu, çok önemli bir adımdı.

Yalnızca ABD'nin arkasında kalan Batı Avrupa, bu uzun refah patlaması döneminden en çok yararlanan bölgeydi ve çeyrek yüzyıl boyunca da öyle kaldı. Marshall Yardımı, Avrupalıların kendi başlarına ulaşabileceklerinden daha yüksek tutarlarda sermaye yaratabilmelerini sağlayan yüksek bir ithalat düzeyini garanti altına almıştı. 1947 yazında Fransa, Belçika, Hollanda, İtalya ve Almanya'da sanayi üretimi hâlâ, 1938 düzeyinin altındaydı. 1953'e gelindiğindeyse, Amerikan ekonomik yardımı ve Avrupalıların kendi çabaları sayesinde, Batı Avrupa ülkelerinin ekonomileri büyük oranda yeniden kurulmuştu. Bu, olağanüstü bir başarı dönemiydi. Batı Avrupa'da eski düşmanlıkların yatışması, liberal zihniyette yönetimlerin getirdiği istikrar ve giderek artan etkin refah yaratımı, son derece olumlu adımlardı. Batı Avrupa, 1970'li yılların başına dek sürecek olan ekonomik büyüme dönemine, yani, "altın çağ"a girmişti.

İşsizlik 1930'lu yıllardaki düzeyin yaklaşık dörtte birine inmiş ve 1945'in karanlık günlerinin güvenlik ve konfor hayalleri, on yıl sonra gerçeğe dönüşmüştü. Finlandiya da dahil olmak üzere on iki "Batı" Avrupa ülkesinden alınan rakamlarda, 1950 ila 1972 arasında reel GSYH'da yıllık ortalama % 4.6 düzeyinde bir artış ve % 0.7 düzeyinde nüfus artışı görüyoruz (1913-1950 döneminde ise bu oranlar % 1.4 ve % 0.5 düzeyindeydi).[4] Ama tarihçiler bu gelişmenin kesin nedenlerini ve karşılaştırmalı ağırlıklarını hâlâ tartışıyorlar; üstelik, bireysel olarak ülkeler arasındaki varyasyonlar konusunda da fikir birliğine varmış değiller. Ekonomistler de nedenler konusunda fikir birliğine ulaşamadılar ve tarihçinin hiç de heyecan verici olmayacak açıklaması, bu durumu mümkün kılan pek çok neden bulunduğu yönünde olmalı.

Nedenlerden bazıları, siyasiydi. Siyaset, Avrupa'ya yeniden inşası için gerekli olan Amerikan dolarlarını daha Marshall Planı'ndan önce sağlamaya başlamıştı. Soğuk Savaş'ın sürdüğü yıllarda, özellikle de ilk dönemlerinde, uluslararası rekabet Avrupa'nın yeniden silahlanmasına ve Avrupa'da daha büyük Amerikan garnizonlarının kurulmasına yol açtı ve bu iki etmen, ekonomik faaliyetin sürdürülmesine ve yalnızca basit bir toparlanıştan daha fazlasına ulaşılmasına katkıda bulundu. Çok büyük rakamlar söz konusuydu. 1948 ve 1949'da ABD GSYH'sının en az % 3'ü Avrupa'ya gitmişti. 1951'de Marshall Planı'nın süresi uzatıldı; sonunda, alıcı ülkelere toplam 17 milyar dolar verildi. Bu ülkeler aynı zamanda, yaklaşık 3 milyar dolar düzeyinde Dünya Bankası kredisi de almışlardı. Bu tür transferlerin getirdiği büyük sermaye yatırımları Avrupa'da reel zenginliğin armasını sağladı ve Avrupa para birimlerinde 1949'da, yaklaşık yirmi yıllık bir süre için Avrupa'ya rekabet avantajı kazandıracak bir dizi devalüasyon yapılabilmesini kolaylaştırdı. En önemlisi, uluslararası ticareti destekleyecek bir güçlü para arzını güvence altına aldı. Kısacası, Avrupa'nın ekonomik sağlığını yeniden kazanmasını sağlayacak şartlar Avrupa dışında hazırlandı. Avrupa'nın yeniden büyük bir dünya sanayi üretimi merkezi oluşu, Amerikan dinamosuna dayanmaktaydı. Ama bu enerji kaynağı, ne ekonomik toparlanışın tek açıklamasıydı, ne de, buna yardımcı olan, Batı Avrupa'daki daha büyük bir ekonomik bütünleşme hareketinin. Bu gelişmelerde, karşılarına çıkan fırsatları kullanan Avrupalı işadamlarının ve neredeyse istemeden her tür "sosyal güvenlik" harcamasını getirerek talep artışına dolaylı yoldan katkıda bulunan devlet adamlarının da etkisi olmuştu.

4) Bkz. N. F. R. Crofts, "The golden age of economic growth in Western Europe, 1950-1973," *Economic History Review*, xlviii (1995), s. 429-447. Bu rakamlar, G. Toniolo'nun kendi çalışması için derlediği rakamlardan biraz farklıdır (bkz. s. 121).

DOĞU AVRUPA

1950'li yılların ortalarına gelindiğinde, Batı Avrupa'nın bu toparlanıştan sağladığı faydaların son derece çarpıcı olduğu açıkça görülmekteydi; özellikle de, önlerindeki büyük bir tezatla karşılaştırıldığında. Doğu Avrupa, tarihsel engellerin ağırlığının hissedildiği bir bölgeydi. SSCB ile komşuları arasındaki doğal görünebilecek ticari ilişkilere Ekim Devrimi'nden itibaren, zaman zaman, siyasetin gölgesi sinmişti. Kapitalist ekonomilerin durgunluğa girmeleri, kurtuluş yolunu korumacılıkta ya da otarşide aramaları ve SSCB'nin kendi yarattığı diğer felaketlerle boğuşmaya başlamasıyla birlikte 1931'den sonra yaşanan büyük karışıklık ve dünya ticaretindeki net azalış döneminde, buradaki (ve Orta Avrupa'daki) ekonomik parçalanmanın üstesinden gelinmesi umudu kalmamıştı. Ardından, savaş yıllarının yarattığı yıkım geldi; Doğu Avrupa ve Rusya'nın Avrupa kısmı zorlu çarpışmalara ve (doğu yarısı 1945'ten sonra Sovyet yönüne girecek olan) Almanya da ağır bombardımanlara sahne oldu. Doğu Avrupa'nın savaştan sonraki toparlanışında çarpıcı bir ekonomik büyüme de görülüyor. Bu büyüme yalnızca savaş sırasında yıkılan toplumsal sermayenin (evler, hastaneler, okullar ve bunların ardındaki destek yapılar) yeniden inşasında değil, yeni bir başlangıçta, bebek ölüm oranlarının düşürülmesinde ve daha iyi beslenme düzeylerinin yaygınlaşmasında da gözleniyor. 1939'dan önce Doğu Avrupa'nın büyük bölümü bir kırsal kesim yoksulluğu bataklığıydı. Köylülerin yeniden kentlere taşınmaları ve sanayinin yeni iş olanakları yaratması sonucunda, köylerdeki dilenci manzaraları kayboldu. 1945-1950 döneminde doğuda kaydedilen ekonomik ilerleme yine de daha çok, savaş öncesindeki geriliğin ortadan kaldırılması yönündeydi. Yakın geçmişle çarpıcı bir çelişki gözleniyordu, ama Doğu Avrupa ülkeleri batılı ülkelere oranla yoksul kaldılar.

Soğuk Savaş zorunlulukları, hiç kuşkusuz, doğuda işleri daha da zorlaştırdı. Avrupa'nın (ve sonraları, dünyanın) iki ayrı kıt kaynakları örgütleme yöntemi nedeniyle giderek daha keskin şekilde bölünmesiyle, dünya pazarlarındaki tüm eski bölünmeler aşıldı. Böyle bir durumun zenginlik yaratma sürecine katkıda bulunması beklenemez. Piyasa ve "komuta" (ya da, gelecekteki komuta) ekonomileri arasında alışveriş sürmekteydi, ama kısıtlanmış ve zorlaşmıştı ve geçen zamanın iki ayrı ekonomiyi birbirlerine yaklaştırdığı söylenemezdi. Comecon büyük oranda Sovyet politikasının bir aygıtı durumundaydı ve SSCB'nin çıkarları, ulusal çıkarlara baskın geliyordu. Ekonomik büyüme modelleri olarak iki sistem arasındaki rekabet Soğuk Savaş propagandasıyla daha da alevleniyor ve belki de, bu savaşın düşmanlıklarının yayılmasına katkıda bulunuyordu. Her birinin tarafsızları kazanmaya çabalayan kendi misyonerleri vardı. Ama Batı Avrupa'nın hamisi olan süper gücün buraya olumlu yararlar

akıtmasına karşın SSCB'nin Doğu Avrupa'nın sermayesini sömürdüğü zaman geçtikçe daha iyi anlaşılıyordu.

Bu durumun sonsuza dek değişmeden kalması mümkün değildi. Daha 1960'ta, bir sistemdeki ABD ve diğer sistemdeki Sovyetler Birliği egemenliği on yıl öncesine göre azalmıştı. 1950'li ve 1960'lı yıllarda her iki sistemde de (farklı düzeylerde de olsa) ekonomik büyüme patlaması yaşandı. Bu onyıllarda Sovyet tarzı kalkınma modellerinde ağır sanayi üzerinde durulmaktaydı. Comecon (Moğolistan, Küba ve Vietnam'ın dahil olmasıyla) Avrupa dışında da genişledi, ama, ulusal ekonomik uzmanlaşmayı teşvik etme yönündeki çabalara rağmen, üye devletler arasındaki ticaretin artırılmasında başarısız oldu. Piyasa ekonomilerinin daha hızlı ilerlemesi sonucunda, Batı ve Doğu Avrupa'nın yaşam standartları arasındaki fark büyüdü. 1970'e gelindiğinde batıda, üye devletlerin otoyollara, süpermarketlere, televizyon reklamlarına ve yeni bir uluslararası tarzda kitle turizmine sahip oldukları, adeta yeni bir kıtaya benzeyen bir Avrupa görülüyordu. Doğu ise çok daha derme çatma, pek de çekici olmayan bir manzara sunuyordu. Bu yarının vitrini ADC'ydi, ama komünist bölgenin bu en zengin devleti de, SSCB'den aldığı ucuz enerjiye, imalatı için Comecon'un diğer ülkelerinde emniyetli bir pazara sahip olmasına ve Federal Alman Cumhuriyeti'nden aldığı yardıma rağmen giderek, dış borçlarını ödemekte zorlanmaktaydı. Batılı ülkelerin verdikleri krediler yalnızca, faizleri ödemekte kullanılacak güçlü para (batı parası) gereksinimini artırıyordu. Doğu Alman teknolojisi de sürekli geride kalıyordu; sözgelimi, 1980'e gelindiğinde ADC Avusturya'dan çok daha az bilgisayar üretiyordu, ürettiği bilgisayarlar kötü yapılmış ve tasarımları çağdışı kalmıştı.[5] Bu döneme gelindiğinde Batı Almanlar ADC'yi tam anlamıyla finanse etmekteydiler. 1989'a gelindiğinde ülke iflas edecekti. Çekler gibi Doğu Almanlar da uzun süre, en azından, ekonomilerinde piyasa etkilerine daha büyük bir rol verme çabalarına daha 1960'larda başlamış olan Macarlardan ve Polonyalılardan daha iyi durumda oldukları için kendi kendilerini kutlamakla yetinmişlerdi. Ama 1980'lere gelindiğinde, diğer Doğu Avrupa ülkelerinin ADC'yi geçeceği yönünde belirtiler görülmeye başlandı.

Bu dönemde Doğu Avrupa'nın tamamıyla Batı Avrupa arasındaki tezat daha da keskinleşmişti; üstelik, tek neden, batıdaki yaşam standardının sürekli gelişmesi de değildi. Tüm Doğu Avrupa ülkelerinde karaborsa ve çevre kirliliği vardı, çağdışı kalmış ağır sanayi tesislerinde verimlilik ve kapasite düşüktü, enflasyonla baş edilemiyordu, dükkanlarında doğru dürüst tüketici ürünleri bulunmuyordu, işgücü disiplinleri katlanılmaz durumdaydı, barınma koşulları

5) C. Maier, *Dissolution: The Crisis of Communism and the end of East Germany* (Princeton, 1997) s. 74-75; gerçi, Avusturya için verilen rakamlar ilk bakışta şaşırtıcı görünüyor.

yetersizdi ve en önemlisi, ödüllendirme sistemlerinde bariz bir eşitsizlik görülmekteydi. Rejim çıkış yolu olarak çetin işsizlik düzenine de başvuramazdı. Devrime doğru ilerleyen onyılın ardındaki gerçeklik, buydu.

DÜNYA ÇAPINDAKİ TEZATLAR

Doğuyla batı arasındaki farklar göz önüne alındığında, Avrupa'nın bir bütün olarak ekonomik konumunu tanımlamaya, özetlemeye ve elde edilecek sonucu dünyanın diğer bölümleriyle karşılaştırmaya çalışmak gerçekdışı ve yüzeysel bir yaklaşım olacaktır. Yine de, gelişmekte olan ve gelişmemiş dünyanın yoksul ülkelerine göre hem Batı hem de Doğu Avrupalılar zenginler arasında sayılabilirdi. Batı ekonomilerinde zenginlik daha belirgindi, ama kötü yönetimin ve siyasi önceliklerin büyümeyi yavaşlattığı SSCB ve Doğu Avrupa bile 1950'li ve 1960'lı yıllarda pek çok Asyalı ve Afrikalıya son derece varlıklı görünüyordu. Batı Avrupalıların çoğu, belli düzeyde gelişmiş kent sektörlerinin tüm Avrupa ülkelerinde bulunduğu savaş öncesi dönemde de vatandaşlarının çoğunun yüksek yaşam standartlarına sahip olduğu ülkelerde yaşıyorlardı. Bu durum kıtalar arasında Avrupa'ya tüketici olarak ayrıcalıklı bir konum kazandırmış ve 1939 ila 1945 arasındaki yıkımda da Avrupa bu ayrıcalığını tamamen yitirmemişti. 1970'de dünyanın en büyük üç sanayi kapasitesi kümelenmesi otuz yıl önceki gibi yine Kuzey Amerika, Avrupa ve Rusya'daydı, ama artık aralarına bir dördüncüsü, yani, Japonya da katılmıştı.

Düş kırıklığı vardı elbette. Yeni zenginliğin küresel bir refah getirmediği açıkça görülmekteydi. Bu dönemin büyük bölümü boyunca dünya nüfusunun yaklaşık üçte birini barındıran komünist dünyanın komuta ve kontrol ekonomilerinin yarattığı istisna bir yana bırakılırsa, 1945'ten sonra zengin ve yoksul uluslar arasındaki eşitsizlik belirginleşmekle kalmamış, gerçek anlamda artmıştı da. Söz konusu olan yoksulun daha da yoksullaşmasından çok, zenginin daha da zenginleşmesiydi. Örneğin, kimi Asya ülkeleri 1952 ila 1970 arasında tarımsal üretimlerini orantısal olarak Avrupa'dan daha fazla ve Kuzey Amerika'dan çok daha fazla artırmışlardı, ama nüfus artışı yüzünden, uçurumu kapatamamışlardı. Birbirlerine göre sıralamalarının değişmesine ve nüfuslarının artmasına karşın, 1950'de en yüksek yaşam standartlarına sahip olan önde gelen sanayi ulusları günümüzde de bu standartlara sahip; gerçi, aralarına artık başkaları da katıldı. Bu gerçek pek çok yoksul ülkeyi de, sanayileşmede daha iyi bir konuma gelme çabasına yöneltti.

1980'de, gelişmiş dünyada büyük ilgi ve kaygı uyandıran bir belgede, dünyanın zengin ve yoksul ülkeler olarak "Kuzey" ve "Güney" şeklinde ikiye ayrı-

labileceği belirtilmekteydi. "Kuzey" dünya nüfusunun dörtte birini barındırmakta ve dünya gelirlerinin beşte dördünü tüketmekteydi.[6] Dünya nüfusunun dörtte üçlük kesimiyse, geriye kalan beşte birlik bölümle yetinmekteydi. Dünya imalat kapasitesinin % 90'dan fazlasına az sayıda ayrıcalıklı ülke sahipti. Tarihsel açıdan bakıldığında bu elbette, yeni bir olguydu. Dünya kaynaklarının dağılımında böylesine bir eşitsizliğin doğmasına izin verecek bir teknolojik temel daha önceki yüzyıllarda mevcut değildi. Bu tür karşılaştırmalar tam olarak yapılabilsin ya da yapılamasın, yirminci yüzyılın ileri yıllarının, daha önceki tüm ekonomik büyüme patlamalarına oranla daha çok insana daha büyük bir hızla maddi gelişme getirmiş bir bolluk yaratmada kazandığı başarının bir sonucu olarak, giderek artan bir ekonomik eşitsizlik yaratmış olması talihsiz bir durumdur.

Gelişmiş ülkelerin az gelişmiş ülkelere yardımlarının dünya gelirlerinde zengin ve yoksul uluslar arasında açılmış derin uçurumu daraltacağı ve belki de kapatacağı yönündeki umutlar her zaman sürdü; ve bu umutlar, Brandt'ın raporunda da bir kez daha ifade edilmişti.[7] Yardımın yoksulların işine yaradığı açıkça görülüyordu. Sözgelimi, bu yardımlar olmasa Bangladeş bir ülke olarak varlığını belki de sürdüremeyecekti. 1980'den önce, ülkelerin kalkınma yardımlarından büyük oranda yararlanmaları sayesinde son derece başarılı ilerlemeler de kaydedilmişti –burada Güney Kore, Tayland, Brezilya ve Kolombiya örnekleri verilebilir. SSCB'nin bile denizaşırı kalkınma yardımı programları vardı; gerçi, bu programlar Küba ve Vietnam gibi önemli stratejik hedefler üzerinde yoğunlaşmaktaydı. IMF ve Dünya Bankası'nda da önemli düzeyde kurumsal ve bürokratik büyüme gözlenmekteydi ve kimileri bunu bir ilerleme endeksi olarak görüyorlardı. Yine de, eşitsizlik eskisi kadar çarpıcı ve kaygılandırıcı şekilde sürmekteydi.

YAŞAM TARZLARI DEĞİŞİYOR

Elbette, müreffeh toplumlarda bile herkesin ilerlemeden hoşnut olduğu söylenemez. Burada da uzun vadeli bakış açısı yararlı olacak. Bu yüzyıl yüz mil-

6) "Brandt Raporu", yani, *Report of the Independent Commission on International Development Issues* (Londra, 1980), *North-South: a programme for survival*, s. 32. Willy Brandt'ın başkanlığında raporu hazırlayan komite hükümetlerden bağımsız olarak bireylerden oluşmaktaydı, ama kuruluşunu dönemin Dünya Bankası başkanı Robert McNamara'ya ve belki de, rapor hazırlama gücü bulunmasına borçluydu. Bkz. Sir Edward Heath'in anıları, *The Course of My Life. My Autobiography* (Londra, 1998), s. 608-610.

7) Raporda, 1985'e gelindiğinde gelişmiş ülkelerin GSYH'larının % 0.7'sini kalkınmayı destekleme çalışmalarına ayırıyor olmaları tavsiye edilmekteydi. Ama sonuçta yalnızca Hollandalılar ve İskandinavyalılar bu hedefe ulaştılar.

yonlarca insanın, toplumbilimcilerin deyimiyle "yaşam tarzları"na, bu kişilerin isteklerini hiç de dikkate almayan beklenmedik değişimler getirdi. İnsanların içlerinde büyüdükleri, işe girdikleri, aile kurdukları, yaşlandıkları ve öldükleri köklü modellerde kimi zaman şaşırtıcı sarsıntılar yarattı. Bireysel kaderlerin söz konusu olduğu, örneğin, bir Rus ailesinin ilk okuryazar kuşağının çocuğunun Parti cihazı içinde ilerleyip burjuva yaşam tarzına ulaştığı, ya da, bir diğer ergen İngiliz kızının binlerce yaşıtı arasından fiziksel bir rastlantı sayesinde sıyrılıp uluslararası bir moda modelinin son derece uzmanlaşmış yaşamını sürmeye başladığı örneklerde bu tür değişimler hemen göze çarpıyor. Bu tür çarpıcı dönüşümler, kamuoyunun dikkatini çekmekle birlikte, genel tarih bağlamında önem taşımıyor. On ya da yirmi yıl içinde, sığırtmaçlıkla geçindiği köy yaşamından, şehirde oturan, sabit gelirli bir maden ya da fabrika işçisinin yaşamına geçen on binlerce Afrikalının yaşamlarındaki değişimleri bilmemiz bu kadar olası değil, ama bu değişimler aslında çok daha aydınlatıcı tarihsel olgular. Yüzyıl içinde, çok daha fazla insanı etkilemeleri nedeniyle daha fazla önem taşıyan başka değişimler de, çoğunlukla kademeli ve neredeyse fark edilmeden de olsa, gerçekleşti.

Uzun vade açısından bir diğer genelleme yapma riskini göze alırsak, ekonomik ve teknolojik değişimin en hızlı yaşandığı ülkelerde son iki yüzyılda daha çok sayıda bireyin daha kesin seçimler yapma fırsatını bulduklarını söyleyebiliriz. Bu iki yüzyıl örneğin, giderek artan bir hareket ve yerleşim özgürlüğü getirdi ve yalnızca mal tüketiminde değil, eski toplumsal kısıtlamaların gevşemesiyle de yaşanan bir heterojenlik ve çeşitlilik ortamı yarattı. Söz konusu kısıtlamalar arasında, ailevi kısıtlamalar da yer alıyor. Bir zamanlar tüm sanayi öncesi toplumlarda yaşamın tipik seyri aile üzerinde odaklanırdı. Aile hâlâ çok önemli bir kurum ve günümüzde bile pek çok farklı toplumda pek çok kişi ailenin rahatlatıcı ya da boğucu kucağından ayrılmıyor. İnsanın var olduğu dönemin büyük bölümü boyunca eğitim ve öğretim, kişinin yaşamın gerektirdiklerini ebeveynlerinden öğrenmesi anlamına geldi; çalışmak, ya ailenin topraklarında ya da hayvanlarıyla, ya da, başka bir ailenin yanında çalışarak, ailenin refahına katkıda bulunmak demekti. Marjinal yollar bir yana bırakılırsa, bireyleri hastalık, doğum sırasında ölüm, kaza, kuraklık ve sel gibi ani felaketlere karşı koruyacak neredeyse tek kurum aileydi. Bu tür felaketler karşılıklı bağımlılık ve karşılıklı destek baskılarını daha da yoğunlaştırıyordu. Gelişmiş dünyanın dışında kalan milyonlarca kişi günümüzde de bu tür toplumlarda yaşıyor, ama gelişmiş dünyada böyle bir toplumda yaşayanların sayısı geçmişe oranla çok daha az.

Ailenin yerini kaybetmesinde ya da en azından konumunun sarsılmasında artık çok yol kat edildi. Aile kurumu dünyanın her yerinde yeni baskılarla

karşı karşıya. İlk olarak batı ülkelerinde ortaya çıkan modeller günümüzde başka yerlere de yayılıyor. Sanayileşme bir buçuk yüzyıl önceki başlangıcından bu yana, *ancien régime*'in pek çok kısıtlayıcı, ama aynı zamanda da rahatlatıcı kurumunu yıkıcı baskılarla karşı karşıya bırakan büyük bir güç oldu; bu kurumlardan biri de aile. Sanayinin yarattığı kitlesel istihdam olanağı (hem kadın, hem de erkek) genç ve güçlü çalışanlara ilk kez, mütevazı bir ekonomik yararın ötesinde, kendi ailelerini kurmalarına ve bu ailelerle birlikte gelen sorumlulukları üstlenmelerine dek, belli bir bağımsızlık kazandırdı. Sanayileşme zamanla, az bir eğitimin bile işgücü değerini yükseltebileceğini gösterdi; ilköğretim tipik olarak, çoğu devletin yaygın şekilde sunduğu ilk hizmetlerden biridir. O dönemlerde, kısa bir eğitim ve yine kısa bir gençlik istihdamı döneminin ardından bireyi genellikle evlilik, ebeveynlik, fiziksel güçleri ve sağlıkları gerileyene dek, oldukça emniyetli bir istihdam dönemi, işsizlik tehdidi ve sonunda, yaşlılık ve hastalık beklerdi. Uzun bir süre boyunca ve günümüzde de pek çok ülkede aile, kadın ve erkeklerin bu aşamalarla başa çıkmakta yardım aldıkları temel kurum oldu.

Bu yüzyıl başında gelişmiş dünyada bile çoğu insan için yaşamın kabaca böyle olduğu söylenebilir, ama daha o zamanlarda bile tabloya bir ya da iki istisna sızmaya başlamıştı. Sonraki otuz ya da kırk yılda giderek daha çok devlet, işsizlik ve hastalık risklerine ve yaşlılığın zorluklarına karşı daha çok destek sunmaya başladı.[8] Sanayileşme sürecinin olgunlaşması ve karmaşıklaşmasıyla birlikte eğitimin değeri arttı ve devlet daha cömert eğitim olanakları sunmaya başladı. Toplumlar arasında giderek artan farklardan biri de, işgüçlerinin beceri ve teknik gelişmişlik düzeylerinde gözlenmektedir.

Eski ve geleneksel modellerin dünyanın büyük bölümünde halen sürmesine karşın, gelişmiş dünyada yaşayanların beklentileri yüzyılın son üç çeyreği boyunca yavaş yavaş değişti. Bunun nedeni kısmen siyasi değişim, kısmen de, daha iyi ve daha yaygın bir teknolojinin etkisini zamanla gösteren eğitici gücüydü. 1939'a gelindiğinde, kitlesel sanayi üretimine ve bunu mümkün kılan yüksek reel ücretlere dayalı yeni bir yaşam düzeni pek çok ülkede karakteristik model olarak ortaya çıkmaya başlamıştı. Devletin sunduğu eğitim ve sosyal güvence olanaklarının yanı sıra, (kesinti dönemlerine karşın ve özel-

8) Yüzyıl sonuna gelindiğinde bu durum Uzakdoğu'da bile yaşanmaktaydı, ama 1990'ların ortalarında bölgede işsizlik tehlikesinin yeniden ufukta görünmesiyle, bu ülkelerle daha eski gelişmiş ekonomiler arasındaki ayrım bir yana, bölgenin canlı ekonomileri arasında bile büyük farklılıklar olduğu anlaşıldı (Singapur'da zaten gelişmiş bir yaşlılık maaşı sistemi bulunmasına karşın, Hong Kong'da yeterli bir sistem olduğu söylenemezdi). Günümüzde emeklilik maaşı tüm AB ülkelerinde en yüksek sosyal harcama kalemidir.

likle 1950'den sonra) reel ücretlerdeki uzun vadeli artış eğilimi de, maddi yararlara ulaşabilen kişi sayısının artmasını sağladı. Aynı meslekte, hatta aynı kurumda uzun süre çalışma eğiliminin yaygınlaşmasıyla, bu tür ödüller eskisine oranla daha fazla güvence altına girdi. Ücretli bir işte çalışmadan evde kalabilen evli kadın sayısı arttı. Hem özel tasarruflar hem de gelişmiş ülkelerde kamu fonları sayesinde yaşlılık çağı için daha iyi maddi olanaklar sağlanabildi.

Devletlerin sunduğu olanakların düzen ve savunmanın ötesine geçmesi gerektiği beklentisini, 1930'lu yıllarda tüm dünyada yaşanan ekonomik çöküş de yıkamadı. Bu dönemde Kuzey ve Güney Amerika, Avustralasya ve Avrupa'da, hem uzun vadeli gereksinimlerin, hem de sağlık durumunun bozulmasının ve dönemsel işsizliğin yarattığı acil durumların ve risklerin karşılanması amaçlı sosyal güvence sunumunun kapsamı daha da geliştirildi. ABD'de ilk kez 1940'da sosyal sigorta (yaşlılık) aylığı verildi. 1945'ten sonra, sosyal destek ve koruma sağlayan yapılar ve bunların tüketim düzeylerinde yarattığı standartlaşma, tüm batı hükümetlerinin en önemli kaygıları arasına girdi. Refah düzeyinin yükselmesi sayesinde yirmi beş yıl boyunca imalat ve hizmet sanayilerinde istihdam arttı, reel ücretler yükseldi ve kamusal sosyal güvence olanaklarının kapsamı genişletildi. Bu sonucu işçi sınıfının orta sınıf değerlerine dönüşü olarak tanımlamak 1960'lı yıllarda İngiliz popüler gazeteciliğinde klişeleşmişti.

Ama 1970'li yıllarda yeni ve bu denli olumlu görünmeyen bir değişimin belirtileri gözlenmeye başlandı. Petrol fiyatlarındaki çarpıcı artışın tüm gelişmiş dünyada siyasi yaşamı sarsmasının ve enflasyonun tüm hükümetlerin en önde gelen kaygısı olmasının ötesinde, sosyal güvence maliyetinin kontrolsüz şekilde arttığı fark edilmeye başlandı – ve seçmenler bu harcamaların kısılmasına karşıydılar. Sanayideki –özellikle de bilişim teknolojisi uygulamasındaki– teknolojik değişimler de çalışma ve istihdam manzarasını temelden değiştirmeye başlamıştı. Gelişmekte olan ülkelerde yeni bir işgücünün ortaya çıkması sonucunda üretim yerlerinde yaşanan coğrafi kaymalar da. Kitle üretimi sanayileşmiş dünyada önemini koruyor, ama günümüzde daha çok (mecazi anlamda konuşursak) robotların ellerinde bulunması önemli olduğu kadar anlamlı bir gelişme; günümüzde istihdam yoluyla toplumu şekillendiren güçlerin çeşitliliği kimi toplumbilimcileri, modeli artık, yinelenen görevleri yerine getiren uzmanlaşmış işçilerin çalıştırdığı montaj hattına dayalı kitle üretiminin belirlemediği, "Ford sonrası" sanayi çağından söz etmeye yöneltiyor. Fabrika dışında bu, gelişmiş ülkelerde pek çok kişi için, yüzyılın ilk yetmiş beş yılında tüketici seçeneklerinin artmasına karşın deneyimde oluşan homojenleşme ve standartlaşmaya bir istisna getirmekteydi.

Bu etmenler dünyanın her yerinde ödüllendirmedeki farklılıkları artırmaya ve beklentileri değiştirmeye başladı. Gelişmiş ülkelerde işgücüne katılma

yaşı, hem çalışmaya yüksek öğrenimden sonra başlayanlar, hem de eğitimlerine ancak ortaöğrenim sonuna dek devam eden ve işgücü pazarına katıldıklarında artık daha az iş olduğu gerçeğiyle karşı karşıya kalanlar nedeniyle, son yüzyıldaki gibi giderek yükselmeyi sürdürüyor. Kariyer seçenekleri yaratılmasında vasfın önemi artmakta. Cinsel davranışların değişmesi de, gelişmiş ülkelerde asla çocuk sahibi olmayan kişilerin ve evlendiği partnerinin (ya da, çoğunlukla, sürekli bir partnerinin) desteği olmadan yaşayan kadın sayısının artmasına neden oldu. Dahası, aynı toplumlar içinde bile bu tür konularda farklılıklar bulunması, gruplar arasındaki mevcut farklılıkları daha da keskinleştirdi. Kentli siyah Kuzey Amerikalılar arasında aile yaşamının çöküşü tartışılması gereken bir noktadır.

Sanayi toplumlarında istihdam da, belki eğitime yeniden dönüş gibi olumlu nedenler dolayısıyla, ama daha çok, yeni bir istikrarsızlık yüzünden, yeniden daha kesintili bir hal aldı. Yaşam boyu süren bir istihdama dayalı tipik yaşam tarzı artık kural olmaktan çıktı. "Aşağıya doğru kariyer hareketliliği" (1990'lı yılların İngiliz hüsn-i tabiri) ve işsizlik deneyimi artık çok daha yaygın ve genellikle, giderek hızlanan bir eğilim: Batı Almanya'nın 1980'deki % 1'lik işsizlik oranı, on yıl sonrasının birleşik Almanya'sında % 12'ye yükseldi. Bu tür bir yapısal ve toplumsal değişim elbette, Kamboçya köylüsüne ya da Kahireli gecekondu sakinine hiç de çarpıcı görünmeyebilir. Ama gelişmiş ülkelerde bile karşılaştırmalı standartlar ve ücret farklılıklarının artması, yoksul sınıflandırmasındaki insan sayısını artırıyor.[9] Yüzyılımızın son çeyreğinde bu ülkelerin vatandaşlarının pek çoğu için altın çağ sona ermekteydi.

PETROL KRİZİ VE SONRASI

Dolayısıyla, Brandt raporu yayınlandığında, raporun mesajı kinayeli görünüyordu; kimi gelişmiş ülkeler daha o zamanlarda yeniden yüksek işsizlik oranlarıyla pençeleşmekteydiler. Refah devletinin ilerleyişinin sürmesine karşın, hem maliyeti, hem de zengin ülkeler içinde eşitsizlikleri azaltmadığına dair kanıtların ortaya çıkması kaygı yaratmaktaydı. 1980'li yıllar daha da kötü geçecekti. Gençler okulu bitirip işgücüne katılmaya hazırlandıklarında kendilerini çok farklı bir manzaranın bekleyeceğini anlamaya ve yetkililer de, nüfusun yaşlanmasının sonuçları konusunda kaygılanmaya başladılar. Siyasetçiler doğal ola-

9) Yoksulluk ancak, göreceliliklere dikkat çekecek özel bir bağlam içinde kullanıldığında yararlı bir terimdir. OECD ülkelerinde yoksulluk, ulusal ortalamanın yarısının altında bir gelire sahip olmak olarak tanımlanıyor ve bu sınırın altındakilerin oranı 1975'ten beri tüm AB ülkelerinde arttı.

rak bu iki grubun da arkasında kalmışlardı, ama zamanla onlara yetişeceklerdi. Neredeyse şans eseri ve hiç kuşkusuz beklenmedik şekilde, çok sayıda eğitimli kadının işgücüne katılması, erkeklerin iş olanaklarını ilk kez tehdit etmeye başlamıştı. Son olarak, teknolojik ilerleme ve bilişim teknolojisi geleneksel imalat alanına el atıyor ve ücret farklılıklarını artırıyordu.

1970'ten sonra pek çok ülkede hissedilen sıkıntı büyük oranda, petrol ithal eden ve petrole bağımlı olan hem zengin, hem de (daha da fazla oranda) yoksul ülkeleri sarsan korkunç darbeye, petrol fiyatlarında onyılda oluşan çok yüksek artışlara dayandırılabilir. Fiyat artışı iki dalga halinde geldi; önce, Yom Kippur savaşının sonucu olarak ve sonra da, onyılın sonunda, İran devrimi yüzünden. Petrol fiyatlarındaki artış kısa sürede diğer maliyetlere de yansıdı. O yıllarda ABD'nin ticaret gelirinin yeterli düzeyde olmaması, yüksek bütçe açıkları vermesi ve Vietnam savaşının maliyetini karşılamak üzere para basması durumu daha da ağırlaştırdı. Bu nedenle kimileri, Nixon'ın 1971'de dolar için sabit kur uygulamasını terk etmesinin, küresel ekonomik çöküşün tetiğini daha Yom Kippur savaşından önce çektiğini düşünürler. Bu, Bretton Woods'tan itibaren başlayan istikrarlı kur çağının sonu anlamına geliyordu.

İleride "Yeni Sanayileşen Ülkeler" (YSÜ) adını alacak olan bir grubun hızla ilerlemeye başlamasıyla, sahip olan ve olmayan, zengin ve yoksul, gelişmiş ve az gelişmiş ayrımlarının yapıldığı bölünmüş dünya tablosu 1980'lerde daha da karmaşıklaşacaktı. "Pasifik Kuşağı" adı verilen bölgede, sözde ölümcül bağımlılık ve eski sömürgelik statüsü kısıtlamalarından kurtulmuş bağımsız bir büyümenin mümkün olabileceği en sonunda kanıtlanmıştı. Daha 1980'li yılların ortalarında Singapur, Tayvan ve Güney Kore önemli örnekler olarak öne çıkıyor, Hong Kong ise en çarpıcı örneği oluşturuyordu. 1964'te bu dört ülkenin (ya da, son iki örnekte, iki kentin) ihracatı dünya ticaretinin % 1.4'ünü oluşturmaktaydı; yirmi beş yıl sonraysa bu oran % 8.4'e yükselecekti. Farklı bir karşılaştırma daha da aydınlatıcı olacak: 1960'da önde gelen yedi Arap ekonomisinde kişi başına düşen ulusal gelir, yedi doğu Asya ekonomisinden (Tayvan, Güney Kore, Hong Kong, Singapur, Tayland, Malezya ve Endonezya) yüksekti. Otuz yıl sonra bu iki grup yer değiştirmişlerdi ve dahası, Doğu Asya'nın rakamları Arap ülkelerinin çok üstündeydi. Zaman geçtikçe, önlerindeki engelleri aşamayan ülkelerin (özellikle de, Afrika ülkelerinin) bitmek bilmez yoksulluk sorununun çözümlenmesi daha da zor görünüyordu. Dünya gıda üretimindeki artış ve tarım fiyatlarındaki genel gerileme, bu duruma yol açan nedenler arasında, üzerlerinde en kolay fikir birliğine varılabilecekler arasında yer almaktaydı.

Bu arada, zengin hâlâ daha da zenginleşmekteydi, ama zenginleşme hızları düşmüştü ve 1990'a gelindiğinde dört önemli sanayi bölgesinin eski üstünlüğü büyük oranda değişmişti. SSCB o dönemde hâlâ dört büyüklerin arasında yer

almaktaydı, ama diğer üçünün çok arkasında kalmıştı. Batı Avrupa sanayi kümesi içindeki tek bir ülkeyle, Batı Almanya'yla yarışacak durumda bile değildi. En büyük yurtdışı yatırım kaynağı olarak ABD'nin yerini Japonya almıştı. Pasifik Kuşağı YSÜ'lerine gelince, onlar şaşırtıcı büyüme düzeylerine ulaşmayı ve dünya ticaretindeki paylarını artırmayı sürdürmekteydiler. Bu sayede, 1988'e gelindiğinde Tayvan halkının kişi başına düşen GSYH'sı Hindistan'ın yaklaşık on sekiz katı ve Güney Kore'ninki de Hindistan'ın on beş katından fazlaydı.

İlk petrol krizinin darbesi, kurların neredeyse çeyrek yüzyıl boyunca görece istikrarlı kalmasını sağlamış olan düzenlemeleri kalbinden vurmuş ve para istikrarsızlığının arttığı bir dönemi başlatmıştı. Yapılan yeni resmi anlaşmalarla, bu durumla başa çıkma girişimlerinde bulunuldu (1979'da bazı Avrupa Topluluğu ülkeleri arasında bir Avrupa Para Sistemi kurulmuştu), ama bu darbenin en çarpıcı etkisi, para birimlerindeki belirsizliğin artması oldu. Aynı dönemde, bir ülkeden diğerine sermaye akışı, kısmen bilişim teknolojisinin giderek daha çok kullanılması nedeniyle, artmaktaydı. Para daha önce hiç olmadığı kadar rahat hareket edebiliyor, fiyat hareketlerine anında ve yirmi dört saat boyunca tepki verilebiliyordu.

Yine de, 1980'lerin sonlarında gelişmiş dünyada görülen yavaşlamanın katlanılabilir düzeyde olduğu anlaşıldı. 1920'li yılların başlarındaki dönemsel durgunluk ve özellikle de, 1930'lardaki büyük buhran düzeyinde değildi. Yıllık büyüme oranı yavaşlasa da, dünya ekonomisindeki büyüme sürüyordu. Dünya ticaretinin büyük bölümü hâlâ gelişmiş dünya kaynaklıydı ve artık Uzakdoğu ve daha büyük Güney Amerika ülkelerinin de katılmasıyla bu dünya kalabalıklaşıyordu. Bu arada, hükümetlerin etkin ulusal politikalar izleme kapasiteleri gerilemekteydi: petrol fiyatlarındaki artışın etkisi ve piyasalar arasında hızlı para akışının gerçekleştirilebilmesi, ekonomik *dirigisme*'e* duyulan güveni eskisinden de çok sarsıyordu. Bu gelişmenin işaretleri, gelişmiş ülkelerde (tarifeler gibi) eski ticaret bariyerlerinin yeniden kurulmasındaki duraksamada ve gelişmekte olan ülkelerin ucuz işgücü arayan yabancı yatırımları çekmekte gösterdikleri başarıda görülecekti.

YAPISAL DEĞİŞİMLER

Kısa vadeli dalgalanmalar, önemli olmakla birlikte, daha derin değişimleri perdeleyebilirler. Gelişmiş sanayi güçleri on dokuzuncu yüzyıldaki öncüllerine

* Fr. Devletin ekonomi yönetimine müdahale etmesi gerektiği yönündeki kuram. (çev.)

artık pek benzemiyorlar. Uzun süre ekonomik gücün belkemiğini oluşturan, çok sayıda düşük vasıflı çalışana dayalı eski ağır sanayi ve imalat sanayileri ekonomik güç ölçütü olmaktan daha 1960'larda çıkmışlardı. Bir zamanlar lider konumundaki ülkelerin başlıca dayanağı olan sanayilerin önemi azalmaktaydı. 1901'in önde gelen üç çelik üreticisi ülkesinden ilk ikisi (ABD ve Almanya) seksen yıl sonra da hâlâ ilk beş dünya üreticisi arasında yer alıyorlardı, ama artık üçüncü ve beşinci sıradaydılar; (1900'de üçüncü sırada olan) Birleşik Krallık 1980'de onuncuydu –1901'de çelik üretimleri önemsiz düzeyde olan İspanya, Romanya ve Brezilya'nın ayak sesleri ise hemen arkalarından duyulmaktaydı. 1982'de Polonya, 1901'de ABD'nin ürettiğinden daha fazla çelik üretmekteydi. Yüzyıl başında var olmayan yeni ekonomiler de hızlı büyüme fırsatlarını kimi zaman, olgun ekonomilerden çok, gelişmekte olan ülkelerde buluyorlardı. Zengin ülkelerde ekonomik büyüme büyük oranda, 1945'ten önce çok daha az önem taşıyan sanayilerde –en önemli örnekler elektronik ve plastiktir– yaşanmıştı.

Modern gelişmiş toplumlar dolayısıyla hiçbir şekilde, geçmişin sanayi devlerinin teknolojilerinin ve yapılarının birer uzantısından ibaret değiller. On dokuzuncu yüzyılda su ve odunun yerini alan kömüre önemli sanayi enerjisi kaynakları olarak daha 1939'dan çok önce hidroelektrik, petrol ve doğal gaz ve yakın zamanlarda, nükleer bölünmeyle üretilen enerji de eklendi ve bu kaynaklar çoğu yerde, kömürün yerini aldı.[10] Hizmet sektörü de günümüzde çok daha fazla istihdam yaratıyor. Yüzyılımızın ilk yarısında sanayide yaşanan gelişmenin en gözle görülür sonucu yine de, günümüzde tüketicinin kullanımına ve zevkine sunulan mal sayısında ve hacmindeki büyük patlama oldu.

Mamul mal tüketimindeki artış çok önemli sonuçlar yaratacaktı. Sözgelimi, 1980'li yıllara gelindiğinde Ford, öncülüğünü yaptığı araba imalatı sanayini tanıyamazdı; bu sanayi pek çok ülkede imalat sektörünün en önemli parçasını oluşturmaktaydı, ama aynı zamanda uluslararası düzeyde de büyük oranda bütünleşmiş durumdaydı. Dünyadaki her dört otomobilden üçünü sekiz büyük üretici üretmekteydi ve bu otomobillerin her zaman üretici şirketin asıl ülkesinde üretildiği söylenemezdi. Yeni teknikler, pek çok yeni yere ve başka pek çok sanayiye yatırım yapılmasını teşvik etmişti; 1990'da dünya sanayisinde kullanılan robotların yarısı araba fabrikalarında kaynakçı olarak kullanılmaktaydı (dörtte biri de arabaları boyamaktaydı). Üstelik, büyük ölçekli değişim sürmekteydi. 1960'lı ve 1970'li yıllarda ekonomik üstünlüğe ulaşmasını büyük

10) 1966'da nükleer enerji kaynaklı elektriğin maliyeti çağdaş muhasebe temelinde ilk kez, fosil yakıt kaynaklı elektrik maliyetinin altına düştü. Bu psikolojik açıdan önemli bir gelişmeydi, ama görünüşe bakılırsa, devreden çıkarma ve yakıt imha maliyetleri dikkate alınmamıştı.

oranda araba sanayisine borçlu olan Japonya, 1990'a gelindiğinde, yurtdışından gelecek yeni rakiplerin beklentisiyle bu sanayiyi bilinçli olarak küçültmekteydi. Arabanın popülerleşmesi aynı zamanda, ulaşımda petrol talebinin artmasına yol açıyordu (bu durum daha 1914'ten önce, petrolle çalışan gemi sayısının artmasıyla ortaya çıkmıştı). Ulaşım artık petrolün en büyük tüketicisi olmasa da, çok sayıda insan, araba sahiplerine yakıt ve hizmet sunumu alanlarında çalışmaya başladı. Karayolu yapımına –ve daha sonraları, geçici bekletme düzenlemelerine (yani, park etmeye: "P" işareti 1980'li yıllarda, önemli ve herkesin bildiği uluslararası bir mesaja dönüşecekti)– yapılan yatırım, hükümetlerin önemli yerel ve ulusal kaygıları arasına girdi ve inşaat sektörünü derinden etkiledi.

Amerikalılar birbirleriyle değiştirilebilir, standart mekanik parça üretimi fikrini desteklemeye daha on dokuzuncu yüzyılda başlamışlardı. Henry Ford kitlesel üretimle neler yapılabileceğini yirminci yüzyıl başlarının diğer imalatçılarından çok daha çarpıcı şekilde göstermişti. Pek çok büyük devrimci gibi Ford'un düşünceleri de başkalarının fikirlerinden etkilenmişti. Sonuç, imalat aşamasındaki malzemenin, uzmanlaşmış olduğu tam olarak sınırlanmış ve mümkünse basit görevi mümkün olan en kısa zamanda yerine getiren bir işçiden diğerine sürekli aktığı montaj hattı olmuştu. Kitle üretiminin işçi üzerindeki psikolojik etkileri kısa süre sonra anlaşılmaya başlanacaktı belki, ama iki dünya savaşının gerektirdiği miktarda silah üretilmesinde ve ardından, sanayi ekonomisinin zenginliğinin daha yaygın şekilde paylaşılmasında bu teknik anahtar rol oynadı.[11] Montaj hattı, pek çok tüketim ürününün imalatında kullanılan evrensel bir aygıt oldu. Paha biçilemeyecek önemde bir kültürel güçtü. Ama Henry Ford aynı zamanda, böyle bir çalışmanın son derece sıkıcı olabileceğini ilk görenlerden de biriydi ve bu da onu üretim sosyolojisinde de bir öncü yapmıştı. Sıkıntıyı telafi etmek için yüksek ücret ödüyordu (böylece bir diğer devrimci ekonomik değişime, satın alma gücünü artırıp dolayısıyla talebi yükselterek, ekonomik refahın hızlandırılmasına da katkıda bulunuyordu).

Günümüzde daha iyi yönetim uygulamaları sayesinde kitle üretiminin psikolojik sorunlarına başka çözümler de bulunuyor; montaj hattındaki tatsız işleri artık robotlar yürütüyor. Önde gelen sanayi ekonomilerinde 1945'ten bu yana yaşanan en büyük değişim, bilişim teknolojisinin, elektronik bilgi işleme makinelerinin karmaşık kullanım, yönetim ve tasarımı biliminin uygulamaya geçirilmesi oldu. Sanayiyi ve bir bütün olarak ekonomik yaşamı böylesine bir

11) Ford şirketinin 1941'de Detroit yakınlarındaki Willow Run'da kurduğu fabrika son, mükemmelleştirilmiş halini aldığında, dört motorlu bir bombardıman uçağını 103 dakika üretebiliyordu; fabrika savaş sonuna dek 8,685 uçak üretecekti.

hızla saran pek az yenilik dalgası yaşanmıştır. İlk olarak 1940'lı yıllarda kullanıma sokulan uygulamalar birkaç onyılda, çok sayıda hizmet ve sanayi sürecine girdi. Bilgisayarların güç ve hızındaki artışlar, boyutlarının küçülmesi ve görüntüleme kapasitelerindeki gelişme sayesinde, eskisine göre çok daha fazla bilgi çok daha yüksek bir hızla sıralanıp işlenebilmekteydi. Sayısal ve mantıksal verilerin işlenmesi alanındaki ticari ve sınai ilerleme hiçbir zaman böyle aniden hızlanmamıştı. Aynı zamanda, bilgisayarların kapasite ve güçlerinde de devrimci bir gelişme yaşandı ve teknoloji sayesinde, potansiyelleri giderek daha küçük makinelerde toplanabildi. Otuz yıl içinde, kredi kartı büyüklüğünde bir "silikon yonga", bir zamanlar oda büyüklüğünde bir makinenin kullanılmasını gerektiren işi yapabilir duruma gelmişti. O zamandan bu yana küçülme daha da hızlandı.

Bu gelişmelerin dönüştürücü etkileri tüm hizmetlerde –ve hatta, para kazanmadan savaşa dek, tüm insan faaliyetlerinde– hissediliyordu. Ama gelişmiş toplumlarda sanayi işgücünün daralmasında da etkili oldular: hizmet sektöründe çalışanların sayıları gelişmelere paralel olarak artarken, kimileri, sanayi işçisi sınıfının, köylü sınıfı gibi, tarihe karışmakta olduğunu düşündüler.[12] Ama bu değişimlerde daha iyi bir BT'nin gelişmesinden başka güçlerin de etkisi olmuştu. Geniş ve spekülatif bir bakış açısı benimsersek, ki bir tarih öğrencisi hiç kuşkusuz bunu yapmamalıdır, belki de on dokuzuncu yüzyılın daktilosu gibi bilgisayar da, sanayi dışındaki uygulamalarının artmasıyla birlikte, insan çalıştırma gereksinimini (kimilerinin korktuğu ya da umduğu gibi) azaltmaktan çok, artıracaktır.

DÜNYANIN ZENGİNLEŞMESİNİN KÜLTÜREL SONUÇLARI

Yüzyıl ilerledikçe, küresel tarihi geleneksel devlet kronolojileri ve sınıflandırmaları, milliyet ve din üzerine oturtmak zorlaşıyor. Bu durum yüzyıl boyunca yaşanan tüm değişimlerden çok, değişimler arasında en geniş kapsamlı (ama neredeyse sessiz) olanı, yani, köylü toplumunun tüm dünyada gerilemesi için geçerli. 1901'de dünya nüfusunun çoğunluğu köylülerden oluşuyordu. Bu-

12) İncelenmesi gereken olgu çok daha geniş, ama 1998'de Sevilla'da gerçekleştirilen On İkinci Uluslararası Ekonomi Tarihi Kongresi'nde tartışılması için getirilen konu önerileri arasında, artık ekonomi tarihçilerinin profesyonel dikkatine değer bir konu olarak, Avrupa'nın son iki yüzyıldaki "sanayileşmeden çıkması"nın da bulunması ilgi çekici bir işaret olabilir.

nun nedeni doğrudan toprak üzerinde çalışarak geçinmeleri, düzenlemelerin ülkelerden ülkeye, bölgeden bölgeye değişmesine karşın, gereksinimlerini kendi üretimleriyle karşılamalarıydı. Yüzyılın sonuna gelindiğindeyse, 1901'in en büyük köylü toplumlarından bazıları –örneğin, Rusya ve Çin– bu tür terimlerle tanımlanabilir olmaktan çıkacaklardı: bu ülkeler büyük imalat sektörlerine sahiptiler ve nüfuslarının eskisine göre çok daha yüksek bir oranı kasabalarda ve kentlerde yaşamaktaydı. Latin Amerika'da da kentler ve imalat sektörleri büyümüştü, ama kıtanın köylüleri "tarım sanayisi"ne ve uluslararası emtia piyasalarına 1901'dekine oranla çok daha fazla bağımlılar. İletişim ve eğitim olanakları tüm dünyada, kırsal kesimin kentlilerin fikir ve zevklerinden yalıtılmışlığına son verdi. Büyük savaşların temel nedeni, çoğunlukla, geleneksel köylü toplumlarının sömürge yönetimleri tarafından baskı altında tutulması ve çözülmesi olmuştu, ama sonuçta bu toplumlar "kurtuldular" ve giderek hızlanan bir modernleşme ve yerli yöneticilerin geleneksel ekonomiyi değiştirmesi sürecine girdiler. Dünyanın her yerinde yirminci yüzyıl, geleneksel köylü dünyasının gerileyişine tanıklık etti. Köylü toplumu Avrupa'da tamamen yokoldu ve Afrika, Güneydoğu Asya ve Hindistan'da gösterdiği tüm dirence karşın, bu bölgelerde de gerilemekte.

Böylesine çeşitlilik içeren bir sürecin konuya en az bir kitap ayırmadan tanımlanması mümkün olmayacaktır. Uzun bir çalışmada bile zamanlamayla ilgili ince noktalar ve ayrıntılar bulanıklaşacaktır. Aynı durum, kültürel değişim konusunda yapılabilecek diğer genellemeler için de söz konusu – örneğin, 1950'den bu yana yaşanan yeni ekonomik bolluğun yanı sıra önemli kültürel eğilimlerin de önce ABD, sonra da Avrupa'da görüldüğü ve ardından, diğer kıtalara yayıldığı yönündeki (genel olarak doğru görünen) önerme. Bu eğilim, günlük Avrupa kültürünün "Amerikanlaşması" olarak lanetlenen durumun temel ritimlerinden biri olmuştur ve günümüzde diğer kıtalarda da kaygı uyandırmaya başlamaktadır. Maddi mal akışının artması ve yaşam standartlarının yükselmesi, tüm dünyada gelişmiş toplumların paylaşacağı başka değişimleri de teşvik etti. Bu tür değişimler, Amerikan kültürünün daha belirgin etkisini yansıtan ve göze daha çok çarpan zevk ve moda yüzeyselliklerinin ötesine geçti.

Avrupa ülkelerinde kültürel çeşitliliğin sürmesine karşın, 1950'den bu yana sözgelimi gençlerinin tutum ve davranışlarında benzer eğilimler taşıyan çarpıcı değişimler görülmektedir. Amerikan örneği ve liderliği gençlerin eğlence ve tarzlarını giderek daha çok etkilemekte. Günümüzde, kuşkusuz bir saygı nişanı olan özel ürün planlamalarıyla, gençlik doğrudan hedef alınıyor. Özel eğlenceleri ve gazeteciliğiyle, bu, "gençliğin" ticari açıdan ne kadar önem kazandığını gösterir. Yüzyılın ikinci yarısında, tarihte ilk kez bir tür uluslararası gençlik

kültürü doğdu. Bu durum kimi yerlerde (özellikle de Batı Avrupa kentlerinde) ve 1960'lı yıllarda bir dönem, dikkat çekmekle birlikte, büyük oranda sabun köpüğünden ibaret kalan, büyük bir değişimin sağlam bir göstergesi olduğu pek de iddia edilemeyecek bir çalkantı yarattı. Gençler arasında zevk, değer ve varsayımlarda oluşan yeni uluslararasılaşma çok daha önemliydi ve etkisini yüzyılın geri kalan kısmı boyunca da göstermeyi sürdürerek, batılı olmayan ülkelere de yayılacaktı. Bu eğilim, gelişmiş ekonomilerdeki yeni refah düzeyine ve bu sayede ulaşılabilen zenginliğe dayanmaktaydı (demokrat seçmenlerin sosyal güvence sistemi lehine oy verme eğilimlerinin artması sayesinde, kazanç getiren bir işte çalışmadan da geçinebilmek bile eskisine göre çok daha kolaylaşmıştı). Zenginlik, daha ucuz ve daha bol maddi malla birlikte, yeni eğlence ve hareket olanakları da yarattı.

Sözü çok edilen gençlik olayları da, yeni iletişim olanaklarının bir diğer yansımasıydı. Muhafazakârların düşüncesine göre gençlik arasında giderek artan yozlaşma da. Batılı olmayan geleneksel toplumlarda bu durumun daha da fazla huzursuzluk yarattığı düşünülebilir, ama vurgusu biraz farklı da olsa, komünist Doğu Avrupa'da da aynı huzursuzluk dile getirilmekteydi. Radyo ve televizyon gençlere, "kapitalizm" denen şeyin tehlikeli cazibelerini giderek daha çok gösteriyordu. Komünist ülkelerin yönetimdeki seçkinlerinin kaygıya kapılmış olduklarını gösteren işaretler daha 1960'larda göze çarpıyordu. Gençlerin, coşku bir yana, sadakatlerinden bile emin değildiler. Batı'daki yaşam konusunda giderek daha fazla bilgiye ulaşabilmeleri ve komünist olmayan dünyadan gelen ziyaretçi sayısının artması sonucunda genç Doğu Almanlar, Polonyalılar, Çekler ve Macarlar kendi maddi yaşam standartlarını –ebeveynlerinin çoğunun hâlâ yaptığı gibi– bir önceki kuşakla karşılaştırarak minnet duymak yerine, Batı'daki akranlarının olanaklarıyla karşılaştırmaya başladılar. Bu durum büyükleri ve yöneticileri için, Demir Perde'nin ötesindeki gençlik kültürünün sabun köpüğünün ve gösterişinin özel içeriğinden çok daha ciddi bir kaygı konusuydu.

KÜRESELLEŞME

Birbirleriyle işlem yapabilen bilgisayarlar, fiziksel ve mekanik mesaj, mal ve insan hareketliliğinde iki yüz yıldır yaşanan ilerlemenin bir diğer parçası. İnsan taşıyan, bir enerji kaynağıyla çalışan, havadan ağır bir makinenin ilk uçuşundan seksen yıl sonra, Londra'nın en büyük havaalanı olan Heathrow üzerinden ithal ve ihraç edilen malların değeri, ülkenin herhangi bir limanı üzerinden ithal ve ihraç edilen malların değerinden fazlaydı. Uzun mesafelerde normal

yolculuk aracı artık, uçak. Bireye, yüzyıl başında hayal bile edilemeyecek bir hareketlilik kazandırıyor. İletişim alanındaki bu tür ilerlemeler ekonomik, kültürel ve toplumsal değişimi de hızlandırıyor. Bu ilerleme (başka şeylerin yanı sıra) 1990'lı yıllarda "küreselleşme" olarak tanımlanmaya başlayan olguya da katkıda bulundu.

İlerlemenin temelinde, 1970'den sonra neredeyse tüm gelişmiş ülkelere ve pek çok gelişmekte olan ülkeye kimi zaman isteyerek benimseme yoluyla, kimi zaman da zorla dayatılarak yayılmış olan, ticaretteki liberalleşme yatıyor. Bu gelişmenin merkezi, ekonomik yaşamın tüm düzeylerinde görülen yeni bir uluslararası bütünleşmeydi ve mali piyasalardaki yeni uluslararasılaşmada açıkça gözler önüne serilmekteydi. Ülkeler arasında yeni bir ölçekte sermaye akışı ilk olarak petrol krizinden sonra başlamıştı, ama isteyenler bu gelişmenin kökenlerini New York'un 1918'den sonra Londra'ya alternatif bir mali merkez olarak ortaya çıkmasına, uzun süre sınırlı düzeyde kalmış olsa da, dayandırabilirler. İki merkez arasındaki denge 1970'li ve 1980'li yıllarda büyük oranda Amerikalıların lehine döndü; Londra ve New York'a önce Tokyo, ardından da yalnızca Avrupa'dan değil, Uzakdoğu'dan da yeni ve önemli mali piyasalar eklendi. Bu gelişmenin nedeni de büyük oranda, teknolojik yeniliklerdi. Ama bilgi ve beceri transferlerinin artması, ulaşım ve iletişim maliyetlerinin düşmesiyle, teknolojik gelişme sürecin başka yönlerine de katıda bulundu. Maliyetler düşerken, dünyanın ekonomik bütünleşmesi arttı.

Küreselleşme, ayrıca, giderek büyüyen dünya ticaretinin kendi kendini besleyen sürecine de çok şey borçludur – ve bu sürece katkıda bulunmuştur. Yirmi yıl boyunca dünya ticareti, dünya üretiminden daha hızlı büyüdü. Kendini öncelikle, birbirlerinin en iyi müşterileri olan ileri sanayi ülkeleri arasındaki mamul mal ticareti hacmindeki artışla gösteren bu durum, kendi başına bir diğer yapısal değişimin, tam anlamıyla uluslararası şirketlerin gelişmesinin bir semptomudur. Bu gelişme üzerinde gereğinden fazla durulmuş olabilir, ama pek çoklarının üretimlerini farklı ülkelerde örgütlemelerine yol açtı. Artık tek bir merkezleri olduğu söylenemezdi ve örgütleri de bu durumu yansıtmaya başlamıştı. Bu tür şirketlerin bazıları yatırım sahibi olmaktan öteye geçmiyor; resmen "sahip oldukları" çok sayıda ulusal ya da bölgesel üretim ve pazarlama örgütü üzerindeki kontrolleri aslında çok kısıtlı. "Küreselleşme" sözcüğü bu tür şirketler için kullanıldığında kastedilen gerçek durumların çok çeşitli olması nedeniyle, "çokuluslular"ın bu denli gözler önünde olmalarına karşın, ekonomik etkilerinin boyutu ve kendilerine özgü yapıları hâlâ tartışmalı. Paradoksal şekilde, pek çok ülkede sermaye yatırımının artmasının teşvik eden etmenlerden biri, tarife koruması arkasında bile ithal ikamesini destekleyerek, YSÜ'lerin elde ettikleri zenginlikten pay edinme isteğiydi ve kimileri bu tür

fırsatlardan yararlandılar. Çokuluslu şirketlerin pek çoğu, yeni gelişen ulusal ekonomilerle paylaşılan ortak girişimlerin kısmi sahipleri olarak görülebilir. Faaliyetleri, dünyayı büyük bir hızla değiştirmekte olan teknolojik yayılmayı daha da hızlandırdı.

Yüzyılın son onyıllarının bir diğer özelliği de, yeni uluslarüstü ekonomik bölgelerin ve ticaret bloklarının kuruluşu oldu. İlk örneklerden biri, Avrupa Ortak Pazarı'ydı. Yüzyıl sonuna gelindiğinde Amerika kıtalarında NAFTA ve Mercosur, Uzakdoğu'da da ASEAN kurulmuştu. 1980'li yıllarda Çin piyasalarının ulaşılabilir durıma gelmesi ve ardından, Avrupa'nın eski komünist küresinde bir dizi şaşırtıcı siyasi değişimin yaşanmasıyla birlikte, eşi görülmemiş büyüme potansiyeline sahip serbest ticaret piyasaları dünyasının boyutu daha da genişledi. Küreselleşme öyküsünün bir parçası olmakla birlikte, bu durum, hiç kuşkusuz pek çok ekonomik faaliyet arasında bağlantı sergileyen, ama yapısal bir olgu olarak kesin bir tanımının yapılması hâlâ çok zor olan bir olgu hakkında çabucak bir yargıya varmanın akıllıca olmayacağını gösteriyor. Ama bu, elbette, yüzyılımızdan söz ederken aşırı düzeyde kullanılan bir diğer sözcük (kapitalizm) kadar yararlı ve kafa karıştırıcı olan bu sözcüğün kullanıcılarını engellemeyecektir.

20 Otorite ve Yeni Rakipleri

ÖZGÜRLEŞTİRİCİ BİR YÜZYIL

Stalin, Hitler, Pol Pot ve Ayetullah Humeyni yüzyılının, aynı zamanda, kişisel özgürlüklerin en çok genişlediği yüzyıl olduğunu öne sürmek başlangıçta neredeyse bir paradoks gibi görünebilir.[1] Demokratik ülkeler söz konusu olduğunda bile, de Tocqueville'in, kamuoyunun zaferinin birey üzerinde baskı

1) Bu sayfaların başka yerlerinde bu adlardan üçü (ve hedefleriyle ahlaki konumları arasındaki büyük farklılıklar) yeterince açıklanıyor. Pol Pot için bu durum söz konusu değil ve burada, 1963'te Kamboçya komünist partisinin genel sekreteri olduğunu, "Kızıl Khmerler" grubunun lideri olarak 1976'da Demokratik Kampuçya'nın başbakanlığını üslendiğini ve radikal Maoculuk ve fanatik yabancı düşmanlığı ideolojisi adına (nüfusları 7 milyon düzeyinde bulunan) vatandaşlarının 2 milyonunun öldürülmesinde başı çektiğini açıklamakta yarar var. Soğuk Savaş tarihinin gelgitleri nedeniyle, birkaç yıl sonra destekçileriyle birlikte Vietnamlılar tarafından yeniden cangıla sürüldüklerinde Çin, ABD ve Tayland yönetimlerinden destek aldı. 1990'larda Çinlilerin yardımı kesmelerinden sonra Kızıl Khmerler klikleşme ve isyanlar sonucu bölündüler ve Pol Pot 1998'de görünüşte kalp krizi nedeniyle öldüğünde eski yoldaşlarının tutsağı durumundaydı. Ölümünden önce, Amerikalıların Pol Pot'u yakalayıp insanlığa karşı suç işleme iddiasıyla yargılamak üzere girişimlere başladıkları bildirilmişti.

oluşturması gerektiği yönündeki kötümserliğini paylaşmamıza yol açacak nedenler var. Dahası, üzerinde anlaşabileceğimiz bir özgürlük ölçütü bulsak bile, ölçmemiz gereken nesneyi bulduğumuzu düşündüğümüzde verilerin bize ne söylediği konusunda fikir ayrılığına düşülebilir; insanın seçme özgürlüğünün karşısındaki kısıtlamalara dair belli bir somut örneği kimileri toplumun getirebileceği makul taleplerin mantıklı ve uygun bir ifadesi olarak görürken, kimileri de aynı olguları bireyselliğin tam anlamıyla yok edilmesi olarak görebilir. İnsan özgürlüğünün boyutu konusundaki yargıların çoğu, hitap ettiklerinin pek çoğu tarafından *a priori* kabul edilemeyecek denli öznel bir bakış açısından yola çıkacaktır.

Yine de, günümüzle 1901'in dünyası arasında bir karşılaştırma yapıldığında, günümüzde yaşayan insanlardan eskisine göre çok daha fazlasının daha çok ve daha iyi bilgiye ulaşabildikleri, kişisel programlarını kontrol edebildikleri, kendi kişisel ortamlarını şekillendirme, kendi gelirlerini harcama, "boş" zamanlarını nasıl geçireceklerini ve hatta, giysilerini eskisine göre çok daha özgürce seçme gücüne sahip oldukları ve bu durumun yalnızca dünyanın en zengin yerleri için geçerli olmadığı açıkça görülüyor. Diğer taraftan, farklı kriterlere başvurduğumuzda, 1940'lı yılların sonlarında, herhangi bir kişinin yurtdışına yalnızca bir bilet alarak, pasaporta, vizeye ya da başka bir belgeye gerek duymadan çıkabildiği bir dünya istediğini söyleyen Britanya dışişleri bakanının aslında, seksen yıl önce normal kabul edilen ve o zamandan beri ortadan kalkmış şartlara geri dönülmesini talep ettiğini söyleyebiliriz.

Böylesine bir karmaşıklık karşısında, yüzyıl başından beri ön plana çıkan birkaç değişime yeniden göz atmak yararlı olabilir. Bu değişimler arasında, belli geleneksel otorite kaynaklarının davranışları şekillendirmek konusunda sahip oldukları güç ve etki de yer alıyor. Yüz yıl önce pek çoğu, artık umut bile edemeyecekleri bir güç ve etkiye sahiptiler. Evet, insanlığın büyük bölümünün geleneksel dindarlıklarını eskisi gibi sürdürdükleri bir gerçek. Dinlerinin öğreti ve uygulamalarının getirdiği talepleri her gün sadakatle yerine getiren ve kimi zaman seslerinin tüm gücüyle savunan Hıristiyanları, Müslümanları, Hinduları, Marksistleri, Yahudileri –ve sayıları daha az olan daha pek çoklarını– görmek Batılı ve kentli entelektüelleri şaşırtabilir. Yine de, aynı inançlara göre yetiştirilmiş, inançlarını sorgulamadan yerine getiren ebeveynlere sahip, ama kendileri aynı şekilde itaat etmeyi günümüzde olanaksız, ya da, en azından uygunsuz bulan pek çokları da var. Bilim, teknoloji ve maddi ilerleme, etkileri ne denli sulandırılmış olursa olsun, belli inançlardan kaynaklanan davranış modellerine inanmayı ve uymayı zorlaştırdı. Batı uygarlığı küresinde yaşayan milyonlar için çağdaşlık, Tanrı fikri olmadan yaşayabilmeyi öğrenmek demek oldu.

KESİNLİKLERİN ÇÖKÜŞÜ

Bu tür değişimler daha çok, düşünce ve kültür tarihlerinde sayılarıyla orantısız bir etkiye sahip entelektüel seçkinler arasında göze çarptığından, boyutlarını kolayca abartabiliriz. Geçmişte, bu entelektüellerin fikirleri ya da yaşadıkları değişimler insanlığın çoğunun içinde yaşadığı fikir iklimlerini ancak yavaş yavaş etkileyebilmekteydi. Yine de, yakın tarihte, okuryazarlığın ve iletişim hızının artması, gelişmekte olan dünyada yeni fikirlerin kitle kültürüne eskisine göre çok daha fazla girmesini sağladı (ve bu durum sürecek gibi görünüyor). Ama yeni fikirlerin seçkinler üzerindeki etkilerini izlemek hâlâ, kitleler üzerindeki etkilerini izlemekten daha kolay. On sekizinci yüzyılda Newtoncı evrenbilim, Tanrı merkezli düşünce tarzıyla birlikte, pek çok batılı ülkede bu tarzla bağlantılı olan toplumsal ve ahlaki inançları pek de sarsmadan varlığını sürdürebiliyordu. Yüzyılımızda ise durum çok farklı. Bilimin sabit inançlarla uzlaştırılması giderek zorlaşıyor. Göreceliliği teşvik eden bilim, sorgulanamayacak varsayımlar ya da bakış açıları olduğunu inkâr ediyor. Fiziksel olguları gözleyenlerin konumlarını bile sarstı. İletişim ağlarımız üzerinden yayılarak, kaba ve çoğunlukla yanlış anlaşılmış formlarıyla, Newton'ın ölümünden elli yıl sonra yeni bir evrenbilimden tam anlamıyla haberdar olanlardan çok daha fazla sayıda kadın ve erkeğe ulaştı. Ama bu da, batılı olmayan dünyadan çok batı dünyası için geçerli değişimlerden biri.

Psikolojiden bir örnek verebiliriz. Zihnin sistematik keşfi alanı on dokuzuncu yüzyılda, "zihinsel felsefe"nin geleneksel kısıtlamalarından uzaklaşarak, büyük oranda tıp insanlarının etkisi altında bulunan, bilim olma yönünde makul iddialara sahip bir alana dönüştü. Freud (bir kez daha bu örneğe dönersek) kariyerine, nörolog ve hipnozun klinik kullanımı araştırmacısı olarak başladı. Sonradan ortaya attığı en ünlü görüşleri, ilk olarak, zihinsel bozukluğa dair klinik gözlemler, ya da, böyle olduğu iddia edilen şey sonucu oluşturulmuştu. Sonuçlardan biri, Freud'un kendi terapi tekniği oldu; bu teknik, deneklerin arzuları, duyguları ve düşünceleri hakkında sorgulanmaları ve bu verilerin uygun bir kuram bütününe göre yorumlanması yoluyla gerekli verilerin derlenebileceği ve terapinin uygulanabileceği inancına dayalıydı. Freud'un çalışmalarına verdiği ad, yani, "psikanaliz" başlığı altında toplanabilecek çalışmaların temeli budur; gerçi, bu çalışmaların hepsi doğrudan Freud'un fikirlerinden kaynaklanmış değildi. Hem Freudcu hem de Freudcu olmayan versiyonlarıyla psikanaliz, kısa sürede, etkisini terapi alanı dışında da göstererek, pek çok batı ülkesinde sanatçıları, romancıları, öğretmenleri ve reklamcılık uzmanlarını harekete geçirdi ve etkiledi.

Yirminci yüzyıl başlarındaki önemli psikoloji yaklaşımlarından bir diğeri ise daha mekanik eğilimliydi. Çoğunlukla muğlak anlamlarda kullanılan bir sözcük

olsa da, "Davranışçılık", tam anlamıyla deneysel olması nedeniyle, psikanalizden çok daha etkileyici bir veri bütünü üretti. Kısa süre içinde, kuramsal ve kavramsal açıdan felsefecilerin saldırılarına maruz kaldı, ama bu saldırılar fazla etkili olamadı; Davranışçılık alkış toplamayı sürdürdü ve uygulamada gözle görülür bir başarı kazandı. Davranışçılık'la bağlantılandırılan en önemli ad, yüzyılımızın ilk onyılında gerçekleştirdiği bir dizi ünlü deneyle, belli istisnalarla insanlara da uygulanabildiği kabul edilen genellemeler kuran Rus bilim adamı İ. P. Pavlov'dur. Pavlov'un en etkileyici keşfi, "koşullu refleks"ti. Yaklaşım temelde, deney sırasında "koşullu uyarıcı" sayesinde öngörülmüş bir davranışın yaratılması amacıyla bir değişkenin yönlendirilmesine dayanmaktaydı. Klasik deneyde, köpeklere yiyecek verilmesinden önce bir zil çalınmaktaydı. Bir süre sonra zil sesi köpekte, daha önceden yiyecek verilmesinin yarattığı tükürük salgılamasını yarattı. Ardından, benzer süreçlerin daha da geliştirilmesi sonucu, insan psikolojisi konusunda, pek çok şekilde kullanılabilecek (çağımızın en üzüntü verici özelliklerinden biri belki de, işkencecilerin, daha önceki yöntemlere üstünlüklerini kanıtlayacak başarılara ulaşamadan da olsa, bu yöntemleri kullanmalarıdır) yeni öngörülere ulaşıldı. Başta zihinsel hastalıkların tedavisi ve öğretme tekniklerinin geliştirilmesi alanları olmak üzere, kimi yararlı sonuçlar gözlendi.

Böylesine şekilsiz bir konuyu kavrama yönünde bir çaba gösterilecekse, Davranışçılığın etkisi, bilinçli olarak görece az sayıda ülke ve merkezle sınırlandırılmış olsa da, önemli bir açıdan Freudculuğun etkisine ilgi çekici derecede benzer: günümüzde Davranışçılık da, bilimsel açıdan olduğu kadar kültürel açıdan da çarpıcı bir olgu gibi görünüyor. Her ikisi de bağımsız, akılcı zihin fikrini ve dolayısıyla, Avrupa ahlaki geleneğinin merkezinde bulunan sorumluluk ve bireycilik duygusunu sarsmıştır. İnsanların, eskiden kendi kötü davranış ve zayıflıkları olduğu iddia edilen şeylere bahane bulmalarını kolaylaştırmış ve belki de, cazip kılmışlardır. Zihni, özellikle de zihinsel bozuklukların kimyasal, elektriksel ve diğer fiziksel müdahalelerle tedavisi yoluyla anlamaya yönelik yeni deneysel ve ampirik yaklaşımlarla aynı sürecin daha da hızlanması mümkündü. Son yıllarda bu yöntemler (özellikle de psiko-farmakolojik yöntemler) tıpta giderek daha çok kullanılıyor ve sıradan insanın bakış açısına göre, bu konuda ulaşılan başarı giderek artıyor. Ama akılcı bireysel zihnin özgürlüğünün insan yaşamının ve toplumunun sorgulanamaz merkezi verisi olarak eski mitolojik statüsü de yitirildi. Sonuçları, Freud'un ve davranışçıların öğretilerinin sonuçları gibi, yaygın olarak kavranmaları kolay olmasa da, etkilidir ve kaçınılmaz olarak sonunda, yaygın olarak benimsenen görüşleri bile renklendirmiştir.[2] İnsan yaşamı ve kade-

2) Belki de en genel ve gözlenmesi en kolay etkilerden biri, sorumluluğun azalması yönündeki fikirlerinin batı dünyasında yargı ve ceza süreçleri üzerindeki etkisi olmuştur.

ri konusunda göreceli bir bakış açısının yaygınlık kazanmasında, önceki yüzyılda Tanrı merkezli dünya görüşünün gücünün silinmesinde etkili olan bilimden bile daha etkili oldukları düşünülebilir.

YİRMİNCİ YÜZYILIN SON BÖLÜMLERİNDE DİN

Bunun örgütlü din konusunda, bir anlam taşımasının ötesinde, ne anlama geldiğini söylemek neredeyse olanaksız. Yeni psikolojik ve ahlaki görecelilik, hiç kuşkusuz, eskiden pek çok kişi tarafından açıkça din alanına düştüğünc inanılan şeylere yeni açıklamalar getirmekteydi. O zamana dek gizemli ve açıklanamaz sanılan şeylerin insan çabasıyla yönlendirilmesinin artık mümkün olduğu anlamına gelmeleri kaçınılmazdı. Bu elbette olasılıkla, dini kurumların eski büyülü otoritesini, şartlı bir şekilde de olsa, daha da sarsacaktı değil mi? Yanıt, evet olmalı –ama her yerde ve hep aynı şekilde değil. Yanıtın, "dini inanç"la neyi kastettiğinize bağlı olduğu da söylenebilir. Eskiden Hıristiyan olan kimi toplumlarda, Kitab-ı Mukaddes'te düz anlamıyla anlatılan Yaratılış ve Kefaret öykülerini hâlâ savunan kadın ve erkekler, günümüzde, inançlarındaki olağanüstü unsurların buharlaşmasından ve Hıristiyan geleneğinden alınma belli ahlaki ilke ve standartlara uymakla yetinmekten gayet memnun insanlarla yan yana yaşıyorlar. Farklı dinler arasında karşılaştırma yapıldığında, elbette, daha da keskin tezatlarla karşılaşılıyor.

Yine de, paradoksal olarak, çağımızda dini otoriteye bağlı insan sayısının eskisinden çok daha fazla olduğu da söylenebilir. Bu durum, kısmen, dünya nüfusundaki artışın bir sonucu. Nüfusun 1901'den bu yana üç kattan fazla artmasının sonucunda, Latin Amerika'da yerleşik Hıristiyan kiliselerine ya da Afrika'da ve Hindistan altkıtasında diğer dinlere bağlı kişilerin sayıları da arttı. Ama bu öyküde başka olguların –sözgelimi, modern ulaşım olanaklarının– etkisi de gözlenmekte. Yüzyıl başında, otuz yılı aşkın bir süredir hiçbir papa Vatikan'dan dışarı adım atmamıştı: tüm tarih boyunca da hiçbir papa Konstantinopolis'ten öteye geçmemişti. O dönemlerde de dini gazeteler yayınlanıyordu, ama günümüzde sayıları hızla çoğalan ve örneğin Amerikan misyonerlerinin Evanjelik faaliyetlerini destekleyenlere benzer dini radyo ya da televizyonlar yoktu. Çağımızın özel niteliği olduğu söylenen, doğaüstüne inanç bir yana, dini otoriteye duyulan saygıdaki herhangi bir azalmanın dikkatle tanımlanması ve birkaç batı ülkesinden ne derece etkilendiğimizin asla akıldan çıkarılmaması gerekir.

Gerçekten de, insanlar dinin gücünün azaldığından söz ettiklerinde akıllarından çoğunlukla, Hıristiyan geleneğe bağlı ülkeleri geçiriyorlar. Çoğunluk-

la da, Hıristiyan inancının tüm dünyadaki etkisinden değil, Hıristiyan kiliselerinin otoritesinin azalmasından söz ediyorlar. ABD'nin pek çok bölgesinde dinin bu televizyon çağında 1901'dekine göre daha az etkili olduğunu söylemek cüretkârca bir varsayım olacaktır. İnsanların inançlarını sözlerinden çok davranışları gösterir ve pek çok insan hâlâ batıl inançlara göre davranıyor. Tahta çıkma töreni için uğurlu bir gün saptanması amacıyla bir astrologa başvuran son İngiliz hükümdar I. Elizabeth'tir; ama 1980'li yıllarda ABD başkanının eşinin astrologlara başvurma alışkanlığına sahip olduğu öğrenildiğinde tüm dünya şaşkınlığa (hatta, belki de dehşete) kapılmıştı. 1947'de Hindistan'ın bağımsızlığına kavuşması şerefine düzenlenen törenin zamanının astrologlara danışılarak seçilmesi daha da önemli bir işaret. Hintli siyasetçilerin gökyüzünün sözlerine kulak vermelerinin nedeni, milyonlarca Hintlinin buna önem vermesiydi. 1962'de Delhi'de 250 din adamı sekiz gezegenin Oğlak Burcunda birleşmesini kutlamak için üç hafta boyunca şarkı söylediler ve törenler yaptılar; Burma'da başbakan aynı olayı kutlamak için hayvanları, kuşları ve balıkları serbest bıraktı.

Ama Hindistan günümüzde resmen ve anayasal olarak, dine dayanmayan, laik bir cumhuriyet. Laikliği teminat altına alma amacıyla hazırlanmış anayasa maddeleri, inancın olmasa da dini uygulamaların sınırları konusunda batılı fikirlerin benimsendiğini gösteriyor. Pakistan ise tersine, bir din devleti. Kurucuları, bağımsızlık öncesinde, bağımsızlıktan sonra Hindistan'dakine benzer bir dini düzenlemeyi kabul edecek görüntüsü veren laik ve batılılaşmış kişilerdi. Ama bağımsızlıktan sonra tutucu *ulema*ya karşı verilen savaşı kaybettiler. Pakistan Ortodoks bir İslam devleti oldu. Günümüzde yöneticileri İslam'a halkın çoğunluğun dini olarak saygı duymaktan öteye geçiyor ve Pakistan hukukunu, giderek daha çok, İslam geleneklerine göre şekillendiriyorlar.

Dinin resmiyet kazanması günümüzde eskisi kadar yaygın değil belki (çoğu örnek Müslüman ülkelerindedir), ama bu, inananları üzerindeki güçlerinin dünyanın her yerinde gerilediği anlamına da gelmiyor. Kalabalığın sesi çoğunlukla, modernleşme yanlısı bir avuç kişinin sesini bastırıyor. 1980'li yıllarda İranlı Müslümanların takdir gören bir romancıyı İslam'a ihanet etmekle suçlamaları ve kellesine ödül koymaları *bien-pensant* İngilizleri şaşkınlığa sürüklemişti; entelektüel Londra birdenbire, daha önceleri gözden kaçırdığı bir gerçeği, dünyanın başka yerlerinde Ortaçağın hâlâ sürdüğünü keşfetmişti. Kendi Müslüman yurttaşlarının pek çoğunun da *fetva*ya sıcak baktıklarını görmek kimi Britanyalıları daha da şaşırttı. Batı toplumunun (başka konularda olduğu gibi) bu tür konularda da diğer toplumların izleyeceği bir yol çizdiğine ve geleneksel batı liberalizminin baskın geleceğine inanmayı sürdürmek mümkün. Belki böyle olacak, ama belki de, olmayacak; ihtiyatlı davranmakta yarar var.

Ne de olsa daha 1963'te bağnaz Yahudiler, Kudüs'teki Hıristiyan misyonlarına karşı gösterilerde bulunmaktaydılar.

Kayıtlara bakıldığında, Avrupa geleneğinin teknoloji ve materyalizminin yarattığı kültürel bozulmadan İslam toplumlarının bile tamamen kaçınabilmeleri olası görünmüyor; gerçi, görünüşe bakılırsa, bu geleneğin ateist komünizmde ifade bulan misyoner versiyonuna direnebiliyorlar. 1997 sonunda Tahran'da yapılan İslam devletleri başkanları ve temsilcileri toplantısında İran İslam devletinin Müslüman başbakanı, İslam toplumunun batı uygarlığının olumlu ilerlemelerini dikkate alması ve kullanması gerektiğini açıkça söyledi: birkaç yıl önce din otoriteleri, hiçbir İranlının halk içinde böyle bir mesaj vermesini kabul edemezlerdi. Ama başka yerlerde İslam yayılışını hâlâ sürdüren, dinç bir misyoner inanç. İslam birliği kavramı da İslam topraklarında hâlâ dimdik ayakta. Cezayir ve Afganistan'daki korkutucu olaylar, bu kavramın hâlâ ne tür siyasi faaliyetler ve acımasızlıklar yaratabileceğini gayet iyi gösterdi. Bir cemaat kimliği olarak din Hindistan altkıtasında, 1947'deki bölünmeden önceki ve sonraki aylarda ve 1971'de Bangladeş'in Pakistan'dan ayrılarak yeni bir devlet olarak kurulması için verilen mücadelelerde korkunç katliamlara yol açtı. Ulster ve Glasgow'da hâlâ, nefretlerini açıkça ifade edenler ve ülkelerinin geleceğini laik terimlerden çok, Avrupa'nın on yedinci yüzyıldaki din çatışmalarında üretilmiş imge ve sözcüklerle tartışanlar var. Bu durum bizi, din güçlerini entelektüel inançtan çok, toplumsal ve kültürel kurumlar konusu olarak göz önüne almaya yönlendirmeli. Bir zamanlar adı Yugoslavya olan ülkede din, doğaüstü içeriğinden geriye ne kalmış olursa olsun, bir grup üyeliği nişanı olarak önemini günümüzde de koruyor. Farklı dinlerin hiyerarşilerinin ve liderlerinin dünya sahnesinde dillerini yumuşatmayı, halk önünde karşılıklı nezaket gösterilerinde bulunmayı ve hatta, uygulamaya dönük meselelerde işbirliğine girmeyi uygun bulmalarına ve önde gelen Hıristiyan kiliselerinin eski utkulu saldırganlıklarını (büyük oranda) yitirmiş olmalarına karşın, doktrin biçimini yitirdiğinde dinin bölücü bir güç olmaktan çıktığını söylemek mümkün değil.

Roma Katolik Kilisesi, Hıristiyan olarak nitelenmesi artık mümkün olmayan, ama hâlâ kesinlikle Hıristiyan kökenli olan dünya için 1950'yi Kutsal Yıl ilan etmişti.[3] Roma'ya bir milyon yabancı hacı gelmiş ve o yıl, Kutsal Bakire Meryem'in bedenen ve ruhen semaya yükselmesi dogmasını betimleyen, *Munificentissumus Deus* adlı papalık genelgesi yayınlanmıştı; bu, başka şeylerin yanı sıra, cenazesinin kalıntılarının doğal çürüme süreçlerinden geçmediği ve hatta, yeryüzünden mucizevi şekilde alındığı anlamına geliyordu. Bu dogma,

3) İlki 1300, sonuncusu da 1975 olmak üzere bu tür yirmi üç "Jübile" yılı vardır.

kökeninde 100 yıl öncesinin mücadeleleriyle hâlâ bilinçli olarak pençeleşen bir Kilise'nin duruşu olan şeyin son önemli ifadelerinden biriydi. Yine de, Hıristiyan cemaatlerinin pek çoğunda çarpıcı mücadele ve değişimlerin yaşanacağı bir onyılın başında gelmişti.

Dogmatik katılıkta ve tarikat çekişmelerinde yaşanan gerileme yüzyılın büyük bölümü boyunca, Hıristiyan vahiylerine duyulan inanç tanımının gerilemesi ve yitirilmesi ve çoğunlukla, dinin gücünü yitirmesiyle birlikte gerçekleşmişti. Hıristiyanlık içindeki, en çarpıcı ifadesini 1948'de Dünya Kiliseler Konseyi'nin kuruluşuyla bulan bir hareket olan Ekümenizm karmaşık köklere sahiptir.[4] Hıristiyan geleneğe sahip gelişmiş ülkelerdeki Hıristiyanların giderek düşmanlaşan ortamlarda yaşadıkları yönündeki duygularının güçlenmesine çok şey borçludur, ama aynı zamanda, Hıristiyanlığın ne olduğu ve ne talep etmesi gerektiği konusundaki belirsizliğin artması da etkili olmuştur. Roma Katolik Kilisesi'nin Konsey'e asla katılmamış olması hiç şaşırtıcı değil, ama günümüzde Konsey'i bir derece tanıyor. SSCB'de Konsey, Amerikan etkisi altında anti-komünist bir gelişme ilan edilmiş ve Moskova Sinodu Konsey'in kuruluşunu kınamıştı. Yine de, ekümenizmi Hıristiyanlığın gücünün tükenmediği yönünde kesinlikle umut verici bir gösterge olarak görmek zor. Bu tür göstergeler arayanlar için daha umut verici bir işaret Roma Katolik Kilisesi'nin –büyük oranda, Avrupa dışındaki doğal artış sonucunda– büyümesiydi. Günümüzde Roma Katoliklerinin çoğu Avrupalı değil (gerçi, Roma ilk iki Afrikalı piskoposu ancak 1939'da takdis etti).[5] Güney Afrika ve Asya'ya 1960'lı yıllarda yapılan ilk papalık ziyaretlerinin başarısı ve halktan gördüğü ilgi bu değişimi gözler önüne serdi. 1980'e gelindiğinde tüm Roma Katoliklerinin % 40'ı Güney Amerika'da yaşamaktaydı ve Kardinaller Kutsal Kurulu üyelerinin çoğunluğu Avrupa dışı ülkelerdendi.

Sayıların yarattığı güven ve iddiaya 1960'larda, Roma papalığının tarihsel duruşunda ve Kilise içindeki otorite iddiasındaki belli oranda bir yumuşamanın eşlik etmesi tuhaf bir gelişme olarak görülebilir. Bunun nedeni büyük oranda, Papa'nın daha seçildiği 1958 yılında yaşlı olmasıydı (yetmiş yedi yaşındaydı). XXIII. Johannes birkaç yıl içinde Roma Katolik Kilisesi içinde ve dışında saygı ve hatta, popülerlik kazanmıştı. Modern iletişim olanakları sayesinde tüm zamanların en çok sevilen papası olmuştu. Ekim 1962'de Vatikan'da topladığı

4) Belirleyici noktanın, 1919'da Edinburgh'da gerçekleştirilen Uluslararası Misyonerlik Konferansı olduğu düşünülür.

5) İlk siyah Anglikan piskopos 1843'te rahiplik rütbesi almış ve 1864'te de Nijer toprakları piskoposluğuna getirilmişti.

ekumenik konsiline neredeyse 3,000 Katolik yüksek din adamı ve daha da önemlisi, diğer Hıristiyan kilise ve örgütlerinden davetli gözlemciler katıldı. Konsil'in amacı Kilisenin iletisini çağa uyarlamaktı ve kısa sürede Roma Kilisesi'nin "*aggiornamento*"su, yani "çağa uyarlanması" adını alacak olan sürecin başlamasına katkıda bulunarak, radikal bir yenilikçilik sergiledi. Ayinler konusunda da, Missa ayininde yerel anadillerin kullanımına izin vererek, artık bir kılavuz olarak anlam taşımadığı alanlarda geleneğin yıkılması yönünde kesin bir adım attı. Bu karar sonraları pek çok gürültücü Avrupalı Katolik tarafından bölücü bir adım olarak yerilse de, Konsil'e katılan yüksek din adamlarından 2,158'i öneri lehinde oy verirken, yalnızca on dokuzu karşı oy kullanmıştı. Ama sonraki iki yıl içinde (Konsil, çalışmalarını ancak 1964'te tamamlayabildi) daha da önemli bir yön değişikliği görülecekti. Johannes 1963'te öldü, ama halefi VI. Paulus, yeni yaklaşımlar benimsemeye selefi kadar istekli olduğunu kısa sürede gösterdi. Neredeyse hiç zaman kaybetmeden Kilise adına, temsilcileri mevcut bulunan diğer Hıristiyanlara geçmişte verilen zararlar için ilahi bağışlanma istedikten sonra, 1964'te, Hıristiyan vahiylerinin doğruluğunu kesinlikle belirtmekle birlikte, "Hıristiyanlık dışındaki çeşitli dinlerin ahlaki ve manevi değerlerini" tanımak ve saygı göstermekten ve papanın ortak toplumsal ve ahlaki ideallerin güçlendirilmesi ve korunmasında onlara katılma isteğinden söz eden (ilk) papalık genelgesini yayınladı.[6]

1978 yılı arka arkaya üç papa görecekti. O yıl Aziz Petrus tahtına çıkan son Papa aynı zamanda, ilk Polonyalı (ve hatta, dört buçuk yüzyıldır ilk İtalyan olmayan) papaydı. Ayrıca, görevlendirme törenine Anglikan Canterbury Başpiskoposu'nun katıldığı ilk papaydı. II. Johannes Paulus kısa sürede, görevinin tüm tarihi fırsatlarını kullanma yönünde kesin bir kararlılık içinde olduğunu gösterdi; beyanları sık sık, aşırı muhafazakârlık suçlamalarına maruz kalacaktı. Kaderinde yüzyıllar boyunca böylesine belirgin dalgalanmalar görülmüş bir kurumun tarihinde eğilimler bulmaya çalışmak tehlikelidir. Ama –bilim ve teknolojinin daha da ağırlaştırdığı bir sorun olan– doğum kontrol uygulamasının yüzyıl sonuna gelindiğinde papalığın milyonlarca Katoliğin gözünde o zaman dek sorgulanmamış otoritesini ciddi bir tehditle, papanın taviz vermez liderliğine karşın, İkinci Vatikan Konsili'nin sağgörülü tavizlerini bile sorgulamaya açabilecek bir tehditle karşı karşıya getirdiği kabul edilebilir.

6) Konsil'in kararları ve VI. Paulus'un beyanları kimi ülkelerde kamu hukukunu değiştirdi: 1966'nın, İspanyol devletinin bir kez daha ihtiyatla meşruti monarşiye dönüştürülmesini başlatan İspanyol Anayasası, başka şeylerin yanı sıra, o güne dek Katoliklik harici dini törenlere ve kamusal alanlardaki diğer gösterilere getirilen yasağı kaldırdı.

YÖNETİM, DEMOKRASİ VE MİLLİYETÇİLİK

Örgütlü din ve genellikle bununla bağlantılı olan değişmez ahlaki yasa kavramı dünyanın büyük bölümünde ve çağlar boyunca, meşru olarak görülen tüm toplum yönetimlerini çoğunlukla desteklemiştir. Her ikisi de son zamanlarda büyük oranda zayıfladılar. Toplumsal düzenin bir diğer büyük tarihsel unsuru olan bağımsız devlet ilk bakışta daha iyi durumda görünüyor. Daha yüzyıl başında, batı dünyasında prestijinin ve kabul edilirliğinin doruklarındaydı. Tüm dünyada başarılar kazanmayı sürdürdü. Başka hiçbir siyasi örgütlenme yapısı böylesine genel kabul görmemiştir. Günümüzde geçmişte görülmemiş derecede çok bağımsız devlet –yani sınırları içinde güç kullanma tekeline sahip ve yasal bağımsızlık iddiasında bulunan, kabul görmüş ve coğrafi olarak tanımlanmış siyasi birim– var. Dahası, devletin zorlayıcı kudreti, en büyük monarşinin bile etkin bir nüfus sayımı yapamadığı ya da iç pazarların birleşmesinin önündeki engelleri ortadan kaldıramadığı günlerden beri tanınmayacak derecede artarken, yapabileceklerine ve yapması gerekenlere dair beklentiler de büyük oranda yükselmiştir.

Devletin temel fiziksel denetim aygıtları üzerindeki kayıtsız şartsız tekeli, bu öykünün yalnızca bir bölümü olmakla birlikte, önemli bir bölümüdür. Savaşların sarsamadığı ve kışkırtmaların yozlaştıramadığı polis güçleri ve silahlı güçler daha 1901'de bile tüm rejimler için neredeyse kesin bir ayakta kalma teminatıydı. Teknolojinin (yakın zamanlarda ve en önemlisi, daha iyi enformasyon sistemleri sayesinde) ilerlemesi bu neredeyse kesinliği daha da güçlendirdi. Ama yeni baskı teknikleri ve silahlar günümüzde, devletin kudreti öyküsünün ancak küçük bir bölümünü oluşturuyor. Devletin tüketici, yatırımcı ya da planlamacı olarak ekonomiye müdahalesi ve kitle iletişim olanaklarının ilerlemesi de büyük önem taşıyan siyasi olgular. Dünyanın her yerinde, devletin uyruklarının maddi refahını dolaylı olarak geliştirmesi, daha önceleri olanaksız görünen, akla bile getirilemeyen, geçmişte bireylere ya da aile ve cemaat gibi "doğal" birimlere bırakılmış hizmetleri üstlenmesi talep ediliyor. Bu talep özellikle, ekonomik açıdan gelişmiş dünyada görülüyor. Sözgelimi Batı Avrupa'da devletin (eğitim ve barınak da dahil olmak üzere) "refah" harcamaları 1950'de GSYH'nın yaklaşık % 25'i düzeyindeyken, 1970'li yılların ortalarına gelindiğinde bu oran yaklaşık olarak % 45'e yükselmişti.[7] Devletin olumlu bir ekonomi iklimi yaratmaya çalışmasını bekleyen insan sayısı günümüzde eskisinden çok daha fazla. Bu amaca ulaşılması için devlete yeni güçler verilmesini kabul ettiler ve şimdi de, bu güçleri kullanmasını bekliyorlar. Bireyler

7) A. S. Milward, *The European Rescue of the Nation-State* (Londra, 1992), s. 33.

vergiden kaçmak için ne yaparlarsa yapsınlar, günümüz hükümetlerinin vergi yoluyla para bulma yeteneği 1901'in batı dünyasındaki tüm siyasetçileri şaşırtırdı: 1914'te bile, gelir vergisi getirmeyi savaşa giren büyük güçler arasında yalnızca biri başarabilmişti.

Bu, hiç kuşkusuz, –devlet gücünü ele geçirme mücadelesi olarak algılanan– siyasetin kimi ülkelerde dağları devirecek inanç odağı olarak dinin (ve hatta, kimi zaman ekonominin) yerini neden aldığını kısmen açıklıyor. Refah devleti Almanya ve Büyük Britanya'da 1914'ten önce hayata geçirilmişti ve arz-talep ekonomisini düzenleme çabaları da yönetim kavramının kendisi kadar eskidir. Ama bunlar, 1940'lı yıllarda, insanların daha liberal bir iklimdeki yaşamı hâlâ hatırladıkları ülkelerde hayal gücünü dehşete boğan Leviathan'ın yalnızca soluk belirtileri gibi görünüyordu. Özel olarak bireyi korumak amacıyla tasarlanmış kurumların eksikliği pek çok ülkede görülüyor; Çinlilerin, çalışan herkes hakkında okul günlerine dek uzanan ayrıntıları kapsayan dosyaların tutulduğu komünist *dang'an* sistemi gibi sistemlerin mükemmel şekilde işlemeleri beklenemez, ama böyle bir sistem, bireyler üzerinde muazzam güce sahip bir araç olmalı.[8] ABD uzun süre boyunca, ulusal yaşamda devletin rolü konusunda "minimalist" görüşlerin benimsendiği zengin ülkeler arasında en çarpıcı örnek olarak kaldı, ama aynı zamanda, federal bir sistem içinde (özellikle de Yeni Düzen döneminde ve İkinci Dünya Savaşı'nda) merkezi otoritenin genişletilmesine dair en çarpıcı örneklerden bazılarını da sunabilir. Yüzyılımızın büyük savaşları ve barış zamanında yaşanan gerilimler, bu evrimin tüm dünyada ilerlemesine katkıda bulundu. Her ikisi de büyük bir kaynak seferberliği gerektiriyordu ve devlet gücünün eşi görülmemiş derecede genişlemesine yol açtılar.

Kimi ülkelerde devlet gücünün genişlemesini kolaylaştıran bir diğer etmen de, modernleşme isteği oldu. İki büyük tarım toplumu, Rusya ve Çin, devlet gücü aracılığıyla başarılı modernleşme konusunda iki çarpıcı örnek sundular. Modernleşme isteğinin devletin güçlenmesindeki –öncülüğünü, 1939'dan önce bir Kemal'in, ya da, bir Rıza Şah'ın yaptıkları ve takip eden siyasi devrim çağında daha da çok gözlenen– rolü aynı zamanda, devletin ahlaki otoritesini aldığı kaynaklardaki değişimi de gözler önüne seriyor. Devlet, bir grup, hanedan ya da doğaüstü hükme karşı kişisel yükümlülük yerine giderek, kolektif arzuları karşılama iddiasına dayanmaya başladı. Bu arzuların hepsinin maddi arzular olduğu söylenemez. Maddi yararların, örneğin Kamboçya'da 1975'te iktidara gelen acımasız rejimin *desiderata*'ları arasında en başta geldiğini söylemek zor, ama belki de bu yönetim çoğunluğun gözünde

8) "The X-Files", *The Economist*, 14 Şubat 1998, s. 72.

asla meşruiyet kazanamamıştı. Ama dünyanın başka yerlerinde (belki, Sırbistan'da) insanlar devleti hâlâ, ulusal ruh ve bilincin yüce uzantısı, dünya siyasetini hâlâ büyük oranda yönlendiren ruhsal güç olarak görebiliyorlar.

Milliyetçiliğin sebatkârlığından bu kitabın pek çok sayfasında söz edildi; devlete (ve kimi zaman da, devlete karşıt) sadakati harekete geçirmekte başka hiçbir gücün olamadığı kadar başarılı oldu. Milliyetçilik karşısında diğer ideolojilerin büyük oranda etkisiz kaldıkları görüldü; diğer yönde işleyen ve inanç ve tutumları sınırlar içinde hapsetmek yerine, sınırların ötesine taşıyan temel güçler, görece güçlü ahlaki fikir ve mitolojilerden çok, ekonomi, iletişim ve teknoloji oldu. Çoğunluk yönetimi konusunda pek çok aldatıcı konuşma yapılmasına karşın demokrasi –ya da, en azından, liberal demokrasi–, çok taviz verilen, ya da, milliyetçiliğin zaferinin zayıflattığı bir ideoloji oldu. Ama 1945'in galip üç büyük gücünden ikisinin demokratik devletler olmaları sayesinde Batı Avrupa'da bu sistemin bir zafer kazandığını da belirtmek gerek. 1945'in ardından, 1919'dakine benzer sahte bir anayasal yönetim ve liberal demokrasi şafağı yaşanmadı, ama birkaç yıl içinde bu zafer pekişti, sağlamlaştı, genişledi ve sonunda, savaştan sonra da varlığını sürdürebilmiş birkaç diktatörlük (İspanya ve Portekiz'deki diktatörlükler) ve savaştan sonra kurulan bir diktatörlük (Yunanistan'daki askeri rejim) bile yıkıldı. Emperyalizminin gerilemesinin ardından Avrupa dışı ülkelerde geriye pek çok görünüşte liberal ve demokratik rejim kaldığı iddiasında da, bu iddianın dayanakları biraz daha güçsüz olsa da, bulunulabilir. Kimi Latin Amerika ülkelerinin despot diktatörlük siyasetlerinin bile 1990'lı yıllarda daha olumlu bir yön aldığı görülüyor. En önemlisi, 1980'den sonra komünizm perdesi Doğu Avrupa'dan tam anlamıyla silindi.

Yine de, demokrasinin görünüşte yayıldığı kimi ülkelerde gerçek siyasi davranış incelendiğinde ortaya pek de yatıştırıcı olmayan bir tablo çıkıyor. Halklar ve anayasal yönetim dilini konuşan pek çok yozlaşmış, zalim, baskıcı rejim var. Demokrasi siyasetinin işleyişini yozlaştıran gücün pek çok kez milliyetçilik olduğu da bir gerçek. Yüzyılımızın başarılı devletlerinin tümü ulus-devletlerdir (ama tüm ulus-devletlerin sürekli bir başarıya ulaştıkları da söylenemez). Batı Avrupa içerisindeki ulusların daha geniş örgütler içinde bütünleştirilmeleri çabaları da, ulusal hedef ve çıkarları güvenceye alma isteğinin ifadesi olarak görülebilir.[9] Tüm fiziksel gücüne karşın demokratik devlet bile, milliyetçilikle çatışmaya girdiğinde çoğunlukla ciddi derecede zarar gördü. Komünist merkeziyetçiliği gelenekleriyle şekillendirilmiş olmalarına karşın, eskiden antidemokratik ve resmi olarak çokuluslu rejimler olan SSCB ve Yu-

9) Örneğin, adının da düşündürdüğü gibi, Milward, *The European Rescue of the Nation-State*'te (Avrupa'nın Ulus-Devlet Çözümü).

goslavya 1990'lı yıllarda dağılarak ulusal birliklere dönüştüler. İspanya'da Basklar hâlâ bağımsızlıklarını kazanmak ya da İspanya'dan ayrılmak, İskoçlar ise 1707 Birliği'nin iptali için mücadele ediyorlar. Quebecliler kendi kendilerini yönetmeyi amaçlıyorlar. Spekülasyonlara devam edersek, daha da kaygılandırıcı pek çok başka örnek bulmak da olası; ne de olsa Kürtler, içlerinde yaşadıkları ve nüfuslarının aralarında bölündüğü en az üç devletin (Türkiye, Suriye ve Irak) yönetiminden kaçmaya çalışıyorlar.[10] Örneklerin tümünde açıklama, daha geniş ölçekte bir kabilecilik – yani, milliyetçilik. Milliyetçilik bir devlet yapısı içinde ifade bulduğunda da genellikle devletin gücünü artırıyor ve gerçek kapsamını genişletiyor. Siyasetçilerin, sömürgelikten kurtulma sonucu ortaya çıkmış zayıf devlet yapılarını güçlendirmek amacıyla var olmadıkları ülkelerde yeni milliyetçilikler geliştirmeye çalışmalarının nedenlerinden biri de bu.

Milliyetçilik ve devlet el ele verdiğinde, geleneksel olarak devlete güvensizlik duyulan ve devleti dizginleyebilecek kurumların bulunduğu ülkelerde bile devletin hiçbir zaman olmadığı kadar güçlü ve karşı konulmaz olduğu hissediliyor. İktidarın kötüye kullanılmasını engelleyebilecek en güçlü etmenler hâlâ, alışkanlık ve varsayım dizginleri; liberal devletlerdeki seçmenler, devletin güç kullanımına kolayca ve otomatik olarak başvurmayacağını varsayabildikleri sürece fazla kaygılanmıyorlar. Ama günümüz dünyasında 1939'dakinden çok daha fazla diktatör, haydut yönetici ve otoriter siyasi rejim var (Avrupa birliğinde bu tür rejim kalmamış olmasına karşın, Doğu Avrupa ülkeleri ve eski Yugoslavya'dan ayrılan cumhuriyetler kuşku yaratıyor). Diğer liberal varsayımların sarsılması gibi, dünyanın pek çok yerinde içinde bulunduğu kargaşa da, bir zamanlar geleceğin davası olduğu düşünülen liberalizmin içerdiği belirsizliği gözler önüne serdi. Yine de, en azından liberal siyaset kalıpları ayakta kaldı. Günümüzde herkes samimiyetsiz demokrasi terimlerini kullanıyor ve anayasal yönetim söylemi hiç bu denli yaygın şekilde kötüye kullanılmamıştı. Bu da, öneminin bir kanıtı.

Yüzyılımız aslında, şeklen liberal kurumların kendilerine düşman bağlamlara ihraç edildiği bir yüzyıl oldu. Bu ihracı kimi zaman izleyen gelişmelere yerinmek, gerçekdışı ve tarihsel niteliği bulunmayan bir yaklaşım olacaktır; Burke'ün çok uzun zaman önce belirttiği gibi, siyasi ilkeler renklerini şartlardan alıyorlar. Temsilci kurumların ve demokratik yapıların kendileriyle uyumlu

10) Sayılarının 25 ila 30 milyonu bulmasına karşın Kürtler, bu yüzyılın ilk onyıllarında Ermenilerin yaşadığı gibi belirsiz bir gelecekle karşı karşıyalar; farklı ülkelere dağılmış olmalarının yanı sıra, kendileri de bölünmüş durumdalar, içinde yaşadıkları ülkelerin gözdesi oldukları söylenemez ve Büyük Güçler de onları savunmaya istekli değiller.

alışkanlıkların bulunmadığı toplumlarda ya da güçlü bölücü etkilerin görüldüğü yerlerde düzgün şekilde işleyemeyeceği geçtiğimiz yarım yüzyılda pek çok kez kanıtlandı. Bu tür şartlarda –örneğin, pek çok sömürge sonrası ülkede– otoriter yönetim tarzları kimi zaman, dışarıdan bir gücün dayattığı düzenin ortadan kalkmasıyla oluşabilecek parçalanmaya direnmek için en iyi yol olarak görünmüştür. Ama bunun, mutluluk bir yana, daha çok demokrasi getirmediği çok açık.

DEVLETİN KARŞISINDAKİ TEHDİTLER

Yine de, bağımsız devlet, en azından ilkede, eskisi kadar güçlü değil. 1945'ten bu yana, on altıncı yüzyıl Avrupa'sından itibaren bağımsız devlet lehine işlemiş olan ve o zamandan beri de bu yönde işlemeyi sürdüren dalgada belki de bir dönüm noktasına gelindiğini gösteren yeni uluslarüstü etmenler sahneye çıktı. Bunlardan biri, daha önce görülmemiş derecede etkili bir uluslararası örgütün kurulmasıdır. Birleşmiş Milletler bağımsız devletlerden oluşmakla birlikte, kuruluş sözleşmesi uyarınca uluslararası barışı korumak amacıyla eyleme geçebildi ve kimi zaman, Milletler Cemiyeti'nin asla başaramayacağı düzeyde kolektif eylemler örgütleyebildi. Daha dar bir çerçevede olmakla birlikte yine de etkileyici boyuttaki bir başka gelişme de, Batı Avrupa uluslarının, hareket özgürlüklerini kısıtlayan ortak bir uluslararası çerçeve yönünde uzun bir yol kat etmeleri oldu. Üstelik, öykünün tamamı resmi örgütlerden oluşmuyor. Günümüzde eskisine göre çok daha fazla uluslarötesi sorun, (örneğin, çevre konusunda) *ad hoc* uzun inceleme ve müzakerelere tabi tutuluyor.

Yüzyılın büyük bölümü boyunca uluslararası ilişkilerin merkezinde yer alan eski bağımsız devlet fikrinden son zamanlarda başka şekillerde de taviz verildi. En azından 1960'lı yıllardan beri, bağımsız devletler üzerinde baskı kurulmasını ve iç işlerine (örneğin, yaptırımlar getirilerek) 1901'de akla bile gelmeyecek şekilde müdahale edilmesini onaylama isteği güçlendi. Bu durumun birden fazla nedeni var. Daha 1948'de, insan haklarının korunması ve soykırımın önlenmesi BM'de çoğunluk oyuyla taahhüt edildi (bu, Yahudi Soykırımı benzeri bir olayın yeniden yaşanmasına asla izin verilmemesi gerektiği yönündeki geniş kapsamlı fikir birliğinin bir yansımasıydı).[11] Uluslararası sınırları aşan mülteci akınları da kimi zaman, kötü yönetimlerin (ya da, yönetimsizliğin)

11) Soykırım konvansiyonunda bu suç, ulus, ırk ya da din gruplarını tamamen ya da kısmen yok etme amaçlı eylemleri kapsayacak şekilde tanımlanmıştı. Konvansiyon Genel Kurul'da oybirliğiyle kabul edildi.

insanları kaçmaya sürüklediği devletlere komşu devletlerin karşı karşıya kaldıkları tehditler konusunda yeni bir farkındalık yaratmış ve dolayısıyla, zorlayıcı eylemi teşvik etmiştir. Ama 1999'da, bağımsız bir devlet olan Sırbistan'a kendi uyruklarına karşı davranışlarını değiştirmesi amacıyla silahlı saldırı düzenlenmesiyle birlikte, daha da ileri bir adım atılmış oldu.[12]

Devlet adamlarının birbirleriyle ilişkilerinde düzenden fazlasını amaçlamaları ve bağımsız devletlerin iç rejimlerini değiştirmeye çalışmaları gerektiği doktrini, uluslararası ilişkilerdeki, eski bağımsızlık kavramını bertaraf eden yeni bir radikalleşmedir. Geçmişte, etnik ya da ideolojik nedenlerden kaynaklanan müdahale girişimleri ancak çok özel şartlarda ve belli yerlerde (örneğin, 1815'ten sonraki birkaç yılda Avrupa'daki Kutsal İttifak'ta) görülmüştü. Batı yarıküresinde ABD'nin Monroe doktrininin "gerekçesi" uyarınca giriştiği eylemler, ya da, Soğuk Savaş sırasında Doğu Avrupa'daki Sovyet politikası fütursuzca, güvenlik ve çıkar nedenleriyle savunulmuştu. Emperyalist güçlerin kendi sömürge topraklarına komşu, köhne ve çürüyen "gayri medeni" yönetimlerin işlerine güç kullanarak müdahale etme haklarını da kimse ciddi olarak sorgulamamıştır (en azından, 1935'e ve İtalyanların Habeşistan'ı işgal etmelerine dek). Bu tür tüm örneklerde uluslararası topluluk, durumun gerçekliklerinin ve tehlikedeki yerleşik çıkarların, kabul edilemez bir bedel ödenmeden önlenemeyecek şeylere *de facto* izin verilmesini mantıklı kıldığını kabul etmek durumunda kalmıştır. Ama 1999'da Sırbistan'da yaşananlar bunun çok ötesindeydi.

Kültürel ve bir açıdan siyaset dışı etkilerin de zaman zaman bağımsız devletlerin hareket özgürlüğünü kısıtladığı söylenebilir. Din kimi zaman, belki de biraz ortaçağ Avrupası'nı hatırlatır şekilde, bunu yaptı. Modern devlet hiç kuşkusuz, örneğin İslamcı Ortadoğu'da diğer yerlerdeki kadar yerleşememiştir. Verilebilecek diğer örnekler arasında, nesnel gerçekliğe hiçbir şekilde bağlı olmayan bir olgu, *négritude* adı verilen şeye sadakat olan pan-Afrikanizm'in uyanışı yer alabilir. Kimilerinin Üçüncü Dünya'nın gerçeğe dönüşebileceğini düşündükleri zamanlar da oldu. Devletin gücü üzerindeki bir diğer denetim, ya da, etmen de –böylesine genel bir düzeyde sözcükleri seçmek kolay değil– dünya ekonomisinde bütünleşmenin giderek artmasıdır. Uluslararası anlaşmalarla ya da yalnızca büyük kurumların çıkarlarının organik büyümesiyle kurumsallaşan ve beklentilerin artmasıyla hızlanan bu bütünleşme, yurtiçi ekonomilerini etkin şekilde tek taraflı olarak yönetmeyi amaçlayan devlet adamlarının umutlarını giderek daha çok kırmakta. Kimi zaman, ortak kurallara uyulmasını gerektiren bölgesel ulus gruplaşmalarında ifade buldu. Güney

12) Bkz. 27. Bölüm.

Amerika ya da Kuzey Amerika serbest ticaret bölgeleri gibi kimileri henüz mütevazı boyutlardalar, ama zamanla başka işlevler de üstlenebilirler.

Bu tür gelişmeler, bundan sonra yaşanacakların haberciliğini yapıyor. Modern tarihin karakteristik ve merkezi siyasi kurumu olarak devletin ortadan kalkacağını söylemek için henüz çok erken. Ama belki de güç başka kurumlar içerisinde gelişip toplanırken, devlet gücünün işleme şeklinin ve gerçek eylem küresinin de, yapıları fazla bozmadan, değişmeyi sürdürmesi olası görünüyor. Bu en azından, devrimci güçlerin kimilerinin yalnızca birkaç yıl önce korktukları gibi devlet gücünü yok etmelerinden daha olası görünüyor. Devletin bu denli tehdit edici olmayan bazı rakipleri de zaman zaman güçleniyor ve yeni davaları benimseyerek gelişiyorlar: çevreciler, feministler, nükleer karşıtı hareketler ve "barış" hareketleri bunlara destek olmakta. Kimi zaman kabaca "uluslarötesi taraftarlık ağları" olarak tanımlanan etmenlerin de zaman zaman etkili oldukları görülüyor. Ama kırk yıllık bir eylem süresi içinde bu tür davalar ancak devlet politikasını etkileyip şekillendirebildikleri, yasaların değiştirilmesini ve yeni kurumların oluşturulmasını sağlayabildikleri sürece başarılı olabildiler. Tarihte böylesine baskınlık kazanmış bir kurumu ya yıkarak ya da aşarak büyük iyileşme sağlanabileceği düşüncesi, on dokuzuncu yüzyılın anarşist ve Ütopyacı hareketlerinin günlerindeki kadar gerçek dışı görünüyor.

KADINLAR

1901'de batı toplumlarında sayıları pek az (ve batılı olmayan toplumlarda neredeyse görünmez) olan, cinsiyetlerinin statüsünü ve rollerini değiştirmeye çabalamış kadınların ileride yaşanacak değişimleri öngörmüş olmaları pek de olası değil. Yine de 1950'de kimi gelişmiş ülkelerde erken dönem feministlerinin amaçlarının pek çoğu ve belki de en önemlisi, kamusal ve resmi yarıkürelerde, gerçekleşmişti. Çok önemli ve sembolik bir mücadele olan oy hakkı mücadelesi, biraz farklılıklar göstererek olsa da, büyük oranda başarılı oldu. 1920'de ABD anayasası değiştirilerek kadınlara oy hakkı verildi. Bu döneme gelindiğinde Birleşik Krallık'ta otuz yaşını geçmiş kadınlar zaten oy hakkına sahiptiler ve 1928'de İngiliz kadınları erkeklerle aynı şartlar altında oy hakkını kazandılar. Weimar Almanyası, Belçika, Danimarka, Kanada, Hollanda ve İsveç'te kadınların oy hakkı Cihan Harbi'nden kısa bir süre sonra tanınmıştı. Daha 1919'da Papa, kadınların oy hakkının tanınmasına taraftar olduğunu söylemişti ve Avrupalı Katolik ülkeler arasında İspanya cumhuriyetinin 1934'te kadınların oy hakkını tanıması önemli bir gelişmedir. 1939'a

gelindiğinde Latin Amerika'da Ekvador, Brezilya, Uruguay ve Küba da bu adımı atmışlardı. Arjantin onları ancak 1951'de izleyecekti, ama 1980'e gelindiğinde BM'ye üye devletlerin çoğunda kadınların oy hakkı tanınmıştı. Bu hakkın verilmesinin tarihsel sıralamasında kimi ilginç özellikler görülüyor; Japon kadınlar seçme hakkını kazanmakta Fransız kadınlarının (1944) ve İtalyanların (1945) yalnızca biraz gerisinde kalmışlardı ve ulusal seçimlere bakıldığında İsviçrelilerin çok önündeydiler. Fransa 1991'de ilk kadın başbakanını seçti, ama bu konuda Hindistan da dahil olmak üzere pek çok ülkenin gerisinde kalmıştı.

Yüzyıl ortasına bakıldığında, kadın ve erkeklerin toplum içinde birbirlerine karşı davranışlarında bu denli büyük bir değişim görülmüyor. Yüzyıl ortasında gelişmiş ülkelerde çalışan erkekler hâlâ, evin kaynaklarının tahsisi ya da çocukların terbiyesi gibi konularda son sözün eve ekmek getiren kişiye ait olduğunu varsaymaktaydılar. Yirminci yüzyılın ilk otuz yılında kadınlara yeni roller sunan ekonomik değişimlerin bazıları buhran yıllarında eriyip gitmiş, birkaç yerde de –özellikle faşist İtalya ve Nazi Almanya'da– tehlikeli kadın özgürlüğü örnekleri olarak görülen değişimin tersine döndürülmesi için bilinçli bir çaba harcanmıştı. Bu durum, Sovyetler Birliği'nde gericilik ve cehaletin genel olarak alt edilmesinin bir sonucu olarak ulaşılan ilerleme gibi, kadınların konumunda kaydedilen göreceli ilerleme örneklerine sınırlama getiriyor. Bu konularda en ileri ülkelerde bile büyük ve sorgulanmayan resmi ve yasal eşitsizlikler hâlâ sürmekteydi. Yine de, batılı ülkelerde bu tür eşitsizlikler savaş sonrası yıllarda ve özellikle de bir zamanlar Katolik Avrupa denilen yerde sürekli yasal saldırılarla ve ahlaki sorgulamayla karşı karşıyaydı. Alman hukukunda kocanın karısına çalışması için izin vermesi şartı ancak 1977'de kaldırılmış ve (on dokuzuncu yüzyılda çoğu Avrupa ülkesinde önemli bir sorun olan ve çoğunlukla o yüzyılda çözüme kavuşturulmuş bulunan) medeni nikâh hakkı Yunanistan'da ancak 1980'li yıllarda kazanılmış olsa da, dünyanın her yerinde evlilikle ilgili yasalarda kadınların eşit muamele talepleri de dikkate alınmaya başlanmıştı.

Ulusal hukuk kadar Avrupa Topluluğu hukuku içerisinde de gerçekleştirilmiş olan bu tür ilerlemeler pek çok sorunu çözümsüz bırakmış ve kaçınılmaz olarak, yeni tartışma alanları yaratmıştı (örneğin, çocuk doğurma yıllarının kadınların ekonomik yaşamlarında yarattığı doğal kısıtlamanın etkilerinin dikkate alınması ve annenin rolünün tanınması için ayrılması gereken ödenekler ve hukuk ve geleneklerde yapılması gereken uyarlamalar konularında). Yine de bu değişimler (genel olarak konuşursak) "batı" ülkelerinde ya da başka yerlerdeki batılılaşmış seçkinler üzerinde öylesine etkili olmuştu ki, dünyanın her yerinde, kadın işgücünün sömürülmesinde ısrar edilmesi, yaşlandıklarında

ebeveynlerine bakacak çocuklar doğurma zorunluluğu, ya da, kadınların erkeklerle aynı eğitim olanaklarına sahip olmamaları gerektiğini söyleyen geleneklere uyulması gibi konularda yumuşama yaşanmaya başlamıştı.

Günümüzde, kadınlara karşı gösterilen muamele konusunda batılı ülkelerin oluşturduğu örneğin tüm dünyada batının diğer konulardaki etkileri denli etkili olduğunu gösteren pek çok işaret var. Bu durum yüzyılımızın erken dönemlerinde de, başlangıçta yalnızca seyrek olgularda da olsa, gözlenebilmekteydi. Filipinlerde 1914'ten önce kadınlara oy hakkı verilmesi amaçlı bir kampanya başlatılmıştı; ama bundan çok önce, 1889'daki Hindistan Ulusal Kongresi toplantısına bir avuç kadın delege katılmış, 1917'de bir kadınlar heyeti genel valiyle görüşerek oy hakkı talebinde bulunmuş ve Kongre ertesi yıl bu talebi onaylamıştı. Çin komünist partisi neredeyse en başından itibaren kadınların oy hakkını savunmuştu. Bu tür dağınık kanıtlar, modernleşmeyle ve batılı uygarlık modelinin bu yüzyılda giderek güçlenmesiyle yakından bağlantılı bir değişim rüzgârının işaretleri olarak görülebilir.

Gelişmiş dünyanın büyük bölümünde kadınların durumunun değişmesinde etkili olan güçler hâlâ, çok daha yoğunlaşmış ve güçlenmiş olmakla birlikte, 1901'deki güçler. Ekonomik ve teknolojik değişimlerin yeni istihdam olanakları sunarak kadınların rolleri üzerinde yarattığı etki giderek büyüyor. Yüzyılın sonuna yaklaştığımız bu dönemde çift gelirli aile, Kuzey Avrupa ülkelerinde ve büyük oranda Büyük Britanya ve ABD'de kural olarak görülüyor. Bu arada, gelişmiş ülkelerde işgücü içinde yer alan kadınların eşit muamele görmelerini sağlayan yeni güçler de bulunmakta.[13] Meslek eğitiminin yaygınlaşmasıyla birlikte bu, batılı ve hatta kimi batılı olmayan ülkelerde çok sayıda kadının yüzyıl önce gelemeyecekleri yönetim ve meslek rollerine gelmelerini sağladı. Kadın doktorlar, avukatlar artık şaşkınlık yaratmıyor ve en azından batılı ülkelerde çok sayıda kadın bankalarda yönetici olarak çalışıyor, büyük sanayi ve ticaret kuruluşlarının yönetim kurullarında ya da yönetici kademelerinde yer alıyor. Daha alt seviyelere bakıldığında, eskisinden milyonlarca daha fazla kadının günümüzde eğitim olanağının yaygınlaşmasından ve modern iletişimdeki muazzam gelişme sayesinde, yeni fırsatlarla ilgili bilgilere ulaşma olanaklarından yararlanabildikleri görülüyor. Kimi ülkelerde –örneğin, İspanya ve Yunanistan'da– siyasi şartlardaki değişimler, yıllarca otoriter rejimlerin resmi hoşnutsuzluğuna maruz kalmış bağımsız kadın örgütlerinin kurulabilmesini teşvik etti.

13) Ama erkek egemenliğindeki Avrupa ve Kuzey Amerika sendikalarının yüzyılın ilk yarısında aralarına kadınları almayı başaramamalarının yarattığı zorluklar da yaşanmıştır.

DOĞUM KONTROL HAPI

1901'de yaşayan zeki bir gözlemci, kadınların 1950'den önce kaydedecekleri kimi yasal ve siyasi ilerlemeleri hayal edebilirdi belki, ama kadınlar açısından çok önemli sonuçlar yaratan bir diğer ilerlemenin öngörülmesi belki de olanaksızdı: kısa süre içinde yaygın olarak yalnızca "Hap" olarak tanımlanmaya başlanacak yeni bir gebelik önleyici aracın 1960'lı yıllarda hızla ve her yere yayılması.[14]

Konuyla ilgili temel araştırmalar bir önceki onyılda yapılmıştı. 1930'lu yıllarda "progesteron" adı verilen bir dişi cinsiyet hormonu ayrıştırılmış ve kadınlarda yumurtlama ve âdet çevrimlerini değiştirdiğinden, önemli bir doğum kontrol aracı olabileceği kaydedilmişti. Bu dönemden itibaren araştırmalar, progesteron içeren ve ağızdan alınabilecek bileşimler bulunmasına yönlendirildi. Meksika'daki küçük bir ilaç şirketinde tatlı patatesten yararlı maddelerin çıkarılabilmesi üzerinde çalışan Dr Carl Djerassi adlı bir Amerikalı 1951 yılının sonlarına doğru, ağızdan kullanıldığında etkili olan böyle bir bileşimin patentini aldı. 1958'e gelindiğinde başka bilim adamları da hem bu bileşim (norethindrone[15]), hem de, Chicago kökenli bir şirketin bulduğu benzer bir bileşim üzerinde biyolojik testler ve klinik denemeler yapmışlardı. ABD Gıda ve İlaç İdaresi *norethindrone*un regl düzensizliklerinde ve belli doğurganlık sorunlarında tedavi amacıyla kullanılmak üzere satışına zaten izin vermişti; 1962'de, doğum kontrol amacıyla satılmasına da izin verdi. Ama ilacın imalatçısı o dönemde, ilacın doğum kontrol aracı olarak satılması durumunda Roma Katoliklerinden gelmesi beklenen tepkiyle karşılaşmaya hazır değildi ve 1960'ta bir başka şirket FDA'nın onayıyla bir başka doğum kontrol hapını zaten piyasaya çıkarmıştı (norethynodrel). Ama milyonlarca kadının dünyası hızla değişmeye başlamıştı.

Hap modern bilimin son derece karakteristik bir ürünüdür ve bunda geliştirilmesi öyküsünün de payı bulunmaktadır. Yine de, burada bizi ilgilendiren, içinde ortaya çıktığı genel bağlamdır. Bir buçuk yüzyılı aşkın süredir batı toplumlarında kadınlar yavaş yavaş, doğum kontrol konusunda bilgiye ve tavsiyeye giderek daha çok ulaşabilecek duruma gelmekteydiler. Ayrıca toplumsal tutumlarda, bu bilginin kullanılmasını daha da yaygınlaştıracak değişimler yaşanmıştı. Hap yine de, kolaylığı ve işleme şekliyle, bu konularda

14) Bu gündelik deyim, ilginçtir ki, aracın kendisinin piyasaya çıkmasından önce yaratılmıştı. Ünlü edebiyatçı Aldous Huxley, "Cesur Yeni Dünyaya Dönüş" (Londra, 1959) adlı yapıtında, "Hap henüz icat edilmemişti," demişti.

15) ABD'de taşıdığı ad; ayrıca *norethisterone* olarak da bilinmektedir.

kadınlara güç kazandıran en önemli olgu oldu. Doğum kontrolü uygulama kararını vermek bundan böyle, eğer isterlerse, onların hakkı olacaktı. 1960'da pek çok gelişmiş ülkede –örneğin, İrlanda Cumhuriyeti'nde– doğum kontrol araçlarının satılmasının ya da bulunmasının mümkün olmadığı da bir gerçek. Mevcut araçların hepsinin kullanımına izin verilmeyen –örneğin, Japonya– ve resmi olarak tercih edilen doğum kontrol seçeneğinin kürtaj olduğu ülkeler hâlâ var.[16] Yine de, çoğu gelişmiş toplumda eğilim, aile boyutunun küçültülmesi ve gebelik riskinin ortadan kaldırılması için mevcut tüm uygun araçların kullanılması isteğinin güçlenmesi yönünde. Hapın kullanıma sunulduğu tüm ülkelerde hızla benimsenmesi, kadınların bu yeni özgürlüğü kullanmayı gerçekten istediklerini gösterdi. Kullanımında dünya çapında tekdüze bir yayılma olmasa da (üstelik, 1960'lı yıllarda doktorlar yan etkiler konusunda hâlâ tedirgindiler), hap, cinsel kültür tarihinde yeni bir evre başlattı. Kullanıma girmesinden kırk yıl sonra batılı olmayan dünyanın kadınları hâlâ, hapı batılı kız kardeşleri kadar benimsemiş değiller. Aile boyutunda kısıtlamayı teşvik eden yönetimler (örneğin, Hindistan) haptan çok, geri dönüşü olanaksız, ama gönüllü cerrahi kısırlaştırmayı (genellikle, erkeklerde), ya da, mekanik doğum kontrol araçları sunmayı yeğliyorlar. Dünyanın kimi yerlerinde de hâlâ, her tür aile planlaması yöntemine karşı sert bir muhalefet görülüyor. Roma Katolik Kilisesi'nin yapay aile kısıtlaması yolları olarak lanetlemeyi sürdürdüğü şeye karşı muhalefet etmesi batı dışı dünyada, batılı dünyaya oranla daha kolay olmuştur. Ama gelişmiş ülkelerde kadınların üreme yaşamlarının kontrolü konusundaki tartışmalar daha çok, kürtajın doğruları ve yanlışları, ulaşılabilirliği ve ulaşılamazlığı ve yasal düzenlemesi konuları üzerinde yoğunlaşmıştır. Doğum öncesi yaşam hakkındaki bilgileri ve bu dönem üzerindeki kontrolü daha da artıran bilimsel ve teknolojik ilerleme, bu tür sorunları daha da ağırlaştırmaktadır.

YENİ DALGALAR

Yüzyılın ikinci yarısında hapın bulunuşu, yeni bir uluslararası feminist çalkantıyla aynı döneme denk geldi. Erken dönem feminizmi gibi bu hareket de Avrupa'da ve Kuzey Amerika'da doğmuştu. Ulusal tezahürlerindeki tezatlar çarpıcıydı. Kimi batı ülkelerindeki değişimler yalnızca, kurumları 1939'dan önce ulaşılmış düzeye getirmekteydi; özellikle de, kadınların oy haklarını kazanmaları konusunda. Ama İtalyan parlamentosu boşanmayı ancak 1970'de

16) Bkz. "The Pill in Japan", *The Economist*, 8 Kasım 1997.

kabul etti ve yine de, dört yıl sonra, yasaya dönüştürülmesi için referandum yapılması gerekti. Ama yeni feminizm neredeyse her yerde eskisinden daha geniş bir özel davalar tayfını kucaklamakta ve özellikle de, cinsel özgürlük ve psikolojik, üstü örtülü olarak kurumsallaştırılmış erkek baskısı üzerinde durmaktaydı.

Tutumların değişmesi ve kayıtsızlığın yok edilmesi amaçlı en gürültülü girişimler ABD'den geldi. Bunun, ülkede tutumların feministlerin daha tiz sesler çıkarmalarına diğer yerlere göre daha fazla hoşgörü gösterilmesini sağlayacak derecede değiştiğini gösterdiği savunulabilir; diğer taraftan, ABD'de durumu değiştirme gereksiniminin daha fazla olduğunu gösterdiği de. Bu tür konularda bir karara varmaya çalışıldığında son derece öznel bir unsurla karşılaşıldığından, konuyu burada çözüme kavuşturmak hiç de doğru olmaz. Batı toplumunda (çok genel bir fikri kullanırsak) kadınların özgürlüğü her zaman, daha geniş bir bağlam içine oturtulan bir dava olmuştur ve hâlâ da öyle; herkes için daha fazla özgürlüğün mantıksal bir türevi olmuştur. Sözgelimi, cinsel davranışlarda özgürlüğün artması (ya da, en azından, cinselliğin karşısındaki geleneksel kısıtlamaların gerilemesi) erkekleri de etkiledi. Tarihsel olarak bu konularda erkeklere kadınlara göre daha çok hoşgörü gösterilmiş olsa da, gebelik önleyici tekniklerin gelişmesi erkeklerin yaşamlarındaki olasılıkları da değiştirdi. Feminist baskıların etkisiyle ebeveynlik ve evlilik sorumluluklarıyla ilgili yeni yasalar çıkarılması sonucunda, pek çok ülkede yükümlülükleri yeniden tanımlandı.

BATILI OLMAYAN DÜNYANIN KADINLARI

Modellerin değişmesi, (1945'ten sonra çöküşlerinin sürdüğü) batı dünyası dışında muhafazakâr tutumların korunduğu gerçeğinin daha da göze çarpmasına neden oluyor. Bir kez daha, çok değişken bir tabloyla karşılaşıyoruz: Mısır kadınların oy hakkını tanıdı, ama 1956'da feminist örgütleri yasakladı. Batılı ölçütlere göre baktığımızda, Avrupa geleneğinin dışındaki topraklarda ve dünyanın yoksulları arasında kadınların çok daha düşük bir statüye sahip olduklarını görüyoruz. Cinsel kültür ve siyaset konularında kadınlara karşı muhafazakâr bir tutum benimsenmesi konusundaki yeni vurgu son yıllarda kimi zaman, cemaat kimliğini güvence altına alma arayışının bir işareti olmuştur. Bu durum özellikle de, 1960'lı ve 1970'li yıllarda iş bulmak amacıyla Avrupa ekonomilerine gelmiş olan, batılı olmayan göçmen cemaatinde gözleniyor (özellikle de, Müslüman dininden olanlarda). Kısa süre içinde İngiltere'de, Asyalı çocukların okulda (başlangıçta, okul yılları sonrasında da) beyaz yaşıtlarıyla toplum-

sal ilişkiye girmeleri önlenerek ebeveynleri gibi yetiştirilmeye çalışıldığı gözlendi ve bu durum hâlâ sürüyor. Fransa'da Müslüman kızların okulda türban takmalarını yasaklama amaçlı başarısız girişimlerde bulunulduğunda, geleneksel giyim üzerindeki ısrar nedeniyle sıkıntı yaşandı. Emniyet kaskları takılması konusundaki İngiliz yasalarında Sihlerin başlıklarının dikkate alınması gerekti. Bu tür örnekler, ticari anlayışın gelişmesi, moda baskıları ve batı liberal değerlerinin büyük hoşgörüleri sayesinde, uygulamada bir anlaşmaya varılması yönünde gelişebilecek, önemsiz konular olarak görünebilir. Kadınlara karşı daha köklü özel tutumların tüm kültürlerde halen sürdürülmesi ise çok daha çarpıcı bir durum.

Değişimin bu tür tutumlar üzerindeki etkisi her zaman aynı olmadı. Yine de yüzyılımızda değişim, belli bir kurumsal ortam üzerinde büyük bir etki gösterdi. Yüzyılımızda batılı düşüncelerin kadınlar üzerindeki etkisinin en tartışma götürmez göstergesi beki de, çokeşlilikteki gerilemedir. Dünya çapında hâlâ yaygın olmasına ve pek çok ülkede uygulamada hoşgörü görmesine karşın, günümüzde çokeşliliği hâlâ resmi olarak savunan pek az toplum var. Çokeşlilik çoğunlukla, karşıt yasal önlemlere ve kamusal kınamaya maruz kalmıştır. Bu sorunla başa çıkılmasında bazı yerlerde, ister iyi niyetli olsun, ister olmasın, despotizm (komünist rejimler çoğunlukla, önemli değişim etkenleri olmuşlardır), bazılarında da sömürgecilik etkili olmuştur. Afrika'da misyonerlerin ve eski sömürge yetkililerinin en kalıcı başarılarından biri belki de, yerli toplumlara tekeşliliğin aşılanması olacak. İslam hukukunun belli şartlar altında dörde kadar kadın alınmasına izin verdiği Müslüman ülkelerden bile bazıları, örneğin (çokeşliliğin Kemalist devrimin bir parçası olarak 1926'da yasaklandığı) Türkiye, ya da, (bu değişimin 1956'da gerçekleştirildiği) Tunus bu uygulamaya karşı harekete geçmeye istekli olmuşlardır.

Ama pek çok Müslüman ülkede kadının konumu hâlâ, batılı gözlemcilerin İslam kültürünün kendilerine ne derece yabancı olduğunu anlamalarını başka tüm olgulardan daha fazla sağlayacak denli şaşırtıcı durumdadır. Bu, değerlendirilmesi son derece zor, öznel yargılara korkutucu derecede açık ve genelleme yapılması neredeyse olanaksız bir konu. Farklı toplumlarda hukuk ve siyaset, geleneği farklı düzeylerde çiğniyor. İslam toplumu, Arap toplumuyla aynı şey demek değil. Kentlerle kırsal kesim arasında büyük farklar görülüyor: ne İstanbul, Anadolu, ne de Kazablanka, Rif. Birbirlerinden birkaç kilometre uzaklıkta, Umman'ın kıyı kentlerinin kadınları peçesiz dolaşabilirken, iç bölgelerdeki kız kardeşleri, ortak kullandıkları pazarlara peçeyle geliyor. İslami boşanma düzenlemesindeki, Müslüman kadınlar ve erkekler arasındaki, utanç verici ve dengesiz olarak gördükleri güç farkı Batılı gözlemcileri şaşkınlığa düşürüyor (ve genellikle, bunu açıkça ifade ediyorlar); kültürel bölünmenin

diğer tarafına bakıldığında ise, batılı evliliğin kırılganlığı ve güvensizliği ve bunun ima ettiği, bireyin sorumluluklarının ardındaki kurumsal destek eksikliği Müslümanları aynı derecede rahatsız ediyor.

Bu konularda ayrıntılı örnekler vermek de, genelleme yapmak kadar zor ve aynı derecede yanıltıcı olabilir. İslam dünyasının, erkek egemenliğini çoğunlukla göz göre göre koruyan ve güçlendiren kurum ve uygulamalara son derece bağlı olduğu görülüyor ve Müslüman erkeklerin egoları da kolayca incinebiliyor. Müslüman ülkelerde kadınların konumu konusunda başlatılan pek çok resmi değişim girişimi engellendi ya da başarısızlıkla sonuçlandı. Daha 1927'de Özbek komünist partisi "Uluslararası Kadınlar Günü"nün peçenin feshedileceği gün olmasına karar verdiğinde 100,000 kadın görünüşte bu karara uydu, ama çoğu ertesi gün yeniden peçe takacaktı (çileden çıkan kimi kocalar, protesto olarak, özgürlüklerine kavuşmuş eşlerini öldürmüşlerdi). Yine de peçe tüm Müslüman toplumlarında dayatılmıyor ve İran İslam Cumhuriyeti'nde hem laik feminist hem de dindar Müslüman kadınlar, *chador* giymenin, temel kişisel ve ekonomik hakların savunulmasında İslam akademisyenlerinin desteğini almaya çalışmaya –ve kimi zaman, bu desteği kazanmaya– ters düşmediğini görmüş durumdalar.[17] Türkiye'de dini inançlarının göstergesi olarak laik okullarda türban takma hakkını elde etmek amacıyla gösterilere katılan okullu kızlar yine de, modern toplumun meslek eğitimini almayı talep ediyor ve alıyorlar. Bu tür örnekler kimi zaman bıçak sırtında bir dengeye, kimi zaman da kolay bir uzlaşmaya işaret ediyor.

Kahire'deki kadim El Ezher, ilk kadın öğrencilerini daha 1962'de kabul etmişti ve Afganistan'da Taliban'ın kadınların alacağı her tür eğitime şiddetle karşı çıkmasının dikkat çekmesine karşın, Suudi Arabistan ve Körfez ülkeleri kadınlara eğitim sağlama konusunda çok yol kat ettiler. Seçilmiş Umman kadınlarının Oxford gibi bir batılı üniversitenin tehlikeli derecede özgür ortamında eğitim görmek üzere yurtdışına gitmelerine izin verildi, ülkede kalanlar da, son yıllarda, ülkenin yeni karma üniversitesine gidebildiler. Ama erkek arkadaşlarından ayrı oturmaları ve eğitim salonlarına ayrı kapılardan girmeleri gerekiyor; batıda üniversite eğitimi alıp ülkesine dönmüş ve başarılı bir kariyere sahip olması teşvik edilmiş bir kadın bile, gece tek başına araba kullanırken yakalandığında, Umman'ın en yüksek yetkililerinin hoşnutsuzluğuyla karşılaşabiliyor. Pakistan'ın bir kadın başbakanı oldu; görevi sırasında karşılaştığı zorluklar ve başarısızlıklar temelde cinsiyetinden kaynaklanmamıştı, ama aynı ülkede karma hokey maçları yasak.

17) Bkz. H. Afshar'ın, *Islam and Feminism. An Iranian case study* (Londra, 1998) adlı ilgi çekici çalışması.

Davranıştaki farklılıklar göz önüne alındığında, çok da uzun olmayan bir süre önce Avrupa halklarının kadınlara karşı davranışları arasında da şaşırtıcı tezatlar bulunduğunu hatırlamak yararlı olabilir. Birkaç yıl önce genç bir Sicilyalı kadının kendisini kaçıran erkekle evlenerek geleneksel davranış kurallarına uymayı reddetmesi sansasyon yaratabildi. Yirminci yüzyıl Kuzey Amerika'sının da gösterdiği gibi, birbirine çok yakın mesafeler arasında güçlü kültürel tezatlar gözlenmesi yeni bir olgu değil. Yüzyılımızın ilk yıllarında kimi Çinliler, Konfüçyüsçülüğün dulların haklarına getirdiği güvenceyi, bu kadınların batılı toplumların bireyciliği içinde yaşayacaklarını düşündükleri güvensizliklere tercih ediyorlardı. Çin'de cariyelik geleneğinin bulunmasına karşın, Sun Yat-sen ve genç izleyicisi Çan Kay Şek eşlerinden ayrılarak daha genç, daha kültürlü kadınlarla evlendiklerinde Çinli muhafazakârları şaşkınlığa sürüklediler.

Belki de getirilebilecek tek yararlı ve meşru yorum, günümüzde tüm geleneksel toplumların kadınların rollerinin tanımlanması konusunda bir meydan okumayla karşı karşıya olduklarını kaydetmek olacaktır. Bu toplumların tümü belli düzeylerde gerilim belirtileri göstermeye başlıyorlar ve kimileri bu gerilimi son derece tutucu bir duruş benimseyerek ifade ediyor. Batı geleneğine dahil ülkeler içinde bu tür meydan okumalar uzun zamandır görülüyor ve meşru propaganda ve kampanyaların, tüketim eğilimli toplumlarda doğması kaçınılmaz olan ekonomik baskıların sonucunda günümüzde çoğunlukla, gerekli değişimler yaşanıyor. Başka geleneklerdeyse değişim isteğinin duyulması ya da değişimin yaşanmaması, farklı baskılara bağlı. Bunların kimileri resmi ve bilinçli olarak uygulanan baskılar; hükümetlerden, uluslararası örgütlerden ve belli kadın örgütlerinden destek görüyorlar. Ama bunların etkin şekilde işlemelerinin nedeni bile, en uzak yerlere ulaşmaları engellenemeyen güçlü etmenler tarafından desteklenmeleri. Küresel iletişim ağlarının ilettiği görüntü ve mesajların sinsi baskısı ve kimi zaman batılı liberalizmin geniş hoşgörüsü olarak görülen şeye dair bilgi yayılışını önlemenin artık imkansız olması günümüzde, eskiden hiç olmadığı kadar etkili. Batı'nın tehlikeli hediyeleri arasından yalnızca kabul etmek istediklerini seçen rejimler kaçınılmaz olarak, kadının statüsü ve kadına karşı muamele konusunda sorularla karşı karşıya kalıyorlar. Yüzyılımızda Batı'da kadının kurumsal ve maddi yaşamında büyük değişimler yaşanmış olsa da, bu değişimler sonuçta, yarattıkları ahlaki ve psikolojik örnekler kadar önemli değil belki de.

Pek çok istisna tanımı yapılması gereken üç önermede bulunma tehlikesini göze alabiliriz. Bunlardan biri, günümüzde pek çok batılı ve gelişmiş toplumda "kadın hareketi"nin, orta sınıf kadının kaygılarına yönelik kısıtlayıcı eski önyargısından tamamen kurtulduğunu düşündürecek pek çok neden

bulunması. Kadın hareketi faaliyetler, istihdam, din ve ideoloji üzerindeki etkisiyle artık toplumun her düzeyini etkiliyor; örneğin, günümüzde feminizmi dikkate almayan siyasal hareket neredeyse kalmadı. Kadınlara karşı tüm özel ve yerel "muameleler" için artık özel açıklama getirilmesi gerekiyor. İkincisiyse, kadınlar için adalet talebiyle ilgili konular ve gruplar tayfının sürekli zenginleşmesinin, ilk dönem feministlerinin akıllarına bile gelmemiş yeni sorunları açığa çıkarması ve yeni ahlaki zorluklar yaratmasıdır. Kadınlar dünyasına yaşamın her yönünde erkeklerle aynı fırsatların ve aynı yasal hakların verilmesinin yeterli olacağını varsaymak günümüzde çağdışı görünüyor. Belki biraz can sıkıcı olacak üçüncü önerme ise, pek çok ülke ve halk söz konusu olduğunda, kadın hareketinin dar bir seçkin kesim dışında henüz önemli bir etki göstermemiş olduğudur. Belki bir yorumda daha bulunabiliriz: gelişmiş toplumlarda kadınların rollerindeki değişimlerin bir sonucu da, kadınlara nasıl davranmamız gerektiği konusundaki eski sorunun yerini yeni bir sorunun almış olduğunun son birkaç yılda ilk kez ortaya çıkmasıdır. Toplum, tüm dünyada özimgeleri tehdit altında olan erkeklere karşı nasıl davranmalı?

GENÇLİK

Belki de, dünyanın hiçbir yerinde gençler büyüklerinin hissettiği büyük hürmet ve görev iştahını doyuramıyorlar, ama bu soruyu burada ele almamıza gerek yok. Yirminci yüzyılda gençlerin kurulu disiplin ve otoriteden oldukça yeni bir bağımsızlık kazanmış oldukları bir gerçek. 1990'a gelindiğinde bu durum neredeyse tüm dünyada gözlemekteydi. Yaygın bir değişimi hazırlayan güçler bir kez daha, ilk olarak batı toplumlarında ortaya çıkmıştı. Dalgalar bu ülkelerden dışarıya yayıldı. Çok çeşitli ve karmaşıktılar. Teknoloji ve bilim, hareket ve iletişimin karşısındaki kısıtlamaların kaldırılmasında üstlerine düşen görevi yerine getirdiler, eğitim olanakları bilginin ve kritik tutumların yaygınlaşmasını sağladı, siyasetçiler ve işadamları kendilerine gençler arasında destek ve pazar aradılar. Bütün bu güçler ve başkaları, gençlerin özbilinçlerindeki ve büyüklerinin onlar hakkındaki görüşlerindeki çok önemli bir değişimin gerçekleşmesine katkıda bulundu.

On dokuzuncu yüzyılda az sayıda girişimci, gençlerin özel gereksinimleri olduğunu kavramıştı; yirminci yüzyılsa ergenliği keşfetti. 1904'te bir Amerikalı, başlığında bu sözcüğe yer veren bir kitap yayınladı. Ama yalnızca elli beş yıl sonra yayınlanan ve *The Vanishing Adolescent* (Kaybolan Ergen) gibi anlamlı bir ad taşıyan kitap, gelişmiş toplumlarda yirminci yüzyılın gençler hakkın-

daki farkındalığının ne kadar hızlı değişebileceğini gösteriyordu.[18] Toplum içerisinde tanımlanabilir özelliklere sahip genç yaş grupları bulunduğunun farkına zaten varılmıştı ve uluslararası İzci hareketi ve türevleri gibi masum tezahürlerin başarısının altında yatan da buydu. Diğer örgütler gibi Baden-Powell'ın parlak buluşu da çocukların gereksinimlerini dikkate alıyordu ve 1920'li ve 1930'lu yıllarda totaliter devletlerin çok daha kötü niyetli ve sömürücü gençlik örgütleri de bu açıdan onları izleyecekti.[19] Gelişmiş ülkelerde ticaret ve sanayi sektörleri gençliğin özel gereksinim ve zevklerini kazançlı bir pazar olarak görmeye ancak 1945'ten sonra başladı.

Bu gelişme, bu tür toplumlarda zenginliğin artmasının bir yansımasıydı. Ya iyi ücretli işler bulabildikleri, ya da, ebeveynler çocuklarının üzerine geçmiştekine oranla daha fazla düştükleri için, bu ülkelerin gençlerinin artık harcayacak daha çok paraları vardı. Bunun iki etkisi oldu: özellikle gençlerin satın alması amacıyla hazırlanmış mal ve hizmetlerin tedarikindeki büyük artış ve (belki de, uzun vadede daha önemlisi) reklamcılık ve eğlence sektörleri aracılığıyla belli bir "gençlik kültürü"nün yaratılması. Tavukla yumurtayı birbirlerinden ayırmak zordur: sanayicilerin ve tüccarların bir gençlik kültürünün var olduğuna inanmaları, onları bu kültürün yaratılmasına katkıda bulunmaya yöneltti. Kitle medyasına ulaşabildikleri tüm ülkelerde belli tarz ve modaların reklamını yaparak, gençlerin davranışlarını şekillendiren uluslararası bir olgu oldu. Bu durumun siyasi sonuçlar da yaratabileceği yönündeki ilk işaretler, Doğu Avrupa'nın komünist ülkelerinde, "yozlaştırıcı" ve "kapitalist" müzik ve modanın tehlikeli cazibesi hakkındaki yakınmalarla geldi.

Komünist yetkililer yanılmamışlardı; 1960'lı yıllarda tüm ülkelerde, çağın eğilimlerinden haberdar olan gençlerin görünüm, giysi ve davranışlarda belirgin bir standartlaşma eğilimi görülmekteydi. Bu, gençliğin uluslararasılaşmasının bir yönüydü. En çarpıcı ifadesi, kısa bir süre için, 1967-1968 döneminde Avrupa ve Kuzey Amerika ülkelerindeki yüksek öğrenim kurumlarında yaşanan bir dizi "öğrenci" kargaşası oldu. Bu gelişmede yaygın bir paradoks unsuru gözlenmekteydi. Tanım gereği, zengin ülkelerdeki öğrenciler görece zengindiler: hayatlarını kazanmak için çalışmak zorunda değillerdi, bir süreliğine

18) G. S. Hall, *Adolescence: its psychology and its relations to physiology, anthropology, sociology, sex, crime, religion and education* (New York, 1904); E. Z. Friedenberg, *The Vanishing Adolescent* (Boston, 1959). 1940'larda Amerikalıların konuşmalarında bir diğer sözcük, "teenager" (13-19 yaş arası gençler) sözcüğü de yaygınlaşmıştı; gerçi, "teenage" sıfatı belki yirmi yıl önce de kullanılmaktaydı.

19) SSCB'de Genç Öncüler, Almanya'da Hitler Gençliği, İtalya'da *balilla*, *Piccoli Italiani* ve *Figli della Lupa*. Tüm bu devletlerde (ve diğer otoriter rejimlerde) izciliğe karşı –SSCB ve Almanya'da tamamen yasaklamaya dek uzanan– önlemler getirilmişti.

öfkelerini kustukları toplumlar içerisinde onlara, son derece cömertle, yalnızca yeterli arasında değişen düzeylerde bakılıyordu. Vietnam savaşına katılma konusunda Amerika'da başlayan protesto dalgası, bu ülkedeki kargaşa dalgalarının tetiğini çekti, ama kısa bir süre sonra gündeme başka konular da gelecekti. Protestolara katılanların sömürgecilik ve emperyalizm karşıtı sloganlar atmalarının nedeni, televizyon görüntülerinin katılımcılar arasında yarattığı güçlü uluslararası dayanışma duygusuydu (1968'de ortada imparatorluk denecek bir şey pek de kalmadığından, bu da bir paradoks). En şiddetli sorunlar (Vietnam gösterilerinin ölümlere yol açtığı Kuzey Amerika üniversitelerindekiler hariç) Fransız ve Alman üniversitelerinde yaşandı; öğrenciler, haklı olarak, eğitimin, kaynakların ve olanakların yetersizliğini protesto ettiler. Ama bu tür siyasi odak noktalarının yanı sıra, aile de dahil olmak üzere her tür geleneksel ve kurumsal otorite de lanetleniyor ve kimi yanıltıcı talepler, basın özürlüğünün karşısındaki tehditlere ve baskıcı idareye karşı birer direniş olarak sunuluyordu. Hapın da bu dönemde artık yaygınlaşmış olması, bir dönem moda olan toplantı, gösteri ve "oturma grevleri"nin cazibesini artırdı. Şiddete –öğretmenlerin çalışma odalarının ve laboratuvarlarının tahrip edilmesi gibi, çoğunlukla hafif bir şiddete– kayış uzun sürmedi. Çoğunlukla orta sınıftan gelen eylemcilerin yaşlanmaya ve iş aramaya başlamalarıyla birlikte, (kimi zaman kullanılan tanımlamayla) 1968 "olayları" bir süre sonra tarihe gömülecekti. Geriye dönülüp bakıldığında, 1968, ancak zengin toplumların göze alabilecekleri bir istim boşaltma dönemi olarak görülebilir.

VII. KİTAP

Değişen Dünya Dengesi

21 Doruk Noktasında Soğuk Savaş

STALİN'DEN SONRA

Stalin'in ölümü Sovyet dış siyasetinde gözle görülür ya da ani bir değişim yaratmadı, ama kısa bir süre içinde ülkede bazı şeyler değişecekti. Stalin'in ölümünün hemen ardından iktidarı ele geçiren Malenkov ile güvenlik örgütü başkanı Beria'nın ikili yönetimi çok geçmeden yerini, Politbüro'nun diğer üyelerinin kolektif yönetimine bıraktı. Bu gelişmenin sonucunda Beria Temmuz 1953'te tutuklandı, yargılandı ve (beş suç ortağıyla birlikte) idam edildi. Bu arada, bir diğer Politbüro üyesi olan Nikita Kruşçev komünist partinin genel sekreterliğine getirilmişti. Sovyet hiyerarşisi içinde, partinin yönetim üzerindeki kolektif ağırlığının yeniden kurulması gerektiği görüşünün genel destek gördüğü anlaşılıyor. Beria'nın öldürülmesinden sonra yaşanan kısmi yumuşama, bazı batılı Kremlin gözlemcilerini (en azından önemsiz konularda) "serbestleşme" olasılığını düşünmeye yöneltti, ama kimi yeni personel değişiklikleri daha yapılması belki de bundan da önemliydi. Stalin'in eski yandaşı ve Sovyet diplomasisinin kıdemli bir üyesi olan Molotov dışişleri bakanlığından alındı. Başbakanlığa, Kruşçev'in etkisi altında olduğu düşünülen Bulganin getirildi. Stalin'in 1920'li yıllarda yaptığı gibi Kruşçev'in de parti sekreteri olarak yetkilerini, kendisine sadık olanları hiyerarşide ve

1999'da Güney ve Orta Amerika.

bürokraside stratejik konumlara yerleştirecek şekilde kullandığı savunulmuştur.

1956'ya gelindiğinde Sovyet yönetiminde hâkimiyet Kruşçev'in eline geçmişti. Asla Stalin gibi sınırsız bir güce sahip olmayacaktı ve göreve kansız yollarla gelmesi (Beria ve arkadaşlarından sonra kimse vurulmamıştı), konumunu şiddete başvurmadan güçlendirmesi, Sovyet siyasi kültüründe önemli bir ilerleme olarak görülmelidir. Daha da önemlisi, o yıl gerçekten önemli bir adım atacak özgüveni kazanmıştı. Partinin yirminci kongresinin gizli bir oturumunda Stalin döneminde yapılan hataları eleştirdi ve Rus dış siyasetinin hedefinin artık "birlikte var olmak" olduğunu açıkladı. Bu açıklama, 1945'ten beri herhangi bir ulustan bir devlet adamının en etkili girişimi olacaktı. Komünizmin o güne dek sergilediği yıkılmaz cepheyi sarstı ve batı ülkelerindeki pek çok komünizm sempatizanı ilk kez uzaklaştırıldı – ya da, daha doğrusu, uzaklaşmalarını vicdan azabı duymadan ifade edebilmeleri sağlandı. Uzun vadede kimi ülkelerde, Stalin döneminin kötülüklerini açıkça kınadığı için "yoldaşlık" fırçasıyla katranlanması artık pek de olası görülmeyen bağımsız sol eleştirilerin yapılabilmesini sağlayacaktı.

Konuşma hakkındaki sarsıcı haberler (büyük oranda, ABD Merkezi Haberalma Teşkilatı sayesinde) kısa sürede pek çok kişiye ulaştı. Sovyetlerin silahlanmasında kesintiye gidileceği açıklamasıyla birlikte bu haber, uluslararası ilişkilerde yeni bir havanın doğuşunun habercisi olabilirdi; ama 1956'da Süveyş'in istila edilmesi, Polonya'daki Sovyet karşıtı isyanlar ve Macaristan'daki devrim bu havayı bozacaktı.[1] Bu gelişmelerden ilki Sovyetlerin Büyük Britanya ve Fransa'yı tehdit etmesine yol açtı; Moskova Mısır'ı desteklemekten kaçınarak Arapların iyi niyetini tehlikeye atamazdı. Polonya'daki karışıklıkların ve Macaristan'daki devrimin kökenleri ise daha derinlere uzanmaktaydı. 1948'den beri Sovyet politikasında, uydu devletlerdeki her tür sapma ya da hoşnutsuzluk belirtisine karşı neredeyse hastalık derecesinde bir hassasiyet benimsenmişti. O yıl Yugoslavya'daki Sovyet danışmanlar geri çağrılmış ve ardından, ülke Kominform'dan ihraç edilmişti. Yugoslavya'nın SSCB'yle ve diğer komünist devletlerle yaptığı anlaşmalar feshedilmiş ve ardından, beş yıl

1) Polonya'daki, kökenleri ekonomik sorunlara dayanan karışıklıklar kısa sürede milliyetçi, yurtsever bir havaya büründü ve 1949'da yönetimden alınıp Stalinci bir tasfiyenin kurbanı olan Polonyalı komünist lider Wladislaw Gomulka'nın hücre hapsinden kurtulmasında etkili oldu. Bir noktada Sovyet ve Polonya kuvvetlerinin birbirlerine ateş ettikleri bile görüldü. Gomulka'nın göreve geri dönmesi (1973'e dek görevini sürdürecekti), Sovyetlerin "ulusal komünizm"e 1980'lere dek verecekleri tavizlerin doruk noktası olarak görülebilir.

boyunca "Titoculuk"a karşı sert saldırılarda bulunulmuştu. 1957'de en nihayet, iki yönetim arasında belli bir anlayışa ulaşıldı ve Yugoslavya'ya Sovyet yardımı sembolik düzeyde yeniden başlatıldı. SSCB sonunda alttan almaya başlıyordu. Sovyetlerin yeniden diplomatik ilişki kurma isteği kabul edildi. Yugoslavya'nın Varşova Paktı dışında bir sosyalist devlet olarak ayakta kalmasının yarattığı utanç, Moskova'nın doğu kampındaki sarsıntılara karşı daha da hassaslaşmasına yol açmıştı.

1953'te Doğu Berlin'de yaşanan Sovyet karşıtı ayaklanmalar gibi 1956 yazında Polonya'da çıkan ayaklanmalar da, ekonomik hoşnutsuzluğun alevlendirdiği yurtseverliğin Sovyet Avrupa'da komünizmi hâlâ tehdit edebileceğini göstermişti. Bu durum, Ekim 1956'da Budapeşte'de yaşanan karışıklıkların, Sovyet güçlerinin kentten çekilmelerini, yeni bir Macar yönetiminin kurulmasını, serbest seçimler yapılması ve tek parti yönetiminin sona ermesi vaadinde bulunulmasını sağlayan ulus çapında bir harekete nasıl dönüştüğünü açıklıyor. Yeni rejim belki de cüretkârlığa kapılarak, kısa sürede çok ileri gitti. Varşova Paktı'ndan çekildiğini açıklayıp Macaristan'ın tarafsızlığını ilan etmesi ve Birleşmiş Milletler'den Macaristan sorununun ele alınmasını istemesi üzerine Sovyet ordusu ülkeye döndü. Macar devrimi bastırıldı. Pek çok Macar ülkeden kaçtı. BM Genel Meclisi müdahaleyi iki kez kınadı ve bu olay her iki tarafta da tutumların sertleşmesine neden oldu. Rıslar Doğu Avrupa halklarının kendilerinden pek de hoşlanmadıklarını bir kez daha fark etmişler ve dolayısıyla, batılıların onları "kurtarmak" konusundaki konuşmalarına daha da güvensizlikle bakmaya başlamışlardı. Batı Avrupalılar da Sovyet gücünün gerçek yüzünü bir kez daha hatırlamışlardı.

Bu olayların bağlamında yer alan daha da önemli bir olgu da, Çin'in uluslararası sahneye büyük bir güç olarak yeniden dönmesiydi. Bu dönüşün ilk göstergesi Kore savaşı olmuştu. Çin, iki süper gücün tersine başlangıçta nükleer silahlara sahip olmasa da, yüksek nüfusu ve geniş toprakları sayesinde, cezayı yenilgiye uğramadan karşılayabilme potansiyeline sahipti. Bu olguların Soğuk Savaş'ın ötesine geçen etkileri de bulunmaktaydı. Başlangıçta çoğu gözlemci neredeyse kaçınılmaz olarak, komünist Çin'i bu savaşımın açıkça bağlantılı bir katılımcısı olarak görmüştü. Ama çok geçmeden, bunun fazlasıyla basit bir görüş olabileceğini gösteren kanıtlar ortaya çıktı. Çin'in tek başına bir güç olarak yeniden sahneye çıkması ikili Soğuk Savaş sistemini yoğunlaştırmak yerine karmaşıklaştırmış ve hatta, önceleri kısıtlı bir kürede de olsa, yıpratmıştı.

Sovyetlerin ve Çin'in "Üçüncü Dünya"nın liderliğini ele geçirmek üzere rekabete girebileceklerini gösteren belirtilerin artmasıyla birlikte, Moskova ve Pekin arasında, Yugoslavya'ya karşı farklı tutumların benimsendiği bir gölge

dövüşü başladı. Daha sonraları da, komünist ülkeler arasında en küçüğü olan Arnavutluk'un iki ülke birbirlerinden uzaklaştıklarında Sovyetler Birliği'ni şiddetle eleştirmesi ve Çin'in tarafını tutması, tüm Avrupalı Marksistlerin aynı şekilde düşünmediklerini gösterecekti. Moskova'nın bu küçük çıbana katlanması gerekecekti; hiçbir Varşova Paktı ülkesiyle ortak sınırı bulunmayan Arnavutluk'un Sovyet ordusunun müdahalesinden korkmasına gerek yoktu. Romanya'nın liderlerinin biraz da Çinlilerin teşvikiyle ülke ekonomisinin Comecon'a bağımlılığına karşı çıkmaları ve ekonomilerini kendi ulusal çıkarları doğrultusunda geliştirme haklarını savunmaları daha da çarpıcı bir gelişme oldu. Vatandaşlarına Doğu Avrupa'nın en katı diktatörlük rejimlerinden birini dayatan bir yöneticinin egemenliğindeki Romanya hatta, Varşova Paktı içinde kalmakla birlikte, dış siyaset konularında neredeyse tarafsız bir tutum benimsedi. Ama Romanya'nın NATO ülkeleriyle ortak kara sınırı yoktu (Arnavutluk'un Yunanistan'la sınırı bulunmaktaydı) ve SSCB'yle ortak sınırı tek başına 800 kilometre uzunluğundaydı; Romanya'nın oynaklığına hoşgörü gösterilebilirdi; ne de olsa, gerektiğinde bu oynaklığa kolayca sınırlama getirmek mümkündü.

Bu noktada biraz ileriye gidip, Sovyetler Birliği'nin komünizmin eski yıkılmaz cephesinde oluşabilecek herhangi bir çatlağa her zaman sınırlar getireceğini gösteren bir sonraki örneğe bakmakta yarar var. 1968'de, Çekoslovakya'daki komünist yönetimin iç yapıları liberalleştirmeye ve Batı Almanya'yla ticaret ilişkilerini geliştirmeye başlaması karşısında bu sınırlar bir kez daha, vahşice ortaya çıkacaktı. Bu çarpıcı bir gelişmeydi: değişim hareketi Parti dışından değil, (on iki yıl önce Macaristan'da da olduğu gibi) Parti üyelerinden gelmişti. Çekleri yola getirme amaçlı bir dizi tehdit ve girişimin ardından, Varşova Paktı kuvvetleri Ağustos ayında Prag'ı işgal ettiler. 1956 katliamlarının yinelenmesini istemeyen Çek yönetimi direnç göstermedi. Çek komünist partisinin genel sekreterinin tanımıyla[2], insani yönünü yitirmemiş bir sosyalizm örneği sunma amaçlı kısa süreli girişim bastırılmıştı. Ardından, SSCB komünist partisinin genel sekreteri Leonid Brejnev Kasım 1968'de Polonyalı bir dinleyici grubuna yaptığı konuşmada, sosyalist dayanışmayı baltalama amaçlı tehlikeli "emperyalist" çabalar konusunda uyarıda bulunarak, bir ülkedeki sosyalizm davasına karşı her tehdidin hepsini ilgilendirdiğini ve böyle bir tehdidin diğer komünist ülkelerin askeri "desteğiyle" karşılık bulabileceğini açıkça belirtti. Bu, o tarihten itibaren uluslararası ilişkilerin ana ilkelerinden biri olacak "Brejnev" doktrininin dile getirilmesiydi ve Moskova'nın uydularından artık pek de emin olmadığını gösteriyordu. Ülkelerini en Stalinci çizgiler doğrultusunda

2) Alexander Dubçek, 19 Temmuz 1968 tarihli bir gazete makalesi.

yönetenler bile (örneğin Romanya diktatörü Çavuşesku), ülkelerinin ulusal çıkarlarının korunması söz konusu olduğunda belli düzeyde bir bağımsızlık sergileyebiliyorlardı.

1968'e gelindiğinde SSCB'nin yöneticileri, Avrupa'nın Demir Perde'nin batısında kalan kısmında devrim yapılması umutlarını tamamen yitirmişlerdi. 1960'lı yıllarda, özellikle de Fransa ve İtalya'da komünist partilerin oylarının gerilemesiyle birlikte, batı demokrasileri içinde devrimci bir güç olarak komünizmin ışığının tamamen kararmasıyla yüzleşmek zorunda kalmışlardı. Batı ülkelerindeki birkaç muhalif, Macaristan'da 1956'da yaşanan olaylar karşısında duydukları dehşet nedeniyle –duruma göre açıkça ya da içten içe– komünizmden kopmuşlardı. İtalyan parti liderleri yeni bir ideolojik duruştan, ulusal komünist partilerin Moskova'nın denetiminden kurtulmaları anlamına gelen "çokmerkezlilik"ten söz etmeye başlamışlardı. Ama silahsızlanma ve sömürge karşıtlığı gibi konular söz konusu olduğunda Sovyetler Birliği ve batı komünist partileri, komünist olmayan, ama sol kanada dahil sempatizanlarının ve süper güçler arasındaki çatışma nedeniyle kaygıya sürüklenenlerin korkularından ve idealizminden yararlanabiliyorlardı. Bütün bu değişimler, süper güçlere dair düşüncelerde küçük değişimler yaratıyordu. Ama süper güçler de değişmekteydiler.

İKİNCİ BERLİN KRİZİ

Ekim 1957'de Sputnik I Amerikan halkını kaygıya sürüklemiş ve Soğuk Savaş konusundaki duygularını son birkaç yılda Doğu Avrupa'da yaşanan tüm vahşi olaylardan çok daha fazla sertleştirmişti. Süper güçler arasındaki uzay yarışı çağı, Sputnik I'in "yukarıda bir yerde" olduğunu bilmenin yarattığı psikolojik huzursuzluğun, Sovyet teknolojisinin Amerikan teknolojisinin çok gerisinde olduğu inancını yıkmasıyla başlamıştı. Uzayın keşfinin ve kullanılmasının askeri denge açısından ne anlama geleceği konusunda duyulan kaygı yüzünden, daha geniş çaplı sonuçlar gözden kaçırılmaktaydı. Bu durumdan ilk yararlananlar, sanatlarını geliştirmek için halkın parasını neredeyse hiçbir soruya maruz kalmadan kolayca alabilecekleri altın bir çağa girmiş olan Amerikalı uzaybilimciler oldu. Silahlanma savaşının teknolojik yönden yoğunlaşması sonucunda, askerler ve sanayiciler de bu yeni piyangonun talihlileri arasına gireceklerdi. Amerikan kolejleri ve okulları bile kısa bir süreliğine bu durumdan yararlandılar; halkın ilk andaki paniği, Amerika'nın çocuklarına verdiği matematik, bilim ve hatta, yabancı dil eğitiminde büyük bir sorun olduğu kaygısına dönüşmüştü. Kısa süre içinde iki süper güç arasında yalnızca bilimsel başarı

değil, prestij savaşı da başlayacaktı. Mart 1958'e gelindiğinde Amerikalılar büyük bir rahatlamayla, ilk başarılı uydu fırlatışlarını alkışladılar.

Bu arada Kruşçev dönemi Sovyet dış siyaseti sürekli bir uzlaşmazlık, işbirliği karşıtlığı ve kimi zaman da, Almanya'daki olayların kısa bir süre sonra gösterecegi gibi, büyük bir özgüven sergilemekteydi. Batı Almanya'nın yeniden silahlanmasından korkan Sovyet liderleri, uyduları Alman Demokratik Cumhuriyeti'ni güçlendirmeyi amaçlamaktaydılar. ADC topraklarıyla çevrili durumdaki Batı Berlin'in gözle görülür başarısı ve refahı onlar için bir utanç kaynağıydı. Kentin batısıyla doğusu arasındaki sınırdan kolayca geçilebilmekteydi. Kentin maddi refahı ve özgürlüğü giderek daha çok Doğu Alman'ı –özellikle de, vasıflı işçileri– batıya çekiyordu. 1958'de SSCB harekete geçti; on yıldır uygulanmakta olan Berlin düzenlemeleri feshedildi. SSCB, daha iyi bir düzenleme yapılamaması durumunda şehrin Sovyet sektörünü ADC'ye vereceği tehdidinde bulundu. Bunu, iki yıl sürecek bir ağız dalaşı dönemi izledi. Berlin krizinin derinleşmesiyle birlikte, mülteci akını da hızlanmaktaydı. 1959'da 140,000, 1960'ta 200,000 ve 1961'in ilk altı ayında 100,000'den fazla Doğu Alman batıya geçti. Ardından, o yılın Ağustos ayında Doğu Alman yetkililer birdenbire, Berlin'in Sovyet kısmını batıdan ayıracak (ve kısa süre içinde kara mayınları ve dikenli tellerle güçlendirilecek) bir duvar inşa ettiler. Kısa vadede gerginlik artmıştı, ama yeni duvar belki de, uzun vadede gerilimi hafifletti. Meşum görüntüsüyle (ve ara sıra, duvarı aşmaya çalışan Doğu Almanların vurulmasıyla) duvar, çeyrek yüzyıl boyunca batının Soğuk Savaş propagandası için bir armağan olacaktı. Ama ADC ülkeden dışarıya göçü durdurmayı başarmıştı ve ABD'nin Berlin'in yasal statüsünün değişmesini savaş riski karşısında bile kabul etmeyeceğinin anlaşılması üzerine Kruşçev sessizce, daha aşırı taleplerinden vazgeçti.

Ama bu, Sovyet politikasının Amerikan kararlılığını eskisinden çok daha sert şekilde sınayacağı bir dönemin yalnızca başlangıcıydı. Bir sonraki kriz Avrupa'da değil, ABD'nin Avrupalı müttefiklerinin Almanya'daki olası değişimlere oranla çok daha az ilgilendikleri Karayipler'de çıkacaktı.

LATİN AMERİKA DÜNYA SİYASETİNE GİRİYOR

İkinci Dünya Savaşı, başlangıçta, Latin Amerika için yeni bir gerileme dönemi anlamına gelmişti. Avrupa'daki –ve sonradan, Asya'daki– kıta pazarlarına erişimi yitirmeleri bu ülkelere ciddi bir darbe vurmuştu. Ama sonunda, yeniden refaha ulaşma sürecinin başlamasını sağladı. Arjantin'in yöneticilerinin Nazi Almanyası'na yakınlık duymalarına karşın, güney cumhuriyetlerinin çoğu,

ABD'nin de baskısıyla, Müttefiklere, sonunda Mihver güçlerinin tümüyle ya da bazılarıyla diplomatik ilişkileri kesecek denli sıcak bakıyorlardı; ama aralarından pek azı 1945'ten önce savaş ilanında bulundu. Orta Amerika ve Karayip devletlerinin çoğu Pearl Harbor'dan sonra savaş ilan etmişlerdi, ama savaşa önemli askeri katkılarda bulunmadılar; gerçi, Brezilya sonunda Avrupa'ya, İtalya'da savaşacak askerler gönderdi ve bir Meksika hava gücü birimi Pasifik savaşına katıldı. Bu, Latin Amerikalıların, sorunlarından pek çoğu için sorumlu tuttukları dış büyük güçler dünyasına karşı 1930'lu yıllarda doğan güvensizliklerinin kırıldığı anlamına gelmiyordu. Savaşın Latin Amerika üzerindeki en önemli etkileri yine ekonomik yönden ve olumlu olacaktı (ve Kore savaşı da bu etkilerin sürmesini sağlayacaktı). Artık pek çok Latin Amerika ülkesi, toplama vurulduğunda borç veren ülke durumundaydı.

Savaş sırasında pek çok Latin Amerika ülkesinde yaşanan yokluklar, ABD'ye ve Avrupa'ya mamul mal bağımlılığını gözler önüne sermişti. Kimilerinde sanayileşme ve ithalat ikamesi girişimleri hızlanmıştı. Sanayileşmenin yarattığı kentli işgücü arasında kimi zaman, otoriter düzen yanlısı, kimilerinin deyimiyle, yarı faşist halk hareketlerinin siyasi gücü gelişmekteydi. Savaş sonrasında kârlı çıkan simalar arasında en ünlüsü, Arjantin'in Perón'uydu, ama 1953'te Kolombiya ve 1954'te Venezüella'da da benzer rejimler bulunmaktaydı. Muhalifleri bu rejimleri faşist olarak tanımlamaktaydılar, ama bu aslında uygun bir tanımlama değildi. Komünist partiler, 1939'a gelindiğinde çoğu ülkede örgütlenmiş olmakla birlikte, kitleler arasında yerel radikal hareketler kadar ağırlık kazanamamışlardı.

1945'e gelindiğinde, Avrupa'nın bu yarıküredeki siyasi taahhütleri görece azalmıştı. İngilizler, Fransızlar ve Hollandalılar hâlâ, Karayipler ve Orta Amerika'da bazı topraklara sahiptiler, ama Eylül 1940'a gelindiğinde İngilizler ABD'ye, kimi ada sömürgelerinde uzun dönemliğine kiraladıkları alanlarda deniz üssü kurma izni vermişlerdi.[3] Emperyalizmin ayakta kalan son kalıntıları da sömürgelikten kurtulma çağına katılmak üzereydiler. Rusya'ya gelince, çarlık yönetimlerinin de, Sovyet yönetimlerinin de hiçbir zaman bu bölgede toprağı ya da yatırımları olmamıştı. ABD'nin Karayipler'deki siyasi ve askeri üstünlüğü ve bir bütün olarak Latin Amerika'daki Amerikan ekonomik ağırlığı 1945'ten sonra daha da güçlendi.

1950'li yıllar yeni bir değişim getirecekti. Kore'nin ardından Amerikan siyaseti, komünist tehdidi konusundaki küresel algının etkisine eskisine oranla çok daha fazla girmeye başlamıştı. Washington (günah keçisini çoğunlukla

3) Danimarka, 1916 yılında yapılan bir anlaşmayla, Danimarka Batı Hint Adaları'nı ABD'ye bırakmıştı.

Amerikan siyasetinde arayan ve bulan) Latin Amerika milliyetçiliğinin gürültülü girişimleri karşısında kaygıya kapılmakta haksız değildi, ama yarıkürenin Sovyet nüfuzuna girmesi olasılığı karşısında da giderek daha fazla kaygılanmaktaydı. Ardından, ABD'nin gizli rejim yıkma operasyonları başladı ve Latin Amerika yönetimlerine verilen destekte daha seçici bir tutum benimsendi. 1954'te Guatemala'nın komünistlerin desteklediği yönetimi ABD yardımıyla devrilmişti ve bu durum pek çok Latin Amerikalının gözünde, geçmişin kötü *gringo* günlerine dönüş anlamına geliyordu.

Washington'da kimilerinin, yoksulluk ve hoşnutsuzluğun komünizme kazandırdığı tutunma noktalarının yok edilmesini giderek daha çok istemeleri, başkentteki bu yeni huzursuzlukla uyumluydu. ABD Latin Amerika'ya ekonomik yardımlarını artırdı. O zaman dek Avrupa'ya ve Asya'ya giden yardımın ancak küçük bir bölümünü alabilmiş olan güney kıta 1950'li yıllardan eskisine göre çok daha kârlı çıkacaktı. Dışişleri Bakanlığı toplumsal reformlar yapmayı amaçladığını söyleyen yönetimleri desteklemekteydi ve bu yönetimlerden bazıları gerçekten de bu yönde harekete geçtiler (özellikle de, 1950'li yıllarda önemli toprak reformları yapan Bolivya yönetimi). Ama Latin Amerika'nın en yoksulları bir önceki yüzyılın büyük bölümünde olduğu gibi şimdi de seslerini ne halkçı yöneticilere duyurabiliyorlardı, ne de, tutucu yöneticilere; her ikisi de kentlere kulak vermekteydiler, oysa en yoksullar, (her zaman olduğu gibi) köylülerdi. Ama ne yazık ki, hükümetlerin programlarının millileştirme yoluyla Amerikan sermaye kontrolünü ortadan kaldırma yönünde her ilerleyişinde Amerikan siyaseti bir kez daha yön değiştiriyor ve reformları çok zorlaştıracak ölçek ve şekillerde tazminat talepleri getiriyordu. Amerikan yönetimi dolayısıyla, (Batista'nın 1933'te Küba'da kurduğu acımasız diktatörlük gibi) bireysel otoriter rejimlerin aşırılıklarını kınamakla birlikte, Asya'daki gibi Rio Grande'nin güneyinde de, genellikle, kendini tutucu çıkarları savunur buluyordu. Kuzey Amerikalıların komünizmin cazibesi karşısında huzursuzluk duymalarına karşın, Latin Amerika'da önemli sayılabilecek pek az olumlu toplumsal reform yapılmaktaydı. Savaş sonrası dönemde Latin Amerika'da yaşanan tek başarılı toplumsal devrim, 1958'de Küba'da başlayan devrim olacaktı.

KÜBA

Yüzyılın ikinci yarısında Küba devrimi Latin Amerika'da, diğer tüm olaylardan çok daha büyük siyasi etkiler yaratacaktı. 1962'de başlayan ve iki süper gücün karşı karşıya gelmelerine yol açan kriz yine de, Latin Amerika tarihin-

de bir evrenin doruk noktasına dönüşmüş olmasına rağmen, tamamen Soğuk Savaş'ın eseriydi. Küba pek çok açıdan sıradışı bir örnekti. Karayip'te, ABD'ye görece çok yakın bir ada olması ülkeye özel bir stratejik önem kazandırıyordu. Adada 1901'den beri, (kiralama dönemi 1999'a dek süren) bir Amerikan deniz üssü bulunmaktaydı. Kanal Bölgesi yolunun Amerikan stratejik düşüncesinde, Süveyş Kanalı'nın İngiliz stratejisinde taşıdığı öneme benzer bir öneme sahip olduğu anlaşılmıştı. İkinci olarak, Küba dünya ekonomik buhranından özellikle kötü etkilenmişti; tam anlamıyla tek bir ürüne, şekere bağımlıydı ve uzun zamandır, bu ürünün tek bir çıkış noktası bulunmaktaydı: Amerika Birleşik Devletleri. Üstelik, bu ekonomik bağ, Küba'nın ABD'yle tüm Latin Amerika devletlerinden çok daha yakın ve daha rahatsız edici "özel bir ilişki" içinde bulunmasına yol açan pek çok bağdan yalnızca biriydi. Aralarındaki tarihsel bağlar 1898'in ve İspanya'dan bağımsızlığın kazanılmasının çok daha gerisine uzanıyordu. Bu nedenle Küba anayasasında 1934'e dek, ülkenin diplomatik özgürlüğünü kısıtlayan özel maddeler bulunmaktaydı. Amerikalıların, kıyılarından pek de uzakta olmayan (yaklaşık 210 kilometre) bu adanın kent kesimlerinde büyük yatırımları bulunmaktaydı ve Küba'nın yoksulluğu ve fiyatların düşüklüğü ülkeyi özellikle de İçki Yasağı döneminde Amerikalılar ve kumarı ve kızları sevenler için cazip bir tatil cennetine dönüştürmüştü. Bütün bunlar gözönüne alındığında, Kübalıların güçlü Amerikan karşıtı ve milliyetçi duygular beslemeleri hiç de şaşırtıcı değildi.

1950'li yıllarda Amerika Batista'dan lütuflarını ve desteğini çekti. ABD yönetimi, genç ve yurtsever bir gerilla liderinin, Fidel Castro'nun Batista rejimini devirmesini olumlu karşıladı. Castro liberal bir görüntü sergiliyordu. 1959'da başbakan olduğunda rejimini "insani" olarak tanımlamaktaydı ve pek çok Kuzey Amerikalı onu romantik bir sima olarak putlaştırmaktaydı (kampus radikalleri arasında sakal moda olmuştu). Ama resmi ilişkiler hızla soğudu. Castro Amerikalıların iş alanındaki çıkarlarına müdahale etmeye, Küba'daki eski rejimi desteklemiş olan Amerikan yanlısı kesimleri eleştirmeye başlamıştı. Bunun kazançlı bir tema olduğu görülecekti; Kübalılar Amerikan karşıtlığına, devrimin arkasında kenetlenerek yanıt verdiler. Adanın milliyetçiliği Castro'da bir odak noktası bulmuştu. Yüzyılın ilk başlarında ABD işgaliyle bastırıldığı iddia edilen Küba devriminin tamamlanmasından söz edilmekteydi; kimileri bunun, Castro'nun ilk dönemlerdeki düşüncelerinin merkezini oluşturduğunu düşünmüşlerdir. Yeni devrim yönetiminin ilk eylemlerinden biri, ABD'li şeker şirketlerini 600,000 hektar toprak kaybı tehlikesiyle karşı karşıya bırakan bir tarım reformu yasası oldu.

Castro'nun başlangıçtaki amaçları hâlâ bilinmiyor. Kübalılar için daha iyi bir yaşam istemek hariç, ne düşündüğünü ya da ne istediğini belki o da tam

olarak bilmiyordu. Liberallerden Marksistlere, Batista'yı devirmek isteyen çok çeşitli gruplarla birlikte hareket etmişti ve bu da, başlangıçta onu olası bir Karayip Sukarno'su olarak görüp destekleyen ABD'yi rahatlatmıştı. Ama Castro'nun SSCB'den destek istemesiyle birlikte batı yarıkürede Soğuk Savaş'ın yeni ve çok daha gözler önünde bir evresi başlayacaktı. Amerikan kamuoyu artık Castro'nun aleyhine dönmüştü. Ocak 1961'de ABD Castro yönetimiyle diplomatik ilişkileri kesti; yönetim, Castro'nun bilinen komünistlere bağımlılığının giderek gözler önüne serilmesinin, adanın komünistlerin eline düşmek üzere olduğu anlamına geldiğine inanmaya başlamıştı. Soğuk Savaş böylece, batı yarıküreye de ulaşmıştı.

Kruşçev'in, ABD'nin Küba'ya karşı askeri eyleme geçmesi durumunda Sovyet füze güçleriyle misilleme yapılacağı yönünde açıkça uyarıda bulunması ve Monroe doktrininin öldüğünü ilan etmesi durumu daha da kötüleştirdi. Dışişleri Bakanlığı zaman kaybetmeden, bu ölüm haberlerinin büyük oranda abartılı olduğuna dünyayı temin etti ve Küba'ya yapılan ihracata ambargo kondu. Başkan Eisenhower idaresi, Kübalı sürgünleri finanse edip silahlandırarak Castro'nun devrilmesini teşvik etmeye karar vermişti. 1961'de yeni bir başkan görevi devraldığında, sürgünlerin adayı istila etmeleri için hazırlıklar sürmekteydi. John Kennedy'nin o anda bu girişimi önleyecek denli ihtiyatlı olmaması ve yeterince bilgilendirilmemesi belki de anlaşılabilir bir durumdur. Bu girişimin sonucu olan "Domuzlar Körfezi" operasyonu tam bir fiyaskoya dönüştü. ABD'nin operasyondaki suç ortaklığını inkâr etmesini kimse inandırıcı bulmadı ve halka dayalı bir yönetime karşı girişilen böyle bir saldırıya Amerika'nın destek vermesi tüm dünyada, hatta ABD'nin Avrupalı müttefikleri arasında hoşnutsuzluk yarattı.

Castro artık kararlılıkla, destek için Moskova'ya yönelmişti. 1961 yılının sonunda "Marksist-Leninist" olduğunu açıkladı. Sovyet yönetimi kaçırılmayacak bir fırsatla karşılaştığına inanmış olmalı. Küba'ya, ABD'deki herhangi bir hedefe ulaşabilecek menzilde füzeler yerleştirerek (ve böylece, olası hedef konumundaki Amerikan üssü ya da kenti sayısını ikiye katlayarak) fırsattan yararlanmaya neden ve tam olarak ne zaman karar verildiği bilinmiyor. İlk adımın Havana'dan mı, yoksa Moskova'dan mı geldiği uzun süre anlaşılamadı, ama günümüzde ikinci seçenek daha olası görünüyor. Kararın nedeni ne olursa olsun, sonuçta Soğuk Savaş'ın en ciddi çatışması ve belki de, en önemli dönüm noktası yaşandı.

Ekim 1962'de Amerikan fotoğraf keşifleri, Küba'da Sovyet füzeleri için fırlatma üsleri kurulmakta olduğunu teyit etti. Başkan Kennedy durumun kesin olarak kanıtlanmasını beklerken, Amerikan siyasetinde gergin bir dönem başlamıştı. Ardından, ABD donanmasının Küba'ya yeni füzeler getiren

tüm gemileri durduracağını ve adadaki füzelerin de kaldırılması gerektiğini açıkladı. Adaya gitmekte olan bir Lübnan gemisi durdurulup arandı. Sovyet gemileri yakından izlenmekte ve fotoğrafları çekilmekteydi. Amerikan nükleer vurucu gücü Sovyetler Birliği'yle girilecek savaşa hazırlanmış ve Florida'da, Küba'ya saldıracak kuvvetler toplanmıştı. Birkaç gün sonra ve Kennedy ile Kruşçev arasındaki şahsi mektuplaşmaların ardından, 28 Ekim'de, Sovyet füzelerinin kaldırılması üzerinde anlaşıldı ve füzeler kaldırıldıktan sonra Amerikalıların Küba'yı istila etmeyecekleri yönünde güvence verildi.

Castro rejiminin Marksist olduğunun açıklanmasına karşın, SSCB'nin müttefiklerinin Küba davasına coşkuyla bakmış olmaları pek olası görünmüyor; yine de, halk önünde müttefiklerini yalnız bırakmadılar. ABD'nin müttefikleri de dişlerini sıkıp aynı tutumu benimsediler. Amerikan Devletleri Örgütü'nün krizin doruk noktasında Sovyetlerin yeni silahlar yerleştirmelerinin önlenmesi için silahlı güç kullanılmasına izin vermesi önemli bir gelişmeydi. Karayip'te doğrudan çıkarı bulunmayan tüm uluslar gibi onlar için de söz konusu olan, Soğuk Savaş dayanışmasıydı. Her iki taraf için de önemli olan, kendi hamileri olan süper gücün iradesinin ve gücünün, nükleer savaşa gerek kalmadan pekiştirilmesiydi. Başkan Kennedy tehlikeli derecede kışkırtıcı olabilecek hareketlerden ve üsluptan kaçındı. Taleplerini temel konularla kısıtlayarak (ve gizlice, karşılık olarak birkaç ay sonra Türkiye'deki Amerikan füzelerinin kaldırılmasını kabul ederek) Sovyet diplomasisine geri adım atması için açık kapı bıraktı. Açık bir çatışmaya son derece yakın görünen bu olayların ardından, SSCB gerilemeye zorlanmış gibi görünmekteydi, ama küçük düşmemişti.

Geçmişi bildiğimiz için, Sovyetler Birliği'nin Soğuk Savaş'ın coğrafi olarak yayılmasının bedelinin nükleer savaş olabileceği gerçeğiyle yüzleştiğini ve bunu kabul edilemez bulduğunu açıkça görebiliyoruz. İki süper gücün başkanları arasında direkt telefon hattının –kırmızı telefon– kurulması, yanlış anlama sonucu çatışmaya girme tehlikesinin, alışılmış diplomatik kanallardan daha yakın ve hızlı bir yöntem gerektirdiğinin kabul edildiği anlamına geliyordu. Sovyetlerin aksi yöndeki böbürlenmelerine karşın, Amerika'nın silahlanma konusundaki üstünlüğünün sürdüğü de açıkça görülmekteydi. İki süper güç arasında doğrudan nükleer çatışma söz konusu olduğunda en önemli etmen, kıtalararası balistik füzelerdi (ICBM); 1962 sonunda Amerikalılar olası düşmanları karşısında bu silah sınıfında bire karşı altı düzeyinde bir üstünlüğe sahiplerdi (SSCB bu uçurumu kapatmaya koyulduğunda, füzeyle ekmek arasındaki seçimin yükünü Sovyet tüketicisi taşıyacaktı). Bu arada, Küba çatışması olasılıkla, (kriz sırasında nükleer silahlara sahip tek Avrupa devleti olan) Büyük Britanya, ABD ve Sovyetler Birliği arasında, uzayda, atmosferde

ya da su altında nükleer silahların denenmesine kısıtlama getiren ilk uluslararası anlaşmanın yapılmasına da katkıda bulundu. Silahsızlanma konusu daha yıllarca yeni bir başarıya ulaşılamadan işlenecekti, ama bu anlaşma, nükleer silahlar sorunlarıyla diplomasi yoluyla başa çıkılmasında olumlu bir başlangıç ve müzakerelerin sürdürülmesi için bir teşvikti.

LATİN AMERİKA'DA KRİZ SONRASI

Küba füze krizinden başarıyla, belki de galip olarak çıkması, ABD'nin güneyde başka sorunlarla karşılaşmayacağı anlamına gelmiyordu. Domuzlar Körfezi'nde sona eren Castro karşıtı girişim, halkçı bir rejime karşı bir saldırı olması nedeniyle, dünyanın her yerinde hoşnutsuzlukla karşılanmıştı. Küba bundan böyle, Latin Amerikalı radikaller için bir tür devrim mıknatısı olacaktı. Batista'nın işkencecilerinin ve gardiyanlarının yerini Castro'nunkilerin almış olmasına karşın, Castro yönetimi, Sovyet ekonomik yardımıyla, eşitlikçiliği ve toplumsal reformu savunan politikalar uygulamaktaydı (1970'li yıllarda Küba, Latin Amerika'nın en düşük çocuk ölümü oranına sahip olduğunu iddia etmekteydi). ABD, adayı istila etmeyeceği yönünde güvence vermiş olmasına karşın, başka yerlerde yaratabileceği etki yüzünden adayı komşularından mümkün olduğunca uzak tutmaya ve yeni rejime mümkün olduğunca çok ekonomik hasar vermeye çalışıyordu. Küba devriminin cazibesinin tam da bu nedenle bir süreliğine Latin Amerika'nın diğer yerlerinde daha da güçlenmiş olması hiç şaşırtıcı değil. Ama bu durum, Küba'yı kıtanın geri kalanı için bir devrim merkezi olarak kullanmaya çalıştığında diğer Latin Amerika yönetimlerinin Castro'ya daha sıcak bakmalarını sağlamadı. Sonuçta, Bolivya'da gerilla savaşı başlatma amaçlı girişimin başarısızlığının da gösterdiği gibi, başka yerlerde devrim pek de kolay olmayacaktı.

Ne de olsa, Küba'nın şartları çok farklıydı. Müstakbel devrimcilerin başka yerlerde köylü isyanları çıkarma umutları hayalden ibaret kaldı; Latin Amerika bir Vietnam olmayacaktı. 1990'lı yıllarda bile belli kırsal kesimlerde pek çok huzursuzluk yaşanacaktı, ama toprak reformları ve kırsal kesime verilen hizmetlerin geliştirilmesi sayesinde köylünün sefaleti azaltılmıştı. Diğer devletlerdeki komünistler de Castro'nun girişimlerine soğuk bakıyorlardı. Devrim potansiyeli yüksekti belki, ama bu potansiyel kırsal kesimden çok kentsel kesimdeydi. Birkaç yıl sonra manşetlere, büyük kentlerdeki solcu terörist örgütler çıkacaktı. Genellikle etkileyici olmalarına ve yetkililer için yerel tehdit oluşturmalarına karşın, şiddeti savunan ve şiddete başvuran radikallerin halktan destek bulup bulmadıkları açık değil, ama bunlarla başa çıkılmasında kul-

lanılan vahşi yöntemler kimi ülkelerde orta sınıfı yönetimden soğuttu. Amerikan karşıtlığı ve ABD'ye karşı duyulan genel güvensizlik ise sürmekteydi.

Kennedy'nin, toplumsal reforma dayalı yeni bir Amerikan girişimi, anlamlı bir sözcük seçimiyle söylediği gibi, "İlerleme İttifakı" umutları, Amerika'nın Küba'ya karşı tutumunun yarattığı düşmanlık ortamı içerisinde hiçbir ilerleme kaydedemedi. Johnson da daha başarılı olamadı, ama zaten belki de Latin Amerika'dan çok, kendi ülkesi içindeki reformlarla ilgileniyordu; yarıküre politikası konusunu düşünmeyi, orada iş çıkarları bulunan Teksaslı vatandaşlarına bırakma eğilimindeydi. İttifak girişimi başlangıçtaki ilginin ardından asla yeniden canlandırılamadı. Daha da kötüsü, kısa bir süre sonra, eski müdahale eğiliminin yeniden güçlendiği yönünde kanıtlar gözlenmeye başladı. Dört yıl önce, Dominik Cumhuriyeti'nin yozlaşmış ve zorba diktatörünün devrilip yerini reformcu demokratik bir yönetimin almasında Amerikan yardımlarının da katkısı olmuştu. Reformların tehdit ettiği ayrıcalıklı kesimleri korumayı amaçlayan askerlerin bu yönetimi devirmeleri üzerine Amerikalılar yardımı kestiler; anlaşılan, İlerleme İttifakı ayrımcı şekilde kullanılabiliyordu. Ama yardımlar kısa süre sonra yeniden başlatıldı ve 1965'te askerlere karşı çıkan ayaklanmanın bastırılması için ülkeye 20,000 Amerikan askeri gönderildi.

Onyıl sonuna gelindiğinde İttifak tamamen unutulmuştu. Amerikan mülkleri, Amerikan desteğini yitirmekten korkmayan yönetimler yüzünden yeni bir tehdit dalgasıyla karşı karşıyaydı ve CIA hâlâ, büyük oranda hayalden ibaret bir komünist tehdidi saplantısı içindeydi. Asya ve Avrupa'da da görüldüğü gibi, Soğuk Savaş zayıfların önüne yeni fırsatlar çıkarıyordu. Şili en büyük Amerikan bakır şirketini millileştirdi, Bolivyalılar petrol şirketlerine ve Perulular da plantasyonlara el koydular. 1969'da yapılan ve ABD'nin hiçbir temsilcisinin bulunmadığı tarihi Latin Amerika yönetimleri toplantısında *Yanki* tutumu açıkça ve kesinlikle kınandı. O yıl ABD başkanının (Rockefeller gibi çağrışımlar yaratan bir ad taşıyan) temsilcisinin yaptığı ziyaretler protestolara, ayaklanmalara, Amerikan mülklerinin tahrip edilmesine ve kimi ülkelerden uzak durması taleplerinin gelmesine yol açtı. Bir önceki onyılın sonunda Eisenhower'ın başkan yardımcısının (Richard Nixon) "iyi niyet" turunun tartaklanması ve üstüne tükürülmesiyle sona ermesine benzer olaylar yaşanmaktaydı. Sonuçta, 1970'e gelindiğinde Latin Amerika milliyetçiliği yeni ve enerjik bir döneme giriyor gibi görünmekteydi (hatta, Honduras'la El Salvador arasında, Honduras'ın Dünya Kupası'nın ilk eleme turlarından birinde komşusuna yenilmesinin ardından çıkan ayaklanmalarla başlamış olan savaş sürmekteydi). Küba örneğinden esinlenen gerillalar bir zamanlar gerçekten bir tehdit yaratmış olsalar bile, artık böyle bir tehdit görülmüyordu. Castro'ya karşı duyulan korku

dalgasının sona ermesinin ardından, yönetimlerin Amerikan karşıtlığından yararlanmamaları için pek de neden kalmamıştı.

SSCB DEĞİŞİYOR

Kruşçev 1958'de başbakanlığı Bulganin'den devralmıştı; 1964'te görevden uzaklaştırılana dek, parti sekreterliğiyle birlikte başbakanlığı da sürdürecekti. Hem hükümeti hem de partiyi fazlasıyla sarsmıştı; özellikle de, hükümeti. Onun nüfuz kazanmasıyla birlikte personelde gerçek bir "de-Stalinizasyon", tarım alanında büyük bir başarısızlık ve silahlı hizmetlerin vurgusunda (seçkin silahları durumuna gelen stratejik roket hizmetleri yönünde) bir değişim yaşanmıştı. Kruşçev'in görevden uzaklaştırılmasının temel nedeni, dış siyaset alanındaki kaygılandırıcı kişisel girişimleri (özellikle de, Küba macerası) olabilir. Yine de, kaygılandırdığı ve öfkelendirdiği partili yoldaşları tarafından ordunun göz yumması sayesinde devrilmesine karşın, ne öldürüldü, ne de hapsedildi; hatta, anılarını yurtdışında yayınlatmayı bile başarabildi. Ne de, yirminci parti kongresindeki konuşması belleklerden silinebildi. Konuşma büyük oranda, eleştirileri (Kruşçev gibi) Stalin'in itham edildiği suçlara katılanların üstünden alma amaçlı olmasına karşın, SSCB'nin Stalin döneminde gerçekte ne olduğu konusunda, kontrol altına alınması olanaksız bir tartışma başlatmıştı. Stalin'in naaşının, Lenin'in ulusal tapınak durumundaki anıtmezarından alınması da önemlidir. Sonraki birkaç yıl boyunca, kimilerinin deyimiyle bir "açılma" yaşanmıştı. Yazarlara ve sanatçılara daha fazla ifade özgürlüğü sağlanmış, rejim bir süreliğine, Yahudilere karşı gösterilen muamele gibi konularda dünya kamuoyu gözündeki konumuyla daha fazla ilgilenir gibi görünmüştü. Ama bu şahsi ve kısa süreli bir eğilimdi; serbestleşme, kimlerin kendilerini Kruşçev'e dinletebildiklerine bağlıydı ve partinin Sovyet yaşamında çok daha bağımsız bir etmen olarak ortaya çıkması, Sovyet yönetiminin temelde otoriter yapısının değiştiği anlamına gelmiyordu.

ABD'yle SSCB'nin giderek birbirlerine benzediklerini söylemenin bir zamanlar moda haline gelmiş olması günümüzde tuhaf görünüyor. Bir zamanların popüler "yaklaşma" kuramında, kuşku götürmez bir gerçeğe gereksiz bir vurgu yapılmaktaydı: Sovyetler Birliği gelişmiş bir ekonomiydi. 1960'lı yıllarda diğer ülkelerde pek çok kişi bu nedenden ötürü sosyalizmi hâlâ makul bir modernleşme yolu olarak görmekteydi. Sovyet ekonomisinin aynı zamanda, pek çok standarda göre verimsiz olduğu gerçeği göz ardı ediliyordu. Sovyet sanayisindeki büyüme, 1950'li yıllarda ABD'deki büyümeden hızlı olduğunun iddia edilmesine karşın, temelde ağır sanayiye dayalıydı. Sovyetler Bir-

liği'nde tüketici, Amerikalı (ya da, giderek, Batı Avrupalı) tüketiciye oranla yoksuldu ve temel mallar konusunda izlenen maliyetli ve verimsiz sübvansiyon sistemi olmasa, yoksulluğu çok daha gözler önünde olacaktı. Bir zamanlar Orta Avrupa kentlerini beslemiş ve çarlık döneminde sanayileşmenin bedelini karşılamış olan Rus tarımı hâlâ bir başarısızlık örneğiydi; SSCB'nin pek çok kez Amerikan tahılını satın almak zorunda kalmış olması bir paradokstur. 1961'deki resmi komünist parti programında, 1970'e gelindiğinde SSCB'nin sanayi üretiminde ABD'yi geride bırakacağı açıklanmıştı. Ama bu olmadı. Aynı dönemde, Başkan Kennedy'nin 1961'de getirdiği aya bir Amerikalı gönderme önerisi, zamanından da önce gerçeğe dönüştürülmüştü.

Ama SSCB pek çok gelişmemiş ülkeye oranla zengindi; Üçüncü Dünya'nın yoksullarına ABD ve SSCB belki de çok benzer görünüyordu. 1961'de resmi Sovyet rakamları, Birliğin kentli nüfusunun kırsal kesim nüfusunu aştığını gösteriyordu. Sovyet vatandaşları da uzun süre, hakkında pek az gerçek bilgiye ulaşabildikleri çağdaş ABD'den çok, kendi ülkelerinin 1940'lardaki yoksul ve harap durumunun o dönemle oluşturduğu tezadı düşündüler. Dahası, iki sistem arasındaki yarışma her zaman tek taraflı değildi. Örneğin, Sovyetlerde eğitime yapılan yatırım sayesinde, Amerika'daki kadar yüksek okuryazarlık oranlarına ulaşılmış olabilir. Yine de, niceliksel yargıdan çok niteliksel yargı hattına düşebilen bu tür tüm karşılaştırmalar, 1970'li yıllarda Sovyetler Birliği'nin GSYH'sinin ABD'ye oranla hâlâ çok gerilerde kaldığı gerçeğini (inançlılar hariç) gözlerden pek de saklayamıyordu. Silinmesi gereken köklü bir gerilik ve kargaşa mirası vardı; Sovyetler Birliği'nde reel ücretler 1928 düzeyine bile ancak 1952'de ulaşabilmişti. Vatandaşlarına 1956'da (İngilizlerden neredeyse yarım yüzyıl sonra) yaşlılık aylığı verilmeye başlansa da, aynı zamanda, batı ülkelerindeki olanakların giderek daha da gerisinde kalan sağlık hizmetlerine katlanmak zorundaydılar.

1970'e gelindiğinde bir diğer tartışma götürmez başarı da, Sovyetler Birliği'nde ölçek açısından ABD'ye yaklaşabilecek ve nitelik açısından ABD'ye meydan okuyabilecek bir bilim ve sanayi üssünün yaratılmış olmasıydı. Ayrıca, son derece önemli ve gözle görülür ilerlemeler de kaydedilmekteydi. İlk Sovyet nükleer enerji istasyonu 1958'de çalıştırılmıştı, ama Sovyet biliminin neler yapabileceğinin en belirgin kanıtı ve Sovyet vatandaşının en büyük gurur kaynağı, uzayın keşfi alanı olacaktı. Günümüzde uzaydan gelen bilgiler halkın hayal gücünü öylesine yoruyor ki, uzaydaki ilk Sovyet başarılarının ve ardından ulaşılan yeni başarıların yarattığı şaşırtıcı etkiyi yeniden yakalamak çok zor. Uzayın keşfi Sovyet vatandaşlarının yurtseverliklerini besliyor ve SSCB'deki günlük yaşamın gerçeklerine karşı gösterdikleri sabrı ödüllendiriyordu. Uzay teknolojisi, devrimi haklı çıkarmıştı; teknolojik açıdan SSCB'nin başka her-

hangi bir ulusun yapabildiği her şeyi yapabileceğini, yalnızca birinin yapabileceklerinin pek çoğunu yapabileceğini ve belki de bir süreliğine, başka *hiçbirinin* yapamayacağı bir-iki şeyi yapabileceğini açıkça göstermişti. Rusya Ana sonunda modernleşmişti.

Bunun, Sovyetler Birliği'nin diplomatik açıdan tatmine ulaşmış bir ulus, liderlerininse daha güvenli ve dış dünyaya karşı daha az kuşkucu, uluslararası sahneyi karıştırmaya daha az eğilimli liderler haline geldikleri anlamına gelip gelmediği ise çok başka bir konu. Çin'in canlanışına verdikleri tepki hiç de umut verici değildi; Çin sınırına caydırıcı nitelikte nükleer saldırılarda bulunulması konusunda alçak sesli konuşmalar yapılmıştı. 1970'e gelindiğinde Sovyet toplumu da yeni gerilimler sergilemekteydi. 1960'larda, özellikle de entelektüel özgürlüğe getirilen kısıtlamalara karşı muhalefet ve eleştiriler belli bir ölçekte de olsa arttı. Serserilik, yozlaşma ve alkoliklik gibi toplum dışı davranış eğilimlerinden artık daha çok söz ediliyordu; gerçi, 1917'de son derece geri ve barbar olan bir ülkede bunlar ne yeniydi, ne de şaşırtıcı. Ama bu tür zayıflıkların Rusya'da, diğer büyük ülkelerdekine oranla daha az ya da daha çok değişim potansiyeli getirdikleri söylenemezdi. Bu denli göze çarpmayan kimi değişimler uzun vadede belki de çok daha etkili oldu; geriye dönüp baktığımızda, 1970'li yıllarda, anadili Rusça olan kişilerin Sovyetler Birliği'nde ilk kez azınlık durumuna düşmeleriyle, bir dönüm noktasının aşıldığı görülüyor. Pek çok şeyin değişmeden kalmış olması da önemliydi. Tüm Sovyet vatandaşları, özgürlük sınırlarını ve bireyin haklarını uygulamada, idari kararların ve hapishanelerin desteğini arkasına alan polis aygıtının tanımladığı bir devlette yaşamayı sürdürüyorlardı. 1970'te hâlâ binlerce siyasi tutuklu vardı. Yabancı radyo yayınları hâlâ, inanılmaz maliyetler pahasına, bozuluyordu. Sovyetler Birliği'yle Amerika Birleşik Devletleri (ya da, herhangi bir Avrupa ulusu) arasındaki gerçek farkı hâlâ en iyi, bu tür kıstaslar gözler önüne seriyordu.

ABD DEĞİŞİYOR

ABD'deki değişimin, özellikle de Amerikalılar tarafından, kolayca gözlendiği gerçeği, bu ülkede neler olduğunu anlamayı her zaman kolaylaştırmıyor. Ne yüzyıl ortasındaki onyıllarda Amerika gücünün sürekli arttığı kuşku götürür, ne de, dünya açısından taşıdığı önem. 1950'li yılların ortalarında ABD, dünya nüfusunun yaklaşık % 6'sına sahip olmasına karşın, mamul malların yarıdan fazlasını üretmekteydi. 1965 yılında Illinois eyaletinin GSYH'sı Afrika'nınkinden ve Kaliforniya'nınki de Çin'inkinden yüksekti. Geçmiştekinden çok daha fazla Amerikalı (1968'de 200 milyon noktasını geçmiş bir nüfusta) kentlerde

ya da kentlerin banliyölerinde yaşıyordu ve bir tümörden dolayı ölme olasılıkları 1901'den beri büyük oranda artmıştı – diğer hastalıklar üzerindeki kontrolün giderek arttığını göstermesi nedeniyle, kamu sağlığı alanındaki ilerlemeye dair paradoksal, ama kesin bir işaret. ABD'nin başarılı sanayi yapısı, kimileri daha o zamanlarda bazı uluslara oranla daha fazla kaynak ve zenginliğe hükmetmekte olan çok büyük şirketlerin hâkimiyetindeydi. Bu devlerin güçleri ve nüfuzları göz önüne alındığında, halkın ve tüketicinin çıkarları kaygı konusu olabiliyordu. Ama 1960'lı yıllarda bu devlerin zenginlik yaratma kapasitelerinden hiçbir kuşku duyulmamaktaydı. Amerikan sanayi gücü savaş sonrası dünyasının en önemli değişmeziydi ve öyle de kaldı. Sınırsız uluslararası güç ve diğer ülkelerin Amerikan modellerini izlemesi hayallerini teşvik eden büyük askeri potansiyeli ayakta tutan da bu güçtü.

Serbest işletmeye devlet müdahalesi tehlikesi konusundaki gürültülü tartışmalar ve gölge dövüşleri 1950'li yıllarda, hem Başkan Truman'ın ikinci başkanlık dönemine, hem de Başkan Eisenhower'ın iki başkanlık dönemine damgasını vuracaktı; bu tartışmaların çoğu aslında gereksizdi. 1945'ten beri federal yönetim, Amerikan ekonomisinin en önemli tüketicisi olarak önemini korumuş, hatta artırmıştı ve Amerikalı seçmenler refah devletinden hoşlanmışlardı. Ekonomiyi canlandıran birincil etmen devlet harcamalarıydı ve bu harcamalardan faydalanmayı hedefleyen yüzlerce çıkar grubu bulunmaktaydı; dengeli bütçe ve düşük maliyetli, şirketlerdekine benzer bir idare umutları bu gerçek karşısında boşa çıkıyordu. Avrupalılara göre sosyal hizmet sunumuna duyulan güvensizlik gibi görünen tutuma gelince, ABD bir demokrasi ülkesiydi ve bu konuda ne tür saldırılarla karşılaşılırsa karşılaşılsın, seçmenler istediği için, refah devletinin önüne geçilemez ilerleyişi sürmekteydi. Ülke pazar ekonomisine diğer tüm sanayi güçlerinden daha fazla kendini adamış olsa da, devlet müdahalesinden ve kontrolünden muaf serbest işletme miti bu olgular nedeniyle 1950'li ve 1960'lı yıllarda tamamen gerçekdışı duruma düşmüştü. Roosevelt'in siyasi başyapıtı olan Demokrat koalisyon 1970'te hâlâ ayaktaydı. Savaşın yarattığı yılgınlık sayesinde 1952'de Cumhuriyetçi bir başkan seçilmişti gerçi, ama Eisenhower Amerikalıları aynı zamanda Cumhuriyetçi temsilciler meclisi üyeleri de seçmeleri gerektiğine ikna edememişti. Yine de, 1960'a gelindiğinde Demokrat blokta ilk çatlaklar gözlenmeye başlamıştı; o yıl Cumhuriyetçi başkan adayı, pek çok güneyli tutucu seçmenin oylarını aldı.

Yine de, 1950'lerde ülke içinde sükunet izlenimi hakimdi; ama tek bir belirgin yön hariç. Truman idaresinin son yılı, yürütme organı başta olmak üzere çok çeşitli alanlardaki bölücülük faaliyetleri ve sadakatsizlik iddiaları konusunda, konuyla ilgili siyasetçilerin daha da tırmandırdıkları, utanç verici

bir kamuoyu huzursuzluğunun yükselişine tanıklık etti. Hezeyan ve utanç, Eisenhower'ın ilk başkanlık döneminde doruğa ulaştı. Kaygının kökenleri, (yalnızca ABD'de değil, Kanada'da da) Sovyet casusluk faaliyetlerine dair kimi sağlam kanıtların bulunmasına, Amerikalıların Çin'in komünizme açıklanamaz şekilde "kaybedilmesi" olarak gördükleri durumun yarattığı şaşkınlık ve huzursuzluğa, kazanılmış, ama kimilerine göre pek de kesin bir zafer elde edilememiş olan Kore savaşının yarattığı bıkkınlığa ve SSCB'nin nükleer silahları olduğunu göstermesinin uyandırdığı huzursuzluğa dayanıyordu. En azından bir üst düzey Dışişleri Bakanlığı çalışanının casus olduğu ortaya çıkarıldı ve bu durum halkı paniğe sürükledi. Bu gelişmeleri, bir kongre araştırma komisyonunun bölücülük potansiyeli taşıyan diğer bireyleri aramaya başlamasıyla birlikte, bir "cadı avı" izledi (Komünist partiye üyelik ya da bu konudaki itham edici sorulara yanıt vermeyi reddetmek *prima facie* suçluluk kanıtları olarak görülüyordu). Sözde suçlu kadın ve erkekleri demagojiye dayanan yöntemlerle ve vicdansızca izlemesiyle birkaç yıllığına popülerlik –ve liberal zihniyetli Amerikalılar arasında kötü bir ün– kazanan bir ABD senatörü, Joseph McCarthy bu harekete liderlik ediyor ve hareketten faydalanıyordu. Kongre komitesinin soruşturmaları yönetimin yürütme koluna da zarar vermeye başlamıştı ve devlet görevleriyle bağlantısı bulunmayan bazı kişilerin yanı sıra pek çok sadık ve masum Amerikan devlet görevlisi itibarını yitirdi, gözdağlarıyla, toplumsal ve mesleki tacizle karşı karşıya kaldı.

McCarthy döneminin bu denli uzamasının nedeni, kısmen, böylesi bir konuda kamuoyuna liderlik etmenin Eisenhower'ın başkanlık vizyonunda yer almamasıydı. Heyecanın doruğa ulaştığı on sekiz ay boyunca 6,000'den fazla devlet görevlisi görevden alındı, ama sonunda senatör ABD ordusuna da müdahale etmeye kalkarak fazla ileri gitti. Halk, suçlamaların mantıksızlığını fark etmeye ve diğer senatörler de yavaş yavaş, cesaretlerini kazanmaya başladılar. Senato'da yapılan oylamada suçlu bulundu ve McCarthycilik sonunda durduldu. Ama Amerikan demokrasisinin özgüveninde psikolojik ve ideolojik açılardan büyük bir hasar yaratmıştı; açtığı yaraların iyileşmesi uzun zaman alacaktı.

Demokratların adayı John Kennedy 1960'da, kimi açılardan kuşkulu bir seçimde kazandığı dar bir çoğunlukla başkan oldu. Diğer başkanlar gibi o da oldukça gençti. Yanıltıcı bir büyük değişim duygusu yaratılmasında gençliği de etkili oldu. O dönemde değişimin yüzeysel yönleri çok fazla abartıldı, ama geriye dönüp bakıldığında, sekiz yıllık yeni Demokrat yönetiminin hem iç hem de dış işlerde ABD'ye gerçekten de büyük değişim getirdiği kesindir; ama Kennedy'nin ya da başkan yardımcısı Lyndon Johnson'ın göreve geldiklerinde umdukları şekilde değil. 1960'lı yıllar, Roosevelt'in demokrat seçmenler koalisyonundaki çöküşe de son veremedi.

Bunun nedeni kısmen, 1960'larda hâlâ Zenci sorunu adı verilen olguydu. Bu konuda da uzun vadeli dinamiklerin temel önem taşıdığını görüyoruz. Kölelerin özgür bırakılmalarından bir yüzyıl ve yüzyılın başlangıcından altmış yıl sonra siyah Amerikalılar hâlâ, beyaz Amerikalılara oranla daha yoksuldular, çoğunlukla sosyal yardımla yaşıyorlardı, çoğunlukla işsizdiler, daha kötü evlerde yaşıyorlardı, daha sağlıksızdılar ve daha fazla öldürülüyorlardı. Yirminci yüzyılın son yıllarına gelindiğinde de durum fazla değişmeyecekti, ama 1950'li yıllarda evrimci değişim konusuna hâlâ iyimserlikle bakılıyordu.

Üç yeni olgu etkilerini göstermeye başlamıştı. Bunlardan biri İkinci Dünya Savaşı sırasında başlamış olan ve yerel düzeydeki güneyli sorununu ulusal bir soruna dönüştüren, güneyden kuzeye iç göçtü. 1940 ila 1960 arasında, ilk başta savaş dönemi patlamasının ve ardından, uzun ekonomik büyüme patlamasının etkilerinin görülmeye başlamasıyla birlikte, kuzey eyaletlerindeki siyah nüfus neredeyse üç kat arttı. İş olanakları –ya da, iş olanakları bulunduğu inancı– insanları imalat bölgelerine ve kuzey kentlerine çekiyordu; New York, artık Birlik içinde en yüksek siyah nüfusa sahip eyaletti. Bu durum siyahlar sorununun yeni yerlerde ve yeni şekillerde gözler önüne serilmesine yol açmaktaydı. Yalnızca siyah Amerikalıların yasal haklarını kullanmalarının önlenmesine değil, daha karmaşık dezavantajlara ve yeni karşılaştırmalı ekonomik ve kültürel yoksunluk sorunlarına da önem kazandırdı.

Siyah Amerikalı sorununu ulusal sahneye iten ikinci olgunun kökenleri ABD dışına dayanmaktaydı: BM'deki yeni siyah, kahverengi ve sarı halkların sayılarının artması. Yurtdışında savunduğu idealleri, pek çok siyah insanının içinde bulunduğu kötü durumun da gösterdiği gibi, yurtiçinde böylesine alenen ihlal etmesi ABD için –komünist propagandanın her zaman gayet iyi yararlandığı– bir utanç kaynağıydı. Değişimi getiren üçüncü ve son olgu, siyah Amerikalıların, kimileri Gandhi'nin baskıya karşı pasif direniş ilkelerinden esinlenen kendi önderlerinin izinde giriştikleri eylemlerdi. Bu yaklaşım muhafazakârları korkutmakla kalmayıp, pek çok liberal zihniyetli beyazı da kendi taraflarına çekmelerini sağladı.

Siyah Amerikalıların eşit statüye ulaşma kampanyalarının ilk ve en başarılı evresi, yurttaşlık hakları mücadelesiydi. Bunlar arasında en önemlisi, kayıtsız şartsız oy kullanabilme hakkıydı (bu hak resmi olarak mevcuttu, ama pek çok güney topluluğunda uygulamada kullanılamıyordu), ama başka yönlerden de eşit muamele hedeflenmekteydi. Bu konuda ilk çarpışmalar Anayasa Mahkemesi'nin 1954 ve 1955 tarihli kararlarıyla, yani, yasal düzenlemelerle değil, adli yorumlarla kazanılmaya başlandı. Büyük önem taşıyan bu ilk kararlarda, başka şeylerin yanı sıra, kamusal okul sistemi içinde ırkların birbirlerinden ayrılmalarının anayasaya aykırı olduğu ve bu uygulamanın mevcut olduğu yerlerde

makul bir süre içerisinde sona erdirilmesi gerektiği belirtilmişti. Başkan Eisenhower'ın bu kararı desteklemek için federal güç kullanma ve bu gücü gözle görülür şekilde kullanma, yani, asker kullanma kararı –sağlam Demokrat Güney'de bu nedenle fazla oy kaybedilmesi olası görünmüyordu– pek çok güney eyaletinde toplumsal sisteme karşı bir meydan okumaydı. 1963'e gelindiğinde, yalnızca siyahların ve yalnızca beyazların gittikleri okulların pek çok yerde hâlâ bulunmasına karşın, Birlik'teki tüm eyaletlerde kimi siyah ve beyaz çocuklar birlikte devlet okullarına gitmekteydiler.

Siyah liderlerin başarılı "oturma eylemleri"nin (ve bireysel olarak eyaletlerde önemli zaferler kazanılmasını sağlayan) kampanyalarının ardından Kennedy de, diğer ayrımcılık ve eşitsizlik uygulamalarını ele alan bir yasama programı başlattı. Kentlerin harap bölgelerindeki yoksulluk, kötü barınma koşulları ve kötü okullar, Amerikan toplumu içerisindeki, hem güneyde hem de kuzeyde yaşanan derin bir sarsıntının semptomları ve çevrelerindeki giderek artan zenginliğin daha da tırmandırdığı bir eşitsizlikti. Kennedy idaresi Amerikalıları, bu eşitsizliklerin ortadan kaldırılmasını "Yeni Cephe"nin hedeflerinden biri olarak görmeye çağırdı. Kennedy'nin Kasım 1963'te öldürülmesi üzerine başkanlığa gelen Lyndon Johnson, eşitsizlikleri yok etme amaçlı yasal düzenlemeler üzerinde daha da fazla duracaktı.

Kennedy cinayeti hem vatandaşlarını hem de tüm dünyayı, altmış iki yıl önce Başkan McKinley'in öldürülmesinden çok daha fazla sarstı ve korkuttu; bunun nedeni, yalnızca televizyonda geniş kitleler tarafından izlenmiş olması da değildi. Kennedy cinayeti, insanların ulusal yaşamın durumu hakkında kendilerini sorgulamalarına yol açtı. Söz konusu olan yalnızca, genç bir başkanın, görevine layık olacağına milyonları inandırdıktan sonra, vaatlerini yerine getiremeden öldürülmesi değildi. Yirminci yüzyılın ikinci yarısında başkanlık görevinden beklenenler ve bu göreve bağlı olan şeyler, yüzyıl başındakinden çok daha fazlaydı. İki dünya savaşı ve ekonomik felaket sırasında başkanlığın idari ve siyasi gücünün büyük oranda artmasının yanı sıra, Amerikalılar da, 1901'dekinden çok farklı ve çok daha tehlikeli sularda yol almanın tehlikelerinin bilincine daha fazla varmışlardı. Anayasal süreç düzenli şekilde işledi ve başkan yardımcısı Lyndon Johnson, yeminini, Kennedy'nin bedenini cenaze töreni için Washington'a geri götüren uçakta ederek, bu en yüksek göreve geldi. Anayasal uygulamaların böylesine istikrarlı bir şekilde sürdürülmesi, o anlarda yaşanan trajedi sırasında kolayca gözden kaçırılabilirdi. Başkan Johnson'ın başkanlığı da uzun sürmeyecekti, ama bu kez neden kişisel şiddet olmayacaktı.

Johnson'ın ilk hedeflerinden biri, siyah Amerikalıların yaşamlarındaki adaletsizliklere saldırıyı sürdürerek Kongre'de destek kazanmaktı. Daha talihsiz

vatandaşlarına "toplumda bir dayanak" verilmesinden söz eden ilk ulusal lider oldu. Ne yazık ki, yasaların fazla işe yaramadığı görülecekti; Amerikalı siyahlar sorununun derin kökleri kanunun elinin uzanabildiği yerlerin çok ötesinde, büyük Amerikan kentlerinin "getto" bölgelerindeydi. Siyah Amerikalıların yasal ve siyasi konumlarının iyi yönde değiştirilmesi, renkle bağlantılı sorunların çözülmesine hiçbir şekilde yetmemişti. Öfke ve kin yok edilememiş, hatta, kimi yerlerde daha da tırmanmıştı. Yoksulluk, hatta yoksunluk içindeki siyah sayısı geçmiştekinden çok daha fazlaydı ve 1965'te (tüm ABD'de kölelerin özgürlüklerini kazanmalarından 100 yıl sonra), Los Angeles'ın siyah mahallelerinden biri olan Watts'ta vahşi bir ayaklanma patlaması yaşandı. Doruk noktasında 75,000 kişinin katıldığı tahmin edilen ayaklanmalarda 34 kişi öldü, 800'den fazla kişi yaralandı. Diğer kentlerde de, aynı ölçekte olmasa da, çeşitli karışıklıklar yaşandı. Sıcak bir yazdı ve soruşturma komisyonu, Los Angeles ayaklanmasının köklerinde gençlerin işsizliğinin yattığına karar verdi, ama bu patlama siyah Amerikalıların çok daha geniş kapsamlı toplumsal sorunlarını da çarpıcı şekilde gözler önüne sermişti.

Bu olaylar Başkan Johnson'ı özellikle sarsmış olmalı. Kendi hiç de varlıklı olmayan güneyli geçmişi onu, Amerika'nın geleceği olarak gördüğü "Büyük Toplum"un inançlı ve inandırıcı bir savunucusu yapmıştı ve bu da, siyah ekonomik sorununun daha etkin şekilde halledilmesi için bir umut gibi görünüyordu. Ama tüm arzularına, deneyimine ve becerisine karşın, bu hedefe ulaşılamıyordu. Ulaşılamayacaktı da, çünkü Johnson'ın belki de büyük reformlar getirebilecek başkanlığı çok geçmeden trajik bir başarısızlıkla sona erecekti. Yapıcı çalışmaları kısa sürede unutulacak ve kazandığı başarılar, talihsiz Asya savaşının gölgeleri arasında yitip gidecekti.

22 Vietnam ve Sonrası

AMERİKAN TAAHHÜTLERİ

Kennedy'nin öldürülmesinden birkaç yıl sonra, şiddetin "elmalı turta kadar Amerikalı" olduğunu söylemek moda olmuştu. 1968'de, Kennedy'nin, pek çok kişinin başkan olmasını beklediği, ABD Adalet Bakanlığı görevinde bulunmuş olan erkek kardeşi öldürülmüştü.[1] Aynı yılın önceki aylarında da, insan hakları mücadelesinin en ünlü liderlerinden biri olan, siyah din adamı Martin Luther King öldürülmüştü. Ama bu alaycı nükteye inanılırlık kazandıran yalnızca siyasi cinayetler ya da cinayet girişimleri değildi. Onyıl sonuna gelindiğinde ABD, talihsiz bir dış savaş yüzünden büyük bir kargaşa içindeydi.

1950'li yıllarda ABD'nin Güneydoğu Asya siyaseti, komünist olmayan bir Güney Vietnam'ın ulusal güvenlik açısından temel önem taşıdığı düşüncesine dayanmaktaydı. Bölgedeki –ya da, belki, Hindistan ve Avustralya gibi, uzaktaki– diğer ülkelerde huzurun bozulmaması için bu ülkenin batı kampında tutulması gerektiğine inanılıyordu. Bu politikanın benimsenmesinde belki de,

1) Bu yüzyıl içinde ABD başkanlarına karşı on altı suikast girişiminde bulunuldu, bunlardan yalnızca McKinley ve Kennedy suikastları amacına ulaşabildi, ama Reagan yaralandı ve Ford da aynı yıl (1974) içinde iki suikast girişimine uğradı – bu iki suikast girişiminin de faillerinin kadın olması ilginçtir.

McCarthy yıllarında Amerikalıların hayal güçlerinin komünist darbe korkularıyla zehirlenmesi de etkili olmuştu. ABD bu nedenle, Saygon'daki muhafazakâr ve yetersiz yönetimlerin zaman zaman ebesi, sürekli hemşiresi ve tam anlamıyla, mahkûmu olmuştu.

Kennedy başkanlığa seçildiğinde, tıpkı Küba siyaseti gibi, devraldığı Asya siyasetini de sorgulamadı. Hatta, Güney Vietnam'a "danışman" olarak gönderilen Amerikan askeri desteğini artırarak, daha en baştan bu siyaseti benimsedi. Öldürüldüğünde Güney Vietnam'da, pek çoğu sahada görevli olmak üzere, 23,000 danışman bulunmaktaydı. Amerika'nın diğer ülkelere verdiği sözlerin arkasında durduğunun gösterilmesi gerektiğine inanan Johnson da aynı yolu izledi. Ama Saygon'da birbiri ardına kurulan yönetimlerin güvenilmez oldukları görülüyordu. 1965 başında, büyük bir Demokrat çoğunluğuyla kazanmış olduğu başkanlık seçimlerinden hemen sonra[2] Johnson'a, Güney Vietnam'ın çökebileceği bildirildi. Johnson, bir önceki yıl Kuzey Vietnamlıların Amerikan gemilerine saldırılarının ardından Kongre'nin verdiği yetkiyi kullanarak, Kuzey Vietnam'daki hedeflere hava saldırısı düzenlenmesini emretti. Kısa bir süre sonra, varlıkları resmi olarak kabul edilen ilk Amerikan savaş birimleri Güney'e gönderildi. Bu noktadan sonra, Amerikan müdahalesi kısa sürede kontrolden çıkacaktı. 1968'de Vietnam'da yarım milyondan fazla Amerikan askeri bulunmaktaydı; o yılın Noel'ine gelindiğinde yalnızca Kuzey Vietnam'a, tüm İkinci Dünya Savaşı boyunca toplam olarak Almanya ve Japonya'ya atılandan daha fazla bomba atılmıştı.

Sonuç, siyasi açıdan tam bir felaket ve askeri açıdan da başarısızlık oldu. Başkan Johnson'ın ilk Birliğin Durumu mesajlarında askeri harcamaların düşürülmesinden söz ettiği ve birkaç hafta sonra Kongre'ye, ABD'de yoksullukla savaşılması için 5 milyar dolar harcama yapılmasını içeren bir yasa tasarısı gönderdiği günümüzde neredeyse unutulmuştur. Savaşın yüksek maliyeti Amerikan ödemeler dengesini bozdu. Ama paranın yurtiçinde acilen ihtiyaç duyulan reform projelerine harcanamamış olması Johnson'ın trajedileri arasında neredeyse en hafifiydi. Savaş kayıplarının sayısının yükselmesi ve müzakere girişimlerinin sonuca ulaştırılamaması karşısında ülke içinde başlayan öfkeli protestolar çok daha kötüydü. Gençler (ki aralarında geleceğin başkanlarından biri de bulunmaktaydı) askere alma mekanizmasından kurtulma yolları arıyorlardı. Hınç ve hınçla birlikte, ılımlı Amerika'nın kaygıları tırmandı. Sovyetlerin Kuzey Vietnam'a silah sağlama faturalarının da ağır olduğunu bilmek pek de teselli getirmiyordu.

2) Kullanılan oyların yaklaşık % 61'ini almıştı; bu, 1936'da Franklin Roosevelt'in kazandığı başarıdan beri hiçbir başkanın ulaşamadığı bir orandı.

Ülkede Vietnam nedeniyle çıkan karışıklık tırmandıkça, sorun, hükümetlerine karşı güvensizliklerini ve protestolarını ayaklanmalarla ifade eden gençlerin sorunlarından, ya da, vatanseverlik sembollerinin kirletilmesiyle ve gençlerin askerlik görevlerini reddetmeleriyle ideallerinin hiçe sayıldığını gören muhafazakârların öfkesinden ibaret kalmaktan çıktı. Vietnam, düşünen Amerikalıların dış dünyaya bakışlarını değiştirmişti. Güneydoğu Asya'da ABD'nin bile istediği her sonuca ulaşamayacağını, istenen sonuçlara makul bir bedelle ulaşmanın ise söz konusu bile olmadığını sonunda anlamışlardı. Cumhuriyet, tarihinde ilk kez büyük ve mutlak bir askeri yenilgiyle karşı karşıyaydı. 1960'lı yılların sonlarında, Amerikan gücünün olmasa da, Amerikan gücünün sınırsız ve karşı konulmaz olduğu yanılsamasının çöküşüne tanıklık edilecekti. Amerikalılar 1960'lara, iki dünya savaşının sonucunu kendi ülkelerinin gücünün belirlediğini bilmenin verdiği güvenle girmişlerdi. Arkalarında bir buçuk yüzyıllık, hiçbir şekilde engellenmemiş bir kıtasal büyüme, Avrupa müdahalesinden bağımsızlık, yarıkürede rakibi olmayan bir hegemonya tarihi bulunmaktaydı. Bu tarihte tamamen felaketle sonuçlanmış ya da telafisi olanaksız hiçbir şey yaşanmamış, neredeyse hiçbir gerçek başarısızlık örneğiyle karşılaşılmamış, çoğu Amerikalı için, vicdanlarını rahatsız edecek hiçbir şey olmamıştı. Bu arka plan göz önüne alındığında, fırsatların sonsuz olduğu yönündeki ihtiyatsızca varsayımın sürdürülmesi ve iyimserliğin iç işlerden dış işlere de taşınması çok doğaldı. Amerikalıların, tarihteki başarılarını mümkün kılan özel şartları unutmuş olmaları pek de şaşırtıcı değil. Hallerinden hoşnut olan halkların çoğu böyle şeyleri unuturlar; akıllarda yalnızca, yenilgiye yol açan şartlar kalır.

Hesaplaşma aslında 1950'de başlamıştı, ama o sıralarda pek az kişi bunu kabullenebilmekteydi. Kimi Amerikalılar daha o zamanlarda, Kore'de umduklarından daha küçük bir zaferi kabullenmek zorunda kalmaktan rahatsızlık duymuşlardı. Başarı yıllarını, çoğu ABD'nin gücünün onda birine sahip olmayan, yine de, SSCB'yle kendilerine özgü çatışmalar içinde bulunmakla birlikte, kimi zaman ABD'yi yenilgiye uğratabilen uluslarla uğraşmanın getirdiği yılgınlığın yaşandığı yirmi yıl izlemişti. Sonunda, Vietnam felaketiyle birlikte, gücün hem sınırları hem de maliyeti tam olarak gözler önüne serilmişti. Mart 1968'de yapılan önseçimlerde, ülke içindeki savaş karşıtı muhalefetin gücü gözler önüne serilecekti. Johnson daha o zamandan ABD'nin bu savaşı kazanamayacağını anlamış, bombardıman seferlerini azaltmış ve Kuzey Vietnamlılara müzakere teklifinde bulunmuştu. O yıl yeniden aday olmayacağını açıklaması da çarpıcı bir gelişme olmuştu. 1952'de Eisenhower'ın seçilmesinde savaş yorgunluğunun ve Kore'de verilen kayıpların etkili olması gibi, Vietnam'dan gelen ceset torbaları ve yaralılar, televizyondaki savaş görüntüleri ve yurtiçin-

de yarattıkları ruhsal bölünmeler de 1968'de bir başka Cumhuriyetçi başkanın seçilmesinde etkili oldu; yarışta üçüncü bir aday daha olduğu için, Richard Nixon Demokrat rakibine karşı ancak küçük bir üstünlük kazanabilmişti. Vietnam, eski Demokratlar koalisyonunun sona ermesinde tek etmen olmasa bile, en önemli etmenlerden biri olmuştu. Diğer etmenlerden biri de, uzun zaman boyunca "Sağlam Güney"in Demokratlara oy vermelerini sağlayan güneyli muhafazakârların, yani "Dixiekratlar"ın* sadakatlerinin yitirilmesiydi; Washington'ın siyah Amerikalıları kayıran politikaları onları giderek daha çok öfkelendirmişti; 1968 seçimlerinde pek çoğu, tutucu ve ayrımcı olan üçüncü adaya oy verdiler.

Başkan Nixon göreve başlamasının hemen ardından Vietnam'daki kara kuvvetlerini geri çekmeye başladı; 1972 sonuna gelindiğinde, toplam (en yüksek noktasında) yarım milyondan fazla askerden yalnızca 40,000'i hâlâ Vietnam'daydı. Yine de, barış süreci yavaş ilerliyordu. 1970'de Kuzey Vietnam'la gizli görüşmeler başlatılmıştı ve Amerikalılar geri çekiliyorlardı (ama aynı zamanda, kuzey yeniden ve daha da yoğun şekilde bombalanmaya başlamıştı). Çapraşık ve zorlu bir diplomasi izlenmekteydi. Görüşmeler sürerken Amerikalılar bir yandan da yeni taktik saldırılarında bulunuyorlardı. Vietnam güçlerinin ve ikmal depolarının aranması amacıyla görünüşte tarafsız bir ülke olan Kamboçya'ya da girilmiş ve bu durum trajik sonuçlar yaratmıştı. ABD güneydeki müttefikini yüzüstü bırakacağını açıklayamazdı, ama bunu yapmak zorunda kalacağı belliydi. Yine de, Kuzey Vietnamlılar güneydeki herhangi bir rejimi taciz etmelerini ve devirmelerini engelleyecek şartları kabul etmiyorlardı.

ABD'de halk protestolarının yoğunlaşmasıyla, 1972 sonunda bombardımanlara son kez kısa süreliğine ara verildi. Kısa bir süre sonra, 27 Ocak 1973'te Paris'te ateşkes imzalandı. Savaş, ABD'nin itibarını ciddi derecede zedelemiş, Amerikan diplomatik nüfuzunu zayıflatmış, iç siyaseti sarsmış ve toplumsal reformları baltalamıştı. Başkan Nixon 1971'de dolar-altın konvertibilitesine son vermek zorunda kalmış, döviz kurlarındaki istikrarsızlık iç ekonomi yönetimini daha da zorlaştırmıştı. Ölçülmesi olanaksız acılar, yüksek tutarda paralar ve 57,000 Amerikalının ölümü pahasına yalnızca, ayakta kalmasını olanaksız kılan iç sorunlar yaşayan güçsüz bir Güney Vietnam'ın ömrü biraz daha uzatılmış ve Çinhindi'nin büyük bölümü korkunç bir tahribata uğratılmıştı. Çinhindi'nde olanlar ve belki de yaklaşık 3 milyon Çinhindilinin ölümü ço-

* İng. Dixie: ABD'nin güney eyaletleri. Dixiecrat: Güneyli Demokratlar arasındaki, Demokrat Parti'nin yurttaşlık hakları programına karşı çıkan ve 1948'de partiden uzaklaşan bir klik. (çev.)

ğunlukla göz ardı edilir. Belki, Amerika'nın sınırsız gücü yanılsamasından vazgeçilmesinin bu faturayı biraz dengelediği söylenebilir.

ASYA BAĞLAMI DEĞİŞİYOR

ABD'nin bu bataklıktan çıkarılması büyük bir iç başarı olmuştu ve Nixon 1972'de, Johnson'ın 1964'te seçildiği gibi, halk oylarının mutlak çoğunluğuyla yeniden seçilerek bu başarının meyvelerini topladı. Bu tehlikeli maceradan vazgeçilmesinden önce de, Nixon'ın Küba krizinden beri dünyanın ne kadar değişmiş olduğunu anladığını gösteren başka işaretler gözlenmişti. 1971'de Amerikan dışişleri bakanı gizlice Çin'e giderek başbakanla görüştü. Aynı yılın sonraki aylarında Çin BM'ye kabul edildi, Tayvan ise dışarıda bırakıldı: bu, ABD'nin de resmen onayladığı bir adımdı.[3] Koltuklarına yerleşen delegasyonun ilk açıklamalarından biri, Çin'in "Üçüncü Dünya"nın bir parçası olduğuydu. Nixon şaşırtıcı bir girişimde bulunarak anakara Çin'iyle normal ve doğrudan ilişkilerin kurulması yönünde yeni bir politika başlattı ve Şubat 1972'de ülkeyi ziyaret etti; bu ziyaret, "25,000 kilometrelik ve yirmi iki yıllık düşmanlık" olarak tanımladığı uzaklığın kapatılması girişimi anlamına geliyordu. Bir Amerikan başkanının anakara Asya'sına ilk ziyareti olarak, 2,500 yıllık uygarlık ve tarih uçurumunu kapatma amaçlı bir adım olduğu da söylenebilir. Mao'nun son büyük girişimlerinden biri, ABD'yle yakınlaşma çabasıydı (sonraları, Nixon karşısında konumunun ne olduğunu bildiğini söyleyecekti)[4] ve başkanın ziyaretinden sonra iki ülke birbirlerine diplomatik temsilci yolladı. 1979'da Amerika'nın Tayvan'la ilişkileri resmen kesilene dek ABD'yle resmi düzeyde diplomatik ilişki tam anlamıyla kurulmadı, ama daha Mao'nun 1976'daki ölümünden önce, savaş sonrası diplomasisinin en büyük değişimlerinden biri gerçekleşmişti.

Nixon'ın Çin gezisinin ardından (Mayıs 1972'de) Moskova'ya giden ilk Amerikan başkanı olması ve bu ziyaretin ardından silahlanmaya kısıtlama getirilmesi konusunda geçici bir anlaşma yapılmasıyla bir dönüm noktası daha aşılmış oldu. Gelecek ne kadar kuşkulu görünürse görünsün, Soğuk Savaş'ın yalın kutuplaşmaları bulanıklaşmaya başlıyordu. Vietnam konusunda bir

3) Konu hakkındaki nihai görüşmeler altı gün sürdü ve Beijing'in temsilcilerinin "Çin'in Birleşmiş Milletler'deki yegâne meşru temsilcileri" olarak tanınmaları yönündeki kritik teklife yetmiş altı devlet lehte, otuz beş devlet aleyhte oy verirken, on yedi devlet de çekimser kaldı. Tayvan temsilcilerinin ihracı ise daha küçük bir çoğunlukla kabul edildi.

4) Sir Edward Heath, *The Course of My Life, My Autobiography* (Londra, 1998), s. 493.

anlaşmaya varılabilmesi için, ateşkes yapılabilmesinden önce hem Moskova hem de Pekin'le bir uzlaşmaya varılması gerekmişti. Çin'in Vietnam konusundaki tutumu, tahmin edebileceğimiz gibi, hiç de basit değildi; SSCB'den gelebilecek olası tehlike, ABD'nin gücünü Asya'nın başka yerlerinde, özellikle de Tayvan ve Japonya'da kullanması, Vietnam milliyetçiliği ve Sovyetler Birliği'yle rekabet, Çin'in tutumunu karmaşıklaştırmaktaydı. Çin, verdiği tüm desteğe karşın Çinhindi'ndeki uydusuna güvenilemeyeceğini biliyordu; Vietnamlılar yüzlerce yıl Çin emperyalizmine karşı mücadele etmişlerdi.

Amerikalıların geri çekilmelerinin hemen ertesinde, Vietnam'da yaşanan (ve ardından Kamboçya'ya yayılan) olaylar giderek bir Çinhindi iç savaşına dönüşmüştü. Kuzey Vietnamlılar yeniden harekete geçmek için fazla beklememişlerdi. ABD yönetimi bir süre durumu görmezden gelmek zorunda kaldı; Asya'daki taahhütlerden vazgeçilmesi ülkede büyük bir rahatlama yaratmıştı ve dolayısıyla, barış şartlarına tam olarak uyulması konusunda titizlik göstermenin zamanı değildi. Nixon Ağustos 1974'te siyasi bir skandal nedeniyle görevden çekilmek zorunda kaldığında ardılı (ve eski başkan yardımcısı) Gerald Ford, tehlikeli dış maceralara kuşkuyla bakan ve bu tür maceralara girilmesini önlemeye kararlı bir Kongre'yle karşı karşıya kaldı. Yürütme gücüne artık güvenilmiyordu. Başkanlığın dış siyaset alanındaki liderliğine duyulan güven yıkılmıştı. Amerika'nın, Güney Vietnam rejiminin devrilmesine karşı bir garanti olarak 1972 barış şartlarını savunmaya kalkışması mümkün değildi. Saygon'a yapılan Amerikan yardımları 1975 başlarında kesildi. Diğer topraklarını tam anlamıyla kaybetmiş olan yönetim artık, moral bozukluğu içindeki ve yenilgiye uğramış bir orduyla başkenti ve alt Mekong'u elde tutmak için son çabalarını göstermekten fazlasını yapamıyordu. Aynı sıralarda Kamboçyalı komünistler, ABD'nin desteklemiş olduğu bir başka rejimi devirmekteydiler, ama Kongre rejimi desteklemek üzere yeni askeri ve mali yardım gönderilmesini engelledi. 1947'de yaşanan Çin modeli yineleniyordu; ABD, kendisine güvenenler pahasına kayıplarını azaltmaktaydı (gerçi, Amerikalılarla birlikte 117,000 Vietnamlı da ülkeden kaçmıştı).

Bu sonuç iki yönden ironikti. İlk olarak, şahinlerin Asya siyaseti konusunda daha en baştan itibaren haklı olduklarını düşündürüyordu –sömürge sonrası rejimlerin komünizme karşı direnebilmeleri yalnızca, ABD'nin onları korumak için son çare olarak savaşmaya hazır olduğunu bilmeleri sayesinde garanti altına alınabilirdi. İkinci olarak, yenilgi ABD'nin yalıtım siyasetine dönüşünü engellememiş, tam tersine, hızlandırmıştı. Amerikalıların verdikleri ölüleri, kayıpları ve yüksek maliyeti düşünenler tüm Çinhindi macerasını artık, kendilerini korumak için savaşmayacak insanlar için verilmiş, anlamsız ve mazur gösterilemez, beyhude bir çaba olarak görüyorlardı. ABD'nin müttefik-

lerine gelince, Amerika'nın Doğu Asya'daki konumuna alternatif bir yorum getirilmesi mümkündü. Çin'le daha iyi ilişkiler kurulmasının Vietnam'ın kaybedilmesinden çok daha önemli olduğu ve bu ilişkilerin artık bir gerçekliğe dönüşebileceği tartışmalıydı. Yine de, 1970'li yıllar sona ererken ABD yalnızca izliyor, Amerikalılar ise kafalarının karıştığını ve kaygılarının arttığını hissediyorlardı. Başkan Ford'un Çinhindi'ndeki müttefiklerine daha fazla yardımda bulunulmasını onaylamayı istemeyen bir Kongre'yle karşı karşıya kalması, Kamboçya'nın çökmesi ve kısa bir süre sonra onu Güney Vietnam'ın izlemesi üzerine hem yurtiçinde hem de yurtdışında kaçınılmaz olarak, Amerikan gücündeki dünya çapındaki geri çekilişin daha ne kadar ilerleyeceği konusunda sorular sorulmaya başlandı. ABD Çinhindi için artık savaşmayacaksa, Tayland için savaşacak mıydı? Daha da önemlisi, İsrail için savaşacak mıydı, ya da, Berlin için? Amerikalıların geri çekilme ve yılgınlık dönemlerinin sonsuza dek sürmeyeceğini düşündüren nedenler vardı belki, ama bu havanın sürdüğü dönem boyunca müttefikleri kendilerini huzursuz hissettiler; özellikle de, petrol krizinin hemen ardından ve dünyanın diğer bölgelerinde gerilimlerin yeniden tırmandığı bir dönemde.

Bu, yorumlanması kolay bir durum değildi. Nesnel olarak bakıldığında, güvenin sürmesi için geçerli nedenler vardı, ama çok tanıdık oldukları için kolayca gözden kaçabiliyorlardı. Amerikan demokratik sistemi, yıkılma, ya da, tüm sorunlara hızla çözüm bulamasa da, ülkenin gereksinimlerini karşılamakta yetersiz kalma belirtileri göstermiyordu. Ekonomi, maliyeti çok yüksek bir savaşın, aya insan gönderen bir uzay programının, dünyanın her yerinde garnizonlar bulundurmanın ve yaşam standardını yükseltmenin yükünü yıllarca taşıyabilmişti. Sonunda yükün çok ağır olduğu anlaşıldı, ama bu tür gerçekler, siyah Amerikalıların içinde bulundukları kötü durumun sürmesini, ülkenin en büyük şehirlerinden bazılarında görülen kentsel yıkımı ve o zamana dek hiç sorgulamadan Amerikan vatanseverliği geleneklerine inanmış olan pek çok kişinin aldığı psikolojik yaraları dengeliyordu. Ama 1980 başkanlık seçimleri yaklaşırken bu kez Ortadoğu'da yeni bir kaygı ve kargaşa kaynağı doğmaktaydı.

PETROL VE İSRAİL SORUNU

1970'e gelindiğinde, siyaseti ve ekonomiyi şekillendiren etmenler Soğuk Savaş'la ve Arap-Yahudi düşmanlığıyla kısıtlı değildi. 1950'li yıllarda, ideolojiyle ya da bölgesel düşmanlıklarla hiçbir ilgisi bulunmayan iki önemli gelişme yaşanmıştı. Bu gelişmelerden biri, bulunan petrol miktarındaki büyük artıştı;

özellikle de, Basra Körfezi'nin güney kıyılarındaki, o dönemde hâlâ İngiliz nüfuzu altında olan küçük şeyhliklerde ve Suudi Arabistan'da. İkincisiyse, batı ülkelerinde (özellikle ABD'de) ve Japonya'da enerji tüketiminin hızla artmasıydı. Petrol patlamasından en çok yararlananlar büyük Ortadoğulu üreticiler, yani, Suudi Arabistan, Kuveyt, Libya ve onları biraz geriden izleyen İran ve Irak'tı. Bu durumun iki önemli sonucu oldu. Ortadoğu petrolüne bağımlı sanayi ülkeleri –ABD, Büyük Britanya, Almanya ve kısa bir süre sonra, Japonya– diplomasilerinde Arapların görüşlerine daha fazla ağırlık vermek zorunda kaldılar. Bu durum aynı zamanda, Arap devletlerinin göreceli zenginlik ve konumlarında büyük değişimler yaşanması anlamına geliyordu. Önde gelen üç petrol üreticisi ne yüksek nüfuslara sahipti, ne de, geleneksel olarak, uluslararası işlerde büyük ağırlık taşıyorlardı. Biraz daha dolaylı bir sonuç da, dünyanın diğer yerlerinde de petrol arama çalışmalarının hızlanması oldu.

Aşırı uçta bir Baas partisi yönetiminin Sovyet desteğiyle 1963'te Suriye'de iktidara gelişini izleyen krizde petrolün önemi hâlâ tam anlamıyla gözler önüne serilmemişti. Yönetim kısa bir süre sonra, İsrail'e karşı yeni bir sefer düzenlenmesi yönünde tahriklere girişti. Ürdün kralı, Ürdün topraklarındaki Filistinli gerillaları desteklememesine karşı tehdit edildi ve Ürdün kuvvetleri, İsrail'e yapılacak saldırıda Mısır ve Suriye'ye katılmaya hazırlandı. Ama 1967'de, Mısır'ın Kızıldeniz'deki tek limanlarını ablukaya alma girişimleri üzerine İsrailliler onlardan önce saldırıya geçtiler. Altı günlük bu savaşta İsrailliler başarılı bir çarpışma sonucunda Sina'da Mısır hava gücünü ve ordusunu yok ettiler, Ürdünlüleri püskürttüler, Arap Kudüsü'nü işgal ettiler, Süveyş Kanalı, Golan Tepeleri ve Ürdün'de yeni sınırlar kazandılar. Savunma açısından buralar eski sınırlarına göre çok daha üstündü ve İsrailliler bu sınırları elde tutacaklarını açıkladılar (ama sonradan, Sina'nın büyük bölümünden çekileceklerdi). Hepsi bu kadar da değildi. Yenilgi, kısa bir süre pan-Arapçılık için makul bir önder olarak görünmüş olan, ama şimdi, arkasında on yıllık bir hareketsizlik ve başarısızlık dönemi bulunan Nâsır'ın düşüşünü garanti altına aldı. Artık tamamen Rus gücüne (İsrail öncü kuvvetleri Süveyş Kanalı'na ulaştıklarında İskenderiye'ye bir Sovyet filosu gelmişti) ve petrol devletlerinin sübvansiyonlarına bağımlıydı. İki bağımlılık da onun daha basiretli davranmasını gerektiriyordu ve bu da, Arap kitlelerinin radikal liderleriyle sorun yaşanması anlamına geliyordu; 1970'de öldüğünde karizmasını büyük oranda yitirmişti.

Yine de, 1967'deki Altı Gün Savaşı ve hatta Yakındoğu'da Osmanlı mirası için verilen önceki pek çok savaş hiçbir sorunu çözememiş, önemli hiçbir değişim yaratamamış ve (özellikle de İsrail'in tüm Kudüs'ü ele geçirmesiyle; BM Genel Kurulu, bu hareketi, –kimi çekimser oylar verilse de– itirazsız kınayacaktı) bazı şeyleri daha da kötüleştirmişti. Yeni Filistinli mülteci dalgaları yaratmıştı

ve 1973'e gelindiğinde, yaklaşık 1,400,000 Filistinlinin Arap ülkelerine dağıldığı söylenmekteydi, yine yaklaşık aynı sayıda Filistinli de İsrail'de ve İsrail işgalindeki topraklarda kalmıştı (o dönemde İsrail'in Yahudi nüfusu yaklaşık 2,5 milyondu). İsraillilerin yeni fethettikleri topraklarda Yahudi yerleşimleri kurmaya başlamaları Arapları daha da öfkelendirdi. Zaman, petrol ve doğum oranları Arapların lehine görünüyordu, ama bunun dışında fazla bir şey belli değildi. En güçlü Filistin gerilla grubu olan, Yaser Arafat liderliğindeki el-Fetih, Arap devletlerine bağımlılıktan vazgeçerek tartışmalı topraklar dışında terörizme ve kendi davasını savunmak için devrim girişimlerine yöneldi. 1969'dan sonra, genç bir askerin Libya kralını tahtından indirmesi üzerine Filistinliler yüzlerini petrol zengini ve farklı türde bir hamiye döncbildiler. 1890'ların Siyonistleri gibi onlar da sorunlarının çözümünü batılı milliyetçilik mitinde bulacaklarına karar vermişlerdi; yeni devlet milliyetlerinin bir ifadesi olmalıydı ve 1940'lı yılların Siyonist militanları gibi onlar da suikast ve gelişigüzel cinayet silahına yöneldiler. Zamanı geldiğinde yeni bir savaş çıkacağı belliydi. Amerikan ve Sovyet çıkarlarının, bir süre için olası göründüğü gibi, zıt taraflara yönclmcleri durumunda, 1914'te de olduğu gibi, yerel bir çatışma nedeniyle birdenbire bir dünya savaşının çıkmasından korkulabilirdi.

1973'te gerçekten de dördüncü Arap-İsrail savaşı çıktı. Bu savaş büyük bir kriz de yarattı, ama savaşın yapısı beklenenin dışındaydı. Savaş, BM'nin İsrail'in kararlara uymasını sağlamaktaki başarısızlığından bıkıp usanan Mısır ve Suriye'nin Yahudilerin kutsal günü olan Yom Kippur'da (6 Ekim) yeni bir saldırıya girişmeleriyle başladı. Düşmanlarının Sovyet silahları taşıyan güçlendirilmiş kuvvetleri karşısında İsrail ilk kez, yenilgi tehlikesiyle karşı karşıyaydı. Yine de, ancak Rusların Mısır'a nükleer silahlar gönderdikleri haberleri geldikten ve Amerikalıların tüm dünyada kuvvetlerini alarma geçirmelerinden sonra da olsa, saldırıyı başarıyla geri püskürttüler. Kamuoyu bu kasvetli arka planı ve İsraillilerin de, uç durumlarda kullanabilecekleri nükleer silahlarının bulunması olasılığını tam olarak kavrayamamış olabilir, ama Ortadoğu'nun bunun çok ötesine geçecek krizlerin tetiğini çekme potansiyeline sahip olduğu açıkça görülmekteydi. 25 Ekim'de ateşkes ilan edildi; bu tarihten sonra da Lübnan sınırlarındaki terörist eylemler sürecek ve İsrail'i karşı önlemlere yöneltecekti.

İsrail ayakta kalmıştı belki, ama ağır kayıplar vermiş ve savaş, ülke ekonomisinde büyük hasar yaratmıştı. BM Genel Meclisi 1974'te FKÖ'den bir delegasyonu kabul etmeye ve Arafat'ın konuşma yapmasına karar verdiğinde sinirler gerilmişti; ardından, büyük çoğunlukla, Ortadoğu konulu bir müzakerede İsrail'in kendi davasını sunmasına izin verilmemesi yönünde karar alındı. Ertesi yıl Genel Kurul Siyonizm'i ırkçılık olarak lanetledi ve toplantılarında FKÖ'ye "gözlemci" statüsü tanıdı. İsrail tarafından yalnızca teröristlerin maskesi

ve kılıfı olarak görülmekle birlikte, bu örgüt artık dünya siyasetinde önemli bir yer edinmişti. Daha sonra, sözde bağlantısız ülkelerden oluşan "77 Grubu" İsrail'in kimi uluslararası örgütlere üyeliğinin (Güney Afrika gibi) askıya alınmasını ve belki de daha önemlisi, İsrail'in Kudüs'ü ilhakını kınayan bir kararın oybirliğiyle kabul edilmesini sağladı. Bir diğer kararda, İsrail'in komşuları tarafından tanınmak karşılığında Arap topraklarından çekilmesi talep ediliyordu. 1976'da, İsrail'in işgal altındaki topraklardaki davranışlarını eleştiren bir kararı Amerikalılar bile kabul ettiler. Yine de, son çare olarak (İsrail'i korumak üzere veto yetkisini pek çok kez kullanmış olan) ABD'den mutlak yardım geleceğine emin olan İsrail, kendisine sıkıntı ve acı verse de, bu tür tutum ve hakaretlere katlanabilirdi.

1973 savaşının dünya tarihindeki en hızlı ve belirgin sonucu, ekonomik yöndeydi; Suudi Arabistan liderliğindeki diğer Arap ülkelerinin Avrupa, Japonya ve ABD'ye petrol arzını kısıtlayacaklarını açıklamalarının yarattığı sarsıntı. Uzun zamandır, talebin arzı geçmesi anlamında, bir "enerji krizi"nin yolda olduğundan söz edilmekteydi. Ama bu farklı bir durumdu ve dünya petrol fiyatlarında çok büyük bir yükselme anlamına geliyordu. Arap-İsrail ilişkilerindeki gerilimi artık, komünist blok hariç dünyanın her yerinde, sokaktaki adam da hissediyordu. Tek bir yıl içinde petrol fiyatları dört katına çıktı. Dünyanın büyük bölümünün farkına varmadığı yirmi yıllık bir tarihsel değişimin ne anlama geldiği birdenbire gözler önüne serilmişti. Gelişmiş dünya petrole bağımlıydı. İsveç ve Hollanda'da petrol tüketimine sınırlama getirildi ve Birleşik Krallık da aynı önlemi almaya hazırlandı.

Batı dünyası 1950'li yıllar ve 1960'lı yılların büyük bölümü boyunca istikrarlı ve ucuz petrol arzının tadını çıkarmış ve buna alışmıştı. ABD ve Birleşik Krallık'ın Körfez Devletleri ve Suudi Arabistan (ve 1963'te Baas iktidarı ele geçirene dek, Irak) üzerindeki gayri resmi nüfuzunun verdiği rahatlık içinde yaşamışlardı. 1970'li yıllarda bu güven yıkıldı. 1960'lı yıllarda da hissedilebilen, ama kontrol altında tutulabilmiş ekonomik sorunlar bir anda doruğa ulaştı (bu sorunlardan biri de, yaklaşık on yıldır ABD'de petrol endüstrisine yatırımların ve keşif araştırmalarının azalmış olmasıydı). Dolar-altın konvertibilitesinin sona erişinin ardından başlayan uluslararası ölçekli parasal sorunlar birdenbire daha da ağırlaşmıştı. Dolardaki şiddetli dalgalanmaların yarattığı kambiyo sorunları Fransa ve Almanya'yı, o döneme dek olumlu sonuçlar vermiş olan dolar despotizminden kurtulma yolları aramaya yöneltti. Ekonomik ve mali konularda yaşanan kurumsal çatışma ve dalaşlar Avrupalılara, hükümetlerinin o döneme dek ulaşabilmiş oldukları kıtasal birliğin sınırlarını hatırlattı. Petrol ithalatına duyulan bağımlılık ödemeler dengesini altüst ediyordu. Birdenbire, 1930'lardakine benzer yeni bir dünya buhranından söz edilmeye başlanmıştı. Görünüşe

bakılırsa, savaş sonrası toparlanışla başlayan altın ekonomik gelişme çağının sonuna gelinmişti.

İRAN DEVRİMİ

1970'lerin ortalarında petrol fiyatlarının yeniden düşmesine ve istikrara kavuşmasına karşın, onyıl sonunda fiyatlar yeniden şiddetli bir yükselişe geçti. Mısır'ın 1973'teki müttefiki Suriye'yle arası açılmıştı. Nâsır'ın halefi İsrail'le yüz kızartıcı olmayan bir barış yapabilmek umuduyla ABD'ye başvurdu ve Mısır diğer Arap ülkelerinden giderek uzaklaşmaya başladı. Bu arada, FKÖ'nün İsrail'in kuzey sınırlarındaki eylemleri İsrail'i taciz etmekle kalmıyor, bir zamanlar batı değerlerinin kalesi olan Lübnan'ı da yıkıma sürüklüyordu. İsrail FKÖ akınlarını sona erdirmek amacıyla 1978'de Lübnan'ın güneyini istila etti ve Lübnan topraklarında, yirmi yıl sonra da varlığını sürdürecek bir "güvenlik bölgesi"ni işgal etti.

1976 seçimlerinde başkanlığı yeniden Demokrat Parti'ye kazandırmış olan Başkan Carter kendini, İsrail ve Mısır arasında barış görüşmeleri yapılması davasına adadı. Uzun tartışmalardan (ve iki devlete de geniş ölçekli Amerikan mali desteği sağlanacağı taahhüdünden) sonra amacına ulaştı. İsrail ve Mısır başbakanları 1979'da Washington'da buluşarak İsrail'in Sina'dan çekilmesini öngören bir barış anlaşması imzaladıklarında Müslüman olmayan dünyanın alkışlarını kazandılar. Mısırlı devlet adamı bu girişiminin bedelini iki yıl sonra, barış yaparak Filistin davasına ihanet ettiğini düşünenlerin düzenledikleri suikastla ödeyecekti. Yine de bu düzenleme Amerika'nın Ortadoğu'daki konumu açısından bir süreliğine, tam da Carter'ın böyle bir şeye gereksinim duyduğu bir anda, bir toparlanma işareti gibi görünmekteydi. O dönemde Amerikalıların moralleri düşüktü ve Carter'ın başkanlığı dönemince bu durum düzelmeyecekti. Nixon ve Ford'un Asya düzenlemeleri gerçekti, ama aynı zamanda, Amerikan geri çekilişinin yönetimi üzerine kurulmuşlardı ve kısa bir süre sonra ya unutulmuş, ya da, boş başarılar olarak görülmeye başlanmışlardı. Arka planda ise, pek çok Amerikalının Sovyet balistik füze gücündeki sözde artış nedeniyle duydukları korku sürmekteydi. Amerikalıların tam anlamıyla öngörülemez bir olaya karşı tepkilerinin şekillenmesinde etkili olan etmenler bunlardı.

Öfkeli liberaller ve Müslüman muhafazakârlardan oluşan bir koalisyon 1978'de, güvenilir bir müttefik olarak uzun zamandır Amerika'nın himayesinde bulunan İran Şahı'nı devirdi. Milyonlarca İranlı, babası Rıza Han gibi –ama daha dikkatsizce– Şah'ın da izlediği modernleşmenin geleneksel yaşamlarını

sarstığını düşünüyordu. Batı diplomasisi bu darbenin ülkenin siyasi belirsizliği açısından ne anlama geldiğini ölçmekte son derece basiretsiz kalmıştı. Ayaklanmalar Ocak ayının ilk haftalarında başladı, kitlelerin liderliğini yapan dini liderleri yatıştırma girişimleri sonuçsuz kaldı ve Aralık ayında ülke tamamen kontrolden çıktı. Şah Ocak 1979'da sürgüne gitti. Şah'ın ülkeden ayrılışının hemen ertesinde anayasaya dayalı bir yönetim kurma girişimi başarısızlığa uğradı. Halk, İslam devrimi yanlısı grubu destekliyordu. Nisan ayında, yurtdışında sürgünden dönmüş yaşlı ve uzlaşmaz bir din adamı olan Ayetullah Humeyni liderliğinde Şii İslam Cumhuriyeti kuruldu. ABD yeni rejimi hemen tanıdı, ama bunun bir yararı olmayacaktı; Amerikalılar eski Şah'ın hamisi olarak işbirliğiyle suçlanmaktaydılar (Sovyetler Birliği de 1978 başlarında Şah'ın yanında yer almış, ama ardından, sessizce desteğini çekmişti). Radikal dinciler, ABD'yi kapitalizmin ve batı materyalizminin kalesi olarak ahlaki yönden de suçlamaktaydılar. Devrim liderleriyle uzlaşma çabaları başarısızlığa uğrayan Amerikalı diplomatları Sovyetler Birliği'nin de kısa bir süre sonra İran'ın yergileriyle karşılaşması gerçeğinden pek de teselli bulmuyorlardı. Tahran'daki öğrenciler Amerikan elçiliğini basıp çalışanlarını ve elçilikte bulunan diğer kişileri rehin alarak, şahsi öfkelerini yatıştırdılar; ABD'de sürgün olan Şah'ın geri getirilmesini ve sözde suçları için yargılanmasını istiyorlardı. İran yönetiminin öğrencileri desteklediğini, rehineleri gözaltına aldığını ve Şah'ın geri getirilmesi talebini desteklediğini duyan dünya kamuoyu büyük bir şaşkınlığa sürüklendi.

Başkan Carter son derece zor bir durumla karşı karşıya kalmıştı. O dönemde Amerikan siyaseti, Sovyetlerin Afganistan'a ani müdahalesiyle de uğraşmak zorundaydı. Bu ülke de 1978'de, "bağlantısız" bir rejim olduğunu ilan etmekle birlikte (İran'dakinin tersine) sol eğilimli bir rejimi iktidara getiren bir devrime sahne olmuştu. ABD yeni rejimi tanımış, ama rejim 1979'da yardım için SSCB'ye başvurmuştu. Kısa süre içinde ülkeye büyük Sovyet güçleri girdi. İranlı liderlerin SSCB'yi bir diğer "şeytan" olarak lanetlemelerine bu olay neden olmuştu. Bu sırada ABD İran'ın rehine eylemine ekonomik yaptırımlarla ve ABD'deki İran varlıklarını dondurarak tepki vermişti. Ardından, baştan savma bir Amerikan kurtarma operasyonunun sekiz kişinin hayatına mal olmasıyla, üzücü bir başarısızlık yaşandı. Talihsiz rehineler sonunda müzakereler sonucunda ve aslında, fidye ödenerek kurtarılacaklardı; ABD'deki dondurulmuş İran varlıklarının iadesi. ABD bir kez daha küçük düşmüştü.

Bu kadarı da bir teselliydi ve Iraklı komünistleri acımasızca izleyip cezalandırmalarıyla Washington'ın desteğini kazanmış olan Irak'taki acımasız Baas rejiminin komşusu yeni İran'la savaşa girmesi Amerikalıları cesaretlendirdi. Baas rejiminin laikliği benimsemesine karşın bu çatışma aslında, Mezopotam-

yalı Sünni ve İranlı Şii Müslümanlar arasındaki geleneksel düşmanlığın alevlendirdiği bir çatışmaydı; tarih bir kez daha etkisini gösteriyordu. Temmuz 1979'da Saddam Hüseyin adındaki laik Baas partisi yöneticisi Bağdat'ta devlet başkanlığını ele geçirmişti. Dışişleri Bakanlığı'nda, Saddam'ın Körfez'deki İran tehlikesini dengeleyebileceği düşünülmekteydi.

ULUSLARARASI İLİŞKİLERDE İSLAM

İran devrimi, Amerika'nın bir uydusunu kaybetmesinden çok daha fazlasını gözler önüne sermişti. Rehine olayı ve İran hükümetinin bu olayın sorumluluğunu üstlenmesi büyük ölçekli sembolik eylemlerdi. Bu olay, üç yüzyılı aşkın bir süre boyunca tüm uygar dünyaya yayılmış, Avrupa kaynaklı bir gelenek olan, diplomatik elçilerin müdahaleden muaf olması geleneğini sarsmıştı (BM'den oybirliğiyle kınama kararı çıkması da bunu gösteriyordu). İran yönetiminin bu hareketi, oyunu kabul görmüş uluslararası kurallara göre oynamayacağının kanıtıydı. Batılı varsayımların küstahça reddedilmesi anlamına geliyordu ve Batı'da kimilerini, İslam devriminin başka nelere yol açabileceği üzerinde düşünmeye yöneltmişti. Kısa bir süre sonra yeni kaygı nedenleri ortaya çıkacaktı. Şah, çeşitli hoşnutsuz grupların birleşmesi sonucu devrilmişti, ama hızla eski geleneklere dönülmesi (ki batılı gözlemciler bunun en çarpıcı örneklerini kadınlara karşı gösterilen muamelede göreceklerdi), İran'ın yalnızca bir yöneticiyi devirmekle kalmadığını göstermişti. İran İslam Cumhuriyeti çok geçmeden, başka yerlerdeki pek çok Müslüman'ın da paylaştığı bir öfkenin ifadesi olarak görülmeye başlanacaktı.

Avrupa'nın modernleşme sorunlarına sunduğu çözümler olan batı milliyetçiliği, sosyalizm ve kapitalizm, yarattıkları tutku ve iştahları doyurmak bir yana, bölgenin sorunlarını çözmekte, başka her yerden çok Ortadoğu'da başarısız olmuşlardı. Batı gücü karşısında uzun zamandır ve derinden hissedilen küçük düşme duygusunu da bastıramamışlardı. Dahası, modernleşme vaadinin gücünü kaybetmesi, düş kırıklığı yaratmaktan öte, yeni tehditleri de açığa çıkarmıştı. Laik batılılaşma hamlesi pek çok davranış özelinde İslam ortodoksisine meydan okuyordu. Bağnaz Müslümanlar, Atatürk, Rıza Han ve Nâsır'ın halklarını yanlış yola soktuklarını iddia ediyorlardı. İslam toplumları, rakip ateist komünizm inancına karşı başarıyla direnmiş olabilirlerdi, ama yüzyıl sonuna yaklaşılırken Batı'nın maddi ve ahlaki etkisi pek çok Müslüman'a eskisinden de tehdit edici görünüyordu. Paradoksal şekilde, batının kendi solcu kapitalist sömürü doktrinleri de bu tepkiyi besliyordu. İran devrimi, pek çok İslam toplumundaki derin ve karmaşık hoşnutsuzluk arka planını açığa çıkarmıştı.

Bu aynı zamanda, son yıllarda, İsrail'in İslami duyguları kristalleştirmesi sonucunda batının dikkatini daha da çok çekmeye başlayan bir arka plandı. 1972'de Ortadoğu kökenli bir terörist grubu, Münih'teki Olimpiyat Oyunları'nda yarışan İsrail ekibinin on bir üyesini kaçırmış, rehin almış ve ardından, öldürmüştü. Televizyonda bolca yer verilmesi sayesinde bu olay, son yirmi yılın en etkileyici ve dolayısıyla, en başarılı siyasi terörizm eylemlerinden biri olmuştu. Gelişigüzel cinayet, kaçırma ve şiddet olayları 1960'lı yıllardan beri katlanarak artmıştı –üstelik, bunları yapanlar yalnızca Müslümanlar değildi. Avrupa'da da uzun zamandır, hâlâ kan dökülmesine yol açan bir terörizm geleneği bulunmaktaydı (örneğin, Bologna tren istasyonuna görünüşe bakılırsa aşırı sağcı İtalyan siyasi grupların koyduğu bir bombanın yol açtığı katliam ve IRA'nın Lahey'de bir İngiliz elçisini öldürmesi). Ama Arapların ya da İslami örgütlerin tırmandırdıkları terörizm, Avrupalılarda ve Kuzey Amerikalılarda ve medyalarında giderek artan, özel bir hayret uyandırmaktaydı. İran devriminin söylemi, kimi teröristlerin *cihad*'dan (kutsal savaş) söz etmeleri, Arap dünyasının içindeki dramatik olaylar –örneğin, 1981'de, İsrail'le barış anlaşması yapmış olan Mısır başbakanının öldürülmesi (bir diğer etkileyici televizyon gösterisi)–, Libya'nın Müslüman diktatörünün tuhaf sözleri ve davranışları ve Müslüman ülkelerdeki siyasi değişimler 1980'li yıllarda bu kaygıları daha da artıracaktı.

İran devrimi böylece, kronik Arap-İsrail çatışması sorunu konusunda uluslararası ateşi yükseltmenin yanı sıra, eski ekonomik ve siyasi sorunları, diğer, daha anlaşılmaz, ama çok daha büyük çatışmalarla da birleştiriyordu. Bunlar kimi zaman, bir bütün olarak batı dünyasıyla İslam arasındaki çatışmalar olarak görülebiliyor ve böyle oldukları iddia edilebiliyor. İslam'la Hıristiyanlık arasındaki uzun gerilim ve çatışma tarihi nedeniyle bu bakış açısı daha da güçlenebilir. 1990'lı yılların başlarında bu durum hatta, batılı ülkelerdeki kimi yorumcuların ileride uygarlıklar arasında bir çatışma doğacağından söz etmelerine neden oldu; bu belki, ciddiye alınamayacak bir abartmaydı, ama kültürler arasındaki bir tezada, kimi zaman da çatışmaya verilmeye başlanan önemin ilginç bir semptomudur. Soğuk Savaş'ın gücünü yitirmesiyle birlikte, kimi zaman (ABD'deki tutucu "Hıristiyan köktenciliği"yle yanlış bir benzetme kurularak) "İslam köktenciliği" gibi genel bir terimle uygunsuz şekilde etiketlenen bu olgu hatta, batı bilincine dadanmış bir öcü olarak eski komünist kâbusunun yerini almıştı.

Yine de, Müslüman dünyanın büyük bölümde görülen semptomlar batılı siyasetçilere, İslam'ın pek çok farklı toprakların ve halkların beşiği olduğunu bir kez daha hatırlama fırsatını da verebilir. Bu topraklar batıda Fas'tan doğuda Çin'e dek uzanıyor. Güneydoğu Asya ülkeleri arasında en büyüğü olan Endo-

nezya ile Pakistan, Malezya ve Bangladeş, topraklarında dünya Müslümanlarının yarıdan fazlasını barındırıyorlar. Bu ülkelerin ve Arapça konuşulan toprakların ötesine bakıldığında, Acemistan'daki devrim, kendi Müslüman uyrukları üzerinde yaratabileceği yıkıcı siyasi etki nedeniyle Rusya'nın çarlık yönetimini kaygılandırmıştı ve şimdi SCCB'de yaşayan Müslüman sayısı daha da fazlaydı; nüfusunun çoğunluğu Müslüman olan Nijerya ise, Afrika'nın eskiden birer sömürge olan "yeni ulusları" arasında en kalabalığı ve (petrolü sayesinde) potansiyel olarak en zenginiydi. Ama İslam dünyası konusunda yeni algıların ortaya çıkması zaman aldı ve dünyanın geri kalan kısmı 1970'lere dek, İslam denildiğinde Ortadoğu'nun Arap ülkelerine saplanıp kaldı.

Arap olmayan bir ülkede gerçekleşen İran devrimi, katı batı karşıtı (ve kimi zaman, Hıristiyanlık karşıtı) söylemi ve batılılaşmış seçkinlere İslam hukukunun ve geleneklerinin yeni bir disiplin ve sertlikle dayatılmasıyla, bu önyargının değişmesinde etkili oldu. Bunu, Afgan *mücahit*lerinin ("kutsal savaşçılar") Kâbil'deki komünist yönetime ve bu yönetimi destekleyen Sovyet ordusuna karşı verdikleri başarılı savaş ve ardından, komşusu İran'ın etkisiyle, Afganistan'ın İslami radikalleşmesi izledi. Kısa süren komünist döneminde bu ülke İran'ın Şah döneminde yaşadığı düzeyde bir modernleşme geçirmemişti, ama dini liderleri burada yaşanmış dar boyutlu toplumsal modernleşmenin reddedilmesinde ve İslam geleneğine yeniden vurgu verilmesinde halktan fazlasıyla destek buldular. Bunun 1980'li yıllarda Amerikalıların *mücahit*leri gizlice desteklemelerine yol açması yalnızca, öngörülebilir bir paradokstu (ne de olsa, Soğuk Savaş'ın "doğru" tarafındaydılar). 1980'li yıllar ilerlerken "İslami" partilerin pek çok ülkede seçimlerde kazandıkları başarılar, başta Sudan olmak üzere, "İslami" rejimlerin kurulmasına yol açtı.[5] Cezayir'de 1990 seçimlerinde oyların çoğunluğunu İslami bir partinin kazanması Avrupa'da etkisini hemen gösterecekti, çünkü Fransa, Cezayir'in askeri rejiminin, bir diğer köktenci hareket olduğunu iddia ettiği şeyi bastırma çabalarını desteklemek zorunluluğunu hissediyordu; gerçi kısa bir süre sonra bunun, siyasi muhalefetin bastırılmasından başka bir anlama gelmediği görülecekti.

Çok geçmeden, dünya, Pakistan'da karma hokey maçlarının yasaklandığını, Suudi Arabistan'da İslam'ın taşlama ve kol ya da bacak keserek cezalandırma yöntemlerinin uygulandığını, Umman hükümdarının kurduğu yeni görkemli üniversitede dersler sırasında kadınlarla erkeklerin ayrı yerlerde tutulduklarını –ve çok daha fazlasını– duymaya alıştı. Görece "batılılaşmış" Mısır'da bile öğrenciler daha 1978'de, Batı'nın günümüzde köktenci olarak nitelediği adaylara oy vermişlerdi. Kimi Mısırlı kızlar daha o zamanlarda tıp

5) Kimileri "İslamcı" sıfatını yeğliyorlar.

fakültelerinde erkek kadavralar üzerinde çalışmayı reddediyor ve ayrımcı, ikili eğitim sistemi talep ediyorlardı. Tüm Arap topraklarında radikal İslamlaştırıcı güçlerin baskısı belli düzeyde hissediliyordu; ayrıcalıklı, kimi zaman açıkça batılılaşmış azınlıkları kayıran, İsrail'e giderek daha fazla hoşgörü gösteren ya da toplumsal modernleşme programları benimseyen yönetimlere muhalefet etmek her zaman, bu akımları güçlendiriyordu.

Avrupa'da ve ABD'de bu tür farklı olgular konusunda kolayca yanlış yargılara varılabiliyordu. Aslında olduklarından çok daha tutarlı bir model, hatta, belki de, İslam birliğini amaçlayan, eşgüdüm içinde bir batı karşıtı hareket görüntüsü veriyorlardı. İslam söylemi genellikle, bu görüşü pekiştirmekteydi. Yine de İslam "köktenciliği" istisnalarla ve karmaşıklıklarla doludur ve açıklama amaçlı bir terim olarak bariz kısıtlamalar içermektedir. Tüm İslam ülkelerinde aynı ağırlığı taşımaz. Kimi Arap ülkelerinde ve İran'da görülen sürekli heyecan, Endonezya ve Nijerya'da görülmemiştir. Dahası, Müslüman huzursuzluğunun Müslüman ülkeler dışında (terörizm de dahil olmak üzere) siyasi eylemlerle ifade bulması, kimi zaman sanıldığından daha kısıtlı bir olgudur. Ortaya çıkışı İslam toplumlarında aslında yeni bir uyuşmazlık ve bölünme yaratmış ve eski sorunları yüzeye çıkarmıştır.

1990'a gelindiğinde, Ortadoğu ve Kuzey Afrika'nın Müslüman halklarının tarihin dalgalarının kendi yönlerine döndüğünü hissetmelerini sağlayacak bir çağ açmış olduğu kesinlikle söylenemezdi. Öncelikle, radikal İslam düşünüşündeki temel bir sorunu, şiddetli ama tutarsız modernizm karşıtlığını hafifletecek ya da ortadan kaldıracak hiçbir şey olmamıştı. Muhafazakâr Müslümanlar bile genellikle, seçici, kontrollü bir modernleşmeden faydalanmak istemişlerdir; kendi kültürel hedeflerini (ve batının kültürel hedeflerini reddetmeyi) ekonomik, teknolojik, bilimsel ilerlemeyle birleştirebilirler miydi? Bunun olabileceğini gösteren bir işaret yoktu. Kısa sürede ikinci bir zayıflık da gözler önüne serilecekti. İslam dünyası içindeki bölünme 1980'li yıllarda, İran'la Irak arasında, 1945'ten beri yaşanmış en kanlı savaşlardan birinin başlamasına yol açtı. Sünniler ve Şiiler arasındaki dini farklar nedeniyle bu savaş kendine özgü, kökleri derinlere uzanan bir arka plana sahipti. Sekiz yıl süren savaş bir milyon cana mal oldu. Avrupalılara ve Amerikalılara karşı tutumları ne olursa olsun, İslam ülkeleri arasında şiddetli çatışmaların yaşanabileceği anlaşılmıştı. Son olarak, İsrail sorunu olarak gördükleri konunun çözümünde (azami düzeyde, bu ülkenin ortadan kaldırılması, en mütevazı düzeyde de, makul Filistin taleplerinin yerine getirilmesi anlamına gelen) bir ilerleme kaydedilememesi tüm Ortadoğu Müslümanlarını rahatsız etmekteydi.

Artık pek çok Arap, Osmanlının gerileyişini izleyen istikrarsızlığa çare olarak 1880'li yıllardan beri gösterilen batılı milliyetçilik ilkesinin işe yaramadığını

düşünmekteydi. Dahası, manda yönetimleri ve sömürgelikten kurtuluş süreçleri sonunda kurulan devlet modellerinin çoğunlukla istikrarlı oldukları görülse de, Osmanlı mirası savaşları sona ermemişti. Son zamanlarda petrol etmeninin öneminin ortaya çıkmasından sonra (1979'da petrol fiyatları bir kez daha, neredeyse iki kat artmıştı), süper güçlerin ve en önemlisi ABD'nin yaşadıkları kimi utanç verici olayların aynı dönemlere denk gelmesi durumun umut verici görünmesini sağlamıştı, ama sofu Müslümanlar batı ticaretinin, iletişiminin ve petrol zengini ülkelerin karşı karşıya kaldıkları cazibe kaynaklarının İslam için (yalnızca askeri tehditler değil) geçmişteki tüm tehditlerden daha fazla tehlikeli olduğunu giderek daha çok fark etmeye başlamışlardı. Mehmed Ali'nin soyundan gelenlerin Harvard'a ya da Oxford'a yolladıkları oğullarının buralarda yalnızca akademik eğitim almakla kalmayıp, kötü alışkanlıklar da edindiklerinden korkulmaktaydı.

Müslümanları bölen ve çileden çıkaran yalnızca bu tür konular da değildi. Pek çok Müslüman'a ilham veren ve Irak'ta gücünü giderek artıran solcu Baas hareketi, aynı zamanda Filistin kavgasındaki iki tarafın "Allahsızlığından" da rahatsız olan Müslüman Kardeşliği'nce lanetlenmişti. Halk yönetimi, köktencilerin karşı çıktıkları bir hedefti; toplumun her açıdan İslam'ın kontrolü altında olmasını istiyorlardı. Batı'daki gibi devletçi ya da kurumsal kuramların İslam içinde uzun zaman boyunca bulunmayışı, İslam "radikalleri"nin gerici davaları memnuniyetle benimsemelerini kısmen açıklamakta. Böyle bir devlet, ortodoks eğilimin yönetiminde olmak ve kimi istenir hedeflere ulaşılmasını sağlamak şartıyla bile, İslam düşünüşünde kendiliğinden meşru bir otorite kaynağı değildir. Dahası, Arap topraklarına on dokuzuncu yüzyıldan itibaren devlet yapılarının ve yasal bağımsızlık düşüncesinin girişi de, bilinçli ya da bilinçsiz olarak, bir Batı taklidiydi. Sol kanat sosyalizmin (ya da, sol kanat sosyalizmi olduğu düşünülen ve zaten yine batıdan ithal edilmiş olan akımın) siyasetini denemiş ve yetersiz bulmuş olan genç radikaller de, devlette ya da ulusta aslında bir değer olmadığını hissediyorlardı; hayal kırıklığına uğramış yandaşları başka taraflara yöneldiler. Önce Libya, ardından da Irak'ta, yeni kurumsal deneylerle otoriteye meşruiyet kazandırmanın yeni yollarının aranmasının nedeni kısmen bu durumdur. İslam'ın kabileciliğe karşı duyulan eski önyargısının ve İslam kardeşliğinin sürdürülüp sürdürülemeyeceğini ancak zaman gösterecek, ama pek çok Arap devletinde siyasette yaşanan şiddet günümüzde sık sık, bir tarafta baskıcı otoriter yönetimle diğer tarafta köktenci dalga arasındaki basit kutuplaşmayı gözler önüne sermekte. Fas ve Cezayir bu yüzden iç siyasetlerinde çalkantılar yaşayacaklardı. Arap topraklarının demografisi durumu daha da tehlikeli ve patlamaya hazır hale getirdi. Magrip ve Levant'taki İslam toplumlarının çoğunda ortalama yaşın on beş ila on sekiz arasında ol-

duğu söylenmekte ve bu ülkelerin nüfusları hızla artıyor. Gençliğin enerjisi ve asabiyeti, bu ülkelerde ılımlı bir manzara doğmasını engelliyor.

HUZURSUZ BİR LATİN AMERİKA

Ortadoğu ülkelerinden çok farklı bir görünüm ve yapıda olmasına karşın, 1970'li ve 1980'li yıllarda bir diğer kıtanın, Latin Amerika'nın sorunlarının da çözüme kavuşturulamadığı görülmekteydi. Eski bir önerme yeniden gündeme gelmişti; içerdiği çeşitliliğe rağmen, tüm Latin Amerika'daki ekonomik geriliğin ya da kalkınma eksikliğinin suçunu, önce bölgeye dayattıkları temelde ihracat odaklı ve tek ürünlü tarıma dayalı ekonomilerin artı değerine el koyan Avrupalılara, sonra da, Avrupalıların yerini almış olan Kuzey Amerikalı yatırımcılara olmak üzere, yabancılara karşı sözde ekonomik bağımlılığa yükleyen çözümleme. Latin Amerika entelektüelleri kendilerini bağımlı bir "Üçüncü Dünya" kavramıyla özdeşleştirmekten zevk alıyorlardı. Amerika'nın sömürgeci emperyalizmden kurtuluşu, Bandung'da toplanan ülkelerin kurtuluşlarından yaklaşık bir buçuk yüzyıl önce gerçekleştiği için, kıtaları elbette önceleri bununla özdeşleştirilmemişti.

Latin Amerika'nın ekonomik sorunlarının derinleşerek istikrarlı bir büyümeyi engelleyecek düzeye gelmesiyle birlikte, bu tür aşırı basitleştirilmiş düşünceler orta sınıf entelektüeller arasında belli bir destek kazandı. Sorunlardan biri, kıtanın, geçirdiği sanayileşmeye rağmen, nüfustaki hızlı artışa yetişememesiydi. 1980'li yılların oranlarına bakılarak, 2000 yılına gelindiğinde Latin Amerika ve Karayip adaları nüfusunun 500 milyona ulaşacağı söylenebilirdi (yüzyıl ortasında bu sayı yaklaşık 100 milyondu). Latin Amerika'nın sorunlarının bir kez daha içinden çıkılamaz duruma gelmesiyle birlikte, bu olasılıklar da dikkat çekmeye başlamıştı. İlerleme İttifakı'nın yardım programı bu sorunlarla başa çıkılmasını sağlayamamış ve ancak, Amerikan fonlarının kullanımı konusunda kavga çıkmasına yol açmıştı. Bireysel olarak ülkelerde görülen kötü yönetim, yatırımların sürdürülmesini ve daha olumlu ticaret dengelerine ulaşılmasını önleyen çok yüksek dış borçlar yaratmıştı. Para birimleri hızla kontrolden çıktı, yüksek enflasyon yaygınlaştı. Toplumsal bölünme hâlâ korkutucu düzeylerdeydi. En ileri Latin Amerika ülkeleri arasında bile zenginlik, refah ve eğitimde hâlâ büyük farklar görülüyordu. Anayasal yönetim ve demokrasi süreci, var olduğu yerlerde, bu tür sorunlarla başa çıkmakta giderek daha da yetersiz kalmaktaydı. 1960'lı ve 1970'li yıllarda Peru, Bolivya, Arjantin ve Paraguay uzun askeri otoriter yönetim dönemlerinden geçtiler. Bu rejimlere sıcak bakanların bazıları hiç kuşkusuz, görünüşte demokratik ve sivil

yönetimlerin başaramadığı değişimleri yalnızca otoriter yönetimlerin gerçekleştirebileceğine inanıyorlardı.

Bir zamanlar uygar anayasal yönetim devletleri olarak görülen Arjantin, Brezilya ve Uruguay gibi ülkelerden 1970'lerde alınan işkence ve şiddet duyumlarıyla Latin Amerika'nın sorunları dünyanın dikkatini üzerinde topladı. Komşularının çoğundan daha uzun ve sürekli bir anayasal yönetim tarihine sahip olan Şili, 1964'te büyük çoğunlukla seçilen bir idareyle ılımlı ve hatta reformcu bir sağcı yönetim dönemi yaşamıştı, ama 1970 seçimlerinde sağın bölünmesi sonucu azınlık sosyalist koalisyonunun kurulmasıyla bu dönem sona erdi. Yeni yönetimin ekonomik kaos yaratan önlemler alması, giderek daha fazla sola ve hatta, yasaların dışına kaymasının sonucunda, 1973'te askeri darbe yapıldı. Devrilen rejim seçimle işbaşına gelmiş olmakla birlikte sosyalizmi kurma programı için yeterli desteğe sahip değildi. Karşıdevrimci hareket ABD'nin onayına ve gizli desteğine sahipti ve devrilen yönetimin komünistlerin kontrolünde olduğuna inanan pek çok Şilili de darbeyi desteklemekteydi. Giderek kötüleşme görüntüsü veren devrimci manzara onları korkutmuştu. Şili'nin yeni otoriter askeri yönetimi, muhaliflerine ve kendisini eleştirenlere karşı acımasız ve geniş kapsamlı bir baskı uygulamaktan hiç çekinmeyeceğini kısa sürede gösterdi ve en amansız yöntemlere başvurdu. Sonunda ekonomiyi yeniden kurdu ve hatta, 1980'li yılların sonunda, kendini denetim altına alabilecek görüntüsü çizmeye başladı. Ama Şili toplumundaki ideolojik bölünmeyi ülke tarihinde daha önce görülmemiş derecede derinleştirdi ve Şili, diğer Latin Amerika ülkelerinde de varlıklarını gizlice sürdüren tehlikelerin en önde gelen sembolü oldu.

Dolayısıyla, 1970'li yılların, tüm bu sorunların üstüne eklenen petrol krizi başladığında, Latin Amerika sorunlu ve karışıklık içinde bir kıtaydı. İlk kriz, petrol ithalatçısı ülkelerin (yani, Meksika ve Venezüella hariç çoğunun) dış borç sorunlarının en nihayet kontrolden çıkmasına yol açtı. Sonraki yirmi yılda bu ülkelerde arka arkaya pek çok farklı ekonomik çare denendi, ama hepsinin işe yaramaz ya da uygulanamaz oldukları görüldü. Kontrolden çıkmış enflasyonla, dış borçlara verilen faizle, geçmişteki kötü yönetimlerden kaynaklanan, kaynak tahsisindeki bozulmayla ve olumlu mali politikaların sürdürülmesinde gözlenen idari ve kültürel yetersizlikle başa çıkmak olanaksız görünüyordu. Latin Amerika hâlâ, belki de eskisinden de çok, köklerinin ortak olmasına karşın, yaşadıkları sıkıntı dışında benzerlikleri giderek azalan uluslardan oluşan, patlamaya hazır, sorunlu bir kıta görüntüsü çizmekteydi. Kültür hâlâ bölücü bir güçtü. Ekonomik refahtaki farklılıklara yansımış olan, Kızılderili, köle, sömürgecilik ve sömürgecilik sonrası deneyimlerinin üst üste yığdığı katmanlara şimdi de, 1950'li ve 1960'lı yıllarda, imrenerek bakan yok-

sullardan çok zenginlerin faydalandığı gelişmiş, yüksek teknoloji toplumlarının varsayımlarının gelişinin getirdiği farklılıklar eklenmişti. Modern uygarlığın etkisinin derin tarihsel köklere sahip toplumlarda yarattığı gerilim, Latin Amerika bunların bazılarını on altıncı yüzyıldan beri yaşıyor olsa bile, aynı derecede belirgin olmamakla birlikte tıpkı Asya'daki gibi, günümüzde eskisinden de güçlü. 1980'li yıllarda ayrıca, hem radikal devrimcilerin hem de gerici askerlerin sergiledikleri terörizmde ifade bulmuştu ve bunlar daha önceleri ulaşılmış olan uygarlık ve anayasal yönetim standartlarını tehdit etmeyi sürdürüyorlardı.

Ama 1990'lı yıllar değişim yılları olacaktı. Latin Amerika'da anayasal ve demokratik yönetimin en sonunda toparlanmaya başladığı görülmekteydi. Darbe girişimleri tehlikesinin (örneğin, 1996'da Paraguay'da) ve (başta, uyuşturucu tacirlerinin çıkarlarının ve köylünün uyuşturucu hammaddesi olarak kullanılan ürünleri yetiştirmeye büyük bir bağımlılık içinde olmasının normal yönetim sorunlarını daha da derinleştirdiği Kolombiya olmak üzere) kimi ülkelerde şiddetin hâlâ sürmesine karşın, tüm önde gelen ülkelerde askeri yönetim terk edilmişti. Başka yerlerde ise, onyıl ortasında kıta çapında yaşanan mali sorunlarla yeniden kesintiye uğrayana dek, ekonomik toparlanışla bağlantılı olarak yönetim alanında da ilerleme kaydedildi. Arjantin, Brezilya ve Peru bir kez daha enflasyonla karşı karşıya kalmışlardı; bu çalkantılı sularda yol almayı bir tek Şili başarabilmekteydi. Toplumbilimci olarak önceki kariyerini kıta tarihinin kapitalizm karşıtı ve sömürgecilik karşıtı bir yorumunun tekrarı üzerine kurmuş olan bir Brezilya maliye bakanı, deflasyon ve serbest piyasa merkezli katı bir ekonomi programıyla, yılda % 7,000'e ulaşan enflasyon oranını sonunda kontrol altına almayı başardı. Ödülü, devlet başkanlığına gelmek olacaktı.

Tüm kıtada kimi umut verici etmenler de gözlenmekteydi. Brezilya, Arjantin ve Uruguay arasındaki, 1994 sonuna dek üyeleri arasında serbest mal ve hizmet hareketinin başlatılmasını amaçlayan ve Mercosur olarak bilinen gümrük birliği, ekonomik güçteki reel artışa bağlı olarak özgüvenin de arttığının göstergesiydi.[6] 1994'te Miami'de yapılan Amerikan ulusları "zirve" toplantısının ana tartışma konusu, kuzey kıta da dahil olmak üzere Amerika kıtalarında bir serbest ticaret bölgesinin kurulması olasılığıydı. Dört yıl sonra Santiago'da yapılan bir sonraki toplantıda, büyük oranda ABD'nin iç siyaseti yüzünden, bu yönde daha fazla ilerleme kaydedilemeyeceği görüldü; yine de, Latin Amerika'nın yarıkürenin baskın gücüne karşı kendini geçmiştekinden daha etkin şekilde savunmaya başladığını kanıtlayan işaretler görülmekteydi.

6) Paraguay da başta birliğe katılmış ama sonradan ayrılmıştı.

23 Avrupa Yeniden Şekilleniyor

BİRLİĞİN TOHUMLARI

Avrupa fikri uzun süre boyunca, kimilerini esinlendirmiş, kimilerini de korkutmuştur. Çoğu Avrupalı için bu fikir, çoğu zaman hiçbir önem taşımadı. Üzerinde düşünmeye çalışanlar, kendilerini, kavrayamadıkları bir soyutlamayla boğuşur buldular. İcat ve yeniden icat edilmesi gerekiyordu. Batı ülkelerinde önemli sayıda Avrupalı siyasetçinin bir bütün olarak Avrupa'nın doğasıyla, geleceği ve bu geleceği şekillendirme olasılıklarını da hesaba katarak ilgilenmeye başlaması ancak 1945'ten sonra oldu. İtici güç, savaşın yarattığı felaket olmuştu; yaşadığından daha da barbarca bir kaderden kurtulmak hariç, Avrupa'nın bu savaştan yarar gördüğü hiçbir şekilde söylenemezdi. Yeni düşünüşün kökleri yaşananların yarattığı dehşet dolu tiksintiye ve bunların yinelenmesi olasılığından duyulan korkuya dayanıyordu, ama idealizm de etkili olmuştu. Milliyetçilik korkunç gücünü 1914 ve 1939'da, yani, iki kez gözler önüne sermişti; bu nedenle, Avrupa'nın zayıflığının temel kaynağı olarak tanımlanması çok doğaldı. Kimilerine göre tarih, kıtanın eski bölünmelerinin üstesinden gelinmesinin ölüm kalım meselesi olduğunu gösteriyordu. Avrupa fikrine kimileri de, Alman sorununun çözümü olarak bakıyorlardı; ama 1945'te, işgalin sonrasında neler olacağını tahmin etmek olanaksızdı. Yine de, yüzyıl içinde

ikinci kez, şu sorunun sorulması gerekiyordu: Avrupa yeniden örgütlenmedikçe, bu güçlü ulus nasıl zapt edilebilirdi?

"Avrupa Hareketi" adını alacak olan olguya –kimileri daha da eskiye, örneğin, Cihan Harbi'nin hemen sonrasına dayandırılabilecek– başka pek çok kaynak da katkıda bulundu. Ama şartlar da büyük önem taşıyordu; önce, 1945'in ve kısa bir süre sonra da, Soğuk Savaş'ın şartları. Avrupa'nın bütünleşmesine özel bir önem kazandırıyorlardı; Avrupa'yı örgütlemenin yeni bir yolunu arayanları teşvik ediyor ve fırsatlar yaratıyorlardı. Avrupa fikrinin ateşli taraftarları bu yola kendilerini hevesle atıyorlardı, ama temelde Avrupalı olmayanların şekillendirdiği bir bağlam içinde. Bekleneceği gibi, ulusal yönetimlerin her birinden farklı tepkiler geldi. Kılavuz olarak ulusal çıkarlara bakmış olmaları doğru ve doğal bir yaklaşımdır. Genel olarak konuşursak, 1940'lı yılların sonları ve 1950'li yılların başlarında görüşleri, tamamen pragmatik olmadığı sürece, Avrupa örgütlenmesi sorusu konusunda iki yoldan birini benimsemek yönündeydi. Bunlardan –doğal olarak, Britanya yönetimlerinin benimsediği ve genellikle İskandinavya ve İrlanda'nın da desteklediği– biri, tanımlanmış ve belirli hedeflere ulaşılması için hükümetlerarası işbirliği üzerinde odaklanmaktaydı. Avrupa kurumları böylece, doğru ulusal çıkarları bir kenara bırakmak bir yana, bu çıkarları daha da koruma altına alacaklardı. Kimi kıta Avrupası yönetimleriyse tersine, kimi zaman federal yapılar ve bir Avrupa parlamentosu gibi fikirlere dek uzanan, daha ileri düzeyde ve geniş kapsamlı, uluslarötesi bütünleşme planlarına kulak vermeye çok daha istekliydiler.[1] Bu tür planlar, Avrupa çaplı politika hedefleri için gerekirse ulusal devlet hedeflerini bir kenara atmaya hazır heveslilerin beklentilerinden etkilenebilirdi ve etkilendi de. Bu görüş farkı daha 1948'de önemli uyuşmazlıklar yaratmıştı. O yıl İngilizler, ileride alacağı adla (resmen 1949 başında kurulan) "Avrupa Konseyi"nin asgari temelden daha üst bir düzeyde kurulmasına şiddetle karşı çıktılar ve Fransızlarla İtalyanların, yeni kurumun "Avrupa Birliği" adını alması yönündeki tekliflerinin benimsenmesini engellediler.

Marshall Planı'nın ardından Büyük Britanya, Fransa, Belçika, Hollanda ve Lüksemburg'un Mart 1948'de, silahlı saldırıya karşı elli yıllık bir ittifak anlaşması olan Brüksel Antlaşması'nı imzalamalarıyla, özel ve yerel bir Avrupa savunma düzenlemesi oluşmuştu. Kısa süre sonra NATO'nun kurulmasıyla uygulamada bu gelişme de aşıldı. Ardından sahneye, iki ayrı Almanya çıktı. Ekonomik toparlanmanın başladığını gösteren son belirtilerin gözlenmeye başladığı bu dönemde, savaş sonrası yıllarda Avrupalı devlet adamlarının karşı

1) Uzmanların jargonunda bu ikinci eğilime, kimi zaman, bütünleşme konusundaki "yetkide organik büyüme" görüşü denir.

karşıya kalacakları yeni ve önemli kurumsal olgular da sahnede yerlerini almışlardı. Kısa bir süre sonra toparlanma, en azından kıtanın batı yarısında, özellikle de Batı Almanya'da hızla ilerlemekteydi. Sömürgeciliğin sona ermesi olgusu da Avrupa'nın iç düzenlemelerini etkileyen bir diğer tarihsel deneyimdi, ama çok daha az önem taşıyordu. Sömürgelikten kurtuluş döneminde, eski denizaşırı bağımlı ülkelerle bağların gayet sağlam olduğu görülmüştü (tarihe meraklı olanların da farkına varacakları gibi, Büyük Britanya bağımsızlığını yeni kazanmış Amerikan sömürgeleriyle 1783'te barış anlaşması imzaladığında da aynı durum gözlenmişti) ve yakın geleceğin eski sömürgeci güçleri bu gelişmeden pek az etkilemişlerdi. Bu gelişmelerin kimi toplumsal sonuçları – birkaç ülkeye eski sömürgelerden yerleşimcilerin ya da yerlilerin dönüşü (ya da ilk kez gelişi)– ve bildik varsayımların yavaş yavaş güçlerini yitirdiği ve eski bağların zayıfladığı bu dönemde yaşanan kimi psikolojik etkiler, sömürgelikten kurtuluş sürecinin ekonomik etkisinden daha önemli görünmüş olabilir.

Siyasi bütünleşmenin önünde belirgin ve güçlü engeller bulunmaktaydı. Örneğin, Portekiz ve İspanya savaş sırasında (şartların zorunlu kıldığı kimi önemsiz gelişmeler ve tavizler bir yana bırakılırsa) tarafsız kalmışlardı ve 1945'te hâlâ diktatörler tarafından yönetilmekteydiler. İspanya, Almanya'yla diplomatik ilişkilerini ancak Hitler'in intihar ettiği gün kesmişti.[2] Bu ülkelerin, kimilerince "faşist" olarak tanımlanan rejimleri diğer Avrupa yönetimlerini psikolojik ve siyasi sorunlarla karşı karşıya bırakıyorlardı. Sonunda, Salazar'ın Portekiz'inin uluslararası yaşamdaki yerini yeniden alması, Franco yönetiminde Rus cephesinde Hitler'e yardım etmek üzere asker bile göndermiş olan İspanya'ya oranla daha kolay oldu. İspanya'nın Birleşmiş Milletler'e girişini engelleyen 1946 tarihli karar Madrid'deki İngiliz, İtalyan ve Hollanda büyükelçilerinin bir süreliğine geri çekilmelerine yol açtı ve ancak 1950'de yürürlükten kaldırıldı. Yine de, İber Yarımadası'nın iki ülkesinin de 1950'li yılların başlarında Soğuk Savaş'ın batı tarafında yer aldıkları açıkça görülüyordu ve 1939'dan beri ekonomik sıkıntılarla pençeleşmekte olan İspanya, Amerikan kredisi ve yardımı almaya başlamıştı. Soğuk Savaş'ın yarattığı büyük bölünme, anayasal yönetim eğiliminden ya da geçmişin ideolojilerinden daha önemliydi. Yine de, İspanya diktatörüyle varılan uzlaşmanın uzun vadede İspanya'da demokratik ve anayasal yönetimin gelişmesine de katkıda bulunduğu görülecekti. Gelecek için önem taşıyan bir diğer adımı, 1947'de, İspanya'nın meşruti monarşiyi

2) Savaş sırasında tarafsız kalan İrlanda yönetimi diplomatik formaliteleri sürdürmekte çok daha özenli davranmıştı; başbakan ve dışişleri bakanı 3 Mayıs tarihinde şahsen Alman elçiliğine giderek resmi taziyelerini sunmuşlardı.

sürdüreceğinin açıklanmasıyla (ve referandumda onaylanmasıyla), Franco şahsen atmıştı.[3]

Soğuk Savaş'ın yarattığı psikolojik bakış açısı ve psikolojik değişim de genel olarak (ve çoğunlukla fark edilmeden), Avrupa birliği yönündeki heveslerin ve ilk kez Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra yüzeye çıkmış varsayımların lehine işliyordu. Sovyet tehdidi düşüncesinin giderek yoğunlaşması, ekonomik yeniden yapılanma ve toparlanma gereksinimi ve deneyimi kimilerini, "Avrupalı" olarak tanımlayabilecekleri ortak uygarlık değerlerini yeniden keşfetmeye yöneltmişti. Bireysel olarak Avrupa devletlerinin küresel konularda güçlerinin gerilemesi ve Avrupa halklarının sömürgecilik cesaretlerini ya da isteklerini kaybetmeleri de onları bu yönde teşvik ediyordu. Entelektüeller coşkuyla, milliyetçiliğin, insanın geniş çaplı örgütlenme potansiyeli üzerindeki etkisinin, tam da milliyetçiliğin siyasi bir doktrin olarak doğduğu bu kıtada gevşemekte olduğunu savunuyorlardı. Yine de, sonraki birkaç yılda Avrupa'nın bütünleşmesinin ardındaki itici güç yine ulusal çıkarlar olacaktı.

Marshall Planı ve NATO'nun, daha uyumlu bir Avrupa'ya giden yoldaki bir dizi dönüm noktasının yalnızca ilklerinden oldukları anlaşılacaktı. Almanya'nın ikiye ayrılması sonucunda oluşan bölünmeyle Alman sorununa kurumsallaşmış ve görünüşte kalıcı bir çözüm getirilmesi durumu büyük oranda kolaylaştırmıştı. Fransa'nın eski korkuları tamamen ortadan kalkmasa bile yatışmış ve Almanya'nın Avrupa'daki yeri nedeniyle Batı'da yeni bir büyük iç savaş çıkması olasılığı azalmıştı. Batı Avrupa ülkeleri yavaş yavaş, büyük oranda ekonomik değişimler sonucunda, Batı Almanya'yla barış anlaşmaları yapmışlardı (SSCB'nin yapacağı anlaşma içinse 1970'li yıllara dek beklemek gerekecekti). Sovyet siyaseti de, bireysel zayıflıklarının farkında olan Batı Avrupa ülkelerinin daha yakın bir işbirliği içine girmeleri için yeni nedenler yaratıyordu. 1940'lı yılların sonlarında ve 1950'li yıllarda Doğu Avrupa'da yaşananlar, Fransa ve İtalya'da büyük ve aktif komünist partilerin bulunması ve Kominform propagandası, Amerikalıların evlerine dönmeleri durumunda neler olabileceği yönünde uyarılardı. Bu olgular, ayrıca, dönmemeleri olasılığını da yükseltiyordu.

NATO antlaşmasının imzalanmasından bir ay sonra, on ayrı Avrupa devletini temsil eden siyasi yapılar yeni Avrupa Konseyi şemsiyesi altına girdi. Ama bütünleşme yönündeki ekonomik güçler, siyasi güçlerden daha hızlı gelişmekteydi. 1948'de "Benelüks" ülkeleri (Belçika, Hollanda ve Lüksemburg)

3) Monarşi 1975'te, Franco'nun ölümü üzerine yeniden kurulacak ve (tahtta hak iddia eden babası 1947 kararını kınamış olan) Juan Carlos 22 Aralık'ta tahta çıkacaktı. Birkaç ay önce de Portekiz'de, yarım yüzyıldır ilk kez özgür demokratik seçimler yapılmıştı.

ve (farklı bir yapıda) Fransa'yla İtalya arasında (Francital) gümrük birlikleri kurulmuştu. Avrupa'nın ekonomik (ve zamanı geldiğinde, siyasi) bütünleşmesi yönünde atılmış bu ilk adımların en önemlisi sonunda, belli endüstriler hakkındaki bir öneriden çıktı. Fransa dışişleri bakanı Robert Schuman'ın, Avrupa'nın en önemli kaynağı olan kömür ve çelik üretiminin uluslararası örgütlenmesi ve yönetimiyle ilgili planı 1951'de meyvelerini verdi. Fransa, İtalya, Benelüks ülkeleri ve en önemlisi, Batı Almanya o yıl, Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu'nun (AKÇT) kurulması yönünde bir antlaşma imzaladılar.[4] Birlik ekonomik rasyonalizasyon ilkelerine dayanıyordu, ama aynı zamanda, ileride bir Fransız-Alman çatışması çıkmasının önünde aşılamaz bir engel oluşturması ve Fransız çelik imalatında Alman kömürünün kullanılmasının garanti altına alınması amaçlanıyordu. Batı Avrupa'daki kömür ve çelik kaynakları, bütünleşmenin önündeki tarife engellerini ve teknik engelleri kaldırarak pazarı geliştirecek ve (umulan oydu ki) kömür ve çelik arzındaki dalgalanma ve uyumsuzluklarla daha iyi başa çıkılmasını sağlayacak yeni bir uluslarötesi otorite tarafından idare edilecekti. Ama antlaşmanın asıl önemi siyasi yöndeydi; AKÇT'nin Batı Avrupa'nın temel siyasi sorunlarının pek çoğunu çözdüğünü söylemek yanlış olmayacaktır. 1918'den sonra Fransız-Alman ilişkilerini hızla bozmaya başlamış ve İkinci Dünya Savaşı'nın sona ermesiyle yeniden hortlamış bir sorun olan Saar havzasının kontrolü sorununa çözüm getirerek, çok daha geniş siyasi ufuklara giden yolu da açmıştı. Ama Fransız Planlama Kurulu'nun fikir babası olan Jean Monnet'nin gözünde AKÇT bundan da fazlasını ifade ediyordu; gerçekten de, Avrupa'nın bütünleşmesine önemli oranda katkıda bulunan ilk uluslarötesi örgüttü.

Topluluğun ilk diplomatik sonuçları arasında en önemlisi, AKÇT'nin Batı Almanya'nın resmi olarak katıldığı ilk yeni uluslararası yapı olmasıydı. Sovyet kara gücünün tehdidi altındaki bir Batı Avrupa'da ne kadar ihtiyaç duyulacağı giderek daha iyi anlaşılan bir ülkenin gücünün kontrol altına alınması için bir yol sağlamıştı. Almanya'nın Batı Avrupa içindeki ticaretteki payı zaten çarpıcı derecede artmaya başlamıştı. Dahası, kimilerinin (özellikle de Fransızların) kaygılarına karşın, Amerikan resmi görüşü Kore olaylarının da etkisiyle hızla, Almanya'nın yeniden silahlanması görüşüne yaklaşıyordu; bu, Almanya'nın işgal edilmesi, bölünmesi ve AKÇT'nin kurulmasıyla yatıştırılmış 1871, 1914 ve 1939 anılarını uyandırması kaçınılmaz bir hayaletti. Fransız yönetimleri hâlâ, ekonomiyle sınırlı bir Fransız-Alman işbirliğini hedeflemekteydiler.

Hem Fransa hem de İtalya'da komünistlerin oylarının düşmesinin de gösterdiği gibi, siyasi zayıflığın azalması da Avrupa'nın bütünleşmesini kolaylaştırdı.

4) Paris Antlaşması, 18 Nisan 1951.

Stalin'in Fransız ve İtalyan partilerinin gerçekten devrimci bir rol üstlenmelerine izin vermeyi düşünmüş olup olmadığı tartışılabilir bir nokta, ama daha 1947 gibi erken bir tarihte bu iki ülkenin hükümetlerinde komünistler artık yer almıyordu ve 1950'ye gelindiğinde, demokrasilerinin Çekoslovakya örneğindeki gibi çökmesi tehlikesi ortadan kalkmıştı. Bu döneme gelindiğinde Fransa ve İtalya'da anti-komünist görüş (İber yarımadası hariç, Batı Avrupa'nın her yerinde olduğu gibi), bütünleştirici güçleri ya Roma Katoliği siyasetçiler, ya da, Doğu Avrupa'daki yoldaşlarının komünistlerin elinde neler yaşadığının gayet iyi farkında olan (ama bu, tüm Marksist yolların sonunda Moskova'ya çıktığında ısrarlı olan muhaliflerinin onlara karşı savaş açmalarını engellemiyordu) sosyal demokratlar olan partilerle kaynaşma eğilimindeydi. Geniş anlamda konuşursak, bu değişimler, ekonomik toparlanma, refah hizmetleri sunumu ve kendilerine uygun olduğu zamanlarda –ki genellikle oluyordu– Batı Avrupa'nın bütünleşmesi konularında benzer hedeflere sahip ılımlı sağ yönetimlerin 1950'li yıllarda Batı Avrupa'da ağırlık kazanmaları anlamına geliyordu. Çeşitli ulusal ifadelerinde Hıristiyan Demokratlık, Avrupa siyasetinde o zamana dek bir şekilde göz ardı edilmiş bir akımdan, ilk olarak XIII. Leo'nun papalık bildirilerinde kararlılıkla ifade edilmiş olan Katolik toplumsal fikirlerden beslenmekteydi ve gereksinim duyanlar lehine ekonomik müdahale fikrine sıcak bakan ve önemli toplumsal yardım olanakları sunmak isteyen ekonomik ve toplumsal rejimler üretti.

1952 ila 1954 arasında, Brüksel antlaşması düzenlemelerinin yerini alacak bir Avrupa Savunma Topluluğu'nun kurulması yönünde girişimlerde bulunuldu; bu, Almanya'nın yeniden silahlandırılması sorununun, daha geniş bir bütün içinde gerçekleştirilerek çözülmesi için olası bir yol gibi görünüyordu. Girişimin öncülüğünü Fransız yönetiminin üstlenmesine karşın, yine Fransızların kuşkuları, girişimlerin hiçbir yere varamamasına yol açtı. Federal Cumhuriyet yine de, 1955'te NATO'ya kabul edildi. Avrupa savunma örgütü konusundaki tartışmalar yavaş yavaş sona erdi (İtalya'yla birlikte Almanya da –sonradan Batı Avrupa Birliği, BAB adını alan– Brüksel Antlaşması grubuna daha 1954'te katılmıştı). Federal Cumhuriyet'in nükleer ya da kimyasal silahları olamayacaktı (ki bu, Alman seçmenleri rahatlatmıştı), ama Batı Avrupa'nın kalkanı görevini üstlenen (ve Alman topraklarında üslenmesi kaçınılmaz olan) NATO kara kuvvetlerine artık asker gönderebilirdi.

Birliğin ilerleyişinin ardındaki en önemli itici güç, daha önce de olduğu gibi, hâlâ ekonomiydi. 1957'de Roma'da çok önemli adımlar atıldı; Avrupa Atom Topluluğu'nun ve (daha da önemlisi) Avrupa Ekonomik Topluluğu'nun (AET) kuruluş antlaşmaları imzalandı. Fransa, Almanya, Belçika, Hollanda, Lüksemburg ve İtalya, ilk önemli sonucu (1955'te Messina'da kararlaştırıldığı

gibi) bir Gümrük Birliği kurulması olan AET'ye katılmışlardı. AET faaliyetlerine en nihayet 1968'de, örgüt içinde ticaret vergilerinde farklılık olmaması (ki bu yüzyıl sonu yaklaşırken henüz ulaşılmamış bir hedeftir) ve katılımcı devletler içinde ekonomik ve toplumsal ilerlemeyi teşvik etme hedefli ortak bir dış tarife temelinde başladı. Bu hedefe ulaşılması için tasarlanan araçlar, AET'nin kısa bir süre sonra alacağı adla "Ortak Pazar"ın kurulması, işgücü, sermaye ve hizmet hareketlerinin önündeki engellerin kademeli olarak kaldırılması ve belli ortak ekonomik ve toplumsal siyasaların hazırlanmasıydı (özellikle, tarım ve ulaşım alanlarında). Bu değişimlerin gerçekleşmesi 1960'ların ilk yıllarının büyük bölümünü alacaktı.

1957 Antlaşması da pek çok yeni kurumun oluşmasını sağlayacaktı. Antlaşmada, antlaşmanın ilerleyişinin izlenmesinde ve bütünleşmenin ilerlemesini teşvik etmede bürokrasiyi yönetecek bir Komisyonlar sistemi, karar verici organ olarak bir Bakanlar Konseyi, bir Adalet Divanı ve son olarak, danışmanlık yetkilerine sahip (ama yürütme gücü bulunmayan) bir Avrupa parlamentosu öngörülmekteydi. Şarlman'ın mirasının yeniden kurulmasından söz edilmekteydi; gerçekten de, örgütle bu miras arasında coğrafi bir çakışma gözlenmekteydi. Antlaşma, AET'ye katılmamış olan ülkeleri iki buçuk yıl sonra daha gevşek ve daha kısıtlı Avrupa Serbest Mübadele Birliğini (EFTA) kurmaya yönlendirdi.[5] 1986'ya gelindiğinde, AET'nin (o dönemde artık yalnızca AT olmuştu – "Ekonomi" sözcüğünün çıkartılmış olması anlamlıdır) başlangıçta altı olan üye sayısı on ikiye çıkmış, EFTA'nın ise yalnızca dört üyesi kalmıştı. Beş yıl sonra EFTA'nın geriye kalan üyeleri de AT'yle birleşme konusunu düşünmeye başlayacaklardı.

Batı Avrupa'nın daha geniş bir bütünleşmeye doğru ilerleyişi yavaş ve karmaşık bir süreçti, ama 1960'a gelindiğinde, (diğer şeylerin yanı sıra) silahlı çatışmanın ülkeleri arasında işbirliği ve müzakereye asla kabul edilebilir bir alternatif olmamasına önem veren Avrupalı yöneticilerin kararlılığı açıkça anlaşılmıştı. Kökleri ulus-devlet sisteminin başlangıcına dayanan Batı Avrupa güçleri arasındaki savaş dönemi sona ermiş görünmekteydi. Büyük Britanya yönetimi ne yazık ki, bu olguyu fark etmekle birlikte, kurumsal bir adım atarak örgüte katılma şansını en başta kullanmamıştı; yönetime hayal gücü daha geniş ardılları geldiğinde de, sonunda katılmalarına izin verilene dek iki kez reddedileceklerdi. Bu arada, Roma'da 1957'de üzerinde anlaşmaya varılan, ama 1962'ye dek tanımlanamayacak olan Ortak Tarım Siyaseti (OTS) Topluluk'un çıkarlarını giderek pekiştirmekteydi. OTS her açıdan, Alman halkının

5) EFTA'yı oluşturan "Harici Yediler" Birleşik Krallık, Danimarka, Norveç, İsveç, Avusturya, Portekiz ve İsviçre'ydi.

önemli bir kesimini oluşturan çiftçi ve köylülere ve en önemlisi, Fransız seçmenlere (1945'de Fransız işgücünün üçte biri hâlâ tarım sektöründe çalışmaktaydı) ve daha sonraları da, üye olmak isteyen yoksul ülkelerin seçmenlerine verilen bir rüşvetti. Yıllar geçtikçe, küçük toprak sahibi köylüyü desteklemekten çok, büyük çiftliklerin zenginliğini artırdığı görülecekti. Oysa OTS'nin destekçilerinin amacı bu değildi; çiftçilerin de farklı çıkar gruplarına bölünebilecekleri görülmüştü. Zamanla AT'ye yeni üyelerin katılması, vergilerin büyük bölümünü ödeyen ve OTS uğruna ödenen yüksek gıda fiyatlarına sessizce katlanan Avrupalı tüketicilerin cömertliğinden yararlanmak isteyen yeni talipler getirdi.

1948'de "Benelüks" ve "Francital"in kurulmasından itibaren ekonomik kaygılar ve bu kaygıların yarattığı teknik talepler, yeni kurum oluşumlarını hızlandırmıştı. Zamanla kimilerinin sahneyi terk etmelerine karşın, bazıları (ekonomi harici bazı işlevsel organlarla birlikte) varlıklarını koruduları. Ama Roma Antlaşması'nın işleyişi kendi başına yeni bir etmen yaratmaktaydı: idari bir aygıtın gereksinim ve hırsları. Bu aygıtın merkezi Brüksel'deydi. Topluluğun bütçe gereksinimleri, 1970'de, kendi bütçe kaynaklarına sahip olmasını sağlayan yeni bir antlaşma imzalanmasını gerektirdi. Sonuç bir şekilde kafa karıştırıcıydı ve yeni gerilimler yaratması kaçınılmazdı. Bu arada Brüksel'deki Topluluk merkezindeki yaşam bireylere eşi görülmemiş, tam anlamıyla uluslarötesi bir deneyim kazandırmaktaydı; 1970'e gelindiğinde, pek çok ülkede kimi devlet görevlileri, sanayici ve iş adamlarında yeni bir "Avrupalı" bilinci gözlenmekteydi. Bu bilincin ortaya çıkışı kaçınılmaz olarak, karşıt milliyetçilik duygularını giderek daha çok kışkırtacaktı.

Çoğunun işlevleri ve üyelikleri birbirleriyle çakışan kurumların oluşması, "Batı" Avrupa'nın ne olması gerektiği ya da gerçekte ne olduğu konusunu karmaşıklaştırdı. 1948'in OEEC'sine, 1961'de –üyeleri arasında ABD ve Kanada'nın da bulunduğu– Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Teşkilatı'na (OECD) dönüşmesinden önce yeni Almanya Federal Cumhuriyeti, İspanya ve Finlandiya da katılacaklardı. Avrupa Konseyi'nin 1949'da on olan üye sayısı 1990'a gelindiğinde yirmi üçe çıkacaktı. Özel sorunlar konusunda fikir birliğine varılmasında yaşanan zorlukların giderek artması ve bu durumun uygulamadaki ve insani sonuçları (örneğin, bu kadar çok ülkeden gelen devlet görevlileri arasında uyum sağlanması), oluşum sürecindeki "Avrupa"nın hedeflerinin ve yapısının tanımlanmasını zorlaştırmaya tek başına yeterliydi. Batı Avrupa'nın nasıl örgütleneceği (ve dolayısıyla, nasıl tanımlanacağı) sorusu bütün bu süre içinde, Amerikalıların Soğuk Savaş'a dair algılarının gölgesi altında kalmıştı. Batı Avrupa asla, yalnızca AET'yle ya da ardıllarıyla özdeşleştirilemezdi –ki bu da kimi ateşli taraftarlarını düş kırıklığına uğratmaktaydı. Bu durum bir taraf-

tan da, Batı Avrupa siyasi kültürünün belki de olumlu bir eğilimini yansıtmaktaydı. İspanya, Portekiz ve Yunanistan gibi ülkelerin otoriter yönetimlerinin yerini demokratik yönetimlerin almasından sonra topluluğa girmeleri, Avrupa'nın 1918'den sonra mahrum kaldığı çoğunluk yönetiminin zaferi oldu.[6] Yine de bütünleşme süreci uzun süre son derece pragmatik odaklı kaldı; temelde, küçük bir zengin batılı devletler grubunun ekonomik çıkarlarının savunulması ve yeniden bir Fransız-Alman çatışması çıkması tehlikesinin sonsuza dek ortadan kaldırılması süreciydi ve öyle de kalacaktı.

AVRUPA'NIN BÖLÜNMESİ

Avrupa 1960'lı yıllarda da Soğuk Savaş'ın odak noktası olmayı sürdürdü ve Alman Federal Cumhuriyeti'yle ADC arasındaki uçurum giderek daha da açıldı. Mart 1954'te arka arkaya iki gün içinde Moskova doğudaki cumhuriyetin artık tam bağımsızlığa sahip olduğunu açıkladı ve Batı Almanya cumhurbaşkanı ülkesinin yeniden silahlanmasına izin veren bir anayasa değişikliğini imzaladı. 1955'te Federal Cumhuriyet'in NATO'ya girmesi üzerine Sovyetler, uydu devletleri arasında bir ittifak olan Varşova Paktı'nı kurdular. Berlin'in geleceği hâlâ belirsizdi, ama şehrin statüsünün anlaşma dışı yollarla değişmesine NATO'nun karşı koyacağı daha başından itibaren biliniyordu. Doğuda, ADC eski düşmanlarıyla uzlaşmaya karar vermişti; Sovyetlerin onayıyla, Oder-Neisse hattı Polonya sınırı olarak belirlendi. Hitler'in rüyası yalnızca Bismarck'ın zaferi olan birleşmiş Almanya'nın yok olmasıyla sonuçlanmayıp, aynı zamanda, tarihi Prusya'nın devrimci komünistlerin yönetimine geçmesi, Almanya'nın savaş karşıtı, federal bir yapı içinde düzenlenmesi ve iktidara gelmek için yarışan tek gerçek rakiplerin Roma Katolikleri ve Sosyal Demokrat siyasetçiler (Bismarck'ın *Reichsfeinde*'leri, yani, "devlet düşmanları") olmaları bir paradoksstu. Hıristiyan Demokrat Birlik, kimi zaman parlamentodaki diğer grupların oylarının yardımıyla da olsa, Federal Cumhuriyet'e hâkim oldu ve Sosyal Demokratları 1969'a dek iktidardan uzak tuttu. Avrupa'yı iki kez savaşa ve felakete sürüklemiş olan Alman gücünü zapt etme sorunu nihayet, bir barış antlaşması yapılmadan, bölünme sonucu, otuz beş yıllığına görece kolaylıkla kontrol altına alınmıştı. Ilımlı Katolik sağ egemenliği Almanya'nın olduğu kadar Avrupa'nın da bir gerçeğiydi; Avrupa'nın her yerinde, Alman sosyalistlerinin 1914'ten önce uluslararası sol üzerindeki egemenliğini hatırlatan bir egemenliğe sahipti.

6) Topluluğa Yunanistan 1981'de, İspanya ve Portekiz de 1986'da katıldılar.

1955'te, bağımsızlığına yeniden kavuşan Avusturya'dan işgal güçlerinin çekilmesiyle, Orta Avrupa'da kara sınırlarının belirlenmesi konusunda bir gelişme daha yaşandı. Aynı dönemde, uzun zamandır sürmekte olan İtalyan-Yugoslav sınır sorunu çözüme kavuşturuldu ve Trieste'deki son Amerikan ve İngiliz askerleri de çekildi. İki Avrupa artık şekillenmeye başlıyordu.[7] Bu durum hiç kuşkusuz, Soğuk Savaş bağlantılarından bir şekilde uzaklaşmış bulunan iki komünist ülkenin, Yugoslavya ve Arnavutluk'un konumlarının rahatlamasına katkıda bulundu. Bu iki ülkenin konumlarının belirsizliği, diğer doğu bloğu ülkelerindeki diğer periyodik sarsıntılarla birlikte, komünist dünyanın çift kutupluluğu terk ederek "çokmerkezliliğe" (İtalyan bir komünistin yarattığı bir sözcük) geçtiği yönündeki düşünceleri güçlendiriyordu. Soğuk Savaş yalınlıklarının bu istisnası üzerinde çok durulmuştur. 1960'lı yıllarda büyük oranda tamamlanmış olan, Afrika'da Avrupa imparatorluğu öyküsünün sona ermesi süreci ise çok daha az ilgi çekmiştir. Bütünleşme artık, Batı Avrupalıların siyasi dikkatlerinin odak noktası haline gelebilirdi; gerçi, Avrupa'nın tüm liderlerinin bütünleşmeyi aynı şekilde gördükleri söylenemezdi.

ULUSAL ÇIKARLAR

1945'ten beri tüm Batı Avrupa yönetimleri, Birleşik Krallık'ta "refah devleti" adı verilen sistem aracılığıyla sosyal hizmetler sunumu ve (her şeyden önce, yüksek bir istihdam düzeyine ulaşılması anlamına gelen) ekonomik refaha ulaşılması konularında benzer eğilimler göstermekteydiler. Yine de, bu süreçte tüm ülkeler farklı tarihsel ve psikolojik arka planlara sahiptiler. 1960'larda özellikle iki eski ulus-devletin siyasi bütünleşmeden bir şekilde uzak durdukları gözlenmekteydi.

Bunlardan biri, Birleşik Krallık'tı. Ruslar gibi İngilizler de, İkinci Dünya Savaşı'nda milliyetçiliğin ve ulus-devletin kendilerini düş kırıklığına uğrattığını düşünmüyorlardı. Ayrıca, ABD'yle zaferde ortaklık yanılgısına ve dil bağına sahiptiler ve bu sayede 1945'ten sonra, özel bir ulusal psikolojinin ve kimi özel fantezilerin beslenmesine katkıda bulunacak bir umut ortamı kolayca kurulabildi. Artık iktidarda olmayan, ama uluslararası sahnede ağırlık sahibi bir sima olan Winston Churchill 1946'da Zürich'teki büyük alkış alan konuşmasında daha bütünleşmiş bir Avrupa'dan söz ederken, kendi ülkesini bu hedefe ulaşma sürecine katılımdan uzak tutmaya dikkat etmiş ve ilk gereksinimin Fransız-Alman uzlaşması olduğunu belirtmişti. Bundan sonraki

7) Galip güçlerle İtalya, Romanya, Bulgaristan, Macaristan ve Finlandiya arasında Şubat 1947'de barış antlaşmaları imzalanmıştı.

yaklaşık yirmi yıl boyunca İngiliz siyasetinin en önemli odak noktası, büyük oranda başarılı, tam anlamıyla kansız ve neredeyse eksiksiz bir sömürgeliğe son verme süreci olmuştu. Diğer şartlar da göz önüne alındığında bu odak noktası, İngilizlerin dış siyasetlerinin temel yönü konusunda sorgulanmamış kimi varsayımlarını sürdürmeleri anlamına geliyordu (ve seçimle yönetime gelmiş temsilcileri de kimi zaman bunu teşvik ediyordu). Bu siyaset çok uzun bir zaman boyunca (hatta, sömürgeliğin sona ermesi süreci tam anlamıyla sona erdikten sonra bile) eski imparatorluk mirasının ve eski "Atlantikçi" fikirlerin etkisinde kalmıştı. Sonuçta Birleşik Krallık, Manş Denizi'nin diğer tarafında yaşanan bütünleşme sürecinden uzun süre boyunca uzakta kalmıştı.

Ama Avrupa'nın bütünleşmesinin siyasi yönleri de olduğu göz önüne alındığında, Fransa'nın 1958'de değişim talebiyle siyasete geri dönmüş olan General de Gaulle'ün yönetiminde olduğu süre boyunca bütünleşme hızında bir yavaşlama da yaşandığı söylenebilir. Dördüncü Cumhuriyet o dönemde Cezayir konusu nedeniyle iç savaş tehlikesiyle karşı karşıyaydı ve de Gaulle'ün "ulusal güvenlik" yönetimini kurduktan sonraki ilk işi bir anayasa devrimi gerçekleştirerek bu acil durumu aşmak oldu. Yıl sonuna gelindiğinde, referandumla kabul edilmiş yeni anayasayla, en önemli özelliği –cumhurbaşkanı olarak, başında de Gaulle'ün yer aldığı– yürütmenin gücünün artırılması olan Beşinci Cumhuriyet kuruldu.[8] 1962'de Cezayir bağlantısını başlangıçta hedeflediğinden daha olumsuz şartlarla da olsa sona erdirerek, Fransa'ya savaş sırasındaki hizmetleri denli büyük bir hizmette bulundu. Lejyonerler eve döndüler; kimileri durumdan hoşnutsuzdu (de Gaulle'ü öldürme amaçlı kumpaslar ve girişimler yaşandı), ama bu kesin geri çekilişin ardından, general, Fransa'ya dünya işlerinde bir kez daha bağımsız ve güçlü bir ses kazandırma yönünde çalışmaya koyulabilirdi. Yapılan referandum sonucunda, cumhurbaşkanının genel oy hakkı temelinde seçimle göreve gelmesini öngören yeni anayasa değişikliği onaylandı ve böylece gücünü daha da artıran de Gaulle orduyu yeniden örgütleyip donatmaya koyuldu (Fransa 1960'da atom bombasına sahip olmuştu ve 1968'de de hidrojen bombası olacaktı).

Generalin Avrupa konusundaki görüşü açıkça belliydi ve bu görüş, geçmişini incelemiş olanları hiç şaşırtmayacaktı. Avrupa parlamentosuna dayalı bağımsız bir Avrupa tasarlayanların hayalini bir kenara atarak ("Avrupa Konseyi, terk edildiği kıyıda ölüyor," demişti), bütünleşmenin, bağımsız devletler arasında anlaşmaya dayalı siyasi eylemle, ya da, (Ortak Tarım Politikası konusunda anlaşmayı savunmasındaki gibi) bir ulusal çıkarın tam olarak tatmin edilmesiyle kısıtlı olmasını istiyordu. Uyguladığı dış siyaset de bu görüşünü açıkça

8) De Gaulle'ün cumhurbaşkanlığına dair resmi açıklama 8 Ocak 1959'da yapıldı.

gözler önüne seriyordu. AET'yi her şeyden önce Fransız ekonomik çıkarlarını koruma yolu olarak görüyordu ve istediğini elde etmek için örgütü sarsmaya hazırdı. De Gaulle İngilizlerin AET'ye katılmalarını veto ederken, 1963'te Fransa ve Almanya arasında bir işbirliği antlaşması imzalanmıştı. Savaş sırasında yaşanan deneyimler de Gaulle'ün "Anglosaksonlar"a kuşkuyla bakmasına ve haklı olarak, İngiliz devlet adamlarının hâlâ, kıta Avrupası'ndan çok, ABD'yi de içine alan Atlantik topluluğuyla yakınlaşmayı arzuladıklarına inanmasına yol açmıştı.

De Gaulle (Jean Monnet gibi) "Atlantikçi" olarak gördüğü ve ABD'nin çok fazla etkisinde olduğunu düşündüğü kişilere de kuşkuyla bakıyordu. 1964'te komünist Çin'le karşılıklı diplomatik temsilci bulundurmaya başlayarak Amerikalıları rahatsız etti. Fransa'nın kendi nükleer silah programını geliştirmesi gerektiğinde ısrar ediyor, Amerikan silah teknolojisine ve hamiliğine bağımlılığa küçümsemeyle bakıyordu ve 1963'te, İngilizler, Amerikalılar ve Sovyetler arasındaki, (ileride doksan altı ülkenin daha kabul edeceği) nükleer denemelerin yasaklanması amaçlı antlaşmayı imzalamayı reddetmişti. Roma Antlaşması'nda, 1967'ye gelindiğinde AET'de çoğunluk oyunun benimsenmesi yönünde adımlar atılması öngörülmüştü, ama 1965'te Fransız temsilciler Brüksel'deki AET toplantılarından çekildiler. Gaullecülerin Avrupa'daki baskınlığı, 1966'da, AET Bakanlar Konseyi'nde ulusal veto hakkını kurumsallaştıran "Lüksemburg uzlaşması" ile doruğuna ulaştı. Bu gelişme, ertesi yıl ulaşılacak resmi bütünleşme düzeyini büyük oranda dengeledi. Son olarak, NATO içinde büyük sorunlara yol açtıktan sonra, 1966'da Fransa'yı örgütten çekti ve Fransız topraklarının kullanılmasına izin vermedi.

Ama de Gaulle 1969'da, yeni anayasa değişimleri teklifinin onaylanması için kendi istemiş olduğu (ama bakanlarını bölmüş olan) referandumdaki yenilgiden bir gün sonra ve daha oy sayımı sona ermeden istifa etti. Onunla birlikte, Batı Avrupa'da belirsizlik ve kargaşa yaratan bir güç de sahneden çekilmişti. Sonraki birkaç onyılda Fransa'yı yönetenler onun gibi görünmeye çalışsalar da (ve belki de, özellikle de AET'ye ikinci başvurularının önü 1967'de de Gaulle tarafından kesilmiş olan İngilizlere karşı kuşkularında, onun gibi hissetmiş olsalar da: Manş Denizi'nin ne güneyinde, ne de kuzeyinde, altı yüzyıllık ulusal önyargı kolay kolay unutulmuyordu), de Gaulle kadar uzlaşmaz olmadıkları görülecekti; gerçi, Fransız politikası ticaretin karşısında iç kısıtlamaların bulunmadığı gerçek bir Ortak Pazar yönünde ilerlemeye, ya da, siyasi birleşmesini ulusal bağımsızlığı Avrupa uyumuna feda edecek şartlar altında gerçekleştirmiş bir Avrupa'ya karşı her zaman ihtiyatlı davrandı. Fransa, AET'nin ulusal çıkarların bir ürünü oluşuna ve ulusal çıkarlar tarafından şekillendirmeyi sürdürüşüne en önde gelen örnekti. Pek çok Fransız için Avrupa

kavramı hâlâ, son çare olarak, Almanya'yı zapt etmek için gerekli bedelin ödenmesi anlamına gelmekteydi. Ama Almanya'nın ekonomik gücü bu bedeli giderek daha da yükseltecekti.

ÖSTPOLİTİK

Ama 1970'li yıllar başladığında Avrupa'da, 1940'lı ve 1950'li yılların eski bütünleşme fikirlerinin artık yetersiz kalacağını gösterecek yeni kuvvetler gözlenmeye başlanmıştı. Bunlardan biri teknolojiydi. Kimi Avrupalılar, daha yakın bir siyasi ve ekonomik bütünleşmeye ulaşılamadıkça, Avrupa uluslarının (örneğin) etkin enformasyon teknolojisinin ya da uçak imalat sanayisinin gerektirdiği temeli kurup kuramayacakları konusunda endişelenmeye başlamışlardı. Bu tür kuşkular kolayca, siyasi güçsüzlük duygusuyla birleştirilebiliyordu. Süper güçler arasındaki rekabet kimi Avrupalıları, siyasi bağımsızlıklarını korumalarının tek yolunun belki de kendilerinin de süper güce dönüşmeleri olduğunu düşünmeye yöneltmişti, ama bunun nasıl olacağını saptamak kolay değildi. Üstelik Batı Alman siyaseti de, fark edilmeden de olsa, hızla değişmekteydi. 1950'li yıllarda hayal bile edilemeyecek hedefler artık düşünülebilir olmuştu. Eski siyasi nişan taşları yok olmaya başlamıştı. Sosyalistler Kasım 1959'da Bad Godesberg'de yapılan kongrelerinde serbest girişim ve rekabeti tasarladıkları ekonomi için uygun (sosyalistler "önemli" sözcüğünü kullanmışlardı) özellikler olarak kabul etmiş ve böylece, 1870'li yıllara dek uzanan eski Marksist geleneği terk etmişlerdi. On yıl sonra iktidara, yeni şansölye Willy Brandt yönetimindeki liberal ve sosyalist siyasetçiler koalisyonu geldi; Almanya 1930'dan beri ilk kez sosyalist bir şansölyeye (ve 1925'ten beri ilk kez sosyalist bir cumhurbaşkanına) sahip oluyordu. Brandt programını parlamentoya, ADC'ye özel göndermelerde bulunduğu bir beyanatla tanıttı; uluslararası alanda resmi olarak tanınmasının olanaksız olduğunu söylemekle birlikte, ADC'den "tek bir Alman ulusu içindeki iki Alman devleti"nden biri olarak söz ediyordu.[9]

Bu gizemli formül büyük ilgi çekecekti. Alman şansölyesinin Batı Almanya'nın komşusuna karşı tutumunu yumuşatmayı ve bu devlete daha önce kazanamadığı belli bir gayri resmi kabul ediliş tanımayı istediği açıkça görülüyordu (ve kısa sürede bunu doğrulayan başka olgular da gözlenecekti). Yeniden birleşme hedefini bir kenara bırakmadan, iki Almanya'nın birbirlerinden daha da uzaklaşmamalarını ve ADC'nin günün birinde değişmesine katkıda bulunabilecek gerçek bir bağ kurmayı amaçlıyordu. 1969 yılı için bu, süper güçlerin

9) *AR 1969*, s. 247.

aynı dönemde Soğuk Savaş'ta bir ölçüde *détente*'a doğru ilerleme eğilimi gösterdikleri de göz önüne alındığında, hem idealist, hem de pragmatik bir yaklaşımdı. Federal Almanya'nın doğu devletleriyle ve SSCB'yle ilişkilerinde batılı müttefiklerinden gerçek bir bağımsızlık kazanması olasılığı yine de, kimilerini korkutmuştu. Avrupa'nın bütünleşme sürecindeki ilerleme, taraftarlarının gelecekte Almanların yeniden birleşmesini ve Almanya'nın doğuda özel bir rol üstlenmesini kabul etme olasılığını göz önüne almaları gerekeceği anlamına geliyordu. Yeni Alman yönetiminin, yalnızca Batı Avrupa'yla kısıtlı kalması durumunda, uluslarötesi Avrupa bütünleşmesi yönünde ilerlemeye öncüllerinden daha az istekli olduğu da açıktı. Ortak sınırlarının diğer tarafında ADC, vatandaşlarına kendi ekonomisinin sağlayamayacağı bir yaşam standardı sağlayan Federal Almanya kredilerinden yararlanmaya başlamıştı. Komünist devlet, düşük seviyede tutulan SSCB hammadde ve enerji fiyatlarıyla ekonomisinin korunmasına ek olarak bu desteğe giderek daha bağımlı duruma gelmekteydi.[10]

Tam bir tanımlaması yapılamamış olan *Ostpolitik* kavramı bu dönemden itibaren Alman siyasetinin ana temalarından birine ve Amerikan siyasa yapıcıları için de bir kaygı kaynağına dönüştü. İki Alman rejiminin tek bir devlet yapısı içinde birleşmeleri mümkün olsun ya da olmasın (ki bu uzun bir süre, yakın gelecek için olanaksız görünmüştü), kültürel ve ticari bağlar sayesinde kademeli bir gayri resmi yakınlaşma süreci, batı tarafından gelen reform propagandası ve hatta, daha büyük bir anlayışa ve psikolojik *détente*'ye dair birkaç işaret gözlenmekteydi. Yeniden birleşmenin gerçekleşmemesi olasılığına karşı *Ostpolitik* giderek kabul edilebilir bir alternatif gibi görünmeye başlıyordu.

HELSİNKİ YOLU

1960'lı yılların sonuna gelindiğinde SSCB, Marksizm'in öne sürdüğü (ve kimi Sovyetbilimcilerin göz ardı ettikleri), bilincin maddi şartlarla geliştiği yönündeki su götürmez gerçekle yüzleşmek zorunda kalmıştı. Sovyet toplumu gerçekten de, Stalin döneminden beri vatandaşlarına hem maddi hem de kurumsal temelde bazı önemli, ama kısıtlı ödüller vermeye başlamıştı. Verilen tavizler batılıların gözüne pek de liberal görünmeyebilir belki, ama Stalin döneminin buzul çağından sonra çok önemliydiler. Sonuçlardan biri, ölçekte önemsiz,

10) 1989'a gelindiğinde ADC'nin yıllık ihracat gelirinin % 60'ı dış borç ödemelerinde kullanılmaktaydı. C. S. Maier, *Dissolution. The Crisis of Communism and the end of East Germany* (Princeton, 1997), s. 60.

önemli büyüklükte gruplardan çok bireylerle kısıtlı kalan, ama yine de, daha fazla manevi özgürlük talebinin arttığını düşündüren, belirgin bir muhalefetti. Daha fazla maddi kazanım sağlanması gerektiği yönündeki görüşün de güçlendiği alttan alta hissedilmekteydi. Sovyetler Birliği yine de, silahlanmaya çok yüksek bedeller ödemeyi sürdürmekteydi. Batı teknolojisinde kaydedilen ilerlemeler karşısında, SSCB'nin etkileyici askeri gücünün korunabilmesi için bu harcamaların belirsiz bir tarihe dek sürdürülmesi gerekebilirdi.

Yine de, iki tarafın söylemlerindeki sertliğe karşın, süper güçler arasında yeni uzlaşmalara varılması yönünde baskılar artmaktaydı. Bu baskılar arasında en etkili olanı, ABD ve SSCB arasındaki, Küba'daki acil durum sırasında ortaya çıkmış ve o zamandan beri daha da belirginleşmiş olan zorlayıcı bağdan kaynaklanmaktaydı. Çarpıcı sloganlar bulma yeteneğine sahip Amerikalılar buna kısaca MAD adını vermişlerdi; yani, her iki ülke de, savaşa girmeleri durumunda "Karşılıklı Garantili Yıkım"* yaratabilecek silahlara sahipti. Daha kesin bir açıklama yapmak gerekirse, her iki olası savaşçı da, içlerinden birinin başarıyla beklenmedik bir nükleer saldırıda bulunması durumunda bile kurbanın yıkıcı bir güçle misillemede bulunabilmesini garanti altına alacak vurucu güce sahipti. Bunun sonucu yalnızca bir değil, iki toplumun da yanıp kül olması ve nükleer serpinti yüzünden beki de tüm dünyanın harabeye dönmesiydi. Bu olguların iki tarafı da ihtiyata ve muhafazakârlığa yönlendirdikleri görülecekti. İktidara arada bir (kaba bir terimle) delilerin gelmesi olası görünse de, bir gafın yok oluşa yol açabileceğini bilmek insanları sağgörüye yönlendirebilir. Belli konularda birbirlerini tahrik etmeyi sürdürmelerine karşın, ABD'yle Sovyetler Birliği arasında yeni bir işbirliği düzeyine ulaşılmasının en temel nedeni belki de budur.

O dönemde popüler bir terim olan *détente*'a iki gücün farklı tanımlar getirmeleri kaçınılmazdı. *Détente*'ı gerçeğe dönüştürme çabalarının pek çoğu planlar kadar şartların da sonucu olarak doğdu. Avrupa sınırları üzerinde anlaşmaya varılması için bir Avrupa konferansı yapılması, Sovyetlerin uzun zamandır istedikleri ve 1960'larda birden fazla kez gündeme getirdikleri bir gelişmeydi. Bunun, 1945'de ortaya çıkan gerçekliklere uluslararası onay getireceği umuluyordu; en azından, Almanya'nın bölünmüş olarak kalmasını sağlayacak bir barış düzenlemesi olacaktı. 1970'li yıllarda silahlanmanın daha da kısıtlanmasından ve Avrupa'da kapsamlı bir güvenlik düzenlemesine gidilmesi olasılığından söz edilmeye başlanmıştı. 1972'de imzalanan füzelerin sınırlandırılması konulu antlaşma, tüm askeri araştırmaların gerilimi artırmayacağını

* Mutually Assured Destruction (MAD). İngilizce Mad sözcüğü, "deli", "çılgın" anlamına gelmektedir. (çev.)

göstermişti: bilim sayesinde artık bu tür anlaşmaların ihlalinin daha etkin şekilde saptanabildiği anlaşılıyordu. Silahların sınırlandırılması konulu tartışmalar sürerken, 1973'te Helsinki'de başlatılan görüşmeler iki yıl sonra yine burada, (Vatikan da dahil olmak üzere) 33 Avrupa devletinin temsilcilerinin yanı sıra ABD ve Kanada'nın da katıldıkları Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konferansının ulaştığı sonuçla meyvelerini verdi. Bu konferansın sonuçları 1 Ağustos 1975'te imzalanan "Sonuç Senedi"yle somutlaştı ve bunlar çok önemli sonuçlardı. Katılımcı devletlerin karşılıklı ilişkilerinde güç kullanmaktan ya da güç tehdidinde bulunmaktan kaçınmayı ve Avrupa'daki tüm devletlerin sınırlarını (özellikle de, iki Almanya arasındaki sınırları) tanıyıp bu sınırlara saygı göstermeyi kabul etmelerine karşılık olarak Sovyet müzakereciler de Doğu ve Batı Avrupa arasında ekonomik ilişkiyi teşvik etmeyi, diğerlerinin işlerine müdahale etmemeyi, kendi kaderini tayin hakkını ve "insan hakları ve temel özgürlükler" güvencelerini tanımayı ve sivil, siyasi, ekonomik, toplumsal, kültürel ve diğer hak ve özgürlükleri teşvik etmeyi ve uygulamayı kabul ettiler. Bu sonuncular elbette, yürürlüğe konmasında zorlama getirilemeyecek maddelerdi. Ama Batı'dan gelen ve Batı hakkındaki haber ve mesajların Doğu Avrupalılara ve Sovyet vatandaşlarına ulaşmasını engellemenin (televizyon yayıncılığının gelişmesi ve radyo mesajlarının bozulmasının tam olarak son bulması sayesinde) giderek zorlaştığı ve sonunda olanaksızlaştığı bir onyılda Helsinki sessizce, o zamana dek komünist devletlerin iç işlerine müdahale olarak görülen şey üzerindeki kısıtlamaları ortadan kaldırmıştı. Gerçekten de, hak ihlallerinin geniş kitlelere duyurulmasını teşvik edecekti. Yavaş yavaş da olsa, Doğu'yla Batı arasında, sonunda komünist devletlerde uzun zamandır savunulan varsayımları sorgulamaya açacak genel bir kamusal eleştiri akışı başladı.

Sovyet liderleri bunun Helsinki karşılığında ödeyecekleri bedelin bir parçası olduğunu başlangıçta herhalde anlayamamışlardı; anladıklarındaysa, durumdan hiç hoşlanmadılar. Yine de Helsinki'de en çok istedikleri başarıya, Avrupa'da İkinci Dünya Savaşı'nı sona erdiren bir barış antlaşmasına ve Sovyet askeri zaferinin ülke sınırları konusundaki sonuçlarının tanınmasına en yakın şeye ulaşmışlardı. Bu, dış siyaset alanında önemli bir zafer olarak görülebilirdi. SSCB'nin 1975'ten sonra diplomatik açıdan daha önce hiç olmadığı kadar güçlü bir konuma ve hatta, ABD'nin o dönemde küresel sahnedeki konumuyla karşılaştırıldığında, bir dönemdir sahip olduğundan daha avantajlı bir konuma eriştiği söylenebilir. Ama denklemin bir yönü daha vardı. SSCB Sonuç Senedi'ni sınır istikrarının ve Doğu Avrupa'nın işlerine müdahale edilmemesinin garantisi olarak görürken, Batı Avrupalılar ve Amerikalılar AGİK'in insan hakları kaygısına meşruiyet kazandırmasından ve bölünmüş bir Avru-

pa'yı aşan bağları hatırlatmasından doğan sembolik ve uygulamaya yönelik değeri (bundan sonra bir dizi izleme konferansı yapılacaktı) üzerinde duruyorlardı. Bir Helsinki "süreci"nden söz etmeleri önemli bir olguydu.

İNGİLİZ KRİZİ

Büyük Britanya Avrupa'nın, hâlâ 1939'un dünyasında yaşanıyormuş gibi davranmaya çalışan yegâne ülkesiydi.[11] Bu durum özellikle dış siyasette gözlenmekteydi, ama belli bir ekonomik muhafazakârlıkta da görülüyordu. Geleneksel İngiliz ekonomisinin eski yerleşik uluslararası ticaret modellerine bağlılığının yarattığı hassasiyet bir dezavantaj oluşturmaktaydı. Diğer dezavantajları da yatırım yoksunu eski temel sanayileri ve halkının son derece muhafazakâr bir tutum içinde olmasıydı. Birleşik Krallık hiç kuşkusuz, giderek zenginleşmekteydi (1970'te hiçbir İngiliz kol işçisi dört haftalık ücretli izne sahip değildi; ama on yıl, ekonomik açıdan çok kötü geçmiş bir on yıl sonra, üçte biri bu hakka sahip olacaktı), ama zenginlik ve zenginlik yaratma hızı açısından diğer gelişmiş ülkelerin giderek gerisinde kalıyordu. Yine de, ülkenin temel yapılarında fazla değişime gerek olmadığı varsayılmaktaydı ve çeyrek yüzyıldır tüm İngiliz hükümetleri ekonomik büyümeyi, sosyal olanaklarda genişlemeyi ve yüksek istihdam düzeyini bir araya getirmeye çalışmış ve başarısız olmuşlardı. Bunlardan ikincisi sonuçta, sorun çıktığında her zaman diğer ikisine feda edilen birincisine dayanmaktaydı. Birleşik Krallık demokrasiyle yönetilmekteydi; aldatılması kolay seçmenlerinin yatıştırılması gerekiyordu ve bu seçmenler uzun süre, sanayideki grevlerin 1970'lerde hem Muhafazakâr hem de İşçi hükümetlerini sarsması ve sonunda, 1976'da IMF kredisi alınabilmesi için katı şartları kabul etmeye zorlaması sonucunda çökmeye başlayan bir hayal dünyasında yaşadılar.

Bu döneme gelindiğinde İngilizler büyük bir başarıya imza atmış ve değişimi yaratıcı şekilde kabul edebildiklerini göstermişlerdi: dünyanın gördüğü en büyük imparatorluğu insani yollarla ve hızla, şiddete ve yurtiçinde bölünmeye yer bırakmadan tasfiye etmişlerdi. Avrupa'ya katılma kararı, daha önceden alınmış olsaydı, imparatorluktan geri çekilişi tamamlayacaktı. Ama ülkenin geçmişini, kendisine Avrupa dışında mütevazı da olsa bir refah düzeyi sağla-

11) Bunun bir zamanlar, Batı Almanya'nın ilk şansölyesi Konrad Adenauer tarafından daha müstehzi bir şekilde ifade edildiği söylenir; Adenauer'in, İngilizlerin kendisine tüm parasını kaybettiğinin farkında olmayan bir milyoneri hatırlattığını söylediği iddia edilmektedir.

yabilecek denli silkeleyip silkeleyemediği belli değildi ve 1960'lı yıllarda iki kez AT'ye girme girişiminde bulunuldu.

Seçmenler hâlâ, öncelikle maddi kaygılarla ilgilenmekteydiler. 1970'li yıllarda enflasyon eşi görülmemiş düzeylere yükselmişti (1970-1980 arasında ortalama yıllık oran % 13'ün üzerindeydi) ve petrol kriziyle birlikte, sanayi ilişkilerinde yeni bir çalkantı yaşanmaktaydı. Ülkenin "yönetilemez" duruma geldiği spekülasyonları yapılmaktaydı. Madencilerin grevi sonucunda hükümetin düşmesiyle birlikte liderler ve kamuoyu yorumcuları saplantılı bir şekilde, toplumsal bölünme temalarına döndüler.

Ama bu döneme gelindiğinde, söz konusu hükümet 1973'te AT'ye girmişti. Bu, Sir Edward Heath yönetimindeki Muhafazakâr partinin en büyük başarısı ve neredeyse 1945'ten beri süren bir belirsizlik çağının, sonu olmasa da, tepe noktasıydı. Üyeliğin sürmesi konusu sonunda Haziran 1975'te anayasal açıdan devrimci bir araç olan referanduma götürüldüğünde kesin bir çoğunlukla kabul edildi.[12] Pek çok siyasetçi şaşkınlığa kapılmıştı. Bu, genel olarak ülkenin görüşünün, ülkenin sözcüsü olduklarını iddia edenler tarafından belki de pek de temsil edilmediği yönündeki, yaklaşık on yıldır görülen ilk işaretti.

Zorlu zamanlar sürüyordu; sonunda İşçi hükümeti enflasyonu en önemli tehdit olarak tanımladı (1975 ortalarında fiyatlar yılda % 26.9 ve ücretler de % 35 düzeyinde artmaktaydı). O dönemde sendikaların ücret taleplerinde her zamanki gibi, gelecek enflasyon öngörülmekteydi; ama sonunda bazıları, kayıtsız şartsız tüketim artışı çağının sona erdiğini en nihayet anlamaya başladılar. Denizde bir umut ışığı bulundu; birkaç yıl önce Kuzey Avrupa kıyıları yakınındaki deniz yataklarının altında geniş petrol alanları keşfedilmişti ve bunlardan bazıları İngiltere'ye aitti. 1976'da Birleşik Krallık petrol ihraç eden bir ülke oldu. Bu gelişme ilk başta fazla işe yaramadı; aynı yıl IMF'den, İngiliz hükümetine katı kısıtlamalar dayatan şartlara sahip bir kredi istendi. Ülkenin büyük bir siyasi partisinin (Muhafazakâr Parti) ilk kadın lideri ve Avrupa'nın ilk kadın başbakanı olan Thatcher 1979'da göreve geldiğinde, bir açıdan, kaybedecek fazla şeyi yoktu; rakipleri gözden düşmüşlerdi. Pek çoklarına göre, uzun zaman boyunca hiç eleştirilmeden İngiliz siyasetinin belirleyici etmenleri olarak kabul edilmiş fikirler de: kamu harcamalarını artırma özelliğine sahip olan, tam istihdam ve sosyal olanak sunumunun artması.

Aynı dönemde İngiliz hükümeti, Birleşik Krallık'ın, Protestan ve Katolik zorbaların kimi zaman birbirleriyle barış içinde yaşamak yerine kendi yurtlarını bile mahvetmeye hazır göründükleri bir bölgesi olan Kuzey İrlanda'da bir başka sorunla karşı karşıyaydı. Kuzeydeki altı idari bölgenin Birleşik Krallık'ın bir

12) Üyelik lehine 17,378,581 oy, üyeliğe karşı ise 8,470,073 oy verilmişti.

parçası olarak kalması nedeniyle, Serbest İrlanda devletini kuran 1922 düzenlemesi İrlanda milliyetçiliğini yatıştıramamıştı.[13] Kuzeyde demografinin yavaş yavaş Protestan çoğunluğun aleyhine dönmesiyle birlikte, Kuzey İrlandalıların cumhuriyetçi milliyetçilik korkuları da artmıştı. Hâlâ İngiliz tahtına bağlı olan altı idari bölgede 1970'li ve 1980'li yıllarda yaşanan şiddet olayları 3,000'den fazla İngiliz vatandaşının –askerler, polisler ve siviller, Protestanlar ve Katolikler, İrlandalılar, İskoçlar ve İngilizler– yaşamına mal olacaktı. 1972'de güvenlik kuvvetlerinin rasgele ateş açarak birkaç dakika içinde on üç milliyetçi göstericiyi öldürdükleri son derece ciddi bir hatanın ardından bölge, onyılın geri kalan bölümü boyunca bastırılmış kargaşa durumuna kayacaktı. Bu durum hakkında söylenebilecek en iyi şey, 1969'da bunun İngiliz parti siyasetini, İrlanda sorununun bir yüzyıl önce yaptığı gibi zehirlemediğidir.

13) Serbest Devlet'in 1949'da İrlanda Cumhuriyeti'ne dönüşmesi Kuzey İrlanda'da cumhuriyetçi milliyetçiliği yeniden kamçılamıştı.

VIII. KİTAP

Bir Çağın Sonu

24 Evrim İçinde Bir Dünya

BAŞKAN MAO'NUN SON YILLARI

1960'lı yılları gürültülü ve şaşırtıcı bir kargaşa dönemiyle kapatan Çin bu nedenle tüm dünyanın dikkatini üzerine çekti. O dönem için kullanılan adla "Kültür Devrimi" 1966'dan 1976'ya dek, on yıl sürdü. Devrimin başlangıcı, Şanghay'da bir gazetede yayınlanan ve kötü bir imparator hakkındaki bir oyunu eleştiren makaleye dayanıyordu. Beijing'in belediye başkan vekilinin yazdığı oyunun, Mao'nun otokrat yönetim tarzına göndermede bulunduğu düşünülmekteydi. Takip eden olaylarda, yoğun bir ahlaki seferberlikle devrim bilinci yeniden canlandırılıp Mao kültü pekiştirilerek, milyonlarca kişi öldürüldü, hapsedildi, işten atıldı ya da tasfiye edildi. Üst düzey parti üyeleri, bürokratlar ve entelektüeller taciz edildi, üniversiteler kapatıldı ve geleneksel tutumların değiştirilmesi amacıyla, tüm vatandaşlar fiziksel çalışmaya zorunlu tutuldu. Dört Mayıs Hareketi'nin tutumları bilinçli olarak taklit edilerek, bu zulüm eylemlerinde Çinli gençler kullanıldı. 1968'e gelindiğinde, yaşamın her alanında büyüklerini terörize eden "Kızıl Muhafızlar" ülkeyi altüst etmişlerdi. Fırsatçılar, Kızıl Muhafızlar tarafından yıkıma sürüklenmeden onlara katılmanın yollarını arıyorlardı. Görünüşe bakılırsa, sonunda Mao bile durumun kontrolden çıktığını düşünmeye başladı. Büyük olasılıkla planlanmaksızın, büyük bir de-

legasyon ve merkeziyetçilikten uzaklaşma süreci yaşanmıştı. Ama sonunda ordu, bedeli çoğunlukla öğrencilere ödeterek, ülkede düzeni yeniden kurdu. Yeni parti kadroları oluşturuldu ve yapılan Parti Kongresi'nde Mao'nun liderliği teyit edildi.

Ama Kızıl Muhafızlar'ın coşkusu gerçekti ve kimi açılardan gizemini hâlâ koruyan bu olay sırasında yüzeye çıkan ahlaki kaygılar çarpıcılıklarını günümüzden bakıldığında da koruyorlar. Mao'nun Kızıl Muhafızları bu şekilde kullanmasının ardında hiç kuşkusuz, karmaşık nedenler bulunmaktaydı. Büyük Atılım'dan vazgeçilmesine yol açanlardan intikam almanın yanı sıra, devrimin kendisini o güne dek getirmiş olan ahlaki *élan*'ı* yitireceği yönünde gerçekten bir tehdit hissetmiş olabilir. Kruşçev'in "buzları eritme" sürecinin tehlikeli bir (bu terim kullanılabilirse) "liberalleşme" olduğuna inanıyor ve bu süreç onu derinden kaygılandırıyordu. Devrimin korunabilmesi için, fırsat tanındığında yeniden yüzeye çıkabilecek olan eski fikirlerin yok edilmesi gerekiyordu. Eski Çin'de toplum, yönetim ve ekonomi, başka hiçbir yerde olmadığı kadar iç içe geçmiş ve bütünleşmişti. Sınav sisteminin elli yıl önce kaldırılmış olmasına karşın, entelektüellerin ve akademisyenlerin geleneksel prestijleri zarar görmemişti; şimdi bu prestijin yok edilmesi gerekiyordu. Entelektüellerin "alt sınıfa indirilmeleri" yeni bir Çin yaratma sürecinin zorunlu sonucu olarak gösteriliyordu. Aile otoritesine karşı girişilen planlı saldırılar da, yalnızca kuşkucu bir rejimin muhbirleri ve iftiraları cesaretlendirme çabaları değil, en muhafazakâr Çin kurumuna karşı girişilmiş saldırılardı. Kadınların ilerlemeleri ve erken yaşta evliliğin kösteklenmesi amaçlı propagandaların da aynı şekilde, "ilerici" feminist fikirlerin ya da nüfus kontrolünün ötesine geçen boyutları bulunmaktaydı; Çinli kadınların geçmişte devrim öncesi Amerika, Fransa ve hatta Rusya'ya oranla bile daha aşağı bir konumda bulundukları göz önüne alındığında, geçmişe başka hiçbir devrimde görülmemiş şekilde saldırılması anlamına geliyordu. Konfüçyüsçü fikirlerle oynamakla suçlanan parti liderlerine karşı girişilen saldırılar, Avrupa'daki karşılaştırılabilir saldırılar gibi istihzadan ibaret kalmıyordu; Çin'deki gibi reddedilmesi gereken bu denli köklü bir geçmişin yüzyıllardır bulunmadığı ve kültürel çoğulculuğun yaygın kabul gördüğü ülkelerde bu saldırıların bir benzeri görülemezdi.

Dolayısıyla Kültür Devrimi, akılcılıkla açıklanabildiği derecede, bir modern siyaset deneyiydi (ve yerel inisiyatifin Stalinci merkeziyetçilik üzerindeki üstünlüğünün teyit edilmesi anlamına geldiği neredeyse hiç fark edilmemişti). Ama geçmişin reddedilmesi, Kültür Devrimi'nin yalnızca kısa süreli

* Fr. Coşku, şevk. (çev.)

bir evresi olduğu Çin devrimi öyküsünün yalnızca bir bölümüydü. Getirdiği tüm bedellere ve zulme karşın, ölçeği yalnızca İslam'ın yayılışı, ya da, Avrupa'nın modern çağların başlarında dünyaya saldırısı gibi dev atılımlarla karşılaştırılabilecek kahramanca bir çaba olan bu çok daha büyük atılımın ardında 2,000 yıllık olağanüstü bir tarihsel süreklilik bulunmaktadır. Ama merkezi kontrol ve ahlaki bir dille ifade edilmiş hedeflerin izlenmesi amacı bu iki saldırıya oranla çok daha güçlüydü. Halk coşkusuna dayalı olmasına ve batının akılcı inancının dilini konuşmasına karşın, Semavi Ferman'ın geleneksel taşıyıcılarının gizemli itibarlarını tamamen devralmış bir devlet düşüncesi olmadan gerçekleştirilmesinin mümkün olmaması Çin devriminin bir paradoksudur. Çin geleneklerinde otoriteye saygı gösterilir ve yüzyılımızda Batı'da görülmesi giderek zorlaşan ahlaki bir destek verilir. Diğer tüm büyük devletler gibi Çin'in de tarihten kurtulması olanaksızdı ve bu nedenle Çin komünizmi kimi zaman, paradoksal şekilde muhafazakâr bir görüntüye sahip olmuştur. Çin yönetimi yüzlerce, belki de binlerce yıl boyunca halklarına, bireyin kolektif bütünden daha önemsiz olduğunu, otoritenin devletin iyiliği için gerekli büyük işlerin gerçekleştirilmesi amacıyla milyonlarca kişinin hizmetini ne pahasına olursa olsun kullanma hakkı bulunduğunu, ortak yarar adına kullanıldığı sürece otoritenin sorgulanamayacağını öğretmişti. Aşırı durumlar hariç, muhalefet kavramı Çinliler için son derece çirkindi; toplumsal parçalanma anlamına geliyordu. Sun Yat-sen'in anladığı şekliyle Çin devrimi, batılı bireyciliğin benimsenmesinde görülen türde devrimin reddedilmesini ve yerli kültüre daha yakın bir kavram geliştirilmesini gerektirmekteydi.

Mao geçmişe sırtını büyük oranda dönmüş olmasına karşın, bu geçmişten yararlanmıştı da; Mao'yu bu geçmişin otorite kavramı bağlamında anlamak çok daha kolaydır. Öğretmen ve siyasetçi olduğu kadar, bir yönetici-bilge olarak da sunulmuştu; yazılarından ve konuşmalardan alıntılar içeren "Küçük Kırmızı Kitap"ının putlaştırılmasıyla Mao'nun düşüncelerine verilen önem batılı yorumcuları eğlendirmiştir (gerçi, Protestan Reformundan sonra Avrupa ve Kuzey Amerika'da da Kitab-ı Mukaddes, zaman zaman, aynı derecede aşırı övgülerle karşılanmıştır), ama büyük öğretmenlerin sözleri Çin'de her zaman saygı görmüştür. Mao, tıpkı Konfüçyüsçülük gibi toplum için bir merkez yaratacak ahlaki bir doktrinin sözcüsüydü. Sanatsal ilgi alanlarında geleneksel bir yön bile gözlemekteydi; yazılarıyla nitelikli uzmanların saygısını kazanmış bir şair olarak takdir görüyordu. Çin'de iktidar her zaman, halkı için iyi şeyler yapan ve yaygın kabul gören değerleri koruyan yöneticinin haklı olduğu düşüncesinden destek almıştır. Mao'nun eylemleri uzun süre bu şekilde sunulup yorumlanabildi; özellikle de, Kültür Devrimi sırasında.

YENİ MODELLER

Başbakanı Zhou Enlai'nin 8 Ocak 1976'da ölmesiyle birlikte Çin için önemli bir yıl başlamış oldu. Yerini kimin alacağının sonraki aylarda da belirsiz kalması sonucunda, 1949'dan beri görülmemiş düzeyde ayaklanmalar başladı. Ardından, yaz ayları sırasında arka arkaya yaşanan depremlerde (yüzyıllardır görülen en şiddetli depremlerde) çok sayıda insan öldü ve ülke büyük hasar gördü. Bu da, Mao'nun 9 Eylül'deki ölümüne meşum bir arka plan hazırlayacaktı. Kimileri hatta, iç savaş tehlikesiyle karşı karşıya bulunulduğunu düşündüler. Ama Mao'nun, Kültür Devrimi politikalarını desteklemiş olan ve hâlâ da radikal yöntemleri savunan eski yardımcılarından oluşan (içlerinden biri Mao'nun dul eşiydi) "Dörtlü Çete"nin iktidara gelebileceği tehdidi, tutuklanmalarıyla kısa sürede ortadan kaldırıldı. Kıdemli partililerin egemenliğindeki bir liderliğin yönetiminde geçmişin aşırılıklarının düzeltilmesine devam edileceği kısa sürede anlaşıldı. Geçmişte iki kez itibarını yitirmiş olan Deng Şiayoping 1977'de başbakan yardımcısı olarak yeniden hükümete girdi. Oğlu Kültür Devrimi sırasında Kızıl Muhafızlar'dan yediği dayaklar sonucu sakat kalmıştı ve Deng, kırsal kesim kalkınmasının teşvik edilmesi, yerel girişimcilik ve topluluk girişimlerinin kârlarını kendi ellerinde tutmaları aracılığıyla ekonomi politikasında yumuşama ve kamu düzeninin yeniden kurulması amaçlarını savunarak kötü ün edinmişti.

Sert tartışmalardan sonra da olsa, artık gerçek bir değişim başlayacaktı. Bundan sonra yeni bir yolun izleneceğini gösteren ilk işaretlerden biri, parti Merkez Komitesi'nin 1978'deki, yeni odak noktasının artık sınıf çatışmasının sürdürülmesi değil, "sosyalist modernleşme" olacağı yönündeki kararıydı. Ertesi yıl yüz kızartıcı toplumsal tanımlamalar –"toprak sahibi", "zengin köylü"– kaldırıldı. Nisan ayında, Çin-Sovyet Dostluk antlaşmasının yenilenmeyeceği açıklandı. 1981 yılı başında Dörtlü Çete ve suç ortakları uzun hapis cezalarına çarptırıldı (ikisi de ölüm cezasına çarptırılmıştı, ama bu ceza ertelendi.) Son olarak, aynı yılın Haziran ayında Merkez Komite en nihayet, geçmişi incelemeye girişti. "Çin Halk Cumhuriyeti'nin kuruluşundan bu yana Parti geçmişimizdeki belli sorular hakkındaki karar" la, otuz yılı aşkın bir dönemin tarihine yeni bir resmi yorum getirildi.[1] Kararda, daha 1950'li yıllarda bile "Yoldaş Mao Zedong ve pek çok önde gelen yoldaş başarılarıyla gururlanmaya başlamış, hızla sonuca ulaşmak için sabırsızlık göstermiş ve Mao'nun öznel iradesini ve çabalarının rolünü abartmışlardır" denmekte ve bunların sonucunda Büyük

1) Karar metni ve başka ilgili belgeler için bkz. *Revolution on CPC History (1949-81)* (Beijing, 1981).

Atılım'ın başarısızlığa uğradığı söylenmekteydi. Kültür Devrimi ve "hatalı 'solcu' tezler" yalnızca yanlış olarak nitelenmekle kalmadı, büyük zararlara yol açmakla da suçlandı. Yine de, kararda, Mao'nun hatalarına rağmen "Çin devrimine katkıları hatalarını aşan" "büyük bir proleterya devrimcisi..." ve "Mao Zedong Düşüncesi'nin" de "Çin Komünist Partisi'nin kolektif (*aynen alınmıştır*) bilgeliğinin kristalleşmesi" olduğunun belirtilmesine dikkat edilmişti.[2] Böylece, neredeyse bir din haline gelmiş bir olgu sessizce bir kenara bırakılmıştı.

Mao'nun ölümünden birkaç hafta önce ABD başkanı, selefini izleyerek Beijing'e resmi ziyarette bulunmuştu. Ülkesinin Çin Demokratik Halk Cumhuriyeti'ne karşı karmaşık ve köklü tutumlarındaki değişim, Vietnam felaketinden alınan derslerin yavaş yavaş kavranmasıyla başlamıştı. Şimdi de, Çin'deki yeni bir değişim dalgasıyla başa çıkılması gerekiyordu. Bu değişimlerin, Vietnam'daki savaşın kaybedilmesine oranla daha derin bir perspektif içinde yorumlanmaları gerekiyordu. Çin, ülke içindeki devrimle olduğu kadar, tarihsel konumu ve potansiyeliyle uyumlu uluslararası ve bölgesel rolünü yavaş yavaş yeniden ele geçirmekle de meşguldü. Vietnam çıkmazının diplomatik yollarla tasfiyesi ABD'yle normal ilişkilere giden yolu yalnızca açmakla kalmış ve bu ilişkilerin hemen kurulmasını sağlayamamış olsa da, Çin'in 1971'de Birleşmiş Milletler'e kabul edilmesi kesin bir dönüm noktası olmuştu. 1978'de, ABD'nin kuvvetlerini Tayvan'dan çekmeyi ve adanın KMT yönetimiyle diplomatik ilişkilerini kesmeyi kabul ederek çok önemli bir taviz verdiği Çin-Amerikan anlaşmasıyla bu gelişmeler resmi düzeyde kabul edilmiş oldu.

Yalnızca ülkenin boyutu nedeniyle de olsa, Çin'de olanlar çok geniş bir alanı etkilemekteydi. Ekonomi politikalarındaki değişimlerin etkileri kısa sürede, ABD dışındaki ülkelerle ilişkilerine de yansımaya başlayacaktı. 1985'e gelindiğinde Doğu ve Güneydoğu Asya bir bütün olarak, eşi görülmemiş potansiyele sahip tek bir ticaret bölgesi oluşturmaktaydı. Birkaç yıl sonra, gelişmelerden haberdar bir gözlemcinin "*de facto* bir Çin ortak pazarı"nın ortaya çıkması olasılığı üzerinde düşünmesi mümkün olacaktı.[3] Ama bu pazarın gücünün kaynağı Çin değil, burada özelikle 1970'den sonra gelişmiş olan yeni sanayi ve ticaret faaliyetleri merkezleri olan NIC'lerdi. Aralarından bazıları, kimi gözlemcileri eski, küresel ekonomik güç dengesinin ortadan kalkmakta olduğunu düşünmeye yöneltecek kadar hızlı olgunlaştı. Güney Kore, Tayvan, Hong Kong ve Singapur'un genç "Kaplan" ekonomilerinden çok söz ediliyordu. Daha 1980'de, gelişmemişlik halesinden tamamen sıyrılmışlardı; ertesi onyıl

2) A.g.e., s. 28, 33 ve 56-57.

3) M. Weidenbaum. Alıntı: S. P. Huntingdon, *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order* (Londra, 1997), s. 133.

içinde Malezya, Tayland ve Endonezya da onlara katılma yolunda hızla ilerlemeye başlayacaklardı.

Doğu Asya'nın değişmeye başlamasıyla birlikte ortaya çıkan manzara batının sol ya da sağ klişelerine pek de uymuyordu. Zamanla, "Asya değerleri"nin, düşük maliyetli işgücüne ve büyük bir pazar potansiyeline sahip toplumlarda hızla ilerleyen bir kapitalizme dayalı kalkınmaya ne denli uygun olduğu konusunda çok şey söylenecekti. Bu yorum hiç kuşkusuz, yanlış değildi. Ama Konfüçyüsçü toplum yalnızca özdisiplin ve toplumsal görevlere bağlılık anlamına gelmez. Aynı zamanda bir hamiler ve bağımlılar toplumu, otoriteye karşı, devletin kapitalist girişimi desteklemekte "serbest" piyasanın batılı hayranlarının her zaman kabul ettiklerinden çok daha aktif bir rol üstelenebileceği anlamına gelen ihtiyatlı bir saygı toplumudur. Dahası, Güney Kore, Singapur, Filipinler ve Endonezya (Soğuk Savaş söyleminin terimleriyle) komünist kalkınma modellerinin çok çeşitli ve kimi zaman muğlak Asya yorumlarından (Çin, Vietnam, Kamboçya, Kuzey Kore) bile sakınmakla birlikte, değer verdikleri piyasa kurumlarını korumak ve güçlendirmek için fazla otoriter rejimler görüntüsü çizmekteydiler. Kalkınmaya giden yol çoğunlukla "kontrollü" kapitalizm oldu ve yönetim de kimi zaman, kayırma ve yozlaşmanın maskesi haline geldi. Yüzyıl sonuna yaklaştığımız bu dönemde, Doğu Asya'daki yeni refah düzeyinin liberal demokrasiyi kayıtsız şartsız geliştirdiğini söylemek mümkün değildir.

JAPONYA: YENİ DÜNYA GÜCÜ

Bu refah düzeyine ulaşılmasında Japonya vazgeçilmez bir rol üstlenmişti. Çin gibi, eski güç statüsüne hızla yeniden kavuşması (ve ekonomik açıdan bu statüyü aşması), hem Asya hem de dünya dengesindeki yerini etkileyecekti. 1970'e gelindiğinde Japonlar komünist olmayan dünyanın en yüksek ikinci GSYH'sına sahiptiler. Sanayi temellerini yenilemiş ve yeni imalat alanlarına büyük bir başarıyla geçmişlerdi. İhracat amaçlı ilk Japon gemisinin bir Japon tersanesinde inşa edilmesi 1951'i bulmuştu, ama yirmi yıl içinde Japonlar dünyanın en büyük gemi yapımı sanayisini kuracaklardı. Aynı zamanda, elektronik ve motorlu taşıt gibi tüketici sanayilerinde lider konuma gelmişlerdi ve Japonların bu alandaki üretimleri ABD dışındaki tüm ülkelerden daha yüksekti (bu durum karşısında kaygıya kapılan Amerikalı imalatçıların devletten koruma istemeleri Japonya için bir iltifat anlamına geliyordu). 1979'da Japon arabalarının İngiltere'de üretilmesi üzerinde anlaşmaya varılmıştı; bu, AT pazarına girme amaçlı bir adımdı. Ekonomik büyümenin Japonya'da yarattığı

çevre tahribatı ve Japon kent yaşamının yıpratıcılığı ise bu tür ilerlemelerin olumsuz yönleriydi.

Şartlar, Japonya'nın 1945 felaketinden sonra bir dünya ekonomik gücü statüsüne doğru ilerlemesini kolaylaştırmıştı. Amerikalıların işgal yılları sırasında tüketimden çok yatırımı dayatmaları yararlı olmuştu. Kore savaşı gibi Vietnam savaşı da Japonya için büyük bir şans olmuş ve zaten gelişmekte olan ekonomisini daha da canlandırmıştı. Yine de, insanların fırsatları kaçırmamaları ve olumlu şartlardan yararlanmaları gerekir; Japonya örneğinde alışılmadık derecede olumlu toplumsal tutumların belirleyici olduğu görülüyor. Japon halkı derin ulusal gururunu yenilginin hemen ertesinde bile harekete geçirebilmiş ve eşsiz bir kolektif çaba kapasitesi göstermişti. Sonraki toparlanma ve büyüme onyıllarında, Japon toplumunun özelliği olan, bireyi kolektif amaçların gerisinde tutma yönündeki derin bağlılık ve istekliliği göstermeyi sürdürdüler. Eski hiyerarşi yapılarının ve yükümlülük ve bağımlılık varsayımlarının piyasa ekonomilerinin kabul edilmesinden sonra da ayakta kalması gibi, bu tür modernlik öncesi tutumların da siyasi demokrasinin gelişinden sonra da ayakta kalabilmesi ilginçtir.

Daha önceki başarılarını savaş rejimi sırasında (kimi zaman, hiç de hoş olmayan şartlarda) göstermiş olan pek çok siyasetçinin kariyerlerini başarıyla sürdürmeleri, geçmişten kalmış başka şeyler de olduğunu gösteriyordu. 1955'te kurulan ve muhafazakâr ve bürokratik kuvvetlerin bir birliği olan Liberal Demokrat Parti yaklaşık kırk yıl boyunca iktidarda kalacaktı. 1958'de göreve gelen başbakan, on yıl önce savaş suçlusu olarak hapis cezasını tamamlamaktaydı ve savaş sırasındaki eylemlerinden resmi olarak ancak 1952'de "aklanmıştı". Demokratik kurumların Japon toplumunda ne derece güçlenebildiğini değerlendirmek için henüz çok erken olabilir; 1951'den sonra, kısa bir süre sonra tek parti yönetimi lehine mutabakat oluşmasına karşın, belli konularda güçlü bir muhalefet de görülmüştü. Kimileri anti-liberal ve hatta neredeyse faşist olan aşırı grupların ortaya çıkması ise daha da kaygı verici bir gelişmeydi. Geleneksel değer ve kurumların sarsılmasının huzursuzluk yarattığı da gözlenmekteydi. Ekonomik büyümenin bedeli yalnızca dev şehirler ve kirlilik değil, aynı zamanda, Japon geleneklerini bile sarsan toplumsal sorunlar olmuştu. Büyük şirketler hâlâ, geleneksel tutum ve kurumların güçlendirdiği grup sadakati temelinde çalışmayı başarıyla sürdürmekteydiler. Farklı bir düzeye bakıldığındaysa, son derece muhafazakâr Japon ailesinin bile zaman zaman sarsıntı geçirdiği görülüyordu.

Yine de, olağanüstü bir maddi toparlanma yaşanmıştı. Japonya'nın ihracatı 1959'da yeniden savaş öncesi düzeylere ulaştı; önceki beş yıl içinde ise GSMH iki katına çıkmıştı. 1960'ta başbakan, ulusal gelirin 1970'e dek iki katına çıkarıl-

ması amaçlı planı açıkladı; bunu izleyen ekonomik büyüme dönemi öylesine başarılı olacaktı ki, 1973'e gelindiğinde 1960'tan beri kaydedilen büyüme yılda % 10 düzeyindeydi. Bu noktaya önemli siyasi müdahaleler sayesinde gelinmişti. Birincil enerji kaynağı olarak kömüre bağımlılığı azaltma politikası başlangıçta itirazlarla karşılanmıştı, ama ülkenin enerji kaynağı olarak bu görece pahalı yakıta bağımlılığını on yıl içinde, toplam gereksiniminin % 31.3'ünden % 6.1'ine düşürdü. 1960'lı yılların, çelik sanayisinin rasyonalizasyonu, elektrik ve petrokimya endüstrisinin geliştirilmesi amaçlı ulusal planları, ucuz petrol ithalatının süreceği varsayımına dayandırılmıştı. Bu tür müdahaleler sonucunda reel ücretler önemli oranda artmış, Japon tüketiciler durumdan kazançlı çıkmışlar ve bu da, bu müdahalelerin ardındaki toplumsal desteğin güçlenmesini sağlamıştı.

Ekonomik ilerleme, 1960'larda bir önceki onyılın keskin Soğuk Savaş basitliklerinden açıkça uzaklaşan Japon dış siyasetinin bağlamının değişmesinde de etkili olmuştu. Ülkenin ulaştığı ekonomik güç, yeni uluslararası düzeyde ağırlık kazandırmış ve Japonya'yı dünya para diplomasisinin içine çekmişti. Zenginliği sayesinde, dünyanın neredeyse her yerinin işlerinin içine girmişti. Pasifik bölgesinde diğer ülkelerin temel ürünlerinin önemli bir tüketicisi, Ortadoğu'da da büyük bir petrol alıcısı oldu. Japonya'nın Avrupa'daki yatırımları (toplam payı çok yüksek olmasa da) kısa bir süre sonra kimi Avrupalıları korkutmaya başlayacak, Japon mamul mal ithalatı ise Avrupalı üreticileri tehdit eder duruma gelecekti. Japonların yemek yeme alışkanlıkları bile uluslararası sorunlar yaratıyordu. 1960'lı yıllarda Japonların protein gereksinimlerinin % 90'ı balıkçılıkla karşılanmaktaydı ve bu da, kimi bölgelerde aşırı avlanmaları yönünde kaygılar doğurdu.

Japonya Birleşmiş Milletler'e 1956'da girmişti. Büyük güç statüsünü yeniden ele geçirme yolunda olduğu daha o zamanlardan belliydi. Dış ilişkilerin merkezini, Japonya'nın ABD'nin güvenlik sistemindeki temel etmen rolünün sürdürülmesi oluşturmaktaydı. MacArthur'un, (dört Amerikan tümeninin Japonya'daki garnizondan çekilip Kore'ye gönderilebilmelerini sağlamış olan) "ulusal yedek polis gücü" kurulması yönündeki masum görünüşlü izniyle başlamış olan, eski düşmanın yeniden silahlanması süreci, 1951'de görevden alınmasından sonra daha da hızlandı. MacArthur'un kendi tarafsız, milliyetçi olmayan, demokratik Japonya hayalini baltalama sürecini yine kendisinin başlatmış olması ironiktir. 1958'e gelindiğinde Japonya'nın 180,000 asker ve 1,300 uçağa sahip bir "Kara Savunma Kuvveti" bulunmaktaydı.

Bu ve bunun gibi konuların dış ilişkilerin atmosferini ve içeriğini değiştirmesinin yanı sıra, diğer güçlerin tutumlarının da özellikle de Pasifik bölgesinde değişimlere yol açtığı görülmekteydi. Dünyanın en büyük hammadde ithalat-

çısı durumuna gelen Japonya 1960'lı yıllarda diğer Pasifik ülkeleriyle ilişkilerinde, Almanya'nın 1914'te Orta ve Doğu Avrupa'daki ekonomik konumundan pek de farklı olmayan bir ekonomik konum üstlenmeye başlamıştı. Yeni Zelanda ve Avustralya ekonomileri giderek daha fazla, eski İngiliz pazarından çok Japonya'ya bağlanmaya başlamışlar ve bu onlar için kârlı bir gelişme olmuştu; Japonya'daki elçiliklerine artık, Londra'daki Yüksek Komiserlikleri kadar önem veriyorlardı. Her ikisi de Japonya'ya çiftlik ürünleri (özellikle, et) ve Avustralya maden, özellikle de kömür ve demir cevheri satmaktaydılar. Bu arada Ruslar ve Güney Koreliler Japon balıkçılığından yakınmaktaydılar ve bu da, Güney Kore'de Japonların amaçlarına karşı duyulan güvensizliğin canlı tutulmasına katkıda bulunmuş olan eski Kore bağlantısı öyküsünü daha da karmaşıklaştırıyordu. Güney Kore (ABD'nin ardından) Japonya'nın ikinci büyük pazarıydı ve 1951'den kısa bir süre sonra Japonlar yeniden bu ülkeye yatırım yapmaya başlamışlardı. Güney Kore milliyetçiliği her zaman güçlü bir Japon karşıtlığı içermişti ve 1959'da Güney Kore devlet başkanının vatandaşlarını kuzeydeki komünist komşularına değil, Japonya'ya karşı "tek bir yumruk" halinde birleşmeye çağırdığı duyulmaktaydı. Yirmi yıl içinde de Japon araba imalatçıları, doğuşuna katkıda bulundukları güçlü rakiplerine kuşkuyla bakmaya başlayacaklardı. Tayvan'da olduğu gibi Güney Kore'de de sanayi, Japonların getirdikleri teknoloji sayesinde gelişmişti.

Japonya'nın ithal enerjiye bağımlı olması nedeniyle, 1970'li yıllarda petrol fiyatlarının hızla artması sonucunda ülke ağır bir darbe alacaktı. 1973-1975 döneminde imalat çıktısında sert bir düşüş görüldü; devrim krizi sırasında İran'da üretimin askıya alınması sonucunda fiyatların yeniden yükselmesiyle 1979'da da, bu denli şiddetli olmamakla birlikte, yeni bir düşüş yaşanacaktı.[4] Ama bu Japonya'nın başarı öyküsünün sonu olmadı. Genel olarak büyüme sürdü ve yüksek enflasyon ve arazi yatırımlarındaki spekülatif yükselişler gibi sorunlar uzun bir süre, genel gelişmeyi fazla etkilemedi. 1971-1984 arasında Japonya'nın ABD'ye ihracatı on kat arttı. 1980'li yıllarda ülkenin GSYH'sı yalnızca ABD ve SSCB'nin GSYH'larından düşüktü. Sanayicilerin ileri bilişim teknolojisine ve biyoteknolojiye yöneldikleri ve araba imalatını düşürmekten söz etmeye başladıkları dikkate alınırsa, ülkenin disiplinli uyarlanma gücünü yitirdiğini gösteren hiçbir işaret yoktu. Bütün bunlar dikkate alındığında, Japon ekonomisi çeşitli yönlerde gelişme potansiyeline sahipti; Çin başkan yardımcısının Tokyo'yu ziyaret ettiği 1978 yılında Çin ile Japonya arasındaki ticaret, Çin'in ABD ve Batı Almanya'yla ticaretinin toplamına eşitti.

4) 1973'te Japonya'nın BM'de İsrail'i desteklemekten birdenbire vazgeçerek Arap devletleriyle flört etmeye başlaması anlamlı bir gelişmedir.

Gücün artması sorumlulukları da artırmaktaydı. 1971'de Okinava'nın Japon idaresine geri verilmesi gerektiği üzerinde anlaşmaya varılması, Amerikan yönlendirmesinin sona erdiğinin açıkça kabul edilmesi anlamına gelmekteydi. Amerikalıların bölgedeki askeri üslerinin denetimini ellerinde tutmalarına karşın, Okinava, Japonya'nın savaştan sonra yeniden elde ettiği ilk denizaşırı topraktı. Hâlâ Rusya'nın elinde olan üç büyük Kuril adası konusunda ise soru işaretleri sürmekteydi. Çin milliyetçilerinin elinde olan ve Çinli komünistlerin de üzerinde hak iddiasında bulundukları Tayvan da diplomatik sorunlar yaratmaktaydı, ama Japonlar –hiç kuşkusuz, sağgörülü bir yaklaşımla– bu konularda hâlâ kontrollü davranıyorlardı ve en azından, burada eski imparatorluk fetihlerinin sürdürülmesi söz konusu değildi. Yalta'da SSCB'ye bırakılmış olan Sahalin sorununun da yeniden gündeme gelmesi olasılığı bulunmaktaydı.

Asya sahnesindeki, tümü Çin'in ve Japonya'nın yeniden güçlenmesinden kaynaklanmayan diğer değişimlerin ertesinde, bu tür konularda revizyona gidilmesinin ya da en azından yeniden ele alınmalarının gerekeceği anlaşılıyordu. Çin-Sovyet çekişmesi Japonya'ya, Çin ve SSCB karşısında olduğu kadar, sabık hamisi ABD karşısında da daha fazla manevra serbestisi kazandırmıştı. Vietnam savaşının büyümesi ve Japonya'da bu savaşa karşı muhalefetin güçlenmesiyle birlikte, Amerikalılarla çok yakın bir bağ içinde olmanın utanç yaratacağı anlaşıldı. 1970'e gelindiğinde bölgedeki üç büyük gücün nükleer silahlarının olmasına karşın Japonya'nın olmaması, tüm uluslar arasında bu silahların etkilerini en iyi bilen ulus olmasına karşın, hareket özgürlüğünü kısıtlamaktaydı, ama Japon endüstrisinin gerektiği takdirde bu silahları görece kısa bir süre içinde üretebileceğine kuşku yoktu. 1990'a gelindiğinde, Japonya'nın yeniden bir dünya gücü olduğu tartışma götürmez bir gerçekti.

HİNT DEMOKRASİSİ

Dünya gücü olmanın kanıtı, kendi ülkesinin coğrafi alanı dışında belirleyici bir ekonomik, askeri ya da siyasi nüfuza sahip olmaksa, 1980'lere gelindiğinde Hindistan, hiç kuşkusuz, henüz bir dünya gücü değildi. Bu, belki de, yüzyılımızın ilk yarısının sürprizlerinden biri olarak görülebilir. Hindistan bağımsızlığını kazandığında, ne eski Avrupa sömürgelerinin, ne de yenilgi sonrasında Japonya'nın sahip oldukları pek çok avantaja sahipti. Yeni cumhuriyet 1947'de beslenebileceği etkin bir idari geleneğe, iyi eğitilmiş (ve ileride de anlaşılacağı üzere) güvenilir silahlı kuvvetlere, iyi eğitimli bir seçkin kesime, yaklaşık yetmiş gelişmekte olan üniversiteye sahipti ve uluslararası alanda da cömertlik ve iyi niyetle karşılanmaktaydı. Kısa süre içinde, Soğuk Savaş'ın sunduğu fırsatlar

diplomatik manevra serbestisini daha da artıracaktı. Hindistan elbette geniş çaplı bir yoksulluk, kötü beslenme, cehalet ve önemli kamusal sağlık sorunlarıyla pençeleşmekteydi, ama Çin de aynı durumdaydı. 1980'li yıllara gelindiğinde iki ülke arasında son derece büyük, hatta, gözle görülür bir tezat gözlenmekteydi; o dönemde Çin şehirlerinin sokakları (tekdüze olsa da) dayanıklı kıyafetler giymiş ve iyi beslenmiş insanlarla doluyken, Hindistan sokaklarında hâlâ dehşet verici yoksulluk ve hastalık örnekleri görülmekteydi. Ziyaretçiler Çin'in kırsal kesimlerinde ve taşra kentlerinde gizlenebilecek olanların (ve gizlenenlerin) pek azını görüyor olsalar da, bu tür görüntüler yine de etkileyiciydi. Halkla ilişkiler görevlilerinin ülkenin yoksulluğunun televizyonda yayınlanmasını önlemek için yoğun çabalar göstermelerine karşın, Hindistan'ın sorunları gözlerden saklanamıyordu. Kimi Hintliler de, Çin'in 1960'lardaki çarpışmalarda Hindistan'ı yenilgiye uğratmış olduğunu acıyla hatırlıyorlardı.

Hindistan'ın kötü kalkınma performansı incelenirken, kolayca, kötümser bir seçicilik benimsenebilir. Kimi sektörlerde çok büyük ve etkileyici bir büyüme kaydedildi. Ama nüfus artışının ekonomik büyümeyi adım adım takip etmesi bu tür başarıları gölgeledi; Hintlilerin çoğu hâlâ, ömürleri uzamış olsa da, 1947'de bağımsızlığı sevinçle karşılamış olan Hintliler kadar yoksuldular; ya da, onlardan biraz daha iyi durumdaydılar. Ülkenin bölünmeye yatkınlığı ve etnik, dilsel, dini ve kültürel çeşitliliği göz önüne alındığında elbette, Hindistan'ın bütünlüğünün korunmasının bile büyük bir başarı olduğu savunulabilir. 1960'lı yıllarda, Çin-Sovyet çatışması döneminde baskı altındaki Hint komünist partisinin bir kez daha ikiye bölünmesi sonucunda Hint devrimci solunun keskin bir bölünme içine girmesinin elbette bunda büyük katkısı oldu. Demokratik seçim düzeni kimi istisnalarla da olsa bir şekilde başarıyla sürdürüldü ve verilen oylar sonucunda, barışçı hükümet değişimleri yaşandı. Yine de, Hindistan'ın demokrasi tarihi diğer açılardan hiç de iç açıcı görünmüyordu; özellikle de, 1975'te Başbakan İndira Gandhi'nin (Nehru'nun kızı) olağanüstü durum ilan etmesinden ve eski günlerin genel valilerinin yönetimlerine benzer bir başkanlık yönetimini uygulamaya sokmasından sonra (iki Hint komünist partisinden biri Gandhi'yi desteklemekteydi). Bunu, Gandhi'nin 1977'de seçimleri kaybetmesinin ve ertesi yıl yargı kararıyla iktidardan ve parlamentodan (kısa bir süreliğine de olsa) alınmasının izlediği bir gerçek ve bu da sağlıklı bir işaret olarak görülebilir.[5] Belli bölgelerde zaman zaman normal anayasal yönetimin askıya alınarak başkanlık yetkilerine başvurulması ve polisin ve güvenlik

5) Tutuklanmasının ardından 50,000 Hintli onun için gösteri yaptı ve iki destekçisi Lucknow havaalanında bir uçak kaçırdı.

güçlerinin azınlıklara uyguladıkları şiddetler konusundaki duyumlar ise belki de daha kaygılandırıcıydı. Rac döneminde Kongre, batılılaşmış Hintlilere İngilizlerin anayasal haklarının verilmesini talep etmişti: bağımsızlıktan sonraysa, bu hakları kitleleri de içine alacak derecede genişletmek bir yana, güvence altına almakta bile pek başarılı olamadı.

Gandhi karşıtlarının ortodoks ve açıkça muhafazakâr bir Hindu partisi çerçevesinde kurdukları ittifak 1977'de Gandhi'yi yenilgiye uğratmıştı ve bu ittifak, Kongre hegemonyasının karşısına çıkan ilk ciddi tehditti. Bu partinin üç yıl süren iktidarı boyunca Hindistan, bağımsızlıktan beri ilk Kongre dışı yönetimle tanıştı; gerçi, kısa bir süre içinde bu parti de bölünmelerle sarsılacaktı. Kongre hegemonyasının sonuna henüz gelinmemişti. Çıkar gruplarının, seçkin ve güç sahibi kişilerin Hindistan çapında bir koalisyonu olarak Kongre'nin Avrupalı anlamda bir siyasi parti olmadığı bağımsızlıktan sonraki dördüncü onyılda her zamankinden daha iyi görülmekteydi. Nehru'nun tüm toplumsal emellerine ve söylemine karşın, Nehru liderliğinde bile Kongre özündeki muhafazakârlıktan asla kurtulamamıştı. İngilizlerin ülkeden ayrılmalarından sonra Kongre hiçbir zaman, değişim yaratma işlevini üstlenmedi. Daha çok, değişime uymayı yeğledi. Hint yönetiminde hanedana benzer bir yapı görülmesi bir açıdan bu durumu sembolize etmekteydi. Nehru'nun kızı öldürüldüğünde başbakanlıktaki yerini oğlu Raciv Gandhi alacaktı.[6]

Demokrasinin Hindistan'a kısa süreliğine Kongre dışında bir yönetim yaşatmasına karşın, İndira Gandhi Ocak 1980 seçimleriyle iktidarı yeniden ele geçirmişti. Oğlu da 1985 seçimlerinde büyük bir zafer kazanacak ve 1989 seçimlerinde sandıktan, oy kazanmak için Canata Partisi'ne ve solcu partilere bağımlı bir azınlık koalisyonu (bu koalisyonda da Nehru ailesinin iki üyesi bulunmaktaydı) çıkana dek, Kongre iktidara geri dönecekti. Ama bu sırada, Kongre'nin ülkeyi birlik içinde tutma başarısının bile fazla sürmeyeceği yönünde meşum belirtiler gözlenmeye başlanmıştı. İndira Gandhi'nin Ekim 1984'te iki Sih koruması tarafından öldürülmesiyle Sihler dünyanın dikkatini üzerlerinde topladılar. Bu saldırı, Hint ordusunun Amritsar'daki en önemli Sih mabedi olan Altın Tapınak'a yaptığı, büyük kayıplara ve tahribata yol açan ve ardından da planlı katliamların geldiği saldırıdan sonra yaşanmıştı. Sonraki yedi yıl içinde 10,000'den fazla Sih militan, güvenlik güçlerinin üyeleri ve olay yerlerinden geçenler ölecekti. Onyılın sonraki yıllarında da Pakistan'la Keşmir sorunu nedeniyle çatışma yaşanacaktı.

6) Raciv Gandhi'nin de bir suikastçı tarafından öldürülmesi üzerine (gerçi, o dönemde iktidarda değildi) Kongre liderleri neredeyse otomatik bir refleksle, İtalyan kökenli dul eşini partinin liderliğini üstlenmeye ikna etmeye çalıştılar.

Bu sorun iki ülkenin ilişkilerini bozmayı sürdürmekteydi. 1960'ta Keşmir'in sularının dağıtımı konusunda anlaşmaya varmış olmalarına karşın, 1964-1966 ve 1971'de iki ülke arasında ciddi çatışmalar yaşanmış, çatışmalar 1990 ve 1991'de yeniden başlamıştı. Bu çatışmaların ardından yapılan ateşkesin nihai bir çözüm getirmesi olasılığı ise önceki ateşkeslerden fazla olmayacaktı.

1990'da, o yıl Hindu-Müslüman ayaklanmalarında 890 kişinin öldüğü resmi olarak kabul edildi. Burada, Hindistan'da geçmişin ağırlığıyla ilgili basmakalıp yoruma bir kez daha dönmemek zor; bu ağırlığı ortadan kaldıracak dinamik bir güç henüz ortaya çıkmamıştı. Bağımsızlık öncesi Hindistan'a dair anıların silinmeye başlamasıyla birlikte Hint geleneğinin yeniden güçlenmesi her zaman olasıydı. 1947'de bağımsızlık için gece yarısının seçilmiş olması anlamlıdır; İngilizler uğurlu bir gün saptanması için astrologlara başvurmamışlar ve bu nedenle, yeni bir ulusun doğuşu için iki gün arasında bir an seçilmesi gerekmişti: bu, engelleyici ağırlığı sonraki kırk yıl içinde de yok edilemeyecek olan kültürel karabasanın bir işaretiydi. Daha da güçlenmişti; ne de olsa bölünme Hindistan topluluğunu, Hintli yurtseverlerin veya İngiliz dostlarının umduklarından ya da Anayasa'da öngörülenden çok daha Hindu terimlerle tanımlamıştı.

1980'e gelindiğinde, işe İngilizler tarafından alınmış olan son Hintli devlet görevlisi de emekliye ayrılmıştı. Hindistan o dönemde modernleşmenin güvence altına alınması noktasına henüz ulaşmamıştı; hâlâ da ulaşmış değil. Ülke hâlâ, sonradan aşılanmış batılı siyasi sistem ve bu sistemin dayatıldığı geleneksel toplum arasındaki kasti bir uyumsuzluk ve Hintli kitlelerle Hintli seçkinler arasındaki, giderek daha da açılan bir uçurum içinde yaşıyor. Liderlerinin pek çoğunun önemli gelişmeler kaydetmiş olmalarına karşın, köklü geçmişi, büyük bir ekonomik gerilik ve bunların ayrıcalık, adaletsizlik ve eşitsizlik gibi sonuçları hâlâ Hindistan'ın yolunu kesiyor. 1947'de ülkenin geleceğine inanmış olanların kökten değişimin ne kadar zor ve acılı olacağını kestirememeleri belki de kaçınılmazdı. Kendi toplumlarında bu denli radikal olmayan yön değişikliklerini gerçekleştirmekte bile zorlanmış olanların bu konuda büyüklük taslamaya ya da sert eleştirilerde bulunmaya hakları yoktur.

Hindistan'ın komşusu zamanla, geleneğinin İslami yönüne daha da kararlılıkla yönelmişti. Cinnah'ın istediği bu değildi, ama o ölmüştü ve kısa süre içinde Pakistan'da da, Müslüman dünyasının büyük bölümünde gözlenen İslami yenilenme hareketi görülecekti. Pakistan dışındaki etkilerine bakıldığında bu durum özellikle, Afgan anti-komünist gerilla kuvvetlerine verdiği destekte ve komünist rejimin devrilmesinin ardından Afganistan'ı egemenliği altına alan itici Taleban hareketine gösterdiği sempatide gözlenmekteydi.

Bu şartlar altında –üstelik, 1974'teki petrol krizinden sonra bölgenin sorunlarına karşı duyarlılık artmıştı–, Batı'nın İslam gerçekliğinin karmaşıklıklarına

dair en kısıtlı algıları bile, başka yerlerde olduğu gibi Pakistan'da da, Soğuk Savaş perspektifi içinde gizlendi ve bununla karıştırıldı. Bu çatışma, zaman zaman, eski hayaletlerin yeniden ortaya çıkmalarına yol açmıştı. Kimi İngiliz gözlemcilere göre, Rusların Ortadoğu, Körfez bölgesi ve Orta Asya'da nüfuz sahibi olma yönündeki geleneksel istekleri şimdi tatmin edilmeye çok daha yakındı. 1970'e gelindiğinde Sovyetler Birliği, ABD'yle rekabet edebilecek, dünya çapında bir deniz gücü kurmuş ve Hint Okyanusu'na bile yerleşmişti. İngilizlerin 1967'de Aden'den çekilmelerinden sonra Ruslar, Güney Yemen yönetiminin onayıyla bu üssü kullanmışlardı. Bütün bunlar, Amerikalıların daha güneyde de stratejik engellerle karşılaştıkları bir dönemde yaşanmaktaydı. Soğuk Savaş'ın Afrika Boynuzu'na ve eski Portekiz sömürgelerine ulaşması, daha kuzeyde yaşanan gelişmelerin önemini artırmıştı. Sovyetlerin 1979'daki Afganistan müdahalesi bu nedenle, eski bir jeopolitik tehdidin yeni bir ifadesi olarak görülebilir.

AFRİKA'NIN SÜREGİDEN SORUNLARI

1980'li yıllarda Avrupa'da yaşanan önemli olaylar genellikle, başka yerlerdeki önemli değişimleri gölgede bırakmaktaydı. Yine de, doğrudan etkilediği insan sayısının daha az olmasına karşın, Afrika'nın güneyinde yaşananlar da belki de aynı derecede önemliydi. Zimbabwe'nin yeni bir siyahlar devleti olarak sahneye çıkmasının ardından Güney Afrika Cumhuriyeti, kıtanın beyaz egemenliğindeki yegâne ülkesi olmuştu. Aynı zamanda en zengin Afrika ekonomisiydi ve bu da, kara Afrika'nın düşmanlığının ve hatta, dünyanın başka yerlerinde öfkenin odak noktası olmayı sürdürmesine yol açıyordu. Afrika'nın (ve diğer Üçüncü Dünya ülkelerinin) liderleri başka konular nedeniyle bölünmelerine karşın (ABÖ Angola'daki iç savaş nedeniyle parçalanmıştı), Güney Afrika karşısında birleşebiliyorlardı. 1974'te Birleşmiş Milletler Genel Kurulu *apartheid* nedeniyle Güney Afrika Cumhuriyeti temsilcilerinin oturumlara katılmalarını yasaklamış ve 1977'de de BM İnsan Hakları Komisyonu, Uganda'da siyahların siyahlara karşı uyguladıkları şiddetin araştırılması taleplerini ustaca savuştururken, siyasi utanç yaşamadan eleştirilmesi daha kolay suçlar için (İsrail ve Şili'yle birlikte) Güney Afrika'yı kınamıştı. Pretoria'dan kuzeye doğru bakıldığında giderek daha korkutucu bir manzarayla karşılaşılmaktaydı. Küba askerlerinin Angola'ya girmeleri, SSCB'nin Güney Afrika'ya karşı yeni bir stratejik eylem gücü kazanması anlamına geliyordu. 1980'lerde hem bu eski Portekiz sömürgesi hem de Mozambik, siyahların bölgelerindeki huzursuzluğu kışkırtmak isteyen ve kent terörizmini sürdüren Güney Afrikalı muhaliflerin üssüydü.

Güney Afrika yönetiminin düşünüşünün değişmesinde etkili olan olgulardan bazıları bunlardı. 1978'de göreve gelen yeni başbakanın pek çok Afrikaner'i rahatsız edecek adımlar atarak yavaş yavaş tavizler vermeye başlamasıyla bu olgular su yüzüne çıktı. Evet, P. W. Botha'nın girişimlerinin yavaşlamaya başlaması uzun sürmedi; Birleşmiş Milletler'in Güney Afrika'ya karşı sert tutumunun sürmesi, ülkedeki kent terörizmi, (bir BM yönetim bölgesi olarak yıllar önce Güney Afrika'ya verilmiş olan) Namibya'yla kuzey sınırlarındaki giderek daha tehlikeli hale gelen ve askeri talepleri giderek artan durum ve Afrikanerlerin Botha'ya karşı güvensizliklerinin (seçimlerin de gösterdiği gibi) artması, Botha'yı yeniden baskıcı yöntemlere yöneltti. Ama 1980'li yıllara gelindiğinde sorun temelden değişmişti: artık *apartheid*'ın çirkin özelliklerinin sürdürülüp sürdürülmeyeceği sorunu değil, Güney Afrikalı beyazların siyah çoğunluk yönetimini kabul edip etmeyecekleri ve eğer kabul ederlerse, bunun silahlı çatışma olmadan gerçekleşip gerçekleşmeyeceği sorunuydu.

Botha'nın en ileri ve son yumuşama adımı, 1983 tarihli yeni anayasa oldu. Bu anayasada beyaz olmayan Güney Afrikalılara temsil hakkının tanınması, yetersizliğiyle siyah siyasi liderleri çileden çıkarmış, Afrikaner tutucularıysa beyaz olmayanların temsilinin kabul edilmesi nedeniyle tiksintiye boğmuştu. Bu arada, Birleşmiş Milletler onayıyla Güney Afrika'ya karşı sürdürülen yaptırımların baskısı artmaktaydı. 1985'de ABD bile kısıtlı düzeyde de olsa yaptırım getirmişti; bu döneme gelindiğinde Güney Afrika ekonomisine duyulan uluslararası güven azalmakta ve bunun etkileri de görülmekteydi. Değişim rüzgarının ilk esintileri hissediliyordu. Flaman Protestan Kilisesi *apartheid*'ın en azından bir "hata" olduğunu ve (daha önce iddia edildiği gibi) Kitab-ı Mukaddes'e dayanarak haklı gösterilemeyeceğini kabul etti.[7] Afrikaner siyasetçiler arasındaki bölünme de derinleşmekteydi. 1985'te ilk yasal "karma" evliliğin yapılması sembolik açıdan önemli bir olaydır. Güney Afrika ordusunun, giderek artan yalıtılmışlığına karşın, Küba kuvvetleri burada kaldıkça Marksist Angola yönetimini yenememekle birlikte, Cumhuriyet sınırlarındaki tehditlerin başarıyla üstesinden gelmesinin de olasılıkla katkısı oldu. 1988'de Namibya'nın Güney Afrika'nın katlanılabilir bulduğu şartlarla bağımsızlığını kazanmasının ardından, Angola'yla barış yapıldı.

1984'ten beri cumhurbaşkanı olan Botha'nın ertesi yıl isteksizce yönetimden çekilip yerini, özgürleşme hareketinin süreceğini kısa süre içinde açıkça belli eden F. W. de Klerk'e bırakmasından önceki gelişmeler böyleydi. De Klerk hatta, bu hareketin çoğu beyazın sandığından çok daha ileri gideceğini

7) 1998'deki kilise konferansında, *apartheid*'ın "yalnızca etkileriyle ve işleyişiyle değil, temel doğasıyla da yanlış ve günah" olduğu çoğunluk oyuyla kabul edildi.

söyledi; ama bu, *apartheid*'ın her açıdan sona ermesi anlamına gelmiyordu. Siyasi protestolara ve muhalefete hoşgörü gösterilecekti. Toplantılara ve yürüyüşlere izin verildi; tutuklu siyah liderler serbest bırakıldı. Bu arada, süper güçler arasındaki ilişkilerde önemli bir değişim gözlenmekteydi. ABD'yle Sovyetler Birliği arasında yapılan anlaşmalar, Angola ve Mozambik'teki çatışmaların sona ermesinde etkili olmuş ve zamanla, Namibya'ya özgürlük yolunu açmıştı.

İleriye doğru giden yol 1990'da birdenbire, ardına dek açıldı. Şubat ayında de Klerk "yeni bir Güney Afrika'nın" oluşmakta olduğunu duyurdu ve dokuz gün sonra, Afrika Ulusal Kongresi'nin uzun zamandır tutuklu bulunan lideri, bir sembole dönüşmüş olan Nelson Mandela serbest bırakıldı. Mandela çok geçmeden, bundan sonra atılacak adımlar konusunda yönetimle müzakerelere başladı. Sert bir dil kullanmasına karşın, siyah çoğunluğun yönetimi altındaki bir gelecek konusunda beyazlara güven verilmesi yönünde yeni bir gerçekçiliğin umut verici işaretleri gözlenmekteydi. Bu tür göstergeler elbette, aşırı uçlardaki siyah siyasetçileri eyleme ve daha şiddetli bir muhalefete yöneltti. Yine de, yıl sonuna gelindiğinde de Klerk önemli bir mesafe kaydetmişti. Taraftarlarına Mandela'nın taraftarlarından daha fazla yol kat ettirmiş, hatta, *apartheid*'ın dayanak taşı olan toprak kanununu kaldıracağını söylemişti. O dönemde dünyanın ilgisinin beyaz Güney Afrika liderlerinin samimiyetlerinden ya da samimiyetsizliklerinden çok siyah rakiplerinin gerçekçiliği (ya da gerçekçi olmamaları) ve taraftarlarını kontrol edebilme yetenekleri (ya da yeteneksizlikleri) üzerinde yoğunlaşmış olması, Güney Afrika'da olayların ne denli hızlı ilerlediğinin ilginç bir göstergesidir. Siyah Güney Afrikalılar arasındaki bölünmeyi gösteren pek çok işaret vardı. Demokratik bir Güney Afrika yönünde bir zamanlar hayal bile edilemeyen bir adım atılmış olsa bile, yolun bundan sonrasının çok daha çetin olduğu açıkça görülüyordu. Yine de, ihtiyatlı bir iyimserlik duyulması için geçerli nedenler de vardı.

Afrikaner Milliyetçi Partisi'yle Afrika Ulusal Kongresi arasında görüşmeler De Klerk ve Mandela liderliğinde başladı. 1993 yine de, Güney Afrika'nın gördüğü en zorlu yıl olacaktı. Siyasi cinayet ve terörizm eylemlerinin sayısı hızla arttı. Yılın ilk altı ayında zaten yüksek olan siyasi şiddet kurbanlarının ölüm oranı, yalnızca Temmuz ve Ağustos'ta ayda 100'den fazlaya yükseldi. Haziran sonuna gelindiğinde 109 polis öldürülmüştü ve (Güney Afrika'daki pek çok şiddet kurbanı gibi) bunların çoğu siyahtı. Güvenlik güçleri büyük bir baskı altındaydı. Güney Afrika parlamentosu yine de, siyasetçilerin görüşmeleri sonucunda ortaya çıkan yasa tasarısını sonbaharda onayladı. Bu yasayla siyah Güney Afrikalılara siyasi iktidarda ilk kez gerçek bir pay sunuluyordu. Ardından, Noel'den hemen önce parlamento yeni geçici anayasayı kabul etti.

ANC'den ayrılmış olan militan Pan-Afrika Kongresi Ocak 1994'te devlete karşı silahlı mücadeleye ara verdiğini ve Nisan ayında yapılacağı ilan edilen çok-ırklı seçimlere katılacağını duyurdu.

Seçim günü yaklaşırken hem siyah hem de Afrikaner siyasi liderler arasında, kimi kabileci korkuları, kimi de ideolojik aşırılıkları yansıtan bölünmeler gözlenmekteydi. Şiddet eylemleri sürüyordu. Yine de seçimler planlandığı gibi, düzen içinde gerçekleştirildi. 9 Mayıs'ta yeni parlamento toplandı. Parlamentodaki ANC çoğunluğu Mandela'yı yeni Güney Afrika'nın ilk devlet başkanı olarak seçti. Mandela görevine ertesi gün, Afrikanerlerin merkezi ve yüzyıl başında İngilizlerin savaş halinde olduğu eski Transvaal cumhuriyetinin başkenti olan Pretoria'da başladı. Güney Afrika kısa bir süre sonra Afrika Birliği Örgütü'ne katıldı ve belki daha da şaşırtıcı bir adım atarak, yeniden Britanya Uluslar Topluluğu'na girdi.

Kıtanın diğer yerlerindeyse tablo 1970'li ve 1980'li yıllar boyunca daha da kararmıştı. Yüzyıl sonuna yaklaşılırken, dünya nüfusunun onda birinin yaşadığı Sahra altı Afrika aynı zamanda, dünya mültecilerinin dörtte birini de barındırmaktaydı. Otuz dört Sahra altı Afrika ülkesinin vatandaşlarının dörtte biri HIV taşıyıcısıydı; bu ülkelerden biri olan Botsvana'da doğumdan itibaren yaşam beklentisi altı yıl içinde (1992-1998) altmış birden kırk yediye inmişti. Bu ciddi bir demografik tehdit anlamına geliyordu. Petrol krizinden ve eski sömürgeci ülkelerin eski topraklarına duydukları ilginin azalmasından sonra Kara Afrika'nın büyük bölümünde ekonomik büyüme tam anlamıyla durmuştu. Pek çok Afrika ülkesinin ekonomi politikalarında da ithalat gereksinimini azaltacak sanayi kalkınması teşvik edilirken, satışa yönelik tarım ürünlerinin fiyatları düşük tutularak, gıda üreticisi köylünün çıkarları giderek yükselen kent nüfusuna feda edilmekteydi. Tarımsal üretim yavaşlıyor ve zaman zaman düşüyor, nüfus ise artıyordu. Kıtlık yaygınlaşmıştı. Siyasi ve idari başarısızlıklar, sorunlara çözüm bulunmasını engellemekteydi. 1993 yılında Afrikalılar kişi başına 36 dolar dış yardım aldılar, ama bu yardımların gözle görülür bir yararı olmadı; o dönemde aynı rakam Güney Asya'da 4 ve Latin Amerika'da da 8 dolar düzeyindeydi.

1998'de, yani, Afrika'nın yüzünü kararlı şekilde demokrasiye çevirmesinden on yıl sonra, *apartheid* mirası Güney Afrika Cumhuriyeti'ni en az Boer mitolojisi kadar gölgeliyordu ve burada yüzyılın nasıl başladığı unutulmuştu. Güney Afrika sınırları dışında da, uygar yönetim olasılığı her zamanki kadar düşüktü. İç savaşta gıda bir silah olarak kullanıldığından Sudanlılar açlıktan kırılıyor ve Ruanda'da 1980'lerin ortalarında başlayan soykırım dehşeti hâlâ sürüyordu. Kongo'daki (eski Zaire) ayaklanma komşularının müdahaleleriyle daha da şiddetlenmişti ve Eritre'yle Etiyopya savaşmaktaydılar. Önemli bir

Afrika ülkesinin sivil yönetime dönebileceğine dair ufak bir olasılık bir tek Nijerya'da, ülkeyi yöneten diktatörün ölümüyle doğmuştu; Angola'da ise bıçak sırtındaki barış her an yeniden iç savaşa dönüşebilir gibi görünüyordu. Sahra altı Afrika'da kişi başına düşen gelir hâlâ, yirmi beş yıl önce ulaşılan düzeyin altındaydı. Kıtanın halkları bağımsızlıktan beri, sömürgecilik döneminden devraldıkları sınırları korumanın ötesinde hiçbir şey kazanamamışlardı. Mandela'nın yardımcısı 1997'de "Afrika Rönesansı yaklaşıyor" demişti, ama yüzyıl sonuna yaklaştığımız bu dönemde, neden böyle düşündüğünü anlamak olanaksız. Pek çok Afrika ülkesinde sürekli bir değişim gözlenmesine karşın, kıtanın büyük bir bölümüne genel bir atalet hâkim görünmekteydi.

25 Kesinlikler Çöküyor

KUŞKU TOHUMLARI

Olaylara ne kadar yakınsak, bakış açımızın doğruluğundan emin olmamız o kadar zorlaşır. Yine de olaylar zaman zaman, tarihin bazen hızında, bazen yönünde, bazen de her ikisinde birden özel bir değişimi açıkça ve anında gözler önüne serecek şekilde gelişir. Son birkaç onyılın olaylarını, bütün bir yüzyıl bağlamı söz konusu olduğunda bile tarihsel manzarayı değiştirmiş oldukları için, bu tür ani ve kesinlikle önemli değişimler olarak gören pek çok kişi vardır. 1980'den beri olanların tam anlamı –ve hatta, kimi en önemli ayrıntıları– hâlâ tartışılıyor. Bu değişimleri anlama yolunun başlangıç noktası, 1945'ten beri dünya tarihine hâkim olan ve hatta, izleri 1917'ye dek sürülebilen Soğuk Savaş'ın sona ermiş olduğu gerçeğidir.

Bu gelişme tek başına, en azından küresel ölçekte uluslararası ilişkiler hakkındaki varsayımlarda, pek çok ülkede yaşanan diğer tüm değişimlerle bağlantılı bir kayma anlamına gelir. Değişim yalnızca siyasi ve ideolojik konularla sınırlı da değil. Günümüzden bakıldığında tohumlarının o zamandan filizlenmekte olduğu anlaşılan bu değişimler, 1980'de hiç de olası görünmüyorlardı. Tam tersine, birkaç yıl öncesinin *détente* umutları hızla kırılmaktaydı, ABD'de Soğuk Savaş söylemi her zamanki kadar güçlüydü ve SSCB'nin liderleri, bir Amerikan nükleer saldırısının yolda olup olmadığını merak etmeye

başlamışlardı. Gelecek konusundaki, yakın zamanlara dek moda olmuş başka görüşlerin de bir kenara bırakılmaları gerekmekteydi. İran devrimi Yakındoğu ve Ortadoğu'da yaşanacak değişimlerin habercisi gibi görünmüştü, ama gerçekte neye ulaşmış olduğunu dengeli bir şekilde saptamak hâlâ çok güçtü (ki bu durum 1990'lı yıllarda da sürecekti). Arap-İsrail çıkmazının çözüleceğini umanlar (bu çözümü ne şekilde düşünürlerse düşünsünler ve bundan kimin yararlanacağına inanırlarsa inansınlar) hiç kuşkusuz, 1980'li yıllarda da hayal kırıklığına uğrayacaklardı. İslam "köktenciliği"nin gerçekte ne anlama geldiğini anlamak da kolaylaşmamıştı. Bir süreliğine büyük bir diriliş gibi görünen bu devrim de birkaç yıl içinde, yüzyıllar boyunca İslam'ı zaman zaman etkisi altına almış ve sonra silinip gitmiş püritenlik dalgalarından biri gibi görünmeye başlayacaktı. Şartlara çok şey borçluydu; İsrail'in Kudüs'ü, yani, İslam'ın Kutsal Yerleri'nden üçüncüsünü işgal etmesi İslam dayanışması duygusu yaratmış ve petrol krizi de İslam kılıcını keskinleştirmişti. Yine de İslam, çoğunlukla farklı taraflara yönelen kendi zorlu miraslarına sahipti.

Sünni Irak'ın 1980'de Şii İran'a saldırmasıyla, sekiz yıl sürecek ve bir milyon cana mal olacak bir savaş başlamıştı; çatışmanın başlamasında doktrin farklılıklarının etkili olduğu söylenemezdi, ama tüm İslam devletlerinden gelen temsilcilerin bu farklılıkları gözardı eden bir toplantıda (Tahran'da) buluşmaları 1997'yi bulacaktı. İran'ın yöneticileri de, süper güçleri (özellikle de, milyonlarca Müslüman uyruğu bulunan SSCB'yi) rahatsız edebilseler ve kaygılandırabilseler bile, kolaycabozguna uğratamayacaklarını kısa sürede anladılar. 1979 sonunda, Sovyetlerin Afganistan'daki kukla komünist rejimi Müslüman isyancılara karşı ilk başta başarıyla desteklemelerine yalnızca seyirci kalabilmişlerdi. İran yönetiminin teröristleri ve adam kaçıranları desteklemesinin nedenlerinden biri, (çok farklı Libya yönetimi gibi) elverişsiz bir uluslararası ortamda yapabileceği en iyi, ya da, en kötü şey olmasıydı. Amerikalı rehinelerle oynadığı oyuna rağmen, eski Şah'ı İslam adaletinin önüne çıkaramamıştı (Şah 1980'de sürgünde öldü). Sonuçta, kartalın kuyruk tüylerinin yolunması ABD için utanç verici olmuştu, ama günümüzde bu, o zamanki kadar önemli görünmüyor. Geriye dönüp baktığımızda, Başkan Carter'ın 1980'de ABD'nin Basra Körfezi'ni hayati öneme sahip bir bölge olarak gördüğünü açıklaması çok daha önemli görünüyor. Bu açıklama, Amerika'daki tehlikeli derecede abartılmış belirsizlik ve yenilmişlik havasındaki gerilemenin ilk işaretlerinden biriydi.

AMERİKALILARIN KAYGILARI

Bu havanın kökenlerini anlamak zor değil. On sekiz yıl önce Amerikalılar,

Küba krizinin dünyaya ABD'nin dünyanın patronu olduğunu gösterdiğini düşünmüşlerdi. O dönemde üstün askeri güç olduklarını biliyor ve tüm dünyada müttefiklerinden, kendilerine bağımlı devletlerden ve uydularından destek görüyorlardı. Bir yandan iç sorunlarla büyük bir güçle boğuşulurken bir yandan da dünya çapında diplomatik ve askeri bir çabanın sürdürülebilmesini Amerikan halkının iradesi sağlamıştı. Ama daha 1970'te Amerikan halkının duyguları değişmeye başlamıştı. Bundan sonra yaşanan kara bir onyıl boyunca düş kırıklığı derinleşmişti. Vietnam yenilgisinin psikolojik felaketi 1970'li yılların ilk yarısına damgasını vurmuştu. Sonra, Nixon'ın görevinden ayrılmak zorunda kalmasının yarattığı çalkantı yaşandı ve bu çalkantı, Nixon'ın gerçekte ulaştığı uluslararası başarıları gölgeledi. Ardından, İran'daki başarısızlık ve ülkenin rehine olayında sergilediği güçsüzlük geldi. Son olarak, SSCB'nin Afganistan'a bir ordu göndererek Asya'daki nüfuz alanını genişletebildiğini gösterdiği ve bir süreliğine yeni bir Kore olasılığının yaşandığı bir dönemde ABD eli kolu bağlı oturmak zorunda kaldı. Sovyet maccrasının Moskova'daki planlamacıların umduğu kadar başarılı geçmeyebileceğini o dönemde pek az kişi öngörebilmişti.

Yine de, 1980'de dünya siyasetinin temel gerçekliği aslında yeniden gözler önüne serilmek üzereydi. Küba krizinden sonra çok hızlı bir değişim yaşanmasına karşın Amerikan cumhuriyeti o yıl hâlâ, (resmi bir Sovyet tanımını kullanırsak) "katılımları olmadan tek bir uluslararası sorunun bile çözümlenemeyeceği, en büyük dünya güçleri" statüsüne sorgusuz sualsiz sahip iki devletten biriydi. Çinliler için bile bu söylenemezdi. Yalnızca ABD ve SSCB için geçerliydi ve dünyanın işleyiş şeklinin temel ve belirleyici bir olgusuydu. Uluslararası terörizm bir yana, Uzakdoğu'daki ekonomik mücadele kaynakları ve Ortadoğu şeyhlerinin petrol şantajı bile bu durumu değiştiremezdi.

Üstelik, tarihin hiçbir gözdesinin bu konumunu sonsuza dek sürdürdüğü görülmemiştir. Küba krizinden sonra Sovyet gücünün artması kimi Amerikalıları korkutmuş olsa da, daha 1970'li yıllarda bile SSCB'nin önemli zorluklarla pençeleşmekte olduğunu gösteren işaretler vardı. Soğuk Savaş nedeniyle Küba ve Vietnam'a yardım etmek durumunda kalması kaynakları üzerine ağır bir yük bindirmişti. Silahlanmaya hâlâ çok yüksek rakamlar harcıyordu (1980'li yıllarda, GSYH'nın neredeyse dörtte biri), ama giderek daha pahalı silahların ve destek teknolojilerinin gündeme geldiği bir çağda bu rakamlar pek de yeterli görünmüyordu. Afganistan da faturayı yükseltmiş ve üstelik, neredeyse hiçbir yarar sağlamamıştı. Bu yükün taşınabilmesi için daha fazla kaynağa ihtiyaç vardı. Bunun ne anlama geldiği tartışılabilir, ama değişim gerektireceği kesindir. Böyle bir ortamda, iki süper güç arasındaki zorlayıcı nükleer korku bağının daha da güçlenmiş olması ancak yatıştırıcı bir etmen olabilir. Nükleer

üstünlüğün son kertede ancak kavramsal bir üstünlük olduğunu her ikisi de biliyorlardı. Başkanlık seçiminin yapılacağı yılın yaklaştığı dönemde Amerikalıların ofiyil sonu hakkındaki kaygıları sürüyordu belki, ama, belli konulardaki çatışmaların sürmesine rağmen, 1970'li yıllarda silah sınırlandırması konusunda yeni bir işbirliğinden söz edilmekteydi.

Böyle bir arka plan içerisinde geçen seçim yarışında, kolayca dile getirilemese de anlaşılabilir iç nedenlerden ötürü, seçmenlerin ulusal zayıflık hissiyle ve SSCB korkularıyla oynanarak savaşıldı. Seçimlerin galibi Ronald Reagan kullanılan oyların çoğunluğunu almış ve bir Cumhuriyetçi adaya göre büyük bir başarıya ulaşarak, (rakibinin doğduğu eyalet olan) Georgia hariç tüm güney eyaletlerini kazanmıştı. *Détente* umutları yıkılmıştı ve yeni başkanın makamına oturduğu dönemde, miras aldığı tüm zorluklara karşın, muhafazakâr Sovyet liderlerinin Amerikan politikasındaki eğilim konusunda kuşkularını yeniden ifade etmeye başlamaları hiç de şaşırtıcı değildir. Yeni idare Amerikalılara güvenlerini kısa sürede yeniden kazandıracak ve bu durum Sovyetlerin kaygılarını daha da artıracaktı.

KARIŞIKLIK İÇİNDEKİ İSLAM

1981'de, Reagan'ın başkanlık görevine başladığı gün İranlılar Amerikalı rehineleri serbest bıraktılar. Bu, utanç verici ve asap bozucu bir olayın sonu anlamına geliyordu (Demokratlara oy vermiş olan kuşkucu Amerikalılar, rehinelerin serbest bırakılma zamanlamasının, yeni idarenin destekçileri tarafından, görevi sona eren Carter'ın itibarını sarsmak amacıyla ayarlandığına inanacaklardı). Ama Ortadoğu ve Körfez bölgesinin sorunlarının sonu değildi. İsrail'in sınırları ve hatta, var olma hakkı sorunu çözülmemişti. Kısa bir süre sonra İran-Irak savaşı dünyaya, patlamaya hazır bu cephanenin sunduğu tehlikeleri hatırlatacaktı. Lübnan'ın istikrarsızlığı giderek daha çok gözler önüne serilmekteydi. Burada düzenli yönetim tamamen ortadan kalkmış ve ülke, kimilerini Suriyeli ve İranlıların, kimilerini de İsraillilerin desteklediği silahlı haydut çetelerinin birbirleriyle savaştıkları bir anarşiye sürüklenmişti. Bu da FKÖ'nün devrimci kanadına İsrail'e karşı operasyonları için eskisine göre çok daha elverişli bir üs kazandırıyordu. İsrail kuzey sınırlarında ve bu sınırların ötesinde giderek daha şiddetli ve pahalı operasyonlara girişerek tepki verdi ve gerilimi daha da tırmandırarak, Filistinlilerle aralarındaki çatışmayı şiddetlendirdi.

Yakındoğu ve Ortadoğu'daki belirsizliklerden yakınan tek ülke ABD değildi; Sovyetler Birliği'nde çok sayıda Müslüman olması nedeniyle Moskova da kaygılıydı. Kimi gözlemciler bunun yararlı bir olgu olduğunu düşünüyor ve

İslam içerisinde karışıklığın giderek artmasının iki süper gücü de ihtiyata sevk edebileceğine ve belki de, bölgedeki uydu ve müttefiklerine kayıtsız şartsız destek vermekten vazgeçireceğine inanıyorlardı. Bunun olması en çok İsrail'i etkileyecekti. Böyle bir gelişme kimi muhafazakâr Arapları hoşnut edebilirdi belki, ama İran'ın saldırgan Şii püritenliği petrol zengini Körfez ülkelerinde ve Suudi Arabistan'da kaygı yaratıyordu; bu ülkelerin yöneticileri İran devriminin radikal tutuculuğuna duyulan sempatinin diğer İslam ülkelerine de yayılmasından korkuyorlardı. Bu arada, İran'daki devrimcilerin ve onların Arap ve Müslüman sempatizanlarının daha kaygılandırıcı tutumları ve söylemlerindeki kimi zaman gülünçlük derecesine ulaşan abartılar batılı gözlemcileri hâlâ, gereğinden fazla kaygılandırmaktaydı.

Ateşli taraftarlarının uzlaşmazlıklarının ne anlama gelebileceği, Mısır cumhurbaşkanının İsrail'le vardığı uzlaşmanın bedelini 1981'de öldürülerek ödemesiyle anlaşıldı. Bu arada Pakistan yönetimi de Afganistan'daki antikomünist Müslüman asilere gizlice yardım etmeyi sürdürüyor, yurtiçinde de İslam ortodoksisini giderek daha şiddetle destekliyor ve dayatıyordu (yine de, onyıl sonuna gelindiğinde Pakistan'ın başbakanı kadındı; bu, İslam dünyasındaki tek örnekti ve ülke 1989'da Britanya Uluslar Topluluğu'na yeniden katıldı). Ama onyıl ilerlerken radikal İslamcı duygulara dair en korkutucu kanıtlar Kuzey Afrika'dan çıkmaktaydı. Bu durum özellikle, kolayca heyecana kapılan Libya diktatörü Albay Kaddafi'nin tuhaf çıkışları ve bildirilerinde görülmekteydi; Kaddafi diğer petrol üreticisi ülkeleri ABD'ye petrol satmayı durdurmaya çağırmıştı (oysa Libya petrolünün üçte biri hâlâ ABD pazarına gönderilmekteydi). 1980 yılında, diğer şeylerin yanı sıra, hem 1940-1943 döneminde Kuzey Afrika'daki savaşlarının verdiği hasar için İtalya, Birleşik Krallık ve Batı Almanya'ya yüksek bir fatura göndereceğini, hem de, yurtdışındaki *tüm* Libyalıların "bulunmaları ve fiziksel olarak tasfiye edilmeleri" gereken vatan hainleri ve hırsızlar olduğunu söyledi.[1] Aynı zamanda, ülkesini kısa bir süreliğine Baasçı Suriye'yle "birleştirdi".

Ama daha batıda bu tür davranışlardan çok daha önemli siyasi gelişmeler yaşanmaktaydı. Yüzyıl sonu yaklaşırken, yeni Cezayir iç karartıcı bir görüntü sergilemekteydi. Bağımsızlık savaşında kazanılan zaferi daha da vahşi katliamlar izlemişti (özellikle de, Fransız rejimiyle işbirliğine girenlerin ya da işbirliğine girdiklerinden kuşkulanılanların kanları dökülmüştü). Bir dönem, Cezayirlilerin yaşamlarının daha iyiye doğru değişeceği umulmuştu. Hepsi olmasa da çoğu Fransız soyundan gelme bir milyondan fazla Cezayirlinin Fransa'ya kaçmasıyla birlikte *pied-noir* cemaatinin yarattığı büyük sorun ortadan kalkmış ve

1) *AR 1980*, s. 210-213. Görünüşe bakılırsa, son tehdidi uygulamaya da başlamıştı.

böylece, daha fazla etnik temizliğe gerek kalmamıştı. Başlangıçtaki işaretlerin bazıları olumluydu. Cezayir yüksek petrol ve doğal gaz gelirlerinin tadını çıkarmayı umuyordu; barış görüşmeleri sırasında, Fransa'nın (kuzeyin kıyı bölgesine eklenmesi Fransız sömürgeciliğinin yapay bir ürünü olan) Sahra'da kontrolü elde tutma çabaları boşa çıkmıştı. Cezayir, dünya ölçeğinde bakıldığında fazla önem taşımasa da –ne de olsa, 1962'de nüfusu ancak 16 milyon dolayındaydı–, (Güney Afrika'nın ardından) kıtanın ikinci büyük sanayi temeline sahipti. 1970'li yıllarda ülkenin Afrika'nın "ilk Japonya'sı" olacağı bile söylenmekteydi.[2]

Ama bu gerçekleşmeyecekti. 1980'e gelindiğinde ekonomi soluksuz kalmıştı. Devlete ait ağır sanayiye boşa gidecek yatırımlar yapılmıştı. İmalat çıktısı azalmıştı. Amansız nüfus artışı sürmekteydi (1960 ila 1995 arasında nüfus üç katına çıkmıştı), ama ülkenin tarım üretimi artmamıştı. Cezayir, ithalat faturasının yükselmesi, petrol gelirlerinin düşmesi ve dış borçların hızla artması sorunlarıyla karşı karşıyaydı. Cezayirli genç erkekler için gözde çıkış yolu Avrupa'ya (ve öncelikle, Fransa'ya) göçtü ve yurda yolladıkları havaleler vazgeçilmez bir gelir kaynağı olmuştu. Bu havaleler (ve paradoksal olarak, tarım arazilerinin ve petrol ve gaz kaynaklarının kamulaştırılmasına dek Fransız hükümetinden gelen yardım ve krediler) olmasa ülke iflasla karşı karşıya kalacaktı.

Giderek kötüleşen bu ortamda önceki yılların umutları solmuştu. Cezayir, Libya, Fas ve Moritanya'dan oluşan bir Kuzey Afrika İslam Birliği kurulması umutları da kısa sürede kırıldı. Yurtiçinde de, zaferin hemen ardından oluşturulabilecek olan siyasi konsensüs, üyeleri kısa sürede birbirleriyle iktidar çatışmalarına giren FLN tabanlı yönetimin uzlaşmazlığına kurban edildi. Berberilerle Arapların çıkarları arasında bir uçurum açılmaktaydı. Rejimin geniş anlamda sosyalist ve laik tutumu da, devrimci liderlerin kentli ve Fransızca konuşan arka planlarını paylaşmayan tutucuları soğutmaktaydı. 1989-1991 döneminde, uzun zamandır ertelenmiş olan Cezayir siyasetinin demokratikleşmesi çabalarının başarısızlığa uğramasında bu durum etkili oldu. 1990'da yapılan yerel seçimlerde Afrika'da ilk kez, açıkça İslamcı bir parti çok büyük bir demokratik zafer kazandı. Yönetimdeki FLN'nin adayları ve onlarla birlikte, IMF destekli ekonomik reform politikasının ardındaki destek ağır bir yenilgi aldı. Yaşanan karışıklıklar üzerine hükümet bir süreliğine kuşatma durumu ilan etti, ama yıl sonuna doğru rejim bir kez daha bozguna uğratıldı; bu kez, ulusal seçimlerde, aşırı uçtaki "İslami Kurtuluş Cephesi" tarafından. Ama bu son zaferleri olacaktı; Temmuz 1991'de harekete geçen ordu seçimlere dayan-

2) D. S. Landes, *The Wealth and Poverty of Nations* (Londra, 1998), s. 507.

mayan otoriter bir rejim kurdu. Ardından, İslamcılara karşı, giderek vahşileşen bir sefere girişti; İslamcılar da karşılık olarak, terörizme ve gerilla savaşına yöneldiler. Onyılın geri kalan bölümü boyunca ordu Cezayir siyasetinin egemen gücü olacak, belli bir parti rejiminden çok bir siyasi sistemi sürdürmeye kararlı olduğunu giderek daha açıkça gösterecek ve bu yolda kullandığı yöntemlere giderek daha dikkat etmez olacaktı.

1989'da bir askeri darbeyle Sudan'da da iktidara askeri ve savaşçı bir rejim geldi. Rejim, varlığının büyük bölümünü askeri yönetim altında geçirmiş bu talihsiz topraklarda geriye kalmış olan dar sivil özgürlükleri de kısa sürede yok etti.[3] İran'la yakın ilişki içine giren yönetim yenilenmiş bir şevkle, ülkenin (hem Hıristiyanlığın hem de paganizmin İslamlaşmaya direndiği) güneyinde bağımsızlığın kazanılmasından beri sürmekte olan isyanı bastırma çabalarına girişti. Bu savaşta günümüze dek 1.4 milyon kişinin öldüğü tahmin edilmektedir.

Aşırı radikallerin pek çok İslam ülkesinde büyük ilerleme kaydetmelerine karşın, daha 1990'da, ılımlı ve muhafazakâr Arap siyasetçilerin radikallerden uzaklaştıklarını gösteren işaretler gözlenmekteydi. Yerlilerin aşırılara karşı muhalefeti de kimi zaman etkili oluyordu. Müstakbel devrimciler, İslam öğretisi ve geleneklerine uymayan iktidar ve modernleşme hedeflerine sahip diğer Müslümanlarla çatışmak zorundaydılar. Libya diğer Afrika ülkelerinde istikrarsızlık yaratabilir ve İrlandalı teröristlere silah sağlayabilirdi belki, ama bundan fazlasını yapamazdı. İran'ın Irak'a karşı verdiği savaştan ayırıp diğer İslam rejimlerine verebileceği askeri destek büyük oranda, Afganistan'la sınırlıydı. Burada Afgan kuvvetleri Sovyet işgal ordusu karşısında, Pakistan'ın ve Amerikan CIA'inin de yardımıyla, azınlık rejimini destekleyen SSCB'yi çıkmaza sokmaktan da öte, Sovyet kaynaklarını kurutacak denli başarılı oldular. Afganistan tam anlamıyla bir Sovyet Vietnamı'na dönüşmekteydi.

Onyılıçinde, Irak'ın Amerikan himayesindeki yöneticisi Saddam Hüseyin'in de İslam birliğini ancak bir taktik olarak, pragmatik nedenlerle desteklediği yönündeki kanıtlar artacaktı. Müslüman olarak yetiştirilmiş olan Saddam laik olması gereken, ama aslında himayeye, aileye ve askerlerin çıkarlarına dayalı bir Baas rejiminin liderliğini yapıyordu. İktidarı amaçlıyor ve teknolojik modernleşmeyi araç olarak görüyordu; Irak halkının refahına önem verdiğini gösteren hiçbir kanıt yok. İran'la yaptığı savaşın uzamasını ve savaşın yüksek maliyetini diğer Arap ülkeleri –özellikle de, Körfez bölgesinin diğer petrol üreticileri–, aynı anda hem tehlikeli bir maceracının, hem de İran devrimcile-

3) Cumhuriyet 1 Ocak 1956'da ilan edilmişti. Sudan daha önceden Büyük Britanya ve Mısır'ın ortak idaresi altındaydı.

rinin elini kolunu bağladığı için, memnuniyetle karşıladılar; gerçi, Müslüman ülkeler arasındaki savaşın, dikkatleri Filistin sorununun uzaklaştırmasını ve İsrail'in FKÖ'ye karşı elini güçlendirmesini üzüntüyle karşılıyorlardı.

Körfez'de neredeyse on yıl boyunca süren ve batılılara zaman zaman, petrol kaynakları konusunda yeni sorunlar yaşanması hayaletini hatırlatan kaygı ve kargaşa dönemi sırasında İran'la ABD'nin silahlı çatışmanın eşiğine geldikleri dönemler oldu. Bu arada, Levant'taki uluslararası pat durumu giderek daha sorunlu hale gelmekteydi. İsrail, Lübnan'da Filistinli gerillalara ve destekçilerine karşı operasyonlar düzenleyerek, Altı Gün Savaşlarının ardından eskiden Suriye'ye ait olan Golan Tepeleri'ni ilhak ederek ve (özellikle de SSCB'den) ülkeye yeni Yahudi göçünü teşvik ederek, bir kez daha birleşik Arap ordularıyla karşı karşıya kalabileceği güne hazırlanmıştı. Bu süreç içinde hem faturaları yükselecek, hem de, diğer ülkelerin eleştirilerine maruz kalacaktı; özellikle de, 1987 sonunda, İsrail işgalindeki topraklardaki Filistinliler arasında ilk kitlesel şiddet olayları başladığında. Bu olaylar giderek büyüyerek çok büyük bir ayaklanmaya dönüşecekti: *intifada*.[4] Bu arada FKÖ de, kimi Arap hamilerini kızdırmak pahasına da olsa, İsrail'in var olma hakkını resmen kabul ederek uluslararası düzeyde sempati kazanmıştı.

SOĞUK SAVAŞIN SON EVRESİ

1980'li yıllarda Ortadoğu'nun uluslararası sahnesinde bir dönüşüm yaşanmayacaktı, ama, başlangıçta durum umut vaat etmese de, başka bir yerde çok önemli bir dönüşüm yaşanacaktı. Reagan, 1980'deki seçim kampanyası sırasında, halkın Sovyetler Birliği ve kendi deyimiyle Amerika'nın "savunmasındaki zayıflama" konularındaki korkularıyla bilinçli olarak oynamıştı. Siyasetçi dilinde bu, ABD'nin kıtalararası füzelerde SSCB'yi caydırmaya yetecek bir üstünlüğe sahip olduğundan artık emin olamayacağı anlamına geliyordu. Bu dil Moskova'da doğal olarak kaygı yarattı; muhafazakâr Sovyet liderliği ABD siyasetindeki eğilimi şiddetle kınadı. Reagan'ın göreve başlamasından birkaç ay sonra Amerika'nın nükleer vurucu gücünün, Sovyet füze saldırılarının yolda olduğu yönündeki hatalı bilgisayar uyarıları nedeniyle bir hafta içinde iki kez harekete geçmesi durumu daha da kötüleştirdi. Silahsızlanma yolunda o ana dek atılmış az sayıda, ama umut vaat eden adımın

4) 9 Aralık 1997 tarihli *The Times*'da, 1987 ve 1994 arasında *intifada* sırasında İsrailliilerin 1,306 Filistinliyi, Filistinlilerin de 192 İsrailliyi öldürdükleri ve 822 Arap'ın da Araplar arasındaki şiddet olaylarında öldüğü kaydedilmiştir.

bir kenara atılması –hatta, daha da kötüsü– olası görünüyordu. Sonunda, Reagan idaresi dış ilişkiler konusunda, başkan adayı olarak kullandığı dilin düşündürdüğüne oranla çok daha esnek bir tutum benimsedi ve hatta, pragmatik davrandı; Sovyet tarafındaysa yaşanan iç değişim, beklenmedik bir geleceğe giden yolu açmak üzereydi.

Yine de, 1980'li yılların başlarında Sovyetlerin konumu on yıl öncekinden çok farklıydı. SSCB Afganistan'da büyük bir bedel pahasına askeri pat durumuyla karşı karşıya gelmişti. Doğu Avrupa'daki uyduları, ekonomik yarar sağlamak bir yana, pahalı üsler bulundurulmasını gerektiriyor ve bu da ülkenin savunma faturasını yükseltiyordu.[5] Kruşçev'in halefi ve on sekiz yıldır Parti genel sekreteri olan Leonid Brejnev Kasım 1982'de öldüğünde sahne bu durumdaydı. Brejnev'in yerini alan KGB başkanı da kısa bir süre sonra öldü ve yerini, son nefesini ondan da hızlı verecek olan yetmişlik halefi aldı. Sonunda, Politbüro'nun en genç üyesi olan Mihail Gorbaçov 1985'te genel sekreterlik görevine geldi. Elli dört yaşındaki Gorbaçov'un neredeyse tüm siyasi yaşamı Stalin sonrası dönemde geçmişti. Gorbaçov'un tarihi ne yönde etkilediğini tam olarak değerlendirmek günümüzde bile zordur, ama belirleyici ve geniş çaplı bir etki yaratmış olduğu kuşku götürmez.

Gorbaçov'un kişisel güdüleri ve onu bu en yüksek göreve getiren kuvvetler bileşimi pek çok açıdan hâlâ belirsiz. Bu göreve gelmesine KGB'nin itiraz etmediği düşünülüyor ve ilk eylem ve konuşmaları da yeterince ortodokstu; yine de, kendini komünist parametreler içinde bir reformcu olarak gördüğü açıktır. Ama kısa bir süre sonra yeni bir siyasi dil benimseyecekti. Bir önceki yıl Britanya başbakanında, "birlikte iş yapabileceğim bir adam," izlenimini bırakmıştı.[6] "Biz Avrupalılar"ın bir kültürü ve "ortak yuva"yı paylaştıklarından söz ediyordu (neredeyse iki yüzyıldır tarihi, "batılılaşmacılar"ın ve "slavcılar"ın kültürel kader konusundaki tartışmalarıyla sarsılmış bir ülke için özellikle kışkırtıcı olabilecek bir yorum).[7] "Sosyalizm"in eşitlik ilkesini dışlayacak şekilde yeniden yorumlandığı konuşmalarında "komünizm" sözcüğü giderek daha az geçiyordu (gerçi, zaman zaman çalışma arkadaşlarına, komünist *olduğunu* hatırlatmaktaydı). Amacı, daha iyi bir terim olmadığı için, ekonomik ve siyasi liberalleşmeydi ve bu da, çok sık kullandığı iki Rusça sözcüğe yetersiz bir batı cilası vurulması anlamına geliyordu: *glasnost* (açıklık) ve *perestroyka* (yeniden yapılanma). Gorbaçov'un açtığı yeni yol, başlangıçta bu yolu yalnızca bir vitrin

5) SSCB'nin konumu bu açıdan, ABD'nin NATO'daki konumuna benzemekteydi, ama ABD bu faturayı karşılayacak güce sahipti.

6) M. Thatcher, *The Downing Street Years* (Londra, 1993), s. 463.

7) Nisan 1987'de Prag'da yaptığı bir konuşmada. Ayrıca bkz. Gorbaçov'un *Perestroika: New Thinking for Our Country and the World* adlı kitabı (Londra, 1987), s. 194-198.

olarak gören pek çok batılı Sovyetbilimcinin gösterdiği kuşkuculuğa karşın, köklü ve çarpıcı etkiler yaratacaktı. Onyılın geri kalan bölümü boyunca Gorbaçov bunlarla boğuştu. İşe koyulduğunda aklında olanlar hiç kuşkusuz bunlar değildi.

Günümüzden bakıldığında, Gorbaçov'un yönetime reformcu bir amaçla geldiği anlaşılıyor: komünist sistemi, daha çoğulcu bir sistem olan, entelijensiyayı siyasi ulusun içine alan kendi Leninizm vizyonuna açarak, çöküşünü engellemeyi amaçlıyordu. Sonunda uğrayacağı yenilginin kökenindeki ölümcül hata belki de, siyasi ve ekonomik reformları aynı anda gerçekleştirme çabasıydı. Başlangıç noktası, radikal değişim olmadan Sovyet ekonomisinin SSCB'ye eski askeri gücünü kazandırmayı, yurtdışındaki müttefiklerine karşı yükümlülüklerini sürdürmesini, yurtiçinde yaşam standartlarını (ne denli yavaş olursa olsun) geliştirmesini ve kendi başına teknolojik yenilikçiliğin sürekliliğini garanti altına almasını sağlamayı başaramadığını ve başaramayacağını fark etmesi olmuştu. Yani, neredeyse yetmiş yıldır sürmekte olan, modernleşme aracılığıyla sosyalizme ulaşma amaçlı büyük deneyin başarısızlığa uğradığı en sonunda itiraf edilmişti. Ne maddi refah getirmişti, ne de özgürlük. Ve modernleşmenin bedeli artık, taşınamayacak denli ağırlaşmıştı.

Reagan Sovyet liderliğindeki değişimlerden sonuçta büyük yararlar sağlayacaktı, ama bu neredeyse iki başkanlık dönemini de aldı. 1980'li yılların başlarında, canlılığını yitirmiş bir ekonomi, yüksek enflasyon ve büyük bir bütçe açığı yolunu tıkamaktaydı. Karşılaşacağı yeni sorunlar olmasına karşın, ikinci başkanlık dönemine gelindiğinde bu sorunların üstesinden gelmiş olmalı ki, seçimleri Amerikan tarihinde görülen en yüksek halk oyu yüzdesiyle kazandı. Vergilerin düşürülmesi idarenin ekonomi yönetimine destek kazandırmıştı ve Amerikalıların uluslararası duruma bakışlarına da iyimserlik ve güven hâkimdi. Hükümet, başka şeylerin yanı sıra uzayda yeni güvenlik önlemleriyle de mucizeler vaat etmişti. Binlerce bilim adamının projenin gerçekçi olmadığını söylemelerine karşın, Sovyet yönetiminin yalnızca bunu kanıtlamak için bu alanda rekabet maliyetlerini üstlenemeyeceği açıkça görülüyordu. 1986'da, Amerika karşıtı teröristleri destekleyen, eksantrik ve ne yapacağı tahmin edilemez bir yöneticiye sahip olan Libya'nın cezalandırılması amacıyla İngiltere'den Amerikan bombardıman uçakları kaldırılması da Amerikalıları yüreklendirmişti. Sovyetler Birliği bu operasyona pek çok Batı Avrupa ülkesinden daha az ilgi gösterdi. Reagan, Orta Amerika'daki Amerikan otoritesini kanıtlama çabalarının yoğunlaştırılmasının ulusal çıkarlara tamamen uygun olduğuna vatandaşlarını ikna etmekte bu denli başarılı olamadı ve 1987'de yapılan Kongre soruşturmasında, bir önceki yıl İran'a silah satılıp gelirleriyle Nikaragua hükümetine karşı isyancıların finanse edilmesi konusunda,

Reagan'ın yasalara uymakta daha dikkatli davranmış olması gerektiği sonucuna varıldı. Kimi yetkililer istifa ettiler ve başkan bir hata yapmış olduğunu, ama niyetinin iyi olduğunu söyledi ve 1988'de görevden ayrılana dek popülerliğini korudu.

Bu arada SSCB'de reformlar konusunda yıllardır, giderek artan bir bölünme ve sıkıntı gözlenmekteydi. Pek çok Amerikalının Sovyetler Birliği için hissettiği nefret sürse de, (Reagan'ın bir keresinde akıllardan çıkmayacak şekilde ifade ettiği gibi) "kötülük imparatorluğu"na karşı 1980'de duydukları kaygı ve korku hafiflemeye başlamıştı. İdarenin izlediği dış siyaset de, Gorbaçov'un yeni yolunun Reagan'la yaptığı toplantılar sonucunda kısa sürede anlaşılmasıyla birlikte, Reagan'ın başkanlığının tatmin edici bulunmasını sağlıyordu. İlk toplantı 1986'da Reykjavik'te yapıldı; başarısız bir buluşma gibi görünmekteydi, ama toplantı sırasında silahlanmanın azaltılması konusu yeniden tartışılmıştı ve 1987'de Washington'daki bir diğer "zirve" toplantısında, silahlanmanın kontrolü konulu yeni müzakereler sonucunda, orta menzilli nükleer füzeler konusunda anlaşmaya varıldı. Silah dengesi, yaşanan pek çok şoka ve yeni nükleer güç odaklarının çıkışıyla kısmen erozyona uğramasına karşın, süper güçlerin ilk ateşkeslerine yetecek kadar uzun sürmüştü. Çatışmalarını ve dünya krizlerini hâlâ savaşa gerek kalmadan kontrol altında tutabileceklerini göstermişlerdi ve şimdi daha da fazlasını yapıyorlardı.[8] Nükleer silah sahibi olmayı amaçlayan diğer uluslar olmasa bile en azından onlar, nükleer savaşın insanlığın tamamen yok olması olasılığını taşıdığını anlamış görünüyorlardı. İki yıl sonra Afganistan'daki Sovyet kuvvetleri çekildi. 1991'de, ABD ve SSCB'nin mevcut silah stoklarında önemli indirimlere gidilmesi üzerinde anlaşmalarıyla, daha da çarpıcı gelişmeler yaşanacaktı. Sovyet siyasetinde, reformcu Gorbaçov'un belki de istemeden bir devrim gerçekleştirdiğini gösteren başka işaretler de gözlenmekteydi.

DOĞU AVRUPA DEĞİŞİYOR

Uluslararası sahnedeki değişimler, elbette, süper güçler dışında kalan tarafları da yeni olasılıklarla karşı karşıya bırakacaktı. Süper güçler arasındaki *détente*,

8) Resmi anlaşmaya verilen adla "INF antlaşması" 8 Aralık 1987'de imzalanmıştı ve en önemli yönü, menzilleri 500 ila 5,500 km arasındaki tüm kara füzelerinin üç yıl içinde imha edilmelerinin öngörülmesiydi. 3,000 Sovyet ve 800 Amerikan savaş başlığının anlaşma kapsamında olduğuna inanılmaktadır ve anlaşmaya uyulduğunun görülmesi için yerinde incelemeler yapılmasını öngören maddeleri de vardır. Metin için bkz. *AR 1987*, s. 558-566

Doğu Avrupa'da yaşananlardan yalnızca anlatım kolaylığı amacıyla ayrı tutulabilir. Biri olmadan diğer süreç gerçekleşemezdi; yalnızca eşzamanlı değil, aynı zamanda, birbirlerine bağımlıydılar. Doğu Avrupa ve Sovyetler Birliği halklarının kaderlerinin yeni bir evresine girmek üzere olduklarına ve 1940'lı yıllardan beri görülmemiş boyut ve kapsamda değişimler geçireceklerine 1980 sonunda pek az batılı komünist dünya uzmanı inanabilirdi. O dönemde ancak, komünist ülkelerin o zamana dek ulaşabildikleri mütevazı (ve zaten, dönemin resmi istatistikleri sonradan incelendiğinde ortaya çıktığı gibi, hakkında yapılması gereken pek çok sınırlandırma bulunan) büyüme oranlarına ulaşmakta bile giderek daha da zorlanacakları tahmin edilebilirdi. Komünist olmayan dünyanın piyasa ekonomileriyle yapılan karşılaştırmalar giderek komuta ekonomilerinin aleyhine dönse de, bu kadar ileri gitmeyi bile pek az batı "uzmanı" göze alabilirdi. Yine de, bu kadarı kabul edilse bile, 1945 yargısına ve 1953, 1956 ve 1968'in hiç de daha az etkili olmayan yargılarına meydan okunması 1980'de olası görünmüyordu. O yıl Doğu Avrupa hâlâ, her zamanki gibi, kesin bir Sovyet egemenliği altında görünüyordu.

Yapay bir değişmezlik görüntüsü veren, sarsılmaz Sovyet bloğunda yine de otuz yıldır, neredeyse gözlerden uzakta bazı toplumsal ve siyasi değişimler sürmekteydi. Belli bir kalkınma modeliyle yapılan deneyin her komünist ülkede az çok aynı sonucu verdiği görülmekteydi. Hepsinde egemen güç partiydi; kariyerlerinin başlangıcındakilerin önceki yüzyıllarda saraylarda ve hamilerinin yanında kümelenmeleri gibi, kariyer yapmak isteyenler yaşamlarını parti etrafında örüyorlardı. Hepsinde korkutucu yurtiçi güvenlik güçleri ve gizli polis gözetimi görülmekteydi.[9] Ayrıca, hepsinin (ve en önemlisi, SSCB'nin) ardında, yası tutulması ya da eleştirilmesi olanaksız, ağırlığıyla entelektüel yaşamı ve eğer varsa, siyasi tartışmaları etkisine alıp yozlaştıran, söze dökülemeyen, itiraf edilemeyen ve incelenemeyen bir geçmiş bulunmaktaydı.

Çoğu Doğu Avrupa ülkesinde ağır sanayiye ve yatırım mallarına yapılan yatırımlarla 1950'li yıllarda, Sovyet egemenliğindeki komünist ülkelerle ticaret anlaşmalarının yapıldığı ve merkezi planlama emelleriyle donuklaştırılmış bir sistem içinde (kimi ülkelerde diğerlerinden daha şiddetli olmak üzere) bir büyüme patlaması yaratılmıştı. 1970'li yıllara gelindiğinde bu ekonomiler, giderek artan tüketici ürünleri talebini karşılayamaz durumdaydılar; Batı Avrupa'da kesin gözüyle bakılan mallar, uluslararası ekonomik uzmanlaşmanın

9) En gelişmiş yapıları içerisinde bu tür sistemlerin emellerinin tam ölçeği ve kapsamı, gerçekteyse, verimsizlikleri konusunda bkz. T. Garton Ash, *The file: a personal history* (Londra, 1997). Bu kitapta, ADC'de belli bir bireyin (yazarın) incelediği dosyaların gözler önüne serdiği gerçekler ele alınmaktadır.

avantajlarından yararlanamayan doğu için hâlâ lükstü. Yine de, komünist ülkeler arasında da önemli farklılıklar gözlenmekteydi. 1950'li yılların ortalarına gelindiğinde, özel toprak mülkiyeti bazılarında büyük oranda azaltılmış ve kimi zaman yerini, kooperatifler ve devlet çiftlikleri bileşimi almıştı. Ama daha 1960'da Polonyalı köylüler yeniden küçük toprak sahipliğine yönelmekteydiler; komünist yönetim döneminde bile zaman içerisinde, Polonya'nın tarım alanlarının yaklaşık beşte dördü yeniden özel mülkiyete geçecekti. Yine de, kullanım düzenlemeleri ne şekilde olursa olsun, çoğu Doğu Avrupa ülkesinde üretim düşüktü. Tarımda verimlilik genellikle, Avrupa Topluluğu düzeyinin yalnızca yarısı ila dörtte üçü düzeyindeydi. 1980'li yıllara gelindiğinde doğu bloğunun tüm ülkeleri az çok ekonomik kriz içindeydiler. Ekonomik dönüşüm gerekli, ama olanaksız görünmekteydi. Bu durumun sözde istisnası ADC'ydi, ama bu da yanıltıcı bir görüntüydü; sözü çok edilen bu komünist ekonomik başarı örneğinde bile kişi başına düşen GSYH 1988'de yalnızca 9,300 dolar düzeyindeydi; aynı rakam Federal Cumhuriyet'te ise 19,500 dolardı.

Brejnev, doğu bloğu ülkelerindeki gelişmelerin, sosyalist ekonomilerin yeniden kapitalizme yönlenmeleri girişimlerine karşı SSCB ve müttefiklerinin çıkarlarının korunması amacıyla –1968'de Çekoslovakya'da olduğu gibi– doğrudan fiziksel müdahalede bulunulmasını gerektirebileceğini söylemişti. Tam bir paralellik olmasa da, bununla, 1904'te ilan edilen Monroe doktrininin Roosevelt "gerekçesi" arasında karşılaştırma yapılabilirdi ve yapıldı da. Brejnev yine de, *détente*'ın sürmesiyle de ilgileniyordu. "Doktrin"i bir ölçüde, komünist Avrupa'daki kırılmaların uluslararası istikrar açısından yaratacağı olası tehlikelerin kabul edilmesi anlamına geliyordu; kesin çizgiler çekilerek bu tür tehlikelerin azaltılması çabası olarak görülebilirdi. O dönemden beri, sürekli zenginleşen ve 1940'lı yılların sonlarına dair anılarını ve rejimlerinin devrilmesi olasılığını arkalarında bırakmış olan batılı ülkelerin özgüvenleri artmıştı Ne de olsa, daha 1980'den çok önce Trieste-Stettin hattının batısında tek bir diktatörlük bile kalmamıştı. Demokrasi Batı Avrupa'da, 1918 ve 1939'da ulaşamadığı zafere ulaşmıştı. Sınıf çatışması ortadan kalkmış görünüyordu. 1968'de Paris ayaklanmalarla sarsılıp manşetleri öğrenci ayaklanmaları doldurduğunda bile, liderleri durumu kendi amaçları için kullanmaya çalışan Fransız işçi sınıfı yalnızca kısa süreli bir genel greve gidebilmiş ve bir ay sonra yapılan seçimlerde Gaullecü parti büyük bir çoğunluk kazanmıştı. Komünistler, sosyalizme giden yolun "şiddet ve gerilla savaşı" olmadığını söylemişlerdi. Avrupalı sanayi işçileri otuz yıldır efendilerine karşı yalnızca Doğu Almanya, Macaristan, Polonya ve Çekoslovakya'da, yani, komünist ülkelerde ayaklanmışlardı.

1970'ten ve özellikle de 1975'teki Helsinki anlaşmasından sonra, doğu bloğu halklarının Batı Avrupa'yla aralarındaki tezattan giderek daha çok haber-

dar olmaları sonucunda, muhalif gruplar ortaya çıktı ve bu gruplar baskı girişimlerine rağmen ayakta kaldılar, hatta, büyüdüler. Az sayıda devlet adamı, ekonomi uzmanı ve kimi parti üyeleri de yavaş yavaş, ayrıntılı ve merkezi ekonomik yaşam planlaması girişimlerinin maliyetlerine kuşkuyla bakmaya başlamışlardı. Piyasa mekanizmalarının kullanılmasının avantajları üzerinde giderek daha çok tartışılıyordu. Yine de, doğuda istikrarın anahtarı hâlâ, Sovyet Ordusu'ydu. Brejnev doktrininin SSCB'ye itaat eden yönetimlere verdiği destek sürdüğü ve SSCB müttefikleri arasındaki tüm iç muhalefeti kendi güvenliğine karşı bir tehdit olarak gördüğü sürece Varşova Paktı ülkelerinde kökten değişimin gerçekleşebileceğine inanmak mümkün değildi.

POLONYA DEVRİMİ

Doğu Avrupa'nın değişmekte olduğu yönündeki ilk açık işaret Polonya'dan geldi. Polonyalılar (tarihte daha önce de görüldüğü gibi) yöneticilerini değil rahiplerini izleyerek yurtseverliklerini önemli oranda korumuşlardı. Roma Katolik Kilisesi, Polonya dışındaki dünyaya her zaman kabul edilebilir bir yüz göstermemiş olsa da, siyasi etkisini korumuştu. 1946'da Polonya Başpiskoposu, Yahudi Soykırımı'ndan kurtulan Yahudileri katleden Polonyalıların davranışları için Yahudileri suçlayarak, geleneksel önyargıları beslemeye istekli olduğunu göstermişti.[10] Ama Kilise pek çok Polonyalının kalbine ve zihnine hükmetmeyi belki de, yaygın olarak benimsenen tutumları benimseyerek popülerlik kazanması sayesinde sürdürebilmişti. Polonyalılar tarihsel olarak, Kiliseyi ulusun somutlaşmış hali olarak görmüşlerdi. Kilise pek çok kez onlar adına konuşmuştu; özellikle de, 1978'de Roma'da ilk Polonyalı papanın göreve başlamasından sonra. Bu döneme gelindiğinde Polonya hiyerarşisi ekonomi politikasını protesto eden işçilerin davasını benimsemiş ve işçilerin maruz kaldıkları kötü muameleyi lanetlemişti. Yine de, ekonomik şartlardaki kötüleşme sürmekteydi.

1980 zorlu bir yıl olacaktı ve Gdansk tersanesindeki destansı mücadele sırasında bir dizi grev başladı. Tersane kapılarının Papa'nın bir resmiyle süslenmiş olması ve burada grevciler için açık hava ayinleri yapılması anlamlıdır. Bu mücadeleden, yeni ve kendiliğinden örgütlenmiş bir sendika federasyonu doğdu: "Dayanışma". Grevcilerin başlangıçtaki ekonomik hedeflerine Federasyon, özgür ve bağımsız sendikalar da dahil olmak üzere, siyasi hedefleri de

10) B. Wasserstein, *Vanishing Diaspora: the Jews in Europe since 1945* (Londra, 1996) adlı kitabında Polonya'da 1945'te hâlâ sağ olan 200,000 Yahudi'nin bir yıl içinde ülkeden kaçtığını söyler.

ekledi. Dayanışmanın lideri, yaşamının büyük bölümünü hapislerde geçirmiş sıradışı bir elektrik işçisi ve sendikacı olan Lech Walesa'ydı. Walesa aynı zamanda, ruhban sınıfıyla yakın ilişki içinde bulunan, dindar bir Katolik'ti. Çok geçmeden dünya, temelleri sarsılmış Polonya yönetiminin Walesa'ya tarihi tavizler verdiğini görerek şaşkınlığa düşecekti. Yönetim en önemlisi, Dayanışma'yı bağımsız, kendi kendini yöneten bir sendika olarak tanımıştı. Dayanışma'yla bağlantılı başka yeni, özgür sendikalar kuruldu; birkaç ay içinde üye sayıları sekiz milyona ulaşacaktı. Pazar günleri Katolik Missa ayininin düzenli olarak yayınlanmasına artık izin verilmesi de sembolik anlam taşımaktaydı. Ama kargaşa sona ermedi ve kış başladığında kriz atmosferi derinleşti. Olası müdahale tehditleri duyuluyordu; ADC'de ve Rus sınırında kırk Sovyet tümeninin hazır tutulduğu söylenmekteydi. Ama köpek karanlıkta havlamaz; Sovyet ordusu harekete geçmedi. Brejnev orduyu serbest bırakmamıştı; izleyen çalkantılı yıllarda ardılları da bırakmayacaklardı. Bu, sonraki on yıl içinde Doğu Avrupa'da yaşanacakların mutlak şartı olan, Moskova'daki tutum değişikliğinin ilk belirtisiydi.

1981'de ekonomik durum daha da kötüleşti; Walesa provokasyonu önlemeye çalışıyor, ama gerilim tırmanıyordu. Varşova Paktı kuvvetlerinin Rus komutanı beş kez Varşova'ya geldi. Son gelişi sırasında Dayanışma içindeki radikaller Walesa'nın denetiminden çıkarak, hükümetin olağanüstü hal yetkileri alması durumunda genel greve gidilmesi çağrısında bulundular. 13 Aralık'ta sıkıyönetim ilan edildi. Bunu (belki de yüzlerce hayata mal olan) acımasız bir bastırma operasyonu izledi. Ama Polonya askeriyesi, sonradan, bu hareketlerinin Rus müdahalesi tehlikesini ortadan kaldırdığını ve böylece, Polonya devrimini belki de kurtardığını iddia edecekti.

Dayanışma artık yeraltına inmişti. Yedi yıllık bir mücadele başladı; bu mücadele sırasında askeri yönetim ne ekonominin daha da kötüye gitmesini engelleyebilecek, ne de "gerçek" Polonya'nın, komünizmden uzaklaşmış olan toplumun rejimi desteklemesini sağlayabilecekti. Ahlaki bir devrim yaşanmaktaydı. Batılı bir gözlemcinin de dediği gibi, Polonyalılar "özgür bir ülkede yaşıyor gibi" davranmaya başlamışlardı;[11] yalnızca gizli örgütlenmeler ve yayınlarla değil, grevler ve gösterilerle, ruhban sınıfının rejimi kınamasının sürmesiyle, zaman zaman iç savaş atmosferine girildi. Bu değişimin bir diğer yönü de, rejimin özgüvenini giderek yitirmesiydi: parti genç üyelerini kaybediyordu ve 1987'ye gelindiğinde, üyelerinin yarıdan fazlası elli yaşın üstündeydi. Hükümet birkaç ay sonra sıkıyönetimi kaldırdı, ama kimi zaman açık, kimi

11) T. Garton Ash, *The Polish Revolution, Solidarity* (gözden geçirilmiş baskı, Londra, 1991), s. 292.

zaman gizli olmak üzere, bastırma repertuvarının örneklerini sergilemeyi sürdürmekteydi. Bu arada ekonomi daha da bozulmaktaydı; batılı ülkelerse rejime ne yardım öneriyor, ne de sempati gösteriyorlardı.

Sonunda, Moskova'da yaşanan değişim belirleyici oldu, ama ancak uzun zaman sonra. Doruk noktasına, Polonya'nın 1945'ten beri yaşadığı en umut verici yıl olan 1989'da ulaşıldı. O yıl, rejimin Dayanışma da dahil olmak üzere diğer siyasi parti ve örgütlerin de siyasi sürece katılmaları gerektiğini en nihayet kabul etmesiyle başladı. Gerçek bir siyasi çoğulculuk yolunda ilk adım olarak, Haziran ayında parlamento seçimleri yapıldı ve bu seçimlerde kimi koltuklar için serbestçe mücadele edilmesine izin verildi. Dayanışma seçimlerden zaferle çıktı. Yeni parlamento kısa bir süre sonra, eski düzene karşı bir dizi sembolik saldırıya girişti: Ağustos 1939'un Alman-Sovyet anlaşması eleştirildi, 1968'deki Çekoslovakya işgali kınandı ve 1981'den beri işlenen siyasi cinayetler soruşturulmaya başlandı. Tarihi gerçekler en nihayet aydınlığa kavuşturuluyordu. Ağustos ayında Walesa Dayanışma'nın bir koalisyon hükümetini destekleyeceğini açıkladı. Gorbaçov Polonyalı tutucu komünistlere, bunun kabul edilebilir olduğunu söyledi (bazı Sovyet askeri birimleri de daha o sıralarda geri çekilmişti). Dayanışma egemenliğinde ve 1945'ten beri tüm Doğu Avrupa'nın ilk komünist olmayan başbakanı yönetimindeki koalisyon hükümeti Eylül ayında göreve başladı. Batının ekonomik yardım vaadi de gecikmeyecekti. Noel'e gelindiğinde Polonya Halk Cumhuriyeti yıkılmış ve tarihi Polonya Cumhuriyeti bir kez daha mezarından kalkmıştı. Bütün bu olaylar sırasında Sovyet askerleri kışlalarından çıkmamışlardı.

SOVYET SİSTEMİNİN ÇÖKÜŞÜ

Doğu Avrupa'nın özgürlüğünde liderliği Polonya üstlenecekti. Polonya örneği sayesinde 1989, komşu ülkeler için de çok önemli bir yıl oldu. Bu ülkelerde, Polonya'da yaşananların öneminin farkına hemen varılmış ve liderleri telaşa kapılmışlardı. Doğu Avrupa televizyon sayesinde, diğer ülkeler hakkındaki yeni ve daha hızlı bir bilgi akışına farklı düzeylerde de olsa giderek daha fazla maruz kalmaktaydı (özellikle de, ADC). Polonya gibi buralarda da hareket özgürlüğü yavaş yavaş, ama gözle görülür şekilde artmış, yabancı kitap ve gazeteler bulunabilir olmuştu. Bilgiyi denetim altına alma yönündeki kimi gülünç girişimlere karşın (Romanya'da hâlâ, daktilosu olanların devlet otoritelerine kayıt yaptırmaları gerekmekteydi), bir bilinç değişimi yaşanmaktaydı. Ama gerçek bir değişimin temel ön şartı Moskova'daki değişim olmalıydı ve bu değişim de artık gerçekleşmek üzereydi.

Gorbaçov iktidara, Doğu Avrupa devriminin gebelik döneminde gelmişti. Sahneye çıkışının önemi, SSCB dışında ilk kez, belki de, Brejnev doktrinini yürürlüğe sokmaya eğilimli olmadığını göstermesiyle anlaşıldı. Ardından, Ocak 1987'de, SSCB'de demokratikleşmenin programının bir parçası olacağını açıkladı. *Perestroyka* bir ekonomik reform tekniği olarak başlamıştı; Gorbaçov şimdi de, *perestroyka*'nın "özünün" demokrasi olduğunu ve serbest seçimlerin yapılması gerektiğini söylüyordu. Yeniden yapılanmanın beklenenden daha güç olduğunu ekliyordu ve "sosyalizme yabancı durgunluk unsurları ve olgular" ortaya çıkmıştı. On sekiz ay sonra Parti Konferansı'nda, "1930'lu yıllarda sosyalizmi bozan ve 1970'li yıllarda durgunluğa yol açan her şeyden" uzaklaşılmasını, parti ve devlet otoritesinin sınırlandırılmasını isteyecekti. Kısa bir süre sonra da yargı bağımsızlığından ve yürütme ve yargının birbirlerinden ayrılmalarından söz etmeye başlayacaktı.[12] Köklü devlet ve parti bürokrasilerinin şiddetli direnişinin hissedilmeye başlanmasına karşın, Gorbaçov'un sırtı henüz duvara dayanmamıştı. Bu aygıtı nasıl yönlendireceğini hâlâ biliyordu. Leninci olmayan siyasetlere meşruiyet kazandırılması için Lenin adının kullanıldığına pek sık rastlanıyordu.

Yine de kısa bir süre sonra, bir devrim başlattığı açıkça görülecekti. İktidar partiden alınmıştı ve bu sayede doğan fırsatlardan yeni yeni ortaya çıkan muhalefet güçleri yararlanmaktaydı. Bu durum özellikle, birliğin az ya da çok düzeylerde özerklik istemeye başlayan, Rus olmayan cumhuriyetlerinde geçerliydi. Çok geçmeden, Gorbaçov'un belki de kendi otoritesini baltaladığı görüldü. *Perestroyka* döneminde Komünist Parti'nin serbest seçimlerde seçmen desteğini kazanarak egemenliğini sürdürebileceğine inanmışsa (ki öyle görünüyor), belki de stratejisi daha başından itibaren yanlış tasarlanmıştı. Aylar geçtikçe ekonominin giderek kötüleşmesi de kaygı vericiydi. Piyasa ekonomisine geçişin, ister yavaş olsun ister hızlı, Sovyet vatandaşlarının bazılarına –belki de, çoğuna– tahmin edilenden çok daha fazla sıkıntı yaşatacağı anlaşılıyordu. 1989'a gelindiğinde Sovyet ekonomisi kontrolden çıkmıştı ve açıkça kötüleşiyordu. 1990'da çok önemli bir karar alındı: ihracat bedeli olarak yalnızca güçlü para birimi kabul edilecekti –bu karar, Comecon için ölüm çanlarının çalması anlamına geliyordu.

Rusya tarihinde daha önce de pek çok kez olduğu gibi, modernleşme merkezden başlatılarak otoriter yapılar aracılığıyla yayılmıştı. Ama bu kez sonuç eskisi kadar garantili değildi. Başlangıçta, *nomenklatura*'nın ve komuta ekonomisi idaresinin gösterdiği direnç yüzünden, reformlar yeterince hızlı gerçek-

12) 27-28 Ocak tarihli Merkezi Komite'deki yorumları için bkz. *AR 1987*, s. 101-102 ve 28 Haziran-1 Temmuz arasındaki 19. Parti Konferansı'ndaki konuşması için bkz. *AR 1988*, s. 103-106.

leştirilememişti. Merkezin olayları yönlendirme gücünü onyılın sonlarına doğru gözle görülür şekilde ve hızla yitirmesi, reformların kamuoyunun gerisinde kaldığını gösteriyordu. Gorbaçov'un Komünist Parti'nin egemenliğini yitirmesinden sonra reformların sürdürülmesi için güvendiği geniş çaplı orta konum, çoğunluk ya da halk desteğine sahip değildi: demokratik yüze sahip sosyalizm tehdit altındaydı.

1990'a gelindiğinde, dünya 1917'den beri ilk kez, Sovyetler Birliği'nin gerçek durumu ve Birlik içindeki halkların tutumu konusunda daha çok bilgi alabiliyordu. Davranışlardan elde edilen çok sayıda gözle görülür kanıtın yanı sıra, Batı'dan gelen televizyon ekipleri orada çalışıyorlardı ve *glasnost* Sovyetler Birliği şehirlerine ilk kamuoyu yoklamalarını da getirmişti. Kabaca kimi yargılara varılabiliyordu; 1990 sıralarında kimi Varşova Paktı ülkelerindeki kadar olmasa da, partinin ve *nomenklatura*'nın hızla gözden düştüğü görülüyordu. Uzun zamandır kılını kıpırdatmamış ve hiçbir şeye itiraz etmemiş olan Ortodoks Kilisesi'nin Sovyet *ancien régime*'inin diğer tüm kurumlarından çok daha fazla saygı ve otorite kazanmış olduğunun anlaşılması batılıları şaşırtmaktaydı.[13] Ama onyıl sonuna gelindiğinde ekonomik başarısızlık, siyasi süreçlerdeki liberalleşme üzerinde bir fırtına bulutu gibi asılıydı. Yabancı gözlemcilerin yanı sıra Sovyet vatandaşları da iç savaş olasılığından söz etmeye başlamışlardı. Geçmişin demir pençesinin güçten düşmesiyle birlikte, ekonomik çöküşün ve fırsatların kışkırttığı milliyetçi ve bölgesel duyguların gücü ortaya çıkmıştı. Yetmiş yıllık Sovyet vatandaşı yaratma çabalarının ardından, SSCB'nin de aslında, çözülememiş etnik sorunlara sahip uluslararası imparatorluklardan bir diğeri olduğu anlaşılmıştı. Halkları on beş cumhuriyetten oluşan federal bir birlik içinde toplanmıştı ve şimdi bazıları (özelikle de, Baltık cumhuriyetleri Letonya, Estonya ve Litvanya) kendi paylarından hiç de hoşnut olmadıklarını göstermeye başlamışlardı. Yeni siyasi değişimlere giden yolda öncülüğü onlar üstlenecekti. İslami huzursuzluğun düşürdüğü gölgeler içinde kimileri de (Azerbaycan ve Sovyet Ermenistanı) ek sorunlar yaratmaktaydı. Daha da kötüsü, askeri darbe tehlikesi olduğuna inanılıyordu; Sovyetlerin Afganistan'daki başarısızlığı karşısında (kimi Amerikan askerlerinin Vietnam'dan geri çekilme konusunda hissettikleri gibi) hoşnutsuzluğa kapılan komutanlardan olası Bonapart'lar olarak söz ediliyordu; bu, Bolşevik mitolojisinin bir öcüsü olarak uzun zamandır beslenmiş bir tehlikeydi.

Giderek artan çözülme ve karamsarlık belirtilerine rağmen Gorbaçov iktidara sarılmakta başarılı oldu ve hatta, güçlerini resmi olarak artırdı. Ama bu da

13) 1991 başında, (tarihin yıl başlarına gelmesinin nedeni Ortodoks kilise takvimidir) yetmiş yıldır ilk kez Rusların Noel'i resmi tatil olarak kutlamalarına izin verildi.

başka bir dezavantaj yaratıyordu: başarısızlığın sorumluluğunun odağı olmayı sürdürmesi. Mart 1990'da, Litvanya parlamentosunun 1939'daki ilhakı geçersiz ilan etmesi ve yeniden ülkenin bağımsızlığını ilan etmesiyle, dramatik bir an yaşandı; ama bu gelişmeyi, silahlı müdahaleden kaçınılması amaçlı karmaşık müzakereler izledi. Bu, Sovyetler Birliği'nin nihai krizinin başlangıcıydı. Letonya ve Estonya da, biraz farklı şartlarla da olsa, neredeyse hemen bağımsızlıklarını ilan ettiler. Neticede Gorbaçov birlikten çekilmelerine karşı koymaya çalışmadı, ama yeni Baltık cumhuriyetlerinin SSCB'ye belli hizmetlerinin ve Sovyet kuvvetlerinin varlıklarının sürmesinin garanti altına alınmasını kabul ettirdi. Ne yazık ki, reformcu ve muhafazakâr gruplar arasında giderek hızlanan manevralar yaptığı, ilk önce biriyle ve ardından, dengeyi düzeltmek için, diğeriyle ittifaka girdiği bir dönem, bir önceki yazın tavizinin daha 1990 sonunda çağdışı ve işlemez duruma gelmesine yol açtı. Ardından, 1991 başında Sovyet birlikleri Vilnius'taki resmi binalara saldırarak bazı Litvanyalı protestocuları öldürdüler; bunu Sovyet yönetiminin değil, gizemli, muhafazakâr eğilimli Litvanya "Ulusal Kurtuluş Komitesi"nin talimatıyla yaptıklarını iddia ediyorlardı. Riga'da da yinelenen bu eyleme göz yumulması durumu daha da kötüleştirdi. O zamana dek dokuz Sovyet cumhuriyetinin parlamentoları bağımsızlıklarını ya da Birlik yönetiminden önemli oranda bağımsızlıklarını ilan etmişlerdi. Kimilerinde yerel diller resmiyet kazanmıştı; kimilerinde de Sovyet bakanlıkları ve ekonomik örgütleri yerel kontrol altına alınmıştı. Aralarında en büyük ve en önemlisi olan Rus cumhuriyeti ekonomisini Birlik'ten ayrı olarak yönetmeye başlamıştı. Ukrayna cumhuriyeti kendi ordusunu kurmak istiyordu. Mart ayında yapılan yeni seçimler Gorbaçov'u bir kez daha reform yoluna ve devlette belli düzeyde bir merkezin korunacağı yeni bir Birlik antlaşması arayışına yöneltti. Dünya bu gelişmeleri hayretle izliyordu.

YENİ ALMANYA

Polonya örneğini gören diğer komünist ülkelerden bazılarında, 1980'lerin son yıllarında giderek parçalanan ve felce uğrayan bir SSCB'nin diğer Varşova Paktı ülkelerindeki ürünlerini korumak amacıyla müdahale etmeyeceği (ve belki de edemeyeceği) yönünde umutlar doğmuştu. Macarlar açık siyasi değişimden bile önce ekonomik liberalleşme yolunda neredeyse Polonyalılar kadar hızlı ilerlemişlerdi, ama komünist Avrupa'nın çözülmesine asıl katkıları, Ağustos 1989'da, ADC'li Almanların Macaristan'a turist olarak serbest girişlerine izin vermeleri olacaktı. Bu görünüşte mütevazı idari ödün yalnızca ekonomik önem taşımıyordu. Macaristan için fazla bir önemi de yoktu, çünkü

Alman ziyaretçilerin gerçek amacının batıya sığınma hakkı elde edebilmek için Macaristan'daki Federal Alman Cumhuriyeti elçilik ve konsolosluklarına gitmek olduğu biliniyordu. Eylül ayında Macaristan sınırları tamamen açıldı. Macaristan'ı kısa bir süre sonra Çekoslovakya izledi ve girişler bir sele dönüştü. Üç gün içinde 12,000 Doğu Alman bu ülkeler üzerinden batıya geçti. Sovyet yetkilileri durumun "alışılmadık" olduğunu belirttiler ve Batı Alman Sosyal Demokratları, mültecileri kabul ederek sorunu "tırmandırdığı" için kendi hükümetlerine kaş çattılar. ADC için bu, sonun başlangıcı olacaktı.

ADC'nin sosyalist bir ülke olarak kırk yıllık başarısı onuruna gerçekleştirilecek ve özenle planlanmış bir kutlamanın hemen öncesinde ve (Doğu Almanları bu fırsatı kullanmaya teşvik eder izlenimi vererek Alman komünistleri dehşete düşüren) Gorbaçov'un ziyareti sırasında toplum polisleri kendilerini Doğu Almanya kentlerinin sokaklarında, siyasi özgürlük isteyen yönetim karşıtı göstericilerle savaşır buldular. Hükümet ve parti lideri tasfiye edildi, ama bu yeterli değildi. Kasım ayı, yozlaşmışlığı ve çürümüşlüğü giderek daha çok gözler önüne serilen bir rejime karşı yapılan muazzam gösterilerle başladı. 9 Kasım'da bütün bu eylemler arasında en sembolik olanı yaşandı: Berlin'in doğu yarısından gelen kalabalıklar Berlin Duvarı'nda bir gedik açtılar. Alman Politbürosu pes etti ve Duvar'ın yıkımına hemen başlandı. Tahminlere göre birkaç gün içinde 9 milyondan fazla Doğu Alman, Batı Berlin'i ve Federal Cumhuriyet'in diğer yerlerini ziyaret etti; Federal Cumhuriyet'in ADC'den gelen her ziyaretçiye "hoşgeldin parası" olarak 100 mark vermesi onları daha da teşvik etmişti.

Böylece, komünist ülkeler arasında en zengin olanında bile halkın rejimden uzaklaşmış olduğu ortaya çıkmıştı. 1989 bu durumu son aşamasına getirmiş ve patlamasına yol açacak şartları yaratmıştı. Bu yeni bir 1848, "ulusların baharı"ydı ve bu kez başarılıydı. Kısa sürede, tüm Doğu Avrupa'da komünist yönetimlerin uyruklarının gözünde meşruiyetlerini yitirmiş oldukları anlaşıldı; yönetimlerine karşı ayaklanıyor, ya da, sırtlarını dönüp, yıkılmalarına seyirci kalıyorlardı. Bu uzaklaşmanın yansımalarından biri, muhalefet partilerinin serbestçe kampanya yapabilecekleri özgür seçim taleplerinin her yerde dile getirilmesiydi. Polonyalılar (kimi koltukların hâlâ, mevcut rejimin destekçilerine ayrılmış olduğu) seçimlerin ardından yeni anayasa hazırlıklarına girişmişlerdi; 1990'da Lech Walesa cumhurbaşkanı oldu. Birkaç ay önce, Macarların seçtiği parlamentodan komünist olmayan bir hükümet çıkmış ve Sovyet askerleri ülkeden çekilmeye başlamışlardı. Haziran 1990'da Çekoslovakya'da seçimlerden komünist olmayan bir hükümet çıktı ve kısa bir süre sonra, ülkedeki Sovyet güçlerinin Mayıs 1991'e dek çekilmelerine karar verildi. Bu seçimlerin hiçbirinde eski komünist siyasetçiler oyların % 16'dan fazlasını alamamışlardı.

Bulgaristan seçimleri bu denli devrimci olmayacaktı; burada seçimleri reformculuğa yönelen ve kendilerini sosyalist olarak tanımlayan komünist parti üyeleri kazandılar. İki ülkede ise olaylar daha da özel bir yön aldı. Romanya'da, Aralık 1989'daki, ilerideki yol hakkındaki belirsizlikleri ve kimileri etnik farklılıklardan kaynaklanan ve yeni çatışmaların haberciliğini yapan iç bölünmeleri açığa çıkaran bir ayaklanmanın ardından (eski komünist diktatörün öldürülmesiyle son bulacak olan) şiddetli bir devrim yaşandı. Haziran 1990'a gelindiğinde, kimilerinin hâlâ eski komünistlerin etkisi altında olduğuna inandıkları yönetim, artık kendisini eleştirmekte olan, bir önceki kışın devrimcilerini öfkeye sürüklemişti. Öğrenci protestolarının yasal yetkisi olmayan madenci mangalarının desteğiyle ve kan dökülerek bastırılması yurtdışında hoşnutsuzluk yaratıyordu. Diğer istisna ise ADC'ydi.

ADC'deki siyasi değişim sorunu kaçınılmaz olarak, 1948'den beri Sovyet dış siyasetinin öcüsü olan (ve Fransızların da sıcak bakmadıkları), Almanya'nın yeniden birleşmesi sorunuyla bağlantılıydı. Ama, Federal Cumhuriyet'in Hıristiyan Demokrat lideri Şansölye Kohl'un Duvar'ın yıkılmasının hemen ertesinde danışmanlarını birleşmenin beş yıl daha alabileceği yönünde uyarmış olduğu söylense de, birleşme kaçınılmaz görünüyordu.[14] Duvar'ın çöküşü yalnızca doğudaki komünist yönetimin ardında güçlü bir destek olmadığını değil, ayrı bir ADC için de destek olmadığını göstermişti. Rejim durumu meşrulaştırma isteği göstermiyordu. 1989 sonuna gelindiğinde, başarılı bir birleşme sonucunda seçimlerde şansının artması kaçınılmaz olan Kohl, sürecin kontrolden çıkmasından kaygılanmaya başlamıştı bile. Ama *Ostpolitik* sayesinde 1969'dan beri iki Almanya'da da çok yol kat edilmişti. Brandt'ın ADC'yle üstü örtülü yakınlaşma girişimlerinin ardından, Duvar'ın yıkılmasının ertesinde Kohl konumunu büyük oranda değiştirmişti. Doğu Almanya'da Mart 1990'da gerçekleştirilecek olan genel seçimden önce şansölye, iki ülkenin birleştirilmesini destekleyecek bir plan önermişti. Seçimde oyların % 48'ini (% 93.4'lük bir seçim katılımında) ve koltukların çoğunluğunu, Batı Almanya'da yönetimdeki parti olan Hıristiyan Demokratların hâkimiyetindeki bir koalisyon aldı. Ardındaki büyük halk desteği göz önüne alınırsa, birleşme ilkede artık kesin görünüyordu. Ama daha prosedürün ve zaman tablosunun saptanması gerekiyordu – ve yabancıların rahatlaması için, öncelikle Moskova'da. Diğer uluslararası tepkileri, özellikle de diğer üç eski işgal gücünün tepkilerini kestirmek hâlâ olanaksızdı. Batı Almanya dışişleri bakanı Mayıs 1990'da, "Kim-

14) Bir önceki şansölye de, 1988'de, Almanya'nın birleşmesinin gündemde olmadığını söylemişti. T. Judt, "New Germany, Old NATO," *New York Review of Books*, 29 Mayıs 1997.

senin Almanya'nın birleşmesi yüzünden kaybeden durumunda olduğunu hissetmesini istemiyoruz," demişti.

Almanya'nın ikiye bölünmesi süreci kırk yıl önce, para reformuyla başlamıştı; Mayıs 1990'da da yeniden birleşme (ve dolayısıyla, resmi savaş sonrası düzenin yıkılışı) sürecinin, iki Almanya arasında para birliği ve ekonomik birlik kurulmasını öngören bir antlaşmayla başlaması belki de yerinde bir gelişmeydi. 31 Ağustos'ta yeni bir antlaşma, bu kez birleşme antlaşması imzalanacak ve 3 Ekim'de de iki ülke yeni bir anayasayla siyasi olarak birleşecekler ve eski ADC toprakları Federal Cumhuriyet'in eyaletleri olacaktı. Genişletilmiş Federal parlamento için ilk seçimler Aralık ayında yapıldı ve bu seçimlerde Hıristiyan Demokratlar güçlerini pekiştirdiler. Kohl, yeniden birleşmiş Almanya'nın ilk şansölyesi oldu.

Bu çok önemli bir değişimdi. Amerikalılar, Almanya'nın birleşmesi zorunluysa, bunun parçalanmış Doğu Avrupa'da istikrarsızlık yaratacak, serseri mayın belirsizliğinde bir "tarafsız" devlet değil, bir NATO üyesi olacağını düşünerek memnun olabilirlerdi. Batı Avrupa devletleri birleşik bir Almanya'nın yeniden yapılanmasına, en azından resmi kaygılarını açıkça dile getirmeden, en nihayet ikna olmuşlardı; ne de olsa, başka bir alternatif getiremezlerdi. Fransa'nın kaybı büyüktü; Avrupa'daki önemi azalmıştı ve gelecekte Topluluk'un işlerinde Almanya'nın liderliğini izlemek zorunda kalması olası görünüyordu. Ama Moskova'da ciddi bir kaygının resmi olarak ifade edilmemesi daha da şaşırtıcıydı. Kaygı duymuş olmalıydılar. Sovyetlerin Almanya'nın birleşmesini kabullenmelerinde Amerikan ısrarlarının etkisini artıran iç kargaşanın katkısı ne denli büyük olursa olsun, birleşik ve daha da önemlisi, NATO'ya üye bir Almanya'nın yeniden yaratılmasını kabul etmesi Mihail Gorbaçov'un Alman ulusuna büyük bir hizmeti olarak görülebilir. 71 milyonluk nüfusu ve SSCB'nin batısındaki Avrupa'nın en büyük ekonomisiyle yeni Almanya'nın, geçmişin diğer Almanyaları gibi, Avrupa'da bir kez daha büyük bir güç rolü üstlenebileceği gerçeğini göz ardı etmek olanaksızdı.[15]

Helsinki ilk büyük revizyonunu geçirmişti. Sovyet gücü 1918'den beri karşılaşmadığı bir gerilcme içindeydi; kırk beş yıl önce askerlerinin harabeler içindeki Berlin sokaklarından zaferle geçmelerinden sonra, Sovyetler Birliği'nin (ve bir düzeye dek, Fransa'nın) en sonunda barış düzenlemesinin kaybeden tarafı olmasıyla, 1945 zaferinin mutlu günleri unutulmuştu. Mihail Gorbaçov'un aldığı karşılık, Sovyet modernleşmesine Alman yardımı vaat eden bir anlaşma oldu. 1941-1945 dönemini hatırlayan Sovyet vatandaşlarını rahatlatmak için,

15) Almanya'daki işgal resmi olarak sona ermişti ve son işgal güçleri de 1994'te ülkeden ayrıldılar.

yeni Alman devletinin eski Almanya'nın dirilmesi anlamına gelmediği, eski Doğu Alman topraklarından yoksun kalmış (hatta, resmi olarak feragat etmişti) ve artık, Bismarck'ın *Reich*'ı ve Weimar cumhuriyeti gibi Prusya hâkimiyetinde olmayan, yeniden tanımlanmış bir devlet olduğu söylenebilirdi. Federal Cumhuriyet'in tarihi de yatıştırıcı bir unsurdu; ekonomik başarıyı garanti altına almış, yaklaşık kırk yıllık demokratik siyaset deneyimi temeline sahip, federal, anayasal yönetime dayalı bir devletti ve AT ve NATO yapıları içinde yer alıyordu. Yeni Almanya, ne de olsa, 1918'den beri ulaşamadığı devrimi başarmıştı. Tarihin derinliklerine uzanan anılara sahip Batı Avrupalılardan bile olumlu yaklaşım görmeyi en azından şimdilik hak ediyordu. Ama birleşme, birkaç yıl içinde Doğu Alman sanayinin çökmesi ve işsizliğin yayılmasıyla birlikte, yeni devletin vatandaşlarının pek çoğunu kaygıya ve sıkıntıya da sürükleyecekti.

26 Soğuk Savaş Sonrası Dönemin Gerçeklikleri

KÖRFEZ SAVAŞI

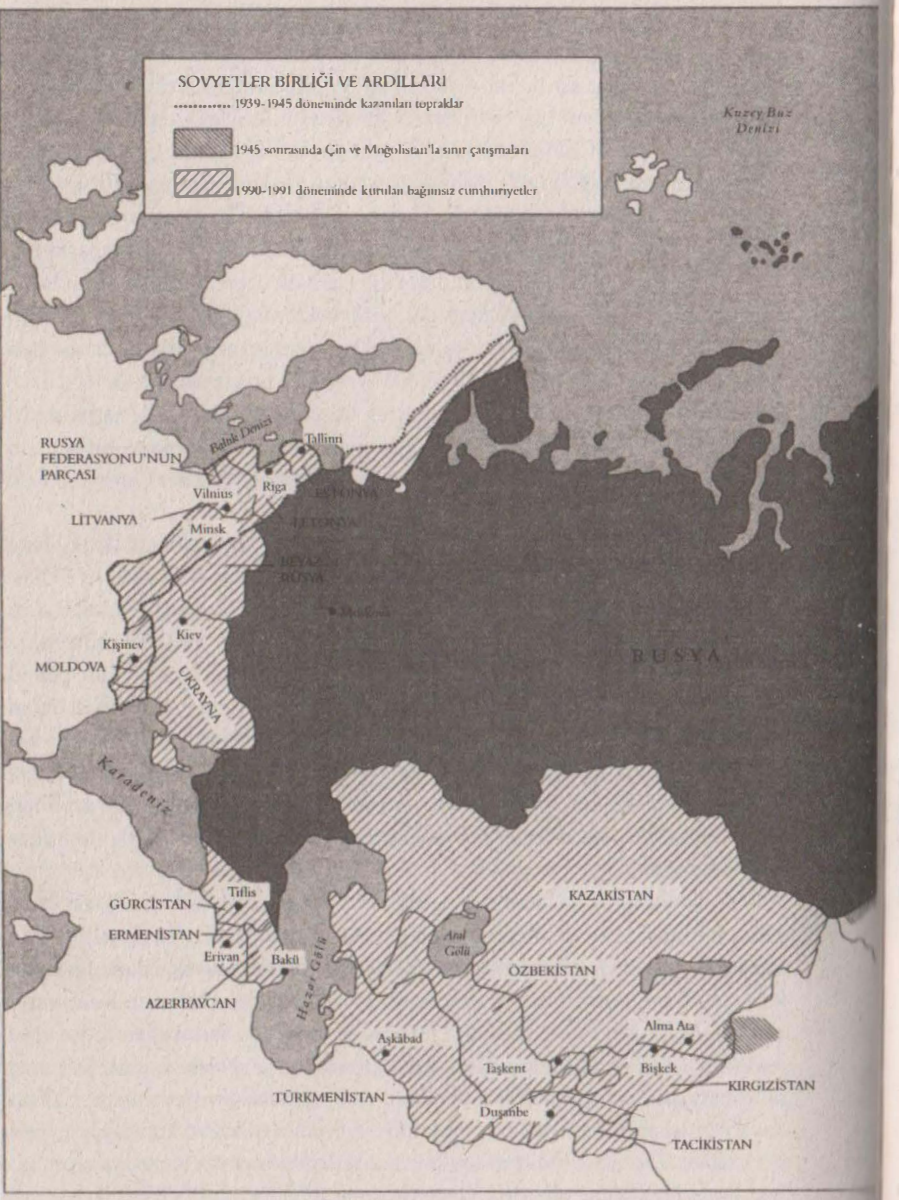
Irak diktatörü 1990'da, İran'la barış yapmasının ardından, hükümdarıyla petrol kotaları ve fiyatları nedeniyle daha önce de çatışmış olduğu Kuveyt şeyhliğiyle Irak arasındaki eski bir sınır sorununu ele aldı. Saddam için sembolik anlamları ne olursa olsun, şikayetlerinin içtenliğine inanmak kolay değil. Saddam'ı harekete geçiren herhalde, küçük bir Körfez devletinin uçsuz bucaksız petrol zenginliğini hiçbir bedel ödemeden gasp edip elde tutabileceğine inanmasıydı. Böyle düşünmesi için nedenler de vardı; ne de olsa, Golan ve Batı Şeria'ya el koyup ardından ilhak eden İsrail, BM kınamalarından başka bir yaptırımla karşılaşmamıştı. Belki de, Irak tesislerine, on yıl önceki, askeri potansiyele sahip olduğu iddia edilen bir nükleer reaktörün tahrip edildiği saldırıya benzer bir İsrail saldırısında bulunulmasından da korkuyordu. 1990 yazı boyunca tehditlerinin dozu yükseldi. Ağustos ayında Kuveyt'e giren Irak ordusu birkaç saat içinde ülkeyi tamamen istila etti.

Uzun zaman boyunca bölge barışının karşısındaki en önemli tehlike İran olmuş ve ABD Irak'ı desteklemişti. Ama Amerikan askerleri Körfez'de İranlılara değil, Iraklılara karşı savaşacaklardı. ABD istilanın ardından dünya kamuoyunu hızla Irak aleyhine çevirmeyi başardı. Bu çatışma, Arap hassasiyeti-

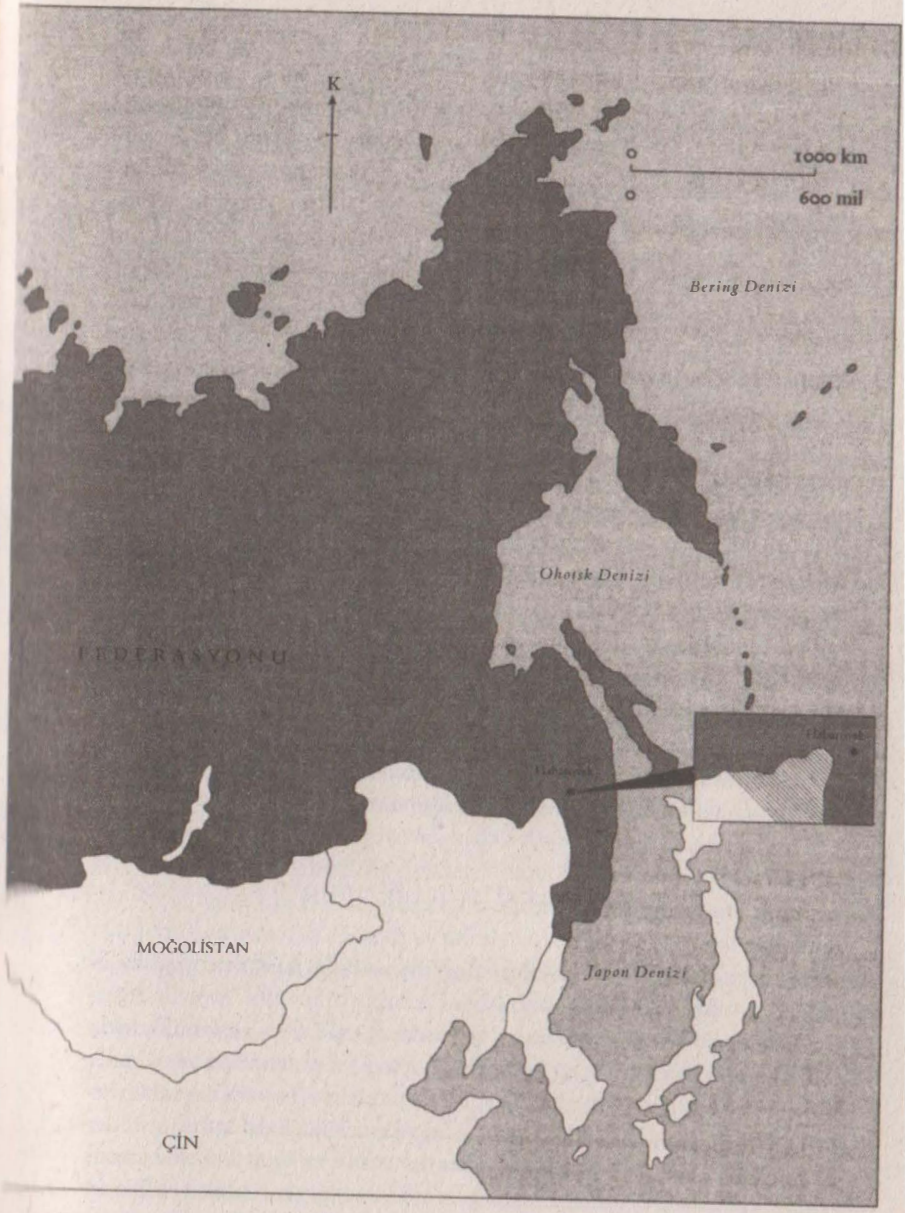
ni batı müdahalesine karşı birleştirmek bir yana, hâlâ İslam işbirliğinin önünü tıkayan engelleri (İran-Irak savaşından daha kansız şekilde olsa da) bir kez daha gözler önüne serdi. Saddam Hüseyin Arap birliği kartını oynamaya ve kendi istila hırslarını Arapların İsrail'e karşı nefretleriyle birleştirmeye çalıştı, ama bu, pek çok Müslüman ülkede çarşılarda Saddam lehine gürültülü gösteriler yapılmasını sağlamakla birlikte, işe yaramadı. Irak'ı yalnızca FKÖ ve Ürdün destekledi. Suudi Arabistan, Suriye ve Mısır, beklenmedik bir adım atıp Saddam karşıtı ittifaka katılarak, hiç kuşkusuz Saddam'ı büyük bir şaşkınlığa uğrattılar. Yıllarca bölgeden bir daha dönmemek üzere ayrılmış olduklarına inanılan İngiliz ve Fransız güçleri (ikincil bir rolde ve tam bir Amerikan komutası altında olsa da) bölgeye döndüler (Almanya'nın anayasal nedenlere dayanarak asker göndermeyi reddetmesi Avrupa'da hoşnutsuzluk yaratacaktı). SSCB'nin durumu kabullenmesi de Irak liderini aynı derecede şaşırtmış olmalı. Irak'ın eylemlerinin kınanması ve Kuveyt'in kurtarılması için güç kullanımına izin verilmesi yönündeki kararlar Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nde büyük çoğunluklarla kabul edildi.

Suudi Arabistan'da büyük ittifak kuvvetleri toplanmıştı. Irak, İsrail şehirlerine roket saldırılarında bulundu, ama sonuç elde edemedi; İsrail basiretli bir yaklaşım göstererek savaşa girmedi: bu, Arap ülkelerini sadakat sorunuyla karşı karşıya bırakacak bir adım olurdu. 16 Ocak 1991'de müttefikler büyük bir güçle saldırıya geçtiler. Sefer uzun sürmedi. Irak bir ay içinde pes etti ve ağır kayıplar vererek, Kuveyt'ten çekildi (müttefiklerin kayıplarıysa önemsiz düzeydeydi). Yenilginin yol açtığı aşağılanma Saddam'ın ne hayatta kalmasını tehlikeye soktu, ne de diktatörlük gücünü; sarsılmış, ama yola gelmemişti. Osmanlı mirasıyla ilgili bir savaş daha sona ermişti; Kuveyt kurtarılmış, ama Ortadoğu siyasetinde pek çoklarının arzuladıkları dönüm noktasına ulaşılamamıştı.

Bu durum iki taraf için de geçerliydi. Saddam'ın İsrail'e karşı bir İslam seferi başlatma çabası alıcı bulmamıştı; Müslüman halkların genellikle batı karşıtı duygular içine bulunmalarına karşın, Saddam'ın savaşı İslam devrimcileri için bir zafer olmamıştı. Irak'ın yanı sıra en büyük kaybı veren taraf, yanlış ata oynamış olan Filistinlilerdi. Durumdan en kârlı çıkansa İsrail olmuştu; Arapların yakın gelecekte İsrail'e karşı askeri maceralara girmeleri artık mümkün görünmüyordu. Yine de, İsrail-Arap sorunu çözülememişti. BM'nin dayattığı askeri kısıtlamalar ve BM müfettişlerinin nükleer, kimyasal ve biyolojik silah üretimine kanıt aramak üzere ülkede incelemelerde bulunmaları Saddam'ın prestijini sarsmış olmalıydı; ama öyle görünmüyordu. Savaşın yol açtığı ekonomik hasar ve (özellikle de, ihracat bedellerinin ödenmesi için Irak petrolünün satışı konusundaki) yaptırımlar nedeniyle talihsiz Irak halkının

SOVYETLER BİRLİĞİ VE ARDILLARI
1939-1945 döneminde kazanılan topraklar
1945 sonrasında Çin ve Moğolistan'la sınır çatışmaları
1990-1991 döneminde kurulan bağımsız cumhuriyetler
Kuzey Buz Denizi
RUSYA FEDERASYONU'NUN PARÇASI
Baltık Denizi
Tallinn
Riga
Vilnius
LİTVANYA
Minsk
BEYAZ RUSYA
Kişinev
MOLDOVA
Kiev
UKRAYNA
RUSYA
Karadeniz
GÜRCİSTAN
Tiflis
ERMENİSTAN
Erivan
Bakü
AZERBAYCAN
Hazar Gölü
Aral Gölü
KAZAKİSTAN
ÖZBEKİSTAN
Aşkabad
TÜRKMENİSTAN
Taşkent
Alma Ata
Bişkek
KIRGIZİSTAN
Duşanbe
TACİKİSTAN

1999'da BDT

K
1000 km
600 mil
Bering Denizi
Ohotsk Denizi
FEDERASYONU
MOĞOLİSTAN
Japon Denizi
ÇİN

artık daha yoksul, daha aç ve daha sağlıksız olmasına karşın, Saddam, Irak üzerindeki kontrolünü yitirmemişti; kısa bir süre sonra propagandalarında, ülkenin yeterli tıbbi malzemelerden yoksun hastanelerinin acıklı durumu vurgulanmaya başlandı. Bu arada ABD, Saddam'ın kontrolü altındaki "kitle imha silahları"nın yarattığı tehdidin ortadan kalktığına bir türlü ikna olamıyordu. BM'nin izin verdiği ve Saddam Hüseyin'in de kabul ettiği denetimlerde Iraklıların savsaklamalarının ve ağırdan almalarının üstesinden gelinememiş ve Irak'ın bakteriyel ve nükleer silahlarının gerçek durumu saptanamamıştı.

Kuveyt krizinden önce bile Suriye ve İran, kendi nedenlerinden ötürü İsrail'le müzakerelere girerek anlaşma yapma girişimlerine istekli olabileceklerine dair işaretler vermeye başlamışlardı. ABD için böyle bir düzenleme giderek daha fazla öncelik kazanmaktaydı ve Körfez Savaşı'nın sona ermesiyle, İsrail'in işgal ettiği topraklar ve yeni yerleşimler kurma konusunda en nihayet daha uzlaşmacı bir yaklaşım benimseyebileceği yönünde umutlar doğmaya başlamıştı. Bölge çapında radikal Pan-İslamcı bir güç koalisyonu kurulması tehlikesi ortadan kalkmıştı. Kimi İslam ülkelerinde hissedilen hoşnutsuzluğa karşın, ne bu öfkenin etkili bir tepkiye dönüştürülebileceği yönünde bir işaret vardı, ne de, Batı'nın toplumu çözme potansiyeline sahip modernleşme araçlarından vazgeçebilecekleri yönünde. Körfez krizi neredeyse rastlantısal olarak, petrol silahının gücünü büyük oranda yitirdiğini de göstermişti; Kuveyt'in istila edilmesinin ardından korkulduğu gibi yeni bir petrol krizi yaşanmamıştı (hatta, 1990'lı yıllarda petrol fiyatları düşecekti). Bu arka planda Amerikan diplomasisi 1991 yılında Arapları ve Yahudileri Ortadoğu konulu bir konferansa katılmaya en sonunda ikna edebildi. Ama Arapça konuşulan dünyanın başka yerlerinde hâlâ, yeni tehlikeler yaratabilecek tehlikeli malzemeler bulunmaktaydı.

SÜREGİDEN TEHLİKELER

Cezayir yönetiminin hoşnutsuzluk içindeki vatandaşlarını yatıştırmayı başaramadığı geçen her yılla birlikte daha da iyi anlaşılıyordu. 1997'ye gelindiğinde korkutucu düzeylerde katliamlar ve terörizm eylemleri yaşanmaktaydı. Mısır yönetimine –ve paralarını çekmeyi amaçladığı batılı turistlere– yönelik İslamcı militan şiddet eylemlerinin bastırılmasında daha başarılı olunabiliyordu, ama eylemcilerin yararlandıkları derin hoşnutsuzluklara dair güçlü işaretler gözlenmekteydi. İleride doğabilecek sorunlara dair en kaygılandırıcı kanıt, yine de, belki de daha doğuda, daha az çarpıcı, ama yine de tehlikeli oldukları düşünülebilecek görüntüler aldığı Suudi Arabistan'da ve Körfez ülkelerinde görülmekteydi (ve hâlâ da görülüyor).

Ortadoğu'nun modernleşmesi ve ekonomik kalkınmasıyla bağlantılı görülen uzun vadeli sorunlar ortadan kalkmamıştı. 1990'da, o zamana dek yeni İran'a hükmeden (ve şaşkın batılı gazetecilerin genellikle, indirgemeci bir yaklaşımla, "Müslüman din adamı" olarak söz ettikleri) Ayetullah Humeyni ölmüştü. Halefinin hem Filistin davasının savunulmasında hem de uluslararası İslam köktenciliği olarak görülen olgunun desteklenmesinde onun kadar uzlaşmaz davranmayabileceği umuluyordu. Ama bu marjinal önemdeydi. Suudi Arabistan'ın ve Körfez devletlerinin –fosil yakıt üreticileri olarak– zenginlikleri, ilginçtir ki, devrimci tehlikenin tohumları arasında yer alır. Petrol 1930'dan itibaren, modern Ortadoğu tarihinde ilk bağlayıcı ve baskın ekonomik etmen olarak İslam'a rakip duruma gelmişti. Suudi Arabistan tek başına dünyanın bilinen petrol kaynaklarının % 25'ine sahipti ve günde sekiz milyon varilden fazla petrol üretiyordu. Bahreyn ve Umman'da petrol rezervlerinin azalmaya başlamasına karşın, büyük doğal gaz kaynakları bulunmuştu. Katar'da da büyük gaz rezervleri keşfedilmiştir. Bu düzeyde bir fosil yakıt zenginliği son yıllarda, bölge ekonomilerinde çeşitliliğe gidilmesi çabalarının finanse edilmesini sağlamış, ama bu çabalardan fazla sonuç alınamamıştı. Yeni Dünya'dan gelen gümüşle zenginleşen, ama bu zenginliği anlamsız savaşlarda çarçur eden on altıncı yüzyılın İspanya yönetimi gibi petrol üreticileri de zenginliklerini genellikle, (kendi örneklerinde) ülkelerindeki olası huzursuzlukların dindirilmesine akıtıyorlardı. Diğer beş Körfez ülkesinin toplamının iki buçuk katı düzeyinde bir nüfusa ve beş katından fazla bir alana sahip olan Suudi Arabistan, Arap petrol devletleri arasında en düşük kişi başına düşen gelire sahiptir. Ama bu ülkelerin hepsi, yönetimdeki seçkinlere inanılmaz bir kişisel servet ve halklarına örneğin Arap devletleri arasında en fazla nüfusa sahip olan Mısır'la karşılaştırılamayacak düzeyde hizmetler sağlayacak denli zenginler. Hepsinde büyük ve giderek daha da büyüyen bir yabancı işgücü var. Yerel halkın ya yapamadığı ya da yapmak istemediği işleri giderek göçmenler üstleniyor. İster İngiliz ya da Amerikalı teknik uzmanlar olsun, ister Filipinli hizmetçiler, Pakistanlı inşaat işçileri ya da Doğu Avrupalı fahişeler, petrol devletleri satacak işgücü ya da becerisi olan yabancıları mıknatıs gibi çekmekteydi. Geleneksel düşüncelere sahip Müslümanlar doğal olarak, bu durumu kaygılandırıcı buluyorlardı. Bu akın kaçınılmaz olarak, yerli kültürü zayıflatma tehlikesini taşıyor.

Bu arada, Ortadoğu'da nüfus hâlâ çok hızlı artıyor. Bölge ülkelerinde ortalama yıllık nüfus artışı % 4 düzeyinde – bu da, nüfusun yirmi yılda bir ikiye katlanması anlamına geliyor. Daha şimdiden, Suudi Arabistan nüfusunun beşte ikisi on beş yaşın altında. Günümüzdeki eğilimlerin sürmesi durumunda, yirmi yıl sonra Ortadoğu nüfusunun yarıdan fazlası, günümüzde henüz doğmamış

insanlardan oluşacak. Bu düzeyde bir nüfus artışının tüm toplumsal ve siyasi dengeleri bozacak gerilimler ve gereksinimler yaratması kaçınılmazdır. Aynı zamanda, karşı konulmaz bir modernleşme de, günümüzdeki şartları destekleyen gelenek ve görenek yapılarını yavaş yavaş yıpratıyor.

İslam'ın bu ülkeleri bir araya getiren, kültürel açıdan birleştirici bir güç olmasına karşın, bu bağın ne anlama geldiği konusunda görüşler çok farklı. Suudi Arabistan'da yetkililerin İslam geleneğinden açık sapma konusundaki püriten yaklaşımları ünlüdür. Bu yaklaşım (sözgelimi) performans ve drama sanatlarının yasaklanmasına dek uzanabiliyor; bu, batılılara marjinal görünebilecek bir tutum. Yine de, 1997'de bir Suudi mahkemesinin cinayetten suçlu bulduğu iki İngiliz hemşireye karşı gösterilen muamele sonucunda kimi kaygılandırıcı yargılama prosedürleri, ceza kanunları ve tutukluluk şartları gözler önüne serildiğinde batı ülkelerinde büyük bir heyecan ve şaşkınlık yaşandı. Bu tür konularda kültürel farklılıklara ve yerel hassasiyete hoşgörüyle bakma eğiliminde olanlar bile, yirminci yüzyıl sonuna yaklaşılırken çarmıha germenin İslam hukukunda bir ceza olarak hâlâ yer aldığını düşünebildiler.[1] Ama muhafazakâr ülkelerde bile katı İslam yasalarında uygulamada belli bir yumuşama görülüyor. Bu yalnızca (Umman'ın kıyı kentlerinde kadınların çok ender olarak peçe takmalarına karşın, iç kesimdekilerin takmaları gibi) eski ve geleneksel ayrımlarla değil, aynı zamanda, erkeklerden ayrı olarak da olsa kadınların eğitiminin aktif olarak desteklenmesiyle de ilgili bir konu (Umman burada da çok iyi bir örnek). Ama iletişimin böylesine kolaylaştığı bir çağda mevcut kültürel kimliklerin korunması giderek zorlaşıyor. Bu durum konu üzerinde düşünen Müslümanları endişelendiriyor olmalı. Onlar için, artık bir olasılık olarak göz ardı edilemez olsa da, daha uzak bir kabus da, fosil olmayan yakıtların kullanımı yönündeki, yavaş da olsa, önemli bir küresel kayma olmalı. Bu tür olasılıklar akla getirilmese bile, yüzyıl sonunda en tutucu Arap toprakları bile sarsıntıdan ve belki de kargaşadan tamamen kaçamayacak gibi görünüyor. Bu esnada, Ortadoğu'nun tüm İslam rejimleri, farklı düzeylerde aydınlanmış ya da aydınlanmamış olsalar da, hâlâ birer despotizm ve genellikle, halk hoşnutsuzluğunu sosyal hizmetlerle, *cihat* ve İsrail'in yok edilmesi söylemiyle bastırmakla yetiniyorlar.

SOVYETLER BİRLİĞİ'NİN SONU

Temmuz 1991'de SSCB, eski Yugoslavya'daki yerel çekişmelerin uluslararası düzeye yayılmasının tehlikeleri konusunda uyarıda bulundu. Bu, Sovyetler

1) Bkz. *Encyclopedia of Islam* (Leiden, 1960 sonrası), Şalb başlığı altında.

Birliği'nin son önemli *démarche*'ı oldu. Kısa bir süre sonra, muhafazakârların Gorbaçov'u devirme amaçlı, gizemini günümüzde de koruyan girişimlerinin gölgesinde kaldı. 19 Ağustos'taki darbe girişimi başarısızlığa uğradı; Gorbaçov üç gün sonra yeniden başkanlık makamındaydı. Yine de, eski konumunu yitirmişti; uzlaşma arayışında konumunu sürekli değiştirmesi siyasi güvenilirliğini zedelemişti. Çok uzun süre partiye yapışıp kalmış, reform yapmak ve komünist devleti modernleştirmek için asla partiden vazgeçmemiş, onu asla tam olarak reddetmemişti. Sovyet siyaseti bir kez daha sarsak bir atılımda bulunmuştu ve pek çokları, bu atılımın çözülüş yönünde olduğunu düşünüyorlardı. Yabancı gözlemciler hâlâ neler olduğunu anlamaya çalışırken, darbeyi desteklemiş ya da darbeye göz yummuş olanların tasfiyesi kısa sürede, tüm düzeylerde birlik bürokratlarını değiştirme, KGB'nin rolünü yeniden tanımlama ve KGB üzerindeki denetimi Birlik'le cumhuriyetler arasında paylaştırma amaçlı kararlı bir çabaya dönüştü. En çarpıcı değişim 29 Ağustos'ta, Sovyetler Birliği komünist partisinin faaliyetlerinin askıya alınmasıyla yaşanacaktı. Eylül ayında Leningrad'ın adı yeniden Petersburg oldu. Leninci çağ sona ermek üzereydi. Kısa bir süre sonra bir Moskova gazetesi, kamuoyu yoklamasına katılan Moskovalıların üçte ikisinin, Lenin'in bedeninin kültünün fiziksel odak noktası olan Kızıl Meydan'daki mozolesinden alınarak başka bir yere gömülmesi gerektiğini düşündüklerini yazacaktı.

Ağustos ayında Gorbaçov'u bir siyasi rakibi kurtarmıştı. Birliğin en büyük cumhuriyeti olan Rus cumhuriyetinin lideri Boris Yeltsin için darbe büyük bir fırsat olmuştu. Bir önceki yazdan beri Rus Üst Sovyeti'ne hâkim olan Yeltsin Ocak ayında, Vilnius'taki, karşıdevrimin başlangıcı olarak gördüğü şiddetin ertesinde, Baltık cumhuriyetlerini şiddetle desteklemişti. Radikal reformların yanında yer almış ve Rus askerlerine oradaki bastırma eylemlerine hiçbir şekilde katılmamaları çağrısında bulunmuştu. 19 Ağustos'ta Moskova'da parlamento binasının önünde bir tanka çıkarak "sağcılar"a karşı genel grev çağrısında bulunmuş ve anayasal düzen yeniden kurulana dek Rus topraklarındaki tüm Sovyet güvenlik güçlerinin kendi yönetiminde olacağını açıklamıştı. Ardından, darbe başarısızlığa uğramıştı. Bu andan itibaren Yeltsin, onayı alınmadan ülkede hiçbir şeyin yapılamayacağı güçlü bir sima olarak Rus sahnesindeki yerini almıştı. Reformun savunucusu olarak konumunu pekiştirme fırsatını kullanmıştı. Bu andan itibaren gücünü, Ruslar için demokrasi davası ve diğer cumhuriyetler için kendi kaderini tayin hakkı arasında kurduğu bağdan alacaktı. Ordu, destekçilerine karşı olası bir tehdit oluşturmakla birlikte, Yeltsin'e karşı harekete geçmeyecekti.

Yine de, reformun sürmesini ve darbe girişiminden sonra atılan adımları kimilerinin coşkuyla karşılamalarına rağmen, 1991 sonuna gelindiğinde manza-

ra hiç de iç açıcı değildi. Rus cumhuriyetinde fiyatların kontrol altında tutulması uygulamasından yakın bir gelecekte vazgeçilmesi kararı, Sovyet sisteminin ilk günlerinden beri görülmemiş düzeyde bir enflasyon yaratabilirdi; kısa süre içinde milyonlarca Rus'un açlıkla karşı karşıya gelebileceği düşünülüyordu. Cumhuriyetlerden biri olan Gürcistan'da, ilk serbest seçimlerin ardından, başkanı destekleyenlerle uzlaşmaz muhalifler arasında çatışmalar başlamıştı. Büyük Sovyetler Birliği'nin çöküşü ise tüm bu olguları gölgede bırakıyordu. Bolşevik devriminin kanlı deneyimlerinden doğan, neredeyse yetmiş yıl boyunca tüm dünyadaki devrimcilerin umudu olan, tarihin en büyük kara savaşlarında çarpışıp zafer kazanmış bir askeri gücü yaratan dev süper güç birdenbire ve görünüşe bakılırsa neredeyse çaresizce çözülmekteydi.[2] SSCB'nin eski cumhuriyetlerinden bir dizi ardıl devlet doğmaktaydı. Rusya, Ukrayna ve Beyaz Rusya'nın liderleri 8 Aralık'ta Minsk'te toplanarak Sovyetler Birliği'nin sona erdiğini ve yeni "Bağımsız Devletler Topluluğu"nun (BDT) kurulduğunu açıkladılar. 21 Aralık 1991'de Alma-Ata'da yapılan ve on bir eski cumhuriyetin temsilcilerinin katıldığı toplantıda bu açıklama teyit edildi ve Birliğin yılın son gününde tarihe karışması üzerinde anlaşıldı. 25 Aralık'ta Gorbaçov istifa etti. Pek çok halkı yöneten son çar olmuştu. Geleceğin neler göstereceğinden kimse emin olamazdı, ama ayakta kalan son çokuluslu Avrupa imparatorluğu da yıkılmıştı. Kremlin'deki Sovyet bayrağının son kez indirilmesiyle dünya, ikinci bir büyük Rus devriminin gerçekleştiğini kavramaya başladı.

Yeni Rus devleti, geniş olmakla birlikte, öncüllerinin yaklaşık iki yüzyıldır egemen olduklarından çok daha küçük bir alana sahipti. Ama ortadan kalkan yalnızca bir süper devletin resmi birliği değildi. Son iki ya da üç yıldır Doğu Avrupa'nın siyasi düzenlemelerinde yaşanan değişimlerle birlikte, büyük bir mitoloji de çökmüştü. Bu, bir çağın sonuydu. Yetmiş yıl boyunca dünyanın büyük bölümü, uluslararası, devrimci sosyalizmin insanlığın geleceğinin yönetimi için gerçek bir aday –kimilerine göre, tek makul aday– olduğu inancının pençesinde yaşamıştı. Bu rüyaya duyulan inancın çökmesiyle birlikte, başka pek çok iddia ve mit de tarihe karışmıştı. Marksizm'in tutarlı bir sistem olduğu düşüncesi, büyük peygamberin neredeyse putlaştırılmış statüsü ve onun adına hüküm sürmüş olanların havariler gibi arka arkaya yönetime gelmeleri, modernleşme yolu olarak merkezi planlamaya duyulan güven, komünist partilerin, çoğulcu siyasi sistemlerin belli çıkarlarından çok daha fazlasını temsil

2) Bu gelişmenin yeniden gündeme getirdiği sorunlardan biri de nükleer silahların denetimiydi. S. P. Keeny ve W. K. H. Panofsky, SSCB'nin dağıldığı dönemde Sovyetlerin 25,000 ila 30,000 savaş başlığı olduğunu tahmin ediyorlar. (*Arms Control Today*, Ocak-Şubat 1992, s. 3). ABD Kongresi kısa bir süre sonra, bu silahları sökmelerine yardımcı olmak amacıyla eski Sovyet cumhuriyetlerine 400 milyon dolar tahsis edecekti.

ettiği inancı bunlardan yalnızca birkaçıydı. 1991 tüm dünyada pek çok kişi için, uzun zamandır görülen rüyalardan uyanış ve dolayısıyla, bazıları için bir trajedi ve bazıları için de, kabustan kurtuluş oldu.

Aynı zamanda, Soğuk Savaş'ın sona erdiğinin nihai göstergesi ve bu haliyle, büyük bir şaşkınlık kaynağıydı. Yaklaşık kırk yıl boyunca Batı ve özellikle de Amerikan politikası böyle bir sonu hayal edememişti. Dünya nükleer savaş hatasına düşmedikçe Sovyet imparatorluğunun varlığını "her zaman" koruyacağına inanılmış, dünya düzeninin kesin bir olgusu olarak görülmüştü. Siyasa yapıcıların yararlanabildikleri en profesyonel diplomatik ve akademik tavsiyelerde bile Soğuk Savaş'ın sonsuza dek sürebileceği, yalnızca belki de çok uzun vadede *détente*'la belli bir yumuşama içine girebileceği varsayılmıştı. Avrupa devrimlerinin bu kadar kısa sürede bu kadar çok şey başarabileceğini 1989 başlarında bile kimse tahmin edememişti. Bu devrimde Batı'nın doğrudan hiçbir katkısı bulunmamış –böyle bir yaklaşım çok tehlikeli görünürdü–, ama silahlanmanın SSCB'ye dayattığı ekonomik yük ve kitle iletişiminin büyük oranda öngörülmemiş etkileri aracılığıyla, dolaylı katkısı olmuştu. Çöküş, sonunda geldiğinde, içerden gelmişti.

YENİ RUSYA

Rusya, BDT ülkeleri arasında en büyüğü ve en önemlisiydi. Temmuz 1990'da Sovyetler Birliği'nin komünist partisinden ayrılmış olan Yeltsin, Gorbaçov'dan çok daha fazla meşruiyete sahipti. Ülkede 1917'den beri yapılan ilk serbest seçimlerde kullanılan oyların % 57'sini alarak Haziran 1991'de Rus cumhuriyetinin başkanı olmuştu. Kasım ayında bir cumhurbaşkanlığı kararnamesiyle Rus komünist partisi feshedildi. Ocak 1992'de başlatılan radikal ekonomik reform programıyla ekonomi belli kontrollerden neredeyse tamamen kurtarıldı. Rusya'da enflasyon zaten çığırından çıkmıştı; bu cesur darbe, en azından hiperenflasyonu önledi. Yeltsin yine de yüksek bir devalüasyonla, işsizlikteki hızlı artışla, 1990'dan beri ulusal gelirde ve reel ücretlerde vahşi bir düşüşle, sanayi üretiminin yarıya inmesiyle, yönetim organlarında büyük bir yozlaşmayla ve suçun yaygınlaşmasıyla karşı karşıyaydı. Tüm bu önemli sorunların üstüne, 1993'te, Yeltsin'in pek çok düşmanının yer aldığı yeni bir parlamento seçildi. BDT'nin, 27 milyon Rus'un yaşadığı Rus olmayan cumhuriyetlerle ilişkileri de başka sorunlar yaratmaktaydı (Rusya vatandaşlarının 25 milyonu Rus değildi; vatandaşlarının % 15'i Urralların doğusunda yaşamaktaydı). 1992'de Rusya içindeki on sekiz özerk cumhuriyet arasında imzalanan bir antlaşmayla bu devlet de bir federasyona dönüşmüştü.

1993'te, cumhurbaşkanının ağırlığını artıran ve hatta, otokratik bir yeni anayasayla, Sovyet sonrası Rusya'nın resmi çerçevesi tamamlanmıştı. Ama anayasa, seçmenlerin yarısından biraz fazlasının katıldığı referandumda ancak dar bir çoğunlukla onaylanmıştı. Cumhurbaşkanlığı kararnamesiyle parlamentonun işlevlerinin askıya alınması gerilimi daha da tırmandırdı. Parlamento üyeleri, Rus Kongresi'nin toplandığı ve 1991'de Yeltsin'in zaferine sahne olan, Moskova'daki "Beyaz Ev"e yerleştiler. Parlamento üyeleri ve onları destekleyen bir halk ayaklanması 4 Ekim'de güç kullanılarak sindirildi. Moskova'da 1917'den beri yaşanan en kanlı çatışmada 100'den fazla kişi öldü. Pek çokları bunu (daha önceden, komünist partinin feshedilmesi gibi) cumhurbaşkanının hoş görülmesi olanaksız bir zorbalığı olarak gördüler. Yeltsin belki de, tavize yönelmeye ya da parlamento ilkesini benimsemeye hiçbir zaman fazla eğilimli değildi. Kişisel tarzında ve konuşmalarında pek ender olarak yumuşatıcı bir yaklaşım görülürdü; muhalefete karşı sabırsızlığı, eylemlerinin anayasal olmadığı yönündeki akla yatkın saldırıları teşvik etti. Anayasal yeterliliğe sahip olmayan bir parlamento çoğunluğu zaten onu itham etmeyi denemişti. Yeltsin uzun süre seçmenlerine pek az olumlu ve maddi getiri sağlayabileceğinden, bunlar önemli zayıflıklardı. Sokaktaki kadın ve erkeklere iş ve fiyatların düşmesi olarak yansıyacak bir ekonomik toparlanma yaratamamıştı. Yalnızca endüstriyel ve bürokratik mihraklar çevresinde oluşmuş siyasi çıkar "klan"larının genellikle gizlenen nüfuzuyla değil, halka cazip gelen eski komünistlerin, faşistlerin, milliyetçilerin ve ayrıca, düş kırıklığına uğramış (pek çoğunu tasfiye etmiş olduğu) eski reformcuların gözle görülür ve giderek tırmanan muhalefetiyle de karşı karşıyaydı. Yine de, Batı Avrupa'nın, özellikle de, Batı'nın diğer liderlerini Rusya'da istikrarı yeniden kurmanın önceliğine ikna etmeye çalışan Kohl'un ahlaki ve diplomatik desteğine sahip olmanın getirdiği muğlak avantaja hâlâ sahipti. Diğer ülkelerin Rusya'nın militarizme dönüşünü başarıyla önleyerek savunma bütçelerinde kesintiye gidebilmiş olmaları da neredeyse gözden kaçmış bir avantajdır.

Ama Rusya'nın kendi güvenlik taahhütlerinin maliyeti hâlâ yüksekti. 1992'de Rus kuvvetleri, Müslüman (ve diğer) muhaliflerin Afganistan'ın yardımıyla devirdikleri yönetimi yeniden kurmak amacıyla Tacikistan cumhuriyetine müdahalede bulundular. 1995 yılına gelindiğinde burada hâlâ, garnizon görevini sürdüren bir Rus ordusu bulunmaktaydı. Bu arada, küçük bir kara ülkesi olan Çeçenistan cumhuriyetinde 1994'te başlayan ve kısa sürede büyük bir soruna dönüşen ayaklanma da bir diğer talihsiz gelişmeydi.[3] 1994'te Rus kuvvetlerine cumhuriyeti geri alma emri verildi. Müslüman asiler on seki-

3) Rus devleti, (Çeçenistan'ın da aralarında olduğu) yirmi bir cumhuriyet, on özerk bölge ve federal statüye sahip iki şehirden (Petersburg ve Moskova) oluşmaktadır.

zinci yüzyılda Çeçenlerin Büyük Katerina'nın orduları tarafından fethedilmesine dek uzanan Rus baskısına karşı ulusal mücadele efsanesine sığındılar ve bağımsızlıklarını ilan ettiler. Bir yıl sonra, düzeni yeniden kurmak üzere gönderilmiş olan Rus kuvvetleri binlerce sivil Çeçen'i öldürmüş, hava ve topçu bombardımanlarından sonra başkent harabeye dönmüş, kabul edilemez davranışları (Rusların sivil hedeflere karşı vahşi operasyonları ve Çeçenlerin –yabancı bir gemide bile– operasyon düzenleyerek rehine almaları) yüzünden iki taraf da uluslararası itibarlarını yitirmişlerdi, ama savaş hâlâ sürmekteydi ve komşu cumhuriyetlere de yayılmıştı. Pek çok Rus Çeçenistan'ı olası bir yeni Afganistan olarak görüyor ve Yeltsin'i suçluyordu.

Çeçen isyanı, 1995 sonunda yapılan ve çoğunluğun gerici, reform ve Yeltsin karşıtı olduğu bir Duma'yla sonuçlanan seçimlerin arka planının bir parçasıydı; Duma'da en büyük milletvekili grubunu komünistler ve ikinci büyük grubu da aşırı milliyetçiler oluşturmaktaydı. Bir sonraki (Haziran 1996'daki) başkanlık seçimlerine giden yol için umut vaat eden bir başlangıç olduğu söylenemezdi. Hiç kuşkusuz pek çok Rus, iş güvenliğine, ucuz gıdaya ve uluslararası saygıya sahip oldukları eski güzel Sovyet günlerinin özlemini çekmekteydi. Duma bir noktada, hiçbir yasal etkiye sahip olmasa da, SSCB'nin dağıtılarak BDT'nin kurulduğu 1991 anlaşmasını hükümsüz ilan eden bir önergeyi kabul etti. Yeltsin yine de, 1996'da yeniden seçildi.

Rus tarihinde pek çok kez olduğu gibi, o sırada gelecek yine tahmin edilemez ve gizemli görünmekteydi. Rus halkının 1990'dan sonra başlayan batı geleneklerine ve fikirlerine açılışı kabul etmeye istekli olduğunu düşünmek için hâlâ pek az neden vardı. *Perestroyka* ve *glastnost*'u izleyen büyük sarsıntılar karşısında, liberal demokrasinin ve piyasa toplumunun zaferlerinden giderek daha az söz edilmekteydi. Yeltsin'in sağlığının kötü olduğu ve belki daha da kötüleştiği yönünde belirtilerin ortaya çıkmasıyla birlikte huzursuzluk daha da arttı. Yine de, Rusların kendilerini diğer Avrupalılardan her zamanki kadar uzak, kendi uygarlık bölgelerinde her zamanki kadar yalıtılmış hissetmelerine karşın, iyi kötü bir parlamentoları vardı. Ne yazık ki, hak ettiklerini düşündükleri ve genellikle Batı'ya karşı dengeleyici bir güç olarak görülen uluslararası rolü yeniden üstlenmeleri yönündeki demagojik önerilere şovence bir eğilim içinde de görünüyorlardı. Bu görüşün yarattığı tartışmada (BDT'yle 6,600 kilometrelik sınırı bulunan) Çin'in nedense pek az göz önüne alınmış olması ilginçtir. Geleceğin belirsizliği, ihtiyatlı olunmasını gerektiriyordu.

Yönetim, başta vergi toplamak ve kendi memurlarının maaşlarını ödemek olmak üzere, normal işlevlerini yerine getirmekte güçlük çekmekteydi. Bir diğer zayıflığı da, ekonominin olabilecek en geniş özgürlük içinde işlemesine ve büyük devlet faaliyetlerinin özel sektöre satılarak ekonomik gücün devre-

dilmesine izin verme isteğiydi. Pek çok insan çok para kazanmıştı, ama pazarlarda artık günlük gereksinim maddelerinin bulunamaması, fiyatların artması sonucunda milyonlarca insan sıkıntı çekiyor ve büyük şehirlerin sokaklarında gözle görülür derecede yüksek bir tüketimle yoksulluğun yan yana bulunması rahatsızlık yaratıyordu. 1998'de, tetiğini Asya'daki mali sorunların çektiği para hareketlerinin ertesinde Rus bankalarının da sarsılmaya başlamaları karşısında köşeye sıkışan Yeltsin, piyasa ekonomisini başarıyla yerleştirmeye kendini adamış bir başbakandan vazgeçip, Duma'daki muhaliflerinin dayattığı bir başbakanı kabul etmek zorunda kaldı.

AVRUPA'NIN YENİ GÜVENLİK SORUNLARI

Soğuk Savaş'ın sona ermesi tüm Doğu Avrupa'da kimlik sorunları yaratmıştı; her yerde insanlar, kim olduklarına dair bir ipucu bulmak için geçmişe bakıyorlardı. Soğuk bir şafağın ışığında, kendilerine ve başkalarına yepyeni gözlerle bakmaya başladılar; kimi kabuslardan uyanılmıştı belki, ama sıkıntılı bir manzara oluşmaktaydı. Bazı temel sorular yeniden soruluyordu. Örneğin, "Orta Avrupa" adı verilebilecek ayrı bir uygarlık ve kültür bölgesi var mıydı ve bu bölge, Almanların *Mitteleuropa* adını verdikleri şeyle aynı anlama mı geliyordu, yoksa farklı bir anlama mı? Bir "Baltık" gerçeği var mıydı? Böyle şeyler gerçekten varsa, bu bölgeleri ne temsil edebilirdi? Bu aynı zamanda, eski soruların peşine düşülmesi için yeni bir ortamdı. Batı ülkelerinde kimileri, Baskların İspanyollardan ayrı görülmeleri durumunda siyasi düzenlemelerinde ne denli kendilerine özgü olmaları –ya da olmaya çalışmaları– gerektiğini yeniden düşünmeye başladılar – ya da İskoç ve Gallilerin İngilizlerden, Kuzeylilerin Güney İrlandalılardan ayrı görülmeleri durumunda?

Varşova Paktı'yla birlikte Avrupa'nın güvenlik düzenlemelerinin bir yarısı da tarihe karışmıştı. Değişimi bir süreliğine gözlerden kaçsa ya da göz ardı edilse de, diğer yarı olan NATO da bu arada yavaş yavaş değişmişti. Uzun zaman boyunca güçleriyle NATO'nun görevlerini belirlemiş olan en önemli olası rakibi SSCB'nin çöküşüyle birlikte ittifak temel rolünü yitirmişti. Yeniden canlanmış ve saldırgan bir Rusya gelecekte bir tarihte tarihsel nüfuz ve çıkar bölgesinde yeni bir tehdit oluşturmaya başlayacak olsa bile, NATO'yu kuruluşundan beri şekillendirmiş olan ideolojik savaşımın sona ermesi örgütü yeni bir rol bulmaya zorlamaktaydı. Bu durumun fark edilmesi zaman alacaktı, ama birkaç yıl içinde yeni sorular gündeme getirilmeye başlandı. Bunlardan biri olan ittifakın genişletilmesi konusu kısa sürede gündeme geldi. Geçmişten bildikleri Rus tehdidinin gelecekte de yeniden karşılarına çıkması olasılığına

karşı rahatlatıcı ve güven verici bir dayanak arayan eski komünist Avrupa ülkeleri kısa sürede, aday olmaya başladılar. Bu başvurular doğal olarak, Moskova'da kaygı uyandırmaktaydı. Yine de Polonya, Macaristan ve Çek cumhuriyeti 1999'da NATO'ya katıldılar, ama SSCB'nin eski parçalarının hiçbirinin (Ruslar en çok Baltık cumhuriyetleri üzerinde durmaktaydılar) böyle bir şey yapması olası görünmüyordu.

NATO için zamanla ortaya çıkan sonuçlardan biri de, Amerikan yönetiminin ittifakı, özellikle de uygulanabilir başka alternatifin bulunmadığı durumlarda, Avrupa'da ortaya çıkan sorunlarla başa çıkma mekanizması olarak görme eğiliminin 1990'larda güçlenmesi oldu. Gerçekten de 1991'de Güneydoğu Avrupa yorumlanması son derece zor bir durumda bulunmaktaydı. Olgular kalın bir bulut tabakasının ardında gizliydi: bunlardan biri, büyük bölümünde komünist egemenliğinin yaşandığı neredeyse yarım yüzyılın ardından, başa çıkılması gereken, kimileri hiçbir şekilde göz önünde olmayan, pek çok yakın tarihli düşmanlık mirasının olmasıydı. Unsurlarının açıkça tanımlanmış hiçbir etnik gerçekliğe sahip olmadığı bu bölgede daha da eski tarihsel mirasların ortaya çıkmakta olduğu da gözlerden kaçmıştı. Açıkça görülen tek şey, Güneydoğu Avrupa halklarının kaderlerinin bu yüzyılda ilk kez tamamen ve açıkça kendi ellerinde olduğuydu. 1919'a gelindiğinde, eski Habsburg ve Osmanlı hanedanlarının imparatorlukları tarihe karışmıştı. İtalyan ve Alman diktatörlerinin müdahaleleri 1945'te sona ermişti. 1990'da da, bölgenin büyük bölümünü bir arada tutan Sovyet çatısı çökmüştü.

YUGOSLAVYA'NIN SONU

Bundan kısa bir süre sonra cesaret kırıcı gelişmeler yaşanacaktı. 1914 ve hatta 19. yüzyıl öncesine dayanan sorunlar yeniden gündeme gelmişti. Bu sorunlar nedeniyle, özellikle Makedonyalıların ve Bosnalıların eski yaralarının artık iyileştirilebileceği umutlarıyla 1918'de "Sırp, Hırvat ve Sloven Krallığı" içinde bir araya gelmiş halkların üzerinde tarihin her zaman ağır bir yük yarattığı Yugoslavya'da çok kan dökülecekti. Eski bölünmelerin ortadan kaldırılması amacıyla 1929'da ülkenin adı "Yugoslavya" olarak değiştirilmiş ve bir kraliyet diktatörlüğü kurulmuştu. Ama Yugoslavya krallığı hem Sırp hem de Sırp harici uyruklarının pek çoğu tarafından temelde, eski tarihsel "Büyük Sırbistan" rüyasının tezahürü olarak görülmüştü. Yeni ulusun en önemli ulusal bayramı bir Sırp bayramıydı.[4]

4) Bu aslında, on dördüncü yüzyıldaki, Osmanlıların (iddia edildiğine göre) Kosova'da ortaçağın Sırp krallığını devirdikleri felaketin anıldığı gündü.

1903'te Sırp tahtını geri almış olan hanedanın 1918'de yeni krallığın tahtına oturması Karadağlıları rahatsız etmişti. Yugoslavya'nın ikinci kralı Aleksandar 1934'te Fransa'da, Macaristan ve İtalyan hükümetlerinden destek alan Hırvatların yardım ettiği bir Makedonyalı tarafından öldürülmüştü. Ülke içindeki bölünmelerin sertliği çok geçmeden, dışarıdan tarafların ülkenin işleriyle ilgilenmeye başlamalarına ve yerel siyasetçilerin dışarının desteğini aramalarına neden olmuştu; 1941'de Alman birlikleri ülkeye girdiğinde Hırvatlar bir devlet olarak bağımsızlıklarını ilan etmişlerdi.

Bu bölünmeler, eski sorunların çözülememesine dair çarpıcı örneklerdi. Bir tür paratoner işlevi görerek, egemen bir güce karşı periyodik öfke ve isyan patlamalarını üzerine çeken ve böylece dil, etnik köken ve dinin ayırdığı halklar arasındaki ilişkileri yumuşatan Osmanlı rejimi uzun süre, tebaa halkları arasında zapt edilmesi olanaksız düşmanlıklar oluşmadan nüfus ve cemaat çeşitliliğinin gelişebileceği şartları sağlamıştı. Osmanlı yönetimi altında, uyruklarının da pek itiraz etmediği, bu çeşitliliği bulanıklaştırma eğilimi gelişmişti. Hoşgörüyle karşılanan gayri Müslimler (ya da, bakış açısına göre, baskı altındaki Ortodoks Hıristiyanlar) muamelesi görüyor ve "Yunan", Bulgar", ya da, geniş anlamlı başka adlarla çağrılıyorlardı. Ama yeni Yugoslavya'yı oluşturan topraklarda 1931'de yapılan nüfus sayımında, göz önüne alınması gereken sınıflandırmalar olarak Sırp-Hırvat, Sloven, Alman, Macar, Romen, Ulah, Arnavut, Türk, "Diğer Slav", Yahudi, Çingene ve İtalyan ayrımları yapılmasına gerek duyulmuştu.[5] "Sırp-Hırvat" kendi içinde yanıltıcı bir etiketti ve Sırp ve Hırvatların yanı sıra Karadağlıları, Boşnakları, Müslümanları, Makedonyalıları ve Bulgarları da içine almaktaydı; Sırpların ve Hırvatların aynı dili konuşmalarına karşın, bu dilde yazarken Katolik Hırvatlar Latin harflerini, Ortodoks Sırplar ise Kiril harflerini kullanıyorlardı. İster Katolik olsun ister Ortodoks, Hıristiyan Slavlar, Yugoslavya'ya inandıkları varsayılanların beşte dördünden fazlasını oluşturmakla birlikte, o dönemde, kimileri Boşnak, kimileri Arnavut olmak üzere önemli oranda (1931'de % 11) bir Müslüman azınlıkla yan yana yaşamak durumundaydılar.

Yugoslavya'nın gelenek, zenginlik ve ekonomik kalkınma açısından da büyük farklılıklar sergilemesi de hiç şaşırtıcı değildi. 1950 gibi yakın bir tarihte, yani, Mustafa Kemal'in Türkiye'de peçeyi yasaklamasından neredeyse otuz yıl sonra, Yugoslavya'da kimi Müslüman kadınlar hâlâ peçe takmaktaydılar. Ortaçağ'ın yeni yeni tarihe karıştığı bir yer olan Makedonya Avrupa'nın en ilkel bölgelerinden biriydi; Slovenya ise büyük oranda kentleşmişti ve önemli bir sanayiye sahipti. Ama genel olarak bakıldığında, temelde tarıma dayalı

5) Bkz A. Polansky, *The Little Dictators* (Londra, 1975), s. 162'deki tablo.

olan bu ekonomiler hızla artan bir nüfus baskısı altındaydı. Toprak üzerindeki baskı sonucunda sayıları hızla artan küçük arazilerde ekim yapanlar 1930'lu yıllardaki buhrandan sonra daha da yoksullaşmışlardı. En yoksul ve kalabalık bölgelerden biri Kosova'ydı. Sırbistan'ın 1913'te Kosova'yı ele geçirmesinden itibaren Belgrad yönetimleri Kosova'nın Arnavut sakinlerinden kurtulmayı hedeflemişlerdi.

Alman savaşları arasında Yugoslav siyaseti temelde, Sırp-Hırvat düşmanlığı üzerinde odaklandı. 1939'a gelindiğinde, Belgrad'daki yönetime nefretle bakan Hırvatlar arasında, daha o zamandan Hitler'le yakınlaşma çabalarına girişmiş aşırı milliyetçi bir hareket doğmuştu. Ustaşa adlı bir Hırvat faşist hareketi de vardı; 1941'deki Alman istilasından ve işgalinden sonra Hırvatlar, (Hırvat Josip Broz, yani, "Tito" önderliğindeki) temelde Sırp komünistler ve Sırp kralcılar arasındaki üç taraflı savaşta bu hareketin acımasızlıklarından çok söz edilecekti. Bu savaş, Ustaşa'nın (Bosna-Hersek'i de içeren) yeni Hırvatistan'daki 2 milyon Sırp'a karşı giriştiği terör ve etnik temizlik harekâtıyla başladı. 1945'te komünistlerin kazandığı zaferle sona erdi ve ardından, Tito diktatörlüğü döneminde milliyetler bastırıldı; bu, uygulamada yerel seçkinlere verilen ödünleriyle Osmanlı modelini hatırlatan, etkili bir sistemdi. Tito federal bir yapı içinde ulusal eşitlik siyaseti izlemekteydi. Ama bundan kırk beş ve Tito'nun ölümünden on yıl sonra, eski sorunların hâlâ canlı oldukları anlaşılacaktı.

Yugoslavya 1990'da, kimi ekonomik, kimi siyasi bir sorunlar yumağıyla karşı karşıya kaldı. Federal hükümetin ilk sorunla başa çıkma mücadelesi sırasında siyasi parçalanma da hızlandı. Demokratik kendi kaderini tayin hakkı sonunda, Tito'nun kurduğu her şeyi yıkacaktı. Farklı uluslardan Yugoslavlar, komünizmin çöküşüyle doğan siyasi boşluğu doldurma yolları aramaya başladılar. Yugoslav fikrini ve federasyonu savunan bir parti ve ayrıca, Sırp, Hırvat, Makedonyalı ve Sloven çıkarlarını temsil eden partiler kuruldu. 1990 sonuna gelindiğinde Makedonya hariç tüm cumhuriyet hükümetlerinin göreve seçimle gelmiş çoğunluklara dayanmalarına karşın, bireysel olarak cumhuriyetlerin içinde bile ulusal azınlıkların sesleri duyulmaya başlanmıştı. Örneğin, Hırvatistanlı Sırplar bağımsızlıklarını ilan etmişlerdi. O dönemde sakinlerinin beşte dördünü Arnavutların oluşturduğu Kosova'da çok kan döküldü. Burada 1990'da bağımsız bir cumhuriyetin kurulması, Sırplara karşı önemli bir sembolik saldırı anlamına gelmişti –bu gelişme aynı zamanda, öncülleri Balkan savaşlarından beri Makedonya hırslarını beslemekten vazgeçmemiş Yunan ve Bulgar yönetimlerini de kaygılandırıyordu. Katolik Hırvatistan ve Slovenya Haziran 1991'de Yugoslavya federal cumhuriyetinden bağımsızlıklarını ilan etmişler ve o yılın sonuna gelindiğinde Makedonya ve Bosna-Hersek de aynı

yolu izlemişlerdi.[6] Yeni cumhuriyetler çok geçmeden, azınlıklara karşı muamele konusunda birbirleriyle çatışmaya başlayacaklardı.

Slovenya'da büyük bir Sırp nüfus yoktu: Hırvatistan ve Bosna'daysa vardı. Mart 1991'de kuzeyde Sırp ve Hırvat köyleri arasında, cumhuriyetlerin resmi ilgisini üzerine çeken ve kara kuvvetlerini gönderdikleri dağınık çatışmalar başlamıştı. Bosna'da Müslümanlar ve Sırplar arasında da, pek çok kişinin etnik çatışmanın daha da yayılmasının habercisi olmasından korktuğu çatışmalar başlamıştı. Noel'den hemen önce Almanya diğer AT devletlerinde sıkıntı yaratan bir adım atarak yeni Hırvatistan'ı tanıdı ve ortaklarını da aynı adımı atmaya çağırdı; AT bu adımı 1992 başlarında atacaktı, ama üyelerinin hepsinin bu durumdan hoşnut oldukları söylenemezdi. Hiçbir zaman fazla yüksek olmayan, dışarıdan müdahaleyle barışın sağlanması olasılığı, SSCB'nin yerel çatışmanın uluslararası düzeye taşınmasının tehlikeleri konusundaki uyarılarından sonra daha da azaldı. Bu arada, Bosnalı Sırpların düşmanlıkları daha da derinleştirmeleri fazla zaman almadı. Düşmanlarına "Türk" diyorlardı ve Katolik Hırvat din adamları Ortodoks Sırplarla çatışmanın ateşini körüklerken, Ortodoks Sırp din adamları da çatışmanın Avrupa'da İslam'ın ilerleyişinin sözde yeniden başlaması bağlamına oturtulmasından memnundu. Kısa bir süre sonra hem Hırvat hem de Sırp televizyonunda, Boşnak Müslüman "din savaşı"nın hazırlıklarının başladığı iddia edilecekti. Ama Müslüman karşıtı propaganda yurtdışında fazla ses getirmedi; hatta, Bosnalı Sırpların acımasızlıklarının iyice açığa çıkması ve Bosnalı Müslümanların da gösterdiği acımasızlıklardan çok daha fazla ilgi uyandırarak manşetlere ve televizyon ekranlarına sıçramasıyla, geri tepecekti.

Sırp hükümeti (bu, eski Yugoslavya'da komünist liderlerin on yıl sonra hâlâ iktidarda olduğu tek hükümetti) aslında, çoketnikli bölgelerdeki sorunların çözülmesi şansını kullanmaya istekliydi. Federal cumhuriyet, Sırp egemenliğinin güvencesi olmuştu. Eski Yugoslav ordusu Sırp ağırlıklıydı. Bu da Sırplara en baştan askeri avantaj kazandırmaktaydı. Rusya'nın eski yoldaş cumhuriyetlerin hegemonyadan kurtulma istekleriyle karşılaştığında verdiği tepkinin tersine, Sırplar savaşmayı yeğlediler. Yine de, federal Yugoslavya kısa sürede, yalnızca Sırbistan ve Karadağ'a indirgenecekti. Federasyonun eski yapısıyla korunması kısa sürede mümkün olmaktan çıktı ve yağma savaşı başladı.

6) Bu, Hitler döneminden sonra 1945'te bir bütün olarak yeniden kurulan Çekoslovakya'nın 1 Haziran 1993'te Çek Cumhuriyeti ve Slovakya olarak iki devlete ayrılmasıyla birlikte, Orta ve Doğu Avrupa'daki Versailles düzenlemesinin sonu olarak görülebilir.

YENİ AVRUPA'DA MİLLİYET VE ETNİSİTE

Komünist *ancien régime*'inin sona ermesiyle birlikte şiddet potansiyeli göstermeye başlayan tek ülke Yugoslavya değildi. 1989-1991 döneminde yaşanan çözülmeler, toprak bütünlüğünü etkilemediklerinde bile, milyonlarca Avrupalıyı kendi tarihlerinin, kültürlerinin, toplumsal ve ekonomik şartlarının yarattığı sorunlar ve sıkıntılarla karşı karşıya getirdi. Hepsinin az ya da çok etkileneceği genel olgulardan biri, ilke ve fikirlerini meşrulaştırma gereksinimleriydi. Doğu Avrupa'nın büyük bölümü, ayrıca, eğer "modernleşmeci" seçkinleri varsa, etkili olsunlar ya da olmasınlar, hepsinin genellikle eski komünist hiyerarşiler içinde bulunmaları paradoksuyla karşı karşıyaydı. Çoğu ülkede, komünist yapılar içinde kariyer yapmış olan profesyonel, yönetici ve uzmanların, yalnızca yerlerini alacak başka kimse bulunmadığı için, önemli roller üstlenmeyi sürdürmeleri kaçınılmazdı. Bir diğer sorun da, artık özgürce oy verebilen, ama siyasi devrimin coşkusunun kaybolmasıyla birlikte, eski günlerin, geriye dönülüp bakıldığında daha da abartılan güvenliğini ve ekonomik refahını (ileride Rusların da yapacağı gibi) dillerinden düşürmemeye başlamış olan halkların maymun iştahlılığıydı. Doğal olarak, bu eğilim özellikle, ekonomik şartların en hızlı kötüleştiği yerlerde görülmekteydi.

Halkların devlet için yeni bir temel aradıkları bu dönemde, iyi ya da kötü yönde tek akla yatkın adayın, geçmişte siyasetlerini kimi zaman yüzyıllarca sarsmış olan milliyetçilik olduğu anlaşıldı. Eski düşmanlıklar hızla gün ışığına çıkmıştı. 1990'da, Romen devrimi döneminde, Romen Transilvanyası'nda yaşayan Romenler ve Macarlar arasında belirgin bir gerilim gözlenmekteydi (Romanya nüfusunun % 7'den biraz fazlasının Macar kökenli olduğu tahmin edilmektedir). Bu gerilim üç yıl sonra, Romanya devleti içindeki Macarların özerklik talepleriyle birlikte gözler önüne serildi. Önemli Macar azınlıkların yaşadığı başka ülkeler de vardı; Slovakya, nüfusuna oranla Romanya'ya göre daha büyük bir Macar unsura sahipti (1998'de % 10.8). Ama Avrupa içinde süregiden milliyetçiliğin potansiyel yıkıcılığına en kanlı örnek, hâlâ, bir zamanların Yugoslavya'sıydı.

Kimi tarihsel etnik çatışmalar yıllar önce, İkinci Dünya Savaşı'yla sona ermiş ya da yeniden şekillenmişti. En önemlisi, Avrupalı Yahudilerin kaderi belirlenmişti. Yahudi Soykırımı sonucunda Doğu Avrupa, dünya Yahudiliğinin merkezi olmaktan çıkmıştı. 1901'de dünya Yahudilerinin dörtte üçü burada, çoğunlukla da Rus imparatorluğunda yaşamaktaydı. Bir zamanlar Eşkenazi dilinin hâkim olduğu bölgelerde günümüzde Yahudilerin % 10'dan ançak biraz fazlası yaşamaktadır; geriye kalanların yaklaşık yarısı İngilizce konuşulan ülkelerde ve yaklaşık % 30'u da İsrail'dedir. İsrail 1947'den sonra otuz yıl boyun-

ca göçmen Yahudilerin dikkatlerini üzerinde toplayan bir bölge oldu ve büyük katliamdan sağ kurtulanların pek çoğu buraya yöneldiler. Doğu Avrupa'da (özellikle de Sovyetler Birliği'nde) halkın geleneksel anti-semitizminden yararlanmak isteyen komünist partiler sürekli tacizler ve hukuki zulümlerle dışarıya göçü teşvik ettiler. Sonuçta, kimi ülkelerde Yahudi nüfus önemli bir demografik unsur olmaktan tamamen çıktı. Bu duruma en önde gelen örnek Polonya'dır; 1945'te hayatta kalabilmiş olan 200,000 Polonya Yahudisi geleneksel kıyım ve saldırıların kurbanı oldu. Kimileri öldürüldü, ama çoğu henüz vakit varken göç etmişlerdi. 1990'a gelindiğinde ülkede yalnızca 6,000 Yahudi kalmıştı. Yüzlerce yıllık Doğu Avrupa Yahudi cemaatinin temsilcileri artık, hâlâ BDT cumhuriyetlerinde (özellikle de Rusya ve Ukrayna'da) yaşamakta olan yaklaşık bir milyon Yahudi. Ama cemaatin kalbi yitirilmişti. Müslüman Kuzey Afrika'dan gelen göçmenlerle birlikte nüfusun yarım milyona ulaşması sonucunda, son yıllarda Avrupa ülkelerinde Yahudi nüfusunda önemli bir artış görülen tek ülke Fransa olmuştur.

Kimi Batı Avrupa ülkelerinde de diğer azınlıklar arasında milliyetçi itaatsizlik gelişmekteydi. Ayrılıkçı Basklar İspanya'yı teröre boğuyordu. Belçika'da Valonlar ve Flamanlar arasında düşmanlık tırmanmaktaydı. Ama en çarpıcı örnek belki de, İrlanda'dır; özellikle de, sorunlarının yabancılar için böylesine anlaşılmaz olduğu düşünülürse. Birlik taraftarlığı ve milliyetçilik 1990'lı yıllarda da Ulster'de çözüm yolunu tıkamayı sürdürdü. Sorunun taviz verilerek çözülmesinin önündeki engellerin kökenleri Londra'da değil, Avrupa'da Reformcu ve Karşı-Reformcu savaşlarının hâlâ çaresizce ve sembolik düzeyde sürdürüldüğü son yer olan bölgenin kendisindeydi.[7] 1985'te Thatcher hükümetinin yaptığı İngiliz-İrlanda anlaşmasında İrlanda Cumhuriyeti'nin Ulster'ın geleceği konusundaki tartışmalarda bir role sahip olma hakkı tanınmış ve bu hakkın kullanılmasını sağlayacak yeni bir mekanizma oluşturulmuştu, ama bu gelişme Ulster'daki şiddeti durdurmaya yetmedi. 1994'te ise en nihayet, iki tarafın terörist örgütlerinin de İrlanda'nın anayasal yönetim geleceğinin tüm ilgili taraflar arasında barışçı yollarla tartışılmasına izin vermek amacıyla uydukları bir ateşkes dönemi başladı. On sekiz aydan kısa bir süre sonra trajik şekilde sona ermesine karşın, şiddetin hafiflemesi o dönemde olumlu psikolojik etkiler yarattı. Terörün yeniden başlamasının ardından 1997'de Westminster'da iktidara, IRA'nın teröristlerini perdeleyen siyasi hareket olan Sinn Fein'le doğrudan müzakerelerin başlatılması yönündeki önemli sembolik adımı atmaya hazır yeni bir hükümet (İşçi Partisi hükümeti) geldi. Yıl sonu gelmeden Britanya

7) Bana, Ulster'ın tamamen kendi başına bırakılması olasılığının 1980'lerde Britanya kabinesinde en az bir kez tartışıldığı söylendi. Bu mümkün görünüyor.

başbakanı Sinn Fein temsilcilerini 10 Downing Street adresinde kabul edecekti; bu, yetmiş beş yıldan fazla bir süre önce Serbest İrlanda Devleti'nin kurulduğu müzakerelerden beri eşi görülmemiş bir gelişmeydi. 1998'de İrlanda hükümetinin de işbirliğiyle başlatılan İngiliz girişimleriyle, Sinn Fein'in resmi liderlerinin ve Ulsterli Birlik taraftarlarının, hem kuzeydeki milliyetçi azınlığın, hem de kuzeyin Birleşik Krallık'la tarihi bağının güvence altına alınmasında önceki tüm tekliflerin ötesine geçen bir teklifin tüm İrlanda çapında referanduma götürülmesini kabul etmeleri sağlandı. Bu elbette, gelecekte Taht'ın egemenliğinin ne anlama gelebileceği konusunda temel bir değişim demekti (Britanya hükümetinin aynı sıralarda İskoçya ve Galler yönetiminde gerçekleştirmekte olduğu değişimlerden çok daha ileri gitmişti). Sınırın her iki tarafında da önemli bir halk desteği buldu. Hâlâ yüksek bir bölücülük potansiyeli bulunan ayrıntıların çözümlenmesi ise siyasetçilere bırakılmıştı ve bu süreç, eski milliyetçi-birlikçi ayrımının her iki tarafındaki aşırı uçların yeni şiddet eylemleriyle barış sürecini baltalamayı hâlâ deneyebilecekleri bir bağlam içinde gerçekleşecekti. Ama yaz aylarında küçük Omagh kasabasında yaşanan özellikle vahşi bir örnek, ana akım milliyetçi ve birlikçi siyasetçileri barışçı bir çözüm bulunması yönünde daha fazla çaba göstermeye yöneltti.

AVRUPA'NIN BÜTÜNLEŞMESİ

1990'ın yılbaşı günü Fransa cumhurbaşkanı, SSCB'yi yalnızca o dönem için dışarıda bırakarak tüm Avrupa uluslarını içine alan "tek" bir Avrupa'dan söz ederek, dünyayı (ve kimi vatandaşlarını) şaşkınlığa sürükledi. Kaynağı ister kırnazlık olsun, ister aşırı güven, öfke, güçlü bir emel ya da yalnızca bir deneme balonu uçurma isteği, bu sözler, Avrupa tartışmasının Monnet zamanından beri ne denli ilerlediğini gösteriyordu. 1986'dan beri, üye devletlerin vatandaşlarına verilen yeni pasaportlarda üye devletin adının yanı sıra "Avrupa Topluluğu" sözcükleri de yer almaktaydı. Gelecek birkaç yıl, bu gelişmelerin ne anlama gelebileceği konusunda rahatça yorumda bulunmanın ne denli zor olacağını gösterecekti, ama Avrupa'nın bütünleşmesi konusunda, yirmi yıllık ayak sürümenin tam tersi yönde bir iyimserliğin uyandığı gözlenmekteydi. Topluluk, üye devletlerin ilkede üzerinde anlaştıkları konuların uygulamaya sokulmasında giderek daha fazla zorlukla karşılaşmıştı. Kurumlarından üçü, üye devletlerin Bakanlar Konseyi, Komisyon ve Adalet Divanı işlemekteydi; Avrupa parlamentosu ise kendine bir rol belirlemekte hâlâ zorlanıyordu. Ortak balıkçılık alanları ve ulaşım politikaları, sık sık televizyon ekranlarına yansıyan zorluklar yaratıyordu. Bir diğer sorun da kurlardaki dalgalanmalardı; 1969'da

Fransız frankının devalüe edilmesinin ve 1971'de doların konvertibilitesinin ve Bretton Woods sisteminin sona ermesinin ardından, AT üyelerinin ekonomilerinin petrol krizinin etkisiyle sarsılmasıyla birlikte, istikrarın yeniden sağlanması için pek çok yetersiz girişimde bulunulmuştu. Bu da, insanlara o ana dek ulaşılmış bütünleşmenin sınırlarını hatırlatan (özellikle ekonomik ve mali konulardaki) kurumsal çatışmaların artmasında etkili olmuştu.

Ama sonunda, hükümetleri bütünleşmeye giden yolda yeniden olumlu adımlar atmaya yöneltti. Müzakereler yavaş yavaş ilerlerken, Avrupa ekonomilerinin cesaret verici başarısına dair sağlam kanıtlar gözlenmekteydi. O onyılın ortasına gelindiğinde, (1914 öncesindeki, önemli bir yabancı yatırım alıcısı statüsünü 1970'lerde yeniden kazanmış olan) ABD'ye yapılan yabancı yatırımın üçte ikisi Avrupa kaynaklıydı. Batı Avrupa ayrıca, 1970'ten itibaren dünya ticaretinin en büyük payını oluşturmaktaydı. Bu tür olgular ve diğer ulusların da katılmak isteyeceklerinin giderek daha iyi anlaşılmaya başlanması, Topluluk'un geleceği konusundaki fikirlerin daha da berraklaşmasında etkili oldu. 1979'da da Avrupa parlamentosu için ilk doğrudan seçimler yapılmıştı. Kimi Avrupalılar da, birliğin güçlenmesinin, işbirliği alışkanlığının ve giderek artan refahın kıtanın siyasi bağımsızlığının ön şartları olmalarına karşın, Avrupa da bir süper güce dönüşmedikçe bu bağımsızlığın içinin her zaman boş kalacağını yeniden düşünmeye başlamışlardı. Bu arada, yoksullara son derece çekici rüşvetler sunan bir örgüte katılmayı isteyen başkaları da vardı. Topluluk'a Yunanistan 1981'de, İspanya ve Portekiz de 1986'da katıldılar.

1986'nın belirleyici bir yıl olduğu görülecekti. O yıl, 1992'nin yalnızca gümrük birliğinden öte, tek bir bütünleşik sınırsız iç pazar yönünde bir hareket getirmesi gerektiğine karar verildi. Sermaye, mal ve hizmetler sınırlardan hiçbir engelle karşılaşmadan geçecekti – en azından, kuramsal olarak. Bu konuda yapılan müzakerelerin, üye devletlerin temel şartlar üzerinde fikir birliğine varmalarının sağlanabileceği bir onyılın son müzakereleri olduğu anlaşılacaktı. 1987'de yürürlüğe giren Avrupa Tek Senedi, Topluluk içi ticaretin önündeki tüm tarife harici engellerin 1993'te kaldırılması yönündeki hedefi getirerek, Roma Antlaşması'na ek düzenlemeler getirdi. Böyle bir politika ne denli hırslı bulunursa bulunsun, antlaşma kendi başına, üye devletler arasında dış siyasette eşgüdümü öngörüyor ve "toplumsal ve ekonomik birleşme"yi –sosyal güvenlik hizmetleri, istihdam şartları ve yaşam standartlarında daha fazla benzerliği içeren muğlak bir terim– ve topluluğun "yapısal" politikalarına daha yüksek harcamalar yapılmasını Topluluk için yeni hedefler olarak tanımlıyordu. Sonuçlarının görülmeye başlanmasıyla birlikte bunun anında daha fazla duygudaşlık yarattığı söylenemez, ama hiç kuşkusuz, bir hareket belirtisiydi. Pek çoklarına göre, ortak Avrupa parasına doğru vazgeçilemez bir adım olarak kabul edilen Avrupa Para Siste-

mi'nin (APS) 1987'de yürürlüğe konması da öyleydi (gerçi, Almanya'nın yeniden birleşmesi ve bu birleşmenin *Deutschmark*'a verdiği zararın kısa sürede APS üzerine bindirdiği baskı kimi üyelere çok fazla gelecekti). Avrupa'nın liderleri en sonunda Aralık 1991'de Maastricht'te, tek bir Avrupa pazarı için yeni düzenlemeler ve ihtiyatlı İngilizler için (bir kez daha) istisnalar ve özel düzenlemeler getirilerek tam ekonomik ve parasal birliğe en geç 1999'da ulaşılması yönünde bir zaman tablosu üzerinde anlaştılar.

SINIRLI YENİ YÖNELİM: BİRLEŞİK KRALLIK

Bu ada halkı 1980'lerde, cesaret kırıcı bir ekonomik durgunluk atmosferiyle başlayan, son derece heyecanlı bir onyıl yaşamıştı. O dönemde, kısa bir süre sonra bir Avrupalı ulusun denizaşırı topraklarını korumak için vereceği son savaşta çarpışacaklarının düşünülmesi için pek neden yoktu. Yine de, Britanya başbakanı Thatcher 1982'de, Arjantin kuvvetlerinin kısa süreli istilasının ardından, beklenmedik şekilde Falkland Adaları'nın yeniden fethedilmesine liderlik etmek durumunda kaldığında, uluslararası hukuk ilkeleri, toprak bütünlüğüne dayalı bağımsızlık ve adalıların kimler tarafından yönetileceklerine karar verme hakları adına savaşma içgüdüsünün, zamanın İngiliz popüler havasına uygun olduğu görüldü. Sonuç, büyük bir kahramanlık öyküsü ve önemli bir psikolojik ve diplomatik başarı oldu. Başlangıçtaki (Latin Amerika konusundaki hassasiyeti göz önüne alınırsa, hiç de şaşırtıcı olmayan) kararsızlık döneminin ardından ABD'nin el altından önemli düzeyde desteği görüldü.[8] Komşusunun yerinde duramazlığı karşısında huzursuzluk duyan Şili de, İngilizlerin Güney Amerika anakarasındaki topraklarından gizli operasyonlar yürütmelerine karşı çıkacak durumda değildi. Daha da önemlisi, BM'deki AT ülkelerinin çoğu Arjantin'i yalnız bıraktılar ve ülkenin kınanması yönünde kararlar alındı. İngilizlerin en baştan itibaren, bağımsızlık haklarının karşısındaki bir tehdidin ne olduğunu gayet iyi bilen Fransız hükümetinin (geçmişte her zaman bu kadar kolay elde edemedikleri) desteğini almış olmaları da önemlidir.

Birleşik Krallık'ta ulusal moralle birlikte Thatcher'ın prestiji de yükseldi; yurtdışında da konumu güçlendi ve bu durum, onyılın geri kalan bölümü boyunca diğer devlet başkanları (özellikle de, Reagan) üzerinde, İngiliz gücünün tek başına sağlayamayacağı bir nüfuza sahip olmasını sağladı. Kimi zaman merhum

8) 1949'un Kuzey Atlantik Antlaşması'nın koruma alanı Falkland Adaları'nı içermiyordu; yalnızca, "Yengeç Dönencesi'nin kuzeyindeki Kuzey Atlantik bölgesindeki taraflardan herhangi birinin egemenliği altındaki Adalar" (6. Madde) kapsanmaktaydı.

General de Gaulle'le aralarında paralellik kurulur ve bu da anlamlı bir paralelliktir; ne de olsa, Thatcher'ın nüfuzunun uluslararası konularda her zaman yararlı şekilde kullanıldığına herkes inanmıyordu ve zamanında aynı şey general için de söylenmişti. De Gaulle örneğinde olduğu gibi Thatcher'ın da kişisel kanaatleri, peşin hükümleri ve önyargıları neredeyse tamamen gözler önündeydi. Eğer bu, son derece kişisel bir ulusal çıkar vizyonunu gizlemek anlamına geliyorsa, de Gaulle gibi Thatcher da Avrupa taraftarı değildi. Ama Thatcher'ın yaklaşımı hiçbir şekilde abartılmış ya da hayalci değildi. Thatcher hükümetinin, Rodezya ve Orta Afrika'yı 1980'de İngiliz siyasetinin konusu olmaktan en nihayet çıkaran hükümet olduğu bir gerçektir. Kimi zaman şiddet içeren bir dil kullanmakla birlikte, Avrupa Topluluğu'yla müzakerelerinde, en azından görevdeki son yıllarına dek, olasılıkların sınırlarını bildiğini gösterdi.

Thatcher on bir yıl, yani, bu yüzyılın tüm Britanya başbakanlarından daha uzun süre iktidarda kaldı. İngiliz siyasetini ve belki de kültürel ve toplumsal tartışma şartlarını dönüştürerek, ulusal hedefler konusundaki uzun süre hiç incelenmemiş mutabakatı ve eski bir *bien-pensant*'ı yok ettiği daha görevden çekilmesinden önce açıkça görülüyordu. Bu, (özellikle de sendikaları yasal ayrıcalıklarından yoksun bırakmada ve kamu mallarını satarak "özelleştirme"yi teşvik etmedeki) iddialı radikalliği ve kışkırtıcı söylemiyle birlikte, yurtiçinde hem alışılmadık düzeyde bir coşku hem de alışılmadık düzeyde düşmanlık, yurtdışındaysa ilgi ve belli düzeyde takdir yaratıyordu. Yine de, göreve geldiğinde açıkladığı, kamu harcamalarını düşürme ve merkezi yönetimin ulusal yaşama müdahalesini azaltma hedeflerine ulaşamadı. On yıl sonra merkezi yönetimin İngiliz toplumundaki rolü, değil küçülmek, daha da büyümüştü ve vergi mükellefinin daha fazla parasını harcamaktaydı (sağlık ve sosyal güvence alanlarına ayrılan tutarlar 1979'dan beri reel olarak üçte bir oranında artmıştı, ama büyük oranda artmış olan talebi karşılamakta yetersiz kalıyordu). Arka arkaya üç genel seçimi kazanmış olmasına karşın (ki bu İngiliz siyasetinde eşi görülmemiş bir başarıydı), 1990'a gelindiğinde siyaset arkadaşlarının pek çoğu, Thatcher'ın pek de uzakta olmayan yeni seçimde oy kaybına uğrayacağına inanmaya başlamışlardı. Kendisine duyulan sadakatin ve gördüğü desteğin azalması üzerine Thatcher görevden çekildi. Başbakanlıktaki halefi pek tanınmayan, siyasetin ön cephesinde fazla deneyimi bulunmayan bir kişiydi.

ÇİN'DEKİ DEĞİŞİMLER

Çin 1978'den beri ihtiyatlı ve kontrollü bir modernleşme yolunda ilerlemekteydi. Den Şiaoping'in de dediği gibi, yöneticileri "dereyi, taşları gözeterek

geçiyorlardı." Ama o yıl, böylesine hızlı ya da bu denli ilerleyen başka bir komünist ülke yoktu. Bu yaklaşım (aralarında, devrimin kahramanlık günlerinin huzursuz eski tüfeklerinin de bulunduğu) kimilerince liberalizmin ülkeye sızması olarak görülüyordu; ileride, SSCB'nin yaşadığı deneyimler kaygılarını daha da artıracaktı. Yine de, partinin iktidar olma iradesinde ya da iktidar üzerindeki kontrolünde bir zayıflama gözlenmiyordu. Çin'in yöneticileri kontrolü tam anlamıyla ellerinde tutmakta kararlıydılar. Eski Çin'in toplumsal disiplinin yanı sıra, yararlanabilecekleri başka avantajlar da vardı. Kültür Devrimi'nin geride bırakılması milyonlarca Çinliyi rahatlatmıştı, Mao'nun anısı kültü, sınırlı düzeyde de olsa, sürüyordu ve kimi parti liderleri mantıklı bir yaklaşımla, ekonomik ödüllerin (Moskova yorumuyla resmi Marksizm'in 1980'li yılların başlarında bile söylediğinin tersine) sistem içinde köylüye doğru akması gerektiğine karar vermişlerdi. Diğer taraftan, komünist Çin'de yönetimin, niyeti ne olursa olsun, Moskova'nın SSCB'de sahip olduğu düzeyde bir merkezi bürokratik kontrole asla ulaşamadığı gerçeğiyle yüzleşmek zorundaydılar. Evet, bunun olumlu bir ekonomik yönü de vardı: 1980'li ve 1990'lı yıllarda bölgesel girişimlerin ekonomik kalkınmaya önemli katkısı olmuştu ve bu tür girişimler deney için uygun ortam sağlıyordu.

Deng Şiaoping Çin siyaset sahnesindeki egemenliğini 1980'li yıllarda da sürdürdü, ama Stalinci merkeziyetçilik ve devlete ait ağır sanayiye yatırım programlarını izlemeyi tercih edecek muhafazakârları da içeren kolektif bir liderlik içinde çalışmak zorundaydı. Yine de, artık yerel girişimlere, topluluk girişimlerine ve kâr güdüsüne fırsat veriliyordu. Komünist olmayan ülkelerle ticari bağlar kurulması teşvik edilmeye başlanmıştı. Amaç, Kültür Devrimi'yle kesintiye uğrayan teknolojik ve sınai modernleşme sürecinin yeniden başlatılması, merkeziyetçilikten uzaklaşmış ekonomik faaliyetlerde şimdiden görülmeye başlanan başarının tanınıp ödüllendirilmesiydi. Bu yeni yolun 1981'de uygun bir dille kamusal düzeyde tanımlanması önemlidir. Yine de, partinin geçmişten resmen kopması beklenemezdi ve Deng'in nüfuzunu tam olarak kullanabilmek için, 1982'deki Parti Kongresi'nde "solculuğun" modernleşmenin önündeki engel olarak bir kez daha eleştirilmesini beklemesi gerekecekti.

ÇKP liderliğinde yaşanan tüm gelgitlere, siyasi gerçeklikleri bulandıran çatışmalara ve sloganlara karşın, 1980'li yılların asıl özelliği, Mao'nun politikalarından pek de farklı olmayan pragmatik politikalardı. Otuz yıldır parti tarihinin ve dolayısıyla Çin'in odak noktası olan sorunun yanıtı bulunmuştu: her şeyden önce ekonomik büyüme anlamına gelen modernleşmeye en nihayet öncelik veriliyordu ve modernleşmenin liderliğini, o zamana dek komünist dünyada hiçbir yerde görülmeyen bir şekilde, güçlü ve özgüveni yüksek bir

yönetim üstelenecekti. Dogmanın çöküşünün kabullenilmesi hâlâ zordu (1986'da ÇKP'nin genel sekreteri, ihtiyatsızca "Marx ve Lenin'in sorunlarımızı çözemeyeceği" yönündeki görüşü benimsemesi üzerine, çabucak azledilmişti) ve yönetime hâlâ, Marksist söylem hâkimdi. Siyasi tartışmalarda muğlak bir dil kullanılmaktaydı, ama böyle bir dilin benimsenmesi doğaldır. Ulusal ekonomik güç, yaşam standartlarının iyileştirilmesi ve geniş bir eşitlikçilik gibi önemli hedeflere ulaşılması amacıyla ekonomide pozitif planlamaya gerek duyulduğu yönündeki sağlam inanç, yönetimdeki seçkinler üzerindeki etkisini hâlâ korumaktaydı. Ama böyle bir planlamanın uygulamadaki kısıtlamaları artık kabul ediliyor, etkili yasal düzenlemenin içinde olanlar ve olmayanlar konusunda daha dikkatli bir ayrım yapma isteği görülüyor ve piyasaların kullanılması ve dolayısıyla, genişletilmesi isteği duyuluyordu. Bu durumu eleştirenler Çin'in yeniden "kapitalist yol"a dönmekte olduğundan yakınıyorlardı. 1982 Parti Kongresi'nde "Çin özelliklerine sahip sosyalizm" mantrasının kabul edilmesiyle vicdanlar yatıştırılmıştı ve izlenen yol, yerel çıkarların ve bölgesel farklılıkların her adımda dikkate alınmasını sağlıyordu.

Büyük Atılım çağının "komün"lerinden ve "tugay"larından köy sınai ve ticari işletmelerinin geliştirilmesini teşvik etmek amacıyla yeni sloganlar –"zenginleşmek muhteşemdir" – yaratılmıştı. 1980'li yılların ortalarına gelindiğinde, kırsal kesim gelirinin yarısı sınai istihdamdan elde edilmekteydi.[9] Kalkınma yolu "dört modernleşme" tabelasıyla işaretlenmişti. Özel ekonomi bölgeleri, kapitalist dünyayla serbest ticaretin yapıldığı kapalı bölgeler kurulmuştu; bunlardan ilki, Çin'in Batı'yla ticaretinin tarihsel merkezi olan Kanton'da kurulmuştu. Hızla büyüyorlardı.[10] 1986 yılına gelindiğinde Çin dünyanın ikinci büyük kömür ve dördüncü büyük çelik üreticisi olmuştu. 1978-1986 arasında GSYH yılda % 10'dan fazla bir oranda artmış, aynı dönem içinde sanayi üretimi değer olarak iki katına çıkmıştı. Köylülerin kişi başına düşen geliri neredeyse üç katına yükselmişti ve 1988'e gelindiğinde ortalama bir köylü ailesinin bankada yaklaşık altı aylık gelir düzeyinde tasarrufu bulunduğu tahmin edilmekteydi. Daha uzun vadeye bakıldığında, ilerleme daha da çarpıcı görünüyor. 1950 ila 1980'li yılların ortaları arasında kişi başına düşen dış ticaret değeri neredeyse yirmi beş kat artmıştı. Yeni siyasetin bedelleri de vardı ve fiyatların yükselmesi çiftçileri teşvik edip işlerine yatırıma yönelmelerini sağlarken, kent-

9) Gray, sanayileşme sırasında kırsal kesimde yerleşik sanayi oranının yalnızca Çin ve Tayvan'da arttığı yönündeki ilgi çekici olguya işaret eder ("Rethinking Chinese Economic Reform," s. 151).

10) Shenzu'nun 1980'de 200,000 düzeyinde olan nüfusu on yıl sonra 2 milyona çıkacaktı.

liler enflasyonun etkilerini hissetmeye başlamışlardı. Dış borç da yükselmişti. Giderek artan suç ve yozlaşma belirtilerinden kimileri yeni yolu sorumlu tutuyordu. Yine de, ekonomik başarıdan kuşku yoktu. Kıta Çin'i, Tayvan'dakine benzer bir ekonomik "mucize"ye ulaşmak üzere olduğunu göstermeye başlamıştı. 1985'te ekonominin planlamalı sektörüne devlet yatırımları donduruldu ve kamu işletmelerinin yöneticileri daha girişimci roller üstlenmeye teşvik edildiler.

Bu değişimlerin toplumsal sonuçları da genellikle açıkça yararlıydı. Kalabalık kırsal kesimden kentlere göçün ardından kentsel gelişme yaşandı, gıda tüketiminde ve yaşam beklentisinde yükselme kaydedildi ve öldürücü ve sakatlayıcı hastalıkların eski rejim döneminde yarattığı tahribata tamamen sona verildi. Kitlesel okuryazarlık alanında önemli mesafe kaydedildi. Çin'de nüfus artışına karşı uzun zamandır sert önlemler alınmaktaydı ve bu nedenle, Hindistan'ın tersine, ekonomik kalkınmanın meyvelerini tüketmemişti (resmi istatistiklere güvenirsek, gerçekten de, otuz yıl içinde nüfus istikrarına ulaşılabilir). Yeni yolda modernleşmeyle ulusal güç arasında bağlantı kurulmasına da devam edilmekteydi. Dolayısıyla, Çin'in yaklaşık yüz yıl önceki reformlarıyla aynı hedeflere sahipti. Çin'in daha Kore savaşı gibi erken bir dönemde ortaya çıkan uluslararası ağırlığı, diplomatik müzakerelerde elde edilen tavizlerle şimdi kendini daha belirgin şekilde gösteriyordu.

Önemli sembollerden biri, topraklarının bir bölümünü kapsayan kira sözleşmesi dolduğunda (1997) Hong Kong'un devri konusunda 1984'te İngilizlerle yapılan anlaşmaydı. Portekiz'le yapılan benzer bir anlaşmada da Makau'nun (1999'da) geri alınması öngörülmekteydi. Komşu ülkeler arasında Vietnam'ın hâlâ Çin'e karşı düşmanca bir tutum benimsemesi, Çin'in hak ettiği konumun gördüğü genel kabulü lekeliyordu; bir dönem, eskiden Çin'in imparatorluk hegemonyası bölgesinin bir parçası olan Kamboçya'nın kontrolü konusunda iki ülke arasında çıkan çatışma açık bir savaşa dönüşmüştü. Tayvanlılar bir dönem rahatlatıldılar; Beijing, Hong Kong örneğinde olduğu gibi, ileride cumhuriyet topraklarına alınmasının, adanın ekonomik sistemini tehdit etmemesi gerektiği yönünde vaatlerde bulunmaktaydı. Anakarada dış ticaretin gelişebileceği özel ticaret bölgeleri kurulması gibi bu tür açıklamalar da, Çin'in yeni yöneticilerinin modernleşme kanalı olarak ticarete verdikleri önemi gösteriyordu. Pek çok Çinli, Çin'in yurtdışında yeni bir saygı ve statü kazandığını görüyordu. Hong Kong konusundaki anlaşmadan sonra yaşanan, paradoksal olsa da çarpıcı bir gelişme de, on dokuzuncu yüzyılın avcı devletleri arasında (Çinlilere göre) birinci sırada yer alan devletin başkanı Kraliçe II. Elizabeth'in 1986'da ülkeye resmi bir ziyarette bulunmasıydı. Bir diğer gelişme de, İran ve Pakistan'ın Çin'den askeri yardım istemeleri oldu.

Tarım ürünlerinde fiyat artışına izin verilmesi kırsal kesimin satın alma gücünü yükseltirken, tüketici malları talebinin yanı sıra tarımda kullanılacak sermaye mallarına talebin de artmasına yol açtı. Bu durum kırsal kesimde memnuniyet yaratıyordu. 1985'e gelindiğinde Çin'in pek çok yerinde aile birimi yeniden hâkim kırsal üretim yapısı olmuştu; özel mülkiyet resmi düzeyde yeniden tanınmadan, ailelerin yüksek üretimin kârlarından yararlanmalarına izin veriliyordu. Dünya Bankası tahminlerine göre 1978 ila 1984 arasında Çin'de tarımsal üretim yılda % 6 düzeyinde artmıştı. Yine de, refah sonunda bazı sıkıntılar da getirecekti. Dış borç hızla yükseldi. Çiftçilik gelirlerindeki yükseliş kesildi. 1989'a gelindiğinde yıllık enflasyon yaklaşık % 30 düzeyindeydi. Açıkça görülen yozlaşma öfke yaratmaktaydı. Liderlikteki, entrikalara ve mevki elde etmek için dalkavukluk yapılmasına yol açan (kimileri, Parti'ye hâkim olmuş yaşlıların ölümlerini ya da hastalıklarını izleyen) bölünmelerin herkes farkındaydı. Siyasi kontrolün yeniden ele alınması gerektiğine inananlar güçlenmeye başladılar. Deng Şiaoping'i kendi taraflarına çekmek ya da bertaraf etmek için manevralar yaptıklarını gösteren işaretler vardı. Ekonomik liberalleşme siyaseti yabancı gözlemcileri ve belki de bazı Çinlileri, siyasi yumuşama konusunda gerçekçi olmayan, aşırı iyimser görüşler benimsemeye yöneltmişti. Doğu Avrupa'da yaşanan değişimler de umutları artırmıştı. Belki de hayaller tam çökmeye başlıyordu ki, Çin hükümeti kötü bir darbeyle karşı karşıya kaldı.

TİANANMEN

SSCB'deki olaylar, doğal olarak, komünist dünyanın ikinci gücü tarafından özel bir ilgiyle izlenmişti. Tartışmalı, belirsiz sınırları Çin'le Sovyetler Birliği'ni pek çok kez sınırlı silahlı çatışmaya sürüklemişti. Sınır gerginliği 1960'lı yılların sonlarında doruğa ulaşmış, ardından, yaklaşık on yıl boyunca, hak talepleri ve karşı talepler konusunda sonuçsuz diplomatik tartışmalar yapılmıştı. 1981'de bir Sovyet-Afgan antlaşmasının, 1890'lı yıllarda çarın asker ve yetkililerin işgal ettiği ve şimdi Çin'in üzerinde hak iddia ettiği yaklaşık 52,000 kilometrekarelik bir alanın statüsüyle ilgili sorular yaratmasıyla, gerilim yeniden çatışmaya dönüştü. Ama iki ulus da resmi olarak hâlâ Marksist'ti ve bu da önemli bir ideolojik bağdı. 1950'li yılların bir ÇKP sloganında, "Sovyetler Birliği'nin bugünü bizim yarınımızdır," denmekteydi: 1990'lı yıllarda bu durumun doğru olduğu hâlâ düşünülebilirdi, ama farklı ve huzursuz edici bir açıdan ve Beijingli entelektüeller sloganı bir espri olarak yineliyorlardı.[11] Çin'in yöneticileri, SSCB'de daha 1980'li yılların başlarında

11) J. A. R. Miles, *The Legacy of Tiananmen, China in Disarray* (Ann Arbor, 1996), s. 41-42.

yaşanan olaylara kaygıyla bakmakta haklıydılar; onyılın sonuna gelindiğindeyse gelişmeler karşısında tam anlamıyla dehşete kapılacaklardı.

Bu arada, 1989 başlarında akut enflasyonla başa çıkma amacıyla başlatılan kemer sıkma programı öğrenciler arasında yeni bir talep dalgasının doğmasına neden oldu. Yönetimdeki oligarşi içerisinde liberalleşme sempatizanlarının (özellikle de, Deng'in himayesindeki, ÇKP genel sekreteri Zao Ziyang) da bulunmasından güç alarak, partinin ve hükümetin yeni kurulan gayri resmi Öğrenci Birliği'yle yozlaşma ve reform konusunda diyaloga girmesini sağlamaya çalıştılar. Posterlerde ve yürüyüşlerde daha fazla "demokrasi" talepleri gözleniyordu. Liderler telaşa kapılmışlardı. Yeni bir Kızıl Muhafızlar hareketinin habercisi olabileceği korkusuyla, Birliği tanımayı reddettiler. Pek çok kentte öğrenci gösterileri başladı ve 4 Mayıs hareketinin yetmişinci yıldönümü yaklaşırken eylemciler kampanyalarının vatanseverlik rengini güçlendirmek amacıyla bu kahramanlık olayının anılarına başvurdular. Kırsal kesimi harekete geçirmeyi başaramamışlardı, güney kentlerinde de başarıları kısıtlı kalmıştı, ama Zao Ziyang'ın açıkça görülen sempatisinden güç alarak, özellikle de Beijing'de halktan belli düzeyde destek gören bir kitlesel açlık grevine başladılar. Gorbaçov'un, Parti liderliğinin Çin'in uluslararası konumuna rahatlatıcı bir kanıt olmasını amaçladığı resmi ziyaretinin ev sahiplerine, liberalleşme siyasetlerinin sonucunda SSCB'de ve Doğu Avrupa'da neler olduğunu hatırlatması kaçınılmazdı. Müstakbel reformcular cesaret bulurken, muhafazakârlar korkuya kapıldılar.

Gorbaçov'un ziyaretinin yarattığı çalkantı Deng Şiaoping de dahil olmak üzere hükümetin kıdemli üyelerinin çoğunu korkutmuş ve küçük düşürmüş olmalı. Ülkede batılı televizyon muhabirleri de bulunduğundan, dış dünyaya ve hatta, Çin halkına bilgi ulaşımını engelleyemiyorlardı. Kimileri, durumun kontrolden çıkması halinde geniş çaplı bir karışıklığın, hatta, yeni bir Kültür Devrimi'nin yaşanabileceğinden korkmaya başlamışlardı. 20 Mayıs'ta sıkıyönetim ilan edildi. Bir süre, hükümetin iradesini dayatmayı başaramadığı görüldü, ama ordu arkalarındaydı. Öğrenci liderleri girişimlerini Beijing'de, kırk yıl önce Mao'nun Halk Cumhuriyeti'nin kuruluşunu ilan ettiği Tiananmen Meydanı'ndaki karargâhlarında yoğunlaştırmışlardı. Eski Yasak Şehrin kapılarından birindeki dev Mao portresi, yabancı bir haberci ve sembole bakıyordu: New York'taki Özgürlük Heykeli'ni hatırlatması amaçlanmış, alçıdan bir "Demokrasi Tanrıçası" figürüne. Meydanda toplanan öğrenciler kendilerini dışarı atacak kuvvetleri beklerken, batının başka mitlerinden de ne denli yararlandıklarını gösteren bir diğer davranışla, İkinci Enternasyonal'in marşını, Enternasyonal'i söylemeye başladılar. Bu, muhalefet hareketinin hem karmaşıklığına, hem de tutarsızlığına işaret ediyor. Belki de, geleneksel zihniyetli Çinlilerin önem verdikleri şeylerden ne denli uzak olduğunu da gösteriyor.

Meydana yönelen ilk askeri birimler 2 Haziran'da başkentin banliyölerine girdiler. Ardından, acımasız bir sindirme harekâtı yaşanacaktı. Doğaçlama silahlar ve barikatlarla direnç gösterildi, ama askerler güç kullanarak yolu açtılar. Öğrenciler ve az sayıdaki sempatizanları tüfek atışları, gözyaşı gazları ve karargâhlarının meydana giren tankların paletleri altında acımasızca yok edilmesi sonucunda meydandan sürüldüler. Katliam günlerce devam etti ve ardından, belki de 10,000 kişi tutuklandı. Dünya, göstericilerin karargâhlarını günlerdir televizyon ekranlarında izlemekteydi ve krizin son birkaç saatinde ekranlara yansıyanlar tüm dış dünyada tepki yarattı. Yine de, Çin söz konusu olduğunda sık sık görüldüğü gibi, tam olarak neler yaşandığını hâlâ bilmiyoruz. Meydanda kaç kişinin öldüğü hâlâ tartışılıyor. Tahminler 400 ila 2,000 arasında değişiyor; olasılıkla, gerçek rakam 1,000'in altındaydı, ama bu konuda kesin bir bilgi yok. Seksenden fazla kentte kimileri son derece ciddi olaylar yaşandı. Liderlerin tutumu belki de, pek çok Çinlide nefret uyandırmıştı ve bu nedenle belki de, rejim birkaç yıl öncesine oranla popülerliğini büyük oranda yitirmişti. Yine de, kitleler protestocuları desteklemek üzere harekete geçmediler; çoğunlukla, onlara karşıydılar. Nesnel olarak bakıldığında, partinin (zaten, Kızıl Muhafızlar anarşisinin yinelenmesi olarak gördüğü) öğrenci hareketine boyun eğmesinin Çin için yararlı olacağı da öne sürülemez. SSCB'nin demokratikleşmeyi ekonomik reformla birleştirme deneyimi de, 1980'li yıllardan kârlı çıkmış olan Çinlilerin cesaretini kırmaktaydı.[12]

Olayların hemen ertesinde parti ve yönetim hiyerarşisi kargaşaya düştü. Ardından, siyasi ortodoksiyi dayatma amaçlı, kararlı çabalar geldi. Neo-Marksist sloganlar yeniden duyuluyordu. Parti içinde yeniden disiplin dayatıldı. Ekonomik liberalleşme bir süreliğine dizginlendi. Çin'in Doğu Avrupa ya da Rusya yolunu izlemeyeceği kısa sürede anlaşılacaktı. Ama hangi yöne gidecekti? Belki de bu aşamada varılabilecek en güvenli sonuç, kendisine yabancı güçlerce harekete geçirilmiş olarak, bir kez daha kendi ritimleri yönünde hareket ettiğidir. Hem rejimin hem de protestocuların Marksist ve demokratik söylemi kullanmalarına karşın, ülkenin yöneticilerinin eylemlerinin batı dünyasından alınmış kategoriler içinde yorumlanması kolay değil. Tiananmen Meydanı'ndan sonra Çin, batı ideolojisine görünüşte bağlılığına karşın, sınırlarının dışındaki eğilimlere karşı kayıtsızlığı ya da bağışıklığıyla gözlemcilerin ve gelecekbilimcilerin akıllarını hâlâ karıştırmakta. Ne de olsa, iki bin yıllık tarih kolay kolay silinemiyor.

12) P. Nolan'ın *China's Rise, Russia's Fall: Politics, Economics and Planning in the Transition from Stalinism* (Basingstoke, 1995) adlı çalışmasında bu karşılaştırma ilginç bir şekilde geliştirilir.

27 *Fin-de-siècle**

BARIŞI KORUMA SORUNLARI

Öldürme, sürme, tecavüz, yıldırma, kundakçılık ve açlık yollarıyla yerel halkı yok etme uygulamaları Osmanlı İmparatorluğu döneminde yüzyıllarca sürmüştü. 1991'de Sırplar Slavonya'da Hırvat komşularına karşı benzer baskılar uygulamaya başladılar. Kurbanlar da kendilerinin üstünlüğe sahip oldukları bölgelerde yanıt vermekte gecikmediler ve sonraki dört yıl boyunca dünya, "etnik temizlik" haberleriyle çalkalandı.

Federal Yugoslavya kısa bir süre içinde, tartışmasız toprak bütünlüğü şartları içinde Sırbistan ve Karadağ'dan ibaret kalmıştı. Eski federasyonu koruma umutları kısa sürede mümkün olmaktan çıkmıştı. Bu gelişmeleri bir yağma savaşı izleyecekti. Hırvatistan ve Slovenya eski Yugoslav (ama ağırlıklı olarak, Sırp) ordusunu püskürterek bağımsızlıklarını ilan etmekte gecikmemişlerdi. Sırbistan Dubrovnik'i ele geçirerek Adriyatik'te liman sahibi olmayı denedi. Özellikle de Bosna'da zorlu bir mücadele yaşanacaktı; orada üç cemaat bulunmaktaydı. Müslümanlar, Hırvatlar ve Sırplar iç içeydiler; tipik olarak, bir

* Fr. Yüzyıl sonu. (çev.)

cemaatin ya da diğerinin dağınık köylerinde ya da ortak kentlerin ayrı mahallelerinde yaşamaktaydılar (bu kentlerden biri de, Bosna'nın başkenti olan Saraybosna'ydı). Mart 1992'de Bosnalı Sırpların boykot ettiği, ama Hırvat ve Müslümanların lehte oy verdikleri referandum sonucunda Bosna'nın bağımsızlığı için gerekli çoğunluk sağlandı. Bu noktada Bosnalı Sırplar, Saraybosna ve Sırplara ait olduğunu iddia ettikleri diğer yerler için savaşmak üzere silaha sarıldılar. Kısa sürede, Sırp ordusunun da desteğini alacaklardı. Bu gelişmelerin sonucunda Birleşmiş Milletler Sırp dış ticaretine yaptırım getirdi; bu, neredeyse üç yıllık bir süre boyunca, BM'nin bu üzücü olaylar karşısında giriştiği son etkili eylem olacaktı. Bir bütün olarak Avrupa hiçbir şey yapamadı. BM Bosna'da barışın sağlanması için Fransız, Hollanda ve İngiliz askerleri yolladı, ama güçlerinin sınırlanmış olması nedeniyle, etkili olamadı. Birleşik siyasi iradenin ve etkin askeri güç kullanımı mekanizmasının ortaya çıkması uzun sürdü ve sonunda, Washington'dan gelmesi gerekti. NATO güçleri, bir anlaşmaya varılması ve Bosna'nın sivil nüfusu için "güvenli" alan garantisi verilmesi girişimlerini sürekli olarak göz ardı eden ya da engelleyen Bosnalı Sırplara karşı ancak (BM'nin izniyle) Ağustos 1995'te (havadan) saldırıya geçebileceklerdi.

Bosna çıbanına sonunda neşter atılmasına canavarca eylemler yol açtı. Ağustos 1995'teki hava saldırısına, Sırp kuvvetlerinin Temmuz ayında Müslüman Srebrenica bölgesini istila ederek 4,000 Müslüman'ı esir almaları ve soğukkanlılıkla öldürmeleri sonucunda girişilmişti. Bu kadarını çok fazla bulan Amerikan yönetimi, Saraybosna'da barışın korunması (ya da, daha doğrusu, barışın getirilmesi) amacıyla NATO hava gücünün ve BM barış gücünün silahlarının ve ağır toplarının kullanılması izni verilmesi için ağırlığını kullandı. Bu katliam, aynı zamanda, Hırvat ve Müslümanların kuzey ve batı Bosna'da Sırplara karşı hızla çarpıcı başarılar kazanan yeni saldırılarda bulunmalarında da etkili oldu.[1] Bu gelişmeler sonucunda dalgaların yönü değişti ve Belgrad'daki Sırp yönetimi Bosnalı Sırpları resmi olarak yalnız bıraktı. Bosnalı Sırplar böylece, isteksizce de olsa ateşkesi kabul etmek zorunda kaldılar ve Sırbistan, Hırvatistan ve Bosna devlet başkanları Kasım 1995'te Dayton, Ohio'daki bir hava üssünde barış müzakereleri için bir araya geldiler.

Bu tarihe dek yaklaşık 200,000 kişi ölmüştü. Uluslararası Kızıl Haç sonradan 14,000 kayıp Bosnalı Müslüman erkeğin adını saptadı ve onlara neler olduğunun öğrenilmesi şansının pek az olduğu görüşünü benimsedi. Hiç de zengin olmayan bu ülkelerde büyük bir yıkım yaşanmıştı. Savaşın sona erdiril-

1) Hırvatlar Müslümanlara özel bir sempati duyuyor değillerdi, ama Sırpların hak iddia ettikleri bölgelerdeki Hırvatların yaşadıkları zulüm karşısında çileden çıkmışlardı.

mesinin maliyeti çok yüksek olmuştu (BM'nin barışı korumaya ayrılmış bütçesinin neredeyse tamamı Bosna'ya harcanmıştı). Yine de, birliklerin geri çekilmelerini ve sınır kısıtlamalarını denetlemek üzere Bosna'ya gönderilen 60,000 kişilik NATO kuvvetini finanse etmek, yeniden yapılanma için önlemler tasarlamak ve araçlar bulmaktan daha kolaydı. Dayton'da ulaşılan anlaşma temelde, Bosna'nın bölüşülmesi gerektiği yönündeydi. Bosna'dan, biri Müslüman-Hırvat federasyonu ve diğeri Sırp cumhuriyeti olmak üzere iki yapı yaratıldı. Hırvat yönetimi kuzeyde istediği tüm toprakları alabilmişti; Sırbistan başka yerlerde toprak kazanma hayallerini terk etmek zorunda kalmış, ama büyük zarar gördüğü yaptırımlardan kurtarılarak memnun edilmişti. Müslüman Bosna büyük bir kan bedeli karşılığında ayakta kalabilmişti (ki bu, kimi zaman olası görünenden daha ileri bir gelişmeydi). Bosnalı Sırplar en azından başlangıçta bölüşüm şartlarına uymakla birlikte, bu düzenlemeye özünde karşıydılar. Eski hırslarını unuttuklarını düşündürecek hiçbir belirti yoktu. 1998 sonunda, asayişin korunması için Bosna'da hâlâ, "barışı korumakla" görevli 5,000 NATO askeri bulunmaktaydı.

Çok geçmeden, eski Yugoslavya'nın sorunlarının başka yerlerde de sürdüğü gözler önüne serilecekti. Yeni istikrarsızlık odakları ortaya çıkıyordu. Dayton'dan sonra bile, Sırbistan nüfusunun üçte biri Sırp değildi. Kuzeydeki Macarlar, Yenipazar Sancağı'ndaki Müslümanlar ve en önemlisi, Kosova'daki Arnavut çoğunluk, Sırbistan'ın değişmeden ayakta kalıp kalamayacağı ve hatta, Karadağlıların federal cumhuriyetten geride kalanlardan hiç de memnun olmadıkları göz önüne alınırsa, çok daha küçülmüş bir Yugoslavya'nın bile ayakta kalıp kalamayacağı sorusunu gündeme getiriyordu.

1990'lı yılların ortalarında Arnavutluk'ta da kaygı verici çatışma semptomları gözlenmekteydi. Bu küçük ülke, 1913 Bükreş anlaşmasının ürünüydü; Arnavut halkının yarısı ise ülke sınırları dışında yaşamaktaydı. Komünist yönetiminden çıktığı dönemde ekonomik açıdan Balkan standartlarına göre bile çok kötü durumdaydı. 1997 başlarında yaşanan mali skandal sonucunda pek çok Arnavut'un o güne dek biriktirebildikleri tasarruflarını kaybetmeleri ve pek çoğunun neredeyse yoksunluğa sürüklemesiyle ülke yeni bir darbe aldı. Bu durumun sonuçlarından biri kargaşanın artması (o yaz, 1945'ten beri bir Alman askeri yabancı topraklarda ilk kez, Arnavut çapulculara karşı ateş açtı), bir diğeri de göç dalgasıydı. Bu göçün asıl yükünü, yalnızca 160 kilometre uzaklıktaki İtalya üstlenecekti. Durumun İtalya'da yarattığı zorluklar, cephaneliklerin yağmalanmasını ve eşkıyalığı önleme amaçlı BM gücünün bir parçası olarak Arnavutluk'a asker göndermeyi öneren İtalyan hükümetinin neredeyse düşmesine yol açacaktı. Sonunda, teklif kabul görmedi ve Arnavutluk, bir İtalyan'ın dediği gibi, seçmenlerin yarısının sandığa ellerinde

Kalaşnikov'larla gittikleri ilk serbest seçimlerinde kendi kaderiyle yüzleşmeye terk edildi. [2]

Kosova olmasa, Müslüman Arnavutluk'ta süregiden kanlı olaylar bu denli önem kazanmayacaktı. Tito 1948'de, Kosova'nın İkinci Dünya Savaşı sırasındaki Mihver devletleri işgal bölgesinin İtalyan sektörünün bir bölümü olarak yönetilmekle birlikte, asla komşu Arnavutluk'a verilmeyeceğini açıkça belirtmişti. Ama 1963'ten Sırpların 1989'daki zalim müdahalesine dek, belli bir bölgesel özerkliğe sahipti. Kısa bir süre sonra Kosovalılar, Bosna-Hersek'in bölüştürülmesi üzerinde düşünür olmuşlardı; kimileri, kendi sorunlarının ve belki de bir bütün olarak Makedonya'nın sorunlarının da etnik tecrit yoluyla çözülebileceğini düşünüyorlardı. Ama 1998 yazına gelindiğinde, Sırpların, terörist olarak tanımladıkları, örgütün kendi tanımlamasıyla "Kosova Kurtuluş Ordusu"na (bölgede güvensizlik öylc bir düzeye ulaşmıştı ki, kimileri bu kuvvetin Sırpların kendi tahrik amaçlı icatları olduğunu iddia ediyorlardı) karşı giriştikleri "polis" operasyonları, sınırdan Arnavutlük'a doğru bir göç dalgası başlamasına yol açacak şiddeti başlatmıştı.

Kosovalılara karşı uygulanan zulüm konusundaki haberler arttıkça, yabancılar bir kez daha telaş ve mutsuzluk içinde, eski Yugoslavya'daki son düzen sorunları hakkında neler yapılabileceğini tartışmaya başladılar. Kısa bir süre sonra Yugoslav haberleşme bakanı, Amerikan Dışişleri Bakanı'nı "İslam lobicisi" olmakla suçladı.[3] Amerikalıların Sırplara karşı hava gücü kullanılması yönündeki, ihtiyatla denetim altında tutulan, ama görünüşe bakılırsa giderek artan istekleriyle, Rusların böyle bir harekete gösterecekleri hoşnutsuzluk arasında denge kurulması gerekiyordu. Yeltsin Bosnalı Sırpların Dayton'da müzakere masasına oturtulmalarına yardım etmiş olsa bile, tam da yurtiçinde ciddi siyasi sorunlarla karşı karşıya olduğu bir dönemde Rusların Belgrad'daki Ortodoks Slav kuzenlerine duydukları geleneksel sempatiyi göz ardı etmek istemiyordu. Yurtiçindeki siyasi sorunlar –özellikle de, yarı dönem kongre ve valilik seçimleri– Clinton'ın Amerikalıların yaşamlarına mal olabilecek operasyonlar düzenlemesini de zorlaştırıyordu. Yine de, üstü örtülü tehditler sonucunda bazı Sırp "polis" kuvvetlerinin ve ağır teçhizatlarının Ekim 1998'de (ayak sürüyerek de olsa) Kosova'dan çekilmeleri sağlandı. Bölgenin Yugoslavya içindeki geleceği konusunda bir taslak plan hazırlandı. Ama Sırp yanlısı yönetimin Kasım ayında devrilmiş olduğu Makedonya'da gerilim tırmanıyordu ve yeni

2) Sergio Romano, *Financial Times*, 16 Mayıs 1997. Kalaşnikov, günümüzde tüm dünyada temel piyade silahı olarak kullanılan ve özgün Rus tasarımına göre geliştirilmiş geniş bir yarı otomatik tüfek aralığına genel olarak verilen addır.

3) *The Economist*, 18 Nisan 1998.

yılın başlarında Kosovalılara karşı şiddet eylemleri yeniden başladı. 1999 başlarına gelindiğinde uluslararası müdahale tehdidinin Sırplar üzerindeki caydırıcılığını yitirmiş olması sonucunda, NATO hava kuvvetleri Mart ayında en nihayet Yugoslav hedeflerini vurdular. Belgrad, artık on binlercesi komşu ülkelere kaçmakta olan Arnavut halkın korunması amacıyla Kosova'ya bir barış gücünün gönderilmesini kabul etmeye zorlanacaktı. Bosna örneğinin tersine, askeri operasyonlar için BM'den yetki alınmamıştı. Yapılan şey de yeniydi: bağımsız bir devlete, kendi vatandaşlarına karşı davranışları nedeniyle silahlı baskı uygulanmıştı.

Amerikan siyaseti daha bu krizin patlamasından önce Körfez bölgesinde sorunla karşılaşmıştı. Irak'ın biyolojik, kimyasal ve hatta nükleer silah üretme kapasitesinin etkin şekilde izlenmesi amaçlı çabalar, Irak'ın Kasım 1998'de işbirliğine son vermesi sonucu fiyaskoya uğramıştı. Güvenlik Konseyi'nin yıllar önce, Saddam'a boyun eğdirmek amacıyla getirmiş olduğu ekonomik yaptırımlar daha o zamandan kimi üyelerden şiddetli eleştiriler almaktaydı (ve kimileri de yaptırımları bilinçli olarak baltalamaktaydı). İngilizlerin de desteğiyle ABD bir kez daha harekete geçmeye hazırlandı. İki ülke de Irak'a karşı yeni bir bombardıman seferi için hazırlanıyorlardı. Irak yönetimi tam zamanında geri adım attı. Yeni işbirliği teminatları verilerek BM müfettişleri ülkeye kabul edildi ve bombardıman uçakları geri çağrıldı. Ama BM ekibi yalnızca birkaç gün sonra, etkin şekilde çalışamadığını öne sürerek yeniden ülkeden çekilecekti. ABD bu kez geri çekilmedi. Dört gece süren İngiliz-Amerikan bombardımanları ve füze saldırıları, uluslararası hukuk ve düzenin yeni bir başarısı olarak gösterildi.

Ama uzun ertelemeler ve artık uluslararası desteğe sahip olmaması, süper gücün zayıflığını gözler önüne sermişti. Clinton idaresinin bu hârekatın muhtemel sonuçlarıyla karşı karşıya gelmek için cesaret toplaması uzun zaman almıştı: yirmi beş yıl önce ölmekte olan Vietnamlı kadın ve çocukları gösteren televizyonların bu kez de evlerinin yıkıntıları arasında ölmekte olan yaralı Iraklı kadın ve çocukları göstermeleri (gerçi 1998'de sayı o kadar fazla değildi). Bir Amerikan idaresinin bu şartlar altında halkın merhamet duygularına ve duruma son verilmesi talebine uzun süre direnmesi mümkün değildi. Amerikan kara kuvvetlerinin saldırı amaçlı operasyonlar için Ortadoğu'ya yeniden girebileceklerinin hiçbir zaman ima bile edilmemiş olması da anlamlıdır. Amerikan kara kuvvetleri 1992-1993'te Somali'de, bu talihsiz ülkeye düzen getirme ve etkin bir yiyecek dağıtımı yapılabilmesini sağlama amaçlı BM harekâtını desteklemişlerdi. Bir dönem boyunca ülkedeki 40,000 askerlik BM gücünün çoğunluğunu Amerikalılar oluşturdu. Ama bazı Amerikan askerlerinin öldürülmesi üzerine (üstelik, Amerikan halkı bir Amerikan helikopter ekibinin

cesetlere ne denli kötü davrandığını televizyonda izleyerek şoke olmuştu) başkan askerlerin çoğunun kısa sürede geri çekileceğini açıkladı.[4]

Yine de 1998'de, Amerikan siyasetinin Saddam Hüseyin'i ve rejimini devirmeyi amaçladığı kabul edildi. Kongre, Iraklı muhalefet gruplarının desteklenmesi için yüksek tutarlarda harcama yapılmasını onaylamıştı. Ama Aralık bombardımanı, rejime zarar vermekle birlikte, diktatörü devirmeye yetmedi. Aslında, teknik açıdan bir zafer olduğunun ilan edilmesine karşın (Amerikalılar ve İngilizler hiç kayıp vermemişlerdi), kuşku götürmez ve ikna edici bir askeri başarı değildi ve halkla ilişkiler açısından tam bir başarısızlık örneğiydi. Irak'ın kitle imha silahları üretme kapasitesine ne denli zarar verirse versin, diğer Arap devletlerini derinden rahatsız etmiş, tüm dünyada Müslümanları öfkelendirmiş ve İsrail'in güvenliğinin sağlanması açısından hiçbir yararı olmamıştı. BM denetim ekiplerinin Irak'a ne şartlarla dönebilecekleri konusunda da bir ilerleme getirememişti. Ekonomik yaptırımlar (ki Irak başarılı propagandalarla bu yaptırımları şikayet etmekteydi) hâlâ sürüyordu, ama yalnızca kaba bir araç olduğunun anlaşılmasının ötesinde, şimdi de Güvenlik Konseyi'nde daha da sert eleştirilere maruz kalıyordu. Operasyonun Konsey'de ve dünya kamuoyunda (özellikle de, Müslüman ülkelerde) yarattığı güven kaybını Büyük Britanya da paylaşmak zorunda kalmıştı. Son olarak, tüm operasyonun üstüne, zamanlamasının, Amerikan başkanının olası azil davasının yaklaştığı bir dönemde kritik bir oy olarak yurtiçi siyasi destek edinme isteğiyle bağlantısız olmadığı konusunda, haklı ya da haksız, bir kuşku bulutu hâkimdi. Üç ay sonra, Kosova operasyonun da daha iyi bir sonuç verip vermeyeceği belli değildi.

MAASTRICHT'TEN SONRA AVRUPA

Maastricht, tek bir paraya ve bu parayla ilgili düzenlemeleri yapma yetkisine sahip özerk bir merkez bankasına giden yolu açarak, gerçek bir birlik yönünde atılmış yeni bir adım olmuştu.[5] Ulusal yönetimlerin APB'ye katılmak için belli yeterlilik kriterlerine ulaşmalarını gerektiriyordu; ulusal borç, bütçe açığı ve enflasyon konularında kabul edilebilir düzeyler belirlenmişti. Maastricht ayrıca,

4) Askerler geri çekildi de, ama önceki yıl bölgede bırakılan Pakistan, Hindistan ve Mısır birliklerinin kendi güvenliklerini bile sağlayamadıklarının anlaşılmasından sonra Amerikalılar kısa bir süreliğine, 1995'te topyekûn geri çekilen BM birliklerine destek verdiler.

5) Avrupa Topluluğu Maastricht'ten sonra Avrupa Birliği (AB) adını aldı.

tüm üye devletlerin vatandaşlarına Avrupa Birliği vatandaşlığı veriyor ve üyelerine çalışma uygulamaları ve kimi sosyal güvenceler alanlarında belli ortak standartlar dayatıyordu. Anlaşma son olarak, AB politikasının çoğunluk oylarıyla tasarlanabileceği bölgeyi genişletiyordu. Bütün bunlar, merkezi bir gücün geliştirilmesi anlamına geliyordu, ama, kuşkucuları rahatlatmak amacıyla antlaşmada aynı zamanda, Katolik toplumsal öğretiye dayalı bir sözcük olan "ikincillik" ilkesine de yer verilmişti; bu ilke, Brüksel Komisyonu'nun ulusal idarenin ayrıntılarına müdahalesinin önünde kısıtlamalar olması gerektiği anlamına geliyordu. Avrupa savunma ve güvenlik siyasetine gelince, Bosna'daki olaylar konusunda umutsuz bir kargaşa içinde olduğu kısa sürede açıkça görülecekti.

Danimarkalılar ertesi yıl yapılan referandumda Maastricht'i reddettiler. Fransa'da yapılan benzer bir denemede Birlik lehine ancak az bir çoğunluk elde edilebildi ve Britanya hükümeti de (büyük özenle müzakere edilmiş özel garantiler kazandıktan sonra bile) konu hakkında parlamentoda oy kazanmakta zorlanıyordu: yönetimdeki Muhafazakâr partiden pek çok "asi", liderlerine karşı oy verdi ve bir sonraki seçimlerde partiyi zayıflatacak bir çatlak oluştu. Avrupa'nın geleceği konusunda gerçek bir münazara olsa bile, insanların çoğunun bunu anlamaması her ülkede zorluk yaratıyordu. Avrupalı seçmenler çoğunlukla, geleneksel bölgesel ve ulusal çıkarların korunması ya da bunlara zarar gelmesi üzerinde düşünüyorlardı ve 1990'lı yılların başlarında ekonomik şartların kötüleşmesiyle bunun önemi daha da artacaktı. Bu nedenle tartışmalar daha çok, Brüksel Komisyonu'nun üye devletler üzerindeki gücünün verdiği zararla ilgili iddialar ve bireysel olarak ülkelerin Birlik kurallarından yararlanmalarının ya da bu kuralları istismar etmelerinin hakkaniyeti ya da hakkaniyetsizliği üzerinde yoğunlaşıyordu. Komisyon başkanlığında, Brüksel'in yetkisini daha da artıracak bir Avrupa emellerini açıkça ve gürültüyle ifade eden bir Fransız'ın bulunmasının Komisyon'un ulusal yönetimlerin yürürlüğe sokması gereken pek çok kararının kaçınılmaz patavatsızlığını ve abesliğini hassas bir anda gözler önüne sermesi de talihsiz bir durumdu. Avrupa'nın bütünleşmesi konusunda iki ayrı tutum Birlik içinde hâlâ huzursuzca yan yana yer almaktaydı – çoğunluk oyuyla saptanan, Komisyon yönetimindeki siyasa yaklaşımı ve oybirliğinin kural olduğu, Birlik kurumlarının daha az önem taşıdığı, hükümet yönetimindeki siyasa yaklaşımı.

Avrupa yolu üzerinde engel oluşturan zorluklardan bazıları, Şansölye Kohl yönetimi döneminde AB'nin itici gücünü ve mali desteğinin büyük bölümünü oluşturan Almanya'yı özellikle etkilemekteydi. Kohl'un en büyük zaferi olan birleşme, Almanya'nın Avrupa'nın büyük gücü olarak konumunu pekiştirmişti. Kırk yılın ardından, iki Almanya arasındaki ideolojik ayrımın fazla önem

taşımadığı anlaşılmıştı; *Ostpolitik* birleşme anında işbirliğinin ve karşılıklı ölçülülüğün baskın gelmesi için yeterli bağ ve çıkarları yaratmıştı. Batı Almanya (hiç de gerçekçi olmayan bir tutumla) para birliği için çekici şartlar sağlamakta da cömert davranmıştı. Ama bunun, yüksek maliyetli düzenlemelerden yalnızca biri olduğu anlaşılacaktı. Almanya cari işlemler açığıyla karşı karşıyaydı; bu daha önce yaşanmamış bir deneyimdi ve Alman seçmenleri kaygıya sürüklemişti. Finansal maliyetlerinin yıllarca süreceğinin ve ekonomik etkisinin özellikle de eski ADC'de hissedileceğinin anlaşılması, yeniden birleşmenin şartları konusunda siyasi hoşnutsuzluk yaratmıştı.[6] Zamanla, Almanların eski kâbusu olan enflasyon tehlikesi ve yalnızca eski Doğu Almanların batıya hareketlerinin değil, ülkenin liberal siyasi iltica yorumundan yararlanan çok sayıda yabancı mültecinin de Alman vergi mükelleflerine yüklediği yük konusunda da sesler yükselmeye başlamıştı. İşsizlik de artmaktaydı. 1993'te, siyasi iltiçanın kısıtlanması ve iltica hakkından yararlananların sayısının azaltılması amacıyla anayasa değişikliği yapılması konusunda en sonunda anlaşmaya ulaşıldı.

1990'lı yılların başlarında AB üyesi devletlerin çoğu ekonomik durgunluk tehlikesiyle karşı karşıyaydı. Bu tehlike AB halklarına aralarındaki ekonomik güç ayrımlarını ve farklılıklarını hatırlatıyordu; bu nedenle, özel çıkarları (ya da, böyle görülenleri) koruma amaçlı siyasalar yönünde daha fazla baskı yapılıyordu. Daha da temelde, mali sorunlar, bütçe ve kambiyo sorunları her ülkede, hükümetlerin, istihdam düzeyini koruyabilecekleri ve genel olarak "refah" harcamaları olarak tanımlanabilecek yüksek harcamalar yapmayı sürdürebilecekleri yönündeki (bir ölçüde kesin gözüyle bakılmaya başlanmış olan) güvenlerini yıkmaya başlamıştı. Tüm Avrupa'da hükümetler, seçmenlerine maddi refah güvencesi vermekte zorlanmaktan öte, Maastricht kriterlerini karşılayabileceklerinden de giderek kuşkuya düşüyorlardı. Bu bağlamda, belli Avrupa anlaşmaları ve –sözgelimi balıkçılığın düzenlenmesi alanındaki– kaynak tahsisleri beklendiğinden daha fazla çalkantı yaratmaktaydı.

Gelecekteki para birliği beklentisi de. Para birliği kaçınılmaz olarak, üye hükümetlerin kendi işlerini yönetir gibi görünme güçlerini büyük oranda azaltacaktı.[7] ERM* daha o zamanlarda, iç gereksinimler nedeniyle revalüasyon ve devalüasyon yapılmasını zorlaştırmaktaydı; 1992'de İtalya ve Birleşik Krallık

6) Yeniden birleşmenin ardından Doğu Almanya'daki işletmelerin çoğunun rekabet güçlerinin bulunmadığı anlaşılmış ve bu işletmelerin iflas etmesi üzerine ağır bir işsizlik oluşmuştu.

7) Almanya'nın birleşme maliyetlerini karşılama amaçlı deflasyon politikalarının mevcut düzenlemeler altında bile diğer ülkelere yaşattığı sıkıntıların da gösterdiği gibi.

* Döviz kuru mekanizması. (çev.)

uluslararası kambiyo hareketleri sonucunda ERM'nin dışına sürüklenmek zorunda kaldılar. Onları ertesi yıl İrlanda izledi. Para hareketleri, Almanların yurtiçi kaygılarının ülkenin merkez bankasını daha yüksek faizlere yöneltmesi ve işleyişinde önemli değişimlere yol açmasıyla, Fransız-Alman ilişkilerini bile büyük baskı altına soktu. Bu da, ortak paraya doğru ilerleyişi gölgeledi. Yine de daha 1990'da, eski komünist ülkeler AB'nin kapısını çalmaktaydılar.

Dolayısıyla, siyasetçilerin göz önüne almaları gereken pek çok zıt akıntı vardı. Fransa'nın konumunu belirleyen temel ilkeler de Gaulle zamanından beri bir açıdan tamamen değişmişti: Almanya birleşmişti. Fransızlar için Avrupa güdüsünün en önemli nedeni her zaman, Almanya korkusu olmuştu. Fransız devlet adamları yeniden canlanan bu ülkeyi ilk önce Ortak Pazar'a, ardından da Topluluk'a bağlamak için çabalamışlardı. Sonunda, Alman ekonomisi güçlendikçe, Almanya'nın Avrupa'nın gelecekteki şeklinin belirlenmesinde ağırlıklı bir paya sahip olacağını kabullenmek zorunda kalmışlardı. De Gaulle'ün ulus-devletlerden oluşan Avrupa ideali yerini daha federal –yani, paradoksal şekilde, daha merkeziyetçi– bir görüşe bırakmıştı. Kimi Fransızlar bundan en iyi şekilde yararlanarak, birleşik bir Avrupa'ya ancak, bilinçli olarak içinde –örneğin, Brüksel'deki memuriyetler vasıtasıyla– Fransa'ya azami gayri resmi ve kültürel ağırlık verilecek şekilde kurulması durumunda katılabileceğini düşünmeye başladılar. Bir Avrupa süper devleti olması gerekiyorsa, Fransa en azından bu devlete hâkim olmaya çalışabilirdi. Ama Fransızların 1995'teki NATO'ya yeniden katılma kararları belki de de Gaulle mirasından, Almanya'nın son noktada Avrupa bütünleşmesinin hızının ve belki de şeklinin belirlenmesinde son söze sahip olacağının üstü kapalı olarak kabullenilmesine oranla daha kesin bir ayrılıştı. 1980'li yıllarda *Mitteleuropa* sözcüğü yeniden duyulmaya başlanmıştı. Bu sözcük ne şekilde yorumlanırsa yorumlansın, Almanya için özel bir rol ve bu rolden kaynaklanan özel bir ilişki anlamına geliyordu. Alman hükümeti kısa bir süre sonra, eski komünist komşularıyla dostluk kurma çabalarına girişti. Alman işadamlarının ve yatırımcılarının hızla bu ülkelerde çalışmaya başlamaları bunu kolaylaştırıyordu, ama Almanya'nın yeni bağımsız Hırvatistan ve Slovenya'yı hızla ve hevesle tanımasının diğer AB ülkelerini rahatlattığı söylenemezdi (bu yaklaşım, aynı zamanda, –özellikle de Sırbistan'da– eski Slav-Töton, Ortodoks-Katolik düşmanlıklarının korkularını ve anılarını uyandırdı).

Kısacası, Soğuk Savaş'ın sona ermesi, yeni fırsatlar sunmanın yanı sıra, yeni zorluklar da yaratmıştı. Üstelik, eski komünist ülkelerin Avrupa Birliği'ne girmeleri, mevcut AB üyelerinin parasal zarara uğramaları anlamına gelecekti. Aynı dönemde NATO'ya yapılan başvurular gibi bu tür değişimler de Moskova'da kaygı uyandıracaktı. Yeni üyelerin nasıl bir Avrupa'ya katılacakları da belli değildi.

Doğu Almanya mevcut yapıya 1990'da *de facto* girmişti, ama diğer giriş hevesli-leri mevcut üyeler arasında, nasıl bir Avrupa'nın istendiği ya da mümkün olduğu konusunda tartışma yaratacaklardı. Avrupa Topluluğu'nun genişlemesinin dünya tarihi açısından büyük önem taşıyacak bir tartışma yaratması kaçınılmazdı. Akla gelen sonuçlardan biri, Kuzey Kutup dairesinden Ege'ye ve Portekiz'den Prut'a uzanan, 500 milyonluk bir AB'nin oluşmasıysa, bir diğeri de, var olan birliğin (ille de ulusal unsurlarına olmasa da) dağılmasıydı.

1994'te EFTA, AB dışındaki varlığını resmi olarak sürdürmekteydi, ama fazla önem taşımıyordu ve ertesi yıl dağıldı.[8] 1990'a gelindiğinde AB içinde cüzi bir kültürel birleşme gözlenmekteydi. Ama tüketimde standartlaşmanın artmasının nedeni Avrupa siyasetinden çok, kurnazca bir pazarlama ve popüler düzeyde uluslararası iletişimin giderek artmasıydı (sonuç çoğunlukla, geçmişte olduğu gibi, "Amerikanlaşma" olarak görülüyor ve hoşnutsuzlukla karşılanıyordu). Ulusal toplumsal yapılar arasındaki farklılıklar bir oranda belirsizleşmeye başlamış bile olabilir. Alman ve Fransız çiftçilerinin sayılarının azalması, daha akılcı bir ekonomik yapılanma yönüne doğru yavaş, ama ortak bir eğilimi yansıtmaktaydı. Ama böylesine yavaş birleşmelerin bile maliyeti yüksek olmuştu ve OTP tarım sektörü dışındaki seçmenleri rahatsız ediyordu. En önemlisi de, Birlik dış işlerin ele alınmasında zayıf kalıyordu; Yugoslavya'nın dağılmasının sunduğu sınavda kesin bir başarısızlığa uğramış ve 1995 sonunda bu sorun Birleşmiş Milletler (yani, Amerikalılar) tarafından tam anlamıyla elinden alınmıştı. Yine de, yüzyıl sonunun yaklaştığı bu dönemde Avrupa'nın geleceği konusunda pek çok belirsizliğin sürmesine karşın, Avrupa'da AB fikrine sıcak bakanların sayısı 1945'e oranla artmıştı. Ne de olsa Brüksel, kimi ulusal yönetimlerin zaman zaman yaptıklarının tersine, yabancı diller ya da eğitim sistemleri dayatmayacaktı. Salatalıkların şekli ya da peynirin saflığı gibi konulardaki direktiflerde ne tür efsanevi çılgınlıklar görülürse görülsün, Komisyon da, parlamento da herhangi bir kültürel homojenlik ideolojisi dayatmıyorlardı.

ORTAK PARA

En sonunda 1 Ocak 1999'da yürürlüğe sokulan ortak Avrupa parası projesinin her zaman ağırlıklı olarak siyasi bir niteliği olmuştu: hakkında yalnızca ekonomik savunular yapılabilse ve etkili şekilde yapılsa da, Kohl'un vizyonunun

8) Danimarka, Birleşik Krallık, Portekiz ve İsviçre 1995'ten önce EFTA'dan ayrılmışlardı. EFTA 1994'te ortak "Avrupa Ekonomik Bölgesi" dahilinde AB ülkeleriyle birleşti. Avusturya, Finlandiya ve İsveç 1 Ocak 1995'te AB'ye girdiler.

merkezinde yer alıyordu. Uygulamaya girdiğinde büyük ekonomik yararlar sağlayacağı, ticarete zarar veren kur dalgalanmalarını ortadan kaldıracağı, üye ülkeler arasındaki ticaretin diğer maliyetlerini düşüreceği, o zamana dek kur riskinin kısıtladığı ekonomik girişimciliği geliştireceği iddia edildi. Fiyatları ve faizleri de düşüreceği umuluyordu (ve kimi zaman, kesinlikle iddia ediliyordu). Bu değişime karşı savunular da aynı kesinlikle dile getirilmekteydi. Katılımcı devletlerin ekonomileri arasındaki mevcut farklılıklar sonucunda kimilerinin kaybedeceği, kimilerinin kazanacağı ve dolayısıyla, yeni bölünmeler yaratacağı söyleniyordu. Üye devletler, kendi siyasalarını (örneğin) Fransa ve Almanya'nın örgütlü işgücüne maliyetli tavizler verme siyasetini sürdürme isteklerine ikincil tutmaları sonucunda, ekonomik yaşamlarının önemli yönleri üzerindeki denetimlerini yitireceklerdi –1998'de iki ülkede de sosyalist hükümetlerin kurulmasıyla bu daha da olası hale gelmişti. Katılımcılar faiz oranlarını kendi gereksinimlerine göre belirleyemeyecek, yeni sistemin bir parçası olacak Avrupa merkez bankasını yönetenlerin denetiminde olacaklardı: ortak para aslında, bağımsızlığın daha da yitirilmesi anlamına geliyordu. Hem katılmayı daha başından itibaren istemiş, hem de katılması olası olan ya da katılmak isteyen ülkelerde siyasetin giderek kriterleri karşılama gereksiniminin etkisi altında kalacağının anlaşılmasıyla, Birliğin tüm üye devletlerinin iç siyasetlerinde bütün bunlar ve çok daha fazlası gündeme gelmeye başlamıştı.

Bütçe açıklarının kontrol altına alınması, borçların azaltılması ve bunların gerektirdiği mali politikalar, işsizliğin artması anlamına gelebilirdi. Siyasetçiler, para birliğinin sonuçlarını ortaya çıkaracak seçimler yapılması gerektiğinde seçmenlerin ne düşünebileceklerini kara kara düşünmeyi sürdürüyorlardı. Oysa para birliğinin başarısızlığa uğraması ve genişlemenin gerçekleşmemesi durumunda AB'nin (belki de, on dokuzuncu yüzyıldaki Alman *Zollverein*'inin,* tarihsel analojiye eğilimli kimilerinin belirttiği gibi, Prusya'nın hâkimiyetinde olması gibi) Almanya hâkimiyetindeki basit bir gümrük birliğinden ibaret kalacağı da tartışma götürmezdi. Bunu çekici bir olasılık olarak görenler yalnızca en katı milliyetçilerdi – ya da, Birleşik Krallık'ta verilen adla, "Avroskeptikler".

Şansölyelik görevini on altı yıl sürdürmüş olan Kohl Kasım 1998'de yapılan seçimlerde yenilgiye uğradı ve birleşmiş Almanya'nın ilk sosyalist şansölyesi göreve geldi. Ama şansölye değişiminin para birliği hedefinde bir değişiklik yaratmayacağı kısa sürede anlaşıldı. Fransız hükümeti de, para birliğiyle –sözgelimi– işsizlik konusundaki iç siyaset arasında uyum sağlanmasının hiç de kolay olmayacağı anlaşıldıkça tereddüt göstermiş olmakla birlikte, hâlâ kararlılıkla para birliğinin arkasındaydı. Danimarka ve İsveç kesin bir tavırla teklife

* Alm. Gümrük Birliği. (çev.)

katılmak istemeyeceklerini açıkladılar, diğer ülkelerde de konu hakkında belirsizlik ve bölünme yaşandı. 1997 yazına dek iktidarda kalan Muhafazakâr Parti hükümeti döneminde Birleşik Krallık'ın ne yapacağını öngörmek olanaksız olmuştu; ama yeni İşçi hükümeti, zaman zaman dalgalanmalar gösteren bir istekle, gelecekteki bir Britanya hükümetinin şartlar doğru göründüğünde olasılıkla APB'ye katılacağını açıkladı ama daha ileri gitmedi. Böylece, 1 Ocak 1999'da Avrupa, Şarlman çağından beri ilk kez ortak bir paraya sahip oldu.[9]

AVRUPA GENİŞLİYOR

Birliğin genişlemesi konusunda sıkıntılar sürmekteydi. Eski komünistler dışındaki üye adayları arasında en uzun zamandır bekleyen aday, özellikle ilginç bir vaka olan, Türkiye'ydi. Uzlaşmaz Yunanistan'ın Türkiye'nin adaylığına muhalefeti engelinin aşıldığı varsayılsa bile (ki bu çok kuşku götürür bir varsayım olacaktır), topraklarının büyük bir bölümü Asya'da yer aldığına ve nüfusunun çoğunluğu Müslüman olduğuna göre, Türkiye'nin, "Avrupalı" bir ülke olup olmadığı sorusu gündeme gelebilir. Bu sorunun ardında, Türklerin AB'ye üye devletler içinde serbest dolaşımının ne anlama geleceği yolundaki (genellikle dile getirilmeyen) korku yatmaktadır. Dahası, Türk olmayanlar bunu fark etsinler ya da etmesinler, o dönemde Atatürk efsanesi Türkiye içinde, altmış yıllık egemenliğinin ardından bir meydan okumayla karşı karşıyaydı. İslamcı Türk siyasetçiler rejimin geleneksel laikliğine öfkeyle bakmaktaydılar.

Kimi Avrupalıların 1901'de sordukları gibi, 1999'da da Avrupalılar hâlâ, uygarlık kavramı 100 yıl içinde bir şekilde değişmiş olsa da, Türkiye'nin uygar dünyanın bir parçası olup olmadığını sormaktaydılar. Kurumsal modernlik (örneğin, temsili yönetim ve Atatürk'ün laik devleti) ve belli bir ekonomik kalkınma düzeyi Avrupalılık anlamına geliyorsa, Türkiye elbette Yakındoğu dünyasının geri kalanının değil, Avrupa'nın içinde yer almaktaydı. Yine de, Türklerin siyasi muhalefete ve azınlıklara (özellikle de Kürtlere) karşı tutumları yurtdışında hoşnutsuzlukla karşılanmakta ve Türk yönetiminin insan hakları

9) Yeni para birimi için seçilen adın –"Avro"– Avrupa'daki psikolojik bölünmelerin bir kanıtı olduğunu belirtmekte yarar var. Böylesine tatsız ve steril bir tınıya sahip bir ad uğruna tüm tanıdık ve tarihsel adların –frank, mark, florin, livre, lira, kron, taler, dolar, sterlin– reddedilmiş olmasının nedeni ancak, derin bir milliyetçilik mantıksızlığıyla açıklanabilir.

bekçisi olarak kaydı sık sık sorgulanmaktaydı. Aynı zamanda jeopolitik etkenler de söz konusuydu. Bir Yakındoğu ülkesi olarak, Türkiye'nin İsrail'le askeri işbirliği Arap devletlerini kaygılandırmaktaydı. Konumu da Türkiye'ye, Irak'ın petrol ihracatının ana güzergâhının ve Kafkasya ve Orta Asya'nın enerji kaynaklarının yanı sıra, Irak ve Suriye'nin su kaynakları üzerinde de potansiyel denetim kazandırmaktaydı. Türkiye, Avrupa'nın gerçekte ne olduğu hakkındaki, yanıtlanması mümkün olmayan soruyu gündeme getirmekte ve temel bir yanıt arayışının belki de beyhude olduğunu göstermekteydi.

İsveç ve Finlandiya Birliğe katıldıklarında (Norveçliler referandumda karşı çıkmışlardı), üyelikleri, Avusturya örneğinde olduğu gibi, "Avrupalılıkları" konusunda herhangi bir soru yaratmamıştı. Kalkınmış ekonomiler ve liberal siyasi geleneğe sahip ülkeler olarak, kolayca uyum sağlamışlardı. Ama başka yerlerde çok daha büyük zorluklar görülecekti; özellikle de, bir zamanların Yugoslavya'sında. Macaristan ve Çekoslovakya konusunda fazla sorun yaşanmayabilirdi; 1990'dan sonra kaydettikleri ilerlemeye bakılırsa, AB'ye katılmaları durumunda, bu iki ülkede ekonomik sıkıntı tehlikesi zamanla azalacaktı. 1997 sonunda Avrupa hükümetlerinin başkanları Çek Cumhuriyeti, Estonya, Macaristan, Polonya ve Slovenya'nın kabul edilmesi için müzakerelerin hemen başlaması konusunda fikir birliğine varabildiler (aynı toplantıda, Türkiye'de şartların tatmin edici olmadığına karar verilmişti). Ama kimi doğu ülkeleri, ister siyasi kültür açısından olsun ister ekonomik hazırlıkları, olası adaylar olarak hâlâ çekici görünmüyorlardı. Üstelik, AB devletlerinin, batı sınırlarındaki gruplaşmalar konusunda bazıları eski SSCB denli duyarlı olan BDT üyeleriyle ilişkilerinde hiç kuşkusuz sorun yaratacaklardı. Son olarak, işgücü akışının daha da serbestleşmesi için uygun bir zamanda yaşandığı söylenemezdi; eski SSCB'den Batı'daki işgücü pazarlarına büyük bir göç yaşanması olasılığı korkutucu görünüyordu.

İnsanlar bir kez daha, Avrupa'nın ne olduğunu soruyorlardı. İki kutuplu bir dünyada Avrupa'nın yalnızca coğrafi bir ifade olduğunu söylemek makul görünüyordu, ama Soğuk Savaş'ın sona ermesi Avrupa'nın asla bundan ibaret olmadığını ortaya çıkarmıştı. İçinde, Avrupa uygarlığı bir yana, merkezi bir Avrupa özü ya da ruhu aramak eskisinden de anlamsız görünüyordu, ama kıta artık bir dünya uygarlığının en önemli üreticisi olmasa da, (bir bakış açısına göre) hâlâ bu tarihin merkeziydi. Ama bir başka bakış açısına göre de, tüm gücüyle kendi dinamiklerini yankılayan ulusal kültürlerin bir bileşkesiydi. Yine de bu tür fikirler Avrupalıların çoğunun düşüncelerini ya da duygularını etkilemiyordu. 1999 yılı başladığında, kitlelerin duygularını hâlâ harekete geçirebilen eski ulusal sadakate benzer bir Avrupa yurtseverliğinden söz etmek mümkün değildi.

Ama yüzyıl sonu yaklaşırken, Roma Antlaşması'nı izleyen yıllarda çok daha fazlasının gerçekleştirilebildiği görülebiliyordu. 1990'a gelindiğinde bile, bir zamanların "Batı Avrupa"sı (ve günümüzün AB artı İsviçre'si) daha şimdiden, 1950'den sonra şekillenmiş olan yeni dünya ekonomisinin üç büyük oyuncusundan biriydi. O dönemde dünya ticaretinin (çoğu kendi üye devletleri arasında olmak üzere) yaklaşık % 75'ini ve dünya Gayri Safi Yurtiçi Hasılası'nın % 40'ını oluşturmaktaydı. O yıl GSYH'sı ABD'den yüksekti (ve Japonya'nın iki katıydı). Gelişmiş dünya içindeki yatırım akışlarıyla, 1914 öncesinde bile olmadığı kadar birleşmişti. Atlantik'in diğer tarafından gelen sözde kültürel tehdit heyecan yaratıyordu belki, ama ABD'deki yabancı yatırımın üçte ikisi Avrupa kaynaklıydı. Yine de, dışarıdakilere içine girilmesi gereken bir ekip gibi görünseler de, Avrupalılar nereye gittikler konusunda hâlâ endişelenmekteydiler. 1999 başladığında bakanları en nihayet Avrupa Tarım Politikası reformuna dönüyorlardı; gerçi, bu girişim bekleneni veremeyecekti. Çiftçilere yapılan ödemelerin düşürülmesi her zamanki kadar güç görünüyordu. Bu konu, son derece önemli olmasına karşın, çok geçmeden önemli bir yapısal kargaşanın gölgesinde kaldı: kötü yönetim ve daha da kötü şeylerle ilgili aleyhte bir rapor sonucunda tüm Komisyon istifa etmişti. Bu, Birlik tarihindeki ilk büyük yapısal devrimdi ve siyasi kültüründe, idare tarzında ve içerisindeki Avrupa parlamentosunun otoritesinin geleceğinde belirsizliklere ve değişim olasılıklarına gebeydi.

SORUNLU UZAKDOĞU

1989'da Çinli çiftçilerin gelirleri, ekonomik reformun başlamasından beri ilk kez reel olarak geriledi.[10] Tavizsiz muhafazakârlığı ekonomik ve siyasi liberalizmle dengelemeye çalışma siyaseti Deng Şiaoping'le ilişkilendirilmekteydi ve o yıl görevden ayrılmayı istemesi şaşkınlık yaratmayacaktı (o dönemde seksen beş yaşındaydı). Ama böyle bir istekte bulunmadı ve yerini kimin alacağı sorusu, 1991 sonundaki Parti Kongresi'nin arifesinde hâlâ yanıtlanamamıştı. 1992'de, yeni ekonomik reformları tanıtmak amacıyla Çin'in güneyine yaptığı ve bol bol reklamı yapılan geziyle gücünü yeniden kazandı: partinin girişimcilerin üyeliğine henüz izin verilmemesine (gizlice) karar vermiş olmasına karşın, o yıl fiyat kontrolleri daha da azaltıldı, batı dünyasından büyük yatırımlar gelmeye başladı ve kısa bir süre sonra, enflasyon başladı. Pek çok

10) J. A. R. Miles, s. 185 (ayrıca, tarım değil, sanayi kaynaklı kırsal kesim gelirlerindeki artış gerektiği şekilde dikkate alınacaksa, getirilmesi gereken önemli istisnalar için, s. 338).

Çinlinin reel gelirlerinin düşmeye başlamasıyla birlikte gelir farklılıkları arttı. Diğer Asya ülkelerinde yaşananlara oranla çok daha önemsiz düzeyde de olsa, yetkili makamlar yozlaşma, örgütlü suç, haydutluk ve kırsal kesimdeki huzursuzluk konularındaki bariz artış gibi bu konuda da kaygılarını ifade ettiler.

Yüzyıl sonunun yaklaştığı bir dönemde, Deng'in Şubat 1997'de ölmesi dünyaya, Çin'in son zamanlardaki liberalleşme eğilimlerine kalıcı bir koruyucu ve kurumsal ifade sağlayamamış olduğunu hatırlattı. Sonraki birkaç yılda Deng yönetiminde teşvik edilen genel eğilim hâlâ dipdiri görünse de, etkilerinin şartlara bağlı ve güvenilmez olduğunu düşünmek hâlâ mümkündü. 1998 yılında, devlet sanayisinin hâlâ hâkim olduğu şehirler Wenzhou (girişimci gelişmesinin önde gelen örneği olan bir liman) örneğini incelemeye teşvik edildiler ve devlet sektöründeki işgücüne yeni katılanlara artık sübvansiyonlu barınma olanakları sağlanmayacağı açıklandı. Deng'in, başarılı bir siyaset adamının yeteneklerine sahip olduğu kısa sürede anlaşılacak olan halefi Jiang Zemin, gelecek konusundaki, devrimci kuşağın son büyük şahsiyetinin ölümünün daha da yoğunlaştırdığı belirsizlikleri gözle görülür şekilde hafifletecekti.

SSCB'nin çöküşü sonucunda Halk Cumhuriyeti teknik olarak, dünyanın tek büyük komünist gücü olmuştu. Ama bu eskisine göre çok daha anlamsız bir ayrımdı. Stratejik gerçekliği hemen dönüştürmüş olmalı; eski SSCB'yle 6,500 kilometreyi aşkın ortak sınırın yerini şimdi, BDT'nin yeni bağımsız devletleriyle bunun yaklaşık yarısı uzunluğunda bir sınır almıştı.[11] Ama bunun neyin habercisi olduğunu görmek zordu. Bu arada, 1990'lı yılların sonlarında, Çin'in iç siyasetiyle dış ilişkileri uzun süre birbirine bağlamış bir sorun olan Tayvan konusunda yeni bir belirsizlik ortaya çıkmıştı. Adaya 1947'den beri hâkim olan milliyetçi rejimle Halk Cumhuriyeti arasındaki başlangıçtaki çatışmanın temel doğası yaklaşık elli yıllık bir zaman içinde bir oranda bulanıklaşmıştı. Etmenlerden biri, Beijing'in Güney Çin Denizi'nde petrol çıkarma umudu olmuştu. ABD politikasında 1970'den beri yaşanan değişim sonucunda Amerika adayla diplomatik ilişkiyi kesmiş ve milliyetçi rejim Birleşmiş Milletler'den dışlanmıştı. Ardından, Beijing'in Tayvan'ı anakara Çin'iyle (Hong Kong ve Makau gibi) yeniden birleştirme politikasını uzun vadeli bir amaç olarak hâlâ sürdürmesine karşın, 1990'lı yıllarda adadaki sözde bağımsızlık duygusu konusunda daha fazla şey duyulmaya başlanmıştı. Beijing'in rahatsızlık duyduğu belliydi, Tayvan cumhuriyetinin cumhurbaşkanı 1995'te ABD'yi ziyaret ettiğinde kaygı doruğa çıkacaktı.[12] Halk Cumhuriyeti'nin Washington elçisi geri çağrıldı ve kararlılığın gösterilmesi amacıyla, Çin ordu-

11) Özellikle, Kazakistan, Kırgızistan ve Tacikistan'la.
12) Başkan Lee Teng-Hui, KMT'ye liderlik eden ilk Tayvanlıydı.

sunun birimlerinin Doğu Çin Denizi'ndeki tatbikatları yoğunlaştırıldı; resmi bir Çin gazetesinde, "Tayvan meselesi barut fıçısı gibidir," denmekteydi.[13] Tayvan'ın anakaradan bağımsızlığını resmen ilan etmesi durumunda adanın istila edilmesi olası görünüyordu ve böyle bir istilanın Çin halkınca desteklenmesi de olası görünmekteydi.

Yine de, yüzyıl sonuna yaklaşılırken, Doğu Asya'nın karşı karşıya olduğu en önemli sorun Tayvan'ın statüsü değildi. Çin'de yaşananların gerçek doğası ve kedinin ne yöne sıçrayacağı konusundaki belirsizlik, Soğuk Savaş'ın sona ermesinin ardından bölgede açık bir istikrarsızlık ve belirsizlik yaratmaktaydı. Bu görece iyi tanımlanmış ve dolayısıyla, istikrar sağlayıcı çatışmanın sona ermesinin ne anlama geleceğini kavramak başlangıçta hiç de kolay değildi. Kore'de pek az şeyi değiştirdi; Kuzey Kore, güneydeki komşusuyla arasındaki çatışma ve yöneticilerinin tam bir yalıtılmışlık içinde komuta ekonomisini sürdürme kararlılıkları içinde kısılıp kalmıştı. Güneyle kavgalarının kökleri çok derinlere, Soğuk Savaş'ın da öncesine, 1939'dan önce Japonların yanı sıra birbirleriyle de mücadele eden siyasi hiziplere dayanıyordu. Ama Sovyet ekonomik yardımının buharlaşması ve kötü ekonomi yönetimi (ve görünüşe bakılırsa, yönetimdeki diktatörün iktidardan tam bir hanedan gibi yararlanması) 1998 başlarında Kuzey Korelileri açlık sınırına getirdi. Bu ülkenin sorunları dolayısıyla, bölgesel eğilimlerden bir şekilde bağımsız olarak, kendine özgülüğünü korumaktadır.

Güney Kore bu denli bağımsız olamazdı. 1990'lı yılların ortalarına gelindiğinde, zamanla tüm eski "kaplan" ekonomilerini, Japonya'yı saracak ve hatta, parasal istikrarsızlığın bulaşıcılığı nedeniyle ve Hong Hong üzerinden bir düzeyde Çin'i de etkileyecek olan, giderek ağırlaşan ekonomik hastalıkla boğuşan pek çok ülkeden biriydi. Büyüme ve refah dönemi tüm 1980'li yıllar boyunca sürmüştü. Gerileme ise, Asya'nın dirilişinin ilk lideri olan Japonya'nın 1990'lı yılların başlarında ilk ekonomik sıkıntı semptomlarını göstermesiyle birlikte başlamıştı. Emlak spekülasyonu, düşük getirili verimsiz faaliyet ya da sektörlere yapılan yüksek yatırımlar, bankaları ve mali kurumları tahsil edilmesi olanaksız borçlarla karşı karşıya getirmişti. Para birimi gücünü büyük oranda yitirmişti; mali işlemlerin eskisinden çok daha hızlı gerçekleştirildiği bir dünyada para spekülasyonları anında ve ağır etkiler yaratıyordu. Japonya'nın, artık kesin bir liderlik sunamadığı görülen resmi ve mali ağlara dayalı baskın iş kültürü, şartlar kötüleştikçe çözüm bulunmasını daha da zorlaştırıyordu. 1998'e gelindiğinde, Japon bankalarının sorunlu alacakları bir tahmine göre 660 milyar sterlin düzeyindeydi.

13) Beijing'de yayınlanan *People's Daily*. Alıntı: Miles, s. 260.

Bu durumun sonuçlarının tüm dünyayı etkileyebileceği kısa sürede anlaşıldı (ve 1998 ortalarına gelindiğinde ABD sonunda, kurtarma operasyonlarına girişme yolları aramaya başladı). Hızla diğer bölge ekonomilerine yayılarak, ekonomik büyümede çarpıcı düşüşlere yol açtı. Pek çoğunda, daha küçük ölçekte de olsa, Japonya'daki olgular gözlenmekteydi: yatırım patlamalarını uluslararası para spekülasyonlarına karşı hassasiyet, aşırı borçlanma ve tehlikeye düşmüş bankacılık sistemleri ve (Japonya'ya göre daha yüksek bir oranda) sermayenin yurtdışına kaçışı izlemişti. Kimi ülkelerde otoriter yönetimlerin bulunması, kamu kaynaklarının kötüye kullanılmasını ve iktidardaki kişilerin ve ailelerinin yakınlarının nüfuz sahibi olmalarını kolaylaştırmıştı. Aynı yönetimlerin, değişen ekonomik şartlarla ve ticari koşullarla başa çıkmakta yeterince esnek ve becerikli olmadıkları da görülecekti. 1997'de bardak taştı. Para birimini koruma savaşını ilk kaybeden ülke, Tayland oldu; Tayland'daki devalüasyonun ardından hızla, bölgenin diğer para birimlerinde de çöküş yaşandı. Çin'le yeniden birleşmesinden beri Amerikan dolarına bağlı olan Hong Kong dolarının bile emniyette olmadığı söylenmekteydi. Güneydoğu Asya hükümetleri ekonomik büyümenin belki de sona ermiş olduğundan kaygılanmaya başlamışlardı.

Soğuk Savaş sırasında yönetimlerin kayda değer bir istikrar gösterdikleri bir bölgede ilk çarpıcı siyasi sonuç, Endonezya'da (özellikle gıda fiyatlarının artmasında görülen) ekonomik zorluklar nedeniyle doğan öfke patlaması oldu. Mayıs 1998'de, Endonezya ekonomisinin yılın başlangıcından beri % 8'den fazla küçülmesinin ve para biriminin dolar karşısındaki değerini beşte dört oranında yitirmesinin ardından çıkan ayaklanmalar sonucunda devlet başkanı, otuz iki yıllık, sıkı bir denetim altındaki, ama resmi olarak "demokratik" sistemden sonra iktidardan uzaklaştırıldı. Ama bunun Endonezya'nın sorunlarına son vermesi olası görünmüyordu. Yeni yönetim eskisinden farklı görünmüyordu ve Endonezya gibi, büyük bir İslam çoğunluğu ve önemli Hindu ve Çinli cemaatleri arasında bölünmüş bir ülkede cemaatler arası çatışma potansiyeli yüksekti. Yıl sonuna gelindiğinde şiddet yeniden başlamıştı ve Hıristiyan Endonezyalılara karşı saldırılar düzenlendiği haberleri alınıyordu.

Endonezya'daki ayaklanmadan çok önce tüm bölgede borsalar inişe geçmiş ve ulusal ekonomiler küçülmeye başlamıştı; kısa bir süre sonra Malezya ağır bir darbe alacaktı. Batılı yatırımcıların ve gözlemcilerin, sorunun yalnızca bölgeyle kısıtlı kalmayabileceğini kavramalarını sağlayan olgulardan biri de buydu. Öncelikle ABD'de, ama aynı zamanda Avrupa'da uzun zamandır borsada yükseliş kaydedilmekteydi ve şimdi bu yükseliş, günlük dildeki kullanımıyla, Asya "çöküşü"nün yarattığı tehlikeyle karşı karşıyaydı. Yine de, dünya şartlarının, Amerikan piyasasındaki bir çöküşün bile 1929'un sonuçlarına benzer

bir şeyin tetiğini çekmesine izin vereceğine inanmak güçtü. Ama özellikle de 1998'deki para çalkantısının Rus rublesinde devalüasyon zorunluluğu yaratması karşısında kimilerinin kaygıları artmıştı. Bu döneme gelindiğinde, petrol ve emtia fiyatlarının düşmesiyle birlikte, Latin Amerika da etkilenmeye başlamıştı. Bir Pasifik ülkesi ve bakır fiyatındaki düşüşlere karşı son derece hassas bir ülke olan Şili özellikle etkilenmişti.

HİNT ALTKITASI

1990'lı yılların ortalarında, pek çok Doğu Asya ülkesinde yaşanan mali ve ekonomik kargaşadan hemen etkilenmemiş olması Çin gibi Hint cumhuriyetinin de bir avantajı olarak görülebilir ve ülke bu avantajı, olasılıkla, geçmiş siyasetine borçludur. Kongre hükümetleri, bağımsızlığın ilk yıllarındaki sosyalizmden belli bir düzeyde uzaklaşmış olmakla birlikte, korumacılık, gözetim, ulusal kendine yeterlilik, hatta, otarşi yönündeki fikirlerin etkisi altındaydı. Bunun bedeli de büyüme oranlarının düşük kalması ve toplumsal muhafazakârlık olmuştu. Ama sağladığı yararlardan biri de, rupinin 1995 ve sonrasında kaygı verici bir inişe geçmesine karşın, uluslararası sermaye akışlarına karşı zayıflığın diğer ülkelere oranla düşük kalmasıydı.

Hindu ve milliyetçi Bharatiya Canata Partisi (BJP) 1996'da Kongre'yi bir kez daha büyük bir yenilgiye uğratarak avam kamarasının en büyük partisi oldu. Amorf *Hindutva* ("Hindu-luk") doktrininin taraftarları yeni bir güç kazanmaya başlamışlardı. Ama BJP yönetimde kalmayı sürdüremeyecekti; kurulan koalisyon hükümeti de 1998'deki (şiddet olaylarıyla geçen) genel seçimde ayakta kalamadı.[14] Bu seçimler sonrasında parlamentoda kesin bir çoğunluk oluşturulamadı, ama BJP ve müttefikleri parlamento içindeki en büyük grubu oluşturmaktaydılar. Sonuçta yeni bir koalisyon hükümeti kuruldu ve hükümetin Canata partisinden destekçileri kısa bir süre sonra, "Hindistan Hintliler tarafından kurulmalıdır" sözlerinin yer aldığı milliyetçi bir gündem yayınladılar. Milliyetçiliğin, Kongre tarafından yaklaşık bir yüzyıldır desteklenmekle birlikte, altkıtanın gerçekteki bölünmüşlüğünün sağgörülü bir yaklaşımla dikkate alınması sayesinde o döneme dek her zaman dengede tutulmuş olduğu bir ülkede kimileri bunu kaygı verici buldular. Yeni hükümette ancak tarikatçı ve gerici bir yönde hızlı toplumsal değişim potansiyeli gözlenmekteydi. Hükümetin bölgedeki müttefikleri, demokratların ve laiklerin siyasi gericilik ve dini

14) Bu, Raciv Gandhi'nin dul eşinin, aynı yıl başkanı seçildiği Kongre için kampanya yapmaya ikna edildiği ilk seçim mücadelesiydi.

demagoji tehlikesi olarak gördükleri şeyi bastırabileceklerine dair hiçbir belirti göstermiyorlardı.

Canata hükümetinin Mayıs ve Haziran 1998'de bir dizi nükleer deneme yapma kararı, milliyetçilik kartını oynayarak yurtiçinde prestij kazanma kararlılığıyla tutarlı görünmekle birlikte, dünya kamuoyunda başlangıçta Pakistan'la çatışmanın açık yarası bağlamında yorumlanmaya çalışıldı. Bu durum Pakistan yönetimini de nükleer denemelere yöneltti; iki yönetim de ne yazık ki, denemeler sonrasında halktan büyük destek gördüler.[15] Böylece iki ulus da, nükleer silah sahibi olduklarını kabul edenler kulübüne katılmış oldular.[16] Ama bu davranışları, birbirine uzun zamandır düşman iki ülkede milliyetçiliğin sömürülmesinden çok daha fazlasına işaret ediyordu. Hindistan başbakanına göre, denemelerin yorumlanması için doğru Asya bağlamı, Hintlilerin, daha o zamandan bir nükleer güç olan ve Hintlilerin 1962'deki Himalaya savaşının galibi olarak hatırladıkları Çin'e karşı duydukları kuşkuydu. Kimileri de, Pakistan'ın bombasının aynı zamanda bir İslam bombası olması üzerinde kara kara düşünüyor, ya da, nükleer silahlanmanın kontrol altına alınmasında o zamana dek kaydedilmiş ilerlemenin önünde büyük bir engel oluşturduğunu düşünerek, denemenin nükleer silahların yayılması konusunda sunduğu kanıtlar karşısında kaygıya kapılıyorlardı. Delhi'deki pek çok elçi geri çekildi ve pek çok ülke ABD'yi izleyerek, Hindistan'a yapılan yardımları kesti ya da dondurdu (ama bu adımlar, Pakistan'ı Hindistan örneğini izlemekten alıkoyamayacaktı). Anlaşılan, dünya Soğuk Savaş'la birlikte nükleer savaş tehlikesinden de kurtulmayı başaramamıştı.

YÜZYIL SONUNDA ABD

En kalın fırça kullanılıp 1990'lı yılların ortalarından itibaren geriye doğru uzun vadeli (ve belki de, yüzeysel) bir bakış açısı benimsendiğinde, ABD'deki değişim yüzyılını "aynısından biraz daha" olarak tanımlamak çekici görünebilir. Bu ülkenin hâlâ dünyanın en büyük gücü olduğu günümüzde, yüzyıl ortasındakinden bile daha açık. 1980'li yılların başlarındaki zorlu şartlardan ve bütçe açığı nedeniyle düşüncesizce borç biriktirildiği bir dönemden çıkan ABD'nin

15) Sonya Gandhi, nükleer konusunun, üzerinde tüm Hintlilerin birleştiği, partizanlıkla ilgisi bulunmayan bir konu olduğunu söylemişti.

16) Klüp o döneme dek, ABD, SSCB (sonradan, Rusya), Çin, Birleşik Krallık ve Fransa'yla sınırlı kalmıştı. 1998'e gelindiğinde, İsrail ve Kuzey Kore'nin de etkin nükleer silahlara sahip olduklarına inanılmaktaydı.

devasa ekonomisi güçlü ve müreffehti; dinamizmi sorgulanamazdı ve gerileme dönemlerinden kurtulma gücünü tekrar tekrar sergilemişti. Amerika, güçlü siyasi ve toplumsal muhafazakârlığına karşın, dünyanın en hızlı değişen, uyarlanma kapasitesi en yüksek ülkelerinden biridir.[17]

Refah, sorunlarla kişisel olarak yüzleşmek zorunda kalmayan Amerikalılar için bu sorunlarla birlikte yaşamayı kolaylaştırmış olsa da, onyıl başladığında ülkede eski sorunların sürmekte olduğu da bir gerçekti. Siyah Amerikalıların emellerinden, korkularından ve öfkelerinden eskisinden çok daha fazla söz edilmekteydi ve bu da, siyah Amerika'nın sorunlarına çözüm getirilmesi için yasal düzenlemeler yapılması amacıyla kararlı bir çabanın gösterildiği son dönem olan Johnson'ın başkanlık döneminden beri kaydettikleri toplumsal ve ekonomik gelişmenin bir göstergesiydi. Ulusun tarihindeki ilk siyah eyalet valisi 1990'da Virginia'da göreve başladı. Yine de birkaç yıl sonra, çeyrek yüzyıl önceki isyanlarla ün kazanmış olan Watts'ın sakinleri bir kez daha, (zaten dehşet verici olan silahlarına dom dom kurşunlarının da eklenmesine yeni izin verilmiş olan) Los Angeles polis kuvvetlerini bir işgal ordusunun üyeleri olarak gördüklerini göstereceklerdi.[18] Genel olarak tüm ülkede genç bir siyah erkeğin (üstelik, olasılıkla yine bir siyah tarafından) öldürülmesi olasılığı beyaz yaşıtına oranla yedi kat daha fazlaydı ve hapse girmesi olasılığı, üniversiteye girmesi olasılığından daha yüksek görünüyordu. Amerikan bebeklerinin neredeyse dörtte birinin bekâr annelerden doğduğu bu dönemde aynı oranın siyah bebeklerde üçte iki olması, siyah Amerikalı cemaatinin aile yaşamındaki çöküşün bir göstergesiydi. Suç oranları, kimi bölgelerde sağlık alanında görülen büyük gerileme ve güvenliğin sağlanmasının tam anlamıyla olanaksız olduğu iç şehir bölgeleri sorumluluk sahibi Amerikalılara, Amerika'nın sorunlarının çözümden hâlâ uzak olduğunu düşündürüyordu.

Yine de, yüzyıl sonuna gelindiğinde, ekonominin olağanüstü canlanma gücü sayesinde istatistikler düzelmişti ve Clinton kabul ettirmeyi başarabildiği yasal düzenlemelerle destekçilerinin pek çoğunu düş kırıklığına uğratsa da, bunun sorumluluğu Kongre'deki Cumhuriyetçilere yüklendi. "Hispanik" Amerikalıların sayısındaki, Meksika'dan ve Karayip ülkelerinden alınan yasal ve yasadışı göçle şişen ve ilk başlarda korkutucu görünen hızlı artışın aşılamaz ya da kontrol altına alınamaz sorunlar yaratmasının olası görünmediğinin anlaşılması da rahatlama yaratmaktaydı. Nüfusun dörtte birini oluşturdukları, en zengin eyalet olan Kaliforniya'da ve hatta Teksas'ta, demokrasi siyasetini

17) Nüfus Kurulu rakamlarına göre, her yıl yaklaşık 7 milyon Amerikalı eyalet ve nüfusun yaklaşık beşte biri de ev değiştiriyor.

18) Alexander Cockburn, *Wall Street Journal*, 4 Nisan 1991.

çıkarlarının göz ardı edilmesini önleyecek düzeyde kullanmayı hızla öğrenmişlerdi.

Günümüzde moda olan bir mecaza başvurursak, Başkan Clinton, ekonomi dalgalarında sörf yapmanın yararını görmüştü; yurtiçi siyaseti bazı düş kırıklıkları yaratsa da, destekçileri (yurtdışı siyasetinin yarattığı düş kırıklıkları gibi) bunları da Clinton'ın liderlikteki başarısızlığından ve seçim kaygılarına aşırı önem vermesinden çok, muhaliflerine atfetme eğilimindeydiler. Demokratların yasama organının kontrolünü 1994'te kaybetmelerine karşın Clinton 1996'da büyük bir zaferle yeniden seçildi ve ardından, yarı dönem seçimlerinden partisi de zaferle çıktı. Yine de, Kongre Clinton'ın projelerinin pek çoğunu engellemeyi sürdürmekte ve özellikle de, uluslararası ticarette serbestleşme ve kamu sağlığı reformları konularında zorluk çıkarmaktaydı.

Clinton'ı savunmak için, Johnson'ın başkanlığından ve Nixon'ın ilk yıllarından beri itibarı üzücü derecede azalmış bir makamı devraldığını söylemek makul olacaktır. Woodrow Wilson'ın, Franklin Roosevelt'in başkanlıkları ve Soğuk Savaş'ın ilk dönemleri sırasında başkanlık makamının kazandığı büyük otorite, Nixon trajedisinin ardından hızla yitirilmişti. Ama Clinton bozulmayı engelleyecek hiçbir şey yapmadı. Hatta, şahsi düşüncesizlikleri sonucunda mali ve cinsel skandal iddiaları konusunda kamuoyunda çok ses getiren ve uzun bir soruşturmaya maruz kalmasıyla, pek çok Amerikalıya göre bozulmayı daha da ilerletti. Bu durum 1999 başlarında benzersiz bir tarihsel olaya yol açtı; Amerikan tarihinde ilk kez, seçimle göreve gelmiş bir başkana karşı Senato'da, hakkında mecliste dava açılması için oturum yapıldı. Amerikalıların çoğunun Clinton'ın suçluluğu konusundaki soru işaretlerine, hatta, yalan söylediğini kabul etmesine fazla aldırmamaları şaşırtıcıdır. Duruşmalar başladığında Clinton'ın kamuoyu yoklamaları sonuçları bir yıl öncekinden yüksekti ve hakkında dava açılmasını isteyenler başarısızlığa uğramıştı. Clinton'a oy vermiş olanlar, kişiliğindeki kusurlara kayıtsız kalmamakla birlikte, yapmaya çalıştığına inandıkları şeylerden hoşnuttular.[19]

PAX AMERICANA

Ama Clinton'ın başkanlık dönemi sırasında Amerika'nın müttefikleri, ABD'nin iç sorunlar yüzünden yurtdışında verdiği tavizlerden ve Soğuk Savaş sonunda

19) 1999 başlarında, Senato'daki duruşmalar henüz başlamadan yapılan bir kamuoyu yoklamasında katılımcıların % 81'i Clinton'ın başkanlıkta başarılı olduğunu düşünüyor, % 61'i genel "iş performansı"nı onaylıyor ve % 76'sı da başkanı dürüst bulup bulmadıkları sorulduğunda, "hayır," diyordu. (rakamlar, 23 Ocak 1999 tarihli *The Economist*'den alınmıştır).

eline geçirdiği görkemli dünya liderliği mirasını israf etmesinden giderek daha rahatsız olmaktaydılar. Ama 1990'lı yıllardaki görece kısa vadeli değişimler, Amerikan psikolojisindeki daha derin ve uzun vadeli değişimler bağlamında incelenmelidir. 1901'de ortalama bir Amerikalının ABD dışındaki dünyayla ilgilenmesine gerek olmadığını ve zaten ilgilenmediğini söylemek yanlış olmayacaktır. 1909'da Başkan Taft kısa süreliğine Meksika'ya girene dek, hiçbir başkan görevi sırasında ulusal sınırların dışına çıkmamıştı. O günlerde, batı yarıkürenin geri kalan yerlerinde yaşananlar bile fazla önem taşımıyordu. 1991'de ise, Amerikan yerel gazetelerinde ya da televizyon haberlerinde ortalama bir gün neye benzerse benzesin, böylesine dar bir bakış açısı benimsenmesi olanaksızdı. Çoğu Amerikalının zihninde her gün yer etmeseler de, Amerika'nın çıkarlarının dünya çapında ve kaçınılmaz olduğunu gösteren işaretler vardı; eski tarz yalıtımcılık artık bir seçenek değildi. Yüzyıl başındaki Büyük Britanya gibi, 1999'a gelindiğinde ABD de, dünyanın her yerinde sürekli ve yoğun diplomatik girişimlerde bulunulmasını gerektiren kaygılar edinmişti. *Pax Americana* sürekli dikkat gerektiriyordu; yaşanan gelişmeler ilgisizliği çekici kılsa da, örneğin SSCB'nin çöküşünü, 1919'dan sonraki gibi yeniden yalıtılmışlığa dönüş izlemedi. Ama akademisyenler, halkla ilişkiler uzmanları ve siyasetçiler, ABD'nin dünyadaki rolünü ve birliğin durumunu, Amerikan gücünün doğru kullanımının yapısını ve kapsamını ve olası medeniyetler çatışmaları söz konusu olduğunda bile ne amaçlarla kullanılması gerektiğini hararetle tartışmaktaydılar. Güven duygusunun doruğa ulaştığı anlarda kimileri, kısa bir süreliğine ve mutlulukla, tarihin belki de mutlu sona erdiği olasılığı üzerinde düşünüyorlardı.

Bu sorgulama aslında, bu sona erişilmediği gerçeğini yansıtıyordu. Yüzleşilmesi gereken sayısız eski ve yeni uluslararası sorun vardı. Örneğin, yalnızca tek bir büyük nükleer tehlike kaynağının bulunduğu günlerin çok geride kaldığının kabul edilmesi gerekiyordu. Kuzey Kore'nin 1993-1994'teki müteyazı nükleer programının yarattığı kaygının da gösterdiği (ve 1998'de Hindistan ve Pakistan'ın yaptıkları denemelerin bir kez daha kanıtladığı) gibi, ABD şimdi, nakliye sistemlerindeki üstünlüğü ve potansiyel saldırı ağırlığı ne olursa olsun, pek çok üyesi bulunan ve yavaş yavaş daha da büyüyen bir nükleer silah sahibi devletler grubunun içinde yer alıyordu. Çıkarları konusunda hepsinin akılcı hesaplamalar yapacağına inanılması için (geçmiştekinin tersine) artık bir neden yoktu. Ama bu, politika üretiminin ardındaki genel arka planın yalnızca bir parçasıydı. 1990'lı yıllarda yaşanan kimi gerilim anları da, Amerikan dış siyasetindeki, yalnızca ülkenin meşru hedeflerinin tüketilmesine değil, dünya düzeni için de büyük bir tehlikeye yol açan bir bocalamaya işaret etmekteydi.

Amerikan siyasetinin ilk belirgin başarısızlığı, Ortadoğu'daki barış aracılığı girişimlerinde yaşandı. Oysa onyıl başında durum hiç de böyle görünmüyordu. Batı Şeria'daki Yahudi yerleşimlerinin genişlemesi konusunda Amerika'dan gelen mali baskı, İntifada'nın ve bağlantılı terörizm eylemlerinin sıkıntıya soktuğu İsrail hükümetinin Filistin sorununa yalnızca askeri bir çözüm getirilmesinin işe yaramayacağını kabullenmesinde etkili oldu. Norveç hükümetinin de yardımıyla İsrail ve Filistin temsilcileri arasında 1993'te Oslo'da gerçekleştirilen gizli görüşmeler, iki tarafın, "onyıllarca süren çatışma ve çekişmeye son verme, (...) karşılıklı meşru ve siyasi hakları tanıma, barışçı bir birlikte var oluş ve karşılıklı saygınlık ve güvenlik içinde yaşamaya çalışma ve adil, kalıcı ve kapsamlı bir barış düzenlemesine ve tarihsel bir uzlaşmaya ulaşma" zamanının geldiğini ilan etmeleriyle, umut vaat eden yeni bir dönüm noktası oluşturdu.[20] Taraflar, Batı Şeria ve Gazze Şeridi'ni kapsayan (ve "geçici" olarak tanımlanan) özerk bir Filistin Otoritesi kurulması ve kesin barış düzenlemesinin beş yıl içinde sonuçlandırılması gerektiğine karar verdiler. Bu gelişme, pek çok sorunu çözümsüz bırakmakla birlikte, Filistin'in tüm sakinlerinin daha iyi bir geleceğe kavuşmaları için çarpıcı ve umut verici bir başlangıç gibi görünüyor ve bir bütün olarak Ortadoğu için daha fazla istikrar vaat ediyordu. FKÖ'nün lideri içinse, belki de siyasi kurtuluş anlamına gelmekteydi. Arafat *İntifada*'nın başlamasından beri siyasi itibarını hızla yitirmekteydi ve daha aşırı Filistinlilerin rekabetiyle karşı karşıyaydı. Artık sürgünde bulunduğu Tunus'tan dönüp onlara karşı daha sert bir tutum benimseyebilirdi.[21]

Ama bu iyimserlik dönemi uzun sürmeyecekti. Terörist saldırılarının ya da bunlara verilen karşılıkların kesilmemesi sonucunda, kalıcı bir düzenleme getirilmesi yönündeki umutlar yitirildi. Arapların İsrail sokaklarına attıkları bombalar, alışverişe çıkmış ya da yoldan geçen pek çok kişiyi öldürdü ya da sakat bıraktı. Silahlı bir Yahudi el-Halil'deki camilerinde otuz Filistinliyi öldürdü ve bu eylemiyle, ölümünden sonra pek çok yurttaşı tarafından alkışlandı.[22] Yine de, umut sürüyordu; Suriye, Ürdün ve Lübnan İsrail'le barış görüşmelerini başlattılar ve belirlenen özerk Filistin bölgelerindeki İsrail kuvvetlerinin çekil-

20) Tam metin için bkz. AR 1993, ss. 557-563; G. E. Robinson, *Building a Palestinian State: the incomplete revolution* (Bloomington, 1997), arka plan konusunda yararlı bir kaynaktır.

21) İsrail hükümetiyle ortak yayınlanan bildirgede yeni Filistin Konseyi'nin "güçlü bir polis gücü" kurması öngörülmüştü. Bu işe öylesine gayretle ve hızla girişilmişti ki, kısa bir süre sonra, Konsey'in elemanlarının yaklaşık yarısının (60,000 kadar) çeşitli polis ve güvenlik güçlerine dahil oldukları söyleniyordu.

22) Katil BM'de açıkça lanetlenmişti, ama günümüzde hayranları mezarını bir türbe olarak görüyorlar.

mesiyle bir başlangıç yapılmış oldu. Ardından, Kasım 1995'te İsrailli bir fanatik İsrail başbakanını öldürdü. Birkaç ay sonra, parlamentoda aşırı eğilimli Yahudi partilerin desteğine bağımlı olan muhafazakâr bir hükümet kuruldu ve hükümetin üzerinde anlaşılmış barış şartlarının uygulanmasının sürdürülmesinde gösterdiği uzlaşmazlık, en azından yakın gelecekte İsrail'den yerleşimleri genişletme yönündeki saldırgan bir siyasetten fazlasının beklenmesinin mümkün olmadığını gösterdi.

Clinton idaresi bu gelişmeleri kınıyor, ama Clinton'ın, kendi Dışişleri Bakanlığı'nın desteklemiş olduğu Oslo anlaşmalarının uygulanmaması konusunda partisindeki İsrail taraftarlarını öfkelendirme riskini göze alması olası görünmüyordu. Kısa bir süre sonra ABD, geçmişte de pek çok kez olduğu gibi, Güvenlik Konseyi'nin ve Genel Meclisin kararlarına karşı BM'de İsrail'i tek başına destekleyecekti. Bu arada Filistinlilerin hoşnutsuzluğu, özellikle de İsrail'in Eylül 1997'de Filistin Otoritesi'ne Oslo'da anlaşılanın tersine daha fazla toprak devretmeyeceğini resmen açıklamasıyla birlikte, yeni şiddet eylemlerine dönüşüyordu. Amerikalıların yoğun çabaları sonucunda İsrail başbakanıyla Arafat'ın bir yıl sonra ABD'de bir araya gelmelerinin kısa süreliğine Oslo sürecine yeniden enerji kazandıracak gibi görünmesine karşın, İsrail başbakanı ülkesine döndüğünde taraftarları tarafından öylesine eleştirildi ki, yeni İsrail seçimleri yapılana dek daha fazla ilerleme kaydedilmesinin beklenemeyeceği anlaşıldı – tabii o zaman kaydedilebilirse. Bir yüzyıl önce yaratılan Siyonist programın ve Balfour Bildirisi'nin sonuçlarıyla başa çıkmak eskisi kadar olanaksız görünüyordu; Amerikan siyasetinin Irak konusunda uzun zamandır düş kırıklığına uğramasının durumu elbette daha da karmaşıklaştırdığı bir bölgede ABD'nin sıkıntıları süreceğe benziyor.

Amerikan diplomasisinin 1996'da iki NATO üyesi olan Yunanistan ve Türkiye'yi Ege'deki çıplak ve kimsenin yaşamadığı bir kayalık için savaşmaktan vazgeçirerek kazandığı küçük başarının arka planında Ortadoğu'daki tehlikeler açıkça görülebiliyordu, ama Güneydoğu Avrupa düzeni açısından bunun önemli bir olay olarak görülmesi zor. Anakara Çin'i konusunda uzun süredir önemli bir diplomatik çabanın gösterildiği Uzakdoğu'da ise, başkanın 1998 yazında bu ülkeye yapacağı ziyaretin bir dönüm noktası oluşturacağı umulmaktaydı. Ama öyle olmadı. Ertesi Aralık ayının Körfez krizinin tam ortasında Çin'in Güvenlik Konseyi'nde Amerikan politikasına şiddetle saldırması ve Beijing'de yayınlanan *People's Daily* gazetesinde, "ABD'nin hareketi uluslararası topluluğu önemli bir seçimle karşı karşıya bırakıyor: barışçı bir yirmi birinci yüzyıl mı istiyoruz, yoksa, hegemonya tehdidiyle karşı karşıya bir yüzyıl mı?"[23] yorumunun

23) *Financial Times*, 19 Aralık 1998.

yapılması derin bir düş kırıklığı yaratmış olmalı. İşlerin yolunda gitmediği açıkça görülüyordu. Bu gelişmelerin arka planında hiç kuşkusuz, Clinton'ın insan hakları konusundaki yakınmalarının ve 1996'da Tayvan gerginliğinin bir önceki yılın yatıştırıcı sözlerinin etkisini silmesiyle birlikte Çin Denizi'ne uçak gemileri yollamasının Beijing'de yarattığı öfke vardı. 1999'a gelindiğinde de Çinliler, kendi düşüncelerine göre Clinton'ın Dünya Ticaret Örgütü'ne girişlerini önleme çabalarıyla karşı karşıya geldiler. Ardından, birdenbire, durum daha da kötüleşti.

1999 yılı sürerken eski Yugoslavya konusundaki düşüncelere Kosova hâkim olmuştu. Baharın yerini yaza bırakmasıyla birlikte, yalnızca hava harekâtıyla sınırlı bir stratejinin Sırp halkının direnişini daha da sertleştirmekten başka bir sonuç vermediği anlaşıldı. Kaçınılmaz –hem Sırp, hem de Kosovalı– sivil kayıpları on dokuz NATO ülkesinin vatandaşlarını kaygılandırmaktaydı ve Clinton'ın, kara istilasının hedefi olmayacağı yönündeki sözleri Sırp devlet başkanı Miloseviç'i rahatlatmıştı. Can güvenliklerini Makedonya ve Arnavutluk'ta arayan yaklaşık bir milyon Kosovalı mülteci sınırı aştı; beraberlerinde Sırplarla ilgili korkutucu zulüm ve baskı hikayeleri getirmişlerdi ve aralarında gözlenen cinsiyet dengesizliği kuşkulu gözlemcilere, Kosovalı erkeklerin birkaç yıl önce kaybolan Bosnalı dindaşlarının kaderlerini hatırlatıyordu. Belgrad yönetiminin bölgeyi Sırp olmayan sakinlerinden temizlemeyi amaçladığı artık açıkça görülüyordu. Ardından, geçerliliğini yitirmiş enformasyon –ve dolayısıyla, aslında kaçınılabilir bir hata– sonucunda Belgrad'daki Çin elçiliğinin doğrudan vurulması ve çalışanlarından bazılarının ölmesiyle, bombardıman harekâtında bir diğer talihsizlik yaşandı. Beijing bir süre, Başkan Clinton'ın şahsen telefon ederek sunmaya çalıştığı özürleri ve açıklamaları dinlemeyi bile reddetti. Dikkatle düzenlenmiş bir televizyon kampanyasıyla Çin halkına tüm NATO müdahalesi yalnızca bir Amerikan saldırı eylemi olarak anlatılmıştı: iyi örgütlenmiş öğrenci çeteleri (Kültür Devrimi sırasında yaşanan aşırılıklara başvurmamakla birlikte) Beijing'deki Amerikan ve İngiliz elçiliklerine saldırıyorlardı. Tiananmen Meydanı'ndaki olayların onuncu yıldönümünün yaklaştığı bir dönemde öğrencilerin öfkelerini yabancı karşıtı ayaklanmalarda boşaltmaları belki de yararlı bulunuyordu.

Bombardıman harekâtı sona erene dek Kosova'da barışın sağlanması konusunda hiçbir şey yapmayacaklarını söyleyen Çinliler, Amerikan "hegemonya"sını lanetlemeyi sürdürmekteydiler. Bunun kalıcı bir tutuma dönüşmesi olası görünmüyordu, ama Amerika'nın dünya rolü konusundaki kaygılarının içtenliği kuşku götürmezdi. Çin'in (ve Rusya'nın) Kosova krizine karışmalarının NATO'nun hedeflerine ulaşmasını kolaylaştırmayacağına da kuşku yoktu. Güvenlik Konseyi'nin veto sistemine fazlasıyla inanan Çinliler bu sistemi bireysel olarak ulusların bağımsızlığı için bir güvence olarak görüyorlardı. Kendi

büyük ülkelerindeki herhangi bir parçalanma tehlikesine karşı her zamanki kadar hassas olduklarından, müstakbel ayrımcılara sıcak bakmaya ilkede eğilimli değillerdi. Arka planda son yılların kimi huzursuzluklarının yanı sıra, kendi tarihsel dünya rollerini yeniden ele geçirme teması da gözlenmekteydi. Ne de olsa Afyon Savaşları'ndan sonra bir yüzyıl boyunca Çin, topraklarında "düzen"i güvenceye alan Avrupa askerlerinin yol açtığı aşağılanmadan asla kurtulamamıştı. Belki de kimi Çinliler, akıllarından, Çinli askerlerin sonunda Kosova'daki barış gücünün bir parçası olmalarının, iki yüzyıllık tarihte hoş bir tersine dönüş olacağını geçirmekteydiler.

Halkın duygularının uluslararası gerilimi tek bir tarafta tırmandırdığı da söylenemezdi. Çin'in ABD'deki nükleer casusluğu ve Çin parasının el altından Amerikan siyasetini –yani, Demokrat Parti'yi– etkileme yolları bulduğu haberleri aylardır Amerikan kamuoyunu sarsmaktaydı. Bu arada NATO'nun stratejisi (Amerikan başkanının ne pahasına olursa olsun kara birliklerini tehlikeye atmama isteği yüzünden) ittifak üzerinde ağır bir baskı yaratıyor ve belki de, varlığına karşı bir tehdit oluşturuyordu. Bosna'nın, Birleşmiş Milletler'in uluslararası düzeni güvenceye alma aracı olarak itibarını sarsması gibi şimdi de Kosova, NATO'nun itibarını sarsacağa benziyordu.

Ama Haziran başlarında, bombardımanların yarattığı hasar, Rusların arabuluculuğu ve İngilizlerin NATO'nın kara saldırısı başlatması yönündeki baskısıyla birlikte, Sırp yönetiminin direnme isteğini kırdı. Sonunda, kara harekâtına gerek kalmadı. Ay sonuna gelindiğinde Sırp askeri ve polis kuvvetleri çekilmiş ve NATO birlikleri, geri dönen Arnavutların Sırplardan kanlı şekilde öç almalarını önlemek amacıyla Kosova'yı işgal etmişlerdi (bölgeden bu kez çok sayıda Sırp kaçıyordu). Bu belki de, eski büyük Sırbistan hayalinin sonuydu; ne de olsa, bu hayalden geriye, Karadağ'la federal bağdan başka hiçbir şey kalmamıştı. Ama bu, eski Yugoslavya'nın –ya da Avrupa'nın– sorunlarının çözülmüş olduğu anlamına gelmiyordu.

Kosova kimi anlarda, dünyayı son derece tehlikeli bir geleceğin beklediğini düşündürmüştü. Hatta Clinton bir süre, Nixon'ın ve Beyaz Saray'daki haleflerinin büyük bir beceriyle savuşturdukları Rus-Çin *entente*'ı hayaletini yeniden diriltmeyi başaracak gibi göründü. Bu sayfalarda pek çok kez, tarihçinin olasılıkları öngörmeye ya da aralarından seçim yapmaya kalkmaması gerektiği söylendi, ama en azından, olabilirlere işaret etmesine izin verilebilir. Bunlardan biri de, 1989-1990 sonrasında kimilerini etkilemiş olan coşku döneminin sona ermesidir. Süper güçler arasında, son Soğuk Savaş'ın insan yaşamlarında ve uluslararası ilişkilerde sergilediği geniş yıkıcı ve yozlaştırıcı potansiyeli aynen taşıyan yeni bir Soğuk Savaş'ın ufukta olduğu bile düşünülebilir. Ama bu olabilirlerden yalnızca biri; başka olabilirler de var.

Kesin olan tek şey şu ki, bir yüzyıl öncesinin tersine, tam anlamıyla küresel bir tarih günümüzde bir gerçeklik. Günümüz dünyasının şekillenmesinde büyük rol oynamış değerlerin evrenselleştirilmesi güdüsü o zaman da batı uygarlığının merkezinde yer alıyordu ve geleceğin belli yönlerini şekillendirmekte oldukları söylenebilirdi. Ama dünyamızın yapısının büyük bölümü, o dönemde, kısmen embriyo halinde gelişmekle birlikte, henüz mevcut değildi. Özellikle de, günümüzde Avrupa'nın işleriyle ilgilenen bir süper güç olan Çin, o dönemde, önemli olmak bir yana, gerçek bir uluslararası olgu olarak bile görülemezdi. O dönemde ABD bile dünya devlet adamlarının en önemli kaygıları arasında, en fazla, marjinal bir yere sahip olabilirdi. Yüzyıl sonuna yaklaştığımız bir dönemde, bu güçlerin, 1901'in devlet adamları için de son derece tanıdık bir sorunla böylesine meşgul olmaları ise bir ironidir – her zaman çözülemez olarak kalmış olan Osmanlı mirası sorunuyla.

28 Geriye Bakış

TARİHSEL ÖNEM

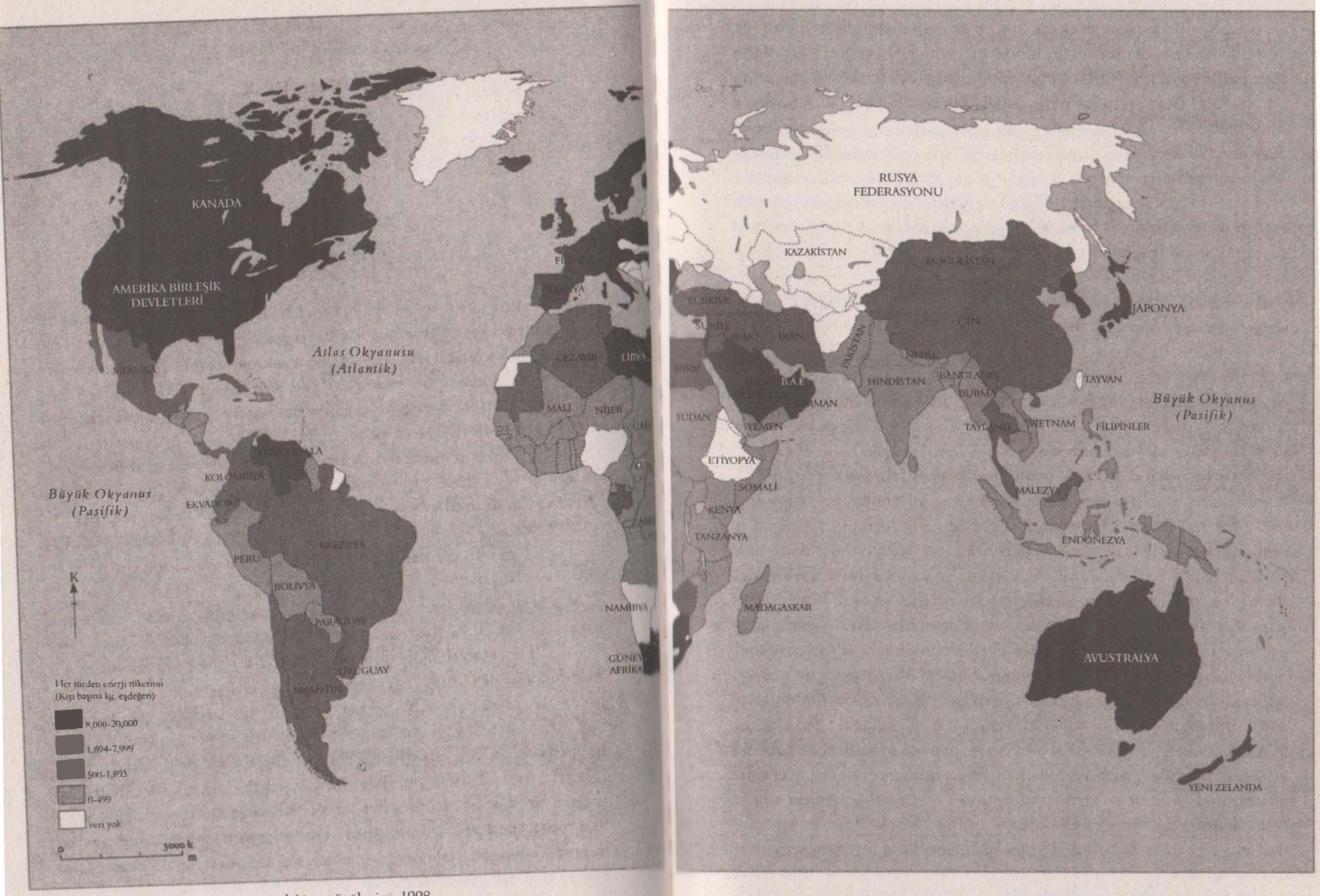
Bir yüzyılın *gerçek* tarihinin ne olduğu sorusunun, en azından zor ve olasılıkla da budalaca bir soru olduğu şimdiye dek anlaşılmış olmalı. Bunun nedeni, yalnızca, büyük oranda yanıtlanamaz bir soru olması değildir. Sir Walter Ralegh, yaklaşık 400 yıl önce, *History of the World*[1] adlı yapıtına başlarken, "kaynaktan su çekmesine başkaları kadar izin verilmiş" biri olarak "kendi zamanımın öyküsünü" yazmaya çalışmış birini bile bekleyen tehlikeler konusunda gerçekçi davranmıştır; bunu denemesini isteyenleri, "modern Tarihi yazan, [ve] gerçeği en yakından izleyen her kim başını taştan taşa vurabilir. Takipçilerini ve hizmetkârlarını daha büyük acılara sürüklemiş başka ne bir Hanım vardır, ne de kılavuz," diyerek uyardığı bilinir. Yine de, denemek gerek; ne de olsa, hiç tarih yazmamak, meydanı kötü tarihe bırakmak demektir.

Artık yakın zamanlar hakkında daha fazla olgudan haberdarız ve bu olguları birbirlerine bağlayan ilmekler hakkındaki bilgimiz her zamankinden daha fazla. Çağdaş dünya tarihinin malzemelerine ulaşmak günümüzde çok daha kolay. Ama böyle bir tarihe ulaşmak nihayetinde yine de olanaksız. Bu konu-

1) Londra, 1614.

da yazılabilecek kitaplarda bu tarihin gerçekliği ancak kaba hatlarıyla çizilebilir ve asla tam olarak betimlenemez. Sorun yalnızca, kamusal olayların tanımlanmasına içkin özet genellemelerin, bireylerin başlarına gelen tarih için geçerli olmaması değil. Tuval böylesine büyüdüğünde, yaşananlar arasından en önemlileri, en derin ve geniş çaplı etkilere sahip olanları seçmek zorlaşır. Bunun için, bizim, çağdaşlarımızın ve en yakın atalarımızın içinde yaşamaktan başka seçeneklerinin bulunmadığı ortamları en çok değiştiren olayları ayırt etmeye çalışmak gerekir ve doğrudan deneyimin yarattığı beklentiler yolumuzu saptırır, önümüze tuzaklar kurar. Bunlardan biri, yirminci yüzyılın merkezi bir olgusu olan katliamlardır. 1945'te emekleme döneminde olan BMÖ'nün yarattığı tüm umutlara ve söyleme karşın, örgüte dahil olan pek çok ulus zaman içinde silaha sarıldı. Bu uzaklıktan bakıldığında aldatıcı şekilde görece sakin görünen on dokuzuncu yüzyıl sonlarının ortamına dönüş yaşanmadı. Her gün, insanlık içindeki bitmek bilmez bölünmeleri, eski yaraların yeniden kanamaya başladığını ve yeni yaraların açıldığını hatırlatan şeylerle karşılaşıyoruz. Dünyanın büyük bölümü hâlâ, tehlikeli bir istikrarsızlık içinde. Milliyet, kültür, ideoloji ve ekonomi dünyayı hâlâ bölüyor. Yine de, daha da kötü katliamlar yaşanabilirdi; ne de olsa, nükleer savaş çıkmadı.

Yakın tarihin katliamları, durup üzerinde düşündüğümüzde –kanları (ya da sevdiklerinin kanları) dökülenler hariç– bu tarihin en önemli olgusu gibi görünmese de, 1939 gibi tarihler bizi hâlâ etkiliyor. O tarihte büyük bir Avrupa savaşının başladığını bildiğimiz (ve pek çoğumuz bu savaşın heyecanlarını yaşadığımız) için, sonraki altı yıl içinde olanların henüz yaşanmadığı, pek çok insanın böyle bir şeyin olacağına inanmadığı, çok daha fazlasının ise böyle bir şeyin olmayacağı umudunu beslediği ve böyle bir şey olması durumunda sonunda nelere dönüşeceği konusunda kimsenin en ufak bir fikrinin bile bulunmadığı bir zaman da yaşandığını unutuyoruz. Bu tarihlere ve olgulara bakma şeklimizden silkinmek ve zihinlerimizi, yaşamlarımızın bu tarih ve olgulara yüklediği büyük rollerden kurtarmak hâlâ çok zor. Yine de, İkinci Dünya Savaşı'nın etkilerini, (örneğin) radyo dalgalarının (savaş sırasındaki kullanımıyla savaşın gidişatını ve sonucunu büyük oranda belirleyen radyo dalgalarının) keşfedilmesinin yarattığı etkilerle karşılaştırmak hiç de kolay değil; en şiddetli zamanında bile savaşın, fizikçilerin ve radyo mühendislerinin daha önceki çalışmalarından daha fazla yaşamı etkilediği kesin değil. Dünya tarihini değiştiren bir etken olarak böylesine büyük bir mücadele, ya da, hatta, böylesine radikal bir bilimsel gelişme, insan masumiyetindeki büyük değişimlerle nasıl karşılaştırılabilir? İnsan kültürünün yalnızca tek bir kısıtlı bölgesinde, Ortaçağ'da Avrupalıların yaşamlarını şekillendiren en önemli olgulardan biri hiç kuşkusuz, çoğunun üzerinde düşünmeden, şaşkın, ama kesin bir şekilde

Dünya çapındaki enerji tüketimi, 1998.

ulu bir Tanrı'nın varlığına ve ölümden sonra, kaderlerini sonsuza dek belirleyecek bir yargılamayla karşılaşacaklarına inanmalarıydı. Bu konuyu sistematik olarak ve sürekli düşünenlerin sayısı pek azdı belki, bunlar da temelde ruhban sınıfı içinde yer almaktaydılar, ama çok daha fazla insanın davranışını bu inanç şekillendiriyor ve bu insanlar huzuru ayinlerde, yarı büyülü faaliyetlerde arıyorlardı. O zamanlarda dini inanç, pek çok insanın yaşamının temelinde yer alıyordu. Günümüzde ise, en azından Avrupa'da, bir Tanrı olup olmadığı konusunu günlük yaşamlarında çoğunlukla hiç dikkate almayan insanlarla karşı karşıya olduğumuzu düşünebiliriz. Değişmeyen bir düzen içinde kısılıp kalmış kadın ve erkeklere evrensel bir avuntu, açıklama ve umut kaynağı olarak –tüm inanç ve sistemlerde– din, bir zamanlar sahip olduğu muazzam avantajı büyük oranda kaybetmiş görünüyor.

Aslında ayaklarımızın altında, günümüzde nerede durduğumuzu ya da geçmişin bugünü nasıl şekillendirdiğini saptamak için ebeveynlerimizin, büyük ebeveynlerimizin ve büyük-büyük ebeveynlerimizin kendi zamanlarında geçmişi düşünürken sahip olduklarından daha kesin bir zemin yok; yalnızca daha fazla bilgiye ve kılavuz olarak alınacak bazı yeni fikirlere sahibiz. Bu bilgilerden biri de, 100 yıl önce yapılan tahminlerin zamanla, gerçeklikten ne denli uzağa düştüğüdür. Dolayısıyla, kehanette bulunmak için, 1901'in kadın ve erkeklerine göre daha az mazeretimiz var ve kehanette bulunma eğiliminden onlara göre çok daha kolay kurtulabilmeliyiz. Yine de, göz önüne almamız gereken çok daha fazla olgu bulunduğuna göre, daha iyi yargılara varabileceğimizi ve belki de varacağımızı düşünüyoruz. Bu ilkede olanaksız görünüyor. Yüzyılımızın, içinde yaşandığı süre içerisinde değerlendirilmesini geçmişe göre çok daha zorlaştıracak ölçek ve hızda değişimler getirdiği de (en azından kabaca ölçüme tabii olduğu için) reddedilemez bir gerçek. Yüzyılımızın temel özelliği, değişim oldu. Yirminci yüzyıl, eşi görülmemiş derecede radikal, yoğun ve etkili değişimler yaşanması açısından, öncüllerinden niteliksel açıdan tamamen farklıydı. Üstelik, değişim her yerde aynı hızla gerçekleşmedi –ki bu da, tarihçi için bir başka zorluk. 1901'in dünya tarihine, Yeni Gine ormanlarının taş devri vahşiliğinden, Çin'in çökmüş eski uygarlığına dek, hangi noktadan bakılırsa bakılsın, değişimin bu tarihin birbirlerinden çok farklı toplumlarını geçmiştekinden çok daha etkili ve hızlı şekilde sarmış olduğu görülüyor.

BÜYÜK DEĞİŞİMLER

Böylesi bir değişimin farkına varmak, incelemekten çok daha kolay. Tarihçiler, geleneksel olarak, farklı olguların üzerinde anlaşmaya varılan sonuçların yara-

tılmasındaki karşılaştırmalı etkilerini değerlendirmeyi de görevlerinin bir parçası olarak görmüşlerdir. Genelleme yapıldığında bu zor bir iştir; özellikle de, uygun kriterlerin ne olduğu konusundaki belirsizlik yüzünden. Toplumların ve milyonlarca erkek ve kadının zihniyetlerindeki değişimlerden söz edebileceğimizi kabul edersek, doğaötesine duyulan muğlak da olsa bir inancın azalması, çok sayıda insanın normal şartlar altında yeterince yiyecek olacağı inancının yavaş yavaş güçlenmesinden daha mı az önemlidir, daha mı çok? Ne de olsa bu, basit olmakla birlikte, dünyanın pek çok yeri için yepyeni bir düşünce. Dahası, her şeyin giderek daha da iyiye gitmesinin normal olduğu varsayımının güçlenmesini, yüzyılımızın milyonlarca insana yaşattığı sefalet ve acıya karşı nasıl dengeleyeceğiz? Bir tür olarak kendi işlerimizi yönetmekteki başarısızlığımız son 100 yıl içinde, yalnızca iki dünya savaşı sırasında ve bu savaşların sonuçlarından dolayı, muhafazakâr bir tahminle belki de 100 milyon hayata mal oldu. İnsanlığın sosyal mühendislik alanında günümüze dek giriştiği en büyük deney olan ve kimilerinin hedeflerini hâlâ savundukları uluslararası komünizm de ayrıca 50 milyona hayata mal olmuş olabilir. Bu kıyımları yaratmaya böylesine zekâ ve kaynak harcanmasına öfke duymakta haklıyız. Daha eski zamanların dehşetlerinden niteliksel açıdan daha kötü görünüyorlar ve bir zamanlar ilerlemeye inanan pek çoklarının inançlarını yıktılar. Daha pek çok acımasızlıkla birlikte, hiç kuşkusuz daha önce eşi görülmemiş derecede yıkıcı bir kötülük boşalmasına kanıt sunuyorlar. Bir zamanlar dünyanın büyük bölümünde çoktan gömüldüğü ve başka yerlerde de en azından gömülme süreci içinde olduğu düşünülen geçmişten, son birkaç yılda Ruanda'da ve eski Yugoslavya'da katliam, zulüm ve işkence yeniden tüm dehşetiyle ortaya çıktı. Üstelik, son yarım yüzyılın acı ve kötülük bardağını doldurmaya bu korkunç olaylar bile yetmiyor.

Yine de, günümüzde dünyada 100 yıl öncekinden dört kat daha fazla insan yaşıyor. Bu insanların çoğu zengin değil, ama korkunç yoksulluk şartları içinde yaşıyor da değiller. Ölüler sonsuza dek yok oldular, hayatta kalanlar arasından eziyet edilenler, işkence görenler belki de asla iyileştirilemeyecekler, ama insan ırkının çoğu yüzyılın felaketlerini atlattı ve dedelerinden daha uzun, daha iyi maddi şartlarla tanışacak denli uzun yaşadı. Uygar olmayanlar ve barbarlar uygarlık dışı, barbarca davranışlarını eskisi gibi sürdürdüler, ama bir zamanların deyimiyle "insan düşüncesine hak ettiği saygı" da zaferlerini bu yüzyılda kazandı. Özellikle saklamadan, inkâr etmeden ya da makul bir gerekçe göstermeden büyük kötülükler yapmak günümüzde mümkün değil. Bir zamanlar insan ırkının yalnızca küçük bir azınlığının inandığı insan hakları kavramını koruma amaçlı bir uluslararası hukuk yapısının başlangıcını en nihayet görüyoruz. Savaş suçlarının ve insanlığa karşı işlenen suçların yargı-

lanması için daimi bir uluslararası mahkeme kurulması Temmuz 1998'de (dünyanın en güçlü ulusunun temsilcileri tarafından olmasa da) 120 ulusun temsilcileri tarafından kabul edildi. Ertesi yıl dünya, eşi görülmemiş bir olguya tanık oldu: en yüksek İngiliz mahkemesi, eski bir devlet başkanının, işlediği iddia edilen suçlar nedeniyle başka bir ülkeye iade edilebileceğine karar verdi.[2] Yüzyılımızın getirdiği değişimlerin tümünün kötü yönde olduğu söylenemez.

Trajik ve korkunç olgular için yalnızca ağlayıp sızlanmanın da anlamı yok. Aynı zamanda, bu olguların gerçek etkisini ölçmeye de çalışmalıyız. Bir yüzyıl sonrasının tarihçileri hiç kuşkusuz, şu anda önemli bulunmayan bazı şeylerin aslında önemli olduklarını göreceklerdir, ama biz de kendi sonuçlarımızı çıkarmayı denemeliyiz. Bu sonuçlarda, kimi olayların milyonlarca yaşamı iyi yönde değiştirmiş olduğu da dikkate alınmalı; bunu bilenlerin sayısı, olaylardan etkilenenlerin sayısından çok daha düşük olsa da. Değişimlerin kimilerinin çok yakın tarihlerde yaşanmalarına ve potansiyel ağırlıklarının henüz tam anlamıyla ortaya çıkmamasına, ya da, henüz kendilerini açıkça göstermemiş olmalarına karşın, geçmişten anlam çıkarabilmek için, haklarında tahminlerde bulunmalıyız.

Herkesi memnun edecek bir seçim yapmak mümkün değil ve tarih yazma alanındaki pek çok şey gibi, bu tür konular hakkındaki kararlar da öznel ve genellikle, son derece kişiseldir; nesnellik iddialarına kuşkuyla bakmak gerekir. Ama tarihsel yargıların sorgulanabilir olması, bu tür yargılarda bulunmamak için bir neden değildir. Benim yirminci yüzyılın en etkili değişimlerini içeren listem (tabii, benden beklenen böyle bir liste hazırlamamsa) aslında pek de uzun olmayacaktır. Gerçekleşmesindeki karmaşıklığın tanımlanmasında göz önüne alınması gereken tüm istisnalara rağmen, dünya zenginliğindeki eşi görülmemiş ve devrimci artış ilk başta gelmeli; son 100 yılda, tarihteki tüm dönemlerden daha fazla sayıda insanın yaşamında maddi ilerleme kaydedildi ve dünya nüfusundaki artış da bunun en önemli göstergesi. Bununla birlikte yaşanan bir diğer önemli değişim de, baskın bir yaşam tarzının, en merkezi ve en paradoksal özelliği bireylere pek çok açıdan daha fazla seçenek sunmak olan bir yaşam tarzının yavaş yavaş yayılmasıdır. Bu yayılma, daha önce eşi görülmemiş bir ortak deneyim anlamına geliyor. Büyük değişimlerden bir diğeri

2) Söz konusu kişi, kendi ülkesinde 1973'teki darbenin ardından işlenen suçlar nedeniyle Birleşik Krallık'tan sınırdışı edilmesi bir İspanyol yargıç tarafından istenen, Şili'nin eski diktatörü General Pinochet'ydi. İlk duruşmada generalin sınırdışı edilebileceğine karar verildi, ama bu karar hukuki açıdan hatalı bulundu. Ardından yapılan ikinci duruşmada generalin İspanya'da yapılan suçlamalar nedeniyle sınırdışı edilebileceğine karar verildi, ama ancak, sınırdışı etme konusundaki İngiliz hukukunun değişmiş olduğu 1988'den sonraki suçlamalar için.

de, deneyimin ortaklaşmasına büyük katkısı olan, devasa enformasyon akışı; günümüzde dünya, eskiden asla olmadığı kadar anlaşılabilir ve (günümüz jargonuyla) "şeffaf". Bu gelişme tüm insanlığı yepyeni şekillerde birbirine bağladı. Günümüzde, daha fazla enformasyona daha yaygın olarak ulaşabilmekten öte, daha hızlı ulaşmak da mümkün. Medya eskisinden çok daha geniş kitlelere çok daha fazla haber iletiyor; üstelik, eşi görülmemiş bir hızla. Demokrasi bu gelişmeye, başka hiçbir siyasi sistemde görülmedik derecede elverişli bir ortam sağlıyor (elbette, her şartta ve tamamen yararlı bir şekilde değil) ve "gelişmiş" dünyanın kültürleri arasında bile hâlâ önemli farklılıklar gözlenmesine karşın, iletişim alanındaki değişim, yaşam tarzındaki değişimleri özellikle gözler önüne serdi. Yaygın enformasyon teknolojisi ve demokratik anayasal düzenlemelerin birlikte bulundukları yerlerde eski resmi gizlilik uygulamalarının sürdürülmesi giderek zorlaşıyor. Ama bu değişim iyi yönetilen ülkelerle sınırlı değil ve etkilerini değerlendirmek giderek güçleşiyor.[3] Yüzyılımız ayrıca, insan ırkının yarısının, yani, kadınların hayatını değiştirdi (gerçi, bu değişim büyük oranda hâlâ, potansiyel olarak kalmış durumda). Siyasete gelince, 1901'den bu yana tüm dünyada sistematik ilişkiler, yasal yapılar ve kurumlar devrim geçirdi. İnsanlığın uzun zaman boyunca sorunlarını içerisinde çözmeye çalıştığı mekanizmanın, yani, siyasi yapının büyük bölümü ya silinip gitti, ya da, radikal bir dönüşümden geçti.

Yüzyılımızın son büyük değişimi, kültürel ve psikolojik yönde: insanın mutluluğu dünyada bulabileceği ve insan kaderinin kontrol edilebileceği düşüncesinin yayılması. Bu düşünce, batının eski ilerleme doktrinine az çok benzemekle birlikte, onunla aynı değil –ya da, onun kadar bilinçli olarak savunulan bir düşünce değil. Daha çok, günümüzde temel entelektüel yönelimimizi belirleyen doğa bilimlerinin etkileme gücünün giderek artmasının ürünü.

Ama bütün bu büyük dönüşümlere karşın geçmiş, hem hatırlanan hem de hatırlanmayan tarih olarak, yaşamlarımızı hâlâ karıştırıyor. Öfkelerimizi bile geçmiş şekillendiriyor. Değişmeyen öylesine çok şey var ki, yaşanan büyük

3) İnternet çok yararlı örnekler sunuyor. 1994'te, Meksika'nın Chiapas eyaletindeki köylülerin taleplerini destekleyen militan örgüt, lideri "İkinci Kumandan Marcos" (yün bir bere takan, sonradan üniversitede öğretim görevlisi olduğu anlaşılan, yüzü bilinmeyen bir şahsiyet) bir dizüstü bilgisayar aracılığıyla İnternet'te İspanyolca ve İngilizce haberler yayınlayarak örgütü yepyeni bir propaganda boyutuna taşıyana dek pek az ilgi çekebilmişti. İnternet'ten pornografik malzeme alımına dikkat çekilen Körfez Devletleri'nde de İnternet'in "yozlaştırıcı" etkisi hakkında şikayetler duyuldu. 1998'de de Şanghay'da, iddialara göre bir elektronik haber bülteninin yayıncısına elektronik adresler vererek "devlet gücünün yıkılması" tahrikinde bulunan bir tutuklunun davası görüldü; 1999 başlarında tutuklu iki yıl hapse mahkum edildi.

değişimleri ölçmek –hatta, bazen, bu değişimlerin farkına varmak– zorlaşıyor. Geçmişin ataletiyle başa çıkmayı biraz daha iyi becermeye başlayıp başlamadığımız ve böylece, bu geçmişin daha iyi kontrol altına alınarak, başka yönlerden büyük bir güvenle başa çıktığımız dünyanın bir parçası haline gelip gelmediği hâlâ tartışmalı. Bu doğruysa, belki de, öneminin yüzyılımızın diğer büyük değişimlerini bile gölgeleyeceğini kabul etmemiz gerekir. Ama ilk bakışta olası görünmüyor. Tarihin ağırlığına hak ettiği yeri vermekten ve dolayısıyla, kontrol altına almaktan ne yazık ki hâlâ çok uzaktayız. Dolayısıyla, yirminci yüzyılın insanlığın kendi güçleri hakkındaki görüşlerinde yarattığı değişimi saptamaya çalışırken, bu ağırlığı dikkate almamızı gerektiren pek çok neden var.

İNSAN MUTLULUĞU MİTOLOJİSİ

Bir yüzyıl önce hâlâ, acıya hayatın bir gerçeği olarak bakmak gerekirdi. Anestezinin açtığı küçük gediklere karşın, acı en ileri toplumlarda bile kaçınılmaz olarak görülürdü. İnsanlığın acısız bir geleceğe uzanan köşeyi günün birinde aşabileceğini ancak birkaç iyimser düşünürdü. Günümüzde Ütopya bulmak daha da zor; yine de, acının 100 yıl öncesine göre daha kaçınılabilir ve dolayısıyla, daha katlanılabilir olduğu, dünyanın büyük bölümünde daha önce hiç olmadığı denli kabul gören ve gündelik bir olgu. Çok sayıda insanın (eskisinden daha fazla insanın) her şeyin değiştiğini ve daha iyiye doğru yeni değişimlerin de gerçekleşebileceğini ve olasılıkla gerçekleşeceğini görmelerini sağlayan paradokslardan biri de bu. İnsan sorunlarının ilkede kontrol altına alınabilir ya da en azından çare bulunabilir olduğunun sorgusuzca, üzerinde pek de düşünülmeden kabul edilmesinin yaygınlaşması büyük bir psikolojik dönüşümdür. 1901'de böyle bir dönüşümü Avrupa kökenli talihli halklar bile düşünemezlerdi. Oysa günümüzde, bu düşüncenin tüm dünyaya yayılmasını sağlamış olan Avrupa siyasi hegemonyasından daha kalıcı olacağı kesin gibi görünüyor.

Böylesi bir değişimin önemini tartmak için, diğer olgular hakkındaki bilgimizi bir süreliğine bir kenara bırakmaya çalışmalıyız. Ne de olsa, milyonlarca insanın yaşamlarının büyük bölümü boyunca geleceği ancak derin bir mutsuzluk ve kaygıyla düşünebildikleri de bir gerçek –tabii, hâlâ çoğunlukla aç olduklarından, düşünebilecek enerjiyi toplayabildiklerinde. Ama normal şartlar altında milyonlarca başka insanın açlık çekmediği ya da bu yönde belirgin bir tehlikeyle karşı karşıya bulunmadığı da bir gerçek. Hatta, gerçek yoksunluğu asla yaşamayacağına kesin gözüyle bakabilen insan sayısı günümüzde eskisin-

den çok daha fazla. Daha az, ama yine de çok sayıda insansa, yaşamlarının sürekli daha hoş olacağına ve başka şekillerde de gelişeceğine inanabiliyor. Böyle bir geleceğe temelde, şimdiden önemli oranlarda tadını çıkarabildikleri maddi mal tüketiminin giderek arttığı bir gelecek olarak bakma eğiliminde olmaları şaşırtıcı değil. Gözlerini kendi yaşamlarının dışına çevirebilirlerse, kendi mutlu kaderlerini zamanla diğerlerinin de paylaşmaya başlayacağına bile inanabilirler. Böyle bir şey daha birkaç yüzyıl önce bile dünyanın hiçbir yerinde mümkün değildi. Günümüzde eskisine göre daha çok insanın geleceğe umutla baktığı belki istatistiksel olarak da saptanabilir, ama bu kadarı çok ileri gitmek olacaktır; milyonlarca insan hâlâ, kötü yönetimin, yoksulluğun ve hastalığın doğurduğu, görünüşte kaçınılmaz acıya boyun eğiyor.

Kitlesel manzaradaki değişim, günümüzde yeryüzünün kaynaklarının yakın geçmişteki zenginlere oranla bile daha fazlasını tüketen zengin toplumlarda daha da belirgin şekilde görülüyor. Batı dünyası söz konusu olduğunda, görece yoksunluk içindeki azınlıkların ve alt sınıfların bulunmasına karşın, bu açıdan günümüzde neredeyse hepimiz zenginiz. Tipik bir İngiliz'in yaşamı boyunca doğduğu yerden birkaç kilometre uzağa gitmek için bile ayaklarından başka hiçbir ulaşım aracından yararlanamayacağı günler çok geride kalmadı (yaklaşık, 200 yıl). Yalnızca 150 yıl önce, sürekli temiz su bulacağından emin olması mümkün değildi. Sıradan bir kaza sonucu, ya da, çaresi o zamanlar bilinmeyen ya da var olmayan ve herhangi bir bakım alamayacağı bir hastalık yüzünden sakat kalması ya da hatta, ölmesi olasılığı yüz yıl önce hâlâ çok yüksekti; ailesiyle birlikte, günümüzde benzerlerini yalnızca en yoksulların yediği, denge ve besleyicilikten yoksun, yavan yemekler yerler ve ellili ya da altmışlı yaşlarda (o yaşa dek hayatta kalabilirlerse), acı ve yoksulluk içindeki yaşlılık yıllarının başlamasını bekleyebilirlerdi.

Diğer Avrupalılar, Kuzey Amerikalılar, Avustralasyalılar, Japonlar ve daha pek çokları için de benzer şeyler söylenebilir. Ama beklentilerdeki, bu tür örneklerin işaret ettiği büyük değişimler günümüzde, yüzyıl başında "gelişmiş" olarak nitelendirilebilecek ülkelerin çok ötesine yayılmış durumda. Modern imalat sanayisinin inanılmaz servet yaratma gücü tüketici malları aracılığıyla dünyaya gözle görülür ve ucuz olanaklar akıtıyor. Bu yeni bolluk düzeyi, üretilen mallar hakkındaki enformasyonun yayılmasıyla birleştiğinde, bir zamanlar yalnızca en ileri toplumlarda aranan şeylerin azgelişmiş ülkelerde de giderek daha çok bulunabilmesi anlamına geliyor. Bu durum en azından, hali vakti yerinde kentliler için geçerli. Günümüzde zengin ve yoksul toplumlar arasındaki gözle görülür farklar geçmişteki farklılıkları çok aşmış durumda belki, ama bunun nedeni kısmen, pek de uzun olmayan bir süre önce hepimizin günümüz standartlarına göre yoksul olmamızdı. Günümüzde en yoksul insan-

lar bile kaderlerini daha iyiye götürecek değişim olasılıklarıyla karşılaşabiliyorlar. Daha da önemlisi, pek çoğu böyle bir değişimin peşinde koşulabileceğine, savunulabileceğine ve gerçekten gerçekleştirilebileceğine inanmaya başlıyor. Siyasetçiler onlara böyle diyor. Böyle bir şey daha önce hiç görülmemişti.

Bu değişimi insan umutlarında bir devrim olarak nitelemek hâlâ, aşırıya kaçmak olabilir, ama günümüzde insanların ve yönetimlerin davranışlarına bakıldığında, belli sorunların çözülmesinin mümkün olduğuna içten içe inandıkları görülebiliyor. Pek çoğu bunun da ötesine geçiyor ve çözüleceklerine inanıyor. Yirminci yüzyılın kimi sosyal mühendislik çabalarını ya da hiçbir silinme belirtisi göstermeyen, hazmedilmesi olanaksız kültürleri, uzlaşmaz töreleri ve kabile sadakatini hatırladığımızda, dünyanın insan mutluluğu toplamını artıracak şekilde yeniden düzenlenmesi konusunda kuşkuya kapılabiliriz. Yine de hepimiz, sorunlarımızın eskisine göre daha çoğu ilkede çözülebilir ya da çare getirilebilir sorunlarmış *gibi* davranıyoruz. Bu doğruysa, insan tutumunda bir devrim olarak görülebilir. Ama kökenleri elbette, yalnızca son yüz yılda aranmamalı. Bu devrim yüzyılımızda yalnızca, tamamlandı. En derin köklerini bulmak için çok daha gerilere, doğayı yönlendirme kapasitesinin yavaş yavaş arttığı, insan öncesi varlıkların ateşi kullanmayı ya da uygun bir çakıltaşı parçasına keskin bir kenar yapmayı öğrendikleri tarihöncesi binyıllara bakmak gerek. Böylesi bir yönlendirmenin mümkün olabileceği yönündeki soyut fikir ise çok daha yakın bir zamanda, başlangıçta yalnızca belli kritik alanlarda ve kültür bölgelerindeki pek az kişinin içgörüleri olarak şekillenmiş olmalı. Ama bu düşünce artık yaygınlaştı; tüm dünyada zafer kazandı. Dünyanın her yerinde insanların kendilerine, durumun açıkça çok daha iyiye götürülebilecekken neden olduğu gibi kaldığını sormaları gerektiğine ve soracaklarına artık kesin gözüyle bakıyoruz. Günümüzde bu düşünceye, üzerinde düşünülmeden ve içten içe, eskisinden çok daha yaygın olarak inanılıyor. Davranışlarımız bunu gösteriyor.

MADDİ DÜNYANIN EFENDİLİĞİ

Maddi zenginlikteki, son birkaç yüzyılda görülen geometrik artış hiç kuşkusuz, insanlığın bu düşünceyi kabul etmesinde büyük bir rol oynamıştır. Bu artış, araçlarını bilimin sağladığı, maddi dünyayı yönetme becerisinin gelişmesine dayalıdır. Yüzyıl öncesinin uzay yolculuğu, doku nakli, nükleer güç kehanetleri çoktan kabul edilmiş gerçeklikler oldu. Günümüzde bilim daha da fazlasını öneriyor. Gelişiminin (örneğin, genetik mühendislik sayesinde) yönlendirilmesinin hiç olmadığı kadar mümkün olduğu bir çağın eşiğindeyiz. Kimi-

leri, belki doğmamış çocukların genetik olarak şekillendirilmeleriyle, belki de bilişim teknolojisinin gerçeklikten daha mükemmel bir "sanal gerçeklik" yaratması sayesinde, "hazır alınmış" deneyim aracılığıyla, insanların istedikleri gibi gelecekler sipariş edebilecekleri bir dünya hayal ediyorlar. Belki de insanlar, isterlerse, bilinçli yaşamlarının daha büyük bir bölümünü, sıradan duyu deneyimiyle sunulabilen dünyadan çok, kendi isteklerine göre yapılandırılmış dünyalarda yaşayabilecekler.

Böyle bir bakış açısı kimilerinin hoşuna gidiyor belki, ama aynı zamanda, korkutucu da. Büyük bir kargaşa ve dengesizlik potansiyeli taşıdığı açıkça görülüyor. Bu bakış açıları hakkında spekülasyonlarda bulunmaktansa, bu yüzyılda bir kez daha karşımıza çıkan miras kalmış geçmişleri değiştirdiğini gördüğümüz şeyler üzerinde dikkatle düşünmek daha yararlı olacaktır. Örneğin, maddi refahtaki değişimler, siyasetçilerin içerisinde karar almak zorunda oldukları şartları, kurumların işleyişlerini, iktidarın toplum içindeki dağılımını değiştirerek, siyasette dönüşüm yarattı. İslam içindeki uzlaşmaz çalkantının da gösterdiği gibi, günümüzde hiçbir toplumda dinin eskisi gibi işlemesi beklenemez. Bilim, yalnızca insanlığın doğayla başa çıkmada kullanabileceği araç kutusunu genişleterek değil, milyarlarca kişinin düşünme şekilleri, kesin gözüyle baktıkları şeyler, ne yapılabileceğine dair düşünceleri üzerindeki doğrudan ve dolaylı örnek etkisiyle de, bu tür değişimleri hızlandırdı ve derinleştirdi. Siyasi demokrasi açısından getirdikleri ya da getirmedikleri ne olursa olsun, yüzyılımız bu açıdan somut özgürlükleri büyük oranda genişletti.

Olabilirlere dair bu yeni bilinçte, insan kaderine dair değişmiş bir bakış açısının tohumları yatıyor. Günümüzde dedelerinin zamanına oranla çok daha fazla insan sorunların çözümleri olması gerektiğini düşünüyorsa, bilim, doğrudan ya da dolaylı olarak, böyle düşünmelerine katkıda bulunmuş demektir; üstelik, olasılıkla, diğer tüm güçlerden daha fazla. İnsan potansiyeli en etkileyici ve yoğunlaşmış şekliyle bilimde kullanıldı; tarihsel bir olgu olarak, iki büyük dünya savaşı bile bilimle karşılaştırılamaz. Yine de, yalnızca 1901'den başlayan bir başlangıç noktası, yanıltıcı derecede kısa vadeli bir bakış açısı sunuyor. O zamandan beri aramızdan milyonlarcası temel bilim eğitimi aldı, ama bilimin dünya çapında ulaştığı prestij ve etkinin tek nedeni bu değil. Kimi eğitimlilerin zihinleri üzerindeki tüm etkilerine karşın, fikirlerinin ve yöntemlerinin yayılmasında kitlesel düşünce üzerindeki etkileri ancak kısmen etkili oldu. Düşüncelerin değişmesinde, bilimin giderek artan bir refah yaratılmasındaki katkıları çok daha etkili oldu. Dünya sahnesindeki görüntülerinin (Asya uygarlıklarının daha önceki tarihlerdeki hücumlarına karşın) giderek daha batılılaşmasına karşın, bilimsel bilginin daha iyi bir teknoloji yaratmasının etkileri giderek küreselleşti. Bu yüzyılda insan sayısında görülen büyük artışın,

uluslar arasındaki ilişkilerdeki temel değişimin, dünya ekonomisinde sektörlerin yükselmesinin ve gerilemesinin, neredeyse anında iletişimle tüm dünyanın birbirine bağlanmasının ve çoğu devrimci değişimin nedeni doğrudan bunlar.

Bu büyük değişim huzursuzluk yaratmış, ama, milyonlarca insanın, bilenlerin doğayı yönetmek için neler yapabilecekleri konusundaki muğlak ve iyimser beklentilerini pek de değiştirememiştir. Bu konu hakkındaki kaygılar, insanlığın, bu kaygılardan habersiz olma saadetini yaşayan büyük çoğunluğunu hiç etkilemez. Yüzyılın ilk üçte ikilik bölümünde insanın (örneğin, büyü ya da dini ayinler yerine) bilim ve teknoloji sayesinde dünyayı yönetme ve insan gereksinimlerini karşılama yeteneğine duyulan güven ancak, zengin toplumların entelektüelleri arasında zedelenmiştir. Güvendeki bu zedelenme belki ileride daha da derinleşecek. Hiç kuşkusuz artık, doğal ortamımızın kırılganlığı ve kötü yöndeki değişimlere karşı hassasiyeti konusunda yeni bilgilerle karşı karşıya kalıyoruz. Doğanın yönlendirilmesinden elde edilen gözle görülür yararların hepsinin bedelsiz olmadığı, hatta, bazılarının korkutucu etkiler yaratabileceği ve günlük hayat düzeyine bakıldığında, insanlığın bilgiyi iyi yönde kullanmasını garanti altına alacak toplumsal ve siyasi beceri ve yapılara henüz sahip olmadığımız yönünde yeni bir bilinç gözleniyor. Kamu politikası tartışmalarında bu kaygılara hak ettikleri ağırlık ancak son zamanlarda verilmeye başlandı. Yine de, bir ilerleme kaydedildiğini görüyoruz. Günümüzde, nükleer sanayinin atık ürünlerinin işlenmesi konusunda uluslararası anlaşmalar imzalanmasına ve fosil yakıt kullanımı konusunda uluslararası düzeyde tartışmalar yapılmasına kesin gözüyle bakıyoruz. Elli yıl önce, benzer konulara dikkat gösterilmesi beklenemezdi; bu da, kolektif farkındalığımızda önemli bir ilerleme anlamına geliyor.

Bilime duyulan inancın bir yanılsamaya değil, gerçek zaferlere dayanıyor olması elbette çok önemli. Şimdi bu inancı sarsmak istiyorsak, bunun da nedeni, bilimin bize dikkate alınması gereken yeni bilgiler vermiş olmasıdır. Karşımızda ciddi sorunlar varsa, insan araç kutusunun bunlarla başa çıkmakta tükenmiş olmadığını söylemek yanlış olmayacaktır. Küresel ısınma, ozon tabakasının delinmesi ya da yağmur ormanlarının yok olması sonucu ekolojik çeşitliliğin yitirilmesi gibi sorunlar bile ilkede, insanlığın çevresini kendine uygun şekilde yeniden düzenleme gücünün azaldığını göstermiyor.[4] Ya insan faktöründen bağımsız bir doğal afet, ya da, çevre konusundaki aptallığımıza hiç düşünmeden göz yumulması sonucu insan ırkı tükenmedikçe tarih sona

4) Örneğin, uluslararası Dünya Okyanus Dolaşım Deneyi, iklim değişimini öngörme gücümüzü artıracak ve okyanusların atmosferdeki karbondioksitin hapsedilmesindeki rollerini daha iyi anlamamızı sağlayacak.

ermeyecek. Kimi zaman dünyanın sona erme şekli olarak gündeme getirilen, bir asteroitle çarpışma, gezegenlerin yörüngesinin değişmesi ya da diğer kozmolojik senaryoların gerçekleşme olasılıklarının hesaplanmasını uzmanlara bırakabiliriz. İnsan türünün kendi kendini yok etmesi olası görünmüyor; ne de olsa insan, düşünen ve araç yapabilen bir hayvan. Doğaya müdahale, istenmeden de olsa daha şimdiden, bizim yarattığımız değişmiş ortamlarda doğal seçme yoluyla oluşan mutasyonlar sonucunda ilaçlara direnç kazanmış bakteri ve virüslerin ortaya çıkmasına neden oldu belki, ama kendi kendimizi tüketmekten hâlâ çok uzağız. Geçmişte, en az bunun kadar önemli sorunlara (örneğin, gıda üretimini günümüzdeki düzeye ulaştırma sorunu) çözüm getirildi. Yeni sorunlara zamanla çözümler bulunamayacağına inanmamız için hiçbir neden yok. Günümüzde, insanın yönlendirme gücünün çoğu insana zarardan çok yarar getirdiği yönündeki kanıtlar ağır basıyor.

İLK DÜNYA UYGARLIĞI

Bu, elbette, (bu tartışmalı sözcüğü kullanırsak) ilerlemenin herkesin hoşuna gittiği anlamına gelmiyor. Pek çoğunun kesinlikle gitmiyor. Bu yüzyıl yüz milyonlarca insanı korkutucu değişimlerle karşı karşıya bıraktı. İnsanların geleneksel olarak içinde yetiştikleri, çalışmaya başladıkları, aile kurdukları, yaşlandıkları ve öldükleri modellerde kimi zaman korkunç düzeyde yarıklar açtı. Bu tür olgular hâlâ, insan deneyimindeki büyük tezatları daha da keskinleştiriyor. Günümüzde zengin uluslar içerisinde bile hâlâ, refahın yakın gelecek için olanaksız göründüğü toplumlar ve alt bölümler bulunuyor. Yine de günümüzde, önceki yüzyıllara göre çok daha fazla insan benzer deneyimleri paylaşıyor. Bu da yüzyılımızın zihniyet tarihi değişiminde merkezi önem taşıyor. Ama bu gerçekliğin içeriğinin büyük bölümü doğal olarak, çoğu tarihçinin ilgi alanına girmeyecek denli banal. Yine de çoğu ülkede insanlar kentlerde yaşamaya alışıyorlar ve şu anda dünya nüfusunun yarıdan fazlası artık kentli. Gelişmiş ülkelerdeki kentler akar su, elektrik, kamu sağlığı olanakları, klima sayesinde çevrenin fiziksel zorluklarından giderek daha çok uzaklaşıyorlar. Dünyanın her yerinde kentler benzer trafik işaretleriyle ve kavşak noktalarındaki polislerle benzer şekilde düzenleniyor, kamusal olanaklarla aydınlatılan sokakların sayısı giderek artıyor, sokaklar bankalarla ve dükkanlarla doluyor ve bu dükkanlarda çoğunlukla benzer şeylerin ve hatta aynı markaların bulunması olasılığı artıyor; icat edilmelerinin üzerinden uzun süre geçmemiş olmasına karşın, tüm dünyada pek çok çeşit diş macunu bulunabiliyor. Dilleri ortak olmayan kadın ve erkekler aynı makineleri kullanıyor, aynı makinelerin

bakımını yapıyor ve bunların kullanımından aynı ya da benzer yarar ve zararları görüyorlar. İçten yanmalı motor Delhi'de de, Cakarta'da da, Sao Paolo'da da, Paris'te de katlanılmaz talepler getiriyor ve benzer sıkıntı ve gerginlikler yaratıyor. Uluslararası yayın amaçlı çanak antenler dünyanın her yerinde çatılarda ve duvarlarda mantar gibi çoğalıyor; Bombay'dakiler çoğunlukla yeniden dönüştürülmüş sanayi atıklardan yerel olarak yapılırken, Balham ve Bordeaux'dakiler çoğunlukla fabrika yapımı olsa da. Yoksulların deneyimleri de benzerleşiyor: sefalet, aşırı kalabalık, kamu hizmetlerinin yetersiz kalması ya da hiç olmaması, ekonomik istikrarsızlık ve göreceli yoksunluk. Tüm etnik ve kültürel farklılıklarına karşın, Kahire, Kalküta, Nairobi ya da Mexico City gecekondularında yaşamın maddi temelleri genellikle birbirine çok benziyor.

Böylesine bir ortaklığın maddi gerçeklikleri zihinleri şekillendiriyor. Zihinsel gösterge ve varsayımlarda yeni bir paylaşım getiriyor. Enformasyon ve popüler eğlence giderek daha çok, küresel tüketim amacıyla üretiliyor. Popüler müzik grupları, ortaçağ Avrupa'sını dolaşan trubadurlar gibi (ama onlardan çok daha kolayca ve konfor içinde) dünyayı dolaşıyor, şarkılarını ve gösterilerini değişik ülkelerde, onları dinlemek için toplanan çok sayıda dinleyiciye ulaştırıyorlar. Şamisen, sitar ve gamelan artık pek az (gerçi, seçkin ve hevesli) dinleyici buluyor; dünyanın her yerinde kalabalıkları elektrogitar ve davul coşturuyor. Özellikle de gençler, kendilerini çok uzaklardaki, ceplerinde harcayacak pek az parası olan diğer gençlere bağlayan zevkler edinerek, kendilerine özgü kültürel yapıları unutuyorlar –ve bu tür gençlerin sayısı birkaç yıl öncesinden bile milyonlarca daha fazla. Aynı filmler dublajla ve altyazıyla, dünyanın her yerinde, kendilerinden benzer fantezi ve hayalleri alacak izleyicilere televizyonda gösteriliyor. Oldukça farklı bir düzeye bakıldığında, demokrasi ve insan hakları dilinin artık, kamusal yaşamın nasıl olması gerektiği konusundaki uygar ideallere en azından görünüşte saygı göstermek amacıyla, çok daha yaygın olarak kullanıldığı görülüyor. Dünyanın geri kalan kısmı hakkındaki yeni olgusal enformasyon seli sürekli büyüyor ve kökeni aslında Avrupa'ya dayanan, ama giderek evrenselleşen duyarlılıkların, destekçilerinin saygınlıkları kuşku götürmez davalar olarak gördükleri davalara yönlendirilmesini garanti altına almakta kullanılıyor. Hükümetler ne yaparlarsa yapsınlar, herhangi bir demokrasi versiyonuna, hukukun üstünlüğüne, insan haklarına, cinsiyetler arası eşitliğe ve daha pek çok şeye inandıklarını *söylemek* zorunda olduklarını hissediyorlar. Geleneklerinin ve duyarlılıklarının bozulmasına hâlâ direnç gösteren bir kültürün söze dökülmemiş ahlaki uyuşmazlığının ya da reddedişinin gözler önüne serilmesi sonucunda tatsız bir darbeyle, uygulamada ikiyüzlülüğün ortaya çıkmasıyla ancak pek ender olarak karşılaşılıyor.

Tüm dünyada insanların kaderlerini birbirlerine yalnızca bu tür soyut güçler ve BM ya da IMF gibi resmi örgütlerin politikaları değil, aynı zamanda, karmaşık ağları, ticari ve kurumsal örgütleri ve maddi uygulamalarıyla bilim ve teknoloji bağlıyor. Milyonlarca görece ilkel ziraatçı artık, çağdaşlarının çoğunun gökyüzündeki uçak dumanlarına, barlarda titreşen televizyonlara ve plastik kumaştan giysilere kesin gözüyle baktıkları bir dünyada yaşayabiliyor; bunların nereden geldikleri konusunda hiçbir fikri olmasa da. Bu durum, Afrika'da, Ortadoğu'da, ya da, daha da uzak yerlerde değil, Avrupa'da bile, tamamen gelişmiş toplumların yanı başında, yirmi birinci yüzyıla dair beklentiler bir yana, yirminci yüzyılın bile henüz ulaşmadığı yerler bulunduğu yolundaki, ilk bakışta paradoksal olguyla da çelişmiyor. Son yıllarda Balkanlarda Ortaçağ'ın tüm barbarlıkları yeniden yaşandı; etnik açıdan farklı komşularına karşı soykırım, cinayet, kitlesel tecavüz ve sindirme suçlarını işleyenler yine de, diğer Avrupalıların giysilerine çok benzer giysiler giyiyorlar. Yaptıklarını savunurken, daha önceden İrlandalıların ya da Fransızların kullandığı milliyetçilik ve kendi kaderini tayin söylemine başvuruyorlar. İnsanlığın büyük çoğunluğunun toprağa çok yakın yaşadığı, toprağı işledikleri dönemlerde din, giysi, dil ayırsa da, zenginlik insanları birbirlerinden pek de ayırmazdı. Ama günümüzde yeni tezatlar da doğdu. Günümüz dünyasında en ciddi tezatlar, farklı ülkelerin yoksullarının yaşamları arasında görülüyor; Almanya ya da Büyük Britanya'da işsizler bile, Sudan'ın yoksullarının hayal bile edemeyeceği zenginliklere erişebiliyorlar.[5]

Genelleme yapmak çoğunlukla yararsız görünür. Yüzyılımızda büyük ilerlemeler kaydedilmesine karşın, ilerlemenin meyveleri eşit paylaşılmıyor –ve, anlamlı ve tuhaftır ki, bu da mutsuz insan sayısının eskisinden çok daha fazla olmasına yol açıyor. Yine de, eşitsizliklerimizi ve dünyada hâlâ görünen çeşitliliği bile genel süreç ve olgular şekillendiriyor. Burada merkezi bir paradoks gözleniyor: Avrupa hegemonyasının tüm kurumsal somutlaşmalarıyla yıkılmasına şahit olmuş bir yüzyılda, Avrupa'nın başlattığı uygarlık, temel değerlerinin görecelikle ölümcül derecede sarsılmış ve insanın kötülük kapasitesinin korkutucu bir şekilde açığa çıkarmasının yarattığı psikolojik şokla derin bir travma geçirmiş olmasına karşın, daha önce asla kazanamadığı, sessiz zaferler kazandı. Burada konumuz, tarihi değiştirmeyen ve tarihin değiştirmediği belli temel değer ve kavramlar üzerinde odaklanmış "kalıcı" bir Avrupa hakkındaki tartışmalar değil. Tarihsel Avrupa olgusu içerisinde izlenmesi gereken sürekliliklер her zaman, farklı dönemlerde farklı şekillere bürünmüştür. Avrupa her

5) Bu konularda daha geniş, ama aynı zamanda daha spesifik bir tartışma için bkz. R. Rapoport, *Families, Children, and the Quest for a Global Ethic* (Aldershot, 1997).

zaman gelişim içerisinde olmuş, inşa ve yeniden inşa edilmiş, hep *reform* halinde, bir an bir şey, başka an başka bir şey, önemli olayların yaşandığı bir yer olmuştur. Diğer uygarlıkları değiştiren ve yeni kültürler yaratan güçler burada doğmuştur. Dünya siyaseti, artık Avrupa egemenliğinde olmasa da, entelektüel açıdan hâlâ, uygulamada istisnalı ve üstü örtülü olsa da, Avrupalı fikirler etrafında örgütleniyor; tıpkı, dünyanın entelektüel yöneliminin giderek daha çok, Avrupa'da yaratılmış bilim etrafında örgütlenmesi gibi. Bunlar her açıdan, hâlâ son derece önemli olgular, insan düşünüşünün ve davranışının en önemli belirleyicileri.

Avrupa on altıncı yüzyıldan beri giderek daha çok, dünyanın geri kalan kısmını geri dönülemez şekilde değiştiren güçlerin kaynağı olduğuna göre, modern tarihteki çoğu "Avrupamerkezcilik" yakınmaları burada bizi ilgilendirmiyor. Şu anda tartışma ve incelemelerin ön cephesinde olan Avrupa da, belki de henüz aslında olabileceği denli olmasa da, önemli. Değişken bir içsel akışkanlık ve yeniden örgütlenme evresi içerisinde; siyasetçilerin müzakerelerinde insanlar kültürel geçmişini düşünmüyorlar. Tarihsel geçmiş, –Avrupalıların dünyayı şekillendirmek için yaptıkları– yine de, günümüz dünyası hakkındaki açıklamaların kaçınılmaz bir parçası. Dünya tarihinin, bir karabasan olmaktan ancak, bir etki olduğunun bilinçli olarak ayırdına varılmasıyla çıkabilecek bir parçası. Ne de olsa, Avrupa'nın dünyaya en korkunç armağanlarından biri, insan beklentilerindeki görünüşe bakılırsa durdurulması olanaksız devrim oldu.

Günümüzde makul dünyayı görme yollarının 1901'dekine göre çok daha az olmasının nedeni belki de bu. O dönemde, Avrupa'yla ya da batı kültürüyle hiçbir bağı bulunmayan, kendine özgü bugün ve geçmiş algıları olabilirdi. Çinliler masumiyetleri zedelenmeden, Pekin'deki, ilahi hükmün sürdürdüğü evrensel bir monarşiyi merkez alan (geçici olarak sarsılmış) bir dünya düzenine inanabilirlerdi. Soyut devlet kavramı yüzyıl önce pek az Müslüman'ın düşüncelerinde yer bulabilirdi; inanan ve inanmayan ayrımı onlar için çok daha önemliydi. Yüz milyonlarca Afrikalı ve Asyalı bilim kavramı olmadan yaşamakta hiç de zorlanmıyorlardı. Tıpkı İngilizlerin kendi ulusal oyunlarında "Beyefendiler" ve "Oyuncular" ayrımı yapmaları gibi, "Batılılar" da dünyayı kaygısızca "uygar" ve "uygar olmayan" dünya olarak görüyorlardı.

Bu tür keskin farklar günümüzde büyük oranda zayıflamış durumda; bu dünya görüşlerinin bazıları tamamen silindi. Çinli entelektüel, kültürel üstünlük bilincinin duygusal gücünden geriye ne kalmış olursa olsun, artık liberalizm ya da Marksizm dilini konuşuyor. Cidde ve Tahran'da bile düşünen Müslümanlar, geleneğin çekimiyle, yabancı bir modernizmin tehlikeli cazibesiyle en azından zihinsel tanıdıklığa sahip olma gereksinimi arasındaki gerilimle pençe-

leşiyorlar. Elbette, dünyanın bazı başka bölümlerinin de başa çıkmaları gereken kendi geçmişleri var. Hindistan zaman zaman, liderlerinin 1947'de hayal ettikleri laik demokrasi değerleriyle, kendi değerleri arasında şizofrenik bir parçalamaya sürükleniyor. Kuzey Kore'nin yöneticilerinin teknolojik modernleşme ve Marksizm'i üstü örtülü Konfüçyüsçü değerlerle birleştirmeye çabalamaları, batı geçmişinin yanı sıra diğer geçmişlerin de dünyanın belleğinde hâlâ önemli bir yere sahip olduğunu gösteriyor. Ama dünyanın kaderini iyi ya da kötü yönde böylesine belirlediği için, dünya Avrupa'da olanları daha iyi hatırlıyor. Yüzyıl sonu yaklaşırken, Avrupa'nın ne olabileceği, ne olacağı, ne olması gerektiği, ne olduğu yeniden tartışılıyor; Washington ve Beijing'in büyük bir güç kazandıkları bir gelecekte kıtanın dünyanın geri kalan kısmını bu denli belirgin şekilde etkilemesi mümkün olmayabilir. Ama böyle olup olmayacağı konusu tarihçilerin işi değil. Tarihçilerin gelecek için tahminlerde bulunmaları değil, geçmişi açıklığa kavuşturmaya çalışmaları gerekir. Bu konuda bir hatırlatıcıya ihtiyacımız varsa, tarihin bugünü ne denli altüst edebileceğini göstermeye parçalanmış Yugoslavya'nın acıları tek başına yeter.

GÜNÜMÜZÜN SİYASİ DÜNYASI

Tarih'in –sözcüğü genellikle büyük harfle kullanarak– nereye gittiğini bilen birkaç metafizik eğilimli insan hariç, günümüzde neredeyse hiç kimse, yönetimi 1901'de hâlâ yaygın kabul gören yaklaşımlarla savunmaya çalışmıyor. Günümüzde neredeyse hiç kimse, o zamanlarda dünyada kamu yaşamının işleyişinde kesin gözüyle bakılan feshedilemez hanedan hakkına, kalıtımsal yönetim hakkına, buyurucu yetkeye yönelmiyor. Bu yorumun en büyük istisnası elbette, yalnızca on dokuzuncu yüzyıldan günümüze kalmış başarılı bir fikir değil, başarısı yirminci yüzyılın başlangıcından beri de tam anlamıyla tüm dünyada doruğa ulaşmış bir fikir olan milliyetçiliğin cazibesinin tüm gücüyle sürmesidir. En kapsamlı milletlerarası (anlamlı bir sözcük) örgütümüzün adı, Birleşmiş Milletler. Onun öncülü ise, Milletler Cemiyeti'ydi. Bütünleşmekte olan Avrupa'nın birimleri, geçmişinin alelacele inşa ettiği tarihsel uluslar. Eski sömürge imparatorluklarından sayısız yeni ulus doğdu. Günümüzde pek çok ulus-devlet hâlâ, bir ulus olduklarını ve dolayısıyla, ayrılıp kendi kendilerini yönetme haklarının bulunduğunu iddia eden azınlıklara kendi varlığını haklı göstermeye çalışıyor. Bu azınlıklar –örneğin, pek çok Bask, Kürt ya da Quebec'li gibi– içlerinde bulundukları devletleri parçalamaya çalışırken, başarılamamış ulusallık adına konuşuyorlar. Ulus, diğer ilaçların erişemediği susuzlukları dindirmekte son derece başarılı oldu; modern toplumun büyük yaratıcısı oldu, sınıfı ve dini

bir kenara attı, eski bağların zayıfladığı ve çürüdüğü modernleşen bir dünyada amaçsızca sürüklenenlere bir anlam ve ait olma duygusu verdi. En büyük mit üreticisi, kadın ve erkekleri harekete geçiren güç oldu, yıkıcı bir heyecana dönüşebilecek tehlikeli umut, öfke ve korku kokteylleriyle tarihi ve hayali tarihi sarstı, tarihin en devrimci çağının siyasetindeki en etkili güç oldu.

Milliyetçilik çoğunlukla, 1901'de zaten ifade edilmiş ve tanıdık olan, ama o zamandan beri daha da güçlenen, kamu otoritesini meşrulaştırma hakkındaki ikincil düzeydeki savunuyu da destekleyebilmiştir. Bu, devletin kamusal yararlar –ya da, en azından, genel olarak istenen yararlar– sunduğu iddiasıdır. Dar bir açıdan bakıldığında, devletin ahlaki otoritesi her zaman bir ölçüde, asgari düzeyde de olsa, kamusal yarar sunma iddiasına dayanmıştır. Bunu gerçekten yapıp yapamadığı ya da hatta böyle bir yarar sunup sunamadığı elbette, hiçbir zaman tam olarak açık olmamıştır. Marksist ortodoksi bir zamanlar, devletin bir sınıfın egemenliğini garanti altına alma mekanizması olduğunu ve bu haliyle, Tarih'in ilerleyişi sonucunda ortadan kalkacağını savunmuştur ve birkaç yerde hâlâ da savunuyor. Ama Marksist rejimler bile her zaman bunlar doğruymuş gibi davranmadılar. Devletin bir hanedanın ya da özel çıkarlara hizmet eden bir bireyin özel mülkü olabileceği fikri ise, Endonezya, Filipinler ya da başka pek çok yerin son yarım yüzyıldaki yönetim gerçeklikleri ne olursa olsun, reddedilmiş durumda. Devletin spesifik örneklerde sunması gereken yararların tam olarak ne olduğu konusunda fikir ayrılığı ya da tartışmalar hâlâ sürse de, yönetimin modern savunuları en azından üstü örtülü olarak, çoğunlukla ulusal çıkarların korunması yoluyla, bunları sunma iddiasına dayanmıştır. Yapılar hâlâ bir şekilde bunu gizliyor; Ortaçağ Aragon'unda yönetimle yönetilen arasında bir sözleşme yapılması gibi, belki de bizler de, bağlılık yeminlerine dönmeliyiz.

Anayasal yönetim şekillerine gelince, 1901'in belli başlı monarşilerinden günümüzde pek azı ayakta.[6] Yine de, diğer formlarıyla bağımsız devlete (temelde, en azından ismen, cumhuriyetçi), bir yüzyıl öncesinin tersine, kesin gözüyle bakılıyor. Bu büyük oranda, büyük bir sürecin, imparatorlukların dağılışının otomatik bir sonucu. Yerlerini almak üzere yeni devletlerin kurulması zorunluluğu hiçbir aşamada fazla sorgulanmadı. Önce Milletler Cemiyeti mandaları ve ardından Birleşmiş Milletler'in vesayet yönetimleri yalnızca, ülkeleri ulusal özerk bağımsızlığa hazırlayan ara düzenlemeler olarak görüldü. 1919'da ilk mandalar kurulduğunda, Avrupa'da Cihan Harbi'nden sonra or-

6) Günümüzde, (Andorra ikili yönetimi ve Vatikan dikkate alınmazsa) Avrupa'da on, (Malezya ve Birleşik Arap Emirlikleri birer bütün olarak alınırsa) Asya'da on bir ve Afrika'da dört.

taya çıkan yeni uluslarda kendi kaderini tayin hakkı ile bu anayasal yönetim şekli arasındaki bağa kesin gözüyle bakılsa da, böyle bir bağımsızlığın demokrasiye bağlı olması gerektiği varsayımı henüz mevcut değildi. Halkların bağımsızlığı, temsilci kurumlar ve güç ayrımı dilinin küresel düzeyde genelleşmesi en büyük gelişimine ancak SSCB'nin çöküşüyle, yani, diğer imparatorlukların dağılmasından neredeyse yarım yüzyıl sonra ulaştı.

1990'a gelindiğinde dünyanın çoğu yerinde (ve Birleşik Krallık hariç tüm büyük devletlerde), 1901'de varlıkları bile radikal emellerin sınırlarını temsil edecek olan anayasalar yazılmıştı. Elbette, uygulamada bunun her zaman anlam taşıdığı söylenemezdi. Bir devletin adında "demokratik" ya da "demokrasi" sözcüğünün bulunmasının neredeyse her zaman, devletin diktatörlükle ya da oligarşiyle yönetildiğinin işareti olduğu söylenir. Yine de, bu yüzyılda demokratik kurumlardaki genişleme yalnızca resmi düzeyde kalmadı; demokrasi ve anayasal özgürlük, kimileri milliyetçiliğin zaferlerinin boyutuyla karşılaştırılabilir düzeylerde zaferler kazandı.

Avrupa'nın uluslararası yaşam üzerindeki en önemli kurumsal etkisi yine de, bu yaşamın ulusal, özerk ve genellikle cumhuriyetçi devletler sistemi içinde genel olarak yeniden örgütlenmesi olmuştur. On dokuzuncu yüzyılda olası görünmeye başlayan bu örgütlenme yirminci yüzyılda tamamlandı. Avrupa kendi evinde kendi iç düzenlemelerini yeniden yapılandırır, arkaik ve melez formları siler ya da marjinalleştirirken, icat ettiği devlet mekanizması –profesyonel bürokrasiler, daimi silahlı kuvvetler, polis, vergi sistemleri– denizaşırı yerlere, bağımlı devletlere, eski bağımlı devletlere ve taklitçilerine yayılmaya başladı. Bu yayılma kimi zaman benimseme, daha çok da, imparatorluk yöneticilerinin dayatması sonucunda gerçekleşti. Kısa bir süre içinde, modernleşmenin kaçınılmaz bir sonucu olarak görülmeye başlandı.

Üstelik, sonuçta kurulan devletler günümüzde, öncüllerinin hiçbirinde görülmemiş bir düzeyde, 1901'de ileride olacaklara dair ancak belli belirsiz bir ipucu veren ince ittifak ve birlik dokularının çok ötesine geçen ayrıntılı sistemler ve ilişkiler içinde örgütlenmiştir. Günümüzde Birleşmiş Milletler Örgütü içinde 185 devlet yer alıyor.[7] Ama özel faaliyetler ya da alanlarda, üye devletlere önemli kısıtlamalar dayatan –ya da, yeni fırsatlar sağlayan– başka pek çok gruplaşma daha var. Bölgesel örnekler bile yapıları ve uluslararası davranış üzerindeki etkileriyle birbirlerinden çok farklılar. Örneğin, AB, ASEAN ve OAU, üyeleri için birbirlerinden çok farklı anlamlar taşıyor. Kimileri (örneğin OECD) işlevsel, ama genel. OPEC ya da Uluslararası Telekomünikasyon Uydu-

7) Papalık ve İsveç Konfederasyonu daimi gözlemci statüsüne sahip, Filistin Kurtuluş Örgütü'ne ise özel gözlemci statüsü tanındı.

ları Örgütü gibi bazıları son derece uzmanlaşmış örgütler ve elbette, etkinlik düzeyleri birbirlerinden çok farklı. Kimi zaman başlangıcındaki geleneksel askeri ittifaktan daha fazlasını üstlendiği görüntüsünü veren NATO, ya da, değişken eski İngiliz Uluslar Topluluğu gibi bazıları ise uluslarüstü örgütler. Günümüzde bu tür örgütlerin sayısı öylesine yüksek ki, çoğumuz kısaltmaların ne anlama geldiğini bile bilmiyoruz; örneğin, 1995'te SAARC'ın SAPTA'yı* başlattığını duyduğumuzda kafamız karışıyor ve belki de, içimiz daralıyor.[8] Bu bereketli gelişimin uluslararası ilişkilere yayılışı yine de, *Realpolitik*'teki yorumuyla bireysel çıkar dışında hiçbir kısıtlama olmadan faaliyetlerini sürdüren bağımsız ve özerk oyuncuların oynadıkları bir oyun oluşturabilecekleri kavramını çağdışı bırakıyor.[9]

Devletlerin birbirleriyle yaptıkları savaşlarda eskisinden çok daha fazla kan döküldüğü bir yüzyılın çok sayıda devletlerarası yapı da yaratmış olması ancak ilk bakışta bir paradoks. Ne de olsa, bu yapıların bazıları (Milletler Cemiyeti, BM) bu tür şiddetten hemen sonra ve doğrudan bir tepki olarak, şiddeti kontrol altına alma amacıyla kuruldu. Tüm ünlü uluslararası hukuka aykırılık örneklerine rağmen, günümüzde uluslararası hukuk, kısmen bir sonuç olarak, devletlerin davranışlarının uygulamadaki denetiminde eskisine göre çok daha fazla etkili oluyor. Bu arada, 1901'de uluslararası işlerin düzenlenmesi manzarasının ağırlıklı etmenlerinden biri olan imparatorluk da tam anlamıyla yok oldu. Hâlâ eski imparatorluk güçlerinin egemenliği altında olan görece küçük yurtdışı topraklar kalıntılarını, hatta, Çin'in (Tibet gibi) uzun zamandır sömürge olarak görülen topraklar üzerindeki eski iddialarını yeniden gündeme getirmesini ve Endonezya'nın 1960'lı yıllardaki saldırıları ve 1970'li yıllardaki (Birleşmiş Milletler'in hâlâ Portekiz egemenliğinde gördüğü) Doğu Timor'daki saldırılar gibi yakın tarihli doğrudan saldırı örneklerini göz ardı edebiliriz. 1901'de hâlâ dünyanın büyük bölümünü içine alan büyük sömürgecilik sistemlerinin genel çöküşüyle karşılaştırıldığında, bu örneklerin tümü kesinlikle birer istisna

* SAARC: Güneydoğu Asya Bölgesel İşbirliği Topluluğu. SAPTA: SAARC Öncelikli Ticaret Anlaşması. (çev.)

8) Voltaire'in iki buçuk yüzyıl önceki yakınması, kaçınılmaz olarak, genel tarih okurunun aklına bir kez daha geliyor: "Amu Derya ya da Siri Derya kıyılarında bir kralın yerini bir diğerinin almasından bana ne?" Ama bu belki biraz haksızca bir düşünce olacaktır.

9) Afrika'nın günümüzdeki kötü durumu hakkındaki yakın tarihli bir yorumda (R. C. Kent, *The World Today*'de (cilt 55, s. 9)), bu kıtadaki otorite yapılarının bir unsuru olarak hükümetin aslında gerileyiş içinde olduğu öne sürülmekte ve "hükümetler otorite için –kimileri işlevsel, kimileri yalnızca örgütlü şiddeti ifade eden– diğer gruplarla giderek daha çok çekişmek zorunda kalacaklardır," denmektedir.

olarak kalıyor. Ama imparatorlukla birlikte, potansiyel kargaşayı önleme gücü olarak yararı da kaybedildi. Bu, diğer önemli dönüşümlerle bağlantılı. Sözgelimi Çin, Hindistan ve Osmanlı imparatorluklarının 1901'de hâlâ ayakta olmalarına ve varlıklarını yüzyıllarca sürdürmüş olmalarına karşın, yerkürenin imparatorluk egemenliği altındaki yüzeyinin çoğunluğu 1500'den itibaren Avrupalıların ellerinde toplanmıştı. Bu, yine ortadan kalkmış bir siyasi olgu olan, tarihteki (tamamen olmasa bile) geniş çaplı beyaz egemenliğinin bir parçasıydı.

Yüzyılımızın, çıkarlarını korumak ve hedeflerini gerçekleştirmek için gücünü dünya çapında kullanabilen bir süper gücün tarihte ilk kez ortaya çıktığı bir yüzyıl olması kimi zaman, bu çöküşü gizliyor. Ama hem Çin'in devrimci şekilde yeniden güçlenişi, hem de, artık kendi kıtası dışında hiçbir toprağı bulunmayan, eksisinden çok daha zengin ve potansiyel gücü daha da artmış bir Avrupa'nın oluşması ve Uzakdoğu'da, başta Japonya olmak üzere, yeni ekonomik güç merkezlerinin ortaya çıkışıyla, Asya'daki eski güç odağı (süper güç olmak dünya çapında bir etki anlamına geliyorsa, olasılıkla, süper güç odağı) da yenilendi. Latin Amerika'nın daha geniş çaplı dünya topluluğuyla siyasi bütünleşmesinin yavaş yavaş artmasının, 1901'de neredeyse hiçbir yönüyle hayal edilemeyecek olan yeni dünya düzeninin bir diğer olumlu unsuru olduğu da iddia edilebilir.

Bu düzenin olumsuz özelliklerinden biriyse, eski imparatorlukların yerlerini yenilerine bırakmadan yok olmalarının yarattığı kalıcı sorunlardır. Osmanlı imparatorluğu, Cihan Harbi sırasında ve ertesinde en sonunda çöktü, ama kalıntıları için birbirleriyle dalaşanlar Yugoslavya'da yeni Balkan savaşlarına ve günümüz itibariyle henüz kesin bir sona ulaşma ya da yaşadıkları kargaşanın yabancılar tarafından etkin şekilde kontrol edilmesi belirtisi göstermeyen Yakındoğu ve Ortadoğu'da miras savaşlarına giriştiler. Rusya günümüzde, son üç yüzyıla oranla çok daha az toprakta hüküm sürüyor. İmparatorluğunun çöküşü, o da çözülene dek SSCB yönetimindeki çarlık sonrası ve daha da güçlenmiş yapısıyla da olsa, dünyanın, imparatorluk sonrası kargaşanın sürdüğü ve kontrol altına alınmasının pek de kolay olmayabileceği yerlerine bir örnek daha teşkil ediyor. Ama imparatorluğun ertesinde ortaya çıkan tehlikeler yalnızca uluslararası kargaşayla sınırlı değil. Günümüzde Cezayir ya da Makedonya'yı, belki de Mısır'ı toplumsal çöküş bekliyor olabilir. Sahra altı Afrika'ya bakıldığındaysa, imparatorluğun ardından düzenli ve etkin bir yönetim kurulabileceğini ummak için geçerli nedenler yalnızca Güney Afrika Cumhuriyeti'nde görülüyor.

Bu şartlar altında, dünya siyasetindeki İslam unsuru da, değerlendirilmesi güç bir unsur olmakla birlikte, kimilerini tedirgin ediyor. Bu konudaki değişim işaretleri daha yirminci yüzyıl başlarında gözlenebilmekteydi. Kimi yorumcu-

lara göre bu işaretler, 1950'den sonra daha da kaygılandırıcı bir yön aldı. Sayılar tek başına yeterince dikkat çekici. Afrika devletleri arasında en büyüğü olan Nijerya'nın 50 milyon Müslüman vatandaşı bulunmakta. İslam devletleri arasında en büyüğü olan Endonezya'da bu sayı 200 milyon. Tüm Müslüman toplumların nüfusları hızla artıyor. Kimileri önemli askeri kaynaklara sahipler. Kimileri hâlâ son derece zengin. Ama uygulamaya bakıldığında, İslam birliğinin şu ana dek bir hayalden ibaret kaldığı görülüyor. Dünyadaki Müslümanların çoğu Arapça bilmiyor. Çoğunlukla İslam'ın kalbi olarak görülen, Arapça konuşulan topraklara bakıldığında bile, Osmanlı'nın çöküşünün ardında bıraktığı Filistin sorunuyla ya da kendi toplumsal ve ekonomik zorluklarıyla başa çıkmak için birleşmeyi başaramadıkları görülüyor. İslam'ın uluslararası konularda kimi Müslümanların hayal ettikleri gibi bir güç olarak bir role sahip olmasından çok, İslam dünyasında büyük bir kargaşa ve hatta uluslararası tehlike potansiyeli bulunduğu gözleniyor. Günümüzdeki bu çalkantının sürmesine yol açan bazı güçlerin sonsuza dek varlıklarını koruyacaklarını bile kesin olarak söyleyemeyiz. Petrol 1970'li yıllardaki gibi bir kaynak yaratıcısı olmaktan artık çıktı ve nüfus eğilimleri bile sonsuza dek aynı şekilde sürmeyecek. Daha da önemlisi, İslam toplumları yabancılar tarafından kültürel açıdan homojen görülerek yanlış şekilde yorumlanmaya çok açık. Camilerde verilen vaazlardaki mitolojik "Batı" gibi, İslam'ın da kendi içinde uyumlu, kendine özgü, kesin sınırlara sahip bir uygarlık olarak tanımlanması doğru değil. "Batı" gibi o da bir soyutlama, açıklama amaçlı yararlı bir kısaltma; sonuçta, kendi dil seçimimiz bizi baştan çıkarmamalı. Dindar Müslümanlar da dahil olmak üzere Müslümanların pek çoğu her iki dünyada da bir yer edinmeyi amaçlıyor ve bir ölçüde, hem batı hem de İslam ideallerine bağlılar. İki dünya da tarihsel bir dinamizm merkezini, bir enerji kaynağını temsil ediyor; yine de, günümüze dek bu, olası bir İslam yorumundan çok, nasıl tanımlanırsa tanımlansın, batı uygarlığı için geçerli gibi görünüyor. Günümüzde ikisini ayıran en belirgin tezat, belki de, Batı'nın özeleştiriye yönelik, uzun süredir yerleşik olan kültürel eğilimi, uyarlanma kapasitesi ve kendi küresi içinde kadın ve erkeklere, giderek artan bir değerler göreceliliği içinde yaşama kapasitesini başka hiçbir uygarlığın yapamadığı derecede sağlayabilmesi.

SONUÇ

Bu yüzyılda dünya siyasetinin temel varsayımları ve yapılarında gerçekleşen değişimlerin tümünde gözlenen gerçek, her birinin farklı şekillerde, dünya tarihinin Avrupa sonrası evresindeki değişimi yansıtmalarıdır. Gelecekteki di-

namik değişim güdülerinin hangi kaynaklardan geleceğini tahmin etmek günümüzde 1901'dekinden çok daha güç. Ama (son üç ya da dört yüzyıldaki gibi) ağırlıklı ve kesin olarak Avrupa'dan gelmeyecekleri belli. Avrupa, bu kısa süre içinde bir dünya devrimi yarattı. Bunu yalnızca siyasi, askeri ve ekonomik gücüyle değil, bir uygarlığın üstün kültürel enerjisiyle yaptı. Sonuç, son 100 yıldaki, yerkürenin tüm parçalarını birbirine bağlayan süreçti. Bu sürecin sonuçlarının büyük bölümü henüz ortaya çıkmadı. Bu tarih hakkındaki düşüncelerin insanları meşgul etmeyi ve büyülemeyi sürdüreceğini söylemek yanlış olmayacaktır. Ama Hıristiyan tarihlendirme sisteminin geçmişi keyfi olarak böldüğü yüzyıllardan birinin, ya da, herhangi bir binyılın sona ermesinin kolaylık sağlamak ya da geleneksellik dışında hiçbir önemi olmadığını bu sayfalarda son bir kez daha hatırlamak yararlı olabilir. 2000 adı verilen yılı (bu cümlenin yazıldığı) 1999 adı verilen yıldan ayıran tek şey, 2000 yılında geriye dönüp bakılacak daha fazla şey olması.

Burckhardt'ın, tarihin, bir çağın diğerinde önemli buldukları olduğunu söylediğini hatırlamakta da yarar var. Yirminci yüzyılın olayları, bellek ufkunun dışına düştükçe ve gelecek kuşaklar mirasları üzerinde düşünmeye başladıkça yeni anlamlar kazanmayı sürdürecek. En uzmanlaşmış ve akademik tarihsel girişimler hariç, bu tür girişimlerin tümünde azaltılması olanaksız bir özmerkezcilik var. Sonuçta, şu anda yapabileceğimiz tek şey, aramızdaki en yaşlıların yaşamlarıyla çakışan yıllara dönüp bakmak, bu yıllarla ilgili olguları saptamak, bağlantılarını ve ayrılma noktalarını incelemek ve yaşamlarımızın şu anda olduğu gibi olmasına yol açan şeyin ne olduğu hakkındaki kılavuzları bu yıllarda aramak. Bu yeterince ciddi ve olguların sayılarının hızla artması, ilk bakışta önemli görünenlerin değişip giderek artan bir hızla ortadan kaybolması sonucunda olgularla başa çıkmanın daha da zorlaşması yüzünden daha da çetinleşen bir görev. Kişisel deneyim denen baştan çıkarıcı payanda da beraberinde kendi çarpıtma tehlikelerini getiriyor. Üstelik, bu deneyimin sınırları son yıllarda öylesine değişti ki, kitle iletişiminin ilk gerçek çağında yaşananları, tanımlamak bir yana, fark etmek bile çok zor. Tarihimiz gibi deneyimimizin de yeniden değerlendirilmesini beklemeliyiz.

Ama en azından, çağdaş tarihçinin, insanların kendi açıklama ya da diyalektik nedenleriyle bir araya getirdikleri şeyleri olgular olarak almaktan kaçınmasında yarar olduğu açıkça görülüyor. Tarih asla durağan olmayacak. Tarih hakkındaki durağan iddialara ve özellikle de, karşı konulmaz eğilimler, hatta, tarihin sonu konuşmalarına ihtiyatla yaklaşmakta yarar var. Kültürel bir faaliyet olarak tarih araştırmasını görmenin en iyi yolu, kimi zaman, insanlığın neler yaşadığına ve insanların neler yaptıklarına dair görüşlerimizi temizleyerek ahlaki ve siyasi hijyenimize göz kulak olan bir orta hizmetçisi olarak görmektir.

Yanılsamaları ortadan kaldırabilir, yeni bakış açıları açabilir, isteklerimizin ve gayelerimizin önündeki, gölgede bırakıldıklarında tehlikeli olabilecek engelleri ortaya çıkarabilir. Ne bir kutlamadır, ne de itham; bu iki eylem de ne denli zevkli olursa olsun. Tarihten çok da fazla şey beklememiz gerektiği gerçeği, yalnızca son yüzyılı düşünürken bile alabileceğimiz derslerden biridir – tabii, bu yüzyılı önceleyen tüm diğer yüzyılları düşünürken de alabileceğimiz bir ders.

Ek: Uzayın Keşfi

1903 Konstantin Tsiolkovski (1857-1935) sıvı yakıtlı roketlerle uzay yolculuğu konulu bildirisini yayınladı.

1933 1 Mayıs: Tsiolkovski, pek çok Sovyet vatandaşının, ilk uzay uçuşlarını görecek denli yaşayacağı tahmininde bulundu.

1944 Alman roketleri Londra ve Antwerp'i bombaladı.

1954 Başkan Eisenhower, Vanguard adlı küçük bir bilim uydusunun 1957-1958'de fırlatılacağını açıkladı.

1957 1 Temmuz: Sputnik I (SSCB) fırlatıldı; ağırlığı 84 kiloydu.

3 Kasım: Sputnik 2 (SSCB) fırlatıldı; ağırlığı 508 kiloydu ve Laika adlı köpeği taşımaktaydı.

1958 31 Ocak: Explorer (ABD) fırlatıldı ve Van Allen ışınım kuşakları keşfedildi.

17 Mart: Vanguard I (ABD) fırlatıldı; ağırlığı 1.48 kiloydu. Güneş pilleri kullanan ilk uydu.

1959 13 Eylül: Luna 2 (SSCB) ay yüzeyine çarptı; aya ulaşan ilk insan yapımı nesneydi.

10 Ekim: Luna 3 (SSCB) ayın arka yüzünün fotoğraflarını çekti.

1960 11 Ağustos: Discoverer 13 (ABD) atmosfere geri dönebilen ilk uzay aracı oldu.

19 Ağustos: Sputnik 5 (SSCB) yerkürenin etrafını dolaştı ve içindeki iki köpek zarar görmeden dünyaya döndü.

1961 12 Nisan: Binbaşı Yuri Gagarin (SSCB) yerküre etrafında döndü.

25 Mayıs: Başkan Kennedy ABD'nin 1970'e dek aya insan göndereceği taahhüdünde bulundu.

6 Ağustos: Vostok 2 (SSCB) yerküre etrafında on yedi kez döndü.

1962 10 Temmuz: Telstar (ABD) fırlatıldı ve Atlantik üzerinden ilk televizyon yayını yapıldı.
20 Şubat: İlk insanlı yörünge uçuşu.
1965 18 Mart: Vokshod 2 (SSCB) uçuşu sırasında Aleksey Leonov on dakikalık "uzay yürüyüşü"nü gerçekleştirdi.
2 Mayıs: Early Bird (ABD) adlı ticari iletişim uydusu ilk kez televizyon için kullanıldı.
15 Aralık: Gemini 7 ile buluşacak olan Gemini 6 (ABD) fırlatıldı ve iki araç uzayda birbirlerine yaklaştılar.
1966 Temmuz-Kasım: Gemini 10, 11, 12 (ABD) uçuşları; üçü de "Agena" adlı araca "kenetlenmeyi" başardılar.
1967 27 Ocak: ABD programında ilk ölümler
1968 21-27 Aralık: Apollo 8 (ABD) ay etrafında ilk insanlı yolculuğu gerçekleştirdi.
1969 14-27 Ocak: Soyuz 4 ve 5 (SSCB) uzayda kenetlendiler ve yolcu değiştokuşunda bulundular.
16-21 Temmuz: Apollo 11 (ABD) aya üç insan indirdi: Neil Armstrong, Michael Collins ve Edward Aldrin. Armstong ve Aldrin uzay aracından inerek ayda yürüdüler.
1971 Nisan: İlk Sovyet uzay istasyonu yörüngeye yerleştirildi.
7 Haziran: İstasyona gönderilen üç kişi üç hafta burada kaldı.
1973 14 Mayıs: İlk ABD uzay istasyonu (Skylab) yörüngeye yerleştirildi.
1975 Apollo-Soyuz buluşması başarıyla gerçekleştirildi.
1976 20 Temmuz: Viking I Mars'a indi ve gezegenin yüzeyinin ilk fotoğraflarını gönderdi.
1979 5 Mart: Voyager I (1977'de fırlatılmıştı) ve Voyager II Jüpiter'e en çok yaklaşabilen araçlar oldular.
19 Ağustos: Rus kozmonotlar Ryumin ve Lyakhov o güne dek uzayda en uzun süre (175 gün) kalan insanlar olarak dünyaya döndüler.
1981 12-14 Nisan: Yeniden kullanılabilir ilk insanlı uzay aracı olan ABD Uzay Mekiğinin ilk uçuşu.
Ağustos: Voyager II dört yıllık uçuştan sonra Satürn'e ulaştı.
1984 İlk kez bir uydu yörüngede onarıldı ve başka uydular da kurtarılarak, yeniden kullanılmak üzere dünyaya dönmeleri sağlandı.
1986 28 Ocak: US Challenger kalkıştan kısa bir süre sonra patladı ve yedi kişilik ekibinin tamamı kaybedildi.
1990 24 Nisan: Hubble Uzay Teleskobu (ağırlığı on bir ton) ABD Uzay Mekiği Discovery tarafından dünya yörüngesine yerleştirildi.
1995 22 Mart: Kozmonot Polyakov, Mir uzay istasyonunda 437 gün kaldıktan sonra dünyaya döndü.
Haziran: ABD uzay mekiği Atlantis, Mir'e, ekip üyelerinin bir hava kompartımanı aracılığıyla el sıkışacakları ve birbirlerine hediye verecekleri derecede yaklaştı.
1997 4 Temmuz: Sojourner adlı gezgin araç Mars'a indi ve gezegen yüzeyinin keşfine başladı.
7 Aralık: Galileo (ABD) Jüpiter'e ulaştı.
1998 20 Kasım: Uluslararası Uzay İstasyonu'nun ilk bölmelerinin fırlatılışı ve (Aralık ayında) birleştirilmeleri.

Dizin

Aborijinler 21.
Adenauer, Karl 441, 635.
Afganistan 28, 85, 172, 182, 481, 526, 553, 569, 610, 613, 653, 654, 660, 661, 663, 665, 667, 669, 676, 692, 693.
Afrika Ulusal Kongresi 472, 656.
Afrikanerler 107-109, 476-477, 655, 657.
AIDS 508.
Aland Adaları 255.
Alaska 72, 74, 104.
Alman İmparatorluğu 64, 152.
Almanya 22, 38, 53, 57-58, 60-62, 82, 84, 99, 102, 105, 112, 144-145, 147-148, 152, 153-156, 159, 162, 165, 168-169, 171, 175-176, 178, 180-182, 185-190, 192-193, 196-197, 221-222, 224-225, 228, 230-232, 235-236, 242, 244, 246, 251-260, 263, 265-267, 276, 278, 280, 289, 291, 297-301, 309-312, 317-318, 324, 332, 336, 338, 340, 345, 348-357, 360-370, 372, 375-377, 379, 381, 383-387, 393-397, 401-402, 405-406, 416-418, 422, 434, 439-441, 465, 469, 476-477, 501, 524, 528, 530, 537, 539-540, 557, 562-563, 572, 581, 583, 600, 606, 608, 620-624, 626-627, 630-635, 649, 663, 671, 677-681, 683, 698, 703, 717-721, 753.
Amerika 21, 23-25, 28, 32-33, 35, 37-38, 40, 47, 49, 52-59, 61, 63, 70-75, 77, 79-81, 83, 85, 89-91, 93-99, 102-104, 106, 116, 120-122, 141, 163, 166, 176, 196, 220, 231, 236, 251, 254, 257, 279, 303-304, 308-309, 325, 327, 330-332, 335-336, 339, 345, 378, 381-382, 384, 402-403, 405, 408, 411, 433, 435-440, 443, 462, 466, 491, 510, 523-524, 528, 536, 554, 562-564, 566, 570, 572-573, 586-587, 600-601, 603-605, 611, 616, 618, 642-643, 660, 666, 668, 703, 725, 730-733, 735.
Amerikan İç Savaşı 228, 229.
ancien régime 22-24, 155, 260, 455, 535, 699.
Angola 99, 101, 471, 475-476, 478, 654-658.
Arafat, Yaser 607, 733, 734.

Arap Devletleri 433, 435-436, 485, 486, 488, 606-607, 649, 687, 716, 723.
aristokrasi 22, 140, 155, 211.
Arjantin 54, 78, 80, 115, 119, 219, 233, 310, 311, 334, 336-338, 563, 583-584, 616-618, 703.
Armstrong, Neil 511, 764.
Arnavutluk 148, 191-192, 401, 418, 442, 581, 628, 713-714, 735.
Asya 23-24, 27, 29, 35, 46, 49, 52-56, 58, 64, 67, 69, 71, 83-85, 90-91, 95, 101-102, 104, 109, 115, 119-120, 124, 138, 144, 162, 164, 168, 172, 178, 194, 196-199, 201-203, 205-207, 209, 212, 218-220, 242, 251, 312-314, 316-318, 320-324, 327, 341, 345-346, 379-380, 383, 386, 402, 405, 420-422, 424, 428, 430, 432-433, 437, 439-440, 442, 444-445, 447, 450-451, 453-454, 456-457, 459-460, 462-463, 465-467, 470-471, 478, 513, 523-524, 532, 538, 543, 554, 567, 583, 585, 590, 598-601, 603-605, 609, 612, 618, 645-646, 650, 654, 657, 661, 694, 722-723, 725-729, 749, 754, 756, 758-759.
Avrupa Birliği 559, 620, 622, 624, 716-717, 719.
Avrupa Ekonomik Topluluğu 624.
Avrupa Para Sistemi 539, 702.
Avrupa Serbest Mübadele Birliğini 625.
Avustralya 21, 27, 33, 37, 40, 54, 61, 85, 91, 95-97, 120, 234, 243, 254, 257, 380, 396, 420, 430, 466, 599, 649.
Avusturya 22, 71, 81, 141, 147, 155-156, 169, 173, 174, 185, 187, 191-192, 221, 224, 230, 240-241, 244, 245, 251, 260, 301, 309, 364, 396, 441, 531, 625, 628, 720, 723.
Avusturya-Macaristan 59-60, 101, 147, 155, 168-170, 175-176, 183, 224-225, 230, 240, 245, 259, 276.
Aydınlanma 46, 507.
Azerbaycan 268, 399, 406, 676.

Baas Partisi 485, 489, 606, 611.
Bahreyn 687.
Balfour Bildirisi 243, 434, 734.
Balkan Savaşları 697, 759.
Balkanlar 33, 60, 103, 148, 149, 159, 168, 172, 174, 176, 178, 182, 183, 186, 189, 192, 215, 221, 226, 235, 241, 246, 290, 300, 374, 377, 383, 479, 753.
Baltık devletleri 259, 356.
Bandung 450, 451, 616.
Bangladeş 114, 449, 524, 525, 533, 553, 613.
Barbarossa 368, 374.
Batista, F. 585, 586, 587, 589.
Batı Almanya 267, 416, 441, 537, 539, 581, 583, 621-623, 627, 631, 635, 649, 663, 679, 718.
Bavyera 266, 350-351.
Becquerel, H. 43.
Belçika 59, 98-101, 127, 149, 181, 224-225, 230-231, 289, 299-300, 310, 356, 372, 383, 391, 469, 472, 475-476, 478-479, 516-517, 528, 562, 620, 622, 624, 700.
Bell, Andrew Graham 127, 502.
Bengal 29, 212-215, 423-424, 426, 449.
Bergen-Belsen 383.
Beria, Lavrenti 577, 579.
Berlin 24-25, 42, 125, 172, 175, 180, 182, 224-225, 241, 266, 351, 383, 401, 405, 416-418, 441, 580, 583, 605, 627, 678, 680.
Berlin Duvarı 678.
Berlin Kongresi (1878) 183.
Besarabya 374.
Bethmann-Hollweg, Şansölye 235.
Bevin, E. 409.
Birinci Dünya Savaşı 119, 167, 207, 333, 336, 346, 381, 398, 476, 622.
Birleşmiş Milletler 10, 27, 381-383, 385, 393, 397-399, 419-420, 429-430, 434, 436-438, 449, 453-454, 457, 465, 477-479, 485, 488, 491, 560, 580, 603, 621, 645, 648, 654-655, 683, 712, 720, 725, 736, 755-758.
Bismarck, Şansölye 61, 77, 146, 153, 168-169, 175, 183, 265, 300, 349, 395, 441, 627, 681.
biyoloji 41-42, 49, 158, 211, 477, 499, 503, 505-507, 565, 683, 715.
Boer Savaşı 11, 108, 190, 313.
Bolşevikler 238-241, 243, 264-265, 268-270, 273, 276, 284-285, 287, 301, 313, 320, 359, 362, 415.
Bolivya 310, 339, 585, 589-590, 616.
Bosna 186-188, 190-191, 222, 284, 394, 698, 711-713, 715, 717, 736.
Bosna-Hersek 185, 187, 697, 714.
Botha, P. W. 655.
Boxer İsyanı 166, 209.
Brandt, W. 533, 537, 631, 679.

Brejnev, L. 581, 667, 671-673, 675.
Brest-Litovsk Antlaşması 238-239, 260.
Bretton Woods Konferansı (1944) 397, 528, 538, 702.
Brezilya 30, 78-80, 99, 115, 336-338, 524, 526, 533, 540, 563, 584, 617-618.
Britanya 27, 31, 52, 54-55, 57-58, 61, 63, 69, 72-73, 77, 80-81, 84, 88-91, 95-103, 105, 107, 109, 114, 116, 147-149, 153, 165, 168-171, 178-182, 190, 192, 196, 199-200, 202, 208-210, 212-213, 215, 217-219, 224-225, 227, 229-234, 236-237, 240-241, 243, 246, 251, 254-255, 257, 261-262, 268, 274, 276, 278-281, 284-285, 289, 297, 299-300, 311-312, 314, 325, 328-330, 341, 356-357, 363-366, 370, 372-374, 376, 387, 391, 396-398, 400, 407, 419, 421-426, 430, 435-436, 448-449, 453, 462, 467, 469-472, 475-478, 482, 486, 488, 548, 564, 579, 588, 606, 620-621, 625, 635, 657, 663, 665, 667, 700-701, 703, 704, 716-717, 722, 732, 758.
British Broadcasting Corporation *Bkz.* BBC 130, 291.
Bulganin, N. 577, 591.
Bulgaristan 60, 82, 191, 230, 251, 406, 441, 628, 679.
Burma 33, 61, 69, 90, 102, 119, 201, 206, 345, 380-381, 397, 421-424, 426-427, 432, 445, 454, 552.

Cardenas, Başkan 338.
Carranza, V. 335.
Carter, J. 609-610, 660, 662.
Castro, F. 586-590.
Cezayir 54, 70-71, 91-92, 96, 98, 434, 451, 467, 469-470, 472, 475-476, 483, 486-491, 553, 613, 615, 629, 663-665, 686, 759.
Challenger 517, 764.
Chamberlain, N. 365-366.
Charles, İmparator 372.
Churchill, W. 227, 329, 373, 378, 384, 395, 397-398, 406, 418-419, 628.
CIA 590.
Cinnah, M. A. 425, 450, 653.
Clemenceau, G. 255, 372.
Clerk Maxwell, G. 43.
Clinton, B. 714-715, 730-731, 734-736.
Coolidge, C. 303.
Curzon, L. 210.
Çavuşesku 582.
Çeçenistan 692-693.
Çek Cumhuriyeti 695, 698, 723.
Çeka 270.
Çekler 173, 240, 259, 261, 372, 394, 409, 531, 544.
Çekoslovakya 245, 251-253, 259, 261-262, 290, 356, 364-366, 409, 414, 416, 487, 581, 624, 671, 674, 678, 698, 723.
Çernobil 517.

Danimarka 63, 155, 301, 372, 506, 516-517, 562, 584, 625, 717, 720-721.
d'Annunzio, G. 177, 287.
Darwin, C. 41-42, 44, 49, 143, 161, 293, 315, 351, 379, 498, 506.
De Gaulle, C. 373, 396, 420, 431, 432, 490-491, 629-630, 671, 704, 719.
De Klerk, F. W. 655-656.
De Rivera, P. 290.
De Tocqueville, A. 400, 547.
Delcassé, P. 179.
demokrasi 11, 30, 38, 63-64, 74-75, 77, 137, 145, 150, 165, 169, 245, 252, 254, 259-262, 272, 285, 289-290, 296, 298, 319, 322, 332-333, 338, 348, 356-357, 359-360, 363-365, 376, 408-409, 414, 418, 422, 426, 450, 465, 479, 483, 496, 504-505, 521, 558-560, 582, 594, 595, 616, 624, 635, 646-647, 651, 652, 657, 671, 675, 689, 693, 709-710, 730, 745, 749, 752, 755, 757.
Deng Şiaoping 319, 705, 708, 709, 724.
Diaz, P. 334, 335.
Dickens, C. 158.
DNA 506, 507.
Doğu Almanya 401, 406, 416, 671, 678-679, 718, 720.
Doğu Avrupa 28, 53-54, 86, 120, 140-141, 245, 255, 258-259, 263, 268, 289, 298, 356, 372, 387, 395, 402, 404, 406, 409, 415-416, 419, 441, 489, 504, 530-532, 544, 558-559, 561, 572, 580-582, 622, 624, 634, 649, 667, 669-675, 678, 680, 687, 690, 694, 698-700, 708-710.
Doğu Timor 758.
Dominik Cumhuriyeti 79, 106, 590.
Dreyfus, A. 150.
Dunlop, J. B. 125.
Dünya Bankası 398, 528-529, 533, 708.

Dünya Sağlık Örgütü 448, 509.
Dünya Ticaret Örgütü 735.

E

Edward, VII. 23, 80, 148.
Ehrlich, P. 124.
Einstein, A. 43, 44, 499.
Eisenhower 401, 439, 491, 587, 590, 594-595, 597, 601, 763.
El Salvador 590.
Elizabeth, I. 552.
Elizabeth, II. 707.
emperyalizm 69, 73, 85-86, 88-90, 92, 98, 100-104, 170, 179, 198, 209, 213, 219-220, 253, 282, 320, 325, 347, 357, 374, 386, 409, 419-421, 423, 426, 430, 437, 558, 573, 584, 604, 616.
Endonezya 29, 33, 96, 116, 197, 206, 208, 321, 345-347, 380, 421, 429-431, 433, 444-445, 450, 452-453, 466-467, 524-525, 538, 612, 614, 646, 727, 756, 758, 760.
Eritre 96, 99, 469, 472, 657.
Estonya 245, 260, 263, 268, 374, 676-677, 723.
Etiyopya 31, 35, 86, 99, 114, 357-358, 363, 381, 469-472, 480-481, 526-657.

Fas 70-71, 91, 99, 102, 181, 189, 470, 483, 487, 489, 491, 615, 664.
fascio di combattimento 287.
Faşizm 286-290, 294, 332, 354, 357, 362.
Federal Cumhuriyet *Bkz.* Batı Almanya 418, 441, 624, 626-627, 671, 678, 679, 697-698, 713, 680, 681.
Feminizm 37-38, 566-567, 571.
Filipinler 104-105, 166, 200, 206, 380, 420-421, 433, 466, 564, 646, 756.
Filistin 218-219, 233, 243, 279-281, 313, 433-436, 485, 487, 489, 606-607, 609, 614-615, 662, 666, 683, 687, 733-734, 757, 760.
Finlandiya 37, 61, 165, 254, 259, 260, 263, 268, 270-271, 289, 374, 441, 529, 626, 628, 720, 723.
Fleming, A. 124.
Ford, G. 604-605.
Ford, H. 125, 540-541
Franco, General 364, 621-622.
Fransa 27, 37, 54, 57, 59, 62-63, 69, 71, 81, 83, 84, 86, 90-92, 96, 98-103, 112, 141, 143, 145, 147-152, 159-160, 165, 168-169, 171-172, 174, 177-182, 186, 189-190, 192-193, 197, 206-207, 219, 221, 224-225, 230-231, 233-234, 236-237, 240, 244, 246, 251-252, 257-258, 262, 266, 268, 275, 279, 289, 298-301, 309, 311, 313, 316-318, 341, 346, 349, 355-357, 360, 362-364, 366, 370, 372-373, 377, 383, 391, 394, 396, 398, 401-402, 405, 407, 409, 411, 421, 426, 431, 433-434, 444, 467, 469, 475, 487-488, 490-491, 500, 516-517, 526, 528, 563, 568, 579, 582, 608, 613, 620, 622-624, 629-630, 642, 663-664, 680, 696, 700-701, 717, 719, 721, 729.
Fransız Devrimi 19, 37, 79, 275, 218, 280, 314, 361, 411, 490.
Franz Ferdinand 222.
Franz Joseph 22, 64, 155, 244.
Freud, S. 293-294, 296, 498, 549-550.

Gagarin, Y. 511, 763.
Gana 473.
Gandhi, İndira 651, 652.
Gandhi, Mahatma 109, 313, 328-329, 422-423, 425, 596.
Gandhi, Raciv 652, 728.
Gazze Şeridi 485, 733.
Gazze şeridi 487.
George V. 214.
Gine 26, 99, 102, 380, 452-453, 475, 742.
glasnost 667, 676.
Gorbaçov 667-669, 674-678, 680, 689-691, 709.
Guam 105.
Guatemala 585.
Güney Afrika 28, 33, 86, 88, 97-98, 101, 107-110, 148, 170, 172, 177, 179, 196, 228-229, 234, 254, 470-472, 475-478, 482, 554, 608, 654-657, 664, 759.
Gürcistan 268, 690.

Habsburg İmparatorluğu 169, 185, 252.
Haiti 79, 106, 397.
Harding, W. G. 303.
Hawaii 74, 104, 379.
Heath, E. 232, 533, 603, 636.
Helsinki Anlaşması 671.
Hertz, H. 43, 127.
Hıristiyan Demokrat Birlik 627.
Hıristiyanlık 26-29, 31-32, 35-36, 48, 53, 90, 94, 100, 157, 159, 162, 196, 210, 296, 360, 554-555, 612-613.

Hırvatistan 175, 394, 697-698, 711-712, 719.
Hindenburg 353-354.
Hindistan 24-25, 27-29, 33, 37, 56-58, 69-70, 88, 90-91, 102, 112, 114, 116, 118-119, 125, 130, 155, 163, 172, 179, 194, 206-212, 214-215, 217, 234, 254, 256-257, 263, 276, 292, 310, 313-314, 318, 320, 327-330, 388, 407, 420-427, 430, 432, 444, 445, 447-452, 454, 458-459, 466, 471, 478, 486, 505, 522, 524-525, 539, 543, 551-553, 563, 564, 566, 599, 650, 651-653, 707, 716, 728-729, 732, 755, 759.
Hindular 213-215, 329-330, 424-425, 548.
Hiroşima 384, 387-388, 402, 499.
Hitler, A. 11, 23, 350-355, 358, 360-367, 369, 371, 373-374, 376, 378, 380-382, 386, 400, 434, 441, 488, 547, 572, 621, 627, 697-698.
Ho Şi Minh 346, 431-432.
Honduras 339, 590.
Hong Kong 66, 102, 201, 203, 210, 324, 430, 466, 535, 538, 645, 707, 725, 727.
Hoover, H. 303, 330-331.
Humeyni, A. 547, 610, 687.
Hüseyin, S. 218, 242-243.

IMF 398, 407, 533, 635-636, 664, 753.
Internet 504, 745.
IRA 612, 700.
Irak 133, 218, 242, 279, 280, 284, 381, 422, 433-436, 486, 489, 559, 606, 608, 610, 614-615, 660, 662, 665, 682-683, 686, 715-716, 723, 734.

İnsan hakları 27, 560, 599, 634, 722, 735, 743, 752.
intifada 666.
İkinci Dünya Savaşı 11, 226, 274, 340, 344, 368, 384, 387, 391, 419, 422, 426, 430, 433, 435, 437, 454, 485, 490, 502, 510, 526, 557, 583, 596, 600, 623, 628, 634, 699, 714, 739.
İran 28, 115, 172, 280, 284, 285, 381, 399, 402, 406, 483, 484-486, 538, 552-553, 569, 606, 609, 610-614, 649, 660-663, 665-666, 668, 682-683, 686-687, 707.
İrlanda 52, 54, 61-63, 147-148, 158-159, 213, 232, 240, 253, 261-262, 304, 373, 381, 393, 417, 566, 620-621, 636-637, 665, 694, 700-701, 719, 753.
İslam 10, 27-29, 37, 69-71, 115, 208, 215-218, 279, 281, 283-284, 424, 445, 450, 452, 470-471, 482-484, 486, 491, 516, 552-553, 561, 568-569, 610-615, 643, 653, 660, 662-665, 676, 683, 686-688, 698, 714, 722, 727, 729, 749, 759-760.
İspanya 52, 59, 78-79, 86, 91, 99, 102, 104, 106, 141-142, 149, 151-152, 168, 180, 230, 288, 290, 340, 360, 363-364, 366, 381, 387, 393, 418, 516, 540, 558-559, 562, 564, 586, 621, 626-627, 687, 700, 702, 744.
İsrail 143, 433, 435-437, 483-489, 491, 605-609, 612, 614, 649, 654, 660, 662-663, 666, 682-683, 686, 688, 699, 716, 723, 729, 733-734.
İsveç 59, 63, 120, 255, 284, 301, 311-312, 348, 356, 373, 381, 393, 417, 517, 526, 562, 608, 625, 720-721, 723, 757.
İsviçre 59, 63, 140, 148, 162, 165, 230, 237, 264, 380, 393, 418, 563, 625, 720, 724.
İtalya 59-60, 62, 99, 112, 141, 149, 151, 168-169, 174, 190, 230, 240, 253, 268, 279, 286, 356, 371, 394, 401, 422, 441, 526, 528, 563, 623-624, 628, 663, 713, 718.

Japonya 24, 27, 31, 35, 37, 57, 61, 64, 66-69, 83-85, 92, 104, 112, 114, 116, 120, 130, 166, 168, 178, 187, 196-203, 205, 213, 219-220, 230, 233, 236, 251, 256, 292, 311, 313-314, 316-325, 330, 341, 343-347, 356-357, 379-380, 382-384, 386-387, 397, 401-403, 426-428, 447, 454, 458, 462-466, 524, 526, 532, 539, 541, 566, 600, 604, 606, 608, 646-650, 664, 724, 726-727, 759.
Jiang Zemin 725.
Johnson, l. 595, 597.
Juan Carlos 622.

Kaddafi 663.
Kamboçya 206, 444, 456-457, 526, 537, 547, 557, 602, 604-605, 646, 707.
Kamerun 472.
Kanada 33, 43, 61, 72-73, 85, 88, 95-96, 119-120, 128, 234, 254, 301, 396, 418, 440, 460, 562, 595, 626, 634.
kapitalizm 316, 321, 414, 465, 483, 544, 546, 611, 618, 646.
Keşmir 449, 652, 653.

Kemal, M. (Atatürk) 282-285, 361, 611, 696, 722.
Kennedy, J. 453, 457, 511-512, 587-588, 590, 592, 595, 597, 599-600, 763.
Kenya 98, 101, 114, 471, 474.
Keynes, J. M. 246, 311.
Kıbrıs 91, 279, 283.
Kırım Savaşı 81-82, 90, 108, 172.
King, M. L. 599.
Kipling, R. 93, 133.
Kohl, H. 679-680, 692, 717, 720-721.
Kolomb, K. 445, 512.
Kolombiya 79, 105, 115, 533, 584, 618.
Kominform 409, 418, 442, 579, 622.
Komintern 267-268, 301, 321, 325, 327, 344, 346, 359, 409.
Komünizm 364, 270, 272, 281, 285, 294, 321, 323, 326-327, 332, 347-348, 352, 357, 360, 362, 376, 395, 402, 406, 414, 419, 432, 440, 442, 453-454, 459, 461, 483, 488, 553, 558, 579-582, 585, 595, 604, 611, 643, 667, 673, 697, 743.
Konfüçyüsçülük 27, 29, 314, 643.
Kongo 33, 56, 98-99, 101, 189, 472, 475-476, 479, 657.
Kore 67, 69, 84-85, 172, 178, 197-201, 322-323, 380, 402, 437-440, 447, 454, 456-459, 463, 465, 533, 538-539, 584, 595, 601, 623, 645-646, 648-649, 661, 726, 729, 732, 755.
Kore Savaşı 454, 456, 465-466, 580, 584, 595, 647, 707.
Körfez Savaşı 686.
Korfu 255.
Kosova 394, 442, 695, 697, 713-716, 735-736.
Kristallnacht 365.
Kruşçev, N. 577, 579, 583, 587-588, 591, 642, 667.
Küba 79, 104-106, 108, 151, 471, 478, 481, 531, 533, 563, 585-591, 600, 603, 633, 654-655, 661.
Kübizm 295.
kültür 12, 25, 27, 29, 32, 40, 66, 124, 130, 133, 138, 156, 202, 208, 293-295, 315-316, 349, 393, 400, 448, 497, 549, 566, 567, 617, 641-645 694, 705, 709, 723, 735, 739, 748.
küresel ısınma 520, 750.
küreselleşme 545-546.
Kürtler 284, 559, 722.
Kuveyt 218, 606, 682-683, 686.
Kyoto 520-521.

Laos 206, 444, 456-457, 526.
Latin Amerika 52, 77-81, 89, 105-106, 115-116, 120, 289, 333-339, 398, 543, 551, 558, 563, 583-586, 589, 590, 616-618, 657, 703, 728, 759.
Lenin, V. 73, 80, 237-240, 265, 267, 270-272, 287, 311, 325, 358-359, 415, 440, 513, 587, 591, 668, 675, 689, 706.
Leopold 101.
Letonya 245, 260, 268, 373, 676-677.
Liberya 86, 98-99, 397, 470.
Libya 217, 357, 373, 381, 470, 472, 491, 606-607, 612, 615, 660, 663-665, 668.
Litvanya 147, 245, 255, 260, 268, 366, 373, 676-677.
Lloyd George, D. 255.
Locarno Anlaşma 300-301.
Londra 21, 30, 33, 37, 57, 65, 69-71, 80, 82, 88, 95-96, 100-101, 103, 106-109, 112, 124, 127, 129, 140, 142, 144, 146-147, 154-155, 167, 170, 172, 178-179, 189, 191, 193, 196, 198, 203, 206, 210, 227-228, 234, 242, 244, 246, 265, 270, 272, 274, 288, 296, 300, 302, 309, 312, 314, 328-329, 350, 353, 361-364, 395, 399, 407, 418, 421, 425, 442, 453, 459, 469-470, 472, 477, 504, 518-519, 522, 533, 544-545, 552, 556, 565, 569, 603, 645, 649, 664, 667, 670, 672-673, 696, 700, 738, 763.
Londra Konferansı 192.
Lozan Antlaşması 283.

Maastricht 703, 716, 717, 718.
Macaristan 22, 59, 60, 101, 141, 147, 155-156, 168-170, 173-176, 183, 185-187, 222, 224-225, 230, 240, 244-245, 251, 259-260, 267, 276, 365, 406, 419, 441, 489, 579-582, 628, 671, 677-678, 695-696, 723.
MacArthur 463-464, 648.
Madagaskar 179, 219, 420, 526.
Madero, F. 334-335.
Makedonya 147, 173-174, 179, 184, 187, 190-192, 259, 283, 695-697, 714, 735, 759.
Malaya 102, 308, 323, 380, 432.
Malezya 27, 29, 115, 421, 431, 452-453, 466, 538, 613, 646, 727, 756.

Malthus, T. 42, 49, 55, 112, 326, 426, 470.
Mançurya 91, 172, 178, 198, 199-200, 202, 317, 323-324, 340, 341, 343, 357, 379-380, 402, 428, 438, 454, 458, 460, 463.
Mandela, N. 656-658.
Mao Tse-tung 321.
Maori 97.
Marconi, G. 127, 291, 501.
Mars 513.
Marshall Planı 409-410, 440, 528-529, 620, 622.
Marx, K. 46, 138, 142-144, 228, 265, 293, 498, 706.
Masaryk, T. 252.
McCarthy, J. 595, 600.
McKinley, W. 23, 71, 76, 93, 130, 597, 599.
Mehmed Ali Paşa 70, 215, 283.
Mein Kampf 351.
Meksika 79-80, 89-90, 96, 104, 106, 115, 236, 273, 301, 333-339, 523, 565, 584, 617, 730, 732, 745.
Mendel, G. 506.
Mendeleyev 44.
Mercosur 546, 618.
Mısır 28, 70, 91, 94, 98-99, 119, 178, 179, 215-218, 257, 281, 283, 381-382, 433-436, 470-471, 482, 485-489, 491, 567, 579, 606-607, 609, 612-613, 663, 665, 683, 686-687, 716, 759.
Mill, J. S. 203, 212.
Miloseviç, S. 735.
Molotov, V. 577.
monarşi 59-65, 71-72, 90, 147-149, 151, 154-157, 168-169, 172-173, 185-187, 191, 192, 200, 203, 219, 221, 222, 224, 225, 237, 240, 241, 244-245, 251-252, 260-261, 287-288, 290, 383, 401-402, 405, 463-464, 480, 483-484, 486, 489, 555-556, 621-622, 754, 756.
Monnet, J. 623, 630, 701.
Monroe Doktrini 78, 106, 420, 463, 561, 587, 671.
Morse, S. 127.
Mountbatten, L. 425.
Mozambik 98, 101, 475-476, 482, 526, 654, 656.
Müslümanlar 17, 28, 69, 173, 184, 213-215, 313, 329-330, 424-425, 449-450, 486, 490, 505, 548, 552, 569, 611-615, 665, 687-688, 696, 698, 711-713, 716, 754, 760.
Mussolini, B. 151, 287, 288, 351, 356, 358, 363-364, 371, 374, 382, 386, 396, 501.

Nagasaki 383, 386-387, 402.
Namibya 655-656.
NATO 416-417, 439, 441, 581, 622, 624, 630, 679-681, 694, 695, 712-713, 715, 734-736, 758.
Naziler 351-355, 360, 362, 365, 384, 386, 434.
Nehru, J. 425, 445, 447, 449-450, 459, 651, 652.
New York 21, 48, 74, 76, 93, 103, 129, 133, 146, 227, 304, 330-331, 399, 488, 504, 545, 572, 596, 679, 709.
Newton, I. 41-44, 199, 293, 498, 549.
Nietzsche, F. 158.
Nijerya 470-471, 474, 479, 524, 613-614, 658, 760.
Nikaragua 106, 339, 668.
Nixon, R. 538, 590, 602-604, 609, 661, 731, 736.
Norveç 37, 59, 63, 165, 301, 371-372, 625, 723, 733.
Novalis 27.

OECD 537, 626, 757.
O'Shaughnessy, A. E. W. 46.
Osmanlı İmparatorluğu 60-61, 69-70, 81, 83, 98, 102, 176, 178, 183-184, 190-191, 215-217, 219, 233, 241-243, 251, 279, 282, 483, 711.
Ostpolitik 632, 679, 718.
ozon tabakası 520, 750.

Pakistan 424-426, 449-451, 466, 524, 552-553, 569, 613, 652-654, 663, 665, 687, 707, 716, 729, 732.
Panama 59, 105, 336.
Paraguay 339, 616, 618.
Paris 21, 127, 129, 150, 176, 177, 179, 189, 196, 206, 242, 281, 318, 346, 373, 421-432, 474-475, 490-491, 518, 602, 623, 671, 752.
Paris Komünü 140-141, 150.
Paris Kongresi (1856) 81.
Pasteur, L. 44, 123.
Pavlov, I. P. 550.
Pax Britannica 98, 160.
Pearl Harbor 420, 584.
perestroika 667.

Perón, J. 584.
Perry, C. 83, 104.
Pétain, M. 373.
Pinochet, A. 744.
Portekiz 59, 63, 78, 98-99, 101-102, 141, 149, 159, 168, 178, 192, 206, 230, 288, 290, 379-380, 391, 393, 418, 447, 467, 469, 472, 475-478, 481-482, 558, 621-622, 625, 627, 654, 702, 707, 720, 758.
Porto Riko 105.

Ralegh, Sir Walter 738.
Reagan, R. 599, 662, 666-669, 703.
Rodezya 98, 101, 470-472, 475-478, 480, 482, 704.
Roma Antlaşması 626, 630, 702, 724.
Roma Katolik Kilisesi 115, 150, 159, 553, 554, 566, 672.
Romanya 59, 60, 82, 112, 141, 174, 191, 222, 230, 245, 253, 259, 261, 263-264, 356, 366, 373, 396, 403, 406, 441, 540, 581-582, 628, 674, 679, 699.
Roosevelt, F. D. 23, 75-77, 106, 142, 331-333, 336, 338-339, 377, 382, 383, 395, 397, 403, 405, 424, 430, 432, 435, 594, 595, 600, 671, 731.
Röntgen, W. C. 43.
Ruanda 657, 743.
Rusya 33, 57, 61, 63, 65-66, 72, 81-84, 89-91, 98, 101-103, 112, 114-115, 118, 142, 154-156, 159, 161, 166, 168-169, 171-173, 175-176, 178, 180, 183, 185-188, 191-193, 197-201, 206, 213, 219-222, 224-225, 228, 230-231, 233-234, 237-239, 241-244, 246, 251-252, 255-256, 258-259, 268-271, 273-277, 282, 286-287, 289, 299, 320, 323-324, 346, 356, 359-360, 375, 380-381, 388, 396, 400, 406, 415, 437, 440, 442, 458, 460, 465-466, 491, 523-524, 530, 532, 543, 557, 584, 593, 613, 642, 650, 675, 690-692, 694, 698, 700, 710, 729, 735, 759.
Rutherford, E. 43, 499.

SA 352, 354.
Saar 255, 623.
Salisbury, L. 69, 71, 170-171, 477.
Samoa 104.
Schlieffen Planı 224, 235.
Schrödinger 44.
Schuman, R. 623.
Selassie, H. 480.
Seylan 432.
Sırbistan 59-60, 71, 141, 173-174, 185-187, 191-192, 221-222, 224, 230, 233, 245, 251-252, 558, 561, 695, 697-698, 711-713, 719, 736.
Sierra Leone 474.
Singapur 115, 379, 421, 454, 466, 535, 538, 645-646.
Sinn Fein 262, 700-701.
Slovakya 365-366, 698-699.
Slovenya 696-698, 711, 719, 723.
Soğuk Savaş 410-411, 414-419, 429-430, 432, 435, 438-439, 442, 449, 451, 453-454, 457, 462, 465-466, 475, 479-481, 487, 489, 514, 528-530, 547, 561, 577, 580, 582-583, 586-588, 590, 603, 605, 612-613, 620-622, 626-628, 632, 646, 648, 650, 654, 659, 661-682, 691, 694, 719, 723, 726-727, 729, 731, 736.
Somali 96, 99, 472, 475, 715.
Sovyetler Birliği 259, 268, 272, 274-275, 297, 299, 301, 323, 354, 359, 361, 374-375, 378, 400, 405, 415, 423, 438, 440, 443, 450, 454, 458-460, 531, 563, 581-582, 588, 591-593, 604, 610, 633, 654, 656, 662, 666, 668-670, 676-677, 680, 688-691, 700, 708.
Sputnik I 510, 515, 582, 763.
Sputnik II 510.
Sputnik V 511.
Stalin, J. 272-275, 277, 311, 327, 338, 353, 358-359, 361, 365-366, 375, 377, 383-384, 388, 395, 397, 400, 402-404, 406, 408, 415, 418-419, 424, 435, 437, 439, 440, 442, 454-455, 457, 459, 462, 547, 577, 579, 581, 591, 624, 632, 642, 667, 705, 710.
Sudan 70, 94, 98-99, 217, 472, 489, 613, 657, 665, 753.
Sun Yat-sen 203-205, 207, 315, 317, 321, 324-327, 346, 570, 643.
Suriye 216, 218, 242, 279, 281-282, 284, 381, 422, 433-435, 485, 489, 491, 559, 606-607, 609, 662-663, 666, 683, 686, 723, 733.
Süveyş Kanalı 38, 179, 210, 216, 233, 242, 280, 433, 486-487, 586, 606.

Şili 80, 308, 310, 334, 336-338, 590, 617-618, 654, 703, 728, 744.

Tacikistan 692, 725.
Tanzanya 474, 526.
Tayland 69, 115, 466, 533, 538, 547, 605, 646, 727.
Tayvan 68, 104, 429, 454, 458, 460, 466, 538, 539, 603-604, 645, 649, 650, 706-707, 725-726, 735.
Thatcher, M. 636, 667, 700, 703-704.
Tiananmen Meydanı 505, 709-710, 735.
Tibet 24, 26, 28, 35, 102, 182, 201, 314, 458-459, 758.
Tito, Mareşal 401, 418-419, 440, 442, 451, 459, 697, 714.
Tokyo 199-200, 202, 207, 343, 380, 545, 649.
Transilvanya 174, 222, 233, 245, 261, 310, 699.
Troçki, L. 270, 272-273.
Truman, H. 405, 407-410, 436-438, 464, 594.
Tunus 54, 91, 98, 381, 471, 472, 483, 487, 489, 568, 733.
Türkiye 183, 215, 230, 242, 279, 282, 283, 284, 285, 382, 402, 408, 410, 433, 435, 483, 559, 568, 569, 588, 696, 722, 723, 734.

Uganda 98, 219, 474, 654.
Ukrayna 270, 271, 273, 374, 377, 393, 517, 677, 690, 700.
Ulster 147, 149, 553, 700.
Umman 486, 568, 569, 613, 687, 688.
Uruguay 119, 337, 563, 617-618.

Ürdün 115, 279-280, 435-436, 483, 485-486, 489, 606, 683, 733.

Varşova Paktı 441-442, 580-581, 627, 672-673, 676, 677, 694.
Versailles Antlaşması 251, 254, 309, 351, 363.
Versailles antlaşması 268, 299, 340, 348, 350, 352, 363, 364.
Victoria, Kraliçe 22, 23, 77, 108, 155, 194, 210, 414.
Vietnam savaşı 538, 573, 647, 650.
Viyana Kongresi (1815) 81.

Walesa, L. 673-674, 678.
Wilhelm, II. 148, 153, 155, 169, 175, 180, 192, 222, 245.
Wilson, W. 76-77, 106, 236, 240, 243, 252-256, 260, 265, 302-304, 415, 420, 731.
Wright, O. 126.

Yahudiler 28, 54, 147, 158, 184, 218, 240, 280, 351, 352, 360-361, 365, 373, 375, 383-384, 434-437, 484-485, 489, 491, 548, 553, 591, 607, 672, 686, 699-700.
Yahudilik 143, 218, 699.
Yalta Konferansı 395, 405, 650.
Yeltsin, B. 689, 691-694, 714.
Yeni Zelanda 33, 37, 95, 97, 119, 234, 254, 257, 396-397, 466, 649.
Yom Kippur 538, 607.
Yuan Şikai 205.
Yugoslavya 186, 245, 251, 289, 340, 356, 375, 377, 394, 401, 406, 414, 418, 439, 442, 451, 479, 553, 558-559, 579-580, 628, 688, 695-699, 711, 713-714, 720, 723, 735-736, 743, 755, 759.
Yunanistan 59, 149, 191, 192, 230, 283, 301, 375, 377-378, 387, 394-395, 399, 402-403, 405, 407-408, 410, 414, 523, 558, 563-564, 581, 627, 702, 722, 734.

Zaire 470, 475, 657.
Zambiya 470, 477, 482.
Zapata, E. 334.
Zeppelin, F. 126.
Zimbabwe 471, 482, 654.